

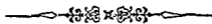
॥ अहम् ॥

धोलन्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालया पञ्चत्रिंशत्तमो मणि [३५]

तार्किकशिरोरत्नवादीन्द्रश्रीमल्लवादिक्षमाश्रमणविरचितम्

द्वादशारण्यचक्रम् ।

तर्कागमपारङ्गतश्रीसिंहसूरगणिवादिक्षमाश्रमणसन्धब्धया
न्यायागमानुसारिणी-व्याख्यया विभूषितम् ।

ए त स्य

व्याख्याधारेण मूल विदोध्य, विषमपदविश्लेषनाख्यव्याख्यया
चालङ्कृत्य सम्पादक सगोधकश्च

आचार्यश्रीमद्विजयलन्धिसूरीश्वरः ।

तस्य चाय

सप्तम-अष्टमारात्मकः

तृतीयो विभागः ।

ॐ

प्रकाशयिता

छाणीस्य-श्रीलन्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला-सञ्चालक
शाहेत्युपाह्वं जमनादासात्मजश्चन्दुलालः ।

प्रथम संस्करणे ५०० प्रतय

श्रीरसं० १४८३

आत्मसं० ६१

विक्रमसं० २०१३

मूल्य पद् रूप्यका

प्रकाशक प्राप्तिस्थानञ्च
चन्दुलाल जमनादास शाह
सचालक, श्रीलन्घिघरीश्वर जैन ग्रन्थमाला
छाणी (जी बढोदरा)

मुद्रक
लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी
निर्णयसागर प्रेस
२६-२८ फोलमाट स्ट्रीट,
मुंबई न २

**THE
DVADASHARANAYACHAKRAM**

**OF
SRI MALLAVADI KSHAMASRAMANA**

**WITH
THE NYAYAGAMANUSARINI COMMENTARY**

**BY
SRI SIMHASURAGANI VADI KSHAMASRAMANA**

PART III

Edited with
Critical Introduction Index & Vishamapadavivechana

BY
ACHARYA VIJAYA LABDHI SURI

PUBLISHED BY
CHANDULAL JAMNADAS SHAH

SECRETARY SHRI LABDHI SURISWAR JAIN GRANTHAMALI
CHHANI (BARODA DIST)

—••••—
FIRST EDITION 500 COPIES

धन्यवाद अने आभार

०

जैनतर्कशास्त्रना अतिमहत्त्वना आ ग्रन्थरत्न श्री द्वादशारण्यचक्रना प्रथम अने द्वितीय भागने वाचकोना करकमलमा सादर बर्खा पछी, आजे आ तृतीय विभाग समर्पित करता अत्यन्त आनंद थाय छे प्रथमना भागोनी जेम आ तृतीय भागने पण उचा लेझर पेरमा सुघड, स्वच्छ अने शुद्ध मुद्रणपूर्क तैयार करवाना आव्यो छे ग्रन्थमुद्रणना वपराता कागलो विगेरे साधनोनी मूल्यवृद्धि, कल्पनामा पण न आने तेवी उची सपाटीए रोज-न-रोज बधतीज जाय छे प्रथमना भागो करता पण आ भागना मुद्रणमा आ कारणे धणो व्यय करवो पड्यो छे आ भागना मुद्रणकार्ये माटे, जे उदारचित्त श्रुतभक्त सज्जनोए, श्रुतभक्तिना अमारा आ महान अने पुनीत कार्यमा साहाय्य करी छे, तेमना शुभनामो आ नीचे आपीने, अमे तेमने आभारपूर्क धन्यवाद आपीये छीए साहाय्य आपवा माटे प्रेरणा आपनार पू गुरुभक्त श्रुतप्रेमी उपाध्यायजी श्रीमद् जयतविजयजी गणिररनो पण, अमे अनेकश उपकार मानीए छीए

साहाय्यक सज्जनोना शुभनामो आ प्रमाणे छे

१००१ श्री जैनश्वेताम्बर सघ

(ज्ञानद्रव्यनी उपजमाथी)

हा शेठ आणदजी भगलजीनी जैन पेढी इडर

३०१ इडरना आर्वाकाओना उपाश्रयनी उपजमाथी

हा शेठ आणदजी भगलजीनी जैन पेढी इडर

२०० श्रीयुत् सोमचदभाई पानाचद खंभात

वांचको यथायोग्य लभ रई सौनो परिश्रम सफल करे

—प्रकाशक

प्राक्कथनम्

अपि नैकविधाविद्योतिनान्तरङ्गा वाणीनैपुण्यावधीरितत्रिदशार्चा साधुममुदयगिरोऽलङ्कारा घीधना
सुरस्य !

भवता पुरत सुनिर्मलमेधासम्पत्तिपरिजृम्भमाणमनीषिजनविचारचातुरीसम्बद्धपरुर्कशतर्कालङ्कृताऽऽचार्य-
श्रीममञ्जुनादिशमाश्रमणपूज्यपादप्रतिभाफलद्वादशविधविद्यादिमङ्गलमकनयचक्रशास्त्रप्रत्यस्य श्रीसिंहसूरगणिविरचि-
तव्याख्यापरिभूषितस्य पर्यायार्थिकनयप्रभेदात्तर्गतविधिनियमोभयारोभयनियमारात्मकः तृतीयो भागः समुपस्थाप्यते।

अत्र तदुरगाहदर्शनपयोराशिसमुपयनसमदखितपीयूषपरसाखादपुरस्सरतदीयहालाद्दूरीकरणकारण
जैनेन्द्रशासनमेवजातलम्नोपदेष्टाचार्यपर्यायपादितसाधुक्रमाधरुप्रमाणप्रचुरसमुद्भूतितस्यास्य नयचक्रशास्त्रस्य
विधिनियमोभयनये उभयनियमनये च वैशेषिकरुमौगतमनशिक्षणात्मके तत्तत्पूर्वपक्षमतोपपादनाय कटदीप्रथ
प्रमाणसमुच्चयश्च प्रधानतया परिगृहीता, तत्र कटन्दीप्रथ प्रायेण प्रशस्तमतिनाविष्टनोऽधुना वैशेषिकदर्शन
वेदितुणामविदिताभिधानो दरीदृश्यते, न खड्गदयनाचार्यादिवैशेषिकदर्शनप्रमाणकैरपि क्वचिदपि तद्प्रयनाम
निर्दिष्टम्, केवलमनर्धराधननाटक एव तन्नाम रागणकर्तृकतया कविना रूपकीकृतमत एवास्माकः परिशोधनरुमणि
तदभावप्रयुक्ताऽनौचिनी सम्भ्राज्यते, प्रमाणसमुच्चयो नाम दिङ्नागीय प्रबोधोऽपि मुद्रितप्रत्यक्षमात्रपरिच्छेद
पालीभाषायामेव संपूर्णो विहित आस्त इति ध्रुयते, तत्र कारिकाणामुद्धरणप्रयासो मया नाह्न, न हि ततोऽपि
याथातथ्येन समुद्भूता भवति कारिका इति प्रमाणीकर्तुं पार्यते, एकस्य पालीपदस्य छायारूपेणानेकसकृत्पदस
म्भवात्, तत्रापि तर्क एवाश्रणीय स्यात्, अतो वयं केवल टीकाप्रस्तानानुरोधेनैव यावच्छक्य तावत् प्रतर्क्य
निष्कासिता कारिकादयः, तत्र मदीयपरिशोधनानुसारेण पर्यायार्थिकनयप्रभेदसप्तमाष्टमारयोर्मुलकृता परिगृही-
तानि परवचनानि आगमानि चेत्यम्—

अनुमिनमूले उपयस्तपरवचनान्यागमानि च यथा—

अगणिद्धसिता अगणितेविय अगणिपरिणामिता अगणिजीरसरैरिति वत्तव्यं सियत्ति भ० श० ५ उ० २

सू० १५

अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे कौ० उ० २ ११

तैरारब्धे कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणा तरमारभते ( )

वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानरक्षा (पा० अ० ३ या० ३ सू० १३१)

शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे बुर्त्ती श्रुतिरभिधत्ते ( )

आता भते । परमाणुपोगलं णो आता, गोयमा । सिया आता परमाणुपोगला, सिया णो आता, से
केंणट्टेण भते । एव बुच्चइ सिया आता, सिया नो आता, गोयमा । अप्पणो आदिट्ठे आता, परस्स आदिट्ठे
णो आता (भ० श० १३ उ० १० सू० १६-२४)

त्रैलोक्या मन्मयापश्च पश्यन्त्यथैतद्ब्रूतम् (वाक्य० का० १ श्लो० १४३)

स्वर्ज्जीवाणपिय ण अक्खरस्स अणतभागो निचुष्वाडिओ (न० सू० ५१)

अनेकार्था धातन ( )

आगतो जाणप् अणउत्ते दब्बसुत्त (अनु० ३२ सू०)

नहि मूर्त्तमूर्त्तत्त नामूर्त्तं याति मूर्त्तताम् । द्रव्य त्रिष्वपि कात्रेषु नात्मभाव जडाति हि ॥ ( )

बेरुयोद्धिं चनैरुवचने, बहुषु बहुवचनम्, (पा० १-४-२१-२२)

प्रवृत्तिप्रलयौ प्रलयार्थं मह भूत, तयो प्रलयार्थं प्रधानम्, (मन्त्रभा० ३-१-६७)

प्रवृत्तिपर एव प्रत्यय प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरैर प्रवृत्ति, (महाभा० ३-१-२)

आधारोऽपिकरणम् (पा० १-४-४५)

यस्तु प्रयुक्ते बुशलो विशेषे शब्दान् यथान्तराहारकाले ।

सोऽन तमाप्नोति जय परत्र वाग्योगविष्टुष्यति चापशब्द ॥ (महाभा० १-१ परपशा)

क्रियाकारकमेतेन ( )

वाग्दिग्मूर्त्तिम् ( )

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् । तत्रान्तरोध शब्दानां नास्ति व्याकरणदृष्टे ॥ (वाक्य० का० १ श्लो० १३)

सोऽयमित्थमित्थम्वाधाद्रूपमेकीकृतं यदा । शब्दस्यार्थेन त शब्दमभिज्ञरूप प्रचक्षते ॥ (वाक्य० का० श्लो० १३०)

तयोत्पृथागात्मवे रूढैरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेन क्वचिद्रूप प्राधान्येनानतिष्ठते ॥

लोकैऽर्थरूपता शब्द प्रतिपन्न प्रवर्त्तते । शब्दे त्मयरूपत्वं प्रविमक्त त्रिनक्षया ॥ (वाक्य० का० श्लो० १३१-१३२)

अशक्ते संशक्तेर्ना शब्दैरेव प्रकल्पिता । एकरूपार्थस्य नियता क्रियादिपरिकल्पना ॥ (वाक्य० का० २ श्लो० १३३)

वृद्धिरादैच् (पा० १-१-१)

यपार्थमिधानञ्च शब्द (तरना० भा० प्र० १ सू० ३५)

यत्र द्वार्था वाच व्यभिचरति नाभिधानं तत् (तरनार्थमाध्यटी०)

णाम टवणा दलिये त्ति एस दब्बट्टियस्स णिकसेयो । भाओउ पज्जनट्टियस्स परूवणा एस परमत्तो (संम० का० १-६)

असत्योपाधि यत्स्व तद्वा शब्दनिग्रहणम् (वाक्य० का २ श्लो० १२९)

न जातिशब्दो मेदानामानव्यायमिचारत । वाचको नियमार्थोर्केर्जातिमद्वदपोहान् (प्रमा० सा०)
स्वल्क्षणमनिर्देश्य (प्रमा० स० श्लो० ५)

भेदो मेदातरार्थं तु विरोधित्वादपोहते (प्रमा० स०)

नार्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यन्तुपदेक्ष्यते (प्रमा० स)

अर्थशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात्, सामान्यादुपसर्जनात् (प्रथद्वत्)

विद्यमाना प्रधानेषु न सर्वे भेदहेतव । विशेषशब्दैरुच्यन्ते व्यावृत्तार्थाभिधायिन ॥
(वाक्य० कां० ३ श्लो०)

तद्वतो नास्वतत्रत्वाद्भेदाज्जातेरजाति । (प्रमा० स०)

मंचशब्दो यथाऽऽधेय मचेधेय व्यवस्थित । तत्त्वेनाह तथापोहशब्दो द्रव्येषु वर्त्तते ॥ (भर्तृहरिकारि-
कापरिर्त्तनम्)

नापोहशब्दो मेदानामानव्यायमिचारत । वाचको नियमार्थोर्केर्जातिमद्वदपोहान् ॥ (प्रमा० स०)

न जातिशब्दो मेदानामानव्यायमिचारत । वाचको नियमार्थोर्के सत्ताधर्थाऽप्यतो न स (परिवृत्त्या
पाठ) अथवा ( )

तमात्राकाक्षणाद्भेद स्वसामान्येन नोद्भिन्न । नोपात्त सशयोपत्ते साम्ये चैत्रार्थता तयो (प्रसा० स०)

भेदो मेदातरार्थं तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यातरमेदार्या स्वसामान्यविरोधिन (प्रमा० स०)

स्वार्थान्वद्धशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमनियमश्रुते ॥ (प्रथकृत)

अदृष्टेरन्वयशब्दार्थे स्वार्थस्वाशेऽपि दर्शितात् । श्रुते सम्बन्धसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥ (प्रमा० स०)

बहुत्वेऽप्यभिधेयस्य न शब्दात् सनया गति । स्वसम्बन्धानुरूपेण व्यग्रच्छेदार्थकार्यसौ ॥

अनेकरुधर्मा शब्दोऽपि (प्रमा० स०)

अन्यापोहार्थनैर्मुखास्वार्थस्वाशेऽप्यदर्शनात् । श्रुते सम्बन्धसौकर्यात्तथापि व्यभिचारिता ॥ (प्रथकृत)

लिङ्गानुग्रहिन स्वार्था (प्रथकर्तु)

नाप्रमाणातर शब्दमनुमानात्तथाहि तत् । कृतकृत्वाद्यपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् (प्रथकर्तु)

किमहं ( )

सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ट सहभाव्यङ्गलिङ्गिनो । आधाराधेयवद्भुक्ति तस्य सयोगिवन्न तु ॥ (प्रमा० स०)

लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत्पुन । नियमस्य विपर्ययेऽसम्बन्धो लङ्गलिङ्गिनो ॥ (प्रमा० स०)

काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यङ्गि न तरतन । व्यापित्वान्ननु तत्तस्य गमक गोविषाणम् ॥ (प्रमा० स०)
 प्रतिपेक्षाप्रचारेण यस्माद्यासिरपेक्षते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥ (प्रमा० स०)
 नाशिन कृतकत्वेन (प्रमा० स०)
 निष्पाणित्वेन गोव्याप्ति (प्रमा० स०)
 तद्भानदर्शनादेव साध्यमाघनधमयो । विधे संयोगिरद्वृत्तिर्नाधारोपयोरिव ॥ (प्रयक्तुं)
 एकस्मात् प्रत्यक्षात् ( )
 कश्चिदर्थं कस्यचिदिद्वियम्य प्रत्यक्ष अविशिष्टस्याग्नेरस्तिः प्रतिपद्यते । ( )
 ऽ धर्मो धर्मिणा माय सिद्ध नात्तेन धर्म्यपि । धर्मेण धम साध्य स्यात् साध्यत्वाद्भर्मिणस्तथा ॥ ( )
 साध्यतापेक्षया चात्र धमधर्मियस्या न गुणगुणित्वेनेत्यदोष ( )
 तद्भानदर्शनानुपेक्षेन हि बुद्ध्युत्पत्तिरनुमानम् ( )
 यथाङ्गमपि व्यापि लिङ्गिपक्षमपि तत्तथा । व्यापिनाद्बुद्ध्योर्लिङ्गलिङ्गिता गोविषाणम् ॥ (प्रयवृत्त)
 विधेयार्थप्रचारेण यस्माद्यासिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्ति तस्मात् सत्येव कारणम् ॥ (प्रयवृत्त)
 साध्ये नानुगमो हेतो साध्याभावे च नास्तिता । (प्रमा० स०)

मूत्रप्रयममुद्गरणतरणपरमैपयिकान्तर्गर्भीकृतनयचक्रशाखविश्रुनवशोराशिनिगिलविद्याधुरधरसिंहसुरग-
 गिराशिक्षवाश्रमयस द-व-याथागमानुमारिणी-कार-योह्यमद्भुप्रमाणचचनानि यथासत् समुद्धरिष्याम समुद्गरण-
 कगण्यस्मिन्नपि निर्दिष्टप्रतिव्यतिरेकेण बह्वय प्रत्ययोऽक्षि-क्षीकृता अपि सर्वासु सदृशाशुद्धिगर्मतया प्रतिविशेषा-
 वलम्बनमत्र नाहतम्,

परिश्रमराहुल्यसम्पादनीयेऽस्मिन् सम्यक्परिनिष्ठितमनीनामपि यापानप्येन मनोविषय कर्तुमक्षस्यास्य सशो
 धनादिविधेये तन्वसौष्ठवात् प्रमादादिजाडोपायद्वन्द्वनापि स्पलन भवेत्तद्दुष्कृतानुरागिण उदाराशया विद्वद्वरेण्या
 प्रसात्तातरङ्गेण निभान्य मनीहृत्स्य च विचारयतिरसाशास्यते

विजयलङ्घिसूरिणा

[तृतीयो विभागः]

विधिनियमविधिनयादरे	४०	५०	सद्व्यवस्थास्य सत्यं स करी सचेति शक्यम्	६२२	११
असत्कार्यवाद्दुष्कारम्	६१५	५	अनुपपन्नान्तोपदर्शनम्	"	१५
विपक्षेऽतिप्रसक्तिप्रदर्शनम्	"	९	एतत्प्रक्षनिराकरणम्	६२३	१
तद्विचारणप्रयास	"	११	षादिनोऽनभिज्ञताप्रकारणम्	"	३
कार्यस्यासत्त्वविरोधाश्रयताभिधानम्	६१६	३	स्वामिप्रायप्रदर्शनम्	"	४
असत् सत्तासम्बन्धविधे प्रमाणोपदर्शनम्	"	६	प्रागुक्तविकल्पे दृष्टान्तस्यासत्प्रकारवत्त्वानुपप		
कार्यस्य स्वतः सत्त्वापत्त्या	"	१०	विषयज्ञानम्	"	८
सद्वाऽतिरिक्तमत्तासत्त्वचक्रवर्णनवैयर्थ्यम्	"	१४	सद्वाऽपत्त्या	"	१०
कार्यस्यपुण्याविरोधापादानम्	६१७	४	असतो सत्कारवत्त्वोपपत्त्युपदर्शनम्	"	१५
तयोर्विरोधाप्रदर्शनम्	"	८	मयमद्वितीयपर्युत्पत्तिविकल्पनिराकरणम्	६२४	४
तत्पुरुषाश्रयेणाकारणशब्दाद्य	"	१०	सद्वाऽपत्त्या	"	१०
बहुमीक्षाश्रयेणाकारणशब्दाद्य	"	१३	प्राग्दर्श्यादीनामसत्त्वशब्दा	"	१२
सर्वोपपत्त्यप्रसङ्गनम्	"	१७	विरोधणस्यासत्ता सम्बन्धासम्भवकथनम्	"	१५
तस्यैव स्पुटीकरणम्	६१८	३	कार्यद्वयदीनामत्यन्तनिरासकत्वानभ्युपगम		
सर्वशून्यताऽऽपादनम्	"	९	वर्णनम्	६२५	४
स्ववचनान्निविरोधोद्भावनम्	"	१०	सामकत्वान्यमभवत्वोक्ति	"	६
कार्यस्यैव सत्तासम्बन्धो न कारणस्येति शक्यम्	६१९	२	सत्तासम्बन्धादिदृष्टव्य निरासकत्ववर्णनम्	"	१३
तद्व्याख्यानम्,	"	६			
सत्तासत्त्वकारणवत्त्वकार्यस्यापि स्वतः सत्त्वापादनम्	"	८	प्रधानादिदृष्टान्तोद्भावनम्	"	१५
सत्तासम्बन्धात् सद्वाद्यभिधानानुत्पत्त्यवयवम्	"	१४	विरोधिकप्रक्षेपे दृष्टान्तदानम्	"	१६
कटन्दीऽदीकोकपूर्वप्रवर्णनम्,	६२०	२	सामान्यादे मारमकत्वामिद्विनिराम	६२६	३
उद्देशबाधप्रदर्शनम्	"	६	आचार्यस्योत्तरम्	"	६
द्वयदीनां लक्षणप्रदर्शनम्	"	८	सतो द्वैविध्यापादानं तद्वचनेनैव,	"	९
द्वयदीनामभिरोधप्रतीतिभिधानम्	"	१२	तद्विचारणम्	"	१५
पूर्वपामदुष्कराभिधानम्	"	१४	अन्यथा तद्विकल्पणायद्वयवत्त्वोक्ति	६२७	१
अनुपपन्नविकल्पतायां निर्दर्शनम्	"	१५	पूर्वप्रक्षेपे तद्विकल्पणम्	"	४
दार्ष्टान्तिकवर्णनम्	६२१	२	असत्त्वयगोदृष्टान्त	"	१०
सत्तासम्बन्धे विकल्पोद्भावनम्	"	६	सत्तायां एकसद्वात्त्वात्सद्वाऽशक्तोक्ति	"	१२
असतो सत्तासम्बन्धविषयनम्	"	१४	स्वयच्छादृष्टान्त	"	१५
सतो तद्विषयनम्	"	१५	तस्यां यथाऽन्यथा	६२८	१
सत्तासम्बन्धात् प्राक् तन्म्वरूपदृष्टनम्	"	१९	सामान्यसत्तायां व्यक्तित्वापादानम्	"	३
सद्वाऽसतो सत्तासम्बन्धदूषणम्	६२२	३	एकजातीयापेक्षस्वरूपत्वहेतुवर्णनम्	"	४
उभयदोषासङ्गनम्	"	६	घटदृष्टान्तवर्णनम्	"	७

उभयासम्पन्नायां वस्तुनां सा निरूप्यैषोत्		स्वभारमृत्युपदप्रयोगम्	६३५	४	
निरूपणम्	६२८	१२	सुचिरादपि तत्रावहेत्युपन्यास	"	५
सन्धासथा	"	१६	दृग्भूतघट्टान्त	"	७
सत्या सद्गत्या दोषाभिधानम्	६२९	१	पूर्वपक्षीयप्रथमापुत्रघटात्रोपग्यास	"	११
अन्यत्र दोषदानम्	"	२	सन्धासथा	"	१८
सद्गत्याऽनुपपत्ति	"	३	अपुत्र इति च बहुमीहिरिति निरूपणम्	६३६	१
सद्गत्यानांभिधानम्	"	४	सद्गुह्यसमाप्त्यन्तर्भावभिधानम्	"	५
द्वैधम्यविराकरणाद्योक्तिरित्यत्रा चादिन इत्यभिधानम्	"	६	बहुमीहान्धदोष इति निरूपणम्	"	८
अपुत्रगुणघटात्रोपग्याभिधानम्	"	९	अत्रार्थे स्वागमोपदर्शनम्	"	११
तत्सङ्कुनीकरणम्	"	१२	परागमोपदर्शनम्	"	१२
सत्तेति कृत्वादितान्त्रपात्रविमृष्टपरगणम्	"	१५	द्वितीयगुणगुणघटात्रोपग्यास	"	१५
सत्ताया स्वरूपसद्गत्या शङ्काम्	६३०	३	गुणघटात्रस्य द्विध्यायत्तोलि	६३७	१
गुणगुणघटात्र	"	१०	साक्ष्यसम्भनगुणपरत्वोक्ति	"	४
सामान्यादीनां सत्येऽभिहिते स्ववचनविरोध	"	११	भवनलक्षणद्वयस्वरूपेऽभिधानम्	"	८
इत्युक्ति	"	११	सद्गुह्यनयापेक्षया द्वयत्तोलि	"	१०
असत्ताभिधाने पूर्वपरिणते व्याख्या	६३१	१	तद्गत्यापूर्वक्रमुपसंहार	६३८	१
कल्पुश्यापेक्षयाऽपि निरूपयति	"	८	द्वयव्यक्तिवैतथ्ये सद्गत्यास्येति निरूपणम्	"	६
सन्नेतसामान्यापेक्षयाऽप्येति न युक्तमिति	"	१०	स्ववचनविरोधदोषप्रसङ्गेतिरिति वर्णनम्	"	११
निरूपणम्	"	१०	सत्ताभोगाति हेतुपन्यास	"	१२
कथं तर्हि अत्राप्यमित्यत्र समाधि	"	१४	सत्तामन्वधानुमानम्	"	१४
मस्तु सद्गत्यापेक्षेति निरूपणम्	६३२	२	अतितामदर्शनम्	"	१५
प्रतिषेधप्रपापघटाद्गुणदर्शनम्	"	४	सत्ताया स्वार्थस्वार्थभक्तवापदानाय व्याप्ति		
सतो द्वैविध्येन सत्तापेक्षया सत्ताऽप्येति शङ्कनम्	"	७	प्रदर्शनम्	६३९	१
सतो द्वैविध्यामिद्विनिरूपणम्	"	१३	तत्र घटान्तोद्भावनम्	"	३
सम्पूजातिरिक्तया सद्गत्याऽभिव्यञ्जनाय	"	१६	हेतुवद्वयम्	"	४
अनुपपत्त्य कारणसमवयवत्वं निवचनस्य घटघटा	"	१७	स्ववचनादिविरोधप्रदर्शनम्	"	५
अद्वयत्वोपदिहेत्युपग्यास	६३३	४	सत्ताया स्वमन्वधानं प्राक्कार्यवदुभावनिरूपणाय		
व्याप्यान्तरम्	"	८	कारणत्वे हेतुवचनम्	"	१०
द्वयपूर्वानां प्राक्त्वसाम्यवचनम्	"	१२	भावयित्पूर्ववत् सत्ताया कारणत्वकथनम्	"	१२
अतिग्राह्येऽभिव्यञ्जनाय	६३४	१	स्ववचनसि सत्तासम्यग्भावत्वे सत्ता समाधीयत		
कार्यस्य प्राक्त्ववचनम्	"	५	ह्यसत्ताङ्कनम्	"	१७
विश्वऽनिष्टापादनम्	"	७	अनारम्भकत्वे तस्या आधायकत्वमपि नेति समाधि	६४०	३
प्राक्कार्यस्य सत्ते प्रत्यक्षविरोधाङ्कनम्	"	१०	अनारम्भकत्वेऽपि कारणत्वसमर्थनम्	"	४
प्रत्यक्षेऽभिव्यञ्जनायऽवद्वयवयववचन	"	१४	अत्रार्थे प्रोक्तमयोग्यघटघटाभ्यप्रथनम्	"	८
गुह्य इति समाधि	"	१४	अभावसद्गत्यातिरिक्तसत्त्वकरत्वात् सत्ताया		
दृग्भूतघटात्र	"	१५	कारणत्वमप्येति निरूपणम्	"	१२
सत्ताप्राप्त्यवधिपरस्वभावमूलकहेतुपग्यास	६३५	१	तत्र घट्टान्तवचनम्	"	१३
			कारणत्वात् सत्ताया द्विध्यायत्तमत्वावादानम्	६४१	१

सत्ताया द्रव्याद्यनतिरेकात् सम्पूर्णनिरतिशयं		तत्र वैशेषिकीयचोदना	६४८	९
सद्रव्यादीनि निरूपणम्	६४१	अतिशयाभावाद्द्विषेणसम्बन्धनियमानुपपत्तिरे		
तद्रूपत्वानम्	"	येत्यभिधानम्	"	१२
उक्तार्थत्वानुमानेन साधनम्	"	एतत्परिहायवैशेषिकीयसमाभ्युत्पादनम्	"	१६
आकाशदृष्टान्तोद्धानम्	६४२	कारणमामप्रीविशेषस्य नियामरत्वोक्ति	६४९	४
सत्तादिदृष्टान्तो वेति निरूपणम्	"	द्रव्यत्वनिलयननियामरत्वोपदर्शनम्	"	५
स्वत एव सत् सत्चेति सत्तानिरास	"	गुणत्वादिनिलयननियामरत्वोपदर्शनम्	"	६
द्रव्यत्वादीनामसत्त्वातिदेश	"	अप्यत्रापि नियामरत्वप्रदर्शनम्	"	१२
सत् सत्करत्वपक्षेऽपि सत्तावैयर्थ्यमिति निरूपणम्	"	अत्र प्रस्तुतनयस्योत्तरम्	"	१६
तद्रूपत्वानम्	"	स्वत एव कार्यस्य विशिष्टता स्वयैव प्रकाशितेति		
द्रव्यादिवत्सत्ताया अपि सत्त्वमयम्मादित्यनवस्थाया		निरूपणम्	६५०	३
वैशेषिकसमाभ्युत्पादनम्	६४३	अविशिष्टताऽप्यभ्युपगतयेति निरूपणम्	"	७
प्रदीपप्रकाशदृष्टान्तवर्णनम्	"	अदोषविनिर्मुक्तता कार्यस्य नेत्यापि स्वयैव भाषित		
वार्ष्टिकद्रव्यादिवर्णनम्	"	मिति प्रतिपादनम्	"	१२
स्वभावसदृषि कार्यमसत्कश्चमेवेत्यभिधानम्	"	तद्रूपत्वा	"	१७
सत्तासम्बन्धसाफल्यवर्णनम्	"	सजातीयवत् विजातीयेष्वपि द्रव्यत्वस्याविशिष्ट		
वैशेषिकममाधिनिरास	६४४	तेत्यभिधानम्	६५१	५
अवस्थावद्दृष्टान्तासत्त्वाभिधानम्	"	द्वयोर्वहुषु चेति वचनात्तुल्येऽदोषविशेषणावि		
प्रदीपप्रकाशस्याप्यपरप्रकाशत्वाभिधानम्	"	निर्मुक्तत्ववर्णनम्	"	११
हृद्द्रव्यादीनामप्यपरप्रकाशत्वनिरूपणम्	"	तद्द्रव्यावर्णनम्	"	१५
प्रकाशयानवस्थानिरूपणम्	६४५	सम्बन्धसम्बन्धन्यतिरेकेणापि कार्यस्यादोषस्वरूप		
सत्ताया अप्यपरप्रकाशत्वत्वादनवस्था दुर्वारैरस्य		विशेषणवत्तापादनमनृतमिति कथनम्	"	१७
धिधानम्	"	कारणमहिमा द्रव्यत्वादिसम्बन्धो वस्तुमात्रस्य		
सत्ताया साहस्यसम्मतप्रधानत्वापादनम्	"	जातिवत् स्वत एव विशिष्टस्येत्यभिधानम्	६५२	१
विधिरूपोपभोगप्रतिपादनाध्वहेतुत्वावनम्	६४६	एतस्य पूर्वपक्षस्य निराकरणम्	"	९
कार्यस्य जन्मकालात् प्रागापि सत्तापादनम्	"	विशेषणसम्बन्धवैयर्थ्योद्धानम्	"	१४
अप्यथाऽनिष्टापादनम्	"	सामान्यस्य प्रकाशक वस्तित्वापादनम्	"	१५
स्वभावसत्ता सम्बन्धिसां नानैश्वर्य इति निरूपणम्	"	विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्धायमपि सत्तादिसम्बन्धो		
कारणसमेवतकार्यस्य स्वतोऽसत्तये दोषप्रदर्शनम्	६४७	न भवतीत्यभिधानम्	"	१७
स्वतो निरुपाख्यत्वहेतुप्रदर्शनम्	"	वस्तुन स्वन एवानुष्टानव्यावृत्तरूपतया		
स्वत इति विशेषणप्रयोजनाभिधानम्	"	तत्र तद्विरिति निरूपणम्	६५३	९
अप्यपरदेशत्वहेतुत्वावनम्	"	उक्तन्यायस्यान्यत्राप्यतिदेशनम्	"	६
अविशिष्टत्वहेतुत्वावनम्	"	स्वत प्रकाशात्मकस्य वस्तुन एव सामान्यप्रकाश		
विपक्षे दोषाभिधानम्	"	कथमिति निरूपणम्	"	१२
कारणसामप्रीजन्यकार्यस्यात्मावधारणकृतव्यता		तदर्थव्यावर्णनम्	"	१९
विषये तदुदितदोषताद्वैक्यवर्णनम्	६४८	स्वयैवैवमभ्युपगत इत्यभिधानम्	६५४	३
तद्रूपत्वा	"	विशेषणसम्बन्धविनापि वस्तुन परस्परतिशय		
वस्तुस्वरूपप्रदर्शनम्	"	वत्त्वमिति तदभिप्रायप्रकाशनम्	"	५

सप्त पराङ्गणया वैशीषिकममाधिरगि इदनेया		तद्वावहेतुस्वाप्यातम्	६६२	७
विश्ववत्स पल्लुन सूचयतीति निरुपागम्	६५४	७	धन्नारर भावाङ्गताधिपायनम्	" ७
उकार्येऽनुमानययोगानामुपन्याय	"	१३	उपधवणाम्	" ११
द्रव्यादार यापयस्वप्रकाशलाभारसाधनम्	६५५	१	धन्तुनेऽयुगपद्भिर्गामनेय युगपद्भाविगामेनापि	
तत्रैव सामरुचादिहेतुकरणम्	"	४	रद्दसदाभक्तत्वसमर्थनम्	" १४
विद्येऽभिष्टापादनम्	"	५	वस्तुन क्षणभङ्गविज्ञानयोक्ति	६६३
दृष्टान्वाभिष्टिशाङ्कपरिहार	"	७	ग्रन्थायभवनस्य भावैकरूपव्याभवनानुपपत्तिनि	
सप्रामसतां वा न मरुहरी सधेति पणोनसहा	"	९	राकरणम्	" ४
सद्वयतो ह्यकरव्यपननिरस	"	१२	धाकागिनिद्रानम्	" ८
समाख्यानम्	६५६	४	पिपत्तुऽभिष्टप्रदर्शनम्	" १३
अभूत्त्वहेतुममयनम्	"	६	धपूत्त्वहेतुपन्यास	६६४
सद्वयतो रैनोपयानुपपत्तिनिरसनम्	"	९	नपरपादिहेतुप्रदर्शनम्	" ६
तपोरत्नमाविरोधिर्ये तत्र मतेनापीति प्रदर्शनम्	"	११	वाप्येयध्वजिकसादृष्ट्यातो	" ७
सामान्याभिष्ट्यादीनां सद्वयवैक्यामप्राममथनम्	"	१४	विधिमतिवधैकविषयवादानैकारण्यमिति साधनम्	" ९
मानमूलतवात् सद्वयगि काय यज्ञान् सन्नयतिनि	"	१४	भाविरोकान्यपेत्तास्त्वपिदिनि दृष्टा-उ	" १२
ङ्कनम्	"	१८	सद्वयतो सोपाख्यवनिदपाख्यत्ववैधम्यनिराकरणम्	" १४
तद्वयमाननम्	६५७	६	सतोऽध्वनुवाक्यत्वयनम्	" १६
भूतवपय भूतधमन्वनिराकरणम्	"	९	सत् सोपाख्य निरुपाख्य वा निरुपाख्य एव	
धमूतधमयै कन हेतुवाऽभूत् क्वाव तन्नि पृच्छाम्	"	११	द्वैवेनि दङ्कनम्	६६५
अहेतुयो मरो दोषप्रदानम्	६५८	२	निरुपाख्य नामदिनि समाधि	" ५
सद्वयुक्त्वे सद्वयैक्याप्योपपत्तिरिष्टमिष्ट्याम्	"	४	म्बमनेन सत्यातायेकत्वस्थापनम्	" ८
मसामम्ब्येऽपि तत्र मतेनैव कार्यं सद्वयैति	"	७	एव मतऽप्येकारमत्वमेव तयोरेति प्रदर्शनम्	" ११
निरुपणम्	"	७	अस्वीयानुमानेना साधनम्	६६६
अप्राप्ये दृष्टान्तप्रदर्शनम्	"	१५	तद्विरूपयम्	" ८
दाष्टान्तिके सद्वयवप्रदर्शनम्	६५९	१	सामान्यदृष्टान्तसवटाम्	" ११
धरु सद्वय सम्बन्धिततया गच्छीत्यत्र हेतुप्रदर्शनम्	"	४	सामान्यवैपरीतेन धरुतुन सोपाख्यत्वनिरुपाख्यत्व	
तन्तुप्रमशयदृष्टा-त	"	६	प्रवाचनम्	" १७
हृत्पेतराभावादिबर्णनादीनि प्रदर्शनम्	"	८	दृष्टान्ते च्यासिस्तिद्वेद्रव्यादीनां सद्वयवै	
सद्वयवैक्याम्यवणनन जैने द्रव्यममुपगम्यापि			सैस्त्वतीत्यभिधानम्	६६७
कारुकरगोपादनम्	"	१५	स्वाद्वादोपयुक्तदोषनिवारणम्	" ९
बौद्धेन नै विवाद इत्यभिधानम्	६६०	९	पूर्वदोषपापीयस्त्वदोषप्रदर्शनम्	" १२
सन्धप्रत्येऽप्यमात्रत्वे च दोषप्रदर्शनम्	"	१२	प्रशस्तमतिप्रचनम्यावणनम्	" १३
सैद्धार्थिगोक्तमत्रनिराकरणम्	६६१	४	द्विदोष पाया प्रशस्तमयुक्ताया उपपादनम्	" १६
सतोऽमता विरोधसाधनम्	"	११	आचार्यस्तोत्रप्रश्न	" १८
अप्राबापैयनमाधि	"	१४	सकार्यपक्षे क्रियाविरोध क्षुन इत्यनुयोग	६६८
वैभ्रम्यंस्यासिद्धत्वोपपादनम्	"	१६	सकार्यस्याय दोषो न स्वाद्वादिव इति निरूपणम्	" ७
वदात्मकत्वहेतुपादानम्	६६२	१	स्वाद्वादिवत् सार्वभो यदि भ्यासदा न दोषं	
सद्वयुक्तिवहेतुप्रदर्शनम्	"	२	कोऽपि भ्यादिति वणनम्	" ११

असत्कार्यपक्षे उपादाननियमविरोध कृत इत्यनुयोग	६६८	१५	पूर्वपक्षासत्त्वनिरूपणम्	६७४	९
वैदेषिकस्याप दोषो न स्वाद्वादिन इति निरूपणम्	६६९	१	अनेकवाच्यमन्तर हेतुनि	"	१६
स्वाद्वादिवत् वैदेषिको यदि मूयात्तदा न दोष कोऽपि			प्राश्नशब्दाप	"	१८
मूयादिति वणनम्		"	७	तथावदतोऽस्य तासमीक्षितभाषिणोपादानम्	६७५
उक्तार्थे सम्मतिप्रदर्शनम्		"	९	द्रव्यापेक्षयाऽसद्वादमापाद्य पर्यायापेक्षया	"
स्वाद्वादस्य पूर्ववाद्भेदत्वमेवेति निरूपणम्		"	१२	वमपादयति	"
तत्सपटीकरणम्		"	१४	देहाकालात्मकपर्यायद्वयमात्रमेव हृदयचनात्	"
प्रकारान्तरेणोक्तपूर्वदोषप्रापीयसञ्जितकरणाथं		"	१८	प्रतीयत इति निरूपणम्	"
तन्मन्प्रदर्शनम्		"	१८	वस्वादसद्वाद इति ख्यापनम्	"
जैनोक्तपरिहारस्य वादिनानुवदनम्	६७०	४	४	पुन्यमनेकान्तवादी न भूत इति प्रतिज्ञानम्	६७६
वादिकृत तत्सपटनम्		"	७	तत्र कारणप्रदर्शनम्	"
अप्राचार्योक्तिः		"	१२	अत्रार्थे प्रयोगोपदर्शनम्	"
उपादानत्रिययो स्वस्वविषयनियतत्वव्यवणनम्		"	१६	व्याप्तिप्रदर्शनम्	"
तयोर्नियतविषयतासाधनम्	६७१	१	१	अभिधेयस्वतत्त्वनिरसननियतत्वहेतोरवान्ति-	"
शुक्रपुरपरशान्तस्य द्वाद्वाप्तिकल च ध्याय्या		"	३	धुदसनाप्राप्तिस्त्रिरिति निरूपणम्	"
वमयात्मकैकवस्तुत्वे विषययापत्तावप्यनेकान्त		"	८	मूदात्मना सदित्यनेनाजाद्यनिरसने तेनापि	"
त्वसिद्धिरिति निरूपणम्		"	११	सत्वापादनम्	"
तस्य सपटीकरणम्		"	११	नैवमनेकात्तवदी मूल इत्युपसहार	६७७
उपादाननियमाभावे हेतुप्रदर्शनम्		"	१३	कथं मूल इत्यत्र समाप्ति	"
सद्वैश्या कियया अभावकथनम्	६७२	१	१	द्रव्यायत सत्वात् पर्यायाप्यनोऽन्तवात्तदुभयात्मक	"
तत्र हेतुप्रदर्शनम्		"	३	वस्तुत्तव जैना वणय त्रीत्याख्यानम्	"
सत्वात्सत्त्वयोर्विरोधादुत्तमानाधिकरण्येन प्रागसत्		"	६	द्रव्यशब्दव्याख्यानम्	"
श्व कथं सत्त्वमिति शङ्कनम्		"	१२	द्रव्यपर्यायशा दाप	"
तदुपध्यावणनम्		"	१२	शब्दत्त एव नोभयायता वदन्ति किन्तु वस्तुस्वरूप	"
एकाधिकरणभावेन सदसत्तोनांलि प्रयोग इति		"	१५	गमपि तथा कियत इति निरूपणम्	६७८
ध्यावणनम्		"	१५	मूनामनो द्रव्यायपर्यायाधवणनम्	"
कार्ये सदसत्ता नेति सत्त्वमैपोऽर्थो दर्शित इति		"	१६	घटात्मनो द्रव्यायपर्यायाधवणनम्	"
कथनम्		"	१६	घटादेमूदात्मतावच्छलाघासताप्रदर्शनम्	"
स्वपररूपेण जगत सदसत्त्वत्वाद्यैष दोष इति		"	२	वस्तुनि विद्यमानसर्वधर्मदर्शनं यावत्तावदात्मता	"
निरूपणम्	६७३	२	४	कथनम्	१२
कार्यमेव केवलं न सदसत्त्वं, शृत्वावृत्तपर्यायाभ्यां		"	४	घटात्मनाऽन्तवा मृदि घटोऽसत्त्वेवेति नाहंती मूल	"
द्रव्यमपीति निरूपणम्		"	९	इत्यभिधानम्	६७९
सहभाविपर्यायैरपि सदसत्त्वप्रदर्शनम्		"	९	मृदि घटस्य प्राप्ते सन्नपि घट इति समथनम्	"
त्वदुप स्वाद्वादिवृत्तपक्षे न स्वाद्वाद इत्यभिधानम्		"	१२	तत्र एवानुभवक्रमप्रासरिति हेतुव्यावणनम्	"
तस्यैव स्फुटीकरणम्	६७४	१	१	वैदेषिकस्यासत्कार्यत्वमिद्विशङ्कनम्	"
इत्य पूर्वपक्षीकृतस्य कट्ठीकृतस्यमापि		"	३	तद्व्याख्या	"
प्रदर्शनम्		"	३	अत्रार्थस्योत्तरम्	"
उक्तौ पूर्वोत्तरपक्षावमत्याप्याविस्यभिधानम्		"	५	सत्कार्यात्वापादनम्	६८०

घटादेश्वसत्रावर्गनम्	६८०	३	कारणमिधानम्	६८७	१५
नख्यो लख्वरानुपपत्तिप्रदर्शनम्	"	४	तद्व्यवधानम्	"	१६
भयमोदाहरणम्	"	५	कालैक्यं तयो प्रकाशयति	६८८	२
द्वितीयोदाहरणम्	"	१०	पुत्रये कारणमिधानम्	"	३
सर्वीण्याद्वादप्रयुच्यतिदश	"	१२	एतद्विकल्पा तत्रिंशत्तरणम्	"	८
तद्वैस्तुनीकरणम्	"	१३	अनुपपन्नतानिर्दपणम्	"	१३
कार्यनरनाद्गोपादाननियम ह्यत्र वैरोपिवासाद्वा	६८१	५	उत्पद्यमानस्यासत्त्वात् सम्बन्धाभावाख्यातम्	"	१४
कर्मणो क्रियानिमित्तत्वद्व्योक्ति	"	१०	शक्यता दोषापादनम्	६८९	१
अत्र स्वाद्वादिन पृच्छा	"	१२	सम्बन्धनाले कार्यस्य साधनाद्भवम्	"	५
तत्र वैरोपिकराद्वा	"	१३	तस्याख्या	"	१२
अप्रोक्तम्	"	१४	निपद्यमानायस्थासम्बन्धमानावस्थयो		
क्रियागुणत्वपदेशामानादित्युपपद्यहेतुनिराकरणम्	६८२	४	भिन्नकालस्वरूपणम्	"	१५
तद्देवप्याध्यायनम्	६८३	८	एककालत्व निष्पन्नकार्यवत् सत्वेति निरूपणम्	"	१६
विरद्धत्वापादनम्	"	११	शान्तिविभागदिनि धैर्यस्यैवष्टातोज्ञावनम्	६९०	१
सर्वैश्चात्कपोज्ञानम्	"	१४	परिनिष्ठासम्बन्धाभ्यां कार्यस्य न सत्त्वमिति वचनम्	"	२
अप्रयोजकत्वसङ्कोचज्ञानम्	"	१५	अप्या दोषामिधानम्	"	४
तद्विराकरणम्	"	१७	एतदुपपन्नं कायस्यापि तदा निष्ठासम्बन्धयोरभाव		
हेतायुक्त प्राक्शब्दोऽस्मान्ने पक्षात्तर्गत इति			वचनम्	"	५
ज्ञानम्	६८४	६	सदसतो साधने समानताज्ञानम्	"	८
निपत्तिशब्दादेवाप्यकर्मस्य सत्त्ववरीत्यमिधानम्	"	१४	तस्याध्यायनम्	"	१३
नित्यचित्तशब्दस्याख्या	"	१७	स्वकारणमनमायमत्तासम्बन्धाययो सम्बन्धवाभाव		
द्रव्यादौ नित्यचित्तैर्विषयमघटनम्	६८५	३	वचनम्	"	१६
कार्ये तत्त्वपटनम्	"	६	सम्बन्धस्य विद्यमानविषयतासाधनम्	६९१	२
नियतभवनप्रदर्शनम्	"	१२	स्वकारणतासमावायव्यवस्थाद्वार्यविचारः	"	६
निमित्तभवनप्रदर्शनम्	"	१३	अथव्यञ्जनयो सत्त्वाव एव परिनिष्ठामन्धधाविनि		
अधिकनित्यचित्तदानम्	"	१५	ध्याययानम्	"	१२
दृष्टान्तिकस्य दृष्टान्तेन भमीकरणम्	"	१८	तदभावे तदसम्बन्धमिधानम्	"	१४
कायस्य सदनप्रतिद्व्योक्ति	६८६	१	कायस्य धकाले तत्तुमाप्रसत्ते कारणमात्रवाद		
तत्रैव क्रियागुणा इति निरूपणम्	"	२	प्रसङ्गनम्	६९२	३
असत्कार्यत्वे हेतुसत्त्वमुपादानानाममिधान			प्रधानकारणमात्रवादापेक्षसकार्यवादो न परिपूर्ण		
मात्रनामवचनम्	"	३	इति नृपणम्	"	५
सत्कार्यत्वेऽपि तदावचनम्	"	८	तन्वाकुपत्तनदृष्टान्त	"	७
तस्याध्यायनम्	"	११	तदा सम्बन्धानास्यप्रदर्शनम्	"	१०
सदनसत्त्वोपपत्तयः सत्तया कार्यस्या			एतदुपपन्नं इव तन्वादी कारणमात्रे पूर्वोत्तरकालयो		
सम्बन्धेपसहा	"	१७	परिनिष्ठानमपरिनिष्ठाने वा कायस्य भवेत्क्रियापादनम्	"	१३
सदनसत्त्वविरुद्धानुपपत्तिज्ञानम्	६८७	१	तद्व्यवधानम्	६९३	१
विरुद्धानुपपत्तयः प्रयणवचनम्	"	२	दोषागानुपसंहारः	"	३
निदानमव्ययोरैककालत्वप्रदर्शनम्	"	१३			

कारणे कार्यसत्त्वस्वीकारेऽनेकान्तवाद्प्रसङ्गप्रति
पादनम् ६९३ ४
निरूप्यान्तरस्यासत्त्वम् च दोषदुष्टताख्यापनम्
" १०
सहोपपरिहारार्थं प्रणक्षमतिप्रयत्निरूपणम्
" ११
निष्ठान्त्व-धयोरेककाउत्वमित्यस्य स्यादधानम्
६९४ २
तात्पर्यापेक्षकाशनम्
" ४
तद्वाक्यमाव्यप्रदर्शनम्
" ७
अथक्रियाज्ञानीनव्यापमिमायेणोदाहरणम्
" ९
उत्पन्नस्योत्पन्नमानना कथमिति शाङ्कनम्
" ११
अत्र समवायिकारणविरोधदोषोद्भावनम्
६९५ ४
तद्विरोधस्तुष्टीकरणम्
" १०
वचनानुपपगमविरोधाभिधानम्
" १२
वचनानुपपगमान्तरवितोधाभिधानम्
" १३
तत्र प्रतप्तमनियमाधानम्
" १७
अन्यत्रापिमवावादिनि हेतुप्रदर्शनम्
६९६ १
अन्यत्र समवायप्रदर्शनेनास्य भवत्य निराकरणम्
" २
स्वीकरोपपत्तिविरुद्धावत्वप्रकृतम्
" ४
द्रव्यादिकार्यस्या-यत्र पतिनिष्ठानासिद्धत्वनिराहृति
" ६
तत्राप्रतुष्णवादिहेतुवर्जनम्
" ७
विपक्षेऽनिष्ठापादनम्
" ९
अकारणत्वात् एतु-गद्वैष्टान्तेनैवम्यदाह
६९७ १
पदादाकषकारणत्वापादनम्
" ६
सर्वस्य कारणाकारणत्वोक्ति
" ८
कार्यकारणभावस्य सम्बन्धरत्निक-वनत्वप्रदर्शनम्
" १३
अन्यकमन्वयतमज्ञाव एव सन्ध-वसमवायसन्दायौ
" १७
पपायभिधानम्
" १७
सम्बन्धसन्दायजननम्
६९८ १
अनेकमर्थकामकत्वरूपाधत्वोक्ति
" २
समवायसन्दायनिरूपणम्
" ३
वस्तुनि तदुपसङ्गतीक्ष्णम्
" ५
स्याद्वाद्वापत्तिभयत्तेऽस्मार्गप्रपदनमित्युक्ति
" ६
अन्यपद्वैष्टयाधत्वायुक्तिरार्थप्रपदनमिति
प्रदर्शनम्
" ८
सोक्तिरिन्ध्यामिमानारिभकैवल्यभिधानम्
" १२
व्यपद्द्वयाधारं कार्यं निर्भूतेः प्रागपि कारग समये
" १५
तमिति निरूपणम्
" १५
विद्युपरिमण्डलवियदादिनिदर्शनोक्ति
" १६
वादिना कार्यकारणयुतमिद्विदोपपरिहारणम्
६९९ ४

६९३ ४
" १०
" ११
६९४ २
" ४
" ७
" ९
" ११
६९५ ४
" १०
" १२
" १३
" १७
६९६ १
" २
" ४
" ६
" ७
" ९
६९७ १
" ६
" ८
" १३
" १७
६९८ १
" २
" ३
" ५
" ६
" ८
" १२
" १५
" १६
६९९ ४

तस्यामयोगादिति हेतुजननम्
असयोगव्याप्तिरुक्तौक्त्या तत्परीहार
तत्रारममाधभाये स्वादुसम्बन्ध इत्याख्यायनम्
सूत्रकारमतवृपणारम्भणम्
सत्तासम्बन्धे मना-तरागामभिधानम्
नवचप-काराभिप्रायकथनम्
तेयो परस्परविरुद्धाधवनजननम्
सूत्रकारस्यानास्योक्ति
निरूप्यानुपपत्तितदुवत्त्वव्यवजननम्
तदुपस्थावननम्
सत्तादिवद्भूत्यादावपि स्वत एव सद्भिधान
प्रत्ययाभिधानम्
अत्र कागादौकपरिहारप्रदर्शनम्
अतादात्म्यहेतुत्वाख्या
तादात्म्यं किं सतो भावात् किं वायव्यत्वादित्या
दाहनम्
सतो भवनपक्षवृपणम्
सन्धरत्नप्रपन्नवृपणम्
सवत्र स्वत एव-भिधानप्रत्ययावित्यभिधानम्
दृष्टिद्वयवदिति दृष्टा-तरिवचनम्
अत्रार्थे साधनप्रदर्शनम्
दण्ड-दण्ट-वादिभिधानप्रत्ययौ न स्वत इत्यादाहनम्
तद्वाह्यानम्
आधार्यकृतवृपणम्
एवप्रतिद्वन्द्ववक्तो दण्डादृष्टिप्रत्ययादाहनम्
अ-योऽ-वाधयोऽज्ञाननम्
दृष्टि-नो-द्वन्द्वतादृष्टिदृष्टादृष्टिद्वयमुत दण्डत्वाद्
ण्डि-रामिति शाङ्कनम्
उभयत्र दोषापादनम्
आमान्तरसन्धा-त्यापादनम्
स्वमने स्वत सिद्धत्वाख्यायनम्
स्वतोऽस्मिद्धत्व दोषापादनम्
द्रव्यादीनां परत सद्भिधानप्रत्ययादाहनम्
तदुक्तातदात्मत्वहेतुवृपणम्
अनेकानि-कत्वमप्यदनम्
सर्वकैवल्यहेतुजावनम्
सत्तादृष्टान्त
द्रव्यवादी सद्भिधानप्रत्ययायुपपरिवाविति
दाहनम्

६९९ ८
" १२
" १४
७०० ३
" ८
" १०
" ११
" १३
" १७
" २१
" ३
" ५
७०१ ६
" ९
" १७
" १८
७०२ १
" ४
" ७
" १०
" २०
७०३ १
" २
" ४
" ७
" ८
" १०
" ११
७०४ १
" ६
" १०
" ११
" १२
" १५
" १६
७०५ २

द्रव्यादायि धनास्वापादनम्	७०१	१०	प्रकारान्तरेण द्रव्यभावनितृप्ति	७११	४
माणमुष्यमात्रादानम्	"	११	लक्षणभावापादनम्	"	६
सनाप्यानापचारिकत्वान्ममापादनम्	"	१५	सानाम्यसाभावापादनम्	"	१३
सत्ताया षडमीपचारिकत्वमित्यादाहा स्थितिरि	"	१८	षडपदाथनिवृत्तिचयनम्	"	२१
सत्ताभ्युपगता प्रतीत्यापानम्	"	१८	समवायभेदमाह्वैरुपमवायव्यवस्थापनं पूर्वपक्षे	७१२	१
द्रव्यादिपु सदादिप्रत्ययस्य भावत्वनिवृत्ती मुद्रया	७०६	६	भाषाधरणाप्रोत्तरम्	"	३
गहनम्	"	१०	यादिना सङ्करदोषोद्धारणम्	"	७
भाषावृत्तिसिद्धयत् सत्त्वयौवरोधप्रवृत्तानम्	"	१०	पक्षत्वात् समवायस्य द्विवृत्तित्ववर्णनेन निराकरणम्	"	१०
दृग्दृग्द्वयो म्यन रातो सत्तासम्बन्धोक्ति	"	११	धाधारायेपनियमसङ्घम्	"	११
सत्तामन्तरेण्यवाभावात् सर्वथा सतोऽनादान्मयिनि	"	१३	तय वादार्थोत्तरमागौ विहित इति प्रदर्शनम्	७१३	८
वणनम्	"	१३	सङ्कराभावनिरादिनि	"	१०
सत्रो भाय सतलण कतरि पक्षात् सिद्धयणम्	"	१७	कुण्डदधिसयोगवद्व्यात् सङ्करादानम्	"	११
तद्वस्तुनीद्वरणम्	७०७	१	सथैव समवायस्य सवापनकातायां सङ्करप्रदर्शनम्	"	१२
असत्त्वं प्रति न दोष इत्याचार्योक्ति	"	५	दत्त द्विवृत्तित्वव्यापनम्	"	१३
द्रव्यादीनामनेकराजुपपत्तौ हेतुप्रदर्शनम्	"	११	साधनप्रयोगेण तदप्रदर्शनम्	"	१५
भवत् एव शब्दादि सामा यविवेकानुपपत्तौ कदाच-	"	१०	समवायत्वात् निवृत्ताभिधानम्	"	१७
प्रतिपादनम्	"	१०	द्रव्येव्यं द्रव्यमित्यादिज्ञाननियमनसङ्घनम्	७१४	१
सथैव समवायवैकिकि	७०८	२	स्यवथ एव प्रत्यक्षविरोध उद्घातयत इत्युत्तरम्	"	१५
असयोगासमवायनित्यं सास्यतामभावत्ववर्णनम्	"	४	सङ्घाभिधानम्	"	१७
अकारणनित्यासम्भवात्सात्त्विक द्रव्यादीनामिति	"	८	गुणवदिति दृष्टान्तव्याख्या	"	१९
प्रकारान्तरेणानुपपन्नम्	"	८	द्रव्यस्य गुणभावापादनम्	७१५	१
अकारणत्वादानो द्रव्यात् सानाम्यादिदृष्टा ता	"	११	द्रव्यस्य ररूपत्वाभावापादनम्	"	४
साधनम्	"	११	गुणस्य द्रव्यत्वावतिगुणत्वत्यागापादनम्	"	६
द्रव्यादिवत् सामान्यादीना कारणत्वादिगाधनम्	"	१२	गुणकर्मणोऽद्रव्यत्वापादनम्	"	११
हृत्तरत्तरपैक्यमवनामक्यात्तेषामुपपत्तौ पदाप्याधनम्	"	१३	लक्षणयोगद्वारेण तयोरेसवाभिधानम्	"	१८
समवायवैकिक्ये प्रोक्तसङ्करप्रसङ्गाद्द्रव्यरूपरूपणम्	७०९	३	द्रव्यासत्त्ववर्णनम्	७१६	१
सङ्घर्षं बहुनां सम्बन्धनामेकराज्यं वभावादिनि हतु	"	१०	चतुर्विंशत्यनवस्थाधकोज्ञावनम्	"	३
प्रकाशनम्	"	१०	समवायस्य सर्वगतत्वाद्द्रव्यादीनां स्वतरवेना	"	११
धापादिगधायभिधानदृष्टा त	"	११	मिसम्बन्धसङ्घनम्	"	११
सङ्करदोषमरूपणम्	"	१४	परतरवेनापि सम्बन्धतमङ्कर एवेत्यभिधानम्	"	१८
प्रकारान्तरेण सङ्करदोषव्यापनम्	"	१७	समवायस्य स्वविषयसर्वगतत्वविरुद्धतासिद्ध्याभि	"	१७
पदाथप्रदर्शनव्यवस्थान्तिप्रदर्शनम्	७१०	१	धानम्	"	२१
द्रव्यागुणरूपभेदप्रकाशनम्	"	५	दोषपदार्थाभावप्रदर्शनम्	७१७	१
गुणकर्मणोऽभिवृत्त्या द्रव्यभावनितृप्तिवर्णनम्	"	११	कुण्डदधिसयोगवद्व्यात्ताराधेयनिवृत्तिविरसनम्	"	५
सङ्घर्षवैकिक्येन सम्बन्धितोऽप्येकव्यापादनम्	"	१२	सङ्करत्वादवस्थाभिधानम्	"	१५
द्रव्यलक्षणानिद्विकल्पनम्	"	१४	भाषार्थं स्वयमङ्कर प्रकटयति	"	१७
गुणकर्मणामप्यभाषप्रदर्शनम्	"	१६	नियमोपपादनम्	७१८	१
द्रव्यभावनितृप्तिवर्णनम्	७११	१	कारणत्वात्तद्व्युपगमावश्यकताप्रदर्शनम्	"	३

सा शक्तिस्त्वयाप्यनुपैयंयेत्यभिधानम्	७१८	५	त्रिधागुणव्यपदेशवत्त्वेतुनगनम्	७२४	५
व्यङ्ग्य-य-प्रकमेन्द्र-म्वद्व्यवर्वादीनां भेदान्मङ्करा			सर्वसर्षेसमवासात्परूपभावनाहेतुवणनम्	"	७
भावशङ्कनम्	"	९	योग्येऽस्तित्वे निदर्शनम्	"	९
तत्राचार्यसमाधानम्	"	१०	प्रत्येकगुत्तरकथनम्	"	१०
हेतोरसिद्धिप्रतिपादनम्	७१९	१	रूपमाश्रयत्वशङ्कायावतनम्	"	११
पूर्वोदितार्थातिदेशनम्	"	२	द्रव्यादीनां भावात्मकत्वं न भ्यादृष्यात्मकत्वमिति		
समवायैकत्वे प्रकाशयवद्वाधिरोधसमाधनम्	"	६	वैशेषिकमतनिराकृति	७२५	४
वैशेषिककृतशङ्कासमाधिप्रदर्शनम्	"	१४	घटस्य रूपादिवत् पृथिव्या मृदादिविशेष		
तत्राचार्यस्योत्तराभिधानम्	"	१६	इति निरूपणम्	"	१०
वैशेषिकमतनिराकरणोपसंहार	७२०	१	अ-पथा निर्मूलत्वापादनम्	"	१३
एतन्नयस्वरूपप्रदर्शनम्	"	६	भावविशेषत्वस्य रूपादिमृदादीनां प्रमाधानम्	"	१५
सामान्यविशेषणो प्रत्येक विधीय	"	११	घटघटस्वात्मवद्रूपादीनां न सामा विविशेषतेति शङ्कनम्	"	१७
मानवनिवयम्यमानत्वोक्ति	"	११	पृथिव्यादिविशेषयस्यैव विशेषत्व नामावहेति		
प्रकृत्यधस्य सामान्यत्वोक्ति	"	१३	समाधानम्	"	१८
प्रत्ययायस्यापि सामान्यत्वोक्ति	"	१४	भजनमात्र न भवन किन्तु भावाभावात्मकमित्या		
तस्य सम्यनम्	"	१५	चार्यस्योत्तरम्	७२६	७
पूर्वतयैकत्वापत्तिमाशङ्क्या मूलावतारप्रदर्शनम्	७२१	१	तत्र निदर्शनम्	"	६
सामा यविशेषणो पदार्था	"	७			
विधिविधिनयमतवैलक्षण्यमादर्शयति	"	१०	एकभवनमवापराभजनत्पमतोऽभावभवनमस्य		
एकत्वानापाधमात्मत्वप्रदर्शनम्	"	१२	मूलमिति रूपणम्	"	८
भवनसततनियमनाभ्यामुभयरूपता सद्वस्तुन			सामान्यभवनविनाविनाभावी विशेषो नामाव इति शङ्कनम्	"	८
इति निरूपणम्	"	१३	उच्चिरूपणम्	"	१६
अ-पथाऽनिष्टापादनम्	"	१५	विशेषत्वाभावत्वे तत्समुदायरूपद्रव्यस्य निर्मूलत्वा		
घटादेर्विशिष्य द्रव्यन्येप्रकालभावै सद			दत्तावमित्यभिधानम्	"	१७
सत्त्वं निरूपणम्	"	१८	द्रव्यभवनमप्यमाशयिनाभावीनि समाधि	७२७	२
द्रव्यादितो घटस्य भावाभावात्मक्यं भवन-			सत्त्वमवनाविनामावि उदिति शङ्कनम्	"	२
निरूपणम्	७२२	८	अभावभवनानङ्गीकारे द्रव्यादीनां भेदो न स्वादित्या		
सङ्क्रमणपयायापेक्षया भावतो घटादेर्भावा			धमाववास्तुत्तरम्	"	३
भावात्मकत्वोक्ति	"	१२	अत्राचार्योत्तरम्	"	६
अयववापेक्षया भावतो घटादुर्भावाभावात्मकत्व			मथनमितराभवनमेवत्वभावैकान्तपक्षनिराकरणम्	"	१०
कथनम्	"	१४	भवतीत्यस्य न भवतीत्यस्ये तत्र भवतीत्यस्यापि तयावत्त्वे		
निर्विशेषत्वेऽविशेषरक्तोक्ति	"	१५	न काश्चिद्व्यतिरिक्तिरिति वणनम्	७२८	१
सदमद्रूपप्रत्यययववृत्तत्वाद्वादे सदसत्त्वेन			परितो भवनाभावहेतोर्मैभिवारशङ्कानिराकृति	"	२
भावभावात्मकत्वमिति वणनम्	"	१६	परितो भवनाभावहेतोरेव भावस्यापि सिद्धिरिति		
अग्रार्थे साधनोपद्रानम्	७२३	३	भावाभावाद्युक्ति	"	८
भावाभावात्मकत्वाविशेषेऽपि सामरस्या			घटभवनविनाभावी घटत्वपटत्वाद्यभावा इति		
सामरस्यविशेषो विवक्षयेति वणनम्	"	८	समर्थनम्	"	१२
विकलादेशेनोभया मन्वभावनाय भावात्म			भवनमात्रस्याभावानुविहृत्य भवन् गुण इत्य		
कत्व घटादेर्देशयति	"	१४	भवनादित्याशङ्कनम्	"	१४

गुणोऽपि स्वतो भवन्नेव परिशो न भवन्ति साधनम्	७२८	१५	भावतस्तत्प्रदानम्	७३३	१३
द्रव्याभारानुविष्टो गुणभाव इत्यासङ्गनम्	७२९	१	असयत प्रव्रजतीत्यनुपपन्नमसयतरवप्रव्रजायो		
अत्राद्यावस्योत्तरम्	"	२	भिन्नकालत्वादिवाचिभावनम्	"	१४
भाषाभासादिमन्त्रपरिहारायानिदेशनम्	"	४	भाव्य सिद्धितीत्यनुपपन्नमिति प्रदर्शनम्	"	१५
उभयोभयवादिन प्रत्यनिष्टागदानपूर्वपक्ष	"	७	द्रव्येष्वेवादिनैरन्मिदुदाहरण एव भावाभावात्मकत्व		
व्यवस्थितोपकारिस्वरूपवादिनि साधनम्	"	१३	भावनम्	"	१६
पस्यादिनिर्द्शनस्यावगणनम्	"	१४	प्राकाले न कुम्भ इति घणनम्	"	१७
अनित्ये वि सामास्यरूपतया भवनवगणनम्	"	१५	अभूतपथ दोषप्रकाशनम्	"	१८
भाराभावशोरतरस्या नाम्नीनि निरूपणम्	७३०	२	प्रागभूतमिदानीं नियत इत्यस्य निराहृति	७३४	१
परतरावरद्वभावाभावत्राभाव भाविकाते दोषो	"	९	द्रव्यादित त्रियाया अभावनिरूपणम्	"	७
ज्ञानम्	"	९	अक्रियमाणत्वे कथ कुम्भो जात इत्यासङ्ग समाधानम्	"	१३
भावेकान्तरपक्ष दोषोज्ञानम्	"	११	लोकप्रसिद्धयुक्तत्वाभिमतस्तुर्मि मतेऽज्ञात एव		
सामान्यविशेषाभ्या साक्षादेव भवनामवतरूपता			कुम्भ इत्याख्यानम्	७३५	२
निरूपणम्	"	१२	भाराभावात्मक वस्तु पूर्वाभावो विनाश स		
तस्यैव स्फूर्तीकरणम्	"	१४	एवोत्तरो भावो ज-मेलमिधानम्	"	३
विषये बाधकप्रदर्शनम्	७३१	३	भाराभावात्मकवस्तुतोऽन्यायमानत्वादिनइत्यवोक्ति	"	६
सन्निहितान्तरितधर्माभ्यां परादेरभवने पश्यन	"	८	अ यस्याप्येतदव्यापितदेशानम्	"	९
मेघ न स्यादित्यापादनम्	"	८	प्राप्यक्रियामु विशेषप्रदर्शनम्	"	१२
तद्व्यमावना	"	१०	गच्छत्यादियु क्रियाया अभाववोक्तिः	"	१६
नीलोत्तरालदिष्ट्या उ	"	११	ज्ञानदग्धादिकप्रत्यया'तदा'दानामघटमानत्वोक्ति	७३६	१
एतन्नयायानमुपगमे सतोऽप्यभारापादनम्	"	१५	क्रियागुणद्वयसा'दाना निरव्यकरवोक्ति	"	४
कालनो भावाभावात्मकत्वाप्रदानम्	"	१७	न तत्रोपनिषानी श'द इत्युपसहरणम्	"	६
एतन्नये भावन्य वक्षमानैककाठस्थन भावा			शब्दव्यवहार' मज्ञासञ्चिमन्व'धमशिवेशात्मक		
भावात्मकत्वप्रदानम्	७३२	१	इत्युपपादनम्	"	१०
मृदा भावस्थानताभावप्रकाशान्तरशक्तोक्ति	"	२	भूशेषादिवच्छ'द्वै स्वाभिप्रायससूचन नियत	"	११
पलाणमभिर्द्देशीत्यालोकोक्तेर्मिथ्यत्वाभिधानम्	"	३	इत्यभिधानम्	"	११
पलाळं दृष्टान एवमुक्ती भिन्नकालपलास्य	"	५	सत्र द्विज्ञागकारिकोज्ञानम्	७३७	१
भस्मीकरणानुपपत्त्युदाहरणम्	"	५	अपोहस्य शब्दाधस्ववगणनम्	"	४
अन्तर्देशस्याकाशस्य वक्ष्यायवधानां वा दृष्टमानत्व	"	६	शब्दार्थ प्रतिजानीने	"	६
गङ्गनम्	"	६	प्रमाणवचन बौद्धीयमुपन्यस्यति	"	७
तवामपि दृष्टमानत्वस्वाभिन्नप्रदर्शनम्	"	७	तद्व्य'पायणनम्	"	८
द्रव्याधिक्यमेतानि अन्तर्देशस्यादृष्टमातत्वात् पला			वाक्याधमाह	"	११
स्यैव मर्दिनि शङ्कनम्	"	८	प्रतिभास्यह पोपदर्शनम्	"	१२
तवामिच्छाकचन परिहरणम्	"	९	एतन्नस्य पर्यायास्तिरूपप्रतिपादनम्	७३८	२
पकावसि पलास्य पूर्ववद्दशाद्योक्ति	"	१०	श'नुत्प्राशब्दापर्यायानम्	"	६
यदा सिद्ध इत्यनुपपन्नं घटमेदनयोर्भिन्नकाल			एतन्नस्य निब'चनप्रदर्शनम्	"	१०
विषयत्वा दनि निरूपणम्	७३३	१	भागमशक्यव्याख्यानम्	"	१४
द्विधापोदाहरणमहान्तरप्रदानम्	"	३	नयसमाप्ति	"	२२
हस्ततो भावाभावात्मकत्वाप्रदर्शनम्	"	५			

रत्नमनेन शास्त्रस्य नामद्वयत्वानुपपत्तिरित्यापादनम्	७१९	३	अभिमतभावितस्वरक्षणविषयत्वाच्छब्दाप्रति	
पाणिनीयदिक्षावचनेन मूर्च्छद्वयत्वप्रतीतिरिति			पापव्यवस्थे	७६४ १३
निरूपणम्		५	स्थाणुपुरुषप्रतिष्ववस्थाएष्टात्	१४
भार्पांगमत्वापि प्रमापणम्		७	दाष्टीतिक्कशब्दस्यचनम्	१५
शब्द उपयोगहेतुर्नैति रूपणम्		९	सक्याविपयप्रितोषोपमद्वारः	७६५ १
शब्दस्य मूर्च्छत्वस्यापनम्		११	पुरुषविपयविरोधनिरूपणम्	४
उपयोगस्य मूर्च्छद्वयहेतुत्वाभावावसाधनम्		१३	प्रकृतनप्रत्ययवसादप्रतिपातुस्वरकालं तद्विपरीतप्रति-	
नामान्द्वयत्वानुपपत्तिरुपितद्वयत्वानिरास	७६०	१	पातुपदशंनम्	१०
अत्राप्यै प्राचां कारिकाया उद्भावनम्		२	एक्ष्यत्वाप्रतिपर्ययवस्थाभ्यां लक्षणादक्षगीकरण	
तद्भाषया		३	प्रतिपररप्रतिपरित्तिरिति रूपणम्	११
मूर्च्छामूर्च्छयोरप्योऽन्यापुगतत्वदाङ्कनम्		७	उक्तायस्य प्रयोगै साधनम्	१३
द्वयैर्द्वयज्ञानरहान्तस्य प्रथमस्य स्यात्स्या		१२	हेत्वथप्रकाशनम्	१४
तन्वात्मद्वयदृष्टान्तस्य द्वितीयस्य स्यात्स्या		१५	एणातोपयसतम्	१५
घटाकाशदृष्टान्तस्य तृतीयस्य स्यात्स्या		१६	द्वितीयहेतुज्ञानम्	७६६ २
सामान्य विरोधो वाऽस्त्वनत्र ज्ञानमय विरोध			दृष्टान्तदुष्टीकरणम्	३
प्रधानमित्यागतमिति सामाधानम्	७६१	२	अङ्गीहृतपुरयायवैयधिकरणवृत्तत्वेतुक्वणम्	५
ज्ञानेनैव भवते भावो वा भाष्यत इति वणनम्		१०	एहि मन्थ इत्यादि वाक्यायथाभत्वनिरूपणम्	८
प्रथमदृष्टान्तेऽनिष्टापादनम्		१३	तस्य स्पष्टीहृति	१६
द्वितीयदृष्टान्तेऽनिष्टापादनम्		१५	पदे निवमप्रदर्शनम्	१७
तन्मतेन तृतीयदृष्टान्तानुपपत्त्यभिधानम्		१८	कवलप्रहृतिप्रत्ययभाष्ये मूलनिवादीनामथप्रदर्शन	
अप्योन्यानुगमरूपत्वानिरास	७६२	३	वैयर्थ्यदाङ्का	७६७ २
स्वमनेन प्रधानोपपन्नमाह		७	शिक्षणार्थं चित्रमक्षिपितुविन्यमनवदिनि प्रत्युत्तरम्	४
अन्यत्पालुगम सामान्यविरोधयोरभावप्रत्यक्षनम्		११	अपृथक्मिद्वसमुदायाथप्रतिपत्त्युपायत्वे ज्ञापक-	
सामान्याभावाद्दिनेपस्य न्यत्र एव विशिष्टये			प्रदर्शनम्	८
दोषोपादानम्		१५	प्रत्ययाथप्रथायापमकारानम्	९
पक्षत्रयुनक्तवादिनिदर्शनम्		१७	अपयार्थाभिधानोपमहरणम्	१२
वृक्षादिविरोधोऽभिन्नद्विवचनानादिर्मेवेदिति			तत्साधनम्	१३
निरूपणम्	७६३	२	प्रत्ययार्थायत्वप्रयुक्तप्रत्ययार्थायत्वोपसहारः	१४
तद्भाष्यापानम्		८	प्रहृत्ययार्थायत्ववत् प्रत्ययपुरुषयोरपयार्थायत्व	
लिङ्गकाटाद्वयनिरुपादानसाधनोपदर्शनम्		९	प्रकाशनम्	७६८ १
सामान्यनिरपेक्षविरोधत्वानिरास		११	पूर्वभावताप्रकाशनम्	३
सामान्याभिन्नविरोधप्रतीतलोकैः दृष्टत्वदाङ्कनम्		१३	अपयार्थायत्वनिगमनम्	६
यद्येक एव दृष्टादीति वषमपि लोकप्रतीतरेषु मू			अगमत्वात्सायुष्ये अपि भाविते इति प्रदर्शनम्	७
इति सनाधि		१५	प्रथमपुरुषविषयार्थायत्वमूचनम्	८
शब्दस्यैकवचनान्तत्वेऽर्थेनाभ्येकैव भाष्य			प्रहासप्रयुक्तसत्यवैपामित शङ्कनम्	१०
मित्यापादनम्		१७	तदभिमायाविच्छाणम्	१८
मित्तवाद्प्रदर्शनम्	७६४	२	अत्राप्यै स्याद्वरणसूत्रोपन्यास	१९
एक्ष्यत्वाद्द्वयवस्थापकलक्षणानिधानम्		५	बहुलक्ष्यज्ञानामलक्ष्यलक्षणत्वाभ्यु-	
तस्याप्यवस्थानिरूपणम्		११	पगमप्रसङ्गनम्	७६९ १

अधिकरणानां कर्मव्यतिथिष्वयत्नवचनस्य	७६९	४	अङ्गचांदिषु त्रिद्विह्वत्वाभावप्रकाशनेनैवाश्वत्यनि	७७४	४
यथायत्नकथनम्	"	६	रसनम्	"	७
अत्र प्रयोगप्रदर्शनम्	"	८	एकस्य त्रिलिङ्गता श्रेयसादाहनम्	"	१४
कालमात्रविषयापथात्प्रामिज्ञानम्	"	१०	द्वौनमात्रेण प्रतिपरयनीचित्वाभिधानम्	"	१५
शब्दावयवोक्त्यायवाचकत्वाभावरसाधनम्	"	११	एकस्य त्रिद्विह्वत्वानुपपत्तिसाधनम्	"	१७
द्रव्यसंज्ञककालमात्रविषयविमर्शवृत्तवद्देतु	"	१४	त्रियाया भावव्यतिथिरिति रूपणम्	"	१७
पुण्यस्य देवविशेषविषयस्य प्रकृताराणामायायत्न	"	१४	विभिल्लिङ्गकनानाशब्दोपयसनस्य प्रकृतानीपयि	"	१७
भिधानम्	"	१४	कृत्वाभिधानम्	७७५	१
तद्वचनान घटविशेषरक्षात्नेन	७७०	६	तदुपयासस्य पर्यायनयानमीष्टत्वोक्ति	"	२
तदर्थं महाभाष्यद्वचनोपयास	"	८	भूत्यादिशब्दानामेकाधाराभावरप्रतिपादनम्	"	५
तद्वचनव्याख्यानम्	"	१०	विशेषे सामायात्प्रतिदेशस्य निराकरणम्	"	८
पर्यवसितायप्रकाशनम्	"	१४	पुत्रस्यवक्षभावन	"	१२
संस्थात्मसाधुचाभिमतानां शब्दानां साधुता	"	१५	पुत्रविशेषविषय पुण्यो नक्षत्रतारामामायायर्थे	"	१४
प्रकाशनम्	"	१५	नातिदिश्यत इत्युक्तेर्निरसनम्	"	१४
भाषो दारा इत्यादाराचार्येण विवभाष्येऽनम्	"	१७	विशेषो घटोऽप्यसामायायर्थेन विशेष्यत इत्यस्यापि	"	१५
शब्दवचनबहुत्वापक्ष बहुवचनमिति वादिना प्रकाशनम्	७७१	३	निरसनम्	"	१५
उद्देश्याख्यानम्	"	७	देवदत्तविषयपुण्यस्य नक्षत्राद्यनतिदेश्यतामाचनम्	"	१८
घटादीनामपि नियतबहुवचनात्प्रतिपादनम्	"	८	दिपक्षे बाधकाभिधानम्	"	१९
विषये घटवद्वृत्तशब्द एकस्यनात्प्रकारान्तरम्	"	१०	तद्विषयभावेऽपि गोण्या गवादेरिव पुत्रोऽपि	"	१९
अस्यैव मूलद्वृत्तारण्यम्	"	११	पुत्रनक्षत्रतारादिनातिदिश्यत इत्यादाहनम्	७७६	१
त्रिद्विषयविशेषप्रयोगात्साधुचाभिधानम्	"	१६	बाधकगत सत्रादिनमर्थं श्रुत्वा शब्द साधुरित्युत्तर	"	५
घटादौ वन हेतुना लिङ्गभेद इति परपुण्ययोगः	७७२	१	विधानम्	"	५
महाभाष्यद्वचनोपदर्शनपूर्वकं स्थितिप्रसवसम्बन्धान	"	१०	पुण्यनक्षत्रादिशब्दा भाषो दारा इत्यादिशब्दान्तरस्ती	"	६
विशेषविषयत्वोक्ति	"	१२	त्वादिशब्दा तथा नेत्यभिधानम्	"	६
वचनव्याख्यानम्	"	१३	इमं द्रव्यप्रत्ययन्यत्रापि अतिदिशतीति वचनम्	"	८
घटादौ विषयविशेषाभावोपपादनम्	"	१३	व्याकरणे पदवाक्याव्याख्यानस्य कश्चित्निमित्त	"	११
वादिना तत्र विषयविशेषोपपादनम्	"	१५	धर्मोपपत्तेः अत्रनमित्याहुते	"	११
त्रिद्विषयविशेषाभावरसाधनम्	"	१७	तदधरपटीकरणम्	"	१९
स्थितिप्रसवार्थानां परस्परामकत्वापादनपूर्वकं नगदौ	"	१७	निमित्तधर्माभावे उपदेशासम्भार इत्यभिधानम्	७७७	१
लिङ्गभावमाचनम्	७७३	१	त्रियाद्युपस्थादिभेदेन व्याख्यानसम्भार इति	"	२
घटादीनामत्रिद्विह्वत्वात्प्रकाशनम्	"	६	निरूपणम्	"	२
अत्रिपाप्यपये सत्यत्रिद्विह्वत्वादिनि हेतुवचनम्	"	११	त्रियाभेदकारकभेदप्रदर्शनम्	"	३
अत्रापि मक्षिराकरणवरेण घटादीनां त्रिलिङ्गत्व	"	१२	स्थानिकायातिदेशनप्रदर्शनम्	"	५
व्यवस्थापितभेदेत्यादाहनम्	"	१२	त्रियान्तरभेदयोराचार्यव्याख्या	"	७
त्रिद्विषयव्याख्यानद्वयभाषक्यनम्	"	१६	प्रकारादरेण व्याख्यानम्	"	९
प्रसाराद्युपगमऽपि घटादीनां सदा व्याख्यानकवे	"	१७	अयमकारेण व्याख्या	"	१०
न इतिङ्गत्वाभावरप्रतिपादनम्	"	१७	अनेकार्यप्रकाशनाद्युपगमेन लिङ्गाद्यभेदेऽथाधिगति	"	१२
परतन्वीभरनविषयत्वान् त्रिद्विह्वत्वादाहनम्	७७४	१	प्रकाशनम्	"	१२
पुमान्निबन्धबहुवचनत्रिद्विह्वत्वादिनि तत्रिराम	"	३			

व्याकरणप्रयोजनप्रकाशनम्	७७७	१६	शब्दस्य योग्यरनिरूपणम्	७८३	४
व्याकरणस्तुतिवाक्यप्रदर्शनम्	७७८	२	तत्र कारणोपदर्शनम्	१	६
प्रथमकारिकाभाष्यवर्णनम्	"	३	प्रत्याख्यप्रत्यायकभाषावदयकत्वोक्ति	"	७
वाच्यवाचकज्ञान व्याकरणादिति प्रदर्शनम्	"	४	विवक्ष्यभाषास्वासाभ्यर्थक्यनम्	"	८
द्वितीयकारिकावारयानम्	"	६	तद्वचनमेव बलात् बाह्यवस्तुमद्भावं प्रति	"	११
प्रकारान्तरेण तद्व्याख्या	"	८	पाठयतीति निरूपणम्	"	११
पुत्र्यो नक्षत्र तारा धेयादि विचार खेद इत्याशङ्कनम्	"	१३	मूलस्यास्य व्याख्यानम्	"	१७
तद्व्याख्यानम्	७७९	७	शक्तिरूपयाऽपि परिगृहीतवैलम्बिधानम्	७८४	१
अभिनयस्वरा द्वाधतामतेन तत्कारणाभिधानम्	"	६	अर्थगत्यभाजनक्यनमावयो प्रकारभेदेन समान	"	२
हरिकारिकयाऽभिज्ञरूपस्वरूपवर्णनम्	"	८	मित्यभिधानम्	"	२
शब्दाययोऽभेदे रूढ्या क्वचित्प्रधानतेति हरिकारि	"	११	स्वमतनिरूपणम्	"	३
कयाऽऽख्यानम्	"	११	शक्तीना विरक्षा व्यञ्जिकेत्युक्ति	"	६
तद्व्याख्या	"	१२	विवक्षयाऽप्यारोपविधानोपदर्शनम्	"	९
विभागप्रदर्शन हरिकारिकया	"	१५	प्रागात्मनि पश्चाच्छ्रोतरि विवक्षा शक्ति शब्दनिर	"	१६
उदाहरणप्रकाशनम्	"	१६	पेक्षामारोपयतीति व्याख्यानम्	"	१६
बाह्यशब्दविलक्षणामिज्ञरूपस्वरूपस्य	"	१८	शक्तेर्निपक्षायारोप्यत्वसाधनम्	७८५	१
हरिसम्मतल्योपदर्शनम्	"	१८	प्रत्याख्यवहेतुमिद्विकथनम्	"	२
धमुरातस्य मतप्रदर्शनम्	७८०	५	अभिज्ञलपार्थव्यवस्था ते तद्योजनम्	"	३
तद्व्याख्याप्रकाशनम्	"	१७	अभिज्ञा द्वाधजल्पदा द्वाधयोराजस्यत्वप्रतिपादनम्	"	६
तत्रार्थे हरिकारिकोद्धारनम्	"	१९	अशक्तिपक्षोऽप्युक्तिजातस्य विपरिवृत्ततोक्ति	"	१०
तदभिप्रायप्रकाशनम्	"	२०	तत्रकाशनम्	"	१५
क्रियाशक्तितैवत्ये उदाहरणानि	"	२१	स्तुपसहरणम्	"	१७
एकमेवायवस्तु नानाशब्दैरुच्यते इति	"	२१	सर्वशक्तिपक्षोऽप्यस्य मतमेवोच्यते इति प्रतिपादनम्	७८६	१
विरणभाष्यम्	७८१	२	अर्थाय वादिति हेतुव्याख्यानम्	"	२
तत्र निदर्शनम्	"	४	सवर्णतिपक्षस्य स्वाद्वादत्वोक्ति	"	६
बाह्याभेदेरपेक्षणाभिन्नलपरादे शक्तिसमारोपकथनम्	"	७	एकैकद्रव्यानतपयायत्वादिनि हेतुक्ति	"	११
सवशक्तिपक्षे शब्दस्य प्रतिनियताधप्रकाशकत्वा	"	७	बादपरमेश्वरमतप्रदर्शनम्	"	१२
मिधानम्	"	८	निन्दुसेनाचार्यगाथोज्ञावनम्	"	१४
अशक्तिपक्षे शब्दप्रयोगमममवसमयनम्	"	९	एकलैवैवायस्य कमत्वसम्बन्धित्वादिविरुद्ध	"	१५
सवशक्तिपक्षे प्रयोगसाफल्यप्रकाशनम्	"	१३	धर्मोणमसम्भवाद्शक्तिरमित्यादि पूर्वोक्त स्मारणम्	"	१५
तद्व्याख्यानम्	७८२	१	तदुत्तरनिधारिततोक्ति	७८७	२
उभयनियमनयन समाधानम्	"	४	कर्तृत्वकर्मत्वसम्बन्धित्वादीनामेकाधत्वनिरूपणम्	"	४
स्याभ्युपगमममथकत्व तत्पक्षयोरिति प्रकाशनम्	"	११	पाणिनिश्लोपे वासपुरस्मर एकावत्यव्याख्यानम्	"	१६
तद्व्यभावनायाशक्तिपक्षीयोपसहारवाक्यो	"	११	हृद्भिहितभावस्य द्रव्यत्वोक्ति	"	१९
पन्थसनम्	"	१२	अत एव पाकस्य कर्मत्वमित्यभिधानम्	७८८	१
गन्दाययोर्भेदप्रदर्शनम्	"	१४	कर्तुं साध्यत्ववर्णनम्	"	२
योग्यताद्वाच बाह्यावतिष्ठ्यभिधानम्	"	१	पाकस्य विधानोपेपादनम्	"	३
योग्यानु रूप शब्द इत्यस्य व्याख्या	७८३	२	पाकस्य कर्मत्वविधानम्	"	५
			कर्तृप्रत्ययवाच्यव्याख्या	"	७

व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	७८८	८	वचनलिङ्गकारकादिस्यभिचारादयानिवर्तनम्	७९३	७
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्		९	सप्रोदाहरणोपनिबन्धनम्	"	८
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्		११	विशेषस्वाविशेषरतोक्ति	"	१०
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	७८९	३	विशेषस्याविशेषनिरूपणम्	"	१२
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	५	सामान्यस्याप्यसामान्यत्वाद्ब्रह्मम्	"	१४
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	५	तस्य प्रवर्तमानत्वाभावरतोक्ति	७९४	३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	६	स्वप्नवाद्ब्रह्मोपो मुक्त्यर्थ प्रयत्नक इत्यभिधानम्	"	५
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	८	सामान्यत्वात्तरस्य स्वस्थापनम्	"	८
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	८	सामान्यविशेषयोरेभेदनावाप्यमानत्वाद्ब्रह्मवर्त	"	९
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१०	कत्वोक्ति	"	९
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१०	शब्दाद्ययोर्भेदमादादा निरसनम्	"	१०
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१०	अभिज्ञत्वव्यवहारस्य शब्दाद्यत्राद्युक्तत्वं सम्यजनम्	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	७९०	१	एकीक्रियमाणत्वेभेदहेतुरिति कथनम्	७९५	६
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	३	माद्युक्तकारणम्	"	८
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	३	शब्दाद्ययो वाचक्ये निन्देऽप्यप्राधान्ये चास्मात्प्रत	"	१०
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	४	प्रतिपत्तिरिति ब्रह्मणम्	"	१०
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	६	अथस्य स्वाभाव्यामहत्त्वेण सत्त्वाभिधानम्	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	९	शब्दस्वापौर्यद्वयोक्ति	"	१२
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	११	भावाप्यप्रकाशानम्	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१६	सत्त्वसिद्धादिषोषशब्दनिबन्धनविरञ्जानियम	"	१६
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	७९१	२	सत्त्वसिद्धादिषोषशब्दनिबन्धनविरञ्जानियम	"	१६
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	४	स्वयन्तु योगोक्त्यादाह्यापनम्	७९६	७
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	४	पराधर्मोपपत्तिस्तदप्रयोगोऽप्यविसवादा	"	१०
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	६	दिस्यभिधानम्	"	१०
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	९	शयोपपत्त्यामन्व इत्यादि श्लोकद्वयमस्मात्प्रत समथ	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१०	यतीति प्रतिपादनम्	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१३	स्वयन्तु योगोक्त्यादाह्यापनम्	"	१६
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	७९२	५	शब्दाद्ययोर्वाचक्यत्वात्प्रयोगोऽप्यविसवादा	७९७	९
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	६	निरूपणम्	"	१०
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	६	मग्निप्रवृत्तिरंतराध्यायोपसृजनभावोक्ति	"	१०
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	७	सत्त्वसिद्धादिषोषशब्दनिबन्धनविरञ्जानियम	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	७	द्वितीयोक्त्यादाह्यापनम्	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१०	व्याख्याय एवाथ शब्दरूपतामापन्न प्रवर्तनं तु श्लोके	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१३	इति ब्रह्मणम्	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१३	शब्दाद्ययोः स्वरूपभेदाभिधानम्	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१३	अभिज्ञत्वव्यवहारस्य माप इत्यभिधानम्	७९८	९
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	१३	अथस्यभिधानव्यवहारविरञ्जानियमविरञ्जानियम	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	७९३	४	शब्दाऽप्युपपत्त्यामन्व इति प्रतिपत्तिरिति च प्राप्य	"	१३
व्यक्त्याः सामान्यकारणरूपयत्नम्	"	६	एकीति रूपम्	"	१३

तदर्थवचनम्	७९	१५	स्थापनाया इष्टाकरणत्वसूचनम्	८०४	७
शास्त्र त्मयरूपत्वमित्युक्तिरस्मिन्मर्त प्रकाशयतीत्युक्तिः	१७		स्थापनाद्रूप्याथस्वरूपम्	"	९
स्थापनशास्त्रप्रयोजनप्रकाशनम्	"	१८	स्थानप्रदर्शनम्	"	१२
साध्वसाधुत्वमोर्दृष्टान्तिभिधानम्	७९९	१	भाकारे स्थायित इति धननम्	"	१५
मर्तृद्वयविमर्त बाह्याभ्यान्निद्रावय घटत इत्यभिधानम्	"	६	भाकारशाब्दाथ	"	१६
कारिकात्रयभावाभूमत्प्रत्यप्रदर्शनम्	"	१३	अभिधिप्रदर्शनम्	"	१७
दर्शनशाब्दविवक्षितवचनम्	"	१४	मर्त्यादाप्रदर्शनम्	"	१८
बहिरर्थाभावेऽनुपपत्त्यभिधानम्	"	१५	निर्कृष्टाथवचनम्	८०५	१
शुक्लस्वरस्य प्रवृत्तिहेतुत्वोक्तिरप्यस्मिन्मर्त एव घटत इति प्रतिपादनम्	८००	२	स्थापनाभावाथ	"	४
मर्तते शाब्दोपयोगश्चेतना मकत्वात् प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तिः	"	५	तद्व्याख्यानम्	"	११
तदुक्तवचनोद्गावनम्	"	६	अनिश्चितैकक्रियाप्रयोज्यत्वरदिनि दृष्टात्तरणनम्	"	१६
शुक्लस्वरत्वान्यम्भवप्रतिपादनम्	"	७	सद्भावस्थापनावचनम्	"	१६
प्रवृत्तिहेतुत्वासम्भवप्रतिपादनम्	"	८	असद्भावस्थापनाया नियमयित्प्रकाशनम्	"	१८
शुत प्रवर्तकं शुक्लनुरूपत्वादित्यभिधानम्	"	११	संस्कृतेऽसंस्कृते वा स्थापनाभावव्यक्ताकाराणि स्वाभिधानम्	८०६	१
तदथव्याख्यानम्	८०१	१	अक्षादिनिर्दर्शनम्	"	६
उक्तानुमानस्य प्रतिपक्षवाच्यत्वनिरूपणम्	"	५	द्रव्यनामभावभेदेषु देवदत्ताकार एक एव प्रयोजक इति रूपणम्	"	११
धुतेरथप्रवर्तितरप्रमाणम्	"	६	चित्रादिषु तद्भावना स्याद्वादमनन	"	१६
अभिज्ञानशब्दनिश्चितिरप्यत्रैव घटत इत्यभिधानम्	"	७	स्थापनेकान्तद्रव्यवादिमतमादर्शयति	"	१९
सारांशप्रकाशनम्	"	१०	स्थापनाया निश्चये इति तृतीयासमासाश्रयेण वचनम्	८०७	३
मर्तृद्वयदर्शनापुत्ररूपसंज्ञा	"	१२	तद्भावनायानम्	"	७
वसुरातदर्शनत्युक्त्याभिधानम्	"	१३	पुरपण्टात्वरणनम्	"	९
मत्तस्यास्य तत्रदर्शित प्रत्यामादनस्वाभिधानम्	८०२	४	चित्रकारादिदार्ष्टान्तिकत्वाख्या जीवकमणोरभेदपक्षम्	"	११
विभिन्नतिङ्गवचनाद्विसामानाधिकरण्याभारादि दोषाणामत्रापि वादवस्थाभिधानम्	"	६	मेदाभ्युपगमेन व्याख्या	"	१३
तद्दोषाणां परिहारासम्भ्रमसमथनम्	"	१०	जीवकर्मपुत्रलभेदाश्रयेण दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनम्	८०८	२
विदायथाशब्दपने दोषाभावाख्यानम्	"	१४	भाकारतविक्रवात्तयोरेकतेत स्थाननम्	"	५
अप्यजनपदावप्यपयायभावनादिदेशः	८०३	२	द्वन्द्वत्वादि चित्रादिस्वरूपत्व कुतो नापघत इत्याशङ्कनम्	"	१०
पुत्रवतारानक्षत्रादिदिङ्गदर्शनामेकैकभवनात्मकत्वात् पर्यायान्तरानपेक्षयोजि	"	९	द्वन्द्वत्वस्वरूप चित्राद्यापघते न तु देवदत्त चित्रादि स्वरूपमित्यत्र कारणतृच्छनम्	"	१५
भावरूपाभिधायाकथं शब्दत्वेन लक्षणं स्वमतप्रकाशनम्	"	१३	द्वन्द्वत्वादिरेपि चित्रादिस्वरूपमारघत पृथेति इष्टापत्तिकरणम्	"	१९
नैगमादिनयविषयीभूतद्रव्यनिराकरणोपपादनम्	"	१५	इन्द्राद् स्थापनामित्यप्यात्मरुवानतिवचनमेवेति निरूपणम्	"	२०
तद्गुण्यनयाभिमतवाच्यवचनम्	"	१७	पुरपकमणो स्थापनानिश्चये सत्येऽप्यैश्वर्योपपत्तिरिति प्रकाशनम्	८०९	१
निसर्गणां द्रव्यपयायापयिपयव्यवस्थापकाचारं सिद्धसेनारोपोपन्यास	"	१९	तृतीयासमान्यवक्ष्यव्योपपसहणम्	"	३
स्थापनाद्रव्यथाशब्दवचनवाक्यापनाशाब्दावचनम्	८०४	२			

पट्टीसमाप्त्यधयेन स्थापनानिष्ठाविचार	८०९	५	नाश्रिव लोकरूपवार हत्याशङ्का निराकरणम्	८१४	७
कर्मणि वर्धा प्रदर्श्य तद्व्यावृत्तम्		९	भावाद्वा पावणम्	"	१३
कर्मपट्टीसमाप्त्यधयेन स्थापनप्रदर्शनम्	"	१२	श्लेष्मामेद-याभ्यशृष्टिप्रादित्तमानी	"	१५
अभेदात्मनि द्वन्द्वे विदोषाणां भद्ररूपेण व्यवस्थापनम्	"	१३	विदोषभवन्-पाणि-पामावे दोषप्रदर्शनम्	"	१५
प्रत्यगविषय-बोक्ति	"	१३	स्थापनामात्रेणापि व्यवहारात्मभवप्रदर्शनम्	८१५	२
निराकार वस्तु न भवतीति दर्शयित्वा	"	१६	त्र-यस्याप्यसामर्थ्यप्रतिपादनम्	"	३
दृष्टान्तप्रदर्शनम्	"	१६	त्व-मन् द्रव्यभावयोरत्य-तथिज्ञायत्वमिति निरूपणम्	"	४
सप्तमीतत्त्वप्रकाशयेन व्याख्यानम्	८१०	१	अत एव तयो सामानाधिकरण्यात्प्रतिपादनम्	"	६
स्थापनायावेत्यत्रैव-द-यावरप्रदर्शनम्	"	६	स्थापिति निरूपणम्	"	६
नाश्रि न निश्चिन्त्य हृत्पत्र कारणप्रदर्शनम्	"	७	दारुप्रत्यक्षक सामानाधिकरण्येऽन्तिप्रसङ्गापादनम्	"	१३
शब्दस्यावृत्तित्प्रवृत्तप्रदर्शनम्	"	८	मन्मये दोषाभावगुणोत्वप्रकाशनम्	८१६	२
स्थापनान्तिपा-उपलब्धे नामनिष्पत्ति प्रदर्शनम्	"	९	शत्रुघ्नमनपेक्षया स्वमते विगोषापादनम्	"	४
ह-याख्यानम्	"	१०	अमन्वोपाधिसत्यस्य शब्दायत्वं नाम्नापोहस्येति	"	५
द्रव्यनिवेपस्थापि म्यापनान्तिपा-तगत-बोक्ति	"	१३	कथाम्	"	५
द्रव्यस्याकारमयत्वान्ति हेतु	"	१७	शिष्टा-तरमतोप पसनम्	"	६
भावनिवेपस्थापि स्थापनान्तिपा-तगतत्वाभिधानम्	८११	१	तद्वचन-याख्यानम्	"	७
आगमतोऽनागतत्व जीवपुद्गला भावा साकारा	"	२	सञ्चोहित सत्यमिति सत्यशब्दाद्यप्ररूपणम्	"	११
एवमि कणम्	"	२	शिष्टा-त(मतेन स्वमत्स्य समीकरणम्	"	१५
निवेपप्रथम्य स्थापनान्तिपा-तगत-व्यवस्थापनो	"	५	सद्वचनमाविद्यावागमना भवद्रस्तु	"	१५
पमहा	"	५	सत्यं भावोऽविकल्पो लिङ्गादि चोपाधयोऽ	८१७	७
असद्भावस्थापनाया अन्वयकारणसत्त्वमात्रपादनम्	"	९	सत्या इति रूपणम्	"	७
रूपान्तरस्यावृत्तिपूर्वक-पा-तर-करणलक्षणस्थापनाया	"	९	नत्र दृष्टान्ताप्रदर्शनम्	"	९
अभिप्रेताकारे इ-द-दिबुद्ध्याऽऽरोपकथनम्	"	१३	पतद्दर्शनसवादिमन्वाद्यलक्षणविशेषस सूचनम्	"	१३
द्रव्यापरा-पने-द्रव्युणा-ष्टा-त्वाभिधानम्	"	१५	गृहोपलक्षणकादृष्टान्त	"	१२
स्थापनाप्रयो-व-क-पा-प्यवमाय-प-प्रदर्शनम्	८१२	१	सामा-यवाचिशब्दोक्तोऽपि विदोषो नोक्तवदिति	"	१४
स्थापनाद्द्रव्यव्ययमत्तोपसहार	"	५	निरूपणम्	"	१४
पञ्चममेनाश्रयि प्रयानोपसर्जनभावान्तिरूपणम्	"	६	जातेर्विदोषाद्य-माद्यवत्त्व	"	१४
पञ्चमाल्पानम्	"	१२	स्वार्थे न एतद्व्यवहारीयुक्ति	८१८	१
वस्तुतोऽन्वयविशेषत्वस्याविभाज्यत्वा परमायपर	"	१५	तत्र चाविषयगतालोपलक्षणक्षयप्रदर्शनदृष्टान्त	"	१४
संपरोपामन्परमनो द्रव्यत्व स्थापना नति कथनम्	"	१५	प्रदर्शनम्	"	१४
क्षेत्र स्थापनाया अभावाभिधानम्	"	१७	सामा-यश-दस्य मुख्यद्वया विगोषाभ्यं विगोषशब्द	"	१४
कारणप्रदर्शनाभिधानम्	८१३	१	प्रयोगवैधर्म्यप्रकाशनम्	"	७
सदमहात्वापना-व-तर-प्राया-ये-द्र-यवर्षायाव्यन्तर	"	६	उक्तार्थानामप्रयोग इति भाष्यकार-यावप्रदर्शनम्	"	१४
निराकरणप्रदर्शनम्	"	६	सामा-यश-दस्य सत्यद्वया विदोषो नोक्त इति कथनम्	"	१५
नामबुद्ध्यातोपयो विगोषमन्परप्रतीक	"	१४	सामा-यशु-तर्विदोषाद्य-व-कथनम्	"	१६
द्रव्यापत्य पूर्वनिराहृत्यार्थिक	"	१७	नियमाया पुन- सुनिरालय नियमप्रकाशनम्	"	१७
विगोषवैकल्य भाव-बोक्ति	"	१८	सामा-यश-दस्य चयोप्यते वस्तु न तथा व्यवस्थित	"	१७
नयस्वरूपोपनयनम्	"	१९	विदोषपरम्परया तु मधवतीलभिधानम्	८१९	१
विद्यालयाविमवादिचमत्तदर्शनमेति निरूपणम्	८१४	१	कमञ्जरणे तत्त्ववचनम्	"	२

विदोषप्रधानशब्दाध्ययवस्थापनापनाय मतान्तर निरासाय षट्चनोपयसनम्	८१९	५
तदेव प्रकाशनम्	"	१३
न जानिदात् इत्यादि श्लोकव्याख्या	"	१५
जातिपक्ष इवायापोहवदभिधानपक्षेऽपि दोषप्रतिषेधोपादानम्	"	१६
अन्यापोहद्वयं क्षुतिरिति परमत्रनिरूपणम्	"	१७
शब्दान्तरार्थापोह हीत्यादिवाच्यार्थकरणम्	८२०	१
स्वार्थे कुर्वतीति पदप्रयोजनप्रकाशनम्	"	३
स्वार्थप्रदर्शनम्	"	४
प्रत्यक्षविषयादर्थान् अ-यस्त्वायस्याभावप्रतिपादनम्	"	९
तदधिनिरूपणम्	"	१२
शा-दस्य चाध्यप्रदर्शनम्	"	१५
अनुमानविषयस्य स्वायत्तनिराकृति तस्यापोहान्तररूपतानिरूपणम्	८२१	४
"	"	१२
अग्निमहेनादे स्वार्थतानिरसनम्	"	१४
परप्रथयानादित्वभिप्राथावादेशादेर्न स्वायत्तमित्य भिधानम्	"	१५
अर्थान्तरविचारप्रसङ्गनिराकरणम्	८२२	२
अ-यापोहशा-दात् स्वायत्तीतिरिति शङ्कनम्	"	४
आधाराधेयभावादर्शनात्तच्छङ्कानिराकरणम्	"	८
अदर्शने ह्युपकटकनम्	"	७
विधीयमानन्वार्थान्वास्थ्यप्रदर्शनम्	"	१०
स्वायत्तद्वयोऽपि अनन्यापोहेन प्रतीकत इत्याशङ्कनम्	"	१३
आशाह्यभावाधप्रकाशनम्	"	१७
अन-यो विधेय- स्वायत्तापक्ष इति समाधानम्	८२३	१
अविधेयत्वे दोषप्रकाशनम्	"	३
पदशब्दाद्यतप्रतियोग्यन्यवोर्थावृत्तिनाप्रतया तयोर्ग्रहणाभाववर्णनम्	"	४
अन्योऽन्याश्रयदोषप्रकाशनम्	"	७
अन्यापोहस्य स्वायत्ताभावोपमहार	"	८
अन्यापोहलक्षणविचार	"	१०
अन्यापोहलक्षणवाक्यव्याख्यानम्	"	१६
निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दवा-याध इति सदृष्टान्तं वर्णनम्	८२४	३
अन्यापोहविशिष्टं वस्तु शब्दवाच्याय इति पक्षा-तरेण वर्णनम्	"	४
शा-दस्य प्रमागान्तरनिषेधकप्रमाणमुच्चयवचन प्रदर्शनम्	"	७

अ-य यावृत्तमर्थार्थान्वात् विधेरङ्गीकार प्रयत्न इति वृणम्	८२४	८
तदयस्कुटीकरणम्	"	१३
अनुमानप्रदर्शनम्	"	१४
रष्टा-तदाष्टा-तितकव्याख्यानम्	"	१५
अन्यापोहोपलक्षितस्वा-तन्त्रे वाक्यस्य स्वयैवोक्तमिति प्रकाशनम्	"	१७
तदुक्तिविवरणम्	८२५	१
निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थो द्व-यसन्नित्यादिप्र-येन स्वायत्तिधानं घृणमिति वर्णनम्	"	३
तदनिच्छतो दोषोद्भावनम्	"	५
वृक्ष-सन्नित्यत्र सर-देनासन्नित्युत्तरेवोक्त-वादन्यापोह पृथाप इत्याशङ्कनम्	"	८
तदेत-मतनिराकरणम्	"	११
पूर्वपक्ष-वाख्यानम्	"	१५
असत्त्वाविनाभावित्वत्वप्रदर्शनेन तन्मतनिरसनम्	"	१७
युगपद्भाविपट्टादिप्रादिपस्तुन सन्सद्वपतानिरूपणम्	"	१८
त-मननिदर्शनम्	८२६	२
सामान्यविशेषयोरितरेतराभावात्मकत्वता प्रायुपदर्शितेति सूचनम्	"	३
अयुगपद्भाविपट्टादिवाक्यादीना सद्वपपता प्रदर्शनम्	"	७
तद्वचनम्	"	१०
सतोऽसत्त्वानिष्टौ दोषाधिकरणम्	"	१३
पदादेरसद्वपेणपि घटादिना भवनाम्युपगमे प्रमाणममुच्चयस्योक्तविरोधप्रकाशनम्	"	१७
आदिप्रहणप्राप्तकारिकाप्रदर्शनम्	८२७	५
अप्रायैऽनुमानप्रयोगनिरूपणम्	"	६
विरोध्यविरोधित्वहेतोर्द्वयमतेनापि पक्षधर्मतासिद्धाभिधानम्	"	७
युगपदयुगपद्भाविभावानां सद्युतिसत्त्वाशङ्कनम्	"	९
विदितभवनालुवादत्वात् पदादेरविदितत्वाद्नु वादता न सम्भवीति निरसनम्	"	१४
असत्त्वत्वपक्षोक्तदोषाविमुक्तिकथनम्	८२८	२
अ-यापोहवत् स्वायत्तापि शा-दाधत्वात्सम्भवनिरूपणम्	"	४

रूपानिबद्धरूपदेशमन्तानिबद्धमन्तानस्य चान्
 म्युपगमे स्वाध्यायत्वात् इति रूपगम् ८२१ ७
 प्रतिपक्षप्रतिपक्षगर्भगतिति उद्देशु निरूपणम्
 अक्षरादीयप्रतिपक्षक्षणदृष्टा उरणम्
 साध्यमाणा यत्प्रतिपक्ष धर्ममान्यमिति स्थापिति
 गङ्गानिराकरणम्
 स्वमते मामा यस्याप्यसत्त्वमेवैत
 दृष्टान्तस्यैवायुक्तप्रतिपादनम्
 सामान्यस्याम्योपाधि सादराध्यव्याभिधानम्
 अथविशेषस्वावाच्यत्वे हेत्वन्तरप्रकाशनम्
 प्रमाणमनुष्यकारिकोपपन्नम्
 स्वमतेन विधरमिथ्यवाचि
 विनोपस्य धर्मस्युत्वेन वाच्यत्वमभ्यवोक्ति
 प्रागुक्तप्रत्यक्षारणम्
 अथातोहस्ये पेशगीयवोक्ति
 देशकालो भेदानां परस्परतोऽप्योद्देश्यतादृष्टम्
 देशत अयोद्देश्यतादृष्टम्
 कालोऽप्योद्देश्यतादृष्टम्
 अयोद्देश्यतादृष्टोपेक्ष्यस्य परस्परताया
 निरिच्छत्वादिनि प्रतिममाधानम्
 अयोद्देश्यताम्युपगमेऽपि विधिरपताममधनम्
 पूर्वदृष्टयामाग्येन धूमनाम्यनुमानवद्भिवातमिति
 शङ्कनम्
 पूर्वदृष्टविशेषस्य क्षणिकत्वात्सत्त्वमिदानी तत्र
 विनोपो न पूर्वदृष्ट इति समाधानम् ८२१ १
 पूर्वदृष्टसामा पस्य स्वमत्त्वोक्ति
 पूर्वदृष्टविशेषस्य गद्देशान्तिवोक्ति
 अनागतपानायत्वं गच्छप्रयोगस्यति ह्यवभिधानम्
 नाप्यगद्देशोपेक्षेत्यादिकारिकारिपक्षतम्
 कारिकाव्याख्यानम्
 अत्रविनोपो वाच्यो गद्देशो वाचक इति प्रकाशनम् १५
 अथविशेषस्य प्रागुक्तत्वात्सत्त्वताप्यत्वोक्ति
 सामान्यानुपपन्ननादिति क्षापनाप्रकार
 अनन्तेश्च सामानाधिकरण्याभावनिरूपणम्
 सत्त्वदृष्ट्यामदसत्त्वदृष्टस्य चाऽप्यनानुपपत्त्ये
 विनोपस्य तदुद्देश्यादनुभिरूपणम्
 कथं साक्षादनुभिरित्याह्य समाधानविधानम् ८२२ १
 जानिमन्प्रयोगोपपत्त्यात् पक्ष आपादनम् ११

सत्त्वे देनान्यापोह्येति कथं भवतीति प्रतिपादनम् १३२ ८
 तद्वत्तथस्यै सदित्यस्य भवतीति वाक्यमप्युपादेय
 मित्युक्ति १४
 भवतिपदप्रयोगा उद्देश्यत्वकथनम् १५
 महाभाष्यकारवचनोद्घटनम् १६
 सदृश्यस्य प्रधानत्वोक्ति १८
 अयत्त्वमप्युक्तमत्रप्रसिद्धमयाद्देशानुपेक्ष्योक्ति ८३३ १
 पक्षविधिसत्त्वप्रतिनिवेन सम्भवतीति प्रतिपादनम् २
 अक्षरादिवतोऽभिधाने सत्त्वदृष्टस्य ४
 शक्तयभासाभिधानम् ५
 भवत्ययमग्नेदं पि दोषापादनम् १०
 अस्य सत्त्वान्तरताया सन् इत्यभिधाने पदादेशि
 सत्त्वदृष्टस्य भवतीत्यस्य निरिपयत्वोक्ति ७
 गुणधर्मप्रकाशनम् ११
 तद्वत्त्वप्रदानम् १७
 सामानाधिकरण्याभावनिरासाय
 बौद्धोक्तिकारणोपपत्त्यात् ८३४ २
 भाष्येण परोक्षदूषणप्रकाशनम् ३
 अनार्गसत्त्वत्वादिदुष्टप्रकाशनम् ४
 क्षुत्तुगुणधर्मोद्देश्येदमेदत्त्वादानक्षेप इति धननम् ५
 अन्यापोहप्रक्षमत्त्वप्रक्षयो सामानाधिकरण्याभाव
 प्रकाशनम् ८
 प्रकृत गुणप्रदानभावप्रदानम् १५
 एतद्वत्त्वभासनाय दृष्टातोपपत्त्यनम् ८३५ ७
 दृष्टांतिकव्याख्यानम् ८
 अन्यत्रमविशेषस्य सवविशेषाणामनाशेपो
 विरक्षितव्यापीति प्रदानम् ११
 सत्त्वप्रक्षवत्त्वं पक्षेऽपि दोष इत्याख्यानम् १३
 अयत्त्वव्यावृत्तिविशिष्टस्य कस्यचिद्व्यर्थताय
 सत्त्वदेनाभिधानमिति ध्यायणम् २३
 तत्स्वरप्रातिविशिष्टद्वयभाष्यायिष्यद्वैतोद्देशात्तेन
 सामानाधिकरण्याभाव ८३६ २
 सत्त्वदृष्ट्यास्य दयो सामानाधिकरण्याभाव
 प्ररूपणम् ४
 द्वयानां सदादिभेदवामासादनाशेपकथनम् ८
 दृष्टेष्टसामानाधिकरण्यापवादम् १३
 अनानिस्त्वात्वेद्देश्योत्तरैकान्तिकत्वोक्ति ८३७ ५
 सामानाधिकरण्यादानेऽपि गुणादृष्टे सत्त्वदृष्टस्य
 तद्वतोऽनाशेप एवति निरूपणम् ११

जानिमण्डल इवापोहवपक्षेऽप्यनक्षेपप्ररूपणम्	८३७	१३	जातिपक्षीयदोषान्तराणामप्येतपक्षे सम्भन	
असाक्षाद्वचनवादिपुन्यवपक्षेऽपि हेतुरिति कथनम्	८१८	१	इति प्रकाशनम्	१४२ १२
उभयनियमनये मैने दोषा इत्याख्यानम्		२	शब्दोऽन्यापोह मुख्यया तद्वत्तमुपचारेण	
रूपनीलित्वरष्टाऽमाननम्		३	वन्तीत्यभिधानम्	८४३ ६
गद्यान्तिरूपणम्		५	तत्र पक्षे हेतुरादिप्रकृतम्	" ८
गुणायामलक्षणविदोपस्यैव वस्तुत्वाभिधानम्		७	उपचारात्म्यमवाप्त्यानम्	" ९
परोक्षप्रयोगप्रदर्शनम्		१०	प्रत्ययमन्तान्तोपचारप्रदर्शनम्	" १०
प्रयोगद्वये प्रतिपादावयवप्रकाशनम्		१५	गुणोपकारादोपचार इत्याख्यानम्	" ११
सामान्यशब्दस्य भेदेन सह सामान्याभिधापिण्यं		१६	अथ प्रत्ययसंक्रा ल्यसम्भनप्ररूपणम्	" १२
स्वयाऽन्युपगतमिति समथनम्		१६	श्रमदृश्यभावरूपहेतुकथनम्	" १५
अनाप्येपहेतुप्रतिपादनम्	८३९	१	गुणोपरागादप्युपचारात्म्यमवकाशताम्	८४४ ४
द्वितीये प्रयोगे सामान्यानभिधायित्वहेतुप्रदर्शनम्		३	स्फटिकदृष्टान्तरूपणम्	" १०
प्रयोगद्वयमयीकरणम्		५	अथधार्यज्ञानपरशुजावनम्	" १२
प्रत्ययशब्दाश्रयेण साधनप्रयोगोपदर्शनम्		६	युगपदमभयहेतुवणनम्	" १३
अतद्विधोपमसंभविहेतु		७	घटवादिनिविल विनोपैयुंगपञ्चरादिप्रहणे	
पागात्तरे दृष्टान्ताभिधानम्		९	दोषाभिधानम्	" १६
प्रयोगान्तरोपन्यास		१२	मञ्जराब्द इत्यादिश्लोऽप्रदर्शनम्	८४५ १
प्रतिज्ञायथ्यावणनम्	८४०	१	तद्व्याख्याप्रदर्शनम्	" २
अनित्यशब्ददृष्टात्तरादीकरणम्		३	तद्वृत्तौ न धावको भेदादिति दूषणात्तरम्	" ६
वाच्यतरात्प्रदर्शनम्		७	तद्व्याख्या	" ९
तत्र यन्नैव ल्यपक्षनिराहृतिज्ञानत्वभिधानम्		८	भेदानभिधानेन दोषपरिहाराङ्कनम्	" १४
सम्बद्धस्य सामान्यशब्दवादानक्षेपदोषपरिहरणा		११	संपन्नमात्रप्रशोक्तिसूचनम्	" १८
शङ्कनम्		११	शब्दाथल्यमदम्यमात्ररूपस्य घतुर्घा विकल्पनम्	" २०
एतद्व्याख्यानम्		१५	अनुवृत्तिव्याप्युपभयपक्षे साम्योक्ति	८४६ २
एतद्विचारनिरर्थकताभिधानम्		१७	अतदमदिति पक्षात्तराङ्कनिरसनम्	" ३
एतन् सामान्यश्रुतिव्यमदस्यस्युत्तरिति प्रसोक्तानम्	८४१	१	अनाप्येपमयमनेऽपि प्रतिपिदालोक्ति	" ४
हेत्वभावस्फोरणम्		३	अतद्वये विचारप्रत्ययो साम्यताकथनम्	" ६
विशेषानक्षेपान् सामान्यत्वायमभवतिरूपणम्		५	नापोहशब्द इति श्लोकस्य परिवृथ्या पठनं कार्यमिति	
अथ प्रयोगाभिधानम्		६	सूचनम्	" ९
ध्यातयानविकल्पान्तरोजावनम्		८	उपसहारे विदोषप्रकाशनम्	" २१
तद्वयो नाम्बतत्रत्यादिन कारिकाभ्याख्या		१५	श्लोकद्वयव्याख्यानाय सम्बन्धप्रकाशनम्	" २२
सम्बन्ध अत्रतीति प्रसज्यप्रतिषेधासम्भवोक्ति		१७	न जातिशब्द इति कारिकाव्याख्यानकारणोपदर्शनम्	८४७ १
सम्बन्ध स्यादमस्मिन् पशुदासोऽपि नेत्यभिधानम्		१८	तद्विदितशब्दस्य वातिद्वारा भेदानामभेदोपचाराद्वोध	
अथार्थे वाच्यकारिकाशाऽऽदानं सह दृष्टानेन	८४२	१	कथमिति रूपणम्	" ४
उपचारादमदमद्वर्षातीति निरूपणम्		४	विद्वो माणवक इति निर्दानवगनम्	" ६
अथ ध्यातिप्रकाशनम्		५	भेदानामवाच्यत्ववणनम्	" ८
निदानकथनम्		७	अनत्यप्रकाशनम्	" ९
दार्शनिकनिगमनम्		८		

रूपान्निमित्तज्ञानादेशमन्त्रामिभिन्नतानस्य चान		सच्छन्देनान्यापोह्यन्ति. कथं भवतीति प्रतिपादनम्	८३२	८
स्युपगमे स्वाध्यायभाव इति रूपगम्	८२१	७	तद्वपत्तयर्थं सदित्यसक्त भवतीति धारत्रयमप्युपादेय	
प्रतिपक्षापत्त्येवमधीनज्ञानिः प्रहेतु निरूपणम्	"	९	मिथुक्ति	" १४
अध्यायीयप्रतिपक्षज्ञानाऽऽगतम्	"	११	भरतिपदप्रयोगावदपक्यकथनम्	" १५
साध्यमासाऽपगतित्वं घटमासाऽपगति स्थानिति			महाभाष्यकारवचनोद्धरणम्	" १६
शब्दानिराकरणम्	८२९	२	सद्व्यस्य प्रधानत्वोक्ति	" १८
एतत्त सामाऽपसाध्यमत्तमेरेति			असत्प्रमदृष्टमन्त्रप्रतिभवाद्भेदानपेक्षत्वोक्ति	८३३ १
रणन्तस्वैवायुक्तवप्रतिपादनम्	"	७	पर्वविषयमन्त्रप्रतिनिर्णय सम्भवतीति प्रतिपादनम्	" २
सामान्यस्यामत्योपाधिऽपदार्थव्यभिधानम्	"	८	असद्व्यपत्तौ मिधाने सच्छब्दस्य	
अथविशेषस्याव्याप्यन् हेत्व तदप्रकाशनम्	"	९	सत्त्वभासाभिधानम्	" ४
प्रमाणमसुखप्रकारिकोप धमनम्	"	१०	भवत्ययममेदेऽपि दोषापादनम्	" ५
स्वमन विधरमिथुत्वोक्ति	"	१२	सत्यं सत्प्राप्तान्ताया सन् इत्यभिधाने पदादापि	
विशेषस्य वस्तुत्वेन साध्यव्यवम्भवोक्ति	"	१३	सत्त्वादप्यत्र भवतीत्यस्य निर्विपर्यवत्वोक्ति	" ७
प्रागुद्धतप्रत्यस्यारणम्	"	१४	गुणधर्मप्रकाशनम्	" ११
अप्यपोहस्यापेक्षणीयत्वोक्ति	८३०	१	तद्व्यप्रकाशनम्	" १७
देशकालो भेदानां परस्परतोऽपौहरूपनाशङ्कनम्	"	४	सामानाधिकरण्याभावविरासाय	
देशत अपोहद्वैतारणम्	"	९	बौद्धोक्तगीकाप्रयोगव्यासः	८३४ २
कालतोऽपौहद्वैतारणम्	"	११	भाष्येण परोक्तदूषणप्रकाशनम्	" ३
अपोहस्यप्रादेशोपेक्ष्यस्य परस्परशया			अनाक्षिप्तत्वादिहेतुप्रकाशनम्	" ४
विविधरूपवादिनि प्रतिममाधानम्	"	१२	क्षुत्तगुणगतभेदाभेदादावनाक्षेप इति कथनम्	" ५
अपोहस्यप्रागुपगमेऽपि विधिरूपतासमधनम्	"	१४	अन्यापोहप्रक्षसत्प्रप्रभयो सामानाधिकरण्याभाव	
पूर्वद्वयमासायेन धूमेनाभ्यनुमानवदभिधानमिति			प्रकाशनम्	" ८
गङ्कनम्	"	१६	प्रष्टने गुणप्रधानभावप्रदर्शनम्	" १५
पूर्वद्वयविनाप्यस्य क्षणिकत्वात्प्रमत्तमिदानीं तत्र			पूतदधभावनाय दृष्टातोपन्यसनम्	८३५ ७
निर्गणे न पूर्वद्वय इति समाधानम्	८३१	१	दर्शान्तिकव्यायणनम्	" ८
पूर्वद्वयमासाय स्वप्नत्वोक्ति	"	३	अन्यत्रमविशेषस्य सर्वविशेषाणामनाक्षेपो	
पूर्वद्वयविशेषस्य सा देवागतिःत्वोक्ति	"	४	विवक्षितव्यापीनि प्रद्वानम्	" ११
अप्यप्रधानाव्यव्यप्यप्रयोगस्य हेत्वभिधानम्	"	५	सत्त्वप्रक्षरत्वेन फल्येऽपि दोष इत्याख्यानम्	" १३
नाथान्वद्विशेषादिकारिकारिकापरिवर्तनम्	"	६	असत्त्वव्यापृतिमिच्छित्तस्य कस्यचित्त्वयंशस्य	
कारिकाव्याख्यानम्	"	९	सच्छब्ददेनाभिधानमिति व्याख्यानम्	" २३
अपरिणेतो वाच्यो सा द्विविधा वाचक इति प्रकाशनम्,	"	१५	तत्त्वं प्रजातिमिच्छित्तद्वयमिधासिद्धहेतोर्दृष्टान्तेन	
अथविशेषस्य प्रागनुगतव्याख्येद्व्यप्यत्वोक्ति	"	१६	सामायेनाभिधानम्	८३६ २
सामान्यानुपमर्जनादिति भाषानाप्रकार	"	१७	सच्छब्दद्वयशब्दयो सामानाधिकरण्याभाव	
अनद्वयत्वे सामानाधिकरण्याभावनिरूपणम्	"	१८	प्रकारणम्	" ४
सत्त्वद्वयस्यमदपत्त्वद्वयस्य वाऽऽमद्वयस्यस्य			द्वयव्यादीनां सदादिभेदत्वाभावादानाक्षेपकथनम्	" ८
विशेषस्य तदुभयव्यापृतिरूपकथनम्	"	१९	दृष्टेऽसामानाधिकरण्योपपादनम्	" १२
कथं साक्षादनुक्तिरित्याह समापानाभिधानम्	८३२	१	अनाक्षिप्तत्वात्तद्वैतव्योपेक्षाकृतकत्वोक्ति	८३७ ५
नानिन्त्यस्योपदोषव्याख्ये पक्षे भाषापादनम्	"	५	सामानाधिकरण्यद्वयेऽपि गुणसत्त्वद्वये सच्छब्दस्य	
			तद्व्यतोऽनाक्षेप एवति निरूपणम्	" १०

जानिमतपक्ष ह्वापोहवन्पनेऽप्यनाक्षेपमत्पणम्	८३७	१३
असाक्षाद्भवन्नादिभुभयपक्षेऽपि हेतुरिति धयनम्	८३८	१
उभयनियमनये मैत्रे दोषा इत्याख्यानम्		२
रूपनीलम्बदृष्टा तमाजनम्		३
दाष्टात्तिकनिरूपणम्		५
गुणरयोपलक्षणविदोपस्यैव धस्तुत्वाभिधानम्		७
परोक्षप्रयोगप्रदर्शनम्		१०
प्रयोगद्वये प्रतिनावावयप्रकाशनम्		१५
सामान्यशाब्दस्य भेदान सह सामान्याभिधाधिर्दे त्वयाऽभ्युपगतमिति समथनम्		१६
अनाक्षेपहेतुप्रतिपादनम्	८३९	१
द्विनाये प्रयोगे सामान्यानाभिधायित्वहेतुप्रदर्शनम्		३
प्रयोगद्वयसमीकरणम्		५
द्वयशाब्दाश्रयेण साधनप्रयोगोपदर्शनम्		६
अतद्विदोपसम्बन्धित्वहेतु पात्रा उत्रे दृष्टान्ताभिधानम्		७
प्रयोगान्तरोपन्यास प्रतिज्ञाथव्यावर्धनम्		९
अनित्यशाब्ददृष्टान्तराष्ट्रीकरणम्		१२
वाद्यंतरमन्प्रदर्शनम्	८४०	१
तत्र यन्नैव स्वल्पक्षनिराहृतिर्जातत्वभिधानम्		३
सामान्यशाब्दत्वान्तायेपदोपपरिहरणा शङ्कनम्		५
पृथग्द्वयव्यावर्धनम्		११
श्रुतविचारनिरथकताभिधानम्		१५
कुत्र सामान्यश्रुतिव्यसदस्य द्युतरिति प्रस्तोज्ञानम्		१७
हेत्वभावस्फोरणम्	८४१	१
विदोपानाक्षेपात् सामान्यत्वासम्भवनिरूपणम्		३
अत्र प्रयोगाभिधानम्		५
ध्यात्पानविकल्पान्तरोज्ञावनम्		६
यद्भवतो नास्वतप्रत्यादिनि कारिकाव्याख्या		१५
सद्यमथ भवतीति प्रमत्यप्रतिषेधाम्भवोक्ति मथैव स्वाद्यमिति पदुद्देशोऽपि नेत्याभिधानम्		१७
अत्रार्थे शाब्दिकव्यतिरेकायाऽऽदान सह दृष्टातेन	८४२	१
उपचारादसदमङ्कवीतीति निरूपणम्		३
तत्र व्याप्तिप्रकाशनम्		५
निर्दानमथनम्		७
दाष्टात्तिकनिगमनम्		८

जानिपक्षीयदोषान्तराणामप्येतत्पक्षे सम्भव इति प्रकाशनम्	८४२	१२
शब्दोऽन्यापोह मुक्तयया तद्वत्तमुपचारेण वक्त्रीत्यभिधानम्	८४३	६
तत्र पक्षे हेत्वादिप्रकटनम्		८
उपचारात्मकभावत्वायानम्		९
प्रत्ययसंक्रान्त्योपचारप्रदर्शनम्		१०
गुणोपकारादोपचार इत्याख्यानम्		११
अत्र प्रत्ययसंक्रा स्वसम्भवप्रकारणम्		१२
क्रमद्वयपभावत्पहेतुकथनम्		१५
गुणोपकारादभ्युपचारासम्भवप्रकाशनम्	८४४	४
स्फटिकच्छान्तनिरूपणम्		१०
अयथाथज्ञानापरशुद्भावनम्		१२
युगपदसम्भवहेतुवर्णनम्		१३
अत्रवादिनिस्त्रिभिरैतैर्युगपदशक्तिप्रहणे दोषाभिधानम्		१६
मद्यशाब्द इत्यादिश्लोकरूपदर्शनम्	८४५	१
तद्व्याप्यप्रदर्शनम्		२
तद्वतो न धाचको भेदादिनि दूषणांतरम्		६
तद्व्याख्या		९
भेदानभिधानेन दोषपरिहारशङ्कनम्		१४
सत्त्वंमात्रप्रक्षेपित्वसूचनम्		१८
नादार्थस्थासदस्य भावप्रत्यय चतुर्था विक्षेपनम्		२०
अनुवृत्तिर्यादृशुभयपक्षे साम्योक्ति	८४६	२
असदमविति पक्षांतरशङ्कानिरसनम्		३
अभावस्योभयमतेऽपि प्रतिपिद्व्योक्ति		४
मत्तद्वये विचारप्रत्ययो साम्यताकथनम्		६
नापोहशाब्द इति श्लोकस्य परिवृत्त्या पत्रं कार्यमिति सूचनम्		९
उपसहारे विदोषप्रकाशनम्		२१
श्लोकद्वयव्याख्यानाय सम्भवप्रकाशनम्		२२
न जानिशाब्द इति कारिकाव्याख्यानकारणोपदर्शनम्	८४७	१
सदादिशाब्दस्य जानिद्वारा भेदानामभेदोपचारादोष कथमिति रूपणम्		४
मिहो मागवक इति निर्दानवर्णनम्		६
भेदानामवाचकत्ववर्णनम्		८
अनन्त्यप्रकाशनम्		९

सम्बन्धितमेवमेदव्यापनम्	८४०	११	सत्र विधिदाहदाह्यथापादनम्	८५२	५
आनलस्य परमवाया हेतुत्वप्रकाशनम्	"	१४	इष्टापत्तौ दोषापादनम्	"	६
सम्बन्धावकाशाया शब्दस्वरूपमात्रप्रतीतिरिति स्वरूपम्	"	१५	अमृतसामा यद्विदोषविषयत्वात् सामानाधिकरण्यात्	"	७
टीक्ष्णाम्बसामाचरती गदिप्रचोदिगावसूचनम्	८४८	१	जातेरजातिर इति पदव्याख्यानारम्भणम्	"	११
व्यावृत्तिसमस्य भेदावाचकत्वोक्ति	"	७	व्यावृत्तिसमसमिधानाम्युपगमेऽपि दोषप्रकाशनम्	"	१८
वृद्धाख्यानम्	"	११	जातौ चाल्यमात्रप्रकाशनम्	८५३	१
तत्र भद्राभूतसामान्यव्याप्तिरिति हेतुविरूपणम्	"	१४	वैधर्म्यनिर्दानप्रकटनम्	"	४
निर्दानसंस्कृतीकरणम्	"	१५	जानेरजानस्य दोषपरपणम्	"	८
सद्व्यभिचि शब्द एव सामानाधिकरण्य प्रतीयत इत्युपपादनम्	"	१९	स्वरपरान्तिरि वैधर्म्यघटात्सूचनम्	"	९
वदसाया	"	२३	अत्रार्थे प्रयोगोद्धानम्	"	१०
उत्तिद्विद्वदत्र निमित्त नास्तीत्यभिधानम्	८४९	१	अर्थाक्षेपशङ्कासमाधि	"	१३
व्यावृत्तिसमस्य आनलस्यप्रकाशनम्	"	५	अर्थावकाशाऽऽक्षेपक्यनम्	८५४	३
प्रकृत्यावस्य प्रदीतुमेदप्रदर्शनम्	"	१२	असिद्धतावृत्तिसमस्य सारव्याप्यत्वपरपणम्	"	५
घट इत्यभिधाने कृतस्यैव देवाद्यगभिधानशङ्कनम्	"	१३	अध्याप्येऽप्यनेकान्तरादिनि समाधि	"	६
पृक्कादा स्वयैनाभिधानामम्भवप्रतिपादनम्	"	१४	द्रव्यमात्राक्षेपेऽपि ध्यमिचारप्रकाशनम्	"	९
तत्र हेतुभिधानम्	"	१६	विधिवाच्योद्देशादिवत् सामान्योपसर्जनविधिप्रधान	"	१३
तत्राप्यव्याख्यानाने साधनम्	"	१७	वादिमते दोषशङ्कानिराकरणम्	"	१३
पृक्कादेशप्रमाणपञ्चमाशङ्का निरसनम्	८५०	५	वृक्षादिशब्दा सामान्यभेदपथायागौ किं न पाचका इति प्रश्न	८५५	५
पृक्कादेशान्तरहेतुप्रकाशनम्	"	७	अपोहानपोहप्रत्ययतुल्यतायां अग्निप्रसङ्गमवादा- पवाद आरभ इत्युक्ति	"	६
सदाशान्त्यात्म्यसद्व्यव घटादिभेदशब्देन सामानाधिकरण्यस्य सम्भन्धरोक्ति	"	११	मया स्वपवादो नारण्य इत्युक्ति	"	९
विधिविधाने यथाग्राह्यतायाऽप्योद्देशादिमते पीति प्ररूपणम्	"	१६	अपवदानानारम्भप्रदर्शनम्	"	१०
असदम उद्देश सामान्यव्याप्तिवाद्ब्रह्म इत्याख्यानम्	८५१	१	तद्वद्व्याधिकारणनेव विधिरुपायवाचक शब्द इति साधयतीत्यभिधानम्	"	११
अत एव भेदराशिना सामानाधिकरण्ये लभत इति प्रतिपादनम्	"	३	त्वयाऽप्योद्देशात्पदानेन स्वक इत्यभिधानम्	"	१३
अन्त्यात्म्यगुणत्वादिनि हेतु	"	४	अनिर्वाहकारहेतुप्रदर्शनम्	"	१४
तत्रतत्रोपविषयत्वादिनि हेतु	"	५	तत्रापि विधिरेव शब्दाद्य इष्ट इत्यभिधानम्	८५६	१
सत्र वृष्टान्तोद्धानम्	"	७	सामान्यादीनां शब्दाव्यभिधानम्	"	४
मीलशब्दावस्य सामान्यव्यभिधानप्रकारव्याप्तिरिति समाधि	"	७	सर्वत्रेदं सामान्यरूपतो घटपदादिप्रवाभिधाना भिधानम्	"	११
तत्र सम्बन्धावकाशाभिधानम्	"	११	घटपदादीनां विधिरुपाया सर्वत्राप्यथायां निर्दर्शना भिधानम्	"	१३
तत्रावकाशावकाशनम्	८५२	१	वस्तुत्वहेतुत्वयनम्	"	१४
अमावशोषव्यभिधानाया भेदाभावचोक्ति	"	३	आरम्भघटात्संस्कृतीकरणम्	"	१५
अतीक्ष्णाम्बसामानाधिकरणादिनि शङ्काम्	"	४	दाष्टान्तिकमपटनम्	"	१७

उच्छ्रयान् एतद्विद्वेभविधानम्	८५३	१	विदावापुत्रहारे वृक्षान्दुर्द्वेषेयामिदमित्ताद्या	
आकरवर्दिने इष्टान्त	"	२	समाधानविधानम्	८६१ १३
विशेषान्दार्थे सामान्याव्यययोक्तिः	"	३	वृक्षरन्द्दुष्यारे इतरत्वे निनादेन संज्ञादिदोषोक्तिः	८६२ ४
वृक्षान्दुर्द्वेषे सामान्योपसर्जनवृक्षविशयोक्तावपि	"	४	तत्रार्थेऽनविशेषहेतुज्ञानम्	" ८
वृक्षान्दुर्द्वेषे सामान्योपसर्जनवृक्षविशयोक्तावपि	"	५	विधिवादे भेदाक्षेपसम्भवाविधानम्	" १०
वृक्षान्दुर्द्वेषे सामान्योपसर्जनवृक्षविशयोक्तावपि	"	१०	उद्भवविषयेऽर्थाभिवादेऽपुनः पानम्	" ११
वृक्षान्दुर्द्वेषे सामान्योपसर्जनवृक्षविशयोक्तावपि	"	११	अत्रार्थे माधनयोपयोगज्ञानम्	" १५
वृक्षान्दुर्द्वेषे सामान्योपसर्जनवृक्षविशयोक्तावपि	"	१३	अभाववाद्वापुत्रवर्दिनि हेतुनिर्दानप्रदर्शनम्	" १६
सामान्यतः द्वयवागपटाविधानम्	८५८	२	वृक्षान्दुर्द्वेषेऽथ निनापानिर्भेद इत्यादिज्ञानम्	८६३ २
परापराद्वयोर्दोषासामान्यतः द्वयविशेषविशेषविधानम्	"	४	पूर्वपक्षपाठवगणम्	" ८
उत्सव सन्ध्यात् भावनम्	"	१०	निनादेवृक्षभेदत्वाभावेऽभेदः स्यादिति दाहा	" १०
सामान्यविशेषपर्यायस्य दार्शन्यात्पर्यन्तं प्रतिपादा	"	१०	अनिवृत्तवाच्यभेद इति वापुत्रम्	" ११
व्याप्योपाह्वय भाष्यद्वारात् इत्यविधानम्	"	१३	शिक्षापादेर्भेदत्वाभावे वृषस्यावृक्षवाच्यत्वरिति	
अपवादवादान्तो विषयनिप्रसङ्गदोषापत्तिकथनम्	"	१६	समाधानवद्वयम्	" १२
दोषान्तराविधानम्	"	१६	अभूत्तनिनापानिर्भेदत्वादिति हेतुपन्यासः	" १३
अपवादवादान्तो विषयनिप्रसङ्गदोषापत्तिकथनम्	८५९	२	उद्भवेद्य घटान्तरव्ययगत्यामिल्यविधानम्	" १४
अपवादवादान्तो विषयनिप्रसङ्गदोषापत्तिकथनम्	"	५	इत्य सर्वव्युत्पत्तापरवासाङ्गोद्भावसम्भवाभादानम्	" १६
विशेषज्ञे साक्षात्ताद्यविधानतोपामाव	"	१०	अवनामावरूपारोहमात्रावैल्यगोनाभावविरहित	
व्यविधानम्	"	११	भाववन्दापेक्षतद्वयम्	८६४ ३
परापराद्वयोर्दोषासामान्यतः द्वयविशेषविशेषविधानम्	"	१३	तद्वत्ताख्यायम्	" ६
द्विमातृत्वात्तद्विधानम्	"	१३	स्वार्थे इति वचनान्गोत्रविधे	
विशेषव्यवस्थापरव्ययविशेषविशेषविधानम्	"	१४	प्राधान्यापन्नत्वापादनम्	" ८
निमित्तभेदे निमित्तभेदाद्यविधिसा उतरारोहसाङ्गित्वा	"	१६	एवञ्च सत्योपाधिमल्यगन्दाद्यवताप्रसङ्गनम्	" १०
इत्यम्	"	१६	सामान्यशब्दाद्यविशेषतानिरूपणम्	" १२
सामान्यशब्दाद्यविशेषतानिरूपणम्	८६०	४	सद्व्यवहारपातम्	८६५ ११
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	१२	मामान्यपरित्यागेन विशेषशब्दो न	
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	१२	विशेषप्रतिपादनक्षम इत्यविधानम्	" १४
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	१५	तथास्याप्यासम्भवेत्पदार्थम्	" १५
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	१८	नाप्यन्यापोहमात्रप्रतिपादनक्षम इत्युक्तिः	" १६
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	२०	अनुवृत्तिव्यवहारयोरेत्यागे कारणप्रसङ्गनम्	" १६
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	२०	विशेषार्थस्य उद्भावात्त्वोक्तिः	८६६ २
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	२०	अपवादविधानमात्रं पूर्वोक्तविशेषव्युत्पन्नम्	" ५
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	८६१	३	पूर्वप्रन्यास्य विशेषप्रकाशनम्	" ६
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	४	दोषभावनः पूर्ववदियुक्तिः	" ७
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	४	विधिरिव सादाथ इत्युपसहार	" १५
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	६	सामान्यभेदपर्यायवाच्यतापानोद्देश्यविशेषो युक्त	" १५
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	६	अपवादविधानमात्रं पूर्ववदियुक्तिः	" १५
अपवादविधानमात्रं वृत्ताद्यत्वाभावाद्धिचिरूप एव	"	६	अपवादविधानमात्रं पूर्ववदियुक्तिः	" १५

त्रिगुणित्वप्रदेशनम्	१५	व्यतिरेकस्य स्वार्थासम्भवाद्वाप्यभिधानम्	११
अयोऽध्यापनसर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गाभावोक्तिरिति शङ्कते	८९६	पक्षधर्ममात्रस्याप्यलक्षणत्वकथनम्	१७
वत्स्यनिवेदन्ये स्वानवद्वन्द्वेत् स्यादिति रूपगम्	३	वृक्षादिशब्दस्य स्वार्थाभावात्प्रधानम्	९००
अग्निमात्रमाध्यतया दोषाभिधानम्	९	प्रायुक्त्यायस्कारणम्	१०
अथागुदाङ्गरादौ धूमव्यभवशङ्कनम्	४	अयो नामि अयोहो नास्तीत्यभिधानम्	१२
तदपस्यष्टीकार	७	वृक्षशब्दस्य पक्षधर्मत्वाभावभावनम्	१४
अयोऽयादीनामलिङ्गत्वकथनम्	८	समुदायाद्यष्टीत्वं वृक्षशब्दस्येति शङ्कनम्	१६
अथागुदाङ्गरादरेषु धूमवत्प्रसाधनम्	१०	मूलादीनां वृक्षात्मरूपे तुल्यातुल्यवृत्तवृत्त्यादि वचनत्रयधर्मप्रकाशनम्	९०१
तद्वन्मथालिङ्गत्वाभिधानम्	१२	सेनावनादेरपि व्यथत्वोक्ति	४
लिङ्गलिङ्गित्वाभिधानम्	१५	मूलादेरपि वृक्षवत् सतुल्यत्वश्चादतुल्य एव वृत्तिश्च वृक्षशब्दस्येत्याख्यानम्	१०
अयोऽयादानां पक्षात्पगतवाशङ्का	८९६	रूपार्थानां सत्याथत्वमात्राद्वा निराकरणम्	१२
उपार्थानि धूमोऽध्यापि पक्षधर्मं स्यादित्यभिधानम्	३	सजातीयावजातीयव्याजं चत्स्वरूपप्रहेतुपादानम्	१४
तदपभावनम्	८	रूपार्थानामप्यसत्यत्वाभिधानम्	१५
असाधारण्यदिदोषोक्ति	९	अनुव्य एव वृत्तित्वस्योपसहरणम्	१७
वचनोपनिवारणे शब्दस्यानुमानवानुपपत्तिरित्याभयानम्	१०	शब्दस्याप्राप्त्याप्य त्वयैवोक्तमिति निरूपणम्	९०२
तदप्यरूपगम्	१२	शब्दवद्विज्ञानस्याद्विज्ञानत्वमिति निरूपणम्	५
वृक्षादिशब्दस्याभिधेयादन्वय वृत्तिप्रत्ययज्ञानम्	१३	शब्दे शोक्तदोषजातस्य विज्ञेऽतिदेशनम्	११
वृक्ष एव वृक्षादस्य वृत्तित्वाभिधानम्	१६	पक्षधर्मत्वैकलक्षणत्वनिरूपणम्	१३
वृक्षशब्दस्य सपक्षवृत्तित्वनिरूपणम्	८९७	अन्वयव्यतिरेकामात्रनिरूपणम्	१४
सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थत्वहेतुपादानम्	७	सत्त्वोरपि तयोरपि द्विव्यक्तिप्रकाशनम्	१७
मानुमानं शब्द इति नियमनम्	८	साध्यधर्मं साधनव्याप्त सार्वेऽप्यविविक्तैस्त्ववदिति भावनम्	९०३
असपक्षवृत्तिगतदोषप्रतिपादनम्	९	दाष्टान्त्रिकोपसहरणम्	४
वृक्षशब्दस्य हेतुवाच्यत्व दोष इति शङ्कनम्	१३	अनुमानविचारे त्वयैवैवमुक्तमिति प्ररूपणम्	५
तदप्यव्यतिरेकनम्	१६	एकलक्षण्योपसहरणम्	७
पक्षापक्षवन्मथा हेतुवदामात्रावयवस्येति रूपगम्	१८	विरुद्धत्वाभिधानम्	८
पक्षार्थानामप्यवस्थापकाशनम्	८९८	शब्दं ह्यनुमानान्वयसाधनम्	१०
असपक्षवृत्तिगतदोषापरयस्युपगमेऽव्याप्योहान्यथा त्वदोषाभिधानम्	४	लिङ्गस्य धूमवत्तनुमानत्वव्यव्यवयोर्धोऽनम्	१६
सपक्षशब्दलिङ्गत्वापि सपक्षत्वादिनि कारणप्रदेशनम्	५	पक्षधर्मस्याप्यभावभिधानम्	१८
असपक्षशब्दस्य पक्षापक्षविदोषगमकत्वसामर्थ्याभावप्रकाशनम्	९	धूसारिद्विगत्यापि गुणमनुदायरूपतयाऽविनाभावसम्बन्धस्य प्रहासप्रयोजि	९०४
सपक्षशब्दस्योपसहरणम्	८९९	मवृत्तिमात्रव्याप्त समुदायस्याप्योहान्वयकथनम्	२
साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा इति स्पष्टात्	३	पक्षधर्मास्युपगमेऽपि दोषप्रकाशनम्	७
अवृत्तिरतिरेपि विरोधापत्तयर्जनं भवतीति शङ्कनम्	६	सपक्षशब्दभावभिधानम्	११
उपान्वय शब्दस्यानुमानवोक्ति	९	अन्वयव्यतिरेकामात्राख्यायानम्	१४
अद्विलक्षणत्वहेतुपादानम्	१०		

सयोगितुहयो न व्यासिसम्यध किन्त्वाधाराधेययोस्तु स्य इत्युक्तमिति सूचनम्	११६	४	व्यापकाशस्य प्राह्यता व्याप्याशस्य प्राहकतेति सूचककारिकोपयसनम्	१२१	२
भाषाराधेययोरिव सयोगिनोर्लिङ्गलिङ्गिनोरिति साम्यतानिरूपणम्	"	७	उत्तरक्षणवैपरीत्येन सहचारिभावाद्दत्तस्यि स्वाम्यादियम्यधपस्यानुमानमम्भनोक्ति	"	३
स्थापनादिमयोगिदृष्टा तरणनम्	"	९	तत्रार्थ काकमवनयापिभ्रमप्ररूपगम्	"	५
किन्तु प्रत्यक्षाप्रत्यक्षादिरथैव विनोप इत्याख्यानम्	"	१०	तेषां धमाणां क विलब्धनाकाराणरूपयनम्	"	८
सम्यधवादिन मति बौद्धोक्तदोषप्रतिपादनम्	"	१२	स्वन्वामिभात्रमम्भधप्रतिपत्तस्तु कोक्तिव्यज्ञान मित्याख्यानम्	"	९
सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुतया स्वत्वादि प्रत्यक्षे स्वाम्यादेरपि प्रत्यक्षत्वात्तदधर्ममृत्किरूपना नयक्यक्यनम्	"	१५	कोक्तिरशावकानुमानप्रयोगप्रकटनम् अनुमानेन पठितार्थोभिधानम्	"	१२
प्रकारान्तरेणैकस्य प्रत्यक्षेऽपरस्यानुमानेनाधिगतिरिति दाहनम्	११७	३	तत्रमिद्विद्विज्ञविति निदर्शनम्	"	१४
प्रकारान्तरानुक्तैस्त्रयोपतादवस्थमिति निरसनम्	"	४	स्वाम्यामित्यम्भधादपि नानुमानमित्यादाहनम्	१२२	२
प्रकारा उरानुक्तिदोषस्याचार्येण परिहरणम्	"	९	तत्राध्यभिचारविरोधाकाश्याप्रकाशनम्	"	५
पुत्रस्यायस्य विनादीभरणम्	"	१५	तथा ध विरोधागामेवानुमापकत्व न स्वाम्याम्यादेरिति निगमनम्	"	७
उपलक्षसम्बन्धन्यतरप्रत्यक्षोत्तरकाल सम्बन्धानु भारिमम्भन्धतरस्मरणस्य सायकवोक्ति	"	१७	शेषसिद्धिवचनेनाप्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्त वादुक्त शङ्कानिरसनम्	"	९
अध्यपेक्ष्युमदृष्टान्तरणनम्	११८	५	तद्भावनाप्ररूपणम्	"	१३
अत्रार्थे तद्भावोक्त्युद्भावनम्	"	९	पक्षहेतुष्टान्ताभासानां व्युदात्मप्रकारोपनिबन्धनम्	"	२०
परमतोपर्युक्तबौद्धवृत्तनिराकरणम्	"	१२	शेषसिद्धिपदप्राह्यत्वाविकरणम्	१२३	१
धन्नावाप्यप्रकाशनम्	"	२०	प अर्धमानुमेययो प्रदर्शनम्	"	२
स्वाम्याम्यादिमम्भधप्रत्यक्षवत् लिङ्गलिङ्गिनोरपि तुल्यत्वात् स्मृतेरानयक्यसांकेतनम्	११९	१	कृतकत्वाद्बौ पक्षधर्मस्या यासिमादाक्य निराकरणम्	"	४
दृष्टापत्तिद्वारा परिहारः	"	३	शेषसिद्धिवचनेन विरुद्धस्य प्रागुक्तधादनुसार्य माणादित्यनेनासाधारणस्य व्युदात्ताभिधानम्	"	६
लिङ्गलिङ्गिनोस्तुल्यताप्ररूपणम्	"	४	सिद्धिपदप्रयोजनभिधानम्	"	८
लिङ्गग्रहणे विदोषप्रकटनम्	"	८	उत्तरीत्या व्याख्यानप्रयोजनाभिधानम्	"	१२
चैत्राश्यादावपि तद्विशेषसाम्यतापादनम्	"	१०	धृमादीनामेव गमकताभिधानम्	१२४	४
गृहीतलिङ्गस्यैर लिङ्गिणापकत्व न म्यम्यादृरीत्या दाहनम्	"	१५	विदोषास्त्वमयकता इति कथनम्	"	५
तदपविशदीकरणम्	१२०	४	वात्यादेरभिगमकत्वाभावनिरूपणम्	"	६
स्वाम्याम्यादियम्यधानभिन्नानामपि धृमादेजापक त्वमम्भगभिधानम्	"	५	प्रनिद्धसम्भधिन एव गमकता तवापीष्टेति प्रदर्शनम्	"	११
सहचारिभावसम्यधाननिरिक्तत्वमविनाभावस्येति समापिचिरचनम्	"	८	व्यभिचारिविनोपव्यावृत्ते फलप्रदर्शनम्	"	१२
तदादित्वहेतुदावनम्	"	१०	व्यतिरेकवचनस्य पक्षधर्मसाध्यानुगतिसमयनाथत्व मिति समनम्	"	१५
स्वाम्याम्यादिमम्भधनुदेरेवानुमान विनाप्यविनाभावे नेति निरूपणम्	"	१४	व्यतिरेकमुखेन तद्व्यप्रकाशनम्	१२५	५
			तस्यैवाभिव्यक्तव्यचेरिति हेतुवचनम्	"	८
			भावीयचैत्राशो दाहणस्योपलभ्यताभिधानम्	"	१०

सुख्य वाक्यवृत्तिदाईकरणम्	१२१	११	तत्र तद्वचनस्यैवोपयसनम्	१३१	२
तद्वचनवादिनि हेतु	"	१२	तद्वचनस्यौपचारिकत्वनिर्धारणम्	"	३
पूर्ववृत्तिनि निर्देशनम्	"	१४	अग्निमहेदाङ्गित्वव्यापनम्	"	८
एतस्याविनाभावोपवर्णनवशाङ्कनम्	"	१७	तत्र प्रतिज्ञाहेतुत्वात्तानामुपन्याय	"	१५
तद्व्याख्यानम्	१२६	३	अग्निमात्रं न लिङ्गमित्याशाङ्कनम्	"	१७
आचार्येणैष्टापतिविधानम्	"	४	प्रमेयं न हेतुपन्यमनम्	१३२	२
आधारापयमयोमिद्वयमेवादिनि कारणकथनम्	"	५	धूम समीकृत्याग्निङ्गत्वममथनम्	"	४
आचार्यत्तस्य पूर्वकालपरकथनम्	"	६	अग्निमत्तस्य व्यभिचारित्वे धूम सदिग्धासिद्ध	"	७
तदुक्तिरसादुक्तभाष्यरूपेति निरूपणम्	"	९	स्यादित्यापादनम्	"	७
कामिलमपि चामुपपत्तेरेत्याख्यानम्	"	१२	परस्परैरेण परस्परप्रतिपत्तिदाङ्कनम्	"	१२
पुत्रस्य लिङ्गिनो लिङ्गवत्सत्त्वरभासा इति वणनाम्	"	१५	अग्निमात्रप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यायानम्	"	१८
वैपरीत्यस्य दोषाभावप्रकाशनम्	१२७	१	यादिना स्वाऽऽशाङ्कणीमप्रकाशनम्	१३३	१
विप्रशाभेदाख्यानम्	"	७	धूमत्वेन धूमस्य लिङ्गित्वेऽग्निमत्त्व व्यभिचारि	"	३
तत्र दृष्टान्ताभिधानम्	"	९	स्यादित्युक्ति	"	३
दाष्टान्तिक विवक्षाभेदनिर्णयनम्	"	१२	दोषाख्यायानामुपगमऽग्ने सिद्धत्वेन धूमादग्निरिति	"	६
लिङ्गिनो लिङ्गित्वपरमिति समकाले एतेति शाङ्कनम्	"	१३	माने सिद्धमाथनादिदोषप्रकाशनम्	"	६
एककाले तदप्यमभेदोक्ति	"	१५	धूमस्याप्यनेस्य व्यभिचारदोषासङ्गनम्	"	१०
लिङ्गलिङ्गिनो प्रत्यक्षनो ध्ववम्बितत्वोक्ति	"	१६	तद्व्याकरणम्	"	१४
प्रत्यक्षामासाप्ये दोषकथनम्	१२८	१	अग्निधूमाग्नां धूमाग्निभावनाया देदोऽवगतेऽग्नि	"	१३४
अग्निदोऽप्यनुमानप्रमत्ति सयोग्यैकरूप	"	४	धूमाग्न्या धूमाग्नेयमितिरिति निरूपणम्	१३४	१
त्वात्तित्यनुमानदूषणम्	"	४	तत्र दृष्टान्ताख्यानम्	"	२
तद्व्याख्यानम्	"	१३	वैधर्म्यनिर्देशनम्	"	३
वादाङ्गात्तरनिराकरणम्	"	१५	सम्भावनाया प्रन्तैरेपि सथात्तोक्ति	"	५
दशस्य लिङ्गप्रतिङ्गित्वे स्वैवाम्बुपगतने इत्युक्ति	"	१७	युक्तिनिर्दिष्टपित्तस्यानभ्युपगमे पद्माथद्वारेणापि	"	७
पूर्वपत्तिनो लिङ्गवृत्तौक्ति	"	१८	तद्व्यख्यायानम्	"	१४
अभूदोक्तिप्रदर्शनम्	"	१९	अग्निरेति प्रतिज्ञायामवधारणप्रभोऽग्निरेवाप्येत्यत्र	"	१६
दोषविशेषानेकधूमस्यानुमापकत्वेऽविनेयाद्	१२९	२	दोषदानञ्च	"	१६
केतप्यनुमापकत्वं तत्रैव प्रमत्तमिति कथनम्	"	४	अग्निरेवैवेत्यत्र दोषाभिधानम्	१३५	१
दोषविशेषसाध्यत्वपप दोषाभावकथनम्	"	५	अग्निरेव भवत्येतेत्यत्र दोषाख्यायानम्	"	३
तद्व्याख्यानम्	"	९	प्रतिपात्येप्रदर्शनं सहेतुकम्	"	५
अग्निदेवतायाङ्गित्वे हेतुप्रदर्शनम्	"	११	दृष्टात्ताख्यायानम्	"	७
अस्मत्तनं तु सत्यापि लिङ्गत्वं शक्यमिति निरूपणम्	"	१३	अप्यनुपपन्नधूमत्वेव पक्षधमत्त्वकथनम्	"	९
दोषानपेक्षाग्निस्यात्त्वशाङ्कनम्	"	१७	तत्र कारणत्वप्रकाशनम्	१३६	३
तत्र हेतुप्रदर्शनम्	१३०	९	साध्यसहचरितत्वेसाध्यनिमित्तत्वविशिष्टहेतो	"	४
लोकनिर्देशवाङ्कानुमयवमप्रेरिति निराकरणम्	"	१०	ध्यावत्तनम्	"	४
तत्र वायुचरैरोपयसनम्	"	११	सहचरिमात्रनिरूपणम्	"	७
तद्व्याख्यानम्	"	१२	अस्मिन् विद्यत एवैति प्रथमविधोऽर्थ इति	"	८
साध्यमाधनव्यवस्थाप्रदर्शनम्	१३१	१	प्रतिपादनम्	"	८

न नविद्यत पनेत्यपरोऽर्थ इत्याख्यानम्	१३६	९	दर्शनविधेरैव अनुमानलक्षणोपपत्तिरित्यभिधानम्	१४२	१०
न च न विद्यतेऽपि क्वचिदित्यन्योऽथ इत्याख्यानम्	"	१०	अनुमानलक्षणयाख्या	"	११
एवद्वयप्रकाशनम्	"	११	एतन्निमित्तं चरितं अनुमानाभावात्वरुणम्	१४३	१
तदुदाहरणनिरूपणम्	"	१२	तत्र निदर्शनप्रमाणम्	"	२
अविनाभावस्य निमित्तनैमित्तिकभावस्वरूपस्य			अन्यानुमानाभावानां प्रदर्शनम्	"	४
प्रयोजनशङ्कनम्	१३७	१	अन्यथावसायाभासोक्ति	"	१०
सद्वचरिमावादेवानुमानचोपपादनम्	"	५	विषयवाभासोक्ति	"	१२
अशिवदूतस्य स्वभिचारित्त्ववर्णनम्	"	७	एतावपि तथाविधदर्शनपरैरेवेत्युक्ति	"	१३
तद्वरुणद्वैकारणम्	"	८	अथस्यावृत्तिरुपपत्तया त्वनुमानमप्रमाणमित्युपपादनम्	"	१४
निमित्तनैमित्तिकभारसमथनम्	"	१०	अनुमानस्थानध्यवसायवद्प्रामाण्यप्रदर्शनम्	१४४	१
पुनर्विरोधप्रकाशनम्	"	११	विषयैववद्प्रामाण्यप्रदर्शनम्	"	३
निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि सद्वचरिभावसहित			यथादर्शनविधेरुपसहरणम्	"	६
एवेति निरूपणम्	१३८	४	सम्बन्धानुमाने वायुक्तदोषाणामदोषोक्ति	"	८
नैमित्तिकप्रज्ञावऽपि निमित्तान्नावप्रदर्शनम्	"	१०	वाद्युक्तदोषस्य लक्षणोपन्यासस्यैव प्रदर्शनम्	"	१०
विशिष्टमुभयन्तु न स्वभिचारीति कथनम्	"	१२	तेषामदोषरक्षणम्	"	१३
धर्माभावादिरोपणयोरेपि गम्यगमकत्वोक्ति	"	१६	लिङ्गे लिङ्गि भवत्येवेति कारिकाद्वयम्	१४५	३
धूमवद्भिर्न प्रमाणात्तरापेक्ष इत्याख्यानम्	१३९	२	लिङ्गि लिङ्गि भवत्येवेति समथनम्	"	१०
कृतकत्वैवानित्यख्येष्टात्तरणनम्	"	८	अभ्यादिनिष्ठतैश्चयादर्धमागमकत्वमभिधानम्	"	१२
धूमनिमित्तस्याप्रेनिरपेक्षत्वरुणप्रकाशनम्	"	११	यदा भवति लिङ्गं तदा लिङ्गिन्येवेति पक्षद्वयम्	"	१४
अग्निधूमयोर्हेतुहेतुमद्भाववर्णनम्	"	१	तत्र कारणप्रदर्शनम्	"	१६
धूमविज्ञानकालेऽग्निविज्ञानाभावशङ्कनम्	१४०	१	धूमनिष्ठद्रव्यवाद्यगमकत्वमपि दर्शनविधेरैवे		
अनित्य सर्वं प्रयत्नानन्तरीयकमिति निरूपणम्	"	५	स्याख्यानम्	१४६	२
तद्वचनस्य न्यायापेक्षान्वयमावनम्	"	११	लिङ्गे लिङ्गि भवत्येवेत्यत्र धूमस्यद्रव्यादिगततैश्चयादि		
अत्रोद्घापादीनां प्रयत्नानन्तरीयकत्वसाधनम्	"	१२	गमकत्वापादनम्	"	४
वावादीनां चैतन्यसाधनम्	"	१५	तदर्थं यावन्तम्	"	९
विधे सयो गिवद्वृत्तिरनिरूपणोपसहार	"	१९	धूमनिगलविरोधयो साहचर्यादर्शनसाहचर्यानिराकरणम्	"	१५
आधाराधेयबहुत्वाभिराकरणम्	"	२२	दानसद्भावममथनम्	"	१६
लिङ्गे लिङ्गि भवत्येवेति कारिकायाख्यायाम्	१४१	४	त्वक्तव्यधारणवैपरीत्ये न काचित् क्षतिरिति		
लिङ्गि सामान्यस्य गमकत्वस्य लिङ्गस्य	"	६	निरूपणम्	"	११
क्वचिद्विरोधाणामिति रूपणम्	"	८	विशिष्य विरोधाणां गमकत्वेति साहचर्यानिराकरणम्	१४७	०
आधाराधेयबहुत्वाभिराकरणवद्भाववैधेति समाधि	"	८	सद्भावख्यानम्	"	१३
पाण्डुरादीनां सद्भावदर्शनविधे प्रदर्शनम्	"	११	तेष्वप्यादेर्विरोधस्य गम्यत्वात् तद्वचनस्य	"	७
योपि त्रुणपाण्डुरस्यागमकत्वात् नित्यं धूमगम			स्वरूपम्	"	१०
मेवेति वर्णनम्	१४२	३	विरोधाणां गम्यगमकत्वोत्तराणां		
अग्निगतद्रव्यत्वस्यैवयामिनं जगत्प्रतिपत्त्येति	"	७	स्याख्यानम्	"	११
वर्णनम्	"	७	लिङ्गि पेव लिङ्गमित्यस्य	"	१९
दीप्तितैश्चयादिविरोधाग्निरपि तद्भावदर्शन			तदर्थं भावनम्	"	१
विधेरैवति समथनम्	"	"			

असंभुक्तिनामनिवहेतोर्लिङ्गे धूमे नियमादभिरिति प्रवृत्तनम्	१४०	१८
अभिगन्धाधप्रदानम्	१४८	१
अप्रभूपपरिणामाशून्यत्वोक्ति	"	३
तत्रैव प्रयोगोपयमनम्	"	४
साध्यमाधनयोर्भेदमन्युगम्यापि दोषप्रकाशनम्	"	७
समतप्रदानम्	"	११
अग्ने लिङ्गत्वममथनाय स्वीयकारिकोपयमनम्	"	१३
स्वीयकारिकाव्याख्यानाय पूर्वव्यतिरेकोपयमनम्	१४९	१
तद्व्यप्रकाशनम्	"	२
गोविपालयोरेपि स्वमतनैव गम्यगमकनियम इत्युपपादनम्	"	४
स्वकारिकाव्याख्यानम्	"	५
एकत्रो ध्वनिचारात्तामदुसर्वे लिङ्गं लिङ्गं चेति समथनम्	"	९
एतस्य स्वार्थानम्	११०	१
गोविपालयो कृतकानित्यत्वयोश्चासाधर्म्यप्रदानम्	"	३
एतद्व्यमम इकाराकारात्तस्य स्वस्वोपपात	"	५
तत्कारिकाभावायोर्भिधानम्	"	६
प्रचारगन्दाध	"	८
परपरमगृह्यविधयान् याहेरकारणव्यवधानम्	१५१	१
विश्वन्दाध व्यावर्थास्वयच्छात्रानुपयोगित्वाभिधानम्	"	२
एष्टा तलक्षणानधक्याभिधानम्	"	४
धूम्राण्योदभवाव्यभिचारान् परस्पर ससृष्टव्याप्तिपृष्टकानन्तरयोरेपीयुक्ति	"	६
कृतकत्वानिश्चययो परस्परपक्षिवाद्दित्यन्वयाक्षिप्य कृतकत्र गमयतीति समथनम्	"	१६
प्रयदानन्तरीयकत्वानित्यत्वयोरेपि गम्यगमकभाव समथनम्	१५२	२
नागिन कृतकत्वनेति तद्वीयकारिकाया एकत्रो व्याप्ति विषयाया इडावनम्	"	३
कार इयमस्मात्ततैवावयव स्थापित भवती युक्ति विद्याभित्त्वन गम्ययास्त इति कारिका परितरय पत्नी चेति वगनम्	"	५
तद्व्यनिष्पन्नम्	"	६
पूर्वोपरस्ययोगुणदाशक्यान्वयम्	"	७

तद्वीया व्यतिरेकासम्भवोक्तिरपि युक्तेत्यभिधानम्	१५३	२
तद्व्यस्तुमीकरणम्	"	५
युक्तत्वे हस्तुत्थनम्	"	७
अव्यय्यतिरेकयोर्लिङ्गणम्	"	८
आनत्याह्वयतिरेकामगमभ्रनिरूपणम्	"	१२
वृक्षशब्दस्य व्यतिरेकन्यायसंज्ञासामर्थ्योक्ति	१५४	१
सर्ववृक्षाणांस्वयचदिति एष्टान्त	"	३
धूमस्य निरितिलानमित्यव्यतिरेचनासामर्थ्यवगनम्	"	४
दोषस्यास्य परिहारसङ्कनम्	"	६
विधिरूपेण एष्टरलिङ्गप्रकाशकत्वे लिङ्गस्यालिङ्गत्वापादनम्	"	८
एष्टादेत्वोर्लिङ्गपदेन प्रहृगाभिधानम्	"	१०
विदोपस्यैव चात्पत्त्वानुमेयत्वावस्थानम्	१५५	१
तद्वि सामान्योपमर्जनद्वारेणेत्यभिधानम्	"	३
विदोपस्यानन्तत्वाद्दिनाभावप्रहृणासम्भवसङ्कनम्	"	४
सामान्यविदोपर्यारकत्वापादनद्वारेण साध्यमाधनयोरेव्याग्रगमकत्वममथनम्	"	५
नञ्जादशौनत्यायमचूचनम्	"	८
अन्यापोहन प्रकाशकत्वे दोषाभिधानम्	"	१२
तस्यैव दोषस्य प्ररूपणम्	१५६	१
सर्वस्यादशनादिति हेतुनि	"	३
प्रतिग्रह्यमपोहस्यादशानान् अन्यव्यतिरेकासम्भवोक्ति	"	४
एतद्व्यसाधानाय एणन्तवगनम्	"	८
तत्तद्व्ययोरप्रतिवस्थाऽपोहामगमयापादनम्	"	११
विशिष्याप्रहणेऽप्यपितृत्वस्यसामायेन प्रहणं स्यादिति गङ्गनम्	१७१	१
आगङ्गाव्याख्यानम्	"	७
सर्वस्यादशानान् प्रतीतिर्न कस्यापीति समाधानम्	"	९
स्वमनेनोपपत्तिश्च	"	९
अदशौनस्यैव प्रतिपादनम्	"	१४
दाष्टान्तिक सहटनम्	"	१९
दाष्टान्तिक सहयायसघटनम्	१५१	२
तुप्यातुष्टवृष्टवृष्टयो पूर्वपक्षमनेन प्रदानम्	"	८
व्याख्यान्तरिणादौननिरूपणम्	"	११
सामाद्योपमर्जनविशेषाभिधानवत्स उपपत्यभिधानम्	"	१२
अभयस्य व्यावर्थाव्यावर्तकत्वरस्याप्रत्यये तु न कस्यापि प्रहणमिति वगनम्	"	१४

प्रांशब्दाद्यांतामनन्यवप्रद्वानम्	१५९	२	भामिछिद्रादिघट्टाष्टान्त	१६४	२२
वृक्षादिप्रांशब्दानामनन्यवरूपणम्	"	७	घेट्टाष्टये घट्टेष्टदखकयनम्	१६५	१
तद्वत्परिज्ञानिनामेव तद्वत्प्रज्ञानमिति रूपणम्	"	८	प्रयोक्तृकृत् घटाघटत्वसघटनम्	"	२
अकाराशागानादिशब्दानां तद्वानाञ्च तद्वत्प्रयोजना	"	९	अधन्यापि घटत्वकयनम्	"	३
द्वौनभामिण तद्वत्तद्विनिधमासम्भवाभिधानम्	"	१०	गोलाद्वत्प्रद्वपणम्	"	४
अवृक्षभूतघटादीनामपि वृक्षतद्वत्प्रकारानम्	"	११	अनेकार्यैकशब्दे तच्चि-उनम्	"	५
सामान्यशब्दाद्येषु तद्वत्प्रवर्णनम्	"	१४	अनेकार्यैकशब्दत्वे शङ्कनम्	"	८
सामान्यशब्दोदाहरणम्	१६०	७	तच्छब्दविशेषानिरूप्यतेषु तच्चिरसनम्	"	९
वृत्तिद्वयाभिधानम्	"	८	विपक्षे दोषप्रदर्शनम्	"	१०
अनङ्गीकृत्यान्तरवृत्तिव्यतिरेक	"	९	अनेकार्यै सहेकस्य शब्दस्य सम्बन्धावयव		
तदुदाहरणम्	"	१०	कयनम्	"	११
विहितस्य नियमपर वामिधानम्	"	११	अनेकार्यैकारमकत्वेऽपि प्रतिनिपतायबोध		
अस भवद्वैविध्यासम्बन्धप्रकारानम्	"	१३	कत्वोक्ति	१६६	१
प्रसङ्गप्रतिषेधप्रदर्शनम्	"	१५	प्रतिसम्बन्धमयथावृत्तिवहेत्पादानम्	"	३
स्वाम्युपगमस्यागापादनम्	"	१६	निमित्तभेदस्य शब्दभेदकत्वेऽपि तद्वत्वावधानम्	"	८
अभान्तराद्यैर्हं हीत्यादि लक्षणव्यागमसङ्गणनम्	१६१	१	तद्व्याख्यानम्	"	१४
अङ्गीकृत्याया उरुत्तित्वप्रश्लोत्यापनम्	"	४	धागादिगवाव्यतिरेकघटा तवर्णनम्	१६७	१
अथ सद्यत्सङ्ग भवतीति स्वीकारस्य	"	४	अनेकता दार्थिकत्वेऽपि दोषालयानम्	"	३
८ विघटनव्यापादनम्	"	११	विधाविपर्ययताऽऽख्यानम्	"	४
हनरेतराभावादिहेतुप्रकारानम्	"	१३	पीडवपीडुप्रवर्णनम्	"	७
प्रयोगस्याप्राप्तौ आरधनम्	"	१५	न्यायव्याख्याख्यानम्	"	९
प्रत्यकवृत्तिवहेतुव्याख्या	"	१६	एकशब्दस्वानेकार्यैरवयवेषु दोषाभावाख्यानम्	"	१२
अनत सत्त्वापादनम्	"	१७	तद्व्याख्यानम्	१६८	३
त्वयाप्येवद्वयुपगतत्वमेति प्रकटनम्	१६२	२	अन्यवच्छेदप्रसङ्गनिराकरणम्	"	५
दृश्यादिसामान्यशब्दाद्यविन्तनम्	"	५	तद्वत्तद्वदशानासम्भवाशङ्कनम्	"	८
तद्व्याख्यानम्	"	१०	परमवशाङ्गेज्ञानम्	१६९	८
प्राप्तमधुत्तयतिदेशं प्रथमपक्षे	"	११	स्वाभावाभावादीनामनवर्णनम्	"	३
द्वितीयपक्षेऽपि तद्वतिदेशनम्	"	१३	स्वार्थाभावाभावाद्यर्थे शब्दार्थ क इति वृष्टनम्	"	५
उच्यमानसदृशशब्दवत्तिसङ्गशाङ्कनम्	"	१७	अवृक्ष इति प्रसङ्गपर्युदासवृत्तणम्	"	७
तद्वत्प्रकारानम्	१६३	५	अनवगतस्याविशिष्टमाणास्तोक्तिः	"	१०
अनभ्युपगमेन समाधानम्	"	८	भावसम्भारमलान्भवमानवस्येति वर्णनम्	"	११
उदाहरणत्वासम्भवव्याख्यानम्	"	१०	भेदास्त्वैऽऽभावमात्रमुक्त भवेदित्यादीनामिति	१७०	१
विपक्षे बाधककयनम्	"	१३	तद्व्याख्यानम्	"	७
शब्दाद्यार्थेक्षया सच्छब्दासच्छब्दयोरसत्सच्छब्द-			मन्याया या गतिर्भवेदिति दोषान्तरप्रदर्शनम्	"	१०
व्याभिधानम्	"	१५	सर्वदर्शननिराकांक्षये विशेषवचनानधक्य		
दृश्यादिशब्देऽपि सत्त्वात्सत्त्वादिदेश	१६४	४	दोषाख्यानम्	"	१२
स्युत्पत्त्या तस्यैव स्पष्टीकरणम्	"	६	अभावाभावाभावात्सत्त्वैकत्वादिदि हेतुकरणम्	"	१३
घटादिविशेषशब्दाद्येषु तद्वत्प्रतिरूपणम्	"	१२	भेदविषयवचनानुमानव्यवहारनिर्विषयत्वहेतु		
तद्व्याख्या	"	२१	वर्णनम्	"	१४

धर्मवा केवादेश्यान्तरम्	१७१	१	पूर्वस्मात्पुत्रेषु सप्तमो विधिरूपेणेति कथनम्	१७७	३
पञ्चदशपरिहारशास्त्रम्	"	३	अनियतसहायस्यापि विदोपादर्शनादेव भाव	"	"
तद्व्याख्या	"	१२	इत्याख्यानम्	"	७
पञ्चात्राप्रयोगशास्त्रम्	"	१४	तद्व्याख्यानम्	"	१२
सामान्यतद्व्याख्यानविशेषादर्थान्तरपरिचयान्तरम्	"	१५	तद्व्याख्यानवदिति दृष्टान्त	"	१५
मान्यतद्व्याख्यानम्	१७२	१	दर्शनतो निश्चयसहाय्यायवश्येतिभिधानम्	१७६	१३
अनुमानसामान्यबोधि	"	३	अवापोहपक्ष एव सत्सम्भव इति शास्त्रम्	"	६
स्वमन्वर्षिण्यामाये बाधप्रदानम्	"	५	सहायनिश्चयहेतुप्रदानम्	"	७
पूर्वपक्षनिगमनम्	"	५	दशनेत्यगापवादाभ्यां सहायनिश्चयकथनम्	"	१४
आचार्यस्योपक्रमम्	"	८	यस्तुनोऽनुदयत्वोक्ति	"	१७
सारादीनां वृक्षादिभिन्नादान्तेऽम्बोन्वरूपा	"	११	स्थाशुशुभ्रदृष्टान्त	"	१९
पक्षप्रदानम्	१७३	६	स्वाधस्यैवामात्रात्तद्व्याख्यानानुपपत्तिशास्त्रम्	१७९	४
एकमननामकरणे प्रयोगप्रदर्शनम्	"	८	स्वार्थभिधानपरिचय	"	१२
तन्व्यामन्वर्षिण्येति दृष्टान्तः	"	९	एतेनापि द्वावनस्यैव सिद्धिरिति समाधि	"	१६
ततोऽनन्वर्षेणु	"	१०	तस्यैव व्याख्यानम्	"	१७
विधियादान्मुपगमापादनम्	"	१२	अपिद्वयदृष्टादर्शनमिति दाहा	१८०	३
भवनपरमाध्यामुपगमादिति हेतु	"	१३	अत्रापि दर्शनादयत्नत्वोक्ति	"	७
वैद्यस्यैतद्व्याख्यानम्	"	१६	व्यावृत्तिपक्षे दोषप्रकाशनम्	"	१२
व्यावृत्तिप्रतीतिमत्त्वापि भवनात्मकत्वमेवेति	१७४	१	तद्व्याख्यानम्	"	१७
निरूपणम्	"	२	द्वावनस्य व्यवस्थापकत्वोक्ति	१८१	३
अत्र एव व्यावृत्तेरिति हेतुव्याख्यानम्	"	२	तस्यैव भव्यायप्रकाशनम्	"	३
एवञ्च विधियादान्मुपगम एव भवेदिति निगमनम्	"	४	पार्विवादिभवनानां वृक्षादिभवनविज्ञानविषयापात्रत्व	"	५
सर्वेषां वा गतिभेदेदिपत्य व्याख्यान्तरप्रदर्शनम्	"	६	निरूपणम्	"	५
एकान्तव्याख्याविकल्पानामुपेयत्वोक्तिः	"	१३	रन्मते वृक्षादिर्नैव वृक्षादिरित्यापादनम्	"	१२
निष्कार्यकथनम्	"	१५	पार्विव्यादिनाऽसिद्धत्वहेतुपादनम्	१८२	३
अनेकान्तस्यैव विमर्शनाबोधि	"	१७	प्रोच हेत्वसंदिशश्च	"	५
सर्वविकल्पानां तद्व्याख्यानप्रदर्शनम्	"	१७	तन्निराकरणम्	"	६
बादपरमेश्वरतादकथनम्	१७५	१	व्यावृत्तिप्रधान्यपक्षे गुणाविकारकारिकोद्भावनम्	"	१०
वृक्षो मन्त्र इत्यत्र वृक्षव्याख्यापत्राद्धा	"	६	तद्व्याख्या	"	१७
तद्व्याख्यानम्	"	१०	विधियाद्याये दोषादर्शकारिकोद्भावनम्	१८३	३
तथाऽऽन्व्याख्यानविधानम्	"	१९	समाधानाय कारिकापारवर्तनम्	"	९
इतरव्यावृत्तिरूपेणैवाभिधायकत्वमिति	"	२१	तद्व्याख्यानम्	"	३
न्यायप्रदर्शनम्	"	२	तदनुसन्धिजावर्तनासैवान्यायमिति शास्त्रम्	"	७
अन्वयप्रकारेणैवाप्येवमेव संज्ञा इति	१७६	३	तद्व्याख्यानम्	"	१३
न्यायप्रदानम्	"	६	सर्वं नीलशुक्लपीताद्यपि शुद्धं स्वादित्यापादनम्	"	१३
सारादीनामप्यभिधायिण्योपपादनम्	"	९	शौक्यादेरनन्यात्वस्यानुसृत्य शास्त्रम्	१८४	४
तद्व्याख्या	"	१०	तद्व्याख्यानम्	"	१०
तदुक्तान्तेष्वप्यभिधायिण्योपपादनम्	"	१४	अनिष्टावृत्तिप्रदर्शनम्	"	१३
	१७७	१	अन्वयव्याख्यानसामान्यप्रदर्शनम्	"	१४

सशयनिरूपणम्	१८४	१५	जातिमद्वन्द्वोद्भवत्योक्तिरप्यनुतेत्याख्यानम्	१९	६
संगयनिश्रयावगमकारणपृच्छनम्	१८१	२	अपोहवादिदृष्टपक्षप्रदर्शनम्	१९	१२
अन्वयरूपेण वस्तुदर्शनाभावे तदसम्भवप्रकाशनम्	११	७	अपोहवाद्युक्तम्यमतदोषाभावोपदर्शनम्	१९	१४
समानाधिकरणाभावदोषापादनम्	११	१०	अत्राचावहृतसमाधानम्	१९	१६
सदीयकारिकोपन्यसनम्	११	१७	तद्दोषताद्वयस्योक्तिः	१९	१७
परिवर्त्य कारिकोपन्यसनम्	१८६	२	भावांतरत्वाभावांतरत्वविचारस्याकिञ्चित्करत्वोक्ति	१९२	३
तद्भाख्यानम्	११	३	प्रस्तुताद्योपयोगिन प्रदर्शनम्	१९	१०
स्वमेदप्रतिशेषापादनम्	११	५	दृष्टान्तेन प्रकाशनम्	१९	१३
विभक्तिमामानाधिकरण्यानुपपत्तिप्रकाशनम्	११	१०	अपोहपक्षे सामान्यदोषाभावशङ्कनम्	१९	१७
सद्रूप्यदोषोपि सामानाधिकरण्याभावापादनम्	११	१२	अर्थांतरादोषस्य भावांतरात्मकत्वे पूर्वोक्ति-		
सद्रूप्यगुणादीना सम्यग्भावाभावापादनम्	१८७	४	विरोधोद्भावनम्	१९३	१
असत्प्रादिनिवृत्तिमात्राभिधायित्वात् स्वदादि-			तदयस्कुटीकरणम्	१९	८
शादानामिति हेतुकि	११	६	प्राचीनोक्तिप्रकाशनम्	१९	१०
शापककारिकोपन्यसनम्	११	१०	भावाध्याख्यानम्	१९	११
अपुत्रकभ्रुतिदोषापादनम्	११	११	पश्चिमदोषसद्भावापादनम्	१९	१४
तद्भाख्यानम्	११	१७	वादाद्योपसहार	१९	१५
जालमिधानपक्षे दोषो नापोहपक्ष इति शङ्कनम्	१८८	१	एतन्नयमतेन शब्दायविधानम्	१९	१८
नापोहविशिष्टवस्त्वमिधानप्रकाशनम्	११	३	वणपदादीनां सघातः दारुण्ये इति घणनम्	१९४	१०
द्रव्यादीनां सघातमपरित्यागादेव न शक्यत्वादिति			सघातानुपपत्तिमादांश्च समाधिबिधानम्	१९	१२
पूर्वपक्ष	११	५	लोकप्रसिद्धे र्वयस्योक्ति	१९	१५
तस्मिन्ने वाक्याद्यप्रदर्शनम्	११	१०	अत्रार्थे मत्ता उराणाद्युपदर्शनम्	१९५	१
अवववाप्यात् ससुदायापस्यान्त्योक्तिः	११	१४	स्वामिप्रायप्रकाशनम्	१९	८
अत्रार्थे कारिकोपन्यसनम्	१८९	२	अनवस्थितवर्कत्वे प्रमाणप्रदर्शनम्	१९	१०
उभयशब्दाद्यनुपगृहीत ससुदायाप पृक्			वाक्यलक्षणप्रकाशनम्	१९६	३
इत्यभिधानम्	११	४	सदृष्टान्तं पदमसुहृलक्षणवाक्यप्रदर्शनम्	१९	७
एवमतेऽप्यपुत्रकभ्रुतिदोषो दुर्बल इति समाधि	११	८	वाक्यायकपनम्	१९	१०
आश्रयाश्रितयोर्मेदाभिधानम्	११	१२	नयस्यान्य पर्यवातिक्रमोक्ति	१९	१२
एव चासुकोपपचिन्तितकरणम्	११	१४	सम्प्रतिगयाप्रमापणम्	१९	१४
एवमुक्तोपपत्तिर्जातिपक्षेऽपि सम्भवतीत्यभिधानम्	१९०	१	पर्यवातिक्रमपदाद्य	१९	१६
तद्दोषो नास्त्वन्तर्वादिषु कदोषकत्वापीति प्रकाशनम्	११	४	भावार्थवर्णनम्	१९७	२
तद्भाख्यानम्	११	९	नयस्य निवृत्तनभूताप्यवाक्यप्रदर्शनम्	१९	६
पूर्वपक्षिण स्वमतसमीकरणम्	११	१०	तद्विद्यन्तव्यमयनम्	१९	९
सुख्यवाचा भक्त्या वा न मन्मते दोष इति निरूपणम्	११२	२	विधिनिवर्तननियमनयोपमहार	१९	१२
आचार्यकृतसमाधि	१९१	२	द्वितीयमागममाहिकथनम्	१९	१३

इति तृतीयमागस्यानुक्रमणिस समाप्ता

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैन ग्रन्थमाला

प्रकाशित-ग्रन्थ-सूची

१ जैनप्रवचिसङ्ग्रह	०-८-०	२० द्वादशारण्यचक्रम् (१ भाग)	६-०-०
२ हीरप्रभोत्तराणि	०-१२-०	२१ प्रगतिनी दिशा	२-०-०
श्रीपालचरित्रम्	भेट	२२ नूतनस्वयनाली	४-०-०
४ तत्त्वन्यायविभाकर (मूल)	०-८-०	२३ श्राद्धविधिप्रकरण (गुजराती)	५-०-०
५ पञ्चमूत्रम्	भेट	२४ श्रेयासनाथचरित्रम्	भेट
६ हरिश्चन्द्रकथानकम्	भेट	२५ जैनमतका स्वरूप	भेट
७ वैराग्यरसमञ्जरी	भेट	२६ द्वादशारण्यचक्रम् (२ भाग)	६-०-०
८ चैत्यमन्दनचतुर्निशति	०-२-०	२७ आयश्यवमुक्तावली	भेट
९ विट्ठलकिरीट (१ भाग)	०-८-०	२८ भगवतीजी सूचना व्याख्यानो (१ भाग)	३-०-०
१० मूर्तिमहन (गुजराती)	०-४-०	२९ षविकुलकिरीट (२ भाग)	२-०-०
११ मूर्तिमहन (हिन्दी)	भेट	३० दीपालीका कल्प (जिनसुदरसूरि)	भेट
१२ आरम्भसिद्धि (सटीक)	२-८-०	३१ मलयसुदरीचरित्रम्	भेट
१३ तत्त्वन्यायविभाकर (सटीक)	८-०-०	३२ अतरना अजवाला	भेट
१४ दीपालिनाकल्प (विनयचन्द्रसूरि)	भेट	३३ सिद्धहैम-मध्यमवृत्ति (१ भाग)	६-०-०
१५ सम्प्रतिवत्सोपानम्	५-०-०	३४ शान्तिश्लोक (सटीक)	भेट
१६ सूरायमुक्तावली	५-०-०	३५ भगवतीजी सूचना व्याख्यानो (२ भाग)	३-०-०
१७ सट्ठहईस्त्रोत्रम् (सटीकम्)	भेट	३६ स्तुतिवर्णिणी (१ भाग)	४-०-०
१८ आरगानन्दस्वयनावली	०-४-०	३७ द्वादशारण्यचक्रम् (३ भाग)	६-०-०
१९ घयनाती	भेट	३८ सुनिमुप्रतस्वामीचरित्रम्	५-०-०

मुद्र्यमाण-ग्रन्था ।

ललितविस्तरा (गुजराती अनुवाद)

सप्तमो विधिनियमोभयम्

अथ विधिनियमविधिनियमनय

इदानीं पर्यायनयप्रथमशिराप्रदिदर्शयिष्याऽनन्तरनिर्दिष्टप्रदेशोपिकोभयविधिनिराचिनीर्यया चोत्तर, समनन्तरानुलोमत्यात् पूर्वविरुद्ध[त्र]ान्निवृत्तिनिरुदायत्याद्य नयानामसत्कार्ययादमेव दूषयितुमाह—

यद्यसत् कार्यं तर्हि न तदुत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् खपुप्पन्त, खपुप्पमपि 5
 वोत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् कार्यन्त ।

यद्यसदित्यादि, आस्ता तावदस्मन्मत पूर्वनयमतेनेनैतत्तदर्शनमनुपपन्नमिति ब्रूम, द्रव्यार्थिन-
 नयाना सन्निहितभवितृकभयनाभ्युपगमात्, नासत्कार्यमुत्पत्तुमर्हति, असन्निहितभवितृकत्वात्, खपुप्पन्त,
 खपुप्पमपि वोत्पद्येत, असन्निहितभवितृकत्वात् कार्यन्त, पदपदार्थससर्गवादस्य सत्तासमवायवलेन
 प्रवृत्तत्वात् सत्तासमवायोन्मूलनौत् तस्यैवो मूलनमित्यभिप्रायेणाय सत्तासमवायनिराचारप्रस्ताव इति । 10

खपुप्प सत्त्वस्याश्रयो नास्तीति चेत्, इतरत्रापि तुल्यत्वात् कार्यस्य मृदोऽसत्त्वात् तन्मते
 पिण्डादे कार्यसमत्वात्, अमत सत्तासमवायित्वात् ।

एव द्रव्यास्तिकनवाश्लिष्याथ पर्यायास्तिकनयाभिरूपयितुं प्रतिजानीते—इदानीमिति, द्रव्यार्थिकनयनिरूपणोत्तरकालनि
 लर्थ, 'नाही तु धमनि शिरा इति शेषः, पर्यायनयपदकेषु शिराहपेषु प्रथमशिराया प्रदर्शनसमीर्यैष नयो निरूप्यन् इति द्रव्यार्थि
 फनयनिरूपणेन सहास्यात्तरसन्नति प्रदागता तथा द्रव्यार्थिनातिमनयेन पर्यायार्थिनप्रयमास्य सन्नति चयते—अनन्तरेति, नय 15
 आरभ्यत इति शेषः, उत्तरमिति वा पाठे नयमिति शेषः तस्याऽऽहेलनेन सम्बन्ध पूर्वोपपत्तितो नया वैशेषिकस्य, सोऽहि पदपदार्थं
 ससर्गवादी सत्तासम्बन्धात् द्रव्यादि सद्भवति परत सत्ता तु स्वयमेव सती एवमासदपि पश्चात् सद्भवतीति स्वाहृतत्वात्तदेत मत्तं पूत
 विद्यते उपपन्नित तदधुना निराक्रियते अस्तुपत्तं सत् पश्चात् सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्यभ्युपगमो न युक्तोऽसन्निहितभवितृक
 त्वात् खपुप्पादिवत्, सतोऽसत् सदसतो वा पश्चात्तदानी वा सताऽसता सदगता वा सम्बन्धाभावात् सतादीना सन्वरत्वा
 भावात्सासदुपतिस्त्वात्तारम्ययुक्तं प्रवृत्तिरूपमितरेतराभावरक्षणं वस्त्विति विधिनियमविधिनियमनयस्यास्य मतमत एवार्थं पूनय 20
 विरोधीति भावः । नयाना स्वरूपं दर्शयति—समनन्तरेति, द्वादशाना नयाना यथोदिताना पूर्वपूर्वनयापेक्षयोत्तरोत्तराणा
 सद्भवविषयत्वात् समनन्तरानुपूर्विकम् पूर्वपूर्वनयाकरणान् पूर्वविरुद्धं तत्राप्येवान्ततत्प्रहस्यैव निवर्तनेन सवथा निवर्तनेऽभि
 प्रायामावाच निवृत्तिनिरुदायवमिति भावः । द्रव्यार्थिकमतेषु कार्यकारणयोस्तादात्म्यात् भवितुं कार्यं कारणे द्रव्ये सदा द्रव्यात्मना
 सन्निहितमव वैशेषिकस्य कार्यकारणयोस्तादात्म्यं न उच्यते अत एव कारणे कार्यसदेव केनापि रूपेणेति भवितुं न सन्निहितमते
 नेत्यर्थेतेलाद्येनाह—यद्यसदिति । तत्-कार्यं तदेव साध्यार्थम् । सामान्यत पर्यायार्थिकनयनसत्कार्यवादस्यैवैकत्वादाह—
 आस्ता तावदिति । अनुपगमो हेतुमाह—द्रव्यार्थिकेति, यदि द्रव्ये प्रागपि भवितुं सन्निहितं तदैव तस्य भवर्तं व्यधिरा
 विर्गावो युज्यत इति वैशेषिकस्यैवैकद्रव्यार्थिकनयानामभ्युपगम इति भावः । विपक्षेऽतिप्रसक्तिसमादशयति—खपुप्पमपि धेति ।
 अन्तरार्थवादस्यैवार्थे निराकरणे भीनमाह—पदपदार्थेति, द्रव्यगुणनयनान्वयिशेषनयनवायपदार्थेत्यर्थं, तेषां ससर्ग-
 साध्यर्थबंधमयमन्त्रं च तत्रप्रधानो वाद पदपदार्थसमवादात्, तेषां साध्यमवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाभ्युपगमात्, तत्र
 साध्यर्थं सत्तादि तत्त्वसर्गो मूलने तदु मूलनं भवितृकतीति सत्ताससर्गो मूलनमेवार्थं विधेयमित्यभिप्राय । विपक्षेऽतिप्रसक्ति 30
 निवारयितुं शक्यते—खपुप्पमिति मत्तासमवायात् सदाश्रयत्वाच्च कार्यं सद्भवति खपुप्पस्य नास्त्याश्रयं सद्भवत् कश्चिद्,

कार्यखपुष्पयोरश्रयकृतविशेषाभावो वा तत्र तुल्ये तयोरसत्त्वे कार्यमेवोत्पद्यते सपुष्पमेव नोत्पद्यत इति को विशेषहेतु ? ।

तद्वयक्ति -

यद्यमत् कस्मात् सपुष्पमेव नोत्पद्यते घटादि कस्मादुत्पद्यत इति । अथोच्येत कारणवदकारणविशेषादिति, यद्यकारण नोत्पद्यते तत्पुरूपे वाच्ये, अथ बहुव्रीहि-⁵

समाश्रयण तन्नोत्पद्यते तस्याविद्यमानकारणत्वात् सपुष्पनद्धटवद्वा ।

यद्यसदित्यादि गतार्थं यावद्घटादि कस्मादुत्पद्यत इति, इत्यतः कार्यसपुष्पयोरविशेषदो-
पस्तदवश्य । अर्थायैतद्दोषपरिहाराद्यर्थमुच्येत-कारणवदकारणविशेषात्-यथासरथ सकारण घटादि
सपुष्पमकारणमित्यस्ति विशेष, कारणै समवाप्यसमवायिभिर्घटैरिति सम्यध्यते, न तु खपुष्पादीति, स
एव स्वाभिप्राय विदुषोति-यद्यकारण नोत्पद्यते तत्पुरूपे वाच्य इति-न भवति कारणमित्यकारणमित्य 10
तत्पुरूपसमासश्चेदिति तत कार्य नोत्पद्यत एव, कारणमेवोत्पद्यते तस्यैव विधिविध्यादिप्राच्यनयदर्शनात्
कार्यतयोत्पादान्, स एव कारणनाद परिशुद्धीत स्यात्, स च मया नेष्ट, तस्मात्तत्पुरूपे[ण]नैव विचार
कार्यं, अथ यम्य न कारण तदकारणमिति बहुव्रीहिसमाश्रयण तन्नोत्पद्यते कार्यम्, तस्य बहुव्रीहिकल्पन-
[I]यामविद्यमानकारणत्वात् सपुष्पनद्धटवदिति वैधर्म्यं यथा घट उत्पद्यते न तथेति, तत किं ? ततोऽ-
नुत्पन्नत्वात् तदनाश्रय सत्ताया, सत्तानाश्रयत्वात् सम्भवाभावाच्च न तत् कार्यमिति । 15

अत्रोच्यते-

एव तर्हि सर्वासत्त्वप्रसङ्ग परमाण्वादयोऽकारणत्वात्तन्नोत्पद्यन्ते, अनुत्पन्नत्वान्नाश्रय

अविशेषमेव व्यचीकरोति यद्यसदिति । न च त्वि विशेष कार्यसपुष्पयोरसत्त्वनुन्यत्वेऽपि कारणत्वं कार्यं सपुष्पत्वमकारणमि-
तीति शङ्कते-अथोच्येतेति । भाष्ययति-यदीति । अथया-अन्येन प्रकारेणोच्यत इति भाव यम्य कारणं नियते पटादेस्तत्त्वादि
तत्त्वार्थे पटादि कारणवत् तदेवोत्पद्यते, यत्त्वाकारणमुपादानात्कारणरहितं सपुष्पादि तन्नोत्पद्यत इत्याशयमाचष्टे-यथासरथ 20
मिति । यद्यकारणं तन्नोत्पद्यत इति वाक्यं स्वाभिप्रायप्रकाशनाय समासभेदाश्रयेण व्याख्यात-यद्यकारणमिति, न कारणमकारणम्
नन् (पा २-२-६) इति सूत्रेण तत्पुरूपसमास पर्युदासार्थकं न तु प्रसज्यप्रतिषेधार्थकं, तदर्थेऽप्ययीभावसमायापत्, एतदर्थं
सूत्रनाथं न भवति कारणमिति भवतिपदार्थतवाक्यमुच्यम् कारणमिति-यर्थं तथा च यत् कारणनाद यत् तन्नोत्पद्यत इति वाक्यार्थं
कारणं तु उत्पद्यत इति भावार्थं स्यात् तथा च विधिविध्याद्युक्तः कारणवाद एवास्मद्वनभिमत प्रसज्यत इति न तत्पुरूपसमास
आश्रयणीय इति भाव, मया नेष्ट इति भूते च, न वतमाने, कस्य च वतमाने (पा २-३-६७) इति षष्ठीप्रसङ्गात्, न विद्यते कारण 25
यम्य तदकारणं सपुष्पादि नोत्पद्यत घटादिनान्यन्तु नाकारणमपि तु कारणवत्, तदुत्पद्यत एवेति कार्यसपुष्पयोरविशेष सम्भन्तौ
स्याशयेनाह-अथ यथेति । तन्नोत्पद्यते कार्यमिति अकारण नोत्पद्यते-न उत्पत्त्याश्रय-न कार्यमिति भाव, अकारणं न
कार्यम् अविद्यमानकारणत्वात् यद्यविद्यमानकारणं तन्नोत्पद्यते न कार्यम्, यथा सपुष्पम्, यन्मुत्पद्यते तद्विद्यमानकारणं कारणवत् घट
इव तस्मात्तन्नोत्पद्यते इति भावार्थं ततश्च किं स्यादित्यनाह-ततोऽनुत्पन्नत्वादिति, एवञ्चकारणत्वात् पदवात् तत्र सत्ताया
नाश्रय, उत्पन्नस्य सत्ताश्रयत्वात् ततश्च सत्तासम्भवे नाम्नि सत्तायोग्यस्य सत्तासम्भवात्, अतो न तत् कार्यमिति 30
भाव । यथैवं बहुव्रीहिसमाश्रयेण कार्यसपुष्पयोरविशेष उच्यते सोऽपि न सम्भवतीत्याशयेन समासो-एव तर्हि इति, सच
वस्तु-अमत् प्रसज्येत सचवस्तुशून्यताप्रसक्तिरिति भाव । तल्लथमिदमाह-परमाण्वाद्य इति । यद्यविद्यमानकारणं

इत्थ प्रागसत् सकारणस्य कार्यस्य रगुप्पाविशेषो मा भूदिति-

अथोच्येत नित्योत्पन्नत्वात् कार्यद्रव्यगुणकमणामेव सत्ताममत्रायात्मत्वमिति, एव तर्हि कार्यद्रव्यगुणकर्माण्यपि सत्तास्वरूपत्वादननुपनिपातितस्वरूपत्वाच्चात्माभेदात् केनचित्सम्यग्धे ऽसति स्वात्मस्वरूप स्वात्मन्याद्धति, तत्पदार्थत्वमिति हेतुफलसम्बन्धित्वाभावात् स्यादिति सत्तादिसम्बन्धात् सन्ति द्रव्यादीनीत्युक्तम् ।

अथोच्येत नित्योत्पन्नत्वादित्यादि, स्वमद्भावेनैव सन्ति पृथिव्यादित्तुर्विधपरमाण्वाकाशादग्निदिग्गतमनासि द्रव्याणि मत्तासमत्रायौ गुणाश्च निमुपरिमण्डलान्य, किन्तु कार्यद्रव्यगुणकर्मणामेव सत्ताममत्रायात्मत्वमिति, अथोच्यते-एव तर्हीत्यादि पार्थव तत्पदायत्वमिति, यथाऽऽनाशपरमाण्वादिपुनोपनिपातितु शीलमस्या सत्तायास्तथा कार्यद्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्तास्वरूपत्वादननुपनिपातितस्वरूपत्वाच्चात्माभेत्तस्या मर्त्तपरमाण्वाकाशादिपदार्थेषु आत्माभेत्त च न केनचित्सम्बन्धोऽस्या स्यात्, असति च सम्यग्धे यथा मत्ता सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वादिसम्बन्धाभावे मत्तेन, पदाधत्वा [त] स्वरूपसद्भावाच्च स्वात्मस्वरूप स्वात्मन्याच्चात्माभेदेनैव तथा सत्तादिसमवायम तरेण ता यपि कार्यद्रव्यगुणकर्मणि भवतु, आनाशपरमाण्वादिपुनोपनिपातितु किं तद्व्यतिरिक्तसत्ताद्रव्यत्वादिममवायमस्वनया ? तस्माद्धेतुफलसम्बन्धित्वाभावात् मत्तासमत्रायो रगुप्पमिति, इति मत्ता[दि]ममत्रात्स त्वि द्रव्यादीनीत्युक्तम् - तस्मात् सत्तासम्बन्धाद्भव्य मत्, गुण सन्, कर्म सत्त्वैत्युक्तम् जादिप्रहणात्-द्रव्यत्वामिममन्धाद्द्रव्याणि पृथिन्यादीनिगुणत्वाभिसम्बन्धाद्गुण[र] रूपान्य, कर्मत्वाभिसम्बन्धात् कर्मणि गमनादीनीत्युक्तम्, इतिशब्दस्य निगमनार्थत्वात्, एव तावत् यत् प्रे[त्यजि]हासहि[अ]सत्रिहितमविवृक्त्वात् रगुप्पयत् कार्यमसदिति पूवनयदर्शनेनैव तदुपापीपणम् ।

तदेवं कार्यकारणयो परमाण्वादिद्रव्यगुणयो रूपेणाकाशकत्व प्रगच्छते-पि यदि वाही निद्रव्यादीनि स्वरूपसन्ति न तु सत्ताममत्रायात् कार्यद्रव्यादीनि च गतायोगान् सन्ति न तु स्वरूपसन्ति खगुप्पादि तु न स्वरूपमत् नापि सत्ताममत्रायात् सन्, 20 किन्त्वगदभेति विनेय स्यादिति शब्दे तामपि प्रतिनिपातुं पूरुषयति-अथोच्येतेति, नित्योत्पन्नत्वात्-मत्ततोत्पत्तिमत्त्वान्, एवशब्द-न्यावत्त्वमिति शब्दोक्तौ-स्वसद्भावेनैव, सत सद्रूपेण न गतासमवायेन-यथ । पदेषु पदार्थेषु अनित्यद्रव्यव्यावर्त्ये द्रव्ये प्रकृत्यसति-पृथिव्यादीनि पृथिव्यादीना त्तुर्विधाना परमाण्वा आकाशादिपदकश्च निद्रव्याणि, गतासमत्राया-गानान्यसमवायौ, द्रव्यपदोपलभित्वावेन गतामत्त्वान् द्रव्यस्य, अनित्यगुणव्यावर्त्ये च गुणा निमुत्वे परममहत्परिमार्थे परिमाणस्य रगुप्पमिति मागादयो विरोधा वेति । कार्यद्रव्येति कायपद द्रव्यगुणयोरेव सम्बन्धत अत्रावकमानभ्युपगत वात् । अथ यथा सत्ताया नित्य 25 व्यादिव्यव्यवधित्वस्वभाववैयर्थ्यं तथा कार्यद्रव्यादिगम्बन्धित्वस्वभाववैयर्थ्यमपि स्यात्, यथावा परमाण्वात् स्वरूपसद्रूपताभ्युपगमात् गतापरमाण्वादर्शने कथिद्धेद न वा वनचित्त्व सम्बन्धोऽपे यत् सत्तया स्वसद्भावे पदाधत्वात् स्वरूपस्वत्वाच्च तथैव कार्यद्रव्याभ्यपि सत्ताभ्यामि भवन्तु नापेमुन्ता वनचित्त्वपि सम्बन्धमिति द्रव्यादिव्यतिरिक्तसामान्यकपनाऽनर्थकत्वाद्ययन समाधते-यथेति । सत्तास्वरूपत्वात् स्वरूपसद्रूपत्वान्, अयमनुपनिपातितस्वरूपत्वं हेतु, अनमित्यव्यवधित्वमन्यस्वरूपत्वादिति तदथ तत्त्वाच्चात्माभेद, तत्त्वाध्यय स्वात्मस्वरूप स्वात्मन्याद्धतीति, एतन्तश्च तत्पदार्थत्वमिति आकाशापरमाण्वादिपुनोपनिपातिते तत्थ सत्ताममत्रात् 30 इतिगच्छस्य निगमनप्रयोक्तृकात्तदेवं न सत्तादिसमवायान् सन्ति द्रव्यादीनीति दृश्यति-इतिशब्दस्येति । एव तावदिति,

१ मि क व्यावर्त्तत् पदा० । २ मि श क परमाण्वादिपुनोपनिपातितु, ३० परमाण्वाकाशादिपुनोपनिपातितु । ३ ति क ड व्यवर्त्तत्त्वाभावात् । ४ प्रशस्तिपुण्ड्रि

इत उच्यते-न्यायात् कर्तव्या टीनायाश्च ये पूर्वपक्षस्त तैथैव समर्थयितुमाह-

ततोऽनुपपन्नविकल्पत्वात् सत्तामत्रायात् मत्, द्रव्यत्वसमत्रायाद्द्रव्याणि, गुणत्वसमत्रा

याद्गुणा कमत्वसमत्रायात् कर्माणि रूपत्वाद्द्रूपमित्यादिना द्रव्यादीना लक्षणविरोधाविरोधाऽऽ-
रम्भानारम्भकारणादिभिश्च सत्तादिभ्यश्च पदविशेषमुखेन विशेषाभिधानं सर्वमयुक्तं
कर्तुम्, सर्वान्यानुत्तरत्वात् ।

ततोऽनुपपन्नविकल्पत्वादिद्व्यादि, उद्देशवाक्य-सत्तासम्बन्धात् सन्ति द्रव्यत्वाद्द्रव्याणि

गुणाद्गुणा कर्मत्वात् कर्माणि रूपत्वाद्द्रूपम् आदिप्रज्ञात् पृथिवीत्वादिभ्यः पृथिव्यादयः, रसत्वा-

दिभ्यो रसादयो गमात्वादिभ्यो गमनादय इत्यादि, 'न्यायवद्गुणवत्समवायिनारण द्रव्यलक्षणम्'

(वै० सू० अ० १ आ० १ सू० १८) 'द्रव्याश्रय्यगुणान् सयोगविभागेऽप्यकारणमनेषु इति

गुणलक्षणम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० १६) 'एकद्रव्यमगुण सयोगविभागेऽप्यनेषु नारणमिति

कर्मलक्षणम्' (वै० अ० १ आ० १ सू० १७) इत्यादिना द्रव्यादीना नानात्व विरोध्यविरोध्यारम्भानार

म्भनायनारणादिभिश्च सत्तादिभ्यश्च 'सन्तिय द्रव्यत्वात् कायं कारण सामान्यविशेषादिति द्रव्यगुणकर्म-

णामविशेष' (वै० अ० १ आ० १ सू० ८) इति पदविशेषमुखेन विशेषाभिधानं सत्तास-

मत्रायतीनं सर्वत्र तन्मर्मयुक्तं कर्तुम्, कस्मात्? अनुपपन्नविरूपत्वात् सर्ववाक्यानुत्तरत्वात्, यथा सत्र

मर्त्याय त्वर्णयमायदीयत्र वाक्यमनृतमिति त्रुणाणस्य तस्य वाक्य मत्वमनृतं सत्यानृतं वा स्यात् सर्वथा

नोपपद्यते, यदि तद्वान्यमप्यनृतं सत्यानृतं वा तत् सर्ववाक्यानुत्तरप्रतिपादानामर्थम्, स्वयमप्रमाणत्वात् ।

आत्र तावन्मन्तं पूजनयतनैवेतत् इत्यनमनुपपन्नमित्यादायेन च प्रतिज्ञातं तदेभिर्द्वन्द्वभिरुपपन्नमित्यिति भावः । अथ

कर्तव्यं न्यायाया शान्त्युत्थाया वरविन्दान्वायाया तद्वत्वायायामुभव वायसुक्तमवश्यं योऽना वैशेषिकविद्वान्तोपति

पूजनं प्रशंसितं तमेव तत्रोक्तत्रिद्वन्द्वानुत्तरात्स समर्थनं निधानं प्रतिगन्ति-तत् इति, सत्तासमवायोऽनुत्तरात्

अगद्विद्वान्मन्त्रकृत्यायुक्त्यायात्त्वान् अथ पञ्चायुक्तं कर्तुमित्यनानामिदमर्थं अत्र एवानुत्तराण्यवयवमसादनं न्यायादि

लुप्तम्, अनुपपन्नविकल्पत्वादिना तु कर्तव्यां पूजात्तयो हेतुः । उच्यते-प्रतिज्ञाबोधकं वाच्यमाशयति-उद्देशवाक्य

मिति । आदिप्रज्ञाणमिति, रूपत्वाद्द्रूपमन्त्रादीनादिप्रज्ञाणमिति एतेन द्रव्यं कर्मत्वात्तन्तर्धर्मयोगैर्द्रव्यकमासात्तरवस्तु

नामप्रमाणं कर्मत्वानुत्तरात् इत्यादिनेति, आप्तिना विरोध्यविरोध्यारम्भानारम्भकारणानेषु कर्मणां प्राणुपपत्ति

तां प्राणानि एभिर्वचनैर्द्रव्यादीनां नानात्वमुच्यते सत्तादिभ्यश्च पञ्चायुक्तोपपन्नमनृतं इति सत्तादिपदमप्रकारकं

सर्वं वाक्यं सत्तादिभ्यश्चेति । मया मत्तागमवादान् सद्रूपत्वायमेव विशेषाभिधानसम्भवाद्-सत्तासमत्रायवीज-

मिति । अनुपपन्नविरूपत्वादिद्व्यादि, विशेषा क्वा विज्ञात्, अनुपपत्ता निरूप्या यस्य तद्वान्यमनुपपन्नविरूप्यं

तद्वान्यस्यात् एतद्वान्यप्रतिज्ञायावयवसम्भवादिप्रमाणप्रमाणराहित्यादिति भावः । एतन्तं घटयति-यथा सर्वमिति

एतत् निरूप्या किन्तु वाच्यं सर्वं वा? असर्वं वा? मत्तानुत्तरं वा म्याणिति । तत्र विकल्पानुपपत्तिं दशयति-यदीति ।

१ मयोपपन्नान् इति मनुपपन्नयते अतोऽत्र मया यथाशक्ति पाठः सशोधितं न्यायान्त्र, सुरारिक् विविचिते

मयोपपन्नान् क पञ्चमऽद्वे 'मो भो लक्षणं वैशेषिककर्तव्यविद्वतो ऋद्धिजयमानं पद्यमिदं इति राम तेन सह

विचक्षण्य इति रूपेण रावणवचनमिदम् तेन कर्तव्यकृता रावणनामा कर्तव्यं कोविद इत्यनुमीयते । २ सत्रयं इति

घटयत् । ३ तदेव इति सत्रयं ।

अप्रमाणत्वं सत्यत्वात्, अ[थ] सत्यं न तर्हि सर्वमनृतम्, तस्य सर्वान्तं पातित्वात्, तत्सत्यत्ववच्छेपस्यापि सत्यत्वात् सर्वथानुपपन्नं वाक्यम्, एव सत्ताममवायात् सदित्यादिसर्वद्रव्यविशेषलक्षणविरोधारम्भादि- विशेषधर्मापादनवाक्यानि नोपपन्नानि, सर्वपदार्थानां वैशेषिकीयाणां सत्तासमवायमूलविशेषात्मकत्वात् द्रव्यादिकार्योत्पत्तिविचारप्रवृत्तेश्च तदेष विचार्यते, तत्रापि वात् वैशेषिकमैतस्येति ।

स्यान्मतं कथं पुनरनुपपन्नविफल्यत्वं सत्तासमवायस्येत्यत्रोच्यते -

इह प्राक् सत्तासम्बन्धात् सता वा सत्तासम्बन्ध, असता वा, सदसता वा ? न ताद- सताम्, खपुष्पाविशेषप्रसङ्गात्, नापि सता भूतत्वात्, सत्तात्, प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवत्, सताश्च पुन सत्तासम्बन्धात् सत्त्वादनवस्थाप्रसङ्गात्, प्राक् सत्तासम्बन्धात् तच्च किमात्मकमिति स्वरूपावधारणं कार्यम्, अन्यथाऽमत्त्वात्, नापि सदसताम्, ऐकात्म्यानुपपत्तेः सदसतो- वैधर्म्यात् घटलपुष्पत्, उभयदोषप्रसङ्गाच्च-घटसत्तत् स्वरविषाणाविशिष्टम्, यत्सद्भवति 10 तत्र सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यम्, सदसतोवैधर्म्यात् कार्ये सदसत्ता नेति च त्वन्मतसिद्धानुपपत्तिरेवाय विकल्प इति ।

इह प्राक् सत्तासम्बन्धात् सता वेत्यादि विवल्पप्रयोपन्यायो गताथ, एव भवन्मत स्यात्, तदुत्तर-न तावत् [अ]सतामित्यादि, लघुत्वाद्भ्रूमेणासता सत्तासम्बन्धात्सदभिधानप्रत्ययप्रतिषेध प्रागिति, नापि सतामिति वैयर्थ्यापादनं भूतत्वात् सत्तावदिति गतार्थम्, प्रकाशितप्रकाशनवैयर्थ्यवदिति 15 द्वितीयमुदाहरणं लोकासिद्धं शास्त्रसिद्धात् सत्तोदाहरणान्नेदेनोप-यस्तमिति विशेष, न वैयर्थ्यदोष एवास्मिन् विवल्पे, किं तर्हि ? सताश्च पुन सत्तासम्बन्धात् सत्त्वादनवस्थाप्रसङ्गादिति-निधमानानामेव पुनरपि सत्तासम्बन्धात् सत्त्वेष्टौ सत्ताया अपि तत्सत्त्वाभिधानप्रत्यय[र]कार्या मत्तान्तरमम्बन्धात्, तस्या अपि तथेत्यनवस्था स्यात्, निश्चान्यत्-प्राक् सत्तासम्बन्धादित्यादि यावदन्यथाऽसत्तादिति-तच्च द्रव्यादि पूर्णं

दाण्डिकं समीरणेति-एवमिति । चे तेऽत्र विकल्पा येऽनुपपन्ना इत्याह-इह प्रागिति, यदा कायद्रव्यादे सत्ताया सम्बन्धोऽ- 20 भिन्नं तत् पूर्वं तत् कार्यद्रव्यादि किं सत् ? त्रिमसत् ? किं मदसत् ? यत् पृथग् सत्ताया सम्बन्ध्यत इति भावः । सत्तासम्बन्धना दिनां गत्यतराभावादेवन्त्यत एव विकल्पा मत स्यादित्याशयेनाह-एवमिति । प्रमसुल्लङ्घ्यादान्यत्प्रतिषेधे पीत्रमाह-लघुत्वादिति, व्योममारवाहीनामनता सत्तासम्बन्धस्य केनाप्यस्त्रीकृतत्वाद्वादाभावात्पुत्वादिति भावः । सतां सत्तासमवायविकल्प दूषयति-नापीति सत्तासमवायात् प्रथमपि तद्वस्तु यदि सदिति ज्ञायतऽभिधीयते वा ताह सत्तासमवायव्यवृत्तस्य प्रागेव भूतत्वात् सत्तावत् पुन सत्तासम्बन्धरूपताऽनर्थावेति भावः । सत्तासमवायात् प्राक् वस्तु किं न्यत सत् ? सत्तासम्बन्धात् ? तत्रापि यथा स्वतः सत्त्वा 25 सत्ताया सत्तासम्बन्धो व्यर्थं तथा न्यत सतो वस्तुनोऽपीति सत्तोदाहरणम्, यदि तदा सत्तासम्बन्धात् सत् तर्हि यथा प्रकाशेन प्रकाशितस्य वस्तुन पुन प्रकाशेन प्रकाशनमनर्थकं तथा पुन सत्तासम्बन्धो व्यर्थ इति द्वितीयादाहरणम्, प्रकाशान्तरं तदाहरणद्वयप्रदर्शनाभिप्रायमादर्शयति-प्रकाशितेति । सतामपि सत्तासम्बन्ध दोषा तरमपि, अप्रमाणितपरपरसत्तासमवायक-पनाऽविधान्त्वा अनवस्थापत्तिरित्याह-न वैयर्थ्यदोष एवेति । सत्तासम्बन्धात् प्राक् वस्तु न सत् नाप्यसत्, सत्तासम्बन्धात् सदित्यानुपपन्ना इत्याह-प्राक् सत्तासम्बन्धादिति यदि तदानीं न सत् नाप्यसत् ताह विना मर्कं तदित्यवधारणम् । अनवधारणे चानववृत्त 30

सत्तामन्त्रान् किमात्मकमिति स्वरूपधारण कार्यम्, तस्यामन्त्रस्याया सत्तामन्त्रव्यशून्यत्वात् नान्ति तत्, अनवधुतात्मकत्वात् स्वपुण्यत्, अथवाऽमन्त्रात्-अन्वयुतामन्त्रे तस्यामन्त्रादिति, नापि मदसत्ता मिति वृत्तीविकल्पोत्तर-ऐनात्मानुपपत्तेरिति-अनेना तत्रादाभ्युपगमस्य पूर्वाभ्युपगमेन विरोधात्, अथैनात्मानुपपत्तेरित्याहंनयेन, प्रसागतममोरिवात् तथैधर्मान्-मा सोपाख्यममभिरुपाख्यम्, तयो 5 मन्मतेरैवम्यादृक्त्वं न युज्यते मन्मत्त्वं, घटगुण्युपपत्तिरिति-घट सोपाख्य सत्तात्, अमन्त्रात् ररुण्य निरुपाख्यमिति वैषम्यात्-कृत्राभावस्योरेव सदमन्त्रस्य कामित्ययुक्तम्, विद्धान्यत्, उभयदोषप्रमद्वाद्य, उदयाग्रहे-यदमन्त्र रररिपणेत्यादि धान्त्वमतसिद्धानुपपत्तिरेवाय विरुद्ध इति, अमत्यक्षे ररुण्य विरोध, मन्त्रे मत्तामन्त्रप्रयैधर्म्यम्, मन्मतेरैवम्यात् कार्ये मदसत्ता नेति च त्वमतविरुद्धमेवात्तु परमत्वं तस्माद्विद्धानुपपत्तेन मत्तासम्बन्धोऽभिधानप्रयत्नेतुरिति निगमन[मा]ह ।

10 आह -

नन्वगुणगुणवत् स्वभाजमद्भावेन सत्तेषु भावोऽमन्त्रित्युच्यतेऽतो नैवासत्ता सत्करी सत्ता, त्वर्थेय तर्हि कृतमेव ध्रुवता एतदसदनुष्ठेयम्, अत्र वय निश्चिन्ता सवृत्ता, अपि चैवमपि नैवतत्, किन्त्वमतमेव मत्तामन्त्रस्य स्याद्वा न वेति विचार्यम् ।

नन्वगुण[गुणव]दित्यादि यात्रैनासत्ता सत्करीति, अस्तु तावत् सनामेय सत्करी सत्ता

1. नामताम्, यथा मया प्रागुक्तो दृष्टान्त स्वभाजमद्भाजप्रतिपादनार्थं भावस्य, यथा नास्य गुणोऽस्तीत्युक्तो गुण एव सत्तगुण इत्युच्यते तथा स्वभाजमद्भाजसत्तेषु भावो नास्त्वस्य सत्तिलमनुच्यते न तु स्वयमसत्प्रिति तदा द्रव्यादयोऽपि सन्त, तेषां तु सत्तया सह सम्बन्ध प्रतिपिच्यते, न तु स्वरूपमद्भाज इत्यनो नैनामता

स्वरूपत्वात् सपुण्यत्वं मनस्वि भाव । यदि तदा मन्त्रगमकमभ्युपगम्येन तदाप्याह-नापीति । सर्वस्यासत्त्वस्य चैक आना क्षम्य न सम्भवति त्वमतन, यदि तथा त्वाकिन्ते तर्हि अलका तवागभ्युपगम प्रगच्छ, स च त्वरीयपूर्वाभ्युपगमेऽनन्तरिगुणी 20 त्वाप्येनाह-अनेनात्तेति । मन्त्रान्तरेण सनापालकरणमपचितमित्ते मत्ता तन्मत्तनेन हेतुं व्यागयति-अद्येति, एकया सावामा न दृष्टान्ता तस्य भाव त्वाभ्यं तन्मात्, सत्तामन्त्रकार्येण एव आमाऽनुपपन्न इत्यर्थ । पुन एव आमाऽनुपपन्न इत्येनाह-प्रकारेति । अत्र तत्त्वम्येनेव दशयति-सत् सोपाख्यमिति, उपाख्या-अभिधानं तत्रहित सोपाख्यम् तदर्थिनं तु निरुपाख्यम् घट तर्दि तुपाख्यत्वात् सापाख्य सपुण्यं तु तर्दि तुपाख्यत्वात्तुमयोऽमन्त्राभिरुपाख्यमिति सदगमने प्रकृतमन्त्रात् वैषम्यात्कथंमन्त्रमन्त्रा दुषयति भाव । ननु सत्तात् सापाख्यमन्त्रत्वात् निरुपाख्यमित्युक्त्या च न सदमन्त्रवैधर्म्यं विद्ध्यति

2. हेतुभावात् तदा च मन्त्रे काय सत्तामन्त्रितादायां शोचान्तरमाह-उभयदोषेति, ननुपुण्यनिश्चितं सत्तासम्बन्धवैधर्म्येणमन्त्रे सपुण्यं निरुपाख्यप्रयत्नत्वादेव वैधर्म्यया सदसत्त्ववैधर्म्यमन्त्रे नैव भाव । अनुपपन्नविरुद्धपत्तिप्रतिपत्तेरिति त्वमतसिद्धानुपपत्तिरेवाय विकल्प वि निगमयतीत्याह-तस्मान्ति । ननु अमता मत्तागमनाय द्यमन्त्रात् 3. मन्त्रात् प्रयत्नविषय मन्त्रात्सत्त्वो न विरुद्धि, किं तु पूर्वुदाग एव सत्तामन्त्रे निवृत्त्यते तेन स्वरूपदेव सत्ता अन्वित्युच्यते यथा मन्त्रात् गुण एव गुणसम्बन्धभावत्वाद्गुण इत्युच्यते तदा नन्वगुणगुणवदिति । सत्ता सत्ता 3. मन्त्रात् स्वरूपसम्बन्धवत्त्वेन सत्करी भवति नात्तागताम् भाव स्वरूप सत्तेवेति प्रकृतमन्त्रे दृष्टान्ता गुणोऽप्य 3. इति प्रकृतमन्त्रेयैव प्राक् स्वरूपसन्त एव द्रव्यात् सत्तायोगान्नावादनत् उच्यते, तथा च तदानीं सत्तामन्त्रप्रतिषेध एव प्रियेतेऽनन्तरं देव न तु स्वरूपसत्त्वमपि नियुक्तिरन्याशयं वर्णयति-अस्तु तावदिति । मया प्रागुक्त इति,

मत्करी सत्ता, किं तर्हि ? मत्तमेव, तस्मादमता सम्प्रदानभ्युपगमाद्दोष इत्यत्रोच्यते—एष विन्वोऽनु-
पपन्न इति, तत्रैव तर्हि कृतमेव श्रुता—तत्रैव तर्हि असता मत्करी सत्ता न भवतीत्येतदम्प्रत्येयम-
नुष्ठितमनोऽस्य सिद्धत्वात्त्र वय निश्चिता सवृत्ता, अपि चैवमपि नैवेतदित्यादि, यद्यपि मया त्वदनमि
द्गतारथापनार्थमुच्यममता सत्तामम्प्रधो नास्तीति, नैवदप्येवम्, विन्वसतामेव मत्तामम्प्रध्व स्याद्वा
नवेति विचारम्, किं कारणमिति चेदुच्यते—शशनिपाणाद् मत्स्वरूपसङ्ग, —सत्तासम्प्रधान् प्राप्तु
पिपयो द्रव्यादिकार्यं तत्त्वभावेनेन किं सत्, उत सत्तासम्प्रधान् मन्दिसेवस्मिन् सन्देहे स्वभासद्रूपस्य
कायस्यामत्त्वप्रतिपादनद्वारेणाय विचार प्रस्तुत ण्वेति कथं प्रस्तुतपरित्यागेन परिहारी युज्यत इत्यभिप्राय ।

अपि च ननु स प्राग् विषयसद्विकृतोपपादनायागुणगुणत्वदृष्टान्तो योऽपि चात्रयथा-
र्थविरूपेप्यन्त्यो व्युत्पत्तिविकल्प सुषु व्युत्पाद्य व्यापत्तित सोऽप्येवमनुपपन्न ।

अपि च ननु स प्राग्निपयेत्यादि योऽयमस्माभि प्राग्गृह्यहितो यत्सद्भवतीत्यादिनोपपत्ति-
प्रत्येनागुणगुणस्थानीयसत्ताया एवभास इति, यद्यविद्यमानद्रव्यादिपिपय सत्ता स्वयमसती सन्त कुर्या-
च्छशविपाणादीन् घट्यापुरादि सन्त कुर्यादित्येक प्रसङ्ग आपिपादयित्यितस्तथाथस्य, एतदनिच्छतो
द्रव्यादीना स्वत एवास्तित्वे मत्तासम्प्रधो व्यय स्यादित्येष न दोष, निर्दिपयत्तात् सत्तासम्प्रधस्य,
अनिष्टश्चेत्तत्, अतोऽसत्स्वरूपमेव सत्ताया इत्येव एव विन्वो भवितुमर्हति । तथाप्येवमनुपपन्नम-
त्स्वरूप विचारितविधिनेत्युपसहरति—योऽपि चावयवार्थेत्यादि, अनुपपन्नविन्वत्व[र]द्विष्यस्य साधनस्या-
वयवार्थो—सताममता मदमता वा द्रव्यादीना सररी मचेति विन्वत्या, तेषु नामतामित्यस्य विन्वन्-

कथा पूरपन्नया वैनेपिस्मलापन्यासे वैशेषिक पूर्वोक्त गुणागुणवत्प्राप्त स्मारयतीति भाति । अनयो मत्तायोगात् सत्त्वं गम्भवीति
यन्मयाऽनुप्रेयं तत्रयैवानुष्ठितमिति न किञ्चिद्गाम्नाभि नर्त्तय्यमन्तानि न पुनर्यं सिद्धं साग्यितु प्रयत्नामहे इत्याशयेन समाचते-
तत्रैव तर्हिति । ननु गतानम्बघादुपपत्तेर्ना प्रागस्य कार्यमुत्परयन्तरं सतया सम्बन्धत इत्याशयन त्वया या वाद भार्थ
योऽस्यद्विकल्पाविषयोऽपि त्वन्निमित्ताप्यापनाथं प्रतिगद वृत्त वस्तुतस्तु गतानम्बघाव्यवहितप्राप्तालावच्छिन्नत्वविशिष्टकार्य
त्वारिच्छामत्त्वसदादिपिपय एव विकल्प, तस्यैव परिहार त्वया वाय, त्वरीयपरिहारस्तु नतद्विषय इत्याशयनाह—अपि
चैवमप्रीति । त्वदनभिद्धतेति तयाऽस्यदुष्पिकल्पस्यार्थो न ज्ञात इति न्यापनाथमित्यथ । पूरमसता पश्चात् सत्तासम्प्रधो
न सम्भवतीत्युक्त परन्वमद्विकल्पविषयो नैवप त्वयाशयेनाह—नैतदप्येवमिति । उपात्ताप्राप्तालावच्छिन्ने धर्मिणि तत्कालवच्छे-
दनैव गदादिपिपयो निचारेऽस्यदभिमन इत्याशयनाह—विन्वसतामेवेति । परिहार इति उपपत्तिप्राप्तौ कार्ये साऽस्येति
प्रस्तुतं विचारे विद्यायात्परयन्तरमालिन्सत्तासमनायविषयपरिहारेऽत्र कथं युज्यत इति भाव । अथ कन्व्यां दीहायाव
वैपिपिप्यात्त विषये विकल्पानारब्ध्यानारब्धस्य वा सम्यक् पूरार्थं निषाय स प्रतिगदित तत्र सत्तासम्प्रधो नूत्नेन च तत्रप्रतिवि
धानस्यानुपपत्ता ततोद्गामेत् पूरपत्त एवात्तरपक्षो भवतीति प्रदर्शनायाह—अपि चेति । प्राग्गृह्यहित इति यदसद्भवति तत्र
सत्तासम्प्रधवन्व्यथमित्येक प्रसङ्ग, यदसत्तत् खरविषयाविशिष्टमिप्यत्र प्रसङ्ग पूरमुपदर्शित इत्यथ, उभयथाऽपि सत्तासम्प्रधस्य
निर्विषयवमता गुणस्य न सतोऽप्युपपन्नत्वे सत्त्वे भावोऽप्यनित्युच्यत इत्यस्यैव वक्तुम्, एव च त्वरीयस्यैव प्रतिविधानस्येत्यनु
पपन्नत्वे उद्भावित त्वद्भावित पूरपत्त एवात्तना सत्करी सतोत्पेक्षम् उदाहरणे भवतीति भाव । भरतु असतां सत्करी सतेति
विकल्प, तथापि मदिष्टसिद्धेतिस्वासाङ्गायामाह—तथाप्येवमिति । एवं कटन्वीदुक्तं प्रतिविधानं निरस्य पूरपत्तमेव व्यवस्थाप्य

स्योपपादनार्थं यानि साधनानि व्युत्पादितानि पूर्वपक्षीकृत्य व्यावर्तितानि च, तेषु योऽसौ व्युत्पत्तिविकल्पं सुष्ठु व्युत्पाद्य व्यावर्तितं पूर्वपक्ष इत्यभिमतं सोऽप्येवमुपपन्न इति विचारयन्तस्याभ्योत्तरस्यानुपपत्तौ तुपकण्टवत् सवन्निचारनैरथस्यात् पूर्वपक्ष एवोत्तरपक्षो भवतीत्यभिप्रायः ।

- यत्तानदुक्तं नामना मत्करी सत्ता, शशविषाणादीना सत्त्वरित्यप्रमद्वात्, नामान्वयेना-
- 5 नभिमम्बन्धात् असाधनत्वम्, प्रतिज्ञाविशेषो वा प्रतिविशिष्टत्वम्, अथ द्रव्यादीना तदानीमसत्त्वमिति चेत्, तेषामसत्त्वमसिद्धं द्रव्याद्यभ्युपगमे मत्त्वात्, प्रागुत्पत्तेरिति चेत् सिद्धसाधनमेतत्, तदा तेषा सत्तासम्बन्धानभ्युपगमात्, नासता सम्बन्ध्यते सत्ता, विशेषणत्वात्, दण्डवत्, यथा विशेषणस्य दण्डादे मता देवदत्तेन एव सत्ताया अपि, अथ सम्बन्ध्यते शशविषाणादीं सत्तासम्बन्धस्तदस्थ, अथ तत्र मतमसदपि द्रव्यादि सम्बन्ध्यते
- 10 सत्ताया एवम्बरूपत्वात्, तत्रप्रतिपाद्यसत्ताया एव हि हेतुभूताया सामर्थ्यात् तस्या आधारो भवति मद्द्रव्यादीति तद्वच्छशविषाणादिरपि तत्सामर्थ्यात्सत्या आधार स्यात्, मैत्रम् शशविषाणादिप्रदत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमात् कार्यद्रव्यगुणकमणाम्, नन्वसदित्युत्तरपदाभिधेयनिराकर्त्तव्यत् कथमस्य सात्मकत्वम्? न, अनेकान्तात्, नास्य सदित्यसत्, न स्वयमसत्, यथाऽपुत्राहाणवत् नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्रो न तु पुत्रो न भवतीति प्रतिपिष्यते,
- 15 अनुगुणवद्वा नास्य गुणोऽस्तीति गुण एव सत्रगुण उच्यते तथेहापि, न च तदपि निरात्मकसत्तासम्बन्धात् त्रैधर्म्येण शशविषाणवत् एवमते दृष्टान्ताभावा इति चेत् सामान्यवद्वा सामान्यप्रदेय सात्मकं न घटादिवत् सात्मकम्, सामान्यादीना सात्मकत्वमसिद्धमिति चेन्न स्वरूपभिनत्वे सत्यभिनत्तागुणव्यवहारविषयत्वात्, विशेषण सामान्य सात्मकञ्चेति, अत्राप्युत्तरे नह्येव सम्प्रधार्यम् ।

- 20 (यदिति) यत्तानदुक्तं नामनामित्यादि पूर्वपक्षो यान् सत्त्वरित्यप्रसङ्गादित्यत्र प्रकृतं प्रशम्भमतिना नासाय येनानभिसम्बन्धादित्युत्तरं यावदसाधनत्वमित्येव प्रथमो व्युत्पत्तिविकल्पः, प्रतिज्ञाविशेषो वेत्यादि द्वितीयो गतार्थं सोत्तरो यान् प्रतिविशिष्टत्वम्, अथ द्रव्यादीनामित्यादिस्तृतीयो सोत्तरो यावत् तेषामसत्त्वमसिद्धम् [द्रव्याद्यभ्युपगमे मत्त्वादि[ति], अत्र चोद्य-प्रागुत्पत्तेरिति चेत्-प्रागुत्पत्तेर्न सन्ति द्रव्यादीनि तस्मादसत्त्वं सिद्धमिति, अत्रोत्तरं सिद्धसाधनमेतत् तदा तेषा सत्तासम्बन्धानभ्युपगमादिति, एतेषु त्रिषु
- 25 व्याख्याविनल्पेष्वमारुद्धा-नामता सम्बन्ध्यते सत्ता विशेषणत्वात्, दण्डवत्, यथा विशेषणस्येत्यादि

दीकादृतं प्रबलमेतरेषुसाधनानि निराकर्त्तव्यं-यत्तानदुक्तमिति । नासता सत्करी सत्ता, शशविषाणादीनामपि सत्त्वरित्यप्रमद्वादि मू व्याख्यातुनाम प्रसङ्गमतिराह-नासापिति । अथेति, सम्बन्ध्यमानाव्यायाभाश्रयस्यासिद्धत्वात् क्माश्रयस्याश्रयिण इति भावः । तदा स्वरूपतो द्रव्याद्य सतीशाश्रयेनाह-तेषामसत्त्वमिति द्रव्यादीनामसत्त्वमित्यर्थं उत्पत्तिप्राक्काळे तु द्रव्यादीनामसत्त्वं सिद्धमवेत्याश्रय सत्तासम्बन्धस्य तदानीमभ्युपगमादिपक्षेवासत्त्वमिति समाधत्ते-प्रागुत्पत्तेरिति ।

30 अत्र यदिति विशेषणं तद्वत्ता सम्बन्ध्यमानं ऽप्यम्, यथा इह देवदत्तेन सता सतापि विशेषणमत सत्तं सम्बन्ध्यत नासता यद्यत्ताऽपि सम्बन्ध्यत तदा शशविषाणादीनाऽपि सम्बन्ध्यते, न च यमिष्टमिति पूर्वपक्षमिति-नासतेति । ननु उपाया एवविधे

साधन-यारया यावत् सत्ताया अपीति, अथ मन्व्यधत् इत्यादिना यावत् तदवश इति, पूर्वसिद्धे एव परमतमाशङ्क्योत्तरमाह-अथ तत्र मतमसदपि द्रव्यादि सम्बन्धते, सत्ताया एतत्कालात् काले-
 [दयति-]सत्ताया एव हि हेतुभूताया सामर्थ्यात् तस्या आधारे भवति सद्रूपमिति, सत्तायै नैव तदपि, यस्मात् तद्वच्छशविषयाणादिरिति गतार्थम्, एव व्युत्पत्त्या पूर्वपक्ष प्रत्यक्षमविरुद्धात्पुन-
 वदव्यतनिरात्मकत्वान्-भुपगमात्, केवा ? कार्यद्रव्यगुणकर्मणाम्, द्विविधो हि भाव इत्येवम्-
 इत्येव सम्बन्धसद्भावश्च, इतरेतरासता सात्मकानामेव सविशेषणाम्चाद-
 तस्माच्छशविषयाणादीनामेवात्तासतामसत्तन्म्, न प्राक् पश्चादितरेतराण्यसतामन मन्वन्-
 सत् तन्तुषु कारणेषु समयेन यस्त्वेव सत्तासम्बन्धरहितमपि सात्ममेव, न सत्तासम्बन्ध-
 तस्याचुच सत्तासम्बन्धो द्रव्यादीना न रपुष्पादीनामिति, अत्राह-न बन्दिता-
 क[त्र]मिति द्रव्यादेर्निरात्मकत्वापादनार्थो प्रयो गतार्थ, उत्तरदाभिधेयवत्तन्-
 त्यादनात्ममिति, अत्रोत्तर-नानेका तादित्यादि यावत् तथेहापि, नास्म-
 न्तद्वयेन व्यभिचारप्रदर्शनार्थो बहुव्रीहिसमाश्रयेणापुत्रमाह्वणनदगुणगुणादिति च-
 त्मन्त्वे स्थिते तस्य व्यभिचार उच्यते-न च तदपि निरात्मरभियादि, वै-
 सम्बन्धरहितत्वात्निरात्मक सशविषयाण्यदित्येवत् सारस्यत्रौद्व-
 सत्तासम्बन्धात् सात्मकमित्येवमुच्यमाने च प्रधानादित् सत्तासम्बन्धा-
 पिता तथेहापि स्यादिति, तत्पक्षे दृष्टा-ताभावा इति चेदित्यादि पूर्वपक्षान्न-
 सामध्यमन्ति यदमदपि द्रव्यादि आधारत्वेनाभ्युपति नात कथितेण इत्याह-यय तव-
 सत्ता शशविषयाणादीनामभ्युपेत, अविशेषादिति पूर्वपक्षी प्राह-यस्मान्ति । सत्तासम्बन्ध-
 तथा सद्रव्यादि नास्म ता रादिति समाधत्ते-शशविषयाणादिवन्ति । अन्वयमिति-
 परस्परभिन्नानां सात्मकानामेव वरन्ता सत्त्वपवद्भाव सम्बन्धमद्भाव-
 ननुभवेन निरात्मकत्वात् द्रव्यादि वस्तु च प्राक् पश्चादिनरेतरकतयाऽप्यत्र प्राक् तन्तुषु-
 साम्बन्धे, अनन्तर सत्तासम्बन्ध स्यात् शशविषयाणादादिति भाव । तन्तुषु-
 भावेऽपि, सत्तासम्बन्धात् सद्रव्ये सत्तासम्बन्धात् सत्तासम्बन्धात् सत्तासम्बन्धात्-
 दीति द्रव्यादि सत्-यदिद्वेषेण पत्तादि सात्ममिति ननु पक्ष पूर्व द्रव्यादेरसत्त्व-
 उत्तरपदाभिधेयनिवारकत्वात् सप्रतिषेधात् सात्मन्वानुपपत्तेरिति शङ्कते-
 समाधत्ते-नानेका तादिति स्वरूपसत् एव द्रव्यादि सत्तासम्बन्धस्य प्रतिषेध-
 प्रकाशान्तर्यव्ययत् अतो यस्मत् सत्त्विरात्मकमिति नियमोज्ञरान्तिक, अत्राप्यु-
 दृष्टान्त इति । ननु सत्तासम्बन्धात् असत्त्वान्निरात्मक एव भवतु अतोऽज्ञानिक-
 सत्तासम्बन्धरहितोऽपि सात्मक द्रव्यन विपरीतत्वात् एवास्ति य गतासम्बन्ध-
 अथवा सांन्यामितप्रधानवत् पुरुषवदा, बौद्धकल्पितपञ्चरूपवदेति निरात्मकत्वात्-
 किन्तु व्यभिचारनिष्पका इत्याद्येनाह-यवेति । यत् सत्तासम्बन्धरहितं सत्तासम्बन्ध-
 शून्ये-स्वतःपक्ष इति वैशेषिकपक्ष इत्यर्थं सन्ति सामान्यविशेषादय सत्तासम्बन्ध-
 १ सि क वाच्ये । २ सि क तस्याचारी भ० । ३ सि क सत्ता । ४ सि क दिति

१ सि क वाच्ये । २ सि क तस्याचारी भ० । ३ सि क सत्ता । ४ सि क दिति

यात् सामा यदेव सात्मक न घनात्त्वत्सात्मकमिति, याद् दोऽन्धारणार्थं तद्वधारयानसहितो प्रथ, प्रैशेपिस्वक्षे सत्तामन्व चरन्तिमात्मकदृष्टाताभावे चोदिते सामायविशेषसमत्रायाना सात्मकत्वयत् स्मादिति गताथम् । सामायादीना सात्मकत्वमसिद्धमिति चेदिति नष्टाते साध्यधर्मासिद्धिचोत्पन्ना, तत्परिहारो-न, स्वरूपभिन्नेत्यादि याद् विशेषण तत् सामान्यमिति दृष्टातसाधनम्, उत्रस्वरूपमन्त्रादिविशेषणौ उत्रिस्वरूपमन्त्रिणा सात्मकैरात्मरूपप्रत्ययैर्यैरिशेषणत्वयत् स्वरूपभिन्नत्वे सत्यभिन्ना[गु]बुद्धिव्यवहारविषययात् विशेषण सामाय सात्मकश्चेत्यतमुत्तरेतदिति, अत्राप्युत्तरे वहेन सम्प्रधार्यम्-अस्मान् प्रत्येतप्युत्तर १ निश्चलमेवेत्यभिप्राय, यस्मादेतप्युत्तर द्रव्यादीना शश्रिपाणनदत्वतनिरात्मकत्वानभ्युपगमवनेन सम्प्रमङ्गमुत्पन्न शश्रिपाणाणीनामपि सत्स्वरूपप्रमङ्गसत्त्वथ इत्यत प्रभृति समानप्रच च ।

अन्यदप्यत्र यदयाम्, अत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमादिति वचनेन सदसत्त्वयोरपि

10 विरूपयत्र वर्ण्यते निश्चितसत् समस्त सदिति, एवमसदपीति, सम्पूर्णनिरतिशयस्वात्मन एतु सत्त्वात् कुतो विरूप सत्त्वे? अस्तु वा विरूपयत्र तत्पुनर्निरूप्य त्वया ।

(अन्यदपीति) अन्यदप्यत्र यदयाम्-जत्यतनिरात्मकत्वानभ्युपगमादित्यनेनेन तादृक्चनेन

सदमत्रयोरपि विरूपयत्र वर्ण्यते, द्विवा सत् निश्चितम् ममस्त सदिति, एतम[स]पीत्याभ्या विरूपत्वाभ्याम्, सम्पूर्णनिरतिशयस्वात्मन एतु सत्त्वात् तुगाद् परमतव्यावर्तनार्थ, यथपि मत परस्य

15 सदसतो विरूपयत्रमस्तु को दोष इति, तत्र भवति, सत् सत्तर सत्तममिति सतोऽतिशयाभावात् कुतो विरूप सत्त्वे, तस्मात् सम्पूर्णमेव सत्त्वम्, एतमसत्त्वमपि, ततो नात्यतानात्मक सात्मकश्चेत्युत्त

गामान्यवहेति सामायवचयः एतत् व्याचष्ट-सामायवदेवेति । दृष्टात् साध्यासिद्धिमाशङ्कते-सामायानीनामिति । अत्रयति वैशेषिक-नति, यत् स्वरूपभिन्नं सदभिन्नयागुदि-यवहारविषय तस्यामर्षं दृष्टम्, ये च एतन्नक्षत्रम् यदप्यन्य स्यात्तुर्न प्रथ एता क्वा कश्चली दक्षीणैरिगमादयति एतं सामायादरपि सप्तमेव हि सामान्यं स्वव्यवहारवृत्तत

10 व्यावृत्तः प्रथं जनयति स्यात्तुर्नानिधानं कारणात्, यथा घटत्वं स्वव्यवहारवृत्तत घट इति प्रत्यक्षमभिधानत्र जनयति, एव एतन्नप्रतिवा सामान्यमिति न सामायादीनां सामकत्वमिच्छिमिति भावः । तदेवं प्रान्तमतिना पूज्यश्रितिरानपुर्षं स्वमत ध्यन स्यापि न आवाय वाह-अत्राप्युत्तर इति, प्रथममतीत्योत्तर इत्यर्थं कुन आरभ्य तवीयउत्तर इत्यत्राह-यस्मादेतदपीति ।

अन्यदप्यत्र कारणाह-शाश्रिपाणाणीनामपीति । वार्थद्वयादीरिगमाद-तानेरात्मकत्वानभ्युपगमादिति त्वदीयवचननदमव गम्यत-यौतया निरात्मकतायामत्यन्तं विशेपण हि किञ्चिनिरात्मकतायास्तीति, यद्वावत्तनायाल्येति विशेषण सात्क

20 भवत् एवम विविधितारकं समस्तं निरात्मकमिति तथा तत्प्रतिद्विदोपि किञ्चित् सामकं समस्तं सामकमिति मन्त्रय वारमवगमन् इत्यागयेनाह-अन्यदपीति । अन्निप्रायेमेव वर्णयति-अत्यन्त-तति । यत् सावरा सम्पूर्णमेव न तत्र क नानाति द्योऽप्यन्तं शिवावत्तमस्त-शशिना वत्तप्याभ्युपगमादुक्त इत्याशयनोत्तरयति-सम्पूर्णेति, इतरन्यूनीररूपपाऽभिन्नेऽतिशय, तस्मात्प्रगतं स्वामा यन् सत्त्वभूतं सत्त्वं प्रतिशाम्यसामानाधिकरूपमिति भावः । अत एव सत् सत्तरे एतमममिति व्यवहारे

नास्ति, तस्माद् सद्भिक्त्यो नास्ति इनाह-सदिति, यथपि प्रभृतिनिमित्तमन्व-धप्रतिशोर्निगुणधियाप्रवर्षादेश सत्तर सत्त्व 30 द-अभ्युपगम भवति तथापि द्रव्यसामान्यथा प्रवर्षो नास्ति ज्ञापनय ननुसत्त्वनिर्देश इत । तस्मादत्यन्तनिरात्मकत्वानभ्युपगमात्सत्त्वमन्त्रात्तत्त्वमिति हतुरदुष्ट इत्यभिप्रायं प्रवर्णादिति-तत् इति । सत्त्वा

यत्तुमित्यभिप्राय, अस्तु वा विकल्पवत् सत्त्वं सत्त्वयच्च, तत् पुनर्निरूप्य त्वया क्वतमसत्त्वं स्वरूपत, क
वाऽऽश्रये निश्चित् सत्त्वं सत्त्वयच्चैति विकल्पम् ।

अत्राह —

एतहि निरूप्यते एकसत्तासदसदपि, असमर्थगोत्रत्, एत्र तर्हि सामान्यसत्तासत्ताऽव्य
क्ति किञ्चित्सती न सम्पूर्णा सती, एकसद्भावत्वात् यदेकया सत्तया सत् तत् सच्चासच्च दृष्टम्, 5
स्वसत्तावत्, स्वभापसद्भापत्वाद्वा, असमवेतसत्ताकानि द्रव्यादीनि यथा स्वभापसद्भापत्वात्
सत् सम्बन्धसत्तयाऽसत् तथा सत्तापि स्यात् सा असर्वगता च व्यक्तिरेव वा, एकजातीयापे-
तस्वरूपत्वात् घटत् त् यक्ष्यमाणदुर्निरूपविकल्पत्वाच्च ।

(एतर्हीति) एतर्हि निरूप्यते, किमत्र निरूप्य ? नऽत्रमेव तदेकसत्तासदसदपि—एकया स्वभा-
वसत्तया सत् तदेवासत् सम्बन्धसत्तया, ततस्तत् किञ्चित् सत् किञ्चिदसत्, किमिदं ? असमर्थगोत्रत्— 10
यथा गोत्रार्थासमर्थो गौरेव सन्न गौरित्युच्यते—असौ गौर्न भवति, तथेदमपि द्रव्यादि सदेयासदिति, अत्र
द्रुम—एव तर्हीत्यादि, सामान्यारयाया सत्ताया—सामान्यसत्ताया सत्ता सा चाव्यक्ति—द्रव्यादिव्यक्ति-
रहिता किञ्चित्सती, न सम्पूर्णा सती—स्वभावसत्तामात्रेण सती सम्बन्धसत्तया न सती—सती चामती
च विकल्पयतीत्यथ, कस्मात् ? एकसद्भापत्वात्—यदेकसत्तया सत् तत् सच्चासच्च दृष्टम्, तद्यथा स्वस-
त्तावत्—यथा द्रव्यादि स्वभावसत्तया सत् एकया, सम्बन्धसत्तयाऽसत् तथा महासत्तापि स्यादिति, एष एव 15

सत्त्वयो द्रव्यसामान्ययो प्रतिपादितमानाधिकरणवैऽभ्युपगतेऽपि, क्वमत्र सत् प्रतिशोभ्यमानाधिकरणं क्व वाऽधिकरणे सत्त्वा
सत्त्वसामान्ययो प्रतिशोभितमानाधिकरणत्वं तद्दर्शनीयं भवतेत्याचष्टे—अस्तु वेति । सत्त्वं हि द्विविधे प्रागुपदर्शितं स्वभाप
सत्त्वं सम्बन्धसत्त्वमेति यदुभयविधसत्तायुतं तत् सम्पूर्णनिरतिशयगदुच्यत यत्र तु क्वचि स्वरूपसत्त्वं तत्र किञ्चित्सत्त्वमसत्त्व
शेषात्वादेन शङ्कते—एतर्हीति । एकसत्तेति, या व्यक्तिसत्तया सत्तया युता सत्तासत्ता सती असती चेति भाव समासस्तु
एत्र चासौ सत्ता च एकसत्ता, एवमसत्तया युतं तत् एकसत्तामत् तदेवासत् एकसत्तामदसदिति न त्वज्ञानता यमेति बहुव्रीहि 20
योश्चिदोत्पत्तयैर्नस्य' (पा० १-२-४८) इति हस्तवापते । असमर्थेति, गवर्नित्याऽगमर्थेत्यर्थः । सदसत्त्वयोर'याप्यश्रितित्वे
निदर्शनमाह—असमर्थेति । एत्र तर्हीति, सामान्यरूपा सत्तापि सत्तासम्बन्धरहिता एकसद्भापवाचसम्पूर्णा, या च
स्वयमसम्पूर्णा सा न परान् सम्पूर्णमितु प्रभवति, स्वरूपसत्तात् स्वरूपसद्वि द्रव्यादि एकविधसत्तया सत्, अत एव सदसच्च दृष्टम्,
तथैव महासत्तापि स्वभावसत्त्वयथा सतीति सती चासती च स्यात् न चेत्तपि सामान्यादेरनसत्ताभयेन निगमान्यत्वात्
स्वरूपसद्भापत्वाया एकमित्तत्वादिति वाच्यम् तथा सति स्वरूपसद्भाप्य द्रव्यादेर्वयं न सति यच्च न चानुवर्तनशीलत्वं तथा ०,
महासत्ताया अपि स्वरूपसद्भापत्वात् व्यतिरहितत्वं स्वाश्रययाश्चिद्विषयानुवर्तनशीलत्वं च स्यादिति व्यक्तित्वस्यैव स्यात् सा न
सामान्यमिति निःशङ्क्यार्थः । सामान्यसत्ताया इति, महासत्ताया सत्ता सद्भापत्वात् स्वभाव स्वरूपमिति यावत् सा कीदृशी ?
अव्यक्ति—व्यक्तिरहिता न तस्या वाऽप्याश्रयभूता यक्तिरहित, अत एव निश्चित् सती न सम्पूर्णा सतीति भाव । तत्र हेतुमाह—
एकसद्भापत्वादिति, स्वभाप भावः, सती वा भाव सद्भाप सतेत्यत्र एवम सद्भाप एकसद्भाप, एतया सत्तया सद्भाप
इत्यर्थः, यदा एकश्च तत् सत्त्व, एतन्त भावप्रधानो निदृश, एकसत्त्वैव्यं तेन भाव एवमद्भाप, तस्य भावस्वमादिति विग्रह 30
एवसत्तासत्ता अव्यक्तिरिति प्रतिज्ञा, साध्यमव्यक्तिवत्, तस्यैव भाव्यं किञ्चित् सती न सम्पूर्णा सतीति हेतुदेरेमद्भापत्वादिति ।
व्याप्ति प्राहयति—यदेकसत्त्वयेति, स्वसत्तावत् स्वरूपसत्त्ववदित्यर्थः । स्वरूपसत्त्ववत् द्रव्यादिसत्तासम्बन्धप्रधानास्तीनमिति दृष्टान्त
व्याचष्टे—यथेति । हलाभिव्यमाह—स्वभावेति । स्वभावेनैव सद्भाप भाव तस्य भावस्तस्मात्, अयमवयवसत्तावादित्यर्थः, न

हेत्वर्थोऽयथा वाचोच्यते—स्वभावसद्भावाद्वा, असमवेतसत्त्वानि द्रव्याणीनि यथेति गतार्थम्, एतदनि-
ष्टापादनम्, सा-सामान्यता असर्वगता च स्वविषयसर्वगतता च न भवतीत्येतदपि दोषापादनम्, न
सर्वस्वविषयानुवृत्तिरित्यर्थं, व्यक्तिरेव न—द्रव्यादिव्यतिरिक्ता न भवतीति दोषापादनप्रतिज्ञान्तरम्, उभय-
त्रैक एव हेतु—एवजातीयापेतस्वरूपत्वादिति, एकप्रकारमेवजातीयम्, 'प्रकारवचने जातीय' (पा०
५७ ३ ६९) न तु 'जात्यताच्छब्दयुनि' (पा० ५-८०), सा भुद्रव्यत्सत्तादिपदेनान्तिस्वरूपम्, तत
एवजातीयापेत—व्यावृत्त स्वरूप यस्या सा एकजातीयापेतस्वरूपता, तद्भावादेवजातीयापेतस्वरूपत्वात्,
घटवत्, मजातायासजातीय'यावृत्तस्वरूपत्वादित्यर्थं, यथा घट एकप्रकारेण व्यावृत्तस्वरूपो देशराल-
र्णाकारादिभिर्भिन्नैश्छट्वात् घटान्तरव्यविषयत्वापी न भवति व्यक्तिरेव च न भवति तथा मत्तापि सादिति,
तस्मादयुक्तमन्मर्थगोपदेकमत्तासदसत्त्वं द्रव्यादेस्तथा सत्तायाश्चेति । इतश्चायुक्त—यस्यमाणदुर्निरूपवि-
१० रूपत्वात्, खपुष्पवदमत्तादिति ।

अनुपपन्नविपत्त्यहेतोरथेतानि व्याख्यातान्तराणि तथया—

उभयासम्पूर्णताया वा तन्निरूप्यमेव किं सदसम्पूर्णता, उतासत्, आहोसित् सदमदिति,
तत्र यदि तावत् सत् तत्सन्न भवति, असत्त्वात् खपुष्पवत्, नासत् सत्त्वाद्घटवत्, न सदसत्
त्वन्मतेनैव सदमनोऽधर्म्यात् सदसत्ताऽभावाच्च, अह पुनरेव तर्कयामि सदसत्त्वधर्म्यनिराकरणा-
१० यैव तु प्राय इय प्रतिपत्तिर्भवत् उभयासम्पूर्णताया तदेव सच्चासच्चेति साधर्म्यमेव ।

उभयासम्पूर्णताया वैत्यादि, वस्तुनो द्रव्यादे सामान्यस्य वा सत्त्वेनासत्त्वेन च विधि-
स्तमस्तत्त्वाभ्यामसम्पूर्णताया पुरापि तन्निरूप्यमेव किं सदसम्पूर्णता ? उतासत् ? आहोसित् सद-

हि सामान्यमत्ताया मत्ता समवर्तीति भाव । एतात्सुक्तमेव उपक्रमयति—असमेतेति । असमवेतताकं द्रव्यादि यथा गदगद्य
तथा महापत्तापीडनिसाप्तन विज्ञेयम् । अथ सामान्यता अवर्गगतति प्रतिज्ञा तर्क दायी—सेति । स्वविषयेति, स्वविषय
२० सवत्र वृत्ति भवतीत्यर्थ । अथा प्रतिज्ञामाह—व्यक्तिरेव वेति । सामान्यता व्यक्तिरेव भवति, एवमभ्याम् व्यक्तिभिन्ना
चातिरूपान् भवतीत्यर्थ । इत्येव दर्शयति—द्रव्यादीति । सामान्यता अवर्गगता व्यक्तिरेव वेति प्रतिज्ञाद्वये हेतुमेवमाह—
एवजातीयेति, एवन्मात् प्रकारे अपेक्षस्वरूपत्वात् विशेषणस्यैवैकशब्दाभातीयत् प्रत्यय, न त्वैकजातिशब्दाद्भुत्तु यथे
छप्रत्यय स्यत् आतिरिक्तमिति चतु आतेर्व्यञ्जकं द्रव्यं चतु एतपक्षे एकजातिमदपेतस्वरूपत्वादियः स्यात्, तथा सत्यं
हेतुरसर्वगतत्वव्यक्तिव्यवर्तिमिचारी मवेति भाव । व्यभिचारेणैव प्रकार्येण—मा भूदिति । विधिद्वयानवधिउभयस्वरूपत्वं तदर्थं
२० इति मत्वा निवृत्तार्थमाह—सजातीयेति । दृष्टान्तदार्ढ्यात्तत्रयोद्गुणयै सन्नमयती—यथा घट इति । तदेवं द्रव्यादे सामा-
न्यस्य सत्ताया वा निवृत्तत्वात् एतद समस्तत्वावच्छेदेन च सत्त्वमत्त्वं वेति निगमयति—तस्मादिति । दोषान्तरमाह—इतश्चेति ।
या मन्मदसम्पूर्णता भवताका म किं सदसत्त्वं उतासत् किं वा सदसत् ? एतन्पि निरूप्यं त्वयेत्याह उभयेति ।
उभयेति, उभयाभ्यां विधित्वमन्मन्माभ्यां सदसत्त्वमसम्पूर्णतायामित्यर्थ वेति पश्चात्तदोक्तम् पूर सम्पूर्णनिराकरणत्वात्
एव सत्त्वमुक्त्वा तत्र विपत्त्यन्मभ्युपगम्य विचारितत्वात् । निरूपणीन विकल्प दर्शयति—किं सदसम्पूर्णतेति । प्रथमं विकल्प

मत् ? इति, तत्र यदि तान् सत् तत्सन्न भवति, कस्मात् ? अमत्रात्, सपुष्पत्, उभयासम्पूर्त्वा
 भ्युपगमात्त्रासिद्धम्, अमत्रस्यापीष्टत्वात्, ताम्-न च तन्मत् सत्त्वाद्दृष्टयत्, सत्रमपि नासिद्धमुभ
 यासम्पूर्णत्वेष्टेरेन, न मत्सत्-नापि तत् मत्सत्, उभयम्पमित्यर्थं । त्वमनेनैव सदमतो वैधर्म्यात् 'कार्ये
 सदमत्र नेति वचनान्, निश्चिन्त्यत् मत्सत्ताऽभावात्-यथा सत्तासम्प्रदात् सङ्गति तथा सत्सत्ता-
 सम्प्रदात् मदमतु स्यात्, असत्तासम्प्रदादसद्भावात्, न चैव भवितुमर्हति, अदृष्टानिष्टत्वात्, तस्मा- 5
 दसत्ताभावात् सदसत्ताभावात् नासत् मत्सत्सम्पूर्णमिति, अह पुनरेव तस्यामि त्वया नोपलक्षिता
 सदमद्वैधर्म्यनिष्पत्त्यायैव तु प्राय इव प्रतिपत्तिर्भवति निश्चिन्त्यत् सत् समस्त मत्, निश्चिदमन समत्तास-
 दिति द्युत, उभयासम्पूर्णताया तदेव सत्तासत्तेति मदमतो साधर्म्यमेव न वैधर्म्यमिति प्रतिपत्तत्वादिति ।

योऽपि चासच्छब्दस्यागुणगुणत्वं नास्य सदित्यमदिति बहुव्रीहिसमाश्रयात् मदर्थत्रच्य
 भेदेति विकल्प, अमदिति सत्तासम्प्रन्धरहितमित्यर्थं, सोऽप्यनुपपन्न, वृत्तद्वितान्तरूपार्थे 10
 प्रकृष्टान्तरत्वात् कथं सत्ता सत् स्यात् यदभावात्तास्य सदित्यय भाव्येत ।

योऽपि चासच्छब्दस्यैवादि यावत् सत्तासम्प्रन्धरहितमित्यर्थं इति पूर्वपक्षप्रत्युच्चारणम्,
 योऽप्यमो नाम्य सदित्यमत्, अगुणगुणदिति तस्य बहुव्रीहिसमाश्रयात् सामा यन्निरोपसमनायै सद्भि
 भौमान्यसत्तया न सम्प्रदम्, तस्मादसच्छब्दस्य सत्त्वयत्रमेवेति विरम्य इति तत्रोत्तरमुच्यते सोऽप्यनु-
 पपन्नो विरम्य वृत्तद्वितान्तरूपार्थेविप्रकृष्टान्तरत्वात् भवत्यति चेति सत् कृदन्तरूपम्, अर्थध्यास्य द्रव्य- 15
 भूत, सतो भाव सत्तेति वृत्तितान्तरूपम्, अर्थध्यास्य 'यस्य [गुणस्य भावात्] च द्रव्ये शब्दानिवेश-
 न्नादभिधाने त्वतलौ' (महा० ७-१-११९) इति सतोऽभावात् सत्त्वं सदन्तरव्यापि सामान्यमेवेति

द्वययति-तत्र यदीति । हेऽपिदि निराकरणे-उभयेति । द्वितीयं द्वययति-नामदिति । तृतीयं द्वययति-न सदसदिति ।
 हेतुमाह-वैधर्म्यादिति । तत्रातिदि वारयितुं तृतीयं वचनं प्रमाण्यति-कार्येति । यथा सत्तायोगात् सदित्युच्यते तथाऽगता
 योगात् सदसत्तायोगात् सदसत्तं वाच्यम्, नष्टमेव भवतामिहाह-निश्चिन्त्यदिति । एवमसत्ता सदपचासम्पूर्णं न स्यात् 20
 सम्पूर्णमव स्यात्सिद्ध-तस्मादिति । किन्निश्चयमन्तस्मात्सदगतोरसम्पूर्णताभ्युपगच्छतो भवतो वाद सदगतार्थेपन्वनिराक-
 रणपक्षव्याप्येन वरवया नासम्पत्ते इत्यहं तत्कामाभिहाह-अह पुनरिति । कथं वचन्यनिराकरणं भवतीत्यत्राह-उभयेति ।
 ननु अगुणगुणशब्देनासत्त्व साहसत्तयेव वक्तव्यं न सपुष्पेऽप्यनागति, ततः । कथं तत् गत्त भवतीत्यस्य साधकप्रतिभावात्
 प्रहादिति शब्दात् प्रतिविधानमात्रेण-योऽपि चेति । तत्राद्ये-योऽप्यस्तामिति । इदं तार्थवद्विधातयोरस्य तन्निष्ठ
 त्वन सच्छब्दवाच्यसत्तासत्तावाच्यार्थोरसत्त्वमित्येन गत्ता न सत्प्रतिमर्हति इत्याशयन समाधेने-वृत्तद्वितान्तेति । कृदन्तानि 25
 पक्षम् इन्द्रतद्वितान्तेनिष्पन्नसत्तासत्तासत्त्वोद्वेगव्यभावव्यतिरेकं शब्दतोऽर्थन गत्यन्तं विप्रकृष्टतति भाव । तदेव स्फुटयति-भवतीति ।
 तद्विधिविशेषया त्वतलोरर्थमाह-अर्थध्यास्येति । यस्य चेति । यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दानिवेशनादभिधाने त्वतलौ
 प्रत्ययै भवन इति वैयाकरणानां नियमोऽयम्, तन्मते यद्वेदकं सर्वाणि स गुण इति गुणरूपमतो ज्ञात्वादपि गुणपदेन प्रहणम्,
 एवम प्रवृत्तिजन्योपेय प्रकार स भावनाभिधाने त्वतलौ भवति इति भावात्सत्यम्, तथा च इदं तदच्छब्दस्य भेदाभावात्,
 तद्वितान्तरतासत्तासत्त्वस्य भेदकार्यत्वात् एतत् सत्तासत्त्वयोरपर्यायत्वेन गत्ता सतीति बहुं न दृश्यत एति विवादयति सतोऽस्ताधा 30
 रणमिति । गत्तायै सच्छब्दयोगात्सम्भवत नामि सत्ता यमित्यित्यत्र नास्य एतत् तदभावात्सतीति न बहुव्रीहि कर्तुं शक्यत इत्याह-

प्रवृत्तोऽथतश्चात्य तभेदान्नयो वथ मत्ता सत् स्यात्, यद्भात्रात्रास्य सदित्यय-द्रव्यादि भाव्येत, एव तावत् सदुक्तौ नैव सन्नोति ।

अथ नास्य सदिति सत्तापि स्वभात्रसत्तया सती सा यस्य नास्ति तदप्यसद्रव्याद्युच्यते गुरुत्वाभावात् गुणागुरुत्ववदिति, एतदेव ननु प्रस्तुत मदादिपडविशेषामिधानद्वारेण द्रव्यादीनामेव प्रयाणा विकल्प परस्परतश्च लक्षणादिना व्याचिर्यासितो भवताम्, तत्र सदादिपडविशेषो द्रव्यादीनामेव न सामान्यादीनामित्युक्त्वा सामान्यादीना सत्रमुच्यमान स्वचनविरोधाय, सदा मौनत्रतिन नोऽस्मीति वचनत्रत् ।

अथ नास्य सदित्यादि, अथ मा भूच्छब्दावप्रिप्रवृष्टत्वात् वृद्धन्तेन तद्विद्यार्थानभिधानाच्छब्दायमङ्करणेप इति सत्तापि स्वभात्रसत्तया सती, तस्या सत्त्वात्, मा यस्य नास्ति तन्प्यसद्रव्याद्युच्यते, यथा गुणगुणाभावाद्गुरुद्रव्य गुण कर्म बोच्यते, गुरुत्वाभावात् गुणागुरुत्ववत्, तथा सदभात्रसत्ताभावबुल्यत्वात् सदित्युच्यमानमदोपमित्युच्यते, एतदेव ननु प्रस्तुत- 'मदनित्य द्रव्यवत्कार्य कारण सामान्यविशेषपदिति द्रव्यगुणवर्मणामविशेष' (त्रै अ १ आ १ सू ८) इति सप्तम्य पडविशेषा द्रव्यादीनामेव प्रयाणाम्, न सामान्यविशेषसमायानामित्यविशेषामिधानद्वारेण प्रयाणा विरुद्धो- नानात्वं परस्परतश्च लक्षणादिना व्याचिर्यासित भवताम्, अस्मामिश्च द्रव्यव्यतिरिक्तगुणाद्यभावात्
 1. सामान्याद्यभावाच्च सत्त्वेनात्रिणैष एव, [अ]विशेषैतत्तद्द्रव्यादित्रय सामान्यादित्रय वा रूपुत्पुल्यत्वात् स्यादित्यासञ्जितम्, श्रोत्रद्वारेण यात्रप्रस्तावामिति, तत्र मदादिपडविशेषो द्रव्यादित्रयविषय एव न सामान्यादित्रयविषय इत्युक्त्वा सामान्यादीना मत्त्वमुच्यमान [न] सदित्यमिति स्वचनविरोधाय सदा मौनत्रति [न] कोऽस्मीति वचनत्रत् ।

यद्भात्राति, सत्ताभावादिर्था । ननु यद्यत् स्वरूपम् तत्र सत्त्वद्रव्योच्यते द्रव्यादिन सत्तापि स्वरूपतीति सापि सत्त्वन्दे-
 2. नो यत् वरं गुरुत्वाभावात् इत्यं वा गुणे वा कर्म वाऽऽप्युच्यते स्यात्तद्वत्-अयेति । सत्त्वन्देन सत्तात्वेन रूपेण साहाया प्रहणं वृत्तित्वात् तद्वत्त्वमित्युच्यते तत्र मा भूत् किन्तु स्ववदानक्यतावच्छेदरूपेण तस्या प्रहणे को दोष इत्यने हि पटपदेन नीलपटत्वमित्युच्यते इति तपदाक्यतावच्छेदपटत्वावच्छिन्नत्वं नीलपीनादिविशिष्टकमाना प्रहणमित्याद्य प्रयाण यति अथ मा भूदिति, स्वभात्रसत्तया-मत्त्वमप्यनावच्छेदनीभूतया सती सत्त्वात् तस्या सत्त्वात्-नताया स्वरूपद्रव्यत्वात्, तथा च सपदवाच्य सत्तापि व्यवहारेण सत्त्वेनोपाय नास्य सदित्यदिति विश्व इत्यादि अतुच्यत एति भाव । एष्टात् उच्यते-
 3. यथेति, गुणगुणाभावात्, गुरुत्वमणगुणाभावात् । द्रव्यवगुणादिनाऽगुरुत्वात् देन द्रव्यादीना प्रथाभावेऽपि गुणत्वाभात्रलक्षणगुरुत्वात्क्यतावच्छेदकार्यो उच्यतेन द्रव्यादयो कथेत् त इति भाव । गुरुत्वाभावादिनि प्रगतनिमित्तप्रक्षेपपुरस्सरं दृष्टं दर्शयति- गुरुत्वाभावादिनि । अत्र च दृष्टान्तिनिमित्त दर्शयति-सद्भावेति धर्मिमेदममालाताभाववदिक्रान् सद्देशमत्ताभाववदिसुत्वत्वं यथा वा नीलपटभासो पि पटभास उच्यते तथा सत्तामानोऽपि रादमान एवति तुन्त्यत् बोध्यम् तस्मात् द्रव्यादि अतदितु च्यमान न नोपाधायकमेति भाव । अत्र न्यायिपदपुत्र्या अविशिष्टा विशिष्टा वेदेन न्तु विचाया तत्र द्रव्यादीना प्रयाणो मत्त्ववत्पदप्रयोगेण वस्तुत्वा परस्परतश्च लक्षणादिना मवद्विदेशो कथ्यते, अस्मामि इत्यर्थेन तत्र द्रव्यादीना प्रयाणो न मन्वेन तत्र द्रव्य मत्त्ववदितिः मुक्त्वा परस्परतश्चिद्रव्यादिप्रयाणा सामान्यादिप्रयाणाश्च रूपुत्पुल्यत्वमापादितम्, तत्र भवद्वि- साचान्तिप्रथमं सामान्यादीनामविशिष्टत्वोक्त्या सामान्यादिप्रयाणाभयत्वमाविष्टम् अतुना च सामान्यादीना मत्त्वं वदतां मत्त्वं पुत्रवचनविरोध प्रथयत् स्यात् वगयति-एतदेव ननु प्रस्तुतमिति, स्पष्टमन्वत् । विशेषेण समर्थयति-तनेति

१ मि क क्ष ड कृष्ण । २ मि क क्ष डे विद्यावायतर० ।

यत्तु सत् मुख्य समवायिकारण द्रव्यादे कार्यस्य, तदस्यास्त्येवेति तत्किमिति मत्त्वोक्तम् ? ननुक्त सामान्य समवायि सत् तदस्य नास्ति तदपेक्षयोक्तमसदिति, तद्धि सदेव न भवत्यानयोरपि मतेन, किं तर्हि युक्त वक्तुम् ? नास्यासत् तदिदमनसदिति, न हि सपुण्य यस्य नास्ति सोऽसन्नित्युच्यते सस्तु सद्धान्नियमाद्भवति प्रतिषेधद्वयार्थत्वात् ।

यत्तु सदित्यादि, यत्तु सत् मुख्य सत् तत्समवायिकारण द्रव्यादेः कार्यस्याऽऽश्रय परमाणु- ६ तत्पुरुषालादि, घटपटादिपरिणामिकारण तदस्यास्त्येव धीनभूत साधयिष्यमाण, तत्किमिति मत्त्वोक्तम् ? न त्वर्थसत्त्वादिना-वहुव्रीहिणा नाम्य सदस्ति तदिदमसद्द्रव्यादिकार्यमिति तस्य मुख्यस्य सतोऽस्तित्वाद-युक्त वक्तुम्, न च सन्न भय[ती]त्यसदिति तत्पुरुषेण द्रव्यादिकार्यस्य सत्त्वादिति वा, ननुक्त सामान्य समवायि सत्, तदस्य नास्ति, यत्सम्बन्धाद्द्रव्यादिनायं सद्रूपपदेश लभते इति तदपेक्षयोक्तमसदिति, अत्रोच्यते यत्त्वमर्थ नास्ति समवेतमिति सामान्य तदपेक्ष्य न युक्त वक्तुम्-नास्य सददिदमसदिति, यस्मात् 10 तत्सदेव न भवत्यानयोरपि मतेन-त्यमतेन तावत् सदविशेषाभावात् सामान्यादित्रयस्य, द्रव्यादेरेव सनाद्यविशेषात्, अस्मामतेन द्रव्यादिव्यतिरिक्तसामान्यविशेषसमवायासत्त्वादेव, तस्यैव विवादस्य प्रस्तुत-त्वात्, तस्यासत्त्वात् द्रव्यादि पथ नास्त्यस्य सत्तदिदमसदिति बहुव्रीहिणा वक्तुं शक्यम्, किं तर्हि युक्त वक्तुम् ? नास्यासत् तदिदमनसदिति, तस्मादसद्यस्य नास्ति तत्सदेव अनसदित्यर्थ, तन्निर्दर्शन-नहि

अथ प्रकारातरेण, पूर्वकामादर्शयति-यत्तु सदिति, अर्थ सदा सच्छब्देनोपादाय नासदुच्यते द्रव्यादि, किन्तु समवेतं 15 सामान्यं सच्छब्देनोपादाय तदसदुच्यते सदाभारप्रत्ययव्यपदेशविपर्ययताया उत्पत्तिप्राक्कालावच्छिन्ने द्रव्यादावभावादित्यादाय निरूपयति-यत्तु सत्यमिति, कार्यरूपतयाऽनुभूयमानघटपटादिद्रव्यस्य तमवायिकारणतयाऽनुभूयमानस्य नित्यस्यान एवो भवतिघटद्रूपतया सुगम्य सत् परमाणोरुपेक्ष्य सत्त्वात् तदपेक्षया द्रव्यादिकार्यं न सदस्यान्तीत्यसदिति वक्तुं शक्यम् तस्य सदाभयत्वात् स्वस्वरूपत्वाच्चेति भाव । न त्वर्थसत्त्वादिनेति, अर्थेन सत्त्वादिना वेति भाव द्रव्यं गुणं कर्म चार्थशब्देनोच्यते तत्र वेगेपिरेस्तथा परिभाषितत्वात्, यथा 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु (बै० ८-२-३) तेन तेन विधिनाऽर्थ्य 20 मानत्वात् । सत्येन यदाऽर्थं यद्यत् तदा अगदिनि बहुव्रीहि, यदि स्वस्वरूपत्वं यद्यत् तदा तत्पुरुष इत्याशयेनाह-बहुव्रीहिणेति, मत्त्वर्थयत्त्वादिनेति पाठेऽपि मत्त्वर्थं यद्यत् रास्ययथ तदर्थं बहुव्रीहि । 'मत्त्वर्थे य स बहुव्रीहिदिति वक्तव्यमिति महाभाष्यात् । कुतोऽयुक्तं वक्तुमिल्लप्राह-तस्य मुख्यस्येति । तत्पुरुषपेक्षयाऽप्याह-न च सचेति । तर्हि कथमपि त्वुच्यते-सामान्यमिति, अनुगतधर्म समवायप्रतियोगिसत्पुपादाय नाम्य सदिति अमदुच्यत इति भाव । समवाय 25 प्रतियोगिनामा-यमुपादाय नैवं वक्तुं युक्तमित्याह-अत्रोच्यत इति । उभयमतेन सत्पदप्राहृतयाऽभिमतं सामान्यं सदेव न भवति तत्र कथं तत् सत्पदप्राहृतं भवेदित्याह-यस्मादिति । भवति सदाद्यविशेषत्वं द्रव्यादिनसाणामपेक्षं न तु सामान्या दित्रयाणाम्, तस्मात् तदात्त अन्वमते तु सामान्यादीनां द्रव्यव्यतिरिक्तानामगत्तं शिद्धयेवे युगयमतेन सामान्यं न सदिति दर्शयति-त्यमतेनेति । एवञ्च सामान्यस्य सत्पदानुपदेयत्वं त्वदभिप्रायेण नास्य सदस्त्यमद् द्रव्यादीति नोदितमुचितम् अपि तु सामान्यमत्येनोपादाय अगत्तास्त्येनसद्द्रव्यादीनि वक्तुं युज्यत इत्यादर्शयति-तस्यासत्त्वादिति । सामान्यस्यासत्त्वादित्यर्थ, सदेवानसदिति, निषेधप्रतियोग्यवृत्तिधमणरानुपेक्षिताया अर्वाच्छब्दात्तदसत् सदेव भवतीति भाव । ननु 30 हि सपुण्यं यस्य नास्ति सोऽसन्नित्युच्यत' इति दृष्टा तत्वाक्ये यत्सच्छब्दाभ्यां सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वेन ज्ञातार्थविपर्ययाभ्यां जीत्वा घर्वाच्छब्देनानिर्नातार्थविपर्ययाभ्यां 'अनिर्नातेऽर्थं गुणसदेदे च नपुंसकलिङ्गे प्रयुज्यत' इति नियमेन नपुंसकलिङ्गे प्राप्ते तत्त्वर्थं

१ किं क सत्तत्किमिति न त्यो० । २ किं क क्ष हे कार्यत्वात्त्वात् । ३ किं क क्ष हे नास्त्यसम० ।
 न० च० ३ (८०)

एवमुप यस्य नास्ति सोऽसन्नित्युच्यत इति, मामायापेक्षया नपुमरनिर्दिने प्राप्ते पुलिङ्गनिर्दिनेऽयं सामानाधिकरण्यात्, उक्तार्थं, सस्तु सद्धान् नियमाद्भवति-मन्त्यामीति सद्धार, यथा गौरस्यास्तीति गोमान् बहुव्रीहिं सदपेक्ष एव सत्येवार्थे युज्यते नायथेति, तथा तत्पुम्पेऽपि योग्यम्, एतदेव येषम्बन्धिर्नानम्, कस्मात्? प्रतिपेक्षद्वयार्थत्वात्-यथा प्रतिपेक्षद्वयमप्यत्रदेव दृष्टमनगुरिति, तथा द्वि प्रतिपेक्षस्य प्रकृत्या न चेनास्यासदित्युक्ते सद्धानेन भवितुमर्हति नामत्, सदयत्वात् ।

अत्राह-

ननु द्विप्रतिपेक्षभावात् सत्तासद्वचनेऽपि न दोष इति, ननु तदेवेद भयन विचार्यते किमेकप्रतिपेक्षेन निरतिशयमस्मन्मतवत्? उत त्वन्मतवत् किञ्चित् सत्, ममस्त सदिति? तस्य द्वैविध्यस्यास्मान् प्रत्यसिद्धे, सत्तामन्वन्धरहितत्वमपि सत्तोपपत्तिरहितत्वमेव उच्यते ।

10 (नन्विति) ननु द्विप्रतिपेक्षभावात् सत्तासद्वचनेऽपि न दोष-स्वभावमत् मन्वन्धसदिति च द्विविध सदुक्तम् तस्मात्, सत्ताया मामायाख्याया अपि स्वभावमन्वन्धसत्तीति तास्य मत् तदिदमसदिति वक्तु युज्यत एतेत्यत्रोच्यते-ननु तदेवेद भयन विचार्यते किमेकप्रतिपेक्षेन निरतिशयमस्मन्मतवत्? उत त्वन्मतवत् किञ्चित् सत् समस्त सदिति?-स्वभावसत् मन्वन्धमदिति च तस्यैव द्वैविध्यम्यास्मान् प्रत्यसिद्धि, सत्तासम्बन्धरहितत्वमपि सत्तोपपत्तिरहितत्वमेव, उच्यते-यथाऽनन्तरमेवोक्तं न किञ्चित् [सत्]

15 समस्त सत्-स्वभावमत् सम्वन्धसंज्ञामेति निरूप्यजात सनोऽस्तीति, अथवा एवमुपमप्यनभिहितभवितृष्वत्वात् कार्यवद्भवेदित्यतीतं सबभेद्योक्तम्, तत्सम्पूर्णनिरतिशय मैत्रयमन्वन्धोत्पत्तेत्यस्य प्रतिपादनायमिति ।

अत्र केनचित् पृच्छयेत् कस्मात् एवमुप्य दलकेसरमकरन्दादिषु कारणेषु न समवेति ?

पुत्रिनेन निर्दिशन्त्यो कियत् दण्डशङ्कास्य वक्तव्यं बहुव्रीहेः। किञ्चिदप्रदुष्टप्रदुष्टं वास्तवत्वेन 'अनन्धमयपार्थ' (पा० २३ २४) इति सूत्रोपस्थितेरेषाम्प्रमाणत्वं तद्विशेषणत्वादनयो पुलिङ्गतया निर्दिश इत् इत्युत्तरमाह-मामायापेक्षयेति । यदनप्यत्र 20 तद्विषयमात् सद्भवति सद्धानित्याह-सस्त्विति । तत्र कारणमाह-बहुव्रीहिरिति, तास्मान्निर्दि हि बहुव्रीहिविषयहास्यम्, बहुव्रीहिसंख्यापार्थेऽन्वाख्यायत, अत्रात्येति सम्बन्धेऽन्यत्रार्थे गमाम्नां वाच्य, सम्बन्धुवर्गजन्यम् च प्रधानाऽन्यत्रार्थे, तथा चात्रानभिहित सम्बन्धी भवेत्, न स्याच्च एतत्थन तस्य सामानाधिकरण्यात् तस्मात् यस्य एव यस्मिन् स इत्योर्निष्ठायां तर्भावेण इत्यत्रान एवान्यत्रार्थ इति सन्निवृत्तास्यत्रयदपेक्ष एव बहुव्रीहि, तस्मात् अनसदिति सति एवार्थे युज्यत नाम्नि, तदुत्तरमात्रेऽपि नत्र पशुनासादींश्चैव सत एवानवत्वमिति ध्येयम् । पुनर्व्रीहि सत्ताया सत्त्वत्वाच्चयत्वेन सत्तापेक्षया इत्येव 2- इत्यत्र वक्तुं क्षम्यत इत्याशङ्कते-नन्विति । भावार्थं प्रदत्तव्यावृत्ति-स्वभावात्प्रदिति । भावस्य द्वैविध्य एव हि विचार प्रमत्ति किं निरतिशयत्वरूपं सत्? किं वा निर्दिशन्समन्वन्धाम्नां सति त्वमिति, तस्मादस्मान् प्रत्यसिद्धमुपादाय वचमुच्यत स्याद्यथेनोपर्यति-ननु तदेवेति । सत्तायामपि प्रासङ्गिकदोषपत्तेरभावात्सत्तासम्बन्धरहितत्वेनास्त्वन्वन्धनमपि न गम्यगिरताह-सत्तासम्बन्धेति । उच्यतेऽपि प्राञ्चमत्र दण्डयति-यथेति, अथुनैव यथोक्तं तद्वन्ति भाव । अथवा यथेत्तद्व्याख्यासामानादरभ्य यदुर्गं सम्पूर्णनिरतिशयमेव सत्त्वं अमलव्य भवतीत्येतत्प्रतिपादनार्थं तन्नामत्र विधेयमि ताशयेनाह-अथयेति । अथ गतात् 30 एव चान् प्रागपि इत्यादे कार्यस्य मत्त्वं साधयितुं विवक्षितहेतुव्याप्तिं प्राहयितुं अत्रयुज्यते-अत्र केनचित्प्रदिति । कारणेषु

१ सर्वेषु प्रतिषु सत्ताश्च नियमाद्भवति मन्त्यास्तीति सत्यान्वया गौरव्यास्तीति । २ इति क सत्या । ३ इति क समस्तमस्तमात्र० । ४ इति क सत्तासामिति । ५ इति क सत्त्वमन्वन्धमयेति ।

तथा च द्रव्यादीनि प्राक् सन्तीत्यादि, अत्रानुमान यस्यानरुद्धायामुत्पन्नमात्राणि द्रव्यादीनि मत्वेय सत्तयाऽभिसम्बन्धन्ते इतीयते तस्या अचक्षया प्रागपि सतीति प्रविशा, तस्यामयस्यायामेत्तयाभिसम्बन्धमानत्वात्, यस्यामरुद्धायाम् सत्तयाऽभिसम्बन्धन्ते तस्या अरुद्धायाम् प्रागपि सन्त्येय दृष्टानि यथोत्पत्त्युत्तरकाल मेत्तयाऽभिसम्बन्धमानानि उदरुद्धायाम् तान्द्येय, यथोत्पत्त्यरुद्धायाम् प्रागपि स्युरिति, अनुभूतक्रियागुण्यपदशुभ्रुत्पत्त्यरुद्धमपि कार्यं तत् प्रागपि सत्, सत्तया सम्बन्धितान्, तत्कालद्रव्यादिन्, निमुक्त भवति सत्तासम्बन्धितत्वादिति ? अत आ-भनान्-अभूतक्रियागुण्यपदेन भवद्वयकार्यं तत् पूर्वमपि वस्तुस्वरूपमेव, नाभाव, इदानीं भावादावाशयदिति, तद्व्यक्त्यर्थ-इदानीमपि न सत्तया सम्बन्धेयत्वायाम्, प्रागमत्त्वात्, सपुण्यदिति विपर्ययेणानिष्टापादनमाधाम्, भवद्वय हि भवति गगनपत्, नाविद्यमानम्, अश्रवियाण्यदिति ।

10 अन्यथाभूतत्वात्तेति चेन्न, अन्यथाभवनेऽपि तदनन्यथाभनान् प्रत्यक्षत, मृत्त्वादिदत्तत्वावानतिक्रमात् सजातीयासजातीयेतरस्वभावभूतत्वात्, सुचिरादपि तत्तत्त्वाच्च दृढीभूतघटत्वात् ।

(अन्यथेति) अथथाभूतत्वात्तेति चेत्-स्यान्मत प्रत्यक्षेण तनुभ्योऽयथा पत्भनान्त प्रत्यक्षविहङ्ग प्रागपि सत्कार्यमिति वचनमिति चेत्, तत्र प्रत्यक्ष[निर्गद]मयथा भननेपि तदायथाभननमेव प्रत्यक्षत, किं कारणं ? मृत्तन्त्वादितद्भावानतिव्रमात्-अनतिप्रान्ततद्भावस्यादित्यर्थं, दृढीभूतघटदिति

प्रतिज्ञाया विशदार्थमाह-अत्रानुमानमिति, द्रव्यादीनामुत्पत्तिप्राज्ञाश्रीना एवमस्या उत्पत्तिकालोनाऽपरा अन्या च सत्ता सम्बन्धकालस्या उत्पत्तिकाले द्रव्यादीनि स्वगण्यत, यत्समवत् कार्यं भवन्त्यनुपगमनात्, तदुत्तरक्षण च सम्पूरासन्ति, स्वगण्यत्वात् सत्तासम्बन्धान् एवम सत्तासम्बन्धकारणं एवमुत्पत्तिकाले द्रव्यादि सत्त्वेवलेतुत्पत्तिकालावच्छिन्नद्रव्याणि दृष्टान्तीकृत्य तत्पूर्वकाले द्रव्यानि सत्त्वमत्र माप्यते मत्वेय-स्वरूपत्वात्तान्त्वर्थं । साधनमाह-तस्यामयस्यायामिति, सत्ता सम्बन्धितान् छेन्नकालावच्छिन्नत्वेन । उदाहरणमाह-यस्यामयस्यायामिति । सत्तासम्बन्धान् प्राक्काले द्रव्यानि सत्त्वे साप्ये विद्वत्साधनम् तथारिभ उत्पत्तिर्गर्भ तस्मिन् सत्त्वस्याभ्युपगमान्त्वतो मानान्तरमाह-अभूतेति, न भूत क्रियागुण्यर्थे पेशे घटनिष्ठति घटधत्तति घटा रूपवित्तादिप्रकारेण स्वयद्वारे यस्मिन् तदभूतक्रियागुण्यपदसमुत्पत्तिकालावच्छिन्नं कार्यं, तस्मिन् सत्र गुणक्रियोरभावागप्यपदशाभावात्, तत् पूर्वमपि तत् सत्तिति प्रतिशा, इत् सत्तासम्बन्धित्वात् निर्दोशं तत्कालद्रव्यादिवत्-उत्पत्तिकालावच्छिन्नद्रव्यादिभित्त्यर्थं । न वान्दोशं हेतुत्पत्तिकालावच्छिन्ने द्रव्यानि सत्तासम्बन्धान्भ्यु

25 पगमान्त्विसाद्याह इति निधायाह-निमुक्त भवतीति । माप्यहेत्वोरभिप्रेतानिगमायाह-इदानीं भायादिति, य इदानीं भाव त पूर्वमपि भाव एवत्र निर्दानमाह-आकाशादिति । तद्व्यक्त्यर्थ-एतद्भाष्यव्यापकभावव्यपीकरणार्थं विपक्षेऽनिष्टापति मत्त्वेष्वतीति नार, स्पष्टमयत् । ननु तत्त्वादिगण्येभ्योऽन्यस्यैव पदान् कार्यस्य प्रत्यक्षेण भननदशनात् कथमुपते पूर्वमपि तत् सत्तिति दृष्टत-अन्यथेति, अयप्रसारेण-भिन्नत्वेन रूपेणेत्यर्थं । तद्व्याचये-तनुभ्य इति, उच्यतेमान प्रतिज्ञाया प्रत्यक्षत्वाधितत्त्वमिति भाव । सोपादानकारणत्वात् हेदधर्मावच्छिन्नत्वेन प्रत्यक्षनोऽनेदमपि दशनात् प्रत्यक्षविपक्ष इत्युत्तरमा

30 रवयति-तत्रेति । अन्यथा भवनेऽपि तदनन्यथाभननगत्त्वत्वे हेतुमाह-मुत्त रयेति-नातिप्रमोऽनतिव्रमः अतिना सभावा प्रगण्यप्रतिषेधस्य मृत्त्वादितद्भावस्यानतिव्रमत्त्वादिति विमद हेतु क्रियाप्रतिषेधामकत्वाया प्रत्यक्षप्रतिषेधस्युत्पत्त्येऽभाव प्रगण्यत् इति व्याचये-अनतिप्रान्तेति, अनतिप्रान्तत्वात्तद्भावो यत्, तद्व्याचयान् मृत्त्वत्त्वादितद्भावस्यैव कार्यं दशनात् कारणात्त्वर्थं सत्ता तथा भवतीति भाव । किमत्र निश्चयनियमाह-दृढीभूतेति, अनुपदेशात्तदोपे । ननु घटात् कार्यस्य

। ति क यथा म × X, एतद्विद्वान्तगत पाठ कपुष्पक नास्ति एवमभे विशेषम् । २ ति क दशास्तिसत्ता वस्य । ३ सर्वत्र प्रतिपुं सर्वव्यते कार्यं गप्यत्वा कार्ये ।

- मित्वाणि यावत् सम्भ्रनसामर्थ्यान्ति, तद्विषयते यदपि सत एवासत्त्वप्रतिपादनार्थं दृष्टान्तत्वेनोक्तं नास्य पुत्रोऽस्तीत्यपुत्रो न तु पुत्रो न भवतीति नस्यावपुत्रत्वादिति तदपि नातिगमितार्थमिति, दाक्षिण्यवचनमेवत्, मा निगुर बोचमिति, कथमगमितार्थं ? यस्माद्नापि पुत्रा तरम्भन्त्यो न प्रतिपिध्यते, अस्य स्वामिपुत्रादेर्दृष्टत्वात् नास्य पुत्रोऽस्तीति बहुव्रीहिसमासार्थस्य प्रत्यक्षविरुद्धस्यामम्भनात्, किं तर्हि यत्तत्र ?
- 5 नञ् उत्तरपदाभिधेयनिवारणार्थं, तत्पुरपममासमम्भवसामर्थ्यात्, यथा मिश्रा देहि, देहीति गृहवहिरन्तस्वयोर्वाचनदायवयोर्वाच्यादापनसम्भववत्, को मिश्रा ददातीति प्रश्न प्रत्यागयानदानसम्भवत्, गराद्ये गात्र दत्त्वादित्यत्रिणमम्भनपदा उत्तरपदाभिधेयसम्भ्रन, स्वयमेवासौ पुत्रो न भवतीत्युक्तं भवति तत्र वक्ष्यते, तस्मान्नास्य पुत्रोऽस्तीत्यत्र इत्ययुक्तो दृष्टान्त, अभ्युपगम्य बहुव्रीहिं-बहुव्रीह्यावपि पुत्रात्मवत्वमेव प्रतिपिध्यते नना, न पुत्रान्तरमम्भन, कस्मात् ? अतद्भवत्वात्-तद्भव्य तत्कारण तद्वीन परिणाम्यस्य तदिदं
- 10 तद्भव्य, न तद्भव्यमतद्भव्य तद्भावाद्भव्यत्वात् स्वय पुत्रीभावपरिणामशून्यत्वात्, स्वय पुत्रत्वेनानुत्पित्युत्पादित्यर्थं, रघुप्पन्नदिति गतार्थम्, यथोक्तं '[अ]गणि क्षुसिता[अगणिसेधिया] अगणिपरिणामिता अगणि- [जीव]सतीरेति वत्तत्र सिय'त्ति (भ० १० ५ उ ० सू १५) तर्थाऽन्योऽप्यत्राह-अद्वादद्वात् सम्भ्रनसि [३० उ ६-४९, कौ उ ०-११] इत्यादि, तायेव पितु शुभाचक्षानि पुत्राद्भवेन परिणमति क्षीरदप्रित्यवत्, इत्यादिभिनायसे इति प्रश्नाऽपि सैव पुत्रस्य या पितु, अथादिप्रशया मनुष्यादिप्रभावात् ।
- 15 गुणोऽगुण इति गुणभात्र एव प्रतिपिध्यते, न गुणसम्भ्रन, स चेष्ट शुगपदयुगपद्भाविता, भननलक्षणद्रव्यत्वात्, सद्ब्रह्मवादवद्वा तस्माद्बहुव्रीह्यावपि नासत्, सदेव तस्मात् सम्पूर्णनिरतिशय सदसद्वा ।

- दर्शयान-यदर्पाति । श्रुतो न तपुग्यत्वत्र हेतु पूर्यति-तस्येति, स्वयं स्वपितु पुत्रत्वात् पुत्रो न भवतीति तत्पुरयो नेष्ट इति भाव । तदेतन्म निरस्थानि-नातिगमितायमिति तदर्थमिति वचनं नातिशयेनार्थं गमयतीत्यर्थं । विमर्शं तदपि न समीचीन-
 20 नमित्वायुतत्वा नातिगमितानि युक्तमियत्र वारणमाह-दाक्षिण्येति । अत्रापीति, बहुव्रीह्यावपीत्यर्थं तत्पुरप इनात्रापि पुत्राभ्रन वनेन नया प्रतिपिध्यते न त्वन्वेन पुत्रेण साकमस सम्बन्धो निपिध्यते, इदंशब्दवाच्यपुत्रस्यैवैकत्वे स्वामिन पुत्रेण, कथ्यपदत्वे विध्यत्क्षणापुत्रेण सम्बन्धसद्भावात् कथं प्रत्याविविद्धमव बहुव्रीहि बोधयति भाव । तर्हि कथं तोऽपुत्रशब्द नोच्यत इत्याह नञ् इति, अपुत्र इत्येव नञ् उत्तरपदार्थं पुत्रमेव प्रतिपेयति तत्पुरपसमासार्थत्वात् सम्भ्रवादिति भाव । नहि
 25 सम्भ्रवत् तत्पुरपममास परिलग्यं गुर प्रथमविरुद्धार्थं बहुव्रीहिर्युक्तं कर्तुमित्याशयेनाह-तत्पुरपेति । सम्भ्रवत्कन
 2. दानान्याह-यथेति । अपुत्राव्याधमाह-स्वयमेवेति स्वयं पुत्रत्वेन न परिणमतीत्यर्थं । अयार्थाऽतद्भव्यत्वात्तिल्लेनानुपपन्नेव कथन श्लाह-तथेति । तुप्यत् शुभ्रन एति यायेनाह-बहुव्रीह्यावपीति । पुत्रपरिणामस्यायं न इत्यं कारण बीजं वा कर्ताऽनो नार्थं पुत्रात्मकं न पुत्र पुत्रलक्षणपरिणामोऽस्यागौ अपुत्र, परिणामपरिणामिनोऽभेदादभेदे पृथीति पुत्रात्मकताया एवात्रापि प्रायेणो नया क्रियत न पुत्रा तरसम्बन्धेति साधयति-अतद्भव्यत्वादिति, तत्र तद्भव्यत्वं तद्भव्यमिति कर्मधारय स परिणामस्य द्रव्यमित्यत्र तस्य वा परिणामस्य द्रव्यं तद्भव्यमिति वा, न ह्य तद्भव्यमस्य तद्भव्यमिति बहुव्रीहि, तथा
 30 सति अतद्भव्यवर्तिनि व्यधिरगणे स्थापितं ध्यम् । अत्रार्थे आगमं प्रमाणयति-अगणि इति । इत्यादेः साम्प्रनिरात्मकत्वं चचायां वादिता यद् द्वितीयपुत्रादहर्णं शास्त्रार्थं प्रदर्शितं तदपि न सद्गतार्थमिति दर्शयितुमाह-गुणोऽगुण इतीति । तस्या

(गुण इति) यद्द्रव्यं द्वितीयमुदाहरण तत्रैव गुणोऽगुण इति शास्त्रीय तदपि गुणभूतोऽप्रधानो द्रव्याध्व्युपमर्जन इतीष्टोऽथमर्थो [गुणप्रदस्य] न भवति, किं तर्हि ? स्वतन्त्र [ ] प्रधान द्रव्यमेवेति, उत्तरपदाभिधेयनिवारणार्थत्वात्त्रय, न तु नास्व गुणोऽस्तीत्यगुणो गुण, तस्य हि रूपादे परस्परतोऽन्य- रसादिगुणस्य गुणमद्वाजात्, सत्त्वादेवो गुणमद्वाजादे गुणरत्त्वात्, गुणभायो-गुणस्य गुणत्वमेव प्रति- पिध्यते न गुणसम्बन्ध स चैष्टो-गुणसम्बन्ध, युगपद्भाविता रूपरसगन्धस्पर्शसख्यानादीना गुणानां सम्बन्ध, अयुगपद्भाविमृत्पिण्डशिखरकस्थामरानादीनामयुगपद्भाविता, कृष्णनीलगुहुरत्तादिवर्णादिभेदानामयुग- पद्भाविता विनोपगुणानामिति, तथा मत्त्वार्थानामद्वाङ्मिभावेन युगपद्भाविता, महददृष्टारत मानादीनामयु- गपद्भाविता चेति, कस्मात् ? भवनलक्षणद्रव्यव्यात्-द्रव्यञ्च भव्ये (पा ५-३-१०४) भवतीति [भव्य] द्रव्य भवनसम्बन्धयोग्य, गुणा सन्दुल्लेखेन तिष्ठन्ति भवन्ति द्रवन्ति इति, गुणयन्ति गुणयन्ते द्रवयन्ते हायन्ते चेत्येक एवार्थ इति, सद्गुणवादवद्वा-यथा वा सद्गुणनयनादे सर्वस्य सर्वात्मन्यत्वात् त एव रूपप- 10

चष्टे-यद्द्रव्युत्तमिति । अत्रोद्देशभूतो गुणदाने यस्मात् भवद्भिरप्रधानो द्रव्याध्वीयात्प्रयते न तदर्थं, किन्तु स स्वतंत्र प्रधान द्रव्यमेवाह, अगुण इत्येतोऽगुणपदाभिधेयानिर्गसनपरत्वात्त्रय इत्याह-गुणभूत इति, रज्जुभूत यदि प्राधान्येनोच्यते तद्रव्य न तस्य प्रकाराप्रकर्षो स किन्ताप्रतिभेदहेतुमि परतंत्र सर्वात्मि प्रहृत्यते गुण पट इत्याह गुणभूत, अप्रधान - अवच्छेदरूपेण प्रतीयमान, द्रव्याध्वी-आधारेणामिन्नवृद्धिप्रयोऽत्रयमायेन सम्बन्धी उपसर्जन विशेषण स्वल्पेण परस्पर अविशेषणमुच्यते, एवंविधो गुणपदायो भवतामिण सोऽत्र न सम्भवतीत्यथ । अगुणो गुण इत्यत्र हि उद्देशभूता गुणशब्दाद्यो 15 गुणभूतनया नावच्छेदकत्वाऽऽध्वितयोपमननया वा प्रतीयते किन्तु तस्यैववच्छेदयत्ने विशेष्यचेनान्वयिनेन च प्रतीय- तेऽतोऽमा स्वतंत्र प्रधानं द्रव्यमेवाह-स्वतंत्र इति । यदि रूपादिगुणेषु न दृश्यतेऽगुण इत्यत्र च बहुनाहिराधीयते तदाऽ घटितायो दृष्टान्तं स्यात्, इत्यं हि पटादि रूपरसगन्धस्पर्शवत् तथा च रसाद्य घटादिनेन रूपेणापि सम्बन्धस्य सद्भावात् कथं गुणसम्बन्धप्रतिषेधो गुणे गुण्येतेत्याशयेनाह-तस्य हीति, यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये सन्निवचस्तदभिधाने त्वतन्त्राविति पाठश्च लभ्याभावो य इत्यर्थोपरसगन्धा गुणान्मनोऽन्यद्रव्यमिति विभिधाय पथात् अन्ये च स्वल्पि निर्वचन गुणस्य द्रायो द्रव्यमिति द्रव्यलभ १० णमुच्यते, गुणा स द्रव्येते मिथीक्रियते इति गुणस द्राव 'समियुद्बुध' (पा ३ ३ २२) इति च गुणमदृष्ट इति पठितोऽथ, अत्र गुणस्य सम्बन्धव्यवचार्थेति बोध्यम् । प्रहृतं तु साध्यसम्मतमत्त्वादिगुणमुदाहरणद्रव्याभिप्रायेणाह-सत्त्वादेवो गुणस द्रावनाद इति सत्त्वरज्जुमसो सद्भावा इत्यमिति वादेऽपि सद्भावापटकात्त्वात् गुणस्य रज आदिगुणान्तरसम्बन्धवत्त्वात् गुणे गुणसम्बन्धप्रतिषेधो न युज इति भाव । तदेवमुद्देशभूतगुणान्द्रव्य इत्यर्थानामुक्तवा प्रतिषेधमाह-गुणभाघ इति । गुणाना रूपरसादिसामान्यगुणानां सहभावेतैव परस्परं सम्बन्ध, विशेषगुणानाम् कृष्णनीलकादीनां तथा मृत्पिण्डशिखरकदीनां विशेषे 2० पाणामयुगपद्भावेन्यमस्तानि न गुणसम्बन्ध प्रतिषेध इत्याह-न गुणसम्बन्ध इति । गुणसद्भावाद्द्रव्यवदे गुणाना सम्बन्ध दर्शयति-तत्तदिति । गुणक्रियादिभावेन युगपद्रुगुणपद्भाविपयावरूपेण भवनस्यरूपत्वाद्द्रव्यस्य न गुणसम्बन्ध परिहाय दत्तायन हेतु माह-भवन्तलक्षणेति भवनन हि द्रव्यं लक्ष्यत इति भाव । इदमेव लक्षणं द्रव्यान्द्रव्यवत्त्वाऽऽभिर्भावयति-द्रव्यञ्चेति, भव्यस्यै दृशवत्त्वात् स्वायं प्रतिष्ठितेस्ते यत्प्रत्यया निगालते, हरिव इत्यं भव्यमिचर्यं, भव्यमिति च भव्येणयत्रवचनीयोपस्थानीयन्यासाख्या पाया वा' (पा ३ ० ६०) इत्यन वचरि वा निगालत, भवतीति भव्यं द्रव्य तदर्थं-भवनसम्बन्धयोग्यमिति भाव । गुणसद्भावो 30 द्रव्यमिति लक्षणमभिप्रायेणाह-गुणा इति, तिष्ठतीति गतिनिवृत्ति-लक्षणं स्थितिमात्रं न विवक्षितमपि तु भवन्ति-उत्पद्यन्ते, द्रवन्ति-गच्छन्ति-विनश्यन्ति चात उत्पत्त्यद्यप्रोक्त्यात्मक्यमुच्यं, अनेनापि भवनलक्षणद्रव्यवत् छिन्नतम् गुणस्यार्थमाह- गुणयन्तीति । सद्गुणनयनेषुया द्रव्यमेव युगपद्रुगुणपद्भावेतया परिणमतीत्याह-सद्गुणवादावच्छेति, रूपमेव तथा तथा भवति

स्मात्प्रतिद्रव्यविशेषा स्वनात्यपरिस्वागेन युगपदयुगपच भवति द्रव्यति, द्रव्यते भूयते तैरेवेत्युक्तम्, तस्माद्बुद्धीहायपि नास्त्, मदेवेति प्रस्तुतोपनय, यत्रोक्त 'अत्यिक्त अत्यिक्ते परिणमति' इति 'णत्विसत् स्थित्ते परिणमति' (भ० ग० ०) इति, तस्मात् सम्पूर्णनिरतिशय मदसद्वेति, तस्मादसत्कार्यं न सत्तया मन्वध्यते सत्त्वाभावात्, असम्पूर्णमदमत्त्वाभावादित्युक्तम् ।

5 तथा-

स्वचनविरोधादे सदप्यसत्, सत्तासम्बन्धरहितत्वात्, सत्तासम्बन्धश्च सदिति लिङ्गात् सदभिधानप्रत्ययदर्शनादनुमीयते, अत सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्युक्तं भवति सत्तासम्बन्धेन च भावमान सद्भवतीति, ततो यच्च भाव्यमान सद्भवति तदारम्भकेभ्यो भवति, द्रव्याद्या रन्धद्रव्यान्तरवत्, भाव्यमानभवित्वात्, तस्मात्तस्यामप्रस्थायामसत् तत् सदिति च नुवत्

10 स्वचनविरोधोऽनुमानविरोधश्च ।

स्वचनविरोधादे' सदप्यसदिति यदपि सदिति द्रव्यादिकार्यमिष्टं तदपि स्वचनविरोधा- देर्दोषादसत्त्वेन जायत इति पक्ष, स्वचनादिविरोधा-दानुमानविरोधद्वारेणैवोद्भावयिष्यन्ते, सत्ताऽभावात्, तस्यामत्त्वे हेतु -सत्तासम्बन्धरहितत्वात्, सत्ताया मन्वध्यमनुभूय मदित्यभिधान प्रत्ययश्च लभते कायम्, विशेषणस्वरूपामिधानप्रत्ययभाक्त्वाद्दिशेऽप्यस्य, दण्डनिमित्तदण्डप्रभिधानप्रत्ययभागेददत्तत्वात्, सत्तास-
15 म्बन्धश्च सदिति लिङ्गात् सत्भिधानप्रत्ययदर्शनादनुमीयते, अत सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्युक्तं भवतीति परमतसमर्थनमेव तावदत्तत्, तस्मात् सत्तासम्बन्धेन भाव्यमान सद्भवति-परत आत्मलाभ लभते न

परमाण्वेव तथा तथा भवतीति द्रव्यगुणयो समता प्रशासता । एवम कार्यस्य द्रव्यादेश्चुमीहिणाप्यसत्त्वं न बहु शक्यमित्युपसं हरति-तस्मादिति । सत्यसत्त्वोर्गिनत्पवत्त्वात्पत्ते कार्यं प्राक् स्वस्वसत्त्वं पथात् सत्तासम्बन्धात् सद्भवतीत्युक्तमिल्लाह- तस्मात् सम्पूर्णंति । एवं सत्तासत्त्वयो सम्पूर्णनिरतिशयस्वात्मकत्वे सिद्धेऽसत् सत्त्वोचिते स्वचनविरोधाय भवतीति 20 प्रशंस्यति-स्वचनेनेति, द्रव्यादिकार्यं त्वया सदिति पक्ष भवति स्वचनविरोधादिदोषात्, कथं स्वचनविरोधादिदोष इत्यत्राह-स्वचनादीति । उद्भावनायां हनुमाह-सत्ताऽभावादिति । सत् कथं स्यादित्येतन्मतेन दर्शयति-सत्ताया इति ननु द्रव्यनविशिष्टं पृथिवीत्राते-तोवात्वात्पिष्टपटात्पि रूपेण शक्यतेऽभिधीयत च नेमे प्रत्ययाभिधान निरानसिते भवितु गदत इति तन्निमित्ततया पृथिवीवचनत्वात्पक्षे धर्मा अभ्युपेया येषां सम्बन्धमनुभूय तदेव द्रव्यं पृथिवीवचनत्वात्पिष्टपटवारेण प्रत्ययं तदनुभूलाभिधानम लभते नान्यथा-सत्त्वं द्रव्यस्य सदिति प्रत्ययाभिधाने अपि सत्तासम्बन्धमनुभूयैव भवत यथा 30 देवता एव एव दण्डदण्डगुणदिलम्बन्धमनुभूय दक्षी दण्डो दण्डलीलादिप्रत्ययं व्यपदेश्य उभय इति भाव । सत्तासम्बन्ध कथमित्याह-सत्तासम्बन्धश्चेति 'सन्नि यतो द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता' (वै अ १ आ० २ सू० ७) 'इहेमिति यत् कार्यकारणयो स सम्बन्ध (च अ ७ आ २ सू० २६) इति सूत्राभ्यां द्रव्यादिषु त्रिषु यत् सत् सन्नि प्रत्यय तयापिच शब्दप्रयोगे वा सा सत्ता इह द्रव्यादीं सत्तेति बुद्धे सम्बन्धव्यतिरेकतोत्पत्त्यायोगात् किं द्रव्यं सम्बन्ध इत्यनु मीयते बुद्धेऽप्यो संयोगविशेषवदिल्याभ्यां सत्तासम्बन्धपक्षिदिति भाव । एतेन फलिताधमाह-अत इति, एवम सत्तास 30 म्बन्धेनेवेदं द्रव्यादि सद्रूपेण भाव्यत नान्यथेति त्वरीयोऽभिप्राय इति भाव । इमेव धर्मित्वेन प्रदर्शयन्ति-तस्मात् सत्तास म्बन्धेनेति । ततात्पर्यं दसवर्ति-परत इति सामान्यरूपेण आत्मलाभमन्वय विशेषरूपेणात्म ग्रहणसम्भवात्, अन्यथा धर्म्यं

स्वत इत्ययं, तत किं तत इत् भवति यच्च भाव्यमात्रं मद्भवति तदारम्भकेभ्यो भवति-कारणद्रव्या
दिभ्य इत्यर्थं, साध्यानुगतसाधनप्रचनत्वात् साधर्म्येदृष्टात् एष, तत्रिदग्नं हेतुनाऽव्यवहित प्रतिपत्तिलाघ-
वार्यं द्रव्याधारत्वद्रव्यांतरादिवदिति-यथा द्रव्यगुणकर्मभिर्द्रव्यगुणान्तरात्पारभ्यन्ते, कर्म च गुणैः सयोग-
विभागप्रयत्नगुणत्वसंभारदृष्टे, तथा मत्तयाऽऽरभ्यते सत्कार्यम्, हेतुरत्र-भाव्यमानभवितृत्वादिति
व्याख्याताय, तस्मात्तस्यामत्रस्यायामसत्तद्रव्यादिकाय, अमत्तमदिति च श्रुतत्वं स्वचनप्ररोधोऽनुमान-
विरोधश्च, प्रत्यक्षाभ्युपगमरूढिविरोधा अपि योज्यास्तथैव, एव तावत् द्रव्यादिनामर्थमुत्पत्त्यनस्थाया स्वत
एवामीतीष्टमपि सत्तासम्बन्धाद्भवितृत्वादमदेवेत्युक्तम् ।

न केवलं द्रव्यमेव सत्तदा, किं तर्हि? सत्तापि च नास्तीत्यापादयिष्यते हेतुमद्भावेन कारणत्वा-
दिभ्य, कारणत्व तावत्-

सत्तापि च कारण भावकत्वात् आरम्भकत्वात्, सति सत्तान्तराधानमिति चेन्न, तुल्य-
त्वात्, एवमपि कारणमेव ते सत्ता, मति सत्तान्तराधायित्वात्, पटसत्ताधायित्वन्तुसयोगत्वात् ।

(सत्तापि चेति) कारणत्व तावत्-सत्तापि यदि द्रव्यादे कार्यस्य भवतो भावितृत्वात्
तत उक्तविधिना कारण भावकत्वात्-भावयितृत्वादित्यर्थं 'तसिलादिप्याह' 'रसुच' (पा० ६-३-३५)
इति पुनर्भावात्, आरम्भकत्वमिति, पटस्य तत्त्वादिवदिति वक्ष्यते, इह तु सामान्येन, यथा
आरम्भना परमाणय तत्समजायिन सयोगविभागा अदृष्टादिगुणाश्च मापेक्षनिरपेक्षा क्रियाश्च
दृष्टादिहेतुना, कारणानि भावयानि यथासम्भवं द्व्यणुनादिकार्यद्रव्याणा गुणाना र्ज्मणाश्च, तथा
सत्तापि कारणमिति, मति सत्तान्तराधानमिति चेत्-स्यामत् स्वयमुत्पत्ते समजायममजायिनारणार्ये

प्रतिदे वय विरोधरूपेणानुगतम इति भाव । स्यादेवं को दाप इत्यनुमानविरोधमुद्रावयितुं सहकार्येणमाह-यथेति, भाव्य
मानभवन हेतु आरम्भकेभ्यो भवनं ग्राह्यम् एव साध्यानुगतस्य हतोर्वाङ्कत्वाच्चनस्मिं साधर्म्येणान्तपरमिति भाव ।
हेतुमुदीर्य निरदानं प्रदर्शनीय प्रतिनाहेतुत्वाहरणात्कृत्वा कर्ममद्भावात् तन्वच कर्मस्युत्पत्त्यानभिधाय हेतुं निरदानमुच्यत इति 20
यद्वाह-तत्रिदग्नानमिति । यथेति-एकस्मिन्नेव द्रव्य समवायिकारेण द्रव्यगुणकर्मणि जायते गुणश्च द्रव्यगुणकर्मणि
भवति, बहुधादिनोदनाभिधातुगुणवत्त्वसंभारत्पदवात्सयोगप्रयत्नवात्सयोगाद्यमनवायिकारणकत्वं कर्मण इति दृष्टान्तार्थं ।
एवं सत्कार्यमपि सत्तयाऽऽरभ्येतेत्याह-तथेति । हेतु त्वायति-भाव्यमानेति, भाव्यमानस्य तत् भवितृ च-भाव्यमानभवितृ
तस्य भावस्तस्यापि विमदं मत्तया भाव्यमानत्वे सति भवितृत्वान्वित्यं । एवम मत्तासम्बन्धात् सत्त्वयिमे मत्तासम्बन्धात्
प्रवृत्तत्वात्पान गवववणमुक्तानुमानविराधित्वं न स्ववचनविदमिवाह-तस्मात्तस्यामिति । एव परवृत्तार्थमाह-एव 25
तापदिति । स्वत एवास्तीति-स्वरूपमदिति यथा द्रव्यस्य सत्तासम्बन्धात्तद्वानुत्पत्त्यात् अस्तत्त्वमुक्त तथा सत्तापि कारणत्वादिहेतुना
द्रव्यमनामिन्ने निरूपयिष्यत कारणत्वादिहेतुत्वं तत्र प्रदर्शयति-सत्तापि चेति । भवतो द्रव्यादे मत्तया भावकत्वं यद्वावर्तं तत्
कारणमित्यननामावात् सत्ता कारणम्, आरम्भकानि परमस्वीति यथा द्वापुत्रदेर्भाव्यत्वात् कारणानि भवन्ति तथं वाह-सत्तापि
यदीति । क आरम्भक इत्यह-आरम्भक इति । तत्कार्यात्वाह-यथासम्भवमिति । ननु स्वकारणेभ्य सत्त्वयिमे
स्वरूपत्वेन कार्यं सत्ता सत्त्वयिमेत्ययति न तु मद्रूपं वायुत्पादयतीति न कारण सत्तेति इत्यत्र-सतीति । तद्व्याचष्टे-स्यान्म 30
तमिति, यथा परमत्वात् आरम्भकत्वात् कारणानि भवन्ति न तथा सत्ता कारणभनारम्भकत्वात् तत्तदारम्भकत्वात् विषम

द्रव्याण्यै कार्यं स्वभावरत सत्येय सत्तातरमन्ववे मत्त[। म]माधीयते तस्मात्सत्ता नारम्भिका,
अस्या अनारम्भरत्वाच्च न कारणमण्यदिवत्, अतो वैषम्य दृष्टा^१तदार्ष्टा^२तिकयो, भावरत्य वा तस्या
नास्तीत्येवमत्र, तुल्यत्वात्—अन तरोत्^३ष्टवादिद्विशेषणस्वरूपसदभिमानप्रत्ययानुमितमत्तासम्प^४न्ननिवृत्ते,
अभ्युपेलाप्यभाववरत मति सत्तान्तराधायित्वाच्च मत्ताया ण्यमपि कारणमेव ते सत्ता, मति सत्ताव-
राऽऽधायित्वात् पदसत्ताऽऽधायित्वनुसयोगवत्, यथा त तुभि परस्परसयोगापेक्षैरारब्धे पटे सति
तस्योय सत्ताममवायन सम्बन्धसत्त्वमाद्धान कारण दृष्ट तथा सत्तापि स्यादिति ।

स्वान्तमारम्भभा परमाणो न सयोग, तस्माद्वैधर्म्यमित्येतच्चायुक्तम्—

सयोगस्याप्यारम्भकत्वेष्टे कारणत्वमात्रसाधनाद्वा न दोष, अथ वा वृत्तसत्त्वातिरिक्तस
त्त्वरत्वात् कारणमेव, तन्त्वादिवत्, तथा च द्रव्याद्यन्यतमदेव तत्तामान्यम्, तस्मात्
१० सदन्तित्व द्रव्यवत् कार्यं कारण सामान्यविशेषणञ्च, द्रव्यादिवत् ।

(सयोगस्येति) सयोगस्याप्यारम्भरत्वेष्टे कारणत्वमात्रसाधनाद्वा न दोष इति, अथ वा
वृत्तमत्तातिरिक्तमत्तरत्वात् कारणमेव, सत्तेति वर्त्ते, यस्माद्दृक्तस्य—निष्पत्तस्य कारणान्तरे स्वभाय
मत ततोऽतिरिक्त सम्बन्धमव करोति मत्ता, तस्मात् कारणमेव, यो दृष्टान्त ? तन्त्वादिवत्, यथा वृत्त
सत्त्व तत्तुल्य तदतिरिक्तपदमवकरो कारणञ्च तथा सत्तेति, अथ वा यथा वृत्तस्य तन्तुभिरारब्धस्य पटस्य
१५ जमोत्तरकालमपि सत्त्वं कुर्वन्तस्तत्तत्त प्य सयोगापेक्षा कारण पटस्येप्यन्ते तथा सत्तापि वृत्तसत्त्वातिरि-

एवयानारम्भरत्वाद्भावकत्वमेव तत्र नास्तीति भाव । यथा मत्ता सतो नारम्भिका तथा सत सत्तातराधायिनाऽपि न स्यात्,
तुल्यत्वात्—विनियमवशात्तत्त्वात् तथा तानुमिमा प्रोक्तया सत्ता न तिथ्यतिराह—तुल्यत्वादिति । भावविद्वेषानां सति सत्ता
नाराधानाभ्युपे^१मपि कारणत्वमाह—एवमपीति, यथा तानुसयोग स्वार्थे स्वरूपसति पते सत्तासमवायन्य सत्त्वं पोषक
कारणं भवति तथा मत्तापि कारण स्यादिति भाव । अथ सयोगस्त्वाना नारम्भकौऽतो नोपागानं फलस्य, तन्तु परमाण्वादिरेवोपा

२० दानमत कारणमारम्भरत्वात् तन्तुसयोगवदिति निदर्शनमनुपपन्नमित्याह—इत्यां समाधानमाह—सयोगस्यापीति, संयोगस्यासम
वायिकारण्यपि आरम्भरत्वं द्रव्यगुणां सजातीयारम्भरत्वं साधर्म्यं वदता भवतामिष्टमेति भाव । अथ वा नानोपादानत्व
रूपे कारणं साध्यमपि तु कारणत्वमात्रमतो न बंधममित्याह—कारणत्वेति । हेतुपि नारम्भकत्वरूप भावकत्वं साध्यहेत्यो
रेव्यात् तस्मात् हेतुवन्तर दशयति—अथ वेति, सत्ता कारणम्, वृत्तसत्त्वातिरिक्तमत्तरत्वात् तत्त्वादिवत् इत्यनुमानम् ।
हेतुत्वमाह यस्मादिति प्रतिनियतकारणरत्वात् स्व्यप्यगति काय सत्ता स्वसम्बन्धात् सत्त्वं करोतीति भाव । दृष्टात् स्फुरीरुतेति-

२५ थयेति, आश्रयवचरितमथ गतैव तानुपादात्तु तन्तु वपटत्वात्तिहा यथा गो सत्ता गोत्वं अत्रस्य सत्ताऽत्र तथय तदु
सत्ता तन्तुत्वं पटगता फलम् जातैर्धर्मव्यतिर्यक्तयथीना तस्मात् व्याप्यकारणानां प्रयोजकत्वं कार्यत्वो कारणानां
गद्व्यपेक्षी नयायिरेपि कायनाया प्रतिनियतधर्मावच्छिन्नत्वं कारणताया प्रतिनियतधर्मावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजकत्वाभ्युपगमात्
तस्मात् वृत्तवत् तन्तुत्वं फलसत्त्वं फलं करोति एव च तानुमिमा सत्तापि फनिष्पत्तकरीति भाव । वृत्तमत्तस्य कारणार्थेण
फल्य स्वस्वगत फलसागरवन्तरे मत्तामवायनं सत्त्वं तन्तव इवैतत् तथा सत्तापीत्याह—अथ वेति । तदेव सत्ताया कार

३० णत्वे तिष्ठे यत्कारणं तद्व्यगुणवत्तान्यतमत् दृष्टम्, यथा परमाणव तत्त्वमवायिन सयोगविभागादय विन्याथ उक्तञ्च सदन्तित्वं
द्रव्यवत् काय करणं गामावधिरेवमिति द्रव्यगुणवत्तान्यतमत्तदय इति प्रयागा कारणत्वमत सत्तापि कारणत्वात् प्रयं गुण

सत्त्वरत्नरत्यात् फारणमेव स्यात्, आदिग्रहणात् फपालवीरणादिद्रव्याण्युदाहृतव्यानीति, तथा च द्रव्या-
द्यन्[तम]देव तत्सामा य-सत्त्वारय द्रव्य गुण कर्म वा ततोऽन्य[तमत्] स्यात्, यद्वि फारण तद्रव्य
गुण कर्म वा ततोऽय[तम]द् दृष्ट, यथा सन्तवसत्सयोगाश्च तत्क्रियाश्च तथै सामा य सत्त्वारयम्,
तस्मात् सामान्य सन्तित्य द्रव्यवत् कार्य फारण सामान्यविशेषणश्च, द्रव्यादिवत्, अतो द्रव्यादीनामेव
सदादिपटविशेषा इति व्याख्या व्यर्था ।

अत एव च नास्य सत्तदिदमसदिति स्यान्वयवृत्तिसत्त्वाव्यतिरेकवृत्तिनिष्कलम्बतोऽत्र
धारितसत्त्वं द्रव्यादि व्याख्यातम्, तस्मात्तदर्थमभिधानप्रत्ययहेतुनाऽन्येन नार्थ, स्वत एव
सिद्धप्रयोजनत्वात्, तत्रान्यस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्द्रव्यादावनयकाश स्वत एव सिद्ध-
प्रयोजनत्वात्, सत्तासामान्यादिवत्, आकाशादिवद्वा यथा वा पुत्र एवापुत्र उच्यते स्वगत-
पुत्रत्वमसिद्धान्यव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययदेवदत्त पुत्र एव सजनपेक्षपुत्रत्व, अत्र स्वभासि-
द्धेरेव द्रव्यादित्य नेतरसत्त्वादिति सत्ताया निराकरण कृतम्, द्रव्यत्वाद्यप्येवमेव निराकार्यम् ।

अत एव चेत्यादि, एतस्मादेव द्रव्यार्थयतमस्वरूपत्वात् सत्ताया सामान्यारयाया, नास्य
सत्तदिदमसदिति विगृह्य असेल्लयाधेति च व्यतिरेकान् द्रव्यगुणप्रमाणस्य प्रत्यस्य सतोऽत्रधारणार्थ
प्रतिषेधवाचिना नवा द्यवच्छेदा सत्तामभ्युपगतस्य स्वान्यवृत्ति सत्त्वादव्यतिरेकवृत्ति च निरूपितै-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां नि कारणाभ्या निष्कल परिपूर्णं स्वस्वतोऽत्रधारितश्च सत्त्वं यस्य तद्रव्यादि द्रव्यान्त
रादि मद्रव्यतिरेकेण स्वान्येन च यथा व्याख्यात सिद्धयति च, तस्मात्तदर्थ-द्रव्याद्यधधारणार्थ अभिधान-
प्रत्ययहेतुनाऽन्येन सत्तादिना ताथ [न]प्रयोजनम्, स्वत एव सिद्धप्रयोजनत्वादित्युक्तोपसहार, अत्र
पृथक् साधन-तत्रेत्यादि, द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य मद्रभिधानप्रत्ययहेतोर्द्रव्यादावनयकाश, स्वत एव सिद्धा-
भिधानप्रत्ययत्वात्, यत्र स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्वं तत्रान्यस्य सदभिधानप्रत्ययहेतोर्नावनयकोऽस्ति,

कर्म वा स्यात्साह-तथा चेति । एव सामान्यस्यापि गणान्पिडविणोपवत्त्वात् प्रयाणामेव सत्तुक्तिरुपेक्त्वाह-तस्मादिति । 20
एवम सत्ताया द्रव्यगुणकर्मायनमरूपे त्रिंशे द्रव्यात् स्वत एव सामान्यविशेषकतया न घटान्निर्णय गतव स्यामानमन्यत्र सत्ता
मयत्रि न वा स्वतत्त्वं परतो लभत इति घटान्निर्णय स्वायवृत्ति स्वायव्यतिरिक्तश्च अत एव तत् सम्पूर्णनिरतिशयम्, तस्मान्
द्रव्यात् स्वत एव गद्रूपत्वात् नाम्य व्यतिरिक्ता सत्ता पत्तान् सत्त्वरही विद्यत सदभिधानप्रत्ययया स्वत एव सिद्धादित्या
शयेनाह-अत एव चेति । तद्वाच्ये-एतस्मादेवेति सत्तासामान्यस्य द्रव्यगुणकर्मत्वमस्वरूपवादिश्लेषः । नाम्य
सत्तदिदमसदिति पिश्याग-उत् सतो द्रव्यादेवेदमिति व्यतिरिक्तसत्ताप्रतिषेधो बध्यत सत्तुत्तमव वाशयेनाह-नास्येति, असेति 25
पदन स्वस्वव्यापिसत्त्वरत्नरत्यादां नवा प्रतिपन्नवाचिना व्यतिरिक्तसत्ताया व्यवच्छेदनाऽभ्युपगमात्प्रतिप्रय गति भाति । सत्त्वं
स्वस्वव्यतिरिक्तस्यान्यविन् व्याय वगत नायत्र च वगत इलाशयेनाह-स्यात्प्रयेति, सजातीयगजातीयतरम्यभावभूतमिति
भाव । अत एवैतन् सम्पूर्णनिरतिशयमित्याह-अचयेति । भवतु सत्त्वं तत् किमित्यत्राह-तस्मात्तदर्थमिति द्रव्य
गुण कर्म च सत्त्वेत्यवधारणार्थमित्यत्र । अत एव चेत्यादिना सिद्धमत्र तस्मात्तदर्थमित्यादिश्लेषेण वात् पांशुत्त्वमित्यत्र शब्दान्-
इत्युक्तोपसहार इति । पक्षसत्त्वहेतुरूपेण तमवाध साधयति-अत्रेति, उक्तोपसहाररूपताया अभावेऽनुमानप्रदर्शनपरत्वं 30

१ मि द्रव्यादयं ३ द्रव्याद्यववादश्च २ ति क वाचोयस्यात् । ३ क तसामान्य सत्तास्य द्रव्यम् ।

४ मि क द्रव्यद्रव्यतमम् । ५ क निरूपितमित्यस्यान्तरं नत्वन्वयस्यनिरिरेकवृत्तिश्च निरूपितमित्यधिक पाठो दृश्यते ।

यया मत्तासमयावशिष्येदिति, अथ वाऽऽश्रयात्रयिणो पारतत्र्यम्यात् यव्यात्पाठुत्तितप्रत्युत्थान मा कार्षीद्वेनेपि इति निराशङ्कामाशादिवदिति दृष्टान्त, यथा दिक्कालाकाशद्रव्याणि दिक्कालादि-
 मुग्यसामायशूयानीति, अथ वा प्रस्तुतोदाहरणमेव दृष्टात् स्वगतेत्यादि, अन्यव्यतिरेकयुक्ताभिधान
 प्रत्ययात्रश्रयणद्वन्वयव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययौ, तौ स्वगतेन पुत्रत्वेन ससिद्धौ यस्मिन् सोऽय म्गतपुत्रत्व-

- 5 ससिद्धात्रव्यतिरेकाभिधानप्रत्ययो देवन्त पुत्र एव सैननपेषपुत्रत्व स्वसुतमनपेक्ष्य व्याख्यातविधिना
 पुष्पान्तरस्य पितु पुत्र एव मत्पुत्र स्वसुनुत्वाभावादिति यथा पुत्र एवापुत्र उच्यत इत्यत्र
 दृष्टान्तं भावयित्वा णष्टातिवमुपनयति, अत्र स्वभावसिद्धेरित्यादि, -स्वभावसद्भावसिद्धेरेव द्रव्यादित्य
 नेतरसत्त्वात्-न सम्प्रविसत्त्वादिति निचारफल निगम्यते-एव हि विशेषविचारद्वारेण सत्ताया निराकरण
 कृतम्, द्रव्यत्वाद्यप्येवमेव निराकायम्, द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसामान्यविशेषनिरपेक्षभावभिधानप्रत्ययौ स्वत
 10 एव द्रव्यादीना मूलभौ, व्याख्यातवदिति, तथापि तुल्यप्रचचत्वात् ।

एतेन सत्सत्करत्नपक्षेऽपि साक्षात्कृतमेव वैयर्थ्यम्, स्वत एव सिद्धत्वात् ।

(एतेनेति) एतेन मत्सत्करत्नपक्षेऽपि साक्षात्कृतमेव वैयर्थ्यम्-नास्य सदित्यसत्पक्षे यथाऽभि-
 हित विचारावसाने नासत् सत्तरी सत्ता सद्रव्यातिव्यतिरिक्तस्य सत्ताद्रव्यत्वादे तत्सद्रभिधानप्रत्ययहेतो-
 रनवका, स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययत्वात् सत्तापदिति, तथा तथैव सत्ता द्रव्यादीना सत्तरी सत्तेत्य-
 15 नापीति प्रत्यक्षीकृतमस्माक त्रयैव वैयर्थ्यं सत्तामन्वधस्य, स्वत एव सिद्धत्वात्ति ।

तस्येति मत्ताऽनुमानं दर्शयतीति भाव, प्रयोगार्थं स्पष्ट एव । ननु द्रव्यादिराज्य परेण सद्रव्यादिभेदनि आधयि च सत्ता
 द्रव्यवादि स्वत एवेति वैशेषिके यदि गृहेत तर्हि ततोपायमाश्रयभूतं स्वत एवाभिधानप्रत्ययविर्यं दृष्टा तमुपन्यस्यति-आका
 शादिवदिति, आकाशादिव्यपदेश प्रत्यय गत्र स्वत एव नाकाशादिना परेण आकाशादीनाभेदस्यचित्तामाश्रयित्वेन
 सामान्यानभ्युपगमात्ति भाव । तथापि यथाशास्त्रादिना सम्बन्धनाप्येन वा धर्मोपाभिधानप्रत्ययविर्यत्वात् तर्हि त्वत्क

20 प्रस्तुतमुपगमात्पाठान्तात्मेनात्रापि गृहणेत्याद्यनाह-अत्र वेति । अनेन युक्तौ रसोऽपरस्य स्वात्मिन्यमयुक्तपदस्यतमामवत्
 अन्यव्यतिरेकयुक्तौ अभिधानप्रत्ययमिति मयमुक्तपत्रागेपिस्मृणारय इत्याह-अत्र चयेति, अभिधानप्रत्यययो सामान्यविशेषा
 त्मवचस्त्वविषयवेनात्रव्यतिरेकयुक्तता भाया । तौ च स्वात्मन् स्वत सिद्धमविशेषप्रयुक्तौ नान्यगतधर्मेण तथा च स्वनिष्ठ
 पुत्रचनेव देवन्त पुत्राभिधानप्रत्ययविर्यं यद्यपि पुत्रत्व पितृवापेक्षं तथापि पुत्राभिधानप्रत्यययोनि विप्रपेक्ष्यं प्रयात्र
 मियाश्रयणाह-तौ स्वगतेनेति, अन्यव्यतिरेकाभिधानप्रत्यया स्वनिष्ठेन पुत्रत्वनेव भवतो नान्यगतन पुत्रत्वादिनिति भाव ।

25 अनपक्षमुपपन्न इति, अनेने पुत्रत्वं यस्य यद्यिष्टं पुत्रत्व स्वसुतानपेक्षं तथापि नस्य स्वसुनापेषपुत्रत्वेन त्वपुत्र एवेति
 भाव । व्याख्यातविधिनेति अतद्रव्यत्वात् स्वयं पुत्रीभावपरिणामात्स्वत्वादिद्विषयुक्तविधिनस्य । सत्तानिराकरणविचार
 निगमयति-एवं हीति । इतरेषामपि द्रव्यवादिव्यतिरिक्तगामायागमनध्वं त्वा निराकरण वायमिन्विधिनाति-द्रव्यत्वादीति ।
 एतमगती द्रव्याद सत्त्वर सत्तामन्वध इति एव निराश्रय्य सत सत्त्वर सत्तासम्बध इति एव निराश्रय्यमाह-एतेनेति
 अयस्य एवभिधानप्रत्ययहेतोर्द्रव्याद्यनवकाश स्वत एव सिद्धाभिधानप्रत्ययवान् सत्तावदित्यनुमाननेत्येव । एतदेव याचष्टे-

30 नास्येति, असत्पक्षेऽप्यत्र सत्ता सत्तरी न भवतीति विचारस्य प्रात्तमगे यथाऽभिहितोऽनुमानने सत्तासम्बधसंशयवशात्
 येव सत्त्वपे-पि तदनवकाशात् सत्तादल्पनमन किमेव तत्कावस्य स्वत एव सिद्धात्ति तापर्यम् । ननु द्रवादिवाक्य यदि न स्वत
 सत्त्वं त्विन् सत्तासम्बधादेव ताह यत्तापि स्वतो न सती स्यात् त्वत्परसामान्यमन्वधान् स्वत, तथा तथापि सामान्यमव

१ सि नाकीर्तं पदम् । २ सि क सूचनपक्षः । ३ सि क द्र द्र स्वशूयत्वमा० ।

निश्चान्यत्—

यच्चनचस्था न दृष्टान्तात् वाक्प्रकाशितघटाद्यर्थक्रियार्थप्रदीपप्रकाशोपादानस्यार्थ-
वत्प्रकाशानुस्यारत्, इहापि द्रव्यादिकार्येण वस्तुभूतिप्रकाशमात्रेण द्रव्यादेरपयोगक्रिया
नास्तीत्यशक्तसदसत्त्वात् विचित्रोपभोगसिद्धयर्थं सत्तासम्बन्धोऽर्थवानेवेति ।

यच्चनचस्था नेत्यादि, यावदयवत्प्रकाशानुस्यारदिति पूर्वपत्रत्युच्चारणम्, अनवस्थादोष-
परिहारार्थं प्रतिसमाधाननिश्चयो नैव नोप दृष्टान्तात्त्यानि, दृष्टान्तस्तद्यथा—वाचा गमिते प्रकाशिते
घट इति ज्ञानमात्राधाने कृते तावता जलाद्याहरणादिक्रियाविनियोगार्थो न कृत इति तदर्थं घटग्रहणधार
णार्थश्च प्रदीपप्रकाश उपादीयते, तस्य वाक्प्रकाशादन्यप्रकारस्य प्रदीपप्रकाशस्योपादानं न व्यर्थम्,
न च पुनस्तस्यास्य प्रदीपोऽयो वा प्रकाशं प्रकाशनार्थमुपादीयते, तस्मात्त्रैव व्यवस्थिततत्राज्ञानवस्था-
दोषोऽस्तीत्येव दृष्टान्त, उपनय—तथेहापि द्रव्यादिकार्येण वस्तुभूतिप्रकाशमात्रेण स्वरूपणोत्पादितमा-
त्रेण वाक्प्रकाशितघटस्थानीयेन द्रव्यादे कार्थस्योपयोगक्रिया नास्ति, पुरुषोपभोगार्थाश्च सर्वा क्रिया इति
अत कारणात्, अमत् अशक्तमदसत्त्वात्—अशक्तस्य स्वार्थस्वरूपेण सत एवासत्त्वात्, अङ्कुरावस्थायामिव
ब्रीहे, अकठिनारम्भायामिव वा क्षुत्प्रतीकाराशक्तसद्ब्रीहिवत्—विचित्रोपभोगसिद्धयर्थं—घटपटकटादिभि-
परस्परव्यतिरिक्तैर्जलधारणत्वव्याप्राणप्रच्छादनाद्युपभोगसिद्धयर्थं विचित्रेषु घटादिषु पटादिषु देशकालाकारा-
दिभि समानतातीयेष्वभिन्नाभिधानप्रत्यय व्यवहारसिद्धयर्थं स्वसामान्याचितेषु मत्त्वविशेषणेन प्रकाशान्त-
रेण सम्बन्धोऽर्थानेन, याकूर्प्रकाशितस्य पुन प्रकाशने प्रदीपप्रकाशस्येव ।

सामान्यमन्वयादिलेखनवस्था यदि च सत्ता स्वयमेव सती नापरयामाद्येनति नानवस्थेत्युच्यते तर्हि द्रव्यादिकार्यमपि
स्वयमेव सत् स्यात् किं सत्तयेत्याशङ्क्यां वैशेषिकेण अस्मादिह तदाचो—यच्चनचस्था नेति । नास्त्वनवस्थानेप
वक्ष्यमाणत्वात्तानि वक्ष्यमानवस्थानवस्थानविरूप इत्याह—अनवस्थादोषेति । दृष्टान्तं तावद्व्ययति—वाचेति,
राम्याने यदि कश्चिद् दृष्टेऽस्मिन् घटो विद्यत इति चत्वारणाद्यर्थेन प्रति वदेतावता न जलाहरणाद्य सिद्धयति नित्यु
प्रदीपप्रकाशनं चत्वारिणां घटे विशाले ह्यनेन परिशुद्धते तदर्थं विचित्रतीति सामान्यतोऽवगतस्य विशेषतः परिज्ञानाय प्रदीपादि
प्रकाशोपादानेऽस्ति, न तत्र प्रदीपादिप्रकाशस्य प्रकाशनाथमपरप्रदीपाद्येभ्यो तदाऽपेक्षायाम्प्रकाशनाय एव व्यवस्थितत्वाच्चा
रयनवस्थेति दृष्टा तार्थं । तदर्थं—आहरणादिभिर्यासु घटानिर्विनियोगार्थम् । सामान्येन प्रकाशितस्यापि पुनर्विशेषणं प्रकाशनं न
निष्फलमित्याह—तथेति । अनवस्थाऽभावो वचि—न च पुनरिति । दार्शनिके तदर्थमुपनयति—इहापीति मरणमाम्जन
द्रव्यादिकार्ये सामान्यत उद्भूतिमात्रेण प्रकाशितेऽपि तावता पुरुषप्रयोजननिश्चयव्यवसायेन तत्स्थानेति भाव । तत्र हेतु
माह—अशक्तेति त्रयाद्यभिर्यासु अस्मर्थेन सदप्यसदवेति भाव । तत्रोदयप्राप्तीनामवस्था दृष्टान्तमाह—अङ्कुरेति ।
सत्तामन्वयधराक्वालीनोदितत्वस्थ दृष्टान्तमाह—अकठिनेति । सत्तासम्बन्धप्रयोजनं दर्शयति—विचित्रेति, घटपटकटादीना
भावैकरूपत्वे परिशुद्धयमाना विचित्रा उपभोगा न मन्युरिति सामान्यधर्मावच्छिन्नज्ञानामपि विशेषधर्मान्छिन्नचमारादृक्कमिति
स्वरूपतामपि सत्तासम्बन्धोऽपेक्षित एव न वा सत्ताया सम्पूर्णद्रव्याया प्रदीपप्रकाशस्थानीयाया सत्तातरापेक्षाः स्याति
नानवस्थेति भाव । विचित्रतासत्ताउपभोगेति कर्मधार्याभिप्रायेणाह—घटपटदि । विचित्रेषु देशकालाऽऽरारामि घटादिषु १०
उपभोग—अभिन्नप्रत्ययभिधानरक्षणो व्यवहारमत्सिद्धयर्थमिति सप्तमीतत्पुरुषाभिधानेणाह—विचित्रेति, सत्तामन्वयधरा

तस्मात्तेषामपि लघिप्रकाशयत्प्रदानस्था, सापि लघिरात्मन प्रणिधानारयेन वीर्येणापनीते ज्ञानावरणा-
दिकालुष्ये जीनस्वोपयोगलक्षणस्य प्रसात्प्रमात्र ज्ञानमुपयोग तेन प्रकाशयते, लघ्वेरप्युपयोगफलाया
तत्प्रकाशयत्प्रदानस्था, तस्यापि मतिज्ञानोपयोगादारभ्य यावत्केवलोपयोगस्य बाह्योपयोग्यद्रव्योपयोगप्रसा-
शयत्प्रदानवस्था, सोऽपि हि 'ज ज जे जे भावे परिणमति पयोगनीमसा दृञ् । त तद् जानाति जिणो
अपज्जवे जाणणा पत्थि ॥' (आ० नि० गा० २६६७) इति बाह्यनुपरिणामानुरूपोपयोगात् तत्प्रकाशय ५
उपयोगोऽपीत्यत पर पुनरुक्त भवति प्रकाशयत्प्रकाशयत्चक्ररूपेण, तस्मात् प्रकाशय प्रकाशान्तरप्रकाशय
प्रदीपप्रकाशोऽपि, अतद्रूपभावाधिगम्यत्वादित्यत्राह-प्रस्तुता सत्तापि चेत्यादि, सत्तापि चाश्रयस्य द्रव्यादेरत
वस्थाना[त्] तद्रूपप्रकाशयत्साधर्म्यमापादयितुमाह-प्रस्तुता सत्तापि चेत्यादि, सत्तापि चाश्रयस्य द्रव्यादेरत
द्रूपस्य प्रत्ययेनात्मान लभते-तेन प्रकाशयते, वात्प्रकाशावगमितस्यार्थस्य प्रदीपादिना प्रकाशनत्, न
खत एवेत्यनस्थादोपोऽत्रापि तदवस्थ ।

10

विद्वान्यत्-

प्रधानमपि चैव स्याद्भवता परिकल्पिता सत्ता, विश्वरूपोपभोगप्रतिपादनार्थत्वात्, गुण-
त्रयवत्, यथा सत्त्वरजस्तमोनामक पुरुषार्थं प्रवर्तमान प्रधानमेव, एव सत्ता प्रधानमेव
न ततोऽन्यत्, कार्यमपि च ते जन्मकालात् प्रागपि सदेव प्राप्नोति, अज्ञातसदसत्त्वेन व्याप्य
मानत्वात् सत्क्रियमाणत्वात्, उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवत्, यद्वा न तत् 15
सत्क्रियते, सद्भूतत्वात्, सत्तादिवत्, न तत्सत्ता सत्तान्तरमपेक्षते, सत्तासम्बन्धरहितत्वेऽपि
सत्तात्मकत्वात्, अत्यन्तानुप्रवृत्तसत्तात्, अनर्थसत्ताऽपि चान्यत्रानाधेया, तत एव,
स्वसत्तावदिति ।

दर्शनावरणवीर्यान्तरायन्योपसमाच भवतीति भाव । लघिरपि उपयोगप्रकाशयत्साह-सापि लघिरिति ज्ञानरूपोपयोग
प्रकाशयत् प्रमाणमित्यमनन्ति स चोपयोगमधिकैकामतात्रक्षणेन प्रणिधाननात्मनो ज्ञानावरणादेरपगम सति भवतीति भाव । 20
सोऽपि उपयोगे मतिज्ञानोपयोगादारभ्य केवज्ञानोपयोगपर्यतो प्राय स च बाह्यनुपरिणमित्यस्यविषयव्यापारलक्षणे
पयागाद्भवतीति भाव । अत्रार्थे प्राचामाचार्याणां परिणाम विना द्रव्यग्रहणाभावप्रकाशिकां गाथामाह-'ज ज जे जे' इति,
यद्यद्व्यं यस्मिन् यस्मिन् भावे प्रयोगे विश्वमया वा परिणमति तद्व्यं तथैव जिणो जानाति यत् परिणतिर्न स्यात् तर्हि दृश्य
गान् नास्त्विति गाथाया भाव । तत्तात्पर्यमाह-धाहायस्त्विति । किं तावताऽऽग्निविरिभि, स उपयोगात् तत्तत्
इति ३ एवं शङ्कायामनि तत्रापि प्रदीपप्रकाशावपेक्षा स च प्रकाशो इन्द्रियादिप्रकाशय इन्द्रियादि च बहुप्रभेदेपेक्ष
प्रकाशयत्प्रकाशाऽऽवतनसम्भवात् पुनस्तद्वचन पुनरपि भवतीति नोच्यत इत्याशयनाह-अत परमिति । अतद्रूपमिति, तत्रैव
स्वरूप यस्य भावस्य तेन भावेन योऽधिगम्य प्रकाशयते न भवत्सौ अतद्रूपभावाधिगम्यत्वाद्वात् आत्मस्वरूपेण प्रकाशयते
य आत्मस्वरूपेणाप्रकाशय स प्रकाशात्तरप्रकाशयो भवति प्रदीपनात्मस्वरूपेणाप्रकाशयतेन प्रकाशयते इत्यत्र
दृष्टान्तो न भवितुमर्हतीति दृष्टान्तोपसहारार्थ । दाष्टान्तिकी सत्तापि न तद्रूपभावाधिगम्यात् प्रकाशयते इत्यत्रैव
सत्तापि चेति । यदि स्यात्स्वरूपेणाप्रकाशयता तर्हि कत प्रकाशयत्साह-सत्तापि चेति । अतद्रूपमिति तत्रैव
जन्मते नित्यत्वात् तत्रथमात्मान लभत इत्यागाद्गाथामाह-तेनेति । दृष्टान्तमाह-धाहायस्त्विति । अतद्रूपमिति
सत्तासम्बन्धो यदि भवतिरभ्युपगम्यते तर्हि साख्यसम्मतप्रधानत्वमेव तस्या स्यादिति दृष्टान्तोपसहारार्थ ।

- प्रधानमपि चैवमित्यादि, सारूपपरिकल्पित सकलगतकारण प्रधानादिपर्याय स्याद्भ्रमता—ये
 १) नेपिणेण परिफल्यता सत्ता, विश्वरूपोपभोगप्रतिपादनाधत्वात्, गुणत्रययत्, यथा मन्त्ररजस्तमोनामत्र
 पुरुषाय प्रवर्त्तमान—पुरुषस्य विश्वरूपमुपभोग प्रतिपादयितु प्रवृत्तमान प्रधानमेव, न ततोऽन्यद्व्यतिरिक्त
 विश्वित्, निरात्तान्, एव सत्ता प्रधानमेव स्यात्, अनिष्टञ्चैतत्, किञ्चा यत्—कार्यमपि त इत्यादि
 २) यात्रद्वादिदिति, कार्यमपि तत्र द्रव्यादि जन्मालात् प्रागपि सदेव प्राप्नोतीत्येतदप्यनिष्ठापादनम्, कथं ?
 तत्त्वादिकारणानि प्रागप्युत्तरमात्राभाव्यमित्यन्तत्सम्बन्धिनि, अज्ञसदसत्त्वेन व्याप्यमानत्वादित्यादि
 हेतयो गताया यावत् सत्त्वियमाणादिति, उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवदिति ऋणात्, यद्वेत्यादि, अथैव नेप्यते,
 न तत् सत्त्वियते—द्रव्यागुल्यत्रमात्र न भाव्यते वा चेन्नचिदर्थोत्तरेण, सद्भूतत्वात्, सत्तादिवदिति, आदि
 प्रणाद्व्यवहारिणामान्यविशेषसमाययत्, न तत्सत्ता सत्तात्तरमपेक्षते—द्रव्यादीनामुत्पत्ताना स्वभासत्ता
 ३) मन्विरसत्ता नापेक्षते, सत्तासम्पत्तद्विद्वत्त्वेऽपि सत्तात्मत्वात्, अत्यन्तानुपवृत्तसत्तायत्—महासामा-
 यनदित्यथ, अनथसत्ता—‘अथ इति द्रव्यगुणपरिसं’ (३० अ० ८ आ० २ सू० ३) सन्नानियमादनयो
 मामान्यविशेषसमायया, तेषामनर्थाना या सत्ता सापि चायत्रानापेया, अनाश्रितेत्यर्थ, तत एव हेतो
 स्वसत्तादिलेखान्निष्ठापादनसाधनानि ।

- व्याचष्टे—सारूप्येति, मत्ता प्रमासिति प्रतिज्ञा तत्र हेतुमाह—विश्वरूपेति उपभोगप्रतिपादनार्थत्वादि हेतु, प्रधानस्य
 ४) कोऽनुपभोग इति चेत् किञ्च जगत् तद्रूप उपभोग यत्र विश्वरूपं महदहङ्कारादय सत्तायानुपभोगोऽभिन्नाभिधानप्रत्यय
 व्यवहारश्चान् । एतात्माह—गुणत्रययदिति । दृष्टान्त घटयति—यथेति, स्वयम् । दोषात्तरमाह—कार्यमपीति स्वकार
 वेभ्य स्वरूपद्रव्यनिर्माणोत्पन्नं कार्यमुपभोगाय नात्रमिनि अज्ञसदसत्त्वेन व्याप्यमानमपि तद्रव्यादिकार्य
 स्यात्तर्ही मत् तत्रा नमकात् प्रागपि सत्त्वावति मानार्थं । ननु तदानीं साध्यधर्म्येव नास्ति, अन्मरालात्प्राक्मत्तं
 नाप्य इत्याद्यायां प्रतिज्ञां प्रदायति—तन्त्वयानीति, जन्मात्तरकात्प्रतिवेनमित्येव य आत्मा—कार्यं तेन प्रागपि सम्पन्धी
 ५) मिति तत्र अज्ञसदसत्त्वेन कार्येण व्याप्यमानत्वात् हेतुघटना बोध्या । अथ यदि जन्मालात् प्रागपि कार्यं न सत् ततो
 न तत्र सत्त्वयत्तं भागित्विनिष्ठापादनमाह—अथेति । उत्पन्नमात्रं द्रव्यात् स्वराणे सत्त्वयत्तमेवेति न सत् क्रियत
 इत्यन्वयानि यदि द्रव्यात्कारणार्थं न वा चेन्नचिदर्थोत्तरेण भाव्यत इति साप्यार्थमाह—न भाव्यत इति, सत्ता भाव्यमानत्वे
 कोऽनुपभोग इति चेत् किञ्च जगत् तद्रूप उपभोग यत्र विश्वरूपं महदहङ्कारादय सत्तायानुपभोगोऽभिन्नाभिधानप्रत्यय
 व्यवहारश्चान् । एतात्माह—गुणत्रययदिति । दृष्टान्त घटयति—यथेति, स्वयम् । दोषात्तरमाह—कार्यमपीति स्वकार
 वेभ्य स्वरूपद्रव्यनिर्माणोत्पन्नं कार्यमुपभोगाय नात्रमिनि अज्ञसदसत्त्वेन व्याप्यमानमपि तद्रव्यादिकार्य
 स्यात्तर्ही मत् तत्रा नमकात् प्रागपि सत्त्वावति मानार्थं । ननु तदानीं साध्यधर्म्येव नास्ति, अन्मरालात्प्राक्मत्तं
 नाप्य इत्याद्यायां प्रतिज्ञां प्रदायति—तन्त्वयानीति, जन्मात्तरकात्प्रतिवेनमित्येव य आत्मा—कार्यं तेन प्रागपि सम्पन्धी
 ६) मिति तत्र अज्ञसदसत्त्वेन कार्येण व्याप्यमानत्वात् हेतुघटना बोध्या । अथ यदि जन्मालात् प्रागपि कार्यं न सत् ततो
 न तत्र सत्त्वयत्तं भागित्विनिष्ठापादनमाह—अथेति । उत्पन्नमात्रं द्रव्यात् स्वराणे सत्त्वयत्तमेवेति न सत् क्रियत
 इत्यन्वयानि यदि द्रव्यात्कारणार्थं न वा चेन्नचिदर्थोत्तरेण भाव्यत इति साप्यार्थमाह—न भाव्यत इति, सत्ता भाव्यमानत्वे
 कोऽनुपभोग इति चेत् किञ्च जगत् तद्रूप उपभोग यत्र विश्वरूपं महदहङ्कारादय सत्तायानुपभोगोऽभिन्नाभिधानप्रत्यय
 व्यवहारश्चान् । एतात्माह—गुणत्रययदिति । दृष्टान्त घटयति—यथेति, स्वयम् । दोषात्तरमाह—कार्यमपीति स्वकार
 वेभ्य स्वरूपद्रव्यनिर्माणोत्पन्नं कार्यमुपभोगाय नात्रमिनि अज्ञसदसत्त्वेन व्याप्यमानमपि तद्रव्यादिकार्य
 स्यात्तर्ही मत् तत्रा नमकात् प्रागपि सत्त्वावति मानार्थं । ननु तदानीं साध्यधर्म्येव नास्ति, अन्मरालात्प्राक्मत्तं
 नाप्य इत्याद्यायां प्रतिज्ञां प्रदायति—तन्त्वयानीति, जन्मात्तरकात्प्रतिवेनमित्येव य आत्मा—कार्यं तेन प्रागपि सम्पन्धी
 ७) मिति तत्र अज्ञसदसत्त्वेन कार्येण व्याप्यमानत्वात् हेतुघटना बोध्या । अथ यदि जन्मालात् प्रागपि कार्यं न सत् ततो
 न तत्र सत्त्वयत्तं भागित्विनिष्ठापादनमाह—अथेति । उत्पन्नमात्रं द्रव्यात् स्वराणे सत्त्वयत्तमेवेति न सत् क्रियत
 इत्यन्वयानि यदि द्रव्यात्कारणार्थं न वा चेन्नचिदर्थोत्तरेण भाव्यत इति साप्यार्थमाह—न भाव्यत इति, सत्ता भाव्यमानत्वे
 कोऽनुपभोग इति चेत् किञ्च जगत् तद्रूप उपभोग यत्र विश्वरूपं महदहङ्कारादय सत्तायानुपभोगोऽभिन्नाभिधानप्रत्यय
 व्यवहारश्चान् । एतात्माह—गुणत्रययदिति । दृष्टान्त घटयति—यथेति, स्वयम् । दोषात्तरमाह—कार्यमपीति स्वकार
 वेभ्य स्वरूपद्रव्यनिर्माणोत्पन्नं कार्यमुपभोगाय नात्रमिनि अज्ञसदसत्त्वेन व्याप्यमानमपि तद्रव्यादिकार्य
 स्यात्तर्ही मत् तत्रा नमकात् प्रागपि सत्त्वावति मानार्थं । ननु तदानीं साध्यधर्म्येव नास्ति, अन्मरालात्प्राक्मत्तं
 नाप्य इत्याद्यायां प्रतिज्ञां प्रदायति—तन्त्वयानीति, जन्मात्तरकात्प्रतिवेनमित्येव य आत्मा—कार्यं तेन प्रागपि सम्पन्धी

पुनस्तत्रैव दोष प्रसारान्तरेणोच्यते-

यदि तत्कारणसमवेत स्वत एव सन्न भवति सत्तासम्बन्धात् सन्नवति सदेव न, अस-
दपि, यद्येवमिष्यते असदेव तर्हि तत्, स्वतो निरुपाख्यत्वात्, वेदनादि हि निरुपाख्यमपि
स्वत एव सामान्यात्मना पररूपेण च सोपाख्यम्, तथाऽव्यपदेश्यत्वात् खपुण्णैलक्षणेन,
तथाऽविशिष्टत्वादिति, कार्यमपि वा प्राक् सत् एभ्य एव हेतुभ्यः उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवत् । 5

यदि तत्कारणसमवेतमित्यादि, यदि कारणेषु समवेतमात्र कार्य स्वत एव सन्न भवति
सत्तासम्बन्धात् सन्नवति सदेवेति-सदेव न भवति, अगुणगुणत्वादिबदसदमीति, यद्येवमिष्यते तत्
एवमापन्नमसदेव तर्हि, किं तत्, कुन ? स्वतो निरुपाख्यत्वात्-निरुपाख्यत्वादिति सिद्धे भवत इति विशेषण
वेदनादीना स्वसवेद्याना निरुपाख्याणा सत्ताचर्चानेकात्मिकता मा भूदिति, तद्धि वेदनादि-असाधारण-
रूपेण निरुपाख्यमपि स्वत एवै-स्वात्मनैव, सामान्यात्मना-अशान्तरेण पररूपेण च-व्यावृत्तेन सोपा-10
ख्यमिति, तथा[वि]विध विशिष्ट वा अपदेश्य-व्यपदेश्य, न व्यपदेश्य-प्रसारान्तरेण वेदनादिवत् व्यप
देश्य न भवतीत्यर्थ, खपुण्णैलक्षणेन, तथाऽविशिष्टत्वादिति, विशेषणेन हि सत्तादिना वस्त्वेव
सामान्याशादिना वेदनादि[धत्] सम्बन्ध्यते, नावस्तिरत्येवसाधर्म्यात् खपुण्णदसत् स्वादिति गतार्थम्,
एतदनभ्युपगमे कार्यमपि वा प्राक् सत्, उत्पत्ते, एभ्य एव हेतुभ्य स्वतो निरुपाख्यत्वादित्यादिभ्य, 15
उत्पन्नमात्रद्रव्यादिवत् ।

15

निरुपाख्यत्वात्-यदीति । तत्राचष्टे-यदि कारणेष्विति । स्वत एव सन्न भवति-स्वत एव परिपूर्णं सन्न भवति तं
स्वरूपत सत्त्वाभ्युपगमेऽपि न क्षति एवशब्देनासद्रूपताम्याहृते सदेव न भवतीत्यस्य सवया सन्न भवतीत्यर्थेन अतदपि, अपिश्च
स न समुच्चायक । आपाद्यमाह-सत पथमिति, हेतुमाह-स्वत इति । ननु कार्यमनन्, निरुपाख्यत्वादिलेवोच्यता किं स्वतो
निरुपाख्यत्वादिति अप्रोत्तरमाह-निरुपाख्यत्वादिति, वेदनादा निरुपाख्यत्वत्त्वेऽपि स्वसवेद्यत्वेनासत्त्वाभावात्तदन्तर्भवित्
हेतोर्व्यभिचारित्वं मा भूदिति स्वतो निरुपाख्यत्वमुच्यते तथा च वेदनादि न स्वतो निरुपाख्यमपि तु स्वत सोपाख्यमेव, स्वात्मनैव 20
सामान्यविशेषात्मना सोपाख्यत्वादिति भाव । निरुपाख्यं तत्त्वमित्यत्र विशेषणरूपेण समर्थयति-असाधारणरूपेणेति,
स्वानुभवैकवेद्यतया बौद्धादिस्मृतत्वलक्षणपादित्वपाद्यानुमशक्यमिति भाव । स्वतो निरुपाख्यत्वहेतोरेवाभिप्रायं स्वत इति
विशेषणसंग्रहेन प्रसारान्तरेण दर्शयति-तथेति, विविधमनेकरूपकारं, विशिष्ट व्यावृत्तं वाऽऽपदेश्यं आख्यायनयोर्व्यं नानाशब्दाभिधेयम
साधारणशब्दाभिधेयं वा तात्त्रयं यन्न भवति तदेदनादिवदव्यपदेश्यं न केनापि शब्देन खपुण्णैलक्षणेन वक्तुं योग्यमित्यर्थं
वेदनादि च सदादिशब्दैर्व्यपदेश्यमेव, न तु त्वरीयं धर्मं तात्त्रयमतोऽस्येवेति भाव । हाव तरमाह-अविशिष्टत्वादिति 25
अवच्छेदकत्वसामान्यानिरूप्यत्वादित्यत्र वस्तुमानं हि यत्किञ्चिन्निष्ठावच्छेदकत्वनिरूप्यमेव भवति त्वरीयं कार्यं तु न यत्किञ्चि
निष्ठावच्छेदकत्वनिरूप्यमित्यत्रावच्छेदकत्वसामान्यानिरूप्यत्वात् खपुण्णदिवदसदेवेति भाव । एतेषा हेतुना सद्भावेऽपि यदि कार्यं
सद्विष्यते तर्हि प्रागप्यत एव हेतुभ्य सन्न स्वादिति निष्पत्ते वापचमाह-एतदनभ्युपगम इति । अन्य कारणसामग्रीकृत-
भूतत्वभावसन्नात्रकारणसमवेतकार्यमानस्य सत्ताद्रव्यत्वात्प्रतिनियतधर्मसम्बन्धप्रयोगे न कल्पनाभावदुत्पत्त्यवस्थायामिदं द्रव्यमेव न
गुणादि, गुण एव न द्रव्यादि, किञ्च न द्रव्यादीति नियमो न सम्भवतीत्युक्तं तत्र सर्वदा तथैवेति न सत्ताद्रव्यत्वादिमन्वय 30

१ सि क च्चद्वदैनौ । २ छा ण्व च । ३, ४, ५, ६ सि क ०देश्यो । सि × × । ७ सि क वत् ।
८ सि क छा० भ्य उत्पन्नमात्रद्रव्यादिभ्य उत्प० ।

यदपि च कर्त्रादिकारकाणा समनायिनाश्च व्यापारस्य फलमशेषविशेषणविनिर्मुक्त स्वभापसद्भापमात्रं कारणसमवेत तदित्यात्मावधारण कृत्वा स्वयमेव यच्चोदित वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिरिति तत्तथैव-वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिरेव ।

5 यदपि च कर्त्रादीत्यादि कर्त्रादीना कारणकाणा समनायिना[म]समनायिनाश्च-मृदादीना देवदत्तदण्डादीनाश्च यो व्यापार-समेतस्य स्वसार्थारम्भ तस्य फल-घटादि कार्यमुत्पन्न वस्तुमात्र, तस्यात्माऽवधारण कायमित्यत प्रागुद्गाहितार्थनिराशङ्गीकरणार्थमाह-अशेषविशेषणविनिर्मुक्त-सत्त्वद्रव्यरगुणत्वधर्मत्वादिभि र्मर्षविशेषणैरितिमुक्त सम्प्र-प्रसङ्गात्प्रत्यय स्वभापसद्भापमात्र यत्तदुच्यते कारणसमवेत तदात्मनि-इत्यभाल्तावधारणकृत्वा स्वयमेव यच्चोदित वस्तुमात्रस्य निरतिशयत्वात् सत्त्वादिद्रव्यत्वादिविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्ति-न हि तस्यामत्रायाामिदं द्रव्य मया द्रव्यत्वेनात्रैव निवृत्तनीय न गुणधर्मत्वाभ्यामिति द्रव्यत्वस्य निलयनिमित्तकारणमस्ति, अतिजयाभावादेव, तथा गुणत्वधर्मत्वयोरपि गुणधर्मणोरिति, तत्तथैवेत्यादित्वदुक्तमेव कारणमिति तदेयोच्चारयति-यावन्नुपपत्तिरेवेति-सत्त्वादिप्रहणात् सत्त्वरद्रव्यत्वगुणधर्मत्वघटत्वरूपप्रगमनत्वाद्यसम्बन्धात् कारणसमवेतमवद्रव्यगुणादिर्नैरेषु सत्त्वाद्रव्यत्वादिविशेषणकृतसम्बन्धातिशयाभावादिति ।

1 एतस्य परिहारार्थम्-

यत्तु प्रत्युच्यते न, कारणसामग्रीविशेषसद्भावात्, यत्तुल्यजातीयात्रयप्रसयोगारब्धावयत्रिद्रव्यकार्यं द्रव्यत्वेन सम्बन्ध्यते यत्तु कारणगुणारब्धगुणान्तर 'तैरारब्धे कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणान्तरमारभन्त' इति वचनात् गुणत्वेन सम्बन्ध्यते, यत्पुन गुरुत्वादिभि स्वाश्रयसयो-

गमनशील-यदपि चेति । तद्व्यापारे-कर्त्रादीनामिति क्रियाजनकत्वं वारकत्वं सत्र साधनान्तरनियोगव्यापार 70 क्त्वा क्व चियेपिगततम कर्म, कारणान्तरसाध्यव्यापारे वरा, प्रेरणानुमतिव्यापारं सम्प्रदानं अवधिभावोपगमव्यापारो भरणानम् कर्माध्यव्यवहितक्रियाधारोऽधिभरणमिति व्यापारमेतौ कर्त्रादीना समनायिनारणभूतमृदादीनाय व्यापारै समुत्पन्नै कार्यं धीरामिति वस्तुत्वरूपवैरुपणं कार्यमिति भाव । वस्तुत्वरूपमेव दर्शयति-अशेषेति, उत्पत्तिदशायां निर्विकल्पस्वरूपशब्देन दर्शयन्नात्र न तानां धर्माधिक्यनिमित्तकव्यपदेशप्रवृत्तिरिति भाव । तदन निर्धार्यं स्वरूप न तदानीं द्रव्यवादीना सम्बन्ध सम्भवति विप्रेषणसम्बन्धयोः कवेन विशेष्यस्य सम्बन्धप्राप्तेः क्षणमात्रमतिशयविरहितेन वस्तुमात्रेणावस्थान- 25 ध्यनन्त्या निशानाभावेन इत्यन्त्यादि कथं सम्बन्धन, न गुणवादीत्याह-इत्यमिति । कुतस्तदानीं न द्रव्यत्वादिसम्बन्ध कर्त्राद वस्तुमात्रमिति, नियमयोः स्वरूपमतिशय, अयमत्रैव सम्बन्ध्यते नावत्रेत्याकारकनियमप्रसौजकरूपामाव तानांमिति सम्बन्धसदुपमात्रत्वादर्शन इति भाव । प्रथमक्षण एव द्वितीयादिभगन्त्वपि कार्यस्य वस्तुमात्रत्वेन निरतिशयत्वात् साधनत्वान्तरविशेषणसम्बन्धनियमानुपपत्तिस्वरूपस्य एवेति समापत्ते-तत्तथैवेति, प्रथमक्षणे नियमानुपपत्तां प्रदितं कारण द्वितीयोपपत्तेश्चैपि तत्रत्यस्य एतत्तथं विशेषणसम्बन्धनियमो भोपपत्तान् एवेति भाव । ननु कार्याणां प्रतिनियतकारणजन्यत्वात् 30 सर्वेषां कारणानां सर्वत्र कार्यं व्यापारानुमशक्यत्वं प्रतिनियतधर्मोर्वाच्छेदं कार्यं प्रतिनियतकारणमनाजस्य जनकत्वेन न सत्त्वरूपस्य दत्तकर्मसम्बन्धनयमावृत्तिरितिशायेव वैशेषिक शब्द-यत्तिरिति । घटपटादिद्रव्योपादिन्मुक्तव्यापारप्रयोज्या

1 नि ६ ह कर्त्रादीनाम् । २ नि क ह इ कायसत्ता । ३ सर्वत्र कारणमिति इति इत्येते ।

गसहितैर्वा स्वाश्रया आश्रया तरे वा पतनकर्मारभ्यते तच्च कर्मत्वेन सम्बन्धत इत्यस्त्यतिशय , एतन्निर्दर्शनमात्र सर्वत्र कारणसामग्र्यनियामकसद्भावात् प्रतिनियत सामान्यविशेषसम्बन्धो द्रष्टव्य इति ।

यत्तु प्रत्युच्यते न कारणसामग्रीविशेषसद्भावादिति, तद्धारयान-यत्तुल्यजातीयान-यवेत्यादि यावद्द्रव्यत्वेन सम्यध्यत इति द्रव्यत्वनिलयननियम-गृथिव्यतेनोपायुपरमाणुभिद्वाभ्या बहुभिर्गा 5 स्वसयोगापेक्षैस्तुल्यजातीयैरारब्धेऽयविविद्रव्यकार्ये द्रव्यत्वं निलीयत इत्यथ , यत्तु कारणगुणेत्यादि, 'तैरारब्धे कार्यद्रव्ये नियमत एव गुणान्तरमारभते' ( ) इति वचनात् तदारब्धे गुणान्तरे कार्ये गुणत्वनियमनात् गुणत्वेन सम्यध्यते, यत्पुनर्गुंत्वादिभि स्वाश्रये-यत्राश्रये गुरत्वं समवेत तत्र स[यो]गाभावे पतनकर्मारभ्यते, आदिप्रहणात् प्रयत्नोदनाभिघातसयोगवेगा कर्मारभते, स्वाश्रयसयोग-सहितैरेति, तैरेव गुरत्वादिभि स्वाश्रये कपित्थफलवृन्तादौ गुरुत्वेन कर्मण्यारब्धे तत्सयुक्ते ऋते पतन-10 मारभ्यते आश्रयातरे, तच्चारब्ध यस्तुमात्र कर्मकार्यमितराभ्या विशिष्ट कर्मत्वेन सम्बन्धत इत्यस्त्यतिशय इति दर्शय[न्]निरतिशयत्वस्यासिद्धतामापात्यति, एतन्निर्दर्शनमात्रमित्यादि यावद्द्रष्टव्य इति, सर्वत्र घटत्वं गोत्वादिरूपत्वादिगमनत्वादिष्यन्तया युक्तया सामान्यविशेषेषु कारणसामग्र्यस्य नियामनस्यातिशयिना सद्भावात् प्रतिनियत एव सम्बन्धो द्रष्टव्य ।

इति परिहारे ऋते प्रस्तुतनय आह-

अनेनैव परिहारवचनेन यत्तदुत्पन्न कार्यं तत्स्वत एव परस्परतो विशिष्ट विस्फुटीकृतम्,

नामवयवानां परस्परसंशान घटपटाद्यवयविविद्ध्यं जायतेऽन इयं सामग्री द्रव्यस्यैव न गुणस्य कर्मणां वति तथाविधसामग्रीविशेष स्वजन्ये कार्ये द्रव्यत्वसम्बन्धनियमप्रयोजकं, कार्यं तु न तन्नियमप्रयोजकमिति शयवदित्वाशयनाह-यत्तुल्यजातीयेति, अवयव्यतिरेकाभ्यां समवायेन द्रव्यं वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन ह्यनेन तदभावं चिच्छेत् कारणभूतैरवयवैरित्यर्थः । तदारब्ध कार्ये द्रव्यं वमेव सम्बन्ध्यते न गुणत्वादिरेखावायेनाह-द्रव्यत्वनिलयनेति । गुणत्वनिलयननियमप्रयोगेनामप्रीतिशेषमादर्शयति-यत्तिरिति, कार्यद्रव्यकारणसमाने द्रव्योपादित्वाऽवयवसयोगाद्यपेक्षा पार्थिवपरमाणादयोऽन्तगता कार्यगुणकरणगमाने च गुणोपादित्वा समवायस्वमवयवमवायिगमनायान्यतरसम्बन्धावाच्छिन्नवृत्तिमद्गुणविशेषोपापेक्षद्रव्यादयोऽन्तगता इति साहचर्यमाजाधीन कार्यविशेषे गुणत्वमेव सम्बन्ध्यते न द्रव्यत्वादीति भावः । क्मत्वाविच्छेदकार्यताप्रयोगेनामप्रीतिशेषमादर्शयति-यत्पुनरिति गेष्टादिर्वाप्युत्वं प्रतिवधप्रयोगाद्यभावधेस्त्याप्य कर्मविशेषस्य कारणभूता, तदिदं कर्म अत्र सयोगफलं पतनात्वं गुरुत्वसमानाधिकरणमित्यर्थः । प्रयत्नविशेष-यनादनविशेषे गुरुत्ववतो द्रव्यस्योपेक्षेणक्रियाप्रयोजकं, उद्वल्यत्रावभिघातो मुगलेन सह प्रवृत्तवात्मसयोगाद्य हन्ते यत्कम तत्प्रयोजक इति दर्शयत-आदिप्रहणादिति । अगमवायिकारणसमानाधिकरण क्रियाप्रयोजकमुक्त्वा तद्वाधिरणक्रियाप्रयोजकमाह तैरेवेति । एभि कारणविशेषरारभस्य कर्मवचनियमात् तत्कार्यं कर्मवचनवायिगमन्ध्यते, न द्रव्यवादीत्याह-तच्चारब्धमिति । अवयवविशेष नियामक समान्ति तन्मात्रितिशयत्वात् सव धमा सवत्र स्फुरित्वापानं न युक्तमित्यायेनाह इत्यस्तीति, नियतजातीयविभिधनेन बारकप्रवृत्तेरवयववयविविनारकरमिवाव भासकमाहिताऽवयववृत्तिकार्यं स्वजातैवायिगमन्ध्यते नान्यन्ति द्रव्यवादाविव तद्वाप्युपेक्षित्वाद्यत्वात्साहाय्या घटत्वादय 30 सम्बन्ध्यत इति निरुक्तकारणगमाज एव स्वजन्यकार्यस्य वैलक्षण्ये प्रयोजक इति भावः । एवं तर्हि कारणवैश्वान्यत्वादेव कायाणां परस्परं बलभार्यं सिद्धमिति तत्र सात्तदयत्वादिमन्धो व्यर्थ एव न हि तेन काय विलक्षणं भवतीत्याशयन समाधेते-अनेनैवेति ।

तेनैत्र विधिष्टेन सत्तादिप्रियेणमम्वन्धनकृत्यस्य प्रतिप्रापितत्वात्, तत्र विशेषमद्भारस्ताव
दाहृत्य भेरीमभ्युपगत तदुपवर्णनद्वारेण वाऽविशेषोऽपि ।

अनेनेत्यादि, त्वदीयेनैते परिहारवचनेन यत्तदुत्पन्न कार्यं वस्तुमात्राभिमत तत् स्तत्र एव
कारणमाम्भ्याविशयादेन परस्परतो विधिष्टम्, 7 मत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धनमपेक्ष्य विस्फुटीकृतम्, तेनैत्र-
वस्तुभावनन विधिष्टेन सत्तादिविशेषणसम्बन्धात्कृत्यस्य-अविशेषविशेषाभिधानप्रत्ययहेतो प्रतिप्रापितत्वात्,
तत्र विशेषसद्भावत्वात् आहृत्य भेरीमभ्युपगत, सर्वत्र कारणसामग्र्यनियामकसद्भावत्वात् प्रतिनियत
सामान्यविशेषसम्बन्धो द्रष्टव्य इत्युपसर्गवचनात्, तदुपवर्णनद्वारेण वाऽविशेषोऽपि, अभ्युपगत इति
यत्ते, तुल्यजातीय[अथवा]सयोगाभ्यर्थायैपिपद्यद्वयत्वतिलयनवर्णनद्वारेण गुणारब्धगुणान्तरविषयगुणत्व
[निलयन]वर्णनद्वारेण गुरुत्वाद्यारम्भप्रतदाश्रयाश्रयान्तरममेवैतकर्मविषयकर्मत्वतिलयनाद्वारेण च सर्वत्रव्यगुण
10 कर्मणा नियतविषयस्वत्तासिगतविशेषवर्णनादविशेषोऽप्याहृत्य भेरीमभ्युपगत इति श्रुष्टव्यम्, तस्मात् कार
णवर्णनविशेषविशेषवृत्ताविशयादेन कायगतविशेषाविशेषसम्बन्धमिद्वि, एव तावद्विशेषवर्णनद्वारेणोक्तम् ।

विज्ञान्यत्-

अत्रोपविशेषणविनिर्मुक्तमपि न भवतीत्येतदपि त्वयैत्र तुल्यजातीयान्यवयवसयोगादि-
भिन्नत्वेऽप्यविशेषो द्रव्यादीनामित्यनेन भावित तस्मादस्ति हि नेतर
15 नेत्रेति, पुनरपि च तद्विजातीयेष्वप्यत्रादिष्वपि तुल्यजातीयान्यवयवसयोगादपि द्रव्यत्व
भाषितम् । एतेन पृथिव्यादिभिन्नाप्याद्यवयवसयोगादिभिन्नत्वेऽपि अविशेषेण द्रव्यत्वमुक्तम्,
अंशेषेत्यादि, अत्रोपविशेषणविनिर्मुक्तमपि न भवतीत्येत[द]पि त्वयैत्र भावितम्, तद्यथा-तुल्य-
जातीयान्यवयवसयोगादिभिन्नत्वेऽपीत्यादि, तुल्यजातीया तुल्यप्रकारा अवयवास्तेषां पार्थिव्यादीनां गपादि

विशेषणकारणमप्री स्वयंप्रकारेण तदस्युपभक्तार्थस्य प्रतिनियतगामान्यविशेषसम्बन्धे नियामिस्ति त्वदीयपरिहारवचनेन तथापिप
20 सामप्रत्ययवर्णनं कार्यं स्यात् एव न तु प्रतिनियतगामान्यविशेषसम्बन्धनायेभ्यां व्यावृत्तमित्युक्तं भवति तस्मात्तत्र सामान्यविशेष
सम्बन्धस्यन्यस्य प्रयोजनं मान्यमपि भाव । एवमेव व्याचष्टे-त्वदीयेनैवेति । वस्तुभावेनेन-वस्तु भाव्यते येनासां तेन,
कारणसामग्र्यत्वोपेन सत्ताद्रव्यत्वादिमन्त्रधरोपवर्णनयो निखिलद्रव्येषु द्रव्यमित्यविशेषाभिधानप्रत्यययोर्गुणादिव्यावृत्तेऽप्यभिप
सिधानप्रत्ययाव निवृत्तत्वादिनि भाव । कारणगामाम्भ्यां त्वया विशयाविशेषप्रत्ययाभिधानप्रयोजनान्तिशय स्वीकृत एवेति
इति-तत्र विशेषसद्भाव इति, कारणसामग्र्यां विशयाभिधानप्रत्ययप्रयोजकविशेषमद्भार इत्यर्थ । द्रव्ये गुणे कर्मणि च
कारणगामान्यविशेषस्यैव प्रयासकृत्वादिरेविशेषत्वमपि स्वीकृतमवति दर्शयति-तदुपवर्णनमिति-कारणसामग्र्यविशेषवर्णनद्वारेण
इति । तदुपवर्णनमत्र प्रयोजनान्न-तुल्यजातीयेति, द्रव्यमात्रेऽविशेषण द्रव्यत्वतिलयनस्य गुणान्तरे गुणवर्णनवचनस्य कर्मणो
कर्मत्वतिलयनस्य च काननविशेषणस्यभ्युपगत इति भाव । इत्येवमिति-सर्वत्रद्रव्येति द्रव्यादीं श्रुतस्य सर्वपदस्य प्रत्येकं द्रव्ये गुणे
कर्मणि च सम्बन्धे तन्नाशियवगाम इति भाव । तदथ किमित्याह-तस्मादिति । अथ कारणसामग्र्यविशेषप्रत्ययस्य द्रव्यादिना
25 द्रव्यादिनाऽप्यविनिर्मुक्तत्वं त्वयाके तदतत्र सम्भवतीत्येवमिति-अत्रोपेति । भावनामत्र दर्शयति तद्यथेति पार्थिव्याद्यवयव-

1 नि क ० म प श । 2 नि क ड का प चाविशेषस्य द्रव्यत्वतिलयनविशेषस्य द्रव्यत्वतिलयनविषयविशेषवर्णन
द्वारेण गु ० । 3 क ड विषयविनिर्मुक्तगुणवचनं । नि र्पियेण गुणवचनं । 4 इति क क्ष डे अविशेषं ।

मत्प्रकारणा सयोगैरारंभ इत्यत्र पार्थिव्यादि] शय जायते, आदिप्रहणात् गुणवर्मणोरपि स्वकारणमात्रिभ्य-
प्रकारता प्रागुक्ता ते, मयोगादिभिन्नत्वेऽप्यविशेषो द्रव्यादीनामित्यनेन अविशेषविशेषणेन विधिप्रमितर-
विलक्षण वस्तुन न्यतस्त्र प्रदर्शितं त्वया, तस्मात्तद्वर्शनात्स्ति हीत्याद्युपसहारप्रन्यो गतायो यावनेतर
नेत्रेति[?], विज्ञान्यन्-पुनरपि चेत्यादि, रूपरसगन्धस्पर्शवस्तु पृथिव्यवयवेषु सयुक्तेष्वविशेषो दर्शित
न केवलमेव एवाविशेष सनातीयगत स्फुटीकृतत्वया, किं तर्हि ? तद्विज्ञातीयेष्वपि द्रव्यत्वम्, तथा 5
कारणसामग्र्या अविशेषेण योगान्, अत्रादिष्वपि-आप्येवपि कारणसामग्र्यास्तुल्यत्वात् तुल्यतातीयाद्यव-
यवसयोगादपि द्रव्यत्व भावितम्, तुल्यतात्वयवसयोगाविशेषात् आदिप्रहणात् तेजोवाप्यवयवसयोगाद-
पीति, अतुल्यतातीयानामपि तुल्यतातीय[वयव]सयोगारम्भाविशेषादित्युक्तत्वात् स्फुटीकृतमविशेषवि-
शेषणमित्यनेऽतिदिशति-एतेन पृथिव्यादिभिन्नेत्यादि गतार्थं यावत् द्रव्यत्वमुक्तमिति ।

विज्ञान्यन्-

10

तुल्यजातिभेदेऽपि चाविशेषविशेषणाविनिर्मुक्तत्व वस्तुन द्वयोर्बहुषु चेति वचनात्,
जातिकल्पनावच्छ स्वत एव प्रकाशते कारणममेतद्रव्यादीत्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं यदुक्त
वस्तुमात्रमाविर्भूतमुक्तप्रक्षियामकतया स्वेनैव महिम्ना वस्तुनियतत्वात् विशेषणेन द्रव्य-
त्वादिना अविशेषविशेषणवृत्तिमात्रेण सामान्यविशेषेण सम्बध्यते ।

तुल्यजाति भेदेऽपि चेत्यादि यावत् द्वयोर्बहुषु चेति वचनादिति,-याऽपीयमयान्तरजातिर्घटत्व- 15
पटत्वास्या, पृथिवीत्वजातिभेद तस्मिन्नपि सत्यविशेषविशेषणेनाविनिर्मुक्तत्व वस्तुन कस्मात् ? द्वित्रिचतु-
रादिसङ्घात् कार्यद्रव्यमुत्पद्यत इत्युक्तत्वात्, एव तावत् सम्बध्यन्तरनिरपेक्षे वस्तुमात्रे एवाविशेषविशेषण-

वानां तुल्यजातीयत्वं गणादिमत्प्रकारेण गणादिमत्प्रवस्यैव पृथिव्यात्पृथिव्यत्वात् तथाविधानामवयवानां य सयोगास्तेषां पर
स्परं भिन्नत्वेऽपि तदुत्पत्तं कायमविशेषेण पार्थिव्यत्वं एव गुणवर्मणोरपि विश्वेयमिति भाव । किं तत एतन्नाह-अनेनति अपि
शेषो द्रव्यादीनामित्यनेन द्रव्यादरविशेषत्वविलक्षणविशेषणोपन्यसनित्यर्थं, तथा च विशेषणस्य च्यावर्तस्त्वादिशेषवमपि विशिष्टा 20
द्रव्यात् कायद्रव्य व्यावृत्ततीति विशिष्टद्रव्यविशेषणत्वसम्भवे विशेष कार्यस्य स्वतत्त्वम् उक्त एवेति कथमरेपविशेषणविनिर्मुक्तत्व-
मिति भाव । पृथिवीत्वावच्छिन्नमात्र एव द्रव्यत्वस्याविशेषतत्वेन न अपि तु पृथिवीत्वमवच्छिन्नानामप्यवयवीनां द्रव्यत्वमविशिष्ट
मिति प्रकाशितमिहाह-न केवलमिति । हेतुमाह-तथेति, तुल्यतात्वयवसयोगाविशेषात् पृथिव्यवाप्यि द्रव्यत्वमविशिष्टमिति
तुल्यतातीयाकारणसामग्र्यात् चकारविशेषणमविशिष्टत्वात् अविशेषत्वव्यविशेषणयुक्तत्वेनाशेषविशेषणविनिर्मुक्तत्व कार्यस्य न सम्भवतीति
भाव । तुल्यतातीयाद्यवयवेष्वेवजातिपदप्रहणं प्राथम्यार्थमिति-आदिप्रहणादिति, अतुल्यतातीयानामपि पृथिवीत्वमवच्छिन्नानामपि 25
तुल्यतातीया -तु-यप्रकारां हीतस्यादिमत्प्रकारा ये आप्यपरमाण्वाद्यवयवा त सयोगैरारंभत्वाविशेषात् । किञ्च पृथिवीत्वादि
स्याप्यपटत्वपत्तादिहपविशेषप्रशङ्कधर्मधटित्वेऽपि सामग्र्या इववयवपरन्धत्ववद्वयवपरन्धत्व-क्षणविशेषताप्रयोजकस्वापरपि
कार्यमविशिष्टमिति कार्येऽविशेषविशेषणमत्रावात् अशेषावशेषणविनिर्मुक्तत्वं कायस्याधटितार्थमवत्ता चो-तुल्यजातिभेदेऽपीति ।
तुल्यजातिभेदशब्दायमाह-याऽपीति अत्रातरजातयो मत्त्वपटत्वाद्या तुल्यताते पृथिवीत्वविलक्षणया भेदा विज्ञाता तथाविध
जातिभेदस्य कारणसामग्र्यधटित्वेऽपीत्यर्थः । अविशेषेति अविशेषत्वव्यतिरिक्तं यद्विशेषणं तत्र विनिर्मुक्तं कार्यं न भवतीत्यर्थं । तत्र 30
हेतुं प्रकाशयति-द्वित्रिचतुरेति । एव सत्ताद्रव्यवादिसम्बन्धिष्वपि चकारपि कायस्याविशेषणविशेषणवत्त्वमिति
परम्यन्नाद्यव वस्तु विशिष्टं भवतीति वादिनं प्रवृत्तिप्रसङ्गं नियमस्यापादित इत्याह एव तावदिति । द्रव्यादिकार्यमात्र

सम्बन्धोऽतिप्राप्त इत्युक्तम्, किञ्चायत्, जातिरूपनावधेत्वादि, यथा भवता जातिरन्याऽनाकाङ्क्षा-
यत्तुमात्रे वृत्तेन प्रकाशेन स्वत एव प्रकाशते तथा कारणममवेतद्रव्यादीदित्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं यदुक्त-
वस्तुमात्रमाविर्भूतमिति, उक्तत्रितयामत्रत्येति—सत्र कारणसामग्र्यनियामकतयेति—सत्र कारणसाम-
ग्र्यनियामरसम्भवादित्यनेनोक्तन्यायेन खेनैव महिम्ना वस्तुनियतत्वाद्द्विशेषणेन द्रव्यत्वादिना सम्बन्धते तच्च
5 द्रव्यत्वादि अविशेषविशेष[ण]वृत्तिमात्र मामान्यविशेष—अविशेषेण प्रागुक्तेन विशेषणेन च वृत्तिर्यस्य
तदिदम[वि]शेषविशेषणवृत्ति द्रव्यत्वादि, तत्परिमाण तन्मात्र तेना[वि]शेषविशेष[ण]वृत्तिमात्रेण सामान्य
विशेषेण सम्बन्धते वस्तुमात्र तन्मात्रविर्भूतमिति ।

तत इति चेत्—

तत एतदापन्न स्वत एव वृत्त वस्तु द्रव्यादिप्रत्ययत्वादिना सम्बन्धते, तस्मादेव तु

- 10 न्यायात् स्वसामान्यस्यापि प्रकाशक तदेव, प्रदीपनद्वृत्ताद्वस्तुन प्रकाशान्तरनिरपेक्षात्तस्मादेव
प्रविभक्तप्रियान्वयात्, विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्धेर्भिन्नेष्वभिन्नव्यवहारप्रसिद्धेश्च न विशेष
णसम्बन्ध कल्प्य, सत्र तु घटत्वादापि तत्त्व स्वत एवेति रजद्वचनादेव प्रतिप्राप्तम्,
तदेव च विशेषणस्यापि प्रकाशकमिति स्थितम् ।

(तत इति) तत एतदापन्न स्वत एव वृत्त वस्तु द्रव्यादिप्रत्ययत्वादिना सम्बन्धते—विशेषणव्य-

- 15 तिरिक्तमनपेक्षमिदं प्रकाशते स्वत एव, प्रकाशान्तरेण नार्थं इत्युक्तं भवति, किञ्चायत्—तस्मादेव त्वित्यादि,
उक्तादेव न्यायात् स्वसामान्यस्यापि प्रकाशक तदेव—वस्तुमात्रमाविर्भूतम्, तदाश्रयत्वात् सामान्यविशेषोपादे,
यदप्युक्तं विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्धेश्च सत्त्वाद्व्यवहारसम्बन्ध कल्प्यत इति सोऽप्यनेनैव प्रतिपादित

निराशयेन कारणमामश्रीगम्बन्धात् स्वत एव प्रतिभायते यथा जातिरपरानपेक्षा व्यक्तिसामग्र्यत्वात् स्वत एव प्रतिभायते
इति वस्तुमात्रमाविर्भूतस्य स्वत एव परस्परतो विशिष्टस्य कारणसामग्रीविशेषप्रयुक्तो द्रव्यत्वादिसम्बन्ध इति विशेषकमत्तं दर्शयति—

- 20 यथा भवतेति । उक्तं वस्तु पूर्वोदितकमेण कारणसामग्रीनियम्यतया द्रव्यत्वादिसम्बन्धमन्तरेणैव नियतं सत् पश्चादभि-
न्नप्रत्ययव्यवहारसम्पादकेन द्रव्यत्वादिना सम्बन्धेन न्याय्याति-वस्तुमात्रमिति । तदपि द्रव्यत्व कीदृशमित्यत्राह—अदोपेति
वृत्तिरीत्यावच्छिन्नतन्वच्छिन्नव्यवहारयोगभेदेऽपि वृत्तव्यवहारव्यवहारोपादेण तत्त्वादिशेषेण तत्त्वादि द्रव्यादिहाय द्रव्यत्वं वस्तु
तद्विशेषेण द्रव्यत्वस्य वृत्तता तथा गुणादिपरिहारण कारणसामग्रीविशेषरूपविशेषणस्वरूपनियामकेन नियम्यत्वात् द्रव्य एव
वस्तु इति विशेषणेन द्रव्यत्वस्य द्रव्यादिकार्ये वृत्ततति अक्षेपविशेषणवृत्तिमात्रे द्रव्यत्वं बोध्यमिति भाव । तत्परिमाणमिति
25 प्रमाणं द्रव्यत्वप्रमाणमात्रं (५-२-३०) इति मात्रञ्च प्रत्यय प्रमाणपरिमाणयोरेकार्थत्वमभ्युपगम्येति बोध्यम् । एव पूर्वोदिते
प्रतिपादितं तन्निर्देशमाह—तत एतदिति । कारणसामग्रत्वं द्रव्य यदि स्वत एव प्रकाशमानं द्रव्यत्वादिना सम्बन्धते तर्हि तत्तद्वत्
द्रव्यादिप्रत्ययमपि स्वत एव करोति किं विशेषणसम्बन्धनत्वात्तस्मात्—विशेषणयतिरिक्तमिति द्रव्यत्वादिविशेषणरहितमिदं
रानाकाङ्क्षा स्वत एव प्रतिभायते भासकान्तरेण द्रव्यत्वादिना न तस्य स्थितिः प्रयानमिति भाव । जातिरपि व्यक्तया प्रकाशते
व्यक्तित्वविशेषेण निराश्रयस्य ज्ञानोपायाभावात् व्यर्थ एव तत्र सामान्यमन्वय इत्याशयं कथयति—उक्तादेवेति वस्तुमात्रे
30 इत्यत्र प्रकाशेन जाति स्वत एव प्रकाशते न्युदितेन न्यायनेत्यर्थ । भवतु जातं प्रतिनियतव्यक्तयमित्यत्र इत्युक्तं तेन किं
निर्दिष्टमन्वय इत्युक्तं मिति, प्रतिनियतव्यक्तयमित्यत्र इत्युक्तं जातं प्रतिनियतकारणन्यप्रतिनियतकार्य

प्रदीपवद्भूताद्वस्तुनः प्रकाशान्तरनिरपेक्षात् तस्मादेव प्रविभक्तविपर्यायन्यायात्-प्रविभक्तो विपय द्रव्यादेः, कारणमामग्र्यविशेष तुल्यजातीयवयसयोगादि, कारणगुणपूर्वश्रम, स्वाश्रयाश्रयान्तरक्रियारम्भगुणादिकृत, तत्कारणकार्यादिप्रविभागात्-व्यतिरेकात्, सदनित्याद्यविशेषो[न्य]याश्च तादृक्प्रविभक्त-विपर्यायन्यायात् तस्मादेव वस्तुनो विचित्रोपभोगत्रियाप्रसिद्धे भिन्नेष्वभिन्नव्यवहारप्रसिद्धेष्वेति द्विप्रकारपुरपार्थ दर्शयति, अनयोश्च पुम्पार्थयोरुच्यते सिद्धेर्न विशेषणसम्बन्ध कल्प्य-सत्ताद्रव्यत्वादिविशेष-5णसम्बन्धो न युक्त कल्पयितुमानर्थक्यादिति, एतन्निरदर्शनमात्र तद्भेदा[ना]मपि सम्बन्धकल्पनानर्थक्यमुच्यते येनेत्यतोऽतिविशति-सर्वत्र तु घटत्वादायपि-आदिग्रहणात् गोत्वमनुष्यत्वादिषु कारणसामग्र्यनियामकसद्भावादेव तत्र-घटत्वगोत्वमनुष्यत्वादि स्वत एव न मामा-यविशेषात् स्वत्वल्पितादिति त्वद्वचनादेव वस्तुन एव सर्वं स्वविष्ट प्रतिप्राप्तम्, नार्थान्तरसम्बन्धात्, तदेव च विशेषणस्यापि सत्तादे प्रकाशकमिति स्थितम्—

10

किञ्चा यत्

इदन्तु प्रस्फुटतर विशेषणसम्बन्धप्रकाश वस्तु, तेन च वस्तुना नापेक्षित सामान्येन सह सम्बन्ध, सामान्यमेव वस्तुना सह सम्बन्धमपेक्षत इति तत्सम्बन्धनियमाय तद्व्यक्ततरवस्त्वैवार्थान्तरनिरपेक्ष विशेषणानामपि प्रकाशकमिति, अथ वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणापि वस्तुमात्राणां परस्परतिशयोऽस्ति, तेन विशेषणसम्बन्धनियमसिद्धिरिति घटता त्वयैवाभ्युप-15गतम्, चोद्यपरिहारोऽपि कथं परस्परतिशय इति चेत् कथं प्राक् अतिशय स्यात् । न, दृष्टान्तात्, यथा परपक्षे सत्त्वरजस्तमसा परस्परतिशयस्तथेहापि स्यात्, सामान्यादियद्वा सत एव स्यादिति, सोऽपि चैव प्रसिद्धमस्मदुक्तमेव सददर्शयति ।

इदन्तु प्रस्फुटतरमित्यादि, विशेषणस्य सत्ताद्रव्यत्वादे सम्बन्ध [तस्य] प्रकाशोऽस्मिन्निति

व्यपेक्षयुक्ताकारप्रत्ययामिधाननिमित्तत्वामम्भवेन सत्ताद्रव्यत्वादेयस्योद्भवेन कल्पन्त इति त्वया यदुक्तं तदप्यनैव स्वयं 20 प्रकाशित्वाभ्युपगमेन कार्यस्य निराकृतमित्यस्येति-प्रदीपवद्भूतादिति, त्वदुक्तिं कार्यं त्वद्वचनेनैव प्रदीपवत् सत्तातम्, प्रदीपो हि प्रकाशान्तरनिरपेक्ष स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिरिक्तमाह तथा कार्यमपीति भावः । एतदेव समर्थयति-तस्मादेवेति प्रदीपवद्भूतत्वात् प्रविभक्तविपर्यायन्यं कार्यवस्तु प्रविभक्त-परस्परं भिन्न विपर्ययो हेतु यस्य कार्यद्रव्यादे तत्कार्यद्रव्यादि प्रविभक्तविपर्ययसद्भावात् सद्विचित्रेति भावः । कार्यद्रव्यादेरित्यस्य प्रविभक्तवमादर्शयति-कारणेति कारणमामग्र्यविशेष तुल्यजातीयवयसयोगान्धि द्रव्यस्य गुणादे प्रविभक्तो विपय, कारणगुणपूर्वत्व गुणस्य द्रव्यादे प्रविभक्तो विपय, स्वाश्रयाश्रयान्तरक्रियाऽऽ-25 रम्भगुणादि कर्मणो द्रव्यादे-न प्रविभक्तो विपय इति प्रविभक्तकारणकार्यत्वात् कार्यवस्तुन परस्परं व्यतिरेकरूपता, सदनि ताद्य विशेषणान्वयवस्तुतेति सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्धमन्तरेणापि स्वत एव कार्यत्वं विचित्रोपभोगप्रसिद्धेरभिन्नव्यवहारोपपत्तेश्च तत्सम्बन्धकल्पनावैषम्यमिति भावः । व्यावृत्तरूपव्यतिचित्रोपभोगक्रिया सामान्यरूपत्वात् अभिन्नव्यवहारप्रसिद्धिरिति पुरूपार्थद्वयं व्यज्यति-द्विप्रकारमिति । एव कार्यद्रव्यादेरिव घटपटादपि स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिरिक्तमात्रेण न भावान्तरसम्बन्धादिति कार्यवस्तुन स्वयं प्रकाशत्व घन्यता भवत्यैव समर्थितमित्याह-सर्वत्र त्विति । स्वतोऽनुवृत्तत्वात्सत्तात्मकं कार्यवस्तुवै प्रकाशकत्वात् 30 स्वविशेषणानामपि सत्तादीनां प्रकाशकमित्याह-तदेव चेति । इत्याख्यं स्पष्टमेव यत् सत्ताद्रव्यत्वादिसम्बन्ध व्यक्त्या प्रकाशयत व्यतिरिक्त स्वतः प्रकाशरूपा प्रदीपरूपता न प्रकाशान्तरमपेक्षते, जातिरेव तु स्वप्रकाशो व्यक्तिसम्बन्धमपेक्षत इति समर्थयति-इदन्ति चेति । तदेव व्याचष्ट-विशेषणस्येति वस्तुवै प्रकाशकं विशेषणस्य द्रव्यत्वादे, वस्तु च स्वप्रकाशो सामान्यसम्बन्ध

सदसत्त्वाभावे सदमदैकालन्यानुपपत्तिरिति सा नोपपत्तिः, त्वन्मतेनैव सदसदैकालन्योपपत्ते रलान्ताप्रिरुद्धत्वात्, सामान्यादिद्रव्यादी तदतत्सदसद्भूत्, यथा सामान्यादीनि स्वात्मना अमन्त्यपि भ्रान्तिः, सम्बन्धसद्भावेन च गन्त्यपि न भ्रान्तिः, तस्मादसदभूतत्वादिति साधूक्तम्।

(नापीति) नापि[सद]सता सत्त्वी सत्ता-सत्तश्चासत्तश्च द्रव्यादय सदसन्तो ब्यात्मक[१],

5 तेषा सदसता सदमिधानप्रलयरूरी सत्ता ग्यादिति परस्यामिप्रेत स्यात्, तदपि न घटते, कस्मात्? अभूतत्वात् सत्सदात्मकस्य त्वन्मतेनैव न्युपपवत्, सत्तासम्बन्धात् प्राक् द्रव्यादिकार्यं सदसदपि न भ्रान्त्यमदेव तत्, खेनो निरुपाप्यत्वान्निवादिहेतुभि पूर्ववत् सत्तासम्बन्धलभ्यसत्त्वात्, अथ सत्तासम्बन्ध-

निरपेक्षमेवास्ति व्यर्थं मत्तामन्ताव न्युक्तम्, तस्मादुभयवापि सत्सत्त्वविस्फो नास्ति तस्मादभावात् रापुपवत् गत्तया न सम्बन्धते त्वन्मतेनैव, नाम्नामतेनाप्यस्ति, या तु त्वयोक्तोपपत्ति सदसत्त्वाभावे

10 सदसदैकालन्यानुपपत्तिरिति सा नोपपत्तिः, त्वन्मतेनैव सदसदैकालन्योपपत्तेरलान्ताविरुद्धत्वम्, तयो रलान्ता विरुद्धत्वात् सत्सदात्मकं कार्यं प्राक् सत्तासम्बन्धादपि, तद्यथा-सामान्यादिद्रव्यादी तदतत्सदसद्भूत्-यथा

सागान्यविशेषममनायाप्य रस्तुय स्वभावसत्त्वेनात्मनाऽस्ति तत्सत्, सम्बन्धसद्भावेन नास्तीत्येतदसत्, सत्तासत्त्वात् जमनिरुद्धत्वात् सत्सत्त्वमतेनैव, तथा द्रव्यगुणसत्त्वात् कार्यत्रयमुत्पन्नमात्र सामान्यादिवत् तदवत् सत्सदिति सिद्धम्, तस्य दृष्टान्तद्वयस्य व्याख्या-सामान्यादीनि स्वात्मनेत्यादि गतार्था यथाक्रम

15 यावत् मूल्यपि न भ्रान्तिः, तस्मात् त्वन्मतेनैव [न] सदसदैकालन्यानुपपत्तेरसत्त्व सिद्धम्, तत्पुनरसत्त्व कथं सर्वोत्पत्ते-अभूतत्वादिति साधूक्तमिति।

इतर आह-

नन्वेव तदव्यवहृते प्रागभाजमेदाभाजप्रदभूतत्वमेवेति, अत्रेद सम्प्रधार्यम्, अथ यदे-

व्याचष्टे-स तश्चेति। अतमानताया हेतुभाह-अभूतत्वादिति भतीतेऽधुनाऽनागते च काले न भूतं हि ज्ञातमकं वस्तु

20 त्वन्मतेन न्युपपत्तिरिति भावः। ननु कार्यद्रव्यं सत्तासम्बन्धात् प्राक् स्वस्वपत्त्वात् सत्तासम्बन्धाभावात्सासदिति सदसदात्मकत्वं तदानीं मयाऽभ्युपगतमिवाहा-सत्तासम्बन्धादिति सत्तासम्बन्धात् प्राक् कारणसम्बन्धेनमात्रकार्यस्य स्वतो निरुपाप्यत्वादि हेतुभिरसत्त्वम् प्रतिपादितत्वात् तदानीं सदमत् कार्यमिति भावः। निरुपाप्यत्वादित्यादीत्यत्रादिप्रतिदेनाव्यपदेश्य वाविशिष्टत्वादित्येनो प्राया। किञ्चनपि हेतव इत्याह-सत्तासम्बन्धेति सत्तासम्बन्धलभ्यसद्रूपवादिन्युक्तप्रधानधीत्यर्थं। विनापि सत्तासम्बन्धं

कार्यस्य परिणतद्रूपत्वं पुन सत्तासम्बन्धो नार्थवानित्यपि पूर्वमुक्तमेत्याह-अथेति। त्वन्मतेनैव सदसद्रूपं कार्यं नास्ति, न 2. त्वन्मतेनापि, अस्मिन्नात्मकताया वस्तुनोऽभ्युपगतत्वादित्याद्येन त्वन्मतेनैवेति मूलेचैवशा व्याप्तिमाह-नास्य मते

नापीति। नापि सदमताम् एकाभ्यानुपपत्तेः, सदसतोर्वैधर्म्यादिति यदुक्तं भवता तदपि न युक्तं, त्वन्मतेनैव हि सदसतो नास्ति विशेष सामान्यादीना स्वतः सद्रूपणा सत्तासम्बन्धाभावादमद्रूपणाद्य त्वयैवाभ्युपगतत्वात् सत्तासम्बन्धपूर्वं कार्यं सदसत्त्वमित्याह-या स्थितिः। दृष्टान्तं वर्णयति-तद्यथेति दृष्टान्तव्याख्यानं मूळ्यतां न्शेयति-तस्य दृष्टान्तद्वयस्येति। यदेव मन्तव्यं द्रव्यादेः प्रसिद्धमन्मतेनापि तर्हि कथमसत्त्वमुच्यते इत्याशङ्क्य समाधत्ते-तत्पुनरिति, न भवन्मतेन

30 तत्पुनरिति अभूतत्वात् सत्त्वपेक्षेपि न भूतं हि तदित्याहुकमत्र भाव्यमिति भावः। अथ सत्तासम्बन्धात् प्राक् पत्रमात्रं पत्रादिद्रव्यमभूत्त्वात् सत्त्वमपि सत्तासम्बन्धात् पश्चात् सद्भवतु को दोषः? इत्याशङ्कते-नन्वेवमिति, अर्थत्रियाकरणसमर्थे हि

१ नि क सम्मोहिस्थाप्यत्वा०। २ नि क रत्ता०। ३ सि क प्रया। ४ नि क ले०। ५ सि क स्वयपि। ६ छा० ०मत्त्व नास्ति उपपत्तेरेव सर्वं सिद्धम्।

तदभूतत्व तत् किं भूतस्य द्रव्यादे ? अभूतस्य वा ? यदि भूतस्य तदेव भूत वस्त्वात्मना, तदेव चाभूतमव्ययहारारत्मनेति सदसत्प्रविरोधो नेति सदसदैकात्म्यापत्तिरेव, अथाभूतत्वमिष्यते ततो द्रव्यादेरभावहेतुर्नाच्य, केन हेतुना तदभूत कार्य स्वकारणेषु समवेतम् ? अहेतुतो भवने हि क्षणिकशून्यतादिव्युत्पत्तिरदभाव एव, न चेत् पूर्ववदसमुक्तसदसदैकात्म्योपपत्तिरेव प्राप्नोति ।

5

(नन्वेवमिति) नन्वेव तदव्ययहेते [ ] प्रागभावभेदाभाववदभूतत्वमेव—यथा तस्योत्पन्नमात्रघटद्रव्यादे प्राक् कुसूलकोशस्यासकशिवरूपिण्डमृदवस्थाभिरभावाभेदै जलाद्याहरणादिव्यवहारो नास्तीति तत्र घटासत्त्व तथा तदव्ययहेतेरभूतत्वमेव प्राक् सत्तासम्भवात् सदसदात्मकस्य कार्यस्य, को दोष ? इति, अत्रेदं सम्प्रधार्यम्, अथ यदेतदभूतत्वमित्यादिविकल्पद्वयोपन्यासेन प्रश्नो गतार्थ, तत्रोत्तरम्—यदि भूतस्य द्रव्यादेरुत्पन्नमात्रस्याव्यवहारादभूतत्वमिष्यते तदेव भूत वस्त्वात्मना, तदेव चाभूतमव्ययहारारत्मनेत्यत 10 सत्तासत्त्वविरोधो नेति सदमदैकात्म्यापत्तिरेव, अथाभ्युपगमविरुद्धभेदात्म्य मा भूदित्यभूतत्वमिष्यते वतो द्रव्यादेरभावहेतुर्नाच्य कार्यस्य केन हेतुना तदभूत कार्य स्वकारणेषु समवेतमुत्पन्नमात्रमसदुक्ताविरोधहेतुमव्ययहारयोग्यत्वात् सदसदित्येत मुक्त्वा, स्थान्तमहेतुत एवाभूत, तन्भावे कारणाभावान्, रापुष्पादिवदित्येतथायुक्तम्, यस्मात्—अहेतुतो भवने—निष्कारणता, [तया] असत्त्वे क्षणिकशून्यतादिव्युत्पत्तिवदमान एव, स्वादिति वाक्यशेष, यथा पूर्ववस्तुनि निरुद्धे पश्चादुत्तरमुत्पद्यमान निर्हेतुकमिति प्राप्त क्षणि- 15

भूतमुच्यते, तथा च यथा घटोत्पत्तिप्राक्काले कुसूलावस्थातो यावत् मृदवस्थ घटसाधार्यक्रियाव्यवहारोदरभावान् घटाऽऽदुच्यते तथा सत्तासम्भवात् प्राक्कालीनमुत्पन्नमात्र घटादिद्रव्यमपि घटसाध्यव्यवहारजलाहरणाप्रभावाद्भूतमेव तदिति भाव । व्याख्या क्तु मूलमुद्रानि—नन्वेवमिति तदव्ययहेते—घटादिविषयव्यवहारभावादित्यर्थं विधिव्यवहारपरत्वे हि विधिवभावाभ्युपगम इति भाव । प्रागिति घटोत्पत्तिप्राक्कालीनोपादाने योज्य घटो नास्तीति व्यवहारविषयोऽभाव स घटप्रागभाव उच्यते, स चोपादानस्वरूप एवेति शून्य आरभ्य कुसूलं यावदवस्थाभेदा घटाभावभेदा एव तैर्जलाहरणादिव्यवहारभावात् घटाभाव—ता 20 अवस्था न घटभूतात्मद्वैत्यार्थं, प्राग्भेदाभावाभेदवदिति पाठे तु घटोत्पत्ते प्राक् मृद आरभ्य कुसूलं यावत् ये नेदभावा—अवस्था विशेषा तेऽभेदा—भेदक्षणघटस्था न भवति, न घटभूता इति भाव । एवमेव व्याचष्टे—यथेति, तस्मैतिपर तदव्ययवद्वैतेरिति पदपठकं तस्य प्रागभावभेदै व्यवहारो नास्तीति तत्र घटासत्त्वं—अभावभेदेषु घटाभाव घटोऽभूतत्वात् सत्तासम्भवात् प्राक्कालीनं घटादिकार्यमिति भाव । समाधातुमिदं विकल्पयति—अत्रेदमिति, अभूतत्व भावधर्मोऽभावधर्मो वेति विकल्पतात्पर्यम् । तत्र यदि भावधर्मत्वं तर्ह्युत्पन्नमात्रावस्थद्रव्यस्यैव व्यवहारादिविषयत्वलक्षणमभूतत्वं सम्भवेत् तथा च सति एकस्यैव द्रव्यादेरेतुज्यरूपेण 25 भूतत्वमव्यवहारारत्मना चाभूतत्वं प्राप्त, तथा च भूतत्वाभूतत्वयोरेषैकत्राविरोध उभयैवात्म च द्रव्य तथा मत्त्वासरवयोरैकत्र न विरोध इति सदसदैकात्म्यापत्तिः स्यादित्याशयेन प्रथमविकल्पं दूषयति—यदि भूतस्येति । द्वितीयविकल्पं निराकरोति—अथाऽभ्युपगमेति कारणेषु कार्यद्रव्यादि उत्पन्नमप्यभावतया केन हेतुना समवेति भावरूपेण च कुतो न ममवतीति वक्तव्यं भवता, न हि तात्पर्यं स्वरूपत सत्पि व्यवहारानिषयवेनासदिति सत्सदैकात्म्यमधिकं स्वाक्रियते भवतेति भाव, तस्य तदानीमभावरूपतया समवयन न किञ्चित् कारणं पदयाम इति तात्पर्यम् । अत्र कारणं विनैवाभावरूपेणोत्पद्यते कार्यम्, किं 30 धरणव्यवयणव्यवहारहेतु—स्थान्तमिति । नन्वेव कारण्यतिरेकेण तथाभवने तस्य निर्हेतुकत्वात् क्षणिकवादस्य शून्यवादस्य वा प्रसक्ति, तथा च कार्यस्यैवाभाव स्यादिति भाव । इदमेव परिष्करोति—यथेति यथा हि क्षणिकत्वादिति सत्तासत्त्वाविरोधेनेति ।

१ सि क क्ष हा० प्राग्भेदाभावभेदवदभू० हे० प्राग्भेदाभावभेदवदभू० । २ सि क सत्त्वासत्त्वाविरोधेनेति ।

३ हा० स्थान्तम न हे० ।

कृतवित्तम्, तस्माद्दुत्पन्नस्वाहेतु[त्]ण्य विनाशसम्भवात्, तस्याद्रव्यत्वारिर्वाजत्वान् स्वपुष्पदल्य तामाव
 स्वात् तथेनमपि म्यात्, अपिष्टञ्चैतत्, यथा वाऽसिद्धयुक्तयनुत्पत्तिमामप्रीदर्शनादर्शनादिव्युत्पत्त्या सर्वं शून्य
 निःतुनेत्वत्तिस्थितिप्रतिनाशामात्रसाधर्म्यात् यपुष्पवत् स्यात्, आदिग्रहणात् प्रतीत्योत्पादसमुदायमन्तानादि
 सवृत्तव्युत्पत्तिवत्, न चैत पूर्ववदिति, मा भूदेषोऽत्यन्ताभायदोष इति सहेतुन्कार्याभूतत्वाभ्युपगमे
 , अस्मद्भक्तसदस्यैकाल्योपपत्तिरेव प्राप्नोति, एव तावत् प्राक् सत्तासम्भवात्[सद]सत्कार्यमिति प्रतिपादितम् ।

किञ्चान्यत्—

तिष्ठतु तावत् प्राक् सत्तया सम्बन्धात् कार्यस्य सदसत्त्वम्, यदापि स्वसत्तया
 सम्बद्ध तदापि सदसत् त्वन्मतेनैव, यत्तत्कार्यं सत्तया सम्बद्ध सदित्यभिधीयते दण्ड
 विधिद्वेयदत्तवत् न च सत्तया, न हि दण्डसम्बन्धेन देवदत्तोऽसन् सन् क्रियते,
 10 सत्ताऽपि न वस्तुसत्तयाऽस्ती सती क्रियते, आश्रयप्रतिलम्भात्मन्येयाभिव्यज्यते तदुभयम्,
 कारणकार्याकारणकार्यनित्यानित्यसम्बन्ध्यसम्बन्धिजातिजातिमद्भेदेभ्यो द्रव्यसत्तयोर्भेदात्,
 तन्तुसमाजयवदितरेतराभावादिगर्भनैश्च ।

(तिष्ठतु तावदिति) तिष्ठतु तावत् प्राक् सत्तया सम्बन्धात्[त्] कार्यस्य सदसत्त्वम्, यदापि
 सत्तया सम्बद्ध तदापि सदसत् त्वन्मतेनैव, तद्यथा यदात् कार्यं सत्तया सम्बद्ध सदित्यभिधीयते सत्तया
 15 विशेष[ण]भूतया विशेष्यते दण्डेनेव दण्डी विशेष्यत्वात्, न तु तत्, स्वसत्तयेव सहज्यात्मलाभमेव,
 दण्डविशिष्टदेवदत्तवत्, न च सत्तया, न हि दण्डसम्बन्धेन देवदत्तोऽसन् सन् क्रियते, किं तर्हि ? सत्तयेव

तया द्वितीयसमाहृतयाऽभ्युपगत प्रथमस्य स्वत एव निरुद्धे जायमानो द्वितीयस्यो निर्हेतुक एव सम्पन्नसदासी कारणत्वेन-
 निमित्तस्य प्रथमस्यसामानात्, विनाशस्यापि स्वत एव सम्भवाच्च तथा कारणे कार्यं उत्पत्ते कारणे चरितार्थत्वेन निरुद्धे
 कार्यसामान्यत्वात् निर्हेतुत्वात्, पुन सत्तासम्बन्धकाले चाहेतुना एवाभावरूपताया निवृत्तिरिति शक्तिरुत्पादतेति भावः । तत्र
 20 शेषमाविष्करोति—तस्याद्रव्यत्वारिर्त्त शब्दं सामान्यमात्र इति पर्याया, तस्य नास्ति तदन्वय तस्य भावस्तस्मादित्यर्थं,
 निर्वाहत्वात्—निष्कारणत्वात् अभावा एव सात्त्विकं पूर्वोक्तवद्भावम् । शून्यत्वात् वा प्रसक्त इत्याह—यथा वेति, यथा शून्यत्वादिना
 वदन्ति वस्तुमाने विचार्यमाणो हेतुनाऽहेतुना वा भवत् यदि स हेतुस्तर्हि स्वत परत उभयो वा स्यात्, तत्र स स्वभावात् न
 सतो न परतो न वा द्वाभ्यां भवितुमर्हति अनिर्दिष्टयुक्तयनुत्पत्तिसामप्रीदर्शनादर्शनेभ्य, नाप्यहेतुत् इति सव्युत्पत्तायास्तैर्व्यवस्थापित
 त्वात् तदप्येव कार्यमपि म्यादिति भावः । व्युत्पत्तिर्युक्ति हेतुना व्याख्या अपि सुकृतीभविष्यति । क्षणिकशून्यतादिव्युत्पत्तित्वेतिष्ठान्त-
 25 प्रदशन किं साधर्म्यमाभ्युपग्राह—निर्हेतुत्वेति । दद्यात्ते आदिग्रहणमात्रानाह—प्रतीत्योत्पादेति । कार्यस्याभूतत्वं सहेतुत्वेव
 यदन्वैकाल्योपपत्तिरेव प्राप्नोतीत्याह—न चेदिति । अथ सत्तासम्बन्धमपि कार्यं सदसदिति साधयितुं प्रमते—तिष्ठतु
 तावदिति । यदापीति, सत्तासम्बन्धवत्त्वात्—हेतुत्वेत्यर्थं । यत्तदिति, यथा विशेष्येन दण्डेन दण्डी विशेष्यते तथा सत्तया
 विशयत्वेन विशेष्यमाणं कार्यं न सत्तया सत् क्रियते किन्तु पक्ष स्वसत्तयेव सद्भवतीति भावः । अप्रार्थं दद्यात्तमाह—दण्डवि-
 शिष्टेति । दद्यात् सदसत्त्वं फलवि—न हीति, देवदत्तो न हि दण्डेन सद्रूपं क्लमते, किन्तु दण्डेन देवदत्तस्य दण्डित्वव्यपदेशमेव
 30 केवलं कारणरिति उच्यतेतत्तु रूपकारणत्वात् एव सात्त्वताया तन्, अन्यसत्तया चासत्तित्ति सदसद्रूपं इति भावः । दार्ष्टान्तिके कार्यं सद

१ रि. क वितासामसत्तात् । २ रि. क सत्तात् । ३ रि. ड दत्तनादि० । ४ रि. क सदापि । ५ क क्ष
 न सत्तासत्तया ।

दण्डित्वव्यपदेशभागभवति, स्वसत्तया स[न] दण्डिसत्तया चासत्त्वदेति सत्सत्, तथा सत्कारं सत्त्व-
सम्बन्धकाले सदेव स्वसत्तया ररुष्पाद्यवस्तुवैधर्म्यात्, तथा सत्तापि न वस्तुसत्तयाऽसती सती किञ्चे-
किं तर्हि ? आश्रयप्रतिलम्भात्मयेवाभिव्यज्यते तदुभयम्, वस्तुसत्तया सदेव सत्तादि द्रव्यादि च सत्त्व-
सत्तया नास्तीत्यर्थ, कुत ? कारणार्थेत्यादिहेतोर्यावद्भेदादिति, द्रव्यादि वस्तु कार्यं कारणञ्च, सत्त्व-
त्वकार्यमकारणञ्च, नित्या सत्ता, द्रव्याद्यनित्यम्, सम्बन्धि द्रव्यादि, सत्ताऽसम्बन्धिनी, जातिन्द्रत्वदे-
अजाति सत्तेत्येतेभ्यो भेदेभ्यो भिन्नत्वात्, तन्तुसमवायवत्-यथा तत्रैव कारणादिवर्णात् तत्र-
द्रव्याद्य, यथा समवायोऽकारणादिधर्मा तथा सत्तेति, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोश्च सदमत्त्वयोश्च सम्ब-
सम्बन्धसत्ताभ्या कर्त्तव्या, तस्मात् सदसदैकात्म्योपपत्तिरेव, विश्रान्यत्-इतरेतराभावादिवर्त्तन्ते तत्र-
सर्वत्र सदसदैकात्म्योपरर्णनमेव कृतमिति वाक्यशेष, 'सच्चासत्' (वै० अ० ९ आ० १ सू० ५) इति-
इतरेतराभाववर्णनम्, घट सन्नेव स्वात्मना पटाद्यात्मना नास्तीति तथा क्रियागुणव्यपदेशन-
सत्, (वै० अ० ९ आ० १ सू०) इति, 'असदिति भूतप्रत्यक्षत्वा[भावा]द्भूतस्मृतेरिति चिन्तयन्-
(वै० अ० ९ आ० १ सू०) 'तथा मावेऽभावप्रत्यक्षत्वाच्च' (वै० अ० ९ आ० १ सू० ७) इति च
प्रागभावप्रथ्वसामाववर्णनञ्च सर्वत्र सदसत्त्वमेव धर्णितमेकमत्यन्ताभाव मुक्त्वा, इति च-
निरात्मकत्वानभ्युपगमादिति ।

अथेद जैनेन्द्रत्वमेव प्रतिपद्य बहुधा प्रज्ञाप्य च मा भूदजुजनेषु जैनात्मकेषु चैव

सद्रूपतामाह-तथेति । सत्ताया सत्सद्रूपतामाह-सत्तापीति स्वसद्भावरहितता सत्ता न चेत् सत्त्व-
सदसत्त्वं प्रकाशयति-आश्रयेति सत्ताऽऽध्वमूलद्रव्यादिप्रतिलम्भादेव सदसत्तया प्रकाशते इत्यदि च-
णाभयेण आत्मप्रतिगमादेव सदसत्तया प्रकाशते नान्येन केनचिदिति भाव । तदुभयप्रमाण-
कृत सम्बन्धिसत्तया नास्तीत्यत्र सत्ताद्रव्यादीना वैलक्षण्यादत्यन्तनिश्चयत्वेन परस्परसम्बन्ध-
दृष्टान्तमाह-त त्तुसमवायवदिति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो हेतु प्रदर्शय साध्ययोजनामाह-दृष्टान्ते-
भावप्रथ्वसामावात् वर्णयद्विर्भवद्वि सदसद्वैकात्म्यस्यैव वर्णनं कृतमिहाह-इतरेतरेति, इति-
प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति-सच्चासदिति, सदेव घटादि अमदित व्यवहारविषयेनेता सोऽयमन-
गौरवात्मना, असत् घट पटात्मनेत्यादि सूत्रार्थं न हि पटो गौरा घटोऽप्यो वेति नना तादृश्ये-
रमनाऽसदित्युक्तम्भवतीति भाव । प्रागभावप्रदर्शक सूत्रमादशयति-क्रियेति, प्राक्-कदेव-
व्यपदेशनाभावात्, अनेन सूत्रेण प्राक्भावच्छेदनासत्त्वमुत्पत्त्यादिवालावच्छेदेन सर्वं कार्यं-
कायद्रव्यादे प्रक्षयितमिति भाव । प्रथवाभावप्रकाशकं सूत्रमाह-असदिति, अन्-
घोऽभाव प्रकाशित इदानीं भूतस्य-उपज्ञस्य घटादे प्रलक्षाभावात् भूतस्य प्रतिशोभित-
यथा विरोधिण -ध्वनादिविरोधिणो घटादे प्रलक्ष्ये भवति तथेति सूत्रार्थं । एवमभाववत्त्व-
न त्वत्यन्ताभावमभ्य-तत्र कारणमाह-एकमत्यन्ताभावमिति यदि घटादि वस्तु-
कामावरूपं भवेत्तर्हि शशविधाणादिवहिरात्मकत्वादवस्त्वेन भवत् तस्मात्सत्तापिद्वारवै-
दैक्यमोपवर्णनेन अने द्रत्वमभ्युपगम्यापि निरूप्यापि च छलं करोपीत्याशयनाह-अथदिति ।

च लाघवमिति त्वयैव नात्तद्विचित्रप्रज्ञा प्रतिसम्रियन्ते, विगृह्यन्ते वा, नाह जैनेन्द्रत्व
मभ्युपैमि, न चात्रिचित्रप्रज्ञान् प्रतिसमृणोमि, न तु विगृह्यैवात्र वाद, स तु सिद्धार्थसुत-
मतालम्बिन त्वामेरोद्दिश्य यदुच्यते सैद्धार्थ्यैरुपादाननियमदर्शनात् सत् कार्यम्, तिल
वत्, तत्क्रियाद्यमत्त्वदर्शनादमत्, नीरणेष्विव घटो मृद्यपि, दृष्टा तु क्रिया, उपादाननियमश्च
१० त्वाऽऽनिच्छतोऽपिशेष, उपादानमेतानुपादानमेव वा, लब्धात्मपदार्थकारकव्यापाराभावनत्
प्रागपि व्यापाराभावात्, उभयैरान्ते दोषदर्शनात् ।

(अथेदमिति) अथैव जैनेन्द्रत्वमेव मद्सत्त्वादित्त्व प्रतिपद्य बहुधा प्रहाप्य च मा भूदजुज

नेषु-अत्रिचित्रप्रज्ञेयु जेतात्तमेव गौरव तत्त्वज्ञा इति, मम च लाघव अतत्त्वज्ञ इति, त्वयैव नाना[ ]वि
चित्रप्रज्ञा प्रतिसम्रियेते [वि]गृह्यते, अत्रानात् नाह जैनेन्द्रत्वमभ्युपैमि, न चात्रिचित्रप्रज्ञान् प्रतिसमृणोमि,
१० १ तु मया विगृह्यैवात्र वाद, मद्सत्त्वोद्दिश्योत्, कार्ये मद्सत्त्वा नेत्यनेन सूत्रेण, स पुनर्वाद सिद्धार्थ-
सुल्लान्तालम्बिन नासदेनात्मकत्व[त्त्व]रादिन त्वामेरोद्दिश्य, यदुच्यत इत्यादि सैद्धार्थ्यमतप्रदर्शनार्थं
पूर्वपक्ष, ते हि सैद्धार्थ्या सत्सदेनात्मकत्व वस्तुनोऽभिलषत इत्यमुपपत्तिं श्रूयु, तद्यथा-उपादान
नियमदर्शनात् सत् कायम्, तिलवत्, तत्क्रियाद्यमत्त्वदर्शनादसत्, वीरणेष्विव घटो मृद्यपीति, इतरथाऽ-
ल्लान्तासत्त्वार्थमादे न स्यादुपादाननियम रापुष्पेस्वेव, अत्यन्तसति च तन्त्वयस्थायामेव पटे पटाया
१५ लुब्धिवन्मय क्रिया न स्यात्, उपादाननियमतदर्थव्यापारे सदमत्त्वे कायस्य हेतु, ईष्टा त्वित्यादिना
समययत्सिद्धिप्रापादयति, तथाऽनिच्छत तनुपात्त्वादिष्वविशेषे स्यादुपादानमेवानुपादानमेव वा, लब्धात्म-
पदायत्तारक्त्यापाराभावनत् प्रागपि व्यापाराभाव स्यादिति च यथासत्य निगमयति, यथासम्भव

तात्मतेति दर्शयति-जनेन्द्रत्वमेवेति । मा भूदिति, आर्हतानां तव च क्लेण तत्त्वत्वात्तत्त्वत्वत्प्रख्याति सरलमतिषु मा
भूदिति अस्मद्वेदेषि सत्सदेनात्म्य वस्तुनोऽभ्युपगतमपेति वदता त्वया ते सरलमत्यो यद्यन्त इति भाव । पूर्वपक्षी सर्वमिदम

२० नभ्युपगच्छन् सदनेकालम् न सादिन बौद्धमुद्दिश्य मयीवा वाद, नाह सदसदेनात्मकत्वमभ्युपगच्छामि, तदोर्विरोधात् काय सदसत्ता
नेति वचनात्तैल्लाह अत्राहेति । बोद्धमनुपयस्यति-ते हीति यथा लोके तैल्लाणी तिलमेव विकृतादिपरिहारेणोपादत्ते घर्षार्थं
तन्वादिपरिहारेण मृदमेव, घर्षार्थं मृदादिपरिहारेण तन्वाद्येव नाय नियम प्रतिनियतोपादानप्रवृत्ते तत्र कार्यसत्त्वयतिरेकेण
सम्भवति तस्मान् तत्र कार्ये सत् तथा यदि तत्र कार्ये सदेवाविर्भूतं च यथाऽऽर्थिक्यादि दृश्यते तथा प्रागपि दृश्येन, न चैव
दृश्यते वीरणोद्दी घर्षार्थंक्रिया तस्मात् वीरणान् घर्षादसत्त्ववत् मृत्पात्रपि घटासदपीति सत्त्वात् कार्यस्येति भाव । उपा
२५ दानेऽस्तन्त कायस्य सत्त्वोद्दिश्ये वा नेयं दर्शयति-इतरथेति कारणे कार्यमाल्यतासत्त्वच कार्यनिष्ठधर्मानुविधायित्वम्, तत्रि
छान्यतरधर्मानुविधायित्वे तन्नुक्त पाश्चात्त्युपादान स्यादविशेषात् तत्रिष्ठसर्वधर्मानुविधायित्वे वा तत्त्ववस्थाया पटार्थिन इति दत्त
प्रमाणेन स्यात् पत्रावस्थायासिन्, तस्मात् कारणे काय सदसत्त्वात् उपादाननियमतदर्थ व्यापाराभ्यामिति भाव । उपादाननियमतदर्थव्यापा
रमेव इतरथात् साध्याभावाभ्युपगम्य चाविशेषेणतथा उपादानताया अनुपादानताया वा सार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्ये च दोषस्य प्रसन्नानात् सदमत्त्व
प्रतिपद्यन्नुपादाननियमतदर्थव्यापारावृत्तहेतौ सिद्धमित्याशयनाह-दृष्टा त्विति । लब्धात्मतेति कायस्यस्य निष्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य
३० सत्त्वेन यथा तदर्थप्रवृत्त्यभावस्तथा तत्प्रागपि कार्यस्य सत्त्वनाविशेषोपात्तभाव स्यादिति भाव । एवं दृष्टा त्विति प्रत्यक्कमेण दोषा
उपपत्त्यायं इत्याह-यथासत्त्वमिति । मृत्पटद्विरुद्ध यथासम्भवं दोषा निगम्यन्त इत्याशयेनेक-यथासम्भवमिति । सदसत्

१ सि क 'ज्ञात् । २ सि क सम्रियते । ३ सि क 'ते । ४ सि क 'णोऽप्यवघटो । ५ सि क मेव ।
६ सि क 'ह दे दृष्टात्वावदिशा ।

दृष्टा तु त्रिवेद्यादि, उभयैरान्ते दोषदर्शनादिति, सदेवाऽसदेव वेत्येकान्ते, सदेनासदेव चेति वा युक्त
एकान्त सदसदात्मकत्वात् कार्यस्य सत्यभ्रमाश्रित्योपात्तननियमो युक्त, असत्यभ्रमाश्रित्य क्रिया युचेति ।
यदेतसैद्धार्यं मत—

तन्न विकल्पानुपपत्ते, सदेवासत् सदसत्

स्वेनैवात्मना

सच्च असच्चान्येनात्मना प्रागुत्पत्ते घटो भृदात्मना सत् घटात्मना चासत्, न तावत् 5
असत्त्वप्रतिपक्षश्च सत्त्वम्, सत् सोपाख्यमसन्निरपाख्यम्,
सदसत्त्व न भवतीत्यर्थ ।

तन्न, विकल्पानुपपत्तेरित्यादि, सदेवामत् सदसदित्यादि प्रत्युच्चारण सक्षेपेण विकल्पद्वयेन
सोपपत्तिर्न स्वेनैवात्मना सच्च, असच्चायेनात्मनेत्यादि यावत् घटात्मना चासदिति, न तावदित्यादि,
प्रथम तावद्विकल्प व्यवस्थाप्य सूत्रेण दूषणमाह सव्याख्यान सो[प]र्णन यावदसत्त्वप्रतिपक्षश्च सत्त्व 10
मिति गतार्थम्, सतोऽसता विरोध प्रातिपक्ष्य वैधर्म्यमेव इत्तु, मा मस्या सोऽसिद्ध इति अतस्त-
त्पदर्शनार्थमाह सत् सोपाख्यमित्यादि वैधर्म्यस्फुटीकरण यावत् सदसत्त्व न भवतीत्यर्थ इति सुव्याख्यातम् ।

अत्राऽऽचार्य उत्तरमाह—

अत्र तूपादानसतोऽसत्प्रतिपक्षत्वमसिद्धम्, तदङ्गत्वात् तदात्मकत्वात्, तत्प्रवृत्तित्वाच्च,
घटोर्द्ध्वमीवादित्यत्र, तदङ्गन्त्वस्य भवरसत् भवतीति, भवनञ्चाभावावुचिद्धम् । 15

(अत्रेति) अत्र तूपादानसतोऽसत्प्रतिपक्षत्व विरोधो वैधर्म्यमसिद्धम्, कुत ? तदङ्गत्वात्,]

अगमवयव, तदेकदेश, यद्यस्याङ्ग स तस्य प्रतिपक्षो न भवति, यथा घटस्योर्द्ध्वमीवादित्यमिति, इत्तश्च

स्वयोर्मध्ये प्रलेखनेच्छान्ते दोषदर्शनादित्याशयेन व्याचष्टे—सदेवेति । खलीकृतिमाषिष्योति—सदेवासदेव चेतीति नदस
स्वयो समुच्चयैकान्तो युक्त इति भाव । इत्थं सैद्धार्यं सत्त्वमुपदर्श्य तत्र विकल्पानुपपत्तेरिनाश्रित्ये—तत्रेति, अत्र टीका-
द्विर्मूलस्य गतार्थीकरणान्न वयमप्यत्रानुपाया स इति चिन्त्यम्, अत्र वैशेषिकेण सदसतो नैकत्र सम्भव, सत्त्वासत्त्वयो प्रातिप 20
क्ष्यादिति यदुक्तं तद्व्याख्यान्यति—सतोऽसतेति, विरोध अयमानाधिकरणम्, प्रातिप-यं वैधर्म्यं तत्प्रतियोगिकभावम्पन्नम्,
तथा चासत्त्वं सत्त्वासमानाधिकरणम् तदभावरूपत्वात्, यत्र प्रतिपक्षता न तयो समानाधिकरणता, यथा घटतदमात्रो,
प्रतिपक्षभूते च सदसत्त्वे तन्माहसमानाधिकरणे इति भाव । ननु सत्त्वासत्त्वयो प्रातिपक्ष्यमसिद्धमित्याहङ्ग समाधत्ते—मा
मस्या इति उप-सामीप्येन, सामीप्यव्याख्याप्यतिव्याख्यादिगोपविनिर्मुचता, आत्मा—अभिधानं तत्तद्विहित वस्तु सोपाख्यमुच्यते,
तद्विहितं निरुपाख्य वस्तुच्यते, न ह्यसत्त्वत्वमणोऽमात्रोऽव्याप्यतिव्याख्यादिवरिद्वारेण यथावच्छब्दं निर्दिष्टं शक्य इति निरुपा 25
ख्यम्, तच्च सोपाख्यत्वेन लक्षिताद्विरुद्धमेवति, अत एव प्राक् कार्यं यदि सत्त्वासत्त्वितुमर्हति, ययसत् न सद्भवितुमर्हति, ततश्च
नैकं सदसदिति भाव । अथ सतोऽसत्प्रतिपक्षत्वमसिद्धम् अभावस्य भावाङ्गत्वात्, भावात्मत्वात्, भावप्रवृत्तिकत्वाच्चेति समा
धत्ते—अत्र त्विति । सत् पक्ष अमत्प्रतिपक्षत्वं साध्यम् तदङ्गत्वादयो हेतव तदङ्ग यस्मेति बहुव्रीहि, एव हेतुद्वयेऽपि ।
श्रुतिपदादिस्वोपादानभूतो भाव एव श्रुतिपदाभावरूपशिवकाशात्मना भवति यतस्तस्मात्सत्प्रतिपक्षत्वं सत् इत्याख्येनाह—अत्र
तूपादानसत्त इति । वस्तुन सदसदा मन्त्रत्वात् सदसतो परस्परमङ्गिभाव, यथा घटस्योर्द्ध्वमीवादित्यमत्र फ्योऽङ्गा तन्मात्र 30
परस्परप्राप्तिके प्रविपक्षत्वमिहाह—तदङ्गत्वादिति भावाङ्गत्वादित्यर्थ । तन्नुपपत्तयवयवभावविकामापोक्ष्याऽवयव इति, आत्माऽऽ

प्रतिपक्षो न भवति, तदात्मन्त्वात्—स जात्माऽस्य भावस्य, अस्याभावं आत्मा, तद्भावात् तदात्मकत्वात्
 पटोर्द्ध्वप्रीवादित्परदेव, इतश्च तदववृत्तित्वात्—स पञ्चाभावो यस्य सत प्रवृत्ति, तेनाभावरूपेण भाव
 प्रवर्तत इत्यथ, एव एव भावाभावरूपेणार्थो घटय मृत्पिण्डशिखादिरूपादि[युगपद]युगपद्भावविधर्म-
 सावामाप्रवृत्तिरिति, अधया अङ्गमात्मा, आत्मा च प्रवृत्तिरित्येवार्थमेवेति व्याख्यानं तदङ्गन्त्यस्य भवत्
 ४ सङ्गतीति, सत्त्वं ताम भवत एव, नाभवत्, भवन्तश्च कीदृश ? अभावानुविद्धमिति ।

तदर्थवति—

प्रत्येकं यन्तुम्बुरूपप्रतिपक्ष्यपतदतत्प्रवृत्तिव्यावृत्तिमदसदात्मक स्वतोऽत्यन्ताविभक्त
 वृत्तिपर्यन्तुभयनात्मकत्वाद्भूतरपुष्पविलक्षण अर्थान्तरभूतक्षणभङ्गविलक्षणश्च अतीतानाग
 तरन्मानमिन्नभयनमदनेकक्रिय, तस्मादभावो भावाङ्ग भावात्मा भावप्रवृत्तिरेव, आकाश-
 10 यन्तोऽपीतोऽपीति ।

प्रत्येकयस्त्वित्यादि दण्डको यावत्सत्सदात्मन, एकमेव प्रति प्रत्येकं वस्तुन स्वरूप प्रतिपत्तु
 प्रत्येकपस्युस्वरप्रतिपक्ष्यर्थं तत्प्रवृत्त घटारय शिखादिव्यावृत्त पत्राणिव्यावृत्तश्च, तस्मात्तदेव घटारय
 घटात्मना प्रवृत्त भवति, पटशिखाद्यात्मना व्यावृत्तश्चै भवति, अत सत्सदात्मक, तस्मादभावो
 भावाङ्ग भावात्मा भावप्रवृत्तिरेव, एव तावयुगपद्भानिरूपादिभावेनापि भवन् स घटो नाभावेन
 15 स्वाङ्गात्मप्रवृत्तिस्वरूपेण विना भवतीत्युक्तं द्रव्यक्षेत्रापेक्षम्, कालभावपेक्षमप्युच्यते स एव च भविता

काण्डशेनैरेणैः प्रति भेदाभेदेणम् धमेण प्रवृत्तह—तदात्म वादिति, अगत सदात्मवादिलभं । उत्पत्तिस्थितिविना
 शक्या सना प्रवृत्तयो भागामानो भावस्येन न द्वाविर्भावतिरोभावकृष्णप्रवृत्तिमन्तरेण क्षणमानमपि वरुववस्थातुमुसहत् इत्य-
 भावत्पत्ता प्रवृत्तिमानस्येलाद्येनाह—तत्प्रवृत्तित्वादिति । एव एव स्थितिरूपोऽर्थं अविर्भावतिरोभावरूपेणोपाविना
 रूपेण वा युगपदयुगपद्भावेनम घटय प्रवृत्तं यथा स्थितिरूपेण मृत् पिण्डशिखक्यासत्करोरुसुसुलपटाणिपायुगपद्भावविधर्म

20 रूपसत्तादियुगपद्भावविधर्मैश्चापिभावेतिरोभावत्पत्ताभावाभावात्मना गतत प्रवृत्तं दृश्याशयेनाह—एव एवेति । अङ्गितोऽङ्गनात्मैव
 तदभावेऽपि रूपेणा एनाभावप्रवृत्तान् आत्मैव च प्रवृत्ति निरात्मकस्य प्रवृत्त्यसम्भवादित्याशयेन तेषां शब्दानां पथायत्वमाह—
 अय वेति । प्रतिदृश्यत्वात् आत्मानं प्रति वाऽतएव वस्तु नैव भवितुमर्हति, भाव एव च वस्तु सङ्गतीत्याह—तदङ्गमिति ।
 एवाङ्गभयनमपराङ्गतिरोमानव्यतिरेके नैव सम्भवतीति भवनमभावानुविद्धमेव साह—मयनश्चेति । अभावस्य भावाङ्गतादि
 स्वापयति—प्रत्येकेति । इत्यङ्गेनकालभावापेक्षया प्रत्येकं वस्तु सदसदात्मकमिति प्रतिपाद्यितुनामैव द्रव्यक्षेत्रापेक्षया निरूपयति—

25 एवमेव प्रतीति प्रत्येकव्यक्तयवच्छेदेन वस्तुत्वविपरिणययायस्य घटादिवस्तु स्वस्वरूपेण प्रवृत्तत्वात् सदात्मकं क्षेत्ररूपेण
 शिखादिना सञ्जातीयन पदादिना च निजातीयन व्यावृत्तत्वात्पदात्मकमिति तदतत्प्रवृत्तिव्यावृत्तिसदसदात्मकं विज्ञेयम्, पटादि-
 शिखादिभिर्वादि घटात्वं वस्तु यावत् न भवन् पटादिशिखादिरेव तद्वदेत् तदिजातीयतया न प्रतीयेत इति व्यावृत्तेन तेन
 माव्यमनोऽभाव पटशिखादीना घटाणिवस्तुतोऽङ्गमात्मा तस्यैव प्रवृत्तिविशेष यदि च तत् व्यावृत्तकृत्यमेव भवेत् तर्हि निरन्व
 यामाव्यमलीकृत्वात् तदङ्गत्वं न भवेति तदङ्गत्वादिभ्यः सत्सदात्मक इति माय । एवमयुगपद्भावविभावेन सदसदात्मकत्वमुपदर्श

30 युगपद्भावविभावेनापि सदसदात्मकत्वमाह—एव तावदिति । पटादि केवत् पटशिखादिनाऽभवन्नमाया मकतायां तस्य न स्वात्
 खण्डपविच्छेद्यतेति स्वासीयां शुभिमपि पञ्चिकादिव्यावृत्तादशायामप्यय तापिमरूपेणानुभवति, तस्मादेवान्तामावात्मक-
 खण्डपविलक्षणं घटाणि वस्तुत्वाह—स एव च भवितेति । अनुगणं तत्प्रत्येकं भवति तद्वदादि बौद्धानिमित्तस्यवत्

द्वर्त्तमानमेव न स्यात्तत्र नैव स्यात्, वान्ध्येयवत् क्षणिकत्वादवत्, तस्मान्न सदसतो प्रति पक्षत्वम्, इतश्च नानैकाल्यम्, विधिप्रतिषेधैकविषयत्वात्, भावितैकाल्यचेतनाचेतनत्वम् ।

इतरथा चेत्यादि, एव सदसदात्मन्मनिच्छतो वस्तुतस्तु-नैव भवेद्वस्तु, अपूर्वत्वात् निर्मात्वात्, नास्य पूर्वमिति बहुव्रीहिसमाश्रयेण, न पूर्वमपूर्वं प्रागसत्त्वादिति तत्पुरुषाश्रयेण वा,

५ रपुष्पवत्, वैधर्म्येण चम्पकपुष्पवत् मूलाङ्कुरादिभवेनेन पूर्वस्यैव सत एव चम्पकस्य पुष्पीभननात्, तच्च

सदमदात्मक चम्पककुसुममिति, एवमपरत्वाद्नुत्तरत्वाद्भेदत्वादिति योज्यम्, तस्माद्द्वर्त्तमानमेव न स्यात्,

तत्रश्चावर्त्तमानत्वादपि नैव स्यात्, वाध्येयवत्, क्षणिकत्वादिति च रपुष्पक्षणभङ्गवैलक्षण्यप्रस्तुते-

रुदाहरणद्वयमेतत्, तत्रिगमयति-तस्मात् सदसतो प्रतिपक्षत्वमिति, इतश्च नानैकाल्यम्-सदसतोऽैकाल्य

मेव, द्वि प्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्ते, कुन ? विधिप्रतिषेधैकविषयत्वात्-विधिरवय, प्रतिषेधो व्यतिरेक,

१० तावुभावेकविषयविलेतेत् प्रत्येकवस्तुस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थतदतत्प्रवृत्तिव्यावृत्तिसदसदात्मकं इत्यविभक्तस्वरूप

पथनुभवातीतानागतवर्त्तमानभित्तभवनसदसदकक्रिय इत्यादिवचनात् सिद्धम्, तस्मात् सदसदैकाल्य-

मेव, भावितैकाल्यचेतनाचेतनत्ववत्-यथा च चेतनाचेतनयोर्विधिप्रतिषेधैकविषयत्वेन भावयित्वा चेतन-

श्चेतनोऽचेतन[श्च]इत्युक्त तथेहापि द्रव्यादिसत्सदेकाल्यात्प्रति सदसतो प्रतिपक्षतेति ।

यदपि च वैधर्म्यमुच्यते सत्सोपाख्यमसन्निरुपाख्यमिति तदपि नोपपद्यते, सतोऽप्यनु

१५ पाख्यत्वात्, को हि प्रतिवस्तुविलक्षणमत्त्वेन सद्वस्तु प्रतिक्षणमुपाख्यायतु शक्नोति, असा-

धारणत्वात्, स्वसुखादिपर्यनुभववत्, अथ च निरुपाख्यतायामपि नैव तदसत्, सामान्य

सोपाख्यत्वात्, यदप्यसाधारण सुरादिपर्यनुभवादि तदपि सामान्येनोपाख्यायते किमपि

सुरा दु खमित्यादि, अपि च त्वयापि द्रव्यादिकार्येण वस्तुद्रूतिप्रकाशमात्रेण द्रव्यादेरुप

योगक्रिया नास्तीत्यशक्तसदसत्त्वादिति विचित्रोपभोगक्रियाप्रसिद्धयर्थं सत्ताद्रव्यत्वादिविशेषण

२० सम्बन्ध कल्प्य इति वदता अथ च मतमसत् तत् सम्बन्धसत्त्वात् तस्यामवस्थायाम्, सोपा-

ख्यञ्च तदुत्तरकाल सत्तासम्बन्धोपाख्यत्वादिति व्यभिचार उक्त ।

यदपि चेत्यादि, सदसतो प्रतिपक्षत्वमान्यार्थं वैधर्म्यमुच्यते त्वया सत् सोपाख्यमसन्निरु-

पाख्यमिति, तदपि नोपपद्यते, सतोऽप्यनुपाख्यत्वात्, को हीत्यादि, वस्तुनि वस्तुनि रूपरसादौ ययोर-

भार्यत्वापि गोहेतोनास्य एव कारणं बीजमिच्छन्वमिति बहुव्रीहिसमासात् निर्मात्वादिति न भवति पूर्वपूर्वमिति तत्पुरुषसमा

२५ सात् प्रागसत्त्वापि वाऽर्थो भवेदित्याह-निर्मात्वादिति । वैधर्म्येष्ट्यात् घटयति-मूलैति, पूर्वस्यैव कारणस्यैव, सत एव-

मूलाङ्कुरादिभवेन प्राक् सत एवेति समासद्वयार्थेभ्या व्याख्या । एवम-येऽपि तदुपरधिता अपरत्वादयोऽत्रोद्भावनीया इत्याह-

परमिति । यत् पूर्वमसत् तदिदानीमप्यसद्भवति यच्चापुत्रवत् यथेष्टानीमसत् तत् पञ्चादयसपि सदाऽसदेव भवेत्त्याह

३० एव तस्मात्काल्य व्यवस्थाप्य वादिनेर्क सदसतोपरम्य निराकृतमाह-यदपि चेति । अग्रेव निरुपाख्यमिति नियमो नास्ति, सतोऽपि निरुपाख्यत्वान्निगमन निराकृतमिति-तदपीति । सतोऽपि निरुपाख्यत्व समर्थयति-को हीत्यादि, प्रतिवस्तु प्रतिक्षण

साधारण आत्मा, पूर्वक्षणे उत्तरे च क्षणे विलक्ष[ण]स्त्व भाव सत्त्वं तेन सत्त्वेन प्रतिर्भुतप्रतिक्षणविलक्षणसत्त्वेन च सद्वस्तु तदुपाख्यातु केनचिदशक्यमसाधारणत्वात्, यद्साधारणं न तदुपाख्यातुं शक्यते, सुखादिपर्यनुभववत्, तस्मान्नायमेकान्तं सत्त्वं सोपाख्यमेवेति, स्यामत [न]भ्रूम सत्त्वं सोपाख्यमेवेति यतोऽस्य व्यभिचार उच्यते, किं तर्हि ? सत्त्वं सोपाख्यं निरुपाख्यं वा स्यात्, निरुपाख्यत्वसदेष्य, तत्सता साधर्म्यं न भजत इत्येतदपि नोपपद्यते व्यभिचारादित्यत आह—अथ च निरुपाख्यत्वायामपि नैव तदसत्त्वं, सामान्यसोपाख्यत्वात्, उपसामीप्येनारथा उपाख्या सत्त्वेत्यर्थं, सहोपाख्यया सोपाख्या, यद्युपासाधारणं सुखादि पर्यनुभवादि तन्मि सामान्येनोपाख्यायते किमपि सुखं दुःखमितिहादि, तस्मान्निरुपाख्यस्यापि सत्त्वदर्शनाद्युक्तमुक्तमसन्निरुपाख्यं सत्त्वं सोपाख्यमिति, तस्मात् केनचिदात्मना सदेष्यसत्त्वं सोपाख्यं श्रेति नास्ति सदसतोऽर्थधर्म्यं, अथ वा सामान्यसोपाख्यत्वात्—यथा सामान्यं स्वेनात्मना सोपाख्यं स्वसत्त्वात्, न विशेषणात्मना सामान्यान्तरेण, न तु द्रव्यादिवस्तुवदिति सत्त्वं सोपाख्यं निरुपाख्यमसत्त्वेति दृष्ट- 10 त्यात्तथैकैकत्वं सदसतो, नास्ति विपक्षता, किञ्चायत् अपि च तयापीत्यादि, त्वत्कल्पनयैव सदसदित्येतत्त्वं प्रदर्शयितुमिदमुच्यते, प्राग्व्याख्यातार्थं एतैव प्रथमो यावद्दिशेषणसम्बन्धं कल्प्य इति, इह तु प्राग्विशेषणसम्बन्धात् विशदमानमेव निरुपाख्यमितीष्टं त्वया, इत्येतत्सार्थस्य प्रदर्शनार्थमुपपस्य, अत आह—अथ च मतमसन्निरुपाख्यत्वादिति निरुपाख्यत्वस्य सति दृष्टत्वाद्द्व्यभिचार उक्त, असत्त्वं तत् सम्बन्धसत्त्वात्, तस्यामवस्थाया सोपाख्यञ्च तदुत्तरकाल सत्तासम्बन्धोपाख्यत्वात् । 15

परिणमति न हि परिणामव्यतिरेकेण क्षणमात्रमपि वस्तु भवितुमर्हति उत्पादादियैरुच्यते तदानींमभावादवस्तुत्वापत्ते ते चातुक्षणापिपरिणामाः सजातीयविजातीयव्यापृत्तत्वेन न साधारणा न केनचिच्छब्देन निर्देष्टुं शक्यन्त इति प्रतिवस्तुविलक्षणसत्त्वेन सन्तोऽपि निरुपाख्या इति भावः । सजातीयविजातीयव्यापृत्तत्वेनाह—असाधारणत्वादिति, समानधर्मेण विरुद्धधर्मेण चान्येतरसमानत्वादित्यर्थं, भीतवर्णिसंयोगान्तरं हि शब्दद्वयोरप्येति प्रतिक्षणे क्रियाविभागादिन्यायेन परिणामा भवति, अन्यथा भीतव्यं तादवस्थादङ्कारुदय एव भवेत्, न च ते परिणामाः सहेतव्यवहारकालव्यापकत्वाभावेन केनचिदुपाख्यातुं शक्यन्त इति भावः । ध्याति दर्शयति—यदिति । ननु सत्त्वं सोपाख्यमित्युक्त्या सोपाख्यताव्याप्यत्वं सत्त्वस्य नामीप्सितम् यतोऽनुक्षण परिणामेषु व्यभिचार आपद्येत किन्तु निरुपाख्यताव्याप्यत्वमगतं, तस्मादसत्त्वं न सता साधर्म्यं भजत इत्याशयेनाह—स्यामतमिति, सत्त्वं सोपाख्यमेवेत्यनेन यत् सत्त्वं तत्त्वं सोपाख्यमेव न निरुपाख्यमिति न नियमं सत्त्वं सोपाख्यं स्यात् निरुपाख्यमपि स्यादित्यर्थं, वयन्तु निरुपाख्यं त्वसदेष्येति भ्रूम इति शक्तिपुराणाय । अत्रापि व्यभिचारमाविर्भावयति—एतदपि नोपपद्यत इति, नियमोऽयमपि न युक्तो व्यभिचारादिति भावः । अनुमग्नपरिणामस्य केनचिदुपाख्यातुमशक्यत्वेऽपि नासावसद्भ्रमितुमर्हति, 20 किञ्चिदशब्देन द्वौ निरुपाख्यं, न तु सामान्यशब्देन तेन तु सोपाख्यमपीत्याशयेनाह—अथ चेति, असाधारणशब्दानभिधेयत्वेऽपि नातुक्षणपरिणामोऽयम् सामान्यसद्भ्रमत्वादित्यर्थं । हेत्वर्थमाह—उपपत्ति, सामीप्येन यदभिधानं तदुच्यतेऽदित्यर्थं, वस्तु, सत्त्वं अर्थं इत्यादिभिधानानि केवलान्यवित्वात् शीघ्रोपस्थितिक्रवाच वस्तुसमीपगानीति भावः । हेतु दृष्टांते सङ्गमयति—यदपीति । निगमयति सदसतावधर्म्यनिराकरणं—तस्मादिति, गत एवासत्त्वात् सोपाख्यत्वाच्च न सदमतो प्रतिपक्षतेति भावः । स्वरूपेण सोपाख्यत्वनिरुपाख्यत्वे दर्शयितुमन्याथा व्याचष्टे—अथ चेति, यथा हि द्रव्यादिवस्तु स्यात्तनाऽपि सोपाख्यमन्येन 30 द्रव्यत्वादिनाधुपाख्यं भवति न तथा सामान्यं वस्तु किन्तु स्वरूपेण च सोपाख्यं नान्येन विशेषेण, तेन तु निरुपाख्यमेव, तस्मात् सामान्यमपि सत्त्वं सोपाख्यं निरुपाख्यमपि, असदपि चेति सिद्धत्वात् सदसत्त्वात्काल्यमेवेति भावः । त्वदभिप्रायेणाय न सदसतो प्रतिपक्षता सत्तासम्बन्धप्रमाणे स्वरूपसत एवासत्त्वादिति पूर्वोदितप्रत्ययैवाप्यस्यति—अपि चेति । सोपाख्यनिरुपाख्यत्वविचारापिपक्ष्याख्यायार्थमाह—इह त्विति । व्याख्याप्रत्ययमाह—अथ च मतमिति, अनन्यप्रत्येनासत्त्वसाधननिरुपाख्यत्वहतो

एव सोपाख्य[निरुपाख्य]त्वाविरोधमापाद्य प्रस्तुतकार्यसद[स]त्त्वाविरोधे साधनमाहाऽऽचार्य —
सदसदेव तु सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात्, सामान्यवत्, अथ वा सोपाख्य निरुपाख्यञ्च,
 सदसत्त्वात्, सामान्यवत्, सामान्य स्वसत्, न सामान्यसत्, वस्तुवदिति सदेवास्त
 सामान्यम्, तदेव च सोपाख्यम्, स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानात्तदेव निरुपाख्यञ्च, वस्तुवत्
 5 सामान्याद्यन्तराभावादिति सोपाख्यमेव निरुपाख्यम्, वस्तुनि विपर्यय इति व्यग्रस्थापिते
 दृष्टान्ते ताभ्या धर्माभ्यामेव प्रतिपद्यता भवान् सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात् सामान्यादिद्रव्यादि-
 यत् सदसत्त्वमिति ।

(सदसदेव त्विति) सदसदेव तु सोपाख्यनिरुपाख्यत्वात् सामान्यवदिति, अथ वा सोपाख्य
 निरुपाख्यञ्च, सदसत्त्वात् सामान्यवदिति मदनस्यैनात्म्ये साध्ये सोपाख्यनिरुपाख्यत्वं हेतु, सोपाख्य-
 10 निरुपाख्यत्वे च सदसत्त्वं प्रोक्तन्यायेन त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, मामा यदृष्टान्तस्य सदसत्सोपाख्यनिरु-
पाख्यत्वैनात्म्येनाध्य दर्शयति—सामान्य स्वमत्—स्वसत्तया सत्, न सामान्यसद्वस्तुवत्, सम्ब वसत्तये-
त्यय, यथा त्वमतेनैव सामान्येन सम्ब वाद्रव्यगुणकर्मण्य वस्तु सम्ब वसत्सिद्धयते न तथा सामान्यम्
 सामान्यस्य सामान्यान्तरसम्ब धाभावादिति सदेवास्त सामान्यम्, इतिशब्दस्य हेत्वयत्वात्, एव
 सामान्यस्य सदसत्त्वैनात्म्यम्, तदेव च सोपाख्य स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानात्—स्वाम्नि सम्बन्धिनि च
 15 प्रलयमभिधानश्चाप्येव सती सत्ता, सति द्रव्यगुणकर्मणीति च, सामान्य तदेव निरुपाख्यञ्च—नाम्यो-
पाख्योऽस्ति, वस्तुवत्—वस्तुन इव सम्बन्धिसामान्यागुपाख्यता नास्ति, मामान्यादे सामान्याद्यन्तराभावा-
दिति सोपाख्यमेव निरुपाख्यम्, इत्यमुक्त्यायेन सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयोर्धर्म्याभाव, वस्तु[नि]विपर्यय
इति—द्रव्यादिप्रये वस्तुनि स्वतो निरुपाख्यता सामान्येन सोपाख्यता, सत् [ध]सत्त्वं सम्बन्धन्तरसत्त्वं

सत्तासम्ब धाभावादिनि सम्बन्धनि दृष्टत्वाच्चमिथार आदर्शितस्त्वयैवेति भाव । इत्यं सोपाख्यत्वनिरुपाख्यत्वयो परस्पर विरोध
 20 निरुपाख्य सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयो मदनत्वाभ्यां परस्परव्याप्यतामभ्युपेत्य सोपाख्यनिरुपाख्यत्वाभ्या सदसत्त्वयो, सदसत्त्वाभ्या
 वा सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयो कार्यवस्तुन साध्यति—सदसदेव त्विति । अथ च त्वयापीत्यादि ग्रन्थेन सदसत्त्वयो सोपाख्य
 निरुपाख्यत्वयोश्च त्वयाऽऽर्शितत्वात् कार्यप्रये हेतोर्नास्तिद्वेत्त्वात्तन्नाह—सदसदेवैनात्म्य इति । दृष्टान्ते साध्यहेत्वो चक्रमन
 विधत्—सामान्यमिति, स्वस्वसत्तया सत् सामान्यमेव सम्ब चनत्वाऽऽनित्यर्थे । सम्ब धसत्तयाऽऽनत्वे वैधर्म्यदृष्टान्तमाह—
 यस्तुवदिति, अर्थवत्—द्रव्यगुणकर्मवदत्यर्थे । तानि हि सर्वधसत्तया सन्ति सामान्यन्तु न सम्ब धसत्तया सत्, तत्र सामान्य-
 25 न्यसम्ब धाभावादिति दर्शयति—यद्येति । एवं प्रथमप्रयोगानुसारेण कार्य द्वितीयप्रयोगानुसारेण हेतु सदसत्त्वं प्रदत्त तत्रैव
 सामान्ये सोपाख्यनिरुपाख्यत्व दर्शयति—तदेव चेति, सामान्यमेव च सोपाख्यम् स्वमित्त्वं सामान्ये परस्मिन् द्रव्यगुणकर्मण्ये-
 ऽप्ये सतिनि प्रलयमभिधानस्य कारणत्वीति भाव । सामान्ये निरुपाख्यत्वं षटयति—तदेव निरुपाख्यञ्चेति, सामान्यमेव हि
 सोपाख्यं, तत्र द्रव्यादे स्वस्य चोपाख्यानत्वं यदि स्वपरमेयवार्मिकप्रत्ययाभिधानाभावात् तत्रैव सोपाख्यं नैतान् सोपाख्य सामान्ये
 वसते अनवस्थाप्रसङ्गात्, द्रव्यादि च सामान्यरूपतयाविधोपाख्यता सोपाख्यमेव न निरुपाख्यमिति भाव । द्रव्यादौ सामान्यादौ
 30 परितः सोपाख्य चनिरुपाख्यत्वमदमत्त्वयोर्धर्मवति—वस्तुमिति, द्रव्यादे न सत् सोपाख्यता स्वपरप्रत्ययाभिधानाधानासम्ब
 र्कादत्त स्वतो निरुपाख्यता सामान्येन च सोपाख्यतेति सामान्यादौ परीलम् तथा द्रव्यादे स्वतोऽप्यत्वं सम्बन्धन्तरसत्त्वं
 सामान्यतो वैपरीलमिति भाव । तदेवं सामान्ये दृष्टान्त एवामतापन्नयो सोपाख्यनिरुपाख्यत्वयो तत्र न कालमतापन्नाभ्यां सत्

सत्त्वरेणैतसौ प्राचयति प्रभपूर्वकम्—

तत्र हि सत्कार्यपक्षे क्रिया किं विरुध्यते ? यदसावेकान्तेन सत्रेव घट इत्याह तत्तत्स्य क्रियाकरण न युज्यते, कर्त्तव्यत्वाभावात् कृतप्रदित्येव तस्य क्रियाऽभावादोषो भवति, न पुनराकाशितसत्त्वपर्यायद्रव्यावादिन स्याद्वादिन, यदि तसौ स्यादादिना कर्त्तव्यत्वमपि विदधीत क एतमेव न्यात् 'क्रियाभावादोपस्ते प्राप्त, कर्त्तव्यत्वाभावात्, कृतकप्रदिति' ।

(तत्र हीति) तत्र हि सत्कार्यपक्षे क्रिया किं विरुध्यते ?—वेन हेतुना सारथ्ये, यदसावेकान्तेनैवादि यावत् कृतप्रदिति, द्रव्याधतो हि मृत्पिण्डे घटोऽस्ति, न पर्यायत, सारथ्यस्तु सत्रेव घट पार्यत्रपर्याय- निरपेक्ष इत्याह, तत्तत्स्य क्रियाकरण निष्पन्नस्य सर्वथा विद्यमानस्य न युज्यते, कर्त्तव्यत्वाभावात् कृतकप्रद- निष्पन्नघटवदित्येव तस्य सत्कार्यवादिन क्रियाभावादोषो भवति, न पुनराकाशितसत्त्वपर्याय[त्त्व]पर्यायद्रव्यायं 10 वादिन स्याद्वादिन स्यात्—सत्रेव मृत्पिण्डे घट केनचिद्धर्मेणासन्नपीति घट परिहृतपूर्वोक्तसत्कार्येभान्त यात्पोपत्वात्, यदि तसौ सारथ्योऽपि स्यादादिना कर्त्तव्यत्वमपि विदधीत—स्याद्वादिनयत् कथञ्चित् कुतश्चि- दित्यादिनाऽनेनातवाचिना विशेषणेन विशेष्य मदेव कार्यमिति, तत क एतमेव श्रूयात्—नो वादी सुममीश्रितवाच्यगुणदोषोऽपि क्रियाभावदोपस्ते प्राप्त कर्त्तव्यत्वाभावात् कृतकप्रदिति च श्रूयात् परिहृत- पूर्वदोष वादिन सारथ्यमन्य वाऽभ्युपेतानेन[त]यात्मिति ।

15 अमत्कार्यपक्षेऽप्युपादाननियम किं विरुध्यते ? यदसावेकान्तेन क्रियागुणव्यपदेशा भावादसत्कार्यमिति हेतुषु सन्निहितस्याव्यक्तस्यार्थस्पर्धवज्ञया श्रूयात् तस्य पटाधिताया तत्तदुपादाननियमो न युज्यते, तत्रासत्त्वात्तृणादिवदित्यसत्कार्येकान्तवादेऽप्युपादाननियमा- भावादोष, सोऽनेकान्तवादे स्यादादिविशिष्टे नास्ति तथा यदि वैशेषिकोऽपि विशेष श्रूयात् क एन त्रिचिदपि श्रूयात्, तस्मान्न स्त स्याद्वादिन पूर्वदोषो, कुत पापीयस्त्वम् ? ।

20 सत्त्वोऽपि मृदाभ्यां सत्त्वानुपादाननियमाभाव इति भाव । सत्कार्यपक्षेऽसत्कार्यवादिना क्रियाविरोधनेपो म उद्वादिन स केन हेतुना प्र. न कुर्वन् स्याद्वादे सम्प्रवित्तुमाह—तत्र हीति, कायस्य सत्त्वव्यवहारे हीत्वर्थ । आर्हतामीषितमाह—द्रव्यार्थतो हीति, कारणे कार्यम् द्रव्यायत सत्त्वमसत्त्वस्य पर्यायार्थत इति सिद्धान्त सारथ्यत्वं द्रव्याधर्मावर्धनिरपेक्ष कार्यसत्त्वमाह—तथा कोभयपि सत्त्वो सत्त्व प्रकृतं पत्तादिव तत क्रियाकरणे विरुद्ध सारकव्यापारसाध्यरूपाभावात्, तदि द्रव्यत पर्यायतथ पूर्व मदिष्यते, तस्मात् विमलित कर्त्तव्य कारकव्यापारैरिति क्रियाभावात् नैव इति भाव । अर्थ दोषो न स्याद्वादिन सम्भवति तत्र 20 पद्यारूपेण सत्त्वानुपादाननियमो पर्यायपत्तासम्भवात् कारकव्यापारपेक्षणात्, तस्मात् सत्कार्येना तत्रादोषे परिहृत इत्याशयेनाह— न पुनरिति । यदि सारथ्योऽपीम सिद्धान्तमभ्युपगं हेत् तर्हि न तमसु दोष कापि श्रूयादित्याह—यदि त्वसाधिति । कुतो न मृदादित्यत्र हेतुमाह परिहृतेति । अमत्कार्यपक्षे सत्कार्यवादिना य उपादाननियमविशेष उद्वाहित स फल हेतुना विरुध्यत इति प्रथं सुवत् स्यात्—असत्कार्यपक्षेऽपीति । किं द्रव्यार्थतस्त तुषु पटोऽगन्, कि वा पद्यायैति पृष्टे किञ्चिद

न्यतराश्रयेण तावशौ वस्तुनि स्त एवेति चेन्न विपर्ययप्रसङ्गात्, एरुस्योभयात्मकैकस्तुत्वे
 वृत्त एतत् सद्भागमाश्रित्यैवोपादाननियमो न त्यसद्भागमाश्रित्य, असद्भागमाश्रित्यैव च
 क्रिया, न सद्भागमाश्रित्येति विशेषहेत्वभावादिति पूर्वोपापापीयस्त्वमेव' इति ।

यत्पुनरिदमित्यादि, पूर्वपथ परम्य यावत् पूर्वोपापापीयस्त्वमेवेति, जैनेनाय परिहार पूर्व-

- 5 दोषपापीयस्त्वेऽभिहित—सदमन्तर्येणादिना मद्भागव्योपादाननियम—मृदि सत्त्वाद्दृष्टस्य मृदुपादान-
 नियम, तस्या वा असद्भागस्य क्रिया च घटस्य युज्यते, सदमदशयोरन्यतराश्रयेण तावशौ वस्तुनि स्त
 एवेति चेदित्याशङ्क्याम्, एतच्चेन्नयस इत्याहन्तीय परिहारमाशङ्क्योत्तरमाह—एतन्न न, विपर्ययप्रसङ्गात्,
 विपर्यय सद्भागमाश्रित्य क्रियाप्रसङ्गोऽसद्भागमाश्रित्योपादाननियमप्रसङ्ग, अनिष्टो च ते जैनस्य, एरुस्यो
 भयात्मकैकस्तुत्वे विशेषहेत्वभावात्—तस्मिन् सत्युभयात्मके वृत्त एतदित्यादि गतार्थं विपर्ययप्रसङ्गापादान
 10 विशेषहेत्वभावात्—हेतुहेयनियमाभावात् ।

अत्राचार्य आह—

- एतदपि न किञ्चित्, कार्यत्वादेव, क्रियत इति हि कार्यम्, तस्मिन्नुपादानक्रिययो
 स्वविपर्ययनियतौ, एकस्योभयात्मकत्वात्, एकपुरुषनियतपितृपुत्रत्ववत्, न ह्येकस्य पुरुषस्य
 पितृपुत्रत्वात्मकत्वेऽपि ते अनियतविपर्यये दृष्टे किन्तु नियतविपर्यये एव, न तु नियमाभाव,
 15 एव वस्तुन उभयात्मकैकरूपत्वेऽप्युपादानक्रिययो स्वस्वविपर्ययनियतत्वाच्च विपर्ययप्रसङ्ग ।

(एतदपीति) एतन्पि न किञ्चित्, नोत्तरस्य गणोऽप्यस्तीत्यर्थं, कस्मात् ? कार्यत्वादेव, क्रियत
 इति हि कार्यम्, तस्मिन् कार्ये उपादानक्रिययो स्वविपर्ययनियतौ [भावा] भावावेव न [ोभयो] [भाव]
 स्वो विपर्यय स्वविपर्यय, उपादानस्य मत्वेन नियम, तस्य तत्र नियतत्वात् भावो विपर्यय, क्रियाया पुनर-

- परोक्षोद्भाविन जैनेन यत्प्रतिविधानमभिहितं तत्रापी दर्शयति—जैनेनायमिति, मृदात्मना घटस्य सत्त्वाद्दुपादाननियमो घटात्मना
 20 चासत्त्वात् क्रियाया उपपत्तिरिति य परिहार सन्मदेषात्म्यं जनेनोक्त इति भाव । सोऽयं परिहारो न युज्यते विपर्ययप्रसङ्गादि
 स्वाद् एतच्च नेति । आश्रयाश्रयिभावे नियामकामावात् क्रियायाऽप्येव सत्त्वमुपादानापेक्ष्यमसत्त्वमपि स्यादिति दर्शयति—विप
 र्यय इति । नियमकामावाद्—एकस्येति । सद्भाग एवोपादानेनापेक्षितत्वात् हेतु असद्भागस्तेनानपेक्षितत्वादेव असद्भाग
 एव क्रियायाऽप्युपादानेऽपि सद्भागस्तु तयाऽनपेक्षितत्वादेव इत्यत्र नियामकामावादिस्वात्वेन व्याचष्टे—हेतुहेयेति । एकस्योभ
 यामकरूपवत् तयो प्रतिनियतविपर्ययं नियामकवर्णेनोत्तरस्य गणोऽस्तीत्याश्रयेणाह—एतदपीति । अत्र तद्यथात्मकमेव वस्तु
 25 नितरप्रवृत्तिव्यवधानतया तत्तद्देशकत्वात्पेभयाऽन्यान्यरूपेणात्मानं प्रकाशयति इत्यात्मना रातमात्मानं घटात्मात्मना घटात्मात्मना
 सन्त कृपालायामनलात्प्रियेण अ एव प्रवृत्तिविपर्ययत्वात् क्रियत इति वायुं यते मृदात्मना विद्यमान एव घटात्मना प्रवर्तत
 इति मृदात्मना सन्नं च उपादानम् सम्मदुपादानमयं विपर्ययो भाव एव, तयोपादानं घटात्मना प्रवर्तत इति प्रवृत्तिविपर्ययोऽभाव
 एतेषुमयात्मकैकरूपत्वेऽप्युपादानक्रिययो स्वस्वविपर्ययनियतत्वं न भवत्यत इत्याश्रयेनोत्तरयति—कार्यत्वादेवेति प्रवृत्तिव्यवधानेनैव ।
 तस्मिन् कार्ये इति, घटात्मना प्रवृत्तिविपर्ययभूतं वस्तुनि भावाभावात्मके इत्यर्थं । प्रतिनियतविपर्ययवमेव दर्शयति—स्वो
 30 विपर्यय इति । तस्य तत्रैति, उपादानस्य सति नियतत्वाद्भावो विपर्यय क्रियाया अस्ति नियतत्वात्भावावो विपर्ययो यदुच्यते—

सत्येन नियतत्वाद्भासो निपय, उच्यते, ते चोपादानत्रये स्वस्वविषये नियते इति क्व शास्त्रे ।
 एकस्योभयात्मकत्वात्—सद्सदात्मक होक कार्यं मयाऽभ्युपगत त्वया च दोषामिधित्मया, तस्मादेकस्यो-
 भयात्मकत्वात्, यद्यदुभयात्मकमेव तस्य तस्य स्वविषयनियतता दृष्टा, एकपुत्रनियतपितृपुत्रत्वम्, न
 होकस्येत्यादिदृष्टा तद्व्याख्यानं यावत्तु नु नियमाभावात् इति, एवमित्यादिदाष्टातिभ्योऽप्युपादानमिति, नियम-
 भावसाधर्म्यप्रदर्शनं नोपाभावेप्रदर्शनम्, उभयेकत्वमेव च विशेषहेतुः, तस्य विषयनियतत्वाभासि वि-
 र्यप्रसङ्गः, तस्मात् पूजाभ्यां श्रेयस्त्वमेव ।

अभ्युपेत्यापि विपर्ययप्रसङ्गमपि—

निपर्ययप्रसङ्गापत्तावप्येवविधार्थतैः, सदसदात्मनो वस्तुनोऽसद्भागमाश्रित्योपादाननि-
 माभावात् एव, अनुपादानसत्तादिभावात्सामान्यलभ्यस्वरूपत्वात्, अस्य नोपादाननियमोऽस्ति
 सद्भागमाश्रित्य क्रियाया अभाव एव, तस्य चादिन सस्य तथात्वादमन्ताम सिद्धिश्चास्ति । ३१

(विपर्ययेति) विपर्ययप्रसङ्गापत्तावप्येवविधार्थतैः—अनेमान्तसिद्धेर्न पाम्य तदेतन्न

सदात्मनो वस्तुनो योऽसौ पर्यायार्थोऽसद्भागो मृदि घटाभावात् तमाश्रित्योपादाननियमाभावात् एव इत्यु-
 अनुपादानसत्तादिभावसामान्यलभ्यस्वरूपत्वात्—मृद्व्यादे प्रागुत्पत्ते कार्यममदेव सद्भाग-
 कारणसात्त्रिध्ये जायते, न तस्योपादानेनार्थं कश्चित्, त्वन्न सत् सत्तयाऽभिमन्यन्ते इत्यु-
 द्रव्यत्वेन द्रव्य गुणत्वेन गुण कर्मत्वेन कर्मलेभिर्भावे मामायात्येतेभ्यस्वरूपञ्चाप्येति नैव वा-
 त्तेऽप्यु- ३१

सैद्धार्थ्यैरिलादिना मन्थेन प्रगुपदर्शितवदित्यर्थः । उपादानत्रियस्य सदसन्नियततां साधयति ते चेति, एकस्योभय-
 मयवादिद्विद्वेति दर्शयति—सदसदात्मकमिति, मया प्रमाणेन त्वया चाभ्युपगमनाम्भु-
 एकपुत्रवेति, यथैव एव पुत्ररूपोऽर्थं कश्चित् प्रति पुत्र कश्चित् प्रति पिता भवति तत्र पुत्ररूपेण
 पितृत्वं पुत्रत्वापेक्षमेव नियमम्, न पितृत्वापेक्षम् पुत्रत्वं च पितृत्वापेक्षमेव न पुत्रत्वापेक्षम्, तत्र
 नियमाभावात् इति न विपर्ययप्रसङ्ग इति च प्रदर्शयति यथा न नियमाभावस्तथा विपर्ययप्रसङ्गोऽपि न
 नियमाभावेति । नास्ति विपर्ययप्रसङ्ग उभयकत्वात्, नियमाभावात्मावकाशदी नन् अस्ति-
 चेति, यद्युभयमकमेव तस्य विषयनियतत्वात् तत्र विपर्ययप्रसङ्गोऽस्ति यथा पितृत्व-
 स्वस्वविषयनियतत्वात् तत्र नियमाभावस्तदुभयभावात्सद्भावेति भावः । उभयमकत्वानु-
 भवनेष्वर्थं स्वीकृत्याप्यनकान्तत्रिद्वि दशयति—निपययेति । याऽयमसद्भागमा-
 प्रसङ्ग उपदर्शितमप्रापि भैक्षात्ता, सिन्तु अनेकात्मिद्विदेव यासायन व्याकृति-
 व्यादायमन्त्र फणा कार्यं जायते उत्पन्नत्वादेव फणादिकार्यस्य उपादानादिकायन न
 पेशमेव, अवस्मान्निशेषेऽयं जायते, उत्पद्यत इत्यादिशब्दैश्च्यते समुप-
 फणादिस्तु समाश्रितसत्तादिसामान्य अन्ति-आमानं निर्भासं सतां भावती-
 भावसामायेन लभ्यन्त्यस्यो घटादिभवेतीति नैवाह-पुपादाननियम इत्याज्जह-
 देरिति । न तस्येति, कार्यस्योपादानेन न सिद्धि प्रयोजनम् परिणतिव-
 धारणफलकं सत्ताप्यमन्त्रमनुभवति अस्ति-आत्मानं निर्भासं न चैतत् इत्य-
 ३१

१ सि क क्ष० दे० तुमयामाव । २ सि क क्ष दे मातः ।
 हा० न० ८ (२५)

नियमोऽस्तीत्यनेनान्त सिद्धतीति, सद्भागमाश्रित्य च क्रियाया अभाव एव-यो घटस्य चार्थस्य सत्त्वमेव द्रव्यार्थतो जान्छति, तस्य क्रियाया नास्त्येव प्रयोजनम्, नैव क्रियाऽस्तीत्यनियम, किं कारण ? तस्य घादिन सर्वस्य सत्त्वत्वात्, मृत्पिण्डो हि युगपदयुगपद्भारिमषधमात्मक, तेन प्रफारेण तथा, द्रव्याथवाद्प्रसारेण, तथा भावस्तथात्व सर्वसर्वात्मकत्व, तस्मात्तथात्वादसन्नाम निश्चिन्नास्ति, अतोऽप्य ० तमसतोऽभावात् प्रत्येकन्यत्रिप्रक्षायाम यतराश्रय इतरस्याभावात् अत्र विशेषहेतु तथ एव ।

यच्चूच्यते सदसतोर्वधर्म्यादेकस्मिन्नेव कार्ये प्रागुत्पत्ते सदसच्छब्दार्थयोरेकाधिकरणभावेन प्रयोगो नास्ति-सदेवासदित्यनुसन्धान नास्त्येकाधिकरणभावेनेति प्रयोगानुपपत्ति, एषोऽर्थो दर्शित कार्य सदसत्ता नेति सप्तम्यभिधाने नेति, एतदपि न विश्वित्, इतरेतरभूता-भूततत्त्व जगत्, न केवल कार्यमेव सदसत्, घृताघृत्तपर्यायार्थेनाविभक्तद्रव्यार्थभाजनाया 10 निखिल जगत् सदेवामत्, किन्तुभयपर्यायप्रत्यपेक्षया भावयितव्ये नि सन्दिग्धमेव वस्तुन स्वात्मनि, तथा चेतरेतराभावरूपेण स्वेन च भावरूपेण सदेवासत् सर्गमिति न मदसतोर्वधर्म्यम् ।

यच्चूच्यत इत्यादि, यावत् सप्तम्यभिधाने दर्शयति, सूत्रार्थं घृत्व्याख्यात मदसतोर्वधर्म्या-दिति, त्रिमुक्त भवति परस्परविरोधात् समानाधिकरणभाववैकस्मिन् प्रागुत्पत्ते मयासथ तदवेति [सद]-सच्छब्दार्थयोर्विरोधादेरस्मिन्नेव कार्ये कुत सत्त्व प्रागुत्पत्ते ? किन्तर्हि ? असत्त्वमेवेति मदसच्छब्दार्थ- 15 योरेकाधिकरणभावेन प्रयोगो नास्तीति, तद्वाच्ये-सदेवामदित्यनुसन्धान नास्त्येकाधिकरणभावेनेति युद्धात् निर्धारण नास्ति तदभावात् प्रयोगानुपपत्ति, एषोऽर्थे एकस्मिन्नेव कार्ये सदसत्ता नेति सप्तम्यभिधानेन

कनीत्यन । सद्भागमाश्रित्य क्रियाया नियमोऽपि नेत्याह-सद्भागमाश्रित्येति । सदसत्त्वमपि वस्तुनि यावत् सद्भागे द्रव्यार्थत समाश्रित्येवर्ष एतन्ने हि कथनयाऽनिमतानां सर्वेषु द्रव्यामना सदा सत्त्वान्निमित्तित्त्वीर्येणैव रूपमरादन्नाति क्रिया किञ्चिदपि क्रियाया अभाव एवेति नास्ति क्रियाया नियम इत्याह-यो घटस्येति । हेतुमाह-तस्य घादिन इति, द्रव्यार्थत 20 सत्त्वान्निमित्तित्त्वो जलभूत्वा पारिगामिके रसादि बंधरूप्यं स्थावरसु ह्यम् तथा स्थावराणां जलम्पु जलमानां स्थावरसु स्थावरानां स्थावरसु जलमानां जलमेव जाल्यनुच्छेदेन सर्गं सर्गामरमिति वाचिनं सर्गसामन्वित्वात्तन्नाम विधिदम्बि वन्नित्र क्रियानियमो भवतीति भावः । सत्त्वसामन्वये निर्वर्णनमाह-मृत्पिण्डो हीति । उभयवर्तनरूपेण विशेषहेतुभावात्पुनौ विशेषहेतुने नैव भावि पर्यायार्थनयाश्रयण वायुसाप्तादानानपेभ्याद्द्रव्यार्थनयाश्रयणे चागत एवाभावादिशेषहेतुना किं क्वियत इत्याख्येनाह-प्रत्येकन्यत्रियक्षायामिति । सदसतोर्वधर्म्यादिति सूत्रे व्याख्यातमेव पुनरित्याह-सूत्रार्थं इति । तावत्पर्यं 25 वचि-त्रिमुक्तमिति, सत्त्वमगतत्वेन इतरतराभावरूपत्वात् परस्परं विरुद्धमत एव च तयानं सामानाधिकरण्यमिति यत्त सत्त्व न तत्रैव मदिति प्रागुत्पत्ते कार्यव्यगत्तरेन तत्रैव कथं सत्त्व स्यात् त्रिमुक्तसत्त्वमेव तत्रेति भावः । शब्दगन्त सामानाधिकरण्यस्य निष्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्त्वकार्यप्रतिपादनत्वं तथ न सदसच्छब्दयो, एसाथावच्छेदेन विरुद्धधर्मद्रव्यप्रतिपत्तिप्रयोजकद्रव्य प्रयोगात्तन्वादात् सत्त्व एवामत्वेनानुसन्धानं प्रत्यभिधानं न सम्भवतीत्याशयनार्थं वर्णयति स्वयमेव-सदेवासत्त्वमिति, अतः 30 सत्त्वानुपपत्तौऽप्यम् अत्रैव तावत्पुनः कारणम तरेण वायस्य जन्माभावात् कार्येण च कारणपरतरेण तथैव तस्य सत्त्वापि कारणधीनैव अन्यथा क्षुभिकवाचिदगत्वेनाप्यन्तं सदर्थक्रियाकारि न स्यात् वायुमुपपत्तेव प्रागुत्पत्तेयात् असत्त्वमेव तत्त्वं सत्त्वं स्यादिति तत्र सत्त्वसम्पत्तयर्थं वायुसात्त्वमभारणं तस्मात् सत्त्वसम्पत्तयुक्तत्वात् कार्यमगतत्वेति निश्चयेति । तदर्थमुक्तं तद्वचनमुप- 35 यन्वति-एषोऽर्थ इति, आधिकरणयाधनसमीप्रयोगान् सत्त्वानुपपत्तेर्वैकस्मिन्निमित्तत्वं प्रतिपिदं भवति अन्यथा कार्यं एव

दशित, अन्यथा कार्यं सम्मत्रेति लाघवार्थं मृयात्, एतदपि न किञ्चिदित्याद्युत्तर यावत् स्वात्मनि, एतस्मिन् घटपटात्पद्यर्थे स्वात्मनि, इतरेतरभूताभूतत्वस्य जगत-घटात्मना घटोऽस्ति, पटात्मना नास्ति, तथेति, खेनात्म[ना] भूतत्वमभूतत्वश्चेत्तरात्मना, तस्माद्भूताभूतत्वस्य जगदिति व्यापिता दर्शयति-न केवल कार्यमेव सदमदिति, तथा घृत्ताघृत्ताभ्यां पिण्डशिखरपर्यायाभ्यां भ्रमभा[विभ्याम्]विभक्तो द्रव्यार्थ एकस्य भावना-मृत्पिण्ड एव शिखरीभ्रमति, शिखर एव स्वासकीभ्रमतीत्यादि यावद्घटो यावच्च पाशुर्या- 5 वच्च परमाणुरित्यवस्थानु मृत् पिण्डात्मना भ्रमति शिखराद्यात्मना न भ्रमतीति पिण्डो भावाभावात्मन, तथा शिखकोऽपि शिखात्मना भ्रमति न पिण्डात्मना तथोत्तरास्वरस्याम्बितरेतराभावस्वरूपेण खेन च भावरूपेण सदसदेव, 'सञ्चामत्' (वै० अ० ९ आ० १ सू० ४) इति वचनात्, एव सफल जगत् घृत्ताघृत्तपर्यायार्थेनाभिभक्तद्रव्यार्थभावनया सदेनासत्, नि-तृभयेत्यादि, किं पुनर्युगपद्वाविनामयुगपद्वा- विनाश्च पर्यायाणां रूपरसादीनां गिरकादीनाञ्च प्रत्यपेभया भाववितव्यो यच्च चस्तुन स्वात्मा तस्मिन् 10 भावयितव्ये, नि सदिग्धमेव तदाऽसत्सैवमपीत्यर्थ, तदुपसहरति तथा चेति गतार्थम् ।

यद्युत्तमापेक्षिक सदसत्त्व स्याद्वादी किलेत्य समर्थयति-मृदात्मना घटस्य प्रागुत्पत्ते सत्त्वम्, घटात्मना चासत्त्वमिति, न, असत्कार्यत्वसिद्धे -एव तहि मृदात्मन कर्तव्यत्वा- भावात्, क्रियते इति हि कार्यम्, न च मृत् क्रियते घटो हि क्रियते स त्वसन्, तस्मान्न प्रागुत्पत्ते सदसत्कार्यमिति, अत्र न पूर्वपक्षो नोत्तरपक्षश्च सत्य' । 15

सञ्ज्ञेति समानविभक्तिकर्मिर्देव एव लाघवान् कुर्यादिति भाव । अथ सदसतावैधर्म्यनिराकरणाय निमित्तं वगत् स्वरूपेण सदमन् भूतमभूतवेति सम्पत्त्यकारकाधिकरणभावनैव निर्धारणमस्तीत्याद्यानां सत्यति-एतदपि नेत्ति । सर्वथा घटपटाद्यर्थानां स्वथा भावरूपत्वे मवमवात्मकत्वप्रसङ्गान् प्रतिनियतप्रतीत्यवहारदयो न स्यु सर्वथाऽभावपत्त्वे वा शून्यताप्रगतया हिताहितत प्रवृत्ति निवृत्त्याद्यभावात् तदावेदनशास्त्रप्रययनाद्यनुपपत्ति स्यादिति स्वरूपेण वस्तुना सत्त्वं पररूपेण चागतत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति दर्शयति- इतरेतरेति । भूता घट-व्यादाद्व्यवहारविषये भूतत्व न घटस्य सर्वोत्पन्ना तस्य द्रव्यत्वेनैव नित्यत्वात् तथा द्रव्यातिरिक्तेनैव रूपेणाम् 20 तत्त्वं वाच्यं तत्र रूपेणैव इति सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना भूत-नित्यं पथायात्मना चाभूतमनित्यम्, भूतद्रव्यस्य त्रिकावस्तुविषयत्वात्, तस्मादिदरेतररूपेण भूताभूतत्वं सर्ववस्तुना तत्त्वं स्वरूपमिति निमित्तं जगदिदरेतरभूताभूतत्वमिति सवस्तुव्यापित्वमस्य स्वरूपस्येति दशयति-तस्मादिति । भ्रमभावविपर्ययैव न सम्पत्त्वमितेनोत्पत्त्यापत्तिं प्रथमं क्रमभावविपर्ययै सदसत्त्व दर्शयति- घृत्ताघृत्ताभ्यामिति, वत्तमानावत्तमानपर्यायाभ्यामर्थ, मृत्पिण्ड एव शिखरी भ्रमति शिखर एव स्वात्मन, स एव कोण स एव कुम्भ, स एव घट स एव कपाल स एव कपालिका सैव शकलं तदेव गच्छा सैव पाणु स एव रत्नखदेव सुष्टि सैव 25 परमाणुखिलेव निरन्तर वस्तुन परिगामात् तदेव वस्तु वत्तमानपरिगामेन सत्, अवत्तमानपरिगामेन चागदिति सम्पन्नपत्ति भाव । परिणामपरम्परा दशयति-मृत्पिण्ड एवेति । मृद स-मद्रूपत्वमाह-अवस्थास्त्विति । तत्र वैशेषिकं वचनमपि दर्शयति- सञ्ज्ञासदिति । भ्रमभावविपर्ययै सदसत्त्व प्रदर्श्य राहभावविपर्ययैरपि सदसत्त्व वणयति-नि-तृभयेति, वस्तुन स्वात्मनि क्रमिन्पर्यायै राहभावविपर्ययैश्च सदसत्त्वं नि सदिग्धमेवेति भाव । ननु पूर्वपक्षनया स्यात्तदितोऽभिमतमिति यदुपनिर्णयं त्वया तदपि स्याद्वादानवगाधिनिम्ननेवेति त्वदीय पूर्वपक्षानुदुत्तररूपता वर्णित एवधासदस एपि दशयितुमाह-यद्युत्तमिति । 30

१ सि क क्ष ङ एकस्मिन् कस्मिन् । २ नि क क्ष हे नास्तिपद्येति घटपटादावर्थे तत्त्वात्मनि । ३ सि क सदी० ।

यदप्युक्तमापेक्षिकमित्यादि, न्याद्वादी किलेत्थ सदसत्त्व समर्थयतीति पूर्वपक्ष, मृदात्मना पदस्य प्रागुत्पत्ते सत्त्वम्, निष्पत्युत्तरकालमपि सत्त्वदर्शनात्, तदात्मकत्वात् मृदुपादानोपपत्ति, घटात्मना चासत्त्वाद्वादात्प्रक्रियोपपत्तिरिति, अत्र किलोत्तर फटन्दीकार आह न, असत्कार्यत्वसिद्धे, एव तर्हीत्यादि व्यापना-मृदात्मन पक्षेऽप्यत्राभावात्, क्रियत इति हि कार्यम्, न च मृत् क्रियते, घटो हि क्रियते सत्वमिति, तदुपपन्नवति-तस्मान्न प्रागुत्पत्ते सत्त्वसत्त्वार्थमिति, अत्र न पूर्वपक्ष इत्याद्याचार्यो मृते अत्रैव पूर्वोत्तरपक्षयोर्न विश्रित् सत्यम्-प्रागतीतेषु पूर्वपक्षोऽपि वञ्चित् सत्यं स्यात्, विकलादेशनशापेणात्, यथा मद्भागमाश्रित्योपात्तनमद्भागमाश्रित्य क्रियाभाव इत्यादि, इह तु न पूर्वपक्षो नोत्तरपक्ष सत्य ।

पूर्वपक्षसत्यत्व तावत्—

को हि नाम सोऽनेकान्तवादी ब्रूयात्-प्राक् मृदात्मना सत्, घटात्मना चासत् कार्यमिति, यदि ब्रूयादनेकान्तवादत्याग एकान्तवादाभ्युपगमश्च, एव हि मृदोऽकार्यत्वेऽसत्कार्यवाद एवावस्थापित स्यात्, ततश्चैव घृणाणेषु को भेद, अभूत्वोत्पत्तिनाचक्रप्राक्शब्दोच्चारणादेव चासत्त्वैकान्त साक्षादभ्युपगत, तत किमर्थं विप्रदेत, अत्यन्तासमीक्षितभाषिणे कान्तवादिनापि न तुल्यतामेत्यसा ।

को हि नाम सोऽनेकान्तवादीत्यादि, एव असत्त्वार्थवाद एवावस्थापित सदसत्त्वकार्यम् 1. स्वल्प कोऽनेकान्तवादी, एव ब्रूयादित्यादि, प्रागित्यादि तस्यैव प्रत्युच्चारण शान्ददात्मना चासदिति, न मृदादवत्वमिप्राय, यदि ब्रूयादनेकान्तवादात्याग एकान्तवादाभ्युपगमश्च, हुंत इति ? तदर्शयति-एव हि मृदोऽकार्यत्व इत्यादि गतार्थो यावत् को भेद इति, य एवैव वैज्ञेयिको बौद्धो वा स्यादाह्नोऽपीति, विज्ञान्यत् अमूर्त्वोत्पत्तीत्यादि यापदभ्युपगमे, प्राक्शब्दो हाभूत्वो[त्प]त्यर्थवाची, घटावस्थात् पूर्वोवस्था

तत्र इतिरामतुवर्गि-मृदात्मनेति, स्पष्टम् । अस्य न्यादादिमतवर्णोपपत्तस्य पूर्वपक्षोत्तरं फटन्दीकारेण वणयति- 20 अत्र किलोत्तरमिति । घटा मृदात्मना सत् घटात्मना चागन्तित्त्वभ्युपगमे कार्यभूतस्य घटात्मना पदस्य प्रागुत्पत्तात् मृदात्मना फटत्वस्य प्राक् सत् क्रियाविषयताभावात् । निवृत्तव्ययिभूतं कार्यं कथं तदसदित्याद्येनाह-मृदात्मन इति । मृदात्मनो घटस्य इति तत्र भावार्थः । मृदात्मा घटो हि मृदव सा च विदेव, न तु साध्यत्वेऽप्येनाह-क्रियत इतीति । इतिविषयी भूय फटत्वस्येव घट न प्रागुत्पन्नवति इत्यति-घटो हीति । तदुपपत्तिर्नित्यत्वात् न्यादादिमत्तत्परिणामवर्णयित्वा तन्नामात्तत्पर्यस्य तदुत्पत्तयानमपि एतन्नामगलमेवति मनिकृत्वाह-अत्रैवमिति, मृदात्मना घटस्य सत्त्वमिच्छाविकल्पः । 25 तत्र ननु काऽपि कश्चिदं गतेऽस्ति वस्त्वन्मात्रमवर्त्म्याविरोधेन विभिन्नत्वयेधिविधानात् सद्भागमाश्रित्य घटयोपात्ता निवृत्तेऽप्यत्राभावात् अद्भागमाश्रित्य क्रियावा भावा नावाश्रयति वस्तुपूर्वायपत्तावत्त्वमनोपात्तनक्रियोर्विरोधेन विधानात् काश्चिन्नाह-प्रागतीतेष्विति । तत्रानौ पूर्वपक्षस्यैव इत्यति-को हि नामिति । प्रागुत्पत्तेर्घटात्मना सत् घटात्मना चागन्तित्त्वभ्युपगमेऽप्येव स्वकथापिन स्यात् तस्मात्प्रायं विद्वात् स्यादादिन इत्याह-एव हीति । मृद एतदेतन्नवत्त्वमभ्युपगमे मृदात्मनोत्पत्तिरिति य इत्यपि भवत् मो. गन्तव्यार्थवदेव स्यात् नास्ति कश्चिद्वक्तव्येऽर्थमेव 30 भागि-एव हि मृद इति । मृदात्मना घट प्राक् साक्ष्युपात्त कथमसत्त्वार्थस्यापनमिचत्वाह-अभूत्वोत्पत्तीति, अत्र मृदात्मना मृदात्मना सत्त्वत्वात् । स कथमिच्छाह-घटावस्थात् इति श्रुतिमत् कथं नवति, अत्रागच्छत्त्वमभिव्याहृत

वाचित्वात्, स चाभूत्वोत्पत्त्यर्थः प्राग् शब्दोच्चारणादेव साक्षाद्भ्युपगत तेन स्यात्, तत क्रिमर्थं विन-
देत, अभ्युपगम्यासत्त्वेकान्त मृदात्मना सत् घटात्मना चासत्कार्यमिति, तथापि भ्रान्तिमपि न नृते,
त्रिञ्चान्यत्-अत्यन्तासमीक्षितभाषिणैरान्तवादिनापि न तुल्यतामेवसौ-घटान्यस्या मृदा आत्मा तेना
त्यन्तमन्यो घटो भवति स्वेन च घटात्मना न भवतीत्येव ह्युच्यते प्रत्यक्षादिविरुद्धमत्तो-मत्तनादिवत् स्यात्
सोऽपि चैकान्तगदी प्रत्यक्षादिविरुद्ध किञ्चित् परिहरतीति ।

5

त्रिञ्चान्यत्—

देशकालभेदलक्षणोभयपर्यायमात्रत्वाच्चैत्रमयममद्वाद एव स्यात्, इत्थं पुन कोऽनेका-
न्तगदी ब्रूयाद्भूप रसात्मना नास्ति रसोऽपि रूपात्मना कृष्णाद्यपि शुक्लात्मनेत्यादि, घृतिसद्व-
हपक्तिव्यूहावकाशादानात्मकपृथिव्याद्यात्मकत्वान्मृदादेर्घटादेश्च कथं मृदमेकामपेक्ष्य मृदात्म-
नैवास्तीत्यापेक्षिकमसत्त्वममद्वादिवत्, आपेक्षिकमृदात्मसद्विशेषणाच्चसदभिधानमेवेद मृदा- 10
त्मना सत् घटात्मना चासदिति वचनम्, अभिधेयम्वतत्त्वनिरसननियतत्वात्, यद्वाक्यमभि-
धेयस्वतत्त्वनिरसननियत तदसदभिधान दृष्टम्, यथाऽनुष्णोऽग्निरित्युक्तिरिति, अब्युदासे तु
घटात्मनापि सत्त्वेन, तद्भावात्वात्, तथा च सत्कार्यत्वोक्तिरेव कृता तथा वदता ।

देशकालेत्यादि, देशतो भेदो रूपरसादीनाम्, कालतो भेदो पिण्डशिवकदीनाम्, स भेदो
लक्षणं सद्दामहात्रस्यायिनामुभयेषां पर्यायाणां ते देशकालभेदलक्षणोभयपर्याया, तत्परिमाणं दशकाल[भेद]- 15
रूपणोभयपर्यायमात्र तद्भावात्-तन्मात्रतात्, एव-अनेन प्रकारेणायमसद्वाद एव स्यात्-रूप रसादन्यत्
तदपि विभज्यमानं कृष्ण पुनरप्येकगुणकृष्णमित्यादि यान्त परमाणुशो विभागादसदेव रूपम्, एव रसा-

प्राग्भूतो घटोत्पत्त्यवस्थाप्राप्तलीनां प्रागभवद्रूपामरव्यामाह तथा च प्रागभवत् पश्चाद्भवति घट, अभूत्वोपतिमात् घट इति
यावत् एवमेव पूर्वावस्थावचिप्राग्शब्दमहिप्राऽभूत्वोत्पत्तिर्गम्यते, तस्मात् प्रागसत्त्वेन घट इत्येव प्रागगत् घट इत्युक्त्याऽभ्युपगत
इति तत्र वादात् एव म्यादिति भावः । मृदात्मना सत् घटात्मना चान्यत् कार्यमित्यसम्भार्याभ्युपगन्तृणा यथा कथामपि स्याद्वादिनां 20
बांदाणां वैशेषिकाणां वा कुत्र परस्परं वाद म्यादाभ्युपगमैक्यात् यदि तु सोऽभ्युपगमो भ्रान्तिरूप इति स म्यादादीं ब्रूयान्
म्यादात् वाद तमपि स न मृत् इत्याह-अभ्युपगम्येति । अत्र तस्य ध्यानात्माह अत्यन्तेति, सुतरां निवारणव्यतिरेकेण
प्रमाणसहमर्थं भाषाणांऽप्येव तवादी प्रत्यक्षादिविरुद्धं कदाचित् कश्चित् परिहरति, अथानु न तथा मृदा घटादत्यन्तं
भित्ता तस्या अत्यन्तं भिन्नो घट प्राग् तन्मात्रा भवति, स्यात्तन्मात्रं च न भवतीति प्रत्यक्षादिविरुद्धमापि बान् न हि विहित
ख्यालतमिच्छात्मना भवति स्यात्तन्मात्रं च न भवतीति, तस्मात् स भवन्तगदिनापि साम्यतो याचीति भावः । तथावदत् करणे 25
कायस्यासद्वाद प्रपञ्च्यत इति द्वय्याभ्युपगमेनामद्वादमापाद्य महकमभाविपर्यायमात्रपक्षतोऽप्यसद्वादो वापत्तिमाह-देशकालेति ।
देशान्यवस्तुचान्यत्वं सहभाविपर्यायाणां काऽन्यत्वप्रसूचान्यत्वं क्रमभाविपर्यायाणां लक्षणम् द्विविधपर्यायतोऽयदस्तु नान्नाति
तन्मात्रमेवेति वाग्नदयमसद्वाद इति दर्शयति-देशतो भेद इति, समुदायरूपेण सहोत्वयमानानां रूपरसादीनां परस्परं परस्परं
एव देशा, तन्भ्यो भेदस्तेषां रूपम्, प्रत्येकरूपेणायुगपद्रुमितृणा पिण्डानिच्छादीनां परस्परं परस्परं एव काल, तेभ्यो
भेदत्वेया लक्षणम् एव लक्षणपर्यायद्वयमात्रमेव तदुक्तवचनान् प्रतीयत मृदात्मना सत् घटात्मनाऽप्यत्यन्तेतावमात्रोच्येति 30
भावः । तत्र किमप्यत्राह-अनेन प्रकारेणेति । असद्वादं दर्शयति-रूपमिति । रूपस्यावात्तविभागकरणान् यावत्परमाणु
विभक्तं भवति, एवं रसान्योऽपि विभक्ता परमाणुं यावत् भवति तेषां परस्परतोऽप्यान्यत्वापादानात् शुद्धादिव्यतिरेकेण
रूपस्यासत्त्ववत् शुद्धादीनां सर्वेषामसत्त्वमेव स्यादित्यसद्वाद एवति भावः । एवमेव दर्शयति-तदपि विभज्यमानमिति ।

न्य, तथा पिण्डादयोऽपीत्यसद्वाद, इत्थ पुन कोऽनेकातनादी श्रूयात् यथाऽसायसद्वादी श्रूते रूप
 रमात्मना नास्ति, रमोऽपि रूपात्मना कृष्णाद्यपि शुक्लात्मनेत्यादि, न श्रूयादेवेत्यर्थ, किं कारणम् ? धृति-
 मन्द्रहृत्पिण्डानुसारात्मात्मकपृथिव्याद्यात्मकत्वा मृदादेर्घटादेश्च कथं मृदमेकामपेक्ष्य मृदात्मनैवास्ती
 त्याप्यसि सत्त्वम् ? असद्वादित्, क कुशलो मृयादिति सम्भव्यते, अत्र प्रयोग - आपेक्षिकमृदात्म-
 5 मद्रिशेषणात् अमदभिधानमेवेद मृदात्मना सत्, घटात्मना चासदिति वचनम्, कुत ? अभिधेयस्य
 तत्त्वनिर्गमननियतत्वात्-अभिधेयस्य मृत्पिण्डस्य स्व तत्त्व देशभित्तरूपरससंस्थानादि कालभित्तरूपरसशिव
 कादि पाश्चादि धृत्वादिक्षणभित्तपृथिव्यादि च, मृदात्मनैवास्ति घटो न रूपादिशिरकार्येनादिस्वतत्त्वैरिति
 अस्य स्वतत्त्वानि सन्त्येव निरस्तानि स्यु, तत्रिरमने नियतत्वादस्य वाक्यस्य, यद्वाक्यमभिधेयस्वतत्त्वनिर्
 सननियत तत्त्वसदभिधान दृष्टम्, यथाऽनुष्णोऽग्निरित्युक्ति, अभिधेयस्वतत्त्वनिर्गमन[नियतत्व]मसिद्ध-
 10 मिति मा मस्या, सिद्धमेवात्रात्मात्मव्युदसनात्, स्यामत नावधार्यं मृदात्मनैव सन्, नान्येनेति श्रूम *किं
 तर्हि ? मृदात्मना भन् सन् घटो यदि रूपादिपिण्डादिशिरकार्येनाद्यात्मभिरपि भवेद्भवतु नाम तदात्मा
 यो दोष ? इति, अत्र श्रूम, अव्युदासे तु घटात्मनापि सत्त्वेव, तद्भावत्वात्, ते भावा रूपादिशिवकार्येनादि
 श्रीह्याद्यो घटान्यत्रास्या मृद, तद्भाव[स्य] भावस्तद्भावत्वं तस्मात्तद्भावत्वात्, यथा मृदात्मना प्राक्

तथा चरमगत्वं शुभपरशुभद्वारिवयोवाणामसद्वक्तव्येव श्रूतं न तु स्वादादीत्याशयेनाह-इत्थ पुनरिति । मृदादीनां घटादीनां
 10 च वायव्यादिभ्यश्च कथं च मृदात्मनैवास्ति स्यात्परी कथं श्रूयादिति हेतुमाह-धृतीति, धृतधारणं घटनं वा पृथ्वीधर्मं
 प्रकृतौ भूतातराणां च पृथिवी उपकरणेति सद्ब्रह्मे तन्मम जलं सद्ब्रह्मेण पिण्डीररणेन पुञ्जा चोपकरोति पक्षे पाचने
 तथा मम तत्र आहारपाचननापरमरति वायु व्यूहधर्मा मयैवगार्तान व्यूहनानिरलीररणेन आकाशशब्दाकारधर्मा सबधामव
 कथप्रधानेनोपकारक इति धृत्वाद्यात्मकपृथिव्याद्यात्मके घटो मृदाति च तस्मात् घट तत्त्वा एतां मृदमपेक्ष्य मृदात्मनैवास्यात्पुषी
 एवात्तराद एवायं स्यात् न तथा शुभगीभित्तवाक्यगुणदापत् स्यादादीतरनिरपेक्षे सत्त्वमत्त्व वा बहुमुत्पद्यते इति भाव ।
 20 अनुसन्तरी प्रमाणत्वं प्रमाणपति-अत्र प्रयोग इति, सत्त्वे हि विशेषणं प्रदर्शितं मृदात्मनेति, तेन मृदात्मनैव सत्त्वं गम्यते
 न तु मृत्पिण्डस्य तत्त्वमृते दाम्मत्त्वात्प्रादिभि कालभेदक्षणेनशिवकारिणादिभि सद्ब्रह्मपक्षवाद्यात्तरत्वादिभिश्च सत्त्वमिति
 मृदात्मना तन्निर्गमननियतत्वमभिधानमेव मृच्छन्नाभिधेयानां स्वतत्त्वानां रूपादिशिवकादिजगदीनां निरसने नियतत्वात् यथा
 अधेरेण्यं तत्त्व तस्मिन्नि नियतनुष्णोऽग्निरिति वचनमसदभिधानमेव तद्वदिति भाव । यद्यपि मृदात्मना सदित्यत्र मृच्छन्नाभिधेयो
 वाचनमेवात्रागमनात् सन्नि नानिधेयनिर्गमननियतमित्यसिद्धे हेतु, तथापि मृदात्मना स्व मृत्पिण्डपायव्यपेयेत्यर्थ, एतन्मिथेयं
 30 गमयत्य घटात्मना न सति वाक्यम् अन्यथा घटस्यापि मृच्छन्नाभिधेयत्वात् तद्देषणापि सत्त्वात्, तस्मान्नासिद्धो हेतुरित्याशये
 नाह-अभिधेयस्य मृत्पिण्डस्येति । स्यात्ति प्रादयति-यद्वाक्यमिति । हृत्त्विति निराचष्टे-अभिधेयेति । ननु सर्वं
 वाक्यं सावधारणमिति न्यायमभ्युपेयं मृदात्मनैवत्यं मृदात्मनिति न श्रूमो वेदाभिधेयस्वतत्त्वनिर्गमननियतं वाक्यं स्यात्, किन्तु
 तद्वचनमभ्युपगम्येव तथा च मृच्छन्नाभिधेयनिर्गमनत्वात्तस्मात् घटं सन् स्यात्, च दोष द्वाशाश्रिते-स्या मतमिति ।
 तथा सन् घटात्मनपि सत्त्वत्तत्त्वा घटात्मना न सन्निति वचन निर्णयं स्यात्तत्राशयेनोत्तरयति-अव्युदासे त्विति, अभिधेय
 30 मृदात्मनैवगमनात्कारं इत्यर्थ । हेतुमाह-तद्भावत्वादिदिति । ते भावा अस्मात् तद्भावं तस्य भावत्वात् तस्मादिति विमद
 इति मत्त्वात्तन्नास्ति किमह-ते भावा इति । या यद्वाच स तत्र रूपेणापि मन्वेव तत्र दृष्टात्माह-यथेति । उपनयति-

१ इति क इत्य० । २ इति क घटादि० । ३ इति क न्यस्य० । ४ इति क वापाया । ५ क X X । ६ इति क
 वापाया । ७ इति क भयत्त० । ८ इति क वापादि० । ९ इति क घटात्मना ।

कार्यमुत्पत्ते सत्, तथा घटात्मत्वात्, अपिशब्दात् सर्वात्मनत्वात् शिवस्य चैव कर्तृत्वम् ।
तथा चासत्कार्यत्वानुक्तिं सर्वार्थत्वोक्तिरेव कृता तथा वन्तेति । तस्मात् सर्वार्थत्वम् ।
एषा तत्रादिन इयानपेक्ष्य पूर्वापरम् ।

कथं तर्ह्यहुरिति चेदत आह—

सदसदात्मकैकं वस्तुतत्त्वं द्रव्यार्थपर्यायार्थोभयलक्षणं चैव ।

दन्यथाऽसम्भवात्, द्रव्यशब्दमपि मृदादिरूपाद्यतीतानागतवर्तमानभेदभेदात् ।
सर्वाभेदभेदार्यं तेष्वेव, तस्मादुभयोरुभयार्थत्वम् ।

सदसदात्मकेत्यादि, द्वात्मकं वस्तुतत्त्वमित्येतत्पर्यन्तं ।

एकमेवात्मानं परमार्थं द्रव्यार्थं सत्त्वात् पर्यायार्थतोऽसत्त्वाच्चतुर्भेदभेदभेद-
प्रतिपादितत्वात्, सपुष्परदन्यथाऽसम्भवात्-उभयरूपैकान्याभावाद्भवन्त्येव ।

त्मनो वा निर्भेदत्वात्त्रिणीयत्वाच्च सपुष्पवदेतिप्रसङ्गात् सदसद्वत्त्व-
द्रव्यशब्दश्च मृदादिरूपाद्यतीतानागतवर्तमानभेदात् ।

रुमभुव, सहभुव रूपरसादयश्च भिन्ना त्रिषु कालेषु मृदानो-
ते च भिन्ना अल्पभिन्ना स्था मूर्त्तिमनतिवर्तमानत्वादिभिः भेदाभेद-
शब्द सर्वाभेदभेदार्थं तेष्वेव-त्रिष्वेव त्रिसालवर्तमानकालत्रिषु-
रुमयार्थत्व]म् ।

तथेति । घटात्मनापीत्यपि शब्देन सार्वत्रिक्यप्रतीते सर्वरूपेणापि सत्त्व-
भन एव च स्वादायी नैव ब्रूत इत्याह-अपिशब्दादिति । पूर्वापरमिति,
पूजापराधयोत्तराणाम् इति सूत्रेण हन्द्रे वचनद्वय । स्वादादिनस्त्विह कथनात् ।
द्वौ आत्मानौ न्ये तद् द्वात्मकं तत्त्वं सर्ववस्तुनां समावृत्तं ।
स्मादादिनो हतुषुचैव कर्णयतीति भावः । वगनप्रकारमाह-एकमेव ।
वस्तुतत्त्वस्य दशवति उभयरूपमिति, यदि केचन द्रव्यार्थात्मकं वस्तु तर्हि
यदि च केचन पर्यायात्मकं तथापि प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिपत्तस्य पिण्ड-
पिण्डशिवकर्म्यासक्त्यादिप्रयायाणामपि प्रत्यक्षाद्यवगतस्य निवृत्तिप्रसङ्ग-
सर्वभावनिवृत्तिप्रसङ्गेन सर्वव्यवहारविनाशोपायो तस्मात् यथशक्यं
सर्वं सम्मानं तदभावेऽस्तपि न स्मात्, तथा मदत्तकमत्तव तदभावे न
भाव निर्भेदत्वात् निर्भेदोपत्त्वात्, द्रव्यात्मात्मेकरूपत्वेऽतिप्रसङ्गेऽहं-
प्रसङ्गेऽहं । अर्थानाणद्रव्यपर्यायावपि नका तेन द्रव्यपर्यायरूपाति-
पर्यायात्मकरात् पर्यायस्य च द्रव्यात्मकत्वात्तयोरेव तमेदं सपुष्प-
पर्यायरूप इत्यस्तु विशेष्यत्वयो, यदा पर्यायं गौणीकृत्य द्रव्यं
तस्मान्गौणीकृतमेदात्मकं प्रधानीकृतमेदं द्रव्यशब्दार्थं भेद-
प्रतीतिविषयो भवति तदा तदस्तु पर्यायशब्दं वाच्यं भवति तस्मात्-
मेदाभेदार्यं पर्यायशब्दाभेदभेदार्थं नैवा उपवर्णयन्तीति मत्तः ।

न केवलं श्रद्धार्यथनमात्रादेनोभयार्थत्वम्, किं तर्हि ? वस्तुस्वरूपणमपि त्रियते तथा—

मृदात्मान घटात्मान द्रव्यार्थपर्यायार्थम्, द्रव्य हि घटो यावद्द्रव्यार्थमत्यन्तसन्, पर्यायस्तु यावत् पर्यायार्थममन्, यथा च घटात्मा मृदप्येवम्, इदमपि च कुतो निष्पन्नेऽपि घटे मृत्तदर्शनात् मृदात्मरूपोपादानम्, न पुनर्धृत्यादिवत् सङ्गहादिदर्शनाज्जलाद्यात्मकत्वेति ? तस्मात् मृद एव दर्शनमुभयथाऽपि ।

मृदात्मानमिति, मृदात्मान द्रव्यार्थपर्यायार्थं, वर्णयन्तीति सम्बध्यते, घटात्मानञ्च द्रव्यार्थपर्यायार्थञ्चेति, तयोपयान्तम ध्यान्त्या द्रव्य हीत्यादि—द्रव्यार्थस्य यावद्द्रव्यार्थं घटोऽत्यन्तसन्निति घटस्यैव पूर्वोत्तरावस्था मृदादिद्वीहिधीनादिर्भवेतीति प्रागपि भावितायम्, पर्यायस्त्विति, पर्यायार्थस्य यावदसन्निति तद्विपर्ययेण गन्तार्थम्, यथा च घटात्मा मृदप्येव द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्याम्, इदमपि च हुत इत्यादि, यदुच्यते निष्पन्नेऽपि घटे मृत्तवदर्शनात् मृदात्मरूपोपादानमित्येवोऽपि विशिष्टेपार्थिवमृत्तदर्शनेनेकान्तं हुतसम्भवति ? सङ्गहपक्षिव्यूहान्वादानधर्मजलानलानिलगगनव्युदासेन धृत्वादिधर्मवृथिव्याद्यात्मरूपैवेति, तत्रदर्शयति—न पुनर्धृत्यादिवत् सङ्गहादिदर्शनादित्यादि, तस्मिन् वस्तुनि विद्यमानसवधर्मदर्शनानि यावदनिर्देश्यञ्चेति, तस्मात् मृद एव दर्शनमुभयथापि यदि मृदि मृदात्मदर्शनमय घटे मृदात्मदर्शनमिति ।

रत्नत्वादिपदार्थं । द्रव्यत्वात्तर्थायानुरोपेति—मृद इति । पर्यायशब्दात् व्याख्येति—तेष्विति रूपादिपर्यायेषु नित्यतया वगमाने 15 इत्यर्थं पर्यायत शक्यीकरणान्नेरमेदं पर्यायशब्दात् त्वि भाव । अथ द्रव्यशब्दपर्यायशब्दयोरेष्व्याप्यानादेव द्रव्यपर्याया बुभयव्यभिचारीति न मत्तव्ये तितु वस्तुस्वरूपस्य निरूपणमपि द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्या त्रियत इत्याह—वस्तुस्वरूपणमपीति । तदर्थमिति—तद्यथेति घटात्मा द्रव्यतो पर्यायतां प्राप्त इति वर्णयन्तीति भाव अनन द्रव्यस्योभयार्थत्वमुक्तम् । पर्यायस्योभयार्थत्वमाह—घटात्मानञ्चेति, यथा हि मृद पर्यायविशेषात् पर्यायतां प्राप्त, मृदात्मनो एतस्यैव च प्राचीनमृत्पिण्डावस्था अवाचीनाथ कथाकथातिरासकृतशकटापापुराणवृत्तिपरमाण्वादिनीहिनीजादादाऽवस्था *ति द्रव्यता प्राप्तेऽत एवाह्य तसन्निति 20 भाव । तर्थापि—घटस्यैवेति, मृत्पिण्डादिव्यतिरिक्तस्य घटस्योपार्थिवस्युपप्राप्तस्तुतुपगन्मादयन घट मृत्पिण्डादपि च रूपरसादिनिर्वाणभवाभावात् रूपाद्यपि शृण्णादिनिर्वाणभवाभावात् शृण्णाद्यपि चैकानुगृह्यादिव्यतिरिक्तम्याभावादसदित्येव यावत् परमाणुने विभक्तानुसारेण पर्यायार्थनो घटोऽमिति भाव । तदेव मृत् मृदपि घटेऽपि घटश्च मृदपि घटेऽपि द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्यामिदमनश्चित्तं वस्तुस्वरूप यद्वचना निष्पन्नेऽपि घटे मृत्तदर्शनात् मृदात्मा घट उपादानमिति विलक्षणधृतिधर्मवृथिव्या मन्मृत्तवदानान घटे मृदेव तस्माद्वलतमचित्तेकात्त वयते तत् कथं सम्भवतीत्याभयेनाह—यथा चेति । चलापि 25 धर्मोपामपि तत्र दौगमनानि प्रथमवति—सङ्गहेति । घृत्वादिधर्मवृथिव्याद्यात्मरूपदर्शनेऽपिशिशेऽपि कथमुच्यत धृतिधमपार्थिवमृत्तजनन मृदस घटे न तु जलादि सघहापिधमज्जलात्मात्कत्वऽपीत्याशयनाह—न पुनरिति । तथा च घटे यावद्धर्मदर्शनतात्पर्यमथ घट इत्याह—तस्मिन् वस्तुनीति । तथा च द्रव्ये मृदि पर्याय घटे वा यावद्द्रव्याधर्शनं तात्पर्यमदौ द्रव्यमेव, न तु मृत्तमन्मृदात्मानमात्रान्मृदवति निष्पद्यति—तस्मात् मृद एवेति, मृदि मृदात्मदर्शनं वा भवतु घटे मृदात्मदर्शनं वा भवतु उभयथा न तत्र मृद एव तत्रैव वस्तु युक्तम् किन्तु मृदोऽपि दानमित्येव तथा च मृदोऽपि दानात् मृद घटे वा मृदपीति 30 भाव । प्राइ षटस्य घटमनाऽवत्तान् क्रियोपपञ्चेति जनोक्तिरुपतो यदुक्तं त्वया तदपि तमतापरिज्ञानमृमेवेति निष्पद्यति

१ ति क ह व मृदप्येव । २ ति क विशिष्टापा० । ३ सवप्रतिपु दर्शनमित्यादि ।

यदप्युच्यते घटात्मना चासत्त्वात् त्रियोपपन्नेत्येव क्लिष्टाहं आह, अत्रापि द्रुत एतदित्याद्युत्तरम्, नैयमार्हतो द्रुते घटात्मनाऽसत्त्वादसदेव कार्यमिति, किं तर्हि ? सत्रपि घट इति द्रुते, मृत्तत्त्वघटसत्त्वात्, तद्दर्शयति—

असत्त्वाद्घटात्मनेति कुत एतत् ? न पुनर्मृत्तत्त्वघटसत्त्वात्, तत्त्व एवानुभवक्रमप्राप्ते, तत्प्रत्यग्रादिवत् ।

(असत्त्वादिति) असत्त्वाद्घटात्मनेति कुत एतत् ? न पुनर्मृत्तत्त्वघटसत्त्वात्—तत् पुन सत्त्व मृत्तत्त्वस्य घटस्य तत्त्व एवानुभवक्रमप्राप्ते—क्रमजन्मघटपर्यनुभव क्रमेण प्राप्यते, तत्त्वे द्रव्यार्थतोऽवस्थितस्वरूप एव वस्तुनि मृदाख्ये, तत्प्रत्यग्रादिवत्—यथा घटस्य प्रत्यमेव मध्यममध्यमपुराणतादिभावा घटतत्त्वे व्यवस्थितस्यैव तथैव मृत्तत्त्वे एवानुभवक्रमप्राप्तेघटसत्त्वम्, तस्मादाहंतोत्तयपरिज्ञानादसाधूक्तम् ।

किञ्चान्यत्—

यदपि च न, असत्कार्यत्वसिद्धे, एव तर्हि मृदात्मन कर्त्तव्यत्वाभावात्, क्रियत इति हि कार्यम्, न च मृत् त्रियते, घटो हि क्रियते, स त्वसन्, तस्मान्न प्रागुत्पत्ते सदसत् कार्यमिति, एतदपि नैव, असत्कार्यत्वसिद्धिवत् सत्कार्यत्वसिद्धे, अकर्त्तव्यत्वान्मृत्तत्त्वस्य घटादे सदस्य कार्यमिति भावाना कुतो नेप्यते सत्कार्यत्वम् ? न हि घटताया मृत्तत्त्वाभावे घटस्यावस्थानमस्ति, येन प्रागसन् स्यात्, मृद आत्मैव हि घटात्मा, तत्त्यागे तत्स्वरूपानुपपत्ते, 15 अतीतानागतवर्त्तमानविचित्रविशेषस्वभावात्सद्भूतमृत्त्वयत्, अतीतानागतवर्त्तमानविचित्रविशेषाध्यासितभावसद्भूतघटवदिति ।

यदपि चेत्यादि, एतस्य पूर्वपक्षस्योत्तराभिप्रायेणोच्यते—न असत्कार्यत्वसिद्धेरिति, यावत्तस्मान् प्रागुत्पत्ते सदसत्कार्यमिति, गतार्थम्, अत्रोत्तरमाचार्य आह—एतत्पि नैव, असत्कार्यत्वसिद्धिवत् सत्कार्यत्वसिद्धेरित्युपपन्नं भावाना यावत्सत्कार्यत्वमिति, यथा मृदावाद्प्रच्युतस्य घटस्य मृदावेनानुत्पाद्याविना- 20

मृत्भवतारयति—यदप्युच्यते इति । यदुच्यते घटात्मनाऽसत्त्वाद्घटोऽसदेवेति तत् द्रुत, मृत्तत्त्वभूतस्य घटस्य सत्त्वात् सन्नपीति कुतो नोच्यत इत्याह—असत्त्वादिति । यदि यदि मृत्तत्त्वभूतो फलो न सन् भवेत् तर्हि न सोऽत्र कदापि पिण्डशिरसादिक्रमेणा नुभवपर्यं यायात्, याति च क्रमतोऽनुभवपर्यं तस्मात्तत्र सदपीत्याशयेनाह—तत् पुन सत्त्वमिति, द्रव्यार्थेन घटादे स्वरूपमवस्थितं यस्मिन् तथाविधे मृदाख्ये वस्तुनि क्रमेण जन्म यस्वर्वाविधस्य घटस्यानुभव क्रमेणैव प्राप्यत इति शब्दार्थः । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह—यथेति, प्रत्यग्राता-नवीनता । अथ यद्यप्युक्तमापेक्षितं सदसत्त्वं स्याद्वादी क्लिष्टेयं ममार्थयति—मृदात्मना घटस्य 25 प्रागुत्पत्ते सत्त्वं घटात्मना चातत्त्वमिति पूर्वपक्ष विधाय तदुत्तरतया नामरथार्थत्वसिद्धेरित्यादि तन्निरकर्तृमाह—यदपि चेति । वैशेषिकस्योत्तरमेव प्रदर्शयति—असत्कार्यं चेति, क्लृप्तव्याख्यानमेतत् । स्रोतस्युपदर्शयति—एतदपि नैवेति । तदुपदर्शिता मसत्कार्यत्वसिद्धिनुपकर्णयति यथेति मृदात्मा घटो न इतिविषय, तत्र रूपेण तस्यो र्भक्तिविनाशराहित्यात् ततथ तेन रूपेण

१ सि क 'सपवाग्मिकः । २ सि क 'ल्लाहत्वाह । ३ सि क 'सुत्तरनेव । ४ डे मृदावेनानुत्पाद्याविनाशस्य, सि क ह मृदावेनानुत्पाद्याविनाशस्य ।

[शा]पत्रस्य सत एव घटविपक्षया कर्त्तव्यत्वादसत्त्वमिष्ट तस्या तथाऽकर्त्तव्यत्वात्, सततमप्रच्युतस्याहृत
 घटादिशिवनादिकृत्वव्यात्मनो मृत्त्वरस्य मृत्त्वरविपक्षया कर्त्तव्यत्वाभावात् सदेव कार्यमिति कस्मान्ने
 प्यते ? न हि घटतायामित्यादि शिवनादिव मृत्त्वरस्य घटस्य मृत्त्वरस्याभावे यद्यवस्थान स्यादसन्
 घट प्राक् पश्चात्पायत इति स्यात्, तनु नास्ति, यस्मात् मृद आत्मैव घटात्मा, कस्मात् ? तत्प्रागे
 5 तत्स्वरूपानुपपत्ते, यत्प्रागे यत्स्वरूपानुपपत्ति स तस्यैवात्मा, अतीतानागतेत्यादि यावमृत्त्वरवधत्-यथा
 मृत्पिण्डस्यातीतानागतवर्त्तमानेषु कालेषु ये विशेषा शीतोष्णादय सार्द्रशुष्कमण्डितशरत्वादयश्च
 विचित्रा पर्यायास्ते स्वभावा यस्य मृत्वरस्य तैत्तत्वभावा तदेव सद्भावा मद्भूत तदेव परमार्थीभूत
 मृत्त्वर तान् विशेषान् विहाय न प्रवर्त्तेति, [अ]पि च तदिति स एवात्मा विशेषाणा मृत्वरस्य तथा
 घटात्मा मृद एवात्मा, अथ वाऽतीतानागतवर्त्तमानविचित्रविशेषाध्यासित[स्व]भावसद्भूतघटवदिति द्वितीय
 10 मुदाहरण[म]न्विय व्याख्या-मृद आत्मा[घटात्मा,]घटस्यात्मा मृदात्मेति द्विधापि प्रतिज्ञायते तेनैव हेतुनाऽ
 नेनापि दृष्टान्तेनेति ।

एतेन सर्वास्याद्वाद प्रत्युक्त ।

(एतेनेति) एतेन सर्वास्याद्वाद प्रत्युक्त - कार्यसदसदात्मकैकवस्तुप्रतिपादानात्मकेन तदेकात्
 प्रतिपेधात्मकेन च यत्रेन नित्यानित्याद्येना तवाद् सर्वं प्रतिपिद्धो बोद्धव्य, उपादाननियमस्यासति सति

15 सन्नपि येन रूपेण तस्य कृतिविषयत्व तदात्मना प्राक्तम्यासत्त्वात् कृतिविषयताव हेदकधर्मावच्छिन्नं वस्तु स्वोत्पत्त्यवधिकप्राप्त
 एव उपादानसदितरसत्वाव्यवसिद्धिरिति भाव । यथा युक्त्याऽमत्यार्थत्वसिद्धिस्तथैव सत्कार्यरतिद्विरपि भवतीति सत्कार्यत्वं
 बुद्धो नैष्यते, विनिगमनापिरहादिराशयेनाह-तथेति कृतिविषया अपि घटानिशिवकादयो मृदात्मना न कृतिविषया, तेन रूपेण
 तेषां निरुत्त्वात्-एवञ्च कृतिविषयतावच्छेदरूपेण प्रागमत्त्वेऽपि कृतिविषयत्वाभावप्रयोजकरूपावच्छिन्न घटानिशिवकादिवस्तु
 सन्नि स कार्यमिति बुद्धो नैष्यत इति भाव । घटानिशिवकादे घटतायवस्थाया मृत्त्वात्त्वा समर्थयति-नहि घटतायामिति,
 मृत्त्वरव्यवर्त्तरेषण घटाद् कदापि यद्यवस्थिति स्यात् तर्हि तथाविधकालात् प्राक् तथाविधे घटादिकार्ये नास्तीति प्रागसत् पथा
 20 त्प्राविधिं जानामिनि बहु बुज्यते तथाऽनस्थानानु मानि सदा शिवनादिवन्मृत्त्वरवतयैवावस्थिते तस्मात्सिद्ध घटात्ममृदात्मनो
 भेत् किन्तु य एव मृदात्मा स एव घटात्मेति भाव । तत्र हेतुमाह-तस्याग इति, मृत्त्वरवलागे मृत्त्वरवस्वरूपानुपपत्तेरित्यर्थ ।
 ध्यातिं प्रादयति-यत्प्राग इति । दृष्टान्तमाह-अतीतेति त्रैकालिकविशेषविशेषा एव स्वभावो यस्य परमार्थीभूतमृत्त्वरस्य
 तथाविधे मृत्त्वरं तान् विशेषान् परित्याज्य न क्वापि प्रवर्त्ते, एवं ते विशेषा मृत्त्वरवत् तस्मात् यथा विशेषाणात्मात्मेव मृदात्मा
 तथा मृद आत्मैव घटात्मेति भाव । स एवात्मेति निगोपाणमात्मैव मृदात्मेत्यर्थ निर्विशेषे न सामान्यमिति भाव । तथा
 25 घटात्मेति, योऽय घटस्यात्मा स मृद एवात्मा न तु मृदात्माऽ-यो घटात्मा चाय इति भाव, नि सामान्य न विशेष इति यावत् ।
 परस्परमेदं द्विविधविशेषाणां परस्परमेदं दृष्टान्तं ह्युक्तं मृदात्मघटात्मनो परस्परमेदं साधयति-अथ वेति एवामेदं सिद्धौ
 घटात्माना प्रागसत् कायमिति जानाते भूत मृदात्मघटात्मनोरेभेदेन यदा मृदात्मना घट सत्पत्ता घटात्मनाऽपि सत्पेवेति भाव ।
 परस्परमेदं हेतुभ्य हस्त्यागे तन्मरूपानुपपत्तिरेवेत्याह-तैनेव हेतुनेति । दृष्टान्तं द्वितीयोदाहरणमेवेत्याह-अनेनापीति ।
 तन्मरूपानुपपत्तिरेवेत्याह-तैनेव हेतुनेति । दृष्टान्तं द्वितीयोदाहरणमेवेत्याह-अनेनापीति ।
 30 द्वा स्वारुपासमभिव्याहारेणोपवर्त्तने निराहृत भवतीत्याशयेनाह-एतेनेति । व्याकरोति-कार्येति, अनेका तस्यापनेन
 एकात्प्रतिपेधात्तन्मरूपेण इत्येव भाव । बोद्धो यत्र प्रसिद्ध इत्यत्राह-उपादानेति, उपादाननियमस्यैवात्तासत्त्वसम्भवात् क्रिया

१ सवामु 'मानस्यामे' क सामान्यामे । २ सवामु 'तत्तस्य' इत्यधिकं दृश्यते । ३ सवामु० स एव स्वभाव स एव प ।

च क्रियाया असम्भवात्, नित्यानिर्दिष्टनानानार्थनारण्यसर्वगतत्वादि स्वाद्वादः नित्यत्वेनानित्यत्वम-
नित्यत्वेन च नित्यत्वमेवान्तरूप धाध्यते, सापेक्षञ्च सर्वं सिद्धयति, तद्यथा सत्त्वात्रित्यत्वम्, सदा
सत्त्व द्रव्यार्थात्, [अत]नैकान्तानित्यत्वम्, सदा चामत्त्वादनित्यत्वम्, सदा चासत्त्व पर्यायार्थत्वात्,
अतश्च नैकान्तनित्यत्वमिति ।

यदपि चोपादाननियमसत्त्वप्रतिषेधार्थमुत्तर कर्तृकमेति क्रियानिमित्तकौ शब्दौ, तत्र प्राक् 5
प्रसिद्धव्यापारयोग्यद्रव्योपादान तत् क्रियानिमित्त न कार्यसत्त्वनिमित्तमिति, अर्थस्य व्यापार-
नियम कुत ? स हि कार्यसत्त्वमन्तरेण न सिद्धयति, समर्थस्य करणेऽधिकारपरिग्रहात् स इति
चेत् समर्थस्यैव कार्यक्रियायामधिकारपरिग्रहात् कार्यमसदेव, ननु त्वयैव समर्थस्य करणेऽधि-
कारपरिग्रहादुपादाननियम इति श्रुता सत्कार्यत्व समर्थितम्, एकीभाज गतार्थस्य समर्थत्वात् ।

(यदपि चेति) यदपि चोपादाननियमसत्त्वप्रतिषेधार्थमुत्तरमित्यादि, कर्तृ-कारण कम कार्य-10
मिति क्रियानिमित्तकौ शब्दौ, तत्र प्राक् प्रसिद्धव्यापारयोग्यद्रव्योपादान तत् क्रियानिमित्तम्, न कार्यसत्त्व
निमित्तम्, अत्र स्वाद्वादी किञ्च पृच्छति-अर्थस्य व्यापारनियम कुत इत्यादि यावत् सिद्धयति, अत्र वैशेषि-
कपक्षेणाशङ्कते समर्थस्य करणेऽधिकारपरिग्रहात् स इति चेत्, एतस्य व्याख्या समर्थस्यैव कायत्रियाया-
नित्यादि कारणनिर्दानप्रथो गतार्थो यावदसदेव, [असत्]कार्यत्वमेव, ननु त्वयैव समर्थस्य करणेऽधि-
कारपरिग्रहादुपादाननियम इति श्रुता सत् कार्यत्व समर्थितम्, सङ्गतार्थं समर्थ एकीभाज गतो योऽर्थ 15

याथैवान्तमन्त्रमन्त्रात् सदासदात्मकं रूपत्वं एव सम्भवाच्च यथाकथञ्चिदन्तरान्तरान्तासत्त्वं कथञ्चित्त्वेन चैकात्म्यत्वं वाध्यते,
मदसदात्मकं च सवमिति सिद्धयति, तथैव कथञ्चित्त्वत्त्वं चानित्यत्वं कथञ्चित्त्वत्त्वेन चैकान्तनित्यत्वं वाध्यते नित्य
नित्यात्मकञ्च समर्थमिति सिद्धयतीति भावः । तत्रैव दर्शयति-तद्यथेति । अथ कायनत्वादोपादाननियमो नास्म्यति पणनिराक-
रणाय वैशेषिकेणैकं पूर्वपथमन्युत्तरात्पठेति-यदपि चेति । व्याचष्टे-कर्तृकारणमिति प्रधानक्रियानिवर्तकं कारणं प्रधान
क्रियानिपयश्च कार्यं भवति-तथा च कायकारणशब्दप्रवृत्तिमित्तक्रियामत्रप्रधानक्रियानिर्तनयोग्यक्रियाविशेषमद्रावादेव माघ 90
नामो साधनत्व न तु तत्र कार्यसत्त्व प्रयोजकम्-कायकारणभावो हि नियमसारः, कारणेषु कार्यमन्वे-पीत्येवोपादानमिदमेव काय
नित्यादिनिर्वाच्य नियमाधीनत्वात् नियमधाचयव्यतिरेकशून्य प्रतिष्ठितत्वं, तथा च कार्योपपत्ते प्रागन्वयव्यतिरेकलक्षण
प्रतिष्ठितवियप्रधानक्रियानिवर्तनप्रथमव्यापारयोग्य यद्रूप्य तदुपादान भवति एतच्च प्रतिष्ठितश्रुतियोग्यताशक्तिद्रव्यमुपादानमिति
भावः । ननु तथाविधव्यापारयोग्यं शृङ्खलमन न तृणार्थेति नियम कथमिति शङ्कते-अर्थस्येति प्रतिनियताथस्यैव प्रतिनियता
यौत्पादानुत्पत्त्यापारो न यस्यवसाचिदर्थस्येति यो नियम उच्यते स कुत ? स नियमो हि प्रतिनियतार्थो कार्यमन्त्रमन्तरेण न 25
सिद्धयतीति भावः । अत्र यथेतिवाक्यमाह-समर्थस्येति कायकरणेऽधिकार समर्थस्यैव नान्यस्येति प्राक् प्रतिष्ठे परिग्रहात्-
विनिश्चयात्पादाननियम नियम इत्यर्थं व्यापाराविशेष्यैव कार्यजनकत्वात् व्यापार एव कार्यविशेषे तत्रम् न तु कार्यसत्त्वं नियाम
कामात्रान् सम्मान प्राग्गतेव कायम्, कार्यनियतत्वंभावित्वात् छेदकभभवत्त्वमेव सामर्थ्यं प्राक् प्रतिष्ठितगम्यमिति भावः । अत्र
समर्थशब्दसत्त्वयत्त्वं चयनेनोत्तरयति-ननु त्वयैवेति, कथं सत्यायता समर्थितेत्प्राह-सङ्गतार्थमिति, समर्थतादे समुपसग
सङ्गताथक सम्मिलित इत्यर्थं, कार्येण घटादिना सह सम्मिलित एतन्मनुष्यगतार्थं शृङ्खलात्पण सङ्गतार्थ एव च कार्येणैकीभावं 30
गतम्याथैवैव समर्थशब्दाच्चत्वात् समर्थस्यैवोपादाननियम इति श्रुता त्वयैव कारणे कार्यस्य सत्त्वं समर्थितमवेति भावः । यदि

[स]संमर्थ[ ]माद्येन साधनाद्य तद्भावात्, ष्ठीभावात् गतार्थस्य समर्थत्वात् सत्कार्यत्वमेव, नासता एत
विषाणेन सह कस्यचित् सामर्थ्यम्, तस्य वा केनचिदुपपद्यत इति ।

अस्य व्याख्यानम्—

अथ कथं तन्तुतुर्यादिपदनिर्घृत्तौ कारणत्वेनोपादीयते, न पाशुवास्यादीति, न, तस्यैव

5 तथा तथा समर्थत्वात्, पदादिकार्यं तन्तुपु तत्कारणेषु च तत्र तत्रास्त्येन, तत्समवायव्यङ्ग्य-
त्वात् तदात्मकत्वाच्च, तथा तुर्यादिष्वपि पाश्चादिष्वपि च तत्कारणकारणत्वात्, परमाणुवत् ।

अथ कथं तन्तुतुर्यादि यावत् कारणकारणत्वात् परमाणुवत्, वैशेषिकमेव पृच्छन् तैव
व्याख्यापयति, [तन्तु]तुर्यादेरेव कारणत्वेनोपादानं पदनिर्घृत्तौ न पाशुवास्यादेरिति, परणाधिकारपरिमहादय
सत्कार्यत्वम्, तस्यैव समर्थत्वात्, तथा तथा-तेन तेन प्रकारेण तत्रत्रित्यतनिजगत्तियुक्तार्थसमर्थत्वात्,

10 पदादिकार्यं तन्तुपु वृत्तं तन्तुकारणेषु-यथा तन्तुपु प्रकारात्तरेण पदकारणभाव विभक्त्यु तथा पक्षमुदि-
रेणुपरमाणूनामपि यथास्वशक्ति प्रसारात्तरे पदकारणत्वात् पारम्पर्येण तत्र तत्रास्त्येव पद, तत्समवाय-

व्यङ्ग्यत्वात्, तदात्मकत्वाच्च-असमवायिपदोऽपि सयोगव्यवहारात् सयोगनिद्रव्येभ्य सयोगस्याभिन्नत्वात्
द्वयगुण्युत्पादनन्तप्रदेशस्य सयोगव्यवहारात् तत्र तत्रास्त्येव पद, यथा सयोगेषु पदकारणेषु

तदात्मकत्वात् पदत्व तत्कारणपरमाणूना तथा तुर्यादिष्वपि-तुरीयेमशलाभाच्चनिजगत्तियुक्तादीना कुविन्द

15 प्रयत्नेऽपि तदव्यापाराणा पदत्वम्, तदात्मकत्वात् द्रव्याभेदात्, पाश्चादिष्वपि च भूम्यन्तुमाहवानला
काशनीलमयोगनिष्पाद्यार्थासात्मकत्वात् पदत्व सिद्धम्, तत्कारणकारणत्वात् परमाणुवत्, एव तावत्

कार्यगतास्मिन्नपि इव्य कारण भवेत् तर्हि खरविषाणदेरपि किञ्चिद्व्यं कृतो न समर्थम् समर्थेन वा केनचित्स्य कृतो नोत्प-
त्तिरित्यापादयति नासतेति । एतमेवार्थं दर्शयन्तु पूर्वोक्तयो व्याख्यामुक्त्वाह-अथ कथमिति । यदि कार्यनियतवृद्धिगता
मात्रमेव कारणत्वं प्रयोक्तं तर्हि पदादिना पदनिर्घृत्तौ पूर्वोक्तौ पाशुवास्यादीनि विहाय तन्तुतुर्यादेरेव कारणत्वेन कथं गृह्यते इति

20 वैशेषिके गति प्रभुगुण्यस्यति-तन्तुतुर्यादेरेवेति, उपादाननियामन्यापारस्य करणाधिकारपरिमहो नियामक इति वैशेषिके
स्यैव सत्कार्यगतासिद्धि समर्थस्यैव तथाविधत्वात् सामर्थ्यं विद्यमानार्थं वादिति प्रदर्शयति-करणेति । हेतुमाह-तस्यैवेति,
विद्यमानकार्यस्यैव तदादरेण सामर्थ्यादित्यर्थः । हेतुं वणयति-तेन तेनेति, पदकारणेषु तन्तुपु तन्तुयोगेषु तुरीयेमादिषु च प्रस-
रात्तरेण सामर्थ्यम्, तन्तुकारणेषु पदादिषु तन्तुकारणेषु तावत् परमाणुषु विभिन्नप्रकारे सामर्थ्यमस्ति, परमाणुत्वाच्चतुदिपादा-

25 यत्कारणत्वद्वयोर्न तथा तथा परिगमतीति भावः । पदकारणपरम्परासु पदसत्त्वं दशयति-पदादिकार्यमिति । तत्समवाय-
व्यङ्ग्यत्वात्ति-पदकारणत्वात्कारणासमुपायव्यवहारात् पदादेरित्यर्थः । तन्तुसयोगेषु शुणुषु कथं पदत्वमित्यत्राह-असमवाय-
यिपदोऽपि । अथवा पदकारणीभूतव्यवहारात् तन्तुपु तन्तुदिरेणुपरमाणुषु पदत्वं समवायव्यङ्ग्यत्वात्, तत्र तस्य समवाय-
त्वात् तदात्मकत्वाद्द्रव्याभेदात् एतत्तुपु । न समर्थेति यथा तुरीयेमशलाकाश्चनिजगत्तियुक्तं पदत्वं तत्सयोगव्यङ्ग्यत्वात् तुर्यादिसयोगे हि तन्तुपु
पदो व्यपद्यत तथा तदात्मकत्वाद्द्रव्याभेदादिति भावः । तन्तुतुर्यादिसयोगव्यङ्ग्यत्वे तुर्यादिसयोगस्य पदत्वं स्यात् कथं तुर्यादिसत्त्वमिति

30 स्याह-सयोगनिद्रव्येभ्य इति । एतदेव शक्यतीति-यथेति । पदकारणकारणेषु पदत्वं समर्थयति-पाश्चादिष्वपि चेति । एवय
स्वप्न पदत्वनिर्घो कायमत्र न गति नाप्यगतिनि प्रतिषेधो न युज्यते तद्वैतान्ते वैवासासत्वात् किन्तु तदस्यैवात्मनमेव पदत्वं,
तदात्मकत्वेनोपस्थितत्वात् तद्वैतान्ते तदात्वं एव तापदिति । वैशेषिके च नियामुगव्यवहाराभावात् प्रागस्त्येव कार्यमिति मान

कार्यसदमत्प्रतिषेधो न सिद्धति, प्रतिषेधहेत्युक्ते, सदसत्त्रैकाल्यसाधनसौस्थित्यप्रदर्शनाच्च सम्भवेन कार्यमिति ।

विश्रान्त्यत्—

योऽप्युपचयहेतु क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् कार्यं स्वपुष्पवदिति, अयमेव ते उपचयहेतु परपक्षसाधनाय—सदेव भवति कार्यं प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात् सत्तासम्बन्धि- 5
द्रव्यादिवत्, अनैकान्तिकता च, ननु स्वपुष्पवदनेकान्त प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्, उपजात-
मात्रद्रव्यादिनत् सत् स्यादिति त्वत्साधनमपि सशयकारीति चेन्न, प्राग्निशेषणापक्षिसप्रसङ्गत्वात्

योऽप्युपचयहेतुरित्यादि, तेन निल क्रियागुणव्यपदेशाभावात्—त्रिधा त्यातानादि पटस्य
तन्त्ववस्थाया गुणाश्च सयोगपरिमाणादयो व्यपदेशश्च शब्दात्तर लिङ्ग धा न सति, तस्मात् क्रियागुण-
व्यपदेशाभावात् प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्वपुष्पवदिनि, अस्याप्युपचयहेतोर्विच्छेदत्व दोष इत्याचार्ये 10
आह—अयमेव ते उपचयहेतु परपक्षसाधनाय सदव भवति काय—जायते व्यज्यते उत्पद्यते, प्रागभूतक्रिया-
गुणव्यपदेशत्वात् सत्तासम्बन्धिद्रव्यादिवत्, सनिशेषण स्वपक्षसाधनश्चेत्, यथा द्रव्यगुणसम्भारय
कार्यत्रय स्वभावसत् त्वमतेनैव यावत् सत्तया न सम्बद्ध तावत् [न] क्रियागुणव्यपदेशभागे भवति, अथ
च विद्यते स्वकारणेषु समवेतमात्र तथेव समवेतकार्यमित्यस्मन्मतसिद्धि, अनैकान्तिकता च क्रियागुण-
व्यपदेशाभावादित्यस्य हेतो, अ[स]ति च स्वपुष्पादौ सति च जातमात्रे कार्यत्रये दृष्टत्वात् असदेवेति 15
सिद्धिर्धम्, इतर आह—ननु स्वपुष्पवदनेकान्त प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वात्, स्वपुष्पवत्
स्यात्, उपजातमात्रद्रव्यादिनत् सत् स्यादिति त्वत्साधनमपि सशयकारीति चेत्, एतच्च न, प्राग्निशेष-

निरास्तुमाह—योऽपीति । हेतु व्याचष्टे—त्रिया त्विति, पटस्य क्रिया—आतानवितानादि गुण—सयोगपरिमाणादय
व्यपदेश—पट इति नाम हेतुर्वा तत्त्वस्थाया न सति तस्मादुत्पत्ते प्राक् कार्यमसति तदर्थं । विरुद्धोऽय हेतुरित्याशयेनात्त
रयति—अयमेवेति प्रागिति विशेष्यसहितोऽयमेव हेतुरित्यथ, अत्र उपचय कार्यं पक्षार्थत्वं सत्त्वं साध्यं विज्ञेयं तद्वि कार्यं 20
तन्त्ववस्थायामभूतक्रियागुणव्यपदेशम्, अथ च सति असत्त्वविरुद्धसत्त्वसाधकत्वाद्विद्वदो हेतुरिति भावः । विशेष्यक्रमेण पक्ष
प्रयोक्तव्यं प्राक् शब्दं हेतो विशेषणीकृत्य स्वार्थं माधनीयं अन्यथाऽसिद्धा हेतु स्यात्—आह—सनिशेषणमिति । एतत् घट
यति—यथेति, सत्तासम्बन्धकालीनो द्रव्यादिदृष्टात्, स च प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशं न्यून सत्त्वविनामान्नाह स च हेतु
कार्येऽसि तस्मात् सत्त्वमेव साधयतीत्यसत्त्वसाधन विरुद्धोऽयं हेतुरिति भावः । तस्मात्सत्त्वमेव हेतुं दूषयितुमाह—अनैकान्ति
कता चेति । अनैकान्तिकताप्रयोक्तव्यं सशयमादशयति असति चेति क्रियागुणव्यपदेशाभाव स्वपुष्पान्तर्भावेण त्वरीयसाध्ये 25
नामत्त्वेन सहचरित, उत्पत्तिक्षणवच्छब्दावन्तभावण च साध्याभावेन सत्त्वेन सहचरित इति सत्त्वतदभावसहचरितक्रिया
गुणव्यपदेशाभावात्प्रत्ययमिति साधारण्यमवदामिज्ञानेन सत्त्वामत्त्वविषयकद्वेष्टिव्योपस्थित्या कार्यं सत्त्वाऽनन्तरेत्येवमित्यन्तर्धर्मिणि
विरुद्धभावाभावप्रकारज्ञानजननात् साध्यसशयजनकद्वेष्टिव्योपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वात् क्रियागुणव्यपदेशाभावो
हेतुर्नैकान्तिक इति भावः । अत्र परणाप्रयोक्तव्यत्वाद्देशेऽप्युच्यते—निरिति, यथा स्वपुष्पादौ प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशावन्तत्त्वेऽपि
सत्त्वं नास्ति तथा काय प्रागभूतक्रियागुणव्यपदेशत्वमस्तु माऽस्तु च सत्त्वं, एवञ्च स्वपुष्पात्तभावेण साध्याभावेन सहचरित 30

१ ति क ड सदसद्भावात् । २ ति क डे क्रियावत्तानाणादि । ३ ति क ड दृष्टात्त्वत्वात् । ४ ति क डे, ७धमतर आह ।

पद्यते मत्तायत्नात्, सा च ते—त्रिप्रकाराणि तथैव, तद्यथा सत्तासम्बन्धादेर द्रव्यादौ कार्ये नियता, कारणसमवायस्य सामान्यस्य च निर्यतत्वात्, निश्चिता—द्रव्यत्वगुणत्वसंभत्तघटत्वरूपत्वोत्क्षेपण[त्व]ा-
दिसत्त्वान्तरेभ्यो विविक्तत्वात् सत्ताया, अधिना पुनर्भेदनात् कार्यस्य तन्मतेन कारणसमवाये जन्मा-
भ्युपगमात्, एव तादृष्टान्तस्य द्रव्यादित्रयस्य निष्पत्तिस्वरूपा व्याख्याता ।

दार्ष्टान्तिककार्यस्याधुना—

5

उपादानस्वसत्तानियता तत्त्वतोऽसौ निश्चिता पटादिव्यावृत्त्या, तण्डुलविचयनत्
विचिता निश्चितास्तण्डुला कचवराद्यपनयनेन स्वरूपपरिग्रहेण च, क्रिययाऽनिष्पत्ते सका-
शान्निश्चिता घटनिष्पत्ति, अधिका युगपदयुगपत्पर्यायक्रमतथाभूतेरिहापीति सदसत्तन कार्यस्य,
तस्मात् सदसत् कार्यम् सदसत्क्रियागुणत्वात्, अन्यथा हेतुशक्त्युपादानानामभिधान-
मात्रप्रसङ्ग, यद्यसदेव कार्यं तदा हेतुशक्त्युपादानानामभावे नियमस्य वचनमात्रमेव स्यात्, 10
खपुष्पादिनिष्पत्त्यर्थक्रियाहेत्वाद्यभाववदसत्त्राविशेषात् ।

(उपादानेति) उपादाननियमस्वसत्तानियता—मृत्तानुपादाननियमेन घटादे स्वसत्ता विद्यते,
तया स्वसत्तया नियता, मृदेन घटनिष्पत्ते, तत्त्वतोऽसौ घटत्वेन निश्चिता पटादिव्यावृत्त्या, तद्यथा
तण्डुलविचयनत्—विचिता निश्चितास्तण्डुला कचवराद्यपनयनेन स्वरूपपरिग्रहेण च, क्रियया—व्यापारेण
परिस्पर्शानिष्पत्ते सकाशान्निश्चिताऽपनीता घटनिष्पत्ति स्वरूपपरिग्रहेणैतस्य, अधिका युगपदयुगपत्- 15
पर्यायनमतथाभूते—ये प्राग् युगपद्भित्तानि रूपादिपृथुयुग्रादिपर्याया पिण्डशिवजादयो नममध्यमपुराण
तादयश्चायुगपद्भाविनस्तेषां क्रमेण शिवजादिकरणविधिना तथाभूते—तेन प्रकारेण भवनादधिका
निष्पत्तिरिहापीति, तस्माद् दृष्टान्तभूतस्य द्रव्यादित्रयस्य कार्यस्य निष्पत्तिवदव्यक्तसद् व्यक्तसद्भवतीति

सत्ता सत्तासम्बन्धो भवति, इयं परिपूर्णनिष्पत्तिरदशो युच्यते, तन्मथानुवृत्तिव्यावृत्तिभ्या निधयविपयतया भवति, इयं वस्तुनिगद्यद्
शेत्तुच्यते इति निष्पत्तित्रयमवाप्तयेव द्विहाहितप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोगादिति भावः । द्रव्यादित्रयस्य नियतनिष्पत्तिं दर्शयति—तद्यथेति 20
स्वरूपसत्तात् सत्तायाश्च नियतवाचिण्याना निष्पत्तिरित्यर्थः । एतन्मव हेतुत्वमाह—कारणेति, स्वरूपसत्त्वमेति भावः । निश्चित
निष्पत्तिं दर्शयति—निश्चितेति । अधिकनिष्पत्तिं दर्शयति—अधिका पुनरिति, सामग्रीयजिधान सति स्वरूपत कार्यनमाभ्यु-
पगमादित्यर्थः । एवं खोचानुमानद्वारा तन्मत्तसत्तासम्बन्धद्रव्यादिकार्यं त्रिविधनिष्पत्तिमुपदर्शयति प्रतिनाविषयकार्यरूपधर्मिणि त्रिवि-
धनिष्पत्तिमुपबन्धयति—उपादानेति । घटादिदृष्टेण कार्यं धर्मिणि नियतभवनं दर्शयति—मृदादीति, उपादानस्य सति नियमे
घटोर्भवनं जायत इति भवनरूपा उपादाननियमनं स्वमत्तया च घटनिष्पत्तिरित्यता, घटनिष्पत्तिर्हि मृदा जायत इति कार्यस्य 25
नियता निष्पत्तिरिति भावः । क्रियैवैतन्मवर्तनं वषयति—तद्यथेति, घटत्वरूपानुवृत्त्या खेतपटादिव्यावृत्त्या च कार्यस्य घटस्य
निश्चिता निष्पत्तिरिति भावः । अत्रार्थे ह्यतस्माह—तद्यथेति तण्डुला स्वेतरेण कचवरादिना व्यावृत्ता तदपनयनात् स्वरूपस्य
तण्डुलत्वस्य परिग्रहेण च निष्पत्ता निष्पत्तिरिति भावः । क्रिययाऽपि घटस्य निष्पत्तिनिष्पत्तिं दर्शयति—क्रिययेति, कुलालव्या-
पारेण एवमभूतनयेन जलाहरणार्थक्रियया वा अनिष्पत्तिरूपान्यापाराद्दीकृता स्वरूपपरिग्रहेण निश्चिता घटनिष्पत्तिरिति भावः ।
अधिका निष्पत्तिं निरूपयति—अधिकेति, ह्यरणादिप्रणभूतानां पृथुपुत्रकम्बुजीवादिप्रणरूपाणां युगपद्भाविपर्यायाणां पिण्डशिव 30
कादिप्रागवस्थाह्यणां नवमथ्यमादिघटकालभाव्यवस्थाह्यणांमयुगपद्भाविपर्यायाणां क्रमेण घटस्य भवनादधिका निष्पत्तिरिति
भावः । दृष्टा तेन दार्ष्टान्तिक समीकरोति—तस्मादिति, अव्यक्तसत् एव व्यक्तसद्भवनात् कायमुपादाने सदेव भवतीत्युपादानस

यदपि चोक्त विकल्पानुपपत्तेरिति, नासौ दोषो विकल्पत्रयानाश्रयात् विकल्पान्तराश्रयणाच्च, निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्, निष्ठा च कारणसामग्र्यव्यापारकाल प्रागसतो वस्तुभावो निष्ठान समाप्ति, सम्बन्धश्च स्वकारणसत्तासमग्राय, सत्तासम्बन्ध एव निष्ठाकाल, कुत ? समग्रायस्यैकत्वात्, यस्मिन्नेव काले परिनिष्ठां गच्छत् कार्यं कारणैः सम्बन्ध्यते समवायसम्बन्धेनायुतसिद्धिहेतुना, तस्मिन्नेव काले सत्तादिभिरपि, तस्मात् कालस्याप्रतिभागात् प्रागित्यनुपपत्तेरनास्पद सदादिविकल्पोऽर्थाभावादिति ।

यदपि चोक्तमित्यादि, एतद्विकल्पपक्षत्रयपरिहारेण निर्दोषमिमत विकल्पान्तरमाश्रित्य यदुच्यते त्वया-विकल्पानुपपत्तेरिति नामौ दोषो विकल्पत्रयानाश्रयात् विकल्पान्तराश्रयणाच्च, कस्माद्विकल्पान्तरादिति चेदुच्यते-निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्, का निष्ठेन्यत आह-निष्ठा कारणसामग्र्यव्यापारकाल-कारणानां समग्रायसमवायि[निमित्ता]नां तन्तुसयोगतुर्धादीनां सामग्र्या अ-व्यापारकाल पटनिष्पत्तौ 10 तुर्यादिव्यापारोपरमकाल इत्यथ, तमेव व्याचष्टे-प्रागसतो वस्तुभावात्-पटादिवस्तुवत् निष्ठान समाप्तिरित्यादिपर्यायै, सम्बन्ध क इत्यत आह-सम्बन्ध स्वकारणसत्तासमग्राय-स्वकारणेषु तन्तुषु कार्यस्य पटस्य सत्तया च समग्राय, तयोर्निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वं दर्शयति-सत्तासम्बन्ध एव निष्ठाकाल[ ]-स्वकारणैः सत्तया च कार्यस्य ये सम्बन्ध स एव निष्ठाकाल इति प्रतिज्ञाय वृत्त इति हेतु परिपृच्छ्य हेतुमाह-समग्रायस्यैकत्वात्-समग्रायो हि सम्बन्ध, स चैको द्वयोरपि[नि]तिष्ठैतोरैव सम्बन्धात् कारणसत्तादिभिः, 15 तदर्शयति-यस्मिन्नेव परिनिष्ठा गच्छत् कार्यं-आत्मानं लभमानं पटावय कारणैः-तन्त्वादिति सम्बन्ध्यते

अथ यदि भवता विकल्पप्रयुक्तमिते विचारितव्यं तदस्माकमस्मत्तमेवेत्यत एते दोषा नास्म्यपि स्पृशति न हि क्वं सत्तासम्बन्धात् पूर्वं कार्यमभ्युपेयं भिन्नु यदेतत्पद्यत तदैव सत्तासम्बन्धो निष्ठासम्बन्धधारककारणव्यापारकाले-यदपि चोक्तमिति । व्याचष्टे-एतदिति सत्तासम्बन्धात् प्राक् सतां अमता सदसतां वेति विकल्पप्रयुक्तपरिहारेणेत्यर्थः । अभिप्रेतं विकल्पान्तरं दर्शयति-निष्ठासम्बन्धयोरिति निष्ठा घटादिवस्तुनोऽप्यस्थिति कर्तव्यस्य ममातिर्भावो सम्बन्ध समवायिकारणं स्वजाला च सह सम्बन्ध एतौ एकस्मिन्नेव काले भवत इत्यर्थः । निष्ठागच्छादर्थमाह-निष्ठेति । व्याचष्टे-कारणानामिति कारणानां सामग्र्या यो व्यापार स यदा निष्ठा भवति स एव निष्ठाकाल इत्यर्थः । सम्बन्धव्यतिक्तार्थमाह-सम्बन्ध इति । निष्ठा सन्धयोरेककालत्वं दर्शयति-तयोरिति सत्तासम्बन्धस्य निष्ठायावैक काल इत्यर्थः । अत्रायं हेतुमाह-समवायस्यैकत्वादिति कारणेण सत्तया च सह निष्ठेन्यत निष्ठा प्राप्नुवन् एव सम्बन्धात् एक एव समवाया द्वयोरपि भवतीति कात्र इति भावः । हेतु साध्यायं स्पृशयति-यस्मिन्नेवेति, यत्कालावच्छेदेन घटादिकायस्य जन्म तत्कारणवच्छेदेनैव समवायसम्बन्धेन स्वोपादानसाम्या 25 न्याभ्यामपि सम्बन्धो न प्राक् पश्चाद्, अथय समवाय सयोगादिलक्षण, यत् सयोगं प्रयुज्य सिद्धत्वं भवति न पूर्वमसिद्धस्य समवायस्य यदेव सिद्धस्यैव तं जालादिना सम्बन्धयति, यथा कालाकाराभ्यां सम्बन्ध इति भावः । आत्मानं लभमानमिति यदा वस्तुवत् तत्कारणवच्छिन्नम् आद्यनसम्बन्धमिति यावत् । आद्यनस्यैव हेतुनैव सम्बन्धो न द्वितीयव्यवहारवच्छेदेति दर्शयति-लभमानमिति । गभकालसम्बन्धकारणसत्ताव्यापारनाय परिनिष्ठा गच्छत् कारणैः सम्बन्ध्यत इति शत्रुत्रयान्तेन दर्शितम्, परिनिष्ठासिद्धिगोचरकारणसम्बन्धविषयीभूतं पट इति शब्दवचोः । ननु पूर्वं सिद्धयैव पश्चात् सम्बन्धो दृष्टः यथा घटपश्चात् 30

१ सि क दण्दादीनां । २ सि क न । ३ हे मितिष्ठपरसम्बन्धात् ।
 द्वा० न० १० (८७)

समवायसम्भवेत्-समवायारेण सम्बन्धेनेति, अयुतसिद्धिहेतुना, सयोगात् युतसिद्धिहेतोरस्य विशेष दर्शयति, तस्मिन्नेव काले सत्तादिभिरपि, सम्बन्धयत इति वचने, य एव कारणै कार्यस्य समवाय स एव सत्ताद्रव्यत्वादिभिरप्येव समवाय, कालस्वाभिन्नत्वात् तस्मादप्रतिभाग, तद्यस्मान्नात्यत्र कालप्रतिभागो निष्ठासम्बन्धयोस्तस्मात् प्रागित्येतदेव नोपपद्यते, व्यर्थस्योत्पत्ते प्रागसत सदादिरनासदो विरल्प इति-
 5 सता कार्येणासना[सदमता]या सत्ताया सम्बन्ध ईत्यर्थाभावात् निमाश्रयोऽनौ विरल्प स्यादिति तन्नीनपि विरल्पा[न]नाश्रित्य निष्ठासम्बन्धयोरेकनात्त्वविकल्पो निर्दोष आश्रीयतामिति ।

अत्रोच्यते—

एतदपि न, अनुपपन्नविकल्पत्वात्, असम्बन्धात्, असम्बन्धोऽप्यवस्तुत्वात्, खपु
 10 प्यत्, प्रागुत्पत्तेरसत कार्यस्य परिनिष्ठा गच्छत कथ वस्तुत्व? कथ वाऽस्तुन कारणै
 सत्तया वा सम्बन्ध परिनिष्ठा गच्छेत्, यदि तस्य स्यात् खपुप्यस्यापि स्यात् अस्तुत्वात्
 कार्यवत् ।

(एतदपीति) एतदपि न, अनुपपन्नविकल्पत्वात्-एपोऽपि विकल्पो नोपपद्यते, तदनुपपत्तेर्न
 दोषपरिहार वृत्, कथमुपपन्नोऽय विरल्प इति चेत्-[अ]सम्बन्धात्, असम्बन्धोऽप्यवस्तुत्वात्,
 [यथा]खपुप्यस्यास्तुन केनचित् सम्बन्धो नास्ति तथा प्रागुत्पत्तेरसत कार्यस्य सम्बन्धो नास्ति तस्य
 15 च कार्यस्य परिनिष्ठा गच्छतोऽसत्त्वात् [कथ] वस्तुत्वम्? कथ वाऽस्तुन कारणै सत्तया वा सम्बन्ध
 परिनिष्ठा गच्छेत्? इत्युत्पद्यमानममदन, अलघात्मकत्वात् तत्कार्यं तस्यामवस्थाया स्वकारणैः सत्तया वा

पृथक् सिद्धयो संयोग तत्पर्यं सिद्धिसम्बन्धात्कारणविरत्याह-अयुतसिद्धिहेतुनेति, पृथक् सिद्धपदार्थविषया हि संयोग
 बुद्धि जातायामप्यग्या सम्बन्धिनोर्भेदबुद्धिर्न निवर्तते अपृथक्सिद्धानामिबुद्धिहेतु समवायो यथा इह कपालेषु घट इति
 मेदन ग्रहणपि विवेकमशयत्वात्वाभिन्ना बुद्धिर्भवति अत एव यत्र सत्त्वपि मेदेऽभिन्ना बुद्धिस्तत्रोपादानोपादेयभावावयवव्यभि
 20 भावमन्वाविसमन्यतमात्रा भवन्ति अत एव दण्डकाठीना कारणत्वाविशेषेऽपि समवायप्रभावात् यस्मात् कारणान् कार्य
 विवेक न शक्यते तत्रैव तन्वात्पि सदात्त्वमवयवविद्रव्यमुपलभ्यते त तत्रत आधारभूता सुख्यतया दशा उच्यन्ते, संयोगेन च
 आधार स पृथक् सिद्धत्वात् मेदन विवेक शक्यत्वात् न गौणो देश, यथा आनाशारेर्धेदादिरिति ध्येयम् । अयुतसिद्धिशेषेणग्रह
 णान्नाह-सयोगादिति । कालस्यैवत्तमेन वर्णयति-य एव कारणैरिति, यदि समवायो नात्र भवेत् तर्हि कारणसम्बन्धो
 25 ऽप्य गतासम्बन्धोऽय इरेककारणत्वेन कालस्य कारणै सत्तया च सम्बन्धो न स्यादिति भाव । एवत्ये कारणमाह-काल
स्याभिन्नत्वादिति, कार्यस्य कारणै सामान्येन च सम्बन्धनालस्यागिन्नवादेक समवायोऽत एव काप्रतिभाग-नेदुच्छ
 विषय अग्रप्रतिभागाच्च सतासम्बन्धात् प्राक् कार्यमिति कार्यसत्तयोर्भिन्नवात्त्वेन निदोषो नापपद्यत इति भाव । अत एव च
 सतासम्बन्धात् प्राक् किं ननाऽयता सदसता वा सताया सम्बन्ध इति विरल्पत्रयमनुपपन्नमित्याह-कार्यस्येति । स्वाभिन्नत्
 30 वी दर्शयति निष्ठासम्बन्धयोरेति । वस्तुतामेव केनचित् सम्बन्धात् प्राक् वस्तुसिद्धभावे सम्बन्धासम्भवात् निष्ठासम्ब
 णान्नेदुच्छदनात्पुनुरप्येवत्वात्वेनोत्तरमाह-एतदपि नति । व्याचष्टे-एपोऽपीति । वस्तुन एव केनचित् सम्बन्धो नाव
 35 र्जुन, अन्यथा खपुप्यस्यापि कनेत् सम्बन्ध स्यात्प्राशयनाह-अवस्तुत्वादिति । तत्र काय तु जन्मान पूर्वं न सत् तस्मा
 ज्वनशालवत्प्रशयान्तरत्वात् कथं कारणै सत्तया च सम्बन्धमनुभवदित्याह-तथा प्रागिति । निष्ठासम्बन्धाह-इत्युत्पद्यमा
नमिति, अन्वयान्तरात्कन्दित्वात्पि हेतुर्न तदानीं स्वपरम्यवाभावेन कार्यस्य खपुपुत्पत्यतया कथं कारणै सत्तया च

न सम्बन्धते, अवस्तुत्वात् स्वपुष्पत्, यदि तस्य स्यात् स्वपुष्पस्यापि स्यात्—यदि काय परिनिष्ठा गच्छ-
द्विष्यन्मसत् कारणे सत्तया च सम्बन्धते तत् स्वपुष्पमपि परिनिष्ठा गच्छत् स्वकारणे सत्तया च
सम्बन्धते, अवस्तुत्वात् कार्यवत्, तस्माद्यमपि विन्त्योऽसत् सत्तया सम्बन्धते इत्येतद्विद्वत्त्वान्त
पातेवेति ।

सम्बन्धकाले तन्तुवद्वस्तुभावात् परिनिष्ठितश्च सम्बन्धश्चेत्येक काल, तस्मात् सम्बन्धो 5
वस्तुन इत्युत्पत्तिमिति, अत्रोच्यते पुनरपीद तदवस्थमेव निष्पद्यमानावस्थाया उत्पत्ते पूर्वका
लत्वात्, एककाला चेत्तस्यामवस्थाया कार्यं सदेव स्यात्, स्वकारणे सत्तया च सम्बन्धमान-
त्वात्, निष्पन्नकार्यवत् शशविपाणपद्मा, न हि परिनिष्ठाया सम्बन्धाद्वा सत्त्वम्, सत एव
निष्ठासम्बन्धदर्शनात्, यदि निष्ठाया सम्बन्धाद्वा सत्त्व तदा हि शशविपाणमपि निष्ठा गच्छ-
त्सम्बन्धते, निष्ठितश्च सम्बन्धश्चेति भवेदसत्त्वात्, कार्यवत्, कार्यमपि वा तदा परिनिष्ठा 10
गच्छत् स्वकारणे सत्तया च न सम्बन्धते, असत्त्वात् स्वपुष्पदिति ।

(सम्बन्धकाल इति) सम्बन्धकाले तन्तुवद्वस्तुभावात्—स्यात् ननु सम्बन्धकालेऽस्ति
कार्यम्, उत्पद्यमानमेव वस्तु भवति, पदकारण तन्तु इव, भवदेव च परिनिष्ठा गच्छत् सम्बन्धते,
परिनिष्ठानसम्बन्धयोरेककालत्वात्, परिनिष्ठितश्च सम्बन्धश्चेत्येक काल—कालप्रविभागाभाव, तस्मात्
सम्बन्धो वस्तुन कार्यस्य नास्तुन इत्युत्पत्तित्युच्यते—पुनरपीद तदवस्थमेव, निष्पद्यमानावस्थाया 15
उत्पत्ते पूर्वकालत्वात् प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वादसत् सन्ध्यमानता स्वपुष्पादेरिव, [एक]काला
चेत्तस्यामवस्थाया कार्यं सदेव स्यात्, स्वकारणे सत्तया च सम्बन्धमानत्वात्, निष्पन्नकार्यवत्, लोके हि

सम्बन्धो युज्यतेऽस्तुत्वादिनि भाव । यद्येवमपि सम्बन्धमभ्युपैपि ततोऽविनोपात् स्वपुष्पस्यापि सम्बन्धमभ्युपगच्छते विपक्षे
याधक्युपनिबन्धाति—यत् तस्य स्यात्ति । तथा चायमपि तव विकल्पोऽसत् सत्तासम्बन्धरूपविकल्पान्तगत एवेति दृश्यति—
तस्माद्यमपिपत्ति । ननु कारणसामग्री-दायादोपरमवकाले कार्यजननं वस्तुनाम नापर कथिदिति यद्व कार्यस्वरूप भवति 20
तदैव सत्तासम्बन्ध तदैव परिनिष्ठित इत्युच्यते कर्तव्यसमाहारेव परिनिष्ठाशब्दाधीनत्वात्, एवम वस्तुजननं सम्बन्धकाले काठ
इति सम्बन्धकाले कायस्य स्वरूपप्राप्त्या वस्तुत्वाभावस्तुन सत्तासम्बन्ध इत्याशयनात्—सम्बन्धकाल इति । व्याख्याति-
स्यात्तमिति कारणताम्या वस्तुभरतात् सम्बन्धकाले न कार्यमवस्थितत्वं । उत्पद्यमानमेवेति सत्तासादानमेव वस्तु
भवत नान्यत् किञ्चिन् तदैव च परिनिष्ठा कारणा मनि नियमनं स्वप्रयोजकजातिस्वम्बन्धेति परिनिष्ठानसम्बन्धयोर्नास्ति कालभेद,
सति कारणताम्या कार्यमवन यथा धिलम्ब तथा कारणेन जाला च सम्बन्धे धिलम्बकारणभावाविशिष्टागम्य-धयोरेककालत्वमिति 25
भाव । उत्पत्तिकाल सम्बन्धकाश्चैको न भवितुमर्हतीत्याशयनोपरयति—पुनरपीदमिति, अवस्तुन स्वपुष्पवन्मभानुपरपत्ति
दोषो य एव स तयापि तदवस्थ एवेत्येव । निष्पद्यमानावस्था हि उत्पत्ते प्राप्ता ग्माग्नी न हि निष्पद्यमानकाले उत्पत्तिरस्ति,
तस्मात् निष्पद्यमानकाल उत्पत्तिप्राक्काठ तदानीव कार्यमगदिति कथमसत् सन्ध्यमानता असदपि स्वबन्धमानमेव स्वपुष्पमपि
स्वबन्धमान भवेदिति भाव । निष्पद्यमानावस्थासम्बन्धमानावस्थयोरेककालत्वमेव तर्हि यथा द्वितीयानिगणावच्छिन्न कार्यं
स्वकारणे सत्तया च सम्बन्धमान इत्यपि च तदानीं कार्यं सद्गुणं तयोत्पत्तिप्राक्काणीमपि कार्यं स्वकारणं सत्तया च सम्बन्ध 30
मानत्वात् सद्गुणैरित्याशयेनाह—एककाला चेदिति निष्पद्यमानावस्थासम्बन्धमानावस्थयोरेककाला चेदित्यर्थः । साध्यमेव
स्यत्पत्ते दृश्यति—निष्पद्येति । शशविपाणवदिति वैधर्म्यगन्त प्रवृत्ताजुमानस्य अथ वा यथमसत् सम्बन्धमानतेति प्रत्येन

सम्वध्यमानाना सत्त्वं दृष्टमिति साधर्म्यदृष्ट्यात्, न हि शशविपाणस्य सम्वध्यमानता दृष्टेति वैधर्म्यदृष्टान्त, तदा न सम्वध्यते कार्यमसत्त्वात् ग्गुप्पनदित्यनिष्ठापात्नानुमानं वा, न हि परिनिष्ठाया सम्वधाद्वा सत्त्वमिति-न हि परिनिष्ठामन्वधावन्यत्र दृष्ट्यापि सत्त्वमसत् कुस्तु सपुष्पादे, सत् एव निष्ठासम्बन्धनात्, यदि निष्ठाया सम्वधाद्वा सत्त्वं स्यात्तदा हि शशविपाणमपि निष्ठा गच्छत् सम्वध्येत, निष्ठि

5 तश्च सम्बद्धश्चेति भवेत्, असत्त्वात्, कायत्, कार्यमपि वा परिनिष्ठा गच्छत् स्वकारणे सत्त्वया च न सम्वध्येत, अमत्त्वात्, सपुष्पत्, तदेति च-तदुक्त्यनिष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमावस्थायाम्, ग्गुष्पादे कार्यस्यापि तद्वदेककाले निष्ठासम्बन्धौ स्यात्ता स्वकारणे सत्त्वया चेत्यनिष्ठापादनमेतत् ।

इतश्चेत्तच्च समानत्वात्नेति चेत्-यथाऽसत्त्वम समवायसम्बन्धेन द्विविधेन स्वकारणसत्त्वादिभिः सम्वध्यमानताऽदृष्टा तद्वत् मतोऽपि स्यादविशेषात्, न हि सम्वध्यमानं विशिष्टं किञ्चिद्विहाधिकृतमित्यत्र ब्रूम, सम्बन्ध एव स न भवति, सत्त्वभूतत्वात्, शशविपाणवत्, विद्यमानविषयेणैव तेन भवितव्यम्, सम्बन्धत्वात्, द्व्यद्बुलिसयोगत् ।

(इतश्चेति) इतश्चेत्तच्च समानत्वात्नेति चेत्-स्यान्मत नैतद्विष्ठापादनं घटते, कस्मात्? सत्यसति च सम्वधाद्दशनतुल्यत्वात्, अस्य व्याख्या-यथाऽसत्त्व इत्यादि यावद्विहाधिकृतमिति, यथैवासत्त्वसपुष्पादे ममत्रायसम्बन्धेन द्विविधेन-स्वकारणसम्बन्धेन सत्तासम्बन्धेन च सम्वध्यमानताऽदृष्टा,

15 ध्यादिप्रज्ञात् द्रव्यत्वगुणत्वमर्मत्वादिभिश्चेति दृष्ट्यात् तद्वदित्यादि दार्ष्टान्तिक गताधम्, न हि सम्वध्यमानं विधिष्ट यत्किञ्चिद्विहाधिकृतम्, स्वकारणसत्त्वादिवचनादित्यत्र ब्रूम सम्वध एव स न भवति,

संयोजनान् तदा न सम्वध्यते त्रयमसत्त्वात् शशविपाणवदित्यनुमानप्रदर्शक वेत्यागेनाह-न हीति । दोषात्तरमाह-न हि परिनिष्ठाया इति, वस्तुवन्न निष्ठान समाप्तिरित्यादिपर्यायभूताया परिनिष्ठाया स्वकारणसत्तासमवायाद्वा न हि काय सद्बुधितुम हनीत्यः । तथाऽदशनमव तत्र कारणमिति कारणप्रदर्शनमुच्येन व्याख्येति-नहि परिनिष्ठासम्बन्धाविति । असत् सत्त्वं

20 परिनिष्ठाया सम्बन्धेन वा न भवितुमर्हतीत्येवमर्थं प्रथमधामितुमप्रयोक्तृत्वाद्वा निरासकमनुसृष्टकमाह-यदि निष्ठाया इति । ननु शशविपाणं न निष्ठा गच्छत् सम्बन्धना नाम तेन कायस्य किमायातम् न श्लेषस्य तथाभवन सर्वस्यापि तथाभवने दुष्कम्, न श्लेषस्य कार्यस्य सम्बन्धतया भवने इतरपामपि फलानिर्वाणौ घटरूपताभवनं युज्यत इत्यावद्वायामाह-कार्यमपि वेति, तदव्यभिचारे हेतुगद्वावे तत्ताद्वावसावदवकत्वादेककालीननिष्ठासम्बन्धव्याप्यं यद्यसत्त्वं तस्यासत्त्वसाधयेण कायसपुष्पयो सत्त्वात् एककालीननिष्ठासम्बन्धौ स्यादेव न स्यादेव च याशयेनाह-कार्यमपि वेति । सपुष्पराययो सम्बन्धमुक्तोभयोरनिष्ठासम्बन्धावा

25 पादसति-सपुष्पादेरिति । अथ यथाऽसत्त्व सम्बन्धमानता न दृष्टा सपुष्पादेस्तथा सतोऽपि न सम्बन्धो दृष्ट एवति समानतैव सतोऽपानां वा सम्बन्धेन नास्ति किञ्चिदोपन्ययोराशयेन शङ्कते-इतश्चेत्तश्चेति । व्याख्याति-स्यान्मतमिति, सपुष्पत् कार्यस्य सम्बन्धासम्बन्धप्रदर्शनं कायवत् सपुष्पस्यापि सम्बन्धासम्बन्धेन घटते इत्यर्थः । हेतुमाह-सत्यसति चेति सद्बुधियवसम्बन्धात् शानागद्विषयकसम्बन्धादर्शनयो समानत्वादित्यर्थः । तात्पर्यं प्रकाशयति-यथाऽसत्त्व इति । समवायस्य सत्तासम्बन्धाभावेऽपि भाग्यं द्वैविध्यं दर्शयति-स्वकारणेति-अनुयोगिनेद्रयुक्तसमवायमेदो-न सत्तासम्बन्धेनति प्रतियोगिनेद्रय

30 पुष्पत्त्वेद इत्यादिभिः । स्वकारणत्वात् निरिच्छादिप्रदर्शकामान्यमेतत् दर्शयति-यादिप्रज्ञादिति । सम्बन्धमाने सति अगति वा नहि कश्चिदिच्छेदोऽत्र प्रदर्शित क्वचन स्वकारणसत्तासमवाय इत्येवोच्यते इति भावः । स्वकारणसमवाय सत्तासमवायस्य सम्बन्ध एव न भवति यत्प्रतियोगिकत्वात्प्रतियोगिकत्वोभयभावात् शशविपाणवदिति विज्ञानं दर्शयति-सम्बन्ध एवेति, समवा

सत्त्वभूतत्वात्, शशविपाणवदित्तिष्ठापादनसाधनेनास्ततो सम्बन्धसात्तुल्यता प्रदर्श्यते, स्वकारणै स्वसत्त्वा वा कार्यस्य सम्बन्ध प्रागपि सत एवेति, तन्त्यसाधनश्चेदम्-विद्यमानविपयेणैव तेन समवाय-सम्बन्धेन भवितव्यम्, सम्बन्धत्वात्, यथा सयोगो द्वे अङ्गुली विद्यमाने एव विपयीकुस्ते, सम्बन्धशब्द-वाच्यत्वात्, तथा समवायोऽपि कार्यकारणे विद्यमाने एव विपयीकुस्ते, ह्यादिपराधीनवृत्तित्वादिति ।

अत शश्वार्थव्यवहारद्वारेणानैव दोषाभिधित्तयेदमाह—

यदि त्वात्मात्मीययोरिह यथाविवक्ष स्वशब्दस्य वृत्तेरर्थव्यञ्जनसङ्गात्कर्तृत्वनिर्दिष-यास्त एव तन्तव परिनिष्ठा गच्छन्त सम्बन्धन्ते परिनिष्ठिताश्च सम्बन्धाश्चेति, तदा ते यदि तन्त्र इत्येव तर्हि कारणमात्रवादवदय स्यात्, सोऽपि न प्रतिपूर्यत, निर्व्यापारकारणमात्र वादाभ्युपगमात्, तन्त्राकुण्डलनवत्, यथा तन्तूनामाकुण्डलीकृताना कुविन्दनयनानयन-प्रसारणयनादिक्रियानिरपेक्षाणा कारणत्व नास्ति, तत्रात्यन्त पटकार्यादर्शनात् तथा कारण-मात्रमसम्पूर्णसत्कार्यमेतत्, पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वात् ।

यदि त्वात्मेत्यादि, स्वकारणानि स्वसत्तेत्यत्र स्वशब्दस्यात्माऽऽत्मीय[ज्ञाति]धनत्वार्थेण्य इहाऽऽत्मन्यात्मीये यथापि नक्ष वृत्ति स्यात्, स च कार्योऽर्थ [व्यक्तिश्च] तयो पटव्यञ्जने-सङ्गात् कुर्वन्ति कार्यं पटमिति कारणानि तन्तव सम्बन्धेरेव तेन पटेन, स तु नास्ति पट, तदन्वये हि

योऽत्र धर्मा सम्बन्धत्वाभाव साध्यधर्म सत्त्वभूतत्वादिति हेतुधर्म अस्ति सम्बन्धपक्षे यथा सम्बन्धनवत्सत्त्वेऽस्ति 15
विशेषोऽस्ति सति सम्बन्धपक्षे तु नास्ति स इति न सदस्ततो सम्बन्धस्य तुल्यतेति भाव । ननु तत्सम्बन्धस्य सत्त्व-
स्वकारणस्य सत्तादेश्च सत्त्वेन सत्त्व भूतत्वादिति पक्षे सत्प्रतियोगिकत्वसदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य हेतुत्वम्, एतन्नेव हे-
तुत्वमिति प्रतीत्या च तत्सम्बन्धेयु तांशोभयाभावसत्त्वादिति भाव । ननु मानोऽय धर्मप्रादुर्भावानुमानेन, सम्बन्धेन त-
द्विद्वारिति चेत्तदाऽप्याह-स्वकारणरिति । यथेवं तर्ह्येवं मान इमं इत्याशयनाह-विद्यमानेति, एतत्तद्विद्यमान-
विद्यमानप्रतियोग्यनुयोग्यभयात्मना समवायसम्बन्धेन भवितव्यमित्यर्थं तेन न सिद्धसाधनम् । इत्यत्र-चन्त्यविति । 20
दृष्टान्तमाह-यथेति, अङ्गुलिरूपे हि द्वित्ववत् सम्बन्धो नान्तर्गत इति वस्तुव्युत्पादाङ्गुलिरन्तरं हि सम्बन्ध-
वस्तुव्युत्पत्तेन कल्यात्मनो बहिरङ्ग, अत एव त्वादाय सम्बन्धस्य सत्त्वार्थं वस्तुच्यते, तथा च सम्बन्ध-
पारवर्धीनत्वेन पूर्वं वस्तुनद्भाव एव सम्बन्धस्य सम्बन्धतेति, यथा सम्बन्धशब्दवाच्यत्वात् सम्बन्ध-
विपयीकृताने तथा समवायोऽपि सम्बन्धात्मा प्राक् सदेव वस्तु विपयीवरेति नाह-
सम्भवतीति न सदस्ततो सम्बन्धस्य तुल्यतेति भाव । सम्बन्धस्य सापेक्षतामाह-
यथागपेक्षयाऽङ्गुलिरित्यमादिना समवायापेक्षया कार्यकारणे प्राप्ते, स्वस्य वृत्तिलाभ-
अथ स्वकारणमसमवाय इति वाक्यपटनपदाथविचारेणानि दोषमार्दशकितुं सदाचार्येण-
स्वकारणानीति, 'स्यो ज्ञातावात्मनि स्वं द्विधात्मीये सोऽस्त्रियां धन । इत्यनप्रेक्ष्य-
यथाविकर्तं वर्तेत, एवम् स्वकारणानीत्यत्र स्वशब्दवाच्य-
रिति भाव । यदि कार्यं न स्यात् कथं तन्त्रादीना कारणत्वनिधय, अगता पटेन च-
क्या वा जाति सम्बन्धेन ? तस्मादर्थव्यञ्जनयो-पटात्मन-
चातिसम्बन्धस्य च कर्तारो भवन्ति, तदसङ्गात्वे तु नैत्यर्थं यजनतद्वा-
परिनिष्ठा गच्छन्त परिनिष्ठिते कार्यमनपे-
सम्बन्धते निष्ठासम्बन्धयो कालविभागाभावात्, यदेव-
परिनिष्ठितं तदेव सम्बन्ध-
परिनिष्ठितं तदेव सम्बन्ध-

विषय कारणाना कर्तृत्वमित्यर्थव्यञ्जनसद्भावकवृत्तनिर्दिपया त एव तन्त्र परिनिष्ठा गच्छन्त सम्वध्यते
 सपुष्पेणैव कार्यकारणनिरपेक्षा , परिनिष्ठिताश्च सम्वद्धाश्चति कालाविभाग कार्यकारणसत्तासम्वधस्यैवेव
 दापत्रम्, तत को नोप इति चेत्—उक्तोऽसता सम्प्रधाभाव , पुनरपीत्थमुच्यते—तदा ते यदि तन्त्र
 इत्येव—कार्याभावात् कारणत्वन्यापारविमुग्धा केवल तत्तव इति पुरुपादिकारणमात्रमेवेदमिति वादनदप
 6 यात् स्यात् कुतोऽसत्कार्यवाद ? सत्कार्यवाद्दोऽपि साख्याभिमत प्रकृत्यन्तर्लीना विवारा ? इति, सोऽपि
 न प्रतिपूर्यत, स्तिमितम्पर सलिलनङ्गाननद्धा निव्यापारकारणमात्रादाभ्युपगमात्, प्रतिपूर्येतेति मा योऽ
 न प्रतिपूर्यत एवति निष्ठुरमिति सानुनयमुच्यते, विमिद ? तन्त्राकुण्डलनयत्—यथा तन्तूनामाकुण्डलीकृ-
 ताना—[अ]व्यञ्जितानामित्यथ , कुविन् नयनानयनप्रसारणयनादित्रियानिरपेक्षाणा कारणत्वं नास्ति तत्रात् त
 पदवाथाशंनान्, न हि कुण्डलितेषु पटो दृश्यते, तथा कारणमात्रसम्पूर्णसत्कार्यमेतत्, पूर्वोत्तरकाल
 10 स्यत्वादिति, एव निर्व्यापारपूर्वो[चरकाल]तुल्यतन्तुमात्रताया पटारस्य कार्यस्य कश्चिद्दोऽपि नास्ति,
 अतस्तेन सम्वधानथक्य कारणाना तन्तूनाम्, सपुष्पेणैव ।

किञ्चायत्—

परिनिष्ठाऽपरिनिष्ठाऽविज्ञेयश्च सपुष्पत्, अथ पटोऽपि केनचिद्व्यायेन तन्तुष्वस्तीत्य
 भ्युपगम्यते तत स्वकार्यकारणसत्तासम्बन्धद्वयतन्तुपटद्वयसान्निध्य नानेकान्तानाश्रयणे,
 15 तस्माद्दोऽपि विकल्पोऽसत्सम्बन्धदोषदुष्ट इति ।

च कार्योऽथ इति । प्राङ्गिराकृतमप्यनुमितिप्राय दोषातराऽऽगजनप्रदर्शनेन पुनरपि निराशरोतीत्याह—उक्तोऽसतेति ।
 कार्येण सह सम्वधनगले क्वले यदि तन्त्रानामेव सत्त्वं नायस्य कस्यचित् तर्हि तत्रायं वाद पुरुपादिकावन् कारणमात्रवाद एव
 स्यादित्याह तदा त इति, तदानीं कार्यमपि नास्ति, सत्तामम्वधाभावेनासद्रूपत्वात् कार्योत्पादानुवृत्त्यापरोऽपि नास्ति
 तदानीं निष्ठाकत्वात् तस्मात्तदानीं तत्तव इत्येवति भाव । अस्तु कारणमात्रवाद को दोष इत्यत्राह—शुत इति । विवर्तनास्य
 20 सत्कार्यवादस्य वा प्रयत्ने नास्ति कार्यवादस्येति भाव । पुरुपादिकारणेष्वनादिपदाप्रधानकारणमात्रवादापेक्षमत्कार्यवादत्वमपि
 तव वा परिपूर्यतया न प्राप्नोतीत्याशयनात्—सत्कार्यवाद्दोऽपीति, सत्कार्यवाद हि प्रष्टुमौ सर्वे विवारा अन्तर्लीना भवन्ति तव
 वा तु कारणमन्तर्गताहितविवारं विवाराभिव्यक्तियोग्यन्यापारविष्ठुरयेति कथं त वाद परिपूर्णसत्कार्यवाद स्थापिति भावः ।
 प्रतिपूर्येदिति विधिनिमित्तप्रथामप्रणयसादिसूत्रेण सत्त्वरूपकन्यापारलक्षणापीठार्थनल्लिन्तानिदशो मूकृता कुत कृत इत्यत्र कार
 णमाह—मा योचमिति । परिपूर्णमन्त्राजदत्वाभावे निदशनमाह—तत्त्वाकुण्डलनयदिति । दृणन्तं स्फुरयति यथेति,
 25 शायम तान् कुण्डलं—वेष्टनमावेष्टनं गटुकवन् सवता भावेन वेष्टिता तन्त्रवस्तुत्वान्यापारविष्टिताहादानीं न पदकारणतामि
 ष्ति तुरीयमादिवत्किञ्चित्पराणसन्निधानाभावाद्दत्तं पटाङ्गनादप्रतिपूर्णमत्कार्यरूपा तथाकारणसम्पूर्णसत्कार्यमात्रमेतदिति
 भाव । तत्र हेतुमा—पूर्वोत्तरेति, महारिमिक्षिधानकालात्पूर्वकाल तत्तवो यथा निर्व्यापारकारणमात्र तथा कारणतामप्रीत्या
 पाणसमकालेऽपीति समानव्यदियः । उपप्रहृति—परमिति । दोषान्तरमप्याह परिनिष्ठेति, यथा सपुष्पे कार्यमन्त्र-
 मन्त्र सपुष्पमपि निव्यापारत्वात् पूर्वकाले उत्तरकाले च निरामेकस्वरूपमेव तस्मात्परा पटाङ्गस्य परिनिष्ठेति पूर्वकाल इत्येत्तर
 30 कालेऽपि अयथोत्तरकाल इव पूर्वकाले पि परिनिष्ठान् स्यात्तथा तत्त्वादिकारणमात्रेऽपि विशेषामावात् सर्वत्र सर्वथा कार्यस्य

(परिनिष्ठेति) परिनिष्ठाऽपरिनिष्ठाऽविशेषश्च षोडशोपचय, सपुष्पवत् कार्यस्यान्वयान्तरत्वात्
 कारणानाञ्चात्यन्त पूर्वोत्तरकालतुल्यत्वात्, आशयान् किं कथं परिनिष्ठितं तिष्ठति ? न परिनिष्ठितं
 सर्वं हि सर्वदा सर्वथा परिनिष्ठितमपरिनिष्ठितं वा स्यादित्यविशेष, एव न सम्पूर्णमन्तराकारान्तरादिव
 सम्बन्धानर्थस्य निष्ठाऽनिष्ठाऽविशेषश्चेति दोषा स्वसिद्धान्तोपरोधिनस्ते, अयं पटोऽपि—उद न
 भूवनेते दोषा इति पटोऽपि केनचिद्व्यायेन तन्तुपत्रसीलभ्युपगम्यते सोऽयंभ्युपगमविशेषोऽस्ति—
 नस्तेऽनेनातवादाभ्युपगमो जायत इत्यत आह—तत स्वभावकारणसत्तासम्बन्धवदन्तु इत्यनेन
 नानेकात्[ ]नाश्रयणे—पटस्य कार्यस्य स्वभावकारणं तन्तुमि भवसत्तया चेति द्वौ सम्बन्धौ तदोऽकारण
 कारणानि च द्वावर्थाविति तदेव तदनुष्ठयमव्यक्तसन् पट तन्त्वयस्याथा तन्तुमि स्वकारणं—
 सम्बद्धं कुर्वन्नादिव्यापारोत्तरत्वात् व्यक्तसन् भवति पटात्मना परिणतेरिति द्रव्यवशात्—
 शराश्रयप्रभावलभ्यमेतद्व्यपसामध्यम्, ना यथेति, तस्मादप्यपि विरल्लोऽमत्सम्बन्धोऽस्ति—

असत्सम्बन्धदोषपरिहारायश्च प्रज्ञास्तोऽन्यथा व्याचष्टे—सम्बन्धश्च सम्बन्ध
 निष्ठाया सम्बन्धौ निष्ठासम्बन्धौ न निष्ठा च सम्बन्धश्चेति, तयोर्निष्ठासम्बन्धयोरेकत्वात्
 निष्ठितं निष्ठा गच्छद्गतमिति, कोऽर्थः ? कर्त्रादीना कारकाणा परिस्पन्दाद्वास्तुनात्सम्बन्ध
 देशाधार समवायहेतु कार्यं निष्ठितं निष्ठेत्युच्यते तस्य स्वकारणं सत्तया च पुनरुक्तं
 भवत इति, भाष्यमपि—केन पुनर्लक्षणेन गतं सन्नच्छदित्युच्यते ब्रूम 'पूर्वसम्बन्धे
 मानयद्वा' (पा० अ० ३ पा० ३ सू० १३१) इति, किमिदं ? यथा कारकान्तरान्तरं
 उत्पन्नमित्यर्थं, कस्मात् ? दृष्टमित्यक्षिगोचरापन्नार्थनिर्देशात्, इतरथा दृष्टं न दृश्यं
 कतमत् कारकव्यापारात् ? देवदत्तस्थालीकाष्ठादीना व्यापारादिति ।

परिनिष्ठानमपरिनिष्ठानं वा भवेदित्यभिप्रायं वणयति—कार्यस्येति । उपापत्तेरित्यत्र निगद्यतुम्—
 ऽविशेषाद्यथा पटस्य परिनिष्ठानमपरिनिष्ठानं वा भवति तथैवाविशेषात् पटादिवैककार्योपगमनि
 निष्ठानं वा भवेदिति भावः । निगमयति—एवमिति । यद्यभिप्रायविशेषेण कारणे कार्योपगम
 तत्रापि दोषं वदाम् इत्याद्येताह—अथ पटोऽपीति । एतत्पक्षेऽप्यनन्तवारं पटस्य
 पीति । कथमित्यत्राह—तत इति, तन्तुपु केनचिदभिप्रायेण कार्यसत्त्वेऽस्मिन्नत एति
 व्यपन्नं ततो व्यपन्नं भवति इत्येवंप एव स्थानान्यथा यत् प्राक् तन्तुपु कार्यस्य च
 पगत, तस्य चायमर्थं स्यात् तन्तुपु प्राक् समवायेन फलत्वेन पटोऽस्तीति तथा च तदं
 वाच्यम् गलन्तराभावात् तत्र साधनगामद्रीव्यापारोपरमकाले व्यपन्नं भवतीति
 भावः । अव्ययगत्वव्यपसत्त्वयो परस्परभावव्यपारेकत्र धामि निरवच्छेदव्यापारि
 द्रव्यपर्यायात्मकस्याद्वादेति, स्वपद्रव्यक्षेत्रवा उभावावच्छिन्न बधिपयशेषोऽस्ति
 धकाव्योपयमनात्मकस्याद्वादाभिपरायं उरस्रधयणमहिमासात्तवचनमेवं तद्विषय इव
 धकोऽप्यवक्षम एव विकल्पो निष्ठासम्बन्धयोरेककालरूपेणोऽस्तोऽपि शक्यते
 इति भावः । एतद्विकल्पमधिकप्रसक्तिप्रकारीभूतदोषविषयज्ञानधर्मिकाप्रामाण्येति
 व्याख्याकार आत्मानं विद्वांसमिवाचरत् प्रशस्तमतिर्निष्ठासम्बन्धव्यापारेककाव्यमिति

असत्सम्बन्ध[दोष]परिहारार्थञ्चेत्यादि, निष्ठासम्बन्धयोरेक[काल]त्यादित्येतदेव वाक्य सभाष्य

मसत्सम्बन्धदोषपरिजिहीर्षया विद्वस्यन प्रशस्तोऽन्यथा व्याचष्टे-सम्बन्धश्च सम्बन्धश्च सम्बन्धौ, निष्ठाया
सम्बन्धौ निष्ठासम्बन्धौ, न निष्ठा च सम्बन्धश्चेति तयोर्निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात्, निष्ठित निष्ठा निष्ठा
गच्छद्गतमिति, कोऽर्थः ? कर्त्तृदीना कारकाणा-शुवि-दतुरीयेमादीना परिस्पन्दाद्वस्तुभाष्य-वस्तुभजनमापन

3 निष्पन्नमन्यपदेशयाधार-अव्यपदेश्य आधारेऽस्य तन्त्वादि, संमवायहेतु, इह तन्तुपु पद इतीहप्रत्यया
भिधानशरणस्य समवायसम्बन्धस्य निमित्तभूत पटारज्य कार्यं निष्ठित निष्ठेत्युच्यते, तस्य-निष्ठितस्य

स्वकारणै सत्तया च युगपत्सम्बन्धौ भवत, भाष्यमपीति, अस्य वाक्यस्य व्याख्या-यथाप्यय परिनिष्ठ
गच्छद्गतमित्येतमर्थं दर्शयति-केन पुनर्लक्षणेन गत सद्गच्छदित्युच्यते ? ब्रूम 'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान
वद्वा (पा० ३-१-३१) इति, किमिवेत्यतो निदर्शनमाह-यथा कारकान्तरादुत्पद्यमान दृष्टमिति-कार

10 कादन्यत्कारक कारकान्तरमुत्पद्यमान-उत्पन्नमित्यर्थ, कस्मात् ? दृष्टमित्यभिगोचरापन्नार्थनिर्देशात्, इतरथा
दृष्ट न स्यात्, उत्पद्यमानस्यानुत्पन्नत्वे दृष्टिगोचरत्वानुपपत्ते, तत् पुन क्तमत् कारकव्यापारात् ?

व्याचरोति-निष्ठासम्बन्धयोरिति, आत्मानं विद्वत्समाचारति विद्वस्यति उपमानादाचार' इति कथन्, विद्वस्यतीति विद्वस्यन् ।
सम्बन्धश्च सम्बन्धश्चेति द्वन्द्वे सत्त्वाणांमिश्रणे एवविभक्तं इत्येनाप्य इत्याह-सम्बन्धश्चेति । निष्ठासम्बन्धोऽस्तु प्राणुकीत्या

न द्वन्द्व वाय इत्याह-न निष्ठा चेति, षितिद्वितीति निष्ठा, निष्ठानं निष्ठेति वा आत-जोपसर्गो' इति कप्रत्यय ध्रुवप्रत्ययो वा,
15 निष्ठितमित्यर्थं निष्ठासत्त्वात् स्यादातो चप्रत्यये 'यतिस्तिमास्थामिन् तितिनि' इति सूत्रेण स्यासम्बन्धिना आकारस्येकारे निष्ठितमिति
भवति । परिनिष्ठो प्राणुक्त्वं इत्यर्थेण निष्ठाशब्देन निष्ठितमुच्यत इत्याह-निष्ठितमिति । तात्पर्यं षत्ति-कर्त्तृदीनामिति,
नियतदासीयामित्त धानप्रयुक्त नारक्यापारन्त्यनिष्पत्तिविषयव्यपदेशयोम्यानाधारसमवायमित्तभूतफणार्थं कार्यं निष्पन्नं तदपि
निष्पद्यमानमुच्यत, तस्माद्द्वस्तुगतत्वात् पटादेशरूपतिक्षणावच्छेदौ स्वकारणसत्तासमवायौ भवत इत्यर्थं अव्यपदेशयाधार-

समवायेन कार्यशरणयोर्भेदस्य निरोधानादेरुत्पन्नदृष्टप्रसन्ननादाधारत्वात् पटभिक्षुदिविषयतानाश्रय इति भाव, इदमप्र
90 तात्पर्यं समप्रमाणन्यायापारोपरमशाले व्यपदेशोऽन्यथासमापत्तिकाले व्यपदेशाद्यर्थक्रियानुभवकाले वा निष्पत्तिरिति तत्र व्यपदेशो
योग्यतासमापत्तिकाल एव निष्ठासम्बन्धकालमन्वदानीं व्यापारोपरमकालोपेक्षया निष्पन्नमपि वस्तु व्यपदेशोऽन्यथात्वात् परिनिष्ठो
गच्छदित्युच्यत इति । एवञ्च सम्बन्धशब्दे वस्तुनो निष्पन्नवाक्षिप्यमानत्वाच्च स्वकारणै सत्तया च युगपत्सम्बन्धे न कोऽपि
दोष इत्याशयनाह-निष्ठितस्येति । निष्ठित निष्ठा गच्छद्गतमित्युच्यत इति वाक्यस्य भाष्यं तद्वीर्यमुप-यस्यति-भाष्यमपीति ।

निष्ठितस्य निष्ठा गच्छदिति व्यपदेशे व्याचष्टे-प्रमाणयति-वर्त्तमानसामीप्य इति, वर्त्तमाने लडित्वात्प्रत्यय उणादयो बहु
25 ऋमिति यावत् येनोपाधिना प्रथया उच्चा ते तथैव वर्त्तमानसामीप्ये भूत भविष्यति च वा स्फुरिति तदर्थं । अर्थक्रियाकाः ३ निष्पत्तिं
मन्वान उरहति यथा कारकान्तरादिति, शालीनां हेनो निष्पत्तिं वीर्यधरसिद्धिलस्योगमान्प्रयुक्ता अपरा तदुत्पत्त्या-
भाषिण्यनादिर्दोषोपरम्पराः ३ नितोपकाराधीना परिदृश्यमानशालिफलदशा अथा च शालितस्यवयोजनमूलप्रसारणशोषणप न्नादिमर्थ,
नवायु दूननादिन्यापारपरिक्रमिता एवमन्या-यकारकव्यापारसाध्या शालिनिष्पत्तिं तत्र परिदृश्यमानशालिविपात्रकाले तपनादिच्छवो
गोचरकारकान्तराच्छालिमस्यवयोजनान्कारकान्तरादुत्पद्यमानमपि शालिपत्रमुपपन्नमुच्यत इति भाव । कथं तदुत्पन्नमुच्यत इत्यत्र

30 हेतुमाह-दृष्टमितीति, चतुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षमपि यत्वात् न ह्युत्पत्तौ चाद्युपप्रत्यक्षमपि यत्वात् भवितुमर्हति प्रत्यक्षं प्रति विषयन
द्रव्यस्य हेतुत्वादिति भाव । उत्पन्नस्योत्पद्यमानता कथमिति शङ्कते-तत्पुन क्तमदिति, केन पुन कारकव्यापारेण तदनुत्प

देवदत्तस्थालीकाष्ठादीना व्यापारद्वस्तु आत्मलाभमापन्न पूर्ववदव्यपदेशयाधार निर्वृत्त सत्तोदनाद्याप्य स्वकारणैस्तदुलादिभि सत्तया च सम्बन्ध्यते तथा पटारयमिति ।

अत्र श्रूमः-

तदपि न समवायिकारणत्वविरोधात्, स्वयचनविरोधोऽभ्युपगमविरोधश्च, यदि पुनर्यस्तुभावे गत कार्ये कारणै सत्तया चाभिसम्बन्ध्यते ततोऽनारम्भकाण्यकारणानि च कारणद्रव्याणि स्यु, किञ्च कार्यकारणगुणगुणिव्यक्त्याकृतीनामयुतसिद्ध समवाय सम्बन्ध उक्तोऽभ्युपगतश्च तयोर्विरोधोऽपि, इदानीं निष्ठितस्य कार्यस्य कारणै सत्तया च सम्बन्धोऽभ्युपगतस्य च युतसिद्ध, कार्यस्य कारणेभ्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वात् ।

(तदपि नेति) तदपि न, समवायिकारणत्वविरोधात् स्वयचनविरोधोऽभ्युपगमविरोधश्च दोषावित्थं ब्रुवत, त्रियोगुणवत्समवायिकारण द्रव्यमुक्तम्, समवायिनो द्रव्यांतरस्य गुणकर्मणोश्चरम्भकत्वात्, यदि पुनर्यस्तुभावे गत कार्य-द्रव्यादित्रय कारणै सत्तया चाभिसम्बन्ध्यते ततोऽनारम्भकाण्यकारणानि च तत्रादिकारणद्रव्याणि स्यु, ततश्च यचनमभ्युपगमश्च निरर्त्तते समवायिकारण कार्याणां द्रव्यमिति, किञ्चेत्यादि यावत् परिनिष्ठितत्वादिति, एतावपि स्वयचनाभ्युपगमविरोधो, यस्मात् कार्यकारणगुणगुणिव्यक्त्याकृतीनामयुतसिद्ध समवाय सम्बन्ध उक्तोऽभ्युपगतश्च, इदानीं निष्ठितस्य कार्यस्य कारणै सत्तया च सम्बन्धोऽभ्युपगत, स च युतसिद्धमन्वयः, कार्यस्य कारणेभ्योऽन्यत्र परिनिष्ठितत्वार्त्तं, पटाकाशवत् ।

यच्चूच्यते समवायिकारणत्वनिवृत्तिरिति चेन्न, अन्यत्रासमवायात्, यदि तस्य समवायोऽन्यत्र स्यात् स्यात् समवायिकारणत्वनिवृत्ति, न चैरम्, तस्माददोष इति, सोऽप्यपरिहार, इच्छामात्रत्वात् स्वोक्तोपपत्तिविरुद्धार्थत्वात्, विरुद्धार्थत्वमसम्बद्धत्वात्, तन्तुष्विव घटस्य, द्रव्यादिकार्यस्य तदसिद्धमिति चेन्न, तत्राप्राप्रवृत्तत्वात्, तत्रानारम्भात् तदसम्बद्धोत्पत्तित्वात्, कार्यस्य च तदसम्बद्धस्याप्युत्पादे सपुष्पमप्युत्पद्यता कारणैरसम्बद्धत्वात्, त्वदभिमतकार्यत्र ।

यच्चूच्यत इत्यादि यात्रत्स्माददोष इति-द्रव्यसमवायिकारणत्वनिवृत्तिदोषपरिहारो योऽभि-

धनुयत इत्यर्थ । समापते-देवदत्तेति । अभ्युपगममेतद्युदयति-तदपि नेति । व्याचष्टे-समवायीति । दोषान्तरं समुचिनोति-स्वयचनेति । समवायिकारणत्वविरोधं स्फुरयति-त्रियोगुणैति, अवयविविद्रव्यस्य गुणकर्मणोश्च द्रव्यकारणकर्मकं भवतीति तस्य समवायिकारणत्वसम्बन्धः । अथ दोषमाह-यदि पुनरिति । अनारम्भकाण्यकारणानि चेति, अन्यत्र वस्तुभावे गतस्यैव तत्त्वादिकारण समवायाभ्युपगमसम्बन्धस्य कथं कारणत्वमिति प्रसङ्गादिति भावः । यचनाभ्युपगमविरोधो दर्शयति-ततश्चेति । स्वयचनाभ्युपगमांतरविरोधो दर्शयति-एतानपीति, निष्पन्नवस्तुभावेऽपि तन्वादिना सम्बन्धे पृथक् पृथक् सिद्धयो सम्बन्धान् स सम्बन्धो युतसिद्ध एव स्यात्, नायुतसिद्ध, तानुत्पेन पटस्य परिनिष्ठानाभावात्, स्वत एव तानुसम्बन्धव्यतिरेकेणैव परिनिष्ठानपीति भावः । एतावत् समवायिकारणत्वनिवृत्तिमार्त्तकं प्रशङ्कामतिना यत्समाहितं तदुपयितुमाह-यच्चूच्यत इति ।

१ ति क क्ष डे क्रियावद्गुणसम । २ कार्याणां । × × क क्ष । ३ ति क कारणत्वादिदोषः ।
 द्व० न० ११ (८८)

अकारणत्वादिति चेत्, पटाद्यपि कार्यं मोत्यादि, अकारणत्वात्, रघुप्पद्यत्, तद्वोत्पद्यताम्, अकारणत्वात्, कार्यस्योत्पत्तिवत्, यथा तन्त्वादीनि कार्येणासम्बन्धादसत् सतोऽप्यकारणानीति सर्वत्र कारणमकारणञ्च यथायोग स्वस्यैव कार्यस्य नासतो नान्यकार्यस्य वा, असम्बन्धात्, कार्यकारणभावश्च सम्बद्धत्वे सति भवति, तस्मात् सम्बन्धः प्रागपि कार्योत्पत्तेः ।

(अकारणत्वादिति) अकारणत्वादिति चेत्—निष्कारणञ्च रघुप्प पटादि सकारणम्, तस्माद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्नैपम्याद्युक्तमिदमनिष्कारणत्वादनमिति चेदुच्यते—पटाद्यपीत्यादि, पटाद्यपि कार्यं मोत्यादि, अकारणत्वात् रघुप्पद्यत्, अकारणत्वश्चास्य कारणासम्बद्धत्वात्, आनाशनत्, तद्वोत्पद्यतामिति, कारणासम्बद्धस्य कार्यस्योत्पत्तिवत्, रघुप्पद्योर्नैपम्यमानकारणत्वादित्युक्तमेव, यथा तत्त्वादीनीति, तन्त्वादीनाकारणाना कार्येण सम्बन्धो यतो नास्ति तस्मात्तेष्वसत् सतोऽप्यकारणानि कार्यस्यात्यन्तासत् रघुप्पस्यैव घटस्यैव वा कारणान्तरसाध्यस्येत्युक्तमुपनयति—सर्वत्र कारणमित्यादि, करोतीति कारणं कर्तृसाधनम्, रघुप्पादि घटादि वा तत्तुभिर्न क्रियते तत्सत्कारणानि पटस्तु क्रियते तस्माच्च कारणानि, यो[यो] योगो यथायोग स्वस्यैव कार्यस्य—तन्वत् पटस्य कपालादीनि घटस्य, नासतो नाकार्यस्य वा, कस्मात् ? असम्बन्धात्, कार्यकारणभावश्च सम्बद्धत्वे सति भवति तस्मात् सम्बन्धः प्रागपि कार्योत्पत्तेः—तत्कारणे सम्बन्धोऽस्ति, कथं तत्कार्यं नितिप्रति कारणैरसम्बद्धम् ? तस्मात् कार्यमव्यक्तसद्व्यक्तमङ्गरति, सम्बद्धञ्च सदा स्वकारणैरित्यनुमीयते ।

सम्बन्धसमवायशब्दार्थान्वयेवमेव घटते नान्यथेत्यतः —

योऽयमेकीभावेन बन्धः स सम्बन्धः, अनेकसर्वात्मकत्वात्, एकीभावेनापगमनेन गतिः, द्रव्यपर्यायाभ्यां तन्तुत्वापरित्यागेन पटत्वपरिणाम समवाय कारणसत्कार्यकृत्यलक्षण, तदापत्तिरुपाद्भ्याश्चयेदममार्गप्रपदनमस्थाने क्रियते यदिदमव्यपदेश्याधारकार्यसम्बन्धकल्पनम्, कार्यस्यासत्त्वात् ।

युक्तम्, रघुप्पात् कारणस्यैवाप्रतिषेधेतित्याह—अकारणवदिति चेदिति। व्याचष्टे—निष्कारणमिति। नास्ति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्नैपम्यमकारणकस्योभयत्र समानवदित्यत आह—पटाद्यपीति। तन्त्वादिमि पत्स्यासम्बन्धात्कारणत्व सिद्धमित्याह—अकारणत्वञ्चेति। तथाप्युपागभ्युपगमे स्तुत्यमभ्युपयतामस्यापि कारणत्वोपपत्तेः प्रागुपदिशितत्वादित्याह—तद्वेति, रघुपं बलम् । किमत्र कारणमित्याह—रघुप्पञ्चेति, पूर्वोदितेऽप्येवमेवैवार्थः । कर्तृसाधनकारणशब्दाभ्युपगमेन स्वमतमादर्शयति—यद्येति, तन्त्वादिकारणेण कार्यस्य सम्बन्धाभावात्तदत्यन्तासद्रूपस्य रघुप्पादे कारणात्तरसाध्यस्य सद्रूपस्य—वा पटादेन कारणानि, 25 तन्तुभिः पटात् क्रियमाणत्वात् कारणानि च तस्मात् स्वमकारणमपि भवति कारणमपि च, तन्त्वादीना रघुप्पघटादिनिर्दिष्ट कर्तृत्वाभावात् पटादिनिर्दिष्टकर्तृत्वाच्च तेषां तैः सम्बन्धाभावेन कार्यकारणभावाभावात्तेषां तैः सम्बन्धाच्च तद्वादादिति भावः । कारणकारणत्वे ऋयति—रघुप्पादीति । अकारणत्वे हेतुमाह—असम्बन्धादिति। अत एव कार्यकारणगतौ न भवतीत्याह—कार्यकारणभावश्चेति, उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्यासत्त्वे सतोऽप्यसम्बन्धे कारकाणां व्यापारे न स्यात्, जननक्रियायोर्मवस्तुभूतकार्ये निष्ठो हि कारकाणां व्यापारः स चागतिः कार्योत्पत्तेर्देवा नास्ति उत्पत्तस्य कार्यस्यैवैवोत्पत्तेः प्राक् कार्यस्यानत्त्वात् कारणे 30 सह सम्बन्धो नास्तीति च कारणानां व्यापारः उत्पत्तं वा कारणैरसम्बद्धं बुद्धं नितिप्रतिषेधेति भावः । तस्मादस्ति सम्बन्ध इति स्तान्निप्रत्यमादर्शयति—तस्मादिति ।

पौययीत्यादायति—योऽयमिति ।

योऽयमित्यादि, आह—समित्येकीभावाच्चयमुपसर्गं, एकीभावेन यच्च सम्वध, अनेककारणत्वात् यस्तु सदेकमेव कार्यात् य भवति परस्परेण बध्यते, तमर्थमाह—अनेकसर्गतात्मकत्वात्—अनेकस्य तत्त्वाद्दे प्रतिस्वमात्मानमपरित्यज्य सर्वैरसघातभवनेन पटादिकार्याख्येन परिणते, एकीभावेन गति—गमनपरिणतिरय, अव—अपगमनेन—प्राच्यसखानादिधर्माणा ल्यागेन, द्रव्यपर्यायाभ्या तत्तुत्वापरित्यागेन पत्त्वपरिणाम, सत्रय समत्रय इत्यश्रवार्थानुसारेणोक्त्या वस्तुनि स्फुटीकर्तुमाह—कारणमत्कार्यैक बलक्षण—कारणेषु विप्रकीर्णेषु सत्त्वाद्यैमेकत्वमापत्रेषु पटीभवद्वाचिकं यातीत्येव परमार्थं, तदापत्तिरूपादित्यादि, एत द्रव्यपर्यायात्मनस्साद्वादपरमार्थत्राट मा प्रवैत्येऽहमित्यस्माद्भ्यात् स्वपक्षरागसमुत्थात् परपक्षद्वेषाच्च त्ययेदममार्गं प्रपदनमस्थाने शच्चिक्षेयैर्यैः क्रियते, वैतमदमार्गप्रपदनमिति चेदुच्यते—यदिदमव्यपदेश्याधारत्वं प्राग्भ्यात्वात् तत्पुन किमर्थमारभ्यते? इहेति यत् कार्यकारणयो समवाय इति इहबुद्ध्याभिधानाभ्या कारणगताभ्या समत्रायोऽनुमीयते, सोऽपि च न सम्भवति कार्यस्यासत्त्वात्, तस्माद्द्रव्यपदेश्याधारकार्यसम्वधकल्पना क्रियतेऽयमुत्पथगमनकेशो निरर्थकश्च ।

सोऽपि च मिथ्याभिमान एव मन्यतान्तु तत्रैवास्तीति, परिनिष्ठितत्वात्, विभुपरिमण्डलवियदादिवत् ।

(सोऽपि चेति) सोऽपि च मिथ्याभिमान एव—अव्यपदेश्याधार द्रव्यादिकार्यमसमवेतञ्च

कारणै प्रागुत्पत्तेरिति मा मस्या, मन्यतान्तु तत्रैवास्तीति—तथा च मा तव्य व्यपदेश्याधार द्रव्यादिकार्यसमवेतञ्च स्वकारणै प्रागपि निर्वृत्ते त्वन्मतेनैः परिनिष्ठितत्वात्—यस्तुभात्रमापत्रत्वात्, विभुपरिमण्डलवियदादिवत्—यथा विभुत्वपरिमाणान्याकाशकालदिगा मद्रव्याणि परिनिष्ठितत्वात् विभुत्वगुणसमवेतानि व्यपदेश्याधाराणि च तथा द्रव्यादिकार्यम्, परिमण्डलपरिमाणा परमाणव परिमण्डलत्वेन समवेता

सम्वधशब्दाद्यं दशयति—समितीति, अनेके तन्त्रत्वात् परस्परमेकीभावेन बध्यमाना पटाद्या लभत इति भाव । एनमेवापमाह—अनेकेति, अनेकेषां तत्त्वादीनां न सर्वात्मना न वैकद्वेन सम्वध न वा नास्ति स्रग्ध किन्तु विभिन्नरूपतापरित्यागेनानेकेषां तन्तुनां स्रग्धरूपत्वात् स्वस्वज्ञानपरित्यागेन कथञ्चिदन्यथात्वलक्षणकत्वपरिणति सम्वध इति भाव । समवायशब्दापमाह—एकीभावेनेति, अयं समुपसर्गव्याप्यं, गतिर्यथातोरर्थं अवेत्तुपुनर्मस्यापगमोऽर्थं एकीभावेन प्राचनसखानादिधर्माणा ल्यागेन तन्तुत्वादिस्वरूपपरित्यागेन कथञ्चिदन्यथात्वलक्षणा पटादिकार्यात्प्रा परिणति समवाय इत्यर्थं । कारणेति, पूर्वं विप्रकीर्णेषु तत्त्वादिकारणेषु अव्यपदेश्येण सत् कार्ये पटादि सामग्रीव्यापारापेक्षां कथञ्चिदन्यथात्वलक्षणमेकत्वपरिणतिमापत्रेषु तत्रादिषु व्यक्त भवतीत्यर्थं । एवं स्वीकारे परपक्षाप्रयत्नं भविष्यतीति मन्यानेन भवता वस्तुभूतमप्यथ परपक्षद्वेषात् परित्ययो मार्गप्रतिपत्ति क्वचं शक्तिव्यतिदानमूना स्वीक्रियत इत्याह—तदापत्तीति, साद्वादपत्तीत्यर्थं, स्वाग स्वपक्षराग परपक्षद्वेषश्च हेतु । केयमुन्मागप्रतिपत्तिरित्यत्रोच्यते—यदिदमिति, अव्यपदेश्य आधारमन्त्वादिभ्येस तत्कार्ये पटादि तद्विषयाभ्यामिह न तुपु पट इतीहबुद्ध्याभिधानाभ्यां य समवायोऽनुमीयत स कदलं शच्चिक्षेयैव भवति कार्यस्यासत्त्वात् असत् वननित्समवायाभावाच्चेति भाव । यत्त्वमवोच कायमव्यपदेश्याधारं प्रागुपले कारणेऽममनेनिति तदपि न यथायाभिधानमपि तु तत्रैवास्तीति मय्येसाह—सोऽपि चेति । व्याख्याति—अव्यपदेश्येति । तदभिधानतो वंपरीलेनाभ्युपगन्तव्यं प्रकटयति—तथा चेति । विभ्विति, यत्परिनिष्ठितं भवति तद्व्यपदेश्याधारात्

१ सि क इ अनकमर्वात्मकत्वात् । × × क । २ सि क एष । ३ सि क प्रत्यत्सह० । ४ सि क प्रमदं० । ५ सि क क्षपयेव । × × सि

व्यपदेश्याधाराच्च द्व्यणुनादिकार्ये, विमुत्परिमण्डलत्वगुणयोः ऽऽश्रयभूतयोः ऽऽनाशपगमाणोर्ब्यणुसौ-
 व्यपदेश्याधारत्न ममवेतत्वञ्च सिद्धम्, तथा द्व्य्यादिनायैवेति, एष तावत् परिनिष्ठितसम्बन्ध इत्यतो
 द्व्यण्यस्य समवायिभारण्यत्वनिवृत्तिप्रमङ्गपरिहारोऽसमर्थ ।

योऽपि च कार्यकारणयुतसिद्धिदोषस्य परिहार -तस्यासयोगात्-न हि कारणसम्बन्धि-
 भि कार्यस्य सयोगोऽस्ति, द्वयोरङ्गुल्योराकाशे युज्यमानयो मयोगस्य सम्बन्धिनो पृथक्
 सिद्धयोरिवेति सोऽपि न परिहार, उक्तप्रदसयोगासिद्धत्वात्, यदि तत्रोत्पन्नताद्यसिद्धि
 सम्बन्धासिद्धिश्च स्यात् स्यादसयोग तत परिहारश्च युतसिद्धिदोषस्य स्यादिति ।

योऽपि चेत्यादि, अस्मदुक्तस्य कार्यकारणयुतसिद्धिदोषस्य परिहारो योऽभिहित -तस्यासयोगा-
 दिति, तद्व्याचष्टे-न हि कारणसम्बन्धिभि कार्यस्य सयोगोऽस्ति, यथा द्वयोरङ्गुल्योराकाशे युज्यमानयो
 सयोगस्य द्व्यङ्गुल्यानाशसयोगकारणस्य सम्बन्धिनो युतसिद्धयो सयोगो न तथा कारणसम्बन्धिभि
 कार्यस्य द्व्य्यादे कश्चित् सयोगोऽस्ति, यतो युतसिद्धिदोष आपाद्येत पृथक् सिद्धयोरिव, तस्मात्सयोगात्
 सयोगवैधर्म्यात् पृथक् सिद्धभाव इत्यत्रोच्यते-सोऽपि न परिहार, उक्तप्रदसयोगासिद्धत्वात्, यदि तत्र
 परिनिष्ठित प्रवृत्तमारथ कथ तेनासम्बद्धमित्यादिना प्रपञ्चेन सम्बद्धत्वमेवेत्युक्तम् सम्बन्धसमवायशब्दव्या-
 ख्यानेन च, तस्मादुक्तप्रदसयोगस्यासिद्धत्वादपरिहार, यदि तत्रोत्पन्नताद्यसिद्धि सम्बन्धासिद्धिश्च स्यात्
 स्यादसयोग तत परिहारश्च युतसिद्धिदोषस्य न्यात्, एष तावद्व्याख्यानान्तरमप्युक्तम् ।

समन्वय भवति यथा विभुपरिमण्डलवियदादीनि विभूनि च परिमण्डलानि च विभुपरिमण्डलानि च तानि विय
 दादीनि चेति विप्रद, वियदादिपदन गगनादिविभुवत्पृथग्द्रव्याणि परमाव्यथ यत्र ते तत्र गगनादीनि चत्वारि द्रव्याणि वस्तुभावमा-
 प्तानि व्यपदेश्यभूतान्वाध्यायानि तेषु च विभुत्वं समन्वयमिति विभुत्वगुणमवेतानि यथा वा परिमण्डलशब्दवाच्याणुपरिमाणगुणा
 परमाणो द्व्यणुनादिकार्ये परिनिष्ठता परिमण्डलत्वन समवन्ता व्यपदेश्याध्याय तथा द्रव्याणिकार्यमपि व्यपदेश्याध्याय निवृत्ते प्रागपि
 स्वकारणेषु समवन्तयेति मन्यन्तेति भाव । एवञ्च परिनिष्ठितस्यैव कार्यस्य कारणे सह सम्बन्धमिति कार्यम्यान्त्र परिनिष्ठितत्वा
 तत्त्वादिद्वयं समवायिधारणं न से म्येति तत्रानुत्पन्नत्वादित्याशयेनाह-एष ताद्यदिति, अगम्यन्धात्प्राप्तित्वेति समवायसम्बन्ध
 शब्दापस्वरासेन चाप्यक्षरसङ्गत्तत्रवदनस्य त्रिद्वौ सत्यौ परिनिष्ठितस्य कारणेन सम्बन्धमभ्युपेत्य मदुद्भवति समवायिधारणत्वनिष्ठेति
 प्रसङ्गस्य य परिहारोऽयत्रासमवायदिति सङ्गम्यते सोऽसमर्थ एवेति भाव । अथ परिनिष्ठितस्य कर्त्तव्य कारणे सम्बन्धे युतसिद्धि
 दापं प्रदर्शितं परिहर्तुं वैशेषिकेणैकं साधनं दूषयितुमाह-योऽपि चेति । व्याकराति-अस्मदुक्तस्येति । कार्यकारणभावाना
 प्तयो पृथक् पृथक् त्रिद्वौह सम्बन्ध स्यात् उच्यते यथा द्व्यङ्गुलिव्ययो सयोगकारणयोराकाशे पृथक् पृथक् सिद्धयो परस्परं
 सम्बन्ध संयोगो भवति न तथा कार्यकारणयो पृथक् पृथक् सिद्धिरिति तस्मिन् तयो सम्बन्ध संयोग इत्याशयेनाह-तस्या
 सयोगादिति, तस्य कार्यस्य सयोगाभावादित्यत्र तद्वदयति-न हीति, अद्वैतद्वयसयोगं प्रति विभिन्नद्विधाकाशाद्द्वैतस्योस्य हेतुत
 या कारणस्य द्व्यङ्गुल्यानाशसयोगस्य सम्बन्धिनोरङ्गुलो मयोगो यथा भवति तथा कारणभूतावयवमगम्यन्धात्पि कश्चिज् कार्यस्याव
 यवितो द्रव्याद सयोगोऽस्त्वाति न युतसिद्धौ तन्नुपदौ येन सयोगस्यो म्यादिति भाव । दृष्टान्तमाह-पृथगिति पृथक् पृथक्
 सिद्धयोर्धटपगोयथा सयोगा भवति तद्वदित्यर्थ । एवञ्च पृथक् सिद्धौ घटपगौ, तन्नुपदौ तु न पृथक् सिद्धाविति वधर्म्यान्नानयो
 युतसिद्धिरिहाह-तस्मादिति । तस्यासयोगात्पि हेतुमसिद्धयन्नाह-सोऽपि । यदि तन्नुप पत् परिनिष्ठित प्रवृत्त आरब्धश्च
 तत कुनो न तद्गुमि सम्बन्धयते असम्बन्धवे तु न तत्र परिनिष्ठित प्रवृत्त आरब्धश्च स्यात्, न वा सम्बन्ध समवायो वा स्यात्
 कारणेन कार्यम्, तस्मात् सम्बन्धोऽस्त्येव स च सम्बन्धो युतसिद्धत्वात् सयोग एव न समवाय इत्याशयेनाह-यदि तत्रेति ।
 आरम्भप्रवृत्तिनिष्ठा यदि तत्र न भवति तदा स्यादसम्बन्ध इत्याह-यदि तत्रेति । अथ पूर्वमुपदर्शय निराहृतान्येव सत्तासम्बन्ध

इदानीं सूत्रकारमत समर्थयता वाक्य—भाष्य—टीकाकाराणा मतानि समाहृत्य प्रधानानुगामित्वा
च्छ्रेयाणा सूत्रकारमतमेवेत्य दूषयितुमाह—

तत्त्वोपनिलयनात् सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकाल सत्तासम्बन्ध
इति बहूना मतम्, वस्तुत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारै, सिद्धस्य
वस्तुन स्वकारणै स्वसत्तया च सम्बन्ध इति प्रशस्तमतेरभिप्राय, अस्मदभिप्रायस्तेषा त्रयाणामप्यसत्यतेति,
परस्परविरुद्धार्थत्वात्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्, इदमेवोदाहरणमन्यत्र, एव-
वक्तुरिव सर्वेषा शास्त्रकारमतानुसर्त्तित्वात् स एयानाप्त स्यात् ।

(तत्त्वैति) तत्त्वोपनिलयनात् सदाद्यभिधानार्थं कारणसमवेतस्य वस्तुन उत्तरकाल सत्तास-
म्बन्ध इति बहूना मतम्, वस्तुत्पत्तिकाल एवेति तु वाक्यकाराभिप्रायोऽनुसृतो भाष्यकारै, सिद्धस्य
वस्तुन स्वकारणै स्वसत्तया च सम्बन्ध इति प्रशस्तमतेरभिप्राय, अस्मदभिप्रायस्तेषा त्रयाणामप्यस-
त्यतेति, कस्मात् ? परस्परविरुद्धार्थत्वात्—दर्शिता विरुद्धार्थता, किमिव ? कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत्—यदि
पिता कथं कुमारब्रह्मचारी, ? अथ कुमारब्रह्मचारी कथं पितेति ? इदमेवोदाहरणमन्यत्रेति—स्वोक्तोपपत्त्य
भ्युपगमविरुद्धार्थत्वादिप्यप्येतदेवोदाहरण वाच्यमिति, एतत्परिवेत्त्यादि, सर्वेषा—वाक्यभाष्यटीकाकाराणा
शास्त्रकारमतानुसर्त्तित्वात् स एयानाप्त, असत्यतादी चेत्येतदपि, स्यादिति लोमानुवृत्त्या माशङ्कमिरोच्यते
मा भूत्तीथकरौरौकाकृष्टमतिभिरनाप्त एवेति निष्ठुरवचनकुपितै सह तद्भक्तै कलह इति ।

विधान्यात्—

सदादिविकल्पानुपपत्तिश्च तदवस्थैव, यत्पुनर्द्रव्यादीना स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयत्व
सत्त्वात् सत्तादिवत्, यथा च सत्ताया स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ एव द्रव्यादे, न सत्तायोगा-
दित्युक्तेरुच्यते परिहार काणादैर्नैतत्, अतादात्म्यादण्डनिमित्तादण्डदण्डित्वात्, यथाऽद-
ण्डादण्डिनो दण्डित्व दण्डनिमित्तमेव द्रव्यादेरसदात्मन सत्तानिमित्त सदभिधानादीति ।

(सदादीति) सदादिविकल्पानुपपत्तिश्च तदवस्थैव—उक्तचरित्रासम्बन्धयोरेककालत्वादिति ब्रुव-

विषये मतमेदानीं समिप्योपदर्शयं तन्मूलाधारसूत्रकारमतं दूषयितुमाह—तत्त्वोपनिलयनादिति, तत्त्वाना—तत्त्वानीनानुपनिलयनात्
—सम्बन्धान् वस्तुन सदाद्यभिधानं भवति, तत्र कार्यद्रव्यादेस्तत्त्वोपनिलयनं कदा भवतीति चिन्ताया प्राक् कारणै समवेते कार्ये
पथान् सत्तादीनां सम्बन्ध इति बहुमिन्बन्धे वागौत्पत्तिकाल एव सत्तादिसम्बन्ध इति वाक्यकारस्य भाष्यकारस्य च मतम् परिनिष्टो
गतं कार्यं स्वकारणै सत्तया चाभिगम्यन्धत इति टीकाद्वयं प्रशस्तमतेरभिप्राय इति दर्शयति—तरयेति । एतानि त्रीण्यपि मतान्य-
यथार्थान्येति नयवक्तारै प्रदर्शयति—अस्मदभिप्राय इति । हेतुमाह—परस्परैति, उत्पत्तिसम्बन्धयोगपथेन सम्बन्धमोक्षरका
लीनत्वं निष्ठुरस्य कारणसत्तासम्बन्धत्वं धत्वय विरुद्धत इत्यसत्यता तेषा मतानामिति भावः । दण्डं नै—कुमारेति, कुमारत्वादि
विशेषणनिष्ठित्वात् विरुद्धत्वं बोध्यम् । इदमेवोदाहरणं बोधोति—

मेरेति । दर्शनप्रवृत्तसूत्रकारस्यानात्ममाह—एव वस्तुरिवेति,
नोपे कारणमाह—स्यादिति । निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वपक्षेऽपि
सदादीति । म्याचये—उक्तवदिति, स्वकारणै सत्तया च सम्बन्ध

एवेत्याह—

तापि किं कार्यस्य सत्तया सम्बन्धे सतोऽसत् सन्सतो वा ? इत्युपात्मज्ञानं मोचित एवाऽऽत्मा, तद्यथा कार्यस्य किं सत्तया सम्बन्धो निष्ठितस्यानिष्ठितस्य निष्ठितानिष्ठितस्येति समानप्रचर्चनान्न शब्दान्तरमा-
 प्रोधारणात् दोषपरिहार, यत्पुनर्द्रव्यादीनामित्यादि, द्रव्यादीनां स्वत एवाभिधानप्रत्ययविषयत्वं सत्त्वात्-
 म्बत् सत्त्वात्, स्वभावसत्त्वादित्यर्थं, किमिति ? सत्तादिवदिति व्याख्यानमनिष्टापादनसाधनं वैशेषिकं
 प्रति गतार्थं यावन्न सत्तायोगादित्युक्ते, उच्यते परिहारं किल कणादेर्-नैतत्, अतादात्म्यात्-स आत्मा ८
 यस्य तत्तदात्म सत्तादि, तद्भावस्तादात्म्य तद्बोधम्यादतादात्म्याद्द्रव्यादीनाम्, तद्यथा-यावदभिधाना
 धीति गतार्थम्, दण्डनिमित्तादण्डदण्डित्वदिति दृष्टात् -यथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डीति दण्डित्वमण्डा-
 ङ्घिण्डनो दण्डनिमित्तमेव द्रव्यादेरसदात्मन सत्तानिमित्तं सदभिधानादिति ।

अत्र वयं सम्प्रधारयामस्तव्या सह कथमिदं तादात्म्यं किं सतो भावात् ? उक्तं सत्कर-
 त्यादिति, तद्यदि तावत् सतो भजनं तत सर्वेणापि सता भूयते, स्वत एव अथ सत्कर- 10
 त्वात्तादात्म्यं तत् प्राक् प्रत्युक्तम्, यथा च सत्ताया स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ तदात्मत्वादेव
 द्रव्यादौ द्रव्यत्वादौ नित्यैकसंज्ञेयु सामान्यसामान्यविशेषशून्येष्वपि, दण्डेऽपि च
 तादात्म्यादेव दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धौ स्वत एव दण्डिनि तौ तादात्म्यात्, इतरथा
 दण्डिबुण्डल्यविशेष स्यादिति, तथा च दण्डत्वसामान्यविशेषपरिपेक्षं स्वत एव भवति
 दण्डस्तादात्म्यात् सत्तावदिति सिद्धम् । 15

(अत्र वयमिति) अत्र वयं सम्प्रधारयामस्तव्या सह कथमिदं तादात्म्यं ? किं सतो
 भावात्-य[त्] सद्भवति तत्तस्य सतस्तादात्म्य-आत्मलाम स्वरूपातुभजनम्, उत सत्करत्यादिति, तद्यदि
 तावत् सतो भजनं तत सर्वेणापि सता भूयते-सत्तादिना द्रव्यादिना वा स्वत एवेत्युक्तम्, अथ सत्करत्या-
 तादात्म्यं सद्भवतीति तत्प्राक् प्रत्युक्तम्-स्वत सिद्धस्य द्रव्यादे सत्ता सत्करती न भवति, वैयर्थ्यादसतोऽस-

सदादिविकल्पमक्षा एव केचन शब्दमात्रमेवो न त्वर्थमेद, अत एव प्रदर्शिता शपास्तदवस्था एवेयाशयेनाह-तद्यथेति । ननु 20
 सत्तादा यथा स्वत एव सतीत्यभिधानप्रत्ययौ न तु सत्तासम्बन्धात्तथैव द्रव्यादावपि स्वत एव सदित्यभिधानं प्रत्ययश्च भवेताम्, किं
 सत्तासम्बन्धेनेति विशेषं प्रत्यनिष्टमापादयति यत्पुनरिति । ननु भावस्वरूपैकं जातीयं स्वरूपशुद्धमात्रवदुना वा प्रतिनियतानु
 वृत्तयमसम्बन्धमतिरेकेण प्रतिनियतजातीयविषयाभिधानप्रत्ययादयोऽनुभवसिद्धा न भवेदुपि तत्तज्जातीयमिगम्यत्वाद्भावभेदा
 प्रतीयते धर्माणानु प्रतिनियतत्वमनवस्थाप्रसङ्गतं स्वत एव, न धर्मांतरसम्बन्धात्, न च भावा एव स्वतो विशिष्टा, अनुवृत्ति
 प्रत्ययविषयत्वानापत्ते, न्त एव प्रतिविक्षणत्वाद्भावानामिति सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादया धर्मा विशेषतया भावस्वरूपतया भावै 25
 क्यज्ञानतया च प्रतिप्राप्ति प्रसिद्धा, तस्मात् सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिसद्व्यवृत्तियथायो परस्परं बन्धव्यात्तादात्म्यसत्ताद्रव्यत्वादि
 विलक्षणं चाद्रव्यादर्शसम्बन्धात् पुरुषस्य दण्डमभिधानप्रत्ययवत्सत्ताव्यभिचारात्सम्बन्धसद्भावदेव द्रव्यादीनां सदाभिधानं न स्वत,
 स्वरूपे वैलक्षण्येन्युपादित्वाद्येन वैशेषिके आह-अतादात्म्यादिति, यत्किञ्चित्स्वरूपमपद्रव्यादिधर्ममलम्बण्यादियर्थं सामान्या
 लक्षणाभावादिति यावत्, यस्तु सत्ताया सम्बन्धेन सदभिधानप्रत्ययविषयो भवति यथाऽदण्डस्वरूपं पुरुषो दण्डसम्बन्धाद्दण्डत्वमि- 30
 धानप्रत्ययविषयो भवति सामान्यं तु धर्मिप्राहकप्रमाणात्प्रत्ययं सिद्धं स्वत एव अभिधानप्रत्ययविषय इति न द्रव्यसाधर्म्यं सत्ताया
 इति सत्तावैलक्षण्यस्य स्वत सदभिधानप्रत्ययविषयत्वं द्रव्यादीरित्याह-दण्डनिमित्तैति । अतादात्म्यादित्यत्र तादात्म्यशब्दार्थविचार
 पूरकं मतमिदं निराकरोति अत्र वयमिति । अतादात्म्यप्रतियोगितया यत्तादात्म्यं ज्ञेयं तत् किं यत् सद्भवति तस्य सतो भावान् तादा
 त्म्यम्, किं वा सत्करत्वात्तथाच्यत इति विकल्पयति-कथमिदमिति । प्रथमं दृश्यति-यदि तावदिति, तथा चातादात्म्यात् सत्ता
 निमित्तं सदभिधानमिति न पुनरिति भावः । द्वितीयं दृश्यति-अथेति । प्राक् प्रत्युक्ता दृश्यति-स्वत सिद्धस्येति सतो न सत्करती

- ज्ञात् खपुष्पत्, सदसत् सम्भवाभावादित्युक्तम्, यथा च सत्तायामित्यादि भायनार्थं द्रव्यादेर्द्रव्यत्वा
 दृश्य स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ, तदात्मत्वात् सत्ताप्रदिति सर्वद्रव्यादेस्तत्त्वत्व-सदात्मत्व द्रव्यादेरेव द्रव्यत्व-
 गुणत्व[कर्तव्य]सामान्यादिनित्यैरुत्तरंगेषु सामान्यसामान्यविशेषशून्येष्वपि सदभिधानप्रत्ययौ सर्वत्र स
 इति सर्वव्यापिता न्यायस्यास्य दर्शयति, किञ्चायत्-दण्डेऽपि चेत्सादि-योऽपि दण्डित्ववदिति दृष्टान्त
 5 सोऽपि तादात्म्यादेव-दण्डस्य भवनात्मत्वादेव दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धौ सत्या स्वत एव दण्डिनि देवदत्ते
 दण्डीत्यभिधान प्रत्ययश्चैरोति, तावमिधानप्रत्ययौ, तादात्म्यादित्यनेनार्थेन विना न भवत, अतोऽस्मिदप्रत्यय
 साधयति, इतरथा दण्डिदण्डत्वविशेष स्यात्, साधनञ्चात्र दण्डोऽपि स्वरूपाभिधानप्रत्ययगती स्वत एव
 तादात्म्यात् सत्तावत्, तथा दण्डवपि, तत एव, तद्वत्, तया चेत्सादि, एवञ्च सति दण्डत्वसामान्यविशेष
 निरपेक्ष स्वत एव भवति दण्ड तादात्म्यात् सत्तावदिति सिद्धम् ।
- 10 अथोऽच्येत दण्डोऽपि दण्डत्वाद्दण्डाभिधानप्रत्ययभागिति, अनुदाहरण तर्हि दण्डी
 दण्डाद्दण्ड्यभावात्, दण्डस्य स्वतोऽसिद्धत्वात्, दण्डत्वोपपादितदण्डाद्दण्डीति चेत्, इतरेत
 राश्रयत्वात्, दण्डत्वतत्त्वाद्दण्डसिद्धि दण्डविशेषणसाधितदण्डत्वसिद्धेर्दण्डत्वतत्त्वसिद्धिरिति,
 दण्डीति च दण्डाद्दण्डी, न तु दण्डत्वात् स्वत एव भवद्दण्डी, आत्मान्तरसकान्तिश्चैवम्, दण्ड
 त्वादात्मान्तर दण्ड स्वत एवाभवत् दण्डत्वाद्भवत् तदात्मा भवति, एव दण्ड्यपीति, धयन्तु
 1. द्रूमो यत्तद्दण्डेन भूयते तस्यैव दण्डत्वात् यद्दण्डी दण्डी भवति स देवदत्तो भवत्यात्मान लभते,
 तदभावेऽसामान्यात्मकत्वमेव सर्वस्य स्यात्, यदि सा स्वत एव न भवति सत्तासामान्यादित
 च्चाद्भवति नारत्येव सा, खपुष्पत्, ततश्चासामान्यमेव सत्तादि स्यात्, स्वत एव भवत
 समानस्याभावात्, तस्मात् स्वत एव दण्डो भवति स्वत एव सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्तायोगात्
 एव दण्ड्यपि ।
- 20 अथोच्येतेत्यादि, वैशेषिको दण्डमपि दण्डत्वाद्दण्ड्यतिरिक्ता मन्यते दण्डाभिधानप्रत्ययभावनम्,
 सता वैयर्थ्यात् नासत् खपुष्पादेरिवासत्त्वादेव नापि सदगत त्वन्मते सदसदारमकस्य धरुनोऽसम्भवादित्येव प्राग् प्रपञ्चित
 त्वादिति भाव । सतो भवनलक्षणं तादात्म्यं सत्तायामिन द्रव्ये द्रव्यवशुत्वात्वाद् चाविशेषाद्भवति इति सर्वत्र स्वत एवाभिधानप्रत्ययौ
 भवत इत्याह-यथा चेति । दण्डनिमित्तादण्डत्ववदिति दृष्टान्तं विषययति-योऽपि दण्डित्ववदिति, दण्डस्य स्वत एवा
 त्वयभावात् दण्डाभिधानप्रत्ययवपि स्वत एव न तु दण्डत्वात्, एव दण्डिनोऽपि स्वत एव स्वहापानुभवनात् स्वत एव दण्ड्यभि-
 25 धानप्रत्ययौ भवतो न दण्डनिमित्तात् न हि तादात्म्यमन्तरेण तावमिधानप्रत्ययौ भवत इति भाव । तादात्म्यं विनाप्यन्वेन
 यत् तौ भवेतां तर्हि य एव दण्डी पुरुष स एव दण्डत्ववपि स्यात् पुरुषाविशेषात् अत्यन्तनिश्चिन वा दण्डेन दण्ड्यादे सम्ब
 चात्मत्वात् सम्भवे वा सर्वत्राविशेषात् दण्डनिमित्तवपि दण्डसम्बन्धसत्त्वात् सोऽपि दण्डी स्यादित्यविशेष इत्याशयेनाह-इतर
 येति । उक्तमेव प्रयोगेन दायति-साधनमात्रेति, स्वत एव, न दण्डत्वसम्बन्धात्, तत एव-तादात्म्यात्, तद्वत्-सत्ता
 यत् । अथ सामान्यविशेषात्तावमिधानप्रत्ययौ भवत अन्यथा सामान्यविशेषवैयर्थ्यात् एवञ्च दण्डे न स्वत एवाभिधानप्रत्यय
 30 भाक् किन्तु एतदित्यावर्तकनिमित्तदण्डानुवर्तकदण्डत्वमहिर्भवेत्याह-ते-अथोच्येतेति । यस्य स्वतोऽभिधानप्रत्ययौ भवत
 सौनेवान्तर तावमिधानप्रत्ययौ स्यातामिति न नियम गमनान्यासथाऽभिधानप्रत्ययौ तथा तद्वदितिरिक्तापि सिद्धात्त्वादे, यथा
 प्रादित्यसम्बन्धात् एत इत्याशयेन वैशेषिक नासतिरिक्तादपि किञ्चिदाभिधानप्रत्ययौ भूते-वैशेषिक इति विशेषप्रत्यये विशेषे
 धरुनोऽसम्भवादिति प्रथमे दण्डत्वेन दण्डे दण्डाभिधानप्रत्ययसिद्धा ततस्तयोगात् पुरपे दण्डीतिप्रत्ययान्निधानो भवति इति भाव ।

१ ति क हे सत्त्व इत्याह । २ ति सर्वतदीन, क हे सर्वत्र सतीति । ३ ति क क्वचित् । ४ ति क यथा ।

तत्त्व तन्भावेऽसामान्यात्मस्त्वमेव सर्वस्य स्यात्, यदि सा दण्डदण्ड्यादिव्यक्ति स्वत एव न भवति सत्तासामान्यात्तद्व्यतिरिक्तत्वादितत्त्वाद्भवति स्वत एवाभवन्ती नास्त्येव सा, सपुष्पत्, तत्तद्भासामान्यमेव सत्तादि स्यात्, तद्वानिष्टम्, स्वत एव[ ] भवत समानस्याभावात् सामान्यमेव सामान्य न स्यात् तस्मात् स्वत एव न ण्डो भवति, स्वत एव सन्निधानप्रत्ययौ, न सत्तायोगात्, यथा ण्डे एव सत्तपीत्यादि

5 गतार्थ साधनम्, एव तानत्तादात्म्यात् सत्तादिषु सदभिधानादीत्युक्तम् ।

यदप्युक्तमतदात्मत्वात् द्रव्यादीना मदभिधानप्रत्ययौ सत्तायोगात् न स्वत इति तदपि न, अतदात्मत्वादित्यादेरनैकान्तिकत्वात्, द्रव्यत्वादीनामतादात्म्ये स्वत सदभिधानप्रत्ययौ न सत्ता, एकैकत्वात्, आत्मत्, एव द्रव्यादीनामपि स्वत एव द्रव्यत्वादिवत् ।

यदप्युक्तमतदात्मत्वादित्यादि, असत्तात्मकत्वाद्व्यव्युत्पन्नसत्तासदभिधानप्रत्ययौ सत्तायो
10 गात्र स्वत इति तदपि न, अतदात्मकत्वादित्यादेरनैकान्तिकत्वात्, अनैकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थो ग्रन्थो यावद् द्रव्यत्वादिवदिति, तस्य भावना द्रव्यत्वादीनामतादात्म्ये-द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वघटत्वरूपत्वोत्क्षेपणत्वादीना सामान्यविशेषाणां सत्तात्मस्त्वे स्वत सदभिधानप्रत्ययौ, न सत्ता, कस्मात् ? एकैकत्वात् एवमेव द्रव्यत्व सर्वद्रव्येषु द्रव्यत्वात्-रानिष्टे, तत्र सत्तायोगो नेष्यते, अनुप्रवृत्त्यभावात्, तथापि च सदित्यभिधीयते प्रतीयते च, एव गुणत्वादी यपि, तस्मादेकैकत्वात् स्वत सत्त्व, आत्मवत्-सत्तावदित्यर्थ, 15 स च दृष्टाव, स्वतो द्रव्यत्वादिभवने तस्य उर्णनात्, द्रव्यत्वादिषु भिन्नेषु स्वतो भवन्त्या सत्ताया एवस्या सदभिधान दृष्टमेव द्रव्यादीनामपि स्वत एवेति साधनेनोपपादितोऽर्थ ।

एव सामान्यमुक्तं तदभावे तु सर्वं परस्परमेतन्निवृत्तं स्यादिति भाव । इतरथा दोषमुद्भावयति-यदि सेति यद्यन्यत् स्वतोऽभवत् अथनैव भवेत् तर्हि तदप्यन्वयं अपरं भवेत् अपरमपीतरेण इतरदपि तद्विज्ञेन यत्र केनचिद्विषयमनवस्थया न किञ्चिदपि वस्तु भवत् स्वतोऽभवनादिति भाव । यत् स्वतो भवनाभावे सत्तादिभिरन्यैर्भवेन व्यतिरिक्ति सत्तादिरेवासा
20 जायातम् एव सत्तादिरपि सामान्य न स्यात् तस्यापि स्वतो भवनलक्षणस्य सामान्यस्याभावात् तस्माद् भवन प्रत्ययानि धानौ च स्वत एव भवन्ति नापरसम्बन्धात्तद्व्यतिरिक्तत्वात्-तत्तच्छेति । दाशान्तिके योजयति-यथा दण्डे इति । एव सत्तादिषु तादात्म्यात् स्वत एव सन्निधानप्रत्ययौ अतादात्म्याच्च द्रव्यादीना स्वत इति यदुक्तं त्वया तदनुपमित्युपसंहरति-एव तान्नादिति । वस्तुदात्म तत्र परतो-भिधानप्रत्ययौ लभत इति परामित्तव्यातिरिक्तत्वाद् यदप्युक्तमिति । व्याप्ये-असत्तात्मकत्वादिति । दाशान्तिके-अनैकान्तिकत्वादिति, द्रव्यत्वादी अतादात्म्य घटत स्वत सदभिधानप्रत्ययविषयव
25 धान्यानि हेतुत्वादात्म्यमनैकान्तिकमिति भाव । अनैकान्तिकत्वं घटयति-द्रव्यत्वादीनामिति द्रव्यत्वादीना सत्तातो मेदात्त दात्मता हेतुरिति, तन्नाद्वेषेऽपि परत प्रत्ययभिधानविषयत्वं नास्तीति भाव । तत्कस्मादित्यत्राह एकैकत्वादिति, प्रोक्तव्यक्ति मानरूपत्वात्-सत्ताजातीयद्वितीयव्यक्तिरहितरागिण्यर्थं द्रव्यत्वं हि एकमेव न तु घटादिवन्मन्त्रं तस्यादवनाशादाविव द्रव्यत्वादी न जानन्त्याना व्यत्ययमेदात्त तदात्मकत्वात् अनुवृत्तिप्रत्ययनिमित्तं हि सामान्यम्-अनुवृत्तिप्रत्ययानन्तकाम व्यक्तिसु भवति, तस्याद्रव्यत्वस्य व्यत्ययमेदात्त अतादात्म्यम् तथापि द्रव्यत्व सन्निति प्रतीयत अभिधीयते चेति परत सन्निधानप्रत्ययविषय-
30 त्वानुपपत्त्याभावादनैकान्तिक इति भाव । एव च द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादीनामनैकान्तिकत्वात् सामान्यातरासम्भवेन स्वत एव सत्त्व सत्तावदिति-तस्मादिति । यथा सत्ताया एकैकत्वात् स्वत सत्त्व तथा द्रव्यत्वादीनाम् द्रव्यत्वादीनामित् च द्रव्यादेरपि स्वत सत्त्वं अभिधानप्रत्ययौ चेद्वाह-स च दृष्टाव इति । ननु द्रव्यत्वादी सत्प्रत्ययानिधानं न मुख्यं, किन्तु

आह—

सत्तासम्बन्धरहितेषु द्रव्यत्वादिष्वौपचारिकौ तौ स्याताम्, असख्ययोगुणत्वकर्मत्व-
योरेकाभिधानप्रत्ययवदिति चेत्सिद्धं द्रव्यादिष्वपि द्रव्यत्वादि रहितेषु तावौपचारिकौ स्याताम्,
मनुष्यसिंहत्वादिवत्तथाऽङ्गसाऽऽनुपपत्तेर्निति चेत् ततस्ते स्वपक्ष एव दोषविधानम्, यदि तु
सत्तासम्बन्धापेक्षौ सदभिधानप्रत्ययौ तर्हि कथं सत्तादिषु तावौपचारिकाविति, त्वमेवासि प्रष्टव्य 5
यत् पुनरिदमुच्यते सत्ताया सिद्ध इति चेत्, यदा च आत्मानमात्मना न युक्तमभि
योक्तुम् तद्योगनिमित्तम्, तदयुक्तं न द्रव्यादिष्वङ्गसा सिद्धि, अतदात्मनिमित्तस्य
सत्प्रत्ययस्यानुपपत्ते, मनोरथवत् ।

सत्तासम्बन्धेत्यादि, गुणत्वमेक कर्मत्वमेकमित्येकाभिधानप्रत्ययवत्सत्ययोरेपि गुणत्वकर्मत्व-
योरेौपचारिकौ दृष्टौ तथा सत्भिधानप्रत्ययौ द्रव्यत्वादिष्वौपचारिकौ स्यातामिति को दोष ? अत्रोच्यते 10
ते—द्रव्यादिष्वपीत्यादि तुल्यत्वापादनमौपचारिकत्वेन गतार्थम्, आ—मनुष्यसिंहत्वादिवत्तथाऽङ्गसाऽऽनुप-
पत्तेर्निति चेत्—यथा शौर्यैर्नौर्यादिधर्मा सिद्धे मुख्या सिद्धा सन्तो मनुष्ये शक्या उपचरितुम्, नासिद्धा-
स्तथा द्रव्यादिष्वप्युपचरितौ स्याता यद्यन्यत्राङ्गसा सिद्धौ सदभिधानप्रत्ययौ, न तु तौ क्वचित् सिद्धौ,
भाक्त्वग्रहणहारश्चाङ्गसा ऋते नास्ति, तस्माद्द्रव्यादिष्वेव मुख्याविति, एवञ्चेन्मन्यसे ततस्ते स्वपक्ष एव
दोषविधानं तद्भाववति—यदि त्वित्यादि, सत्तादिष्वङ्गस्योपसिद्धत्वादिति भावार्थ, एतत्पुन स एव 15
प्रष्टव्य इति स्वभावसत्तापेक्षौ सदभिधानप्रत्ययाविच्छेता किं न सत्तासम्बन्धकल्पनया, तव पुन सत्ता-
सम्बन्धमिच्छत तु प्रतिपाद[स्व]भावसत्ताव्यतिरिक्ततादात्म्यत्वादिन तस्मात्त्वमेवासि प्रष्टव्य इति,
यत्पुनरिदमुच्यते सत्ताया सिद्ध इति चेदिति सभाष्य गतार्थम्, इयं पुनराशङ्का क प्रति युक्ता ? द्रव्यादि-
व्यतिरिक्ता सत्ता स्वत एव सिद्धा तदात्मिकासिच्छत्, स पुनर्नान्यो वैशेषिकात्, तस्मादात्मानमात्मना

पचरिते एवेत्याशङ्कते—सत्तासम्बन्धेति ननु यथा द्रव्याभिरता गुणभूता सत्या एके द्वौ बहव इत्यादिव्यवहारप्रयोजिका, न तु 20
अत्राहय पदाय एवैकैर्सहाय्य-न यथायोगं द्वित्वादीति या तु गुणकर्मणामा-यादौ व्यवहारप्रयोजिका सा गुणायाप्रयगतैव स्वनिमित्त
व्यवहारं प्रवर्तयति यथैक शतं द्वे शते त्रिणि शतानीति नहि शतसंख्यायाभेदत्वादिसत्त्या नमवेति विरोधादेवं सत्तात्पक्षे
सामान्यमानं हेतुत्वादेववच्छेधे प्रथानतया नानुसंगीभिधानप्रत्ययौ जनयन् सामान्ये सत्ताद्रव्यत्वादी उपचरत स्वरूपमानतस्तौ
जनयतीत्याशङ्कते—गुणत्वमेकमिति द्रव्यत्वादाविव द्र-यादावप्यन्यस्य द्रव्यत्वादेरभावाद्दुपचारेण तौ कृतौ न भवत इति तदीया
भ्युपगम एव दोषं प्रसक्तमित्युमनुमुच्यते—द्रव्यादिष्वपीति । उपचारस्य मुञ्चमूलक्या सर्गत्रोपचाराद्वाया अनौचित्यात् द्रव्या 25
द्विषु तां मुख्या अन्यौपचारतात्त्विकभ्युपेयो यथा सिद्धे मुख्या सिंहप्रलय गोणो मनुष्ये अन्यया सिद्धेऽपि सिंहप्रलयस्य
मुप्यता न स्यादित्याशयत वैशेषिक आह—मनुष्यसिंहत्वादिवदिति द्रव्यगुणकर्मसु सामान्याद्विषु सत्तायाय सत्तासम्बन्ध
तदभाववत्सु सदभिधानप्रत्ययोमुख्यत्वे नियामकाभावात् सत्तासम्बन्धस्य नियामकत्वे सामान्याद्विषु तयोर्गुणमौपचारिकत्वम्, सर्ग
त्र औपचारिकत्वस्य मुख्यत्वात्प्रसिद्धावसम्भवाविति भाव । यथा द्रव्यादी क्वचित् सदभिधानप्रत्यययो सिद्धयोर्माकृत्य तथा
सत्तायां क्वचित् सिद्धयोरेव भाक्त्वान्वित्यात् सत्तायां तन्भावात् कर्ममौपचारिकत्वमिहाह—यदि त्वित्यादि । हेतुमाह— 30
सत्तादिष्विति । सत्ताया कथमौपचारिकत्वमित्याह—का द्रव्यादिव्यतिरिक्तसत्ताभ्युपग-तारं प्रत्येव युक्तं न तु सत्ताद्रव्यायोरनति
रिक्ताभ्युपगतामिति दर्शयति एतत्पुनरिति । ननु यदि द्रव्यादी अभिधानप्रत्यययोर्माकृत्य निवर्तते तर्हि तौ तत्र सत्ता
सम्बन्धाजानमानौ मुख्या भवेताम् एवं सति न तस्य स्वत सत्त्वम् स्वतस्सत्त्वे हि सत्तासम्बन्धाभावात् द्रव्यवादी तयो

यत्तत्रैवमित्यादि, यस्मात् स्वत एव सत्ताद्रव्यादीना युक्ता, तस्मात् मतो भाव सत्तेति या शब्दव्युत्पत्तिर्भेदपष्ठुपात्ताया सा द्रव्याद्यव्यतिरिक्तमत्तार्थेन ज्ञायते सतो भाव सत्तेति, किं कारणं ? कर्त्तरि पठ्ठीयुक्ते, तद्व्याख्यान यत्तत् सद्भिरित्यादि गतार्थं यावत् सद्भिमिधानप्रत्ययकारणं सर्वत्रेति, अत एवमपीत्यादि पूर्वोत्तरपक्षौ स्वव्याख्यानौ गतार्थौ वैशेषिण्यस्य यानुपपन्नयमूत्रम्, यदुक्तं स्वत सत्त्वमिति एतदुक्तमिति आचार्यो यथैतदप्रत्ययोद्वाह भवति तथाऽऽह—अत्र ि सत्तावदिति, सर्वमिदं त्वदनुष्ठुत्या ६ त्वा प्रतिगन्वितुमुच्यते, न मम सत्ता द्रव्यादिदृशतिरिक्ता काचित्स्ति, कर्त्तरि पठ्ठीयुक्तत्वात्, द्रव्यादीनामराणत्वादिभ्यो प्रमत्ता ततोऽनुपपन्नमिति, ण्पा तत्प्रमत्तान्, कुतोऽनुपपन्नता ? ममात्र नियतिताऽभ्यागता, एवमेतेन तु सत्तामभ्युपगम्य मया सत्तादिवद्द्रव्यादीनामनिष्ठापादनं कृतम्, मम तु द्रव्यगुणसंभंगा सामान्यविशेषममयानौष्ठानेन एवमनुपपन्नमिति ।

तद्व्याचष्टे—

10

कर्त्तृणाऽऽकर्त्तृणा च यो भवति स एव भाव सामान्य देशकालादिभेदेऽपि भजनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभजननिरपेक्ष कर्त्ता उच्यते, भजदेव भजति तदेव द्रव्य भव्य कलन गुण युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भजनात्, स एव भाव क्रिया, स एव विशेष भावान्तराद्विशिष्यमाणत्वात् अन्यनिरपेक्षत्वात् मदसदात्मकत्वात् वक्ष्यमाणस्य, स एव समयाय, एवमेव भजत कर्त्तृत्वेन तस्यैव कारणत्वं तदेकीभाजगत्या कार्यत्वापत्ते, सहासत्त्वेन कर्त्तृत्वात् 15 नासयोग, कार्यकारणप्रतिपादनात् नासमवाय, ताभ्या सम्बद्धत्वान्नित्यत्वासत्त्वे न स्त ।

कर्त्तृणाऽऽकर्त्तृणा चेत्यादि, भवतीति भाव इति कर्त्तरि, भजन भाव इति भावे, इत्यादि कारकवियक्षाया यो भवति स एव भाव सामान्यम्, देशकालादिभेदेऽपि भजनतुल्यत्वात्, स एव विशेषोऽन्यभजननिरपेक्ष कर्त्ता, उच्यते कर्त्तरि पठ्ठीति, भजतो भजनात् भजदेव भजति तदेव द्रव्य भव्यम्, भवद्भवनदेव, कलन गुणन गुण, युगपदयुगपत्पर्यायत्वेन भजनात्, स एव भाव क्रिया 20

करोतीति भागं स्फुटयति—सा द्रव्यादीति, द्रव्यादे सतो भजनश्रवणाव्यतिरिक्तगताया व्युत्पत्तिरित्यर्थं, सत् भवति—सद्वत् उत्तरावस्थालक्षणाल्मलामो मुखाऽवतिष्ठति इति सत् कर्त्तृत्वम् अवस्थावस्थावतोऽभावे, यान् सता भूवते तदेव सत्ता सामान्यं यदि विभिधानप्रत्ययकारणं सर्वत्रेति भावः । हेतुमाह—कर्त्तरिति सतो भाव इति कर्त्तरि पठ्ठी, सा सतो भजनक्रियाकर्त्तृत्वं योयति अथ द्रव्यगुणकर्माणां सामान्यविशेषममवायानाथैव भवेत्तपपादयति—कर्त्तृणेति कर्त्तृव्युत्पत्त्याऽऽकर्त्तृव्युत्पत्त्या चेत्यर्थं, तथैव व्युत्पत्तिं दशयति—भवतीति भाव इति, यतेन तेन रूपेण भवति मूत्रे हि पिण्डस्यासक्तोऽग्निना भजति, तस्माद्भवताम 25 मूत्रव्यमेव दशालभेदेऽपि भवनतामान्यात् भाव एव सामान्यमुच्यते न ततो मितं सिद्धिमिति भावः । पूर्वोत्तरभाजानपेक्षं वक्ष्यमानभावनासम्भं द्रव्येन विशेषेण न हि विशेषेण सामान्याद्विभक्त्यनिरपेक्ष वा सामान्यमन्वास्थास्येनाह—स ष्येति सामान्यरूपो भाव एवेत्यर्थः । ननु कर्त्तृभेदव्युत्पन्नपिण्डे स हि विशेषेण न कर्त्तृकार्यकारणमाह—उक्तवदिति, अन्वयावस्थावतो भेदात्मात्वात् स एव कर्त्तृत्वो भावः । तत्रैव समर्थयति भजतो भजनादिति अत्रापि तस्यैव भवनम्, तेनैव तथा तथा भूयते, नाभवद्भवति अपि तु भवदव भवति पूर्वोत्तरावस्थावतिष्ठकमरु तदेव द्रव्यमुच्यते तदेव च भजतो भवनम् भजदेव भजतीति 30 द्रव्यमुच्यते स एव च गुण, कर्मिकपर्यायरूपेण सद्पर्यायरूपेण च भवनात्, सैव क्रियाऽपि भवनात् स एव चावस्थावतरेण विशिष्यमाणत्वात् भावात्तरनिरपेक्षत्वात् विशेषेण अन्यापेक्षत्वे हि सामान्यमेव स्यात्, स एव सत्त्वेनासत्त्वेन च विशिष्यते इति

1 ति क्ष ष्यमिलित्वा तत्प्र० । २ इति भवनतु० । ३ ति क्ष ष्य ष्यान्नाद्यैक्यानुप० । ४ ति ।

भजत भाव इति, स एव विशेष भावान्तराद्विशिष्यमाणत्वात्, अन्यनिरपेक्षत्वात्, सदसदात्मकत्वात्-
सत्त्वेनात्मत्वेन च तस्यैव विशिष्यमाणत्वात्, वक्ष्यमाणरथेति, कारणकारणाद्यैक्यमनन्तर वक्ष्यते, स
एव समवाय, एवमेवेति, भजत कर्तृत्वेन तस्यैव कारणत्व तदेकीभागतया कार्यत्वापत्ते, प्रतिपादितेन
विधिना सम्यग्धामान प्रत्याग्यात्, समवायव्याग्यानात्, महामन्त्रेणेति, अनेनेनामन्त्रमपि प्रत्याख्या
5 तम्, सदसदात्मकत्वात् कर्तृत्वात् सयुक्तमेव कार्येणेति नासयोग कार्यकारणप्रतिपादनाज्ञासमवायोऽस्ति,
ताभ्याञ्चेति, सयोगसमवायाभ्या मन्त्रद्वयत्वात् नित्यत्वासत्त्वे न स, अजातिमन्ति त्रिति प्रतिपाद्यत एव,
द्रव्यव्यतिरिक्त्या प्रैतिसिधेधिपितत्वात्, एव तावत् कारणादित्व द्रव्यादे ।

अथ वा अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि, स्वत सत्त्वात् सामान्यादिवत्,

कारणादि वा सामान्यादीनि स्वत सत्त्वात्, द्रव्यादिवत् तदात्मत्वात्, उभय वा, इतरेतर

10 रूपैकभजनाविशेषात् ।

अथ वेत्यादि, अकारणनित्यासम्बन्धाजातीनि द्रव्यादीनि स्वत सत्त्वादुक्तात् सामान्यादिवत्,

कारणादि वेति, कारणादित्वसम्बन्धाजातिमन्त्रानि सामान्यविशेषसमवायाना स्वत सत्त्वाद्द्रव्यादिवत्,

स्वमत्सत्त्वादित्यर्थ, तदात्मत्वात्, यद् यदात्म तत् स्वत सत्त्वादिवदित्युक्तम्, उभयमिति, कारणा

- विशेष अनुपपन्नेव कारणकारणयोरेक्यमु यत् तस्मात्तयोरेकरूपत्वात् स एव समवाय इति द्रव्यमेव सर्वं न द्रव्यात् गुणवर्मादी
15 नामनेनेनेति भाव । ननु श्वेकमेव द्रव्यं ताह िनिष्ठत्वात् समवाय कथं सम्भवति इत्यनाह-एवमेवेति उक्तप्रकारेण भवतो
भवनात् कर्तुं भजत कार्यस्य भजनस्य चैकीभावगतस्तसि समवाय इति भाव । एव समवायव्यावृणनात् कार्यकारणयो सम्यग्धो
न सम्भवतीति शब्दा परान्तेत्याह-प्रतिपादितेनेति । सर्वदा कारण कार्येण सयुक्तमेव तस्मात् कार्यमनदेवेति शब्दान निराकृ-
तम्, भवन सदसदात्मकत्वेन कर्तृत्वादसत्त्वेन कार्येण सह सयुक्तमेव इतरथा क्तव श्वुष्पादिवज म्यादतो नासयोग, कार्य
कारणभावाच्च तयार्था समवाय इत्याह-सहासत्त्वेनेति, एवञ्च समवायोऽमेदन्वरूप सम्यग्ध सयोग-भेदश्च, भेदाभेद
20 कार्यकारणयोरेति भाव । कारण यत् कार्येणैकीभावं गच्छत्यतो न नित्य यत्-च कार्ये सयुक्तमतो नामदित्याह-स्यो
वेति । ननु सामान्यादीना द्रव्यादिव्यतिरिक्तानामभावे कथं द्रव्यादीनि सामान्यवन्ति भवतीत्यनाह-अजातिमन्तीति,
द्रव्यस्यैव सामान्यत्वात्वात् जायन्तरापेक्षा नास्तीति भाव । तद्वै द्रव्यस्यैव गुणसमैक्यासांन्याविशेषसमवायात्मकतया एकत्वात्
सम्बन्धात्मकत्वाच्च कार्यकारणानिभानो नासुपपन्न, अनेकत्वे तु कारणे कार्यस्यासत्त्वात् कारणत्वाद्यनुपपत्तिरेव प्राशुक्तविधिनेत्या
30 यथेनाह-एव तावन्ति । प्रकारान्तरेण द्रव्यादे कारणत्वमकारणत्वञ्च, नियतत्वमनियतत्वञ्च सम्बन्धमसम्बन्ध च जातिमत्वम
जातिमत्त्ववेति द्वायति-अथ वेति । नाथयति-अकारणेति, यथा सामान्यविशेषसमवाया न कारणत्वञ्च न समवायि
कारणासत्ता, निया असत्त्वा-समवायसहिता अचानय -पातिशब्दा स्वत सत्त्वात्वात् तस्यैव द्रव्यादीन्यपि स्वत सन्ति,
एकत्वात् तस्मान् अकारणनिरागमन-धाजातीनीति भाव । स्वत सत्त्वात् च सामान्यादीना द्रव्यादिवत् कारणत्वमनित्यत्वं
सम्बन्धत्वं जातिमत्त्वं भवतीत्याह-कारणेति । सदेव सत् सत आत्मत्वात्-स्वत सत्त्वात् स्वसदेव सत्ता, न तु तद्वदिति
रिक्ता तत्त्वत्वात् यद् यदात्म तत् स्वत सत् यथा सत्ता सत्तास्वरूपा स्वत मतीति न स्वत सत्त्वं द्रव्यादावसिद्धमित्या
30 शब्देनाह-स्वसत् सत्त्वादित्यर्थ इति । द्रव्यादि सामान्याद्यात्मक सामान्यादि च द्रव्याद्यात्मकम् इतीतरतरेकभवनतात्मक
वस्तु तस्मात्वेतरेतरधर्मात्मकमपि सन्ति । सर्वं वस्तु ह्यसत्त्वेन कारणनकारणञ्च नित्यमनित्यञ्च सम्बन्धमसम्बन्धञ्च जातिमत्त्वा
नियम-ज्ञानेनाह-उभयमिति । ननु यथाविशेष समवायस्यैकत्वं तावत्वात् न्युत्वे सत्त्वरूपसत्तासत्ताश्च यन्त्रस्य परिहारो निहितो न

कारणनित्यानित्यसम्बन्धासम्बन्धनातिमद्जातिमत्तरानि द्रव्यादीना सामान्यादीनाश्च सर्वस्य यस्तुत्यात्
द्रवात्मनस्त्व भवत्येव, इतरेतररूपैरभयनाविशेषात् ।

यद्यपि च समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्ग इति दोष उक्त स तदवस्थ एव, यद्गना सम्बन्धिनामेकसम्बन्धभावात्, वागादिगणधमिधानयत्, तस्माद्द्रव्यत्वसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे कमणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्याताम्, पदार्थलक्षणव्यवस्थानस्याभावात् पडपि पदार्था निरर्त्तन्ते कथम्? समवायस्यैकत्वात् द्रव्यत्वेन गुणरमणो सम्बन्धाद्द्रव्यत्वात्तयोश्च स्वरूपस्य हानि, तत्त्वविशेषणमेदाद्धि तस्मैद स्यात्, छत्रिदण्डियत् ।

यद्यपि चेत्यादि, निष्ठाया सम्बन्धस्य च सत्तथैकफलत्वरूपिपादनार्थं समवायस्यैकत्वादेव काल इत्युक्त्वा पुनरत्र यो दोषश्चोदित सङ्करप्रसङ्ग इति स तदवस्थ एव दु परिहार, यद्गना सम्बन्धिना-10 मेकसम्बन्धभावादिति हेतु, यद्गो हि सम्बन्धेनैकसम्बन्धीभूता, तत तेवा सङ्कर, वागादिगणधमिधानयत्, यथा गौरित्युक्ते वाग् दिग्भूतदम्यादिभिरेकस्य गोग्द्रव्यस्य वागादिशब्दपदार्थावत्यात्तत्तदात्माऽसौ, तत्तदर्थप्रतिपादनात् तत्तत्सम्बन्धधादुमुक्त्येवेद सम्बन्धीति निर्णय व्यवस्थापयितुमाक्यत्वात् सर्वेषा दशानामिष्ट कारणकार्योधार समवायोऽपि तथा ज्ञेय, द्रव्यत्वेनेव गुणत्ववर्मत्वादिभिश्च सम्बन्ध इह लिङ्गाविशेषणद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैव समवाय, तस्माद्द्रव्यत्वरसम्बन्धाद्यथा द्रव्ये द्रव्यत्वबुद्धिं तथा गुणे 15 कर्मणि च द्रव्यत्वबुद्धिं कुर्यादिति सर्वस्य सर्वाभिधानप्रत्ययौ स्यातामिति सामान्येन सकरदोष उक्त, पदार्थत्वादि द्वितीय सङ्करप्रकार, पदार्थाना पण्णा द्रव्यादीना लक्षणव्यवस्थानस्याभावात् पडपि पदार्था

युक्त स, तदापि तादवर्त्तय्यादिताह-यद्यपि चेति । व्याचष्टे-निष्ठाया इति, वैशेषिकेण यत्न कार्यस्य निष्ठा तदैव गत्या सम्बन्ध इत्येकान्ताप्रतिपादनार्थं समवायो ह्येव तस्मात् यदैव समवाय सम्बन्धत तदैव सर्वे तन्सम्बन्धिनीऽपि सम्बन्धयते, इतरथा समवायस्य भानात्वं स्यात्, यो हि तदा न सम्बन्धना समवायोऽपि तानां नाम्नि पश्चात् तन्सम्बन्धकारे भवतीति तत्र नेष्टम् 20 तस्मात् समवायस्यैकत्वादिशया सत्ताया सम्बन्धस्य चैव काल इति समवायस्यैकत्वं व्यन्यथाप्य ननु समवायस्यैकत्वे समवाय-सम्बन्धिना सर्वेषामेव प्रसङ्गात् सत्तर स्थिति सङ्करप्रसङ्गमाशङ्क्य तस्य सत्त्वेऽपि यथा प्रतीति व्यन्यथेति निराहृत तत्सङ्कर प्रसङ्ग परिहृतुमाक्य एवमिति भाव । तत्र हेतुमाह-यद्गनामिति, अवयवावयवियुग्मुक्तिव्याक्रियारज्यादिव्यक्तिविशेषनित्य-द्रव्याणां यद्गना सम्बन्धिना समवायस्यैकत्वे गति सम्बन्धत्वदित्यर्थ । यद्गो हीति अनेनैकत्ववादाय एव समवायस्य सम्बन्धेनैकत्वं सम्बन्धिना जाता न तु पृथक् पृथक् सम्बन्धिना अन एव सत्तर इति भाव । इष्टान्तमाह-वागादीति 25 'स्वर्गोपुत्रवाम्ब्रह्मैरुद्देशेनैव शृणुते । सन्ध्याया श्रिया पुनि मा' इति शोभात् वागादिदशान्वेषेण गान्ध्या इष्ट, तत्र गौरित्युक्ते विनियमकाभावात् वागादिदशान्वेषेण वागादिशब्दपदाव्यवयवस्य गोग्द्रव्यस्य तत्र तत्र तस्य शक्तावात् अवयवस्य गान्ध्याया नाम्नि नि निर्णय व्यन्यथा रिशानुं न शक्यत इति दशार्थाभिधानि चान् भोग्द्रव्यस्य संकीर्णता, एवमेव अवयवस्य व्यन्यथित्वात्सामान्यभिधेय समवायस्यैव सङ्कीर्णत्वात् सत्तरप्रसङ्ग सम्बन्धिनां दु परिहार एवमिति भाव । समवायस्यैकत्वं दर्शयति-द्रव्यत्वेनेवेति इहत्याकार्षं हानि शब्दप्रयोग वा समवायस्य विक्रम, द्रव्यत्वगुणवर्मत्वादिषु तत्र व्यन्यथविशिष्टम्, 30 मेदसाधकलिङ्गाभावात्, तस्मादत्र समवाय इति भाव । तदर्थं तस्यैकत्वं सङ्करं दु परिहारमाह-तस्मादिति, नचेत्तत्र समवाय तदा यथा द्रव्य द्रव्यत्वबुद्धि समवायान् तथैव गुणादापि द्रव्यत्वसम्बन्धस्य समवायस्य सत्त्वात् द्रव्यत्वबुद्धिरपि स्यात् सम्बन्धसत्त्वे सम्बन्धितरस्यावयवत्वरिति भाव । एवं द्रव्यवगुणत्ववर्मत्वादितामा यानां परस्परसङ्करप्रसङ्गमुक्त्या पदार्थेषु यद्गना सङ्करं दर्शयति-पदार्थेति । कथं सत्तर इत्यत्राह-लक्षणोक्ति, यस्य यत्स्वरूपि तस्य तत्र व्यवस्थां कर्तुं न

निर्जन्त इति । कथमित्यादि, व्याख्या-समवायस्यैरत्वात् द्रव्यत्वेन गुणकर्मणो सम्यग्वाद्द्रव्यत्वात् तयोश्च स्वरूपस्य गुणत्वस्य कर्मत्वस्य च हानिरिति दोषो, तत्त्वविशेषणभेदादिति तद्वेद स्यात्, छत्रि दृष्टिद्वयमिति वैधर्म्यदृष्टात् - छत्रविशिष्टः छत्री, दण्डविशिष्टो दण्डी, न तथेह द्रव्यत्वस्य कश्चिद्वेगोऽस्ति कार्यकारणाधाराधेयसमायात्तौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत्, न, तयोर्गुणकर्मणो

5 गुणकर्मभारनिवृत्त्या प्रथमद्रव्यभावनिवृत्ति, तद्यथा य उक्त कार्यकारणाधाराधेयसमवाय त्तस्यैकरात् स द्रव्यभावेन सम्वन्धात्ते द्रव्यमेवैक करोति, ततश्च द्रव्यलक्षण नास्ति, क्रिय यद्गुणवत् समवायिकारणमिति, तदभावात् द्रव्यम्, न गुणकर्मणि तथा लक्षणातीति द्रव्य स्यापि द्रव्यभावनिवृत्ति, एव गुणकर्मणोरपि ।

कार्यकारणेत्यादि, कारणमाधारश्च द्रव्यम्, आधेये कार्ये च गुणकर्मणी, तयोर्मिथं

10 कार्यकारणयोर्धाराधेयोश्च समवायात्तौ गुणकर्मभावौ भविष्यत इति चेत् - एयञ्चेत् मयसे मा सत्या, अत्रोत्तर तयोगुणकर्मणोरित्यादि यावत् प्रथमद्रव्यभारनिवृत्तिरिति तावद्गुणकर्मणोऽप्युपनिषत्तत्त्वं, उपरिततो अथस्त व्याख्या-गुणकर्मणोर्गुणकर्मभारनिवृत्तिद्वारेण द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिरारयाते तद्यथा-य उक्त कार्य कारणाधाराधेयसमवाय त्तस्यैकरात् यो द्रव्यभावेन गुणकर्मणो समवाय स एक, तेन द्रव्येण सम्वन्धात्ते गुणकर्मणी द्रव्यमेवैक करोति, ततो गुणकर्मणी निर्जन्ते, तत्रिवृत्तौ द्रव्यमौश्रव्यभावाद्भाष्यो

15 न च कारणम्, समवायिना गुणकर्मणाभभावात्, ततो द्रव्यस्य द्रव्यलक्षण नास्ति क्रियावद्गुणवत् समवा यिसारणमिति, - क्रियागुणाभावात् द्रव्य तद्वन्न गुणकर्मणि तथा लक्षणातीति, इतिशब्दो हेतुर्थे, यस्मात्

गम्यत इति पदायानां पदत्वेन व्यवस्था हीयत इति भाव । व्यग्रत्वात्सुम्भवेन दर्शयति-समवायस्यैरत्वादिति, गुण्य कर्मणो हि गुणव कर्मत्वं स्वहृत्पत् यदि समवाय एकत्वाद् गुणकर्मत्वोदितसमवायस्यैव द्रव्यवसमवायत्वात् तत्र गुणत्वादिसम वायात् गुणत्वादिमत्तवद्रव्य त्तसमवायत्वाद्द्रव्यवसायत्वात् गुण्य गुणत्वमेव धर्मगण्य र्मत्वमेव स्वरूपमिति न स्यात्, तथा च

20 द्रव्यगुणकर्मणो परस्परं भे । न स्यात् धर्ममेप्रयुक्तो हि धर्मिमेव धर्मव द्रव्यत्वादि सर्वत्रान्ताति कर्म भेद स्यादिति भाव । विशेषणभेदादिगण्यमेव दृष्टान्तमाह-छत्रीति छत्रविशेषण न दण्डविकिष्ट दण्डविशिष्टव न छत्रविशिष्ट इति छत्रदण्डविशेषण मेत्तु विशेष्यस्य पुष्यार्थव्यं भेद न तथा द्रव्यत्वस्य सारत्वेन भेदोऽस्तीति भाव । अथ नास्ति गुणकर्मत्वोद्देशनि, द्रव्यभिन्नयो गुणकर्मणो मिद्वत्त्वादिनाशश्च समाधत्त कार्यकारणेति । ननु समवायस्यैरत्वेऽपि तत्सम्वन्धि न एतत्त्वं न सम्भवति, ह्यनथा द्रव्यत्वं सामाज्यमेव न स्यात् अनेच्छतिताभावात् तस्मात् धर्ममेदाभावेऽपि कारणा तरेण धर्मिमेदतिच्छेदा न समवा

25 यैकत्वप्रयुक्तं सम्यग्द्वयत्वम् तथा हि द्रव्यं हि गुणकर्मणा समवायिसारणमत एवाधारश्च गुणकर्मणी च द्रवाध्रव्यत्वेन प्रतीय मानतसा उपादानकारणजन्यत्वाच्चाधेये कार्ये च, तस्मात् गुणवत्त्वात् समवायिसारणत्वाच्च स्वसमानासमानातीतिभेदो व्यापारं द्रव्यमिति द्रव्याहुणकर्मणोभिन्नत्वात्, समवायस्यैरत्वेऽपि गुणकर्मणोभभावात् गुणत्वं कर्मत्वम् भवत एव, सम्यग्धैकत्वस्य सम्यग्धैकत्वप्रयोजकत्वात्तत्त्वात्तद्यथा व्यापारे कारणमाधारश्च द्रव्यमिति । तदेतत्तत्त्वं निराकर्तुं प्रतिज्ञावाक्यमाह-

30 इति, द्रव्यभावेन-द्रव्यस्य पदार्थेन गुणकर्मणो समवाय एक, स द्रव्येण सम्पदे गुणकर्मणी द्रव्यमेव करोति, ते निवर्तते, द्रव्यरूपतापन्नत्वात् एवच गुणकर्मणोराधयिसारणत्वात् कस्याप्य कारणश्च द्रव्य भवत् तस्मात् क्रियावद्गुणवत् समवायिसार णमिति द्रव्यरूपसम्वन्धेयप्रकृतम्, तत्रैव द्रव्यभावात् गुणकर्मणी कर्माश्रयेताम् कस्माद्भा भवतामिति ते अपि न स्त इति भाव । एवमेतल्लक्षणातीति गुणानां कर्मणोभावात् द्रव्यनिवृत्तेर्द्रव्यभावस्य द्रव्यत्वस्य निवृत्तिरित्याह-यस्माच्चेति । क्रियाव

सन्धेवेदत्क्षणानि गुणकर्मणि, तेषामाश्रयिणा समवायिनामभावात्तत्रिवृत्तौ द्रव्यस्यापि द्रव्यभावनि
 वृत्तिः, गुणरत्नमत्रायिभारण क्रियावत्द्रव्यमनेन्द्रव्य वा द्रव्य स्यात्, तथेत्य नाद्रव्य नानेकद्रव्य
 सम्भवति, तस्माद्गुणकर्मणा गुणकर्मभावनिवृत्तौ द्रव्यभावनसम्भवेऽसति गुणकर्मणात्मनाश्रयत्वाद्द्रव्यस्य
 द्रव्यभावनिवृत्तिरिति द्रव्यपदायनिवृत्तिरुक्ता, अथवा तद्विष्टेन द्रव्यत्वेन सर्वगतेन मन्त्रये सति गुणस्य
 कर्मणो वा द्रव्य द्रव्यत्वेनासम्बद्धमिति द्रव्याभावः, तद्भावाद्गुणकर्मणी न द्रव्याश्रिते, ततो द्रव्यलक्षणा- 5
 युक्तेद्रव्यभावनिवृत्तिः, किं द्रव्यलक्षणमिति चेदुच्यते क्रियागुणरत्नमत्रायिभारणमिति, तत्तु कार्यकारणा-
 धाराधेयसमवायमैतत्वात् गुणकर्मणोर्द्रव्यभूतत्वात् क्रियावत्द्रव्यम नास्ति यस्मान्न तु गुणकर्मणि तथा
 लक्षणानीति-गुणस्य द्रव्याश्रयादिलक्षणत्वात्, एकद्रव्यादिलक्षणत्वात्कर्मणः, एतत्तु लक्षणभावापेक्षा
 द्रव्यस्य द्रव्यभावनिवृत्तिः, गुणकर्मलक्षणायुक्तेरिति, तत्रश्च द्रव्यस्वीत्यादि, आश्रयाभावाद्गुणकर्मभावनमा-
 पाद्य आश्रयभावेऽपि द्रव्यस्याश्रयस्याभाव इति गतार्थम्, एतद्गुणकर्मणोरपि गुणकर्मलक्षणव्यवस्थानात् 10
 गुणकर्मभावनिवृत्तिरुक्ता वेदित या, एतत्तु द्रव्यगुणकर्मणा व्यवस्थितलक्षणभावात् निवृत्तिः ।

तथा—

द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यत्रयगुणत्रयकर्मत्वादीनामाश्रयाभावादानुपपत्तिः, परस्पररूपापत्त्या
 परस्परभावनिवृत्तौ द्रव्यादिपदपदार्थनिवृत्तिः, यथाधाराधेयभावेदे सयोगाद्विवृत्तित्वात्
 समवायस्यानित्यत्र स्यादिति पूर्वपक्ष कृत्या परिहारमाह वैशेषिकः, न, बहूनामेकत्वात्, न तु 15
 द्वयोर्द्वयोः सम्बन्धत्व सयोगवत् समवायस्येति, एतेनापि सङ्करप्रसङ्गः, पदार्थलक्षणव्यव-
 स्थानासम्भवात् पदपदार्थनिवृत्तिर्वा, यत्तु प्रत्युक्त नाधाराधेयनियमात्-यद्यप्येक एतद्
 समवाय तथाप्याधाराधेयनियमोऽस्ति द्रव्य एतद् द्रव्यत्व गुण एतद् गुणत्व कर्मण्येव कर्मत्व
 सर्वत्र चैक समवाय इति एतदपि प्रत्युक्त सर्वत्र सर्वाधेयवृत्तौ सर्वाभिधानप्रत्ययसकार्यत्वात्
 कथं द्रव्यादीनि प्रतिनियतानीति ।

20

द्रव्यगुणेत्यादि, द्रव्यत्व[गुणत्रय]कर्मत्वादीनामाश्रयाभावादानुपपत्ति सामान्यविशेषाणाम्,
 आदिमहणात् सत्ताया, तत्राचष्टे-परस्परेत्यादि भावितार्थं यावत् पदपदानिवृत्तिरिति, यथेत्यादि,

एकान्तरात्तद्विनिर्णय इत्यमरस्य वा स्यान्तद्व्यर्थं वा उभयमपि नास्तीति प्राह-गुणत्रय इति । निगमयति द्रव्यपदायनेहस्तु-
 पनादतम्-तस्मात्तिति । प्रथमान्तरेण व्यतिरेकतो धर्मभावात् निरूपयति-अथचेति, सतगतस्य द्रव्यस्य सम्भवाद्गुणकर्मणी
 इत्यम्, न तु इत्य, इत्यवनागम्य पार, अत एव तं न इत्याश्रिते इति द्रव्यस्यगुणभावात् इत्यं नास्ति क्रियावत्त्वं गुणत्व 25
 हि द्रव्यत्वम् उच्यते क्रियागुणयोर्द्रव्यत्वात् लक्षणमिति भावः । तथा गुणकर्मणोरपि नास्ति तत्त्वत्वं तयारन्त्यत्वं
 एतान्तरात्-यस्मात्त चिति, इत्याश्रयि भगुणवत् सयोगविभावाच्चारणमनवेध इति गुणत्रयम्, एतद्द्रव्यगुणौ सयोगवि-
 भावेनवेधकारणमिति कर्मलक्षणम् गुणकर्मणौ इत्यन्वापैत लक्षणे सम्भवत्, एवं लक्षणभावाद्द्रव्यभावनिवृत्तिरिति भावः ।
 उपरीना लक्षणमादाश्रयस्य इत्यन्वाभव गुणकर्मणोर्भाव इत्याह-आश्रयाभावादि । द्रव्यभावनिवृत्तिरितिपानात्
 गुणकर्मभावनिवृत्तिरपि यथैवैव इत्यन्वाकर्मनिवृत्तिरिति सिद्धेलाह-एवं गुणकर्मणोरपि । द्रव्यादीनामभावमाह-द्रव्य 30
 गुणेति । तन्मयमैतन्माह-परस्परेति । द्रव्यादीनां परस्परायं गुणकर्मत्वविपर्ययधर्मसम्भवात्तया द्रव्यत्वनिवृत्त्या इत्या

आधाराधेयभावेन भेदे मति सयोगवद्विवृत्तित्वात् समवायस्य, ततश्चानित्यत्र स्यादिति पूर्वपक्षे पृत्वा परिहारमाह वैशेषिके-न, बहूनामेकत्वात्-बहूना द्रव्यादीनामेक समवाय इति स्वरूपवर्णन द्विवृत्ति-प्रतिषेधायम्, न तु द्वयोर्द्वयोरित्यासियोगेन त्रैधर्म्यं गतार्थं यावत् समवायस्येति, आचार्य आह-एतेनापीत्यादि, एतेन अनित्यत्वपरिहारवचनेनापि सङ्करप्रसङ्ग, सामान्येन त्र्ययस्थानाभावात्, सर्वत्र सर्वाधेयवृत्तौ

5 समभिधानप्रत्ययसङ्कर, विशेष्य च पदाथलक्षणत्र्ययस्थानासम्भवात् पद पदार्थनिवृत्तित्वेत्यादिरुक्तमन्वयस्य ण्य दटीकृत, बहूनामेकसमवायाभ्युपगमात्, तत सङ्करादुक्तात् पदपि पदार्था निवृत्तित्वात्, तन्निरवृत्तौ समवाय्यभावात् समवायनिवृत्तेस्तस्यामन स्युष्णस्येव कुतो नित्यत्वमनित्यत्व वा ? यत्तु प्रत्युक्तमित्यादि सङ्करोपस्य यदुत्तरमुक्त न, आधाराधेयनियमादिति, यद्यप्येक इत्यादि तद्व्याख्या यावत् कर्मण्येव कर्मत्वमिति, मन्त्र चैत्र समवाय इत्यनेन द्विवृत्तिपरिहारेणानित्यत्वमपि परिहृतमिति वैशेषिक आचार्य

10 आह-एतदपि प्रत्युक्तमित्यादि गतार्थं यावत् प्रतिनियतानीति द्विवृत्तित्वमेवासेति च वक्ष्यति ।

यत्सूच्यतेऽन्यगम्यता तावत् यथा कुण्डदधिसयोगे दध्याधेय कुण्डमेवाधार इति

नियमस्तथा द्रव्यादीना समवायैकत्वेऽव्याधाराधेयनियम स्यादिति, इदमपि स्वप्नादेनैयोत्तर मार्गविधान कृत त्रया, न तु तथा सङ्कराभावो घटते, यदि दधिमधूदकादिभिर्बहुभिराधेयै कुण्डाधार सयुक्तो भवति तत किमिति सङ्करो नास्ति ? यदि सर्वात्मक समवाय एक एव

15 भवति तदा किमिति सङ्करो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्ति समवायस्य, यत सयो

यमवादात्रयमात्रम् यामान्यादीनामभावं पदपरशद्विवृत्तिरिति भाव । बहूनामेक समवाय न तु सयोगवत् द्वयोर्द्वया तथा मति सयोगवद्विवृत्तिस्यै स्थापिति वैशेषिकमतमावाहते-आधाराधेयैति, आधाराधेयमेतन् समवायस्य भेद द्विवृत्ति त्वात् सयोगो यथाऽपि नित्यऽयमपि व्यापिति पूर्वपक्ष विधाय प्रान्तमतिराह नैव भेद समवायस्य, बहूनामन्वयाभ्युपगमेन सङ्करवधर्म्यार नातिवचमिति भाव । अनन्वयभ्युपगमेन सङ्करप्रसङ्गो दुवार इत्याचार्य आह आचार्य इति । सामान्येनेति

90 गम्यत्वविशेषेण सामान्या प्रतिनियतपदाधानां प्रतिनियतधर्मिषु प्रतिद्वौ तस्मा विशिष्य पदार्थाना रक्षणायभिधानं भवत्, सा च प्रतिद्वौमि तत्र तत् बहूनां गमनायाहाकारेणाध्यानां सर्वेषा निरिच्छेषु अधिपत्तेषु चेतोर्विदोपणसम्प्र चप्रयुक्ताभिधानानां इत्यनुपगम्यतां ताभिधानाभिधेयप्रकृत साधारण्यं कथ प्रतिनियतानि लक्षणानि भवेयु, अतो लक्षणव्यवस्थाभावात् पद पदार्था स्ति स्ववस्था न स्थापित भाव । न च समवायाऽस्त्येति कथ पदपदार्थनिवृत्तिरित्यत्राह तन्निरवृत्ताविति, इत्यादिपद पदार्थानासौ समवायाधाराभावात् समवायोऽपि नास्ति तस्मात्तत्रैव वापिनापि निराधारेति भाव । नन्विद्वयद्विज्ञाव्यो हि

25 समवाय इद्विवृत्ति प्रतिनियता इत्यत तदनुपपत्त्या कथ्यमाहा हि समवाय एकं वा स्वादेनेको वा तदविरोधेनैव कल्पनीय, नहि प्रमाणा यात् । प्रमेय तद्विद्वद नाम स्ववृत्तिः इत्यं गुणकर्मसामान्याधारतयं विपरीतवृत्ति न तु गुणकर्मत्वात्तथा रतया इत्यं कनाधारतया वा गुणकर्मसामान्यानि च द्रव्याधेयतयैव विपरीतरोदीत्याधाराधेयनियमात् समवायस्य बहूना सम्प्रत्ययेऽपि न सङ्कर इति वैशेषिकेणाहो दशयति-यदुत्तरमुक्तमिति । तन्वमाधाराधेयनियमात् सङ्करानुपपत्तौ न समवायस्य द्विवृत्तिसम्प्र पन्त्र सयोगवद्विवृत्तिसङ्करादपि तु एक एवमि आस्य वशेषित्वस्य सचयति-सर्वत्र चैक इति । अत्र वैशेषिके

30 ननु सनरागो यदहं तदा इत्यवारीनां सङ्करप्रसङ्गं शुण्ठत्वादिगमनायस्य इत्यं गम्यतादित्याहाकाराधेयनियमादेनासङ्कर कस्यि इत्यं वदुःखमन्वयमात्र एक तथापि तथा न इत्यंमाधार, तत्र तथापप्रतीते इत्यप्येव हि इत्यं च प्रतीयत इत्यं च इत्यं च कर्मण्येव कर्मत्वं नायत्रैत्यं कर्मत्वं नित्यत्वं नित्यं यथा कुण्डदधौ सयोगविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारे न र्हातारप्रथमप्रतिनियम इति नान्यथाप्रसङ्गमर्थविशेषेणात्रापि नियम उपपत्त्यत इत्याह तन्मन्मतेवात्र सङ्केपतो विवृत्ति-यत्सूच्यत इति । नियमाऽविनियमप्रायश्चात्तयन्वितिरिवाभ्याम् अवयव-ज्ञानस्य सनवाविशेष, तेनैवसमवायविधिः,

गाद्वैधर्म्यमुच्यते सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्व त्वयैवोपपन्न्यते, द्वयविशिष्टा मिधानप्रत्ययत्वात् कुण्डदध्यादिसयोगत्, यथा कुण्डदध्नो. सयोगे दध्ना कुण्डेन वा विशिष्टे तन्निमित्तमभिधान प्रत्ययश्च दृश्यते तद्विवृत्तित्वञ्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुणयो विशिष्टे तन्निमित्तमभिधान प्रत्ययश्च स्यात् तद्विवृत्तित्वञ्च, तथा च समवायस्य सयोगत् द्विवृत्ति-
त्वादनित्यतैव ।

यच्चूच्यतेऽधगम्यता तावदित्यादि, इदं तस्य दोषपरिहारप्राणमर्वस्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियमातिप्रसङ्गः [१] भावगत गतार्थं यावत् समवायैर्ऋतेऽप्याधाराधेयनियम म्यादिति, आचार्य आह— इदमपीत्यादि, स्ववादेनैवोत्तरमार्गो विहितोऽस्य तथा—इहेदमित्यादिना समवायलक्षण व्याचक्षणेनाधारा धेयमन्वयक्षानलक्षणत्वात् कार्यकारणयोश्चाधाराधेयभेदानसम्बन्धिनो कुण्डदधित्वात् तेन च सुभाषितोऽ-
यमथ, तेनैव वयं भ्रूम—न तु तथेत्यादि, न तु तथा सङ्कराभासो घटते उक्तप्रकारेण, कुण्डदधिसयोगाद्-
घटान्ते यदि दधिमधू[द]कादिभि बहुमिराधेयै कुण्डाधार सयुक्तो भवति तत किमिति सङ्करो नास्ति ?
तथा यदि सर्वात्मक समवायो द्रव्यगुणान्मद्रव्यगुणत्वान्मर्त्तसत्तायाधार एक एव भवति तदा किमिति सङ्करो न स्यात् ? नापि च द्विवृत्तित्वनिवृत्ति समवायस्य, यत सयोगाद्वैधर्म्यमुच्यते त्यथा द्वयोर्द्वयोरि-
त्यादिना, तत्र साधन सर्वत्रैव च द्रव्यद्रव्यत्वादिसमवाये द्विवृत्तित्व त्वयैवोपपन्न्यते, साधयामश्चैतद्वि-
वृत्तित्व सम्भवे द्वयविशिष्टाभिधानप्रत्ययत्वात्, कुण्डदध्यादिसयोगत्, यथा कुण्डदध्नो सयोगे विशिष्टे 15
तन्निमित्तमभिधान प्रत्ययश्च दृश्यते दधिकुण्ड कुण्डदधि वेति तद्विवृत्तित्वञ्च तथा समवायेऽपि द्रव्यगुण-
योरित्यादिद्विवृत्तित्ववर्णनम्, तस्मात्तत्पूर्वपक्षितदोषासङ्गस्तत्पक्ष समवायस्येतत् आह—तथा चैत्यादि
यावदनित्यतैवेति गतार्थम् ।

व्यतिरेक—द्रव्यवादिनिमित्तानां गुणादावभाव । इदमवोचदोषपरिहारप्राणत्वञ्च तव पूर्वपक्षे इति दर्शयति—इदं तस्येति ।
उत्तरयति—इदमपीति । इहेदमित्यादिनेति, इहेदमिति यत कार्यकारणयो स समवाय इति सन्तु कार्यकारणयोरित्य 20
नेनाकार्यकारणयोरपि ग्रहणम् असम्बद्धयोरित्यमानत्वमयुतसिद्धि, तत्र इह कुण्ड दधि, इह कुण्डे दधराणीतिवत् इह तन्तुपु
पट इह वीरणेपु कट इह द्रव्ये गुण कर्म वा इत् यदि गोत्वमितीदृशुद्विरूपयते सय तन्वादिपटादेरेव सम्भ्रमत्तरेण नोत्स
सुमद्वि तस्मात् प्रतिनियताधिकरणत्वेव समवायोऽनुपीयत इति त्वयिष्यदात्मानैवोत्तरं विधानं भागा विहित इति भाव ।
कुण्डदधिप्रा-तेनाधाराधेयनियम एकसमवायवे य उच्यते तत्रोक्तप्रकारेण घटते तेन च सङ्करो दुर्वार एव न हनेनिरूपितत्वे
समवायस्य प्राक्तसङ्करदोषव्यावर्तनायाधाराधेयनियम साधयितुं द्विनिरूपितस्योपदृष्टान्तो घटते, अनेनिरूपितविषय सङ्कर 25
दोषवियुक्त यदि दृष्टान्त स्यात् म्यालामाधाराधेयनियमत सङ्करदोषाभावा तथा तु नास्तीत्याशयेनाह—न तु तथेति,
अनेनिरूपितसयोगसमाधानया संकमाह—यदीति । न वा समवायस्य द्विवृत्तित्वनिवृत्ति घटते सयोगान्धर्म्येण, द्वयोर्द्वयोरैव
विशिष्टाभिधानप्रत्ययदर्शनात्, तथा त्वयाऽपि तत्र तत्र द्वयोरेव समवायप्रदर्शनाच्चैत्याह नापि चेति । द्विवृत्तित्व समवायस्य
साधयाम न्याह—साधयामश्चेति, यस्या समवायस्य द्विवृत्तिवपुष्वप्यत तदेव कर्म समवाय साधयाम इत्यर्थ । दृष्टान्त
दार्ष्टान्तिक्याहैतुसाधये घटयति—यथेति । एवञ्च द्विवृत्तित्वसिद्धौ संयोगात्प्रा-तन तस्मात्पनिवृत्तमित्याह—तथा चेति । अथ 30
समवायस्यकत्वेऽपि द्रव्यत्वगुणत्वादीना विशेषणानामाधयाना महिषैवाधाराणां द्रव्यादीना नियमो भवति उत्पद्यते हि स्वतत्त्वा

यच्चिद स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्ते परस्परव्यतिरिक्तैराधेयैर्द्रव्यत्वादिभिराधाराणा
 द्रव्यादीना नियमन द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञानमित्यादि, अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोध उद्गाह्यते
 त्वया, न हि समग्रायस्यैकत्वे व्यतिरेको नियमश्चास्ति, अविशिष्टत्वादतो न स्यात् द्रव्येष्वेव
 द्रव्यमिति ज्ञानम्—एव ते द्रव्येष्वपि गुणज्ञान स्यात्, गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य, गुण
 १० वत्, एकत्वे योऽय द्रव्यस्य द्रव्यभावेन सम्बन्ध स एव गुणस्यापीति प्राप्त द्रव्यस्यापि
 गुणत्वम्, तस्य गुणभावेन सम्बद्धत्वाद्गुणवत् द्रव्यभावनिवृत्तिरिति । तस्य द्रव्यस्य गुण
 भावेन सम्बद्धत्वाद्गुणभूतस्य गुणानाश्रयस्याभाव, असति द्रव्ये कस्य गुण इति गुण
 भावनिवृत्ति तद्व्यक्त्यानुपपत्ते क्रियावद्गुणवत्समवाधिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् द्रव्याश्रय्य
 गुणान् सयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणमिति, ततश्च गुणेष्वपि द्रव्यज्ञान
 10 स्यात् किं कारणम्? द्रव्यज्ञानकारणत्वात् समग्रायस्य, द्रव्यवत्, एकत्वे योऽय गुणस्य
 गुणभावेन सम्बन्ध स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्त गुणस्यापि द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च
 तस्य द्रव्यत्वापत्तिर्गुणत्वत्यागश्च द्वे अनवस्थाने ।

यच्चिदमित्यादि परोक्षमेव ग्रन्थमतिदिशति यावज्ज्ञानमित्यादि, द्रव्यादीनामाधाराणा द्रव्य-
 त्वादिभिराधेये परस्परव्यतिरिक्तैर्विशेषणैर्नियमो भवति, स्वतत्त्वानुरूपप्रत्ययोत्पत्तेरिति, अत्रोच्यते—
 15 अनेन स्वपक्षे प्रत्यक्षविरोध उद्गाह्यते त्वया, कथम्? न हीत्यादीना भावयति, हिशब्दो हेत्वर्थे,
 यस्मात् समवाय एक तस्माद्द्रव्यादे द्रव्यत्वादिभिरविशिष्टत्वात् व्यतिरेको नियमश्च नास्ति, अतो
 द्रव्येष्वेव द्रव्यमिति ज्ञान न स्यात्, तस्य व्याख्या एवमित्यादि—एव ते समवायैरत्वे द्रव्येष्वपि गुणाना
 स्यादविशिष्टत्वात्, गुणेष्विव, अपिशब्दात् कर्मस्वधि, किं कारणम्? गुणज्ञानकारणत्वात् समवायस्य,
 निमित्तं? गुणवदिति, गुणेष्विव गुणवदिति साधन, तद्व्य व्याचष्टे—एकत्वे योऽयमित्यादि यावत् द्रव्यस्यापि
 20 गुणत्वम्, यदि दधिमधून्कादीना कुण्डसङ्कीर्णानामविवेके नियमेनायमस्यैव स्वभावा इत्यशक्यमवधारयितुं

रूप एव प्रत्ययो द्रव्यमिदं न गुण न कर्म वा, गुणोऽयं न द्रव्यं न कर्म वेत्यादीनि शब्दे—यच्चिदमिति । तदेव व्याचष्टे—
 परोक्षमेवेति, वैशिष्ट्येणमेवैतत् सद्रूपतया पदार्थाविशेषेऽपि विलक्षणनिमित्तसापेक्षविलक्षणप्रत्यया अविश्वानिदं अतु
 भूयन्त इति यं विशेषमवगम्य पदार्थे द्रव्यं कथं गुण इ? कर्मत्वादिविलक्षणविशिष्टबुद्धयो भवन्ति ता विशेषणीभूतकर्मनिमित्ता
 इति अविशिष्टमपि विशेष्यं द्रव्यत्वाद्यो विशेषणभूता धर्मा द्रव्यमिदं गुणोऽयं कर्मदमित्येवं नियमयति सम्बन्धमैकवत्सीति
 25 भावार्थ । तदेव प्रतिपादनमेव स्वसिद्धात् प्रत्यक्षविरोधमुद्गारयति न हि सम्बन्धस्यैकत्वे न सवन् सत्त्वे सम्बन्धोऽवच्छे
 सम्भवति तथा च द्रव्यवस्वपि सर्वत्र सत्त्वात् न तस्यासत्त्वम्? यत् स्वगम्यपादाधारं ततो नियमयेत्, तत्रियतत्वात्
 विलक्षणा प्रतीतिर्भवेत् तथा तु नास्ति अतो द्रव्यवसमवायस्य सवन् सत्त्वेन इदमेव द्रव्यं नेदमिति विशिष्टं ज्ञानं नैव स्यात्
 शदेनाह—अनेन स्वपक्ष इति, अविशिष्टत्वात्—सर्ववस्तुसाधारणत्वात् सर्वत्र द्रव्यत्वबुद्धि स्यात् न तु द्रव्य—एवेति भाव ।
 अयज्ञानमापन्नमित्त्वाच्च एव त इति द्रव्येऽपि गुणज्ञान स्यात् यथा गुणेषु गुणज्ञान भवति, तत्रिमिति हि गुणत्वं तत्सम
 30 वायं द्रव्येऽप्यस्ति समवायस्यैकत्ववदिति भाव । हेतुमाह—गुणज्ञानकारणत्वादिति, गुणनिषेधज्ञानकारणसमवायस्य
 गुणेष्विव द्रव्येष्वपि सत्त्वानिति भाव । गुणज्ञानकारणत्वं समवाये भवतु नाम तत्र द्रव्यस्य किमिहानाह—एकत्वे इति,

सयोगे, दधिगुणमेव मधुगुण्डमेवोदकुण्डमेवेति, एकत्वात् सयोगस्य सर्वेणापि सम्बन्धात् तथात्रापि यो द्रव्यभावेन सम्बन्ध स एव गुणस्यापीत्येतस्मात् कारणात् प्राप्त गुणतन्-द्रव्यस्यापि गुणभाव, द्रव्य गुणो भवतीत्यर्थं, गुणत्वाभिसम्बन्धाच्च तस्य द्रव्यभावहानि, एव गुणभावापत्तौ द्रव्यभापो हीयत इति पररूपतामापाद्य स्वरूपत्यागभावापदयति, तस्येत्यादि व्याख्यानसाधन याननिवृत्ति, द्रव्य गुणभावेन सम्बद्धत्वात् त्यक्तद्रव्यभाव गुणवदिति एव तावद्द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिर्द्रव्य[त्य]त्यागश्च[द्वे अ]- 5 नवस्थाने, तस्य द्रव्यस्येत्यादि, तद्द्रव्य गुणभावेन सम्बद्धमतो गुणभूत नाशयो गुणान्तरमेति द्रव्यानाशितस्य च गुणस्याभावास्ततो गुणानाश्रयस्य द्रव्यस्याप्यभाव, तदभावादसति द्रव्ये कस्य गुण इति गुणभावेनिवृत्तिर्गुणस्य, तद्व्यग्राणुपपत्ते, क्रियावदित्यादिसूत्रद्वयेन लक्षण दर्शयति, ततश्चेत्यादिदृष्टार्थोपनय, किं कारणमित्यादि कारणप्रश्नपूर्वके पूर्ववन्नापि द्रव्यत्वापत्तिगुणत्वस्यागौ द्वे अ[न]वस्थाने ।
तथा—

10

योऽय गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्ध स एव द्रव्यस्यापीति प्राप्त गुणस्य कर्मणश्च द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाच्च तयोर्द्रव्यत्वापत्ति गुणकर्मभावागच्छ, तस्य द्रव्यस्य गुणभावेन कर्मभावेन च सम्बद्धत्वात् गुणभूतस्य कर्मभूतस्य च गुणक्रियानाश्रयस्याभाव, अमति द्रव्ये कस्य गुण कर्म वेति न गुणकर्मणी तथा लक्षणे, तयोर्लक्षणत्वादसत्त्वात् आश्रयोपलक्ष्यद्रव्याभाव, तस्मिंश्चासति निराश्रययोर्गुणकर्मणोरभावाद्द्रव्यस्य चाभावादाश्र- 15 यिणा द्रव्यत्वादीनामप्यभाव, तथा कार्यकारणयो गुणस्येत्यादि ।

योऽय गुणस्य कर्मत्वेनेत्यादि कर्मणा सह पररूपापत्ति स्वरूपत्यागश्च द्वे अन्वस्थाने लक्षण[र]योगद्वारेण संव्यारयाने गतार्थे यावन्न गुणकर्मणी तथा लक्षणे इति लक्षणाभावापादनम्, तयो[र]लक्षणत्वादसत्त्वात्-तयोर्गुणकर्मणोरलक्षणत्वात् असत्त्व एतुप्पवत्, तदसत्त्वादाश्रयोपलक्ष्य-

कुण्डगताना दधिमधूकृयिना सयोगस्यैकत्वे यथाऽस्यवाय सयोग इति नियमविनू न शक्यत् दधिमध्वादीन् मिथामावापन्नत्वेन 20 विवेचयितुमशक्यत्वात्, तदसत्त्वा दधिगुण्डमेवेदं मधुगुण्डमेवेदमिति न नियम तथैवार्थं समवायो द्रव्यस्य न गुणादिति नियमासम्भवात् द्रव्यसमवाय एव गुणसमवाय इति श्रुत्वा तत्सम्बन्धाद्द्रव्यस्य गुणत्वात् द्रव्यत्वं निवर्तत एवेति पररूपतापत्तिरिति भाव । एव पररूपापत्तौ स्वरूपस्य त्याग इत्यादि-गुणत्वाभिसम्बन्धाच्च इति एव तावद् द्रव्यस्य गुणत्वापत्तिरेकमनवस्थानम्, द्रव्यत्वत्यागश्चापरमित्यनवस्थानद्रव्यभावादितमित्याह-एव तावदिति । प्रोक्तविधयेन गुणस्यापि द्वे अनवस्थाने दर्शयति-तस्य द्रव्यस्येति । व्याचष्टे-तद्द्रव्यमिति, समवायसंज्ञकत्वात् द्रव्य गुणत्वेन सम्बद्धं सत् गुणात्मकमतो गुणाना 25 मनाश्रयत्वात् तदन्वि, तदभावे गुणोऽनाश्रित, तद्वद् द्रव्याश्रयगुणवान् इत्यादिगुणलक्षणानुपपत्ते गुणाभाव, एतस्य गुणेषु गुणज्ञाने न स्यात् द्रव्यमित्येव तु ज्ञान स्यात् द्रव्यज्ञानहेतो समवायस्य द्रव्य इव गुणेषु वच्यविशिष्टत्वात्, एकचे हि समवायस्य एव गुणत्वममवाय गुणोऽस्ति स एव द्रव्यत्वस्यापि समवाय इति गुणेषु द्रव्यज्ञानकारणसमवायसत्त्वात् द्रव्यत्व प्राप्तम्, तथा च सम्बन्धसत्त्वाद्द्रव्यत्वापत्तिगुणानां गुणत्वत्यागोऽस्ति गुणाश्रये द्वे अनवस्थाने भवत इति भाव । एव द्रव्यस्य कर्मत्वापत्तिर्द्रव्यत्वत्याग्य कर्मणश्च द्रव्यत्वापत्ति कर्मवयागश्चोक्तैरेव भाव्य, तदेवमेककर्मभावादानद्वारेणाव्यवस्थानमुपपदस्य धर्मद्वयसयोगेना 30 व्यवस्थामाख्याति-योऽयमिति । व्याचष्टे-कर्मणा सह इति, कर्मणा सह गुणस्य द्रव्यत्वापत्ति गुणकर्मभावत्यागनेर्यं कर्मत्वममवायस्य द्रव्यत्वं गुणेषु सत्त्वात् योऽयं गुणस्य कर्मत्वेन सम्बन्ध स एव द्रव्यस्यापीत्यापादनमत्र बोध्यम्, सिद्धं सत् पूर्ववन्निश्चिन्तम्, अनेऽस्तिदिरावि-लक्षणयोगद्वारेणेति । आश्रयेति आश्रयो द्रव्यम्, आश्रयिणी गुणकर्मणी तयोपरत्वं

30

एवात्मप्रतिलम्भ, तयोश्च लोकसिद्धिवद्दे^२ स्ववृत्तिप्रतिलम्भादेव, एवमतेऽप्यावाकालयोरिव दधिपुण्ड्रयो
 लोरेन प्रतिपन्नो भेदो नार्थान्तरात्, तत्त्वात् ततो वयमपि लोकविरुद्ध मा बोचामेति लो^२सिद्धिवद्
 भेदाभावात् कारकशक्ति एव तु प्रतिपद्यते भेदसिद्धि[ ]सयोगपरिणामकृत मन्वैक्यमनाहत्य, तयो
 सयोगैस्त्वेऽप्यधारशक्ति कुण्डस्याधेयशक्तिर्द्वे इति नियममसङ्कीर्णमाचक्ष्महे, अस्वार्थस्य भावनाप्र^३थो
 5 गतार्थो यात्राधाराधेयनियम इति, अवश्य चैतदेव त्वया समजायमपि क्लृप्तयित्वा एतदेव प्रतिपत्तव्य
 त्वद्वचनप्रामाण्यादेव, यथा एवेवात्रेति, सयोगैस्त्वेऽपि कारकशक्ति एव कुण्डन्धोराधाराधेयनियमो
 भिन्न इत्युत्तरमात्स्य, किं तदुत्तरमिति चेदुच्यते न समानत्रादिति, तथेहापि समानमुत्तर समवायैस्त्वेऽपि
 कारकशक्तेरेव नियमभेद, तत्राख्या गतार्थो यावत् कस्मिंश्चिदेवेति ।

यचूच्यते व्यग्यव्यञ्जकत्वभेदाद्द्रव्यद्रव्यत्वादीना भेदो घटप्रदीपत्त्वसम्बन्धैकत्वेऽपीति

- 10 न सङ्करप्रसङ्ग इति, एतच्च व्यग्यव्यञ्जकत्व द्रव्यद्रव्यत्वादेस्तदा स्याद्यदि प्रदीपघटदृष्टान्तवत्
 पृथक् सिद्धं स्यात् न तु तदात्मभेदनियम, सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्,
 ततो न दृष्टान्तसाधर्म्यं भजत एतदिति नासङ्कर स्यादेवम् समजायस्यैकत्वेन व्यतिरेकनिय-
 मयोरभावात् तथा यदि य एव गुणकर्मभावाभ्या सम्बन्ध स एव द्रव्यत्वापीति प्राप्त गुण
 कर्मणोरपि द्रव्यत्वम् द्रव्यत्वामिसम्बन्धाच्च तयोर्गुणकर्मभावविनिवृत्तिरिति सर्वं प्रपञ्चनीय
 15 यथास्वार्थमिति ।

यचूच्यते व्यङ्ग्यव्यञ्जकेत्यादि, व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वभेदाद् द्रव्यद्रव्यत्वादीना भेदो घटप्र
 दीपनदिति परिहारान्तर गतार्थं यात्रा सङ्करप्रसङ्ग इति वैशेषिकस्य, आचार्यवचनन्तु एतच्च व्यङ्ग्यव्यञ्ज
 केत्यादि, स्यादेतदेव यदि दार्ष्टान्तिकस्य [द्रव्य]द्रव्यत्वादेर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव प्रदीपघटदृष्टान्तवत् पृथक्
 सिद्धं स्यात्, न तु तदात्मभेदनियम, सिद्धे हि तदाधाराधेयभेदनियमोऽपि स्यात्, तदर्थोऽत्रान्त

- 20 एवात्मप्रतिलम्भान् स्ववृत्तिप्रतिलम्भाच्च घमात्तरसम्बन्धात्तरानपे तत्याऽऽधाराधेयोरसङ्कीर्ण नियम उपपद्यते इत्याशयेनाह-
 दधिपुण्ड्रयोरिति, दधिपुण्ड्रयोश्चपि सयोगपरिणामकृतमैक्यमस्ति तथापि लोकविरुद्ध मा बोचामेति तदनात्म्य कारक-
 क्तिभेदाभिप्रायेण लोकसिद्धिवद्दे^२ इत्युत्तरमिति वचि ततो वयमपीति । कारकशक्ति एव भवद्भिरपि समवायमभ्युत्थेत्वापि
 सयोगसाविशिष्टत्वादाधाराधेयभावनियमोऽभ्युत्थेय तथा च समवायव्यतिरेकगपि कारकशक्ति एवाधाराधेयनियमसिद्धे किं
 समवायनेत्याशयेनाह-अवश्य चैतदेवमिति । तदेतदुत्तरं प्रयकारे दर्शयति-यथा एवमेवात्रेति, एवञ्च कारकशक्ति एव
 25 निवाहे समवायसम्बन्धा निराशयेति भावात् । समवायस्यैकत्वे सङ्करप्रसङ्गे उद्भाविते वंशपित्रेण सयोगैकत्वे आधाराधेयनियमा-
 भाव आपादित, कारकशक्तिनधाधाराधेयनियमे प्रतिपादिते च वैशेषिकेऽपि तत्र नियममुपपादयिष्यन्नाह-न समानत्रादिति ।
 अय सयोगस्यैकत्वे पि यथा कुण्डन्धोराधाराधेयभावनियम शक्तिनियमात् तथा समवायस्यैकत्वेऽपि द्रव्यत्वादीनामाध्याश्रयिभाव
 नियमो व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिनेनात्, एवप्रदीपकत्वात् पदार्थसङ्करप्रसङ्ग इति यदुक्तं तत्रिराखितुमाह यचूच्यते इति । व्यक्तिशक्ति-
 नियमान् सङ्कर इति दर्शयति व्यङ्ग्येति, द्रव्यत्वाद्यभिव्यक्ति शक्तिर्द्रव्यत्वादेव व्यङ्ग्या च शक्तिर्द्रव्यत्वात्तत्रैवेति नियम, यथा
 30 प्रदीप एव व्याप्ये एव व्यङ्ग्य इति तयोर्व्यङ्ग्यत्वव्यतिरेक इति न सङ्कर इति भाव । रामाशक्ते-आचार्यवचनत्विति
 ननु प्रदीपे पृथक् पृथक् तिष्ठेत् तयार्थव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावनियम स्यात् द्रव्यं द्रव्यवचनं पृथक् तिष्ठत्, स्वस्वामिरूपवत्

यानदसङ्कर स्वादेनमिति, तस्य हतोपसिद्धिप्रतिपादनाथञ्चाह—समवायस्येत्यादि, उक्तोत्तरमेवैतदाधारधे-
यभेदनियमाभासस्य तुल्यत्वात् दृष्टान्तसाधर्म्यं न भजत एतदिति प्राग्विस्तरेण व्याख्यातार्थत्वात्, तदेतं
स्मारयति—तथा यदि य एवेत्यादि यात्रद्रुणर्मभावविनिवृत्तिरिति सर्वं—सर्वविन्दन प्रपञ्चनीयमिति
पूर्वोक्तार्थानिदेश, आ-कुत ? इति चेदुच्यते—अस्माद्वायवे यथास्वार्थमिति—यो य स्वार्थो यथा-
स्वार्थं द्रव्यगुणर्मद्र यत्नगुणत्वर्मत्तस्योगाव्यनस्थानचरणाप्येव व्याख्येयानि पूववदिति । 5

यत्पुनरिदमाशङ्कित समवायैकत्व पञ्चत्वव्यवहारेण विरध्यत इति तदेवमेव ममापि
प्रतिभाति यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते, न आश्रयविशेषात्, भावरात्, जलचन्द्रवच्च तथा सम
वायस्यैकत्वेऽप्याश्रयाणा नानात्वादुपचारेण नानात्वव्यवहारो भविष्यतीति, इदं निर्मूलमेव,
व्यङ्ग्यस्याऽऽधेयनियमादाश्रय एवासिद्धे कुतस्तद्व्यङ्ग्यो व्यञ्जको वाऽऽधेयोऽथ ? कुतो वा-
ऽऽश्रयाणा वैचिध्यम् ? समवायैकत्वे प्रपदार्थनिवृत्ते सुभाषितत्वात्, अजलचन्द्रवदेकत्वात्, 10
समवायस्य भावस्य च जलचन्द्रेण साधर्म्याभावात्कुतो नानात्वोपचार ? छायामात्रत्वाच्च
जलचन्द्रस्य, भावो वा कुत इत्यलमतिविकासिन्या सङ्कथया ।

यत्पुनरिदमाशङ्कितमित्यादि, समवायैकत्व पञ्चत्वव्यवहारेण विरध्यत इति यदाशङ्कित
एव तदेवमेव ममापि प्रतिभाति विरध्यत एवेति, यत्पुनरिदं प्रत्युच्यते—तस्याशङ्कितस्योत्तर वैशेषिकेण,
न, आश्रयविशेषात्, भाववदित्यादि, द्रव्यादिसद्भावस्य दृष्टान्त, प्रतिदृष्टातश्च जलचन्द्र, तथा 15
समवायस्यैकत्वेऽपीत्यादिद्राष्टान्तिक गतार्थं याद् भविष्यतीति, अस्योत्तरमाहाचार्य—इदं निर्मूलमेव
व्यङ्ग्यस्याऽऽधेयनियमात् पूर्वोक्तान्नाश्र एवासिद्धो व्यञ्जको व्यङ्ग्यो वा तदिष्ट, कुतस्तद्व्यङ्ग्यो व्यञ्जको वा
तत्तत्र यथं प्रसीददृष्टान्तेन व्यङ्ग्यव्यपनभावविनिवृत्तौ मे, तयो पृथगसिद्धत्वात् तस्माच्च दृष्टान्तानुसृत्य इति गङ्गो दुवार
एवेति भाव । व्यङ्ग्यव्यपनमेवमसिद्धं कर्तुमाह—तस्य हेतोरिति, समवायो हि एक इष्ट तथा सति द्रव्यवन्मन्त्रो द्रव्य
एवेति न तु गुणराशिति नियमो व्यतिरेकश्च न भजत एव तन्भावे चाधाराधेयभावनियमाभाव, सर्वस्य व्यङ्ग्यवाङ्मन्त्रकाच न 20
दृष्टान्तसाधर्म्यमिति भाव । पूर्वोक्तिसमवायैकत्वप्रसक्तमाङ्ग्यमन स्मारयति तथा यदि य एवेत्यादि । अनिदेश्यमानप्रत्याव
धिमाह—आ कुत इति, व्याख्यातार्थप्रकारेणैव यावद्गुणस्यभावनित्प्रसक्त द्रव्यगुणव्यवस्थाचक्राणि पञ्चदश व्याख्येया
नीलान् । ननु समवायो यथेन्द्रादि कथमवयववयिसमवायोऽथं गुणसमवायोऽथ कर्मममवायोऽथ द्रव्यत्वादिसमवाय, अर्थ विशेष
समवाय दैवै समवाये पञ्चत्वव्यवहार, एकत्वपञ्चत्वयोर्विरोधादित वैशेषिकेणाऽऽशङ्क्य भाषयणामवयवव्याधीना पञ्च
त्वादेव समवाये पञ्चत्वव्यवहार औपचारिके न तु वास्तविक एकत्वात्तस्य, यथा सत्ताया एकत्वेऽपि द्रव्यस्यैव सत्ता 25
गुणस्यैव सत्ता कर्मस्यैव सत्तेति प्रविश्योपचार यत्र तु नास्त्याश्रयमेव यथा अस्त्याश्रयस्य, न तत्र जलचन्द्रस्या
नेकत्वापचार किन्त्वैकत्वोपचार एवेति समाहितम्, तत्राचार्य आ त्वीयपुत्रपुत्रो विरोधस्य स दुष्क एवेत्याश्रयति—यत्पुनरि
दमिति । व्याप्ते—समवायैकत्वमिति सम्प्रतिभेदान् सम्बन्धमेवमवयवमत्वात् यदि सम्बन्धिन पञ्च तर्हि सम्बन्ध
समवाय एव न स्वात्कत्वे वा सम्बन्धिन पञ्च न स्वात् विरोधादिति यदाशङ्कितं तदुच्यते इति भाव । वैशेषिकेणोक्तमुत्तरं
निरसितुमाह—यत् पुनरिदमिति स्वसम्प्रतिभिराश्रयैरेके पि समवाय पञ्चोपचारितमेव यथा सत्ताया आश्रयो द्रव्यादय 30
व्यपकत्वात् एवमव्यपकाना द्रव्याधीना भेदान् द्रव्यवधिगिण सत्ता गुणवधिगिण सत्ता, वस्तुवधिगिण सत्तेति त्रिधा व्यपकत्वा
औपचारिक यथा वाऽऽश्रयमेनाभावेन जल चन्द्रस्यानकत्वात् प्रतिभासऽपि एकत्वनापचर्यते चन्द्रस्या समवायऽपि पञ्चत्वोपचार
औपचारिक एवेति भाव । एतदुत्तरं निराचरे—इदं निर्मूलमेवेति व्यङ्ग्यस्य नियत आश्रय एवासिद्ध, द्रव्यदत्त्वादेराधाराधेय

1 इदं वाक्यं हि प्रती नामि । 2 र छ । "व्यङ्ग्यस्याधारसाधेयनियमात् ।

आवेयोऽथ ? कुतो वाऽऽश्रयाणा वैचिध्यम् ? समवायस्य पदपदापतिवृत्ते मुभापितत्वात्, अत्रल-
द्वयत्-व्योमच द्रवद्रवत्वात्, समवायस्य भावस्य च सत्तायस्य जलचद्रेण सह साधर्म्याभावात् कुतो
नानात्वोपचार ? छायामात्रत्वाच्च तत्र तस्य बहुत्वाद्वा भावो वा कुत ? भावोऽपि द्रव्यादिव्यतिरिक्तो
नास्त्येवैव तन्मूलत्वाद्देश्येत्यलमितिप्रसिद्धा मद्बुधया ।

6 एव स्वभाजमत्वम्बोधमद्रुग्भयभेत्तादिदेशोपि क्तमनिराकरणप्रपञ्चेनेतदायातमिति दर्शयति—

एवमेतदुभयमुभयभागित्यस्य नयस्य स्वरूपम्, यत्तत्सामान्यं तदपि विधीयते निय-
म्यते च, योऽपि विशेष सोऽपि विधीयते नियम्यते च, सामान्यं भाज प्रकृत्यर्थं यत्तत्तेन
भूयते सा सत्ता भू सत्तायामिति पाठात् सामान्यम्, विशेषोऽपि प्रत्ययार्थं स, तस्यैव भवितृ-
त्वनाचिप्रत्ययाधत्वात्, योऽर्था भवति न विशेष सामान्यमपि भयनात्मकत्वात् भजन-
10 सामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वात् स एव प्रकृत्यर्थानतिक्रमेण घृत्त ।

एवमेतदित्यादि, उभयमुभयभागित्यस्य नयस्य स्वरूपम्, यत्तत्सामान्यं तदपि विधीयते नियम्यते
च, योऽपि विशेष सोऽपि विधीयते नियम्यते चेति, तद्व्याचष्टेऽश्रयार्थं प्रदर्शयन् प्रकृतिप्रत्ययार्थाभ्या
सामान्यं भाज प्रकृत्यर्थं, दर्शयति—यत्तत्तेन भूयते सा सत्ता, भू सत्तायामिति(धातुपाठे १) पाठात् सामा-
न्यम्, तत् किं प्रकृत्यर्थमात्रमेव ? नेत्युच्यते—विशेषोऽपि प्रत्ययार्थं स, तस्यैव भवितृत्वनाचिप्रत्ययार्थत्वात्,
15 स एव प्रकृत्यर्थं प्रत्ययार्थाऽपीत्युक्तं, योऽर्था भवति कर्तृत्वाच्चिप्रत्ययार्थं, स विशेष सामान्यमपि भवति,
सत्ता भाज, भजनात्मकत्वात्, भजनसामान्यमन्तरेण तस्याकर्तृत्वाद्भवितृत्वात् स एव प्रत्ययार्थः प्रकृ-
त्ययानतिक्रमेण घृत्त इति ।

भावस्य एव निषिद्धत्वात् व्यङ्ग्यव्यवहारविधेः समवायस्यैकव हि पदावयवत्वेन नात्रितृप्त समवायश्चाजलचद्रवदक । एवं
स्वभावस्यैव स्वयं धरति पदार्थान्निवेशिकमते निराल निमायातमित्येतत्सोत्तमेतद्वयवादी स्वमनं दर्शयति—एवमेतदिति सामान्यं
20 विशेषश्च सामान्यविशेषप्रत्ययम्पक्षेनेन द्वाहनयस्य ददानमिति । तामतं व्याचष्टे—यत्तत्सामान्यमिति सामान्यं प्रवर्तते निवर्तते
च विशेषोऽपि प्रवर्तते निवर्तते चेत्यर्थं । तत् कथमिति दर्शयितुं प्रकृतिप्रत्ययाधत्वनद्वारेण सामान्यविशेषौ दर्शयति—सामान्यं
भाव इति, भवनं प्रकृत्यर्थं भावता प्रत्ययार्थं, भवनमेव सामान्यमनुप्रकृतिधर्मवान् तदेव सत्ताच्यत सर्वभावेव सद्रूपताया
अवियोगात्, यतो भवनं भूरागुमिपक्षं भूरात् सत्तायामनुशिरोऽपि भवनं सामान्यं सत्ता पयाया इति भावनात्प्रकृत्यर्थं
सत्ताप्रमाण्यं जातिरिति भाव । सा किं कर्तृत्वं प्रकृत्यर्थं एवेजासद्वायां प्रत्ययार्थमपि तस्या धारेदपति—विशेषोऽपीति
25 प्रत्ययाधत्तविशेषोऽपि सामान्यमन्त प्रत्ययाधाऽपीति भाव । हेतुमाह—तस्यैवेति प्रकृत्यर्थम्येवेत्यर्थं । भवति भाज इत्यानं तिष्ठतो
एव कर्मणि च भाव चाकर्मण्येति कर्तारि कृतिनि सूत्रान्वां कर्तव्यं विधानात् कर्ता विशेषोऽपि सत्ता सामान्यं प्रकृत्यर्थं भवतीति
निष्पद्यत—योऽसामिति भवतीत्यां योऽर्था कर्तृत्वाच्चिप्रत्ययार्थं इत्यर्थं । एव च सामान्यरूपेण भवनेन कत्रादयोऽभिधीयते
नहि कत्रा भवनमन्तरेण भवति तस्याभेत्तानामधीयमानतया विशेषोऽपि सामान्यं सत्ता भाव एवति प्रकृत्ययाऽपि सामान्यं विशे-
षोऽपि, प्रत्ययाधत्तविशेष सामान्यमपीदुभयमुभयभागिति भाव । ननु विधिविधिभङ्गवार्त्तां सामान्यविशेषयोर्व्यवहार-
30 मिदम्, तदेवैकत्वादानं भवत्क्यानापि यातम्, तस्मात् पौनस्तमप्रपञ्च म्यात् तन्मा भूदिति सामान्यविशेषयोर्विशेषोऽपि द्रव्याभ्या

सामान्य विधिविधिनियमवदेकत्यापत्ति सामान्यविशेषयोरेषा मेया तदुक्तन्यायेनैव त्वेक-
त्यापत्तिरपीति, सा मा भूदिति सवविरल्पभासैरत्वव्युत्पत्तेन विशेषलक्षणमनयो पर्यायादिभिरुक्त
यत्तु राम आह—

सामान्य प्रवृत्ति इत्यमन्वयो धर्मो विधिर्भाव इति, विशेषोऽपि निवृत्ति पर्यायोऽन्यत्व
धर्मो नियमोऽभाव इति, द्वावेतौ भावौ पूर्वपदेकमेवेदमित्येवप्रथम भावमनापद्यमानौ सामान्यमपि 5
सामान्य विशेषश्च भवत, विशेषोऽपि विशेष सामान्यश्च भवत, प्रवृत्ति निवृत्तिरित्याद्युभ-
यमन्योऽन्याविनाभाविभाव तस्य सतो भाव सत्ता, येन हि सता यथा भूयते सततनियमेनेति
उभयोर्नियमो विधिश्च । यदि स्यात् सपुष्पनत् ।

सामान्य प्रवृत्तिरित्यादि यावद्विधिर्भाव इति, तथा विशेषोऽपीत्यादि यात्रियमोऽभाव इति
द्वावेतौ भावौ—पर्यायभेदादेतदुभय पूर्ववत्—विधिविधिरल्पपुष्पादिनाद्वदेकमेवेदमित्येवविध भाव- 10
मनापद्यमान सामान्यमपि सामान्य विशेषश्च भवत, विशेषोऽपि विशेष सामान्यश्च भवत इति, तद्
शेष्यति—प्रवृत्तिर्निवृत्तिरित्याद्युभयमयोऽन्याविनाभाविभावो वस्तिरत्यथ, भावाभावरूप भवन सद्दस्तु,
तस्य सतो भाव सत्ता, येन मता भूयते सततनियमेनेति प्रवृत्तिप्रत्ययाथयोरुभयोर्नियमो विधिश्च, तावेव
दशयति—येनेति प्रत्ययार्थं यथेति प्रकृत्यर्थश्च, येन हीत्यादि कर्त्रो त्रियाया नियतेन नियताया भवनमाह,
यदि स्यादित्यादि अथयाऽनिष्टापादा यावत् सपुष्पनदिति भजननियमेनात्मलाभो भवत उच्यते, ततश्चाव- 15
रणेन[?]भविष्यनियमेन भजनात्मलाभ इत्येतदुभयमुभयत्र विधिनियमश्चेति सामान्येनोच्यम् ।

विशेष्यापि वक्ष्यति—

एव इव्यक्षेत्रकालभावे घटपटघटान्तरगृह्वहि स्वपरक्षेत्रान्तरवर्त्तमानातीतानागतका

वचनद्वारेण विधिविधिमतेषु सर्वभिरुत्पात्मकं भावैकवस्तुत्वं व्युत्पत्तीत्याह—म्यामतमिति सामान्यादे पर्यायानाह—सामान्य
प्रवृत्तिरिति । विशेषस्य पर्यायानाह—विशेषोऽपीति । इममेव पर्यायभेदात् द्विविधौ भावौ सामान्यविशेषरूपौ प्रलेकमुभय 20
स्वरूपौ, अत एव च विधिविधिमतपुरूपनियमादिवादवज्ञैकविधौ भवत इत्याह—द्वावेतामिति । प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिर्निरत्य
विनामाविनी निवृत्तिश्च प्रवृत्तिविनामाविनी एव च प्रवृत्तिनिरत्यात्मकं भाव, एव इव्यं पर्यायविनामावि, पर्यायश्च द्रव्याविना
भावी इव्यं पर्यायमात्रे भाव, अथय—एकत्वं तदन्यत्वाविनामावि अन्यायमप्येकत्वाविनामावि एवान्यत्वात्मको भाव, धर्मो
धर्माविनामावो धर्मश्च धर्मविनामावी धर्मधर्मात्मकं भाव, विधिनियमविनामावी नियमो नियमविनामावी विधिनियमात्मको
भाव, भावोऽन्याविनामावी अभावो भावाविनामावी भावाभावात्मकं भाव इति भाव । एवमुभयमात्ममेव वस्तु सदुच्यते 25
भवनात्मत्वात्, तथा च सत् यत्न रूपं भवति तद्वचनं प्रवृत्त्यर्थं, यो भवति स कर्ता प्रत्ययाथ, सततनियमेन यवति वरिच्यति
विधानाश्रित्यमनाच्छेदात्प्राप्यति—तस्य सत इति । भावार्थमाह—कर्त्तेति नियमो हि कर्त्ता नियतत्रियाया भवति, नानियतत्रियाया
भवति एव च भवतो वस्तुन आत्मलाभो न यथा तथा किन्तु भजननियमेनेति सामान्यमपि सामान्य विनापय भवत भजित्वा
ऽपि भजित्वा नियमेनेन आत्मलाभं उभय इति विशेषोऽपि विशेष सामान्यश्च भवत इति भाव । इदमेवाह—भवननियमेनेति ।
अत्र सकृदादेशेन सव भावाभावात्मरामिति निदर्शनप्रधानेन व्याकरोति—एवमिति स्वसीयद्रव्यक्षेत्रकालभावचतुष्टयपेग भवन् 30

१ मि० क्ष हा विधिनियमत्रय । २ मि क्ष हा पवापादिविभिर्विहृत् । ३ मि क्ष पूर्व च द्विविधविकल्प० ।
४ मि क्ष हा यत्तत्ता । ५ मि क्ष कर्त्ता । ६—सि० क्ष यदि स्थेत्यादि ।

खान्तरैः घटशिररुस्तूपकादिकपालादिपूर्वोत्तरभाजं वर्त्तमानयुगपदयुगपदद्वाविभाजमानान्त
 रेखा भाजाभाज्या भवतीति घटस्य सदसत्त्वम्, प्रतिवृत्तिरस्तुप्रवृत्ते घटादि मृदादिकारण-
 मपेक्षते निविशोपत्वे भाजाभाजत्वेनाविशेष, कण्ठरूपालादिभाजाभाजाद्यात्मना परस्परतश्चात्मसु
 भेद प्रति वृत्तत्वादिति स्वाययभेदेषु सदसत्त्वेन वृत्ति, तद्भाजाभाजात्मको घटस्तदभाजे न
 भवति, तदभाजभावे च भवतीति, तथा घटपटादिद्रव्यक्षेत्रकालभाजसत्ताया घटसामस्त्येपि
 न कश्चिद्विशेष उस्तुत्वात्, असामान्यत्, यथंय गुणानु
 च्यनावृत्तिभेदेषु विरक्षया चंप विशेष उभयोरपि तच्चात् ।

एव द्रव्यक्षेत्रेत्यादि, यावत् स[न्]मत्तमिति, द्रव्यतो घटो भवतात्मानुवृत्त्या पटादि यावृत्त्या
 घटान्तरव्यावृत्त्या च भाजाभाजात्मभ्या भवति, क्षेत्रतो गृहे घटो न वहिर्नान्यत्रेति स्वक्षेत्रे भवन् परक्षेत्रे
 10 क्षेत्रातरे चाभवन् भवति, कान्तो यत्तमान काठं भवन्नतीतानागतयो कालान्तरयोरभवन्[भावतो] घटा
 वस्याया घटत्वेन भवन्] शिररुस्तूपकादिभि पूर्वैरुत्तैश्च कपालादिभिरभवन्, गिरजावस्यायाभेज वा
 पिण्डस्तूपकाभ्या पूजात्तराभ्यामभवन् गिरजत्वेन भवन् भवतीत्युच्यते, अथ वा भाजत गिरजादिभि
 राकारैर्धमे वत्तमानै[र]युगपद्भाजिभि युगपद्भाजिभिश्च एपरमादिभिर्भवन् भाजान्तरैरूपयोगादिभिश्चाभवन्
 भवतीति सदसत्त्वमेव मवभाजाना भायाभाजात्मन्तरम्, अथवा प्रतियुत्तियस्तुप्रवृत्ते -वस्तुनि वस्तुनि
 15 वृत्ति प्रतिम्य घटादि मृदादिकारणमपेक्षते, आदिमहणात् पटादि तत्तदाचपेक्षते, निर्विशेषत्वं इति,
 कारणान्तरानपेक्षत्वात् स्वस्वकारणानपेक्षत्वाच्च भाजाभावत्वेनाविशेष, कण्ठ म्येनात्मना भवति, कपालाद्या-
 त्मना न भवति, कपालानि स्वात्मना भवति, न कण्ठाद्यात्मनेति भावाभावाद्यात्मना परस्परतश्च

घटादि परकीयद्रव्यादिचतुष्टयस्वेण न भवति इधं भवतो भावाभाजराभ्या भवन् नियम्यत एति सामान्यमपि सामान्यं
 सिद्धय विद्याऽपि भविता विशेष सामान्येति शक्यति द्रव्यत इति घटस्य यत् स्वरूपं तदेव द्रव्यं, तत् सवधममानम्,
 20 तेन घटो भवति पटादित्त्वं घटस्य पररूपं तेन च घटादि पटादिना व्यावृत्त्ये अतस्तद्रूपेणानौ न भवति, घटत्वादिना परि-
 ष्ठिक्षेपु ऋषु मध्ये यात्या घटो निर्वा तन्महत्वेण तद्भवत्यदिता भवन् स ऋषुदितरपटव्यक्त्यतरेण चाभवन् नियतो भवति
 भावाभावाभ्यामिति वशनाय घटा तत्त्वावृत्त्या च युक्तम् । क्षेत्रत इति स्वाधार क्षेत्रम्, यथा गृहाणि स्वानाधारय दक्षी
 क्षेत्रं गृह एव वा प्रस्तातर परक्षेत्रम् घटश्च स्वनेन भवन् परक्षेत्रे चाभवन् भवतीति क्षेत्रतो भावाभावाभ्या वस्तु भवतीति
 भाव । पालत इति पनामिनातानियामक का स्वका तन्मिपिक तदनव छेदक परराजोऽसीतादि, प्रतिनियन्काल-
 25 त्वाद्वाटौ स्वकाले भवन् परकाले चाभवन् भवतीति भाव । भाजत इति पर्यायो भाव क्रमभाविपर्यायपेभ्या वाकमानिक्रम-
 एतादृशमभावाभ्या घटो भवति पूजात्तराभिरपर्यायपेभ्या च न भवतीति भावाभावात्मके वस्तु इति भाव । सद्भवमाभ्या
 करधमाभ्यापयाय भावान्दन गृहीत्वाऽऽह-अथ वेति शिरकादिकमानकमभिरपर्यायण रूपरादिमहमाभिरपर्यायण भवन्
 घट पिण्डानुपपन्न रत्नानुपपन्नरपयायण चाभवन् उपयोगाणि भाजभवन् घटा भावाभावात्मक, तदन वस्तुमानं
 मित्रानीयनानीयत्वगनप्रतियागिभेहपम् अत एवानौ पटादिता भेद प्रदर्शित तत सुभान् सजातीयव्यक्त्यतरात्, तत
 30 स्वपदान् क्रमभिरपयायान् तत सभापेपयाया तरान् भेद आगत सद्भवभिरपयायातरण भेद इत्य भाव्य -यदा घटवस्तुया
 गृहत्वं तदा स वस्तुविनीभूतात्मात्मना भवन् रसायात्मना च न भवति सोऽपि घट घटानुपयोगात्मना भवन् अनुपयो
 गात्मना च न भवतीति यथायथ ऋषुत्तराभिरपयायनमात्म्यम् । इत्य अथवानपेभ्या घटाभिरवस्तुनि भावाभावात्मकन्
 सुपरयं सत्वयवे ताप्रविपदानावाऽऽह-अथ वेति वस्तुनि वस्तुनि वृत्ति प्रतिशति प्रतन्वमिप्यर्थं कार्येण हि प्रलेखं

१ मि स नैम मय इति । २ ति स हा प्रतपत्तिवस्तु० । ३ मि भावाद्यात्मना ।

या, एकैः कस्मिन् वृत्तत्वात्, अथैव न स्यात्ततोऽमात्रसन्नेत्रापद्यते सिक्तास्त्रिधाविद्यमान तैलम्, अनिष्टश्चैतदेवम्, रूपादीना प्रत्येक सत्त्वात्, परस्पर व्यावृत्तात्तत्राद्य रूपादय सन्ति, न च तथास्थिता घटो न भवति, तयोरितरेतराभूतयोराधारभूतस्य वा घटभावात् अमामस्त्येन वा भावाभावात्मको घट इति ।

- (तथेति) तथा घटस्त्वात्तस्येन, त्रियागुणव्यपदेशत्वात्—उक्त्वाद्याहरण क्रिया, गुणे रूपादि, व्यपदेशो लिङ्ग हेतुरपदेशो लिङ्गमित्यादि शब्दो वा, पटरथवदिति भावात्परत्वे दृष्टत्वात्, रघुपत्तैलश्रण्येन—वैधर्म्येण सर्वमवसमजायासत्त्वादिति भावनाहेतु, न हि मयं सर्वत्र समरिति तद्गुण घट क्पालेषु वा पट, तस्मात् सर्वसवसमवायासत्त्वात् योग्यस्यैव योग्येषु समजायात्, अस्त्येवेति वृत्तते, यथा रूप घट—गुणममुदायात्तददर्शनेन, रूप वेति—गुणमात्रवादे, तदाधारो वेत्यवविधादे, यथा रूपे घटोऽस्त्येवेत्यादि तथा रसादिष्वपि भावनीयम्, एवैः कस्मिन् वृत्तत्वात्, अथ पुनरेव न स्यात्—पर्यादादिसाधर्म्येण रघुपत्तैलश्रण्येन वैधर्म्येण कस्मिन् तिलेष्वपि तैल ततोऽसायसन्नेत्रापद्यते, मिमि ? सिक्तास्त्रिधा विद्यमानम्—यथा सिक्तासु प्रत्येक समुत्पद्येऽपि तैल नास्त्येव तथा घटो रूपादावेवैः कस्मिन्नसत्त्वात् सत्रापद्यते, अनिष्टश्चैतत् एव सामस्त्येन घटाद्यस्तित्व रूपादीना प्रत्येक सत्त्वात्, इतरथा रूपरद्रसोऽपि रूप म्यात्, स्वरूपासत्त्वात्, न च रूपरद्रसोऽपि रूप भवति, रूप वा रमयद्रसो भवति, दृष्टविरुद्ध
- 16 स्यात्, यस्माद्रूपमेव रूप रम एव रसो भवति, तैतरभावमापद्यते तस्माद्रूपादय सन्ति, एव तर्हि रूपादिमात्रत्वात् घट इति स्वादाशङ्का सा भा भूत्—न च तथास्थितौ घटो न भवति—यथा परस्परव्यावृ

- उक्त्वाद्याहरणमिति धत्स त्रियागुणव्यपदेशानां सद्भावात् भावात्मकम् नहि सगुणस्य केचन क्रियागुणव्यपदेशा सन्ति तस्मान् भावात्मकत्वं, घटादिषु त्रियागुणान् तस्मात् तै रार्कति भाव । ननु कथमसौ घटो भावात्मक सामरथरकत्वाभावात् सर्वत्राभावाकेत्यत्र भावनामाह—सद्यसर्वेति यत एव सर्वं गवत्र न समरिति, अथ च त्रियागुणव्यपदेशा दृश्यते, अत एव योग्ये 20 योग्य एव समरतीत्यत्र भावात्मकमिति भाव । दत्तनभेदेन निदर्शनमाह—यथा रूप इति, गुणमुदायो द्रव्यमिति सात्त्विकत्वं द्रव्यमगम् रूपरसादिगुणान् एव घटादिव्य समुत्पत्त्यात्वात् घट समुत्पत्तिं प्रत्येक रूपात् वक्तव्ये, तथा रूपमेव द्रव्य न तदतिरिक्त विधिद्रव्यमिति बौद्धमते प्रत्येक रूपादिवेव घट, एवं शुभद्रव्यमिति बन्धुपिमतं प्रत्येक घट एव वक्तव्ये, एव योग्यस्य योग्येषु शून्येनासात्म्यं घटादिति भाव । यदि प्रत्येक वचिदपि न वर्तते तत्रास्त्येव यथा त्रियागुण तैलं प्रत्येकमनुनेनानि तर्था यत् पटरथ त्रियागुणव्यं सगुणव्यैः श्रण्येन तिलेषु प्रत्येकं तलस्य सत्त्वात् न त्रियत् घटादि तर्हि नागौ घटाभिवादावेवाह—
2. अथ पुनरिति, यथा तैलं प्रत्येकं त्रिज्जासु समुदाय च नाम्नि तथा घट प्रत्येकं रूपादात्रभावे समुदायऽप्यसत्त्वात्तत्राद्येव स्यादिति प्रत्येकस्मिन् सत्त्वमज्ञाकायमेव, तस्मात् तल्लेख्यमसत्त्वं एव सामस्त्येन घटाद्यस्तित्वमिति मिति भाव । एवमभावात्तल्लेखन सामस्त्येन भावत्—एवमिति कुत्र एवं सामरथेन घटाद्यस्तित्वमिति मिति यत्राह—रूपादीनामिति, यत रूपादय प्रत्येकं सत यदि हि त प्रत्येक सत्तो न भवतु तर्हि तथा स्वरूपमेव न स्यात् स्वरूपाभावे पि च रूपस्य रूपवे सुतो रमस्यपि न रूपवत् ? रूपस्य वा रमस्य रमवत् ? तथा च यथा रूपमेव रूपं भवति न रस रस एव च रसो भवति न रूपमिति परस्पर 3. व्यावृत्तत्वस्था रपरसादय प्रत्येकं सन्त तत्र रूपादीनामत्रस्वरूपायावधुपाया घटोऽपि तथा भवति रपरसादाद्येव घटस्य भावात् प्रत्येकं रूपादीनामेव वा घटत्वात् रूपादीनामाधारस्य वा घटत्वात् तस्मात् रूपादिद्रव्यस्यापि प्रत्येकं सत्त्वं एव सामस्त्येनास्तित्वं भवति किं च सामस्त्येन घटाद्यस्तित्वमिति मिति भाव । प्रत्येकसत्त्वं योग्यमाह—इतरथेति । एव रूपस्य परस्परव्यावृत्तस्य प्रत्येकं सत्त्वमुत्पाद्य घटस्य तदुत्पादाद्यनुमाह—न च तथास्थितारिति । तस्मात् अमामस्त्येनापि घटो भावात्मक

चात्मत्वे भलापि रूपादयो भवन्तीति स्थिति, तथा स्थिति, एव स्थितौ तथा घटोऽपि भवति, न न भवति रूप-
रसयोर्वदभावान् तयोरेतरेतराभूतयोरेव घटस्यात् तयोराधारभूतयोर्ना घटस्यात्, तदुपनयति—अस्मामस्त्येन
वा भावाभावात्मक एव घट इति ।

ननु घटरूपादिवत् पृथिव्यपि मृदादिविशेष, यथा स्वाधारेषु घटो भवति रूपादय एव
वा, न निर्मूल तथा पृथिव्यपि मृदादियु तदात्मिका वा तस्या एव ते विशेषा, नाभाव, 5
इतरथा निर्मूलत्वाद्घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वं खण्ड्यत्, न चैतदिष्टम्, तथा च रूपादयो
मृदादयश्च भावविशेषा एव, एकभवनात्मकत्वात्, घटघटस्वात्मनत्, न चैवमविशेष, तद्विशेष
एव विशेष पृथिवीसामान्ये सत्येयोर्द्विविस्तृतत्वादि घटोऽपि मृदेकभवनात्मकाकारविशेषो
भाव एव, न पटाद्यभाव इति ।

ननु घटेत्यादि, वैशेषिको विशेष भावात्मकमेव वाच्छन्न व्याघृत्त्यात्मक विशेष निराकुर्वन्नाह—यथै- 10
त्यादि, स्वाधारेषु घटो भवति, रूपादय एव वा, सिद्धान्तात्तरदर्शनेन, घटो न निर्मूल तयो पृथिव्यपि
मृदादियु—मृदरममिकृतालोष्टप्रखण्डशुल्मलताम्रैततिवीर्यादिषु तदात्मिका[वा], तस्या एव ते विशेषा
रूपादय इव घटस्य, नाभावो विशेष, इतरथा निर्मूलत्वाद्भावविशेषत्वे घटस्य रूपादीनाञ्चासत्त्वंमापन्नम्,
खण्ड्यत्, न च तदिष्टम्, एव न्यायात् रूपादयो मृदादयश्च घटस्य पृथिव्याश्च विशेषो भाव इत्युक्तम्,
तथा चैत्यादि भावविशेषत्वभावनाप्रयो यावद् विस्तृतत्वादि, एकभवनात्मकत्वादिति हेतु—एकमेव 15
भवनमेकस्यैव वा भवनमात्माऽस्येति विग्रह, यदेकभवनात्मक तत्राभावविशेष, दृष्टातो घटघटस्वात्म-
यत्—यथा घट एव घटस्वात्मा नायत् खण्ड्यत्, स्यात्तमविशेषस्यैर्हि प्राप्त, एकभवनात्मकत्वात्
मृदादिरूपादीनाम्, घटघटस्वात्मनत्, अनिष्टञ्चैतदिति—अत्रोच्यते—न चैवमविशेष, घटस्वात्मन एव

इति दर्शयति—अस्मामस्त्येनेति । अथ द्रव्यादय पद पदार्था पृथिव्यादमेदेन द्रव्याणि नव रूपादिभेदेन चतुर्विंशतिगुणा,
उल्लेखणीनि पञ्च क्रमाणीनिर्णयन् धनोपिको द्रव्यादीनामवान्तरभेदान् भावरूपान् विशेषान् वाच्छति, न तु विशेष व्याघृति 20
लक्षणम् तदुपमिति बहु तन्मतमादानादर्शयति—नपिति । व्याकरोति—वैशेषिक इति, द्रव्यादयो न निराधारा भवन्ति
खण्ड्यत् किन्तु घटो यथा स्वाधारेषु भवति, घटस्य स्व आधार गुणसमुदायइयवादे रूपादि, गुणमानद्रव्यवादेऽपि तथा,
स्वतन्त्र तु अवयवो रूपादिरन्यो वा स्वाधार तत्र भवति, एव द्रव्यस्वाधार पृथिव्यादिरव पृथिव्याधाधारे मृदमादय, त एव
तद्विशेषा न तु भावात्मनो द्रव्यादेरभावो विगो भवितुर्मर्ति निर्मूलत्वप्रसक्त द्रव्यादीनामप्यवयवमापयेत इत्यस्य मूला
भावादेव भावरूप एव विशेषो नाभावरूप इति भाव । यथा घटस्य रूपादयो विशेषा तथा पृथिव्या मृदमादयो विशेषा 25
इत्याह—तस्या एवेति । यदि घटस्याभावो विशेषो स्यात्तदा निर्मूलत्वाद्घटो न स्यात् खण्ड्यत्इत्याह—इतरथेति । घटादीना
रूपादि भावरूपविशेषा इत्यत्र हेतुमात्—एकभवनात्मकत्वादिति । प्रथमव्युत्पत्त्याभिन्नभवनमात्मकत्वे द्वितीयव्युत्पत्त्या
एकमेवमिदंभवनमात्मकत्वं हेत्वथ घटरूपादानुभयन प्रथमो हेतुर्द्वितीयधान्यतरन वर्तते इति विशेष । यदिति घटघटस्वात्मनोर्हि
भवन् नान्यत् किं स्वमेवेत भावविशेष एव घटस्वात्मा न तु खण्ड्यत्इत्यस्य, एवं मृदादि पादीनामिति भाव । ननु एकभव
नात्मनो घटघटस्वात्मानौ न परस्परं मिता किन्त्वन्न अत एव च तयोर्न सामान्यविशेषेति मृदादिरूपादीनामपि पृथिव्याधि 30
दायविशेष प्रसज्यत इत्याह—स्यात्तमिति । समापते—न चैवमिति घटघटस्वात्मनत्कनभवनमात्मकत्वान्नाविशेषत्व

१ सि क्ष इ छा यथा स्वादिधाधारेषु । २ सि क्ष छा तथा निपृथिव्यपिमृदादि मृद० । ३ सि क्ष छा
घटनवीर्य, दिषु छा ०लतावत् नदी । ४ सि एवम् ।

देशान्तररूपादिनिशेषनदात्मयेन भावनिशेषदर्शनात्, अत्र आह—तद्विशेष एव विधेयो नाभाव, सोऽसौ पृथिव्यादिविशेष इति चेदुच्यते पृथिवीसामाये मलयेरोद्धुवित्कृतत्वादिविशेषो नाभाव तथा घटोऽपि मृदेकभवनत्वात्कारणविधेयो भाव एव, न पटाशभाव इति ।

अत्राचार्य आह तन्मिमत् नेरुभवनत्वात्तत्र पृथिवीभूतेऽपि कुतो घटघटस्यात्मन ? परमात् ?

१० तस्या अपि पृथिवीभूते—भूमिभवनस्य भावाभावात्मकत्वात्, तत्रिन्द्रियेति—

ननु पृथिवीभवनमुद्रकाग्याद्यभवनम्, एतदेवास्य मूलम्, तन्मूलत्वात् निमित्त्यस्या सत्त्वापत्ति ? ।

नरित्यादि, पृथिवीभवनमुद्रकाग्याद्यभवनम्, एतदेवास्य मूलम्—अभावविशेषभवनम्, तन्मूलत्वात् निमित्त्यस्यासत्त्वापत्ति ? एतन्भावविशेषरहितभावविशेषसिद्धौ सा प्रति न किञ्चिन्निर्दिष्टा मस्तीत्यभिप्राय ।

१० पर आह—

न, उक्तोपन्यासमद्रव्यमिति भवनात् पृथिव्यादिद्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति, ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवति, न, सदिति भवनात्, सत्त्वभवनव्याप्त्याभावात्स्यैव विशेष इति पूर्वम्, यदि सदित्येव भवति तर्हि सत्त्वाविशेषात् द्रव्यगुणकमणामव्यतिरेकात् केन विशेषहेतुना सदेव सत्त्वमिति भवति ? न द्रव्यमेव, गुणस्मरणोरपि सद्भावात्, गुणस्मरणभावा-
१५ द्रव्य सदिति भवति, गुणकमणी च तदभावात्, यतस्तु पट ।

(नेति) १, उक्तोपन्यासमद्रव्यमिति भवनात् पृथिवी द्रव्यभवनाविनाभावेनैव भवति, पृथिव्यु-
क्त्वादि, पृथिव्युक्त्वादिषु वा द्रव्यम्, इतरथा निर्मूत्वादित्यादि स एव प्रयो यथायोग्य वाच्य ।

सम्भन विशेष्य भावस्य सामान्यरूपत्वात्, न द्वि ततलो मिश्रम् घटत्वात्तैव हि भावविशेष, कण्टकपृष्ठादेर्देश्य वर्तना-
२० कित्त्वविशेष्य रूपाभिवादानाद्य फलरूपाणांमेव निशेषनाद्वारविशेष एव विशेषो भवति न तत्रभाव पृथिव्यादिस्यैवित्त्वं
तथापि विधेयभावात् भावविशेषमिति भाव । घटोऽपि च नैकात्तेन सामान्यरूपेऽपि तु विशेषोऽपीचाह—तथा घटोऽपीति
कन्तुपीचाहिसामायेत्या सामान्यमपि क्वा मृदो भावस्यैव मृदुसम्बन्धिमवनात्मकत्वात्, न तु पटाशभाव एव विशेष इति
सा । तन्मिमत् यद्भवन्नेकान्तरूपं तत्र क्व पृथिवीभवनमेव न भवति, कथं तर्हि घटघटत्वात्तदेव भवनात्मकत्वं, पृथिवी
भवन मृदुत्वात्तदात्मकत्वं तदिति न ह्युक्त्वात्तदात्मकत्वं तदिति पृथिवीभवनमिति पार्यतं बहुम्, तस्मात् पृथिवीभवने
उद्देश्याद्यभवनं मूढं यत्र मूढं तदेव विशेषभवनमला भाव एव निशेष इति कथं चतु गुणमित्याशयन आचार्योक्तं वनेपिस्मत्
२५ इत्यत्र द्वायति तदभिमतमिति । आचार्योक्तं प्रकृत्यति—नचिति । अस्याभवनस्यैव मूलत्वाभ्युपगमनाभावस्य विशेषस्य
निमूत्वात्तद्विधेयतासामान्यतासामान्यता इति चेदुच्यते तस्या तत्र सुखम् अभावविशेषरहितभावस्य विशेष्यत्वाप्रतिषेधे तत्प्राप्ते
भयवादिप्रतिषेधेनासात्तात्पर्यादिति भावमादशयति—एतदेवेति । ननु विशेषस्य सामान्यभवनाविनाभाववित्त्वमेव, एतन्भवनात्मकत्वात्
विशेषार्था समुदाय तदात्मा तदात्मा वा द्रव्य भवति यदि विशेषोऽभाव स्यात् तर्हि क्व द्रव्यं भाव न ह्यनावलमुद्राया
भावात्ता अनावाप्यत्र न द्रव्य भवति तस्मात्तद्विधेयताभावात् विशेष इति गृह्ये—नोक्तेति । एतदेव निरूपयति—नोक्तोपन्या-
३० सपदिति । विशेषव्याभावात्तत्रोपमाह—इतरथेति, अभावविशेषस्य द्रव्यस्य निर्मूत्वात् त्वात्पीनायात्तद्विधेयता इति भाव ।
ननु द्रव्यमपि गुणे न भवतीत्यभवनस्यैव अथवा गुण इति कुतो न भवत् द्रव्यभवनत्वं तस्याद्रव्यभवनस्य गुणाद्यभवनाविना

अत्रोक्तं—ननु द्रव्यमपि गुण इति न भवतीत्यभावाविनाभाविभजनचन, न, सदिति भवनादिति, सत्त्व-
भजनव्याप्त्या भावस्यैव विशेष इति पूर्ववत्, अभाववाचाह—यदि सदित्यादि, अनिष्टापादनमुखेनासद्वाद्-
समर्थनमिदम्, यदि सदित्येव भवति सत्त्वाविशेषाद् यगुणर्मणामभ्यतिरेकात् पर्यायमात्रत्वे केन विशेष-
हेतुना सदेव सर्वमिति भवति, न द्रव्यमेव इति, दृष्टञ्चेत् द्रव्यमेव न भवति, गुणर्मणोरपि सद्भावात्,
गुणर्मणाभावाद्द्रव्य सदिति भवति, गुणर्मणी च नदभावात् सती भवत, न च द्रव्यादिभ्यतिरेकेण 5
सत्राम विश्विदस्तीत्युक्तत्वात् दृष्टविरुद्धमुच्यते त्वयेत्यत्र वय नूम -यतस्त्वित्यादि, चटवमर्तदित्याऽभावा-
विनाभाविभावप्रतिपादन यथा तन्तुपु पट इति गतार्थम्, एव तावद्भावैकात्म्यपक्षव्यापत्तौद्वारेणाभावसहितो
मान च्च ।

अत परमभारैकान्तपक्षव्यावर्तनद्वारेणाभावसहित एव भाव इत्यतस्प्रतिपादयिष्यते—

यद्येव घटो भवतीत्युक्तेऽप्यभाव एकोक्तो भवति पटो न भवतीति तर्हि भवतीत्युक्तेऽपि 10

न भवतीत्येवोक्त भवति, परितो भवनाभावात्, खपुष्पवत्, ननु परितो वचनेन स्वात्मन्य-
प्यभजनमुक्त भवति तथा असत्त्वात् पक्षधर्मोऽनर्थत्वै-

कान्ते कण्ठ कपाले नास्ति पट कटादिर्न भवति नापि रूपादिरिति ।

यद्येवमित्यादि, अभावैकात्म्यादिन भावैकात्म्यादी उपाह्वयते—यदि घटो भवतीत्युक्तेऽपि

भावित्वात् पृथिवीभवनमप्युक्तान्यायभवनमेति समाधत्ते—ननु द्रव्यमपीति । पर शब्दे—न भवतीति द्रव्यादिसमुदा 15
वस्यैव सत्त्वात् द्रव्यादिभावात्मेव सत् इतरथाऽभावविशेषवाचिर्मूलत्वादसत्त्वापत्तिरिति भाव । द्रव्यगुणकर्मणां सदिति भवनात्
सत्त्वभवनानिनाभाव्यैव द्रव्यभवनमित्याह—सत्त्वभवनेति । अत्राचार्य वैशेषिकमतमिदमभाववापिना निराकारयति—अभाव
वाचाहिति—यदि द्रव्यादिभवन गुणाद्यभवनवर्ष न स्यात् तदा द्रव्यगुणकर्मणां भेदे न स्यात्, स्याच्च तेषां सतां पर्यायता त्रयाणा-
मविशेषेण सदिति भवनात्, तथा च सति यथा द्रव्यगुणकर्मणि सन्तीति प्रतीयते तथा तानि द्रव्याणि गुणा कर्माणीति वा
प्रतीयेरन्ति भाव । सर्वे द्रव्यमेवेति न शक्यते वस्तु गुणकर्मणोरपि सद्भावादियाह—दृष्टञ्चेदमिति, एवञ्च गुणकर्मभिन्नस्यैव 20
द्रव्यस्य सत्त्वात् द्रव्यकर्मभिन्नस्यैव गुणस्य सत्त्वाद्द्रव्यगुणभिन्नस्यैव कर्मण सत्त्वाच्च न द्रव्यमेव सर्वमिति युज्यते, एवञ्च द्रव्यादि
भवनादिगुणाद्यभवनरूपतानाकारे कर्माद्विशेषात् द्रव्यमेव सत्त्वमिति न भवति सदेव सर्वमिति भवतीति भाव । तदेवमित्येव्यति
रिचापरस्यैव सद्रूपवान् न द्रव्यादिभ्यतिरेक सदिति किमपि दरवन्तीति सत्त्वभवनविनाभावविद्रव्यभवनमिति युद्ध्यते तद्
दृष्टमिच्छमित्याह—न चेति । चटरेति त्वदुत्तरेणानेनापि गुणकर्मणाभावाद्द्रव्यं सति भवति गुणकर्मणी च तदभावात् सती भवत
इत्यादिना गुणाद्यभवनमहितमेव द्रव्यभवन द्रव्याभवनसहितमेव च गुणाभिजनमुक्त भवतीत्येवोऽभावमहित एव भाव इत्येव 25
मन्त्राय स्यादिति प्रतिभाति, मूलं तु नोपगम्यम् । अथ भवन कस्यापि नास्त्येव हिन्तु तद्भवन्तयाऽभिमत यदादितराभवमेव
इत्यावर्कान्तवादिमतनिष्पन्नायाह—यद्येवमिति । व्याचष्टे—अभावैकात्म्यादिनमिति, नास्ति भावो नामोपलं घट्य
णप्राप्त वाञ्छित घनो भवति घनो भवतीत्याद्युच्यते अमनिभेत्तसमारपिनाकारान्तरनिषेधायैव प्रवर्तते, पटो न भवति घनो न
भवतीति यथा पुत्रो रजताकारनिवारणाय नै, रत्नमिति प्रवृत्ति तथा भवनमप्यभवनमेव, भवतीत्युक्तेऽपि न भवतीत्येवोक्तत्वात्
नहि भवन वस्तु वस्तुधर्मो वा घटो भवति घनो भवतीत्येव वस्तुधर्मवैयैव प्रतीतवैरनुत्वासम्भवात् वस्तुधर्मवमपि न सम्भवति 30
परितो भवनाभावात् परितो भवने हि भवनमेवैक मवञ्च वरित्ति तदभावे तद्व्यसन, एकदशेन भवने द्वायैव भवनात् वस्तु
अभवनामकमेव, तथा देशोऽपि न सत्त्वान्ना भवति, तदभावनतद्भवावात् एवदोनेन चेत्यैव यावत् परमाणुतोऽप्यपिशोऽभवन-

अभाज ण्योक्तो भवति पतो न भवतीति तर्हि भवतीत्युक्तेऽपि न भवति—नार्थ इत्येवोच भवतीति प्राप्तम्, साधनमप्यत्र परितो भवनाभावात्, सपुष्पवदिति, स्था^मत ननु परित पदादानभयभ्रय कट सिद्धति, तस्मादनैकान्तिक इति चेत् विपश्चाभावात्, ननु परितो घचनेनेत्यादि—परितो घचन सर्वत्रार्थम्, तेन स्वात्मन्यप्यभजनमुक्त भवति, तस्मान्नानैकान्तिकता, तथेगादिरस्य वायस्य त्रैयान्तिप्रदर्शनार्थो दृष्टो 5 वायव्यमरगा[त्] पक्षधर्माऽनर्थैरनन्त इति, प्राग्ग्यारयातोऽथ, कण्ठ कपाले नास्तीत्यादि तस्य निद शैलम्, पत्र कटादिन भवति नापि रूपादिरिति, अनिष्टश्चैतत् ।

अत्र भावाभावात्तुत्तरमाह—

ननु परितोऽप्यभजनमेव त्वदुक्त साधयत्यस्मद्विष्ट भावमपि कटोऽपि कट इति भयत्रेव घटपटौ न भवतीति, भवन् गुण इत्यभजनात्, ननु गुणोऽपि भयत्रेय कट इति न भवति 10 विशेषेण, न, द्रव्यमित्यभजनात्, अत्रोच्यते यदि न भवत्येव ततो घटस्यापि घट इति भवतीति

(नन्विति) ननु परितोऽप्यभजनमेव त्वदुक्त साधयत्यस्मद्विष्ट भावमपि, तद्यथा कटोऽपि कट इति भयत्रेय घटपटौ न भवति घटत्वंपटत्वाद्यभाज कटस्य कटात्मभजनाविनाभावीति भाजभजनमात्र-मुच्यते, इतर आह—भवन् गुण इत्यभजनात्, अत्रापि गुणाभाधानुविद्ध एव कटभावो गुणत्वेनाभजनात्, 15 ननु गुणोऽपीत्यादि, गुण इति विधिना भयत्रेय कट इति न भवति विशेषेण नियमेन व्यापृत्येति, इतर

भवति नास्ति भवन विधित्वात् न स्यादिति भावः । भवतीत्युक्तेऽपीति भवतीतुषो यथा न भवतीत्युक्तं भवति तथैव तत्रापि पुनर्भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थे गुणरपि तथेति न कश्चिदर्थं क्वापि रोम्यतीति नार्थं कश्चिदिति परितो भवनाभावात् सपुष्पादिनि भावः । यदाऽभावादिना षो भवतीत्यन पतो न भवतीत्युक्तं भवत्यतोऽभजनमेव सर्वमित्युक्तं । भाववादी आह—पटो न भवतीति भवता किं पटभवनप्रतिषेध नियते ? तथा सति पटो भवतीत्यभ्युपेतम्, यदि तत्रापि भवतीत्यस्य न भवतीत्यर्थं 20 उच्यते तर्हि तत्रापि तथैव पयतुयोगान् उच्यते शिष्टतीति परित सर्वप्रकारेण भवनस्यैवाभावात् प्रतियोग्यमिच्छताऽभवनमपि कथं स्याति भावः । ननु पत्रा कटोऽभजनमपि भवतीति परितो भवनाभावो व्यभिचरतीत्यभावादी गङ्गते-स्था मतमिति ।

1 साध्याभाववत्त्वामिभन कटादिरपि नास्तेव सर्वत्र भवन नास्तीति विषदिततया न केषुपि विपक्षो येनालकान्तिकता भवेदित्याह—विपक्षाभावात्ति । यथा पदान् सर्वप्रकारेण क्वा न भवति तथा स्वस्मिन्नपि न भवति तस्मान् न कट शिष्टतीति दर्शयित् परित इति शब्दस्यार्थम्—परितो घचनमिति । अत्र तथेयान्मूल सम्बन्धोपलभ्यते तथा द्रव्यक्षेत्रकालमार्थं प्रतिघटन्तु 25 परस्परतो भेद प्रतिवृत्तत्वाद्दसत्रान्त पक्षधर्मनाहतेरिति मृगशय स्यादिति प्रतीभाति । परितो भजनाभावादिनि त्वदीयेन हेतुना स्वतो भवनं शिष्ट्यनि स्वतोऽप्यभजनं द्वेषमत्र वचर्थ्यं भजनाभावादिनि न तु परितो भवनाभावात्ति, विपक्षानैवधर्मात्, परितो भवन नामानि सन्त्य भजनविधायक कट घटपटौ न भवतीत्युक्ते कटस्याप्यभवनमपत्वे क घटत्वपत्त्वाद्यभावा एतेन वाच्येन प्रतिपादित स्यात् ? आश्रयस्यैवाभावात्, तस्मान् कट स्वत्वहरेण भयत्रेय कटत्वपत्त्वाद्यभावात्साऽपीत्यनु

पदत्वान्, कटात्मभवनानाभावी कटत्वपत्त्वाद्यभावा, एतच्च कट घटपटौ न भवतीति वचनं घटत्वपत्त्वाद्यभावाविनाभावो 30 भवनमुच्यते इतराश्रयेण भावाभावावरी समापत्त-निति । साधनप्रकारमाह—तद्यथेति, परितो भवनाभावो भजनव्याप्य, कटो परितो भवनाभावस्य सत्ये च न्वतो भजनमप्यत्येवेति भावः । सर्वं भवनमभावात्तुविदमवेत्यभवनहपमेव, भवन् गुण इत्यभजनात् अत्र धर्मिस्यामिभनं कटाभिजनमपि गुणाभावेनानुपपन्नमेव नहि कटो भवन् गुण इति भवतीति वक्तुं शक्यवत्, तस्मान्नाभावात्तुवदमेव कटभजनं गुण इति न भवति तस्मान्नैकान्तिकविधिष्यं भवनमस्तीत्याशङ्क्य—इतर आहृति । गुणो न भवतीत्यत्र गुणोऽपि कटाभावरूप एवयमावेकान्तराद्यभिप्रायः । भावविशेषरहिताभावविशेषयत्प्रासिद्धता गुणोऽपि स्वतो भव 30 शब्द परितो न भवतीति समापत्ते-ननु गुणोऽपीति । ननु गुणस्य स्वतो भवन इत्यामभवनमेवेति न भवन सेत्स्यतीति शङ्कते-

1 ति क्ष छा न तर्हि । 2 ति क्ष छा स्वात्मनोऽप्य० । 3 ति क्ष छा प्राशि० । 4 ति क तस्या ।

आह-न द्रव्यमित्यभननात्, अत्रापि द्रव्याभानानुविद्धस्त्वदभिमनो गुणभाव इति, अत्रोच्यते यदि न भनत्वेत्यादि, चट्टमर्कटिन्या द्रव्यगुणयोर्भावाभापत्वमापाद्य कटाद्रेद्रव्यविशेषस्यापाद्यति गतप्रत्यागत-न्यायेन ततो पटस्यापि याचद्वट इति भनतीति, एतन्नेकान्तभावाभावादिनो[ ] परस्परकृतचोद्यद्वयपरिहार एवमेव भावाभावनादिन प्रत्यपि तद्विपर्ययेण तद्भावनया पन्तनादिना विषयादिनयाना मतेषु परिहार कार्ये, अथ वा तद्योद्यस्यात्राश एव नास्ति तेनाप्युभयोभयनयेन सर्वान्तनादिना मुचिर्नर्तितत्वात् ७ सकलविमलादेशाभ्या भावाभावत्वसिद्धेरिति ।

नन्येन विकलादेशपक्षे भावाभापयो परस्परापेक्षतयाऽव्यवस्थितत्वं परस्परापेक्षनौद्वय-वदित्यत्रोच्यते तत्र व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् धृत्यादिवृत्तजगदपस्यात्, यथा नित्यत्वे पृथिव्यादीना व्यवस्थितत्वं परस्परोपकारित्वाच्च धृतिसङ्ग्रहपक्षिव्यूहावकाशदानक्रियामि सिद्ध-मेव, अनित्यत्वेऽप्यर्धभननाविच्छेदात् स्वतपरत्वाभ्या परस्परापेक्षद्वयव्यवस्थितोपकारिस्वरूप-10 त्वानानवस्था तथा भावाभापयोरिति

नन्येवमित्यादि, इदमप्यथोद्योच्यते विकलादेशपक्षे उभयोभयवादिन प्रत्यनिष्ठापादनसाधन गतायं यावत् परस्परापेक्षनौद्वयवदिति पूर्वपक्ष, अत्रोच्यते तत्र व्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वात् धृत्यादिवृत्तजगदप-स्थावदिति साधनेनानन्यस्यापेपरिहार, नित्यत्वे पृथिव्यादीना व्यवस्थितत्वं परस्परोपकारित्वच्च धृति-सङ्ग्रहपक्षिव्यूहावकाशदानक्रियामि सिद्ध ततोऽनवस्था नैनास्तीत्यत्र का चिन्ता ? किं त्वनित्यत्वेऽप्यर्ध-15 भननाविच्छेदात्-सततभननस्याविच्छेदात् भावो, व्यवस्थितोपकारित्वस्य, धृत्या भूमिरितरेषामात्मनश्चो-पटुत्वे, जल सङ्ग्रहेण, अग्नि पत्तया, वायुच्युद्धेन, सर्वेषामननाशदानाशकाशमित्यनवस्थितोपकारिस्वरूपत्वं सिद्धमनवस्थानाभावश्च, अक्षरार्थो भाष्ये गमित, स्वत्व[प]रत्वाभ्यामिति स्वरूपसिद्धौ पटुरुपसिद्धौ च

न द्रव्यमिति त्वदभिमनो गुणभावे द्रव्याभाव एवेत्यर्थे । गुणादिभाव द्रव्याद्यभननान्वेन वदता भवता भावविशेषसहित एवाभावाविशेष उच्यते द्रव्याभावानुविद्धो गुणभाव, गुणाभावानुविद्धो चट्टभाव, कटाभावानुविद्धो घनभाव इत्याशयेन 20 समाधत्ते-यदि न भनत्वेत्येति । ननुभयोभयनय सामान्यस्य विशेषत्वादिशेषस्यापि सामान्यत्वात् परस्परापेक्षसिद्धिक्रमेण भावाभावयो परस्परस्वरूपरक्षणाय परस्परापेक्षनौद्वयवत् अकिञ्चित्करत्वेनाव्यवस्थितत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते-न वेवमिति, विकलादेशपक्ष इति पर्यायार्थोपदेशात् नैद्वयधानपक्षे तदुपचारपक्षे वा भेदानां व्यवस्थितस्वरूपताया आशयस्त्वेन तत्रानिष्ठापादन मुन्यमित्याशयो भाति । सामान्यं हि स्वस्वरूप विहाय न विशेषो भवति विशेषो वा तथा, येनाव्यवस्थितत्वमनयो म्यात् किन्तु स्वस्वरूपे विद्यमानस्यैव तथेति नाव्यवस्थितस्वरूपवमि याग्येनोत्तरमिति-तत्रेति, उभययो 25 भयात्मकत्वेऽप्यनुपतिव्याप्तये स्वस्वरूपेण व्यवस्थिततयाऽप्यव्यवस्थितत्वप्रमाणायप्यव्यवस्थितत्ववस्था, पूर्वोत्तरापरिच्छेदोपादान तथैकस्य वस्तुनोऽनुभूयमानत्वादनुपतिस्वरूपतया व्यवस्थितो भावोऽनुपतिवृत्तिलक्षणोपकारं व्यावृत्तिस्वरूपतयाऽवस्थितधामावो व्यावृत्त्यादिवृत्तिलक्षणोपकारस्य करोतीति भाव । तत्र निदर्शनमाह-धृत्यादीति नित्यानित्यात्मस्य पृथिव्यादे नित्यत्वं नैद्वयवस्था दर्शयति-नित्यत्व इति नित्यत्वसत्त्वापरिच्छागैव तत्कार्यकर्तृत्वरूपेण नित्यताभवनान्नानवस्थेति भाव । अति स्वत्वपक्षे सामान्यस्वरूपतया भवनमाह-अनित्यत्वेऽपीति, भननलक्षण सामान्यस्वरूपेति भाव । एतं भावापि स्वस्व 30

१ मि क्ष के छा द्रव्यगुणोभा० । २ मि क्ष छा तरभावना । ३ सि क्ष छा कृत्यादि० । ४ मि क्ष छा भाव ।

तेषां परस्परानुद्धवे सत्वन्वयस्या नास्ति तथा भावाभाययोरिति योऽसौ भवति घट स पटो न भवति योऽसौ पटो भवति स घटो न भवति, घटो भवन्नेव पटो न भवति, पटो भवन्नेव घटो न भवति तथा भवति न भवति चेत्पि द्वेष परस्परानुद्धव्यवस्थितोपकारिस्वरूपत्वान्नानुस्येति ।

यदि तु नैव तर्हि पटस्याभावे भाव एव त्वदिष्टविधात्वापघते, अभावनुल्यत्वात्, पटवत्, यदि च घटस्य भाव पटस्यापि भाव, भावनुल्यत्वात्, एवमन्तरितद्रव्यत्वसत्त्वादिगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्यां भावाभावात्मकता, ननु तस्य साक्षादेव भजनमभजनमुभयत, तथा तद्विपर्ययेण, नन्यत एवैव घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षात् भवति घटद्रव्यत्वेन भवति, पट पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति, न भवति गुणत्वेन घटद्रव्यादित्वेन च ।

यदि त्वित्यादि, परस्परानुद्धवाभावाभावाभावे द्वयोरप्येका तपक्षयोर्दोषाभिधानम्—पटस्याभावे

१० घटभावाभावस्तद्विष्टविधात्वापघते योऽसौ भाव एव, कस्मात् ? अभावनुल्यत्वात्, पटवदित्यभावात्कान्ते दोष, भावैकान्तपक्षेऽपि यदि चेत्त्यादि, घटपटादिसङ्कीर्णतादोष, एवमन्तरितद्रव्यत्वसत्त्वादिगुणत्वादिसामान्यविशेषाभ्यां भावाभावात्मकता, नांतरिताभ्यामेव, किं तर्हि ? नैव ननु तस्य साक्षादेव भजनमभजनमुभयत—सामान्यतो द्रव्यत्वेन स्वेन [भवनात्] विशेषतोऽन्यद्रव्यत्वेन पटगतेन गुणत्वेन च घटस्याभवनात्, तथा तद्विपर्ययेण पटस्य, पटघटयोश्च द्रव्यत्वयोर्भावात्तद्वेदवत्, तद्व्यतिरिक्तद्रव्यत्वस्याभावात्, नन्यत एवैव

१५ रूपे व्यवस्थित एव तत्तद्रूपेण भवति, अभावोऽपि स्वरूपमज्जलेव सामान्यरूपो भवतीति दर्शयति—तथेति यथा च स्वस्वरूपेण परस्परपेण च सामान्यविशेषयो व्यवस्थितत्वादेव परस्परपेक्षये तल्पि नास्वयन्वयस्या तथा भावाभाववारपीत्यर्थं । तदेव निर्दशयति योऽसाविति, यदि भवनमेव स्वस्वरूपं विहायाभजनरूपं भवेत् तर्हि घटस्य पटामवनवत् घटाभवनमपि स्यात् चैवम् किन्तु योऽसौ घटो भवति स पटो न भवति योऽसौ पटो भवति स घटो न भवति, स्वकीयं साक्षाद्भवेण घटत्वेन भवत् घट परीयेण साक्षाद्भवेण पटत्वादिना न भवतीति भावाभावात्मकत्वेऽपि घटस्य भावविशेषस्य साक्षात् स्वपटद्रव्यादितो

२० व्यन्यतत्वेन परस्परपेकारित्वाच्च नाव्यवस्था तथा भावसामा यमपि भवति न भवति चेति भाव । भवनैकस्वरूपत्वेऽभवनैकस्वरूपत्वे च दोषाभिधिलयाऽऽह—यदि त्विति । 'वाचटे—परस्परपेति, भजनमभवनाविनामावि भववनमपि भवनाविना भावैति परस्परानुद्धवानभ्युपगमे भवनैकस्वरूपत्वेऽभवनैकस्वरूपत्वे च दोष प्रयुज्यत इति भाव । यदि वस्तुनोऽभावेकस्वरूपत्वं तादृशं घटादिभावस्य पटाद्यभावात्स्वरूपान्न घटाभावस्वरूपत्वमपि स्यात् अभाववाविशेषात्, यथा भावविशेषे पटो घटाभावस्वरूप एव भावोऽप्यभाव स्यादित्यभावेकान्तपक्षे सर्वशून्यतापत्तिमाह—पटस्याभाव इति, घट पटो न भवतीत्यभवनैकान्त

२५ स्वरूपत्वे त्विष्टं घटस्य घटभावत्व विहन्यते, अभावैकस्वरूपत्वं घटाभावपटाभावयोरविशेषात् यतस्वीकारान्यतरपरिग्रहानौचित्यादिति भाव । यदि च घटो भवतीति घटभवनैका तत्स्वरूपत्वं घटपटादिभाववाविशेषात् घटस्य घटत्ववत् पटत्वाद्यप्यापघते तथा च उच्यते—इत्याह—यदि चेति । एवं घटादेर्द्रव्यत्वगुणत्वादिव्याप्यघटत्वपत्वाद्यव छेदेन भावाभावात्मकत्वमुपदर्शितं तथैवाव्याप्यधर्मावच्छेदनापि भाव्यमित्याह—एवमन्तरितेति, द्रव्यत्वसत्त्वगुणादेरन्तरिताभ्यां—व्याप्यभूताभ्यां सामान्यविशेषाभ्यां नियतं । द्रव्यत्वाद्यथा तरधर्मावच्छेदनेन भावाभावात्मकत्वमिति न नियमोऽपि द्व द्रव्यत्वादिनापि घटादेर्भावाभावात्मकता

३० भवत्येवैवाह—नान्तरिताभ्यामेवेति । तदेवादर्शयति—सामान्यत इति, घट स्वनिष्ठेन द्रव्यत्वसामान्येन भवति पटादि गतेन तद्रव्यत्वात्परमं गुणत्वेन च न भवति, पटश्च घटनिष्ठ इत्यसामान्येन गुणत्वेन च न भवति पटगतेन द्रव्यत्वेन तु भवति तत्राद्रव्यत्वापेक्षया व्यतिरिक्तम् द्रव्यत्वसामान्यस्याभावे स्वपरद्रव्यत्वाभ्यां भावाभावौ द्रष्टव्यौ तथा च घटस्य येन धर्मो भवति तेन चाभवनं तद्विपर्ययेण पटस्य भवनमभवनयेति भाव । एतदेव स्पष्टयति—न च त एवैवमिति । विषये बाधरूप

१ ति क्ष यत्सौ पटो न भवति तदतो न० । २ ति क्ष तनु तस्य । ३ इ वा भवनमुभवनमुभयत ए 'ता भवम्' ।

मित्यादिना भावयति यावद्द्रव्यादित्वेन चेति, घटो गुणत्वेन पटद्रव्यादित्वेन च साक्षात् भवति, घटद्रव्यत्वेन भवति, पट पटद्रव्यत्वेन साक्षाद्भवति गुणत्वेन घटद्रव्यत्वेन च साक्षात् भवतीति भावाभावात्मन्त्वमेवानयो , यदि त्वसा पटत्वद्रव्यत्वाभ्या न भवेत् न पटो भवेत् पटद्रव्यत्वाभ्यामभजनात् , घटवद्गुणयद्वा, यतस्तु पट इतराभ्या न भवति तत एतेतरो न भवति यतश्च पट भवति तत एवेतराभ्या भवति, अवश्यञ्चैतदेवम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यामथस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यत्, नीलोत्पलादिवत्, अतस्तन्वथा सतोऽप्यभाव एव स्यात् खपुष्पत् ।

यदि त्वसावित्यादि, अनिष्टापादनसाधनमभ्युपगमे, यदि पट पटद्रव्यत्वाभ्या न भवेत् न पटो भवेत्, पटत्वद्रव्यत्वाभ्यामभजनात्, घटवद्गुणयद्वा-घटो गुणो वा नैव भवेत् तत एव, तद्वत्, एव घटगुणयोरपि साधनाभ्यामनिष्टमापाद्यम्, एतस्वार्थस्य भावना-यतस्त्वित्यादि यात्रत्त एवेतराभ्या भवतीति, अवश्यञ्चैतदेवम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यामथस्यावधारणे प्रयोगस्य साफल्यत्, तद्यथा नीलोत्पलादिवत् 'सिद्धे सत्त्वारम्भो नियमार्थ' ( ) यथा रत्ननीलत्वयो सिद्धयोरन्यतराभावेनान्यतराभावेन चोत्पल नियम्यते रत्नमेव नीलमेव वेति तथा घट पट इति चेति, तद्व्यभावना भाष्येऽन्यतराभावाभावेऽन्यतरतभावभावे च सतोऽप्यभावप्रसङ्गापादनद्वारेण लोभप्रसिद्धानुपातेन कृता । एतस्य न्यायस्वानभ्युपगमे द्वयोरप्यभाव, तद्दर्शयति-अतस्तन्वथेत्यादि अनिष्टापादनसाधन गतार्थं यावत् सपुष्पदिति, एव द्रव्यतो भावाभावात्मकता व्याख्याता ।

कालतोऽपि चैकमेव भूतमभूतञ्च, कालाभेदात्, अतीतानागतताभ्यामसमृष्टतरा मृत शिरकादिना वर्त्तमानैककाला न तथा यथा लोको यदति पलालमग्निर्दहतीति, यदि तद्दह्यत एव तर्हि भिन्नास्थस्य पलालस्य पूजयद् भस्मीकरणानुपपत्ते, अन्तर्देश पलालस्य दह्यते तच्च पलालमेवेति चेत् तथापि आकाशाद्यमूर्त्तद्रव्यस्य देशस्यापि भस्मीकरणानुपपत्ते, अथा- काशव्यतिरेकेण पलालमेव दह्यत इति तदपि न, श्विप्रत्ययान्तेन भस्मीकरणेनान्यो दाहो वर्त्ततेऽन्यच्च पलालमिति भिन्नार्थत्वोधात्, अथाप्येकर पलालस्येप्यते ततस्तस्य दाह्यता नास्ति भस्मत्वाभूते, तथा घटो भिद्यते इति न घटते कालभेदात् यदि तस्मिद्यत एव तर्हि भिन्नास्थस्य घटस्य भिदानुपपत्ति पूर्वम् ।

निवर्त्तति-यदि त्वसाविति । तद्वद् निरूपयति-अनिष्टापादनेति, अत्ररितेन पटत्वेनानन्तरितेन द्रव्यत्वेन सामान्य- विशेषेण यदि पटो न भवति तर्हि स पटस्वरूपमेव न स्यात् घटवद्गुणयद्वा, पटो हि पटत्वद्रव्यत्वाभ्या न भवतीति पटस्वरूपमपि न भवति तद्वदिति भावः । एवं पटो यदि पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां न भवेत् तदा घट एव न भवेत् गुणोऽपि यदि गुणत्वत्वाभ्यां न भवेत् गुणो नैव भवेत् पटादिवदिति भाव्यमित्याह-घटो गुणो वेति । पटमवन् हि द्विविध पटस्वरूपेण द्रव्यस्वरूपेण च तत्र यद्युभय रूपेणपि पटस्य भवनं न स्यात् तर्हि तस्य भवनमेव न स्यात् विनोपाभावकृतस्य सामान्याभावगमकत्वात्, यतस्तु पटो भवति तत एव पटत्वद्रव्यत्वाभ्यां भवतीत्याह-यतस्त्विति । अन्यतरस्य रचत्वादेशभावे यदि नीलत्वसाध्यभाव, अन्यतरस्य नीलत्वस्य वा भावे रत्नत्वादिरपि यदिभावस्योभयव्यापि नवापत् 30 साद्विपत्त्वमेव तस्मैति दर्शयति-अन्यतराभावेति । अथ कालो भावाभावात्मकता दर्शयति-कालतोऽपि चेति । अन्य

कालतोऽपि चेत्यादि, विनाशोत्पादयोरेककालत्वात् पिण्डशिवकादीना पिण्डो न भूत
 शिरो भूत न्येमेन भूतमभूतत्, काल[र]भेदात्, अतीतानागताभ्या वृत्तिभ्यामसमृष्टवत्
 [घृ]शिरोनादिना यत्मानेनराज्ञे, न[तथा] यथा लोको वदतीत्यविज्ञातार्थतत्त्वो लोको मिथ्या
 भूत इति वैवर्ष्योपाहरण पलालमभिर्दहतीति, एतत्त्वयचनानुमानप्रत्यक्षविरुद्ध वचनमिति, तद्भावयति-
 यदि तद्वगत प्वेत्यादि यावद्भूतस्मीकरणानुपपत्ते पूर्ववत्-पलालकालवत्, कालस्य मित्रत्वाभ्युपगमात्,
 पर परिहरमा -अन्तर्दश पलालस्य दहते स च पलालमेवेति, तस्योत्तर तथापीत्यादि गतार्थ यावदेश
 स्थापि भग्नीकरणानुपपत्तेरिति, अथाकाशव्यतिरेकेणेत्या[दि], स्यान्मत द्रव्यार्थिकनयमतेऽभेदात् पलालादि
 मूर्च्छयेत्येव सम्भवादाशाशयमूक्तद्रव्यव्यतिरेकेण पलालमेव दहते नाकाशादीति, तदपि नेत्यादि,
 अभूतनद्वावर्ष्यं चिप्रत्यय, तदन्तेन भस्मीकरणेनायो दाहो वर्त्तेत, अन्यच्च पलालमिति मित्रार्थत्वाद्
 10 परिहार, अथाप्येवम् पलालस्येप्यते द्रव्यार्थाभेदात् ततस्तस्य दाहता नास्ति, भस्मत्वाभूतेरिति, तथा घट

नयस्य प्रहृष्टप्रविशेषेण गान् तेन च वर्तमानत्वव्याप्ताभावात्वाभ्युपगमेन भावत्वसातीतानागतसम्बन्धाभावव्याप्यनया विभिन्नवृत्ति-
 कथितानागतादाशिल्यद्रव्यव्याभावात् उत्पादस्यैव विनाशव्यभिचारिवचनभ्युपगम्यत इत्याशयेनाह-विनाशोत्पादयोरिति,
 उत्पादकात्स्यैव विनाशादाश्वत्थविति भाव । तथा च शिरोभवनेमेव पिण्डविनाशाक्षणमभवन्मिति वर्तमानैककालान्छेदेनापि
 घटा भूतानागतावस्थित दशमिति-पिण्डेति, पिण्डशिरोस्थयासकृदिभावाना मथे इत्यर्थ । हेतुनाह-कालामेदादिति ।
 15 यथाभौतशास्त्ररिक्तं प्रत्युत्पन्नेव घटो न विभिन्नकालावच्छिन्नवत्सासमगमनुभवतीत्याह-अतीतेति । पलालमभिर्दहतीति
 पत्राद्यं वदते सा खेतादि घटतुतच्चमिज्ञानविपुत्राप्रयुक्तेन दर्शयितुं वैधर्म्यं घटान् निर्दशीयतीत्याह-यथा लोक इति । कथं
 मिथ्यात्वाह-एतदिति पलालमिर्दहतीति वचनमित्य, यदि तद्वह्यत प्वेति, दहभावात्पापधानीभूतव्यापारान्यपलाश्रय
 एतेषु तापान्तराध्यायीभूते पत्राद्यं ताहपलजनकविक्रिया वानुपपद्यते, पत्राद्यत्वस्य तथाविधफलाश्रयत्वाव्याविलक्षणत्वात्,
 दहमानदाहाश्रययोरेककालत्वात् पत्राले दहनत्रियान्वयस्यावसोभ्यत्वात् पत्राद्यं दहत्यामिति व्यवहारो विरुद्ध एवेति भाव ।
 20 निर्दशनमाह-पूर्ववदिति, पत्राद्येते यथा भस्मीकरणेन नोपपन्न पत्राद्यकालस्य भस्मीकरणकालापेक्षया मित्रत्वात्त्वात् तथा
 दहनानुपपत्तयोरेककालव एतत्पत्राद्यस्यापि मित्रकालत्वेन यो य पत्राद्यो भावो दहने यद्य भस्मभावमनुभवति नासौ पलाल इति
 दाहाश्रयस्य च पत्राद्यव्यभिचारेण पत्राद्यस्य भस्मीकरणानुपपत्तिरिति भाव । यद्यप्यत्र पलालस्य भस्मीभावोऽनुपपन्न एव तथापि
 पत्राद्यवत्त्वा अन्तर्दशस्य आकाशा वा दहते, देहादिनोरेमेदात् तं दशा पत्राल एवेति तस्यापि भस्मीकरणमिति शङ्केते-
 अन्तर्दश इति, समुदायमिधामिनां गन्धानां अथवेवु वृत्तिदशानादिनि भाव । समापत्ते-तथापीति, अतर्दशस्य पलाल-
 25 त्वेति तत्राप्यादा दहनानुपपत्त्यावस्थानितत्वेन तेन तर्हि दहनानि क्रियासम्बन्धस्यानुपपत्तिरिति भाव, यदा वेदासाशाशात्म
 कर्मण्युद्भवस्य मूर्च्छयेत्येव सम्भवेनो दाहस्यऽयोग्यवदिति भाव । यद्यप्याकाशफलाश्रयोरेव्यार्थिकमतेनैकत्व पल्लु पर्याया
 विद्वन्मय मतेन भेदात् पत्राद्यमिर्दह्येते दाहस्य सम्भव, अमेदपत्रेऽप्यत्रमेवेत् पत्राले दह्यत इत्युच्यत इति शङ्केते-
 कथाभासात् । एतन् इति हि दह भस्माकरण इति धातुनिपन्नं रूपम्, भस्माकरणस्याभ्यन्तरो भस्मकरणमिति चिप्रत्ययेन
 निष्पन्नम्, तथा च्यात्मन पत्रालस्य भस्मकरणमित्युक्तयैव पत्राद्यमयत् भस्मान्यदिति गम्यते तस्मात् कथं पत्राले दहने
 30 दहन्मिदधेति दाहद्रव्यमभ्यर्त्तनं न पत्रालमेव दह्यत विन्दु सर्गं दहन् इति स्यादिति समापत्ते-अभूतेति । अप द्रव्यार्थिक
 दहन्त्वात्पत्राद्यस्य इत्येते तर्हि दाहस्य पत्रालवत्पत्राद्येतेन एवैवदशाश्रयं तस्य भवेदित्याह-अथाप्येपत्वमिति ।
 हेतुनाह सम्भवादाशयमूक्तद्रव्यव्यतिरेकेण पलालमेव दहते नाकाशादीति, तदपि नेत्यादि,
 अभूतनद्वावर्ष्यं चिप्रत्यय, तदन्तेन भस्मीकरणेनायो दाहो वर्त्तेत, अन्यच्च पलालमिति मित्रार्थत्वाद्
 परिहार, अथाप्येवम् पलालस्येप्यते द्रव्यार्थाभेदात् ततस्तस्य दाहता नास्ति, भस्मत्वाभूतेरिति, तथा घट

१ ति क्ष कल्याणम् । २ ति क्ष क कथाशोकवाद् इत्य० । ३ ति क्ष कल्याणम् ।

इत्यादि, कालत एव[भाग]भागसम्भवात्विपर्ययेऽन्यदुदाहरण पूर्ववद्गतार्थ[स]प्रसङ्ग, भिदे कपालविप-
 त्यात्, घटस्योद्धृताद्याकारत्वात् कालभेदानुपपत्ति, प्रस्तुतघटोदाहरणे भागयितु उपादानमभ्येति,
अथवा पूर्णं घटपटावुदाहृतौ, इह दर्शनविपर्ययेऽप्युदाहरणद्वयम्, तथा च क्षेत्रतो भागतश्च द्वे द्वे व.व्यति,
भागनाहृतीकरणार्थत्वात् क्रियान्तरगतत्वभावनतो न्यार्यव्याप्तिप्रदर्शनात् ।

क्षेत्रत शून्य

तिष्ठति गच्छति

भागतोऽमयत प्र- 5

जति कथं घटते? एममेव भव्य सिद्धातीति, कुम्भ करोतीत्यादावप्याह निर्धृत्युत्तरकाले
 च कृत कुम्भ इति न तथा घटते, यदि स कुम्भ एवानिर्धृतोऽपि न क्रियते, भूतत्वात्,
 अन्यमृद्वत्, अथाभूत, न क्रियते स, अभूतत्वात्, खपुष्पत्, कथमसत् कुम्भ उच्यते
 वा, अधोच्येत सत्य प्रागभूत इदानीं क्रियते, क्रियमाणश्च भवतीति, न, भूताभूतविरुद्ध
 द्वयानतिवृत्ते क्रियाऽभावात्, न कस्याश्चिदप्यवस्थाया कुम्भो जायत इति का क्रिया? 10
 क्रियमाणमेव हि क्रियते मृदाहरणादि ।

क्षेत्रतः शून्यमित्यादि, प्रवेगमनस्वानानुपपत्ति गतार्था तिष्ठति गच्छति विपर्ययेण प्रास-
 ङ्गिमुदाहरणम्, भागतोऽसयत इत्यादि, अनादिनात्मन्मृद्वदर्शनचारित्रमोहनीयोपन्याया अपिरते पृथक्
 भाव भ्रमण्या-प्रकर्षभ्रजन विरति, सा कथमसयते घटते? एममेवेत्येवम् भागाभागात्मकत्वाधिकारा-
 नुदरया भावत सिद्धमभ्यन्तकालभेदादयुक्तमित्युदाहरति, अथ वैरस्मिन्नेवोदाहरणे द्रव्यादिचतुर्विधत्व 15
योनयतीत्याह-कुम्भ करोतीत्यादावप्याह-मृ-मर्दनकालेऽप्याह, कुम्भ करोतीति कुम्भकार, अपिशब्दान्त
करणकाले निर्धृत्युत्तरकाले च कृत कुम्भ इति, न तथा घटते, यथा लोको घटतीति घटते, यदि स
कुम्भ एवानिर्धृतोऽपि मृदवस्थाया न क्रियते भूतत्वात्, यद्गत तत्र क्रियते, यथाऽन्या[सृ]त्, अथाभूत

इति । एव द्रव्यक्षेत्रकालभावविरत्यादिप्रत्येन भावाभावात्मकत्वव्यवस्थानाय घटदृष्टान्त उपन्यस्य तत्र कालो भावाभावात्मक
 त्वभावनाय तद्विपर्ययस्य इदमुदाहरणमनुस्यमिति दर्शयति-प्रस्तुतघटोदाहरण इति । प्रकाशान्तरेण द्वितीयेषांहरण 20
 प्रकाशकारणमाह-अथवेति पूर्वं 'तथा तद्विपर्ययति प्रत्ये घटपणं निर्दिशती तदनुपपत्तेन चात्राप्येव निर्दिशते द्वे द्वे प्रदर्शिते
 इति भाव । तथा प्रदर्शनकामाह-भागेनेति । भावतो भावाभावात्मकतामाह-भागतोऽसयत इति, असयत प्रव्रजति
 मध्यगीव सिद्धातीत्यादाहरणं न घटते एकपर्यायम्पारपर्यायास्वर्शात्, असयतपर्यायस्य भव्यजीवतापर्यायस्य च प्रज्या-
 पयायात् सिद्धत्वपर्यायात्तन्तन्निष्ठत्वात्, यद्यस्यतो जीव नासौ प्रव्रजति यदि तु प्रव्रजति न तद्यथासयत इत्यतोऽमयत
 प्रव्रजति मध्यगीव सिद्धातीत्यादिप्रयोगेन न घटत इति भाव । उदाहरणान्तरमाह-एममेवति, असयतप्रज्याकालयोर्भेद 25
 दाशुक्तवदित्यर्थ, उदाहरण तत्रोपाध्यामाह-एवस्यति । घटोदाहरण एकस्मिन्नेव भावाभावात्मकत्वभावना द्रव्यक्षेत्रादिनिर्दि-
 यितुमाह-अथ वेति, आदौ मृदमदनकाले करणकारं च कुम्भं कर्तव्यं न-लोक, उत्पत्त्युत्तरकाले च कृत कुम्भ इत्यह तद्वत्त
 पटव अथ वेति न कर्णित कुम्भकार शिवहादिर्भावस्य कुम्भ करोतीति कुम्भकार इत्यभिप्रेतं न सम्भवति, कुम्भकारो
 समये च स्वावयवेभ्य एव निर्धृत इति कुम्भकारो नास्त्वैव निर्धृत्युत्तरकाले तु कुम्भ कृत इति न तदानीमपि तस्यापत्तेति ।
 आचारव्यायां नासौ कुम्भ एति दर्शयति-यदि स इति । अनेष्टानव्यायामपि यदि कुम्भो भूतत्वादि न क्रियमाण स्यात्, 30
 यदि निष्कृतं तत्र क्रियते यथाऽन्या कुम्भपयायाका ता मन् अन्यथा करणव्यापाराणुपपत्त स्यात्, अभूतवत्तेनेपमाह-अथाभूत

त्रियत् इति मन्यसे न त्रियते स, अभूत्वात् एषुपत्तत्, कथमसत् कुम्भ उच्यते वा, अयोच्येत्
 पद्मद्वयानाश्रयेण परिहारसमर्थं मत्वा पदान्तर सश्रित्य, सत्य, प्रागभूत् इदानीं त्रियते त्रियमाणञ्च भरतीति,
 अत्रापि भूताभूतविकल्पद्वयानतिवृत्ते, यद्यभूतो न तर्हि कुम्भ स पदादिनात्, कुम्भत्वेनाभूत्वात्, न
 त्रियते नापि कुम्भ इति वक्तव्य, भूतत्वेऽपि घटादिभ्य मात्रिष्ये वृत्ते करणैर्यर्थात् त्रियते, अथाभूतोऽपि
 5 पिण्डादि स्वपत्रे रागात् लोमानुवृत्त्या वा कुम्भ उच्यते पृथिव्यपि ते कुम्भ इति प्राप्ता, कुम्भत्वेनाभूत्
 वात्, त्वदिष्टत्रियमाणकुम्भत्तत्, ततश्च त्रियाभात्, पृथिव्यधत्रियाधैयर्थात् कुम्भार्थत्रियाया अभात्,
 तद्भानयति-न क्त्वात्रिदप्यरस्यायामित्यादि यावत् त्रियेति, द्रव्यत सर्वप्रदेशात्मनस्य परमाणुमात्रेऽनुरुद्ध
 वात् त्रिया[या]द्रव्यान्तरे त्वभावात्भात्, क्षेत्रतो बुध्रमध्येर्द्धादिभागव्यष्ट्यक्षेत्रव्यापित्वात् कतमो घट
 त्रियते, कालत प्रतिशणम-यो-यप्रदेशस-दावरोधात्, भावत सर्वसस्थानरूपादिसमाहारात्मकत्वे घटस्य
 10 भात् भात् प्रति पृथक्त्वात् वा त्रिया ? यस्मात् क्रियमाणमेव तु त्रियते मृदाहरणादीति चतुष्टयाऽप्येव
 दुदाहरणम् ।

अपर आह—

कथं तर्हि सोऽक्रियमाण कुम्भो जात ? को वा त्रयीति जात इति, अहन्तु लोकमेवा
युक्त्यादिन मन्ये द्रव्यादितो जन्मनिनाशसमत्वात् भावाभावाभात् एव चरतु, स भावाभावात्म
 10 कोऽर्था न जायत इति किं शक्यो वक्तुम् ? ओमित्युच्यते, निन्दयत्वात्, पूर्ववत्, न विन
श्यतीत्यपि शक्य वक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरयत्, निर्वर्त्यनिकार्यकर्मिणामु सर्वासु त्रिया
स्वैरेव वार्त्ता ।

इति, अभूत्वे क्रियमाणता न सत्, यदि सर्वेयाऽभूत् तत्र क्रियमाण एषु, यथा एषुप्यादि यथा वा पिण्डादिपरोक्षकले
 घटोऽभूत् तथा शिवकम्पासककुश-गणित्परोक्षकालोऽपीति गवदाऽभूत्वाच्च त्रियेतासाविति कथमसत् घट इत्युच्येति भात् ।
 20 अथ पश्चात्तरे प्रागभूत्तमपीदानीं त्रियत इत्येवं रूपं दूषयितुमाह-अथोच्येतेति । प्रतिश्रियति पूर्वैरुत्पद्योपन्यसन-
 यत्रापिती । नभूत्तरे दापमाह-यद्यभूत् इति, प्रागात् एतेनाभूत् एतत्कालावतिष्ठ यन्तु तद्वदाभवन्नरूपेण न स
 कुम्भ त्रियते कुम्भ इति वा वक्तव्य कुम्भत्वेनाभूत्वात् कुम्भत्वेन भूत् एव कुम्भ त्रियते तथा वक्तव्यश्च भवति नान्य
 पणित्ति भात् । पिण्डादिदि कुम्भत्वेन भूतावमित्यत घटवसिद्धत्वेन करणं व्यभिचरे स्यात्, अतो न त्रियत इत्याह-
 भूत्तत्त्वाऽपीति । अभूत्-पि पिण्डादिदि कुम्भ उच्यते तर्हिभूत्त्वानियेयात् पृथिव्यापि कुम्भ म्यादित्वाह-यथाभूतोऽ
 25 पाति । मरुत् नाम घट दाप इत्याह-ततश्चेति । इत्यादित त्रियाया अभावमाह-द्रव्यत इति सर्वप्रदेशात्मकपटा
 दिद्रव्यस्य विरुद्धमातुपद्माद्रेत्प्रसक्तया विभाग त्रियमाणे परमाणवेन विभा-ततया तस्यैव वास्तविकद्रव्यत्वात् तत्रैव क्रिया
 सम्भाव्यत नामा घट, प्रदगा-तरे च क्रिया नास्ति तस्मात् द्रव्यतो घटे त्रियाभावात् कतमो घट त्रियत इति भात् ।
 क्षेत्रत त्रियाभ-वमाह क्षेत्रत इति घटो हि बुध्रमध्येर्द्धादिभागव्यष्ट्यक्षेत्रव्यापी त्रिया तु अत्यवधारण्यक्षेत्रवर्तनीति न
 घटे त्रियऽस्तीति भात् । कात्तलमाह-प्रतिश्रियेति, घटात् प्रतिशणम-यायप्रदेशात्मकत्वात् कतमो घट त्रियत इति

(कथमिति) कथं तर्हि सोऽक्रियमाणं कुम्भो जातः, क्रियाया अभावात्, अत्रियमाणत्वात् [न] कुम्भो जायते त्वपुष्पवदिति प्राप्तम्, अनिष्टञ्जितत्, लोभप्रसिद्धपुरोहित्वादिति, अप्रोच्यते, को वा ब्रवीति जात इति, अहन्तु लोभमेवायुक्त्यादिन मन्ये, द्रव्यादितो जन्मविनाशमन्वात्-य एव जातः स एव विनष्टो यैव च तत्रैव, यैव तदैव, यथैव तथैवेति भावाभावयोर्भावो-भयन स एव भावाभावभायो ऋतु, स सशस्त्रमभयन वस्तुत्वात्, पूर्वाभाव एव भायोऽस्य पिण्डादे-पूर्वभावस्याभायो विनाशः, स एवोत्तरो भायोऽजन्मेति जन्मविनाशयोर्लक्षणम्, तयोर्वस्तुत्वात्, इतर आह-स भावाभावात्मकोऽर्थो न जायत इति किं शक्यो ऋतुमिति, ओमित्युच्यते, म न जायत इति शक्यो ऋतुमिति, कस्मात्? विनश्यत्वात्, घटावस्था हि जन्म, सा विनश्यदयस्त्वैव, उक्तयायात्, पूर्ववदिति, विनष्टानंतरघटावस्था[व]त् (१) न विनश्यतीत्यपि शक्यवक्तुम्, जायमानत्वात्, उत्तरवत्-घटावस्थावदिति, एतदुदाहरणं निर्वच्यघटादिजन्मविषयासु करणरचनादित्रियासु विनाशपरिणामादिविषयासु च दहनादिक्रियासु मर्त्यत्वपि तास्त्वैव वार्ता नास्ति वाचित् क्रियेति, 10

ग्राम गच्छतीत्यादिप्राप्यक्रियासु कथमिति चेत्—

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचित्, कासुचित्तु हिमप्रदादित्यश्रयणदर्शनादिषु नैवा वार्ता, कृतदग्धगतादिशब्दश्लोकानां क्रियाणां कृतत्वानुपपत्ते सुतरां प्रयोगाभावात्, एव तावद्युत्पन्नशब्दानां क्रियायाचिना नाम्ना शुद्धादिगुणशब्दानाञ्च निरूपयता, द्रव्यशब्देष्वपि उक्तन्यायेन तदसस्पर्शात् कुत तत्त्वोपनिपातिरचनम्? 15

प्राप्यकर्मक्रियास्वपि च कासुचिदिति, गच्छतिप्रवृत्त्यादिषु भावितम्, कासुचित्तु

त्रियाया अभावादिति त्रियाया अभावान्नाम्यमात्रं अक्रियमाणत्वात्सो न कुम्भो जायते त्वपुष्पवदिति भावः । नेत्रप्रसिद्धिप्रतिपत्तयन न जायत एवेयनिष्प्रभुपगन्तुमिहाह-अनिष्टञ्जितदिति । नात्रियमाणत्वं किञ्चित्प्रमेव लक्षप्रसिद्धिचतुष्कैसाह-को वा ब्रवीतीति । द्रव्यक्षेत्रफलभावे जन्मविनाशकारककारणत्वात्तत्र हेतुमाह-द्रव्यादित इति, य एतन्नि द्रव्यनयन्वेति क्षेत्रता यद्वन्ति कालनो यथैवेति भावत एव द्रव्यक्षेत्रकात्रभावात्तत्र जन्मविनाशाभ्यां भवनात्मकोऽव वस्तु इति दर्शयति-20 भावाभावयोर्विति । पूर्वभावस्य पिण्डाभावात् शिवककाले स एव विनाश उच्यते, उत्तरो भावः शिववादि जन्म उच्यते इति विनाशाजन्मोर्लक्षणमादर्शयति-पूर्वभावस्येति । एवय वस्तुन उत्पादविनाशात्मकस्यसुक्तं भवति भावैकत्वात् उत्पादत्वत्तत्र भावा न जायत इति प्रमर्कं तर्हि युक्तमिति वृत्ति-स भावाभावात्मक इति । तत्रेवोपनिपातमाह-ओमित्तिहेतुमाह-विनश्यत्वादिति विनश्यदवस्थान्वात्, यदि विनश्यदवस्थं तत्र जायते फलवन्त्याया प्रागवन्त्यावत् । एव विनश्यतीत्यपि वक्तुं न शक्यत जायमानत्वात् यदि जायमानं तद्विनश्यतीति व्यपदेश्यम् उत्तरफलावस्थादिल्लाह-न विनश्यतीति । तदन्वयमुत्पादविनाशक्रियायोरसम्भवं निर्वच्यत्रिप्राप्यस्वरूपेतिविधिमन्विषये दर्शयति-एतदुदाहरणमिति, कृत्वा घटं कर्ततीति घो निरर्थं कर्म प्रवृत्तेरभेदानानुपपत्तात् यद्यपि निश्चिरातरत्नम क्रियाहृतो नवा तरापेयया काष्ठानि भस्मीकरोति वाण्ड हृत्वाति इत्यादौ काष्ठादि विनाश कर्म भस्मादिकार्यस्य प्रवृत्त्युत्सम्भूतत्वात्, अत्रापि विनाशो भस्म त्रियाहृतं तथापि प्रवृत्त्यनयनत्वं उक्तयायात् क्रियाया अभाव एव भावाभावभावत्वाद्दत्तुन एति भावः । वस्तुं त्रियाविषयभावमात्रेणमित्यतः प्राप्य कर्मोच्यते तत्र क्वचित् कर्मसु त्रियाहृतो निरुपेक्षितः, क्वचित्तु नास्ति ग्राम गच्छति प्रवृत्तीत्यादौ क्रियावृत्तेश्चोक्तस्यैवैषि क्रियाया अभाव 30 यत् तु तथाविधो निराशो नास्ति तत्र तु सुतरामिति दर्शयति-प्राप्यकर्मैति, गच्छतीतीति, ग्राम गच्छता यदौ गमनाक्रियावन्ति तद्विष्टस्योपनिषेधस्य ग्रामादौ सार्वेऽपि न त्रियाऽस्ति, प्रोक्तन्यायात् हिमन्तसुपुष्पयति आदिषु पश्यती रादौ च नैवा वार्ता, उपपन्नसंज्ञानादिक्रियाहृतविशेषाभावात् त्रियमाणत्वात्तन्व्यायोऽत्र नास्ति सार्धं शृणोत फल पश्यती रादौ तु ध्वजदर्शनादि क्रियोपहित सौम्यत्वात्तदलङ्घितो विनाशो यदि समुदायत तत्रापि त्रियमाणत्वात्तन्व्यायोऽस्त्वैव जायत्येव इति प्रतिभाति । तद्वदं त्रियावाचनशब्देनाप्यतन भावाभावभावव्यवस्थं वस्तु न सृज्यत इत्युपपत्त्ये

हिमप्रदादित्यत्रेयणशनादिषु यद्यपि नैषा वात्ता शब्दघटश्रजणदर्शनादिप्रपैर वाचौ, किञ्च-वृत्तद्वय
 गतादिशब्दश्च सप्रत्यया नैषा त्रिषा च्यन्ते तासा निष्ठितत्वात् भूतशालविहितत्वाच्च कस्य निश्चिन्निष्ठित
 निश्चिदनिष्ठित मूलशालादिभर्मनि कृताकृतत्वानुपपत्ते सुतरा प्रयोगाभाव इति सुबुध्यते यथा लोको
 यदति न तथा घटत इति । एष नौपश्रुत्वतश्चदाना क्रियावाचिनामारयाताना, नाम्ना-पाचशदीना
 ४ गुहादिगुणशानानाञ्च निर्दिपयता-निरथक्तेत्यथ, द्रव्यशब्देऽप्यपीत्यादि यावद्वचनमिति, सर्वभाषा भाषा
 भाषात्मना इत्युक्त विभरत, तद्वान्यभिमताना शब्दानामुक्तयायेन तत्सस्पर्शात् कुन तत्स-भाषामावा
 श्मक वस्तु उपनिषित्तु वचनस्य शील धर्म साधुकारिता या कस्यचिदिति ।

एष तर्हि शब्दाद्यत्राहानिरिति चेत्तेत्युच्यते, अस्ति शब्दाद्यव्यवहार सहासहिसम्बन्ध
 सन्निवेशात् —

10 भूयेपादिउत्त्रभिधेयाभिमतताथपर्यायमात्रपरमार्थत्वात्तदर्थप्रतिपत्त्युपाय शब्द ।
 (भूक्षेपादिवत्प्रति) भूक्षेपादिवत्तु-अक्षिनिनेचै पाणिनिहारैर्भूक्षेपादिभिश्चाङ्गविहारै स्याभि-
 प्रायसूचन कृतसङ्केताना त्रियते, अभिप्रेताथपर्यायमात्रत्वात्तासा त्रियाणा तथा शब्दस्याप्यभिधेयाभिमतार्थ
 पर्यायमात्रपरमायत्वात् तदथप्रतिपत्त्युपाय शब्दे^१ भूक्षेपादिवत् सहा, सहाय सहापनामात्राचार्यैक शब्द
 पुन्याणा कृतसङ्केताना प्रतिपत्त्युपाय, अकृतसङ्केताना तु शब्दात्तमात्रसप्रत्ययनिमित्तत्वात्, यथोक्त

15 प्रकृतनिमित्तकशब्दादपि तत्तु न वाच्यमेवादयति-वृत्तद्वयेति, भूते जाता कृतादिशब्दा, तत्प्रक्रियाणा निष्ठितत्वं
 प्रकृतमिति, तथा च सूत्र घट कृता पराग दम्प प्राप्ता गत इत्यादां सूत्र परालात्प्रथम विधिनिष्ठिता किञ्चिदनिष्ठितास्य सपरा
 फलमन्वेषणस्य निष्ठितानेति सूत्रपरालात्प्रकृत न प्रसंगेत्, एवम यदि शब्दादि कृत तर्हि तन्मृदादि कथम्^२ यद्यत्त तत्र
 तर्हि तद्वत् भवतीति न तथाविधा प्रयोगा फलते इति गम्यान्त्याविधा मित्यायाद एवेति भाव । एवं क्रियागुणप्रतिनिधि
 कथा शब्दा भाषामात्रमकृतमुपजातिमत्त वस्तु न सृष्टातीति निर्दिपया एवेत्याह-एवमिति । द्रव्याचकशब्दा अपि

20 तथेत्याह-द्रव्यशब्देऽप्यपीति भावाभावात्कृतवस्तुन निखिलशब्दातीत्यभावात्त्वात् तद्वस्तु च द्रव्यादितो जन्मविनाशसमिति
 स्थिराभावात्तु गदनामम्भवेन न वाच्यता तथेति भाव । घटादिवस्तु हि अनेकपरमाणुसम्ययन्मभान् निखिलव्यवधारिप्रद्वेण तु
 घाते न तद् भाषयितुं क्षम वस्तुन उत्पत्तिविनाशमकृतत्वात् तथा च शब्दान् यदव्यवहारात् घट प्रोच्यते सोऽव्यवहारे न घट
 इति घटे न तदव्यवहारे तादव्यवहारे न शब्दात्म्य सकलानम्भवादिशब्दाशयनाह-उक्तयायेन तदसस्पर्शादिति, शब्द
 प्रकृतस्यया न घट फल्य न शब्दात्, उत्पत्तिविनाशमभावत्वात् नित्येन शब्दसस्पर्श वस्तुनो नास्तीति भाव । अथ

25 तन्नेन वस्तुवचनाने योऽप्य लोके व्यवहार प्रवृत्त तद्विषय्यन सूत्रेन जगद्वेदित्याशङ्क्य समाधत्ते-एव तर्हीति, शब्देभ्यो
 य द्वाभ्यव्यवहारा फलानवनननादयो दृश्यते शब्दव्यापारसर्गादेव तं न घट इति शङ्क्यै । समाधत्ते-नेति, सासहि
 सम्बन्धसङ्गतामह शब्दव्यवहारादस्तीति नोयत इति योनना वाच्यत्वाच्चभावनिश्चयन शब्दाभ्यवहारादस्तीति न
 स्यात्तयन इति भाव । तर्हि कथं व्यवहार इत्याह-भूक्षेपादिवत्प्रति, द्विविधेणे सासहिसम्बन्धनिश्चयनशब्दाभ्यवहारे
 निश्चिन्निष्ठे इत्ये भयात् तथेवेचो यदा विद्यते तदा दृश्ये विज्ञायेतत्यादसङ्केतान तर् तथा क्रियमाणे तन तथा सोऽया विज्ञायते

30 तथेति मया शब्दे उच्यते तथा एव^३ शब्दे विज्ञेय इति गद्विज्ञान तर् तथोचारे तेन तथैव विज्ञायते व्यवहियते चेत्तैव शब्दार्थ
 व्यवहार प्राप्त इति वस्तु तथाविध गद्वेत न वेति तस्य तु तथाविधशब्दव्यवहार शब्दपरिज्ञानमेवास्तीति भाव । एष
 मात्रम शब्दवति-अक्षिनिनेचैरिति । अभिप्रेताथेति यथा भूक्षेपादय कल्पिताथस्य पर्यायमात्रविषयास्तथा शब्दोऽपि
 कल्पितयत्नामिमत्पर्याययोच्यते पशोय गद्वान न वस्तुभूतामर्थं सृष्टातीति भाव । एतस्य सहा शब्द सहापन ज्ञान विज्ञानमर्क
 तत्तानुत्पत्ति न तस्य सृष्टाति कृतसङ्केताना कल्पिताथविषयिकपमापनमयेति भाव । अत्राथ दिङ्मकारिका प्रमाणयति-

35 विकल्पति, भाषामात्रमकृतमुपजातिमत्त वस्तु वर्तमानमभावात्प्रवृत्तया तस्य सङ्केतव्यवहारात्कालव्याप्त्यभावात् न शब्दव्य

१ नि छ हे श्रवण छा हिमप्रदात्प्रत्यप्रयण । २ नि छ हे मानुष्यस । ×× हे । ३ नि छ हे
 वाच्यत्वात्पुन व न्ने छ ड छ । गद्व ।

'विकल्पयोनय शब्दो' विरल्पा शब्दयोनय । तेषामयोऽन्यसम्प्रधो नायं शब्दा सृशाल्मनी ॥'
(द्विसंख्यकारिका) इति, एव वस्तुनो भावाभावात्मकत्वस्यानिर्देशत्वात् परमार्थस्यावाचक , सवृत्तिसवस्तु
व्यवहारे वाचक इवोपलक्षणभूत[ ]शब्द ।

अत्र च अपोह श-दार्थं , यस्मादाह- 'शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती श्रुतिरभि-
घत्ते' ( ) इति, प्रतिभा च वाक्यार्थ , ।

अत्र चेत्यादि, नयमतेन वस्तुस्वरूप शब्दार्थसम्बन्ध चावधार्य शब्दार्थं श्रुत्या[ ]नधार्यते, अत्र
च-विधिनियमविधिनियमभङ्गे चेति, अपोह श-दाय , यस्मादाह- 'अन्तरार्थत्वादि, शब्दान्त्ये श-दा
श-दातराणि, तेषामर्थानरोहते घटशब्द पटादिश-दाना स्वतोऽन्येषा व्यवहारा[ ]नुपातात्, स्वार्थे
कुर्वती श्रुतिरिति वचनेन भावाभावात्मकमथ दर्शयति, अभिघत्त इत्युच्यत इति, न परमार्थतोऽभिघत्ते वा,
आत्मनोऽनमिलाप्यत्यात्, सज्ञापरमार्थत्वात्, अभिघत्त इत्याभाति लक्ष्ययत् सङ्केतशब्दार्थमित्येष पदार्थं , 10
वाक्यार्थस्तर्हि क ? उच्यते-प्रतिभा च वाक्यार्थं , श-दाभ्यामप्राप्तानानिताऽर्थेषु प्रतिभा वाक्येभ्यो
जायते तिरश्चा मनुष्याणाञ्च यथाभ्यास स्वनातिनियता स्वप्रत्ययानुकारेण शूरकातरादीनामिव व्याघ्रादि-
शब्दश्रवणात् कोपहृषभयादिनिमित्तत्वादि यथावदनुगतव्यम्, वाक्याथप्रतिपत्त्युपाय पदार्थासत्त्वात्
वाक्यौदपोद्बल उत्प्रेक्षया व्याख्यायते ।

यम् न च सामान्यरुपरारण्य निविलेपु भेषु सङ्केतमन्वत् सामान्यसैवाभावात् भावेऽप्यन्तरेषु अतीतानागतमेदेषु 15
अनतेषु न समय सम्भवयतिप्रज्ञात्, निरपुञ्जा व्याहृत्य समय क्रियत इति चेत्तद विकल्पमपारोपितार्थवपय एव शब्द
न परमार्थमेदेष्वपि इति प्राप्तम् अतीतानागतमेदानाद्यात्मत्वात्तद्विकल्पानुद्धिरपि निर्बन्धनेति नामी शब्दा अथ सृशाल्मनी नहि
वापेऽप्ये श-दा प्रतीति जनयति, यत्नेन निरपमाराधीनजमान स्वमहिमानमनुवर्तमाना याद्यायासस्यशान्ति विकल्पमनेवोत्सा
दयन्ति यथाऽऽन्येरे हन्तियुत्तरानाम् इति तथा च निरपमाराधीनजमान शब्दा श-दाजमानो विकल्पा इति शब्दविकल्पयरेवान्योऽन्य
सम्प्रधो जयवनकभावप्ये इति कारिकाभिप्राय । परमारस भावाभावात्मक्य वस्तुन वाक्पथातीनविषयत्वात् श-दा 20
न तस्य वाचक , अन्य तु वस्तुनोऽविकल्पं ज्ञानं भवति ततः सकल्पव्यवहाराद्भूतो विकल्पो भवति, स च विकल्प कल्पित
वस्तुविषयत्वानिर्विषय इति श-दाऽपि तथापि विकल्पं जनयतीयाह-एव वस्तुन इति सतिगतयो घटादेरपि व्यवहारे
वाचकत्वं उपलक्षणभूत शब्दा वस्तुना त्वदत्तव्यहारे वागारिखिति भाव । एतन्नयमतेन भावाभावात्मक वस्तुवति वस्तुस्वरूप-
मवधार्य भ्रंशोपदिक्त्वन सन्निवृत्तानामभिधेयामिगताध्वयप्रतिपत्त्युपाय एव इति श-दायमन्व-ध्यावधारय शब्दार्थेध क
इत्यवधार्यते इत्याह-नयमतेनेति । श-दार्थनाह-अपोह इति, अतद्रूपपरारुतिरूप सामान्यं निरपस्य विषय यथ विकल्पस्य 25
विषय स एव शब्दस्वति सामान्यमतद्रूपपरारुतिरूपमन्याप्राप्तमिगता शब्दस्वार्थ इति भाव । अत्रार्थे प्रमाणवाक्यमाह-शब्दा
तरैरिति, घटादिश-दभिपत्त्या श-दानामयानपोहते घटात्, तथापिऽप्ये घटात् दस्येवोपयोगात् ततोऽन्येषां पटादिशब्दाना
तदय यवहारावननुद्भवान् तमपोह इदश्विकल्पयारमेद विदध छ-दोऽभिधेयो इति तदर्थं । अभिघत्त इति पदस्य वस्तुतो
वाचकत्वोपधकत्वं न सम्भवति स्वप्नमभ्याशिराश-दाविषयत्वात् किं तु तमघ ७ इत्ये अभिधायक इवावभासत इति दर्शयति-
अभिघत्त इतीति शब्दा तरायापोहमिगताभावात्मकत्वं स्वाय कुर्वती श्रुतिरित्यनेन भावात्मकं पूजयचौन भावाभावात्म 30
कोऽयं इति दर्शितं भवतीत्याह-स्वार्थे कुर्वतीति । वाक्यार्थनाह-प्रतिभा चेति । प्रतिभा परिधाययति-श-दाभ्यासेति,
य वंचिद्विषयमधिहृत्य गल्स्य धान पुत्रप्रतीतिदानमभ्यास , नियतमाधनावच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकूला प्रज्ञा प्रतिभा, सा प्रयो
गतीनाश्रितमहितेन श-देन जयत प्रतिपत्त्युपाय प्रतिपुष्टय सा नियत वागना तिरश्चो च भवति यथा व्यप्रेतित-द्वध्वणाच्छूरस्य
कोषनिमित्ता प्रतिभा जायते तज्जातिनियतत्वात्तदयथातुनास्त्वान् कानरस्य च भवादिनिमित्ता भवति यथा हि अङ्कशामिकातादयो
हस्तादीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमागया प्रतिभाहेतवो भवन्ति तथा सर्वेऽथवचनमिमिता वृथादिशब्दा यथाभ्यास प्रतिभामाहृतवो 35
भवतीति भावाय । कथं वाक्यार्थस्य प्रतिपत्तिरिति तदुपायमाह वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपाय इति अत्रोद्धारपदार्थाद्यन्व-तस्युपा

१ सि छ ङ श-दार्थात् इत्यवधारयत छ श्रुत्यवधारयत । २ सि छ वाक्यादयोद्बलात्, छ वाक्यादयो
दुर्मोक्षः । सि छ छ रे मस्य ४, ० लपि

अय पुननय वतम गान्निहितानामिति चेत्—

अय पुनर्नय ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिक, ऋजु-प्रगुण सूत्रयति तत्रयत इति ऋजुसूत्र, सूत्रपातः ऋजुसूत्र इति वा परि समन्तात् अयति गच्छतीति पर्याय, स एवास्तीति मतिर्यस्य स पर्यायास्तिक ।

5 (अयमिति) ऋजुसूत्रदेशत्वात् पर्यायास्तिक, एतस्य नयस्य शतधा भेदाभ्युपगमात्, ऋजुसूत्रदेशोऽयमृजुसूत्रभेद, 'एकेनो य सयविदो पचणयसता हृति एव नु विति वि अ आदेसो सच णयसता हृतेन' ( ) इति यचनात् ऋजु प्रगुण सूत्रयति तत्रयत इति ऋजुसूत्र, सूत्रपातः ऋजुसूत्र इति वा, परि समन्तादित्यादिना पर्यायास्तिकार्थं सव्युत्पत्तिं स्वयमेव व्याचष्टे ।

विभेदात् समनीयता उच्यते ? आहोन्विदस्य नयस्य निवर्धनमस्यार्पमिति, अस्तीत्युच्यते—

10 उपनिर्धनमप्यस्य 'आता भते ! परमाणु पोगगले णो आता ? गोयमा ! सिआ आता परमाणुपोगगला, सिआ णो आता, से केणट्टेण भते ! एव बुच्चइ-सिआ आता सिआ नो आता ? गोयमा ! अप्पणो आदिट्टे आता, परस्स आदिट्टे णो आता' (शं १२-उ० १०-सू० १६-२४) इति ।

(उपनिर्धनमिति) उपनिर्धनमप्यस्य यतो निगमस्तदस्यार्थम्-तद्यथा आता भते [परमाणु]

15 पोगगले न्यादि पुद्गलानामात्मा-स्वरूपमिति नो आत्मा-पररूपमिति भावाभावा विधिनियमाविति प्रभो गौतमस्ये द्रभूतेर्गणधरस्य, व्याकरण भगवानाह-गोयमा ! सिआ आता परमाणुपोगगला सिआ णो आता, भनस्यपि 'से केणट्टेण द्रव्यादिकारणप्रभ, एयमिति स्याच्छब्दार्थं प्रत्युच्चारयति, केनार्थेन स्यादात्मा परमाणुपुद्गल ? स्वान्नो आत्मेति विवृणोति, तदत्र को निश्चय इति प्रश्न, भगवानाह-गोयमा ! अप्पणो आदिट्टे आता'-आत्मन स्वरूपेणादिष्टेऽपि विप्रक्षिते आत्मा भावो विधि स्वरूपम्, 'परस्स आदिट्टे णो आता'-परस्यादिष्टे नो आत्माऽपृच्छिरभावो नियम इति, तथा द्विप्रदेशिनादिस्र घा आकाशाद्यस्तिनाया पणपदादयश्चार्थो यथा विस्तरशो व्याचर्यता इति ॥

-इति नयचक्रटीकाया सप्तमोऽः उभयोभयभङ्गः समाप्तः-

नामदुमानुष्ठा परिचरित्यो मे वाक्यस्यैव लक्षे प्रयोगदशनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां समुदायादपोद्धताना धान्दाना यथागमं भाव ना-रागवशदुःप्रभया व्याधानं नियत इति भाव । उभयोभयनयस्यस्य सप्तविधेषु नयेषु वा-तमाव इत्यनाह-अय पुनर्नय इति । ऋजुसूत्रविभेदोऽयं पर्यायास्तिकस्य ऋजु-ऋजुसूत्रेति । ऋजुसूत्रस्यार्थमाह-ऋजु प्रगुणमिति यथा ऋजु सूत्रपात तथा ऋजु प्रगुण सूत्रयति तत्रयत ऋजुसूत्र रागान् निरालम्बिष्याननिर्गम्य वतमाननियमकालमादत्ते अतीतानागतयानि नष्टाहुत्प क्वचन व्यवसायभावाति । पश्चाद्विद्वान्प्राप्तमाह-परि सम तादिति । अस्य नयस्यार्थं सूत्रमाह-उपनिर्धनमपि । सूत्रार्थव्याचष्टानि-पुद्गलानामिति निश्चया वा नियमस्या वा पुद्गल इति प्रश्नार्थ । उभयमपि सम्भवतीत्युत्तरे भगवानाहत्या र्थयति व्याकरणं भगवानाहति । तत्र कारणप्रश्नोपयस्यति-से केणट्टेण इति । स्वरापेक्षया पुद्गलानां विधिनियम 30 मन्वन् सम्भारनि भावना व्याख्यामा-भगवानाहति । एवमप्येवमपि विधिनियमस्वरूपमुपदर्शयति-तथेति । इत्याचायनिर्णयलक्षित्वात्ते द्वादशराजयचक्रस्य विषमपदधियेचने सप्तम उभयोभयभङ्गात् ॥

किञ्चान्यत्-किमेतौ भावाभावौ द्वयपि प्रधानौ ? भाव प्रधान विशेष उपसर्जनम् ? विशेष प्रधान भाव उपसर्जनम् ? उभयमुपसर्जनम् ? वेति ।

(किञ्चान्यदिति) किञ्चायत्-इदमिह सम्प्रदायम्-त्रिमेतौ भावाभावौ द्वयपि प्रधानौ त्रिणि गीषू इत्यायोऽनिरूपेणौ ? भाव प्रधान विशेष उपसर्जनम् ? विशेष प्रधान भाव उपसर्जनम् ? उभयमुपसर्जनमिति चतुषु विरूपेषु त्रीन् विरूपान् व्युदस्य भावोत्सर्जनं विशेषप्रधानं नयम्यास्य मत् साधयिष्याम ।

तत्र तावद्यदि द्वयपि प्रधानं ततोऽङ्गाङ्गिभावो न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात् तयो, परस्परानपेक्षत्व अपरार्थत्वात्, अपरार्थत्व प्रधानत्वात्, त्रिजिगीषुवत्, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावाद्भवस्तु भावाभावात्मकं न भवति, कथं तर्हि भवतीति चेत् ? घट स्वैनेव भवति, 10 न पटादिभावेन नाभावेन वा, उच्चसङ्करविशेषात्त्वदोषभयात्, पटोऽप्येवमेव ।

तत्र तावद्यदि द्वयर्पीत्यादि, उभयप्राधान्यनिष्ठापानं चावद्विजिगीषुवदिति, इतरस्य प्रधानं स्वार्थं साधयितुमङ्ग प्रयत्नमानमङ्गिनमपेक्षते, अङ्गप्यङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावं, स न स्यात्, परस्परानपेक्षत्वात्तयो, परस्परानपेक्षत्वमपराधत्वात्, अपरार्थत्व प्रधानत्वात्, यथा त्रिजिगीषु, ततो विरोधादेकत्र प्रवृत्त्यभावात् वस्तु भावाभावात्मकं न भवतीति, कथं तर्हि भवतीति चेत् ? घटो घटभावेन स्वैनेव 15 भवति-स्वभवाप्राधान्येन, न पटादिभावेन, उच्चसङ्करविशेषात्त्वदोषभयात्, नाभावेन वा-पटादरामना उच्चदोषादेव, पटोऽप्येवमेव-स्वैनेव पटभावेन भवति न घटभावेन, अभावेनेव वा ।

शिपिकायाहकत्रचतुत्यशचीनामप्यर्थानामङ्गाङ्गिभावं दर्शनादिति चेन्न, शिपिकायाहकत्र सामान्यविशेषयो प्रधानभूतस्यान्यस्य प्रयोजयितुरभावात्, उत्तरभाव प्रयोजयितेति चेन्न, तदाऽभूतत्वात् ।

20 शिपिकायाहकेत्यादि यावत् चेदिति, स्वामत परस्पररिपेक्षत्वादित्यादि हेत्वसिद्धिः, तुल्य

मपि स्यात्, स्वपरस्परयोः रिपेक्षत्वात् स्वत्व परत्वमपि परत्वं स्वत्वमपीति स्वत्व परत्व परत्व परत्व स्वत्व स्वत्वमपीति चाङ्गमिति भावः । दोषांतरमाह-विज्ञायदिति । भवनामवनात्मकत्वं वस्तुनोऽभ्युपगम्य उक्तमे भावाभावात्तुभावापि प्रधानतया विवक्षितौ उपपन्नतया अयत्तरोपसर्जनायत्तप्रधानतया वेति प्रश्नेषु क्वम त्वया वाच्य इत्यनुपपत्तयव्यभिक्तपदस्य व्युदस्यमि मता यावत्शेषति-त्रिमेतानिति । उभयप्राधान्यपक्षे दोषमात्राङ्गि-तत्र तावदिति । भावाभावयो 25 र्थयो प्रधानवे हि परस्परं जिगीषू मन्प्रतिमङ्गिन तावद्वाङ्गिभूतौ न स्याताम्, अङ्गाङ्गिभावौ तु परस्परसापेक्षौ, अत्र स्वाङ्गार्थत्वाद्दिनयाङ्गार्थत्वात् न हि सापेक्षं प्रधानं नामेत्याह-इतरस्येति । अपरार्थत्वमिति, परप्रधानानपेक्ष प्रवृत्तिमत्वमिति भावः । तथा च भावाभावयोः र्थयो प्रधानवे एका-दिगोऽमव्यारिरोचान् प्रत्ययगम्भरात् कथं भावाभावात्मकं वस्तु भवेदित्याह-तत्र इति । उभयोः प्राधान्ये वस्तु भावाभावमेव भवति न तु भावाभावात्मकं परस्परानपेक्षत्वं स्वत्वोन्मयो गाङ्ग्यं च स्वत्वपरत्वयोर्व्यवस्थितत्वादित्याह अथ तर्ह्येति । घटादि स्वरूपेणैव भवति, तु पटादिस्वैनेव 30 अभावपक्षे वा भवति न भवतीति वा न मूलं तथा च भावात्मकमेव वस्तु न भावाभावात्मकमित्याह-घट इति । ननु उभयप्राधान्यङ्गाङ्गिभावो न स्यात् परस्परानपेक्षत्वात् विजिगीषुवदिति परस्परानपेक्षत्वाङ्गाङ्गिभावाभावात् व्याप्यत्वा पक्षमात्रोऽस्तु तथापि प्रधानानामपि परस्परानपेक्षत्वमिति प्रधानानां शिपिकायाहकत्रीनामप्यङ्गाङ्गिभावं दर्शनात् परस्परानपेक्षत्वादित्याह-शिपिकेति । व्याचष्टे-स्वामतमिति, तुल्यशचीनामिभ्यन प्राधान्यं सूचितम् । दृष्टान्तादिति

शक्तीनामप्यर्थानामद्वाङ्मिभावरदर्शनात्, यथा शिनिनावाहनामिषेति, एतच्च [न] शिनिनावाहक इत्यदि
 यान्त्वयोनयितुरभावादिति, न हेतुसिद्धि, शिनिनावाहनामिष प्रधानभूत ईश्वरो यथा प्रयोनयिता
 सहस्रवारिणामद्वाङ्मिभावेतुरस्ति वहनत्रियाया न तथा रश्मिन् सामान्यविशेषयो घटादे पिण्डशि
 कादश्च प्रधानभूतोऽन्य कश्चित् प्रयोनयिताऽस्ति, तस्माद्द्वैधर्म्यात् युक्तदृष्टान्तमिन्मुत्तरमिति, उत्तरभाव
 प्रयोनयितेति चेत्-पिण्डम्योत्तरो भाव शिवादि न प्रयोनयिता प्रधानभूत, तस्यापि स्यात्सन्नीशककु 5
 गून्नादिरुत्तरो यावत् पश्चिमो घट पुनरावृत्त्येति, एवञ्चेमन्यसे तदपि न, तदाऽभूतत्वात्-उत्तरस्य
 भावस्य तस्मिन् कालेऽनुत्पत्त्यादसत् प्रयोनयिताभावात् कुत प्रधानत्व संपुष्पस्य ? ।

विज्ञायत्-

अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदात्मकत्वात् पूर्वमेतोत्तर कथमात्मानमेत
 प्रयोजयितुमर्हति ? भेदमभ्युपगम्यापि शिनिनावाहक इदस्वतन्त्रत्वादप्रवर्तकत्वम् । 10

(अभ्युपेत्यापीति) अभ्युपेत्यापि तदुत्पत्तिमुत्पन्नस्यापि तदात्मकत्वात्-मृत्पिण्डाद्यात्मकत्वात्
 उत्तरोत्तरभङ्गस्य स्वर्वाङ्गाभिन्नत्वात् पूर्वं एतोत्तर स कथमात्मानमेत प्रयोनयितुमर्हति ? भेदमभ्युपगम्यापि
 शिविकानाहक इदस्वतन्त्रत्वात्-परमप्रवर्तकत्वात्-पूर्वोत्तरयोश्चि कालतो वा भिन्नयोरपि
 भागभावायोरप्रधानत्वादीश्वरप्रेरितशिवाकावाहकत्वत्, एव तावन् प्रधानयोरप्रवृत्ति सामान्यविशेषयो ।

अथ सन्मिन्नजन्यतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टतेति चेन्न, वक्ष्य- 15
 माणैतजयमतादन्यतरोपसर्जनप्रधानभावाभावात्, अयोपसर्जनायेन भावाभावात् ततस्तयो
 प्रधानेनान्येनाप्रयय भवितव्यम्, तदभावे प्रवृत्त्यभावात्, दृष्टा हि प्रवृत्तिरजयोर्लज्जदाश्रया,

क्याप्येवम्य प्रकारयति-शिनिनावाहक इति, तु यशकानामपि क्वाधिद्वान्निभावन मित्त्रिका यत्किञ्चकार्यं प्रति
 प्रवृत्तौ कश्चिन् प्रयोजयिते वासिर्देदयत्, सामान्यविशेषयोभावाभावेऽस्तु प्रधानयोस्त्याप्रवृत्तौ न कश्चित् प्रयोजकं विद्यत
 इति परम्परान्पेशत्वे सिद्धमेति भाव । पूर्वप्रभावस्य प्रवृत्तानुत्पत्तभाव एवात्रापि प्रयोजकोऽस्त्विति तदोपतादवस्थमा- 20
 गच्छत्-उत्तरभावा इति । वाच्ये पूर्वप्रवृत्ति-पिण्डस्येति । घटस्यापि कपालादिमस्यापि कपालिकादिरित्त्वं भाव्यमिति
 दर्शयति पुनरावृत्त्येति । नियमानानामव प्रयोनयितात्तरभावाना शिवकाशेना पूर्वभावप्रवृत्तिः कालेऽपियमानत्वात् न तेषां
 प्रयोजकत्वं गम्भवीति समाधत्ते-तदाऽभूत् वाप्ति, पूर्वभावप्रवृत्तिः काले उत्तरमानामनुपपन्नत्वात् इत्यथ । ननु तदानीम
 सतापि प्रयोजकत्व इदमेव हृषीकावाहकप्रवृत्ते प्राशान्तिरिति शब्दायामाह-अभ्युपेत्यापीति । प्रयोजकत्वाभिमतम्योत्तरस्य
 पूर्वभावाभिन्नत्वे भिन्नत्वे वाभयस्यापि न प्रवर्तकत्वगम्भवे इत्याह-तदात्मकत्वादिति । पूर्वभावात्कृत्वाहुत्तरभावस्य स्वयमेव 25
 प्रयोजक स्वयमेव च प्रयाज्य इति कथ सम्भवेति भाव । भिन्नत्वपक्षे दापमाह-भेदमभ्युपगम्यापीति, स्वतन्त्र एव
 प्रवर्तके भवति यथा शिनिनावाहकानां राजानि न तु अस्तन्त्र, यथा शिनिनावाहका, एवमुत्तरो भाव स्वोत्तरभावप्रेरित
 प्रयोजको भवेत्, तथा च तत्त्वयो परभूतत्वात्तरभाववर्णात्वेनात्यन्तत्वादप्रयोजक एव भवेति भाव । भेदप्रयोजकमाह-
 पूर्वोत्तरयोरिति । इयसुभयो प्रधानयो प्रवृत्तर्त्न स्यात् इति प्रथमविकल्पविकल्पानुसंहति-एव तावदिति । अथतरोपसर्ज
 नप्रधानविकल्पमुत्पापयति-अथेति । व्याख्याति-यथेति, भावाभावयोरयत्तर उपसर्जनात्म कश्चिद्भाव कश्चिद्भावो वेति 30

१ नि श द्वा स्वरीतादिभिन्नत्वात् । २ द्वा इयसोपसर्जनात् ।

एतावती च प्रवृत्ति सामान्यविशेषयोर्भवेत्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना, भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात्, गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावात्प्रव्यतिरिक्तार्थाभावाद्धिधैव स्यात्, तथा वस्तु परीक्षमाण चतुर्धाऽपि न घटते ।

अथ सन्मित्रप्रदित्यादि, अथतरोपसर्जनप्रधानभावेन सामान्यविशेषयोरविशिष्टेति पूर्व पक्षयति, यथा सद्व्यवहारिणे सन्मित्रयो परस्परमतानुवृत्तिनोरर्थप्रशादेऽस्योपसर्जनता, इतरस्य प्राधान्यमिति चेत्-एवञ्चेन्मयसे तदपि न, तस्यमाणेत्यादि यावन्भावादिति, भवितुर्मिशेषमैत्र प्राधान्य सामान्यस्य भवनस्यैवोपसर्जनत्वमिति अभयमेवार्थत्वं भावद्वन्द्वस्य नायेति तस्यतेऽस्य त्रयस्य मतम्, तस्मात् प्राथमतरोपसर्जनप्रधानभाव, अधोपसर्जनत्वेन भावाभावे, ततस्तयो प्रधानेनायेनावश्य भवितव्यम्, वलन्ताऽऽश्रयभूतेन द्वयोरिव रात्रपुत्रपयोनृपनिना प्रवर्त्तयिन्ना, तद्भावे प्रवृत्त्यभावात्, दृष्टा हि प्रवृत्ति-
10 रवलयोर्बलपदाश्रया, एतावती च प्रवृत्ति सामान्यविशेषयोर्भवेत्ती भवेत्, सर्वथा साऽनुपपन्ना भावाभावयोरेव पर्यायमात्रत्वात्, तत्त्वायत्नाद्धिधर्माणा उत्तरभावात्, भाव सामान्य प्रवृत्तिद्वय विधिरयो धर्माति पर्याया, अभावो विशेषोऽयत्त निवृत्ति पर्यायो नियमो धर्म इति पर्याया, गुणगुण्यादिकल्पनास्वपि भावाभावात्प्रव्यतिरिक्तायासङ्गतात् द्विधैव स्यात्, तथा इत्थ वस्तु परीक्षमाण चतुर्धापि न घटते, तस्माद्भावाभावात्प्रव्यतिरिक्तन्याथस्थाभावाद्दुपसर्जनयोरप्रवृत्तिरिति ।

15 स्यामत प्रदानेन विनापि उपसर्जनयो प्रवृत्तिर्भविष्यतीति एतदपि-

न च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, भृत्कादिरिव स्वामिना, न च प्रधानोपसर्जनभावेन विना दृश्यते भोक्तृचेतनाधिष्ठितशरीराद्यर्थोऽऽहारादिवस्तुप्रवृत्तिरिति तयोरेव प्रधानोपसर्ज

अन्यतरस्य च प्रधानत्वं कश्चिद्भावस्य कश्चिद्भावस्य या प्रयोचनवशाति पूरगक्षारण । तं निराकरोति-भवितुर्मिशेषमिति विधिनियमयो विधि निर्णीयत नियम्यते च, नियमोऽपि निर्णीयत नियम्यते च भाव भावोऽप्यभावोऽपि अभावो भावोऽप्यभावोऽपि 20 पूर्ववन्मततत्र स्वानुगत साङ्गतात् अपि त्वयं नियम्यते-विधिनियमौ सामान्यनुपगमनेन विशेष एव प्रधानमिति, तत्रापि विदग्ध स्वरूप क्वापिरेव न पटाद्यभाव स एव प्रधानभूतो भाव भवनतामाऽनुपसर्जनभूतो भाव इत्युभयमपि भाव एव, अत एव भावात्मक वस्तु न भावाभावात्मकमिति नवसास्य मतम्, तस्मात्त तथा कामचारता मुचेति भाव । अथ चतुर्थमुभयोपसर्जनत्वविकल्पं दृष्टव्यं-अथेति यत् भावाभावयोर्द्वयोपसर्जनता तर्हि उपसर्जनतरस्य प्रधानत्वव्याप्यादवश्य प्रधानेन केनचिद्भावस्य मन्थयोग्यप्राधान्यपक्ष इवोभयोरुपसर्जनत्वपक्षेऽपि तयो परस्परनिरपेक्षत्वात् प्रवृत्तिरिति स्यात्, दृष्टा च प्रवृत्ति, सा चाप्रधानयोर्भावो 25 भावयो प्रधानेन प्रवर्त्तयिन्ना केनचिद्भवत्, नास्ति च प्रवर्त्तयिन्ना कश्चित् भावाभावभिन्न इति भाव । तमेव रकुटीकरोति-भावाभावयोरेवेति । वस्तु भावाभावव्यतिरिक्तत्वात्त्वं न युज्यते वस्तुम्, भावाभावभिन्नाना तदर्थभूताना भावत्वाभावात्वादीनां सत्त्वात्, न हि धर्मैर्निना धर्मो भवितुं व्यपश्ये वाऽर्हतीत्याहोऽयानाह तरतायत्वादीति, तत्त्वं भावत्वम्, तच्छब्दार्थस्यान्वयव्यपवाद, अन्यतरस्यभावत्वम यशस्वलाध्यम भद्ररूपवाति भाव । धर्माणां भावाभावात्मकवस्तुव्यतिरिक्तत्वाभावे वस्तुरूपवे युक्तिमाह-भावा इति । गुणगुणित्वात्तान्नायव्यतिरिक्तत्वादीनामपि भावाभावात्मकत्वमेवाह-गुणगुण्यादीति । तत्त्वान्य 30 त्वादिचतुर्विधानां भावाभावव्यतिरिक्तत्वात्प्रधानेन तयोपसर्जनत्व तदन्वयस्य प्रधानस्य कस्यचिद्भावाद्दुपसर्जनमिति निगमयति-इत्थमिति । प्रधानेन विनोपसर्जनस्य प्रवृत्तिरसम्भवात् न सम्भवतीति दृष्टान्तेर्द्वयति-न चेति । उपचारिणा स्वामिना प्रधानेन

नतेति भवत् प्रधान कर्तृसाधन प्रत्ययार्थं, भाव उपसर्जन भावसाधन प्रकृत्यर्थं, प्रकृत्यर्थविश्रयामपि कर्त्रर्थप्राधान्याद् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, यत्नेन भूयते यदसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे गुणभूत क्रियात्व प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्त भवति नटपरमार्थनृपत्ववत् ।

(न चेति) १ च प्रधानेन विनोपसर्जनम्, अस्तीति वर्त्तते, श्रुतत्वादिरिव स्वामिना, तस्मादपि ५
 ल्पनेयमपीति, स्यात्मतमुपकार्योपकारिभावेन विनापि भवति वस्त्यति, एतदपि १ च प्रधानोपसर्जनभावे
 नेत्यादि यावद्भवस्तुप्रवृत्तिरिति, भोक्ता प्रधान तदर्थं भोग्यमुपसर्जनम्, ओदनवर्द्धितशरीरादिवन् आत्मन
 शरीरमेव भोक्त्वेतनाधिष्ठित तदर्थमुपसर्जनमाहारादि, आदिप्रहणात् वस्त्रगण्यासनगृहादि, आहाराय
 शाल्यादि शाल्याद्यर्थं सलिलादि, यथैतद्भोक्त्वेभोग्यादि गुणप्रधानभावेनैव प्रवर्तते न विना वेनेति, दृश्यते च
 वस्तुन प्रवृत्तिरित्यप्रत्यक्षीकृतमिति तयोरेव-भावाभावयो प्रधानोपसर्जनता-गुणप्रधानभाव, तृतीयव 10
 ज्वभावात्, इतिशब्दस्य हेत्यर्थत्वान्-एतस्मान् कारणादेवमवस्थिते कतरन् कथं नियतमित्युभयनियम उच्यते
 तथा-भवत् प्रधान कर्तृसाधन प्रत्ययार्थं, भाव उपसर्जन भावसाधन प्रकृत्यर्थं, को भवतीति चेदुच्यते-
 अर्थत-प्रकृत्यर्थविश्रयामपि कर्त्रर्थप्राधान्यात् भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थ एवोच्यते, अतस्त्वद्दर्शनार्थमाह-
 यत्नेन भूयते, त्रियुक्त भवति ? विशेष, स एव भवतीति भाव, प्रत्ययान्तेन कर्तृयाचिना शब्देनोच्यते, पूर्व-
 यस्याख्याव्युत्पत्तिवत्, भवतीति चेदुच्यते-यदसौ भवति भवनमापद्यते भवनक्रियामनुभवति स्वरूपप्रतिलम्भे 15
 गुणभूत क्रियात्व प्रतिपद्यमानोऽर्थो विपरिवर्तत इत्युक्त भवति, किमिव ? नटपरमार्थनृपत्ववत्, यथा नट
 परमार्थतो नट एव सन् रात्रवेपथारी रात्रक्रियास्वाहापनादिषु च वर्त्तमानो नटत्वप्रधानतद्विशेषपरमार्थः,
 एव घटाद्यो विशेष जलधारणादिभूतोषु वर्त्तमानो घटत्वप्रधान तद्विशेषपरमार्थः भवतीति ।

विना न ह्युपसर्जनस्योपकार्यस्य प्रवृत्तिर्भवत्काले, न चोपसर्जनमिति दर्शयति-न च प्रधानेनेति । उपकार्योपकारित्वं नृपत्वप्रधानो
 पसर्जनभावो न वस्तुत्वव्यापक इत्याहङ्ग समापते-स्यात्मतमिति । उपकार्योपकारिभावप्रयुक्तप्रधानोपसर्जनभावव्याप्य वस्तु- 20
 त्वमिति नृपकर्तृ दृष्टान्तपरम्पर्यं दर्शयति-भोक्तेति, भोक्ताऽऽत्मा प्रधान शरीरमुपसर्जनं शरीरं प्ररनमाहारादिप्रत्ययस्य
 र्जनमाहारं प्रधान शाल्यामुपसर्जनं शाल्यादि प्रधानं सलिलामुपसर्जनमित्येव भावाभावदोषु प्रयानभावेन प्रवृत्तिदृष्टान्तप्रधान
 नमानव्याप्तं वस्तुत्वं तच्च भावाभावव्याप्तं तद्वनतिरिक्तस्त्वभावादिति भाव । एवं प्रधानोपसर्जनभाववत् सिद्धे प्रवृत्तिप्रत्यययो-
 र्त्वस्यैव न तु पूर्वनेयवदस्यैवत्यमिति निरूपयति-कतरदिति । भवनक्रियाया अनुभविता वा भाव स एव प्रधानभूत प्रत्ययार्थ
 मविद्वयभूतवत् स भाव उपसर्जनं प्रकृत्यर्थं इति निरूपयति-भवदिति, भवनक्रियाकालं भावोति नव इति व्युत्पत्तिविषयो भाव 25
 इत्यत्र भूतात्परणप्रत्ययार्थभूतो भाव प्रधानमिति भाव । भाव इति, भवनक्रियाकर्तृत्वं भूतं इति भवनमिति व्युत्पत्ति-
 विषय भवनत्वं प्रतिपद्यमान एव सन् भवतीति भवति विशेषरूपतया भवतीति व्युत्पत्तिप्रधानो भूत्वर्यो भाव उपसर्जनमिति भाव ।
 एनमर्थवत् स्फुटीकरोति-को भवतीति । भावसाधनत्वेऽपि कर्त्रर्थवे दृष्टान्तमाह-भवेति । मवित्रैव भूयते न तु भवति

१ छा मि ह दे वर्द्धितकवत् शरीरादि । मि x x)
 डा० न० १० (६४)

भावना-

घट कर्ता तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते, उपसर्जनत्वात्, तेन भवनेन भूयते चेत् स्वपुष्पमपि भवेत्, यद्यभवद्भवेत् स्वपुष्पमपि भवेत्, भवनस्य द्रव्यत्वापत्ते ।

(घट इति) घट क्त्वा तेन कर्त्रा भवित्रा भूयते, स एव भवतीति भवति, न भवनेन कर्त्रा भूयते-न भवन घटो भवति, उपसर्जनत्वात्-कर्तृ भवितु न शक्नोति, तेन भवनेन भूयते चेत् स्वपुष्पमपि भवेत्, यद्यभवद्भवेत्-अभवित्रा भवनमनुभूयेत् स्वपुष्पेणाप्यनुभूयेत्, न ह्यभवित्त्वात् स्वपुष्प भवनमनुभवति तथा भवनमभवित्त्वात् ननु भवतीत्यर्थं, कस्मान्ननु भवति भवनमिति चेदुच्यते-भवनस्य द्रव्यत्वापत्ते द्रव्यशब्दस्य कर्तृप्रत्ययान्तत्वात्, द्रवतीति द्रव्य भव्य 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा० ३-३-११३) कतरीति लक्षणात्, यदि भवति द्रव्य स्यात्, अनिष्टञ्चेतदिति ।

एव तर्हि भविताऽप्यभवन स्वपुष्पञ्च स्यादिति तुल्यमनिष्टापादनम्, यथा भवित्रा विना भवन नास्ति तद्विशिष्ट एष्ट तथा भवितापि भवनेन विना नास्ति तद्विशिष्टो एष्ट, इत्येतच्च-

ननु भवनमविशेष सामान्यमात्र क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृतं दृष्टम्, सत्यमेतत्, यद्यपि न नमो भवन नास्त्येवेति, विशेषप्रधान स्वोपसर्जनं तु दृष्टमिति ।

15 (नन्विति) ननु भवनमविशेष सामान्यमात्र क्वचिदपि भवद् दृष्टम्, विशेषेण तु भवित्रा वशीकृतं दृष्टम्, सत्यमेतत् यद्यपि न नमो भवन नास्त्येवेति, तर्हि विशेषप्रधान स्वोपसर्जनं तु दृष्टमिति न तुल्यत्वमनयो ।

ए तद् दृश्यते इति चेदुच्यते-

क्रियाघटव्रीहिदेवदत्तादौ कारकरूपादिमूलादिवालादिभेद भवनसामान्य भेदप्रधान 20 दृश्यते लोके विशेषेणेत्युभय नियम्यते सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति, न यथा पूर्वत्र, इह स्वरूप घटो विशेषो न पटाद्यभाव, स एव प्रधान भाव, सामान्य

मूल इति भावयति-घट इति । व्याकरोति-घट कर्त्तुं, भवितैव भवनमनुभवति प्रधानत्वात्, न तु भवनं भवितु भवत्युपसर्जनत्वादिनि भाव । मरिच्यतिरकमपि यदि भवनमनुभवेत्तर्हि यमननुमुग्रमपि भवनमनुभवेदिलाह-तेन भवनेनेति । एतदेव व्याचष्टे-यतीति, यदि भवनमपि भवनमनुभवेत् तर्हि तद्व्यमेव भवेत् द्रवतीति द्रव्यमिति कर्तृप्रत्ययात्तार्थत्वात् । 25 अनिष्टमेतदिलाह-कस्मान्ति । द्रव्यस्य कर्तृप्रत्ययात्तत्वे व्याकरणं प्रमाणयति-कृत्यल्युट इति । अभवती यथा भवनं नास्तीति तन्मत् एवमभवनस्यापि भवितुमवनं न स्याति दृश्यते-एव तर्हि । व्याचष्टे-यथा भवित्रेति, एवञ्च भावामावयोरमयोगेपि भावामात्रान्वयमिति पूरणराशय, भवन हि निविशेष सामान्यमात्र भवन्न दृष्टमपि तु भवित्रा वशीकृतमेवेति न स्वपुष्पमवति भाव । सामान्ये-सत्यमेतदिति । सामान्यविशेषयोर्मध्ये सामान्यविशेषात्मकत्वे विधिपदा विधीयते नियम्यते च तदा विधि नियमो यदा विधीयते नियम्यते च तदा नियमस्य प्राधान्यं स्यात्, न 30 चैतद्द्रव्यं सामान्यस्य प्राधान्यविचारवेत्ताह-किं तर्हि । विशेषमेव प्रधानत्वे दृग्गन्तानाह-क्रियाघटेति । व्याचष्टे

क्रियाभवन प्रकृत्यर्थ उपसर्जनमप्रधानम्, शिविकाराहक्यानेश्वरयानप्रदिति विशेषभवनमेव भावभवनमिति पर्यायनयभेदोऽयं सर्गद्रव्यार्थभवनप्रतिपक्षभूत ।

क्रियाघटेत्यादि, क्रियाया कारक-कर्ता, घटे रूपादि, ग्रीही मूलादि, देवदत्तागौ घालादि, ण्ते भेदा यस्य तद्भवनसामान्य भेदप्रधान हृदये लोके विशेषेण-उपसर्जनीकृतप्रधानेनेत्युभयम्, अस्मात् कारणात् विधिर्नियमश्च नियम्यते-सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव प्रधानमिति विधिनियमौ नियतौ, न 5 यथा पूर्व-उभयमैते कामचारो वा, विधिर्निधीयते नियम्यते च, नियमो विधीयते नियम्यते चेति तुल्यञ्चौ, अनन्तरातीतनयमतवत् उभयञ्चोभय-भागोऽपि भागो भरत्यभावात्, अभागोऽपि [अभागो] भावश्चेति, सकरदोषात्, इहेति, अस्मिन्नेव स्वरूप घटो विशेषो न पटाद्यभाव, स एव-विशेष प्रधान भाव, सामान्य क्रियाभवन प्रकृत्यर्थ उपसर्जनमप्रधानम्, किमिदं? शिविकाराहक्यानेश्वरयानप्रद-यथा शिवि- 10 फावाहकाना यानमीश्वरयानार्थत्वात्प्रधानमत शिविकाराहका यान्तीति नोच्यन्ते तैरहमान ईश्वर एव 10 प्रधानत्याघातीत्युच्यते तथा सामान्येन भवतापि अप्रधानेन भविता घट एव भवतीति प्राधान्यादुच्यते, तस्मान्निरूपितवस्तुस्वरूपमुपनयति-विशेषभवनमेव भावभवनमिति दार्ष्टान्तिकमयमित्यम्, पर्यायनयभेदोऽ- 15 यम्, अस्य नयस्य पर्यायनयभेदत्वात् सर्वद्रव्यार्थभवेन प्रतिपत्त तत्र विध्याद्यो द्रव्यार्थभवनभेदा व्याख्याता दूषिताश्च 'समनन्तरानुलोमाः पूर्वविरुद्धाः निवृत्तिनिरनुशया' ( ) इति न्यायप्रमेण ते च द्रव्यार्थभेदा । 15

नामस्थापनाद्रव्य[ार्थ]भवनयोरव्याख्यातयोर्बोधाख्यान कृत्वा दूषयिष्यति-

तत्र नामद्रव्यार्थभवन तावत्-न्यरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्गमात्मस्वभावेनेति नाम

कारण द्रव्य तदेव कार्य नासत्, भवनात्मकत्वात्, स हि शब्दो भवनात्मक, भवनान्यरस्या- विशेषा, सन्मादिवत् पुरुषस्य घालादिवद्वा, पिण्डादिरूपादिवद्वा घटस्य ।

क्रियायामिति, क्रियाघटादीनां कारकत्वादिभ्यतिरेकगणित्वात्कारकत्वात्तदविनाभावित्वाच्च कारकार्य एव प्रधानं क्रियाविसामान्यं 20 ह्युपसर्जनमेवेति भावः । अत एव सामान्यमुपसर्जनमेव विशेष एव तु प्रधानमिति नियम्यते न तु भवनमतवदुभयप्रधानविधिरुभयो भवनमतवदुभयोरभयात्मकत्वमिति निष्पद्यति-अस्मात्कारणादिति । स्वमतं समथयति-अस्मिन्नेव इति, घटादे स्वरूपं णे विशेषेणैव रूपेण तस्या भवनात् पटाद्यभावस्तु न विशेषेणैव रूपेण भवनात्, तत्रापि घटादिर्विशेष एव प्रधानं तदर्थं सन्मा- 25 न्यस्य प्रवृत्ते, अत एव सामान्यमप्रधानं भविता विशेषेण पट्टीकृतात्वादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह-दिविधेनेति, सामान्यस्थानीयं विविधावाहक्यानां विशेषस्थानीयैश्वरयानार्थत्वात्प्रधानं, शिविकाराहक्यानाम् न्यनस्य तत्रापि ते यन्तीति नोच्यते, अहमान 25 एव यातीत्युच्यते तथा सामान्यं भवतापि अप्रधानत्वात् भवतीति नोच्यते किन्तु तत्र भविता विशेष एव भवतीत्युच्यते प्राधान्यादिति भावः । निरूपितवस्तुस्वरूपं दृष्टान्तिकमयमित्यमुपनयतीत्याह-तस्मादिति । विशेष्यैव प्राधान्येन प्रतिपादनात् फ्यायप्रधाननयविशेषोऽयं नय इत्याह-पर्यायनयेति । एतस्य प्रतिपत्तमृता द्रव्यार्थनया विध्याद्य, त निरूपिता दूषितायेत्याह- 30 सप्तद्रव्यार्थेति । एतदभिधानं षडयामाचार्यनिरूपणस्यैवप्रदानादिति ध्येयम् । नामस्थापनाद्रव्यभावस्वरूपवस्तुविधमवतमये नामस्थापनाद्रव्यानि द्रव्यार्थनयभेदरूपाणि तानि च न निरूपितानि निरूपितस्यैव व्यावर्तनस्यम्मात्, अतस्तानि निरूपयति-तत्र 30

१ ति त क्रिया घटेत्यादि । २ ति ह मत्र । ३ ति ह * वाहक्यानेश्वर भवनवत् । ४ ति ह * भवन प्रतिपक्षवृत्तित्वात् ।

(तत्रेति) तत्र नामद्रव्यायभजन तावत्-स्वरूपतो नमयति प्रह्वीकरोति सर्वमात्मस्वभावेनेति नाम कारण-करोतीति, द्रव्य-प्राग्भ्यागयातार्थं भवत एव तावद्भवत तद्रव्य कारणनामेत्युच्यते-भनत्वेव भनत्यस्थित विश्वस्य कारण प्राशुत्तपुम्पादिकारणप्रदेवमेव नाम-शब्द, आह-करोतीति कारणमुक्त कार्या भागात् किं क्रियते ? यत् हुनत् तत् कारण स्यात्, तस्मात् कार्याभावात् कारणत्वाभाव, कारणत्वा-
5 भावात् स्वलक्षणभावात् उपपन्नदसदिति, उच्यते-तदेव कार्यं कारणमेव नाम कार्यं नासत्, हुत ? भननात्मकत्वात्, स हि शब्दो भवनात्मक, भननान्यदस्याविशेषा, स्वप्रादिवत् पुरुषस्य, वालादिवद्वा, पिण्डादिरुपादिवद्वा घटस्य, तस्मात् स एव कारण स्वावस्थाविशेषाणा कार्याणामिति ।

अमोदिदस्य कार्यकारणभावस्य निरूपणार्थमुदाहृत्य घट घटस्य हीत्यारभते-

घटस्य हि कुम्भकारचेतना कारण, नामूर्त्तात्मा, तत किं कुम्भकारशरीर कर्तृत्वात्

10 मूर्त्तत्वात् मृदाद्यात्मकत्वाद्घटस्य मूर्त्तस्य कारण सम्भाव्येत ? यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणञ्च सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्त्तद्रव्यस्य मूर्त्तरहितस्यापि वा चैतनस्य कारणत्वासम्भ्रान्मूर्त्तचै-
तन्यात्मक कुम्भकार, सर्वमपि चैतन्नामैव ।

(घटस्य हीति) घटस्य हि कार्यस्य यस्मात् कुम्भकारचेतना कारणम्-कुम्भकरणसमर्थशरीर
सहिता, चेतनारहितस्याकारणात्, आत्मा तर्हि कारणमस्तु चेतनत्वादिति चेत् तन्नामूर्त्तात्मा, अका-
15 रणात्, तत किं कुम्भकारशरीर कर्तृत्वात् मूर्त्तत्वात् मृदाद्यात्मकत्वात् घटस्य मूर्त्तस्य कारण सम्भाव्येत ?-
मृत्सलिलाद्यात्मकत्वाद्घटस्य मूर्त्तसलिलाद्यात्मकमेव कारण सम्भाव्येत ? यदस्तु तदस्तु कार्यं कारणञ्च,

नामेति । व्याचष्टे-स्वरूपत इति, सन्मानान् स्वत्वभावेन यतो नमयति तत एवेतन्नाम कारण द्रव्यञ्च भवति भवनक्रियायुग्मव
नशीत्य इत्येवादिति भाव । इत्युक्त्युत्पत्तौ बहुरूपान् कारि यप्रत्ययेन निष्पन्नत्वाद्द्रव्यशब्दस्य भवत एव भवनमर्थ इत्या
7 वेनाह-प्राग्भ्यागयातार्थमिति । तत्र कारणमेवैव पुरुषत्वभावंकालनिययादिवदित्याह-भवत्येवेति । यदि सर्वमात्मस्वभावेन
20 नमयति तदा सर्वं नाम भवति नाम चैक्युच्यते तर्हि तत्कारण न भवेत् तन्न्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभ्याभावात्, तथा च किं जनयत्
तत् कारणं भवत् तस्मान् कारणतल्लक्षणं नाम नास्ति खपुष्यदित्याह-करोतीति । सर्वं ह्यारमस्वभावेन नमयतीति
नामोच्यत तदेव सर्वं कार्यभूतं नाम भवति तत्तद्रूपेण वा तस्यैव भवनात् तत्कार्यमपीत्याह-तदेव कार्यमिति, कारणभूतं नामैव
कार्यं भवनात्मकत्वादिति भाव । अथस्याज्जस्यानोरमेदाद्भूतिवद्भवत तदेव कार्यं पुरुषस्य बालादिवत् घटादे रूपादिवदित्याह-
स हीति, एक एव शब्दो नानाविधकार्यकारित्वेनानन्तशक्तित्वात् एकमेदमाश्रित्य षट्पटादिविचित्रावस्थामिभवेति यथा
25 षट्पटादव्यवस्था परस्परं भिन्ना अपि पृथिव्येन भवति तस्याथ न्यतोऽभिपत्तवादेवकारणत्व तथा शब्दोऽपीति भाव । मूर्त्तमूर्त्त
का सर्वं गणस्यैवेत्यस्य विपरिवर्तस्वरूपमित्याह-दर्शयति-घटस्य हीति । व्याचष्टे-घटस्य हि कार्यस्येति, घटादिमूर्त्तकार्यस्य न
केनर्त्तं चेतना कारणे निजातीयत्वात् न वाऽचेतनमात्रम् चेतनां चित्ता कार्याजननात्, किन्तु कुम्भकरणसमर्थशरीरविशिष्टचेतना
कारण स्यात् यथा च घटारिकार्येण पृथिवीव्याजितिसमन्वयदर्शनात् तत्कारणे परमाप्तादिरपि पृथिवीत्वादिजातिसमन्वितो
भवति तथैव घटारिणु शब्दरूपानुगमात् तत्कारणस्यापि शब्दरूपत्वमास्येति सर्वं कार्यजातं चेतनमनेन वा शब्दस्यैव
30 विपरिवर्तस्वरूपं सर्वथा यावानां सर्वथा सर्वथा सद्यः नामधेयघटद्वान्वितत्वादिति भाव । कारणमिति, अनेन केवलस्याचेतनस्य
करणता प्रतिशिता । अकारणत्वादिति-अननादस्य सूत प्रति कारणता प्रतिशिता । मूर्त्तस्य मूर्त्तमेव कारणममृतस्य सामूर्त्तमिति
नियमेऽनाधानात्तत्राया अनामक्यरत्वात् सम्भावनयोच्यते-कुम्भकारशरीरमिति । तदेवाह-यदस्तु तदस्त्विति ।

सर्वथा चैतन्यरहितस्य मूर्त्तद्रव्यस्य घटसनातीयस्यापि मूर्त्तिरहितस्यापि वा चेतनस्यासजातीय[स्य]घटकारणत्वासम्भवान् मूर्त्तचैतयात्मनः कुम्भकार - पृथिव्यप्तेनोवाध्याकाशात्मान सत्स्य कुम्भकाराख्या भवन्ति, तत्र सर्वमपि चैतन्नामैव-शब्द एव, शब्दब्रह्मण एतेकस्य विपरिपत्तयैरूप पृथिव्यात्मादिमूर्त्तामूर्त्तभेदप्रभेदजगत् ।

अपर आह-शब्दम्वतरनमारागुगो वा शब्द , श्रोत्रमाहास्यार्थस्य शब्दसप्तत्यादिति केचि- 5
द्वयिन्नाः, तत्त्वयोरपत्त्येदमुच्यते शब्द एव सर्वमित्यत्रोच्यते-

कुम्भकारो ह्यात्मा तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यस्वरूपत्वाच्छब्दात्मक , तदनुरूपान्त -
शब्दानुविद्धचैतन्यप्रेरितपिण्डशियकाद्यनुक्रमप्रवृत्तयोऽपि तदात्मिका , तदप्रवृत्तित्वात्, मृत्प्र
वृत्त्यात्मकघटवत्, तद्भावे तद्भावात्, तदभावे न प्रवर्त्तते, तन्नुपायवत् ।

कुम्भकारो हीत्यादि, हिशब्दो हेत्वर्थे, कुम्भकारस्तावदात्मा, तत्सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैत- 10
न्यस्वरूपत्वाच्छब्दात्मक , तदनुरूपान्त शब्दानुविद्धचैतन्यप्रेरितपिण्डशियकाद्यनुक्रमप्रवृत्तय -त्रिया अपि
तदात्मिका , तदप्रवृत्तित्वात्, मूर्त्तद्रव्यत्वात्प्रघटवत्, तद्भावे भावात्, वैधर्म्येण तदभावे-तदनुरूपान्त -
सन्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यामैवे न प्रवर्त्तते, तन्नुपायवत् ।

स्यामत तदनुपूर्वचैतन्यात्मकत्वमस्तु, प्रवृत्तेश्चैतन्याविनाभावात् शब्दात्मकत्व तु साध्यमित्यत्रो-
च्यते, किमत्र साध्यम् ? सिद्धमेवैतत्- 15

मवापनाह-सद्यथेति, मूर्त्तत्वेन घटसजातीयवेद्येपि कुम्भकारद्वीरमाप्रसागनातीयस्य नाममानस्य घटकारणत्वासम्भवान्
मूर्त्तवैकल्यात्मक कुम्भकार कारणम्, य च पृथिव्यप्तेजोवाध्याकाशात्मरूप इति भाव । पृथिवीति, अनेन वस्तुमात्रं प्रदर्शित
वस्तुमानस्य शब्दात्मकत्वप्रदर्शनाय । तत्र सद्यमपीति, पृथिव्यप्तेजोवाध्याकाशात्मरूप सर्वमपीत्यर्थं । नामैवेति शब्दार्थ
वाग्यदात्म्यात् पदसतीवापूत्रं शब्दप्रभेदेति भाव । भागार्थमाह-शब्देति । ननु सर्वं जगत् शब्दात्मकमेवेत्युक्तम्, साध्यै
शब्दस्य काल्पनिकाकाकारणतया वैशेषिकेराकाशागुणत्वेन स्वीकारान् योऽर्थो हि धोत्रेन्द्रियेण गृह्यते स एव शब्द उच्यते न सर्वं 20
घटकारणत्वात् इत्याह-मनसिभूय समाधत्ते-कुम्भकारो हीति । ये दाकारानुस्यूतास्ते त मया यथा घटकारावोदघनादयो
पृथिव्यात् मृदाकारानुगता पदार्था मृन्मयत्वेन प्रतिष्ठास्तथाशब्दाकारानुस्यूताश्च सवभावाः, एवञ्च निर्बैक्यकं सविकल्पकं वा ज्ञानं
यो ऽपि च त्रिच इति शब्दविशेषमेवार्थमवरोधयति, शब्दाख्यविशेषणानुरक्ष्य विशेष्यस्य स्वरूपं पृष्ट शब्देनैव दर्शयति
उदाहरणरूपप्रमाशब्दरूपया वाच्यमभूत्याऽनुभवतीति सोऽपि विशेष्य शब्दरूप एवेति शब्द एवावापारुष्ट प्रतिमातीत्याशयनाह
कुम्भकारस्तावदिति, अर्थ विशेष्यो वाचकत्वेन स्वविशेषणीभूतशब्दमभिधायचैत यस्वरूपत्वात् शब्दाद्यैवोक्तं तादात्म्याच्छब्दा 25
त्मक एव कुम्भकार इति भाव । तादात्म्यात् अभ्यन्तरीकृत्योम्यशब्दानुविद्धचैतन्यस्य वा मूर्त्तिगन्धिनद्यनुक्रमप्रवृत्तयस्तद्वत्
विचित्रवर्त्यजनकशक्तिवैचित्र्यात् वाग्यत्मकस्वतन्त्रशक्तिप्रेरितान् भवति ता अपि तदात्मिका एव पिण्डादीनां तत्प्रवृत्तिरूपत्वादि
तदुत्पत्तमाह-तदनुरूपेति । व्याप्तिं प्राहयति-तद्भावात् इति । प्रवृत्तिं प्रति चैतन्यस्य कारणत्वेन पिण्डादिप्रवृत्तयः पिण्णादि
प्रवृत्तयनुत्पन्नचैतन्यात्मका भवन्तु कथं शब्दात्मकत्वं तासांमिच्छाद्वत्-स्यामतमिति । सर्वं प्रत्यय उपमायमानो नास्तुशिवत्
काल उपजायते तदुत्प्रेरितत्वेनानामप्रकाशसभावत्वेनानुदितकल्पत्वात्, इदं इत्यशब्देति परामर्शरहिते हि वेदने वैकल्यात्मकत्वे 30

न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासित
 त्वाद्भिज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यवस्था मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारण नामे-
 त्युच्यते, कारणात्मकत्वात् कार्याणाम्, यद्योक्त 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतद-
 द्रुतम्' (वाक्य० का० १ श्लो० १४३) इत्यादि ।

6 (न हीति) न हि काचिदपि चेतना अशब्दाऽस्ति, अनादिकालप्रवृत्तशब्दव्यवहाराभ्यासवासि-
 तत्वात् विज्ञानस्य, चैतन्यमेव हि पश्यन्त्यवस्थान मध्यमावैखर्योरवस्थयोरुत्थाने कारण नामेत्युच्यते,
 कारणात्मकत्वात् कार्याणाम्, यद्योक्त 'वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्रुतम्' ।' (वाक्य० का० १
 श्लो० १४३) इत्यादि ।

सामत शब्दव्यवहारानभिज्ञेप्यव्यक्तचेतनेषु विज्ञानोत्थापितप्रवृत्तिसम्भवे व्यभिचरतीति
 10 चेत्तेत्युच्यते-

येऽप्यव्यक्तचेतना जङ्गमा स्थावराश्च तेऽपि शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टस्वा-
 नुरूपचैतन्या, हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत् ।

येऽप्यव्यक्तचेतना इत्यादि, कृमिपिपीलिकादीना जङ्गमाना इततिप्रुपीसितकर्जिकादीना
 स्मारणाश्च शब्दाभ्यासवासनाजनितान्तर्निविष्टस्वानुरूपचैतयासित्य प्रतिज्ञायते, हिताहितप्रवृत्तिव्या-
 15 वृत्तिवृत्तत्वात्, कुम्भकारवत्-हिताहितयो प्रवृत्तिव्यावृत्ती, निमित्तसप्तमी सम्बन्धपट्टी वा, हिताहितप्रवृ-

भास्ति, चैत यस्य प्रकाशश्चैतन्त्वादित्याशयेनोत्तरयति-न हीति । व्याचष्टे-न हीति, लोके शब्दानुगम विना ज्ञान नास्ति समपि
 ज्ञानं शब्दविपर्ययं शब्दार्थबोरमेदात्, अर्थस्य शब्दप्रवादमन्वयनियमाच्च, ज्ञानस्य सर्वं शब्दाकारानुविद्धम्, ज्ञानस्य च शब्दाकार
 ताननुपप्रे समुत्पन्नमपि ज्ञानं न प्रकाशते तस्मान्नास्त्यशब्दा चेतनेति भाव । न हि काचिदित्यनोक्षा चेतना वैखरीत्युच्यते सा च
 धोरविषया चिद्व्यक्तवर्णा प्राप्तसाधुभावा द्रष्टव्यकारा च, अत सच्चिदेगिनी परिग्रहीतक्रमेव बुद्धिमात्रोपादाना एवमप्राण
 20 इत्यनुगता मन्वेत्युच्यते, प्रतिषद्धतक्रमा सत्यप्यमेदे समाविष्टक्रमस्यै पश्यन्तीत्युच्यते, इयस्य मध्यमावैखर्यो कारणं नामा
 मित्रेव कार्याणां कारणमकत्वात् कार्यस्य नामात्मकत्वे कारणस्यापि तदनपायादित्याशयेनाह-चैतन्यमेव हीति, प्राशप्राहका
 कारवर्जिताऽपरिच्छिन्ना सर्वेण सद्धतक्रमा पश्यतीत्या वाक्, स एवात्मा सर्वदेहव्यापकत्वेन वर्धते, अन्त पश्यदवस्थया भोफुताह
 पयाऽवियया सैव पश्यन्तीत्या वाक् अर्थप्रतिपादनेच्छ्योपपत्तिता मनोविज्ञानरूपत्वेनाऽऽस्थिता मध्यमा वाप्युच्यते, सैव च वक्त्रद्वयै
 25 प्राप्ता कण्ठादिस्थानभागेषु विभक्तकारादिवर्णरूपा वैखरीत्युच्यते, तत सैव बाह्यार्थवासानयाऽविधाररूपा क्रमेण घटपटाद्याकारै
 नाऽऽद्भैरवति कार्याणां कारणात्मकत्वं व्यभिचरतीत्याशयते-स्या मतमिति । समाचष्टे-येऽपीति । व्याचष्टे-श्रुमीति ।
 श्रुमादय जत्रमा इतत्यादय स्थावराश्च शब्दाभ्यासवासनाजनिता तर्निविष्टस्वानुरूपचैतया एव सर्वं हि विज्ञान शब्दाकारानु
 स्यून्म, संतारिणी बाह्यस्य लोकाव्यवहारस्यास्य सुन्दर कारिसंविद्रूपस्य साधनं योगेन सर्वप्राणिषु बाह्यान्तर्निबन्धनचैतन्यसैव
 30 चैतन्यमिदं चैतन्यात्मकं साधयतीति भाव । अनुमेव हेतुं दर्शयति-हिताहितेति । हिताहितनिमित्तप्रवृत्तिनिर्णयोरुत्पत्त्यात्
 हिताहितसम्बन्धिप्रवृत्तिनिर्णयोरुत्पत्तिरिति हेत्वथमाह-निमित्तेति । हिताहितप्रवृत्तिनिर्णयप्रकारेण वृत्तत्वादिति हेत्वर्थान्निप्राये-

१ मि श्र ए इ रूपम् । २ मि श्र इ प्रपुगीमकचितकर्जिका० ।

चिव्यावृत्त्योर्दृष्टत्वात्, इत्यभूतलक्षणा तृतीया वा हिताहितप्रवृत्तिव्यावृत्तिभ्या वृत्तत्वात् स्तम्भाद्याश्रयो-
पसर्गं हितप्रवृत्तिवृत्तत्व गार्गीय्यादिभयादन्यतो गमनमहितव्यावृत्तिवृत्तत्वञ्चेति सिद्धो हेतुर्वनस्पतिप्रपि,
कृन्त्यादीनामुञ्जासखन्मभ्रातिपलायितगतागतादित्रिया भयाद्यविनाभाविन्य मिद्धा एयातो हिताहितप्रवृ-
त्तिव्यावृत्तिवृत्तता रिद्यते शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविनी यथा कुम्भकारे, तस्मात्तुभ्येषु साध्यते, सुप्त-
ग्याविषु तु जङ्गमेषु व्यक्तमेव पाणिप्रस्फोटनादिक्रियालिङ्गम्, तेन विज्ञानमविनाभावित्वात् सिद्धमेव, ५
शब्दानुविद्धत्व तु साध्यत इति ।

नेतत् स्वाभिप्रेतोपत्तियलादेव, किं तर्हि ?-

भगवदर्हदाज्ञापि तथोपश्रूयते—‘सद्यजीवाण पि य ण अकररस्स अणतभागो निञ्जुग्या-
डिओ’ (नदी० सू० ५१) इत्यादि,

(भगवदिति) भगवन्ज्ञाऽपि तथोपश्रूयते—‘सद्यजीवाण पि’ (नदी० सू० ५१) इत्यादि, अक्स-10
रणकरसुतादिभेदेन श्रुतज्ञानप्ररूपणायामेषेन्द्रियादिस्वामिक्मुक्त सूत्रे, तथा भाष्येऽपि ‘त पि जदि
आवरिञ्जेज, तेण जीओ अजीवत्त पावे, सुद्धुवि मेहसमुन्चे होइ पदा चन्सूराण’ ( )

अतो यथैत्र कुम्भकारकरणशब्दचेतनापैचित्र्यवृत्तितारतम्याध्यासनसमुपहितरूपा घटता
नान्न साक्षाद्भवति तथा तथा तत्प्रभमेत्र कुम्भकारमनुप्यशरीर मृदादि च, शब्दो-
पयोगसम्बन्धात् योगप्रकृताविसरादनादे, रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् कुम्भकारकार्य-15
वत्, यथा हि घटपिठरादिकुलालकार्यं तेन तेन मृन्मर्दनादिप्रकारेणान्त सन्निविष्टशब्दा-
नुविद्धकुम्भकारप्रवृत्त्या निर्वर्तितत्वात् तत्प्रभ तदात्मक रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् तथा
कुम्भकारशरीरमृदाद्यपि ।

अतो यथैवेत्यादि उक्तार्थोपसङ्गहरूपेण दृष्टान्तच्छब्दो यावत्साक्षाद्भवति तथा तथेति, कुम्भ-
कार शब्दानुविद्धचेतनात्मक तद्वियापि तदात्मिका विचित्रा पिण्डशिवकाद्यर्थपरिस्पन्दभेदा शब्दचेतनैव, 20
तस्या वैचित्र्येण धृतेस्तारतम्येणोत्तरोत्तरोत्पत्परम्परयाऽध्यासन, तेन समुपहित रूपमस्या घटताया सा

गाह-इत्यभूतेति, क्वचिप्रकारं प्राप्त इत्यभूत्, तदाप्याने तृतीयेत्यर्थ । पत्रे हेतुसिद्धिं दर्शयति-स्तम्भादीति । स्पष्टव-
सामस्मरादीनां प्रवृत्तय शब्दानुविद्धचैतन्याविनाभाविन्य सुप्तदृष्टादिजङ्गमाना पाणिप्रस्फोटनादिप्रवृत्तिदर्शनात् शब्दानुविद्धचैतन्य
मनुमीयते, तत्र विज्ञानं तु वादिप्रतिवादिनो सिद्धमेव शब्दात्मकत्वमेव साध्यत इत्याह-सुतेति । न त्विदं केवलमनुमानेनैव साध्यते
किन्तु तथाऽऽगमेनापि साध्यत इत्याह-भगवदिति । व्याकरोति-अस्फुरेति । श्रोत्रानुमाने दृष्टा ततथोपन्यस्त कुम्भकारवदिति 25
दृष्टान्त सङ्गहरूपतो वर्णयति-अतो यथैवेति । तदेव व्याचष्टे-कुम्भकार इति, शब्दानुविद्धचेतनापिशेषकुम्भकारप्रवृत्तिमात्रस्य
तत्प्रवृत्तिनाच्छब्दानुविद्धचेतनात्मकत्वमेव कुम्भकारवाचिस्फुल्लात् ताद्य प्रवृत्तिश्रेण्या शक्यो विचित्ररूपा तद्विचित्र्येणैव विल-
क्षणोत्तरोत्तरकार्याणामुदय, कारणवैचिन्त्यादि कार्यवैचिन्त्यमत एव क्रमसहभावविपिण्डशिवकादिना पृथुभ्रादिना श्रोतरोत्तरतारतम्या
व्यापितोत्पत्परम्परया सम्प्राप्तस्वरूपा घटना सापि शब्दादेव भवतीति भाव । वैचित्र्येण वृत्तेरिति, शब्दवदज्ञ स्वातन्त्र्यशक्ति-

- कुम्भकारकरणच्छेदनावैचित्र्यवृत्तिनारतन्याध्यासन[स]मुपहितम्पा घटता सा साक्षात्ताप्रो भवति तथा तथा-तेन तेन प्रसारेण पिण्डशिवनार्ति[ना]रूपादिपृथुवृत्तादिना चेति दृष्टात् , दार्ष्टान्तिरोऽर्थोऽधुना-तथा तत्प्रभ्रममेव-श-दचेतनाप्रभ्रममेव कुम्भकारमनुष्यशरीर मृदादि-मृत्तिस्रतालोष्टनशादमशिलादिपृथिवीकायतिर्यग्शरीरश्च, आदिप्रहणादनेत्रेनायुवनस्यतिर्यग्शरीरं दृक्शरीर नारणीयश्च, तद्भाषयति-
- ५ 'श' दोषयोगेहादि,-शब्दात्मक उपयोग ध्रुवज्ञान व्यक्ताव्यक्त तत्सम्बन्धात्, 'कायनाञ्चन कर्मयोग'
[तत्त्वा० अ० ६ सू० १] शुभोऽशुभो धा, 'स आस्रव' [तत्त्वा० अ० ६ सू० ०] 'पुण्यपापयो एकेन्द्रियादिजाति नाम्न तिर्यग्भेदस्य [अशुभस्य] योगयन्ताविसमादनश्च, [तत्त्वा० अ० ६ सू० २१] तद्विपरीत योगावन्तमविसवादन शुभस्य मनुष्यदेवपञ्चेन्द्रियजातिनाम्न, आदिप्रहणाद् [योगावन्त्या]विसवादनप्रहणात्, आदेरिति पञ्चमीनिर्देशाद्धेतोरित्यर्थं , कुम्भकारशरीरमृदादि तथा तथा तत्प्रभ्रममेवेति वर्तते,
- 10 उक्तमिदं प्रक्रियायुक्त्या, न पुनर्हेतुना दानुविद्वच्चैतयात्मस्त्वमिति चेदेतर्हि मूम-रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात्, रूपरसगंधशब्दस्पर्शसत्यासत्स्थानादयो रूपादय, ते यस्य सन्ति सोऽर्थ रूपादिमदर्थं, तस्य विरचना-परस्परसम्बन्धानुस्यूयेण घटना [सा]एमात्मा यस्य स्वरूप मनुष्यतिर्यग्ज्ञोपाङ्गादिनामनिवृत्तकुम्भकारशरीरमृदादेरिति धर्मित्वेन सम्वध्यते, कुम्भकारकार्यवदिति दृष्टात्, यथाहि घटपिठरादि कुलालनार्थं तेन तेन मृदनादिप्रकारेणान्त मन्निविष्टश दानुविद्वक्तुम्भकारप्रवृत्त्या निर्वाचितत्वात् तत्प्रभ्रम तैदात्मक-
- 15 कुम्भकारप्रवृत्त्यात्मक रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वात् तथा कुम्भकारशरीरमृदाद्यन्त मन्निविष्टश दानुविद्वच्चैतयप्रवृत्त्यात्मकमिति ।

- रूपस्य आरोपितकलाभेदाविशिष्टस्य कालस्य सम्बन्धाद्वैचित्र्येण वृत्तिलाभ तथा च विशिष्टकालसम्बन्धात्प्रपरीपाकारिर्निविष्टशक्तिमिनाविधकार्योदय इति भावः । इत्थं दृष्टात्तत्तत्पर्यमाप्त्याय दार्ष्टान्तिर्कार्यमाचष्टे-तथा तत्प्रभ्रममेवेति, शब्दगम्भूतमेव कुम्भकारादिमनुष्यशरीरं पृथिव्यादित्येकच्छरीरं देवशरीरं नारकशरीरमेवेति भावः । हेतुं दर्शयति-शब्दोपयोगेति मनुष्यतिर्यग्भेदेन
- 20 नारकाणां यथायोग्यं व्यक्त्याव्यक्त्युत्तमानसम्बन्धादित्यर्थं । काययामिति, वीर्यान्तरायज्ञोपाङ्गात्तयपर्यायगतमन सम्बन्धो योगकायनाञ्चनेनेशात्रिविध गननादिभावणचिन्तात्वात्मन साधनम् काय शरीरं पुद्गलश्च यदिति आत्मन उपप्राह्न, तद्विद्यो जीवस्य वीचपरिणाम काययोग आत्मविशिष्टशरीरधीनविमुक्त्यमानवाकर्षणायोत्पत्त्यन्था वाङ्मरणभूता, एतत्सम्बन्धात्तमनो भाषणवृत्तिर्वात्म्याय शरीरविशिष्टात्मना सप्रदेशे परिच्छिद्यतमनावगणायोत्पत्त्यन्था मननाथ करणतां यान्ति तत्सम्बन्धादात्मनो वीचविद्योभो मनोयोग, एते योगा उभाशुभभेदेन द्विविधा, एष त्रिविधोऽपि योग पुण्यपापयोरालस्यसंततवे भवति, तत्रैकेन्द्रिया
- 25 दिजान्यादिद्व्यधिकारितीनेदस्याऽभ्युत्थो योग आस्रव सदेवादिद्विचचारिण्देदस्य शुभम्य कमज उभो योग आस्रव इति भावः । अमुमन्वैकेन्द्रियादिजातिप्रवृत्तिनाम्न आस्रवा तरभाह-योगघन्ततेति, कायवाङ्मनोक्षणयोगस्य बाटिल्यप्रसृतिर्योगवक्रता निर्दिशितस्यायस्यावस्थितत्वभावस्यान्यथाकरण विषयवादनमुपमानम् आस्रव इत्यर्थः । उभनाम्न आस्रवभाह-तद्विपरीतमिति । शास्त्रोपप्रक्रियाया दानुविद्वच्चैतयात्मस्त्व कुम्भकारशरीरादेरुपिधायातुमानेन तणाह-रूपादिमदिति । हेतुं व्याचष्टे-रूपरसेति । दृष्टान्तं घटयति-यथा हीति, रणम् । ननु घट साक्षात्ताप्रो भवतीत्युक्तं तदयुक्तं प्रसृतो दृष्टान्तिरेव साक्षात्तद्वन

अत्राह—प्रत्यक्षत एव दण्डादिवह्निनिमित्ताद्दत्ते घटाद्यनिर्घृते कथमिदमवधार्यते नाम्न साक्षाद्भवति
त दण्डादिभ्य इत्यत्रोच्यते—

नाम्न एव च प्रभायात् तत्प्रेरितप्रयत्नपरिस्पन्दजनितनिष्पत्तिरस्तुनो वस्तुत्व लभ्यते
न वह्निनिमित्तापेक्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभात्
दात्मत्वम्, इतरथा स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो वस्तुत्वम् ? तस्मात् सर्वकारकसाक्षिध्येऽपि
कर्तुरौदासीन्ये तदभावे वा क्रियाया कार्यस्य चाभावाच्छब्दप्रभावप्रभव सकल जगत्,
तथा हि स्कन्दरुद्रेन्द्रा स्कन्दनरोदनेन्दननिमित्तानुपपत्तापि जीवस्याजीवस्य वा निमित्त
निरपेक्षाः सज्ञा क्रियन्ते ।

नाम्न एव चेत्यादि, दण्डादीना सतामप्यकिञ्चित्करत्वाच्छब्दचेतन्यस्यैव प्रभायात् तत्प्रेरितप्रयत्न-
परिस्पन्दजनितनिष्पत्तिघटारणस्य वस्तुन तद्वस्तुत्व घटत्व नाम्न एव महिम्ना लभ्यते, न वह्निनिमित्तापे
क्षम्, तत्प्रवृत्तीनामपि स्थाने स्थाने शब्दचेतननियोजितानामात्मलाभात्तदात्मत्वम्, इतरथा—तेषामतदात्मत्वे
स्वरूपप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, कुतो घटस्य घटत्व वस्तुत्वम् ? तस्मात् सर्वकारकसाक्षिध्येऽपि कर्तुरौदासीन्ये
तदभाव वा क्रियाया कार्यस्य चाभावात् घटादनपदवागादे, अत शब्दप्रभावप्रभव सकल जगदिति,
तथा हीत्यादितन्निरूपयति, हिशब्दो निदर्शने—एवञ्च कृत्वा रश्मिद्वेन्द्रा रश्मिद्वि शोपणे, रुदिर अशु
विमोचने, इदि परमैश्वर्ये इति स्कन्दनेन निमित्तेन रश्मि, रोदनेन रश्मि, इदनेने रश्मि इत्येतेषा निमित्ताना
मनुपपत्तापि गोपालपशुपालादेर्जीवस्याजीवस्य वा काष्ठकुड्यपापाणादेर्निमित्तनिरपेक्षाः [सज्ञा] [ ]क्रियन्ते
स्कन्दो रुद्र इद्र इति, गोपालादीनामेव तैलै शब्दै समान्याऽऽरोपयशाश्चोच्यते ।

स्वामत भवतीति भनो रोदिति रश्मि इद्र इति देयताविशेषास्तन्निमित्तभूतार्थभाज
सन्त्यप्रत्यक्षा समयातरप्रसिद्धा त मुख्यप्रवृत्तेरितरूपचारो भविष्यतीत्येताद्युक्तम्—

दण्डादिसाक्षाद्भवे—अत्राहेति । शब्दचेतन्यव्यतिरिक्तयावत्कारणमत्त्वेऽपि कुलालरूपशब्दचेतन्यसत्त्वं एव घटादिकायाद्यात्तद
भावेऽनुदात्तत्वात्—यावत् प्रधानकारणं शब्दचेतन्यमिति मत्त्वोत्तरयति—नाम्न एव चेति । व्याकरोति—दण्डादीनामिति,
सर्वं दण्डादिप्रवर्तनं शब्दचेतन्यप्रवृत्त्यैव प्रवर्तते न तु सामन्तरेण सर्वेषां शब्दचेतनप्रवृत्तित्वेन तदात्मत्वात्, यदि तेषां
तदात्मता न स्यात् शब्दचेतन्यं न प्रवर्तत एव, जगत् प्रवर्तयितुं हि शब्दप्रवृत्तौ प्रवृत्ति तस्मात् घट साक्षात्तत्र एव भवतीति
भाव । तत्प्रेरितेति, तेन प्रेरितो य प्रयत्नस्य परिस्पन्दनेन जनिता निष्पत्तिरस्य घटस्येत्यर्थः । घटारिवस्तुप्रवृत्तिरेव दण्डादीतर
वस्तुप्रवृत्तीनामपि नाम्न प्रभावादेवेत्याह—तत्प्रवृत्तीनामपीति, दण्डादिवह्निनिमित्तप्रवृत्तीनामपीत्यर्थः । तत्प्रवृत्तित्वात्तदात्मत्वान्-
भ्युत्पन्ने स्वासम्बद्धप्रवृत्त्यै तत्र प्रति स्वप्रवृत्तेरुदात्तच्छब्दप्रवृत्तौ न प्रवर्ततेवेत्याह—तेषामतदात्मत्व इति । अथ निमित्तान्त
रानपेक्षात् साक्षात् शब्दादेव सर्वेषां भावात् स्वभावानां शब्दात्मत्वत्वाच्च घटनरोदनादिनिमित्तापेक्षामन्तरेणैव घटेन्द्रासज्ञा
जीवस्याजीवस्य वा क्रियन्त इत्याह—तथा हीति, सकलस्य जगत् शब्दप्रभावप्रभवात्साक्षात्त्वार्थः । हि शब्दो न हेत्वर्थे अपि तु
निदर्शनात् इत्याह—हिशब्द इति । भाव निरूपयति—एवञ्च कृत्वा रश्मिद्वेन्द्रा रश्मिद्वि शोपणे, रुदिर अशु
प्रसिद्धाद्वर्तविशेषेण मुख्यया धरया वर्तमानास्त्वपिधनिमित्तनिरहितेषु गोपालादिपुत्रवारेण प्रवृत्त इत्याह—स्वामतमिति ।
गोपालादय एव मुख्यया धरया स्कन्दादिशब्दैरभिधेया प्रत्यक्षत्वात् स्वलोचनप्रतिदृशब्दादिभिधेयत्वाच्च, कार्तिक्यादयस्तु अप्रत्यक्षा,
१ नि क्ष छा घटादिनिर्घृते । २ सि शब्दादि । ३ सि श् प्त । ४ सि क्ष समन्तारोपवशात् । छा
ममन्तारोपवशात् ।

प्रत्यक्षत्वात् गोपालादय एव तद्भूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते, ते तु भवकार्तिकेयादय
समयान्तरप्रसिद्धशब्दपरिकल्पगम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया, तस्मात् एव तेषु
प्रत्यक्षा, येषु च ते स्कन्दाद्यस्तेष्वेकस्मिन्नितरयोरपि सज्ञयो प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात्
त्रयोऽपि परस्परसज्ञानिर्देशया सङ्कीर्णा स्युः, अन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽवधृतया सज्ञया
४ विप्रक्षितेष्टाद्यव्यवहरणात् अन्तर्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्त सज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगतो न
बहिर्निमित्त प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्षत्वादित्यादि यावत् एव तेषु प्रत्यक्षा, ते भवकार्तिकेयादय समयान्तरप्रसिद्धशब्दपरि-
कल्पगम्या न सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेया यथा गोपालादय प्रत्यक्षा सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयाश्चेति,
तेषां सत्त्व तच्छब्दात्मन्यन्नाप्रत्यक्षम्, उपचारगम्यश्चेत्येतेभ्य कारणेभ्य तद्भूता -स्कन्दादिशब्दभूता,
१० प्रत्यक्षाश्च गोपालादयो मुख्यया च वृत्त्योच्यन्ते, तस्मात् एव-ते गोपालादय एव स्कन्दादयो न समयान्त-
रपरिकल्पिता सन्तीति, तस्माच्छब्दशक्तिप्रभावादेव शब्दसन्निवेश, न निमित्तान्तरात्, अभ्युपेयापि
समयान्तरपरिकल्पितानां स्कन्दादीनामस्तित्व निमित्तनियमाभावदोष उच्यते-येऽपि च त इत्यादि, स्कन्देऽपि
रोदने दने, [तत्] न रुद्र इन्द्रो वा किं न भवति ? तथा रुद्रेऽपि स्कन्दे दने, तत् स इतर इतरश्च
किं न भवति ? एकस्मिन्नितरयोरपि सज्ञयो प्रवृत्तेर्निमित्तमस्त्वैव, तस्मात् प्रयोऽपि परस्परसज्ञानिर्देशया
१५ सङ्कीर्णा स्युः, अथ मा भूदेष तेष इत्ययतमदेव निमित्तमेक तत्त्वमिष्यतेऽसङ्कीर्णसहाव्यवहारार्थं
स्कन्द एव न रुद्रो नेत्र इतीष्टार्थविप्रक्षया, एव तर्ह्यन्यतमनिमित्तमात्रतत्त्वयाऽवधृतया सज्ञया विप्रक्षितेष्टा-

समयान्तरप्रसिद्धशब्दपरिकल्पगम्याश्च, अतस्ते न स्कन्दादिशब्दभूता इत्याशयेनोत्तरयति-प्रत्यक्षत्वादिति । व्याचष्टे-त इति
आगमान्तरेषु स्कन्दशब्दादिशब्दानुदास्य परिकल्प्यत इति केचिद्भवकार्तिकेयादयो देवताविशेषा इति, न तु सर्वलोकप्रसिद्ध-
गोपालादिशब्दाभिधेयप्रत्यक्षागोपालादिरुद्रा सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेयत्वं भवकार्तिकेयादीनाम्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धशब्दाभिधेय-
२० लाच्छब्दात्मना वात् प्रत्यक्षत्वात् उपचारगम्यत्वाच्च गोपालादय एव स्कन्दादिशब्दभूता मुख्यया वृत्त्योच्यन्ते ते तै शब्देति भावः ।
स्कन्दादीनां सत्त्व स्कन्दाशब्दात्मकत्वात् प्रत्यक्षगम्यत्वाच्च उपचारगम्यत्वाच्चेत्येभ्य कारणेभ्यो न तद्भूता न वा स्कन्दादिशब्दैर्गम्यया
इत्योच्यतेऽतस्ते न सन्त्येति दशयति-न समयेति । कार्तिकेयादीनामभ्युपगमेऽपि शब्दसामर्थ्याच्छब्दशक्तिवैशम्यमभ्युपगम्य
निमित्तान्तराच्छब्दशक्तिवैशम्येऽभ्युपगम्यमाने निमित्तान्तरमव्यभिचारितया व्यवस्था विशीर्येतेत्याशयेनाह-अभ्युपेयापीति ।
२५ निमित्तव्यभिचारं प्रकाशयति-स्कन्देपीति, श्चेन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरोदने दनयोसाङ्गिभे स्कन्देऽपि सद्भावात् स ह्य इत्य
स्पादिति भावः । हेनुमाह-एकस्मिन्निति । वाचकमाह-प्रयोऽपीति, स्कन्दश्चेन्द्रादयोऽपि प्रत्येकं स्कन्देऽहं इत्यशब्दाभि-
धेया न्यामसहाव्यवहारार्थं भव्युपेयि मात् । अथ स्कन्दाः स्कन्दरोदनेन्दनादिनिमित्तानां सद्भावेऽपि स्कन्दनेव निमित्त
मुपयं तत्र तस्य नतरे अगङ्गीर्णसहाव्यवहारार्थमभ्युपगम्यत इत्याशङ्क्य समाधत्ते-अथ मा भूदिति । एवं तर्ह्यिति,
तर्ह्येऽहं हा सम्भवति यथा शब्दात्कथपरिहृतीत्यपि तदव्यागमार्थनिर्णयजनकत्वं स्यात्, न चैतदस्ति, तस्माच्छब्दा-
३० त्रित्वात्तर्ह्येऽहं शब्द एव तत्र निमित्तव्यभिचारनिविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्तसज्ञाव्यवहारोऽभ्युपगतो न विप्रक्षितेष्टा-
दयोऽपि स्कन्देऽपि सद्भावात् तदभ्युपगतव्यभिचारपरिष्कारात्तद्विरल्लागश्चेति भावः । इमे एव तद्विरल्लागस्यैऽपि विप्रक्षितेष्टा-
दयोऽपि स्कन्देऽपि सद्भावात् तदभ्युपगतव्यभिचारपरिष्कारात्तद्विरल्लागश्चेति भावः । इमे एव तद्विरल्लागस्यैऽपि विप्रक्षितेष्टा-

यंन्यग्रहरणादन्तर्निविष्टशब्दानुविद्धचैतन्यनिमित्त सक्षा यद्दहरोऽभ्युपगतो [न] वह्निर्निमित्त प्रत्यक्षमिति दोष , तुशब्दानिष्टसपरिग्रहेष्टस्यागौ विशेषयति ।

किञ्चान्यत्-

निमित्तप्रत्ययेन सज्ञापृच्छेत्थ यावत् सम्भव सज्ञासन्निवेशे सर्वव्यपदेशभाक्त्वात् भावकादयोऽपि ते प्राप्ता , तथा च यांचत् किञ्चित् भजननिमित्तग्रस्त तस्य सर्वस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थ , तद्वाचिनश्च पर्यायशब्दा एव , घटकुटशब्दवत् , एव तावत्सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

निमित्तप्रत्ययेनेत्यादि, यदि स्वदनादिनिमित्तप्रत्ययेन सज्ञापृच्छेत्ततो यावत्सम्भव यावत्त्रिमित्तानि भजनकरणशयनभाषणचक्रमणनर्चनपरिणमनादीनि सम्भवन्ति, तावद्भिर्निमित्तैः सज्ञासन्निवेशे इति रोदनाद्बुद्धो भवनाद्भवो भावक करणात् कारक इत्यादि सर्वव्यपदेशभाक्त्वात् भावकादयोऽपि ते प्राप्ता एतन्न-तथा च यावदित्यादि, यत्परिमाणमस्य-चात्रत्, यात्रदेन किञ्चिद्भूयननिमित्तग्रस्त सर्वमित्यर्थ , तस्य सर्वस्य घटपटादेरिन्द्रस्कन्दादिरर्थ , सधर्थात्वार्थानामन्यथत्वात् पर्याय , तद्वाचिनश्च पर्यायशब्दा एव निमित्त ? घटकुटशब्दवत्-सर्वं ण्य सर्वं -घट स्कन्द , पट स्कन्द , वैद्योऽपि स्कन्द , एव रुद्रे द्रादयश्च, स्वोऽपि घट पटश्चेत्यादि प्राप्तम्, एव तावत् सर्वधर्तानामन्यथत्वात् सर्वसर्वत्वमविशेषात् ।

किञ्चान्यत्-

विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्कन्दनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, कतमद्रव्य कतमेन निमित्तेन नाभिधीयते ?

(विशेषतोऽपीति) विशेषतोऽपि सम्भवघटनादिस्वदनादित्वाच्च सर्वसर्वत्वम्, चेष्टाकौटिल्याद्यभिसंभ्यनभिसन्धिपूर्वकपरिस्य दार्थत्वात्-परिणत्यथत्वात् सर्वेषा ज्ञानगत्यर्थाना स्कन्दनशोषणविसरणोदनेऽन्वसम्भनाद्यर्थाना यावता यस्मिन्नर्थे सम्भव तस्य तस्य तथार्थत्वे सर्वसर्वत्व, वसनाद्बहु

तुशब्दादिति । यदि संज्ञाव्यवहारो वह्निर्निमित्तापेक्षं स्यात्तर्हि निमित्तानां बहूनां सम्भवात् प्रतिनिमित्त संज्ञासन्निवेशे प्रतिवस्तु सर्वेषामभ्यपदेशं स्यादिति दोषान्तरमाह-निमित्तप्रत्ययेनेति । व्यावष्टे-यदीति, यावत्त्रिमित्तं नामधेयशब्दा , तैरथ सम्प्रत्ययोऽर्थप्रत्ययाच्च व्यवहारो यदि स्यादित्यर्थ । एकस्मिन् वस्तुनि नानानिमित्तानि दर्शयति-भयनेति, भावकशब्दनिमित्तं भवन कारकशब्दनिमित्तं करण शायकशब्दनिमित्तं धारणं भाषकशब्दनिमित्तं भाषण चक्रमकशब्दनिमित्तं चक्रमणं वर्तकशब्दनिमित्तं वतनं परिणामकशब्दनिमित्तं परिणमनमित्येतानि निमित्तानि भवद्भारिण्येवाद्यौ प्रत्येक सम्भवतीति तात्-एन्दैरपि ते व्यवहियेजिति भाव । ततश्च को दोष इत्यत्राह-तथा चेति, घटपटादिगर्वपदायस्येन्द्रस्कन्दादिरर्थं पर्याय इदनादिषान्त्वर्थस्य समवात्, तदाचक्रशब्दाश्च पर्यायशब्दा भवेयु, एवञ्च घट इन्द्रस्कन्दादिनिखिलशब्दानामिष्ये स्यादेवं पटादयोऽपीति सर्वं सर्वशब्दाच्चमिति सर्वेष्वेवं प्रयज्यत इति भाव । भयननिमित्तप्रस्तमिति यावत्किञ्चिद्भावागमिसिद्धं । सर्वधर्तार्थानां प्रतिवस्तु अनुगतार्थत्वात् पर्यायत्वमित्याह-सर्वेति । इन्द्रस्कन्दनमवनकरणदिधात्वर्थवाचिन इन्द्रस्कन्दमवकारकादिशब्दा पर्यायशब्दा एवेत्याह-तद्वाचिनश्चेति । आपत्तामाह-सर्वं एवेति । एवमविशेषान्वयसर्वत्वभाषाय विशेषतोऽपि तदापादायति-विशेषतोऽपीति ।

१ छा सर्वधर्तार्थानात्वर्थत्वात् । २ मि क्ष छा सपयत्तुत्सपत्वात् । ३ मि क्ष छा सम्भवविष० ।

यस्तूना शयनस्थानासनाद्येनार्थत्वाच्च गतिनिवृत्तिपर्यायाणा शेषधातूनाञ्च दस्त्वर्थानतिवृत्तेः षतमद्भव्य षतमेन निमित्तेन नाभिधीयते? तत सर्वसर्वत्वम् ।

स्यामतमेव तर्हि सुतरामतिप्रसङ्गापादानद्वारेण त्ययैव सर्वस्य बहिर्निमित्तापेक्षत्व समर्थितम्, स्वल्पेऽपि च सर्वसर्वाभिधानातिप्रसङ्गो दुर्निर्गार इत्येतच्चापुष्पमुक्तन्यायेनैव—

5 एवमपि तु स्थिते सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्थाव्यावर्तनार्थं बहिर्निमित्तनिरपेक्ष-सज्ञामात्रसन्निवेशनियतार्थाभिधायिस्कन्दादित्प्रमभ्युपगन्तव्यम्, एव हि सङ्केतमात्रत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य मुख्यार्था सर्वदेशभाषा इत्येतदयत्नसिद्धम्, नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच्च शब्दानाम्, इत्यादिवत्, अत एवेदमप्यभियुक्ताना स्मरणमुपपन्न 'अनेकार्था धातव' इति दृश्यतामिति ।

10 एवमपि तु स्थित इत्यादि यावत् स्कन्दादित्प्रमभ्युपगन्तव्यमिति, स्वप्रतिपादादयिपितार्थं प्रतिपादनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य प्रसक्तेऽपि सर्वसर्वत्वे सर्वसर्वाभिधानलक्षणाव्यवस्था प्राप्तैव, सा मा भूविति तद्व्याप्यतनार्थं स्वदादिशब्दा कस्मिन्निर्दये बहिर्निमित्तनिरपेक्षा सक्षामात्रत्वेन सन्निवेशिता सन्तो नियमेन तमेवार्थमभिदधतीति प्राप्तम्, इतरथा सर्वसर्वाभिधानाव्यवस्थाऽवश्यम्भाविनी, तस्मात् सज्ञा सन्निवेशात् न मे कश्चिदोप इति तस्माद्योधाभासमेतत् समानदोषत्वादिति, एव हीत्यादि, अस्य न्यायस्य

15 व्याप्तिप्रदर्शनम्, एवञ्च कृत्वा सङ्केतमात्रत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धस्य मुरयार्था सर्वदेशभाषा इत्येतदयत्नसिद्धम्—घट छुट हुन्म, क्षीर पय पालि दुग्धम्, अग्निरातुर विचु मद्गल इत्यादीनाञ्च सङ्केतवशादभिधित्तैतैर्नार्थाचित्व सिद्धम्, नियतनिरपेक्षत्वात् सङ्केतस्य, स्वोपयोगप्रतिपादनसमर्थत्वाच्च तेषा तेषा

ननु मां प्रति दोषं प्रदिदर्शयिषुणा भक्त्यापि सर्वाभिधेयानां बहिर्निमित्तापेक्षत्वं समर्थितमेव, एवं समर्थयतो भवतोऽपि सर्वसर्वाभिधानप्रसङ्गो दुर्गार इत्याशङ्कते स्यामतमिति । स्थायिदि बहिर्निमित्तापेक्षाऽभिधानप्रवृत्तिरित्यभ्युपगम्यते, न चैवमभ्युपगम्यते,

20 त्वदोषादेव किन्तु शब्दप्रभावप्रभवत्वाऽभिधानप्रवृत्तिरित्येते इत्याशयेनोक्तयति—एवमपीति । क्वा हि परस्य स्वाभिधित्तमर्थं प्रतिपादयितुं शब्दात् प्रयोगकुमभिवार्यति स च शब्दप्रयोगो यति बहिर्निमित्तमापेक्षोऽर्थं प्रतिपादयेत् तर्हि सप्तप्रत्वाद्गुरुन प्रोचरीया सर्वसर्वाभिधानशब्दानाव्यवस्था स्थायिदि तद्व्यावर्तनाय नियतार्थाभिधायित्वं शब्दानामभ्युपेयम् तच्च बहिर्निमित्तानपेक्षं शब्दप्रभावादेव नान्यपेक्षाशयेन व्याचष्टे—स्येति । स्वप्रभावादेव नियतार्थप्रतिपादकत्वात्नभ्युपगमे दोषमादर्शयति—इतरथेति । अन्तर्निमित्तप्रवृत्त्यादिदचैतन्न्यनिमित्तं सज्ञायवहार इत्यभ्युपगच्छतो मे न कश्चिदोप इत्याशयेनाह—तस्मादिति । प्रयोगे

25 सङ्केतवशादेव शब्दानामर्थेषु प्रवृत्तेर्नित्यं देशभाषायागमपि सङ्केतेन प्रवृत्तत्वात् सुप्यार्थशाचकत्वमेनेत्याशयन सङ्केतपूर्वप्रवृत्तेः व्यापकत्वमाह—अस्य यायस्येति । नानादेशेऽप्येकस्यैव षटादेशानाशब्दैरभिधानं दर्शयति—घट छुट इति । पयसो नामान्तरस्याह—क्षीरं पय इति । अग्नेर्नामांतरस्याह—अग्निरातुर इति । शब्दे हि यत्राऽभिधातुमिष्टं वस्तु सङ्केतवशादेव प्रतिपादयति सङ्केतरुन यत्किञ्चिन्निमित्तमपेक्ष्य किञ्चन इति नियमनिरपेक्षत्वात् सङ्केतमानत एव शब्दोऽभिधातुरपयोगं प्रतिपादयितुं क्षम इत्याह—नियतनिरपेक्षत्वादिति, शब्दस्यार्थप्रतिपादने सङ्केतानिरिक्तायापेक्षानैपुर्णस्य नियतत्वादित्यर्थं । सङ्केतादेव

इति गन्ध श्रोत्रप्रद्वेषण शब्द इति लक्षणात् तस्योपयोगस्य शब्दात्मकत्वात् रूपादीनाञ्चे तदात्मकत्वात् शब्दो रूपादिरपि भवति, तस्मान्नामद्रव्यस्यानुपसर्जनतैव-प्राधान्यमेवेत्यर्थ, एष नामद्रव्यार्थनयपूर्वेषण ।

अत्रोत्तरमुभयनियमभङ्गार शब्दनयो वदयत्यत -

अस्यापि नियम, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्त, अर्थाद्यत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थ प्रधान न शब्द, अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च ज्ञानशब्दयो रैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, प्रत्यक्षमेव हि न नाम्नो घटादिर्भवति, ततस्तु श्रोत्राभिघात एतौत्पद्यते ।

अस्यापि नियम इत्यादि, एषोऽपि नामद्रव्यार्थमात्रो नियत उपसर्जनत्वेनेष्यते, न प्राधान्येन, प्राधान्येन तु विशेषो नियत इत्युक्त, न श्रूम शब्दो निमित्तमात्रव्यापृत्तो हानोपकारी नास्तीति, 10 ज्ञानस्यैव प्रधानस्योपकारत्वेन वर्तते, हानेनैव चोत्थाप्यते, अथप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, तस्मादधायत्वाच्छब्दप्रयोगस्यार्थ प्रधान न शब्द, तस्याशब्दाद्यत्वात्, अर्थस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च ज्ञानशब्दयो रैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधाभ्याम्, यस्मात् प्रत्यक्षमेव न नाम्न - शब्दात् श्रोत्राभिघातमरात् घटादिभवति, -न शब्द कारण घटस्य, ततोऽनुत्पत्ते, ततस्तु-शब्दात् श्रोत्राभिघात एतौत्पद्यते, तस्माच्छब्द श्रोत्राभिघाते हेतुर्न घटे न हाने ।

15 तथा च यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यत्व स्यात्ततो घटाधिनो भग्नो घट इति प्रब्रवीरन्, अरिविनाशाधिनश्च राजान परबलमेति मा भूदिति वा ब्रूयु, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणमर्थाधिनाञ्च क्षायोपशमिको भावः, सोऽपि द्रव्यार्थता हित्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि

तदात्मकत्वादिति, उपयोगात्तद्व्याप्यत्वं । एष शब्दप्राधान्यवादिनामद्रव्यार्थनयमतमिदमुपसहस्रि-एष इति । अत्रोत्तरमुभयनियमनय उक्तं नामप्राधान्यनय शिष्यवति-अस्यापीति । त्वदभिमतो द्रव्यभूत शब्दो न प्रधानम्, 20 प्राधान्यात् किन्तुपसर्जनभूत एवेति व्यानये-एषोऽपीति । नैतावता उभयनियमनये शब्दोऽनुपकारित्वात्नास्तीति सिद्धाह-न श्रूम इति । तर्हि किमिह ज्ञानस्येति । वस्तु स्वयं ज्ञात्वा परं बोधयितुं शब्द आनीयते, च शब्द उत्थाप्यते, तेन च शब्देनार्थप्रत्ययो भवति परस्य तथा चार्थप्रत्यायनार्थशब्दोत्थापकतया ज्ञानमेव ज्ञानेनैवेति । यो यथार्थप्रधानमितरनुपसर्जनम्, यथा आज्ञानार्थं पाक कर्तव्यं शब्द इत्यर्थं प्रधानं एव अर्थोऽपि ज्ञानार्थ इति ज्ञानमेव प्रधानमुपसर्जनमय इत्याह-तस्मादर्थार्थत्वादिति । ननु ज्ञान 25 किन्तुपसर्जनशब्दवाच्यमाह-न च ज्ञानशब्दयोरिति । विरोधं स्फुरयति-यस्मादिति, नामन्तो हि शब्द मियात्-तीति दृष्टम्, अत श्रोत्राभिघात कारणं स न तु घटादौ घटादिनाञ्चेतत्पत्तेरदर्शनात्, यदि यस्मात् शब्दो घट इव शब्दस्य स उत्पद्येत ततश्चमेन्द्रिय शब्द स्यात् घटाद्यैर्हृदयेऽपि विद्यते इति भावः । शब्दस्य घटादिकारणद्रव्यत्वेऽनुपपत्तिं प्रसूचयति-तथा

विशेषणैव भूयते, उक्ता शब्दार्थव्युत्पत्तिर्विस्तृत्यश्च, स हि भावागम, तत उत्थाप्यते शब्द, तस्माच्छब्दो द्रव्यागम, तथा ह्याहु 'आगमतो जाणए अणुणउत्ते दव्वसुत' (अनु० ३२ सू० इति ।

तथाचेत्यादि यावत् प्रप्रवीरत्रित्थनिष्ठापानम्, यदि शब्दस्य घटोत्पत्तौ द्रव्यत्व स्यात् ततो घनार्थिनो भवतु घट इति प्रप्रवीरन्, अरिविनाशार्थिनश्च रात्रानो विजिगीषवो न हन्त्यश्च निभूयु, ६ परवल्मेति मा भूदितिरा भूयु, न च तद् दृष्टमिष्ट वा, तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणमर्याधिनाश्च क्षायोपशमिको भाव -ज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्त ज्ञानमित्यर्थ, तत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिर्ज्ञानात्, सोऽपि द्रव्यार्थता हित्वा-क्षायोपशमिको भाव क्षणे क्षणेऽन्यत्वात् द्रव्यार्थता त्यक्त्वा भवति, क्षणिकत्वात्, तेनापि विशेषणैव भूयते [सोऽपि] विशेष एव भवति, उक्त[र] शब्दार्थव्युत्पत्ति, भवति भवत् प्रधान भाव इत्युपक्रम्य योवद्वालादिभेद दृश्यत एवेत्यश्वराथो गत, यस्त्वयश्च भावित -मामान्यमुपसन्न विशेष प्रधान भाव, 10

शिविकावाहकयानेश्वरयानरदिति, स हि भावागम -यस्मात् क्षायोपशमिको भावो ज्ञान भावागम उच्यते तस्मात् प्रधान भवति, [आ]मर्यादया अभिविधिना [वा] गमोऽन्यथेव तत शब्दस्यागमत्व तत उत्थाप्यते शब्दो ज्ञानात्, तस्माच्छब्दो द्रव्यागम, तथा ह्याहुरिति-शब्दद्रव्यागमत्वे ज्ञापकमार्गम् 'आगमतो जाणए अणुणउत्ते दव्वसुत' (अनु० ३२ सू०) इति ।

इतश्च ज्ञानमेव प्रधानम्,

15

तत एव हि चास्योत्पत्तिः, प्रवृत्तोऽपि शब्द परतन्त्र, ज्ञानार्थत्वाच्छ्रोतरि प्रवृत्तेश्च, तादर्थ्येन ज्ञान प्रधान शिविकावाहकयानेश्वरयानवत्, अतस्त्वदुक्तिरत उपयोगविशेषभवन प्रधानम्, तत्कार्यत्वाच्छब्दस्य ।

यदि शब्दस्येति, यदि शब्दो घटादेर्द्रव्य स्यात् तर्हि मृदाद्यभावे घटो भवतिनि शब्द प्रयागदेव घट उत्पद्येत, तदुपादेव घटशब्द उद्भावात्, परवैयर्थ्यविनाशाय च राजान प्रभुत्वव्यवसाय्येनापरिरक्षणव्यतिरेकेण परबलं माभूदिति शब्देनैव तद्विनाश कर्तुं, शब्दस्यैव 20 तत्कार्यत्वप्रसङ्गादिति भाव । किं तर्हि कारणं प्रवृत्तौ निवृत्तौ चार्थमिलापुक्ताणामिन्द्राह-तस्मादिति, शब्दस्य कारणत्वे निरुक्त्येव प्रसङ्गादित्यर्थ, ज्ञानावरणक्षयोपशमजन्यज्ञानादेव प्रवृत्तिनिवृत्तौ तत एव तयोर्दर्शनादिति भाव । तदपि हि ज्ञानं प्रवृत्ति निवृत्ति वा करोतीति द्रव्यं स्यात्, ततथाप्रधानमेवेत्याशङ्क्यामाह-सोऽपीति, ज्ञानावरणक्षयोपशमन्यो भावोऽपीत्यर्थ, पर्यायेत्वन क्षणे क्षणेऽन्यत्वात्तानुवृत्तत्वलक्षणं द्रव्यं च प्राप्नोति, किन्तु विनाश एव भवतीति प्रधानभवति भाव । भवत् प्रधान कर्त्तृत्वात् परव्यर्थ, भाव उपसर्जनं भावत्वात्तन् प्रकृत्यर्थ, विशेष एव भवतीति भाव इत्यादि पूर्ययेनेतत्प्रत्ययदिना शब्दार्थव्युत्पत्तिप्रधान 25 सुखेन विशेषेणैव प्राधान्यं प्रतिपादितमिति सूचयति-उक्तेति । तमेव प्रत्य स्मारयति-भवतीति । भावार्थोऽपि 'इह स्वरूपं घटो विशेषेणैव न पटायभाव, स एव प्रधान भाव, सामान्यं क्रिया भवनं प्रकृत्यर्थ उपसर्जनमप्रधानम् शिविकावाहकयानेश्वरयान वति' भावित एवेत्याह-यस्त्वयश्चेति । सोऽयं क्षायोपशमिको भावो भावागम उच्यते, तच्च ज्ञानं प्रधानम् सर्वव्यापाराणां तदर्थत्वात् तस्माच्च ज्ञानात् परावबोधार्थं शब्द उत्थाप्यतेऽत शब्द द्रव्यागमो भवति, ज्ञानस्य कारणत्वात्, तच्छब्दं श्रुत्वा हि परव्यवबोधो भवति, तस्मादप्रधानं शब्द इति कथं शब्दज्ञानयोरैक्यम्, एतांशप्रतीतिक्रमविशेषादित्याशङ्क्यामाह-स हीति । 30 व्याचष्टे-यस्मादिति । आ मर्यादयेति, अनाकारपूर्वकसाकाररूपया मर्यादयेत्यर्थ । अनुपपत्तौ शायस्ये इत्युत्पत्तमागमत उच्यते इत्यर्थमर्थवत् कथनं प्रमाणवति शब्दव्याश्रयान्ये-तथा ह्याहुरिति । यत्रा ज्ञानेन परव्रतित्यर्थं शब्द उत्थाप्यत-नि शब्दो-वक्तव्यप्रधानम्, धोतर्षपि शब्दो ज्ञानार्थ एवेत्यप्रधानम्, उभयत्र च ज्ञानमेव प्रधानमित्याह-तत एव हीति, वक्तव्यमयेनज्ञाना

(तत एवेति) यस्मात्त एव चास्योत्पत्ति -शब्दस्य ज्ञानादेवोत्पत्ति , षष्ठ्यानिनेतोत्थापितत्वात्

ज्ञानमेव शब्दस्य कारणम्, प्रवृत्तोऽपि शब्द परतत्रो ज्ञानार्थत्वात्-परतत्रो ज्ञानोत्पादनार्थत्वात् श्रोतव्यत्वात्
आह-प्रवृत्तेश्च, तादर्थ्येन-तन्मूलोत्पत्तितदर्थत्वाभ्या ज्ञान प्रधानमित्येतस्मिन्नर्थद्वये दृष्टात् -शिक्षिकागाह
कथानेधरयानवदिति, यैतन्निशाना यान यात्राप्रेरितैधरेण प्रवृत्त ईश्वरयानार्थमतोऽपि द्विधापि ईश्वर[यान]प्राधा
न्यत् ज्ञानप्राधायिमिति, अतस्त्वदुत्तिवदित्यादि, [उप] सामीप्येन सर्वात्मना योग उपयोग-रूपाद्यर्थं
समीपे सर्वात्मप्रदर्शना तत्प्रवणता, शब्दो[प]योगात्मयोगप्रतादे तिर्यङ्मनुष्यनामनिर्वर्तितं मृदादि
कुम्भकारादि च यथासरप भवति, रूपादिमदर्थविरचनान्मकत्वात् कुम्भकारादिकार्यवत् नाम्नो भवति,
'आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युक्ते विरक्षया' (पाणिनिशिक्षा० का० ६) इत्यादि सर्वं त्वदुत्तोपपत्ति
जातमुपयोगविशेषभवनप्राधाय साधयति, तत्कार्येताच्छब्दस्य-उपयोगस्य शब्द कार्यं स एव कारणसु
10 पयोगस्य कुम्भकारशरीरादेरिति तत्कारण तदिति त्वयैव प्राग्भावित विसारेणैव ।

अथोच्येत सामान्यमविशेष तद्भवनामात्रम्, उभयो परस्परकारणत्वाविशेषत्वादित्य-

त्रोत्तरम्, अथ कस्मात् उपयोग एव नामत्रयमापद्यते ? उपयोगत्वप्राप्तेर्नाम्न सर्वत्र विशेष-
प्रधानत्वम्, तस्यापि वा नामशब्दस्य उर प्रभृति द्रव्यमिति नामद्रव्यार्थं हित्वा द्रव्यद्रव्या-
र्थोऽङ्गीकृत, ततो मूर्त्तद्रव्यकारणत्वाभ्युपगम ते विरोधाय आपद्यते, मूर्त्तममूर्त्तस्य हि द्रव्य
15 न भवति नामशब्दो मूर्त्तं कुड्यादि प्रतिहतगतित्वात्, यथा लोष्टादि, तन्नाम नोपयोगस्य
द्रव्यम्, मूर्त्तत्वात्, मृद्वत्, वैधर्म्येणाकाशवत्, उक्त हि 'न हि मूर्त्तममूर्त्तत्व नामूर्त्तं याति
मूर्त्तताम् । द्रव्य त्रिष्यपि कालेषु नात्मभाव जहाति हि' ॥

अथोच्येतेत्यादि पूर्वपक्षो गतार्थो यावदविशेषत्वादिति, सामान्यमविशेष तद्भवनामात्रं न विशेष

देशेन्यथ । व्याकरोति-यस्मादिति, शब्दस्य ज्ञानमूलेप्यभिधानाया प्रवृत्तिरेति शब्दोऽप्रधानमिति भाव । तादर्थ्येनेति,
20 शानमूला हि शब्दस्योत्पत्तिर्ज्ञानार्थत्वं चेति ज्ञान प्रधानमिति भाव । शब्दस्याप्रधानत्वं ज्ञानस्य च प्राधान्ये वैक्रमेव
दृष्टान्तं दर्शयति-शिक्षिकेति स्वयानार्थं हीर वाहकानां यानं प्रेरयति तेन प्रवृत्त तयानमीश्वरयानार्थं भवति, अत
ईश्वरयानं प्रधानं वाहकानां यानं त्वप्रधानमिति भाव । कुम्भकारमनुष्यशरीरमृदादि नामप्रभवन्, शब्दोपयोगसम्बन्धात्
कार्यवक्तव्यविशेषादनाद' रूपादिमदर्थविरचनान्मकत्वाथ कुम्भकारकार्यवदिति यत्त्वयोक्त तदुपयोगविशेषभवनप्राधान्य साधयती
त्यादर्शयति-अतस्त्वदुत्तिवदिति । आत्मा हि सर्वात्मप्रदेशे शब्दरूपादिमदर्थे उपयुज्यते तदा तस्य शब्दाद्युपयोग प्रभवति
25 ए च ज्ञानमेव तन्सम्बन्धादागवक्रताविसृष्टानादर्धमनुष्यशरीरमृदादि भवतीति वदता त्वयैव शब्दाद्युपयोगलक्षणक्षायोपशमि-
भावविशेषस्य ज्ञानस्य प्राधान्यमावेक्यमिति दर्शयति-शब्देति । शिक्षावचनं दर्शयति-आत्मेति, आत्मा बुद्धिद्वारेण रूपादि
मदर्थान् सम्प्राप्य विरक्षया मनो युक्ते इति तदर्थं, कथमुपयोगविशेषभवनप्राधान्य साधयतीत्यनाह-तत्कार्यत्वादिति । ननु
शब्दात्ममूलेपयोगसम्बन्धात् स न भवतीति तथा च हि शब्दो भवनान्ममे भवनान्मवस्थाविशेषा स्मरणवित्तं पुष्टयस्य तस्मात् शब्द
कार्यं कारणमिति मयोक्तं, मनुष्यापपत्तिजाते गोपयोगविशेषभवनप्राधान्यस्य यदि सिद्धिरिष्यते तर्हि भवनमात्रत्वाद्युपयोगस्य सामान्यता

१ इति क्ष डे छा प्रवृत्तिश्च । २ इति क्ष डे छा 'तमी' । ३ इति क्ष छा 'माप्रत्वं न ।

इत्येतदापन्नमिति भावितार्थं, उभयो परस्परकारणन्याविशेषपत्नादिनि, अत्रोत्तरम्—अथ कस्मादित्यादि यावत् सर्वत्र विशेषप्रधानत्वमिति, उपयोग एव नामत्वमापद्यत इति ? विशेषस्योपयोगस्य प्राधान्यम्, उपयोगत्व प्राप्तेर्नान्न, तस्यापि वा नामशब्दस्येत्यादि, नामशब्द इति वीणावेणुनालशब्दादिभ्यो विशिष्यते, प्रकृतत्वा-
 शेषयोगित्वाच्च, तस्य उर प्रभृतीत्यादि, नामद्रव्यायं हित्वा तस्या द्रव्यद्रव्यायांऽङ्गीकृत, तद्युक्तम्
 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थार मनो युक्ते विवक्षया । मन कायाप्रिमाहति स प्रेत्यति मारुतम् ॥ मारुत- ४
 र्मुँसि चरन् मद्र जनयति स्वनम्' (पाणिनिशिक्षा वा० ६-७) इत्यादिना मूर्च्छद्रव्याभ्युपगमात्,
 आर्पणमि ज्ञापक 'नो आगमतो द्रव्य शरीर'मुक्त् तद्यथा—'अहो ण इमे ण सरीरमसुरमयेण आर्पेस्मए त्ति पद
 आपवित पण्णवित' (अनुयो० सू० १६) इत्यादि, तस्माच्छ दकारणत्वत्यागेन मूर्च्छद्रव्यकारणाभाभ्यु-
 पगमस्ते विरोधायापद्यते, अत आह—मूर्च्छममूर्च्छस्य द्रव्य न भवति—परिणामिकारणमित्यर्थं, यथा मूर्च्छम-
 मूर्च्छस्य कारण न भवतीत्ययमभ्युपगम तथा नामशब्दस्य मूर्च्छत्वाद्मूर्च्छोपयोगकारित्व न युज्यते, स्यान्मत 10
 कथं मूर्च्छं शब्दो यतोऽस्यामूर्च्छिज्ञानकारित्व न भवेदित्यत्र ब्रूम, नामशब्दो मूर्च्छं इति प्रतिपद्यताम्,
 बुद्ध्यादिप्रतिहतगतित्वात्—यस्य गति बुद्ध्यादिभि प्रतिहन्यते तन्मूर्च्छं दृष्ट यथा लोष्टादीति, तत्राम नोप-
 योगस्येत्यादि, अर्थप्रदर्शनसाधन—उपयोगो न मूर्च्छद्रव्यहेतुर्न, अमूर्च्छत्वादाकाशवत्, न ह्याकाश शृण्वादि-
 दण्डादिमूर्च्छद्रव्यस्य कार्यमिति साधमर्थदृष्टान्त, मृद्विति वैधर्म्येण, यमूर्च्छद्रव्यहेतुर्न न तदमूर्च्छं तथा

प्राप्ता अविशेषत्वाच्छब्दवदित्याशङ्कते—अथोच्येतेति । हेतुमाह—उभयोरिति, शब्दोपयोगयो परस्परमिश्रिण कारणत्वम्, करो 15
 तीति कारणे इत्य तत्राविशिष्टे सानान्येन, शब्दोपयोगयोश्च परस्परकारणत्वे कारणधर्मानुस्यूतत्वेनोपयोगस्य शब्दात्मकत्वं स्यात्,
 यथाकारणत्वं तददात्मकमिति व्याप्तेरिति भाव । समापत्ते—अथ कस्मादिति उभयो परस्परकारणत्वे कथमुपयोग एव शब्द
 त्वमापद्यते, न तु शब्द उपयोगत्वमिति न चात्पत्र्य विशेष हेतु तस्मादुपयोगस्य विशेषस्य प्राचायाज्ञामैवोपयोगत्वमापद्यत इति
 भाव । किञ्च त्वन्मतेन शब्दस्य न नामद्रव्यत्वं सम्भवति उर प्रभृतिभ्यो द्रव्येभ्यश्चदुपादाभ्युपगमात् तथा च द्रव्यद्रव्यत्व प्राप्तमित्या
 शयेनाह—तस्यापि चेति नामशब्दस्यापि वैल्यं । शब्दे नामत्वविशेषणव्याकर्म्यमाह—नामशब्द इतीति । शब्दस्योर्भादिभ्य 20
 उत्पत्तिप्रदर्शिकां पाणिनीयशिरां प्रमाणयति—तद्यथोचमिति । आरभेति, अन्त करणावच्छिन्न आत्मा सत्काररूपेण स्वगतानर्थान्
 दुःखा—स्वइत्या समेत्य—एकयुद्धिविषयान् इत्या तद्वोधनेच्छया मनो युक्त करोति, तदि छावन्नमन कायाप्रिमाहनि, स कायाप्रि
 प्रेरयति मारुतम् स र्वीर्णो माहत् शब्दप्रयोगे छयोत्पन्नयन्नामिहतामिना नामिप्रदेगादूर्ध्वं प्रेरितो वेगा मूर्धपर्यन्तं गत्वा प्रतिनि
 द्यो उन्नतं प्राप्योक्तग्राहयेन तत्तत्शोपु जिह्वाप्रदित्स्पर्शक तत्तत्स्यानान्यादहत्वा त म्भित् शब्दं बर्णत्वेनाभिभ्यवयतीति भावार्थ ।
 उर प्रभृतिभ्योपगमत्वेन शब्दस्य मूर्च्छद्रव्यात्मकत्वमभ्युपगमत् भवतीति नामद्रव्यार्थत्वागे द्रव्यद्रव्यायतापति ज्ञेयाह—मूर्च्छद्रव्येति । 25
 अर्थागममपि प्रमाणयति—आर्पणमपीति । नामद्रव्यस्य मूर्च्छत्वात्तान्तोपयोगस्य कारण न भवतीत्याह—मूर्च्छममूर्च्छस्येति ।
 परिणामीति, तेनार्थस्योपयोगकारणत्वेऽपि न क्षति निमित्तकारणत्वापिति भाव । शब्दस्य मूर्च्छत्वं साधयितुं शङ्कते—स्या-
 मतमिति शब्दो हि पुत्रद्रव्यविशेषपरिणाम मूर्च्छत्वाच्च त्वमूर्च्छं आकाशगुण, अपि तु मूर्च्छं शब्दो हि बुद्ध्यादिप्रतिहतगति,
 तद्व्यवहिते तदप्रवणान् यस्य च गति बुद्ध्यादिना प्रतिहता भवति तन्मूर्च्छं दृष्टं यथा लोष्टादि, तथा शब्द इति, तस्मान्नामस्यो
 पयोगस्य नाम परिणामिकारण मवितुमर्हतीत्याह—नामशब्द इति । इतरथा मृद्व्यमपि नामवदुपयोगस्य द्रव्यं भवेत् नैवम् 30
 तत्र नाम उपयोगकारण न दोषयोगो मूर्च्छद्रव्यप्रभव अमूर्च्छत्वादाकाशवदित्याह—उपयोग इति, मूले नामशब्दं पतीकृत्य नोप-
 योगस्य द्रव्यमिति साधितं मूलत्वहेतुना अत्र दस्योगो न मूर्च्छद्रव्यहेतुर्न किन्तुपयोगो धर्मितयोच्यते तत्कथमित्याशङ्क्या भावार्थ

१ सि क्ष सुपरिचरन् । २ सि छ छा सामा इ पति । ३ सि क्ष के छा °दमूर्च्छोऽयं योगकारिणम् ।
 द्वा० न० १९ (९९)

मृदिति, अथवा नामूर्त्तस्य द्रव्य नामशाब्द, मूर्त्तत्वा मृद्वत्, यन्मूर्त्तस्यावगाहादेद्रव्यं न तामूर्त्तं यथाऽऽना-
शमिति, उक्तं हीत्यादि ज्ञापकमाह—न हि मूर्त्तममूर्त्तत्वं—यथादिमत्पुद्गलद्रव्यं मूर्त्तं सत्पुण्योद्यात्मस्वरूपममूर्त्तत्वं
न गच्छति न तत्र परिणमति जीवाकाशवर्माधर्मत्वं न याति, नामूर्त्तमेति मूर्त्तत्वं—नाप्यानाशायमूर्त्तं मूर्त्तत्वं
प्रयानि, द्रव्य त्रिरूपि—अतीतानागतवर्त्तमानेषु कालेषु न कदाचिदित्यर्थ, यस्मात् नात्मभावं—यावद्द्रव्यं
भावी यो धर्मः स आत्मभाव, तमात्मभावं न कदाचिद् परित्यजति द्रव्यमिति ।

अत्राह—

नन्वन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानतन्त्रात्मद्रव्यवत् घटाकाशश्च,
द्रव्य कारण ज्ञानस्य—द्रव्येन्द्रिय मूर्त्तममूर्त्तस्य ज्ञानस्य द्रव्य शरीरादि कारण भवान्तरा-
त्मन, घटश्च घटाकाशस्य ।

- 10 नन्वन्योन्यानुगतेत्यादि यावद्घटाकाशस्येति, नात्मभावं त्यजति पररूप नाप्रोत्तेवदयुक्तं,
अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वात् शरीरोदकवत्, अन्योन्यानुगतस्वरूपत्वनिर्दर्शनं निर्वृत्तीत्यादि यावद्द्रव्यवत्,
घटकरणं निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानवत्, तत्रात्मद्रव्यमथेति प्रत्येकं परिसमाप्यते, द्रव्य कारण मूर्त्तममूर्त्तस्य
ज्ञानस्य, द्विरियं द्रव्येन्द्रियं निर्वृत्तिरूपकरणञ्च, निर्वृत्ति पक्षमपुटदृष्ट्यतारादिद्रव्यनिष्पत्ति, निर्वृत्तमुप-
करोतीत्युपकरणं मसूरनाकारश्चक्षुर्मध्यप्रदेश, प्रकाशाज्ञानान्यश्चोपकरणानि, एतद्विविधमपि ज्ञानस्य द्रव्यं
15 घटम्, तस्य व्याख्यान—द्रव्येन्द्रियं मूर्त्तममूर्त्तस्य ज्ञानस्य द्रव्यम्, तथा तत्रात्म[द्रव्य]मदित्यस्य व्याख्या—
शरीरादि कारण भवान्तरात्मन, घटश्च घटाकाशस्येति—मूर्त्तौ घटोऽवगाहावुभेयस्याकाशस्यावगाहात्मन
इति ।

प्रदर्शयितुं तथोक्तं अथप्रदर्शनस्याधनमिति । नामशाब्देन धर्मितयाऽऽह—अथ वेति, एतेन व्याख्यावैचित्र्येण मूर्त्तद्रव्यं
नामूर्त्तस्य कारणं अमूर्त्तत्वं न मूर्त्तद्रव्यहेतुवमिति सिद्धमिति तदर्थप्रकाशिकां प्राचां कारिकां प्रदर्शयति—उक्तं हीति एतत्सामानाधिकारिकं

- 20 कारिका सम्मतिनीत्याया प्रथमसाधने ५३ गथाव्याख्याने टीकाद्विरित्युपयुक्ता दृश्यते नामूर्त्तं मूर्त्ततामेति मूर्त्तं नायात्यमूर्त्तताम् ।
द्रव्यं कान्तरयस्पीत्ये च्यत न नात्मरूपत्वं ॥ इति । प्रथमपाद व्याख्ये—पुण्योदीति, मूर्त्तममूर्त्ततया न परिणमतीति भावः ।
अमूर्त्तमपि न मूर्त्ततया परिणमतीत्याह—नामूर्त्तमिति । कदाचित्पि द्रव्यं न यावद्द्रव्यभावेन धर्मं तदातीत्याह—द्रव्यं त्रिष्व
पीति । मनु क्षीरं नीरमिन् नीरं च क्षीरमिन् परस्परं मृत्तामूर्त्तयोऽनुगतस्वरूपत्वात् मूर्त्तद्रव्यमप्यमूर्त्तस्य कारणं भवितुमद्वितीया
गहने—न च यो येति । व्याख्ये—नात्मभावंमिति । निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञानतन्त्रात्मद्रव्ये द्यति निर्वृत्त्युपकरणेन्द्रियज्ञान
25 तत्रात्मद्रव्यवत्पि निर्वृत्तिमभिप्रेत्याह—घटकरणमिति । प्रथमशब्दं व्याख्येति—द्रव्य कारणमिति । भावद्विरयमुपयोग
द्रव्येन्द्रियवत्पि निर्वृत्तमुपकरणरूपत्वं उभयमपीदं पुद्गलद्रव्यपरिणामरूपत्वाद्द्रव्यम्, अत्रोपाह्वानामनिर्माणानामभ्यां निर्दिष्टता
औदारिकारिण्यशरीरान्तरात्तया निर्वृत्तीन्द्रियमुच्यते तच्च गानाकारं तत्र चक्षुषं पक्षमपुटदृष्ट्यतारादि निर्दिष्टमन्यानुपचानानुपह्व
भ्यानुपकारिण्युपयोगात्तद्वत् यथा तस्यैव प्रकाशाज्ञानात् एतदुभयमपि द्रव्यत्रियं ज्ञानस्य द्रव्यं भवतीत्यमूर्त्तस्य मूर्त्त कारणं सिद्धमि-
त्याह—द्विरियमिति । द्वितीयं दृष्टान्तं व्याख्याति—तत्रात्मद्रव्यवदिति, शरीरादि आत्मद्रव्यस्य द्रव्यं भवेत् कस्यामद्रव्यस्येति
30 चेत् भवान्तरात्मन—भवत्प्यारं तदन्तर्गतं आत्मा भवान्तरात्मा तस्य चकारिण इति भावः भावान्तरं मनुष्यादिपरिचयं गतं
आत्मा तस्य भावान्तरात्मन इति पाठे बोध्यम् । तृतीयमुदाहरणमाह—घटश्चेति, घटावच्छिन्नाकाशं प्रति घटो द्रव्यं स्यादिति भावः ।

अत्रोच्यते-

आगत तर्ह्यंतद्योऽर्थो द्रव्य विशेषो वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसायम्बतत्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते सर्वात्मनेति प्रधान विशेष एव भवतीति, तत्र यदि सेन्द्रियाणि ज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वादज्ञानानि स्युः, केवलमेवैक ज्ञान स्यात्, आत्मानश्च चेतनत्वात् स्वतत्रा यदि तच्छरीर स्वतत्रश्च कर्ता, ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेरलिना कृत कर्मान्नेप्य स्यात्, अनिष्ट च न रागिभूतम्, इष्टमपि स्यात्, आत्मनोऽनन्यत्वात्, तथाऽऽकाशघटयोरनावृ च्यावृत्त्यात्मकयोरनावृत्त्येनावृत्त्यात्मकघटाकाशभजने घटाकाशमिति स्यात् तच्च त्वन्मतेनाकाशमेवामूर्त्तं तद्विपरीतो घट इति कुतो घटाकाशमुदाहरण घटते? एव द्रव्यस्य भजने दृष्टान्तस्य विपर्ययसाधनत्वात् कुत साऽन्योऽन्यानुगमरूपता? द्रव्यस्य मदा रूपापरित्यागात् ।

आगत तर्ह्यंतदित्यादि चारद्विशेष एव भवतीति, योऽर्थो द्रव्य सामान्य विशेषो वा प्रत्यक्षं प्रत्ययार्थो वा भजन भाव इति योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽसौ अन्वतत्रो विशेषेण ज्ञानेन तथा तथा भाव्यते द्रव्येति द्रयादि तत्सर्वात्मना ज्ञानमात्मा, च विशेष, स भावयति यद्यपि भवत्सामान्य भावस्ततोऽप्युपभवनम्, विशेषेण प्रधानमित्युक्तं भवति, तत्र यदीत्याद्यनिष्ठापादन परस्य, यानदेव ज्ञान स्यादिति, हेतुहेतुमद्भावेन गतायम्, सेन्द्रियाणि मतिश्रुतावधिमेव पश्यज्ञानानि तानीन्द्रियकृतत्वाद्ज्ञानानि स्युः, केवलज्ञानमेवैक ज्ञान स्यादिति, किञ्चान्यत्-आत्मानश्चेत्यादि, आत्मेव स्वतत्रश्चेतनत्वात्, यदि तच्छरीरम्, स्वतत्रश्च कर्ता ततश्चाशरीरेण शुद्धेन सिद्धकेरलिना इव कर्मान्नेप्य स्यात्, तच्चात्वं तदुल्लभम्, मुक्तसमाप्तसङ्गात्, अनिष्ट च न स्वादिभद्रागिष्टम्, इष्टमपि स्यात् कर्म, तस्यैव ससारिदेषे, पूर्वपद्वेत्तुहेतुमद्भावेनापादन याव दात्मनोऽनन्यत्वात्, एव प्राच्योदाहरणद्वय व्यभिचारितम्, तृतीयमपि-नथाऽऽकाशघटयोर्यथासख्य-मनावृत्त्यात्मकत्वादाकाशमावृत्त्यात्मनःघटीभवति, घटश्चानावृत्त्यात्मनाऽऽकाशीमयसावृत्त्यात्मनः सन्,

अथ चैतन्यविशिष्टो मूर्त्तम्यात्मस्य वा सामान्यस्य प्रत्ययस्य विशेषस्य प्रत्ययार्थस्य वा स्वात्मन्याभावात् कर्तृत्वं किन्तु ज्ञानं चतनश्च कर्त्तृ तत्रैव सर्वे भाव्यते तस्मात् स एव विशेष प्रधानश्चेदेतदागत मूलसाध्यमृत्तामकत्वं वदता त्वन्मतनापि अतः सच्चिदिन्द्रियानुविद्धचेतन्यात्वं सर्वस्य भवनाभ्युपगमात्प्राशस्त्यनोत्तरमिति-आगत तर्हीति । व्याप्ये-योऽर्थ इति, भवनं सामान्यं प्रत्यक्षं, भावो विशेष प्रत्ययार्थं योऽस्तु सोऽस्तु मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा भवतु तत्सर्वमचानमकर्त्तृ न भावक अस्तनत्वात् स्वतत्रो हि कर्ता तत्र ज्ञानमात्मा वा तस्यैव सर्वाधीनाकर्त्तृमिति भावः । निरुत्पन्नकरोतिन्द्रियज्ञानवर्ति परोक्षघटात्सिद्धिमापा दयति-तत्र यदीति, अत्रापाद्यमज्ञानस्य ज्ञानस्य आपादकश्च सेन्द्रियत्वं, यदि ज्ञानं तदिन्द्रियं सात्त्विकं तस्यैवात्मा स्यात् सेन्द्रियवश स्वतत्रैव प्रवृत्तत्वात्कर्मत्वं तथा च ज्ञानस्य मूर्त्तत्वमापन्नं यत्र मूर्त्तं तदज्ञानं दृष्टमिति तदिन्द्रियजन्यज्ञानमात्रस्य मतिश्रुतावधि मेव पश्यतामकमेवंविधस्याज्ञानत्व प्रसक्तं क्वचनानमर्त्तमितिन्द्रियवा ज्ञानं स्थापितं भावः । तत्कारणद्रव्यवदिति दृष्टान्तेऽनिष्ट मापायति-किञ्चायदीति, आत्मेव स्वतत्र चेतनत्वात् स्वतत्रश्च कर्त्तृत्वाभ्युपगमात्पादापात्कभावो वाच्य इत्याशयनाह-आत्मेवेति, यथासा तन्वादिद्रव्यत्वात्तन्वात्वात्कर्मत्वं ही तोऽधतनो भवेत्, एवम स्वतत्र चेतनस्य अशरीरी सिद्धव्यव्येव स्यात्, तस्य स्वतत्रचतनत्वात् कर्त्तृत्वात्तथा तद्वन किञ्चिन्कायमभ्युपगम्य, तच्चाप्रतिदम्, तत्रापि यो किञ्चित् कायमभ्युपगम्यत तर्हि मुक्तस्यापि सगारमगम सख्यत तत्रापीष्टाफतो स एव सगारी स एव च मुक्त इति मुक्तत्वात् यद्येष्टं भवति तथा रागिभूतस्येवमपि कर्म अनिष्ट न भवति इति भवेति भावः । तृतीयं घटाकाशत्वात्तमधिकृत्याह-तृतीयमपीति, आगतित्येवो घटो यदाऽना

१ ति इ इ हा तथा० । २ इ हा अनिष्टन । ३ ति शमावृत्त्यनावृत्त्यात्मकत्वेदावृत्त्यात्मकघटी० ।

४ शमावृत्त्यनावृत्त्यात्मकघटी० । हा शमावृत्त्यनावृत्त्यात्मक घटी० ।

ततो घटाशक्तिमिति स्यात्, तत्तु त्वमतेनाकाशमेवावृत्तं तद्विपरीतो घटो-भूत्वं एवेति कुतो घटाकाशमुदाहरण
घटते ? घटात्मानापत्तेराकाशस्य, आकाशात्मापत्तेर्घटस्य, आकाश घटो या तद्विपरीतरुणा [न] उदाहर-
णमिति । एवमित्यादि- अनेन प्रकारेण द्रव्यस्य भवने परिगृहीते दृष्टान्तस्य विपर्ययमाधानत्वात् पुन
साऽन्योऽयानुगमरूपता ? या त्वया प्रतिज्ञाता, एव मदुक्तन्यायात् त्वमतेन च द्रव्यस्य कारणस्य मदा-
5 [स्व]रूपापरिखागादित्युक्त परस्मानिष्टापादनम् ।

अत एव स्वत एव स्वमतविशेषप्रधानभजनसामान्योपसर्जनभजनप्रतिपादनापमाह-

अन्यरूपानुगमात्तु चेतनाचेतनयोरात्मभाप्रत्यागाद्द्रव्यस्य सामान्यभजनमुपसर्जनीकृत्य

भयदेव च भवति तस्मात् केनचिद्विशेष, तदसत्त्वात् सामान्यासत्त्वमापन्नम्, तथाच
विशिष्टे स्वविषयेऽप्येकवृक्षादिभयने द्विवचनादिविशेषान्तरनिरपेक्षेणैव तेन भवितव्यम्, न
10 पुनस्तथा भवति स, नक्षत्रपुनर्व्यादिसमानाधिकरणयचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

अन्यरूपानुगमात्तु चेतनाचेतनयोरात्मभाप्रत्यागाद्द्रव्यस्य सामान्यभजनमुपसर्जनीकृत्य

योरात्मभाप्रत्यागात् तदुक्तात् द्रव्यस्य सामान्यभजन उप[सर्जनीकृत्य] भयदेव च भवति, तस्मादर्थान्तराभा-
धात् भवत एव भवनाच्च केनचिद्विशेषो न चाप्येते, यथोक्तं तस्या प्राक् 'वृक्षो वृक्षसामान्यमुपसर्जनीकृत्यैव
भवति न वृक्षादिरपि विशेषप्रशंसितित्वात् नाश्र' इत्यादि, तस्माद्विदमनिष्ट विशेषासत्त्व प्रसक्तम्, तदसत्त्वात्
15 सामान्यासत्त्व ऋषिविद्वत्प्रामात्रमिति, किञ्चान्यत्-तथा च विशिष्ट इत्यादि, यथा च सामान्येन प्रतिपक्षेण
विना विशेषे तन्निरपेक्षो भवति, भयदेव विशिष्ट, तथा स्वविषयेऽप्येकवृक्षादिभयने द्विवचनादिविशेषा-
न्तरनिरपेक्षेणैव तेनाभिन्नलिङ्गवचनादिना भवितव्य एव मते, न पुनस्तथा भवति स विशेष, नक्षत्रपुनर्व-
स्यादिसमानाधिकरणयचनलिङ्गादिभेददर्शनात् ।

घटात्माकाशस्य रूपं स्यात् तत्तु न सम्भवति त्वन्मते आकाशस्यानुगमात्प्रत्यागात् घटस्य मूर्तामाप्रत्यागाथा
20 भुवणमादिनि भाव अथ वा आकाश घटो भवति, अतोऽनादृत्वाद्दृष्टान्तकम्, घटाकाशो भवति अत आदृत्वात्तद्विपरीतक-
मिति यदि स्यात्तदा घटाशक्तिमिति स्यात्, यदा च घटो मूर्ता एव आकाशमूर्तमेवेति त्वदभ्युपगम तदा कथं घटाकाशमिति स्यादेन
तदुदाहृतो भवेदिति भाव । दृष्टान्तत्वात्सम्भन दर्शयति-घटात्मेति । एवमन्यायानुगमरूपत्वमपि न सम्भवति मूर्तानुगमात्म-
कत्वे मूर्तत्वस्य अनुपसर्जनस्य मूर्तात्मकत्वेऽनुपसर्जनस्य च परिखागादेकरूपमेवेत्याह-अनेन प्रकारेणेति । अथ सामान्यमुपसर्जनभूतं
भवत विशेष्य प्रमाणभूतं भवति प्रतिपादनायाह-अन्यरूपानुगमात्तु चिति । चेतनाचेतनयो परस्पररूपापत्तौ परस्पररूप-
25 परिखागम्य त्वदुक्तस्य यत्सादृश सामान्यमवधानं भवन्पि भविता घट एव भवतीति भवत सामान्यस्यैव घटीभवत्वात्, सामान्यस्य
रूपत्यागाच्च विदेशत्वाभिमानो घट एवास्ति तथा च स कथं विशेष, यदि ह्यप्यौ तरभूते सामान्ये स विशेषः स्यात्, तस्य नास्ति
स्वरूपपरिखागदन साऽविशेष एव, तथा च गति विशेष्याभावात् स्यात्तदभावे च किञ्चित् सामान्यं भवेदिति सामान्यस्याप्य
भाव प्रसक्त ग च दृष्टविद्वद् दयाधनव व्याचष्टे-चेतनेति । सामान्यानेपेक्षस्य विशेषस्य विशिष्टत्वे स विशेषो विशेषान्तर
निरपेक्षेणैव विशिष्टात्तराणिष्ट स्यात् तथा च वृक्षादिविशेषस्य त्रिषत्त्व्यादिविशेषात्तरनिरपेक्षतया स्वत एव विशिष्टता स्यात्
30 अत्रिष्टस्य सत्त्वत्वात् दृष्टा च त्रिषत्त्व्यादिविशिष्टत्वेत्यादयेनाह-तथा चेति, सर्वो ह्यसौ एवो द्वौ षड्व इत्यादिसत्त्व्या
भूयो व्यवहियते, आश्रयेऽर्थं द्वित्वादिभ्या सत्त्व्या मेद एकरवत्त्वया चानेद इति वेदनेदविभागो लोकेन कियते, तत्र यदि
विशेष स्वत एव विशिष्ट तर्हि द्वित्वादिभ्या सत्त्व्या मेद एकरवत्त्वया चानेद इति वेदनेदविभागो लोकेन कियते, तत्र यदि
पदं द्विवचनपुलिङ्गमानाधिकरणम्, नक्षत्रं सामान्यं पुनर्वत् च विशेषो तौ यदि स्वतौ विशिष्टौ स्यातां किं द्विवचनपुलिङ्गानाम्,

तद्भावयति—

यद्येक न तर्हि व्यादि, यदि व्यादि नैकम्, विरोधित्वादेकत्वद्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथा-
विषय प्रतिविधातव्यम्, घटपटादिवदन्योऽन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणा सामान्यात्, दृष्टा च
नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेन्न, प्रत्यययप्रतीतेरेव वयमपि ब्रूम 'द्व्येकयो-
द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनम्' (पा० १४२१-२२) इति, यद्येकवचनान्त शब्द
अभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्यम्, न ह्यादिना, अथ ह्यादि नैकवचनेन शब्देन भवितव्यमुक्त-
वत्, इदन्त्वभिधानाभिधेयप्रत्यययोरिसनादात् प्रतीतिविरुद्धम्, कुमारब्रह्मचारिपितृत्ववत् ।

यद्येकमित्यादि साधनद्वयमनिष्टापादन विरोधित्वादेक[त्वं]द्वित्वयोरित्यादि सर्वं यथाविषय प्रति-
विधातव्यमित्यतिदेशाद्विद्वत्कालादावप्यनिष्टापादनसाधनानि द्रष्टव्यानि, यदि पुनर्सू पुमासौ न नक्षत्र
नपुमन्म्, पुस्त्वाद्बहुवचनम्, अथ [नपुत्र न पुमासौ] नपुसन्त्वात् कुण्डरदित्यादि, तथा तारा स्त्रीत्वादित्यादि 10
योन्यम्, घटपटादिवदिति, विशिष्टयोर्घटपटयोरिवान्योन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति विशेषाणा, सामान्याद्,
दृष्टा च नक्षत्रपुनर्वस्वादिषु, तस्माद्युक्तमुक्त सामान्यनिरपेक्षो विशेष एव शब्दार्थो विवक्षितत्वादिति,
प्रतीतेस्तादर्थ्यमेवेति चेन्—स्यान्मत लोत्रप्रतीतत्वान्नक्षत्रार्थ एव पुनर्वस्वर्य, पुनर्वस्वर्य एव च नक्षत्रार्थ
इति लोके प्रसिद्धमागोपालादि, तस्मात् सामान्यस्य विशेषत्वाददोष, इतरथा नैरर्थक्यमेव स्यादिति,
अत्रोच्यते—न, प्रत्यययप्रतीतेरेवेत्यादि, वयमपि लोकप्रतीतेरेव ब्रूम 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु 15
बहुवचनम्' (पा० १-४-२१-२२) इति अर्थानामवयवमनयन प्रति विवक्षितानामेकत्वाद्यपेक्षयैक-
वचनादिशब्दप्रयोगप्रसिद्धे, यद्येकवचनान्त शब्दोभिधानार्थेनाप्येकेन भवितव्य न ह्यादिना, अथ

स्वतोऽभिन्नद्विवचनत्वात्, न चैव दृश्यत इति भाव । स्वत एव विशिष्टेनाभिन्नद्विवचनादिना भवितव्यमित्यर्थं विशदयति—
यद्येकमिति, स विशेष स्वत एव विशिष्टो यससहाय एकस्मिन् न स द्विवद्भादिरूपो द्विवहुवचनादिसमानाधिकरणो भवेत्, यदि
द्विवहुवचनादिरूप तर्हि ससहायत्वानैक स्यादिति भाव । तद्व्याचष्टे—साधनद्वयमिति, यद्येक न तर्हि ह्यादि विरोधित्वात् 20
यदि ह्यादि न सर्वैकम्, विरोधित्वादिनि साधनद्वयमित्यर्थ । त्रिवृत्कालादावनिष्टापादनसाधनान्येव दर्शयति—यदीति । तथा
तारेति, यदि तारा स्त्री न नक्षत्रं स्त्रीत्वात् रमावत्, यदि नक्षत्रं न स्त्री नपुंसकत्वात्, कुण्डरदिति भाव । तदेवमेकत्वद्वित्वाद्यो
पुस्त्वस्त्रीत्वयोर्विधातव्योन्यस्वरूपापत्तिर्नास्ति स्यात् विशदयन्माभ्यां घटत्वपटत्वाभ्या विशिष्टयोर्घटपटयोरिव न हि घट पटरूपतां
पटो वा घटरूपतामापद्यते विशिष्टत्वात्, आपद्यते च नक्षत्र पुनर्वस्वादिषु पुनर्वस्वादि च नक्षत्ररूपम् तस्मात् सामान्यनिरपेक्ष
एव विशेष इयुक्तमित्याह—घटपटादिवदिति । वाक्ये—प्रतीतेरिति, सामान्यविशेषयोरभिन्ना प्रतीतिर्लोक दृश्यते, नक्षत्रपुन 25
र्वस्वाद्योरैकवचनं नक्षत्र पुनर्वस्व इत्यभेदाधिकप्रयमाविभक्तिप्रयोगान्नामौ घट इत्यादिप्रयोगवदवगम्यत इति विशेष
सामान्ययोरैक्यमिति भाव । तथैव व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । सामान्यस्य विशेषा मन्त्रवे लोकनैव विशेष दर्शयति—अत्रोच्यते
इति, वयमपि यदेकं तत्र ह्यादीति लोत्रप्रतीतेरेव ब्रूम लोत्रप्रतीतिश्च द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने, बहुषु बहुवचनमिति दृश्यत इति
दर्शयति—न प्रत्यययवेति, समुदायरूपार्थवचननेकत्वादिसत्त्वापेक्षया समुदायाद्वचनद्विवचनादिप्रयोगो भवतीति भाव ।
एवञ्च शब्दस्यैकवचनान्तवचनेनाप्येकेन भवितव्यम्, न ह्य ह्यादिना, द्विवचनान्तत्वे चार्थेन ह्यारम्भेन भवितव्यम्, न त्वेकवच 30
नान्तशब्दाच्चनेनभिधानाभिधेयप्रत्यययोरिसनादात् इति दर्शयति—यद्येकवचनान्त इति । नपुत्रपुनर्वस्वाद्यो तूक्तनियमभक्तो दृश्यत

पितेति प्रत्ययत् नभग्रपुनर्वखाद्येन[त्व]द्वित्यादिविरोध इति सम्बन्ध, एन तानत् सत्यानिषयप्रवृत्तिप्रत्यय-
प्रतिपत्तिविरोध उक्त ।

अत पर पुरुषनिषय उच्यते-तद्यथा-

स वृक्ष आस्त इति पुरुषविषयप्रकृतिप्रत्ययसनादेन स्वय प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति
तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रकृत्यादिलक्षणालक्षणीकरण प्रतिपत्तेश्च तद्वेदेवाप्रतिपत्तित्वम्, यदृच्छा-
प्रतिपत्तित्वात्, अत्र प्रयोग-एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्ते पितेत्यादि-
वाक्यमयथार्थमगमकमसाधु प्रस्तुतक्रियासामानाधिकरण्यविसवादात् त्व यामि, अह यासीति
प्रयोगत्, प्रन्तुतप्रत्ययविसवादाद्वा, देवदत्तो भूयत इति यथा, अङ्गीकृतपुरार्थार्थयधिकरण्य-
वृत्तत्वात्, त्व पचतीति यथा ।

स वृक्ष आस्त इत्यादि यावदप्रतिपत्तित्वम्, स इति ज्ञेपोपपदे आस्त इति पुरुषविषयप्रवृत्ति-
प्रत्ययसनादेन स्वय प्रतिपद्य पुनरेहि मन्य इति तद्विपरीतप्रतिपत्त्या प्रवृत्त्यादिलक्षणालक्षणीवृत्तम्, प्रति-
पत्तिश्चाप्रतिपत्तिवृत्तौ तद्वेदेवेति-एदयत्तत्त[र]प्रतिपत्त्यव्यनखाद्भारेणेति, कस्मात् ? यदृच्छाप्रतिपत्तित्वात्
असमीक्षितपूर्वाप्यप्रत्ययत्नात् ब्रह्मचारिपितृत्वनदिलेन सम्बन्ध, अत्र प्रयोग-एहि मय इत्यादि
यान्दयथार्थमगमकमसाधिति प्रतिज्ञा तिष्ठ, प्रस्तुता न्रिया-मयति, तथा सामानाधिकरण्य विसयदति
प्रत्ययस्योत्तमपुरुषाख्यस्य एदिशब्दप्रयुक्तमध्यमपुरुष[नि]सनादादिति हेत्वर्थ, त्व यामि अह यासीति प्रयो 15

मिति शब्दार्थनिषयप्रत्ययोऽन्य पुनरेव इति शब्दाथविषयप्रत्ययोऽन्य इति यथा कुमारतन्त्राचारीति शब्दार्थप्रत्यय पितेतिशब्दार्थ-
प्रत्ययान्त्य परस्परविच्छेद तथा नक्षत्रं पुनर्वसु इत्यादिरेपीति भाव । सत्यानिषयविरावनिष्पगमुपसंहरति-एद्य तावदिति ।
अथ पुरुषविषयप्रवृत्तिप्रत्ययविसवाद दशयति-स वृक्ष इति । याकरोति-स इतीति, उवाच्यकारकवाचियुष्म-
दर्थप्रतिपादकशब्दे उपपदे मध्यम पुरुष तथाविधान्मदर्थप्रतिपादकशब्दे उपपदे उत्तम पुरुष युष्मदसच्छब्दाथव्यतिरिक्तार्थ
शेषस्तस्मिन् प्रथमपुरुषो भवति तत्र स इति युष्मदसदर्थव्यतिरिक्तार्थोपपदं तस्मिन्पुनपद जास्त इति प्रथमपुरुषप्रत्यय इत्यत्र पुरुष 20
विषयप्रवृत्तिप्रत्ययविसवादेऽस्तीति भाव । एहि मन्य इतीति, एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्तेपिते 'प्रहासे
च मन्योपपद मन्येतेरुत्तम एकवचने' (१-६-१०६) ति सूत्रस्योदाहरणम् मन्यधनुसपपदं यस्य धातोन्मिन् प्रवृत्तिभूते सति
मध्यम स्यात् परिणामे गन्धमाने मन्यन्तस्तुतम स्यात् स चैकात्म्य वाचक स्यादिति सूत्रार्थ, मत्पि रथे परिहासरील शालकादि
प्रनारयन् प्रवृत्ते वाक्यमित्-एहि मन्ये मयमे इत्यथ अत्र युष्मत्प्रतिपादनशब्दसामानाधिकरण्येऽपि उत्तमपुरुष क्रियता
इति पुरुषविषयप्रवृत्तिप्रत्ययविसवाद इति भाव । निपरीतप्रतिपत्त्येति, मन्य इति पदेन मध्यमपुरुषा तापदजन्योपापेक्षया 25
निपरीता प्रतिपत्तिनायदे एनया च मध्यमपुरुष इत्यम यापाहृतमुत्तमपुरुषप्रथमयातिप्रमकाहृतमित्ति भाव । एनभूत सत्त्व मध्य
मपुरुष तस्याप्रतिपत्तेरव्यनखानाथ मय इति प्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिरेवेयाह-प्रतिपत्तिश्चति । हेतुमाह-यदृच्छेति, नियमान
पेशप्रतिपत्तिव्यादिस्य । स्वोक्तनियमविच्छेदप्रतिपत्तेर्न सूत्रयति-असमीक्षितेति, प्रन्मिन् परन्मिन् वा स्वोक्तनियममनाहल्य
सजातप्रत्ययवाचिस्य । उक्तार्थमेव प्रयोगे दर्शयति-अत्र प्रयोग इति । प्रस्तुतत्रियेति । मय इति मन ज्ञान इति धात्
तस्मिन्पुरुष श्रूयते तस्याहङ्कारामकचेतनव्यतिष्ठि लर्ता वाच्य तच्च कर्तृव मनधातुनाच्यक्रियासामानाधिकरण्यं न 30
भनते तत्रियया मध्यमपुरुषवाच्यप्रधातिविषयत्वोपगमनयोऽर्थवैतन्यमितिष्ठकृदेन समानाधिकरणत्वादिवाशयेनाह-प्रस्तुता

गवत्, तदयनिदर्शन हेत्वर्थानुरूपेण अन्वयार्थस्वार्थयोर्मध्यमोत्तमविशिष्टयोर्भेदे सति विसत्रादादयथार्थागमं
 वासाधुत्वदिति, प्रस्तुतप्रत्ययविसवादाद्भेदे द्वितीयो हेतु, देवदत्तो भूयत इति थयेति दृष्टान्त, देवदत्त
 इति प्रथमानिर्विष्ट कर्त्रर्थं प्रहन्यथमात्रमाचिना भावसाधनेन भूयतेश्च देन सामानाधिकरण्य नाईति,
 भवतीत्यनेन तु स्यात्सैर्धेदिश दे प्रस्तुतमध्यमपुम्पान्ते मन्य इत्युत्तमातेनायथार्थागमकामाधुत्वान्युपनेयानि,
 १० प्रस्तुतप्रत्ययविसत्रात्स्फुटीकरणार्थमाह—अङ्गीकृतपुरपार्थवैयधिकरण्यवृत्तत्वादिति, तस्य निदर्शन त्व पच-
 तीति थयेति, त्रमिति युष्मदुपपदे पचतीति शेषोपपदप्रथमपुरुषप्रयोगो विसत्रदति तथा एहि मन्ये
 यास्वमीनि ।

अत्र प्रत्ययपरप्रकृतिनियमात् प्रयोगकाले केवलयो प्रकृतिप्रत्यययोरसम्भव, तथाऽन
 र्थकत्वम्, भूलतिपश्यादीनाम्, काकजासितत्, शिक्षणार्थं तु चित्रभक्तिचिन्दुविन्यसनवत्
 10 प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शन पृथक् क्रियते, अपृथक् सिद्धसमुदायार्थप्रतिपत्त्युपायत्वात्, एवमेव
 कृत्वोक्तम्—‘प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह नृत तयो प्रत्ययार्थं प्रधानम्’ (महाभा० ३-१-६७
 सूत्रे) इति, अत एव च ‘प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरं प्रकृति’
 (महाभा० ३-१-२ सूत्रे) इति, एवञ्च प्रत्ययार्थं नापैति प्रकृति, तत्परत्वात्, अत एव च
 मन्यते एहिश्च प्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्यागेनास्मत्समानाधिकरणोत्तमैकवचनप्रत्ययो-
 15 ऽयथार्थाभिधानम् ।

अथ प्रत्ययेत्यादि, वाक्यावधिरेऽर्थे पदावधिके वा प्रतिपाद्ये वाक्य पद वा प्रतियोगिश दा-
 र्थापेक्षमेव गमयति, केवलम्याप्रयोगात् पदावधिके तावदय नियम ‘प्रत्ययपरा [एव] प्रकृति प्रयोक्तव्या,
 प्रकृते पर [एव] प्रत्यय’ (महाभा० ३-१-२) इति व्यख्यापितत्वात्, प्रयोगकाले केवलयो प्रकृति-

नियेति । यत्रोत्तमपुरुषप्रत्ययस्य एहीति मध्यमपुरुषेण नास्ति सवा इत्याह—प्रत्ययस्येति । अयार्थस्वार्थयोरिति,
 20 कर्तृकर्मविशेषगभूतपरात्मवाचके मध्यमपुरुष तथापियव्यात्मवाचक उतमपुरुष तयोर्भिन्नत्वादिसंवाद इत्यथ । कर्तृकर्मविशेषगत्वादेव
 पुरुषस्य भावविषयत्वा नास्तीति भावकारे शेषत्वात् प्रथमपुरुष एव प्रयुज्यते तत्र कत्रा तृतीया तदपदाच्येन भाव्यम्, तत्र च प्रथमा
 न्तपदप्रयोगे प्रस्तुतप्रत्ययविसवाद् एव भवतीति दायनि-प्रस्तुतेति । अङ्गीकृत्येति, ष्ठीत्तनाङ्गीकृतमध्यमपुरुषवाच्यार्थव्यधि
 करणार्थावच्छेदप्रत्ययपदपरतिव्यक्तत्वात् न इति परम्येथ । एहि मन्ये इत्यादिवाक्यस्य प्रकृतिप्रत्ययान्यायार्थार्थमेव निरूपयति-
 अपेक्षेति । व्याचष्टे—वाक्यावधिक इति, परस्य सुसुस्सितार्थक्रमापत्तयः शब्दप्रयोग परस्य प्रकृत्वादिभिष्य एव प्रायेण सुसु
 25 निन स च वाक्यार्थ एवेति सर्वे गन्दा तत्परा एव यत्रापि क्वलं इत्थ इति प्रयुज्यते तत्राप्याकांक्षादिवशात् अस्ति चर्त्ति
 छिद्यते वेति पदान्तरार्थानामप्याहार एवं क्रियापत्तिमानप्रयोगे यथाकांक्षं सर्वकारमाप्याहार अत एवोक्त प्रतियोगिद्वन्द्वार्थ
 वेनमेवैते एव सर्वत्र वाक्यावधिके विषयवेत्ति वाक्यान्तरात्पत्तयः पदानि तत्र च प्रकृतिप्रत्ययभागा तत्तदर्थोक्तं कल्प्यते
 तत्रापि पदार्थसाधने वाक्यावधोपनय वाच्यपदमिते भाव । पद नियम दर्शयति—प्रत्ययपरं प्रकृति, प्रत्ययो निन सदा पर प्रयोक्तव्य
 इति नियमात् प्रत्यय परे यस्या सा प्रकृतिनिर्णय एव प्रत्ययोऽपि प्रकृतिपर एव प्रयोक्तव्य, तेन न केवलं प्रकृति प्रयोक्तव्या
 30 न च केवलं प्रत्यय इति चिन्त्या । अमुमेवाथ हेतुत्वाद्—प्रयोगकाल इति व्यवहारका इत्यर्थ, तदानीं वाक्यस्यैव प्रयो

१ नि क्ष ङा पार्थानपयो । २ ति ०कसाधुत्वति, क्ष ङा ०कसाधुत्वति । ३ नि क्ष ङा तर्धेदिवाद्
 प्रस्तुतमध्यमपुरुषात्तेन मन्य इत्युत्तमात्पदावार्था० ।

प्रत्यययोरसम्भवात्, असम्भवाच्च तथाऽनर्थनत्वात् मूलतिप्रज्ञादीनाम्, किमिदं काक्यादिनत्-यथा
 वायवसाशितादीना न कश्चिदभिधेयोऽर्थोऽस्ति तथा भू[ल]तिगदीना वेरलानाम्, किमर्थं तर्हि भू मत्तायाम्,
 'कचैरि वृत्' (पा ३ ४-६७) 'ल कर्मणि चे' (पा ३-४-६९) त्याम्प्रकृतिप्रत्ययापठ ? इति
 चेदुच्यते-शिक्षणार्थं तु चित्रभक्तिविन्दुनिव्यसननत्-प्रथगध्ययन शिष्यान् ग्राह्यामीति विभज्य प्रकृति-
 प्रत्ययार्थो दर्शयते, यथैकामेव काष्ठादिभक्तिं लेखयिष्यन् चित्ररराचार्यं गिष्यान् पूर्वं विदुनियासान् 5
 कारयति पश्चात् सयोनयति तत सा दर्शनीया चक्षूरमणीया पुष्पवल्लीगृहमनुष्यस्त्रीहस्तादिसंस्थाना
 सव्यग्रहाराहं भक्तिर्भनत्वेन प्रकृतिप्रत्ययार्थोपदर्शनं प्रथम् क्रियते, अपृथक्सिद्धसमुदायाथप्रतिपत्त्युपाय-
 त्वात्, एवमेव वृत्वोक्तमिति ज्ञापकमाह-'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह ज्ञात, (महाभा० ३-१-६७ सूत्रे)
 इति प्राधान्येन प्रत्ययार्था निरभितो गुणत्वेन प्रकृत्यर्थं, अत एव चेति, यदुक्तं भाष्ये 'प्रतिपर[एव]
 प्रत्यय प्रयोक्तव्य, प्रत्ययपरा[ण्य]प्रकृति, (महाभा ३-१-२ सूत्रे) इति प्रत्यय परे-विशेष प्रधान 10
 यस्या सा प्रत्ययपरा प्रकृति[ ] परराऽस्य प्रधानायता वष्यते, एवञ्च-अनेन न्यायेन प्रत्ययार्थं नापैति
 प्रकृति, स्वरत्वात्, अत एव च-प्रत्ययार्थानपायित्वात् मन्यतेरित्यादिना भावयित्त्वोपसहरति यावन्त्यथा-
 र्थोभिधानमिति, एहिशब्दप्रयोगप्रस्तुतसामानाधिकरण्यत्वागेनास्त्वसामानाधिकरणोत्तमैकचनप्रत्ययोऽय-
 थार्थं, अङ्गीकृतपुरुषार्थैर्यथिफरण्यवृत्तत्वात्, त्व पचतीति प्रयोगनदिति साधूक्तम्, एव तावत् प्रकृत्य-
 थार्थत्व प्रत्ययायथार्थद्वारेणानपायित्वाद्दुक्तम् ।

15

गात् तस्यैवाथवत्त्वात् केवल्यो प्रकृतिप्रत्यययोरनथकत्वेनासम्भव इति भाव । आनथक्यमेवाह-असम्भवश्चेति । उच्यते 'धात्वा
 दीनां विदुद्धानां गच्छिदोऽर्थो न विद्यते । कृतदिदानामर्थं केवलानामलक्षितम्' ॥ इति । भूलेति, भूशब्द प्रकृतिप्रदर्शकं तदय-
 प्रत्ययवत्त्वा, एतेषां केवलाना चैरिदोऽर्थो न नियत इति भाव । दृष्टान्तमाह-काक्यादिति वदिति, तिरखा वाशित स्तम् ।
 यद्येवमर्थो नास्ति तर्हि किमर्थं भू सत्तायामित्येव भ्राष्टीनामर्थं पठ्यते वनाद्यर्थे लाष्टीनामित्याशङ्क्यामाह-किमर्थं तर्हीति, यद्यपि
 पचति भवतीत्यादयो विशिष्टार्थवृत्तय सघाता परमाथेनो निर्गाता तथापि परिष्कृतपूर्वोत्तरावयवप्रतिभागेन व्युत्पाद्यन्त इति मन्दम्
 तयोऽतिमहत्त्वात् एषांयोपेयार्थैकमध्यवसन्ति न हि श्रुतग्राह्यतया देवदत्त पचति गालिष्टीत्यादयस्तावज्ज मसह्येगपि बोध
 विदु बोद्धव्यं शक्या, आनन्त्यात् अत प्रकृतिप्रत्ययविभागनतदर्धरूपनास्यो लघुभूत उपाय समाधीयतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्या
 मिति भाव । अत दृष्टान्तमाह-शिक्षणापथित्वमिति । अपृथक्सिद्धेति, निरवयवभूतवाक्यार्थं राधे प्रकृतिप्रत्ययायोरुपाय
 त्वदित्यर्थं । प्रकृतिप्रत्ययान्विति, एतां प्रतीयमानमथ सहजाप्यनितिनिर्णीतुं ह्य परस्परं विशेषविशेषभावान् स्वायं ज्ञान
 दित्यर्थं पचन् पचमान इत्यानौ प्रत्ययाथप्राधान्यादिति भाव । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययाथस्य प्राधान्यं दर्शयति-यदुक्तं भाष्ये 25
 इति, पातप्रले महाभाष्ये इत्यर्थं प्रत्ययार्थस्य प्रधानत्वात् प्रत्यय प्रधानमुच्यत इति भाव । अनेन न्यायेनेति, प्रकृतिपर एव
 प्रत्यय प्रत्ययपरैव प्रकृति, न केवञ्च प्रकृति प्रयोक्तव्या नापि प्रत्यय प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह ज्ञात इत्यादिवाचनगुणे
 नेत्यं, प्रकृति प्रधानत्वात् प्रत्ययाथ न त्यजति यताऽन एव एहिना प्रयोगसामानाधिकरण्येन मन्यथानो मध्यमपुरुषव्यवाक्यमि
 त्तयेन तत्परिहागेनोत्तमपुरुषप्रत्यय नापैतत् स तस्मादेहि मन्य इत्यादिवचनमयथार्थमेवेत्याशयेनाह-अत एव चेति यत
 प्रत्ययाथ नापैति प्रकृतिरत एवेव च निगमयति-एहिशब्देति । म यनात् मध्यमपुरुषस्याकाक्षितत्वात्तर्धे प्रुक्त उतमपुरुष 30
 प्रत्ययाऽयथाय स्वावाच्यवाचकत्वेनाप्यन्यमानात्, अत एव तत्प्रकृतिरपि म यथातुर्यथार्थं स्वानाकाक्षिताकाक्षिन-कनोपन्यसनादिति
 प्रत्ययाथार्थद्वारेण प्रकृत्यथार्थं वक्तुमिति माह-एव तावदिति । प्रकृत्यथार्थं वचन् प्रत्ययपुरुषयोरप्यथार्थत्वं भावनीयमित्याह-

१ ति क्ष षा यौत्तापै० । २ ति क्ष षा डे प्रत्ययाथार्थयमेगीकृत० ।

तर्हीत्यादि, घृहूना तर्ही लक्षणात् 'घातुसम्बन्धे प्रत्यया' (पा० ३।४।१) 'व्यत्ययो घृहुलम्' (पा० ३-१-८५) इत्येवमादीनामलक्षणीकरणं तद्वक्ष्याणाञ्च अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता इत्येवमादीनामलक्षणीकरणं प्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तित्वात् सर्वस्यासत्यत्वात्, तदसत्यत्वं प्रत्याख्यायैविपर्यय-वृत्तत्वात्, प्रहासोक्तिरिति गतार्थम्, न च तेषु लक्षणेषु लक्ष्येषु चासत्यमतिर्भवति, त्रिञ्जान्यत् पर्व ताधिऋणकर्मरचनासत्यमिति, इह पर्वते वसतीत्येतस्मिन्त्रिऋणयोर्पर्वतमधिभवति अध्यास्त इत्यादि-६ कर्मत्वायुक्ते, अत्र प्रयोग-पवतम[धि]सतीत्याद्यसत्यमिदं स्वकारकव्यधिकरणप्रवृत्तत्वात् देवदत्तो भूयत इति, यथेति, एतस्य भावनाय 'आधारेऽधिकरणम्' (पा० १-४-४५) इत्यादियान्दयस्थानाधारत्वाद्भेदिति गतार्थो ग्रथ, एतस्य क्षेत्रविषयमयथार्थत्वमुक्तम्, तथा कालविषयमयथार्थत्वसाधनं भूतमनागतमिति च विरुद्धार्थमिति, अत उत्तरं शतभिषज इत्यादिभागायथार्थप्रतिपादनं गतार्थं यान्त इत्यादिषु भावतोऽप्यथा र्थेति, एवञ्च न वाचकता शब्दस्य न प्राच्यताऽथस्य अयथाधत्वात्, उक्तशब्दार्थवत् 'यथाधामिधानञ्च शब्द' (तत्त्वार्थ अ १ सू ३५ भाष्ये) इत्युक्तम्, तत्सर्वमुपसहस्य साधनमाह-द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयवि-सवाद्द्वृत्तत्वादिति हेतु व्याख्याताय, स्वोक्तार्थनिराकरणायत्वादिति साधितार्थापसहकार्यो हेतु, पृथग्य-थार्थप्रतिपादनार्थो वा उन्मत्तप्रलापवदिति दृष्टान्त, इदञ्च साधनमतीतप्रपञ्चेन भावितार्थमिति न विभ्रियते ।

ननु पुष्यस्य देवविशेषविषयनक्षत्रतारासामान्यार्थत्वात् घटविशेषविषयमृत्सामान्या-

पगमे घृहूना अस्याणां तत्प्रतिपादकलक्षणमूलाणां भालभ्यत्वात्लक्षणात्भ्युपगमं प्रसज्यत इत्याह-घृहूना तर्हीति, घातुसम्बन्धे १ प्रत्यया इति, धालयाना सम्बन्धे मत्र काले-इत्याय उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्यु स्यन्त्यो यहुन्म् विक्रमणादीनां बहलं व्यपय स्याच्छब्दहीनत्वं, एवमादीनां अक्षुण्णानामलक्षणीकरणं भवति भाव । उदाहरणमाह-अग्निष्टोमयाजीति, अग्निष्टोमेन इष्ट यानियमिष्टोमयाजी भूते णिनि प्रत्यय जनितेति भविष्यत्कालक्षेपेन महाग्निष्टोमयाजीत्यस्य भूतना-विशिष्टार्थस्य विरोधात् सम्बन्धो न स्यादित्येनेन सूत्रेणान्यथाकालप्रत्ययविधानं क्रियते तस्मादी-शब्दचयानामलक्षणत्वं, तस्यागाभात्स्यन्त्वं तज्जन्यप्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तित्वं प्राप्ति, इष्टवानित्यादिप्रदानां स्वप्रत्यायभूतकालविशिष्टार्थविपरीतात्प्रत्यायच्छावदिति मन्य इत्यादिनाक्यवदिति भाव । इष्टापत्ति २ कर्तुं तया शक्येयाह-न च तेव्यति, अग्निष्टोमयाजीनि भूतनात्रावच्छिन्नोऽर्थो विष्टे भविष्यत्कालविशिष्टोऽप्यस्यते स्वकाल-मगद्वेव न ह्यप्यस्यमानं स्वर्णं जहाति गोत्वमित्त्र वाहीके तन्मात्रेतेषु न्येयसत्यत्वमतिर्भवतीति भाव । प्रहासोक्तिवदधिकर णादीनां कर्मवदिविधायकचनमप्ययथार्थमिवाह-त्रिञ्जान्यदिति, परते वसतीत्यर्थे परतमविषयसतीति प्रयोगो भवति, 'उपान्य ध्याञ्जस' (१-४-४८) इति सूत्रेणोपादिपूरस्य वसतराधारस्य कर्मत्ववचनात्, परतमप्यास्त इत्यत्र च अपिशी-प्यासां कर्म (१-४-४९) इत्याधारस्य कर्मत्वम् । अथयार्थचं मानप्रकाशत साधयति-अत्र प्रयोग इति, देवदत्तो भूयत इत्यत्र देवदत्त ३ शब्देन तृतीयात्तन भवितव्यम् भूयत इति भाजप्रत्ययान्तत्वेन कर्तुरेनभिमानादनभिहितं कर्तारं तृतीयाप्रष्टो, तत्र यदि देवदत्त इति प्रयुज्यते तर्ही तद्वक्तव्यं स्वयोऽन्यतृतीयात्तरासामानाधिऋणतयाऽज्ञातु यथा भवति तथा परतमविवक्षतीत्यादिकाक्यमपि स्वयोऽप्यधारमातीव्यधिकरवभित्तिषटितवेनागातिनि भाज । एतस्येति, भाजनाप्रथोऽत्र नोपत्रय । तदत्र परनातिनेत्र विषयमयथार्थं ननुक्तिमिवाह-एतच्चेति । बरविषयमाह-तथाकालेति, अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽप्य भवितव्यादौ भूतार्थैव भाजिता गम्यते, सा च विरुद्धा, न हि यद्भूतं तदनगतम्, यथानागतं तदभूतमित्यवयवाय तथापि च वाक्यमिति भाव । भाव ३ विषयवयवार्थं वमाह-शतभिषज इति । पुष्यो नभसं तारा येनत्र दक्षविशेषवाचकं पुष्यपदं, स च देव सामान्यविषयेन नक्षत्रनारादिनाऽतिरिक्तत्वेऽत्र पुष्यनक्षत्रादिदो सामानाधिऋथं समवति यथा विशेषो च सामान्यभूतेनार्थेनातिरिक्तत्वं तऽर्थोऽयं घट इति विवक्षाविशेषेण सद्यप्रयोगादित्याशङ्कते-ननु पुष्यमेति । व्याकरोति-पुष्य पुमानिति, पुषि देवादी

घटते, एकसिंघश्च सूक्ष्मशर्कराकणे सिक्ता इति, किंशब्दस्य ह्येपरार्थत्वात् कया विवक्षया—किं तथा विवक्षया विपरीतार्थयेति ।

नित्यमपि बहुवचन बहुवयववृत्तत्वादिति चेत्, एकघटेऽप्यत एव नित्य बहुवचन प्राप्तम् विन्द्वादाप्रियाप, अप्सु वैकचन स्यात् नित्यमपि, बहुवयववृत्तत्वाद्दटवत्, अतिशय्येकात्म- निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गदादिनत्साधुरिष्ट सोऽपि तत एव न्यायाङ्ग्यभिचरति, 5 सोऽप्यशब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बहुवयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात्, तन्तुपटवत् ।

(नित्यमपीति) नित्यमपि [बहुवचनं] बहुवयववृत्तत्वादिति चेत्—स्यात्तव बहुवयोऽवयवा परमाणु- द्रवणुमान्यो वि दायपि तदपेक्षया बहुवचनमाप इति, अत्रोच्यते—एकघटेऽपीत्यादि, अत एव—तदुच्चतद्बहुवय- ववृत्तत्वादिति हेतोरैकस्मिन् घटेऽपि नित्य बहुवचन प्राप्तम्, विन्द्वादाप्रियाप इत्यनिष्टापात्नद्वारेण परोक्षहेतो र्थमिचार, अप्सु वेत्यादि—अप्यशब्दादप्येकवचन स्यात् नित्यमपि, बहुवयववृत्तत्वाद्दटवत्, अनिष्टञ्चैतत्, 10 अतिशय्येकात्मकेत्यादि—यथाऽस्मामिहृत्तोऽतिशय्येक एवात्मा भवति यंश्चिदिति तस्य निरासेन त्वया विशेषविषयप्रयोगो गदादिवत् साधुरितीष्टस्त्रेद तेऽनिष्टमापाद्यते, कस्मात्? तत एव यायात्—विन्न्वै वर्तमानोऽप्यशब्द एकवचनान्तो न प्रयुज्यते, विशेषविषयत्वात्, गदादिवद्दोऽयमपि न्यायो व्यभिचरतीति, किञ्चा यत्—सोऽप्यशब्द एकवचनान्त एव स्यात्, बहुवयवात्मकत्वेऽप्येकमिति गृहीतत्वात्, तन्तुपटवदिति गतार्थत्वात् व्याख्यायते, एव तावदय सरयाविषयो विचारो न घटते ।

लिङ्गविषयोऽपि विशेषप्रयोगसाधुत्वन्यायो न घटते, अथैकत्वसरयाभेदानुपपत्तिरिङ्गभेदानुपप- त्तिरपीत्यत आह—

तस्या विपरीतार्थइतिवाद्प्रमाणत्वमेवाशयेनाह—किं शब्दस्येति । ननु नि द्वयवगत् बहुलं विशेषमुपानयत् मुदायममुदायिना- रदेशद्वेषे जन्मि दुराप इति बहुवचनात्तेनोच्यत इति गहन-नित्यमपीति । पूर्वपक्ष व्याचष्टे—स्यात्तमिति । एवं तर्हि 20 सत्रावयवगतसंन्यामुपागवकमिन्नपि घटादौ बहुवचनान्तो घटादिशब्द प्रयुज्यता बहुवयववृत्तताया हेतोस्तापि सत्त्वादिभ्युत्प- रयति—अत्रोच्यत इति । यत् घटादा समुदायगतकत्वसम्प्रापेक्षया घट् श्लेषमेकवचनान्त न प्रयुज्यते तर्हि अप्नादादपि तथैकवचनं गृह्णामित्याह—अप्यशब्दादपीति, सदा बहुवयववृत्तत्वेऽप्यशब्दस्य विवक्षितत्वात् प्रियाप्येन हेतुमाह—यद्वेति । ननु मयोर्क नानमेव प्रधानं शब्दस्य च ज्ञानोपकारित्वम् ज्ञानमेव हि शब्द उच्यते अर्थप्रदायनार्थत्वात् शब्दप्रयोगस्य तस्मादय प्रधानं न शब्द अर्थोऽपि ज्ञानाथत्वात् प्रधानम् ज्ञानमेव प्रधानम्, न च शब्दज्ञानयोरैक्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविरोधा न्यामिति एतन्निरासेनाभ्योन्यम्मापत्तिमन्भ्युत्पत्त्यत् सामान्यनिरपेक्षा विशेष एव शब्दार्थ इति विशेषविषयविवक्षया विशेष एव 25 शब्दप्रयोगं साधु मन्वते तथा च सति विन्दौ वर्तमानस्याप्यशब्दस्य विशेषविषयत्वाद्बहुवचनान्तवमि—इति तदपि घटादौ व्यभि- चारात् युज्यत इति स्वयमेव मूलकारो भाष्ययति—अतिशयीति । तत एव न्यायात्—सुर्क न्यावं दर्शयति विन्द्विति । व्यभिचारं प्राहयति—सोऽप्यशब्द इति, तन्तुनामनेकत्वेऽपि पट श्लेषत्वेन गृहीत वाचया एववचनान्त एव भवति तथाऽप्यशब्दोऽपि बहुवयवत्वे सत्यप्येकमिति गृहीतत्वात् एकवचनान्त एव स्यादन्याया पणोऽपि बहुवचनान्त एव भवेदिति भाव । लिङ्गविषयोऽपि ये विशेषप्रयोगास्तै साधवा न भवन्तीतिमर्थं वर्णयतीति निरूपयति—लिङ्गविषयोऽपीति । विशेषविषयविशेषप्रयोगोपपन्नसमुत्पेन 30

तथा तदस्तदी तदमित्यत्र कतम वा विशेषमुपादाय लिङ्गभेद ? कतमद्वा सामान्यमति-
दिश्यते विशेषप्रतिपादनार्थम् ? ननु स्थितिप्रसन्नसस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेद , न, तदतदी-
तदाना विषयविशेषो नास्त्यभिन्नस्वरूपत्वात् , घटघटम्वात्मवत् , गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि
विशेषो नास्ति , प्रसन्नस्य सस्त्यानात्मकत्वात् , स्त्रीयत् सस्त्यानस्य प्रसन्नात्मकत्वात् पुवत्
सस्त्यानप्रमत्रयो स्थित्यात्मकत्वात् , स्त्रीपुंसयत् , न तदी सस्त्यानम् , प्रसन्नात्मकत्वात् ,
तदवत् , न तद प्रसन्न , सस्त्यानात्मकत्वात् तदीवत् , न तद नपुमकम् , स्थित्यनात्मकत्वात्
तदीयत् अथ च तदीयत् , एव लिङ्गाभाव एव तदत्वादीना, प्रसन्नादि-
धर्माभावे गोचरविशेषाभावात् ।

तत्र तदस्तदीत्यादि, कतम वाऽत्र विशेषमुपादाय लिङ्गभेद ? कतमद्वा सामान्यमतिदिश्यते
विशेषप्रतिपादनार्थम् ? न सम्भ्रतीत्यर्थं , आह-ननु स्थितिप्रसन्नसस्त्यानविशेषविषयो लिङ्गभेद , 'सस्त्याने
स्यावतेऽद्वा स्त्री सूते मप्पसवे पुमान्' । 'उभयोरतर यच्च नदभावे नपुमकम्' ॥ (महाभाष्ये ० ४ १-३
सूत्रे) स्थितिपुमत्र स्त्री[स]स्त्यान प्रसन्न पुमानेनाथा मयैर्मूर्तिपु सम्भ्रत्यत्र यो विशेषो विन्दयते
तद्विषयो लिङ्गभेद इत्येतच्च, न, तदतदीतदाना विषयस्य विशेषो एकत्वादर्थस्य स एव विषयो नास्ति
तद्विषयो लिङ्गभेद स्यात्-स नास्ति, अभिन्नस्वरूपत्वात्, घटघटम्वात्मवत्-यथा घट एव घटस्वात्मा
तथा तद एव तदी तदद्वा, अभिन्नस्वरूपत्वात्नास्ति विशेष , आह-गोचरविशेषोपपत्ते -भित्त्यादिसस्त्याना-
तदी घटकादिसस्त्यानस्तद्वा इत्यादिसस्त्यान तदमिति, तस्माद्विषयविशेषोपपत्तेर्लिङ्गविशेषोपपत्तिरित्यत्रोच्यते-
गोचरविशेषोपपत्तौ वा सोऽपि विशेषो नास्ति, यस्मान्न तयोर्गोचर प्रसन्नस्य सस्त्यानात्मकत्वात्, सस्त्या

हेतु पृच्छति-तथा तद इति । व्याचष्ट-कतममिति, नियतव्यञ्जनसम्बन्धरूपलभिकलिङ्गव्यवस्थाचेतने तदस्तदी तदमिवा
दावगम्भरादिभेदप्रयोजने विशेष क इति प्रश्नं लिङ्गानां वा किं सामान्य स्वरूपम् यद्वावादन तत्त्वाव्यावृत्तकतया विशेषो
वाच्य इत्यत्र प्रश्नः । पूर्वपक्षमन्तं लिङ्गस्वरूपमाह-ननु स्थित्ति, सामान्य गुणरूप स्थिति सततपरिणामिनां गुणा
नामन्वयिपरिणामिण्य सामान्यरूपतया नपुमकम्, प्रसन्न-पदार्थानामुपचयान्स्था-आविभाव-प्रकाश सत्त्वधर्म, प्रकृति
क्रिया मन्वयम एव आविभाक्प्रकाशनियमरूपवत्कतमोत्पन्न प्रकृते रजोधर्म-स्रगाया विशेष पुस्तकम्, सस्त्यानं निरोभावा
गुणानां स्त्री इत्येवं लिङ्गभेद इत्यर्थः । तत्र भाष्यकारोचनमुपन्यस्यति-सस्त्यान इति, अस्यात्प्राथम्ये भाष्ये तस्योप
श्लेषो नाम गुणो वा एपि युक्तवत् इति दृश्यते । स्यादिति-सहननमापवतेऽस्यां गर्भ इति स्त्री, रूपघातोद्भूतव्ययेन
सिद्ध, सूते-न्यालो म्प सकारस्य पकारादेशो भवति सूत इति पुमान्-अर्था जनवतीत्यर्थं मसुन् प्रत्ययेन निष्पन्न,
इति तदर्थः । तत्रैव भाष्ये कचनान्तरमुक्तं दायति-उभयोरतरमिति । यत्र यत्र लिङ्गान्तराभावे ह्यव्यवृत्तार्थं
श्रुतव्यतिरेकेण लिङ्गान्तरं तदुपगमनियर्थं अस्य पूर्वार्थे भाष्ये-सुनकेदानीं ही स्यात् श्लेषात् पुरुष रसूत' ॥ इति ।
कारिको व्याचष्टे-स्थितिरिति । तत्रैव श्रुत्या स्थितिप्रसन्नसस्त्यानरूपा, तथापि शोभ्यशब्दनिर्वाचनविश्रान्धियमाधयेण वस-
निवर्त्त लिङ्गैरेव कर्मिष्विच्छन् सस्त्याय व्यापार इति विवक्षेव विशेषे आधायत इति भावः । तत्र आचार्यो दोषमाह-
सतततदीनदानमिति, अत्र सन्मयैरेव विषयविशेषो नास्तीति कथं तदवच्छेदस्य लिङ्गविशेषोपपत्तिरिति भावः । अविशेषत्वे
हेतुनह-अभिप्रेयति, तन्मन्मि तन्मिन्न तदवच्छेदमेनामावाप्तिरिति भावः । तं भावं दृष्टान्तेन व्यकथयति-यथा घट एवेति ।
विषयविशेषोपपत्तौ कर्तुं गोचरेति, गोचरे विषयः । लिङ्गभेदप्रयोजनविषयाभाव उपपन्नप्रसन्नस्थित्यानां परस्परतात्मकत्वा
रूपेण-यस्मादिति, यत्र संज्ञानप्रयोजनविषयो नास्ति परस्परतात्मकत्वात्तोरिति भावः, पुष्पिपदव्यवस्थापरतया हीण

। मयमानु इदं पदं इति इति प्रतिपु मानि ।

नात्मरत्व तस्यार्थस्य सिद्ध त्वयैनाभ्युपगतत्वात् त्वात्मकत्वस्य, स्त्रीवदिति-स्तनवेभवत्या प्रसवाभावव-
दिति, एव शेषसाधने गतार्थे, यानत् स्त्रीपुंसवदिति, एष चाखरुयादिनिर्दर्शनरूपेण गोचरनिषेध कृत,
अधुना तस्यैनाथस्य त्रिरापाक्षया त्रियते-अथ चेत्यादि साधनानि गतार्थानि यावत्तटीवदिति, एव लिङ्गभाव
एव तदत्वादीना प्रसवादिधर्माभावे गोचरविशेषाभावादित्युपनय ।

न लिङ्गभाव एव दोष, किं तर्हि?—

ततश्चासत्त्वमप्येषा मूलोद्घर्त्तनेनाक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पत्, अधोच्येत
नन्वेव प्रपञ्चेन सस्यानात्मकत्वादिना त्रिलिङ्गत्वं व्युत्थापितमेवेत्येतच्च न, लिङ्गव्युत्थापनहे-
त्वभावात्, एकार्थे सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिवत्, न स्त्री
पुस्तत्वात्, ततोऽस्त्रीपुसौ नपुंसकत्वात्, परंतनदीभजनविषयत्वात्रिलिङ्गत्व विशिष्टविषयमित्ये-
तच्च न, पुमादिभिन्नत्राह्वाद्येकलिङ्गत्वात्, अर्धर्चादिषु च विशेषादर्शनादपरिहारात् ।

(ततश्चेति) ततश्चासत्त्वमप्येषा मूलोद्घर्त्तननाक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात्, खपुष्पत्, मा
भूत्वत्त्यादिसर्वौघायाताव्ययाभिधेयाथयत् मत्त्वाऽऽशङ्केयत्रियाव्ययविशेषणम्, अथोच्येतेत्यादि, परे-
णोच्येत परिहार -न वेव प्रपञ्चेन-गोचरलिङ्गत्रिराकरणव्यारयानेन सस्यानात्मकत्वादित्यादिना त्रिलिङ्गत्व
ख स्व लिङ्गव्युत्थापनहेतु परिगृह्यता व्युत्थापितमेव त्वया, यथा न तटी सस्यान[म्] प्रसवात्मकत्वात्,
पुरुषवदित्यात्वं तर्था न स्त्रीलिङ्गम्, प्रसवात्मकत्वात् पुरुषवदिति, आदिग्रहणात् सस्यानानुभयवाभ्यामपि
त्रयाणां त्रिलिङ्गत्वहेतुत्वमित्येतच्च न, लिङ्गव्युत्थापनहेत्वभावात्, -ननूच त एव हि प्रसवादयो
लिङ्गव्युत्थापनहेतवो न सन्तीति साधितमनन्तरमेव, तस्मान्न किञ्चिदेतत्, अभ्युपगम्यापि प्रसवादीना
एकार्थे सन्निधिभावे वा स पुमानेव न स्यात् स्त्रीत्वाद्देवदत्तादिवत्, तस्य स्त्रीत्व त्वयाऽभ्युपगतम्

सस्यानादय यदा च त एव परस्वरात्मकत्वात् ते कथं व्यवस्थापका भवन्तु अथ तत्त्वादिति तात्पर्यम् । प्रसवादीनां परस्वरा
त्मकत्वं प्रसाध्य तदादी लिङ्गभाव साधयति अधुनेति, यान्तरमभिधेयति-ततश्चेति । व्याचष्टेति-ततश्चासत्त्वमिति, तदा
दयोऽमन्त, अक्रियाव्ययत्वे सत्यलिङ्गत्वात् खपुष्पवदिति माननैतेपामगत्त्वमेव भवेत् लिङ्गादेर्मूलभूतस्य निदानस्य निराहृतत्वादिति
भाव । सत्यन्तनिषेधकत्वमाह-मा भूत् पचत्यादीति, पचत्यादयोऽलिङ्गा सात्त-न, तद्वत् तदादीनामिति त्वेऽपि सत्त्वं
स्यात्कारणस्य सत्यात्मिति भाव । ननु गोचरविशेषस्य लिङ्गस्य चाभाव साधयता भवतैव तदादीनि व्यवस्थापनहेतुवर्णनद्वारा त्रिलि
ङ्गत्वं व्युत्थापितमेवेत्याह-ततश्चेन प्रपञ्चेनेति । तदर्थमिति यथा न तटीति, अनेन तस्या सरयाना मत्त्वाभाव साधयता
प्रगवा मत्त्वं व्यवस्थापिनम् । तथा तनी न स्त्रीलिङ्ग प्रगवात्मकत्वादित्यननापीत्याह-तथा नेति । एवं न तट प्रसव सस्याना
त्मकत्वात् स्त्रीवत् न तट पुत्रिम् सस्यानात्मकत्वात् स्त्रीवत् न तट नपुंसक अभ्युपगम्यत्वात् स्त्रीपुंसमित्येव एति स्त्रीपु
ंसो हि नपुंसयो भवतीत्येव व्यात्मकत्वं व्यवस्थापिनमित्याह-आदिग्रहणादिति । लिङ्गव्युत्थापनहेतवरेण प्रसवादेरभाव
स्याद्योन्मत्स्यत्वापया प्रसंगितत्वेन नार्थ दोष इत्युत्तरयति-ननूचमिति । ननु तदाद प्रसवाद्येकैकत्वमेव स्यात्तमेवैव लिङ्गता,
प्रसवादीनाभ्युपगमऽपि यदा तु तदात्तं तदा व्यामस्मेव तदा क्व लिङ्गेन तेन भाव्यमित्याशयेनाह-अभ्युपगम्यापीति ।
देवदत्ता यथा न पुमान् स्त्रीवदिति दृष्टान्तामाह-देवदत्तादिवदिति । तदशुद्धय त्रिलिङ्गत्वं त्रिययविशेषापाद्यं विषयविशेषाद्य

१ सि छ छे १ गतत्वादात्मकस्य । २ क्ष व्यपदे । ३ सि छ स्त्राग्याख्यावा० । ४ सि क्ष छे छ
तथात मुटिङ्ग ।

त्रिलिङ्गत्वात्, तथा न स्त्रीत्व पुस्त्वात्, ततोऽस्त्रीपुसौ नपुमकत्वात्, इतरन्तु दृष्टान्तोऽत्र, पर्वतनदीत्यादि, स्मामत परंत पुमान् तद्विषयस्त, नत्नी स्त्री तद्विषया तटी भजन नपुसक तद्विषय तट तस्मात् त्रिलिङ्गत्वं त्रिशिष्टविषयमिति, एतच्च न, पुमादिभिरवाह्याद्येनलिङ्गत्वात् एकस्मिन् देहे बाहु पुमान्, निहा स्त्री, अक्षि नपुमरमिति नियतलिङ्गत्वात्तदपि पुप्फरल्म्, किञ्चायत् अर्धर्चादिषु च विशेषादर्शनात् ५ दपरिहारात् तत्रियत्ते, अर्धर्चं अर्धर्चं गोमय गोमयमित्यादीना स्त्रीलिङ्गाभावात् त्रिलिङ्गत्व नैनाथम् ।

आह-

नन्वेकस्य दृष्ट त्रिलिङ्गत्व भूतिर्भजन भाव इतीति चेन्न, यदि वय दृष्टत्वादेव त्वाद्दशा इय प्रतिपद्यामहे तदा किं विनादेन, तदेव दुर्दृष्टम्, अपि चेद साध्यम्, यथार्थाभिधानशब्दनयमतेन भिन्नत्वात्, अपि च भावो वेत्येतदपि साध्यम्, प्रकृत्यर्थस्य न्यग्भूतत्वात्, कर्त्रर्थस्यैव १० मद्भावात्, अपि चैकस्य त्रिलिङ्गायुक्तिविचारे नानालिङ्गानानाशब्दोपन्यासोऽतिविस्पर्धते, एक-भजनासत्त्वादर्थकत्वमपि नैव, सामान्यभजनस्यैकस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभजनस्य भूत्यादिविशिष्टैकरूपत्वात् तस्माद्दृष्टान्त ।

(नन्विति) न वेकस्य दृष्ट त्रिलिङ्गत्व भूतिर्भजन भाव इत्यतोऽव्यभिचार इति चेत्त्रेत्युच्यते यदि ययमित्यादि, यदि लोके प्रयोगो दृष्ट इत्येतावता प्रतिपद्यामहे त्वाद्दशा इय परप्रत्यया तदे दृष्टत्वादेव वस्मात् १५ प्रतिपद्यामहे? किं विनादेन तस्मात्तदेव दुर्दृष्टं प्रसिद्धिरेव तु प्रसिद्धिरित्यर्थं, अपि चेदमित्यादि, भूतिर्भजन भाव इत्येतेऽपि त्रयोऽर्थो यथार्थाभिधानशब्दनयमतेन भिन्ना, तस्मादेकत्वात् [अ]सात्प्रत्ययोऽर्थोऽनेन इति अपि च भावो वेत्येतदपि साध्य भाव -न्याय न कर्त्ता, भूवादिशब्दाभिधेय, स च शब्दनयस्य नास्ति,

पर्वत नदी भजनवति तस्मिन्निधनस्तस्य सम्बन्धिद्विद्वेति पूर्वपक्षयति-पद्यतेति । व्याचष्टे-स्मामतमिति । विषयविशेषाभावेऽप्यसिधेव पुरपादो बाह्याद्ययवार्ता विलक्षणत्वात् दृष्टेति विषयविशेषाभिगम्यत्वात् त्रिव्यवस्थापनसम्भवीत्युत्तरयति- १० पुमान्मिषेति । ननु वरुणमात्रस्य स्थितिप्रवर्धनस्यानलक्षणं त्रिलिङ्गत्वमपि नास्ति, अर्धर्चादिषु लिङ्गद्रव्यमेव दर्शनान्, अर्धर्चं, अर्धर्चमेति तत्र हि लिङ्गं नास्ति अर्धर्चा पुमि च' (२-४-२१) इति पुनपुसकयोरेवातुशासनापित्याह-अर्धर्चादिषु चेति, त्रिलिङ्गोपन्यासपनविशिष्टविषयताया अदर्शनाद्विशिष्टविषयत्वम्येवोपरिहाराद्यमत्वात् सत्रेन त्रिलिङ्गताया असिद्धेर्न श्र्यात्मकमत्तो द्रव्यापत्तो एतच्च विशेष एव भवतीत्याह । त्रिलिङ्गत्वमेकायमिति, त्रिज्ञानो न परस्परं सामानाधिकरण्यात्तस्य । अथ तत्रापरस्परं सामानाधिकरण्यामेव पुन शब्दत-न-वेकस्येति । शब्दयति-न-वेकस्य दृष्टमिति, इय भूतिरेद भवनमय १५ भाव, इद वरु इयं व्याचिरयमय इति त्रिलिङ्गानां शब्दानां वरुणो प्रवर्तितस्येततो न व्यभिचारद्विलिङ्गताया इति भाव । ननु दान्यन्त एव लोके तथापि प्रयोगो किं तै, न हि यथं निमित्तविशेषव्यतिरेकेण त्रिलिङ्गतां नैवप्रयोगमात्रेण प्रतिपद्यामहे यत् तन्मात्रत प्रत्ययेमहि तर्हि न विनाद स्यात् पन्तु तथाप्रयोगप्रसिद्धि केरत्वे तु प्रसिद्धिरेव न तु स्त्रीकारयोमेत्याद्यय नोत्तरवती-यदि लोके प्रयोग इति । भूतिर्भजन भाव इति त्रिलिङ्गराममिति नाम्नां सम्मतमपि तु तत्रप्रतिपद्या कथा विनिश्चया एव तन्मद्व्यवस्थान्तरत्वं साध्यमेव न तु निश्चयिहाह-भूतिर्भजनमिति । भूत्यादिधात्वर्थो भाव १० त्रिज्ञाने न तु क्त्वा सा नैव भाव भवतीति भाव इति व्युत्पत्त्या तस्य कृत्वाचित्वात् क्रियायात् प्रत्ययेत्वेन गुणभूतत्वात् कर्त्तव्यत्वं प्रदानतदा सत्त्वादेर्नामिकाया नियया भावत्वं साध्यमेवेत्याह-भावो धेति । ननु तदस्यैकस्य तटस्तटी तटमिति

१ नि इतरतद० । २ छ छ इतरतद० । ३ ति छ के छ प्रायादौ । ४ ति छ, छ 'नामो ।

प्रकृत्यथस्य न्यग्भूतत्वात् कर्त्रर्थस्यैव सद्भावान् म मतेन, अपि चेत्वादि, तद्वद्वाच्यैकार्यस्यैकस्य त्रैलिङ्गायुक्ति-
विचारे नानालिङ्गानां भूत्यादीनां नानाशां नानामुपयासोऽतिविस्मयते, इतश्च न घटते तदुपन्यास, द्रव्या-
र्यत्वात् सामान्यस्य भूतिभवनभावात्त्यस्यैवत्वात् तद्विषयमुदाहरणं स्यात्, न पर्यायनयस्य विशेषविषयत्वाच्च,
भावशब्दस्य कर्त्तृको भवतीति भावो विशिष्ट एवैको घटादिर्न त्वेक एव भूत्यादिरूपो विशेष कर्त्ता,
तस्मादेकभवनान्तरार्थैकत्वमपि नैव, मामा यभवनस्यैवस्य न्यग्भूतत्वात् विशेषभवनस्य भूत्यादिविशिष्टे
रूपत्वात्तान्तरार्थैकत्वमत्र नयेन द्रव्यार्थकृत भूत्यादिर्नैव्य तमा प्रत्यसिद्धमित्यथ, तस्मान्दृष्टात् इति ।

विद्वान्यत् एवया-

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशविषयो नक्षत्रं भवति पुष्योऽयं देवदत्त इति, वृक्षोऽर्थो
भवतीति यथा वृक्षस्यार्थेनातिदेशस्तथानक्षत्रादिना देवदत्तस्येति, अत्र देवदत्तस्यैव नक्षत्रा-
दिनाऽतिदेशो न भवति नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्, अर्थेन च सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्ष
सन् परोक्षेण धर्मेण असता वा, वृक्षस्यार्थविषयत्वात् ।

यदप्युक्तं नक्षत्रतारार्थातिदेशोत्यादि तदुक्तप्रत्युच्चारणं सामान्यार्थातिदेशेन विशेषार्थातिसर्गं
निदर्शनम्, अयं देवदत्त इति, वृक्षोऽयथा भवतीति द्वितीय[म]विशेषं गतार्थं सभायन यावद्देवदत्तस्येति पूर्वपक्ष,
उत्तरपक्षस्तु अत्र युक्तो देवदत्तस्यैवमित्यादिना वैधर्म्यं निर्दोष्यतिद्विगामान्भारनार्थं यावदतद्विषयत्वादिति
प्रथमनिर्देशनस्य, अर्थेन चेत्यादिना द्वितीयनिर्देशनैधर्म्यं दर्शयति-अर्थेन सता वृक्षोऽतिदिश्यते प्रत्यक्ष
सन् परोक्षेण धर्मेण-विशेषेण मैमान्येन [याऽ]मता वा-रूपत्वादिना वा, नक्षत्रादीनामतद्विषयत्वात्-
प्रत्यक्षनिर्देशयस्य विषयस्य देवदत्तार्थस्य[र]तद्विषयत्वात् वृक्षस्यार्थविषयत्वाच्च वैधर्म्यं, तस्मान् दृष्टान्त,
नक्षत्राद्यतिदेशो न भवति पुष्य, अस्त्वविषयत्वात्, स्थाणुनेव पुरुष, पुरुषेण वा स्थाणुरिति,
यद्यतद्विषयेणाप्यतिदिश्यते घटादावपि नक्षत्रं तारा घट इत्यतिदेशवृत्तियुक्ता स्यात्, अतद्विषयत्वात्,
पुष्यवदित्यतिप्रसङ्ग ।

त्रिलिङ्गता सम्भवति वा न वेति विचारे प्रस्तुत विभिन्नलिङ्गनानाशांशोपन्यासो विरुद्ध भूतिर्भवत भाव इति, विभिन्नाथत्रैकैकायत्वा
भावादनुरूपवादित्याह-तद्वद्वाच्यस्येति । त्रिय भूतिभवनभावशब्दानामेकायत्वे त शब्दा सामान्यवाचका सम्पन्ना, तथा
चेदमुदाहरणं सामान्यविषयम्, न विशेषविषयं पर्यायनयानीदम् पर्यायनये हि भावशब्दाच्च कर्त्तृको विशेष प्रधानरूप, न
स प्रकृत्यर्थक्रियावाचकभूत्यादिवाच्य, तस्मान्न तस्य दृष्टान्तत्वमित्याह-इतश्च न घटत इति । पर्यायनयमतेन तदुदाहरण
यासम्भवं निरूपयति-न पर्यायनयस्येति । विशिष्ट एवेति निरूपण एवेत्यथ । भूत्यादिना दाना नास्त्वर्थकत्वमत्रभवनस्या
रत्वात् तन्मागतत्वं सामान्यरूपत्वात् न्यग्भूतत्वात् न्यग्भूतत्वस्य प्रकृत्यर्थत्वेनाप्रधानत्वात्त्याह-तस्मादिति । पर्यायनयसम्मतार्थ
नाह-विशेषभवनस्येति, प्रत्ययात्वेन प्रधानभूत विशेषभवन भूत्यादिवाच्यगामान्याथविषयार्थैकायकत्वमते भूत्यादिना
वाच्यगामान्यरूपैकायालिङ्गानां न दृष्टा ततेति भाव । अथ विवभाविशेषेण शब्दप्रकृते सामान्यार्थेनैव नक्षत्रादिशब्दैर्देवदत्तविशेष-
विषयं पुष्योऽतिदिश्यते पुष्यो नक्षत्रमिति यथा घणोऽन सामान्येनातिदिश्यते घणोऽयमथ इति, तदुक्तं पूर्वपक्षिणाऽन्य
निराकरोति-यदप्युक्तमिति । व्याकरोति-तदुक्तप्रत्युच्चारणमिति । दृष्टान्तत्राष्टान्तिकयोरेतद्विषयत्वनिर्दिष्टत्वात्मा
वैषम्यात् नक्षत्रतारार्थातिदेशविषयं पुष्य इति समाधत्ते-उत्तरपक्षस्त्विति । एतदेव मानमुखेनाह-नक्षत्राद्यति

१ मि क्ष ड नयतिवि० । २ सि क्ष छा ड न सा० । ३ मि क्ष छा ०वादा० ।
द्वा० २१ (५८)

ननु पुरुषोऽपि गणादि गोष्येति, सत्यमुच्यते शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष सनादिन प्रतीति न तु तद्गताना विशेषाणा विरोधेन यथा स्त्रीपुनपुमकादीना एकद्विवहुत्वादीनाञ्चैकार्यत्वेन सनादच्युदसनवृत्तिरिति ।

ननु पुरुषोऽपीत्यादि, अस्वविषयतासिद्धुद्धान्न यावद्गवादि गोष्येति, तदुत्तर सत्यमुच्यते इत्यादि, शब्दो हि तेन प्रकारेण वाच्यविशेष सनादिन प्रतीति, तत्सम्परिग्रहणगुणेन मन्यमुच्यते सोऽर्थविशेष न तु तद्गताना विशेषाणा विरोधेनोच्यते, यथा स्त्रीपुनपुमकादीनामेकद्विवहुत्वादीनाञ्चैकार्यत्वेनेति सनाद-विमनादर्शनो ग्रन्थो यावत् सनाद-युदसनवृत्तिरिति गतार्थ, एव लिङ्गसरव्याविसवादवृत्तिहेतुप्रसङ्गेन चोद्यपरिहारप्रपञ्च उक्त, एव प्रकृत्यादिसनादेष्वप्यव्येष आक्षेपपरिहारप्रपञ्च आयोज्य, समानप्रच-द्वान्, प्रवृत्तिप्रत्ययाद्यश्रविशेषोच्चारणमात्रभेद, प्रहासादिन्मन्यमेवेति चोद्योपक्रमप्रभृति यावदेतदवधि 10 लिङ्गादिशेषत्यागेन यथानुपूर्वोत्तरपञ्चनिरचनो नेय इति ।

नन्वेवमख्यापुराख्यानकर्मणि प्रकृत्यर्थस्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना तदा-ख्यानासम्भ्रान्तान्तरीयकसरयालिङ्गादिविशेषणोपादानम्, इतरथाऽर्थोपदेशाभाव इत्येतच्च न, क्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्ते, उक्त हि—'क्रियाकारकभेदेन दिवुक्रीडाविजिगीषा स वृक्ष, इहापि क्रियाकारकभेदाभ्या 15 पुष्यति सपुष्प, उपोद्धात भेदलक्षणाया इति व्याख्याया अधिकरणयोगपदार्थ का कथ वाऽनुपपत्तिलिगाद्यभेदेऽपि, इतश्च व्याख्यानात् लिङ्गाद्यभिन्नार्थगतिरुपपद्यते, यथाऽऽह—'वाग्दिग्भूरदिम हृष्या वेति, ( )

नन्वेवमित्यादि, न वाग्यापुराख्यानकर्मणिप्रकृत्यर्थ]स्याख्येयार्थगतविशेषैरवश्यम्भाविभिर्विना 20 तदारयान[ग]मम्भ्रान्तान्तरीयक विशेषणोपादानम्, तानि च विशेषणानि सन्त्यालिङ्गादिभेत्वा एव,

वेद्य इति । अन्वयव्यवहारनिदिमाशङ्क समाधत्ते—अथ पुरुषोऽपीति, प्रचोऽन नोपगम्यते । व्याचष्टे—अस्वविषय स्वेति । वाच्यगत सनादिनमन्त्राद्य प्रतिपादयन् साऽनुभवति, अर्थोऽपि तन्मात्रिण्यदप्रतिपाद्यविशिष्टो यथार्थ उच्यते, न तु वाच्यविरुद्धविशेषप्रतिपादक गन्ध साधुर्न वाऽर्था विरुद्धविशेषपरिग्राही यथार्थ इत्याशयनोत्तरयति—शब्दो हीति । निश्चितेऽपि वस्तुन पुस्कादौ पुष्या नक्षत्रं तारा वृत्तिं निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वं द्वारा, आप, गृहा इत्येव विरुद्धलिङ्गसप्त्यासामानाधिकरण्यं 25 शब्द कथ बोधयित्वा धमते इदं हि सामानाधिकरण्यं सनादिन पुष्यगत पुंस्व दाराद्यगतभेदवत् व्युदस्यतीति भाव । प्रत्ययाय याधन्मापधर्त विरुद्धव्याविसवादगृहत्वसाधक्ये प्रचो प्रकृत्यव्याप्यत्वमाधनायापि योऽनीय इत्याह—एव प्रवृत्त्यादीति । ननु व्याकरणेन लक्षणं प्रवृत्तिप्रचयकल्पनया पन्थि वास्तव्यानि चान्वात्वायावत्, प्रवृत्त्या वस्तुन आप्त्यान विशेषणमन्तरेण न सम्भ-वति विशेषण किञ्चिद्वाच्य क्रियान्तरे निश्चितेऽपि कल्पित भवति यथा चतनवाचकप्रवृत्तिर्निश्चितिर्विद्यमानं लिङ्ग स्वन्देशादिनिमित्त परिगृह्य वस्तु प्रकाशयति बहिरस्मत्तापि तारादौ आन्तरं धमभेदमाश्रित्य ताराशब्दो बोधयति स्वार्थम् । रादौ चिर इत्याशयवस्तुनमपि 30 भेदे प्रकृत्यान्वाख्यायत एवं सत्यागवपि तन्मात्रानुपपत्तिं कापीति शङ्कते—नन्वेवमिति । व्याचष्टे—न वाख्येति ।

इतरथाऽर्थोपदेशमात्रं , अर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्याधरतश्च स्थानं तरीयन्त्यरहित्वादिभेदानन्तरीय-
 कत्वमित्येतेषु न, त्रियाव्युत्पत्त्यादिभेदेन व्याख्यानोपपत्तेः, तदर्थयति- उक्तं हीत्यादिज्ञापनेन- 'त्रियाकार-
 भेदेनेति, द्रव्यवदाश्रयवृत्ति स्वस्थापरस्तापना न्यमित्ति [१] द्वे शूये क्षयिणी चेत्यष्टौ द्वेया त्रियाभेता ,
 कारकभेदा कर्त्तादय पट्टौ वा कालोपायमहिता त एव पर्यायवचने घटकुटकुम्भादीना वाक्यान्तरे च,
 'स्थानियद्वादेशोऽनस्त्विधो' (पा० १-१-५६) इत्यस्य 'स्थान्यादेशगृह्यकत्वादादेशे स्थानियदनुदेश' १
 (महाभा० १-१-५६) 'गुरुगुरुपुत्रे वचित्तव्यमन्वरोच्छिष्टभोजनान् पादोपसङ्ग्रहणाच्च' (महाभा०
 १-१-५६ सूत्रे) इत्यादि, अथवाऽऽचार्येण त्रियाभेदेन दिवु श्रीडेल्यादि व्याख्यातमेव यावत् स वृक्ष
 इति गतार्थं , इहापीति सिद्धं व्याख्याय प्रदर्श्य प्रस्तुतं योनयति त्रियाकारभेताभ्यां पुष्पतीत्यादि यावत्
 रपुष्पमिति गताया व्याख्या, अथवाऽऽथा व्याख्या- उरोद्गातेत्यादि यान्त्रेदलक्षणाया इति व्याख्याया वा
 कथं वेदानुपपत्ति लिङ्गाद्यभेदेऽपीति सम्भत्स्यते, अथायमपरो व्याख्यायामागं-तद्यथा-अविवरणयोग-
 पदार्थेत्यादि यावत् वा कथं वाऽनुपपत्ति लिङ्गाद्यभेदेऽपीति, सोदाहरण एव व्याख्यानं तन्त्रार्थसङ्ग्रहा-
 दिभ्योऽधिगन्तव्यम्, इतश्च व्याख्या[ना]न् लिङ्गाद्यभिज्ञायतिरुपपद्यते, अनर्थार्थं शब्दप्रयोगेनापीत्यादि
 व्याख्यावृत्तिरेव शब्दोऽनेनाथ इति ह्युद्विग्न्याख्यानात् लिङ्गाद्यभेदोऽप्यथाधिगतितरभ्युपगतेवेति, तदर्थयति
 यथाह- 'वादिगभूरमी' ( ) त्यादिश्लोकोऽयमाचार्येण व्याख्याया यावद् दृष्ट्या वेति प्रथयेनैव, एव
 निरवशेषव्याख्येयविषयव्यापिता व्याख्याया प्रदर्शिता ।

15

**अत एव व्याकरण लक्ष्याधिगतये लक्षणम्, तस्माद्वाक्यकरणोध्ययने यत्न आस्थेय ,
 उक्तं हि-
 ॥ अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
 तत्त्वानामोद्य शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥' (वाक्यप० का० १ श्लोक १३) इति ।**

इतरथेति, विशेषणानामनुपादान इत्यर्थं, यच्च विशदं पुरस्कारेणैव वाचां प्रगतं तद तरेणोपशामम्भन इति भावः । अथ प्रत्याययि
 व्यामीति कथा शब्दप्रयोगादयथा शब्दोऽर्थापरतत्रो नाथमन्तरेण गच्छ प्रगतत तथं त्रिधादिभेदोपमन्तरणापि शब्दो न प्रवतत इति 20
 त्रिधादिभेदानन्तरीयक शब्द इत्याह-अर्थप्रत्यायनेति । प्रकारान्तरेणानुपपत्तिसम्भन त्वरीयोपशामिधानमनुपपत्तिसु-
 त्रियाव्युत्पत्त्यादीति । कारकभेदा इति, कर्त्तादिभेदेन वक्ष्येण त्रियाकारकर्त्तृत्वस्य भागिभायकशब्दा कारकत्वात्
 सप्तविधत्वं अन्विषत्सन्तु कारोपायमहितात् एव कर्त्तादय इति भावः । स्थानियद्वादेश इति, अन्विग्न्यादिभ्योऽनस्त्विति
 यमात्तोऽस्तिप्रत्यये, यद्यपि तत्त्वानामुपसङ्ग्रहस्य भन एति स्थाननायाव्याख्यां प्रामुख्यतीति सूत्रवच्यर्थं भाति तथापि स्थान्या
 ण्यो पृथक्त्वात् स्थानिकार्यमादक्ष न प्राप्रतीति अन्विग्न्या आवदय, अन्विग्नोऽन्यत्रान्यमपरिप्रापणम्, स द्विविध सामान्याति 2.
 वश विधायतिग, भाय एतान् यथा गुरुगुरुपुत्र इति-गुरुगुरुपुत्रे वचित्तव्यमितेति गुरा वत्कार्यं तद्गुरुपुत्रेऽन्विग्न्यादये
 एवमात्तभूतऽप्यपि स्थानिकार्यमादक्ष तन्वराणयानन्विधापिति प्रतियेव त्रियत तथा च विविधं स्थानिकार्यमादक्षोऽन्विग्न्याति
 अतिदक्षतात उच्छिष्टभोजन वादोपसङ्ग्रहणाय कर्त्तव्यत्वा गुरुपुत्रे गुरुकार्यमतिदक्षता इति विग्न्यादिना इति सूत्रमाभ्यामिषाय ।
 दिवु श्रीडेल्यादि, दिवु फादार्त्तादिगीपाव्यत्रहागमुत्तिस्तिमोदमदम्भप्रशान्तिगतिपु इति त्रिपुपावर्था द्वा । अत्रेऽप्युपलब्ध
 व्याख्येयत्वं । यान्त्रिकभूरिति, 'स्वगुणुपनाम्बप्रदिवनप्रयुक्तिरुले । लक्ष्यशब्दा त्रिया पुंसि गार्त्तात्र चिह्नोक्तम्' इत्यम 30
 रकोशे गोशब्दाया । अथ व्याकरणमिदं लक्ष्यशब्दव्यवस्थावारि प्रवृत्तिप्रत्यायिविभागान्तराणामन्विग्न्यारेण, तस्मात्तद्व्ययने

१ सि ६ पृथक्त्वात् स्थानियदति दश । २३ मि ६ वचित्तव्यमित्युच्छिष्टे ।

अत एवेत्यादि, व्याकरण हि लक्ष्याधिगतये लक्षणम्, कथ नाम शब्दादर्थे ज्ञानमविपरीत
 स्वादिति, तस्माद्वाचरणाध्ययने यत्र आस्थेय, उक्त हीत्यादि श्लोऋद्वय व्याकरणस्तनार्थ निदर्शयति वागादिपु
 गोशब्द एकोऽनेनार्थ, ण्कस्मिन् प्रथुवुप्रोदादिलक्षणेऽर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दोऽनेक [ ] प्रवृत्त इत्येवमादे
 5 प्रकाश्यस्वार्थस्य प्रकाशन व्याकरणम्, स्थावरजङ्गमानामिन् प्रकाशयाना सूर्ये, तथा न व्याकरणमन्तरेण
 वाच्यस्य सूत्रस्य ज्ञानम्, वाचकस्य च ज्ञानस्य य तद् शब्दकर्मको वाचमेव ब्रूते ह्मतिनल्पत्यादि
 तद्विषय च ज्ञान न मन्भवति, तच्च सर्वं व्याकरणज्ञो वेत्, तथा अर्थप्रवृत्तितत्त्वानामित्यादि, अर्था -
 अभिवेद्या, प्रवृत्तय - क्रिया पुरुषहितहेतव, अहितहेतव, तेषामुभयेषा तत्त्वानि स्वान्यविपरीतानि रूपाणि
 शब्दैरव ज्ञायन्ते, शब्दाना पुनस्तत्र[न] व्याकरणादृते ज्ञायते, अथवाऽर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वानि-यथासमे
 वैकस्यानन्तधमात्मविपरिणामा, तानि शब्दैर्ज्ञायन्ते, शब्दा व्याकरणेनेति, अथवाऽर्था -वर्णार्थकाममोक्ष
 10 तद्वेतव प्रवृत्तय, तासा तत्त्वानि-यथास्य साध्यसाधनभावा, इत्यादिव्याख्याविशेषेषु तद्विषयसम्यग्ज्ञा-
 नस्य शब्दा कारणानि, शब्दज्ञानस्य तु व्याकरणमिति ।

यद्युच्येत स्त्रीपुनपुसकव्यक्तीना विरुद्धाना पुष्यनक्षत्रतारार्थानामयुक्तमैकाधिकरण्य
 पुनर्वसू नक्षत्रमित्यादिसख्याविरोधादयुक्ते, विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तम्, इत्यादिवचनखे
 दोऽयमकस्मात् क्रियते त्वया, अभिजल्पो हि शब्दार्थ, म च शब्द एव, न लिङ्गादिविचार
 15 खेदेनार्थोऽसद्विषयत्वात्, स्वपुण्यविषयविचारखेदवत्, 'सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् रूपमेकी-
 कृत यदा । शब्दस्वार्थेन त शब्दमभिजल्प प्रचक्षते ॥' (वाक्यप० का० २ श्लो १३०)
 तयोरपृथग्गतत्वे रुढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव कचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थ
 रूपता शब्द प्रतिपन्न प्रचर्त्ते । शास्त्रे तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया ॥ (वा का २ श्लो

यन् कतव्य इत्याह-अत एवेति । व्याचष्टे-व्याकरण हीति, उच्योपायेन उच्येति न निपरीतहपत्त प्रकाशयति
 20 व्याकरणतत्त्वद्वेषेयमिति भाव । तस्मात्वाकश्लोऋद्वयमुपन्यस्यति-उक्त हीति । प्रथमकारिकाभावायमाचष्टे-वागादिष्विति,
 एष शब्दोऽनेनार्थ यथा वागादिसब्दा एकोऽर्थोऽनेन शब्दा यथा प्रथुवुप्रोदादयोऽर्थे घटकुटकुम्भादिशब्दो इत्येवमादीनां
 शब्दानां प्रकाशक व्याकरणमित्यर्थ । इत्याह-स्थावरेति । तथा वाच्यताचक्षुज्ञानमपि व्याकरणान्वेत्त्याह-तथा नेति,
 वाक्यार्थस्य पदार्थान् पदार्थस्य प्रवृत्तिप्रत्ययार्थान् विभज्य वाक्येभ्य पदानि पदेभ्यश्च प्रवृत्तिप्रत्ययान् विभज्य प्रवृत्त्यर्थे
 प्रवृत्ते प्रत्ययार्थे प्रत्ययस्य गति साधुत्वस्य व्याकरणेन उच्योपायेन बोध्यते तद्वारेण च पदार्थे पदस्य वाक्यार्थे च वाक्यस्य शक्ति
 25 साधुत्व सुप्रवृत्तिमिति भाव । शब्दकर्म इति, शब्द कर्म कारक येषां ते शब्दकर्मस्य ह्यसतिजन्मत्वादेव ह्यसतनल्पन
 क्रियायामेव धान्तवो वतन्त । द्वितीया कारिका व्याचष्टे-अथप्रवृत्तीति, अर्थप्रजायकत्वं साध्यसाधुत्वादानां धर्मावर्गसाध
 नत्वेति भाव । तद्वारम्भाच्च तस्यैव भागो नाम्यभेदाशयेना-स्वायेति, स्वतरेभ्यो व्याहृतानीत्यर्थ, सर्वो हि व्यवहार शब्द
 मूल- नातुकार्य शब्द कथिहावदसुं ज्ञानेतीति भाव । ननु एतावता विमायात् व्याकरणस्य शब्दस्वरूपनोधस्य धोत्रेन्द्रियानेव
 भावात्त आह-शब्दानामिति, एतानां तत्त्वं-अत्रैकस्य साधुत्व यथार्थबोधकत्वं वा तस्यावबोधो-निष्पन्न व्याकरणादेव
 30 भवति न धोत्राभ्य इति भाव । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-अथवेति, अर्थगता येऽनन्ता धर्मास्तद्वबोध शब्दैरिति भाव ।
 व्याख्यानान्तरेण-अथवेति धर्मादीनां तत्प्रतीनाच्च कारकाणामविषयवर्थापेक्षान् शब्दाधीनमिति भाव । अथ पुष्यो नक्षत्र
 तारा वेद्यादौ पुष्यस्य धीनपुनरुत्थितानामानाधिकरण्या पुनर्यम् नक्षत्रमित्यादि विवचनान्तरेण-तस्यैवचनान्तेन च सामानाधिकरण्या
 तद्विषय विज्ञानसाधुत्वमिति यदुच्यते तदकस्मात् खेद एवात् निरूपयति-यद्युच्येनेति । व्याचष्टे-स्त्रीपुनपुसकेति, एवम् ।

१३२) दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामथमभिधेयत्वेनोपगृह्य तत्र न्यग्भूतस्वदाच्छिर्बुद्धौ परिप्लुप्तमानोऽयमित्यमनेन शब्देनोच्यत इत्यान्तरो विज्ञानलक्षण शब्दात्मा श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्वन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतुः, सोऽभिज्ञानाभिधेयाकारपरिग्राही बाह्याच्छब्दादन्य इति भर्तृहर्यादिमतम् ।

यदप्युच्येतेत्यादि, स्त्रीपुनपुमरुच्यत्तीना निर्द्धाना पुष्यनञत्रतारार्थानामयुक्तमैकाधिकरण्यम् पुनर्वसु नक्षत्रमित्यादिसख्याविरोधान्युक्तेर्विज्ञानमपि तद्विषयमयुक्तमित्यादिवचनरोदोऽयमस्मात् प्रियते ६ त्वया, किं कारणं? अभिनवो हि शब्दार्थं, हिगन्दो यस्मादर्थे, शब्दार्थस्याभिनल्पतान्न लिङ्गादिविचारसेदेनार्थं, असद्विषयत्वात्, रपुष्पप्रियपरिचारखेत्वात्, स्यामत कोऽसावभिनल्प इत्यत्रोच्यते—स च शब्द एव, स चाभिनल्प शब्द एव, कथमित्तिचेदुच्यते—‘सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्’ (पा० वा० २ श्लो० १३०) इति श्लोकः, योऽर्थं सोऽयं शब्दो घट इत्यभेदोपचारमन्वधाद्यदा शब्दस्वरूपमर्थेनैकीकृतं भवति तदा, यथे द्रवश्च द्रव इती द्रव द्वाद्यप्रत्यभ्यार्थानभिज्ञोऽपि इ द्रव द्रव इत्युपापनगोपालादिमर्थं 10 प्रत्याययन् दृश्यते सोऽनैकीभूत शब्द एवाभिनल्प इत्युच्यते [तयोरेष्टयगात्मत्वे रुढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूप प्रायायेनावतिष्ठते ॥ वा० वा० २ श्लो १३१] एव शब्दाथयो क्षीरोदस्त्वत् अष्टयगात्मत्वम्, तयोरेष्टयगात्मत्वे सति अन्यभिचारिणि—अन्योऽन्याविनाभावित्वेऽपि रूढिवशादेव किञ्चिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते शब्दरूपमर्थरूप वा, यथा लौकिका अर्थप्रधाना, शब्दा शब्दप्रधाना इति, तमर्थं प्रविभागेन दर्शयति—‘लोकेऽर्थरूपतामिति, श्लोको गतार्थं [लोकेऽथरूपता शब्द प्रतिपन्न प्रवर्तते । शाब्दे 15 त्त्वमथरूपत प्रविभक्त निरक्षया ॥ वा० वा० २ श्लो १३०] अग्निमानवेत्युक्ते लोके दहनादिलक्षणेऽर्थे सम्प्रत्ययो न शब्दे, शाब्दे तु ‘स्त्रीभ्यो ङ्’ (पा० ४-१-१२०) इति स्त्रीवाचकेषु सार्थकेषु शब्देषु, ‘भुनो कौटिल्ये’ इत्येवमादिपर्येष्वेव सम्प्रत्ययः, तत्रारण्या—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानादिदर्शनेन

अथासवरूपमागत शब्द एव स्वरूपभण शब्दस्य वाच्यं, न त्वन्मत्था च सस्त्वानप्रसवादिङ्गस्वरूपविचारद्वारेण सामानाधिकरण्यापत्त्यनुपपत्तिप्रमाणं केवलं अथ एव तद्विचारस्यामद्विषयत्वापि भर्तृहरिमतनाह—अभिज्ञानो हीति । शब्दस्याभिज्ञानरूपतामाह—स च शब्द एवेति । तत्र हरिकारिणामुप बस्यति—सोऽयमित्ति, सोऽथाऽयं शब्द एव कोऽयमयं ? गौरिति, किंनामार्थं ? गौरिति व्यवहारदर्शनादप्यासेन परार्थसंरुम्माच्छादितं सत् बर्देष्टीष्टमित्ति प्रत्याच्यते तदाऽभिनल्प शब्द उच्यते इति तदर्थं । अमद्विषयत्वस्योपस्थाप्य दृष्टान्तमाह—यथे द्रव इति, इन्द्रचन्द्रादौरेष्याप्रत्ययतयाऽनभिज्ञोऽपि गोपालादाविन्द्रचन्द्राभ्यां सैनैकीकृत्य शब्दरूपतया गोपालार्थं जानातीति अतद्विषयत्व स्फुमेति भावः । यदा शब्दार्थयोरेष्यासेनैकरूपत्वेऽप्यभिचारिणि रूढिवशात् क्वचिन्ऽथरूपता प्रतिपन्न शब्दाऽयं गौरित्यथप्राधान्येन प्रवर्तते क्वचिच शाब्दे शब्दप्रधान क्वचिचाप्यप्रधानं प्रवर्तते 25 त इत्याह—एव शब्दाथयोरिति । विष्णुशब्दविभागस्य दृष्टान्तमाह—अग्निमानयेति, गेने हि वस्तुवोधनाय शब्दं प्रयुज्यते स शब्दं क्रियामु न साचनत्वं प्राप्नोति अर्थप्रत्यायनार्थेन परमत्त्वापत्ति भावः । एवमेव स्त्रीभ्यो ङ् भुनो कौटिल्ये इत्यादावपि क्त्वानुनादिशब्दा अर्थपर एव एतावन्तु विभेय स्त्रीशब्देन स्त्रीवाचका शब्दा गृह्यन्ते, इत्यादिरूपार्थे त्वादिप्रत्ययान्मन्वान्, भुनादिशब्दस्य तु क्वाटिन्त्यर्थ एव वाच्यं स्त्रीशब्दस्तु न त्वादिनाथेभाग् प्रादुर्गच्छित्तत्वेन सशान्दान् प्रादुर्गच्छित्तत्वेन मोगस्थसञ्ज्ञिप्रत्यायनमात्रार्थेन परतत्त्वादिवाप्येनाह—शाब्दे त्विति, न्यासरणशाब्दे त्वित्यत्र । अभिनल्परूपशब्दस्य चाप्य- 30 शब्दविलम्बणस्य स्वरूपमदर्शयति हरिगम्भनम्—दर्शनोत्प्रेक्षाभ्यामित्ति, आगमेन तदनुगुणेन तर्केण केचिथं, उच्यतेमाणा

पुरुषस्योत्प्रेक्षया वाऽर्थमभिप्रेक्ष्यतेनोपगृह्य-पूर्वोपचन्द्रादिनाम् साकारं तत्र न्यम्भूतम्वशक्ति-अस्वतःश्रीह-
ताभिधानसामर्थ्यं बुद्धौ परिप्लवमानोऽयमित्थमनेन शब्दोच्यत इत्यान्तरो विशालदण्डेण गन्धता
श्रुत्यन्तरस्य बाह्यस्य ध्यायामन्तरस्य प्रवृत्तौ हेतु-उयापर, सोऽभिनन्नाभिधेयानास्परिमाही वाशाच्छ-
ब्दादन्य इति भट्टहर्षादिमतम् ।

- ७ वसुरातस्य भट्टहर्षुपाध्यायस्य मतन्तु स च स्वरूपानुगतपरूपमन्तरविभागेन सन्निवेश
यति, 'अशक्ते सर्वशक्तेश्च शब्दरेव प्रकल्पिता । एकस्यार्थस्य नियता क्रियाद्विपरिकल्पना ॥'
(वाक्यप० का० २ श्लो० १३३) इहकमेवार्थस्तु एकस्या पचनाप्रस्थायामेकस्मिन् मुहूर्त्तार्था
काले बहुभिर्नृत्तुभिर्व्युगपदेकेन वा पर्यायेण यत्रोच्येत विरुद्धम, तद्यथा-ओदन पचति, पाक
ओदनस्य, पाक निवर्त्तयति, करोति निर्वृत्ति पाकस्य, तत्र यदि अर्थस्तु शब्देनोच्येत तर्हि
१० विरोधात् कथमोदनस्यैकस्य व्युगपत् क्रमेण वा कर्मत्व सम्प्रतिपत् पाक निर्वर्त्तयति पाकस्य
निर्वृत्तिं करोतीति कस्य शेषरूपस्य च पाकस्य ? तस्माद्विद्यमाना वा शब्दस्यैव शक्तयः
बुद्ध्या बाह्यार्थनिरपेक्ष समध्यारोप्यन्ते सप्रशक्तियोगे वाऽर्थावैवाच्छब्दप्रयोगस्य शब्द
प्रतिनियतमेवार्थं प्रनाशयति, तत्राशक्तिपक्षे वस्तुगता शक्तिप्रयोजिता शब्दप्रयोगस्य, सपुण्य
वदसत्त्वात्, न ह्यस्यास्तुविषयाभ्या सन्निधानासन्निधानाभ्या त्रिभिर्द्विपि प्रयोजनमस्ति प्रयो
१० जने सति प्रयोग स्यात्, तस्यामसत्यामपि बाह्यार्थशक्तौ मत्वक्षे सम्भवत्येव शब्दप्रयोग,
योग्यशब्दनियन्धना हि विपक्षा अनपेक्ष्यार्थगतशब्द बुद्धौ शक्तिमध्यारोपयति ।

(वसुरातस्येति) वसुरातस्य भट्टहर्षुपाध्यायस्य मत तु-स च स्वरूपानुगतेत्यादि, स च-अभिनन्स्य

स्वरूपानुगतमपरूपमन्तरविभागेन सन्निवेशयतीति सत्यपि बाह्योऽर्थे तन्निरपेक्ष म्यातध्यमभिजल्पस्य प्रदर्श-
यितुमाह-[अ]गते नैवैशैक्षे (वाक्यप० वा० २ श्लो० १३३) तादि, या एता गतिस्थितिउत्पत्तिवि-

- २० न्तनादयो धातुनाच्या क्रिया बाह्याशक्त्यभिमतता तद्वान्तोयाह्योऽर्थाऽस्तु अशक्तिरेव वा, द्वयोरपि शक्ति-
मदशक्तिपक्षयोस्ता क्रियादिशक्तयो नियता एव, जल्पनादि मनुष्यादीनामेव, सर्पणप्रयनाद्या मर्षशतुना

शब्दा नार्थस्य वाक्ता किन्तु योऽर्थं स शब्द य शब्द सोऽर्थ इति शान्तरथेनो ताणात्मादाच्छादितपर्यायस्त्वोऽभिनन्पना
मातेभ्योऽभिव्यक्त्य आन्तर गन्धो वाक्चन्द्र अपमत्र रशोऽ एतद्गजकत्वादव प्रयोऽर्थाऽर्थविरहाया करणव्यापारप्रभवान्
शब्दान् प्रमुञ्च एतस्य शक्तस्य शक्तिरत गन्धस्य ध्यानमात्र एव प्रत्यायप्रत्यायकत्वन्तु यौद्धान्तार्थकारेव यौद्धान्तस्य
२५ यौद्धान्त अर्थात्प्रत्यक्षरुपात्मादात्माद्वारिणि भट्टहरीमनामिति भावः । तद्व्युत्पत्तिस्य मतमुपनिर्भावित-वसुरातस्येति ।
तमत् विशदीकरोति-न चेति, अत्रिकल्पव्यवहृष शब्द शान्तोऽयम्यरूपममेदेन सन्निवेशयति यतोऽत एव स्वभावात्मात्वापित
एव शान्तार्थे नाप्येव पृथक् तस्य गतिरस्ति यथा न शब्दरेवार्था विधीयते क्रियाहपतया शिद्धरूपतया वा तथैव तेषाम्भ्यापित
द्वायार्थनिरपेक्षाऽभिजल्पस्य गतिरिति भावः । एतोऽथा हरिकारिण्या दर्शयति अशक्तैरेति शक्तिरभिप्रायसात्पठे-या एता
इति, अर्थे क्रियाशक्तिरूप गतिशक्तिमान् शक्तिरहितो क्लृप्तग्राय । अशक्तिरेव चेति, अर्थेव गतिमा वा भवतिवर्षे । नियतत्वमेव
३० दायति-जल्पनातीति, मनुष्यादीनामेव तत्र नैक्ये सत्पणादा सपस प्रनादा धातुनाऽस्तिवर्षे । एता क्रिया अर्थस्य शब्द

१ सि क्ष हे गतेऽपीत्यादि । ० सि क्ष छ हे रूपन्तर० । ३ सि छ सर्वे शक्तेऽर्थे ० × × ह छ

४ सि हे गतिस्थितिशक्तियविव्यादिषा० । ५ सि तद्वावती ।

शब्दो युज्यते, प्रथुबुभ्रागर्थेन घटशब्द, तस्माद्द्वारण्यार्थात् सिद्धान् पश्चाद्भवति शब्द, अनुपादस्य पश्चादर्थत्वान्, सिद्धेऽर्थे पश्चात् शब्देनार्थस्य योगोऽनुस्यूय, यथारूपमित्यादि, अथवाऽनुस्यूयो-योगो यथार्थोऽनुशब्द यथारूप-यथाद्रूप यथारूपम्-अनुस्यूय यथा युज्यते तथैत्यर्थ, कथं च युज्यत इत्य-
 प्राह-तथा हि स इत्यादि तेन हि प्रकारेणासौ योगमर्हति योग्यं शब्द, तमर्थं प्रत्याययिष्यामीति प्रयोग-
 दर्शनात् तस्यार्थस्य वाचकत्वोपेत इत्यर्थ, यो ह्यर्थस्यानाचक स नानुरूपो न योग्य इत्युक्तं भवति त्वयैव, ७
 यस्मादर्थनियमना नियन्त्रा, हितात्[स्य]हेतुवर्धत्वात्, इतरथेति, अर्थप्रत्यायनादहेतु वचनस्य प्रवृत्त्यसम्भ-
 वात्, न हि शब्द इत्यादि, शब्दो हि समीभ्रित[प्रत्याय्य]प्रत्यायनसम्प्रयोगो वस्तुमित्येते-न ह्यनामृष्टप्रत्या-
 य्यप्रत्यायनभावात्, विवक्षयाध्यायमन्तरेणासम्भवात्-न च नियन्त्रामात्रेणेत्यादि, स च शब्दो विवक्षितेऽनु-
 रूपेऽर्थे प्रयुक्त श्रोत्रबुद्धौ ता ता शक्तिमाधातु शक्नोति, नायथा, शब्द[स्य]गमस्य च शक्ति शननात्
 शक्नोति वक्तुं शब्द, शक्यते वक्तुमर्थं इति । 10

एवञ्चानेन दृष्टचनेन पलायमानस्यापि ते बाह्यवस्तुसद्भावोऽनतिक्रमणीय प्रतिपाद्यते
 चलात्, अत स्त्रीपुनपुसकैकद्विवहुत्वकर्त्तादिविशेषलक्षणा शक्य परिगृहीता एव त्वया,
 अस्मत्तत्रदेव च विशेषणस्वरूपप्रवृत्त्या विना न कश्चिच्छक्तिमानन्य किन्तु विशेषा एव
 विशेषेणास्मदमीष्टा शक्य इति यद्युच्यते त्वया, उच्यता को वारयति ? ताश्च स्वार्थसत्य
 शक्यो विशेषरूपेण विशेषा एव, तासाञ्च तेषु तेषु प्रवृत्तियस्तुपु स्त्रीत्वादिषु विपक्षैः 15
 व्यञ्जिका ।

एवञ्चानेनेत्यादि, सोऽयमित्यभिसम्बन्धादित्यादि प्रेक्षम्याशक्ते सचशक्तेरिति विरहस्य त्वदीयमेव
 व[च]न पलायमानस्यापि ते बाह्यवस्तुसद्भावमनतिक्रमणीय प्रतिपाद्यति चलात्-तदनिच्छतोऽपि

प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-सिद्धेऽर्थे इति, प्राह सिद्धार्थस्य शब्देन सम्प्रयोगोऽनुस्यूयो भवति नासिद्धम्याधमेति भाव । प्रका-
 रातरेणैव-अथ वेति, अत्र पक्षेऽनुपादो यथापर्याय अनुस्यूय-यथारूपमित्यर्थ, एतत् यथा युज्यते तथाह्य शब्द 20
 श्लोकं भवति तत्र कथं युज्यते इत्यप्राह-तेन हीति, तदर्थमाचक च प्रकारेणासौ शब्द तेन सह वाच्यवाचकभाव
 श्रमण योगमर्हति, तदर्थवाचकत्वेन त्वगौ शब्दो न तेन योगमर्हतीति भाव । तेन प्रकारेण योग्यं हेतुनाह-
 यस्मादर्थेति, विवक्षापूर्विका शब्दप्रवृत्तिविक्रमा चार्थनियमना न ह्यथप्रत्यायनव्यतिरेकण शब्दप्रयोगसाक्षि किमपि प्रयोग
 नम् तस्माच्छब्दोऽन्वय प्रत्यायकोऽर्थस्य प्रत्याय्य इत्यन्यमभ्युपगमन्त्वयमेव न हि शब्दार्थयो प्रत्याय्यप्रत्यायकभावभावोऽर्थ
 विवक्षा तद्वारेण शब्दप्रयोगो वा गक्यते कर्तुम् तस्मात् विवक्षितार्थानुरूपेण प्रयुक्त शब्द श्रोतरि तथाभिर्भा गच्छि गमयति मा 25
 च शक्ति शब्देऽर्थं चान्ते यत् शब्दोऽर्थ वस्तुमीडेन शब्दे गच्छि रन्ति अन्वय शक्यते वस्तु शब्देनतोऽर्थेऽस्ति शक्तिरिति
 भाव । शब्दो हीति, निश्चितवाच्यवाचकभाव शब्दोऽर्थं वस्तुमित्येत्यर्थ । वाच्यवाचकभावसम्बन्धव्यतिरेकण विवक्षामाना
 द्रुमुमर्षो न गक्यत इत्याह-न चेति । शब्दार्थयो शक्तिमाह-स चेति । तदेव साम्यप्रवृत्तिवर्धनविवक्षान्वचनेन बाह्य
 वस्तुसद्भाव निरूप्य तस्यैव वचनातरेण तत्सद्भावानभ्युपगमापत्तिमुपदर्शयति-एवञ्चानेनेति । किं तद्वचनमित्यप्राह-सोऽय-
 मितितीति । तत्कथं वचनमवमनतिक्रमणीय प्रतिपाद्यतीति तु प्रागुक्तप्रत्यये, तदिदं सम्बन्धामनेयादिनेति ध्येयम् । अर्थे 30

१ सि क्ष डे छा मोनानुरूप यथापर्यायदित्यादि । २ सि क्ष डे प्रक्रमगतने ।

धरणिस्त्रिभृगालिहापलायनत्, अत श्रीपुनपुसनेकद्विनहृत्कर्त्तादिविशेषलक्षणा शक्त्य परिगृहीता एव त्वयेति, इतश्च—अस्मत्तद्वयं चेत्यादि तद्वचनादेयास्यार्थस्यावियमाना शक्तयोऽध्यारोप्यन्त इति विव ल्पोत्थापनासम्भवं शक्तिमतोऽन्यस्य वयमपि नून—या सा विशेष[र]णा स्वरूपप्रवृत्ति तया विना न कश्चिच्छक्तिमानामाय, किन्तु विशेषा एव विशेषेणास्मदमीष्टा शक्त्य इति यद्युच्यते त्वयोच्यता को वारयति ? ताश्च स्वाथसत्य—स्वेन रूपेण मन्ति शक्तयो विशेषरूपेण—श्रीपुनपुसकादिभावेन शक्त्यन्तर-व्योवृत्तरूपा विशेषा एव—उक्तमाना मन्तीत्यर्थ, तामाञ्च—शक्तीना तेषु तेषु प्रवृत्तिप्रसुतुपु स्त्रीत्वादिपु विप्रभैव व्यञ्जिका—विप्रक्षया व्यज्यन्ते प्रकाशयते सत्य एव शब्दप्रयोगेण, मैव हि विवक्षा तदस्तदी तद-मियादीन् मतो विशेषानभिष्व[न]नीत्यर्थ, वा विप्रभा ? पञ्चमिच्छा ।

सैव ता ता शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि, पश्चात् प्रयोगात्

- 10 श्रोतृबुद्धौ, वक्त्रभिप्रायार्थग्रहणप्रयतनात्, अत्र प्रयोग शब्दनिरपेक्षैव विप्रक्षाध्यारोप्या श क्तिरर्थ, प्रत्याय्यत्वात्, य प्रत्याय्य शब्दनिरपेक्ष एव सिद्ध, अभिजल्पार्थार्थावयवत्, यथा तत्रप्रयुक्तस्याभिजल्पशब्दस्याभिधेयोऽर्थ समुदाय स च प्रत्याय्योऽत्रयवार्थाभ्या समुदा-यार्थप्रतिपत्तेरत्रयवार्थप्रतिपत्तिपृथक्त्वात्, मा भूद्विवक्षाप्रयोगयोरानर्थक्यमिति तावदभ्युपग न्तव्यौ खपुष्पत्रैलक्षणेन शब्दनिरपेक्षौ शक्त्याख्यौ त्वया, प्रत्याय्यत्वात् तथा शक्त्याख्योऽर्थ, 15 इतरथाऽभिजल्पशब्दत्रैयर्थ्यं स्यात् ।

(सैवेति) सैव ता ता शक्तिमर्थगतशब्दमनपेक्ष्य सिद्धामध्यारोपयति प्रागात्मनि—वत्तरि, पश्चात्

प्रयोगाच्छ्रोतृबुद्धौ, नासती, वक्त्रभिप्रायग्रहणार्थप्रयतनात्—पुमानयमनेन विवक्षित, स्वीय, नेतरे इत्या

परिगृहीत चना अप्यर्थगता शक्त्य परिगृहीता एव तथा चाभिजल्पो हि श्रुतार्थं स च शब्द एव तस्मात्त्र लिङ्गादिविचारधे वनाथं, अन्वयप्रत्ययान् यपुष्पविषयविचारलेखद्वयद्विद्यादिवानमयुष्पभवति दर्शयति—अत इति । लिङ्गस्यत्यादयोऽपि शक्त्य

- १० सोऽप्यमिति सर्वनामप्रत्ययमशयोक्त्यव्यवृत्तता तदभिजातमवा, तत्र त्वयाऽर्थं शक्तिर्नाभ्युपगम्यते यतोऽध्यारोप उच्यते अन्वय तदप्यर्थयोग्योऽन्यत्रत्येनासत्त्वान्न स शक्तिमानिति शक्तिमताऽयस्यार्थसंगमना वयमपि नून इत्याह—तद्वचनादेवेति । तर्हि तत्र मतं शक्तिमान् क इत्याह—या सा इति, प्रत्यतमाना विशेषा एव शक्तमना न ततोऽय वयनार्थं शक्तिमान्, एवमेव यदि त्वयाप्युच्यत तर्हि न विवक्षामह इति भाव । ताऽविशेषरूपा गनय स्वेन रूपेण लिङ्गस्यत्यादिरूपेण शक्त्य तद्व्याहृतरूपेण च निषयीष्टा मन्तीत्याह—ताश्च स्वाथसत्य इति, ताश्च शक्त्य स्वाथेन रूपेण—विप्रक्षयेण खला—विद्यमानविशेषा शक्त्य १५ न्तरव्याहृतरूपा इत्यर्थ । श्रीपुनपुसकादिपु कश्चिच्चाव्यारवागे हतुमा—तासाञ्च शक्तीनामिति । तदस्ती तदमित्यादौ तट पार्थे विद्यमानानपि व्यापिशेषोपात्त प्रतिनियततया व्यरस्थापयति विवेकेत भाव । विवभाया विशपाभिव्यन्तत्वेव निरूपयति—सैव ता तामिति । अथो हि शब्दमनपेक्ष्य त्वत् सिद्ध तदिदसम्भवं चनननार्थसिद्धेशक्तत्वात् लिङ्गादिसक्तयोऽपि वस्तुपु शब्दमनपेक्ष्य सिद्धा तत्र प्रवृत्ता परमार्थोपनेच्छायां सयां स्वयं प्रथम श्रीपुनपुसकाद्यन्वयतमशक्ति वस्तुगत शब्दमनपेक्षया नारापयति स्वामि न्वमित्यु तज्ज्ञानस्य शब्दव्यतिरेकेणापि सम्भवात् तत तट पुमानित्यादिशब्द ३० प्रयुक्तं श्रोतापि तत्रप्रयोग निगम्य स्वात्मनि तच्छक्तिमध्यारोपयति अननाभिप्रायणासौ तट इति प्रयोगं कृतवानिति वक्त्रभिप्रायग्रहणप्रवृत्तत्वादिनि व्याचष्टे—सैव ता ता शक्तिमिति । स्वामिप्रायानुसारेण आत्र स्वयं स्वात्मन्यथान

घनयबुद्धिव्यवस्थानेन, अत्र प्रयोग शब्दनिर्देशेन विवक्षाध्यारोप्या शक्तिरर्थ इति प्रतिज्ञा, प्रत्याग्यत्वात् प्रत्यायवेन घनत्रा श्रोतरि प्रत्याघातान् प्रत्याप्यत्व शक्त्याग्यम्यार्थस्य सिद्धमेव, य प्रत्याप्य [स] शब्दनिर्देश एव सिद्धोऽभिनव्यार्थार्थानयनवत्, यथा त्वत्प्रयुक्तस्याभिनवशब्दस्याभिधेयोऽय ममुदाय, आभिसुग्येन जस्योऽभिनवत् तदिदसम्भवात्मन एकीभावात् त्वया शब्दार्थयोर्भुत्वादित, स च प्रत्याप्योऽन्यवार्थार्थभ्याम्-अभिज्ञादर्थेन जल्पशब्दार्थेन च, आभिसुग्येन जस्योऽभिनवत् इति, समुदायाधप्रतिपत्तेरन्यवार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात्, मा भूद्विप्रयोगयो त्वदीययोरानर्थक्यमिति तावत्भ्युपगतव्यौ रमुपपन्नैः शब्देन शब्दनिर्देशौ शक्त्याग्यो त्वया प्रत्याग्यत्वात्, तथा शक्त्याग्योऽर्थ, इतरथाऽभिनवत्प्राप्तयेयर्थं स्यादिति ।

निश्चयात्

प्रयोजकत्वाच्चास्या अशक्तिपक्षोक्तमितोमुख युक्तिजात विपरिपत्ते, सर्वाशक्तिपक्षेऽपि वाऽस्मन्मतमेवेत्येते त्वया, अर्थार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य, व्युत्पत्तिता शब्देनानादेयामव्यतिकीर्णाभिनवशब्दवाच्या ता ता शक्तिं विशिष्टामेवोपादाय शब्दा प्रयुग्यतेऽभिन्नलिङ्गसख्यादिविशिष्टैकशक्तिविषयनियता, लिङ्गादिभिन्नमामानाधिकरण्यक्रियाया व्यति करापत्ते ।

प्रयोजकत्वत्वाच्चास्या इत्यादि, यदुक्तं त्वया तत्राशक्तिपक्षे यस्तुगता शक्तिप्रयोजिका, न हि ।

तस्या यस्तुविषयाभ्या सन्निधानासन्निधानाभ्या निश्चिदपि प्रयोनमस्तीति, तदिदमितोमुख युक्तिजात विपरिपत्ते, शक्तेरेव विवक्षासीनत्वात् प्रयोनत्वात्, एतावदाशक्तिपक्षोऽस्मन्मतमिदं सव्यवधाना-

शब्दनिर्देशे ऽभिज्ञादिमवबुद्धा शब्दनिर्देशेऽस्त्यव्यवस्थाप्रयोजकान् वचनतुगीयत इत्याख्यान प्रयोग दर्शयत-अत्र प्रयोग इति, शब्दापेक्षारहितं विषयामिति परत्र वाऽप्यारोपयितुं योग्या अपुनपुंसकालिङ्गितरेवाथ इति प्रतिज्ञाया । हेतुमाह-प्रत्याप्यत्वादिति, प्रत्यापयितुं योग्या प्रत्याप्या-धोतुर्गोप विधापयितुं योग्यवर्थं वक्त्रा श्रोतरि प्रत्याग्यते शक्तिरिति प्रत्याप्येति वा तदर्थं । व्याप्तिं दर्शयति-य प्रत्याप्य इति । दधान्तमाह-अभिज्ञत्वमिति, अभिज्ञत्वमप्याथाऽभिज्ञत्वात्, अथावेता वयवौ अथावयवौ, अभिज्ञत्वमप्याप्याप्यावयवौ अभिनवत्वाप्याप्यावयवौ तन्त् अभिनवशब्दवाच्यशब्दार्थेऽभिनवप्रतिपत्तिरुक्ता वयवव्यतिरेकस्य । असुमेतार्थं विदधति-यथेति, इदं तदिदि सधनामप्रत्ययमद्योग्यं वस्तु शब्दार्थयोरेकीभाव, अर्थस्याभिसुग्येन शब्दस्य जल्पनात्, स चैकीभावात् प्रत्यापयितुं योग्यं समुदायशब्दार्थं वात्, स चावयववाप्या भवति न हि अभिज्ञादर्थं जल्पशब्दार्थविज्ञायाभिनवपदार्थार्थं विज्ञानुभूति अवयवमिति अभिज्ञादर्थं, स इति जल्पशब्दार्थं, अवयव स शब्द इति अर्थं शब्द सोऽर्थ इति वाऽवयवार्थं विज्ञात एकीकरणरूपोऽभिज्ञत्वशब्दार्थं प्रतीयते तत्र यदि अवयवशब्दस्यै क्वचि उक्तिर्न स्याताहं समुदायवाचकत्वेनाभिज्ञत्वशब्दस्य निवृत्ताप्रयोगो न भवेताम्, आनर्थक्यत्वात्, तन्मा भूदिति तयो शक्तिरभ्युपेया सा च शब्दनिर्देशेऽवेति भाव स्यादिति प्रतिज्ञाति । एक शक्तिव्यापारस्य च विवक्षाप्रयोगो न भवेतामित्यभिपत्ते-प्रयोजकत्वाच्चेति । एकीकरणत्वात् प्राह शब्दस्य नाथन सम्बन्ध अन्वयैकीकरणस्यानुपपत्ते, अर्थप्रत्यायनान्तरमेवार्थानां गवादीनामात्मस्य शब्दस्य हि समारोपकल्पना भवतीति शक्त्याख्यम्यार्थम्याध्याप्ये प्रयोजकत्वात्तस्याप्रयोजकत्वात्पनमयुक्तमिति ध्याकोरोति-यदुक्तं त्वयेति, तदिदमितोमुखमिति, त्वदीयनिर्देशेण मद्रुपवादित्वात् शब्दनिर्देशशक्तिप्रयापक्युक्तम निवृत्तवतीति भाव । हेतुमाह-शक्तेरेवेति, शब्दनिर्देशेऽभ्याग्येर्भुत्वाप्यितौ द्वय शब्द एतच्छक्तियोग्य इति योग्यशब्द निवृत्तना विवक्षा सन्निवयेन यहिद्विभिन्नविशिष्टशब्दप्रयोगश्च सम्भवतीति भाव । तद्वचनार्थं मन्वयसिद्धिरित्येतदशक्तिपक्षे प्रतिपादितमित्युपपन्नवति-यर्थं तापदिति । एकाशक्तिपक्षेऽपि तद्विदर्शयति-सर्वशक्तिपक्षे वेति । अर्थान्त्यर्थो हि शब्द

चेन नास्ति, सर्वशक्तिपक्षेऽपि वाऽस्मत्तमेनेत्यते त्वया, कस्मात्? अर्थात्त्राच्छब्दप्रयोगस्य, व्यपक्षि
 त्[ग]मित्यादिना, व्यपक्षिता शब्देनानादेयामव्यतितीणामनन्यशब्दाच्चा ता ता शक्ति-स्त्रीपुनपुमवादिना
 शक्त्यन्तरव्यावृत्त्या विवभिता विशिष्टमेवोप[ग]दाय स्वविषयनियता शब्दा प्रयुज्यन्तेऽभिन्नलिङ्गसख्यादि
 विशिष्टैकशक्तिविषयनियता, किं कारणं? लिङ्गादिभिन्नसामानाधिकरण्यक्रियाया व्यतिररापत्ते, उक्त प्रा-
 5 'तारापुच्यनक्षत्राणा स्त्रीपुनपुमज्ञाना व्यतिररेण प्रयोगोऽपशब्द' इति, अयञ्च सर्वशक्तिपक्ष ।

परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरवाद एवायम्, एकैकद्रव्यानन्तपर्यायत्वात्, अह हि त्वयैव
 सह विरुध्ये, न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोध ? यस्तु विषयोद्गाह इहैकमेवार्थं
 स्वित्यादियात्रच्छेपरूपत्वञ्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा शक्तय इत्यादिना भावयित्वा
 तदुपसहारेऽभिहितं तस्मादुभयोरपि पक्षयोरित्यादि सम्भवतीति, एतन्नातिसम्यक् प्रत्यपेक्षित
 10 स्वार्थम्, सर्वस्यास्योदाहृतस्यार्थस्याविरुद्धैकार्थत्वात् ।

(परमार्थतस्त्विति) परमार्थतस्तु वादपरमेश्वरवाद एवायम्, कस्मात्? एकैकद्रव्यानन्तपर्या
 यत्वादस्मत्तमेन, अह हि त्वयैव सह विरुध्ये, न वादपरमेश्वरेण, तेन च सह को विरोध ? तस्य हि
 मतमेकैक द्रव्यमनन्तपर्यायम्, सापेक्षनिरपेक्षाश्च परिणामा पर्याया शक्तय इत्युच्यन्ते, द्रव्याणि चान्योऽ-
 न्यानुगतशक्तित्वात् सर्वशक्तिनि, यथाह-अण्णोणानुगताण इम च त व त्ति विहयणमयुत्त । जह दुद्ध
 15 पाणियाण जावत विससपञ्जाया' (समति का० १ श्लो ४७) यैस्तु विषयोद्गाह इत्यादि, अशक्ते
 सर्वशक्तेरेत्येतस्या कारिकाया विषय शब्दोत्थापिता क्रियादिविरूपना इत्येतस्यार्थस्य निदर्शनायमुद्गा
 हते-विरुद्धैर्भेद्युत्तमित्याभिधीयत इत्यादि स एव च प्रथ प्रत्युच्चार्य, इहैकमेवार्थवस्तित्यादि वाचच्छेप
 रूपत्वञ्च पाकस्येत्युदाहृत्य तस्मादविद्यमाना वा [शब्दस्यैव]शक्तय इत्यादिना भावयित्वा तदुपसहारेऽभिहित

प्रयोग, अर्थं च समशक्तिमान् विषयाया यच्छक्तयोऽभिधीयते सा शक्ति प्रधानार्थ उपसजनमित्यस्मन्मतमेव सिद्धतीत्या
 20 शब्देन हेतुमाचष्टे-अथाधत्वादिति, अस्तानेनाशक्तिमत्त्वमपि यद्यदुपकारवशादप्या प्रयोच्यमिद्विद्वदवते शब्देन सैव शक्ति
 प्रतिपाद्यत प्रतिनियतप्रधानपूर्वकत्वाच्छ-प्रयोग्येति भाव । एतन्निरूपयति-व्यवस्थितारामिति, अर्थस्य सयशक्तिमत्त्वेऽपि
 "तेन शक्ति प्रतिनियतति भाव । अव्यतितीर्णामिति, परस्पररूपानापक्षामित्यर्थ, अनन्यशब्दवाच्यार्थ-तत्तच्छक्तयमित्त
 वादवाच्यार्थ एव न शक्ति वीमानस्य शक्त्यस्य न जातु शक्त्यन्तरे शक्तिस्वदनन्यत्वाभावादिति भाव । लिङ्गस्यैवविशिष्टाणामेकस्यै
 शक्तौ शब्देन नियत इत्याह-अभिन्नलिङ्गेति । मेदाश्रीवारे दोष पूर्वोक्त पुण्यकारका कारा इत्यादिष्वर्ष स्मारयितु हेतुनाद-
 25 लिङ्गादिभिन्नेति । सपशक्तिपक्षार्थे स्यादाद एवान तपर्यायैरुच्यं तादित्याह-परमार्थतस्त्विति । व्याकरोति-
 परमायतस्त्विति । वादपरमेष्टात् एतस्य हेतुमाह-एकैकेति, प्रत्येकं वस्तु अन तपर्यायरूपमिति भाव । नन्वस्य वादपर
 मेश्वरत्वान्ने निरर्थं तेन सह 'व विरुध्ये न हि वादपरमे श्वरेण सह कस्यापि विरोध इत्याशङ्क्यामुभयनियमनय आह-अह हीति,
 मयमेव न कस्यापि वादपरमेश्वरेण विरोध, अह तु त्वयैव सर्वशक्तिवादिना विरुध्य इति भाव । वादपरमे श्वरवादमतमादर्शयति-
 तस्य हि मतमिति, प्रत्येकं घटपटादिरव्ययन तपर्यायम्, पर्यायाश्च केचित् सापेक्षा केचित् निरपेक्षा, एत एव पर्याया
 30 परिणामा "क्यवाच्यत एव शक्ति पर्यायेषुत्तमादुपसजनलक्षणं द्रव्यं सर्वशक्तम् । नानापर्यायवगुगत-तरिरूपशक्ति भाव ।
 अत्र प्रमाणमुद्भवति-यथाहेति, उद्भवनाचाव इति शेष । अण्णोणानुगताण इति, अन्योऽयानुगतपर्यायैर्वा वा तदिति

१ मि क्ष मताया० । २ मि एकैकवादेकैकद० । ३ मि क्ष मयु विषयोद्गाह । ४ मि क्ष 'हृता तस्यावि० ।

करोतीति द्रव्यत्रयमणि द्वितीया, निवर्त्तयतीति च करोतीत्यर्थं, कुत ? कर्तुं साध्यत्वात्, विद्वित्तिस्तण्डु
 लानां पाक, तद्विषय कर्ता माध्यते, विद्वित्तिनिर्गृह्यं च करोति ? देवदत्तो विद्वेदयति पचति पाक
 निवर्त्तयतीत्येकार्थत्वात् पञ्चित्रियाव्याघृतत्वेन साध्यते, देवदत्त इत्यर्थं, यदा चौदन प्रतीतो भवति तद्वि
 पयमुज्विष्यादिक्रियासद्वेहे किं करोतीति प्रश्ने जोदनस्य प्रसिद्धस्यानुगमानस्याव्याप्येयत्वात् अस्यैव
 5 पचेभुज्यादिव्यतिरेकेण विधानं पचतीति, तस्यैव पचते पूवस्य व्याख्यानं किं करोतीति पृष्टे पाक करोतीति
 पचिना प्रतिपत्तनात् कर्मत्वं उक्तं तदिति—‘अनभिहिते’ ‘कर्मणि द्वितीया,’ कृद्भिहितभावाद्भव्यत्वादिति, पाकस्य
 निवृत्तिं करोतीति कर्त्तृप्रत्ययार्थं व्याचष्टे, देवदत्तस्य व्यापार विशिष्टं स्यात्स्यादिव्यापारेभ्य, सम्भवनधारणा-
 दीनां प्रकरणात् तत्प्रयोजनत्वात्, स्यात्स्याद्यपि पचने यत्तत् इत्यादिना सामान्यकारकत्वं, देवदत्ताधीनस्य
 विशिष्टस्य कारणात्प्रवृत्तनाभावाच्च दर्शयति—इत्येवमादिभिरन्यो य व्याख्यानप्रयोगैरेक एवार्थो व्याख्यायते,
 10 यथा ‘वृद्धिरादैच’ (पा १-१-१) इत्यस्यार्थो वृद्धिरितीयं सज्ञा भवति आदेज्वर्णानाम्—आकारस्य
 चैचक्षेत्रादिप्रतीतापेक्षव्याख्यानम् ।

एव सर्वत्र पाक साध्यरूपतायामेव व्यवस्थित साधनमाकाक्षतीति तस्मिन्नेव काले
 कर्मत्व शेषत्वञ्च भजते, शेषस्याकारकविप्रक्षणात्, तस्मादविरुद्धा क्रियादिपरिकल्पना अर्थ
 शक्तिविषयैव, न शब्दोत्थापिता, अस्मात्तद्वाहानुरूपोपसंहाराभावादसम्यक्प्रत्यपेक्षितस्वार्थ
 15 वचस्त्वदीयमेवम्, तस्माच्छब्दस्याप्रधानत्वात् कुतोस्य कल्पनाशक्ति ? अत इत्थं कारिका-

इत्यवदवभागनादेव पचनान्म्य पाकस्य करोतक्रियाकर्मत्वमियाह—पाकमिति । पचतीत्यस्य पाक निवर्त्तयतीति विवरणादाव
 र्थस्य पाकनादेनाभिधानमाख्यातार्थस्य च निवर्त्तयतीति पदनं तदर्थं करोतीतीति दर्शयति—निवर्त्तयतीति चेति । सार्थं
 क्रियायाह—कर्त्तुरिति, कर्त्तृव्यापाराविष्टो दवदत्त साध्यते विधीयत इत्यर्थं पाकस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वात्तदनुगत इति पाक-
 मन्यत्वं तद्विषय कर्ता विधीयत इति भावः । विद्वित्तिनिर्गृह्यं च करोतीति पृष्टे उक्तो विद्वेदयति पचतीत्यापेक्षया शब्दे
 20 प्रतिपत्तनात्—विद्वित्तिनिवृत्तिमिति, पाकनिर्गृह्यमित्यर्थः । यदा चौदन इति, ओदनस्य प्रसिद्धत्वेनाव्याप्ये
 यत्वात्तदनुगमेन, तथा च निमादनं मुनक्ति पचति चेति ओदनं विक्षेपक्रियासन्देहे समुत्पन्ने न मुनक्ति, किन्तु पचतीति विधीयत
 इति भावः । तस्यापि पचते पाक करोतीति पूवस्य व्याख्यानमियाह—तस्येवेति । पूर्वोपमेव दर्शयति—अनभिहित इति,
 कर्त्तृदोदनं पचतीत्यादिपूर्वादित्तीतिर्गोष्या । पाकस्य निर्गृह्यं करोतीत्यत्र तिप्पल्यार्थं कर्त्ता इवदत्तादि, तत्रिष्टय कर्त्तृत्वमपि
 श्ययोगोपासचनतण्डुलावपनेषोऽप्यवपणारिभ्य विशिष्टं तल्लवटं दवदत्तं कर्त्तुं दर्शयति—देवदत्तस्येति, सम्भवनं—ग्रहणम्
 25 धारणं—स्थिरतायां क्रियासमाप्तेस्तण्डुलानां धारणमन्तत् क्रियां कुर्वती स्थानी पचतीत्युच्यते आदिना ज्वलनक्रियादेर्महण
 तल्लवटि काष्ठानि पचतीति उच्यते इति भावः । स्यात्स्यादीनां सामान्यकारकत्वं देवदत्तगतविशिष्टव्यापारो न कारकान्तरप्रयुक्त
 स्थान्यान्वस्य कदा सम्भावितक्रिया नियुज्यते, नियुक्ता न व्याप्यते न तु प्राग्नेयाशयनाह—इत्यादिनेति । देवदत्त पचति
 पाकं करोति निर्गृह्यति ओदनस्य पाकं करोति स्थाली पचति काष्ठानि पचतीत्यादि प्रयोगे एक एव पाकरूपोऽर्थो व्याख्यायते
 न हि तत्र कश्चिन्न विरोध इति दर्शयति—इत्येवमादिभिरिति । एकमेवार्थान्वयस्या व्याख्याने निदर्शनमाह—यथा
 30 वृद्धिरादैजिति, वृद्धिरिति सज्ञा व्याकारस्यैवार्थे वृद्धिसज्ञा विधीयतेऽप्रतीतत्वात्, वृद्धिरादेनाकारो देव विक्षेपाविति आह
 एव क्रिययाऽपचतीत्यादि यथैव व्याख्यानमेव प्रतीताप्रतीतत्वापेक्षया भवति तथावापीति भावः । एवमेव पाकवेदेवैव

पठितव्या 'शक्तेर्ना सर्वशक्तेर्ना, स्वार्थेनेत्र प्रकल्पिता । नाप्रधानेन नियता क्रियादिपरिकल्पना' ॥ इति ।

एवमित्यादि, इत्थ व्याख्यानप्रकारेण सत्र पाक साध्यरूपतायामेव व्यग्रस्थित साधनमाकाङ्क्षतीति तस्मिन्नेव शले कमत्र शेषत्र च भजते, तस्माद्युक्तमविरुद्ध[त्वं]म्, तात्पर्यात्-स एव साध्यरूपोऽयं कमरूपापत्र शेषरूपापत्रञ्च साधनाधीननिर्गृहीत उच्यते, कस्मात् ? शेषस्याकारकविरक्षणत्-सत्यमेव 5 हि 'कारकाणामविरथा शेष' (महाभा० २-३-५० सूत्रे) उच्यते, तस्मादविरुद्धा क्रियादिपरिकल्पना अथशक्तिविषयैव, न शब्दोत्थापिता, अस्मादुद्गाहानुरूपसहाराभायादसम्यक्प्रत्यपेक्षितत्वात् वचस्त्वदीयमेवमित्युपसहार, तस्मान्-उदस्याप्रधानत्वादवस्थितमर्थमनुवर्त्तमानव्योपसर्जनत्वात् कुतोऽस्य कल्पनाशक्ति ? नास्तीत्यर्थ, अत इति, उक्त-यायादित्य कारिका पठितव्या 'शक्तेर्ना सर्वशक्तेर्ना' इत्यादि ।

विशेषा शक्तय एवोपसर्जनीभूतसामान्या, तदर्थो हि शब्दप्रयोग, यथार्थाभिधानञ्च 10 शब्द (त० भा० १०-३५) इत्यस्मन्मतम्, सत्रशक्तेर्ना उक्तत्रदेकस्यैवार्थस्याविरुद्धशक्ति-विशेषस्यानेकशक्त्यात्मकस्य वा स्वार्थेनेत्र प्रकल्पिता न शब्देनाप्रधानेन नियता व्यग्रस्थिता क्रियाकर्मशेषकर्त्रादिपरिकल्पना, अभिजल्पशब्दार्थत्वमपि स्वदर्शनरागेणोक्त नोपपत्त्या, अभिजल्पगत्यर्थाभावात् न च शब्दोऽभिजल्पत्वमागतो वाच्यता यायात् सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् शब्दस्वार्थेन महैकीकरणात्, न च तत्, शब्दस्यैवार्थत्वात्, न हि कश्चित् शब्दा- 15 दर्थस्य पृथगसिद्धां करोत्यैक्यमनयोऽभेदोपचारसम्बन्धेन ।

(विशेषा इति) विशेषा शक्तय एवोपसर्जनीभूतसामान्या, तदर्थो हि शब्दप्रयोग-तस्य विवक्षितत्वात् यथार्थाभिधानञ्च शब्द (तत्त्वार्थ० अ० १ सू० भा० ३५) इत्यस्मन्मतमित्युभयनियमनवदृष्ट्या,

कर्मत्वे शेषत्वे च न कथिद्विरोध इति निरूपयति-एव सव्येति । एतदेव व्याचष्टे-इत्थमिति, प्राचोदाहरणेषु सत्र पाक साध्यरूपतायामेव सत्र साधनमाकाङ्क्षति, यत्र पाक इत्येकस्मिन् एते धर्मद्वययोगात् न विरुद्ध दृष्टं हि पश्य गृह्ये धाव 20 तीत्यानी धावतीति कर्मप्रभया साध्यरूपाया अपि स्रणक्रियाया दर्शनपेभया कर्मत्व सिद्धधर्मवत् अत एवस्यैव पाकस्य साध्यरूपताया एव कर्मत्व पाक निर्देयतीति शेषत्रय पाकस्य निवृत्ति करोताति सम्भवतीति भाव । तादर्थ्यादिति, एकाथत्वात् गर्भप्रयोगस्यैत्यर्थ । एवार्थत्वमवदर्शयति-स एवेति, य एवार्थं वचनरूपापत्रोपरूपतापत्रत्रय एव साधनाधीननमन्वात् साध्यरूपतापत्रोत्तर्य । हेतुमाह-शेषम्येति, कारकविरक्षाऽभाव एव शेषत्वादित्यर्थ । महाभाष्ये वचनमाह-कारकाणामिति, अविरथाया एव शेषत्वोक्त्या शेषत्वदत्तायामपि कारकत्वमस्तीति गम्यतऽन एवदा कर्मरूपापत्र 25 यारेकत्र न विरोध इति भाव । अविशेषादव च न शब्दशक्तिमहिम्नैव क्रियादिपरिकल्पना अपि त्वर्थशक्तिनिर्गन्धनवति त्वद्वच नादेव सिद्धमिति निरूपयति-तस्मादविरुद्धेति । यथाप्रतिज्ञमुपसर्गताभावात्कवीय वचनगतं सम्यक्ज्ञान प्रत्यक्षेभ्य प्रयुक्तं न भवतीत्याचष्टे-अस्मादिति । एवञ्च न शब्दस्य प्रधानता किन्त्वर्थनिरूपितोपसर्जनत्वेन नात शब्दत्वेव कल्पिता शक्तय इत्यथ भद्रदुक्तकारिमा परिच्छेद्यै पठनीयेत्याह-तस्माच्छब्दस्येति । कारिका व्याचष्ट-विशेषा इति । शक्तेरिति पक्ष उभयनियमनयानुसारेणैति प्ररूपयति-विशेषा शक्तय एवेति उभयसर्जनीभूतसामान्या पुण्यादिऋग्दाद्येयामना 30 विशेषा एव बहुवचिन्वक्षितत्वात् तद्वाच्यत्वेन शब्दप्रयोगाच्च प्रधानभूता इति भाव । सर्वशक्तेरिति पक्षे वादपरमेष्ठरमतमनुग्रहाऽऽप्याति-सव्यशक्तेरिति, तस्मात्कारिका पठितव्या 'शक्तेर्ना सर्वशक्तेर्ना' इत्यादिपरिकल्पना शब्दवाच्यायैवैव प्रकल्पिता

सर्वशक्तेरिति वादपरमेष्ठरमतेन, उक्तवदेकस्यैवार्थस्याविरुद्धगतिविशेषस्यानेकगत्तयात्मनस्य वा स्वार्थेनेन प्रकल्पिता, न शब्देनाप्रधानेन नियता-व्यग्रस्थिता क्रियाकर्मशेषनार्थादिपरिकल्पना, अभिनल्पनार्थत्वमित्यादि, यन्पि च तस्या परिकल्पितमभिजल्प शब्दाथ इति तदपि स्व[र्त]नरागेणै-स्वप्रतिपत्तितुम्यैवोक्त नोपपत्त्या, कस्मात् ? अभिजल्पगत्यर्थाभावात्-अर्थगतितरेण शब्दगतितरिति घट्यते, न च शब्दोऽभिजल्पपत्रमागतो वाच्यता यायात्-आत्मानमेवार्थरूपापन्न द्रव्यात् सम्भाव्येतोभयोरुपपत्त्येति, अत आह-सोऽयमित्यभिसम्प्रधानात् शब्दस्वार्थेन सहैकीकरणात्, अस्मादेव तद्वचनात्, न च तत्-यदभिजल्पपत्रमागतो वाच्यता यातीति, कस्मात् ? शब्दस्यैवार्थत्वाच्च, तत्सम्भन दर्शयति-न हि कश्चिदित्यादि याज्जन्मन्चेनेति, येन सहैकीत्रियतेऽनेन शब्दस्वरूप स मुग्योऽथ, य एनीत्रियते सोऽप्रधान इति शब्दादर्थस्य पृथक् सिद्धौ त्रिये वैक्यमनयो, तत्तु नास्ति त्वमतेनार्थाभावात्, सम्प्रधस्यापि च द्विष्टत्वात् पृथगर्थसिद्धि, इतरथा सोऽयमिति वाभावात् ।

द्रव्यभवनोपसर्जनत्वादमूर्त्तस्य मूर्त्तलक्षणविशेषात्तस्य प्राधान्यमिति स्थिते बाह्ये येन येन विशेषेण भूयते तदुपसर्जनं तन्नाम बाह्यम्, तद्वशप्रवृत्तित्वात्, भृत्यवत्, नाम वचनादिविशेषणम्, यथावीभिधानशब्दत्वात्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेन आह-'यत्र ह्यर्थो वाच व्यभिचरति नाभिधानं तत्' ( ) इति, व्याख्यातारोऽपि प्रस्थिता नामस्थापनाद्रव्यमिदं लिङ्गाच्चेष्टाकरणाद्वाप्युक्तार्थी शब्द इति ।

15 (द्रव्येति) [द्रव्यभवन विशेषस्य] उपसर्जनं तद्भावात्-द्रव्यभवनोपसर्जनत्वात्, उपसर्जन-

न गत्वेन अप्रधानत्वमिति भावार्थः । अभिजल्पोऽपि न शब्दाद्यै भवितुमर्हति उपपत्त्यभावादित्याह-यदपि चेति । शब्देनार्थो गम्यत इति शब्दस्यार्थो विषयो विषयी च शब्दा विषयिणश्च विषयपरतन्त्रत्वायाऽर्थस्य गति रैव शब्दस्यापि, न तत पृथक् स्वतन्त्रा वाचनान्ति गतिरित्यपे व-यत्तेऽसन्मतेन त्वमतेनाभिजल्पविषयीभूतम्यार्थस्यवाभावादभिजल्पस्य उत 20 शब्दार्थमिदमित्याह-अभिजल्पगतीति । गन्दोषारणात्पूर्वं सोऽयं कन्तुभीवादिमानथ रा घटो योऽयं घट स कन्तुभीवादिमानथ इत्येव तादात्म्याच्चात्मतामुपगत शब्दोऽथप्रत्ययं विदध्यात्, यतो हि सोऽयमिदमिदमिदमिदं शब्दस्वार्थेनैकीकरणं नियत इत्येव यदा सम्भाव्येन तत्र स्यात्, सम्भावनेन न सम्भवतीति निरूपयति-स चेति । कथं सम्भावने नास्तीत्यत्राह-न च तदिति, तद्वैकीकरणं न च सम्भवति अभिजल्पपत्रमागतो वा वाच्यता न यातीति भावः । अथवा सोऽयमिदं तच्छब्दवाच्योऽर्थ एवात्ममयीति भावः । हेतुमाह-शब्दस्यैवेति, आत्तरे विज्ञानरक्षणं शब्दात्मा 2. शुल्यन्तरस्य बाह्यस्य घन्यामकस्य प्रथमो हेतुरिति शब्दस्यैवान्तरस्य बाह्यगन्दाधताम्बीकारादिति वाच्यस्यार्थम्यासम्भन इति भावः । एकीकरणमपि न सम्भवतीत्याह-न हि कश्चिदिति, इदंशब्दवाच्ये शब्दे तच्छब्दवाच्यसाधस्याप्याह नियत इति यन्मैकीकरणं स मुग्योऽर्थ, शब्दोऽप्यात्मा शब्दोऽप्रधानमित्येवं प्रधानप्रधानरूपवस्तुद्रव्यद्राव एवैकीकरणं भवत्, न दर्थस्य भावं तस्यु यत इति भावः । शब्दाथयोन्वादात्तम्यमभ्युपगम्यते भवता तादात्म्यस्य सम्प्रध सम्प्रधस्य च द्विष्टलनियमादपि गन्दापयो पार्थक्यं सम्भतीत्याह-सम्प्रधस्यापीति । अथ विशेषप्राधान्यं निरूपयति-द्रव्यभवनेति । व्याचष्टे- 30 द्रव्यभवनमिति, द्रव्यलक्षणं भवनं हि विशेषोपसर्जनं भवनामत्रवादपूर्वं मूर्त्तस्य विशेषम्याह-तापुवस्यात्

१ सि क्ष षा डे स्वेनरागेनेव० । २ सि क्ष षव० । ३ अत्र विपानंशोऽस्माद्द्विष्टागतासु प्रतिषु सर्वसु बुद्धिर्वा मानने ।

एकद्विवहुवचनेषु प्राप्तेषु त्रिरक्षितसख्याभिधाय्येकत्रचन विधीयते, एकस्य वचनमेकत्रचनम्, उच्यतेऽनेनार्थं, कर्मणि पठ्ठी, तथा च लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जन विशेष प्रधानमिति गम्यते, एकार्थगतेर्द्वादिनिवृत्ते, इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्गति सदेहो वा स्यात्, वृक्षे प्रातिपदिक भवति ।

- 5 वृक्ष इत्यत्रेत्यादि, सभाजनम्, स्वार्थलिङ्गद्रव्यसंग्याकर्मादिवारकाणीति पञ्चक प्रातिपदि-
 धार्थश्चतुथखिको वा सरयाद्रव्यान्त, तथाऽऽरयातस्यापि, सर्वस्य नामत्वाविशेषात्, नमयत्यर्थं गमयती
 त्यादिनिरुक्ते, यद्यपि पञ्चक सम्भवति तथापि तु यत्तुर्विपरिचितपूर्विका शब्दप्रवृत्तिरिति सामस्यावगम
 परित्यज्य प्रतिपिपादविपिन विशेषमेनेमेव ब्रूते शब्द, एकद्विवहुवचनेषु प्राप्तेषु विपरिचितसंग्याभिधाय्येक-
 वचन विधीयते, त्रयाणामचतमेदेव, नेतरे, वृक्षस्यैकत्वाच्चैत्रचन व्यक्तिकृत न सर्ववृक्षगतसामान्या[कृत]म
 10 तेनाप्रयोजनात्, एव द्विवहुवचनयोरपि, एकत्रचनमिति समासद्वयसम्भवात् सदेहेऽत्रधारयति, किमेकस्य
 वचनमेकत्रचनम् ? पञ्चक तद्वचनञ्च तदेकत्रचनम् ? इति वा, एकस्य वचनमेकवचनमुच्यतेऽनेनार्थं,
 कर्मणि पठ्ठीति शब्दव्युत्पादने[न], तथा चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा लोके वृक्षशब्दप्रयोगे सामान्यमुपसर्जन
 विनोप प्रधानमिति गम्यते, कृत ? एकार्थगते द्वादिनिवृत्ते, इतरथा सामान्यप्राधान्यात् सर्वगति
 सदेहो वा स्यात्, युसा तु विशेषगति, तद्वशवर्तिताम्राज्ञ, तद्भावना गतार्थो षष्ठे प्रातिपदिकेत्यादि
 15 यावत् भवतीति ।

अत्राह—

ननु विशेषाणामप्यस्वप्रज्ञानवस्थानात् सामान्यभजनप्राधान्यमेव, दृश्यते हि

भावनापूर्वक व्याचष्टे—सभाजनमिति । स्वार्थेत्यादि, स्वार्थं सामान्यं शब्दो वा, द्रव्य-व्यक्ति, लिङ्गं कृत्वादि, सत्या-
 एकत्वादि, कारक-कर्मादि इत्यमी पञ्च शब्दादिप्रातिपदिकस्वार्थं वृक्षेत्युक्ते वृक्षत्वसामान्यस्य वृक्षत्वके लिङ्गसत्याकारकसामान्यस्य
 १० चातुभवात्, तदेवं सामान्यतो ज्ञाते विशेषजिज्ञासोद्येदान् अजापतष्टात्, द्वेकेयोर्द्विवचनैकवचनं बहुषु बहुवचनम्,
 'कर्मणि द्वितीयं'त्यादिस्वार्थैकीयमाना टावाग्ये विशिष्टादिशब्दोत्तका भवन्तीति पर्यक्तं प्रातिपदिकस्य इति पक्षः । स्वार्थं
 लिङ्गत्वस्य सत्याचष्टकं स्वार्थलिङ्गद्रव्यत्रिक वा प्रातिपदिकार्थं इति पक्षात् तरे तदेवाह—चतुथखिको धेति, सत्यान्तधतुर्थं
 द्रव्यान्त त्रिको बल्यर्थं । एवं धातोरपि पञ्च चतुथखिको वाऽर्थं, नामत्वादित्याह—तथाऽऽरयातस्यापीति । कर्म
 धातोनामत्वमिच्छाह—नमयतीति । सचन नामपदात् पञ्कस्य सक्त्स्य बोधो न भवतीत्याह—यद्यपीति, एवञ्च
 25 वक्त्रेऽत्राविषयप्रयुक्तप्रवृत्तिवपयदाब्देन वृक्षाद्येन एक एव वृक्षत्वविशिष्टो वृक्ष-पुमान् बोध्यते न तु सक्त्स्यार्थद्रव्य
 लिङ्गसत्याकारकाणीति भावः । वृक्षस्यैतलं न सामान्यगत तस्य तत्र बोधने प्रयोजनाभावात् किन्तु वृक्षव्यक्तिगतमेवेत्याह—
वृक्षस्यैकत्वादिति, तथा चैकस्य वचनमेकत्रचनमिति पठ्ठीसमाग, एकत्रविपरिचितवचनत्व तदर्थं, तत्र एकस्य तद्वचनयोर्
 कर्मधारयेण न उच्यते एकत्रिचनवचनस्यैव तेन एवात् । द्वादिनामपि सत्यानामेकत्वाणि भावः । तदेवाह—एकवचनं
मितीति । तथा च वृक्ष इत्युक्तार्थगतैकत्वबोधोपात् सामान्यभूतो वृक्ष उपपन्नं विशेष एकत्र प्रधानम् द्वादि सत्यानिर्गणं
 30 कत्वात्, वृक्षसामान्यस्य प्रधानत्वे तु निश्चिन्तुःशब्दावगति स्यादविशेषात्, एके वृक्षो द्वादिर्बो वृक्षोऽन्यत्र विकसित इति
 सदेह एव स्यात् न हि सत्याधानाव शब्द प्रयुज्यते किन्तु निधापकत्वनैव तस्य सापत्न्यात्, एवञ्च सामान्यमुप
 सर्जनमेवैवियमिति निश्चयसिद्धे इत्येति । ननु विशेषस्य सामान्यव्यतिरेकेण सत्त्वामम्भवात् परतन्त्रत्वेन कर्म
 प्रधानत्वम्, किन्तु सामान्यत्व स्ववशवर्तिताम्राज्ञ वचनप्रकार प्रधानमिति शब्दत-ननु विशेषाणामपीति । यावत्—

द्विवचनादि यथैकप्रचन द्विवचनार्थं नक्षत्र पुनर्वसू पुष्य तारा हेतु
कर्म, सर्वत्राप्येवमेव च विशेषानवस्थानाद्द्विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, ततोऽसौ नैव
स्यात्, अविशिष्टत्वात्, अस्ववृत्तित्वात्, अस्वप्रशत्यात् खपुष्पवत् ।

ननु विशेषाणामपीत्यादि, तेऽपि हि विशेषा परतत्रा एव, ततोऽस्वप्रशत्यानवस्थानात्
सामान्यमवचन[प्रा]धान्यमेव, न हि वृक्षवदेकप्रचनमेव दृश्यते सर्वत्र, यदि स्यात् स्याद्द्विशेषप्राधान्यम्, तस्मा- 5
द्द्विशेषव्यभिचारात् सामान्य[प्रा]धान्यमेव याप्यम्, मा मस्या विशेषप्राधान्याव्यभिचार इति, दृश्यते
हि[द्वि]प्रचनादि, तस्माद्द्विशेषानवस्थानाद्बचनलिङ्गकारकपुरुषोपप्रहादिविशेषाणा स्वस्थितिव्यति-
क्रमस्वसमानाधिरूपविशेषाद्यागतिलोकं दृश्यते, तदुदाहरणानि-यथैकवचन द्विवचनार्थं नक्षत्र पुनर्वसू
इत्यादी युक्तानार्थानि थायद्हेतु कर्मेति, सर्वत्राप्येवमेव च-यथा[पाश्चा]त्येपूदाहृतमभेदिलिङ्गविशेषव्यभिचारे
तथा प्राक्तनेऽपि प्रचनादिविशेषव्यभिचारे तद्भ्रान्तानतो विशेषानवस्थानात् विशेषो विशेष एव न भवितुमर्हति, 10
सामान्याप्रातरूपत्वात् विशेषात्मानवस्थानात्, तत किं ? ततोऽसौ नैव म्यात्-भवनमेव नातुभरेत्, अविशिष्ट-
त्वात्, अनन्तरोक्तादविशिष्टत्वमनवस्थानाद्भावितम्, वचनानवस्थान अस्ववृत्तित्वात् अस्वप्रशत्यात् भावित-
मेव, खपुष्पवदिति सर्वत्र दृशन्त, पृथक् पृथग्या विशेषाभावे हेतवस्वयोऽपि खपुष्पदृशन्ता ।

ततश्च सामान्यमपि नैव, प्रवर्त्तकाभावात्, किमर्थं न प्रवर्त्तयति विशेष, स्वव-
शत्वात्, स्वप्रशो हि विशेष, यिविक्तवृत्तित्वात्, मुक्तवत्, असदेव वा प्रवर्त्तकाभावात्, 15
तत् खपुष्पवत्, अर्थान्तराभावात् भवद्भवनाभ्या केनचिदवाध्यत्वात्, अथ सोऽप्यस्ति

तेऽपि हीति, सव्यान्लिङ्गाविशिषा श्लथं । अस्वप्रशत्वेति, विशेषानवस्थानात् एव न स्वप्रश अत एव नवत्रावस्थानरहिता अत एव च
परतत्रा अस्वप्रशत्वेन सर्वत्रावस्थानरहिता इति वाऽथ कथा कृया इत्यादायैक्यचनम्यानवस्थानं दृश्यते, एवं विवचनादीनामपीति
भाव । अनवस्थानमेव दर्शयति-न हि वृक्षवदिति, प्रकृत्यर्थो यथा न व्यभिचरति सर्वत्रनेपु न तथैकवचनादीनीति भाव । इ
विशेषो व्यभिचरतीत्यत्राह-दृश्यते हीति, तत्रैकवचनस्य व्यभिचार स्वस्थितिव्यतिक्रमात्, यथा नक्षत्रं पुनर्वसू इति अत्र पुनर्वसू 20
हे नक्षत्रे तस्मात् नक्षत्रे पुनर्वसू इति म्यात्र चैवं गेरे प्रयुज्यते एवैकवृत्तव्यभिचारविशेषम्यलपगमेऽप्येकवचनेन सामानाधिकरूप्य
द्विवचनान्तपुनर्वसूशब्दे नास्तीति एववचनव्यभिचार विवचनार्थमेकवचनप्रयोगात् एव पुष्यन्तरेत्यादी दिङ्गव्यभिचार,
पर्वतमधिवनतीत्यादीं कारकव्यभिचार श्लेकमगतिलोकं दृष्टेति भाव । उदाहरणानि दर्शयति-यथैकवचनमिति । पूर्वोक्ति-
लिङ्गवचनादिव्यभिचारवदेवान्यत्रापि विशेषम्यानवस्थानाद्द्विशेषो विशेष एव न भवेदित्याह-स्यत्रापीति । सामान्येति
सामान्यस्या व्यभिचारित्वेन प्राधान्यात्तेन विशेषो गौणीकृत इति सामान्याप्रातरूपता तस्येति भाव । एवञ्च विशेषो नैव भवेति 25
समर्थयति-ततोऽसाविति । अविशिष्टत्व कथं विशेषम्येवत्याह-अनन्तरोक्तेति । अनवस्थानत्वे हेतुमाह-अस्ववृत्तित्वा
दिति-स्वस्थितिव्यतिक्रमादित्यर्थं । अत्र हेतु-अस्वप्रशत्वादिति, द्विवचनार्थमप्येकवचनप्रयोगदर्शनात् द्विवचन न स्वप्रशो
वर्तत इति भाव । अथवाऽविशिष्टत्वात्खपुष्पवृत्तित्वात्स्वप्रशत्वानि साधनानि विशेषो न भवेदित्यस्यैव साध्यस्येत्याह-पृथक् पृथग्वेति ।
तदेव विशेषाभावे सिद्धे निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात् सामान्यमपि न भवेदित्याह-ततश्चेति । व्याचष्टे-ततश्चेति, भवनस्य

१ द्रवशास्त्रे ० अत्रापि द्विवाचनशब्दित इति सम्भावते, प्रतिपु सम्भावानुपलभे । २ ति इ ए ययात्
मुदा० । ३ छा सामान्यरूपत्वात् ।

भेदेनाथ शब्दाद्यस्य तद्रूपमनेक सदेक क्रियते न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिज्ञत्पत्य
सागतो वाच्य, किं तर्हि ? विशिष्टा शक्ति शब्दादन्या सर्वशक्तिर्नाऽर्थोऽन्य ।

ततश्चेत्यादि, ततश्च-विशेषाभावात् सामान्यमपि नैव, स्यादिति वचने, कस्मात् ? प्रवर्त्तना
भावात्, सामान्यस्य हि प्रकृत्यथस्य भवनात् क्रियात्मान प्रवर्त्तक प्रत्ययाथ कर्त्ता स्याद्विशेष, तन्भावात्
5 प्रवर्त्तते सामान्यम्, किमर्थं न प्रवर्त्तयति निषेध सामान्यमिति चेत्-स्ववशत्वात्-स्ववशो हि विशेषो
नासावम्बन्ध, कस्मात् ? विविक्षवृत्तित्वात्, किमिव ? मुक्तत्वात्-यथा मुक्तात्मान कमपारतन्यापेतत्वात्
विविक्षवृत्तयो न निश्चित् प्रवर्त्तयन्ति, न केनचित् प्रवर्त्तयते, किन्तु स्वयमेव वर्त्तते तस्मात्प्रवर्त्तना [त्य]
सामान्याद् दृष्टान्ता, तद्वद्विशेषोऽप्रवर्त्तक, असदेव वा प्रवर्त्तनाभावात् तत् सामान्यम्, उपपत्त्यदिति,
तथाचष्टे-अथान्तराभावात् भयङ्गवनाभ्या वनविद्याध्यतत्वात्, अर्थान्तरञ्च नास्ति विशेषान्, अथाभावे
10 मा भूदेव दोष इति-अथ मोऽप्यस्ति भेदेनाथ शब्दाद्यस्य तद्रूपमनेक सदेक क्रियते, किं तत ? इद
भवति न तर्हि शब्द एव शब्दार्थोऽभिज्ञत्पत्यमागतो वाच्य, किं तर्हि ? विशिष्टा शक्ति शब्दादया,
सर्वशक्तिर्नाऽर्थोऽन्य इति प्राप्तम् ।

तत एवेदमयुक्तं त शब्दमभिज्ञत्प प्रवक्षते शब्दार्थ इति, स हि यथा शब्द-
स्तयाऽर्थोऽभिज्ञत्पत्यनैकीक्रियमाणत्वात् पृथक् सिद्ध क्षीरोदकत्वात्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे
15 तुल्यत्वात्, अपि चार्थार्थमेवोक्तं प्राक् प्रत्याख्यत्वादभिज्ञत्पार्थापयवत् शब्दनिरपेक्षा विव

हि भविता प्रवर्त्तके भवति, यत् तु भवनेन प्रधानता यत् तदा भविता न प्रवर्त्तकस्य स्यात् अवशिष्टत्वादिभ्य इति
प्रवर्त्तकभावेन सामान्यस्य प्रकृत्यगभवेनास्ति यि करत्वात्सदेव सामान्य स्यादिति भाव । सामान्यमेवेति सामान्यं हि
भवन प्रकृत्यर्थ क्रिया तस्य च प्रवर्त्तक कर्त्ता भविता प्रत्ययाथ विशेष शक्तिरूप शक्तिर्भिर्हि क्रिया भाव्यत इति कर्त्तादि
गच्य क्रियाया प्रवृत्तिश्च तथा च विशेषाभावं केन क्रिया भाव्यत तस्मात्प्रभाव एव स्यादिति भाव । विशेषो
20 यति परमेश्च स्यात्तर्हि सामान्य प्रवर्त्तयेत् सोऽपि नास्तीत्याह-स्ववशत्वादिति, स्वाधीनो कर्त्त विषेय, न तु परेच्छा
यत्प्रवृत्तयेन कर्त्ता परेच्छाया वगन् सामान्य प्रवर्त्तयेत् तथा च मुक्तपुरुषकत स्ववशत्वात् निश्चिदपि प्रवर्त्तयतीति भाव ।
अथान्तरं इव स्ववश-निष्कृतवृत्तित्वादिति, पृथक् प्रकृत्या सामान्यानाश्रितवाप्ति भाव । दृष्टान्तं प्रवर्त्तयि-
ययेति । मुक्तात्पुन्यो निषेध कथं, चेतनाचेतनयो साम्याभावादिदृष्टाह-अप्रवर्त्तकत्वेति । ननु पूर्वमन्वृत्तिवमन्व
मन्वृत्तिसिद्धिर्ना स्वात्तित्वं स्ववशत्वं विशेषस्य वामुच्यत इत्यत्र-अन्वदेव चेति, तद्वत्त्वतंप्रादिभ्यो हेतुभ्यो निषेपो
30 नास्त्येव ततः 4 प्रवर्त्तकभावात् सामान्यस्याप्यभाव न हि भयङ्गवनाभ्या सामान्यविशेषाभावात् ननु निश्चिदर्थान्नं वर्त्तते
यत् सामान्यं प्रवर्त्तयतीति भाव । सामान्यं न वनविद्याध्यते, भयङ्गवनरूपसामान्यविशेषयोर्थांतराभावात् तस्मात्
प्रवर्त्तकभावात् सामान्यस्य वदनाशयेनाह-अर्थांतराभावेति । यदि शब्दार्थयोर्थांतराभावमभ्युपगम्यत तदाऽऽह-अथ
सोऽप्यस्तीति, निश्चिदर्थोऽपि परतु अध्यायान्भेद क्रियत इति भाव । एवं तर्हि सैवार्थव्यक्ति शक्तिरुपा शब्दवाच्या
भवेत् न ह्यन्व आतरोऽभिज्ञत्पत्यमागतो वाच्य-न तर्हीति, विशिष्टा शक्ति शब्दाद्येति अर्थस्य शक्तिर्नास्ति किन्तु
30 शब्दस्यैवेति मतमुपदर्शितम् सर्वशक्तिर्नाऽर्थस्य सर्वशक्तिपक्ष उदर्शित इति । अथ तत्रैव को दोष इत्यत्राह-तत एवेदमिति ।

क्षाऽध्यारोपा ञ्क्तिरिति, यदा च न तदाऽऽस्मत्त यथार्थाभिधानशब्दत्वमेव प्रतिपन्नमर्थस्य तत्त्वान्, योऽसौ शब्द सोऽय नार्थ, अर्थोऽर्थ एव, अस्मात् प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्य, एवविषय एव शब्दो न शब्दविषय, किमुक्त भवति तेनार्थते गम्यते शब्दस्य निषय, विषयिणो विषयपरतत्रत्वात् याऽर्थस्य गति शब्दस्यापि सैव, नात्मन पृथक्-स्वतन्त्रेति ।

5

(तत एवेति) तत एवेदञ्चायुक्तं त्वया यथोच्यते-त शब्दमभिनस्य प्रचक्षते च शब्दार्थ इति,

यस्मात् स यथा शब्दस्वाऽर्थोऽभिसम्भवेनैकीक्रियमाणात्वात् पृथक् सिद्ध, किमिदं ? क्षीरोदभवत्, द्वयोरप्येकीकृतत्वे तुल्यत्वादिति साध्यसाधनधर्मानुगमप्रदर्शनम्, अपिचेत्यादि, अर्थार्थमेवोक्तं प्राक् प्रत्याख्यत्वात्, अभिनस्यार्थार्थोवयववदिति तन्मर्थस्मारण गतार्थं यापदर्थोऽर्थ एवेत्यनपारणम्, यदा चैवमिति, उक्तमेव पृथक्सिद्धौ प्राध्याय चार्थस्य तन्मस्मत्त यथार्थाभिधानात्त्वमेव प्रतिपन्नम्, अर्थस्य तत्त्वात्, 10 तद्भाष्ये-योऽसौ शब्द सोऽय नार्थ [अर्थो] न भवति शब्द अथ एवार्थ इत्युक्तत्वादिति, अस्मादर्थं [।तु] प्रत्यक्षनिर्देश्यादन्य एवासौ स इति परोक्षनिर्देश्यो भेदेन, एवविषय एव-अर्थविषय एव शब्दो न शब्दविषय, अर्थो नाप्रधान इत्यर्थ, अर्थेतेऽय तेन शब्देनाथ, किमुक्त भवतीति, तेनार्थते-गम्यते ऋ गतौ तस्यार्थं शब्दस्य विषय, विषयिणो विषयपरतत्रत्वात् याऽर्थस्य गति शब्दस्यापि सैव, नात्मन पृथक्-स्वतन्त्रा, एव व्याख्यातमर्थप्राध्याय पाथक्यञ्च ।

10

एवञ्च कृत्वा योग्यशब्दनिबन्धना हि विप्रक्षाऽर्थमनपेक्ष्य सिद्धा ता ता शक्तिमध्या-
रोपयतीति न त्वदुक्तो ग्रन्थो युक्तोऽस्मिन् दर्शने योग्य एव शब्दोऽर्थस्य, न योग्य, य

अथास्वरूपवमुपागतं 'एव एव' इत्यस्य वाच्यं इत्यभ्युपगमो न युज्यत इति व्याख्ये-यथोच्यत इति । शब्दार्थयोर्हि अनेक सारेकीकरणेन, नैकान्तनोऽनेकत्वयोर्भेदान्नात्मत्वत्वात् क्षीरोदकवदुभायपि पृथक् पृथक् सिद्धौ द्वयोरैकीकरणस्य तुल्यत्वादित्याह-
यस्मात् स इति योऽर्थ स एव यदा शब्द सोऽर्थ इति परस्परमेकीकरणेणात्रापि पृथक् सिद्धाविति भावः । शब्दस्याऽऽर्थेनैकीकरणे शब्द अर्थस्य शब्देनैकीकरणेऽर्थ इत्युभयोरैकीकरणे तुल्यत्वात् पृथक् सिद्धौ गण्यभाविति सूचयति-द्वयोरपीति । प्रत्याख्यपारमार्थ्यनिर्देशेन विक्रमात्मानुगतात्पार्थक्ये धोतु 'तस्याभावात्परमत्वात्प्रवृत्तगण्यत्वनिर्देशेनैव वचरि पक्षपाथाय क्वाऽप्येतदपि वचनप्रमाणार्थं प्रवृत्तवति प्रयोगतः शब्दपाथाय चार्थार्थं एव शब्दप्रयोगो न शब्दार्थ इति पूर्वनिश्चितमथ स्मारयति-अथार्थमेवोक्तमिति । तद्वचनार्थस्य शब्दान् पृथक् सिद्धिं प्राधान्येन प्रोक्तकमेण सिद्धयति तदा तन्मभ्युपगमोऽस्मत्तमेव क्वाऽभिधानं 'एव इत्यस्माभि स्वीकृतत्वादित्याह-उक्तप्रमेणेति एकीकरणेनैवार्थं । अर्थस्य 25 तत्रादिति, अर्थस्य स्वासाधारणरूपेण सद्भावान्, न तु परस्परतापत्त्वनि भावः । तदेताह-योऽसौ शब्द इति, अर्थे गण्यध्यारोपो न भवति अस्मात्त्वात् अर्थ एवार्थ न तु शब्द स इति परोक्षनिर्देश्यात्त्वात्तद्वदिति प्रत्यक्षनिर्देश्याऽर्थोऽन्य एवेति भावः । शब्दस्य वाच्येऽपि शब्दः न भवतीत्याह-एव निषय एवेति, 'एवोऽर्थमेव विषयीकरोति वाच्यतया, न तु 'एवमतोऽर्थो नाप्रधान इति भावः । अर्थत्वमप्यत्राऽस्मात्प्रे-अपत् इति शब्देन थोऽयते गम्यतऽसावर्थं सपर्यन्तम् 'एवो न स्वागतौ शब्दार्थप्रतिपत्तिविषयवामावात्स्याध्वमनं न भवति भावः । एवञ्च ननु इत्य शब्दप्रयोगात् 'गण्योऽप्रधान 30 मन्विषयन्तत्वात् प्रधानानुयामिकाद्गणानामथ एव प्रधान शब्दान्यथेति निरूपयति-निषयिण इति, 'एवमेवार्थं । अर्थस्य सवलिपारिमर्शेऽपि तद्वचनार्थं तन्निर्देश्योऽप्यत्र विक्रान्तियमो यद्भवतोऽर्थो सोऽस्मिन् दर्शने एव इत्याह-एवञ्च इत्येति ।

कश्चित् क्रीडितमेवाऽस्त्रिति प्रयुज्यते काकवाशितादिवदबुद्धिपूर्वो वाऽर्थविसयादादेकीकर्तुम
शक्यत्वात्, हिग्रब्दोऽपि च हेत्वर्थे, यस्माद्योग्यशक्ति मर्यादया वा,
यदपि च स्वलक्षणव्याप्तिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसव्यवहारव्यवस्थापनार्थञ्चोक्त श्लोकद्वय
तयोरपृथगात्मत्वे रुढेरव्यभिचारिणि । किञ्चिदेव क्वचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठते ॥ लोकेऽर्थ
रूपता शब्द प्रतिपन्न प्रवर्तते । शास्त्रे तूभयरूपत्वं प्रविभक्त विप्रक्षया [वाक्य० का० २
श्लो० १३१-१३२] ॥ इति तदपि च अर्थस्यार्थरूपत्व शब्दादापन्नमित्येतत्फलमेव ।

एवञ्च कृत्वेत्यादि गुणोत्कर्षमस्मन्मते दर्शयिष्याम, योग्यशब्देत्यादि यावदध्यारोपयतीति,
स तदुक्तो मथो युक्तोऽस्मिन् दशने, तद्भावयति-योग्य एव शब्द -पृथुबुद्धादिलक्षणस्यार्थस्य घटशब्दो
न योग्य-पटादिशब्द, य कश्चित् क्रीडितमेवास्त्रिति प्रयुज्यते काकवाशितादिवत् अबुद्धिपूर्वो वा,
न क्वात्? अथविसयादान्-अर्थेन विसयादोऽस्य, वाच्यवाचकसम्बन्धाभाव स चैकीकर्तुमशक्यत्वात्
मन्मथयितुम्, हिग्रब्दोऽपि चेत्यादि, योग्यशब्दनिर्वाधना हीत्यत्र हिग्रब्दो हेत्वर्थे, यस्माद्योग्यशक्तीत्यादि,
तद्भावात्या गताथा यान्त मर्यादया वेति, यदपि चेत्यादि, सोऽयमित्यभिसम्प्रदायिति स्वलक्षणमभिनल्पस्य
तदस्मन्मते समर्थयतीत्युक्तम्, तदनन्तरं यत् स्वलक्षणव्याप्तिप्रदर्शनार्थं लोकगतशब्दार्थसव्यवहारव्य
वस्थापनाथञ्चोक्त तदपि चास्मन्मतेमर्थन्यायरूपत्वं शब्दादापन्नमित्येतत्फलमेव, कतमत्तदिदं श्लो०द्वयं ?
१० तयोरपृथगात्मत्व इत्यादि ।

वयमत्र निश्चिनुम तयोरपृथगात्मत्व रुढे लोकप्रतीते, अतस्य तदुपचारात्, पथि
गमनरत्-यथा पन्थाः पाटलिपुत्र गच्छतीति पथो गमन पुरपगत्यभेदोपचारात्, तद्विनाऽभावा-
द्यथत्वात्तथोच्यते तथा शब्दार्थयोरव्यभिचारादिति, इतरेतरप्रधानोपसर्जनभावाच्च द्व्यर्थत्व
सन्मित्रवत्, तच्च तद्वचनादेव सिद्ध यथोक्तं त्वया 'किञ्चिदेव क्वचिद्रूप प्राधान्येनावतिष्ठत'
इति, तथा 'लोकेऽर्थरूपता'मित्येपोऽपि, गामभ्याज शुक्लामिति न शब्दे बुद्धि, किं तर्हि?
अभिधेये लोकसिद्धा, व्याकरणशास्त्रे शब्दरूपता प्रतिपन्न प्रवर्तते, तुर्विंशोपणे, शब्दाधिग
मायप्रवृत्तिविशेषात् भवतिरत्, तस्मान्निन्न, रूपभेदात् अर्थस्य च गो सास्त्रादिरूप भिन्न

त्वदुक्तेरपि तत्रानुसन्धानेन एव सङ्गच्छत इत्येवंलक्षणो गुणोत्कर्ष प्रदर्श्यत इत्याचष्टे-गुणोत्कर्षमिति । तदेव व्याचष्टे-
स तदुक्त इति, "नोऽप्यस्यमनास्य स्वराचितैस्त्रिभ्योऽपि प्रतिनियतलिङ्गादि बोधयतीति न अपि तु घटावर्थस्य योग्य एव
शब्दत्वेन सदैवीभवति न हि पृथुभ्रोदरावर्थस्य पशुशब्दा योग्य, न वा य कश्चिच्छब्द काकवाशितादिवदेवमेव क्वाव्या
प्रयुज्यत नाप्यात्वा कच्यशक्यभाव इति भावः । घटावर्थं बुद्ध्या न पनाशब्द प्रयुज्यत इत्यत्राह-अथविसयादादिति,
तेनार्थेन तच्छब्दस्य वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धाभावात् योग्यतैव हि सम्बन्धो न तादात्म्यम्, तयो पार्थक्यस्य व्यवस्थापि
तत्वादिति भावः । इतो विघ्नाद इत्यत्राह-स चैकीकर्तुमिति, शब्दस्यार्थेन सम्प्रयितुमशक्यत्वादिस्वादा इत्यर्थः ।
अभिन्नपशुगमपशुस्य मत्स्यमथरमिति निरूपितमत्राह-सोऽयमितीति । शब्दार्थयोरैकपत्वे सत्यपि लोके शास्त्रे च क्वचि-
३० शब्द क्वचिदर्थं प्रपन्नमिति वा व्यवस्था कारिकाभ्यां कृता साऽप्यस्मन्मतेनानुधावतीत्याख्येनाह-तदनन्तरमिति ।

तदर्थं गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम्, तद्धि न कदाचिदर्थो भविनुमहति कल्पित वा, त्वया योऽभिज्ञरूप कल्प्य कल्पित एव स, न भवत्यर्थ अब्ययस्थितत्वात्, व्यतिकीर्णत्वात्, अनियतत्वाच्च, तस्मान्न शब्दोऽर्थरूपता प्रतिपन्न प्रवर्त्तते ।

(वयमत्रेति) वयमत्र निश्चिनुम -तयोरपृथगात्मत्र रुढे -लोकप्रतीतेरतस्य तदुपचारात्-भिन्नयो [अ]भेदोपचारात्, किमि ? पथिगमनत्र-यथा पथा पाटलिपुत्र गच्छतीति पथो गमन पुरुषगत्यभेदो 5 पचारात्, तद्विनाऽभावाद्ध्यर्थत्वाच्चैथोच्यते तथा शब्दाथयोरव्यभिचारात् अविनाभावाद्भेदोपचारात् लोकरूढेरपृथगात्मत्र पृथग्भूतयोरेवेति, किञ्चा-यत्-इतरेतरप्रधानोपसननभावात्-अदस्योपसर्जनत्वादथस्य प्राधान्याद्[द]ध्यर्थतेव, किमि ? सन्मित्रत्र-यथा मित्रार्थयोर्मित्रयो पृथक्सिद्धयोरैककार्यप्रवृत्तयोरितरेतर-प्रधानोपसर्जननियम तथा शब्दार्थ[यो], तत्तु तद्वचनादेव सिद्धम्-यथोक्त त्वया किञ्चिदेवेति यावद्व्य-तिष्ठते, यथा प्रथमश्लोकोऽस्मन्मत समर्थयति तथा लोकेऽथरूपतामित्येवोऽपि गामभ्यां न शुद्धामिति न 10 शब्दे बुद्धि, किं तर्हि ? अभिषेये लोकसिद्धा, व्याकरणशास्त्रे शब्दरूपता प्रतिपन्न प्रवर्त्तते, तुर्विशेषणे शब्दाधिगमार्थप्रवृत्तिविशेषात्, भवतिवदिति, भवतिशब्दमधिगमनिष्पन्न भूसत्ताया लङ्कर्त्तरीत्यादि करोति, तस्माद्भिन्नं, इत्यत्र भिन्नो रूपभेदात्, अर्थस्य चेत्यादि गो सास्त्रादिरूप भिन्न तदर्थत्वाच्छब्दस्य, गकारादि-

स्वमतेन कारिकाभावाद्यथाचष्टे-वयमत्रेति । व्याचष्टे-तयोरपृथगात्मत्वमिति, वस्तुतः पृथग् भिन्नयो शब्दाथयोर्गो-रूढेरैवातस्मिन् तस्योपचारात्स्वभिचाराभाव इति भाव । उपचारे निदर्शनमाह-यथा पथा इति, पुरुषगमनं पथ्युपचय 15 अमेदात् पथा गच्छतीति प्रयुज्यत इति भाव । अमेदोपचाराभावेऽप्युपगमता न स्यादियाह-तद्विनाऽभावादिति पुरुषगत्यभेदोपचारेण विना पथो गमनसम्भवादित्यर्थ । व्यर्थत्वादिति, अमेदोपचारेण विना तद्व्ययोगस्यासद्रताभवेन वैयर्थ्यादमेदोपचारेणैव नमो यत इति भाव । द्वयकारिति पाठे उपचारात् वस्तुद्वयाभित्वादित्यर्थ । अमेदोपचारे हेतुमाह-अव्यभिचारदिति । भेदसहाभेदलक्षण तादात्म्य शब्दार्थयोरित्याह-लोकरूढेरिति । इति छन्दस्य इतिदर्थस्य च प्राधान्यात् प्रधानोपसर्जनभावो न नियत अत एव द्वयतासिद्धेत्याह-इतरेतरेति । दृष्टान्तमाह-समिधप्रदिति । 20 विशिद्धेव इतिरूप प्राधान्येनावतिष्ठते विशिद्धेव रूप शब्दोऽर्थो वा लोके शास्त्रे वा प्राधान्येनोद्विच्यतायाऽवतिष्ठत इति त्वदुपेरेव शब्दार्थयो पार्थक्यमितरतरप्रधानोपसर्जनभावश्च सिद्ध इत्याह-तत्तु त्वद्वचनादेवेति । द्वितीयश्लोकोऽप्यस्य मतं समर्थयतीत्याह-लोकेऽथरूपतामिति । गामभ्यां गुणमित्युच्चार्यमाण शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थत्वाच्च शब्दकार्यान्वययोग्यो भवति किन्त्वर्थक्रिया समर्थोर्विषयप्रतिपत्तिजनक एव व्यवहारे अर्थ विशेषणीभूतस्य क्रियायां विशेषणत्वयोगादित्याशयनाह-गामभ्याजेति । शब्दशास्त्रे तु सूत्रादावुच्यतेय अत्रेणिल्लयस्याप्रिशब्दाद् कार्यान्वाभावात्तद्व्यस्य आमेय इत्यत्रलोऽमिशब्दो वाच्यत्वेन 25 समवस्थित इत्याह-व्याकरणशास्त्र इति । हेतुमाह-शब्दाधिगमार्थेति शब्दविषयप्रतिपत्तिरूपकस्याधिगमस्यानुच्चारण लक्षणप्रवृत्तिविशेषत्वाच्छास्त्रमेति भाव । दृष्टान्तमाह-भवतिवदिति । अधिगमनिष्पन्नमिति, अधिके गमोऽधिगम, गमो ज्ञानं तस्याधिक्यं शास्त्रोपदेशापेक्षणात्, अधिगम्यतेऽनेनेत्यधिगम उपदेश वा तेन निष्पन्नमित्यर्थ । कथं निष्पन्नो भवतिशब्द इत्याह-भू सत्तायामिति, अस्मादुपदेशात् स कर्मणि भाव चाक्रमनेभ्य इति वर्तरे लुपुपदेशाच्च भवतिशब्दो निष्पन्न इति भाव । एवं शब्दार्थयोर्भेदं एक हेतुमुक्त्वा हेवन्तरमाह-इत्यत्र भिन्न इति, रूप स्वरूप शब्दार्थयोस्तद्वेदादित्यर्थ, 30 गोशब्दस्य सावादिरूपमर्थस्वरूपं हि भिन्नम् गोशब्दस्य तु स्वरूपं गकारात्कर्त्तरीतरविसगरूपं परस्य ध्वन्यप्राज्ञाशब्दात्मकं पदार्थबोधकत्वेन लोके प्रसिद्धं ध्वनितरमुदाहरणं नादमात्रम् तदर्थमेव हि वक्त्रा गकारादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणं क्रियते न तु परध्वन्यप्राज्ञानादरूप शब्दो वस्तुप्रपञ्चवर्णानुपूर्वीरूपस्य शब्दस्यार्थो भविनुमहति न वा त्वया कल्पमानं ध्रुयमाणशब्दव्यतिरेकं तदभिन्नस्य आतरोऽभिज्ञरूपतामा शब्द शब्दस्यार्थो भविनुमहतीति निरूपयति-गो सास्त्रादिरूपमिति । कथमनि

वर्णानुपूर्वीगदश्रोत्रा[ग्राह]नादमात्र तदर्थं शब्दप्रयोगात् गमरादिवर्णानुपूर्वीमात्रोच्चारणम्, तद्धि न
 कदाचिदर्थो भवितुमर्हति कल्पित वा, नेति वर्तते, त्वया योऽभिनल्प कल्प्य कल्पित एव स, न
 भजत्यथ, कस्मात् ? अव्ययस्थितत्वात् न्ययिनीर्णत्वान् अनियतत्वात्, वाह्यरस्तुव्ययस्थित, देशमाला-
 दिभिरश-दशनसङ्कुलेऽपि घटश-स्योद्धृमीरादि[वाद्य]स्वाभिधेये प्रयोगात् [अ]न्यनिर्णीर्णश्च, नियत
 5 प्रतिपादनेनाशयान्यत्यात् तैव्येन गदेन स एवेति तत्रैव च बुद्धरुच्यते, तस्माद्भवयस्थिताव्ययिनीर्णनिय
 त्वेभ्यो वाह्यार्थोऽ यो रूपभेदान् श-तरान् कल्पितत्वाच्च, तस्मात् श-नेऽथरूपता प्रतिपत् [प्र]नर्तते।

अभ्युपेत्यापि रुडेरपृथगात्मत्व[म्]-

प्रतिपत्तिव्यभिचारादनयोरेकीभावगति पाथक्ये सति, नान्यथोत्तपत्, 'शास्त्रे तूभय
 रूपत्व प्रविभक्त विवक्षया' इत्येतदप्यस्मन्मतमेवानुधावति, 'यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे'
 10 (महाभा० १-१ १ सूत्रे पृ० ३०) इत्यादिक्रमेण गोशब्दस्य सास्त्रादिमति साधुत्वं सिद्धेऽर्थे
 शब्दे सम्बन्धे च पृथक् गोप्यादायसाधुत्वं रुद्धित, अर्थविज्ञेयप्रतिपत्त्याया गोप्या साधुत्वमि
 त्यादि, तस्य च प्रयोजन धम इत्यादिरुक्त सोऽपि पृथगर्थसिद्धि सूचयति लोकेनाभिधेयेऽर्थे
 शब्दा प्रयुक्ता, तत्रार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्माय प्रयोगनियम
 शास्त्रेण क्रियते भक्ष्याभक्ष्यनियमवदिति ।

(प्रतिपत्तीति,) प्रतिपत्तिव्यभिचारात्नयो, प्रतिपत्तिरपि स्वमन्वधादेव, सम्बन्धस्य द्विष्टत्वात्
 शब्दार्थयोरेकीभावगते प्रतिनियतोऽभिधानाभिधेयसम्बन्ध पार्थक्यमन्तरेण न भवितुमर्हति घटश-
 योरित्युक्तम्, एकीकरणस्यायथाऽसम्भवात्, अत आह-नान्यथा, उक्तप्रतिपत्ति, किञ्चान्यत्-शास्त्रे
 तूभयरूपत्व प्रविभक्त विवक्षया' इत्येतदप्यस्मन्मतमेवानुधावति, यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेष इत्यादिप्रमेण
 गोशब्दस्य सास्त्रादिमति साधुत्वं, 'निद्धेऽर्था शब्दे सम्बन्धे च' (महाभा० १-१-१ सूत्रे पृ० ५५)

20 अत्राप्यने नार्थ इत्याह-अथवस्थितत्वादिति । उच्चार्यमाणस्तु शब्दो व्यवस्थितोऽव्ययिनीर्णो नियतयेति ददायति-
 वाह्यरस्तुव्ययि, वागे वरुणि ऋदादो घण-यो व्यवस्थित इत्यर्थ, अव्ययिनीर्णश्च दामागदिमेदत नानाश-द्व्याप्त-
 त्वपि घण-शस्यैव स्वाभिधेय प्रयोगात् तेन च प्रतिपादितं शब्देनावय घणार्थयोरोदयान् तद्वच सत्त्वच्छो नियत
 येति भाव । एव शब्दान् त्वन्वक्तिनाभिनल्पप्रादाद्याया भिन्न एव तस्मान्नेव च श-नेऽथरूपता प्रतिपत्तो न प्रवर्तत
 इत्याह-तस्मान्नेति । ह्यया शब्दार्थयोरेकत्वगामताभ्युपगमेऽपि साऽप्युपगमत्वात् नायभिचारिणीत्वान्येनाह-प्रतिपत्तीति ।

25 प्रतिपत्तीति व्यभिचारे दृश्यत, वाच्यवाचकभावसम्बन्धे सति ि प्रतिपत्ति स्यात्, स तु न सम्भवति सम्बन्धस्य
 द्विष्टत्व्याप्यत्वात् अपृथगात्मतायान्वयत्वात् कथं स सम्बन्ध इत्याद्येन व्याख्यान-प्रतिपत्तिव्यभिचारादिति ।
 शास्त्रे ऋचिच्छ-द्रप्रधान ऋचिचार्यप्रधानो निर्णय इति यदुक्त तन्प्यस्मन्मतमेव समर्थयतीत्याह-किञ्चायदिति, शब्दादर्थो
 पापक्यमन्तरेण कदाचिच्छ-कचिचिवाथ गति विषययाऽपि विभागागम्भन इति भाव । व्याकरणेन हि गाघुनेन प्रयुधीत
 नासाधुति गदादय एव साक्यो न गाव्यादय इति च नियमदय निधीयते धर्मायमिति प्रयोजनरगनमपि शब्दात् पृथग्य
 30 किञ्चिदेति दशयति-यस्तु प्रयुङ्क्ते इति, अनेनाभ्युपगमेतुल्य व्याख्यानप्राथम्यस्य सूचितम्, स एव शब्द ऋचिदर्थविशेषे
 क्वचित्किमिगेन प्रयुक्त साधुति अयथाऽमागु गति गोणीशब्द साधुत्वम्युक्तारभेदाध्यागोषा प्रयुक्त साधु, जातिप्रयुचरन
 साधुर्भेदात्वेन व्याख्यानप्राथम्यं य प्रयुङ्क्ते स एव तास्यागतिमिति भावाय । ननु श-दस्यार्थस्य तत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वात्
 व्याखरणाग्रेण हि क्रियत न हीदानीं शब्दनिपत्त्यच्च व्याखरणम् शब्दानां स्वत उद्धत्वात् नापि सम्बन्धशानाधम्, लोक्त
 एव सम्बन्धज्ञानस्य सम्भवारिवाग-समापते-सिद्धेऽर्थे इति, अर्थस्य व्यक्ते शब्दार्थेव व्यक्ते प्रवाहतो निव्यता,

पृथक् गोण्यादावसाधुत्व रूढित, अथविशेषविश्रया गोण्या आवपने साधुत्वमित्यादि च नायया घटते, तस्य च साधुसाधुज्ञानस्य प्रयोजन धर्म, 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' (महामा० १-१-१ सूत्रे पृ० ५५) इत्यादिरुक्त सोऽपि पृथगर्थसिद्धिं सूचयति, लोकेनाभिधेयेऽर्थे शब्दा प्रयुक्ता प्रयोजनेन वा, तत्रार्थस्य पृथक् सिद्धत्वे शब्दस्य च तद्विषयस्य धर्मार्थं प्रयोगात्प्रियम साधुत्वार्थं शास्त्रेण क्रियते भत्यामध्यनियम-पदिति, तस्मान्नाभिज्ञत्वोऽर्थः ।

एवमेव च दर्शनतोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिदर्शनानि शब्दाद्बहिरर्थसिद्धौ घटन्ते, इतरथा अभिज्ञत्वार्थेभ्ये तत्र किं दर्शनम्? का उत्प्रेक्षा? कुतोऽभिज्ञल्प? श्रुत्यन्तरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि च त्यक्त्वल्पिताभिज्ञल्पे नैरोपपद्यते, अस्मादिष्टे तूपपद्यते श्रुते-रन्या श्रुति श्रुत्यन्तरम्, अन्तरेकीभूतोऽभिज्ञल्पपृथग्भूतो धननिर्व्वयहारानुपाती स्यात्, स त्वदिष्टाभ्यामकर्तृभ्यामचेतनाभ्या करणकमभ्या न प्रवर्त्तते, चेतनात्मत्वानु कर्त्ता स प्रवृत्ति-हेतु श्रुत्यन्तरस्य भवितुमर्हति, शब्दार्थयोरेकीभूय वर्त्तमानयो काऽन्या श्रुति श्रुत्यन्तरमि-त्युच्यते? केन च विशेषेण तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते? ।

एवमेव चेत्यादि, एवमेव कारिकात्रयमिहितस्यार्थस्य वर्णनदृष्टवोऽपि दर्शनतोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादि, प्रधानपुरुषेश्वरादिमयमित्यादिदर्शनानि शब्दाद्बहिरर्थसिद्धौ घटन्ते, चैस्तुनि भिन्ने घटादौ वाएते तु पुरुषा-णाञ्चोत्प्रेक्षा नित्यानित्यादित्वेन नियमेन सद्भावे, नान्यथा, इतरथेत्यादि, अभिज्ञत्वार्थेभ्ये-नियतवाह्यार्था-भावे प्रधानादिदर्शनासम्भार, तत्र किं दर्शनम्? नास्तीत्यर्थं, वा उत्प्रेक्षा? इत्यादितद्ब्रह्मानुसारेणासम्भव

जाते शब्दार्थत्वे तु सुतराम् शब्दोऽपि नित्यं पञ्चममपि नित्यम् एकैवैव क्रमेण घटपटादिगन्धाना सर्वरुच्यारणात्, शब्दार्थयो सम्बन्धोऽपि कार्यकारणभावश्चाणो बोध्यतात्पर्यो वाच्यवाचकभावात् अणो वा नित्यं सवपदात्तप्रहकाळे केनापि फेनार्थाऽऽज्ञानसादात्मकत्वव्यावाद्, एवमर्थं शब्दे सम्बन्धे च नित्ये यमर्थमुपादाय लाभ शब्दा प्रयुज्यते नैवा निवृत्तौ यत्र करित्यमाण सार्थक, तस्मात्कारणेन साधुत्व गदाना बोध्यत तज्ज्ञानपूर्वकप्रयोगे धर्मोत्पत्ते साधुता शब्देनवाच्योऽभिधेयो नापस्येन एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति भावः । साधुसाधुचे दृष्टान्तमाह-पृथग् गोण्यादाविति, गवाद्यर्थे गाशब्द साधु, गावौगोण्यादयमत्रागाघन गोण्यादेरसाधुत्वं तत्राय इति आवपनश्रयणविशेषविश्रयायाव गोणीशब्द साधु, जानपदद्वयगोण्यात्साधुत्वेणवपनेऽर्थं हीतिवधानाति भावः । तदेव शब्दवाच्यतातमुपदर्श्य तदपि पृथग् शब्दार्थस्य सिद्धत्वेन सम्भवतीति निरूपयान्त-सोऽपीति, शब्दार्थगम्बन्धे नित्ये लोकेन एवार्थज्ञानप्रयोजनदृष्टे शब्दप्रयोगेऽपि सिद्धे शास्त्रेण गवादाय एवान्तर्गते प्रयुक्ता साधुतो धर्मजनका न गान्यादय इत्यादि यो नियम क्रियते स शब्दार्थयो पृथक् सिद्धत्वे भवितुमर्हति, यथा भत्यामध्यनियमो पृथक् सत्तेरेवेदं भत्यामिदमभ्यमिति धर्मार्थं नियमं कृतं क्रियते तद्वत्, तस्मान्नाभिज्ञत्वस्य शब्दोऽर्थो भवतीति भावः । अथ दर्शनतोत्प्रेक्षाभ्यामर्थमभिधेयचेनोपपद्यते तत्र यन्मृतस्यशक्तिर्बुद्धौ परिश्रवमानोऽयमि धमनेन गन्तरोच्यत दनात्तरं विज्ञानश्रयण शब्दात्सा श्रुयतरस्य-वाह्यस्य धन्यामस्य प्रवृत्तौ हतु, सोऽभिज्ञत्वार्थविश्रयाकारपरिप्राही वाह्याच्छब्दानस्य इति यद्ब्रह्मवैश्वानरं पूर्वमुपदर्शितं तदपि वाह्यार्थसिद्धत्वेन स्यात्साह-एवमेव चेति । सोऽप्यमित्यभि सम्बन्धे, तयोऽप्युपादायत्वे लोकेऽप्युपपत्तामिति कारिकाप्रयमभावात्भूतोऽर्थं दर्शनतोत्प्रेक्षाभ्यामित्यादिप्रश्न इति कथयति-एवमेव कारितेति । दर्शनशब्दप्रामाण्ये-प्रधानपुरुषेश्वरादिमयमिति, प्रधानमर्थं पुराणमय ईश्वरमय वेद सच जगत्पुरुषही कानि दर्शनातीतम् । उत्प्रेक्षापि वाह्यार्थसिद्धौ स्यात्साह-चैस्तुनि भिन्न इति शब्दाऽर्थं सम्बन्धेन नित्यो वा सादनित्यो

सोपपत्तिर् दर्शयति यावत् कुतोऽभिनल्पो ? हेय इति, समावन गतार्थम्, अर्थाभावे न घटते, अर्थ-
सद्भावे युज्यत इति पिण्डार्थ, मित्रायात्-श्रुत्यतरप्रवृत्तिहेतुरित्येतदपि तत्कल्पिताभिजल्पे नैतोपपद्यते,
अस्मदिष्टे तूपपद्यते, तद्यथा श्रुतेरन्या श्रुति श्रुत्यन्तरम्, अतरेऽमीभूतोऽभिनल्पपृथग्भूतो ध्वनिर्व्यवहारानु-
पाती स्यात्, स त्वदिष्टाभ्या शब्दार्थाभ्या न प्रवर्त्तते, अकर्तृभ्यामचेतनाभ्या करणकर्मभ्याम्, यथासंय

४ करणकर्मत्वाच्छब्दार्थयो, चेतनात्मत्वात् आत्मा स्वतः, स्वातःप्रायत् कर्त्ता न प्रवृत्तिहेतु श्रुत्यन्तरस्य
भनितुमर्हति, यथोक्तम् 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थाव' (पा० शि० का० ६) इत्यादि, इदञ्चायुक्तं श्रुत्यतर-
मिति विभज्य कथनम्, शब्दार्थयोरेकीभूय वर्त्तमानयो काऽया श्रुति श्रुत्यतरमित्युच्यते ? तस्माद्विशो-
पाभावे कथमभिधायैरविभक्तं सन् विभक्तं शब्दात्मा उच्यते ? येन च विशेषेण श्रुत्यतराभावेन
तत्प्रवृत्तिहेतुरुच्यते चैत यस्यात् यद्वृत्त कर्त्तृविशेषमन्तरेण श्रुत्यतरासम्भवे कस्य प्रवृत्तिहेतुत्वम् ? ।

10 अत्राह-

अस्ति विशेष घटार्थप्रत्यायनार्थं श्रुतेरनुरूपा श्रुतिरेव युक्ता, कारणानुरूपत्वात् कार्या
णाम्, नार्थो वैरूप्यात्, तस्माच्छ्रुति श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्त्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्यत्रोच्यते ननु
तस्यापि श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्त्तकोऽर्थ एव, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यात्, निरुक्त्यर्थोऽप्यभिजल्पस्य
तथा घटते नान्यथा, आभिमुख्येन जटपत्यर्थं शब्द, त प्रयुङ्क्तेऽर्थं अभिजल्पयति तद्विषय
15 एवाभिजल्प इत्युच्यते, एतदुक्तं भवति अर्थविषय शब्द शब्दार्थकल्पनाया युक्ततर स्यात्,
न तु त्वत्परिकल्पिते शब्दमेरिते, एव तावद्भ्रूहर्थादिदर्शनमयुक्तम् ।

वा स्यादित्येवमेवा नियमेन वाद्यथमद्वाव एव स्यादिति भावः । प्रतिनियतवाह्यार्थासद्भावेऽभिनल्पेन सहायस्यमेवेऽव्यवस्थिते
शास्त्रसंज्ञासंज्ञितेऽभिनल्पेऽपि शब्दस्य बहुधाऽर्थं प्रवृत्त्यतेऽतो दर्शनमेव इति प्रपणमपि न सन्न छते शब्दातिरिक्तार्थाभावादित्या
शयेनाह-इतरयेति । श्रुत्यन्तरस्य-वाद्यस्य ध्वन्यात्मकस्य प्रवृत्तौ हेतुरिति यदुक्तं तदपि न युज्यत इत्याह-श्रुत्यन्तरेति ।

20 म मत एवैतत्सम्भवतीति दर्शयति-अस्मदिष्टे त्विति, श्रुति शब्दात्सादस्या श्रुति-श्रुतज्ञानोपयोग्यवशात् श्रुत्यतरं आन्तर
ज्ञानात्मकमभिजल्पपृथग्भूतं शब्देनास्य ध्वन्यमानत्वाद्बुद्धिनिर्हच्यते स एव च व्यवहारमनुपगतति चेतनात्मकत्वेन व्यवहारकर्तृत्वा
दिति भावः श्रुतेर्द्रव्यसात्त्वात् श्रुति श्रुत्यन्तरं भावशब्द अन्तरेकीभूतोऽभिजल्पपृथग्भूतं ज्ञानात्मनैकीभूतं शब्दोपयोग्यं
स एव शब्देन ध्वननाद्बुद्धिनि व्यवहारमनुपगततीति शब्दात् । त्वदभिमतेन बाह्यशब्देन वा तदर्थभूताभिजल्पशब्देन वाऽपि
तत्त्वाद्बुद्धेर्भूतेन कर्मभूतेन वा न व्यवहार सम्भवतीत्याह-स त्वदिष्टाभ्यामिति, व्यवहारस्त्वदिष्टाभ्यामिति । तयो

25 शब्दार्थयो धरणकर्मत्वात्, अचेतनाभ्यां व्यवहारो न प्रवर्त्तते इति भावः । ममते स शब्दोपयोग्येन तत्त्वात् प्रवृत्ति
हेतु स्यादित्याह-चेतनात्मत्वारिति । तत्र तदुक्तं यत्नमेवोद्भावयति-यथोक्तमिति । सोऽयमभिजल्पमन्त्रात्
शब्दार्थयोरेकीकरणत्वात् श्रुतेर वा श्रुत्यतरमपि न स्यादित्याह-इदञ्चायुक्तमिति । एवमेकीभवेनेऽवशिष्टत्वाच्छब्दार्थयो कथम
विभक्तं श्रुतिविभक्तं भवतीति वक्तुं शब्दोत्पत्त्यात् इत्याह-तस्माद्विशोपाभाव इति । न हि शब्दार्थयो चेतनत्वं येन स्वातन्त्र्या
दप्यस्य प्रवर्त्तकं भवेत् तस्मादचननत्वात्स्वतःप्रत्याच्छब्दान्यस्याभावाच्च न कस्यापि प्रवृत्तिहेतु श्रुतिरित्याद्यनाह-येन च

30 विशेषेणेति । मन्वन्मि विशेषे घटाद्यथप्रत्यायनरक्षणं अर्थगतत्वत्वाच्छब्दप्रयोगस्य शब्दार्थयोश्च कार्यकारणभाव शब्दो हि
गर्वादिष्वेण परिणामते परिणामपरिणामिनोश्च तादात्म्य सर्वैरभ्युपगम्यत एवेति श्रुति श्रुत्यतरस्य प्रवर्त्तिका भवत्येव, परिणामपरि
णामिभावे चैतन्ध्वन्यन्तत्वादास्तुत्पत्त्यैव तत्रत्यादातो नाथ आत्मा वा प्रवर्त्तकोऽनुरूपयाऽपि शब्दात्-अस्ति विशेष इति ।

१ सि क्ष ३ घटे, अथसद्भावेन घटते, अथ० । २ सि क्ष ३ छा प्रतिपत्ति । ३ सि क्ष ३ छा ३ रेकीभू
तायात्तवर्त्त० ।

(अस्तीति) अस्ति विशेष, तथा घटार्थप्रत्यायनार्थमित्यादि, कारणानुरूपत्वात् कार्याणां ध्वन्यात्मकश-दोत्यत्तिनार्थदर्शनादन्तर्निविष्टोऽपि तदनु रूप कारणभूतोऽनुमीयते शाल्यङ्कुरदर्शनाच्छालिनी-
जन्त, घटशब्दो नोङ्केमीनादिलक्षणार्थ, तद्विरूपत्वात्, उपादानञ्च श्रुतेरनुपा श्रुतिरेव युक्ता, नार्थ -
घटादि, वैरूप्यात्, तस्माच्छ्रुति श्रुत्यन्तरस्य प्रवर्तिका, नार्थो नाप्यात्मेत्यस्य विशेष इति, अत्रोच्यते ननु
तस्यापि श्रुत्यन्तरस्येत्यादि, एतदप्यनुमान प्रतिवर्तकवाच्यम्, विज्ञानमन्निविष्टघटार्थप्रवर्त्या सा श्रुति, 5
श्रुतित्वात्, ननु प्रागुक्तमर्थप्रत्यायनार्थं शब्द प्रयुज्यते, न वायसवाशितादिवनिरर्थकं क्रीडितमेवास्त्विति
चेत्यादि, तस्माच्छ्रुतित्वात् पूर्वश्रुतिवदर्थप्रवर्तितं शब्द, अर्थाभावे प्रयोगानर्थक्यादिति, निरुक्त्यर्थोऽप्य
मिनल्पस्य तथा घटते नान्यथा, जप जल्प व्यचाया वाचि, आभिमुख्येन नल्पस्यर्थं शब्द, त प्रयुङ्क्तेऽर्थ, 10
अभिनल्पयति तद्विषय एवाभिनल्प इत्युच्यते, यथाभिमुख्येनावस्थितमर्थं जल्पति ततोऽभि नल्प शब्द,
सोऽर्थो विषयोऽस्य, तद्विषय एवाभिनल्प शब्द, एतदुक्तं भवति, अर्थविषय शब्द शब्दार्थकल्पनाया 10
युक्तर स्यात्-अर्थोत्थापितशब्दाभिनल्पपरपक्षेऽभिनल्पशब्दार्थपरिरूपना युक्तरा स्यात्, न तत्परिक-
ल्पिते शब्दपेरिते, एत तानङ्कुरहर्षादिदर्शनमयुक्तम् ।

यत्तु वसुरातो भर्तृहरेरुपाध्याय स च स्वरूपानुगतमर्थमविभागेन सन्निवेशयति, तेन
द्वात्रापि शब्दोऽर्थश्चाभ्युपगताविति प्राच्यादत्यन्तादर्शनात्तैमिरिकदर्शनमिदं तत्प्रदृष्टिं प्रत्या-
सीदति, अभिजल्पस्वरूपन्तु पुनस्तेनापि निरस्तम्, ननु स तेन पुष्यशब्दार्थयोरिष्टादन्या- 15
न्यलिङ्गादीनि सन्निवेशयिष्यति तथापि शब्दनयाभिहितान् दोषान् परिहर्तुमशक्त एव,
ननु शब्दानुगतार्थं अन्तरविभागेनेति घृताऽर्थतत्र शब्दोऽभिहितो न शब्दतत्रोऽर्थ,

व्याचष्टे-तद्यथेति उपादानभूतो वाचक शब्द तस्याथात्मना निर्वाणान् तयोश्च कार्यकारणभावान्त्व योऽयं स शब्द, य
शब्द सोऽर्थ इति तादात्म्यम् न हि विजातीयकार्यतन्त्रयोरेवोपादानोपादयभाव सम्भवति तस्माद्व्यप्रावादिलक्षणस्य
नामविद्युत्तय शब्दकार्यत्वामम्भवात् न गदस्वरूपं घट एव कार्यं तत्रप्रवर्ततेऽपि शब्द एवेति आतरणस्य वाश उपायमाणशब्द 20
प्रवर्तक इति भाव । कार्यकारणयोरनुपपत्त्या निदर्शनमाह-शाल्यङ्कुरेति । अर्थभूत वस्तु नानुपपत्त्याह-घटशब्द इति ।
उपादानमपि घटशब्दस्वरूपकार्यस्य शब्द एव स्यादित्याह-उपादानञ्चेति । श्रुते प्रवातमा श्रुतेरनुपपत्त्या शाल्यङ्कुर
प्रवर्तकशालिनीत्वदिति तत्रानुमानम् सा श्रुति विज्ञानमन्निविष्टघटादिवस्तुप्रवर्त्या श्रुतित्वात्, प्रयुक्तित्वाति प्रतिनक्षण
वाधितमिन्नुत्तरमाचष्टे-एतदप्यनुमानमिति । प्रतिवर्तकं व्याचष्टे-ननु प्रागुक्तमिति । प्रागुक्तप्रत्ययेन स्मारयति-अर्थप्रत्या
यनार्थमिति, परस्माथ बोधयितुं हि शब्दप्रयोगं कुर्वन्ति तज्ज्ञा न तु निरर्थकं क्रीडाया वा, तस्माद्य एव प्रधानम् शब्दो 25
व्यापकत्वात्, यथा तत्रोपायमाणा प्राथमिनी श्रुतिर-तशब्दव्यपिकाऽथविषयता प्रयोक्ता प्रयुज्यत इत्यभ्युपगता तथेय श्रुतिरपि
विज्ञानविषयीभूताथप्रवच्यत न तु शब्दप्रवर्तते भाव । अभिजल्पशब्दव्युत्पत्त्यर्थोऽपि तदेव युज्यत इत्याह-निरुक्त्यर्थोऽ
पीति । निरुक्तं द्वायति-आभिमुख्येनेति, अर्थावयव शब्दोऽभिचरप इत्यर्थ, तमभिनल्पमर्थं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थं शब्दम
योऽभिजल्पयति, अर्थप्रवर्तकोऽर्थविषय शब्दोऽभिनल्प उच्यते इति भाव । यतोऽर्थमाभिमुख्येन जल्पति शब्दोऽत एवासावपि
जल्प उच्यते, तस्य च विषयोऽय एव अर्थविषयक एवाभिजल्प इत्याह-यथाभिमुख्येनेति । अभिनल्पस्यार्थविषयकत्वे अर्थो 30
त्थापितत्वे चैवाभिजल्पप्रवर्तको घट इति तादात्म्याह-एतदुक्तं भवतीति । तद्वच मर्तृदर्शितमतिराकरणमुपचरति-
एव तावदिति । तदाचाक्षत निराकर्तृमाह-यत्तु वसुरात इति । यथाऽऽगेकाऽश्रुतिरित्यो न स्वल्पेण तिरोभवति एव
शब्दस्वरूपपरकोऽर्थोऽपि एव वसुरात शब्दाश्रुतिरित्यस्य तत्स्वरूपव्यपगमं नेच्छतीति शब्दस्वरूपानुगतिमर्थं इच्छती

यद्यर्थमनुगत शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत तत शब्दप्रेरितत्वाच्छब्दावधारणादर्थो व्युदस्त स्यात्, निन्तु तद्विपरीतमर्थप्राधान्यावलम्बन कृत ततोऽर्थतत्रत्वात् शब्दप्रवृत्ते तदवस्था दोषा, अतो विशेष एव व्यवस्थित ।

(यच्चिति) यत्तु यसुरातो भर्तृहरेरुपाध्याय सच स्वरूपात्तुगनमित्याद्याह तेन द्वावपि शब्दोऽ-

- 8 र्वशाभ्युपगतौ, सम्बन्धस्य द्विसत्त्वात् मन्त्रन्धिनोरभ्युपगति, प्राच्यान्त्यन्त[1]दर्शनात्तैमिरिव दर्शनमित्त्वदृष्टिं प्रत्यामीदिति, न दूरापयातम्, अभिनल्पस्वरूपन्तु पुनस्तेनापि निरस्तम्, विश्व-ननु स तेनेत्यादि, एतस्मिन्नपि दर्शनं यथा पुष्पशब्दार्थयोरन्त सनिवेशनमविभागेन सलिलवचनकारकादिभेदयोरेवमेव इत्याहिनारेन्यान्यलिङ्गादीनि अयशब्दाद्यगता यपि सन्निवेशयिष्यति स इति सामान्योपसर्जनविशेष प्रधानादिना शब्दानयेनाभिहितान् तस्मान्नाधिकरण्याभावादिवदोषान् परिहर्तुमशक्य एव तथापि, कस्मात् ?
- 10 ननु शब्दानुगतेत्यादि, स्वरूपमनुगतोऽथ, तमर्थमन्तरविभागेनेति युक्तताऽर्थतत्र शब्दोऽभिहित, [न]शब्दतत्रोऽथ, यद्यर्थमनुगत शब्दोऽन्तरविभागेन सन्निवेश्येत तत शब्दप्रेरितत्वाच्छब्दावधारणादर्थो व्युदस्त स्यात्, निन्तु तद्विपरीत शब्दावधारणयुत्सर्गात् अर्थप्राधान्यावलम्बन कृतम्, ततोऽथतत्रत्वात्-अर्थप्रधान तत्राच्छब्दप्रवृत्ते, -प्रवृत्तमेव हि शब्दस्याथ, तस्मात्प्रवृत्त्यादोषा, शब्दप्राधान्यावधारणे तु परिहृतासु, तस्मादुच्यते विशेषप्राधान्यादिना अथांतरनिरपेक्षाणा पुण्यतारानक्षत्रादिविशेषाणा नास्ति
- 15 सामानाधिकरण्यम्, अतो विशेष एव व्यवस्थित, एषा तावद्वस्तुनोऽर्थपर्यायेषु भावना कृता ।

लाभ्ये-स च स्वस्वपति, स्वस्वत्प्राप्त्यामनुगतयोश्च दाययोर्नक्षत्रविभागेनायामभ्युपैति, यत् शब्दाद्ययो कार्यकारणत्वात् वा योग्यता वा सम्बन्ध स च द्विष्टानाविनाभावीति शब्दार्थो द्वावपि छतीति भाव । मत्तभिदमर्थस्य शब्दाभिहितत्वेनाऽऽदर्शनादयत्र नभूद्विरमतापेक्षयाऽयस्वरूपाभ्युपगमेन तैमिरिकदृशनवत्त्वदृष्टिं प्रति किञ्चित्तमीगमुपयातीत्याह-प्राच्यादास्य तादृशनादिति । अत्रन्तामेदं शब्दोऽभिज्ञत्य शब्द शब्दाथ इति तु नानेनाभ्युपगम्यतेऽयस्याप्यभ्युपगतत्वादित्याशयेनाह-

20 अभिनल्पम्यरूपन्तियति । एतस्मिन्नपि मते यत् लिङ्गवचनानारनादिविशिष्टशब्दाद्योरविभागान्त मन्निवेशन कियते लक्षणान् अन्यथा प्रतिवचनलिङ्गादिविशेषे लिङ्गणा शब्दा भवेत्युक्ति गौरवं स्यात् पुण्यन्तारका पुनर्वत् नक्षत्रमित्यादिप्रयोगाक्षोपाधि विन्त्यधिक्यथा स्वानियते तर्हि उपवनियमनेन प्राप्तदासतविमित्त्रवचनगामानाधिकरण्याभावात्प्राप्य सुनिवारा एव भवेत्युक्तित्याह-एतस्मिन्नपिती । कथं परिहारासम्भवत्तत्राह-तत्तु शब्दानुगतेत्यादीति, शब्दोऽर्थमथस्वरूपात्तुगतेमेवाविभागेनात्मनि सन्निवेशनमिति त्वयाऽऽज्ञेयितं यथा गोर्वाहीक दूलादा वाहीके गवाध्यारोपे न क्वत्र गोमात्र प्रतीयते निन्तु अध्यारोपि

25 तदगम्यता वाहीक एवमध्यारोपितत्तुऽऽथ एव प्रतीयते इति प्रधानमथ एव स्यात् शब्द, यदि तत्रस्वरूपात्तुगतेमर्थमविभागेन शब्द सन्निवेश्येत तदाऽयस्य शब्दप्रेरितत्वात् शब्दन शब्दसौवावधारणादर्थो निरस्तो भवेत् न चमर्थमवहरेणवार्थसवाभास मन्तर्प्राधान्यामेव शीघ्रमिति भाव । अथप्राधान्यं तु तस्यैव प्रवृत्तत्वाच्छब्द उपसर्जनम् अर्थस्य सलिलवचनत्वात् आपो दारा, सत्सुमी नन्मिन्द्रादिनिमित्तवचनयामानाधिकरण्यानुपपत्ति विशेषविवक्षाया अथ्यमम्भावादिद्विगमेनाह-ततोऽथतत्रत्वात् इति । विगम्यैव प्रधानमेव तत्प्राधान्यन्तरनिरपेक्षात्वात् यनापि सामानाधिकरण्यमन्तर्हीन न कथितोप इत्याह-उच्यतेदिति ।

30 एवमर्थमवलम्ब्यैवमन्तरविभागाधिकरण्यं न सम्भवतीति भावितमित्याह-एषा तावदिति । तत्रादयो व्यञ्जनपर्याया न शब्द

1 मि छ द र्वमेव । 2 मि छ छा लिङ्गादीनान्यग० । 3 मि छ द छा रण्यादि भावादि० । 4 X छ । 5 छ दं विगोप एक एव ।

शब्दगोचरातिरान्तेषु व्यञ्जयथायेष्वनेनातिदेश नियते-

यथा च रूपादय एकैकभवनतामका न पर्यायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वात्तथा पुण्यतारानक्षत्रादिपुलिङ्गादय , परस्परविरोधित्वाद्द्विशेषाणामित्येकमेकमेव भवन भवतीति कुत सामानाधिकरण्यम्, पुण्य पुमान् स कथ स्त्री भवति तारेति नपुसक वा नक्षत्रमिति, एवञ्च यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च यथार्थाभिधान शब्द , नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गादिवाच्येष्टाकरणाद्भानयुक्ताची शब्द इति च, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह-‘णाम ठवणा दविये चि एस दव्यद्वियस्स णिकरेवो । भावो उ पञ्जद्वियस्स परहणणा एस परमत्यो ॥’ (समति० का० १-६) इति ।

यथा चेत्यादि, रूपादयो युगपद्भावामिमता अप्येकैकभवनतामका न पयायान्तरमपेक्षन्ते विशेषत्वादिति दृष्टात् , पुण्यतारानक्षत्रादिपुलिङ्गादय परस्परविरोधित्वाद्द्विशेषाणामिति दार्ष्टान्तिव , एकमेकमेव भवन भवति न द्वितीयमिति कुत सामानाधिकरण्यम् ? पुण्य पुमान् स कथ स्त्री भवति तारेति, नपुसक वा नक्षत्रमिति ?, एव दचनकारकपुरुषोपपहादिभेदा न परस्परपेक्षा विशेषैकभवनता इति भावनीयम्, एवञ्चेत्यानुकार्योपनय , तत्र शब्दनयस्यैतद्दर्शन यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च ‘यथायाभिधान शब्द’ (तत्राय भा० अ० १ सू० ३५) तथा ‘नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गादिवाच्येष्टाकरणाद्भावयुक्ताची शब्द’ ( ) इति च लक्षणान्तरम्, तत्र विभागेन द्रव्य द्रव्यार्थवाच्य पूर्वनयेपूक्तमिष्ट न करोतीति नैगमादिगोचरमनेनापि व्यावर्चितमेव, शब्दनयेन व्यवहारगोचरनामद्रव्याधाराच्यमपीष्ट न करोतीत्यधुना व्यावर्चितम्, ऋजुसूत्रस्यापस्य गोचरञ्च भिन्नलिङ्गादिवाच्यमिष्ट न करोतीति, यथार्थान्वयनादि साध्यमिति मन्यमान शब्दनय प्रवर्तते युक्त्या च, यथा तस्य मत शब्दस्य तथा प्रकाशान्तर प्रदर्शितम्, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह-‘णाम ठवणा दविये चि एस दव्यद्वियस्स णिकरेवो । भावो उ पञ्जद्वियस्स परहणणा एस परमत्यो’ (समति० का० १-६) इति ।

गोचरा, शब्दस्यार्थविषयत्वान् त लिङ्गादवाऽप्यथत्वं परस्परानपेक्षा एकैकभवनतामका न्यायत्वात्-यथा चेति । पुण्यतारानक्षत्रादिपुलिङ्गादय एकैकभवनतामका फर्षायात्तारानपेक्षा विशेषत्वात् रूपादिवदित्यनुमानन लिङ्गवचनस्यैव नामान्तरवैकभवनतामकात्प्रतिज्ञा नापरेण सामानाधिकरण्यमिवाशयं वर्णयति-रूपादय इति, सहभवनतामकात्परस्परविरोधित्वाद्द्विशेषाणामिति दार्ष्टान्तिव , एकमेकमेव भवन भवति न द्वितीयमिति कुत सामानाधिकरण्यम्, पुण्य पुमान् स कथ स्त्री भवति तारेति नपुसक वा नक्षत्रमिति, एवञ्च यथार्थाभिधानमेव न्याय्यम्, लक्षणञ्च यथार्थाभिधान शब्द , नामस्थापनाद्रव्यभिन्नलिङ्गादिवाच्येष्टाकरणाद्भानयुक्ताची शब्द इति च, तथाऽऽचार्यसिद्धसेनोऽप्याह-‘णाम ठवणा दविये चि एस दव्यद्वियस्स णिकरेवो । भावो उ पञ्जद्वियस्स परहणणा एस परमत्यो’ (समति० का० १-६) इति ।

१ ति क्ष द भववादेति ।

अधुना सामान्यभेद स्थापनाद्रव्यायमव्यावर्चितं व्यावर्तयितुं नाम सम्यन्धयति-

व्यवहारान्तं पातिस्थापनावाच्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थन्तु स्वीयते यस्मिंस्तत्स्थानम्, भाज क्रिया, केन स्वीयते? स्थानकर्त्रेति, क्व च स्वीयते? आकारे, आ मर्यादया करणमभि विधिना, प्रस्तुतस्य रूपस्याभिविधि परिसमापनमभिव्याप्ति, तेनाऽऽकरणमाभवनम्, तस्मिन् स्थानम्, का मर्यादा? अन्यरूपविलक्षणम्, तस्य स्वतत्रस्थातृसमजायिन प्रयोजके हेतु कर्त्तरि विहितो णि तस्य भाव स्थापना।

(व्यवहारेति) व्यवहारात् पातिस्थापनावाच्येष्टाकरणप्रदर्शनार्थन्तु-व्यवहारनयान्तं पातिनी

स्थापना सापीष्ट न करोतीत्येतत् प्रदर्शयिष्यते, स्थापनाद्रव्यार्थस्वरूपे चाविदिते न शक्य तत्प्रदर्शयितुमिति स्थापनाद्रव्यार्थस्वरूपमेव तावदाख्यायते, तत्र स्थानत्रियाया कर्त्तुं तिष्ठत प्रयोनके समवेता ष्यन्तत्राच्या 10 'ण्यासश्रन्वो युच्' (पा० ३-३ १०७) इति लक्षणात् क्रिया स्थापना, ता वक्तुकामं स्थानमेव तावद्वा चष्टे-स्वीयते यस्मिन् तत् स्थान, भाजकरणाधिकरणकर्मसाधनेषु अधिकरण तावद्वा वक्ष्यमाणार्थसम्प्र धात् भाज क्रिया स्थान क्त्रा तिष्ठता स्वीयते, तत तत्रिणयार्थं पृच्छति-केन स्वीयत इति, तत्प्रति पचनविशेषावचनात् सगतिरिति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात् सचित्तस्य देवदत्तादेरेचित्तस्य वा घटादे स्थानमिति विशेष्यानुक्तमतं सामान्यतो येन केनचित् स्थातव्यम्, यस्मिन्नितिधिनरणस्योक्तस्य निर्णयार्थं 15 पृच्छति-क्व च स्वीयत इति, उच्यते-आकारे स्वीयते, 'आह मर्यादाभिविध्यो' (पा० २-१-१३) [आ] मर्यादया करणमभिविधिनाऽभिव्याप्त्याऽऽनार भूक्तो सर्वधात्वर्थव्यापित्वादाकरणमाभवनमित्यर्थं, तत्रा- भिरिधिमाचष्टे-अभिविधि परिसमापनमभिव्याप्ति, कस्य? प्रस्तुतस्य रूपस्य-भाजस्य चत्वात्मन, तेनाभिविधिना प्रस्तुतरूपपरिसमापनेनाऽऽकरणमाभवन तस्मिन् स्थान, मर्याद्या वैल्यमयोचयति-क्व

अथ स्थापनाद्रव्याय व्यावर्णयति-व्यवहारातरिति। व्यवहारान्तं पातिस्थापनामिषयोऽप्यभिमतार्थतापक्ष न भवतीत्या 20 दर्शयितुं स्थापनामाहेलाख्येन व्याख्याति-व्यवहारनयान्तं पातिनीति। स्थापनाद्रव्यनिरूपणकारणमाह-स्थापना प्रख्यायति। एता गतिनिवृत्ताविल्लासालोभ्येतात् व्यावर्णयो युच् इत्यनेन युच्यत्येव स्थापनति हर्ष भवति, तत्र तिष्ठत प्रवतयति वा क्रिया सा स्थापनस्युच्यत इत्याह-तत्र स्थानत्रियाया इति, स्थानात्रियाया कर्त्ता इत्यादि, स हि तिष्ठति प्रतिवृत्तनादौ तिष्ठत त य प्रयोज्यति तस्यवचना क्रिया प्रेरणात्पा ष्यतधनुषाध्या सा स्थापना शब्देनोच्यत इत्यथ। स्थान दर्शयति-स्वीयते यस्मिन्ति, स्थानाब्दा भावे करणेऽधिकरणे कर्मणि च निष्पद्यते प्रकृत चाधिकरणव्युत्पत्तिकिरणान् 25 गच्छे प्राण इ च स्थायत इति वक्ष्यमाणप्रधोतरातुगुण्यनेत्याह-भावेति। भावोऽन कर्तृगता स्थानत्रिया प्रायेत्याह-भाव प्रियेति। कर्त्तरि भिन्ने पृच्छति केन स्वीयत इति। अस्योत्तरं विशेषेण वक्ष्ये मामा यतो स्थानकर्त्तुं ज्ञातत्वात् परन्तु स्थानदर्शयति सामान्यत एव प्रतिवचनात् स एव स्थितिस्ताप ज्ञायत इत्याह-तत्रप्रतिवचनेति। सगतिमेव स्पृष्टीरपेति- यस्यादिति। स्वीयत कस्मिन्निति स्युयती कस्मिन् स्थायत इत्यमोत्तरमाह-आकार इति स्थानकर्त्ताऽऽनारे स्थायत इत्यथ 30 अकरणमाकार, मर्यादयाऽभिव्याप्त्या वा भवनमित्ययमाह-आ मर्यादयेति। अभिविधि पूर्णता, प्रस्तुतरूपपरिसमापनेन मवनरूपे आकारे स्थायत इत्ययमाह-अभिविधिरिति, घटादहं व्याहृती स्वस्वरूपं परिसमाप्तिसंवाहार प्रस्तुतरूपपरिसमा

१ ति क्ष स्थापनाद्रव्यनिष्ठ न। २ ति क्ष ङा स्थापनातीवकु०। ३ ति क्ष विध्याचष्टे। ४ ति क्ष ङा वेदनार्थोत्पत्ति।

मर्यादा ? अन्यरूपविलक्षणम्—रूपान्तरव्यावृत्तिर्नियम इत्यर्थं , न ह्यनाकार किञ्चिदस्ति सर्वमाकारपरिग्रहेण भवति तिष्ठतीति स्थानमाकारो मयादाऽभिविधिभ्याम्, अस्य स्थानस्य स्वतन्त्रावृत्तमयायिन प्रयोजके हेतुर्नर्त्तार विहितो णि , तस्य भाव त्रियाप्रकपयोऽनाप्रयोजकत्व हेतुर्नर्त्तव्य स्थापनादि ।

किमुक्तम्भवति ईपत्तिष्ठत स्थातुरेकाग्र्याधान स्वय तिष्ठतोऽसद्भावेन सर्वत्र विज्ञेय्य स्थाप्यमानपरिसमाप्त स्थान स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति, इन्द्रोऽय न स्कन्द इत्यादि- 5 रूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतञ्च, अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यत्ववत्, यथा पचिपठिगम्यादि क्रियाऽवधारणाभावेनानिश्चितक्रिय स्वतन्त्रकर्त्तार हेतुकर्त्ता पच पचेति नियुक्ते पचावेव स्थापयति क्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना, असद्भावेन याऽतद्रूपेऽपि स्थूणेन्द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्ताकारपरिणाम स्वय तथा तथाऽऽकृति- 10 वद्विशेषेऽभीष्टे स्थाप्यते ।

(किमिति) किमुक्त भवति—ईपत्तिष्ठतो विप्रकीर्णरूपस्थानस्य स्थातुरेकाग्र्येण स्थान—तदेकाग्र्या- धानम्, तत्राचष्टे—स्वय तिष्ठतोऽसद्भावेन सवत्रेति, अक्ष[व]राटकाग्रसमाप्ताभिप्रेतानार स्वयमेव तिष्ठदसद्भा- 5 वेन तिष्ठति, तत्तु निश्चेय्य स्थाप्यमानपरिसमाप्त स्थान स्वविशिष्ट आकारेऽभिव्याप्य तिष्ठति, इन्द्रोऽय [न] स्कन्द इत्यादिरूपान्तरव्यावृत्त्या मर्यादया नियतञ्च, किमिवेत्यत आह—अनिश्चितैकक्रियप्रयोज्यत्ववत्, यथा पचिपठिगम्यादित्रियावधारणाभावेनानिश्चितक्रिय स्वतन्त्रकर्त्तार हेतुकर्त्ता पच पचेति नियुक्ते पचावेव 15 स्थापयति, त्रियान्तरव्यावृत्त्या तत्रैव स्थाने पच्याकारे नियमयति सा स्थापना नियम, एव सर्वत्र[1]कारे सद्भावस्थापनाया नियम प्रस्तुतरूपस्य परिसमाप्त्या रूपान्तरविलक्षणतया मर्यादया वेति स्थानाद्य, त व्याख्याय स्थापनार्थो व्याख्यात शब्दव्युत्पत्त्या, एव तर्ह्यसद्भावस्थापनाया नियमयितुरभावात् व्यापिता लक्षणस्येति चेन्नेत्युच्यते सुखप्रतिपाद्यत्वादादौ सद्भावस्थापनेत्य प्रतिपादिता, तत्समान प्रतिपादनमितरस्या-

पनेन भवनरूप इति भाव । अथ मर्यादासाह—अन्यरूपविलक्षणमिति । निष्कल्पयोगाह—न हीति, विवर्तिताकारस्य ह्यन्य 20 रूपमविर्भावाकारं तद्विष्णुव्यावृत्ति, किञ्चिदपि वस्तु नानाकारे भवतीति मर्यादाय, सर्वमाकारपरिग्रहेण भवतीति अविधिरेव । स्वतन्त्रावृत्तमयायिन एवम्भूतस्थानस्य य प्रयोजक स्थापयिता तस्य भावविशेषे स्थापनेत्युच्यत इत्याह—अस्य स्थानस्येति । भावार्थमाह—किमुक्तम्भवतीति । व्याचष्टे—किमुक्तमिति, या स्थिति विप्रकीर्णरूपा इत्यन्तः प्रकृता तस्या ऐकाग्र्येण व्यनस्था पनमित्यर्थ । एतदेवाह—स्वयं तिष्ठत इति यद्वत् यत्र क्वपि स्थाभिप्रेते तिष्ठति न मर्यादया न वाऽभिव्याप्या तिष्ठति किन्त्व सद्भावेनानियमिततया, यत्र तु तत्स्थाप्यमाणं भवति तदा स्वविशिष्टे आकारे इन्द्र एव नान्य इत्यन्यरूपव्यावृत्तिलक्षणमयादया 25 नियमेन प्रस्तुत स्वस्वरूपपरिसमापनरूपमिव्याप्या तिष्ठतीति भाव । तत्र निर्दर्शनमाह—अनिश्चितेति, अनिश्चितैकैक कर्त्तारं प्रयोजके यथैकस्या क्रियाया नियोजयति नियुज्यमानश्च स क्रियान्तरे शयनगमनादिभिव्याप्येण स पचिक्रियायामेवामि व्याप्य प्रवर्तते तदिति भाव । असुमन्वाभिप्रायमाह—यथेति । हेतुर्नर्त्त प्रयोज्यस्य यन्निश्चितक्रियायां नियमन स एव स्थापना नियम इत्याशयनाह—सा स्थापना नियम इति, त्रियातरव्यावृत्तिपूर्वक वर्तुरेकक्रियायां स्थापनमिति भाव । आकारे स्वस्थापनादियं स्थापना सद्भावस्थापनेत्याह—एव सर्वत्रेति । असद्भावस्थापनायामव्याप्तिमाशङ्कत—एव तर्हीति । समाधत्ते— 30

मपीत्यत आह—असद्भावेन वाऽतद्रूपेऽपि स्थूणे द्रवत्, तदेव हि वस्तु व्यक्ताव्यक्तरपरिणाम स्वय तथा तथा-
[ऽऽह]तिरद्विद्वेषेऽमीष्टे स्थाप्यते—यथा स्थूणा वा ससृष्टतानस्यायामप्यव्यक्ततराप्रयथाकाराया विदित्व-
माणा चित्रानस्या व्यक्तावयनाकारामप्रत्यासीदती इन्द्र इति स्थाप्यते, तस्मात् सापि स्थाने नियम्यते, अतो
व्याप्येव लक्षणम् ।

5 एतेनाव्यक्ततराऽवस्था व्याख्यातेत्यतिदिशति—

तथाऽक्षादिपु, तस्माद्यथा बालादिपिच्छकद्रव्यपाचकादिनामत्रियाभावमेदा विविधा
उपपन्ना सत्याश्चैव तदाकार एक एव देवदत्त सर्गभेदोऽपि नान्योन्यश्च, आकारपरमार्थत्वा-
भेदात्, एव चित्रलेप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य तस्य स्थानस्य प्रयोजनात्
सा स्थापना, तत्कर्मणस्तत्त्वापत्तेरिति व्यापिता स्थापनाया इत्येव स्याद्वादी भूते, स्थापना
10 द्रव्यैकान्तत्रादिनस्तु न किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्त्यतो भ्रान्तिमात्र भेदा इति ।

तथाऽक्षादिप्विति, गतार्थम्, तस्माद्यथा बालादीत्यादि, उच्योपपत्तिनिगमन सभाजनमुदाहरण
यात्रदेवदत्त, बालत्स्य कारणद्रव्याणि पिच्छकादीनि, युजत्वादीनाश्चान्यानीति द्रव्यभेद उपपन्न, तथा
पाचको लावणोऽथापन्न इत्यादिनामभेद, त्रियाया क्षायोपशमिकवीर्यात्मकत्वान्नायभेदश्चोपपन्न, विविध-
शादेवमादिभेदा गृहीताः, सत्याश्चैव द्रव्यनाममाद्यभेदोपपत्तौ देवदत्ताकारस्याभित्तत्वात्तदाकारो देवदत्त
15 एव सर्वभेदोऽपि नान्योऽन्यश्च, आकारपरमार्थत्वाभेदादिति भावयित्वा तेनोदाहरणेन दाष्टान्वेषेपु
चित्रादिप्यपि भावयितुमाह—एव चित्रलेप्यपुस्तादिभेदोपपत्तावपि तथा तिष्ठतस्तस्य स्थानस्य प्रयोजनात्
सा स्थापना, किं कारणं? तत्कर्मणस्तत्त्वापत्ते—चित्ररकर्मणस्तदि द्रव्यापत्ते, पिच्छकद्रव्यपाचकादिनामभाय
भेदकर्मणा देवदत्ताकारत्वापत्तिवदिति व्यापिता स्थापनाया, स्याद्वादी तु सद्भावासद्भावद्रव्यनामभावादिभेद-
रैद्वस्तु वाञ्छनेव भूते, स्थापनाद्रव्यैकान्तत्रादिनस्तु[न]किञ्चिदाकारव्यतिरिक्तमस्ति, अतो भ्रान्तिमात्र भेदा ।

20 अमद्भावेनेति, स्थूणादावपि चित्रादावपि द्रादेर्व्यक्ततराकारस्यासद्भावेऽपि अव्यक्त आकारोऽन्तेन सृष्टतेऽसृष्टते च, आकार
सापि घटावादेव च स्थान एव नियम्यते नातो नियमयितुरभावात्प्रमाणव्यपपीति भाव । बुद्ध्याऽऽचिनाकारेण्यशादिप्यपि
नास्तस्यव्यतिरिक्ताह—तथाऽक्षादिप्विति । स्थापनाया द्रव्यत्वमुपदर्शयति तस्माद्यथेति, नामभेद द्रव्यभेद भावभेदे सत्यपि
चाऽऽघारलक्षणग्यापनाया एकत्वादेव एव प्रेरित उच्यते तत्र बालयथौबनायवस्थानो द्रव्याणि पिच्छकादय इति द्रव्यभेद,
पाचकोऽयं पाचकोऽयमप्यपाचकोऽयमेतेव नामभेदा क्षायोपशमिकवीर्यात्मककिया भावभेद, एवं सत्यपि द्रव्यादिभेदे देवदत्ता
25 कारैरेकत्वादेव एव देवदत्ता भवति नान्योन्य इति भाव । तद्वदं नामादिभेदोऽपि तिष्ठता देवदत्ताऽऽकारस्य यथा प्रयोजक तथा
चित्रादावपीति तार्थात्तक भावयति—एव चित्रलेप्येति, चित्रररायालिखित चित्रम् बुद्धित्वादिमत्प्रचीरारादिविरचितं पुलम्
एते सद्भावस्थापनास्था, अथादयोऽमद्भावस्थापनास्था बोध्या । हेतुमाह—तत्कर्मण इति, इन्द्रसमवेतस्थानकियाप्रयोचक
चित्रररायिनिष्ठकर्मण इन्द्रत्वापत्तेरित्यर्थं । पूर्वोक्तदेवदत्तघटान्तमाह—पिच्छकद्रव्येति, यथा पिच्छकादिद्रव्यमेदा पाच
कत्वात्तदादिनामभेदा क्षायोपशमिका वीर्यात्मककियाभेदा देवदत्ताकारत्वमापयते तथा चित्रररादिकर्माणि इन्द्रत्वमापयन्त इति
30 भाव । अत्र मत्तमेदमात्रेणैव—स्याद्वादी त्विति, नामग्यापनाभिभेदविक्षिप्त वस्तु स्याद्वादिना मत्त परमार्थ इति भाव । आकार
व्यतिरेकेण पदानां नामवगमागमभावात् पदानामत्रस्याकारव्याप्यत्वेनाहृदितरेव मुख्य तच्च तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्रव्यस्यानाहृते
संगोपायामावेनासत्त्व शाश्वत्त्वव्यतिरिति आहृतिमात्रमेव द्रव्यमुच्यत इति एतान्नयो मन्यत इत्याह—स्थापना द्रव्येति ।

1 ति क्ष छा तद्राघारखेद । 2 ति क्ष छा भेदवत्तवस्तु ।

एषा च स्थापना निक्षेपानुयोगद्वारान्तर्गताऽर्थेन अभिहिता, तस्मात् स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमासे स्थापनानिक्षेप इत्यस्य व्याख्यानार्थमाह—

स्थापना सद्भावासद्भावाभ्या वस्तु निक्षिपति, अतद्भूतात्मक वस्तु तद्भावाभावादयत्यात्मानमात्मनेत्युक्तं भवति, पुरुषान्नामकमणो देवदत्तादितावत्, यथा पुरुषो नामकर्मप्रागमूर्त्तात्मा लक्षणतः सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्त्तात्मना परिवर्त्तते आभवति ततश्च नामकमणो देवदत्तादिता तथा चित्रकरादि, तत्रात्मवदतथाभूतस्य तथात्वापादनात्तदेकता चित्रकर्मादिदेवदत्तस्य ।

(स्थापनेति) स्थापना सद्भावासद्भावाभ्या वस्तु निक्षिपति—सद्भावेनासद्भावेन च स्वात्मनि वस्तु स्थापयतीत्यर्थं, अतद्भूतात्मक वस्तु तद्भावाभावात्स्वानात्मानमापादयत्यात्मानमात्मनेत्युक्तं भवति, किमिव ? यथा पुंस्त्वो नामकर्मप्रागमूर्त्तात्मा लक्षणतः सत्तात्मा कर्मत्वेन मूर्त्तात्मना परिवर्त्तते आभवति ततश्च नामकर्मणो देवदत्तादिता—तस्मादुपात्ता [त्] र्मणो नारकतिर्यग्गोनिदेवदत्तारयमनुष्यत्रापत्तिरेव दृष्टान्तः, 10 दाष्टात्तक—तथा चित्रकरादिरिवादि, तद्भावाभ्या—तत्रात्मवदतथाभूतस्य तथात्वापादनात्तदेकता चित्रकर्मादि देवदत्तस्येति—यथा जीवकर्मणोऽन्वोन्यात्मापत्त्या मित्राभिमतयोरेकत्वापत्तिरारयाता तथा चित्रगतयणकादि- देवदत्तत्रापत्तिरपीत्यर्थं, अथवाऽभ्युपगच्छामो जीवकर्मणोरपि भेदम्, एक एव जीवकर्मणोऽर्थं पारिणामिक- जीवभन्वाभव्यत्वादिभावापत्तिपरिणाम, क्षायोपशमिकौदयिनादिपरिणामश्चैकद्वित्रिचतुरिद्वयितिर्यक्त्वार- कादि सर्व एव देवदत्त कर्मात्मैक्यादिति दृष्टान्तः, महाभ्येतत्वादिदेवदत्ताकारभेदक्षेत्रेऽपीति 15 दार्ष्टान्तिर्नोऽर्थः ।

कर्मणः स्थापनात्मस्वात्मिनिक्षेपानुयोगद्वारमनुसृत्य, तथा च स्थापनानिक्षेप इति पदस्य स्थापनया निक्षेप इति तृतीयासमास कार्य इत्याह—एषा चेति । तृतीयासमासार्थमाह—स्थापनेति । व्याचष्टे—सद्भावेनेति, स्थाप्यमानवस्वाइतिमद्भावेन वदसद्भावेन वा स्वतोऽस्तन्तमेदरहितं वस्तुनिद्रादिवस्तु स्थापयतीत्यर्थं । स्वतोऽस्तन्तमेदरहितत्वेनोपदर्शयति—अतद्भूतात्मकमिति, एतेन कथयिद्वेद आदर्शित साक्षादिन्द्रादिरूपत्वाभावात् काष्ठचित्रादे, आकारात्मानमिति कथयिदमेने दर्शित, अन्यथा 20 शुभ्यादिवत्तस्य तत्प्रतिवृत्तिरेव न स्पष्टिति भावः । तत्र निदर्शनमादर्शयति—यथा पुरुष इति, देवदत्तादिनामकमणः प्राक् सत्त्वस्वयोऽमूर्त्तं पुरुषो नामकर्मणा देवदत्तादिर्भवति, एवञ्च पुरुषो नामकर्मणः प्रभावात् नारकेश्य निर्यग्य देवदत्तादिरूपो मनुष्योऽयमिति तत्तद्प्रतामापयत्, तस्मात्प्रामकर्मणा पुरुषस्य नारकतियगोनिदेवदत्तात्स्वमनुष्यत्वापत्तिरिति स्थापनयाऽतद्भूतात्मक वस्तु तद्भावाभावादयत्यात्मनाऽऽत्मानमित्यस्य दृष्टान्त इति भावः । दार्ष्टान्तिकमर्थं व्याचष्टे—तत्रात्मवदिति, पुरुषस्येव देवदत्ता देवस्तुनिक्षेपगतदेवदत्तापत्तिरिति भावः । तमेव भावमाह—यथा जीवकर्मणोरिति, व्याख्येय जीवकर्मणोर्भिन्नयोरेकत्वापत्तिम 25 भ्युपगम्य एकत्वापत्तिमभ्युपगम्यापि व्याचष्टे—अथयेति, स्वप्रत्ययस्य प्रत्येकमभिस्वकधाञ्जीवत्वं—जीवभावः स्वार्थे भावप्रत्यय, अस्वत्येवप्रदेशा चेत्तत्र जीवत्वमभ्या सिद्धिर्यस्यासौ भव्य उत्तरपदलोपो मीमादिवत् भव्य एव भव्यत्वम् अमव्य सिद्धि गमनायोम्यः स एवाम् बलम्, एतन्न्यः पारिणामिभावात् स्वाभाविकान् कर्मदृता उच्यन्त कर्मणः क्षायोपशमाभ्या निर्दिष्ट क्षायोपशमिभे भाव ज्ञानाज्ञानावष्टादसमेद, कर्मविशेषाविभाव उच्यः तत्रप्रयोजनसहित्वेन वा परिणाम औद्दिगिक गत्याद्येकविशतिरूपः सर्व एवते जीवाप्य एकेऽर्थे स एव च देवदत्तत्वापयत्त कर्मात्मनेदरिवादि दृष्टान्ताथ । दार्ष्टान्तिकार्थमाह—महाभ्येत- 30

१ सि क्ष. छा पुरुषात्मकम् । २ सि 'लक्षणतः सत्तात्मा' इति नास्ति । क्ष वक्ष्यतः सत्तात्मा । ३ सि क्ष छा पश्यमन्यवत्वा० । ४ सि क्ष छा चित्रकरादि । ५ क्ष तमवदत्ता० । सि द्वात्त्वमवदत्ता० ।
द्वा० ३५ (१०२)

तद्देश्यति-

यथा च जीवत्वादि तत्पूर्वरूप अव्यक्ताकार मत्त त्तिष्ठत् स्याप्यते तथा पुद्गलानामपि वर्णादिपारिणामिका भावा अतस्तयोरेकता, आकारतत्त्वरूपात् ।

यथा च जीवत्वादि तत्पूर्वरूपमित्यादि षण्ठको गतार्थ, अथवा जीवस्य कर्मपुद्गलानामपि नास्ति परस्परतो भेदो धर्माभेदव्यतिरिक्त आह-यथा च जीवस्य तत्पूर्वं जीवपूर्वं पारिणामिकेन चैतयेन सर्वपरिणामामिमुखेनाव्यक्ताकारमसद्भावस्थापन सतत तिष्ठत् स्याप्यते तथा पुद्गलानामपि वर्णादिपारिणामिका भावा असद्भावस्थापनेन महाश्रुता सि दूरादिवर्णभजातम्, अतस्तयोरेकता, कस्मात्? आकारतत्त्वरूपात् बुद्ध्या क्रियमाणत्वेनाभेदात् तत्परिणामात्मत्वात् तथा तथा स्थाननियमादभेद इति ।

अत्र चोदयति-

10 यदि स्थापनया व्यतिरिक्तार्थस्वरूप स्याप्य वस्त्रापद्यते तत कस्मात् स्याप्यस्तुस्वरूप उद्देश्योऽर्थो नापद्यते ? इन्द्रतामशादिरापद्यते नाक्षतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषपहेतु ? अत्रोच्यते नन्वसायपीन्द्रनामगोत्रकर्मस्याप्यत्रात् स्थापनानिक्षेपात्मकता नातिवर्तते, तस्मात् स्थापनानिक्षेपत्वे सत्येव जीवकर्मणोर्योग्यत्वादिपरिणामवैचित्र्य व्यक्ताव्यक्ताकारवैश्वरूप्य न न युज्यते ।

15 यदि स्थापनयेत्यादि, अयमभिप्राय -यदि स्थाप्याकारानाकारवस्तुनोऽतिरिक्तस्योद्देश्यस्य देव दत्तस्य स्वरूप चित्रादि स्थाप्यवस्त्रापद्यते ततस्तद्वत् चित्रादि स्थाप्यस्य स्वरूप कस्मात् देवदत्तादि-रुद्देश्योऽर्थो नापद्यते, तुल्ये स्थापयित्वात् व्यतिरिक्तार्थस्वरूपापत्तिहेतुत्वे स्थापनाया, तथे द्रुतामशादिरापद्यते, नाक्षतामिन्द्र इत्यत्र को विशेषपहेतु ? इति सद्भावांसद्भावस्थापनयोश्चोद्यमेतत्, अत्रोच्यते-न न सावपीत्यादि थापन न युज्यते, नैतदनिष्टम्, इत्यत एवैतदतो न दोष, यथा चित्रलेप्यादिस्याप्यमिन्द्रो 20 देशेने त्रो भजति तथे त्रोऽप्यक्षादिभजति, अपि च [r]सा[य]पीन्द्रनामगोत्रकर्मस्याप्यत्वात् स्थापनानिक्षेपात्मकता

त्रादीति, आत्मा सि दूरादिवर्णभजातमादयम्, द्दम्ब व्याचष्टे-यथा चेति । व्याचष्टे-यथा च जीवत्वादीति, जीवभत्या भवत्यादिपरिणामवानेक एव जीव यथाऽमद्भावस्थापनया देवदत्तत्वापत्ति प्राप्नोति तथा पुद्गलव्यतिरिक्तमभूता महाश्रुतसि दूरादिभावा असद्भावस्थापनया देवदत्तत्वमापद्यते बुद्ध्या आकारस्य देवदत्तत्वस्य च स्थाप्यस्थापकभावस्य क्रियमाणत्वेनाभेदात् स्थाप्यस्थाप क्त्वाद्य परिणामपरिणामिभावात् काष्ठपुष्पचित्राक्षादिस्थाननियमाद्य तयोरेकता इति भाव प्रतिभाति । ननु देवत्वादि आकारेऽ 25 नाकारे वा वस्तुनि चित्राणां स्थाप्यते इति चित्रादि देवदत्तत्वहोममापद्यते इत्युच्यते, तथैवमविशेषाद्देवदत्तादि चित्रादिव्यहृत्पुष्पा नापद्यते इत्याहुते-यदि स्थापनयेति । व्याचष्टे-अयमभिप्राय इति, स्थाप्यो देवदत्तादि, तस्याकारभूतानाकार भूताङ्ग चित्राण्यतिरिक्तस्य-भित्तस्य स्थापनाया उद्देश्यभूतस्य देवदत्ताद स्वहपमिलार्थ, अविशिष्टत्वमेव हेतुत्वेनाह-तुल्य इति, स्थापनाया हेतु स्थापयित्वा उद्देश्यभूतदेवदत्तादिव्यतिरिक्तवस्तुत्वहोमापदन तच्च व्यतिरिक्तार्थत्वहोमापदनं चित्रादिवत्त्वं दत्ताण्यतिरिक्तवैति तुल्यत्वमिति भाव । सद्भावस्थापनायामापत्तिमुक्त्वाऽसद्भावस्थापनायामपि तामाह-तथे द्रुतामिति । 30 परस्पररूपतापत्तापिष्टार्थं करानि-नैतदनिष्टमिति । इन्द्रादिरपि स्थापनानिक्षेपात्मकतां नातिवर्तते प्राग्मूर्त्तात्मन पुरपाद नामकर्मणो देवदत्तादिनाया प्रागुक्तत्वात्त्याह-असावपीति । पुरुषेऽपि नामकर्मणो नामकर्मण्यपि पुरुषस्य स्थापना स्यादित्,

अथ वा स्थापनाया निक्षेपो न नास्ति, यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्रमेव, स्थानकरण-
जन्मानो वर्णा सद्गत्योच्चरन्त सुप्तिङन्तादिविशेषाकारा, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्य
क्रियार्थाकारा, सर्व भूताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामविजृम्भितमात्रम्, तदभावे शब्दार्थयोर
भावात्, एव तावन्नामनिक्षेप उक्त ।

5 अथ वा स्थापनायामित्यादि, सप्तमीसमानो वा स्थापनाया निक्षेप स्थापनानिक्षेप इति,
एवकारयो द्रष्टव्य, तद्वाच्ये-न नास्ति-न शब्दे निक्षिप्यते, किं तर्हि? स्थापनायामेव निक्षिप्यते, कस्मा
दिति चेदत आह-यतो नामापि सहार्थेन तत्तत्रमेव-आकारतत्रमेव शब्दोऽर्थश्च, तद्वाच्यति-स्थानरणे
त्यादि, अकाराद्यो वर्णा प्रतिनियतकठौदिसानरणनमान सद्गत्या-नैरन्तर्येणोचरत सुप्तिङन्तादि-
विशेषाकारा, पुद्गलाश्च नामाख्यातवाच्यद्रव्यत्रियार्थाकारा, सर्व सद्गताकारतत्त्वस्थापनाविपरिणामवि
10 जृम्भितमात्रम्, किं कारण? तदभाव इत्यादि, आकारभावे शब्दार्थयोरभावात्-आकारग्रहणे चैतयोर
प्रदणान्, एव तावन्नामनिक्षेप स्थापनानिक्षेपान्तर्भूत उक्त ।

द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनान्तर्भूत इति ब्रूम तद्यथा-

द्रव्यमपि स्थापनानिक्षेप एव, आकारमयत्वात्, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्य तस्य
तस्यान्तर्लीनाकारम्, भावोऽपि त्रियोपयोगरूपादिनीलादिशिखादिरूपभेदै साकार एव,
15 एव निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव रूपान्तरव्यापत्तनेन रूपान्तरकरणात्मकस्थापनास्वरूपा
नतिक्रमात् ।

द्रव्यमपीत्यादि, द्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव, आकारमयत्वाद्द्रव्यस्य, यथा श्रीपर्णीदारु द्रव्य
कारणमन्तर्लीनाकारं तस्य तस्याऽऽकारविशेषस्य तद्रव्यत्तसामान्यनिक्षेप-तथाऽऽकारमप्यत्रिग्रहमात्रमिति

अथवेति । नर्त वाक्य सावधारणमिति न्यायनैवकाराऽऽन विद्यत इत्याह-एवकारार्थ इति, नामद्रव्ययोर्न निक्षेप इति
20 परव्यवष्टेरे लभ्यत तस्मान्नामद्रव्यनिक्षेपयो स्थापनानिक्षेपात्तगतत्वमेव न तु पार्थक्यमिति भाव । तत्र प्रथम न नास्ति
निक्षिप्यत इति दर्शयति-न नास्तीति । तत्र कारणमाह-यतो नामापिति, शब्दार्थयोरानाराधीनत्वादित्यर्थ । शब्दस्याऽऽट्टि
तत्रान्नं रूढयति-स्थानकरणेति, स्थानं कण्ठतालवादि करणमन्त करणम्, तत्र प्राणो सुप्तिङत्वेन अन्तराविष्ट कर्तृमिग्रह
तत्र स्थानेषु सम्पद्ये शब्दपरमाणूलकाराणिरूपेण मिश्रतया परिणमयति, त च वर्णा तत्तदर्थप्रकाशनयोग्यतयाऽव्यवधानेनोचरन्तो
कारिणि सुयन्तपदत्वंताऽऽनयति नि-तप-त्वेन च परिणमन्ति तस्मात् सुव-ताकारत्वं निजन्ताकारत्वं पौद्गलिकस्य नामद्रव्यस्य
25 पदाद शुद्धप्रोदगायाकारव-क्षणमयति भाव । शब्दस्य नामान्यातरूपस्य सु-तति-तादिविशेष आकार, सामान्याकारस्य
तदात्मभूत इत्यधिक्ये, वाच्यवाचकयोस्तादृक्यात्, भवे-अन्त आकारा सद्गतास्थापनाविपरिणामा इत्याह-सुप्तिङ-तादृतीति । न
हि निगद्यार कथिच्छब्दाऽर्थो वा गृह्यत इत्याह-आकारमाय इति । नामनिक्षेपे स्थापनानिक्षेपे आकाराद्गन्तर्भाववित्त्वा
इत्यनिक्षेपोऽपि तदन्त्येन एकैवादायति-द्रव्यमपीति । स्याचष्टे-द्रव्यनिक्षेपोऽपीति । यदाकारमयं तत्तत् स्थापना
निक्षेप एवेति हेतुमाह-आकारमयत्वादि-आकारप्रयुक्तत्वादित्यर्थ । परिणामा हि सर्वे परिणामिनि साधनाभिव्यक्तिप्राकारेऽ
30 व्यक्तकाराण्डितीति इत्थं तेषामन्यत्रस्थापनानिक्षेपविपरिणामा स्थापनैव साह-यथा श्रीपर्णीति । भावनिक्षेपमप्यन्तर्भावयति-

स्थापनेन द्रव्यमपि, एव नामद्रव्यनिक्षेपोऽपि स्थापनानिक्षेप एव, भावोऽपीत्यादि, भावनिक्षेपोऽपि स्थापनेन, आगम[तो नोआगमत]श्च, आगमतस्तत्प्राभृतज्ञ उपयुक्त इत्युपयुक्तो भाव पारिणामिक, क्षायोपशमिकश्चेष्टा जीवस्य वीर्यान्तरायशुभोपशमनो भाव, पुण्ड्रानान्तु रूपादियुगपद्भावी पारिणामिको भाव, नीलादिर्वा तद्विशेष, शिवकाचयुगपद्भावी वेलेयमादिरूपा भेदा यस्य मोऽय क्रियोपयोगरूपादिनीलादिगिननादि-रूपभेदो भाव साकार एव-आभवनमेव पूर्वोक्तविधिना, एव निक्षेपत्रय स्थापनानिक्षेप एव सक्षेपत, 5 रूपान्तरव्यावर्त्तनेन रूपान्तरकरणान्तरस्थापनास्वरूपानतिव्रमात् ।

एतद्व्यश्रणानुगृहीतत्वात्सद्भावस्थापनाऽव्यक्ताकारसती स्थापनेत्यापायितुकाम पराद्राष्ट्रानिवृत्त्यर्थ-माह-

अक्षाद्यसद्भावस्थापनायामपि रूपान्तरश्चेद्ब्यावर्त्त्य रूपान्तर न कुर्यादिन्द्रादेरक्षनिक्षेप-प्रतिपाद्यस्याचरोध स्यात् तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोप-10 स्तत्कर्मण, द्रव्यार्थस्थापनेन्द्रस्थूणात्, एतत्तत्त्वाध्यवसायादेव लिङ्गसमाचारादेवताप्रतिमान-मस्करणादि लोके रुढत्वात् स्थापनेन सर्वमिति स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अक्षाद्यसद्भावेत्यादि, अत्रापि रूपान्तरश्चेद्ब्यावर्त्त्य रूपांतर न कुर्यात् रूपान्तरस्येन्द्रादेरक्षनि-क्षेपप्रतिपाद्यस्याचरोध -प्रतिपत्तिर्न स्याद्भवितुम्, तस्मादविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नाम्ना-शब्देनेन्द्र इति बुद्ध्या वाऽध्यारोप तत्कर्मण -अक्षनिक्षेपस्थापनाकर्मण, किमिदं ? द्रव्यार्थस्थापने द्रस्थूणात्-यथा रूपा-15

भावनिक्षेपोऽपीति । चेतनाचेतनयोरपि भावरूपयो साकारत्वाविनाभावित्वात् स्थापनात्तगनन्वमिति दर्शयति-आगमत इति प्राशुनसम्बन्ध उपयुक्त जीव उपयोगरूप, प्राप्तुं पूर्वान्तगतं यो जानाति स प्राशुतज्ञ, तथोपयोगयुक्त, अनुपयुक्तस्य भावत्वात्प्राप्ते, अनुपयुक्तो द्रव्यमिति रक्षणात्, उपयोगात्मा जीवश्च जीवत्वस्य पारिणामिकत्वात् पारिणामिक उच्यते, चेष्टा च वीर्यान्तरायशुभोपशमनन्यात्वेन क्षायोपशमिको भावनेतनस्य, पौण्ड्रिकानान्तु भाव पारिणामिक एव तत्र सहभाविनो रूपा इत्यसद्विशेषाद्य नीलादयो भावा, क्रमभाविनश्च शिवकाचयासकादव, सर्वे चैत भावा साकारा एव यत एव चैत प्रस्तुतम्परि 20 समापनेन रूपान्तरव्यावर्त्तया च भवन्ति अन एव स्थापनास्वरूपं नातिक्रामतीति भाव । नामद्रव्यभावनिक्षेपायां स्थापनात्वमेव प्रकृत्यति-एव निक्षेपत्रयमिति । भवतु रूपान्तरव्यावर्त्तया प्रस्तुतम्परिधमापनन च भवनमतेषा स्थापनात् बुत ? न ह्याका रमान स्थापनायनाह-रूपा तरेति, स्थूणादौ ह्यवमिन्द्र इति स्थाप्यते स्थूणात्वात् स्थूणात्तन्व्यावर्त्तनेन्द्रत्वादिस्था तरत्वं मापायन इति स स्थापनाया इन्द्र उच्यते तथैवैतेऽपीति भाव । अत्राव्यवस्थापनायामप्यन्यत्राप्य व्यापकमिति प्रदर्शयितुं विधा रयति-अक्षानीति रूपान्तरव्यावर्त्तयितुं रूपान्तरकरणलक्षणगत्यापनाया अभावात्तद्व्यावर्त्तनेन्द्रादिनीलादीनां प्रतिपत्तिलोके-25 नातुभूयते तस्या प्रतिबन्ध स्यादिति व्याचष्टे-अत्रापीति अत्राव्यवस्थापनाविषयीभूतायादावित्यय, तथा साकार एव न स्थापना निक्षेपनियामक, किन्तु अभिप्रायाकारान्यतरसम्बन्धवत्त्वं तदियामकम्, सद्भावस्थापनायामाकारसम्बन्धोऽत्राव्यवस्थापनायामभि-प्रायसम्बन्ध प्रयोक्त इति भाव । तस्माद्विरुद्धेति, यत्त्वदनिधानतदुप-धीयसाधनतात्केरार्थ, अभिप्रेताकारे-तन्व्युणस्युति-नन्यसद्व्यावर्त्तनेषुधकाभिप्रायविषयीभूते आकारे प्रकृत दन्द्रादिसन्नेन्द्रादितुञ्जत वाऽध्यारोप । एवभाऽऽगमनोचिततत्त्व-लक्षण-30 ननुव-धीयसाधनतात्केर-तदुणस्युति-नन्यसद्व्यावर्त्तनेषुधकाभिप्रायाऽऽकारान्यतरसम्बन्धवत्त्वं स्थापनाया रूपान्तरव्यावर्त्तयितुं रूपान्तरकरणलक्षण-प्रयोक्तमिति ध्येयम्, स्थापनानिक्षेपे नामनिक्षेपान्तगतत्वात् नाम्नाऽऽरोप-भावनिक्षेपान्तगतत्वाद् व्यावर्त्तयितुं इत्युक्तम्, द्रव्यनिक्षेपस्यापि तत्र तर्गतत्वेन दृष्टान्तयोद्भवितुम्, अत्र पक्षे प्रयोक्तश्चेत्प्रयोगमनोचितत्वं न देयम्, तत्र स्थापनाव्यतिरिक्तत्वेन तेषामभिधानादिति । दृष्टान्त रकुटयति-यथा रूपा तरेति । एतन्नयमेतन् लोकेऽपि दर्शयति-

न्तरव्याघृत्त्या रूपान्तरकरणाद्ब्रव्याथस्थापने द्राघी स्थूणा इद्रस्तथाऽक्षादिरिति, एतत्तत्त्वाध्यवसायादेव लिङ्गसमाचारदेवताप्रतिमानमन्त्रणादि लोके, नैतदुपपत्त्या प्रतिपाद्य स्थापनैव मर्धमिति, लोके रुढत्वात्, तथाहि पापडिना ऋद्धग्रहणादि, यथाऽऽगममाकारविशेषप्रसिद्धे, तत्तमहचारिणो नियमा, अर्हद्वेदुद्रे द्रुबुद्धा दिद्वताप्रतिमास्वरानानि, तत्रमस्कारचपस्तुतिरलिमास्त्यादिभिरभ्यचनानि च प्रतिविशिष्टाकारनियमनानि ६ दृष्टानि, न हि दृष्टाद्विरिष्ठ प्रमाणमस्तीति, एत स्थापनाद्रव्यार्थनयमतमुक्तम् ।

अत्रापि विशेषाकारस्य परमार्थस्यैकभजनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्यं सामान्याकार उपसर्जन प्रधानस्य परमार्थस्य, उपकारित्वात्, पाण्यङ्गुलित्वात्गस्थिसधिरणरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदे- प्विय प्रत्येक विशेषतत्त्वभजनस्य, इतरदुपसर्जनम्, परमार्थतस्तु तदन्त्यविशेषतत्त्वमविकल्प्य मस्तीति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपत, कुतस्तेषा स्थापना ? क्षेत्रतो युगपद्वाविपर्यायेषु विशेष 10 व्यतिरेकेणार्थाभावात्, कालतोऽपि बालाद्युगपद्वाविपर्यायेष्वेक परमार्थ इति कथ स्थापना वियता कस्य वा ? ।

अत्रापीत्यादि, अस्यापि नयस्रोत्तरमिन्, आकारोऽपि द्विविध - सामान्याकारो विशेषाकारश्च, तत्र विशेषाकार स्वरूपमेव परमार्थो न सामान्याकारं, तस्य परमार्थस्यैकभजनस्य स्थापनानिक्षेपे कार्यं सामान्याकारो द्रव्याथ उपसर्जनम्, प्रधानस्य परमार्थस्य - सद्भावस्यामद्भाव, रपरित्यात्, पाण्यङ्गुलित्वात् 1. गस्थिसधिरणरेखावयवपरमाणुरूपादिभेदेऽप्यत्र प्रत्येक विशेषतत्त्वभव[न]स्य, इतरदुपसर्जनम्, परमार्थतस्तु तद्वैतविशेषतत्त्वमविकल्प्यमस्ति न तानि पाण्यादीनि स्वरूपत, कुतस्तेषा स्थापना, द्रव्य[त], तथा क्षेत्रतो युगपद्वाविपर्यायेषु विशेषव्यतिरेकेणार्थाभावात्तस्ति स्थापनाऽऽकार - आभजन आकार्ये आकर्षेति

एतत्तत्त्वाध्यवसायादेवेति, स्थापनाप्रसोक्तकपाध्यवसायादेवेत्यर्थं ऋद्धग्रहण स-यारादिर्लिङ्गस्यैकत्वंकायावयवधारणे यनागात्र तत्रान्याकारविशेषस्य सद्भावत्, तेषा नियमादि च समाचार देवताप्रतिमा-अर्हद्वेदुद्रेतिहरादिदेवप्रतिविम्बादि, तत्र 20 मनचपस्तुतिरूपाय मर्धं प्रतिनियताऽऽकारनिमित्तका एत दस्यत तस्मात् प्रच्यपशिद्धवादाकारव्याप्ते म्थापनैव सवमिति स्वस्थापयितुं न प्रमाणन्तरागेषमणीयमिति भाव । प्रमाणात्तरानपेक्ष-वमेवाह-नैतदुपपत्त्येति, नातुमानादिभिर्लिख्य । लोके आकारावयवकायादेव प्रसिद्धत्वात् नितेनुमाह-लोके इति । प्रसिद्धिमन्दादर्शयति-तथा हीति । तस्मात् म्थापनव सव मियुक्तमर्थं परमिति । इय म्थापनाद्रव्यार्थनयन म्थापनाद्रव्यस्य प्राचाये प्रतिपादित उभयनियमनय आकारस्यापि सामान्यविशेषपरमाणात् सामान्याकार उपसर्जनं विशेषाकार प्रधानमिति प्रतिपाद्यति-अत्रापीति । व्याघटे-अस्यापि 25 नयस्येति, सामान्याकारोऽप्यद्भूताकारोऽप्यल्लोकात् उपसर्जनभूत विशेषाकार रुद्रूताकारो च्यञाकार पारमार्थिक प्रधान भूत इति भाव । तस्य परमाथस्येति, विशेषाकारस्य भजनस्य परमार्थस्य स्थापनानिक्षेपे क्तव्ये सामान्याकारो द्रव्याथभूत उपसर्जनं भवति प्रधानभूतस्य विनाशान्तरम्योपशरि चादिनि भाव । पाण्यादीनां विशेषभजनत्वेऽपि तदवयवप्रापेभ्या सामान्यव्यापपरमाणुरूपानि विशेषभजनमुपसर्जनरेत्रेन परमाणु रूपादि वाऽविभाज्य विशेषभजनं प्रधानमन्तरत्वेऽप्युपसर्जनमिच्छाह-पाण्यङ्गुलीति । तत्रै प्रयागोपसर्जनमात्र सम्भावयोऽपि वा वस्तुतोऽस्तभूतपरमाणुरूपानि विशेषभजनस्यैवविभाज्यतया परमा 30 विरतद्रावत् परमाणुभावात् कुत स्थापनं नाह-परमार्थतस्त्विति । एव द्रव्यं स्थापनाया अगमभवमभिधाय क्षेत्रतस्त माह-तथा क्षेत्रत इति एवपरमादियुगपद्वाविपर्यायणमत्र विरतद्रावणा वस्तु नात्ताऽस्तव्याभावादानार्थस्याऽऽकर्तुवाऽ

वाऽर्थे नास्ति, स्थापनाया आकारत्वात्, कालतोऽप्ययुगपद्भावविपर्ययेषु धालादिव्येक-एकविशेषभजन परमाथ, तद्भावयति-मालाद्ययुगपद्भावीत्यादि, यावत् कथं स्थापना क्रियताम् ? कस्य चेति गतार्थम् ।

विश्वायत्-सद्भावस्थापनाया पर्यायार्थत्वात्सद्भावस्थापनाया द्रव्यार्थमात्रत्वात् तद्वै प्ररूपयता यथा पर्यायार्थप्राधान्याविलम्बिना द्रव्य निराहृतम्, द्रव्यार्थप्राधान्ये वा पर्याया निराहृता अभ्यासद्भाव-त्यादिना प्रथेनेति तदर्थयति-

असद्भावस्थापनायाश्च प्राधान्ये पयायनिराकरणं स्यात्, सद्भावस्थापनाया प्राधान्ये चित्तरनिराकरणम्, योऽपि नामबुद्धारोप उच्यते सोऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्यपर्यायार्थयोर्विषय स च विशेषभजनमेव, द्रव्यार्थस्त्रतिक्रान्तभङ्गेषु व्याख्यातो दूषितश्च, इतस्तु भाव एवैको भव-तीति, द्रव्य द्रव्यार्थमाच्यञ्चेष्ट न करोतीति भावितमेव, अत स्थितमेतत् विशेषभजनमेव परस्परानपेक्ष जगत्त्रमिति, क्रियाफलाविसवादोऽपि च, ऐहिकमासुम्भिक वा ओदनादि 10 स्वर्गादि फल पचिक्रियादिदानादे, न तत्र काष्ठस्थाल्यादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा प्रयत्नन्ते, किन्तु तथाभूतानि तान्येव विशेषैकभवदानि, न चाग्निना शब्देन पच्यते न वा चित्रलिखितेन, न यथा मानप्रस्थकेन तथा तन्नाम्ना ।

असद्भावस्थापनायाश्चेत्यादि, यावदितरनिराकरणम्, योऽपि नामबुद्धारोप उच्यतेऽभिप्रेताकार इत्यादि योऽपि नयान्तरयोर्नामद्रव्य[पर्याय]ार्थयोर्विषय, -तत्र नामद्रव्यार्थविषयो नामाप्यारोप, पर्यायार्थ- 15 विषयो बुद्धारोप, 'आगततो जाणए उवउत्ते भावसामाहए' (अनु० सू १५०) इति, स च विशेष-भजनमेव, द्रव्यार्थस्त्रित्यादि, अतिमान्तेषु विधिविध्यादिभङ्गेषु द्रव्यार्थो व्याख्यातो दूषित पुनर्न वाच्य, इतस्तु भाव इत्यादि, अस्मिन् शब्दनये उभय[निय]मभङ्गलक्षणे विशेष एतेनो भवतीति शब्दार्थव्याख्यानानेन, द्रव्य द्रव्यार्थमाच्य-नामस्थापना[पना]द्रव्यार्थमाच्य चेष्ट न करोतीति भावितमेव, अतो नयस्वरूपमुपनय[ति]-

सर्वेन स्थापनाकारे न सम्भवति आकार्ये-आकारकर्मभूते आकारि-आकारकत्तरे, आकारव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यारमार्थिकत्वेन 20 नाकारस्य स्थापना सम्भवतीति भाव । कालतोऽपि स्थापनाया असम्भवमा-कालतोऽपीति पूर्वोत्तरपर्यायाणां बतमानपर्यायव्य-तिरिक्तपर्यायिगथाभावेन कस्य कथं वा स्थापना स्थानित्याह-धालानीति, आग्निना कामारयौवनवादेक्यादयो ग्राह्या । ननु सद्भावा-सद्भावस्थापना द्वे अपि त्वया नाभ्युपगन्तुं शक्यते, सद्भावस्थापनाज्ञाकारे तस्या पर्यायापमात्रत्वेन द्रव्यस्य निराहृति स्यात्, असद्भावस्थापनाज्ञाकारे च तस्या द्रव्यार्थमात्रतया पर्यायोऽप्यहस्तित स्यात्, अन्यथा रूपांतरव्याहृतिपूर्वकस्यान्तरकरणलक्षण-स्थापनाया असम्भव स्यात्, पर्यायपक्षे द्रव्यस्य द्रव्यपक्षे च पर्यायस्य रूपांतरत्वादिति दोषान्तरमाह-असद्भावस्थापना 25 याश्चेति । ध्याचष्टे-असद्भावेति, अवनग्निकया व्याख्यातमेव सूत्रम् । एवमविरुद्धाभिप्रेताकारे वृत्तो नास्ति इन्द्र इति बुद्ध्या वाऽऽप्यारोपत्वात्तमेव इति प्रथेन यो निक्षेप उच्यते साऽपि विशेषभजनमेव, नात्र बुद्धेश्च पर्यायार्थविषयवाहिल्लाह-योऽपीति । द्रव्यापस्तु विधिविध्यादिभङ्गेषु निरूपितो दूषितनेत्याह-अतिथ्यातेष्विति । अस्मिन्मयनियमभङ्गे शब्दनय परस्परानपेक्षैक-भवनात्मकत्वं विशेषागमयानाम्, यथार्थाभिधानञ्च शब्द, नामस्थापनाद्रव्यार्थमाच्यन्तु नेष्ट करोतीति, इतरेतरानपेक्षैक-भवनलक्षणविशेषात्तत्रमेव जगत्, न तु द्रव्यादित्तरमिति निरूपितमेवेत्याह-अस्मिन्नेति । एवमभ्युपगम एव क्रियाफलयो 30

१ ति क्ष छा विशेषाव्यति० । २ ति नामद्रव्यार्थयोरेति परं नास्ति । ३ ति क्ष एव हे प्माहर्ष० ।
१, ४, क्ष द्रव्यद्रव्या० ।

अतः [स्थितमेतदित्यादि, यावज्जगत्तत्रमिति, एतस्य दर्शनस्य लोभस्यव्यवहारव्यापिता दर्शयति-त्रिया-
 फलाविसरादोऽपि चेत्यादि, ऐहिकमोक्षनादि पचिक्रियादेः स्थालीवाष्पादिसाधनाया फलम्, आमुष्मिक
 स्वर्गादि दानादरोदनादिसाधनाया फलम्, न तत्र पाष्टम्याल्पादीनि नाममात्राणि न चित्रलिखितानि वा,
 किं तु तथाभूतानि पचिन्नादीनि, ता येव विशेषैकभवनानि, तत्रुक्त नामचित्रकाष्पादिव्यवहारम
 १० न्नीदृश्य भावभवन-त्रिया प्रवर्त्ते, नामिना शब्देन पच्यते न वेत्यादि भावितार्यं यावत् यथा मान प्रत्यवेन
 तथा तत्राप्तेति ।

नामप्रत्ययनामकमतत्राप्तेर्नवेति चेन्न चेतनाभेदभूतिभूयोग्यविशेषात्मनियततत्त्वाभावे
 तिर्यग्गतिनिवर्त्तनीययोग्यकृतादिपरिणामातिप्रवृत्ते फलाभावात्नामकर्माद्यनुपपत्ते, न च
 चित्रलिखिताग्निप्रस्थकाभ्या दहनमाने, तयोर्व्यवहारक्षमत्वात् तथाभूत्तिभावस्य व्यवहार-
 10 क्षमत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथा भवनात् भाव एव घटते, त्वन्मते द्रव्यभवे तु न
 तथा तथा भवनार्थेन भावशब्देन द्रव्यशब्दस्य सम्बन्ध, अग्निप्रस्थकादिसत्रमेकभाव एव
 भूत द्रव्यार्थमेदात् ।

(नामेति) नामप्रत्ययनामकमतत्राप्तेर्नवेति चेत्-स्यामत प्रागुक्तचैतन्यनामप्रत्ययायच नाम
 कर्म तत्तत्रानि काष्पादीनीत्यत तेनैव नाम्ना लोके व्यवहार इत्येतन्न न, चेतनाभेदेत्यादि यावत्नामकमाद्यनु
 15 पपत्तेरिति, अत्रापि चेतनाभेदेषु यानि पृथिव्यादितत्रानि नियतानि तथाभूतिभूयोग्ये विशेषात्मनि तेषा
 मभावे तिर्यग्गतिनिवर्त्तनीययोग्यकृतादिपरिणामातिप्रवृत्ते फलाभाव, तदभावात् हुतो नामकर्म ? कुत

वायुकारणयोरुत्सवादाऽव्यभिचितत्वं सम्भन्तीयाह-क्रियाफलेति, यदि फलाव्यवहितप्रावृत्तयति तदवाव्यभिचारिण्ये
 भवितुमर्हति व्यवहितप्रावृत्ति च न कारणम्, तदव्यवहितोत्तरक्षणे फलानिपत्ते, एवम तथाविधानां कारणत्वमिमितानां सद्भा
 वेऽपि यस्य निम्ब्यान् कार्यत्वम्, यस्य सत्ये उत्तरक्षणेऽवश्य फलनिष्पादककारेण क्रियाफलभावो न्याय्य, तादृशय कारण
 20 विशेषभवनमेव न तु नाम स्थापना इत्यं वा औदनादि हि पचिक्रियादेः फलम्, तदव्यवहितोत्तरक्षणे तदुद्भवात्, पचिक्रिया
 ष्टेव स्थायादिमरणम् न त्वोदनादेः तथा स्वर्गादिदानीयेव कारणम् न त्वोदनादि तत्रु दानादेरेव कारणम्, फलाव्यभिचारि
 त्वात्, एवं तन्नामानि तत्स्थापना वा न हेतुरिति निरूपयति-ऐहिकमिति, इह-तियग्लोके भवमैहिकमोदनादिफलमित्यथ
 अमुष्मिन् (मिष्टृष्टे लोके स्वर्गात् भवनामुष्मिन् स्वर्गादि, तत्रोत्पत्तिरित्यर्थः । निवर्त्तनीयार्थयति-न तत्रेति, द्रव्यद्रव्यार्थन्याये
 निरावयवत्वात् न तदुद्भवात् । पचिक्रियादानादितरेव विशेषैकभवनरूपा औदनादिफलसाधनानीत्याह-किं तु तथाभूतानीति ।
 25 भावद्वारेण नामस्थापने व्यवहारोत्ते, न तु साक्षात्, भावश्च नामचित्रकाष्पादिरुपकृत प्रवर्त्तत इत्याह-तद्युक्तमिति ।
 घान्तानि यथा भावभूतप्रत्ययेन मीयते न तथा प्रत्यक्नाम्ना न वा चित्रादिलिखितं प्रत्ययेनेति दृष्टान्तात्तरमाह-न यथेति ।
 ननु पूर्वमुक्तं यथा बुम्भकारकरणशब्दचेतनावैचित्र्यवृत्तितारतम्याप्यासनसमुपहितरूपा घटता यथा साक्षात्प्राग्रहत्या तथा भवति
 एव बुम्भकारमनुप्यसारीरुगदि तत्रभवद्वये शब्दोपयोगसम्भवाद्योग्यकृताविसरादानादेः, रूपादिमदर्थविरचनात्मकत्वादित्यादि
 तथा च नागैर लोके व्यवहारेण न तु विशेषैकभवनमात्रेणैवाशब्दे-नामप्रत्ययेति । तद्व्याकरोनि-स्यामतमिति, व्यथा
 30 व्यक्त्यरूपाव्यामकप्रयोगसम्भवात्साक्षात्कृतं बुम्भकारं नुमन्नुमं वा भवति तदारम्भक बाष्पादि वस्तु, तत्रप्रभकत्वात्, तस्मात् सर्वस्य नामा
 त्मकत्वात्तत्रैव गते व्यवहार प्रवर्त्तत इति भावः । समाप्ये-अत्रापिपति पृथिव्यादितत्त्वं हि चेतनाभेदेव्याप्यम्, तदभावे
 तत्रुम्भनात् एवं भवद्वयवृत्तयविशेषात्मव्याप्यमपि विशेषैकभवनात्मकं यदि पृथिव्यादितत्त्वं न स्यात्तर्हि सदैकरूपात्प्रवर्त्तते

षाष्टादिवनस्पतिपृथिव्यप्यादितियुग्शीरत्वादीनि ? अतो निरोपभवनमेव त्रियाफटादिव्यवहारहेतु, न नामशब्द इति सुपूक्तम्, तथा चित्रमन्वेत आह-न च चित्रलिखितामिप्रस्थनाभ्या वहनमाने, तयो र्व्यवहारक्षमत्वात् । तथावृत्तिभास्यैव व्यवहारक्षमत्वात्, द्रव्यमपि च भव्य तथा तथेति, द्रव्यद्वय भव्ये भवतीति भव्य तेन तेन प्रकारेण लोभव्यवहारक्षमेण भवनाद्भाव एव घटते, त्वमते द्रव्यभवने तु न, अग्निप्रस्थका दि सवमेकभाव एव भूतम्, द्रव्यार्थाभेदादतो द्रव्यशब्देनात्यन्तविरुद्धार्थेन भेदवाचिना तथा तथा ५ भावनार्थेन [न] सम्प्रथ ।

अस्मिन्नर्थे निश्चयमाह—

तथा प्रस्फुटमेव अग्निद्रव्यमिति पुनपुनकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्यम्, नान्यथा दारुप्रस्थकपद्मा सामानाधिकरण्ये धरण्यादावपि समानमवतिष्ठेत, द्रव्यत्वादिति, तथाभूत दहनोऽग्नि, एव प्रतिपदार्थ भावनिक्षेप शब्दनयस्योक्तो न 10 यथर्जुसूत्रस्य नामादिचतुर्विधनिक्षेपाभिलाषिण, अत्र च शब्दार्थोऽपि असत्योपाधिसत्य, नानन्तरनयनिर्दिष्टोऽस्यापोहः, यथोक्तम्-‘असत्योपाधि यत्सत्य तद्वा शब्दनिवन्धनम्’ (वाक्यप० का० २ श्लो० १२९) इति, विशेषा उपाधयोऽस्त्या, सद्भयो हित सत्य, कर्मणि चतुर्थी, प्रकृति सामान्य प्रतिपाद्यम्, सामान्यत्वादिते असत्यविशेषैरेव विकारप्रकृतित्ववत्तदभिधीयते ।

15

तथा प्रस्फुटमित्यादि अग्निद्रव्यमिति पुनपुनकयोर्भावभेदे सामानाधिकरण्य दृष्ट नान्यथा तत्, स्मान्त द्रव्यशब्दस्य दारुसामानाधिकरणत्वात्, नपुसक प्रस्थ[म्] इत्येतद्यायुक्तम्, यस्मात् दारुप्रस्थक-

योगवत्तातिप्रयुक्तं जगद्वैश्विभ्य न स्यादिति शब्दोपयोगतम्भावत् इतो नामरम इतो वा तज्जन्वीरीरादि भवेदिति म- । न- चगत सदैरूपतापरिहाराय वैचित्र्यनिर्गमन विशेषभवनमेव प्रधानमित्यत्रमिदमित्युपदर्शयति-अतो निरोपभवनमेव- । तदेव नाममात्रतो व्यवहारो न सम्भवतीत्युक्तत्वात् स्थापनामात्रेणपि तत्सम्भवमाह-न च चित्रलिखितेति, चित्र- । दादो दृश्यते न वा प्रस्थेन भीयते असमर्थत्वात् चिन्तु तत्समथविशेषभवनतामपेनैवाभिना दाह प्रस्थेन न- । दिति न तत्र स्थापना प्रयोजिकेति भाव । द्रव्यार्थोऽप्यसमर्थ एव विशेषभवनव्यतिरेकेणाह-द्रव्यमपि तेन- । तेन प्रकारेण भवनरूपमेव व्यवहारसमर्थमिति भावरूपमेव भव्यत्वस्यैव, द्रव्यलक्षणत्वादिति भाव । सामान्यरूपमत एव चाग्निप्रस्थकानिनिर्गत् द्रव्यरूपतो भवनाव्यभिचारित्वेनाभिप्रायमावहमेकमेव तथा- । तु मानशब्दोऽतोऽत्यन्तविश्वार्थत्वं द्रव्यभाजनोरिति न तद्वाचकशब्दयो सामानाधिकरण्यस्वरूप सम्भ- । इति द्रव्यभवतो तु न घटते, द्रव्यार्थाभेदान्, तथा चाग्निप्रस्थकादिसर्व एक एव भाव सस्माद्द्रव्य- । शब्दार्थो भेद तथा तथा भवनरूप तत् उभयास्तच्छब्दाथयोर्विरुद्धत्वाद्द्रव्यभावनां दं विरुद्धा- । धिकरण्यादिसम्बन्धमर्हत् इति भाव । दृश्य सामानाधिकरण्य तच्च भावभेद एव स्यात्, न- । प्रस्फुटमेवेति । व्याप्ये-अग्निद्रव्यमिति अग्निद्रव्ययोर्द्रव्यत्वेनाभेदाद्भिन्नप्रकृतिभि- । प्यम् ममते तु पुनपुसकदिभावभेदेन तत्स्यमिति भाव । दारु इत्य तथ नपुसक तदेव इ- । भावभेदेऽपि द्रव्याभेदप्रयुक्तमेव सामानाधिकरण्यं नातुपरममिन्वाङ्गते-स्यान्तमिति ।

तुर्यमुक्त्वात् परमाद्यत् उत्तमेव, तद्गम्यते [इ]त्यादि जातिगताना सत्ताद्रज्यवृथिवीष्टद्वटुण्डकुण्डिनादि
 लिङ्गमात्रादीना सत्रादिना विसत्रादिनाञ्च या सामानाधिकरण्यगति तया निरूपित यादृच्छिर्वाथ्यत्रयम्
 अनर्थिन्याया एव सत्या तस्या अपि चोक्तप्रदिति-तस्या अपि जातेरमितितन्यायेन परार्थत्वात्त्वत्त्व-
 मन्वयत् स्वार्थेन, निमित्त ? वाग्विसगगालोपलक्षणनक्षत्रर्शनश्रुतिरत्-यथा नन्वत्र दृष्ट्वा वाचो
 5 पितृनन्तीनि नन्वत्रद्विनमत्रातत्रम्, नक्षत्रदशनयोग्य कालोऽत्र तदर्थेन पश्यतिना उक्तयदुक्त, परमार्थेन
 तु पश्यति स्वार्थ एव यत्ते तथा जातिगच्छे विदोषार्थ इति ।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थताया पुनरुक्तदोषात् विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्,
 अत एव सत्यवृत्त्या नोक्तो विशेष, उपाधिवृत्त्योक्तोऽप्यनुक्त एव, नियमार्था पुन श्रुति,
 तदर्थत्वात् पूर्वश्रुते, नियम स्वाध्व्यवस्थापनम्, सञ्चारि चैतत् विशेषपरम्परया, तत्र कारण
 10 द्रव्यनय युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्यायकत्वेन सर्वमनेन
 प्रत्ययस्य उपभर्जनमात्रप्रवृत्तिरसत्योपाधिरय, यावच्च
 शब्दनयशब्दार्थेन व्याप्तम् ।

अन्यथा मुख्यन्यायेन तच्छब्दार्थतायामित्यादि, पुनरुक्तदोषात् सामान्यशब्देनोक्तत्वात्
 विशेषशब्दाप्रयोग एव स्यात्, 'उक्तार्थानामप्रयोग' (महाभा० १-१-४३ सूत्रे, पृ ३४४) इति न्यायात्,
 15 अत एवेत्यादि, सत्यवृत्त्या नोक्तो विशेष, उपाधिवृत्त्योक्तोऽप्यनुक्त एव, नियमार्था पुन पुन श्रुति-विन-
 त्रितार्था, कस्मात्? तदर्थत्वात्-विशेषार्थत्वात्-विशेषार्थत्वात् पूर्वश्रुते-सामान्यश्रुते ब्रौह्मणादे,
 तस्माच्छ्रवणशब्दमेव पुन श्रुतिरिति विशेषशब्द उच्यते, कोऽसौ नियमो नामेत्यत्रोच्यते-नियम स्वार्थ-

तु गम्यते, तस्मात् प्रवृत्तिशब्द विशेषमन्वत्कालापर स्वार्थेन तु नार्थवान् यथा कारशब्दे गृहायत्वेन सार्थक काका
 र्थेन स्वार्थक इति तात्पर्यम् । एषा तात्पर्याह-वाग्विसर्गेति । व्याचष्टे-यथेति, पश्यतिना द्येति द्वा-दप्रवृत्तिभूतया
 20 धाटन-य सिध्द एवम् । जातिशब्देन विशेषार्थस्य परमाद्यत् एवोक्तत्वात्कारे दोष निरूपयति-अन्यथेति । व्याचष्टे-
 पुनरुक्तदोषादिति, सामान्यात्वेन मुख्यवृत्त्या विशेषाभिधाने विशेषशब्दानापि तदभिधानात् पुनरुक्तता भवेत् तत्परि
 हाप्य विशेषात्प्रदानां प्रयोग एव वा न स्यात्, पदा-तरेणाप्यभिहिते पुनरुक्तविधानाय शब्दा-तत्प्रयोगानिष्ठेरिति भाव ।
 मन्वत्त्वोपाधिभि सत्यस्य श-दार्थताऽभ्युपगमेनोपाधयो विशेषो उक्ता एवेत्याह-इत्यामाह-सत्यवृत्त्येति, उपस्थितयमुख्य
 विशेषताएवपनञ्च उपाधयो मोक्षात्प्रकाररताप्रयत्नेनोक्ता अपि अनुक्तत्वा एवेति भाव । नन्वुपाधिवृत्त्यापि विशेषाणामुक्तत्वे
 25 मोक्षात्प्रदानाप्रयोग इति दुस्तर एवयादीकार्यामाह-नियमार्थेति, प्रत्यक्तस्यायस्य नियमार्था-विशेषणया पुन श्रुतिर्भवति, यथा
 पश्यत्य शब्दार्थताया प्रवृत्तैव सन्त्यात्प्रमाणुपाप्युहितसामान्यस्योपस्थितौ पुनर्निमित्तश्रुतिर्नियमार्था कारका-तरनिरुक्तिपूर्वक
 विवक्षितकारकानित्यायेति भाव, अभिहिताना सामान्यात्वेन विशेषार्थां नियमार्था पुन श्रुतिरिति न्यायादिति तत्त्वार्थान्या
 टीकायां [सत्त्वा० भा टी पृ० ४१२] इत्यते । यथापि निर्दिशपस्य सामान्यसाभावात् सामान्यशब्देन विशेष उपगृहीत
 द्वापि सामान्यश्रुतिर्निर्देशव्यवहारमाभावादिशेषान्द्वेन पुनरसौ प्रत्यक्पश्यत एव, विशेषाभिमतन सामान्याभिमतस्य स्वात्मनि
 30 निवन्मन्त्याशयेनाह-तदर्थत्वात्तिति । काऽसौ विशेषश्रुतिरित्याह-तस्मादिति, सामान्यशब्दप्रवणशब्दमेव यस्य शब्दस्य
 पुन श्रुति-न विशेषशब्द इत्यर्थ । नियम र्थायति-नियम इति, सामान्यश्रुतिर्निर्दिश प्रतिपत्तारं प्रति विवक्षितविशेषप्रतिपादनशक
 त्वेन सामान्यश्रुत्या सामान्यत उक्तस्यापि पुनार्थेषुश्रुतिर्विवक्षितविवक्षितविशेषाभिधायासामान्यश्रुतिमन्यविशेषन्यावृत्तिनापाद्य

व्यवस्थापनम्-विवक्षितेऽर्थेऽवधारणम्, सञ्चारि चैतदिति, न पुनस्तत्सामान्याब्देनोक्तवदुक्तं वस्तु व्य-
 क्षित्वनेच, किं तर्हि? सञ्चारिविशेषपरम्परया, तत्र धारण मञ्चरणे-द्रव्यनयेत्यादि, एव समस्यस्यार्थस्य
 मत्वत्वात्, किं पुन सत्यमिति चैत् युगपदेतस्य विशेषस्य प्रधानस्य प्रत्ययस्य प्रत्यायनत्वेनोपसर्जनमात्र-
 वृत्तिरसतोपाधिरथ, तद्दर्शयति-यात्रत्यादि गतार्थं तादत् सवमनेन शब्दानयशब्दाथेन व्याप्तमिति ।

एवमेव चेदमपि 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्यभिचारात् । वाचको नियमार्थोक्ते 5
 र्जातिमद्वदपोहवान् ॥' (प्रमाणसमुच्चये सामान्यपरीक्षायाम्) इति जातिशब्दो विशेषार्थनिय-
 मोक्तेर्भेदानामत्राचक व्यभिचारादानन्त्याच्च, जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोहप्रदभि-
 धानेऽपि, प्रतिज्ञा कथं? भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेऽपि दोषदृष्टेर्यादापन्नमन्यापोहकृच्छ्रितिरिति
 'शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुत्रती श्रुतिरभिधत्ते' ( ) इत्युच्यते, अथां च
 स्वसामान्यलक्षणावुक्त्वा, नातोऽन्यत् प्रमेयमस्तीति स्वार्थ एव तादृशार्थं, स्वार्थं स्वलक्षणो-
 ऽन्यतोऽन्योऽनन्य स प्रत्यक्षविषय, स इह न सम्भवति, 'स्वलक्षणमनिर्देश्य' (प्र० स०
 श्लो० ५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

एवमेव ज्ञेयादि, एतन्न्याये व्याप्तिप्रदर्शनद्वारेण दाना तर निराचिकीपुराह-विशेषप्रधानशब्दार्थ-
 व्यवस्थापनाद्यभिदमपीति तद्विचारवस्तुसूत्रम् 'न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्यभिचारात् । वाचको नियमा-
 र्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहवान् ॥' (प्रमा म) इति जातिशब्दो विशेषार्थनियमोक्तेर्भेदानामत्राचको व्यभिचा- 15
 र्दानत्वाच्च, जातिमतो वाचकत्वे च ये दोषास्तेऽन्यापोह[वद]भिधानेऽपीति, प्रतिज्ञा कथमित्युपपत्तिप्रभे
 भेद[जाति]जातिमदभिधानपक्षेऽपि दोषदृष्टेर्यादापन्नमन्यापोहकृच्छ्रितिरिति, अन्यापोह वणयति-'शब्दान्तरा-

विधिनिश्चयप्रकारयतीति भावः । न हि वस्तु सामान्यचन्दनं यद्यत् यत् नभः व्यवस्थितम् तच्छुभं समुत्पन्नस्य प्रतिपत्तुं
 तद्विचारितारिविधितानि-प्रतिपत्तयस्यसामान्यमिदं किंतु विशेषपरम्परया यद्यपि वस्तुत्वात्-न पुनस्तदिति । तत्र कारणं
 दर्शयति-द्रव्यनयेत्यादीति, अत्र सूत्रं नोपन्यतेऽतो न व्याख्यायते द्रव्यनये हि धर्मापेक्षया शून्यं स्य मृदपेक्षया पृथिवी तद् 20
 पेशया इत्थं तदपेक्षया च सत्, परमाधत्त सद्यश्चतुनभःप्रत्ययव्यवस्थानात्, घटान्यस्यवत्त्वा इत्यभ्युपगम इति स्वाभिप्रायः ।
 एव तु न सत्यत्वम् किंतु सामान्यनापि शब्दान्तराध्यवहितविधिगतिना विधिनाऽननामकस्य वस्तुन घटादयः सर्वे भेदा युगपत्प्र-
 तीत्यन्त एव तस्मात् सामान्यमननमात्रप्रवृत्तिरसतोपाधिरथ यथोक्त सन्व्यपृथिवीमृदटारिसम्बन्धादिनि इत्थं पार्थिवो
 मारिक्तो घट इति घट सम्प्रत्यय इति, तस्मात् साक्षादव्यवहितविधिगतिना भेदा सर्वे समाक्षिप्यत एवेति भावः प्रतिभाति ।
 अत्र विशेषप्रधानशब्दार्थव्यवस्थापनात् दाना तराणि निराकरणायाह-एवमेव चेति । व्याचष्टे-एतन्न्याय इति । विचारस्तु 25
 दर्शान्तरे उक्तं दर्शयति-न जातिशब्द इति सदार्थान्ता जातिशब्दा उच्यते ते भेदानां विशेषाणां न वाचका, भेदा
 नानामन्त्यात् समवस्य वस्तुमात्रवत्त्वात्, व्यभिचाराच्च विशेषार्थनियमाय तदुपैरिति व्याचष्टे-जातिशब्द इति । जातिमद्वद
 पोहनामिति पाद व्याचष्टे-जातिमत इति । न्वेधार्थप्रत्यये प्रतिज्ञा कथं त्रियत इति पृच्छति-प्रतिज्ञेति । हेतुनिर्देशप्रसक्त
 साध्यायाह-भेदजातीति, शब्दानां भेदाथेन जायर्थेन जातिमदर्थेन वा दोषान्तात् विशेषानुमानान्यापोह एव शब्दार्थ
 इति सिद्धयति तथा चान्यापोहकृच्छ्रितिरिति प्रतिज्ञा, भेदजातिजातिमदभिधानपक्षेऽपि दोषदृष्टेति हेतुः । तत्र 'अन्यापोहकृच्छ्रिति' 30
 इति लक्षणकारवचनम्, तद्विज्ञानो व्याचष्टे-शब्दान्तरार्थेति, स्वलक्षणमपि शब्दस्योपचारात् स्वार्थं तस्मिन् स्वलक्षणा
 र्थके स्वार्थोपात्तरव्यवच्छेद शब्दान्तरार्थव्यापोह जनयन्ती श्रुतिरभिधत्त इत्युच्यत इति तदर्थः । तन्मतेऽर्थे सामान्येन दर्शयति-

र्यापोह हि स्वार्थं ध्रुवती ध्रुवतिरभिव्येते ( ) इत्युच्यते इत्य यापोह्यादिनेोत्तम, अर्थो च स्वसामा
 यलभणाबुक्तौ नातोऽन्यत् प्रमेयमन्तीति-ततोऽन्यतृतीया र्थासम्भवात्, स्वाथ एव तावत्प्रधार्य -तापच्छ
 वदस्य प्रमाथतावधानरम्याप्यप्रधारयिष्यमाणतात्, शब्दातरार्थापोहमात्रोक्तौ दोषोऽस्त्वप्राम्नि तस्मा
 चात्रताऽपरितोषात् स्वार्थे उच्यतीत्युक्तं क स्वार्थं ? उच्यते-स्वाथ -म्वलक्षणोऽयतोऽन्य -अनय, स
 5 एतेत्यर्थं, प्रमाणयोरपि नियतप्रिययाऽधृते प्रत्यभविषय स स्वार्थ इति, म इहेत्यादि, इह-शब्दाथे
 मपरिहृत्पाथ सामा यत सविनल्परूपेऽध्वारोपापवात्तमनि स न सम्भवति स्वार्थं प्रत्यक्षविषय,
 'म्वलक्षणमतिरिच्य' (प्रमाणम श्ये -५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यभविषयस्य ।

स्यामन प्रत्यभार्याऽन्याऽस्मि स्वार्थं इति चेत्-

न च ततोऽन्य स्वाथ कश्चिदस्ति, लक्ष्यद्वित्वाधधारणात् प्रमाणद्वित्वाधधारणात्,

10 तिष्ठतु तावत् म्यात्र, तथाच शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भ
 वादन्यापोहकृच्छ्रतिरिति ।

(न चेति) न च ततोऽन्य -प्रत्यभार्यात् स्वार्थं, शब्दान्तरार्थेत्याद्ययापोह स्वार्थो न भवति,

तत्रतिरिच्यत्र तृतीयो न कश्चिदयोऽस्ति, लक्ष्यद्वित्वाधधारणात् ततश्च प्रमाणद्वित्वाधधारणात्, तस्मा
 तृतीयोऽर्थोऽपि नास्ति ध्रुव स्वार्थं ? इत्यत आह-तिष्ठतु तावत् स्वार्थं -असत्त्यादविचार्य इत्यर्थे,

15 तथा चेत्यादि, एतन्न वृत्ता शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जानिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवाद् ययापोह-

अर्थो चेति, स्वभण गामान्यत् इति द्वानया एतद्व्यतिरिच्यप्रमेयस्याभावान् । तत्र कोऽथाऽत्र स्वाथपदेन ग्राह्य इत्यत्राह-
 स्वाथ एव तावदिति तावदनानावगार्य प्रथमोपस्थितत्वात्प्रथं च सामा यलक्षणार्थस्वाभारयिष्यमाणत्वाच म्वलक्षण एतेति
 भाव । स्वार्थेऽर्थातीति परस्य त्माचष्ट-शब्दा-तरा-यति प्रकृतत्वात् शब्द शब्दा तरं तस्याथ शब्दा-तरार्थेऽस्त्वयापोह
 तमात्रोक्ता शब्दा-तराप्रतिषेधमात्रात्तमन तस्य निम्नभावतया पुच्छवेन शब्दशब्दाभेदिसत्त्वरमापयेन तस्मात्स्वार्थं ध्रुवतीति
 20 ध्रुवतागत्यापनायमुक्त इति भाव । स्वार्थं पारयायति-क स्वाथ इति म्वलक्षण एव स्वाथ खस्माद यतोऽन्य,
 अनन्यभूत म्वलक्षण एतेत्यर्थं । त एवेत्येतेन म्वलक्षण एव ध्रुवो निवभित, ततोऽन्य प्रस्तान भवतीत्यत्राह-प्रमाण
 योर्थाति, त्रिनेन प्रयशानुमानारूपेणानुसारतयो प्रतिनियतविषयत्वेन प्रत्यभविषयम्वलभणादन्वोऽनुमानविषय एव, ततो
 अन्यद प्रत्यभविषय म्वलक्षण एव भवतीति भाव । एवविषय सत्त्वक्षण शब्दाधविचारं स्वाया न भवितुमर्हतीत्याह-स
 इहेत्यादीति, यज्ञान नामत्वाद्यनेगुपचारेण विज्ञापन लक्ष्यारोपकपनात्मत्वात् प्रत्यभम्, अथ चानं नामायनेवो

25 यथाऽन्येति च तस्मात् तद्विषय म्वलक्षण तत्रार्थनिर्देशम्, तस्माच्च तद्विद सम्भवतीति भाव । तत्र दिङ्नागवचनमाह-
 इत्यल्यपमिति । प्रत्यभविषयम्वलक्ष्यतिरिच्यवायासात्माह-न च ततोऽन्य इति । शब्दविषयो न स्वार्थं इत्याह-शब्दा
 तरेति, प्रमेयस्य निमित्तत्वात् प्रमाणस्यापि दिव्येन तृतीयप्रमाणभाव एवेति नास्ति तृतीयाऽर्थं कश्चिदित्याह-लक्ष्येति ।
 अन्य स्वार्थेऽपि न ध्रुवता विचारोऽन्यतस्तत्त्वात्तिष्ठतु शब्दस्य वाच्य क इति चि तायामन्यापोह एतेति म्वलक्षणस्य तावाय
 रणभवादि-रह-निष्ठतु तावदिति । मेदपक्षम्येति, मेदस जातिमत्त्वेन तत्पक्षस्य जातिमत्त्वाऽपि त्रिणाजातिमत्त्वच
 30 जातिमदभिधानानामित्यत्र भेदे न यहीन ति भाव । तदस्यार्थो द्वानव स्वानाम् प्रत्यभविषयस्वार्थो धा अतुमानविषय
 समान्यं चेति त्रिणा न प्रत्यभविषयस्वार्थं चन शब्दो-र्थान्वित्युक्तम् तस्मात् तृतीयोऽर्थोऽस्ति न यति प्रकृते विचारोऽयुक्त

यापोह हि स्यात् शुभती शुभिरभिवचे ( ) इत्युच्यते इत्ययापोहवादिनोत्तम, अर्थो च स्वसामा-
 यलक्षणपुक्तौ नातोऽयत् प्रमेयमस्तीनि-ततोऽन्यवृत्तीयार्थान्मन्भान्, स्वार्थ एव तावन्तर्धार्थ -तावच्छ-
 दस्य न्मायत्वादधातरस्याप्यवधारयिष्यमाणत्वात्, शब्दांतरार्थोहमात्रोक्तौ दोषोऽस्मत्त्वप्राप्ति तस्मा-
 तावताऽपरितोपात् स्वार्थं शुचतीत्युक्तं, क स्वार्थं ? उच्यते-स्वार्थं-स्वल्क्षणोऽयतोऽय-अनय, स
 ४ एवेत्यव, प्रमाणयोरपि नियतविषयावधृते प्रत्यक्षविषय म स्वार्थ इति, स दृष्टेत्यादि, इह-शब्दार्थं
 मन्विकल्पार्थं मामा यत् सविनल्परूपेऽध्यारोपापवातात्मनि स न सम्भवति स्वार्थं प्रत्यक्षविषय,
 'स्वल्क्षणमनिर्दय' (प्रमाणम् श्लो-५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षविषयस्य ।

सामान प्रत्यक्षार्थान्नोऽस्ति स्वार्थ इति चेत्-

न च ततोऽन्य म्वाद्य कश्चिदस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् प्रमाणद्वित्वावधारणात्,

१० तिष्ठतु तावत् स्वाय, तथाच शब्दवाच्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भ-
 वादन्यापोहकृच्छ्रतिरिति ।

(न चेति) न च ततोऽय -प्रत्यक्षार्थान्न स्वार्थ, शब्दान्तरार्थेत्याद्ययापोह स्वार्थो न भवति,
 तद्व्यतिरिक्तश्च वृत्तीयो न कश्चिदन्वोऽस्ति, लक्ष्यद्वित्वावधारणात् ततश्च प्रमाणद्वित्वावधारणात्, तस्मा-
 त्पूर्वोऽर्थोऽपि नास्ति फल स्वार्थ ? इत्यत आह-तिष्ठतु तावत् स्वार्थ -असत्त्वादविचार्य इत्यर्थं,

११ तथा चेत्यादि, एवञ्च वृत्त्या गन्तव्यविचारे प्रस्तुते जातिसम्बन्धजातिमदभिधानानामसम्भवाद् ययापोह-

अर्थो चेति, स्वल्क्षण सामान्यत्वात्वेति तावथा एतद्व्यतिरिक्तप्रमेयस्याभावात् । तत्र चोऽयाऽन स्वार्थपदेन प्राप्य इत्यत्राह-
 स्वाय एव तावदिति स्वायत्तत्वात्तार्थार्थं प्रमेयोपस्थितत्वाद्वाध न सामान्यलक्षणार्थसाधारणव्यप्यमाणत्वाच्च स्वल्क्षण एवेति
 भाव । स्वायत्तवृत्तीति फल्य वृत्त्याच्छे-शब्दान्तरार्थेति प्रकृतशब्दात्वात् गच्छ गच्छात्तरं तस्यार्थं शब्दान्तरार्थस्वस्वापोह
 तान्नोक्तौ शब्दान्तरार्थप्रतिषेधमात्रात्मन तस्य नि स्वभावनया तु छयेन शक्यशब्दादेरिवास्मत्त्वमापयेत्, तस्मात्स्वार्थं वृत्तीति
 १० पूर्वोक्ततात्पर्यात्पुनः इति भाव । स्वाय परिचाययति-य स्वार्थं इति स्वल्क्षण एव स्वाय स्वस्मादयतोऽन्य,
 अनन्यतया स्वल्क्षण एवेत्यर्थ । स एवयत्न स्वल्क्षण एव वृत्तौ विनियत ततोऽन्य कस्मात् भवतीत्यत्राह-प्रमाण
 योरपीति, द्वित्वेन प्रमाणानुमानपेक्षापरित्यक्त्या प्रतिनियतविषयत्वेन प्रत्यक्षविषयत्वत्वात्तावदोऽनुमानविषय एव, ततो
 ११ अन्यत्वं प्रत्यक्षविषय स्वल्क्षण एव भवतीति भाव । एतद्विषय स्वल्क्षण गन्तव्यविचारे स्वाय न भवितुमर्हतीत्याह-स
 दृष्टेत्यादीति, यत्तान नामानायावेदोपचारेण मित्रत्वं तद्व्यापारोपरूपरूपनात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षम्, यच्च ज्ञानं नामायमेवे
 २० पचारेणानिर्णय तत्प्रत्यक्षं तादृशय स्वल्क्षण तत्त्वनिर्देशम् तस्मात् तद्विदं सम्भवतीति भाव । तत्र द्विन्नामवचनमाह-
 स्वल्क्षणमिति । प्रत्यक्षविषयत्वार्थन्यतिरिक्त्याथाभावात्माह-न च ततोऽन्य इति । शब्दविषये न स्वार्थ इत्याह शब्दा-
 तरेति, प्रमेयत्वस्य निमित्तत्वात् प्रमाणत्वापि द्वित्वेन वृत्तीयप्रमाणत्वाभाव एवेति नास्ति वृत्तयोऽर्थं कश्चिद्विषय-लक्ष्येति ।
 अन्य स्वार्थोऽस्ति न वेत्युक्तं विचाराऽनन्तरतातिष्ठतु तावत्स वाच्य क इति विन्नायात्मन्यापोह गतेति ब्रूमन्वदन्यस्य ज्ञानात्
 रसम्भवात्त्याह-तिष्ठतु तावदिति । भेदपक्षस्येति, भेदस्य जातिमत्त्वेन तत्पक्षस्य जातिमत्त्वभावेऽपिशिष्यत्वात्जातिसम्बन्ध
 ३० जातिमदभिधानानामित्यत्र भेदो न छन्द इति भाव । तादर्थ्यात्तादृशेव स्वाताम्, प्रत्यक्षविषयत्वार्थो वा अनुमानविषय
 सामान्यं चेत् निश्चय न प्रत्यक्षविषयत्वात्वेन गन्तोऽर्थतात्त्विकपुच्छम्, तस्मात् वृत्तयोऽर्थोऽस्ति न धनि प्रकृते विचारेऽप्युक्तं

वृष्टुतिरिति, भेदपक्षस्य जातिमत्पक्षाविशिष्टत्वेष्टे, शब्दाधीनवृत्त्योक्त तया, न प्रत्यक्षनिपयन्वार्थत्वेनेति तद्वचनमेव ज्ञापकम् ।

स्यान्मतमनुमानविषय स्वार्थ इति तच्च -

अनुमानविषयोऽपि नैवास्य स्वाद्य, अग्निरनग्निर्नेत्याद्यपोहार्थम्वरूपत्वात्तस्यापि च च्या ख्येयत्वात् भेदोपादाने त्रऽस्वार्थत्वमपोहार्थान्वयत्वात्, परप्रत्यायनादित्वभिन्नार्थत्वाच्च, अथ 5 क्वचिदक्षानुमानविषयत्वविचारोऽममन्थ इति चेन्न, तृतीयार्थासम्भवादित्यादे प्रदर्शितत्वात्, यद्यपि प्रत्यक्षानुमानविषययोरदृष्टोऽप्यन्यापोह इत्यस्मादेव शब्दादवगन्तव्य स्वार्थो न निराश्रय, उक्तदोषात्, तस्माद्यस्मिन्नन्योऽपोह्यते स स्वाद्य इति घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति घटे पटाद्यपोहाद्वट स्वार्थ इति शब्दविषय एव स्वार्थो निश्चित इति मत तथापि स्वार्थ इत्याधाराधेयादर्शनात् म्वरूपविधिविनाभूतत्वाद्धिधीयमानस्वार्थानवस्थानादान्यशब्दान्तरार्थयोर- 10 स्थितरूपत्वात् कस्मिन् स्वार्थे कोऽसावन्यो यस्मादपोह्यते ? ।

(अनुमानेति) अनुमानविषयोऽपि नैवास्य-गन्त्य स्वाद्य, अपोहावस्वरूपत्वात्, तद्दर्शयति- अग्निरनग्निर्नेत्यादि, तस्यापि चापोहायस्याऽऽरयेयत्वात् न चारयातोऽसावीन्श स्वाद्य इति विशेष्य, स्यान्मतमग्निमत्त्वविशिष्टदेशादि स्वार्थो भिन्नस्तत्सम्य धीति चेत्-एव तर्हि भेदोपादाने वाऽस्वार्थत्वम्, अपोहार्थान्वयत्वात्, अपोहार्थत्वैव त्वयाऽनुमानत्वेष्टे, त्रिञ्चा यत्-परप्रत्यायनादित्वभिन्नार्थत्वाच्च-न चानु- 15 मानविषय स्वाद्य आत्मन प्रत्यायने लिङ्गादिवस्तुरूप, परप्रत्यायने शब्दाच्च्यो ज्ञानरूपं, ज्ञानायत्वा-

एतेषांशयेनाह-शब्दार्थाविति । अनुमानविषयमामान्यमपि न शब्दस्य स्वाद्य इत्याह-अनुमानविषयोऽपीति । व्याकृष्टे-अनुमानेति । कथमनुमानविषयो न शब्दाद्य इत्यत्राह-अपोहार्थस्वरूपत्वादिति, अर्थे भावे शब्दाना कर्त्तव्यं न विशिष्यार्थं वस्तुम्वरूपमस्ति गान्द्रप्रत्ययस्य मिनेष्वर्थेभ्यभिन्नाभाराध्यवतायेन प्रकृत्या भ्रमरूपत्वात्, अर्थे विरन्त्युद्भाऽऽ रोपितमभिन्नरूपमपि अयन्यावृत्तन्वक्षणाणुभवरागायतवान्यन्यावृत्तत्वेन स्वस्य प्रतिभामनाच्च भ्रान्तैस्तद्रूपस्य स्वश्रवण 20 तद्वैकतयाऽप्यनसितत्वाद्वापोहपदाभावगतिकल्पाचायापोह उच्यते स एव शब्दाद्य इति । अनुमानविषयीभूतापोहाद्यस्य स्वरूपमुपदर्शयति-अग्निरनग्निरिति, तत्रापोहत्वहपमुपदर्शनीय किं स्वधन तदिति, तत्र नापदाद्यत ततो न शब्दस्य स त्वात् इति भाव । ननु नापोहाऽनुमानस्य विषयो येन तत्स्वरूपपरिज्ञानव्यतिरेक्य शब्दाद्यतसम्भवे न भवेत्, किन्तु अग्नि महेश्वरेश्वरौ स च अपोहाद्विक्रोऽनुमानस्य विषय इत्याशङ्कते-स्यान्मतमिति । एव तर्थापोहोभिन्नवै स नानुमानस्य स्वार्थ अपोहस्यैवानुमानविषयत्वेतिस्वाह-एव तर्हाति । भेदस्यानुमानविषयत्वे त्वात्तरसाह-परप्रत्यायनान्तिवेति, आदिपद 25 नामप्रत्यायने ब्राह्मम्, दशादे स्वपरसाधारणत्वात् परप्रत्ययत्वनकाऽयमयस्य स्वप्रत्ययत्वनके इति परप्रत्यायनत्वसाधप्रत्याय क्तव्यवधारिदेशोपाभावेनानुमानस्य स्वाधरपाधत्वमेतन्न न स्यात् इत्यत्र भेद, अतश्च साधारणा द्वापरिज्ञानान्त्व स्यात् इति भाव । अनुमानद्विविधं दर्शयति-स चेति, अनुमानमितरणरूपमनुमानमुपदर्शयत आत्मनो य प्रत्यय फणत्त्वस्यसत्त्वविषय ध्याश्रित्वत्वनगणत्रिरूपावशिष्टलिङ्गादनुमेयार्थविषय स्वस्य ज्ञानं तज्जन्त्र त्रिणादि स्वार्थानुमानम्, परस्य तथाविज्ञानत्वनने हेतु भूतं त्रिभुक्तानुमानप्रमां ज्ञानं परायाऽनुमानम् तत एव भेदस्य द्वापरिज्ञानविषयत्वे इत्यत्र वैकल्प्य न स्यादिति भाव । प्रत्याय 30

च्छदप्रयोगस्यैत्युक्तमस्य स्वार्थस्य द्वैरूप्यम्, एव न प्रत्ययविषयो नानुमानविषय स्वार्थो घटते शक्यम्
 एवमतादेन, जय कचिदित्यादि, शदाथविचारे सति अथाऽनुमानविषयत्तन्निचारोऽमन्वय इति चेत्,
 तृतीयाधासम्भवादित्यादे प्रदर्शितत्वात्, तथापि त्वदनुवृत्त्या यद्यपि प्रत्यशाऽनुमानविषय[य]योरदृष्टोऽपि
 अयापोह इत्यस्मादेन शदादवगन्तव्यं स्यात्, अयस्मापोहो न स्वस्वार्थस्य स्वार्थं वाऽयस्मा[न]रोहो न
 निराश्रय ऋत्नोपात्, तस्माद्यस्मिन्नन्योऽपोहते स स्वाथ इति घट इत्युक्ते अघटो न भवति-मटादिरिति,
 घट पटागपोहात् घट स्वाथ इति शब्दविषय एव स्यात् निश्चित इति मतं तथापि तत्रपि न, स्वार्थं
 इत्यापारापेयादर्शनान्-स एवाधाराभिमत स्वाथ, आधेयाभिमतश्च शब्दो न दृश्यते तौ, स्वरूपविधि
 निराभूतत्वात् यस्मिन्नन्यस्य शदातरमस्यापोह उरोनीत्युच्यते न एवाधाराधीनं विधीयते शब्दाधेयं,
 तस्मात्तयोरदानान् नस्मिन् स्वार्थे अपोहत् इत्यभिसमन्वये, न चेद्विधीयतेऽयस्वार्थस्य सूत्रोक्तस्य
 भाष्योक्तस्य शब्दातरमस्य स्वरूपानन्यथान् विधीयमानस्याधीनस्यनानात्, तस्मिन्तु विधयेऽनस्थानान्
 तस्मिन्तु विधयेऽनस्थिते शब्दातरमस्य शब्दं तत्रार्थेति घट्टु युज्येत, अत आह-अयमन्वयान्तरार्थयोरसि
 त्वरूपत्वान् कोऽस्मान् यो यस्य यस्माद्वाऽपोहं त्रियते स्वरूपविधिविनाभूत् ? इति-न सम्भवत्येवोऽयं इत्ययम् ।
 अन्योऽनन्यो न भवतीति चेत् ननु स एव प्रिधि स्वार्थं, तस्याग्रहणे नेत्यादियुद्धे-
 भावात्, इतरवाऽन्यो न भवतीति च्यावृत्तिमात्रस्थितित्वाद्प्रतिष्ठितस्वार्थयोस्ततोऽयमन्य, ।
 अतश्चान्य स इति तदेतयोर्ग्रहणाभावात् कुत कोऽन्य ? कुतोऽस्यापोह ? इतरतराश्रय-
 भावदोषश्च-तस्मादन्य, अन्यस्मात् स इति ।

(अन्य इति) अयोऽन्यो[न] भवतीति चेत्-स्वामत यथैव स्वाधीनो न भवतीत्यय

मानविषयस्वार्थं च शक्यम् न विषय इति प्रामाणिक्याह एव नति । अथातरनिवारप्रसङ्गमाहूते-शदाथविचार इति ।
 तृतीयस्वरूपभावात्स्वार्थेन नाप्रस्तुतनिवारप्रसङ्गं निगमाधते-तृतीयाधेति । प्रत्यशाऽनुमानविषयीभूतशब्दावगम्योऽन्या
 20 पोहरूप स्वाधा निराश्रयो न सम्भवीत्येवमाहूते-यद्यप्येति स्वाधान्यापोहो स्वार्थं वाऽन्यापोहोऽन्यापोहं शब्दावगम्यो निराश्रयो
 न भवितुमर्हति शब्दान्तराधापहमाधार्थी द्वापा-अत्राप्रतिरिति द्वापसोक्तत्वात्नि भाव । एवमापोहाप्रवीभूते पटादि शब्द
 विषय स्वार्थोऽन्येषु भावततीत्याह-तस्माद्यस्मिन्नि, निराश्रयचनेप्रसङ्गात्तन्निवारणाय यस्मिन् घटदो पटावते
 स घटानि स्वार्थं शब्दस्य विषय, तत्राश्रयैः फलित्वाह ति त्वदनुवृत्त्या प्रत्ययत इति भाव । स्वार्थं श्रुति शब्दातरा
 र्थपोहो इतिनीयुक्त्या स्वा आधार श्रुति शब्द आधेय इति प्रतीयते त्रितु तथा न दृश्यत शब्दा-स्वाथ इतीति ।
 25 व्याप्ये-स पवेति । अश्रुते हतुमा-स्वरूपनिधीति, स्वार्थो हि शब्दान्तरापोहेऽन्यापोहे वा अन्वयं नामाति तत्
 घटानेतिविधानात् विधिविनाभूत् अधिषीयमानत्वाद्द्विविधाधार, तदभाव न आधेय स्याति न शब्दस्वाधयोराधाराधेयरूपतो
 दर्शनमन्ति स्वरूपयोराधारेययोर्निधानाभावात् एवम तयोरद्वयानं यस्मिन् स्वार्थोऽपोहत् इति भाव । एवम स्वार्थस्याधिषीय
 मानत्वेन स्वरूपानन्यथानात् घटाचमथातरं भाष्यार्थं शब्दातरम स्वरूपेऽनन्यस्थितेयं स्वाथ हि विधये स्वरूपेऽवस्थिते सति
 शब्दातरमथातरं वा अयमस्य शब्द अन्यथ तदर्थं इति युज्यते वक्तुम् अयं प्रकृत शब्द, अयम स्वार्थं इति शब्दस्वार्थयो
 30 परिधानमेव नाम्नि कथं शब्दान्तरस्याथातरस्य च परिज्ञानं भवेत्, येन तदपोह प्रकृत स्वाथ वक्तुं शक्यतेत्याह-तस्मिन्तु विधये
 इति । अथाऽन्तरार्थेशीनवस्थानं स्वार्थस्याऽप्रतियोगिकमेवदन्यस्याप्यनन्यप्रतियोगिकभेदवत्त्वेनानन्यापोहनान्य प्रतीयते
 एवैवमाहूते-अय इति । व्याप्ये-स्वामतमिति, यथा स्वार्थो घटो घटान्तेन पटाद्यथापोहरूपत प्रतीयते तथैव पटा

१ ति क्ष एा स्मिन्म्यापोहत् । २ ति मालि० । ३ ति क्ष छा ०दाधय । ४ ति क्ष छा योऽनन्यो० ।
 ५ ति क्ष छा योऽनन्यव० ।

स्वापोहेन प्रतीयते तथैवान्योऽप्यनयो [न] भवतीति तदपोहेन प्रतीयत इति चेन्नन्यसे अत्र ब्रूमो ननु स एव विधिरित्यादि, येन विधेयेतोपलभितम्यान यस्य प्र[म]ाणादन्यप्रतीतेरनय स एव स्वार्थो विधेय, तस्मात्प्रहणे नेत्यादिवुद्धेरभावात् नय स्वार्थो विधेय इत्यापन्नम्, इतरथा अन्यो नेत्यादियान्द्रहणाभावात्-यथा घटादय पट इत्युक्ते स न भवति, एव पटादन्यो घट सोऽपि न भवत्येव, द्वयोरपि व्यावृत्तिमात्रस्थितिरान्त, ततश्चाप्रतिष्ठितस्वार्थयो ततोऽयमन्य, [अतश्चान्य] स इति 5 तदेवोपेर्ग्रहणाभावात्, ततश्च कुत कोऽय ? कुतोऽस्वापो ? इत्यपोहशब्दार्थाभावात्, किञ्चान्यत्-इतरेतराश्रयभावदोष, कथमिति चेदुच्यते-तस्मादन्य अन्यग्मात् स, इति[ ] हेत्वर्थे-यस्मादन्यवलात् स प्रसिद्ध्यति तद्गलादय, इतरेतराश्रयाणि च न प्ररूपन्त इत्युक्तम्, एव लौकिकान्यापोहशब्दार्थ-भावात्तुसारेण परीक्ष्यमाणोऽन्यापोहो न घटते स्वाय ।

अथान्यापोहलक्षणवाक्यव्याख्यानुवृत्त्या व्यावृत्तिमत्स्वार्थो गृह्यते, हिशब्दो यस्मादर्थे, 10 यस्माद्ब्रह्मशब्दोऽब्रह्मशब्दनिवृत्तिं स्वार्थं कुर्वन् स्वार्थं वृक्षलक्षण प्रत्याययति, एव निवृत्तिविशिष्ट वस्तु ब्रह्मादिसत् शब्दार्थो न निवृत्तिमात्र संपुष्पतुल्यम्, किन्तु तत् सदसत्, यथा कृतकत्व-स्थानित्यत्वविशिष्टशब्दानुमापकत्वेन शब्दोऽपि स्वमभिधेयमर्थान्तरव्यवच्छेदेन द्योतयति प्रमाणत्वात् ।

अथान्यापोहेत्यादि यावत् तत्सदसदिति, अन्यापोहलक्षणवाक्यानुसारेण परीक्षामाह-अथा-15 पोहलक्षणवाक्य तेनायापोहच्छ्रुतिरिति तस्य व्याख्या-शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्

दिरपि घटाद्यन्यापोहस्येण पटादिशब्दात् प्रतीयत इति भाव । अन्यमिच्छनन्यप्रतियोगिकेऽपोहे प्रतियोगिभूतसामान्यस्या परिज्ञाने तत्प्रतियोगिवापोहेना यस्यापरिज्ञानमेव स्वादतोऽनय एव विधेय, स एवानय स्वाय इति, यद्वाऽन्यापोहशब्दस्य स्ववच्छेदोऽनन्यापोहशब्दार्थं स च विधिरिव निषेधद्वये विधिसरसाधिति समापते-अत्र ब्रूम इति । अपोहबुद्धौ प्रतियोगिबुद्धे धारणान्नादाह-तस्याग्रहण इति, प्रतियोगिनाऽनन्यस्याग्रहण इत्यथ । अपिधेयत्वे तु दोषमाह-इतरथेति, अन्यो न 20 भवत्यनन्यो न भवतीति प्रतियोगिनोरन्यान चयार्थिभिस्त्वपोहेर्ग्रहणाभावे उभयन न भवतीति व्यापारिमात्रस्यैव स्थिति स्यात्, ततश्च स्वार्थवन्मानन्यावप्रतिष्ठित्वाविति ततोऽयमन्य अनथान्य स इति न वक्तुं शक्यते तपोरग्रहणात्सापोहो विधातु शक्यत इति भाव । घटादय पट इति, अनन घट्यावृत्ति पटे प्रतीयते घटोऽपि पटव्यावृत्तिमात्र, एवम पटपत्नोर्व्यावृत्तिमात्रेऽवस्थान स्यात्तथा च घटपटादिद्वययो स्वार्थयोर्व्यावृत्तिमात्ररूपवेनाविधिद्वयो परस्पर विच्छेदगतया ग्रहणाभावात् कुत कोऽन्य कुतोऽस्वापोह इति भाव । पटादयो घट इति प्राक् पटे विधाते तद्गलात् घट प्रसिद्धोऽय 25 पटश्च घटादन्य इति पटे विधाते तद्गलात् पट प्रसिद्धतीति परस्परस्य सिद्धौ परस्परसापेक्षितत्वनान्योन्याप्रयोऽपि, न अन्योन्याश्रितयो रूपसदृशेणापि प्रसिद्धि, येन सिद्ध सप्तधंक्रियाद्य प्रवर्ततेत्याह-इतरेतराश्रयेति । तस्माच्छे-तस्मादन्य इति, तत्प्रसिद्धावन्यप्रसिद्धि, अन्यस्य प्रसिद्धौ च तत्प्रसिद्धिरिति भाव । तदेवमयापोहो लोकप्रसिद्धार्थमनुवृत्त्य निराहण इत्याह-एवमिति । अन्यापोहलक्षणानुसारेण तत्रित्युक्तुमाह-अथायापोहवाक्यमिति । व्यावृत्ते-अन्यापोहेति अन्यापोहमात्रस्य शब्दाभिधेय वेदसत्त्वापत्तिन्यावृत्तिमात्रप्रसङ्गेति मन्यमानो लक्षणवाक्यमयापोहवत्स्वापरतया 30 व्यावृत्ते-शब्दान्तरेति, एतद्व्याख्यानुसारेण व्यावृत्तिमात्र स्वार्थोऽन्यापोहेन शक्यत इति भाव । तस्यैव दत्तवर्तिनोर्व्याख्याम

१ ति क्ष हा ङ विधेरित्यादित्वेन विधियेनोपा० । २ नि क्ष हा के न इत्यति बुद्धे० । ३ नि अन्यः विधेरित्या०, हा० डे अनन्य स्वार्थो विधेरित्या । ४ स्वापयोन्तरयश्च भव स इति ५ २७ (१०४)

इत्युच्यते तदुच्यते व्यावृत्तिरिति चिद्यते स्वार्थे न गृह्यते, न व्यावृत्तिमानम्, हिदाब्दस्य हेत्वर्थत्वात्, तदर्थयति-हिदा-ने चस्मादर्थे, तत्रिरूपयति लैरिनीदाहरणेन-यस्माद्ब्रह्मशब्द इत्यादि यावत् प्रत्याययतीति, एव निवृत्तिरिति वस्तु नानात्वात्, यतोऽप्येव ? द्रव्यादिमन्-द्रव्यवृत्तिरीन्द्रवृत्त्यादि, न निवृत्तिमानं यत्पुण्यतुल्यमिति दृष्टात्, अथानुमानानुमेयमन्वय एव वाच्यवाचकसम्बन्ध इति भवमानो-यथा कृतकालेत्यादि यत्स्वरूपव्यापनानुदाहृत्यानुमानमेव शब्देऽपीत्यादि दार्ष्टान्तिकश्च सत्स्वरूपव्याख्या निगमयति, प्रमाणत्वादिति हेतुधर्मश्च तयोस्तुल्य शेष गतार्थम्, उभयोरप्यन्यापोद्विशिष्टार्थप्रत्यायनतुल्यत्वादिति सिद्धात्, यथा चरयति निश्चयम्-‘न प्रमाणात्तर शब्दमनुमानात्’ [प्रमाणम्०] इति ।

अत्र ब्रूमोऽत्रापि त्वयैव न्युत्तान्यापोहातिरिक्त स्वार्थ उक्त इति विधिरेवाङ्गीकृत अन्यव्यावृत्तराजार्थत्वात्, देवदत्त । गामभ्याज शुद्धमिति गगनयनवाक्यत्वात्, व्यावृत्ति-
 10 युक्तस्येत्यादि यावत्प्रदर्शनादिति तद्वचनेन निवृत्तिरिति वस्तु शब्दार्थो द्रव्यादिसन्नित्यादिना मन्वेन च स्वार्थविज्ञानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथा सत्रत्रैव व्यावृत्तिमानं न स्वार्थो नाम कश्चिदस्तीति स्वार्थे कुच्यती श्रुतिरित्यनघक स्यात् ।

अत्र ब्रूमोऽत्रापि त्वयैव न्युत्तान्यापोहातिरिक्त स्वार्थ उक्तोऽप्येव विधिरेवाङ्गीकृत, चस्मात् ? अ[य]व्यावृत्तस्वार्थोऽप्यत्रात्-अ[य]वावृत्तस्वार्थोऽप्यत्रात्सेति, अन्यव्यावृत्तस्वार्थो गृह्यते
 15 इत्यादि वाच्यम्, यस्या[न्य]वावृत्तस्याप्यत्र तद्वाक्ये चिधिमङ्गीकुण्ड दृष्टम्, यथा देवदत्त । गामभ्याज शुद्धमिति गगनयनविधायक वाक्यमगवादिदोहादिव्यावृत्तिमदेवत्तर चूर्चशुद्धोक्तमकानयनप्रियस्वार्थं तथा घट पटो न भवतीत्यन्यापोहोपलभितस्वाधवाक्यमिति त्वयैवोक्तम्, तथा-व्यावृत्तियुक्तस्येत्यादि

माह-हिदाब्द इति । एव निवृत्तिरिति द्रव्यसद्वदादिरस्तु द्रव्यादिनाप्येव न केनान्द्रव्यादिव्यावृत्तिमानम्, तस्य
 1 नुच्छेदेन यत्पुण्यत्वात् तस्मात्सदमद्रव्यं वरु शब्दार्थे इयाच्ये-एव निवृत्तीति । एव शब्दप्रमाणस्यानुमानेऽन्तर्भावस्ये
 20 एतानुमानमेव शब्दस्याप्येवविशिष्टं वस्तुनियम इत्यात्-अथयति । न प्रमाणात्तरमिति, न प्रमाणात्तरं शब्दमनुमानात्तथादि च (तत् १) । इतरेवादिनस्वार्थमवाप्येन मापते ॥ इति तत्त्वसद्ब्रह्मदीनायां वमन्तीलेनोद्भूतेयं कारिस, यथा
 25 नमानमन्यपोहेनापि ज्ञापयति तथा चन्द्रोऽपि निवृत्तिरिति वस्तु बोधयतीति न तत्र प्रमाणात्तरम् यथा च कृतकत्वमिलित्वविशिष्टं नानुमानापयति तथा नानुमानेऽपि स्वमिधयमथात्तत्त्वकभेदेन चोत्तयति प्रमाणवन्मानुमानशब्दयोस्तुल्यत्वात्, त्वन्वता चोभयोरन्यापोहविशिष्टस्वाधप्रत्यायनत्वेनेति प्रतिभाति । अन्यनिश्चयविशिष्टस्याप्यस्य शब्दाभिधेयत्वेऽङ्गीकृते विधिरेव शब्दार्थ
 30 म्वाप त्वन्यापोहेनाप्रमिति निराकरति-अत्र ब्रूम इति । व्याप्यं विदधानि-त्वयैवमिति, अन्वयात्तु हि वस्तु भवताव मतेन स्वरूपमगमाधारणमेव मोर, न ततोऽन्य कश्चिन् स्थाप्यं विद्यत सिद्धमन्युदेरपि अपोद्विषयत्वात्, तस्माद्विधरेव शब्दार्थो ज्ञानो नापह इति भाव । हेतुमाह-अयं यानुचेति । अन्यव्यावृत्तस्वार्थो यथा इति वाक्ये विधिमङ्गीकरोति अन्यव्यावृत्तस्वार्थो यथा यथा देवदत्त । गामभ्याज शुद्धमिति वादिनामिलितुमानं दृश्यति-अथव्यावृत्तस्वार्थो इति । अत्र
 35 वाक्यार्थमाह-अगवादीति । यस्मिन् वाऽप्येवत च स्वार्थं च इत्युक्तं इति न भवति पटादिरिति वदता त्वयैवाचारोपलक्षितस्वार्थं इत्युक्तमिहाह-तथा घट इति । क्यमुपमिलित तदुक्तमगो मूमेव प्रदर्शयति-व्यावृत्तियुक्तस्येति । स्वार्थे

१ सिद्धं च व्यावृत्तिरिति । एतद्व्यावृत्तियुक्तस्येति ।

परवाक्यप्रत्युच्चारणम्, तद्विपरणञ्च-हिश-दो यस्मादर्थं इत्याद्युपपन्नस्य हेत्वर्थभावनोदाहरणं वृक्षशब्द-
सञ्चारयो दण्डक सोत्तरपूर्वप्रत्युच्चारणं सव्याख्यानं यावत्परदर्शनादिति तद्वचनान्देन स्वार्थस्य विधानं
स्फुटीकृतम्, विद्वायत्-निवृत्तिविशिष्टमित्यादि-एव निवृत्तिविशिष्टं वस्तु शब्दार्थो द्वय्यादिसन्निव्यादिना
प्रथेन वृत्तकत्वस्यानित्यत्वविशिष्टादात्तमेयत्वदृष्टातेन र्भाभनेन एव शब्दोऽपि स्वमभिधेयमित्यादिना
स्वायविधानमेव प्रदर्शितम्, अन्यथेत्यादि-एवमनिच्छतस्ते दोषो यथा वृक्षशब्दप्रयोगे पटाद्यवृक्षान्यशब्दार्थ- 5
व्यावृत्तिरपि प्राप्ता, तत सर्वत्रैव व्यावृत्तिमात्रं न स्वार्था नाम कश्चिदस्य स्वार्थं धुर्वती धृतिरित्य-
नर्थकं स्यात् ।

अत्राह-स्यादेतदेव यदि [अ]वृक्षनिवृत्त्या गम्यते स्वार्थं कश्चिदिति, किं तर्हि ? वृक्ष सन्निति
असन्न भवतीति तस्यापि वृक्षसत्त्वस्यावृक्षासत्त्व[निवृत्ति]मात्रार्थत्वादन्यापोहमेव शब्दार्थमभ्युपगच्छा-
मीत्यत्र श्रुम् - 10

यदपि च तत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्त्तयतीति तदपि परि-
श्रुयम्, युगपदयुगपद्भाविनोऽर्थस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात् युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव
घटभवनं दृष्टम्, तस्माद्भवनाभवने न न भवत्यसन्निति, अन्यथाऽनुपपत्ते त्वन्मतवत् उक्त-
यच्चायुक्तं सदित्यसन्न भवतीति ।

(यदपि चेति) यदपि च तत्सदित्यसन्न भवतीति सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं निवर्त्तयतीति, ततः 15
सदित्युक्तेऽसन्न भवतीत्ययमर्थो गम्यते ततोऽयापोह एवेति भवतोक्तं तदतिपरिश्रुय-दुर्वैद्वद्वारुमारकं नदि-
शीर्येव इत्यर्थं, कस्मात् ? [युगपद]युगपद्भाविनोऽथस्वासासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वात्, तत्र वायत् ननु
युगपद्भूतपटाद्यभवनेनैव घटभवनं दृष्टम्, युगपद्भूतरमात्रभवनेनैव रूपभवनं दृष्टम्, यद्दृश्यं सत्त्वं

विधेयवानभ्युपगमे स्वार्थे बुद्धी धृतिरिति वाक्यरत्नोऽनर्थक एव स्यात् सर्वान्दानां व्यावृत्तिमात्रार्थत्वप्रतीतिर्याह-एवमनिच्छत 20
इति । ननु वृक्षशब्दादवृक्षनिवृत्तेरन्ये न कश्चित् स्वार्थो वस्तुस्यो गम्यत स्वार्थे बुद्धीत्यत्र स्वायाऽपि यो द्रव्यादिरूप सन्तियुक्त 20
सोऽपि असन्नितिमात्रम्, तथा च वृक्ष सन्निति जगत्प्रवृत्तिरितिमात्रार्थमेवाह-स्यानेतदेवमिति, इत्थं सन्नित्यत्र
वृक्षशब्देऽवृक्षनिवृत्ति सच्छब्देनासन्नित्यवृत्तिरित्यव्यावृत्तिरसत्त्वावृत्तिरित्यर्थं तस्मादपोह एव शब्दाय इति भावः । समाधत्ते-
यदपि चेति । व्याकरोति-यदपि च तदिति, सच्छब्दार्थोऽसच्छब्दार्थं सन्निवर्त्तयन्तरे च निवर्त्तयतीत्यन्यापोह एव
शब्दार्थं एति यदुक्तं तदन्वयन्तं णिधिलीभूतं वचनमेवेति भावः । अवयविरपेभ्य व्यतिरेक्याप्रसिद्धानुपलब्धेरितरे
तरापेक्षामनेवावयव्यतिरेकाभ्यां सव्याख्यातभवनान्निवृत्तिमात्रस्य धार्यार्थाऽसत्त्वंवति निरूपयति-युगपदयुगपदिति, 25
सत्त्वमसत्त्वपेक्षं वादसत्त्वानिनाभावि, असत्त्वमपि सत्त्वपेक्षं वात् सत्त्वाविनाभावि, असत्त्वानपेक्षं सत्त्वमसत्त्वान्तासदेव वस्तु गम्यते,
विधिरुमाप्रतिष्ठाभात् सत्त्वमप्यसत्त्वानपेक्षं सर्वैरप्यतया वस्तु गम्यते निपेक्षेपाप्रतिष्ठाभात्, नहि वस्तु सर्वैरप्येव सर्वैरप्येव
या भवति अत सत्त्वासत्त्वे परस्परसापेक्षे आत्मरूपमासादयत इति भावः । युगपद्भाविपक्षादिरुमादिवस्तुन सदसत्त्वं
दर्शयति-तत्र तादिति, भवनस्याभवनापेक्षत्वात् घटे नाप्रपञ्च रूपभवनं निविष्यते किन्तु प्रसक्तमेव, पटाद्यभवन्तु रूपस्य
धर्मं, तदपीनाकादृष्टभवनस्य, एवञ्च घटभवनं पटाद्यभवनाविनाभावितया दृष्टम्, रूपभवनञ्च रसाद्यभवनाविनाभावितयेव, अवि- 30
नाभावित्याद्यं यद्दृश्यं तदेव पटाद्यसत्त्वं यच्च रूपसत्त्वं तदेव रसाद्यसत्त्वम्, एतच्च सतोऽसद्भूतत्वात् एतत् अत्यन्तं भवतीति न,
किन्तु भवयेव, यदि तु पटसत्त्वं पटाद्यसत्त्वं भवेत् पटमद्भवेत्, पटसद्भूतेण च घटसदेव न भवेत् तस्यावकाशाभावात्, एवञ्च

तत्पदस्यासत्त्वं रसस्य सत्त्वं रूपस्यासत्त्वं, तस्मात् सदित्यसन्नं न भवति-असद् भवत्येव, अन्यथा तद्भवेने घटो न भवेत्-पदसत्त्वेन चेष्टत्वं घटावनागाभावात्, किमिति? एतदतवत्-तैवैव हि शब्दातरार्थापोहो हि स्वार्थं कुर्यातीति धृतिरभिधत्त इति मतम्, इतरेतराभावात्मकञ्च सत्त्वमिति, निश्चान्यत्-उक्तञ्च-अनतरातीतये भावाभावाभावाभ्यामित्युपपन्नस्य बहुधोक्तं तस्मान्न युक्तं सदित्यसन्नं भवतीति, तथा रूप-

० रसादियुगपद्भावविषु योग्यम्, एतत्ताद्युगपद्भावविपुत्तम् ।

अयुगपद्भावविषयि-

अयुगपद्भूतपूर्वोत्तरभावाभावे वर्तमानभावात् दृष्टं, यदि तु सदसन्नं भवेत् ततोऽन्यापोहो निर्दिश्य एव भवेत्, तद्यथा-घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात्, अघटसत्त्वाभावाद्घटसत्त्वाभावाच्च, घटस्याघटत्वेनात्मासद्रूपेणापि पदादिना भवनात् ।

10 [अ] युगपद्भूतत्वादि, पिण्डो यदि न भवेत् कोशस्थसकसुसूळकादिर्वा यदि न भवेत् ततश्चिबो भवेत्, एतन्नोशकादिष्वपि, पूर्वोत्तरभावाभावे वर्तमानभावो भवेत्, न भावे, तथा कपाल-ध्वज-पर्वरादिभावेषु योग्यम्, पालकुमारसुषमध्यमस्वविरेषु च, तैवैव प्राग्नेकधा आवित्तमभवत्येव शरीरिति, अथैव नेच्छसि-यदि तु सदसन्नं भवेत् तव ततोऽन्यापोहो निर्दिश्य एव भवेत्, तद्यथा-घट इत्यघटो न भवतीति नैव स्यात्, घट इत्युक्ते पट एव स्यात्, पटश्च न भवेत्, अघटसत्त्वभावात्

15 घटराच्याभावात्, किं कारणं? सदसन्नं भवतीति घटस्याघटत्वेनात्मासद्रूपेणापि पदादिना भवनात् ।

नत को दोष -

ततश्चेद दोषजातमापद्यते 'भेदो भेदान्तरार्थन्तु विरोधित्वाद्दोहते' (प्रभा० स०) इत्यादि यथार्थं तथा न भवति, नापोहताऽप्येवम्, विरोध्यविरोधित्वात्, अथ युगपदयुगपद्भावविषय-भावाभेदभवनस्य भवननियमं सनेनासन्नं भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्रूपदासेनेत्यदोष, तदपि न,

20 प्रसक्तं पदासत्त्वं निर्दिश्यते, न पदासत्त्वमिति भावः । तद्भवने-पदभवेने घटो न भवेदित्यत्र दृष्टा तस्मात्-तव मतवदिति, यदि घट पदादिनाऽसन्नं भवति पदादिना सत्त्वेव स्यात्, तव मते हि अन्यस्य निषेधे निषेधे घटसत्त्वोऽसन्नस्य सर्वस्य पदादिनाऽसन्नतोऽपोहो विद्यते सन्निति वासतोऽपोहो घटसत्त्वमप्यभिवृत्तिमात्रमिति सर्वं निवृत्तिमात्रमेव प्रसक्तं यापोहोऽप्यतिरिक्तस्य कस्याप्यभावादिति भावः । मनु भावाभावात्मकत्वे घट इत्यत्र भावो विधिः अभावा विशेषः, स च विशेषो फलस्येति यदि नेष्ट, किन्तु अनापोहोऽसन्नपराभावात् एवेष्ट, तर्हि घटस्य विशेषभावे तथा परस्पापि विशेषभावे च स्वत्वपरत्वयोरप्यवस्थानात् स्वत्वयोरितरे-

25 तरात्मापत्त्या सामान्यविशेषयोर्भेदोपनिगता न स्यादित्येवं प्राक् बहुधा प्रतिपादितत्वात् सदित्यसन्नं भवतीति यदुच्यते तदयुक्तमित्याशयेन-उक्तञ्च-इति । अनन्तरातीतोभयोभयनयस्योपरि भावाभावभावाभ्यामित्यादिना बहुधा विचारितत्वात् सदित्यसन्नं भवतीत्युक्तमिति म्याद्ये-अनतरातीतनय इति । अयुगपद्भावविषयिण्डशिवकादीनां सदसद्रूपानामादर्शयति-अयुगपद्भावविषयपीति, अत्रादिभवनं पूर्वपिण्डाद्यभवाभ्यामित्यादिना चत्वारकोशकाद्यभवाभ्यामित्यादिना च, तथा च अस्तिव्यवहिसत्त्वं तत्पिण्डादिदोशघटापत्त्वं तस्मात् सदित्यसन्नं भवतीति न किन्तु भवत्येवमिति भावः । सतो यद्यसत्त्वं नश्यते तदा दोषमादर्शयति-अथै-

30 यमिति, यदि सन्नं अद्य स्यात् तर्हि अन्यापोहोऽपि न स्यान्निरधिपयत्वात्, फल इत्युक्ते घटोऽसन्न एव-पट एव स्यात् अघटो न भवतीति न स्यात् घटादेरात्मासद्रूपेणापि पदादिना भवनमभ्युपगम्यते यदि तर्हि दोषमाह-ततश्चेदमिति । व्याचष्टे-

१ कृ एतं हे रसत्त्वं, सितं प्रती पदमिदंनानि । २ एतं हे कृ पदसत्त्वो घटे भवने घट एव न भवेदित्यत्र विचः पात्रो दश्यते । ३ सि घट इति ।

विदितभजनानुनादत्वादेवधादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वात्तदप्रसिद्धौ घटो रूपादिव्यो भवति न भवति, अपोह्यते नापोह्यते वा, स्वार्थो न स्वार्थ इत्याद्यनुनादायुक्ते, अनुपदत्ता च त्वया घटादिरूपादे सदित्यभ्युपगतम्, अतोऽसत्त्वादुक्तदोषाविमोक्ष ।

(तत्तश्चेदमिति) ततश्चेद दोषान्त-अनिष्टमापद्यते भेदो भेदा तरेत्यादि यावदित्यादि, आदिग्रहणान्त 'नामान्यान्तरभेदायां स्वसामान्यविरोधिनः' [प्रमाणस०] इति वा, यथार्थं—यथा त्वयाऽभिवाञ्छित तथा न भवति—अनृत तदित्यर्थं, अत्र प्रयोग—नापोहताऽप्येवम्, त्वदुक्तेन विधिना सदसन्न भवतीति विरोधित्वात्, अस्मन्मतेन सन्नसन् भवतीत्यविरोधित्वात् द्विधापि पक्षधर्मसिद्धेरिरोध्यविरोधित्वादिति, यथा सदित्यस्यदेव, अनपोहान्, विरोधित्वेऽपि सत्यविरोधित्वात्, तथा वृक्ष शिंशपेत्यवृक्षांशपादि नापाहतेत्यपोहभाव, अथ युगपदयुगपदित्यादि यावदुदासेनेति, स्मन्मते नाह ज्वीमि युगपद्भाविना घटादिरूपादीना भावानां शिपकादीना वालादीना वाऽयुगपद्भाविना भेदभजनेऽन्यस्याभजन नास्तीति, किं तर्हि ? सद्युति 10 सत्त्वात् घट एवासन्, मन्तानपतितश्च रूपान्य एवासन्त, क्षणित्वात्, घटरूपादिसर्वृतिसतो मुष्टिपत्त्यादिवदसत्त्वात् सन्नसन्न भवतीति, तस्माद्युगपदयुगपद्भाविस्त्वभेदभजनस्य भजननिमित्त सन्नेवासन्न भवतीत्युच्यते घटाद्यसद्दुदासेनेति, इति [ ] हेत्वर्थं अस्मान्नायादात्तोप इति, अत्रोच्यते तदपि न, विदितभजनानुनादत्वादेव वादिनस्ते घटादिरूपाद्यसत्त्वात् तदप्रसिद्धौ घटो रूपादिव्यो भवति न भवति,

अनिष्टमापद्यत इति, भेदोऽपरं भेदमपोहते विरोधित्वात्, सामान्यान्तरं तद्वेदाद्य स्वस्य सामान्यस्य च विरोधिनः 15 इत्यर्थानां तदीयकारिणां दर्शयति—भेदो भेदा तरेति । इत्यादीयादिग्रहणप्राप्तमाह—सामान्यान्तरेति । यनाभिप्रायेणेमे भवने उच्यते स तथा न भवत्ययथायत्वात् तस्मात्तदीयाभिप्रायाऽसत्य एव अन्ययोरेव निर्विपर्ययत्वादित्याह—यथाथमिति, प्रोचवचनेन योऽर्थं प्रतीयतेऽमीष्यते च स तथा न भवति, यथा भवति तथाऽप्रतीतरनमीषितत्वाच्चानृते तद्वचनमापद्यन् इति भाव । तदेव प्रयोगेण दर्शयति—अत्र प्रयोग इति, त्वदुक्तेन विधिना नापाहति प्रतिना सदसन्न भवतीति शिरोधित्वादिति 20 एतन्मतेन हेतु, मन्मतेन च सद् असद्भवतीत्यविरोधित्व इति हेतु तत्र मते सन् केनापि प्रकारेण नाम्नावति घनो यदि पटादिनाऽसन्न भवेत् ताह पटादिना सन्न भवेत् पटादिनाऽसत्त्वापोहस्य पत्सदुपत्त्वात् एवञ्च घटस्यापत्तापोहस्य च विरोध, एवं ममते चासत्त्वस्याभ्युपगमात् मत्त्वात्सत्त्वयोर्नापि विरोधो येन तदपोहतेति भाव । एवमेवमतेनापि विरोध्यविरोधित्वा इति हेतो पक्षधर्मसिद्धिराह—द्विधापिती । तथा च सतोऽसत्त्वात् यथा सत् नासदपोहस्य विपर्ययत्वात् वृक्ष शिंशपाद्यपि अत्रादीनापादिनापोहेन, तस्य केनापि रूपेणावृणत्वात्शिंशपादात्वात् विरोधित्वे सत्यविरोधित्वादित्याह—यथा सदिति । अथ युगपदयुगपद्भाविना घटादिरूपादिवाचादीनां भावानां भेदरूपेण भवनकारादेऽन्यस्य कस्याप्यभजन न भवत्येवेति न भ्रूम, 25 येनान्यापोहो न स्यात् किन्तु घटादयो सद्युतिसन्त एव तदप्यपत्तादिभजनं न घटाद्यभजनं तस्माद्द्वयाभजनस्यापोह क्रियते स एवापोह सद्युतिग्रहणपटादि उच्यते तथापिपटादिव्यतिरिक्तस्यापिगिज्ञस्य तस्याभावान्, यथाऽऽहुलिप्यो व्यतिरिक्ता मुष्टिरिक्ता, यत्नाहानिभ्यतिरिक्ता पङ्क्तिरिक्ता तथा सद्युतिमन् घटादिरपि अथवायन्यापोहरूप इत्याद्यवगाह—अथ युगपदिति । ननुइत्यस्य प्रथमतःपनिनामकत्वं दर्शयति—तस्मादिति, भेदभजनेऽयाभजनस्याभिप्रेधान् भेदाभजनस्यैव निप्रेधान् अर्थं सन्न, असन्न भवतीति भेदभजननियम इति भाव । ननु भजन विदितेऽनुवादता भवेत्, न त्वविदिते, भवता च 30 घटादिर्भवति न पटादिर्न भवति, घटादिनापोह्यते पटादिरपोह्यते, घटादि स्वार्थो न पटादिरित्येव घटादिरनुयते, तत्र सम्भवति घटादिरविदितत्वात्, घटादिरविदितत्वं सद्युतिसत्त्वेनासत्त्वात्, सतथ सत्त्वक्षयस्य शब्दात्सर्वानादित्याह—विदितभजनान्

स्वामन साध्यसामान्यातिवत् घटसामान्यगति म्यादिति तत्र-

घटादिसरसवृत्त्यर्थासत्त्वादगतिरेव, अनन्तरातीतासद्वस्त्याभ्रानात्, अर्थविशेषश्च न वाच्य एव, यथोक्त 'नाथशब्दविशेषस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यनू-पदेक्ष्यते' ॥ (प्रमा० स०) इति सामान्यस्यासत्त्वाद्द्विज्ञेयस्यावाच्यत्वात् कतमोऽन्य स्वार्थ ? असन्मतेन त्वभिधेयो विधिरैवावश्यम्, अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽनेनैव विषयेण भवितव्यम्, अन्यस्यावस्थाभावात्, उक्तवत् तथा चान्यापोहोपेक्षा ।

(घटादीति) घटादिसर्वसवृत्त्यर्थामत्ता[दृ]गतिरेव, सामान्यार्थावस्थाप्यसत्त्वेनाभ्युपगतत्वात् त्वयैव, अत एव चास्माभिरैवमिति शिक्षितम्-अनन्तरातीतासद्वस्त्याभ्रानात्, असत्योपाधिसत्यादाधनादिनोऽस्य नयस्य मतेनापि सामान्यार्थावाच्यत्वानास्ति शब्दस्य स्वार्थ, इतश्च नास्ति यस्मात्-अथविज्ञेयश्च न वाच्य एव, यथोक्त 'नार्थशब्दविज्ञेयस्य वाच्यवाचकतेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यनूपदत्त्यते ॥' 10 (प्र स) इति सामान्यस्यासत्त्वात् विज्ञेयस्यावाच्यत्वात् कतमोऽय स्वार्थ ? इति, नाम्नि त्वमतेनैव, असन्मतेन त्वभिधेयो विधिरैवावश्यम्, यस्मात्-अस्य च वाक्यस्य यदा तदाऽनेनैव विषयेण भवितव्यम्-शब्दाभिधेयेनार्थेन चेत् काय सुदूरमपि विचाराध्वना गत्वा यस्मिन् व[[सि]श्चित काले विज्ञेयस्यैव वस्तुत्वात्, अन्यस्वार्थस्याभावात्-अनेन विशेषेणैव विषयेण भवितव्यं नान्येन, किमिदं ? उक्तवत्-ननु युग-पद्भूतपटाद्यभयनेनैवेत्यादि यावत् भयनाभयने, नै न भवति [अ]भविति, अथयानुपपत्ते, यदि तु सदमन्न 15

प्रति स्तान्, सामान्यविषयवाभ्युपगमात् उदारेरिज्ञाद्वायमाह-घटात्सिद्धेति । ननु सामान्य त्वया न पन्नाधमदिव्यते, अकिंयासामभ्याभारादिलाशयन व्याचष्टे-सामान्यार्थान्नापादानम्, घटपटात्पणानां सत्त्वा सामान्यभिमतानां सृष्टि सत्त्वेनावस्तुत्वात् शब्देन नाधिगतिरिति भावः । तस्यावस्तुत्वमेव प्रदर्शयति-अनन्तरेति, उभयोभयनय गामायमसद्वृत्त बन्धिति प्रतिपादितम्, 'किञ्च पयोतय शब्दा विज्ञेया सञ्चयोनय । तेषामन्तन्तगम्यथो नार्थं गत्वा सृष्ट्यन्वयपीति वस्तुत्वस्यैवित्वेन शब्दस्योक्ते सामान्यस्य शब्दाद्यवैऽस्तुत्व तस्य विद्वमवेति भावः । असत्योपाधीति, असत्योपाधि 20 सर्वं च शब्दाद्य इत्येतन्नयेऽप्यवर्णनीभूतवाद्यस्य सामान्यस्य शब्दावाच्यवादागतरावत भावः । वस्तु वाच्यं न भवतीत्यनेनपरस्तमाह-इतश्च नास्तीति । अत्र पणानां वारिणामाह-नाथशब्दति, अर्थविशेषो न वाच्य, 'गच्छ विज्ञेयाऽपि न वाचक, असाधारण स्वल्पशेषोऽर्थविज्ञेय श्रान्तानानसय गच्छविज्ञेयश्च न वाच्यो वाचको वा, तद्वारथगच्छ विशेषो धूमित्वेन पूर्वं सङ्केतवादेऽप्युक्तान्, सङ्केतवादाभिनान्नेत्या व्यवहारकालोऽसत्त्वादादृष्टीतमद्वैतया यथ वाच्य वाचकभावं कथं वा व्यवहार, अतिवृत्तान् तन्मात्राद्यव्यवहारविज्ञेयवाचकत्वं स्वयमेव, अथगच्छसामान्योस्तु स्वादाच्य 25 वाचकते इति क्वचित् । एवञ्च सामान्यमप्युक्तान् विज्ञेयवाचकत्वान्तरविज्ञेयस्य च स्वाध्यस्याभावात् स्वार्थं कुर्वती शुक्तिरियङ्गदमनयाह-सामान्यम्येति । असन्मतेन तु विधिरैवाभिधेय इत्याह-असन्मतेन त्विति । सामान्यो पन्नितिविज्ञेयस्यैव भावस्य सत्त्वपस्य शब्दावाच्यवाभ्युपगमात् भावः । तस्यापि शब्दस्वार्थो विचारव्यभुवेव एव, तेन विनाऽऽपाहोदस निप्रकाशनादिज्ञाह-अस्य वाक्यम्येति, घटं त्वुक्तेऽप्यो न भवतीति प्रतिपद्यद्वयनाथात्तरे व्यावर्त्तयेपि घट एवावच्य प्रतिपत्तव्यं, रा च वृत् एवति कुटल्वन विना घटत्वाभावात् कुटल्वस्याप्यविनाभाविन मनेनैव रतेन प्रतीयमानत्वा 30 दद्वैतनागतो विधिरैव शब्दाद्य इति भावः । अत्रैव प्रथमव गद्वद्वृत्तवाच्यं यमशब्दं स्मारयति-उक्तवदिति । तस्मादवापाह उपपन्न

१ मि क्ष रे छा 'मिनि निपित । २ श छा सद्वस्तु भ्रामानादपयो० । ३ मि क्ष छा डे विधिरैवा० । ४ सि क्ष छा डे न च भवति सक्षिति ।

सामान्यस्य शब्देन न विशेषस्य, पूर्वमदृष्टत्वादिति, तत्र च पूर्वदृष्टस्य-नहि लोके पूर्वप्रतिपादनाय शब्दः प्रयुज्यते प्रकाशितप्रकाशनस्यैवार्थवत् क्षणिकत्वाच्च-पूर्वदृष्टश्चिरवनेष्ट वासौ क्व वा शब्देनोच्यते? ननु क्व पूर्वदृष्टसामा येनेति, उक्तमिदमयुक्तमुक्तम्, सामान्यस्य सृष्ट्यारयस्यापोहारयस्य वाऽसत्त्वात्, अतो न पूर्वदृष्टस्य गतिः शब्देन, अत आह-न च पूर्वदृष्टस्य -न हि स पूर्वदृष्ट, नापि पूर्वदृष्टेनार्थ, किं कारणं? अज्ञातज्ञानार्थत्वात् श्रोतु, श्रोता ह्यज्ञातार्थ, तस्य ज्ञानाधानार्थं शब्द प्रयुज्यते धक्त्रा, न दृष्टज्ञानार्थम्, 5 उत्तार्थानामप्रयोगात्, एवञ्च 'अर्थशब्दविशेषस्य' इत्यादि श्लोक-एवञ्च कृत्वा अज्ञात[ज्ञान]ार्थत्वात् विशेषार्थस्यैव सत्त्वादित्यमस्माभि पठ्यते-'अथशब्दविशेषस्य वाच्यनाचरन्तेष्यते । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनात्' ॥ इति ।

यथासख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरप्यते, अनयोरेव सत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स एवाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, सामान्यादुपसर्जनात्, 10 अतद्देदत्रे सामानाधिकरण्याभावात्, असदसच्छब्दाभिधेयप्रत्यविशेषत्वे सत साक्षादनुक्ते, कथं साक्षात् ब्रवीति सत्? अन्यापोहेऽपि हि साक्षात् प्रवर्त्तमानोऽन्यापोहसामान्यगत नित्यत्वादिभेद नाक्षिपति, अन्यापोहेऽपक्षीणशक्तित्वात्, विमङ्गलं! पुनस्तद्गतान् भेदान् घटादीनाक्षेप्यति?

(यथासरयमिति) यथासख्यमर्थविशेषस्य वाच्यता शब्दविशेषस्यैव वाचकताऽस्माभिरप्यते, 15 अनयोरेव सत्त्वात्, सामान्यार्थशब्दयोरेव सत्त्वात्, तस्य विशेषस्य पूर्वमदृष्टत्वात् स एवाज्ञातत्वात् ज्ञाप्यते, येनोपायेनेति चेदुच्यते-सामान्यादुपसर्जनात्, अतद्देदत्वे सामानाधिकरण्याभाव, अतद्देदत्वं इति निमुक्तं भवतीति तद्व्याचष्टे-असदसदित्यादि, सदित्युक्तेऽसदपोष्यते-असन्न भवतीति, तदसदसत्, तदेवासदसच्छब्देनाभिधेयं धस्तु असद्व्यावृत्तिसामान्यं तस्य विशेषा-भेदा न भवति घटादय सन्त, अत तेपामसदसच्छब्दाभिधेयप्रत्यविशेषत्वे साक्षादनुक्ते सत, सामानाधिकरण्याभाव इति वदन्ते, एतद्वाच- 20

विशेषे सामान्यमपारम्भं सृष्टिसद्रूपं वा, उभयथाऽप्युच्यते किं तच्छब्दं न गम्यते? विशेषस्तु पूर्वदृष्ट क्षणिकत्वादिनष्टो न शब्दगम्य, इदानीन्तनस्तु न पूर्वदृष्ट इति समाधत्ते-तत्र चेति । पूर्वदृष्टवशात् न किमपि प्रयोजनम् श्रोता विज्ञातत्वादि व्याह-नापीति । एवञ्च नार्थस्य विशेषस्यैव नारिकरुध पठनीयेति सिद्धयति-एवञ्चेति, शब्दप्रयोगस्य श्रोतुरजातार्थं ज्ञापनार्थत्वाद् विशेषस्यैव चार्थत्वादिरुध । कारिकायां स्फुटयति-यथासरयमिति । अथय शब्दार्थशब्दौ तयोर्विशेषस्य, वाच्यस्य वाचकस्य वाच्यवाचकौ तयोर्भावो वाच्यवाचकता तथा चातुरमेणाधि विशेषो वाच्य शब्दविशेषो वाचक इति 25 व्याचष्टे यथासरयमिति । तयोरेव वाच्यवाचकत्वं हेतुमाह-अनयोरेवेति, अर्थविशेषशब्दविशेषयोरेकैवार्थं । सामान्यरूपयोस्तयोर्भवेन त्वेन व्यावृत्तिमारूपतया सृष्टिसद्रूपतया वाऽभवादि व्याह-सामायेति । सोऽर्थविशेषो क्षणिकत्वेन पूर्वमदृष्टत्वात् ज्ञाप्यते इत्याह-तस्येति । चापनाप्रकारं दशयति-सामान्यादिति । एतदेव स्फुटीनर्तुमाह-अतद्देदस्य इति एवार्थवृत्तित्वात् सामानाधिकरण्यात्, शब्दस्य यय यव्यावृत्तिलक्षण सामान्यमवगमिहं तस्यासद्रूपतया तेन सद्रूपा घटपटादयो नोच्यन्ते, अत एव सतो विशेषासम्भवात्, न चानुक्ते विशेषे कथं सामानाधिकरण्यं भवतीत्याशय । किन्तावदत् 30 देदत्वेनियमाह-असदसदिति, सच्छब्दाधोऽन्यत्वात् इति न भवतीति इयमेवासदमन्-अतद्देद अयमेव य सच्छब्दे नामदन उच्यते अथ चासद्रूपत्वात् सतो विशेषास्तस्य भेदा न भवन्त्यान् वस्त्ववस्तुनो सम्यग्भावात् सामान्या

१ मि क्ष छा डे न च पूर्वदृष्टस्य । २ मि क्ष छा डे अज्ञानाधानार्थं तस्य । ३ मि क्ष छा सर्वतत्क्षेपाः ।

भवेत्^३वैष्टव्य, भेदे तु घटे वर्त्तमान सत्त्व पटादिषु न वर्त्तते [इ]त्यस्यपि म्यात्, एवञ्च भवत्यर्थसभे[द]न स्यात्, मा भूदेव दोष इति तद्भयादसम्भेदाय भेदो नापेक्ष्य, एव गमिष्यमाणघटादिवैष्टव्यप्रभेदस्य तिरस्त्रपटाद्यपेक्षासत्त्वस्य प्राप्तिमनोरथैरपि न लभ्येत, असद्विविक्तसत्त्वप्रामावेर्षं यत्रस्ते कुतस्तेनान्यस्या पोह ? असदसत्त्वत एवाभिधाने शक्त्यभाव, दूरत एतान्यापोह इति न स्वार्थाभिधान नायापोह वा कुर्यात् सच्छब्द, तस्मादप्रतिपक्षिरेव शब्दार्थ[स्य]स्मादिति, अथ मा भूद्भवत्यर्थस्य सम्भेदन पटाद्य 5 मत्त्वेनेति सवत्र भवत्यर्थ एव चेदिष्यते तत्र भवत्यसम्भेदेऽविविक्तसत्त्वप्रामा तान्यापोहयत्रैयर्थ्यमेव प्राप्तम्, किं कारण ? घटस्य पटभावात्, अपि च यदि सन् घट इत्युक्ते पटादिरपि सन्नेवेति सर्वस्य सत्त्वेनैवान्त्वत्वे च[इ] सत्र भवतीति किंपिषयोऽयापोह स्यात्, असत्रामकार्यस्यात् तमभावादित्यल मस्युद्धनेन ।

(प्रस्तुतमस्तु-)

10

अयन्तु गुणधर्म एवैव स्वतोऽन्यान् व्यावर्त्तयन् द्रव्यमात्रमभिधत्ते पारतन्त्र्यात्, ततश्च घटादिभेदानाक्षेपात् सह सामानाधिकरण्याभाव, स्यादेव अनाक्षिप्तैरव्याप्तैरपि सामानाधिकरण्य भविष्यति विवक्षापशात्, अत्र पर एवाह-न ह्यसत्या व्याप्तौ

रूपं शुक्लं रूपं नीलमिति, तद्वति श्रुतगुणगतभेदाभेदत्वादानाक्षेपस्ततो जातेर-पोहाद्वाऽन्यस्य तद्वत् यथा मत्त्वपक्षे शब्दस्वरूप गुण एव, जातिगुणौ गुणो द्रव्यञ्च, 15 द्रव्यन्तु द्रव्यमेव,

अयन्तु गुणधर्म एवेत्यादि, विशेषण गुणस्तस्य धर्म एव, स्वतोऽन्यानित्यादि गतार्थं यावत् सामा-

इत्यापत्तीयाह-मा भूदेव इति । एतदेवाह-एव गमिष्यमाणेति, गम्यमाने घटादौ भेदे पटाद्यसत्त्वस्य तिरस्कार प्रवृत्त हातेनापि न लभ्यते, घटसत्त्वपटासत्त्वयोर्मन् घट पटसत्त्वस्याभावेन पटासत्त्वमेव सत्त्वादि नमिप्राय । तत्र च यत्रोऽद्विवि फसत्त्वप्राप्ते, साऽनियन्त्रेणि सच्छब्दो नासदसन्तं प्रथीतुमीडे तस्मात्स्वार्थाभिधान एव शक्त्यभावात् कथं सच्छब्दोऽन्यापोहो 20 स्वाथं कुर्वन्नभिधत् इति दर्शयति-असद्विचित्रेति । एतदोपरिद्वाराय नृदसन्न भवतीति परित्यज्य सदमद्भवतीत्यभ्युपगम्यते हरा स्वपक्षपरिहाराय एव भवेदित्याह-भवत्यसम्भेद इति, भेदानामाक्षेपे एवभेदगतसत्त्वस्यापरभेदेऽभावनेनल्लिन् भेदेऽपरभेदासत्त्वस्यैव विद्यमानतयाऽमन्न भवतीति भवत्यर्थसम्भेदन स्यादिति तदसम्भेद इत्यभावे विविक्तसत्त्वस्यासन्न भवतीत्यै रूपस्य प्राप्तिर्न भवतीत्यन्यापोहो व्यर्थ एव स्यादिति भाव । वैयर्थ्यं ह्यनुमाह-घटस्येति, असदननुविद्वेद्यमात्रप्राप्त्या सद् असदपि भवतीत्यभ्युपगमे घटादिमन् पटासत्त्वप्राप्त्या घटस्यापि पत्त्वादन्यापोहो न जात, अन्यत्वेत्यापि प्राप्तेरिति भाव । एवञ्च 25 पटादे सवैस्य स्वत्यतिरिक्तगर्वात्मकत्वात् घटोऽप्यघटोऽपीति कथमपटव्याश्रुति, तत्र स्वादित्यन्यापोहो निर्दिष्य एवेत्याह-अपि चेति, सवत्पत्तो भाव बाहेवावत्त्वमप्रतिद्वमिति भाव । अयन्तु गुणधर्म इति, अयन्तु गुणधर्म स्वतोऽन्यान् व्यावर्त्त यन्नवतिष्ठते, तदतो द्रव्यस्य विशेष्येनाभिधानान्, सेनाप्यभिधाने प्रयोजनाभावात्, अत एकार्थान्नाभावात्सामानाधिकरण्याभाव इति भाव । सन् घट इत्यत्र सच्छब्दोऽसद्व्याश्रुतिमात्र गुण भूते न तद्वत्तम्, विशेषगत्वात्, नीलमुत्पलमित्यादौ नीलादि शब्दवत् नीलशब्दो हि विशेषण प्रधामोपकारपरिणतोऽनीलव्याश्रुति स्वार्थमावष्टे, उत्पलन्तु स्वात्मन्यवस्थितमपरोपकारी अनुप्राह 30

- नाविरण्याभाव, सच्छब्दो गुण विशेषणात्, नीटादिवरिति पिण्डाय, विशेषणमनुमाहकम्, अनुमाद्य
 प्रधानम्, स्वादेवमित्यादि टीकाया चोदितमनाक्षिप्रैरव्याप्तैरपि सामानाधिकरण्या भवित्यति विवक्षावन्नात्-
 इदं विशेष्यमिच्छे विशेषणमिति, अत्र भाष्येण पर ण्वोत्तरमाह-नृहसत्या व्याप्तावित्यादि, माधर्म्येनैधर्म्याभ्या
यात्ररूपं शुद्ध रूपं नीलमिति, अनाक्षिप्रत्वाद् व्याप्तत्वादिति हेतवः, वक्ष्यमाणशुद्धदृष्टान्तभावनार्थमाह-श्रुत-
 8 गुणगतभेदाभेदत्वात्नाक्षेप-श्रुतो गुणो विशेषण शुद्धसदादि, तद्वत्ता भेदा श्रुतरादयो[द्रव्यादयो] वा
 तेषामभेदत्व तद्वति-अनुवृत्तिपक्षेऽप्यपोहपक्षे या जातिस्वरूपोपसर्जनमात्राद्गुणभूतत्वात् अन्यापोह-
 मात्रोपसर्जनत्वाद्गुणभूतत्वाच्च तदभेदत्वादानक्षेप, कस्य ? ततो जातेरव्याप्तोद्वादाऽन्यस्य तद्वत् इति,
 दृष्टान्तो यथेत्यादि, उदाहिताथभावनार्थमुदाहरण पक्षद्वयसाम्यापादनम्, सत्त्वपक्षे शब्दस्वरूप गुण एव,
 जातिगुणौ गुणो द्रव्यश्च, द्रव्यतु द्रव्यमेवेति, उपनारी गुण, प्रधान द्रव्यमित्यर्थ, विवक्षावशात् प्रति-
 10 पाद्यापस्य, अपोहपक्षे शब्दस्वरूप गुण एव, अपोहगुणौ गुणो द्रव्यश्च, द्रव्यश्च द्रव्यमेवेति पक्षद्वयेऽपि
 विशेषणविशेष्यत्वादिभागक्रमेण तुल्योपस्थापादनेन च सामानाधिकरण्याभावोत्कीर्तनो प्रथो यावत्
 सत्त्वमात्रवदिति प्रायो गतार्थ, विशेषस्तु विव्रियते, अत्र च स्वरूपजातिगुण[ः] गुणत्वेनोच्य[ते] जाति-
 गुणद्रव्याणि च द्रव्यत्वेनेति परेणोक्तत्वात् नोच्यते ।

अत्र च-

- 15 स्वरूपापोहगुणा विशेषणान्यनुमाहकत्वापेक्षयोच्यन्ते, अपोहगुणद्रव्याणि च प्रधाना-
 न्यनुमाहत्वापेक्षया, शुद्धशब्दो ह्यशुद्धत्वनिवृत्त्या शुद्धमाह शुद्धतरादयश्च तन्भेदास्ततश्चा-

- मि नाशयेनाह-सच्छब्द इति । सामानाधिकरण्याभावप्रहाणाय चोक्तं कथित्वरीत्यामाह-स्वादेवमित्यादि तद्वतोऽनाक्षे
पेऽपि वक्तुर्विषया सामानाधिकरण्यं भवित्यति, विना च वक्तव्यतानवर्तिनी विशेष्ये हि शास्त्रमपि स्वगतेनात्मभूतेन विशेषणे
नाभिव्यक्तमिति तन्नियमाय ज्ञापनशब्देन निमित्तोऽयं सदादिर्गुण प्रवक्तव्यो विशेषणम्, तत्र ज्ञापक पर्येपराराय प्रवक्तव्यमम
 20 प्रधानं विशेषणं घटस्तु साक्षात्क्रियासम्बन्धान् प्रधानं गुणस्तु तद्वारेण क्रियासम्बन्धमनुभवतीति विशेष्यमिदं विशेषणमिच्छेमिति
 वदन्ना प्रकृत्य सामानाधिकरणीकरणेन दाप इति भावः । अत्रापि भाष्येण परेके दूषण प्रदर्शयति-न ह्यस्तस्यामिति, य शब्दात्
प्रतीयते स एव सामानाधिकरण्यानिर्देशकारे निमित्तं भवति, एवञ्च तच्छब्दान् सर्वविशेष्यवाधारणान् श्रुतिसामान्यायाश्च स्वभावाद्
सदपोहमात्रं प्रतीयते शुभ्रगुणभेदाभेदत्वात्, 7 विशेषे प्रतीयते विवक्षितस्यापि विशेष्यप्रतीतस्यासत्त्वमात्राद्वाह्यात्वा नियत
विशेष्येति सामान्यव्याप्राप्त्या तथापि सामान्याजातेरपोहोद्वादा साधर्म्येण वैधर्म्येण वा न वक्ष्यते वस्तुतोऽपि, तथा च कथं
 25 सामानाधिकरण्या रूपं शुद्ध रूपं नीलमिति स्थितिः भावः प्रतिभाति । अनाक्षिप्रत्वादिति, अनाक्षेपे हेतुविशेषायात्तवम्,
व्याप्तत्वात्तद्विषयान्, अन्यथाऽनियतविशेषाणामव्याप्येत्तद्वत्त्वात् स्थितिः भावः । वक्ष्यमाणशुद्धदृष्टान्त भावयितुं तदुपायमाह-
श्रुतगुणोति, अनुवृत्तिपक्षेऽप्यपोहपक्षे वा श्रुतं विशेषणभूतेन गुणमादादिशब्दान्दर्शनेन तद्वत्ता मेव शुद्धतरादयो द्रव्यादयो वा
भाविष्यते तेषां भेदानां शुद्धसदाद्यर्थेनाभेदत्वाद् अनुवृत्तिपक्षे हि जातिमात्रमुपसर्जनं निपाद्यभूतत्वात्, अयापोहपक्षे
चान्यापोहमात्रमुपसर्जनं गुणभूतं सदाद्य तदभेदत्वाद्भेदानामनाक्षेप, नान्यं नक्षिप्रियत्वादिशेष्यत्वात् तथा च जालपोहा
 30 न्यतरव्यतिरिक्तार्थान्नेपादद्वयत्वमप्यमानवमिति भावः । के शुभा द्रव्याणि चेत्यत्राह-सत्त्वपक्ष इति, जातिपक्षे जातेर्यदा
शब्दवाच्यत्व तदा निमित्तं विना शब्दप्रत्येतरसम्बन्धात् शब्दस्वरूपेणैव तत्र निमित्तमिति शब्दस्वरूपं गुण, जातिश्च द्रव्यम्,
शब्दस्वरूपस्तु सदा गुण एव भवति तानि शुद्धादयश्च गुणो द्रव्यमपि भवति, द्रव्यन्तु द्रव्यमेव न गुण तथाऽपोहपक्षेऽपीति,

तद्भेदत्व शुक्लभेदत्व तस्माच्छुक्लशब्दो मधुरादिक नैवाक्षिपति, एवमिहापि सच्छब्दो पूर्व-
मसन्न भवतीत्यसद्वावृत्तिमुक्त्वा तद्वन्तमाह सत्त्वद्रव्यमभेदवदिति नयेन, तस्मात् सद्रव्य
सन् गुण सत्कर्मत्यादौ सच्छब्द उटकादिना द्रव्यभेदेन रूपादिगुणभेदेन गमनादि-
कर्मभेदेन वा तद्वत् विशेष तान् विशेषान् वा, सत्त्वमात्रवत्, इति सच्छब्दवाच्यार्थाभेदत्व
द्रव्यादीना घटादीनाम् ।

स्वरूपापोहेत्यादि यावदनुमाद्यत्वापेक्षयेति तत्समानार्थोक्ते सोऽपि द्रव्य, एतस्यार्थस्य
भावना शुक्लशब्दो हीत्यादि यान्ततश्चातद्भेदत्व शुक्लभेदत्वमिति संज्ञाभिधानपक्षे नोपोत्कीर्तन निदर्शनत्वेन
गतार्थम्, एवमिहापि सच्छब्दो हि पूर्वमसन्न भवतीत्यादि दार्ष्टान्तिरत्वेन सैव परिपाटी तुल्या भान्त
सत्त्वद्रव्यमभेदवदिति नयेनेत्यत प्रभृति उटकादिना द्रव्यभेदेन सत्त्वगुणरूपादिगुणभेदेन कर्मगमनादि-
कर्मभेदेन वा सत्त्व[व]दिति त विशेषमिति—एक वाऽपोहवत् त द्रव्यादिभेदानामन्यतम तान् विशेषान् 10
या—इति सर्गान् भेदान् वा नैवाक्षिपतीति वर्तते यत्तद्वदिति तिष्ठत तावत्तद्विशेषाणामन्यतम सर्वे वा, किं
तर्हि ? विवक्षितमेक घटादि वा गुणादिविरहित तद्वस्तु नैवाक्षिपति, नाप्यारातीय नतो द्रव्यादि वा तद्वस्तु
त विशेष तद्विशेषान् वा—नारातीयानपि विशेषानभिधत्ते, सत्त्वमात्रवदिति, यथा त्वया निराक्रियते
सत्त्वमात्रपक्षे अक्षेप तथा त्वदिष्टेऽन्यापोहवत्सोऽपि, इति सच्छब्दवाच्यार्थ[ः]भेदत्व द्रव्यादीना घटादी-
नाञ्चेति भावितार्थानुसारेणोपसहार ।

सच्छब्दो हि सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्न धर्मिणोऽशमात्रमभिधत्ते, न
तस्यान्य कचिदपोहते, नित्यत्वाद्यशयत्, तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात्, तद्वत्,
शुक्लश्रुतिवत् यथाऽशुक्लनिवृत्तिमात्र धर्म शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तथा सच्छब्दोऽसन्ननिवृत्ति-
मात्रमुक्त्वा तदुपसर्जन द्रव्यमाह, द्रव्यशब्दश्चाद्रव्य न भवतीत्येतावदभिधत्ते, न तद्विशेषम्,
इत्थ तयोरवच्छिन्नभागमात्रविषयत्वादभेदसत्त्वान्निर्विषयत्वम्, निर्विषयत्वात् कुत एकार्यता ? 20
असदसद्रूपेऽपि न सतो भेदा द्रव्यादय, न द्रव्यस्य घटादय, न वा सच्छब्दस्य द्रव्यादि-
शब्दा, तस्मात्तद्भेदत्वम् ।

सच्छब्दो हीत्यादि कारणभावना, सदित्यसन्न भवतीत्यसत्त्वादवच्छिन्न धर्मिणोऽशमात्र

स्वरूपापोहेत्यादीति, गुणो हि विनोपगमुपसारक सत्त्व द्भवहूपयोहो गुणश्च एतेऽनुमाहकत्वापेक्षया गुणा उच्यते अत्रो
ह्यनुमाह्यापि चागुमाद्यवान् प्रधानानीत्युच्यते इति भावः । निदर्शनमाह—शुक्लशब्दो हीति, शुक्लशब्दो चागुपसर्जन गुणमाह 25
तन्ता भेदा शुक्लरादयो न मधुरादय, तेषां भेदानां शुक्लभेदत्वं तस्मादानक्षेप तथा शुक्लशब्दो यदा स्वभेदानव नाक्षिपति
सतोऽस्तन्तमिधान् मधुरादीन् कथमाक्षिपेदित्याशयः । इत्युदाहरणं जात्यभिधानपक्षे बोध्यं अत्रान्येन जातिविशिष्टद्रव्यगुण-
भिधानादित्याह—सत्त्वामिधानेति । दार्ष्टान्तिरमाह—एवमिहापीति सच्छब्दोऽप्यसदपोहस्तुत्वा तद्वन्तमात्रमाह न तद्भे-
दान् शुक्लभेदमिदानीं यथाह, तत नैक वा सर्वान्वा भेदान्नाक्षिपतीति भावः । यत्तद्वदिति, तिष्ठत तावत्तद्वदिति
निर्देशाणामन्यतम सर्वे वा त्विन्दु विवितविनोपगमपि आरातीयं नाक्षिपतीति भावः । यथा सत्त्वपक्षे त्वया दोष उच्यते तथा 30
त्वत्त्वपक्षे दोष इत्याह—सत्त्वमात्रवदिति । उपमेव भावयति—सच्छब्दो हीति । व्याचष्टे—सदिति अन्वयव्याहृति

१ ति छ छ ड पावत्त्वत्तथात् । २ ति छ छ ड डे सत्त्वमिधानम् । ३ ति छ छ डे नारातीयानामपि
विनोपगममिधानेति । ४ ति छ छ डे नक्षेपः ।

सच्छब्दोऽभिधत्ते, न तस्यान्य कश्चिदपोह[ति] निखत्वाद्यजवत्, मा मस्या नैत्र^१ भयतीति, अत आह—
तत्स्वरूपजातिविशिष्टद्रव्याभिधायित्वात्, व्याख्यात एनाय हेतु, दृष्टान्तस्तु पक्षद्वयप्रतिद्धतापादनार्थं
तद्वदिति सामायेनोच, शुक्लश्रुतिवदिति, अशुक्लनिवृत्तिमात्र धर्मं शुक्लशब्दोऽभिधत्ते तस्यैवाशान्तरमभिधत्ते
यथा तथा सच्छब्दोऽसन्नित्वुत्तिमात्रमुक्त्या ना यत् किञ्चिदिनि तदुपसर्जनं द्रव्यमाहेति, अत्र द्रव्यशब्दद्वया-

- ५ द्रव्य न भवतीत्येतावन्नद्रव्यापोहमात्रमभिधत्ते तेनैव न्यायेन, न तद्विशेष-न द्रव्यविशेष, तत किमिति चेत्—
इत्थं तयो-सद्रव्यशब्दोरेवच्छिन्नभागमात्रविषयत्वाद्भेदवत्परमभेदवत्त्वात् निर्दिपयत्व निर्दिपयत्वात्
हुन एकार्यता सच्छब्दद्रव्यशब्दयोरिति ? अतोऽसदसद्रूपेऽपि-असन्नतावृत्तिरूपे मत्पि न सतो भेदा
द्रव्यादर्थे, न द्रव्यस्य घटादय, न सच्छब्दस्य द्रव्यादिशब्दा, तस्मादतद्वेदत्वमनाक्षिप्तत्वात्, अतोऽ-
सामानाधिकरण्यम्, अतद्वेदत्वानाक्षिप्तत्वापादनाय परद्रूपितपक्षसमानोपापादनमन्योऽयम्, अत्रापि
10 सच्छब्देनेत्यादिरक्षरविपर्यासेनान्यापोह[यत्] पक्षेऽपि यावत्तदभेदत्वमिति समा ।

दृष्टमिष्टञ्च सामानाधिकरण्यं सत्त्व[ध]मिधानेऽपोहवदभिधाने चेत्य प्राप्नोतीत्यत्राह—

- ननु च तत्र दृष्टं शुक्लखण्डादिसामानाधिकरण्यम्, अथवा दृष्टविरुद्धं त्वयोच्यते शुक्ल-
शब्दस्वरूपजातिगुणाना खण्डद्रव्यस्य वाऽत्यन्तभिन्नार्थत्वम्, पुनस्तच्च खण्डं मधुरमिति
शुक्लतर शुक्लतम इति शुक्ला शब्दस्य जातिनिर्त्येति च, इह वा किं न दृष्ट सद्रव्य सद्गुण सत्कर्मति,
15 एतदेव तु दृष्ट सामानाधिकरण्यं गुणशब्दत्वे विशेषणद्वारेण शब्दस्वरूपजात्युपसर्जने तद्वति धा
न प्राप्नोतीत्युच्यते पर प्रति दोष, यथा र्धते जातिमत्पक्षेच्छब्देघटाद्यनाक्षेपादिदोषा शुक्लशब्द-
मधुरानाक्षेपादिदृष्टान्तास्तथाऽन्यापोहपक्षे सच्छब्देऽपि, असाक्षाद्भचनत्वात् भवत्साक्षाद्भचने

- विशिष्टं कश्चन धर्मिण स च्छब्द आह न निखिलान् विशेषान्, सोऽप्यत्र स्वगतं वनिजापोहते, यथा सच्छब्दोऽसन्नित्वुत्तिव्यतिरेकेण
स्वगतं निखल बाधश नागोहते तथा सोऽशोऽपीति भाव । तत्र कारणमाह-तत्स्वरूपेति, सच्छब्दं सच्छब्दन्वहवेण जात्या च
20 सत्त्वेन विशिष्टं द्रव्यमभिधत्ते, सदादिशब्दा अर्थजातिनिवन् व्यापारारणी सदादिश-द्वस्वरूपां जातिमध्यमिधत्त इति मतेन स्वरूपे
त्युच्यते, इत्यमप्यद्रव्यनिवृत्तिमात्रमाह न भवगतविशेषानपोहते इति भाव । जातिमत्पाहकत्वव्यापारस्येन दृष्टान्तं दर्शयति-
तद्वदिति । निदर्शनं व्याचष्टे-शुक्लश्रुतिवदिति, शुक्लशब्दोऽशुक्लनिवृत्तिमात्रविशिष्टनैशविशेषेण प्रथममिधत्ते न तद्विशेषो
मपोहते इति भाव । शार्ङ्गान्तिरुमाह-सच्छब्दं इति, अयमप्यधिशिष्टमात्रमाचष्टे न तत्रल वधिशिवर्णयति, एवं तदुपसर्जनं
धराविशेषे इत्यमाह तदपि इत्यमप्यद्रव्यनिवृत्तिं वधि न तु द्रव्यगतभेदमपोहते इति भाव । सामानाधिकरण्याभावात् प्रदर्शयितुमाह—
25 इत्यर्थं तयोरिति, सद्रव्यमित्यत्र सच्छब्दद्रव्यशब्दयोरेव्यापोहमात्रवृत्तित्वात्पोहे भेदाभावाविषयत्वमापन्नम्, न ह्यसदपोहाद्रव्या
पोहयोगसि भेदो यन मित्रवारेकार्यवृत्तितत्त्वज्ञान सामानाधिकरण्यं भवेदिति भाव । एतमधिवचं स्पष्टयति-अतोऽसदसद्रूपेऽ
पीति, सच्छब्दोऽप्यसत्त्वं च्छब्दस्य तदर्थोऽप्यसदसद्रूप, एवं द्रव्यशब्दोऽप्यद्रव्यनिवृत्तिरूप, तदर्थोऽप्यद्रव्यनिवृत्तिरूप इत्यन्य
स्यावृत्तिरूपतया सतो मेण न द्रव्यादि, द्रव्यादेर्वा भेदो न घटापि, सच्छब्दस्य वा भेदो न द्रव्यशब्द, द्रव्यशब्दस्य व
मेदो न घटादिशब्द इति भाव । तदर्थं निमित्त्यत्राह-तस्मादिति, द्रव्याधीनां सदादिभेदत्वात्सम्भवेन सदादिना द्रव्याधीना
30 साक्षेणान्वयत्वात् सदादिशब्दार्थानामवस्थायां सामानाधिकरण्यं न स्यादिति भाव । अथ सामानाधिकरण्या दृष्टमिष्टञ्च समर्थयति
पूर्वग्री-ननु चेति । शुक्लखण्डतमेतानामभेदत्वमत् एवानाक्षिप्तत्वञ्च यदुक्तं त्वया सच्छब्दखण्डादिसामानाधिकरण्यस्य दर्शनात्

च गुणपर्यायलक्षण विशिष्ट भवदेव सत्य घस्त्वभिधीयते प्राधान्येन, द्रव्यघटपटादिभेदजात गुणकर्मसामान्यविशेषादि वाऽसत्, सवृत्तिसत्त्वात्, गुणपर्यायलक्षणो हि विशेष एव सन्, अद्भुलिव्यतिरिक्तमुष्टिवत् घलाकादिव्यतिरिक्तपत्तयादिव्यञ्चेति नास्वतत्रविशिष्ट भवद्वस्तु असदुपसर्जनं जात्युपसर्जनं वा रूपनीलत्ववदिति ।

ननु च तत्र दृष्टमित्यादि, अनाक्षितत्वमतद्वेदत्वञ्चानेनातिर शुद्धरूपण्डादिसामानाधिकर 5
 ष्यस्य दर्शनात्, अथवा दृष्टविरुद्ध प्रयोज्यते शुद्धशब्दस्वरूपजातिगुणानां सण्डद्रव्यस्य वाऽत्यन्तभिन्नार्थ-
 ह्वात् जातिमत्पक्षेऽप्योद्भवत्पक्षे चेति, पुनस्तत्र खण्ड मधुरमिति रूपरमयोर्भेदात् द्रव्यस्य रूपरसाभ्याञ्च
 भेदादसम्बद्धमेवेदम्, तथा शुद्धतर शुद्धतम इति गुणनातिगतप्रकर्षभेदस्य द्रव्येणासम्बन्ध, तथा शुद्धा
 शस्य जातिनिर्णयेति, शब्दद्रव्यगुणगुणजातिवतिलत्वा[नित्यत्वा]नामत्यन्त भेदादसम्बन्ध, स च दृष्ट,
 अत्र 'दोषतादवस्थादेयमुच्यते, इह वा किं न दृष्ट सद्रव्यं सन् गुण सत्वमेति, न हि दृष्टाद्विरुद्ध 10
 प्रमाणमस्ति, तन्मानतिप्रमणीयत्वात्, किं तर्हि ? एतदेव तु दृष्ट सामानाधिकरण्य गुणशब्दत्वे विशेषण-
 द्वारेण शब्दस्वरूपजात्युपसर्जनं तद्वति वा-अन्यापोहवति वा न प्राप्नोतीत्युच्यते पर प्रति दोष, एतदुभय
 तुल्यदोषमित्यापादयति-यथा चैते जातिमदित्यादि, यथा परपक्षे सच्छब्दप्रयोगे घटाद्यनाक्षेपोऽतद्वेदत्वमसा-
 मानाधिकरण्यञ्च नोपा शुद्धशब्दमधुरानाक्षेपादिदृष्टान्ता तथाभ्यापोहपक्षे सच्छब्देऽपि जातिमत्सच्छब्द-

व्यभिचरितम्, न हि शुद्धशब्देन शुद्धवतोऽनाक्षेपे तसामानाधिकरण्य दृष्टमुपपद्यते तस्माद्भवतेवाक्षेपस्यद्वत्, तत्तस्यस्यात्यन्तान्ते 15
 शान्तादिवाशयन व्याकरोति-अनाक्षितत्वमिति । न सामानाधिकरण्यमिति यदुच्यते तद् दृष्टविरुद्धमित्याह-अथयेति ।
 शुद्ध रण्ड-खण्डशर्करा, अत्र सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते शुद्धशब्देन हि शब्दस्वरूपं शुद्धजातिरुप शुद्धगुण च विशेषणं प्रतीयते
 जानिगपक्षे रण्डशब्देन च द्रव्यमत शुद्धगुणद्रव्ययोरत्यन्त भेदाच्चैवाथशक्तिव्यापारं सामानाधिकरण्यमिति यदुच्यते तद्
 दृष्टविरुद्धमित्याह-शुद्धशब्दादेति । प्रकारा तरेण तदुच सामानाधिकरण्यमात्रं दर्शयति-पुनस्तद्येति, शुद्ध रण्डं मधुरमिति
 अत्र यदि खण्ड शुद्धं तर्हि कथं मधुरं यदि मधुरं तर्हि कथं शुद्धम् रूपरमयोर्भेदात् यदि तु खण्डशब्दो द्रव्यरत्नार्थं रूपरसाभ्यां 20
 द्रव्यस्य भेदात् कथं सम्बन्ध इति यदुच्यते तत्रपि दृष्टविरुद्धमित्याशय । प्रकारा तरेण तदुच तं दर्शयति-तथा शुद्धतर इति,
 तत्रैव शुद्धशब्देन श्रुतगुणगतमेव शुद्धतरशुद्धतमादेरानाक्षेपेऽपि तस्यास्य तमिन्नेन द्वयैग सहाम्बन्ध इत्युक्तिरपि तादृशवैयर्थि-
 प्राय । पुनरपि प्रकारा तरेण सामानाधिकरण्यमात्रं तदुच दर्शयति-तथा शुद्धेति, शुद्ध शब्द इत्यत्र शुद्धशब्दोपात्ता शुद्ध
 जातिर्नित्या संस्वरूपनित्य इत्यमिति तयोरेव तमेदाभैकार्यव्यभिचरिण्यपि दृष्टविरुद्धे याशय । अत्र दोषागामुचानां दुर्निवारत्वेन
 दृष्टमपि दुर्भेदेत्याह-इह वा किमिति, शुद्धशब्दादिदृष्टा तर्पन्तानुधावनेन किम् इहैवोपस्थितसद्विषय एव सद्रव्यं सन् 25
 शुद्ध सत् कर्मणि सामानाधिकरण्यं दृश्यत एव, इदं सामानाधिकरण्यं दृष्टवदिवानतिप्रमणीयम्, परन्तु नैव सामानाधिकरण्यं
 सच्छब्दस्य गुणपरत्वे श्रुतगुणगतमेव भेदत्वादानोपात्तद्वतो न सम्भवति, न ह्यशुद्धा व्याप्ती तत्रपि गुणस्य साधर्म्येण वैधर्म्येण
 वा तदत्र आक्षेप सम्भवति यथा रूप शुद्धमित्यादौ रूपेण शुणेन न तत्र आक्षेप इति परं प्रति दाप उच्यते इति भाव । एव
 जातिमत्पक्षे यथा शुद्धशब्देन मधुररमस्यानाक्षेप रूपरमयोर्भेदात्तथा जातिमान् य सच्छब्देनापि घटादीनामनाक्षेप सदमेद्वत्
 सत् शुद्ध इत्यत्र सामानाधिकरण्यमात्रं इत्यादिनोपा सम्भवति तथाऽनोद्भवपक्षेऽपि जातिमत्सच्छब्दाद्येन घटाद्यनाक्षेपवत् 30
 अगोहवताऽपि घटाद्यनाक्षेपानोपास्तुत्या एव अशाशब्दचनत्वात् प्राग् जातिमत्पक्षे वाऽगमिवाय पश्चात्तुपसर्जनद्रव्यातिधानात्
 तस्य न साक्षादुक्तिरित्यर्थोवति-यथा चैत इति, अनेद वोपयम्-जातिपक्षेऽमेदोपचारेण जातिद्रव्योपातिशब्देनोपादानम्

(सच्छब्दो वेति) सच्छब्दो वाऽसद्व्यावृत्तिमन्त नामिधत्ते, अपोहयत म्यायाभिमतस्याभिधान निराकुर्महे, घटादिगद्दे सद्दाममानाधिखरणत्वात्, [मन्]शब्दस्य घटादिगद्दे सद्दाममानाधिखरणत्वं भेदानाक्षेपात् सिद्धम्, अनित्यशब्दवत्, अनित्य शब्द इत्युक्ते नित्यो न भवतीति नित्यत्वव्यावृत्तिमान् ब्रूते, नामद्व्यावृत्तिमतम्, शब्दशब्देनैव च समानाधिकरणोऽनित्यशब्दो न घटादिशब्दैरत माध्यसाधनधर्मद्वय इष्टाने वाष्टान्तिरे च सिद्धमिति, यथा चाहेति ज्ञापकम्, मन्प्रतिपत्रयाद्यन्तरमतप्रदर्शनतस्यायस्य द्वादीरणाधम्, प्रधानेषु विशेष्येषु नियमाना अपि भेदहेतयो धर्मा सर्वे नोन्यते, कश्चिदेव विशिष्टो विवक्षित केनचिद्विशेषेण तद्वाचिना विशेषणत्वेन उच्यतेऽर्थो[न]विशेषात्तरव्यापारेण, तत्रैव चरिताथत्वात् तस्य गुणभूतत्वात्, अत एव च ते विशेषणादा इत्युच्यन्ते व्यावृत्तार्थोभिधायित्वादिति, एतेनैव घटने तर्कयेन च-विधिप्रधानसत्त्वप्रदमिधानपशदोपोक्तियन्त्रेन कृतप्रयोगनत्वात् प्रथमं दृष्यते ।

आह-

ननु चासदसच्छ्रुते सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः, अत्र मूमः केन तस्या सामान्यश्रुतित्त्वम्? यदा सा स्वरूपगुणमात्रविशिष्ट द्रव्यमाह तदा भेदानामनाक्षेपात् कस्य तत्सामान्यमभिपदतीति सामान्यश्रुतिरित्युच्येत, अत्र प्रयोग न सच्छ्रुति सामान्यश्रुति भेदानाक्षेपादिति ।

(ननु चेति) ननु चासदसच्छ्रुते सामान्यश्रुतित्वादयमप्रसङ्गः [अ]सच्छब्दनिवृत्तित्वा[द]-सदपोह सचत्र घृते समान, तद्वाचित्वावाप्तौ सामान्यशब्द, भेदाश्च घटादयोऽसद्व्यावृत्तौ व्यापत्त्वाद् आक्षिप्तान्तर्ज्ञेदा एव, अत सर्वोऽय वाक्यायामो विफल, -सामानाधिखरण्ये नामि भेदा न भवन्ति

वेति । प्रतिज्ञायमाह-अपोहयत इति । पक्षे हेतुगत्त्व दर्शयति-सच्छब्दस्येति । इष्टान्तं घटयति-अनित्य इति, अय सान्य व्यावृत्तिमतमेवाभिधत्ते न तत्सद्भारावृत्तिमतमिति इष्टान्तं माध्यसत्त्वमुपदर्शितम् । हेतुगत्त्व दर्शयति-शब्दशब्दस्यैव

चेति, शब्दशब्देनैवानित्यशब्दस्य सामानाधिकरण्यं इष्टम् न घटादिगद्देति हेतुगत्त्वात् इति । वायतरववनमत्र ज्ञापकत्वोपपत्त्यस्य-यथा चाहेति, अर्गुहरिति शेष, प्रधानेष्विति, प्रधानेषु द्रव्येषु कस्तुयन्तो पदव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदादयो धर्मा सब चैते न केनापि शक्यतेऽवच्छेदेनाभिधातुम्, अतकव्यावृत्तिरिच्छिष्टैकमिधायवैक्यत्वात्साभावात्, एकैकव्यावृत्तिनिष्ठा द्वि पदव शब्दा वस्तुनि प्रवर्तते, तथा चैतेऽत्र विशेषणत्वा उच्यते, यदि सर्वविशेषविशिष्ट द्रव्यमेवेन शब्देनाभिधीयते म्यायारोह शब्द साधारण, न चैवम्, तस्मात् प्रतिनियतव्यावृत्तिविशिष्टार्थोभिधायिन शब्दा, तत्रैव तेषा चरितार्थ

त्वात् न सर्वविशेषसत्त्वार्थेन इति कारिकायां । एवम सच्छब्दो नासद्व्यावृत्तिमतं ब्रूते सर्वविशेषविशिष्टस्त्वभिधायकसाधारण शब्दानामावात्, भेदानाक्षेपात् भेदशब्दसामानाधिकरण्यानन्वयगमाधेति भाव । तद्व तव चनेनैव ज्यतिमत्पशदोपप्रदर्शनहपेण स्वल्पोऽपि निराहृत एकैवाह-एतेनैव यत्नेनेति । ननु सच्छब्दोऽसौ सामान्यशब्दः, असद्व्यावृत्ते सबसाधारणत्वात्, तस्माद्भेदानाक्षेपयुक्तप्रज्ञानवानकान् इत्याशङ्कते-ननु चेति । व्याख्याति-असच्छब्दो देति, सच्छब्दोऽसच्छब्दनिवृत्तस्व, अर्थाऽप्यगच्छति तावुमौ सर्वत्र शब्देऽर्थे च सत्त्वात्समानौ, सच्छब्दसामान्यार्थेन चासदोहेन सर्वे भेदा व्याप्ता, व्याप्तत्वा

त्वात् च तं तनामित्येते, तस्मात्त्वरीयो विचारोऽयं विपर इत्यभिप्राय । विचारमेव निर्दिशति-सामानाधिकरण्यमिति । त्वरीयं नयनैवातुदय मया त्वच्छब्दे कथं तस्य सामान्यश्रुतित्वम्? भेदापेक्षं हि तत् स्यात्, न चासदसच्छ्रुत्या भेदाक्षेप इत्या

१ नि क्ष टा ० मतस्याभिधानमवधानिता । २ नि क्ष टा ० स्वाद्याप्रत्याहानि० ।

सामान्यं न भवत्यनाक्षेपादित्यादिरप्रमत्त एव विचार इति । अत्र ब्रूम - तद्वचनानुवृत्त्यैरत्यमिदं प्रष्टव्योऽसि, केन तस्या सामान्यश्रुतित्वे ? - केन हेतुना तस्या असद्व्यावृत्तार्थोऽयं सच्छ्रुते सामान्यश्रुतित्वम् ? नारत्येन हेतुरित्याभिप्रायः, स्वमतैरेव यदा सा स्वरूपगुणमात्रविशिष्ट द्रव्यमाह-स्वरूप गुणो विशेषण तत्रमाण- [म]स्य तत् स्वरूपगुणमात्र तन्नैव विशिष्ट नाधिकेन, लक्षणत्रयैऽपि शब्दान्तर्गतापोह हि स्वार्थे पुर्यतीति यथानात् द्रव्यमसद्व्यावृत्तिगुणप्रमाणविशेषणमित्यथ, गुणधर्मैश्च सत्त्वपञ्चयत् भावितमेव, तदा भेदानाम- 5 नाक्षेपात्स्व तन्मामाय यन्भिदधातीति सामान्यश्रुतिरित्युच्येतेति, अत्र प्रयोग नासदसच्छ्रुतिरित्यादिः गन्तार्थं, तस्मात्तदवस्थ प्रयोगो भेदानाम्पेपादिसन्भवादेवेति ।

अथ वा 'तद्वतो नास्वतत्रत्वात् भेदाजातेरजातित ।' (प्रमा० स०) इति सच्छब्दो मुख्य- या वृत्त्या प्रकाश्यमान सवृत्तिसद्वस्तुस्वरूपव्यग्रहितमाह, न च स तत्र वृत्त स्वरूपव्यग्र- हितेऽर्थे सत्यसतो व्यावृत्तेरसभवात्, न तु तथा विशिष्टसत् तत्तुल्यमस्ति, सतोऽन्यस्यासत्त्वात्, 10 इत्थं सच्छब्दोऽसद्व्यावृत्तिं न करोति भूतार्थेन किन्तूपचारादसदसद्व्रीति, सोऽपोहेऽपि तावददृष्टत्वात्तद्वृत्तिं दूरत एवेत्यप्रधानत्वात्तत्र, नहि यत्रोपचर्यते स तमर्थं भूतार्थेनाहेति, तथा चोक्त 'मञ्जुशब्दो यथाऽऽधेय मञ्जुष्वेव व्यस्यति । तच्चेनाह तथाऽपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति ।

अथ चेत्यादि, यावदपोहशब्दो द्रव्येषु वर्तते, व्याख्यानविकल्पांतरम् 'तद्वतो नास्वतत्रत्वात्' 15 (प्रमा० स०) इत्यस्य, सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या-भूतार्थेन स्वरूपेण, प्रकाश्यमान इति-शब्दस्वरूप- मात्रेण बुद्ध्या गृह्यमाण सवृत्तिसद्वस्तुस्वरूपव्यग्रहितमाह-[न च]स तत्र वृत्त, स्वरूपव्यग्रहितेऽर्थे सति व्यावृत्ते असत् - मन् असन्न भवतीति प्रसव्यप्रतिषेधासम्भवात्, प्रतिषेधसमाधयोऽर्थं मैत्रेय स्यादमन्त्रिति,

श्वेन गमाधते-अत्र ब्रूम इति, हेत्वभावेवाह-यदा सेति, अयदसच्छ्रुतिरअगदगोहमात्र स्वरूपगुणविशिष्ट द्रव्यमाह, तत्र द्रव्य स्वरूपगुणभूतमेव श्रुतगुणभेदादेवत्वात्, अन्यापोहं स्वार्थं पुर्यतीत्युच्यतेऽन्यापोहेन स्वार्थस्य गर्भोत्तरणाशेषोऽप्याद्यः । 20 तमेवाह-द्रव्यमिति, अगद्व्यावृत्तिरूपे यो गुणस्तप्रमाणमेव द्रव्य विशेषमित्यर्थः । गुणधान्यव्यावृत्तिमुक्त्वा नान्यत् किञ्चिदभि- पत्ते इति तदुपगमनं द्रव्यमाह न तद्विशेषणमिति द्रव्यभेदानाक्षेपादिसामान्येन किं निरूपितं सच्छब्दस्य सामान्यश्रुतिरिति याह- गुणधर्मैश्चैति, आन्तिरे हि विशेषे तस्मिन्निरूपितं सामान्यत्वं गतं तदाचक्षतेऽस्य विशेषसत्त्वेन तस्मिन्निरूपितं सामान्यत्वं इति सा- 25 च्छब्दस्य भवेदितिभिप्रायः । भावार्थमनुमानेन दर्शयति--अत्र प्रयोग इति । नामदिति, अगदसच्छ्रुतिर्न सामान्यश्रुतिर्भेदा- नाभेदात्, तदाक्षेपे सति हि तस्मिन्निरूपितसामान्यत्वाचक्षतया तस्य सामान्यश्रुतित्वं स्यात्तत्रैवमिति भावः । तद्वतो नामतत्रत्वादि-स्य 25 व्याख्यानविकल्पांतरं दर्शयति-अथवेति । व्यावृत्तेति-तद्वत् इति, सच्छब्द- तद्वतो न वाचकः, अन्वयनत्वादिति तदर्थः । सच्छब्द इति, मुख्यया वृत्त्या सद्योपपत्तागमत्तत्रत्वात्स्वरूपेण बुद्ध्या गृह्यमाण, यथानां क्षणिकत्वेन तावद्गोहानामेव प्र- 30 द्धातासम्भवात्, सच्छब्दोऽगदगच्छ्रुतिवेन गृह्यमाणो वा सवृत्तिसद्वस्तुस्वरूपेण व्यग्रहितेऽर्थे वर्तते इतिभिप्रायः । तत्र वृत्तिश्च तदा भवेदपि तद्वान्-अन्यापोहत्वात् सन् स्यात् न च न सम्भवति, सन् अगद भवतीत्यन्वयो व्यावृत्तेऽस्यसम्भवात्, प्रसव्यप्रतिषेधार्थीभूतस्य तद्वत्त्वमाऽसत्त्वादिनायेनाह-स्वरूपव्यग्रहित इति । पशुदागमनप्रतिषेधाभ्युपगमे तु सन् 30 नामदिति स्यात्, तद्यु नाथ सम्भवति सताऽगदस्यव्यावृत्त्यादिनायेनाह-प्रतिषेधसमाधय इति । तत्रादमिन्वाह-

१ ति छ भेदानाम्पेपादिसत्त्व । २ ति छ ए-यदमिद्वर्षयति । ३ ति छ ए न सत्सद्विरित्यादि । X X-क्ष । ४ ति छ ए सनु एव ।

'नभियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे' १० (महा० ३-१-१०) इति परिभाषितत्वात्, अत्राहणैर्प्राक्षणप्रदधीयत इति ब्राह्मणसदृशे पुंस्य ष्य प्रत्ययो नाथे न गवीति यथा, न तु तथा निश्चितं सन् तत्तुल्यमस्ति, सतोऽन्यस्यासत्त्वात्, असत्त्वं स्वाभावात्समादयुक्तमेतत् सदित्यमन्न भवतीति । इत्थं सच्छब्दोऽसद्व्यावृत्तिं

न करोति भूतार्थेन, किं तर्हि ? उपचारादसदसद् प्रवीति-अन्यस्यापोह गौण्या वृत्त्या भूते स सच्छब्दोऽपोहेऽपि तानदृष्ट्वात्तद्वि-अपोहवति दूरत एव, अदृष्टत्वात्प्रधान, अप्रधानत्वात्स्वतंत्र, न हि यो यत्रोपचर्यते स तमर्थं भूतार्थनाहेति, साध्येन मुख्यानभिधानेन हेतोरुपचाराप्रधानास्यान्वया[रूपस्या]नुगमं दर्शयति, तथा चोक्तं मञ्जशाब्दस्यादि, तन्निदर्शनम्, मञ्जशब्दो मञ्जस्थान् मञ्जस्थरूपान्नातेव श्रूते, न पुरुषनापन्नानिति, तथाऽपोहार्थं शब्दोऽपोह एव व्यपस्थितोऽपोहवत्सु द्रव्येषु वर्तते इति दाष्टान्तिवम्, पूर्वनिर्देशोपचारादस्वात्म्यम्, इहा[न]भिधानवृत्तेरुपचारादस्वात्म्येण इति विशेषः । इत्थमस्माभि

१० रूपेणैतौ दोषविवक्ष्य ।

तदुक्तसत्त्वपक्षानुसारेणाप्येव दोष उच्यते-

एतदनभ्युपगमेऽप्ययमन्योऽर्थोऽन्यापोहत्पक्षदूपण, स्वरूपेऽन्यापोहे च मुख्यया

वृत्त्या तद्व्युपचारेण वर्तते शब्द, नाभिधानेनाह उपचारात्, सच्छब्दो हि अपोहवत्पक्षवर्त्यते न म तमर्थमभिधानेनाह, मञ्जशब्दवदिति, सोऽप्युपचारो न घटत इति ब्रूम, द्वयी ह्युपचारस्य गतिं सारूप्यात्, यथा राजामात्ययोर्यतरस्मिन् स एवायमिति, प्रत्ययसंज्ञान्तेः गुणोपकाराद्वा

नभिय युक्तमिति, नना इवेन च समनित्याहृतं पदं तद्विद्यते सति तलाहस बोधवर्थाति शब्दापरै परिभाषितत्वात् तथा चागच्छिन्नाऽन्यत्वात् एवमदमत्पदत्वप्रतीतिविषय स्यात् ततो नासत्त्वावृत्तिं सति भवतीति भावः । दृष्टान्तमाह-अत्राहणैरिति, ब्राह्मणप्रमाणेन शास्त्रमधीयत इत्यत्र ब्राह्मणभिक्षो ब्राह्मणगम्यो ह्यनियतिपुरविशेषे एवानाहणशब्दप्रतिपाद्यो भवति । चाह न च यदत्र दृष्टेयमसत्त्वमपि सत्त्वं सत्त्वमर्थं वाधयेत्, न च तपार्थं किञ्चिदस्तु सत्त्वमसत्त्वि,

१० वरनुमास्य सत्त्वेन सतोऽन्यथाभावात्, प्रतिषेधत्वस्वरूपस्य चासतां वस्तु चाभावात्परिपरमेव सत्त्वमत्र भवतीति वाच्यमिति भावः । तदत्र सच्छब्दं सत्त्वित्यद्वयस्वरूपान्द्वारेण गतोऽभिधायकान् न भवतीत्यभिधाय सम्प्रति वाचकवृत्तेरुपचारादन्यत्वात् श्रूते इति व्याख्यातरमाह-इत्थं सच्छब्द इति, तदत्र मुख्यवृत्त्याऽप्यहोहोति न श्रूते येन तद्विशेषणद्वारेण व्यवहितं ब्रूयादिति भावः । किं तर्हि करोतीत्यनाह-उपचारादिति । उपचारेण तमर्थवति-अन्यस्यापोहमिति, यथा चायापान्द्वयेन गौण्या वृत्त्या श्रूते स तदा भूतार्थनायापोह एव तच्छब्दस्यान्यत्वात् सुतरां तदिति भूतार्थेन सोऽप्य एव, तस्मादुपचारादेव दृष्ट

१५ इत्यप्रधान, तन्नास्वतंत्र इति भावः । व्याप्तिमाह-न हि यो यत्रेति, यत्र य उपचर्यते न हि स तमर्थं मुख्यया वृत्त्याऽभिधायते इति तस्याद्वापिन्यादिमप्यन्यापित्वात्पक्षेन मुख्यानभिधानप्रधानसाध्येनोपचाराप्रधानासत्त्वहेतोरनुगमिनाभावत्वात्पक्षेऽपि निन्द इत्येव भावः । तत्र निदर्शनं तदुक्तमेव दशयति-तथा चोक्तमिति । जातिमन्त्रलोकां भर्तृहरिकारिकामपोहपक्षे परिवर्त्य दर्शयति मञ्जशाब्द इत्यादीति, यथा कोशटीतादौ शोभननियत्वात्सम्बन्धसाधारणत्वेन मयेऽनुपपत्तेरुपचारात्मेदेन तदभिधायभूतपुरुषत्वो मयाद इति शिष्यायते तगोहोर्थां शब्दोऽपोह एव व्यपस्थितोऽपोहवत्सु द्रव्येषु वर्तते इति भावः ।

३० इत्यापान्द्वये विशेषमादशयति-पृथगैति सच्छब्दं मुख्यया वृत्त्या स्वहणेनोपचर्यते इत्यर्थः । तदेव तदतो नास्त्वंत्ववृत्तिं कारिकाया त्वया जातिमन्त्रे ये दोषा आदर्शितास्तेऽपोहपक्षेऽपि मया उद्वेक्षिता इत्याह-इत्थमस्माभिरिति । अन्येषु यं वाया जातिपक्षे त्वत्त्वपक्षेऽपि स्युर्वति न्यति-एतदनभ्युपगमेऽपीति, एतद्वाचिनोयानभ्युपगमे-

१ ति छ छा नसतोन्त्याभावात् । २ ति छ छा साध्येन । ३ ति छ छा हे मद्यस्य ।

उपधानानुरागादिव स्फटिके रक्तत्वादिवुद्धि, तत्र न तावत् सारूप्यात् प्रत्ययसक्रान्तेरुपचारो यमलादिवत् सारूप्यासम्भवे प्रत्ययसक्रान्त्यसम्भवात्, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, यदि सैत्र बुद्धिः सक्रान्ता स्यात् स्वामिनि भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुक्त्वति न तु भवति, किं तर्हि ? राजवदमात्य इति भिन्न एवाभेदोपचारो भवति, क्रमवृत्त्यभावाच्च, न हि क्रमेण सकृदुच्चरितशब्द क्षणिकत्वादसदपोहप्रतिष्ठात्तद्वति वर्त्तते राजभृत्यवुद्धिवत् ।

5

(एतदिति) एतदनभ्युपगमेऽप्ययमयोऽर्थोऽन्यापोहवत्पक्षदूषण, स्वरूपेऽन्यापोहे चेत्वादि, स्वरूपमयरूपनिवृत्त्यात्मकम्, अर्थोतरनिवृत्त्यात्मकञ्च स्वार्थं मुख्यया वृत्त्याऽभिधानस्तद्वत्युपचारेण वर्त्तते, नाभिधानेनाह शब्द इति सा योऽयम्, उपचारादिति हेतु, सच्छब्दो हीत्यादिरूपनय, मन्त्रशब्दवदिति दृष्टात्, तद्वति न वर्त्तते मुख्यया वृत्तेति साध्य, एवमुपचारमभ्युपेत्य दूषणमुक्तम्, सोऽप्युपचारे न घटत इति श्रूम, -द्वयी हि उपचारस्य गति -सारूप्यात्, यथा वैमल्योरन्यतरस्मिन् स एवायमिति, 10 प्रत्ययसक्रान्ते -राज्ञो भृत्येऽमात्यादौ राजेति वा प्रत्यय, गुणोपरागाद्वा-उपधानानुरागादिव स्फटिके रक्तत्वादिवुद्धिः, तत्र न तावत् प्रत्ययसक्रान्तिवत् सारूप्यादुपचार सम्भवति, सारूप्यासम्भवे प्रत्ययसक्रान्त्यसम्भवात्, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, यदि सैत्र बुद्धिः सक्रान्ता स्यात्-अभिन्ना स्वामिनि, भृत्ये च स्वाम्यनुज्ञातमुक्त्वति [तर्जुपचार] स्यात्, न तु भवति, किं तर्हि ? राजवदमात्य इति भिन्नैवाभेदोपचारा भवति, तस्मान्न प्रत्ययसक्रान्ति, न च सारूप्यमपोहापोहवतोक्तो नोपचारो निमित्ताभावात्, किञ्च-क्रमवृत्त्यभावाच्च, 15

ऽपीयर्थं । सच्छब्दोऽसदतच्छ्रुतिसरूप तदर्थं चान्यापोहो मुख्यया वृत्त्येव नभ्युपगमे उपचारवृत्तिरभ्युपेया, तत्र दोषं वक्तुं तमत्तं प्रदर्शयति-स्वरूपमिति, स्वरूपमित्यस्य शब्दस्वरूपमित्युक्ते शब्दान्तरापोह इत्यर्थं, अन्यापोह-वाच्यो तरनिवृत्त्यात्मकः, तं मुख्यया वृत्त्याऽभिधेते शब्द तन्तत्रोपचारण न त्वभिधानवृत्त्या तथा चान्यापोहे प्रधानतया वर्त्तमान शब्दस्तद्वत्युपचारेण वर्त्तते न त्वभिधायक, उपचारात्, यच्च यत्र वर्त्तमानमयत्रोपचर्यते न तत्र तस्याभिधायकम्, मन्त्रशब्दवदिति भावः । तदेवं जानिष्ये त्वया प्रोक्ते दोषस्तथापीत्याह एवमिति । उपचारोऽप्यत्र न सजापतीत्याह-द्वयी हीति, प्रत्ययसक्रान्ते, 20 गुणोपपन्नराज्ञो द्वयी उपचारस्य गतिरित्यर्थः । प्रत्ययसक्रान्तियं सारूप्ये गति स्यात् तत्रापोहवत्तद्वतोऽसीत्याह-सारूप्यादिति । यथा यमत्रयो महज्जातवारन्यतरस्मिन् सारूप्ये न एवायमिति प्रत्ययस्य स्रान्तिरनुवृत्तिर्भवति । दृष्टान्तान्तरमाह-राज्ञो भृत्य इति । द्वितीयायुपचारगतिमाह-गुणोपपन्नाद्वेति, जपाकुमुभादिगुणस्य रक्तत्वस्य स्फटिकेऽनुरञ्जनात् स्फटिको रक्त इति बुद्धिवदित्यर्थः । उभयगतिरप्यत्र न सम्भवतीत्याह-तत्र न तावदिति, सारूप्यप्रयुक्तप्रत्ययस्रान्तिरप्यत्र न सम्भवति, स्वामिभृत्ययोर्भिन्नत्वात्, न हि घटाद्रिजे पटादौ सोऽयं घट इति प्रत्ययस्य सक्रान्तिः सम्भवति सारूप्याभावात् यदि स्वामिनि वा 25 राजेति बुद्धिः सैत्र यदि अभिन्ना स्वाम्यनुज्ञातमुक्त्वतिगुणुपे गुरुवर्द्धनित्वम्यमित्युक्त्वा प्रेषितवतीत्यर्थेऽपि स्यात् तद्वत्युपचार स्यात्, न चर्वं दृश्यते किन्तु गुरुतां प्रियतां वा सम्पश्यन् भिक्षे भृत्यादावभेदोपचारां प्रतीतिर्भवति तस्मान्न प्रत्ययसक्रान्तिरिति भावः । अपोहापोहवतोऽप्युपचारोऽपि न सम्भवति सारूप्यादिनिमित्ताभावादित्याह-न च सारूप्यमिति । ननु सच्छब्दोऽसदपोहे वर्त्तित्वात् एव शब्दो द्रव्ये तद्वति वर्त्तते इति न युक्तं वक्तुम्, तथा क्रमेण वृत्त्यभावात्, दर्शनमेव हि भिक्षा एव शब्दा अपोहमात्रवचनास्तद्वद्वचनावेति स्तु शब्दानां विरम्य व्यापाराभावात् क्षणिकत्वादित्याह येनाह-क्रमवृत्त्यभावाच्चेत्येति, तथा च 30 न सच्छब्दोऽपोहे वर्त्तित्वात् तन्त माहेति भावः । ननु भृत्ये प्रत्ययसक्रान्त्यभावेऽपि स्वामिगताधिपत्यस्य गुणस्य जितवाशिनि

१ सि क्ष छा डे सामा-शोऽय । २ सि क्ष परमलयोर-य । ३ सि क्ष छा ड गुणोपकाराद्वा । ४ सि क्ष, छा स्वाम्यनुज्ञातमुक्त्वावली यस्मात् । ५ सि क्ष डे द्वा भिक्षेता ।

न हि क्रमेण सङ्घट्टञ्चरित शब्द क्षणित्वात्सद्वोहवर्तिरत्राचद्वति यस्मै, तानभ्यत्वबुद्धिवत्, तस्मा-
दपि नास्ति प्रत्ययसन्नाति सारूप्यासम्भवाद्बुपचारस्य ।

स्यात्त गुणोपरागादिति तत्-

नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत्, विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्, अय-

१ धार्धज्ञानापत्ते, युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवतः शुक्लादे तदा
गुणोपकारे विरध्यते, न हि शक्यं तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्यातुम्, अनेकात्मकस्याविशिष्ट-
त्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितुं शक्यम्, कृत्स्नस्य घटादिरूपप्रतीते, अथ पुन सर्वघटत्वा
दिभिरुपकारो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते तत सर्वेषां प्रत्येक ग्रहीतृणां घटादिरूपग्रहणाभावात्
सर्वगुणमङ्कुरणमैकदर्शनं युगपत् सर्वरूपापत्ते स्यात् स्फटिकवदेव, स्वशब्दार्धप्रवृत्ति ।

10 (नार्पाति) नापि गुणोपरागात् स्फटिकवत् विशेषण[ण]प्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्ययप्रसङ्गात्-
यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्यय उपधानप्रकर्षमगृहीत्वा भवति तथा विशेषणप्रकर्षमगृहीत्वा विशेष्ये प्रत्यय
स्यात्, न तु भवति, विद्व-अथथायज्ञानापत्ते, यथा स्फटिके रक्तत्वादिप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तथा विशेषण
सरूपप्रत्ययो विशेष्ये स्यात्, विद्व-युगपदसम्भवाच्च, यथा च बहवो ग्रहीतारो भवन्ति गुणवत शुक्लादेः,
तथा-घट पार्थिवो द्रव्यं सत् शुद्धो मधुर सुरभिरित्येवमादिविशेषे तदा गुणोपरागे विरध्यते, न हि शक्यं

15 तदा द्रव्येणैकगुणरूपेण स्यातुम्-अनेकात्मकस्याविशिष्टत्वेऽप्येकदेशेन गुणरूपमनुभवितुं शक्यम्, कृत्स्नस्य
घटादिरूपप्रतीते, अथ पुन सर्वघटत्वादिभिरुपरागो युगपत् कृत्स्नस्य क्रियते तत सर्वेषां प्रत्येक ग्रहीतृणां
घटादिरूपग्रहणाभावात् सर्वगुणसङ्कुरेण मेचकदर्शनं युगपत् सर्वरूपापत्ते स्यात् स्फटिकवदेव, न तु
भवति, तस्मान्मुच्यस्ताद्रूप्यात् प्रत्ययसन्नान्तरुपचारो यमलादिवत्, नापि गुणोपकारात् स्फटिकवदिति,

भूये सत्त्वात् यथा तत्र खामिशब्द प्रवर्तते तथाऽत्रापि स्यादित्याशयानामाह-नापि गुणोपरागादिति । गुणोपकारादिति पाठे
20 तु विशेष्ये स्वातन्त्र्यप्रत्ययकारित्वाद्गुण उपरारो भवति गुणस्य चापकारो विशेष्ये, एतद्विद्मि हि स्फटिके स्वातन्त्र्य प्रत्यय कारयति
नेहिति स्फटिके इति ध्येयम् । यदि गुणोपरागाद्विशेष्ये प्रत्यय उच्यते तर्हि स्फटिके यथा रक्ततामात्रप्रत्ययो भवति न तु रक्तत्वादि-
गत्तं अत्रानुसम्भवादिप्रकारेण प्रकर्षमुपादाय रक्तप्रत्यय, तथाऽऽत्पोहगतप्रत्ययतिरेकेण तद्वति प्रत्यय स्यात् न चैवम्, अस-
त्प्रतिषेधिकत्वेऽपि तद्विषयस्य प्रत्ययादित्याशयं व्याकरानि-स्फटिकवदिति, गुणोपरागात्प्रत्ययप्रत्यय स्फटिके भ्रमात्मकोऽन्यत्र
परमानस्य परमस्य तद्विहिते धर्मिणि नियतीकरणत्वात् तथाऽसद्वचोदस्य तद्वति गुणोपरागात् प्रत्ययाभ्युपगमे भ्रातोऽप्य प्रत्यय स्यादिति
25 दयापान्तसारो-अथथायज्ञानेति । विशेषणसरूपपति, विशेषणानुगारी प्रत्यय, यथा घटत्वात्सारी घट घट इति प्रत्यया
रूपवानुसारी रक्त इति प्रत्ययोऽस्यात्स्वरूपसारी विशेष्ये सदिति प्रत्यय, एते प्रत्यया यदि गुणोपरागात्तदा मिथ्याप्रत्ययत्वा स्फुरिति
भाव । यदस्तु यत् रूपेण वृत्ते ताथैव प्रत्यये भवति घटादिवस्तु चानेकात्मकम्, यत् एवद्वानवै-प्रतिपत्तिं घटत्वेन पार्थिवत्वेन
द्रव्यत्वेन सत्त्वेन च गुणत्वेन मधुरत्वेन सुरभित्वादिभिरन एव घटादिरुपेते, एतच्च गुणोपरागे विरध्यत, न हानेकात्मक वस्तु गुणे
नैकगुणमित्यन्तमपि घटवत् अनेकगुणविशिष्टस्य घटस्य घटत्वतया प्रतीतिरित्याशयेनाह-युगपदसम्भवाच्चेति, घटादेशुगुणोप-
30 चक्रप्रत्यय उपराम्भवात्परिधे । तदेवाह-अथ पुन सर्वरिति, न हि सर्वघटत्वादिगुणोपरागात् युगपत्कृतं साम्ये, यदि शक्यते
तर्हि बहुतां प्रतिगुणमवैकगुणोपरागण यो घटप्रत्ययो जायते स न स्यात्, किन्तु सर्वगुणोपरागेण चित्रप्रत्ययेव गृह्यतेऽपि ।

स्वशब्दाद्यर्थप्रवृत्तौत्यादि, अथवाऽयमन्योऽर्थोऽस्य विरूपस्यैव मञ्जशब्द इति श्लोकस्य, अन्यथादे पाठान्तर
'तथा भाष्यशब्दो द्रव्येषु वर्तते' इति तस्य व्याख्या—प्रिणोप एव वस्तु परमार्यतोऽस्ति, न द्रव्यार्थं सामान्य
जाति घटादिके शुभ्रमत् किञ्चिदस्ति, तस्य सामान्यस्यासत्त्वात् विशेष एव स्वतः कल्पितसामान्योप-
सर्जनो यथा प्राक् प्रजात, किमिदं ? मञ्जशब्दवत्, सैव व्याख्या गतार्था, भाष्यशब्दस्य गुणपर्याय-
वाचित्वात् ।

5

इतश्च त्वन्मतिरित् तद्वतो न वाचको भेदात्, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्त सत्त्ववन्त
इत्यर्था घटादय, असदसन्तोऽर्था घटादयो भेदानाञ्चान्त्ये सम्बन्धादाक्यत्वात् व्यभिचारा-
च्चावाचक इत्युक्त प्राक् त्वयैव ।

इतश्च त्वन्मतिरित्यादि, हेतुन्तरमपि भेदादिति, जातिमत्त्वदूषणत्वं असदमत्त्वदूषण
त्वयैव श्रुत 'तद्वतो न वाचक' इति, भिन्ना हि व्यावृत्तिमन्त सत्त्व[व]त् इत्यर्था घटान्य इति हेतु
व्याख्या, त्वन्मतवदेव, केऽत्र व्यावृत्तिमत ? नति चेदुच्यते, असदसत्तोऽथा घटादय, भेदानाञ्चान्त्ये
सम्बन्ध[?]शक्यत्वात् व्यभिचाराच्चावाचक इत्युक्त प्राक्, केन ? त्वयैव ।

अप्राह—

ननु चाय घटादिषु सत्त्ववन्मात्रपक्ष इत्यसदसन्मात्रपक्षे भेदानभिधानेन दोष परिहृत
इत्यत्र ब्रूम यस्याभिधान शब्द इत्यते सोऽर्थोऽसदसन्मात्राख्यो भेदवत्सत्त्व वा स्यात्, भेद-
निरपेक्षा सत्त्वं वा, सत्तासम्बन्धो वा सत्त्ववन्मात्र वा, तत्र सन्मात्रविधिप्रादिमतवदपोहनादि-
मतेऽपि विकल्पचतुष्टये स्थिते समान एवात्रापि विचारो ग्रन्थश्च ।

15

ननु चाय घटादिप्रिति, सत्त्वं मात्रपक्षे पूर्वमेव हि द्रव्यादिभेदानभिधानेनान्त्यव्यभिच-
रदोषो परिहृतौ तथेहाप्यसदसन्मात्रपक्षे भेदानभिधानेन तदोषपरिहार इति तदर्थयति, अत्र ब्रूम यस्याभि
धानमित्यादि यस्याधस्य शब्दो वाचक इत्यते सोऽर्थोऽसत्त्वं मात्राख्यो भेदवत्सत्त्व वा स्यात्-भेदवत्ति सत्त्व[व] 20

20

भवेत् नु तथा भवतीति भाव । अमलोपाधिसत्वशब्दार्थतापक्षेगाह-स्वशब्दार्थेति, अत्र मूलं सूत्रम्, अतो न व्याख्यायते,
भय त्वया जातिमत्त्वशब्दस्तद्वतो न वाचक शब्द भेदादित्यादिना इषित्तन्तया त्वत्त्वोऽपि तथैव दूष्यत इत्याह-इतश्च त्वन्म-
तिरिति । जातिमता घटपटाद्यर्थोर्मा भेदवदपोहनामपि घटपटादीनां भेदान् तद्वतो न वाचक इति त्वत्त्वमदूषण त्वयैव
कृतमिति व्याचष्टे-हेत्वन्तरमपि भेदादिति, अन्तर्गतत्वमणव्यतिरिक्तो भेदादिति हेतुरित्यथ । हेतु व्याचष्टे-भिन्ना हीति ।
न शब्दो व्यावृत्तिमनो वाचक तद्वतो घटादीनामान्त्यान्, न हेतुस्य शब्दस्यानेकभेदप्रपचेन सम्बन्ध आख्यातुं शक्य, न
धानादस्याते शब्दाधसम्बन्धे शब्दाद्यर्थप्रतीतिरुक्ता । यदि चानाख्यातसम्बन्धात्पि शब्दोऽर्थं बोधयेत् तर्हि गोशब्दो गामित्वात्तमपि
बोधयेदिति व्यभिचार इत्याह-भेदानाञ्चेति । यथा जातिमत्त्वेन प्रसक्तोपवाराण्य तद्वतोऽभिधान परिष्कृतम्, तथाऽसद-
सन्मात्रपक्षेऽपि भेदानभिधानेन दोष परिहृत इत्याह-इतश्च-ननु चायमिति । तदेव व्याचष्टे-सत्त्वं मात्रपक्ष
इति । यस्यार्थस्येति । यदर्थवाचक तत् सोऽर्थोऽसदसन्मात्रपक्षे धर्म्यात्मक जातिरित्यर्थ । तत्र सन्मात्रपक्षे भेदजाति 30

30

१ सि छ क्ष व्यावृत्तिमतः सत्त्व । २ क्ष छ ननु चायं च । ३ सि क्ष छ सत्त्वमात्रं । ४ नि क्ष
छ असदसत्त्वमात्रं । ५ सि क्ष छ धानेत्यादि । ६ सि क्ष ण भेदवती ।

भेदात्तज्जातिरित्यथ, किं तर्हि मात्रमुच्यते? सत्तामात्र वा? भेन्निरपेक्षा सत्तत्र वा? सत्तासम्बन्धो वा? सत्त्र[त्र]मात्र वा? सदनुवृत्त्यभिधानपश्चरन्ते पदयोरो विकल्प्य असंज्ञावृत्तिमत्यपि पक्षे सम्भवे-
[युः] गत्यन्तरभावात्, स्यात्तन्मसदसदित्यभावाप्यपि सम्भवीति, तत्र, अभावात् प्रतिपिद्धत्वात्, अत्रातरथापोह इत्यर्थे क्लृप्ती धृतिरभिपद्यत इति तत्रैव स्वाध्यायनेनोक्तत्वात्, अस्माभि स्वाध्याय एव
5 निर्धार्यते इत्यादिना चापदनस्य प्रत्यक्ष इति प्रथमेन विचार्य[१]भा[२]स्य प्रतिपिद्धत्वात् परिशेषादेव तत्रैव त एव विस्तरा भवतो भवेयुरसम्भवात्प्रमिति शब्दार्थस्य, तत्र सम्भवात्विधियादिमतत्वात्पोषादिमतेऽपि चतुष्टये स्थिते समान एवात्रापि विचारो भव्यश्चेति ।

तत्रैवाह—

‘नापोहशब्दो भेदानामानन्त्याद्वयभिचारत । वाचको नियमार्थोक्तेर्जातिमद्वदपोहान् ॥

10 न जातिशब्दो भेदानामानन्त्याद्वयभिचारत । वाचको नियमार्थोक्ते सत्ताद्यर्थोऽप्यतो न स ॥’ इति, एव सम्भवात्सत्ताद्यापादनप्रतिहापीति तुल्यदोषत्वविपक्षया भवन्तमन्याश्च प्रति न जातिशब्द इत्यादिरारभ्यते, जातिशब्दस्तावत् सदादि, सच्छब्दो हि जातिसम्बन्धिनो जातिमुपादाय द्रव्यादीनभेदोपचारादाह, तस्माद्व्यपदिश्यते जातिशब्द इति, यथा सिहो माणक इति, कस्मान्न वाचक ? आनन्त्याच्चेदानाम्, आनन्त्ये भेदानामशक्य शब्देन
15 सम्बन्ध कर्तुम्, आनन्त्याद्वा द्रव्यादीनाम्, ते हि घटपटरथादिभेदानानन्ता, सम्बन्धान्तर-विशिष्टाभिधायी शब्द सम्बन्धान्तरविशिष्टशब्दव्याच्यमसमर्थो वक्तुम्, गवाश्वदिवत्, न च कृतसम्बन्धः शब्दः ततो हि सम्बन्धाशक्यता, सम्बन्धाव्युत्पत्तेरभिधान स्वरूप-मात्रप्रतीते यत्र शब्दस्यार्थेन न सम्बन्धो व्युत्पत्तौ यथा म्लेच्छशब्दानाम् तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादि सह टीकया भाष्यग्रन्थो द्रष्टव्यो यावत्

20 अगुणत्वादिव्यभिचारादिति, एतावच्च स्वाधारो वा तवास्ति सम्भव इति ।

नापोहशब्दो भेदानामित्यादि श्लोकरूपम्, अन्यथादे तूपसहारे विशेष सत्ताद्यर्थोऽप्यतो न स इति, मात्रशब्दलभ्यार्थे तावदेतच्छ्लोकरूपं व्याख्यातुनाम सम्बन्धयति—एव सम्भवात्सत्ताद्यापादनप्रति-

तत्सम्भवात्तद्व्यवृत्तिरित्यथा भवन्ति तत्राऽसदसमात्रपक्षेऽपि क्रमेण तत्स्थानापवाधत्वारो विकल्प्य इमे इति दर्शयति-
सत्तामात्र वेत्यादिना, भेदान्तागमितसत्त्वमात्रं येषां, विकल्प्यदुष्टयाधिपविकल्प्यासम्भवाद्भेदानुवृत्तसदभिधानपश्चरन्त एव
25 मतेऽप्यन्तान्त एव विकल्प्य सम्भवन्तीति भाव । अपरं विकल्पमात्रात्वे—स्यान्मतमिति, अत्रभावविकल्पस्य तत्रा तुच्छत्वेन धर्मद्वारापोह स्वार्थे बुद्धीति वाक्यफलकसा र्थप्रयोजनभिधानावगारे प्रतिपिद्धत्वादिनि भाव । अस्मानिरपि प्रतिपिद्धत्वात्—अस्माभिरिति । एवञ्च विकल्पानां तावतामेव सम्भवात् सान्नायक्यपदनसदसमात्रपक्षेऽपि समान एव विचारो विरास्येति भाव । एतद्वत् स्पष्टयति—नापोहशब्द इति । तदीयश्लोकरूपं विभिदिशिण दशयति—श्लोकरूपमिति । अतदगमान् शब्दलभ्यार्थे श्लोकरूपमेतद्वाक्यानुकाम सान्नायक्यार्थमेतत्तात्पर्यसम्भवात्तद्वत्पक्षेण ये दोषा आपादितास्तेऽसदसमात्रपक्षेऽपि
30 गमाना इत्याह—मात्रशब्दलभ्यार्थे इति । अतदसद्विनिष्ठमात्र भेद सत्तासम्बन्ध सत्ता चति अयापोहवाचभि-

१ सि क्ष छा घाति । २ सि क्ष छा वदसदसन्मात्र । ३ सि क्ष छा वे असद्वत्स्वविध्यावृत्तिमत्यपि ।

४ सि क्ष तत्र एव । ५ सि क्ष छा वे तत्रासदसमात्र । ६ सि क्ष छा ड लभ्यस्यार्थे तावत् ।

यथा स्लेच्छशानाम्, तत्र शब्दमात्रमेव प्रतीयते नार्थ इत्यादि सह टीकया भाष्यग्रयो द्रष्टव्यो यावद्-
गुणत्वादिव्यभिचारवित्यनधिराचार्येण यावत् कारितं स्वव्याख्यान सामान्यपरीक्षाकारलिखित एवा-
नामीति न लिख्यते तदुपसंहार-एतावचेत्यादि यावत् स्वाधारे वा न वाऽस्ति मम्मत्र इति यथा विचा-
रितमिति मात्रशब्दापादितसत्ताग्र्योऽप्यनो न स इत्युपसंहार, अलमतिप्रसङ्गेनेति-भेदादित्येतत्प्रसङ्गा
5 गतसाक्षाद्विधिनादितमद्वयणमित् प्रमङ्गमुक्तम्, मात्रमहणस्यैतद्विषयसम्भ्रानतिवर्तित्वात् ।

अधुना भवन्त प्रति मात्रमहणात् तत्सम्भ्रानो विरुत्पास्त एवेति तान् दूषयिष्याम, तद्यथा-
अथवा भेदात्, यस्माद्वावृत्तिमानसदसत्ताग्रान्, अतो न तस्य भेदा घटादय इति
स एव दोष, तेन सहाभूतसामान्यत्वात्, यो येन सहाभूतसामान्यस्तस्य तेन सामानाधि-
करण्य न भवति, यथा सत्त्वमदर्थसच्छब्दस्य घटादिभेदाथत्वाभावात् तेन सहासामानाधि-
करण्य साक्षाद्विधियादमित इव तवापि सच्छब्दोऽसदसत्त्वमदर्थो न भवतीति ।
10 अथवा भेदादिति यस्माद्वावृत्तिमानित्यादि भेदादित्य हेतु व्यावृत्तिमत्पक्षे दोषमापादयितुं

इत्य व्याख्यायते यस्माद्वावृत्तिमान्-असदमत्ता[वा]निति पूर्वोभ्य पक्षेभ्यो विदोष दर्शयति, शेष तुल्य
यावत् न एव-अतद्वेत्वे सामानाधिकरण्याभावा एव दोष प्रतिज्ञातत्वा प्रत्यापाद्यते, वग्मात् ?
[तेन सहाभूतसामान्यत्वात्, अनायेपात्] तेन सहाभूतसामान्यत्वात् सिद्धम्, यो येन सहाभूतसामान्य
15 तस्य तेन सामानाधिकरण्य न भवति, यथा सत्त्व[व]दर्शेत्यादि निदर्शनदण्डक, सत्त्व[व]ानर्थ अस्य
सच्छब्दस्य सोऽय सच्छब्द सत्त्व[व]दथ, तस्य घटादिभेदाथत्वं नास्ति त्वमतेन, तदभावात्तेन सहा-
सामानाधिकरण्य साक्षाद्विधियादमित इव तवापि सच्छब्दोऽसदमत्ता[व]ानर्थो-घटादिभेदाथो न भवति,
अतन्मद्वदेव सामानाधिकरण्याभाव इति ।

शब्दमात्र हि तत्र प्रतीयते नाथ, निमित्ताभावात्, छत्रिदण्डिणत्, यथा छत्रनिमि
20 त्तदुत्तरी, दण्डनिमित्तो दण्डी, भिन्ननिमित्तत्वात् परस्परासामानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिम-
त्सच्छब्दपक्षेऽपि सन् घट इति भिन्नव्यावृत्तिविशिष्टसद्वदत्वसामान्ययोर्भेदादित्यत ऊर्ध्वं
तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षदूषणेन सप्तम् ।

शब्दमात्र हीत्यादि त्वमतेपोक्तिस्तुल्या तत्रापि यावन्निमित्ताभावाच्छत्रिदण्डिणदिति, यथा

मात्रमहणसम्भ्रानिविरुत्त्वमुपदण्डयुपक्रमते-अथ वेति । व्यावृत्तिमत्पक्षदूषणात्तुल्य हेतु व्यावृत्ते-यस्मादिति, गच्छब्द
25 सत्त्ववर्ता इत्यादीनां फलानामि भेदानामि व्यावृत्तिमतां तथा भेदाद्वदतो न वाचयेऽगदसन्मात्रशब्द, असदमत्तासद्वेनासत्
भवतीत्यगदपीत्येनान्-अथानिधेव वस्तु अगत्यावृत्तिगामान्यं तस्य भेदा फलादयो न भवन्ति, तथा साक्षादुक्ते, अतोऽनद्वेदत्वात्
सामानाधिकरण्याभाव तेन सहाभूतसामान्यत्वादिति भाव । तमेव हेतु स्पष्टयति-तेन सहाभूतेति । भेदानामभूतसामान्यत्वं
सेनानाज्ञेयान् सिद्धम् अनाज्ञेयान्यनप्रत्यात् यथा गत्त्वमनाप्रपक्षे सच्छब्देन तद्वेदा घटादयो न गम्यतेऽतस्तत्तद्वेदादिभेदाणां
क्षेयान् सामानाधिकरण्याभाव इति दर्शयति-यो येन सहेति, स्पष्टमन्यत् । उग्रव्यमित्यादिशब्द एव कथञ्च सामानाधिकरण्य
30 द्यते, नार्थविशेषाणां सामानाधिकरण्यं सम्भवति निमित्ताभावादिवाह-शब्दमात्र हीति । व्यावृत्ते-त्वमतेपोक्तिरिति,
निमित्तादमतेपोक्तिरित्यर्थ । सन् घट इत्यतौ केवलमगदसत्मात्र एवच्छब्दन प्रतीयते, न त्वयो घटादि कथित, अर्थस्य

छत्रनिमित्तच्छत्री, दण्डनिमित्तो ण्डी मित्रनिमित्तत्वात् परस्पर[ ]समानाधिकरणौ तथा व्यावृत्तिमत्स-
 च्छल्लपक्षेऽपीति भेदाद्वावृत्तिसामान्यानामित्यादिविधिपक्षदूपणरदिहापि व्यावृत्तिसामान्यरङ्गेऽन्य-
 द्येवामद्वावृत्तिसामान्यात् [अ]घटनिवृत्तिसामान्यमत सन् घट इति मित्रयावृत्तिनिशिष्टमद्वदत्वमामा-
 न्ययोर्भेदादित्यत्र ऊर्जुं तुल्यगमनीयमेव विधिपक्षदूपणेन सर्वमिति ।

तद्वाख्या-एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिभिन्ने वस्तुषु कश्चिद्धट ५
 इति श्रुते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत्सन्निति, तत्र सोऽर्थं घटरूपेण कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ?
 एकदेशेन वा ? न तानत् कृत्स्न तस्मिन्नेव काले वक्तुं शक्यं, तस्य पृथिवीत्वेनाभिधाना-
 सम्भवप्रसङ्गात्, न ह्यघटव्यावृत्तिरूपमामान्य गृहीत्वाऽतद्रूपामिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः,
 स चैतरवस्तुत्वादापि कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्ति-
 सामान्यरूपप्रतीतेः, अथास्यैकदेशे घट इत्यघटनिवृत्त्या गृह्यात्येक, अपरोऽपार्थिननिवृत्त्या देश 10
 पार्थिव इति मत तदयुक्तम्, अप्रतीतेरतदसत्त्वनत्सामान्यविषयत्वाच्च, यथाऽऽचार्या मातुल इति ।

(तद्वाचारयेति) तद्व्याचारयेत्य लिख्यते-एकस्मिन्नर्थे घटादौ घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वमत्त्वादि
 भिन्ने वस्तुषु कश्चित् घट इति श्रुते कश्चित् पृथिवीत्यादि यावत् सन्निति, तत्र घटाभिधाने सोऽर्थं घटरूपेण
 कृत्स्नो वाऽभिधीयेत ? एतद्देशेन वा ? न तानत् कृत्स्नतस्मिन्नेव काले वक्तुं [शक्यं], तस्य पार्थिवत्वे
 नाभिधानासम्भवप्रसङ्गात्, न हि [अ]घटव्यावृत्तिरूपमामान्य गृहीत्वाऽतद्रूपामिधायिशब्दप्रयोगो युक्तः, 15
 स चैतरवस्तुत्वादापि [अपि] कृत्स्नो घटरूपेण स्थित इत्यसम्भवो रूपान्तरस्य, कृत्स्नस्यैकव्यावृत्तिसामान्यरूप-
 प्रतीतेः तद्वत्सत्त्वमत्त्वेण युगपद्व्यवभिप्रायभेदे न युक्तो भाव सन् घट इति प्रयोगः, अत्र साधन-अत्र

मासमानतायां छत्रात्पादौ छत्राणैरेव न किञ्चिन्नमित्तमस्ति, छत्रीत्पादौ च छत्राणैर्निमित्तस्य सद्भावेऽपि छत्रतोऽन्यत्वात्पण्डित-
 श्चान्यत्वात्तानि परस्परं सामानाधिकरण्यामेकार्थीभारानि गृह्णन्ति-निमित्तमावावृत्तिरिति । द्वापान्तिकेऽप्याह-व्यावृत्तिमदिति,
 सच्छब्दाद्योऽन्यदसत्त्वात् घटशब्दाद्योऽप्यव्यावृत्तिमात्रं तयोऽन्यत्वात्, व्यावृत्तिमतामगदभावात्पठव्यावृत्तिमतां भेदात्नतत्त्वाच्च 20
 युगपद्भूतिमराजयतया मस्य भावशक्यत्वाद्यभिचारान्न न वाचकत्वमिति पूर्वोक्तितरोपा अत्रापिति भावः । तमेवाह अत ऊर्ध्वमिति ।
 व्यावृत्तिमतामन्यमेव तावदर्थयति-तद्व्याचारयेति । एकस्य हि षष्ठस्य बहुषु बहुधा प्रतीतार भवन्ति कश्चिद्धटवत्, कश्चित्
 पृथिवीत्वेनापरो द्रव्यत्वेनान्य सत्त्वं च, अनेकाल्पशब्दादितरेतन्न तत्र यैरेन घट इत्यभिधीयते तदा स किं घटत्वेन रूपेण
 कृत्स्न एव षष्ठोऽभिहित किं वैकदेशेनेवेवं व्याकराति-यत्कस्मिन्नर्थे इति । यदि तेन रूपेण कृत्स्न एव षष्ठोऽभिधीयते इत्युच्यते
 तत्राह-न तावत् कृत्स्न इति, यदैव स घटत्वरूपेण कृत्स्नोऽभिधीयते तदैव तस्य पृथिवीत्वाद्यभिधानं न सन्निति श्रुति, न हि 25
 पृथिवीत्वेनायं कृत्स्न, फलत्वेनैव रूपेण तस्य कालकथनं प्रहणायैव रूपेण च यत् कृत्स्न तत्र तद्वाच्यं छत्रमप्यत्रप्रयोगो न
 युज्यत एवेति भावः । ननु तस्य वक्तुंशक्याऽभिधानात्सम्भवमपि वक्तव्यं तत्र स तथाभिधीयते तत्राह-स चैतरेति, न होमस्य
 षष्ठोऽपरस्य न घट स्तेजस्य फलत्वेन ह्यनपदस्य घटशब्दाद्वाप्येपरस्यापि तथैव बोधात्, पृथिवीत्वेन ह्यप्यतरेणाभिधानस्यासम्भव
 एवेति भावः । अत्रार्थं हेतुमाह-कृत्स्नस्येति, एकधर्मावच्छिन्नत्वेन कृत्स्नस्य फलत्वे प्रतीतवत्त्वात्तराभिप्रायणापि न रूपान्तरात्
 किञ्चतद्दोषकशब्दप्रयोगात्तत्र भावो घट इत्येवमिति भावः । एतदशासनमात्रद्वारेण दशयति-अत्र साधनमिति । 30
 एकधर्मावच्छिन्नत्वेन कारक्येन प्रतीयमाने घटोऽन्यतरधर्मावच्छिन्नबोधकशब्दस्य प्रयोगोऽनुपपन्न इति प्रतिज्ञार्थं, कृत्स्नतयाऽभिधीय

१ मि क्ष छा ० भिद्वे १ । २ मि क्ष छा ० खेऽस्य वृत्ते ० ।

वृत्तितातिमतीत्यादिशः विशेषितप्रथमर्थात्स्तुल्य यान्तीलतम इति चेति, अस्य व्याख्या-यर्थ्यसद-
सत् पटादिषु न वृत्ते, तथाप्येकत्रामद्यावृत्त्याधारे वर्तते साक्षात्ततो बहुधा शङ्कास्ति, तस्याश्च सत्या
घटादिभेदादिभि शब्दैरेषु सा सत्ता वर्तते वैस्तद्वाचिभि मामानाधिग्रण्य भविष्यतीति प्रतिज्ञा,
तत्सामान्यगुणत्वादिति हेतु -सा सामान्यगुणो येषा ते बहुयोऽर्था [तत्] सामान्यगुणा तद्भावात्
तत्सामान्यगुणत्वात् तद्वाचिशब्दस्यापि तद्व्यवच्छेदविषयत्वात्-तथा सत्तया व्यवच्छेद्या सर्वे विषयाः
अथा, ते विषया-अर्था [यस्य] शब्दस्य स तद्व्यवच्छेदविषय तद्भावात् तद्व्यवच्छेदविषयत्वात्, यत्र
यत्रेत्याद्युपनय कार्य दृष्टा तस्तद्यथा-अनै यद्रव्यवर्तिनी[लि]त्यादि, अनिलेतरो हि नीलगुणोऽनैन्यद्रव्य-
वर्ती-द्रव्ये नीलगुण एव वर्तते नीलतरादिप्रवर्तमानेऽपि तस्मिन् नीलगुणसामान्येऽनीलनिवृत्तिसामान्यस्य
नीलतरादिद्रव्यवृत्तित्वात् तै मह सामानाधिग्रण्य भवति यथा नीलतर पटो नीलतम इति चेति ।

सोदाहरणोपसंहारे वयमत्र ब्रूम -

10

तच्च न, सामान्यविशेषभावस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृत्ति-
लक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्, नीलशब्दोऽपि हि न द्रव्य नीलत्वेनाह यत्तत्तर-
तमादिप्रकर्षभेदस्य सामान्य स्यात्, किं तर्हि ? अनीलवदभावम्, तत्रच न नीलनीलतरनील-
तमाना कस्यचिदपि सम्भव, अनिलाभावात्तत्रेति चेत्, एव विधिद्वयार्थता तर्हि
सैत्र, एव हि सतोऽपि न सामानाधिकरण्यम्, अभूतसामान्यविशेषविषयत्वात् ।

15

(तच्च नेति) तच्च न, सामान्यविशेषभावस्य नीलत्वनीलगुणद्रव्यादेरनीलत्वानीलगुणद्रव्यनिवृ-
त्तिलक्षणस्य तच्छब्दार्थाभावात् सम्प्रधार्यत्वात्-नीलत्वजातिशब्दार्थस्यातद्वाच्यत्तिलक्षणस्या[नीलगुणद्रव्य-
व्यावृत्तिलक्षणस्य]नीलगुणशब्दस्य चाभावादनीलतरानिगुणद्रव्यदृष्टा ताभावात् तत्सामान्यविशेषभा-

च्छब्दार्थोऽङ्गदवत्तत्सामान्य तच्छब्द सामाद्विपटादिषु वाचकतया न वनेते, अपि त्वसदन्तसामान्य वचिदाधारे वर्तते एव
तस्माद्बुद्धे तद्विहाह-यद्यपीति, अमदसच्छब्दार्थो यस्मिन्नाधारे वर्तते तद्वाचिशब्देन तद्वाचकशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भविष्य 20
तीति प्रतिज्ञायत इत्याह-तस्याश्च सत्यामिति । हेतु वचि-तत्सामान्यगुणत्वादिति, अमदमत्त्वसामान्यस्य बहुधा
वृत्तिसामान्यगुणत्वादि तदथ असदसच्छब्दार्थस्यसदमत्त्वसामान्येन व्यवच्छेद्यमूढा ये बहुयोऽथा विषयास्तत्वादिर्लथ ।
यत्र यत्र तस्य बहुधगामान्यगुणत्वं तद्वाचिशब्दस्य च तद्वाच्यच्छेदविषयत्वं तत्र तत्र तद्वाचिशब्दव्यवच्छेदस्य सामाना
धिकरण्यं ऽष्टम् यथा नीलतर पटो नीलतम पट इति चेति दृष्टान्त वणयति-दृष्टा तस्तद्यथेति, अनैतरसामान्यवचने
नीलशब्दोऽन्यद्रव्यस्य सामान्यगुण नाऽन्यत्र एव दृष्टे, न तु नीलतरनीलतमादिद्रव्यविशेषेषु सामाद्वतत, नील- 25
द्रव्यस्यान्यत्रान्, यत्र नीलतरादिद्रव्येषु पटाद्येषु स नीलगुणोऽनीलनिवृत्तिगुणोऽस्ति तद्वाचिशब्दे सामानाधिकरण्यं भवतीति
मान् । उभयनिश्चयनयस्य-एवमिति-तच्च नेति । नीलगामानीलगुणद्रव्यादे सामान्यविशेषभावस्य नीलशब्दार्थत्व साव्यसम्प्रधार्यम्
न तु निवृत्तम्, नीलद्रव्यस्यानीलनिवृत्तिगुणत्वात् अनिलगुणव्यावृत्तिवाचकत्वात्, इत्यन्वयस्य चाद्रव्यनिवृत्तिवाचकत्वात्,
उभयोः । तद्व्योपभावात् वनेतेच दृष्टान्तान्मन्व सामान्यविशेषभावस्य प्रमाथ्यत्वानिति व्याचष्टे-सामान्यविशेष
भावस्येति, नीलत्व सामान्य नीलगुणा विशेषे नीलगुण सामान्य द्रव्य विशेषे द्वात्र सामान्यविशेषभावस्येच । अनैत्य 30
व्यावृत्तिलक्षण नीलत्वनीलगुणव्यावृत्तिलक्षण नीलगुण, अन्यनिवृत्तिगुण द्रव्यमित्येव सर्वेषामभाररूपता न ह्यभावात्

30

योऽपि सम्प्रधार्य, तद्भावनहेतुर्यत्र नीलशब्दोऽपीत्यादि-सोऽपि हि नीलशब्दो न द्रव्य नीलत्वेनाह,
 यत्तत्तत्तमादिप्रकर्मभेदस्य सामान्य स्यात्, किं तर्हि [[अ]नीलवदभाव-अनीलत्वजातेरीलगुणस्य या
 निवृत्तिमाह, तत्र च-अभावे न नीलनीलतरनीलतमाना भेदाना कस्यचिदपि सम्भव, तस्माद्भावमाया
 मिधानाज्ञानि मामा यविशेषमाय, अनीलभावभावरतामेति चेत्-स्यामतमनीलत्वजातिगुणाभावो नील-
 गुणद्रव्यभावर एव, स च सामान्य नीलादिभेदानामिति नेमयसे अत्रोच्यते-एव निविशब्दाधता तर्हि
 सैव, नीलत्वजातिगुणाधारद्रव्यस्य विधे, अस्तु को दोष इति चेदुच्यते-यस्मादेव सतोऽपि न सामान्य-
 धिक्करणं तदुक्तं यायेन, अभूतसामान्यविशेष[निपय]वात्, अनयद्रव्यवर्तिनि नीलगुणे नीलतरनीलतम-
 प्रकर्मभेदाभावात् सामान्यविशेषत्वाभाव, तस्माद्भूतसामान्यविशेषनिपयत्वात् त्यदुच्यतेनीलनीलतरादियत्
 सामान्याधिक्ण्याभाव इति दृष्टान्तासिद्धे सच्छदा[र्यो]मद्भावावृत्त्या भेदानाममद्भावावृत्तिपक्षे विधिपक्षे
 ० वा नास्ति सामान्याधिक्ण्याम् ।

उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधान सामान्यविशेषत्वाभावेऽसदघटादिव्यावृत्तिमताम्,
 जातेरजातित, न ह्यभिधानप्रत्ययहेतौ सजातौ घटत्रजातिरस्ति, यथा नीलगुणे द्रव्ये नील-
 प्रकर्मभेद, यतोऽसदसत्त्वगतो वस्तुनोऽघटभावात्घटादीनुपादाय प्रवर्तते, द्रव्याणि ताव-
 दपोह्यादिनस्तेऽस्माकमिन्न न घटाद्यभिधानाना हेतव, यानि तत्कारणान्यघटासत्त्वादीनि
 15 तानि नासदसत्तायाम्, न चाविद्यमान स्वात्मन्यर्थं शक्यते विशेष्यवस्तुन्यध्यारोपयितुम्,
 स्वरूपवत्, तस्मादविद्यमानतद्रूप नीलमिन्न मधुर न सद्वटादीन् विशेषयिष्यतीति कथं
 सामान्याधिक्ण्या स्यात् ? ।

(उपेत्यापीति) उपेत्यापि तु व्यावृत्तिमदभिधान-सच्छदेनासद्भावावृत्तिमत् सतोऽभिधान-

निर्दिशेषाणा सामान्यविशेषभाव सम्भवतीति न दृष्टान्तत्वसम्भव इति भाव । उदाहरणं हेतुगुणेन भावयति-तद्भावनना
 20 हेतुरिति, नीलादस्य नीलत्वेन द्रव्यबोधकत्वे हि नीलतरादिप्रकर्मवृत्त्यस्य नीलत्व सामान्यं भवेत्, न चैवम्, तच्छब्दस्य
 केवलीलत्वव्यावृत्तेरीलगुणाभावरस्य वा बोधकत्वादिनि भाव । अभावोपपत्तिसद्वशाभावस्य प्रकर्मणे नास्तीत्याह-अभाव
 इति, अभावस्य निर्दिशेषत्वाच्च सामान्यविशेषभाव इति भाव । अनीलभावो भावात्क एवति शब्दो-अनीलभावमापत्वा
 दिति, अनीलत्वाभावा नीलगुणस्वरूप, अनीलगुणाभावे, नीलगुणद्रव्यरूप, तत्रय प्रकर्मसम्भार सामान्यविशेषभावा भविष्यतीति
 भाव । नीलशब्दावसानानीलवाक्येर्भावस्यैव विधिरेव शब्दार्थ सम्पन्न इत्ययापोहशब्दार्थतामेव इत्याह-एव निविशब्दार्थ
 25 तेति । दृष्टान्तो दोषमाह-यस्मादेव सतोऽपीति, अनीलभावस्य भावये सत्यपि सामान्याधिक्ण्या न सम्भवत्येवमर्थं ।
 हेतुमाह-अभूतसामान्येति, नीलादस्य सामान्यविशेषविषयत्वाभावादित्यर्थं । तत्समर्थवति-अनन्यद्रव्यवर्तिनि,
 अनन्यद्रव्यवर्तिनीलगुणसामान्यं न नीलतरनीलतमादिप्रकर्मवत्, नीलशब्दार्थस्या नीलत्वव्यावृत्तिमतो नीलगुणस्य नीलतरादयो न
 प्रकर्मणः, तेन सद्वत्तसामान्यत्वात्तिति सामान्यविशेषत्वाभावेन दृष्टान्तत्वसम्भवेन सच्छब्देनापोहपक्षे विधिरेव वा भेदानां
 बोधाभावात् सत् घट इत्येव सामान्याधिक्ण्यामनुपपत्तयेव स्यादिति भाव । तदर्थं तद्वतो न वाचशोऽवतरत्वात्, मदादिति हेतुद्रव्यं
 30 व्याख्याय जातेरजातिर इति एव व्याख्यातुमाह-उपेत्यापीति । सदादिशब्दानागवत्त्वात्तिमतां सदादीनामभिधायकत्वेऽभ्यु-
 पगतोऽपि सत् घट इति सामान्यविशेषभावो न भवेदेति व्याचष्टे-सच्छब्देनेति, सच्छदेनासद्भावावृत्तिमता फ्यादिसदेना

मभ्युपगम्यापि सामान्यविशेषत्वाभागेऽसद्व्यवहारादिव्यावृत्तिमताम् [सद्व्यवहारादीना,] कुत ? जातेरजा-
 तित्—नास्या जानिष्यत् इति [अ]जातिरिति विप्रहात् सामान्याना सामान्यानाधारता दर्शयति,
 न ह्यभिधानप्रत्ययहेतावित्यादि यावत् प्रवर्त्ततेति, सदभिधानप्रत्ययहेतुरसदभावात्मिका मज्जाति—सत्ता,
 तस्यान्वयघटाभावात्मिना घटत्वजातिर्नास्ति, यथा नीलगुणे द्रव्ये नीलप्रकपभेद इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
 योर्वैधर्म्यं दर्शयति, यतोऽसदसत्त्ववतो वस्तुन अघटतामघटत्वादीनुपादाय प्रवर्त्तते इत्यसम्भवमन्योऽप्येव
 दर्शयति, द्रव्याणि तावदपोह्यादिनस्तस्मात्कमसत्त्वोपाधिसत्यविशेषविधिनादिनामिदं घटाद्यभिधानाना न
 हेतव, यान्यघटात्मत्वादीनि तत्कारणानि, तानि नासदसत्ताया मन्ति, तस्माज्जातिरजातिरिति सिद्धम्,
 तत किं ? ततो—न चाविद्यमान स्वात्म-यर्थ—सत्तानीलत्वादिविशेषणे न शक्यते विशेष्यवस्तुनि—घटो-
 त्पलादावध्यारोपवितुम्, किमिदं ? स्वरूपप्रदिति वैधर्म्यदृष्टान्त—यथा स्वरूप शब्दो विशेषेऽध्यारोप
 यति न तथेहेति, तस्मादित्यादि प्रस्तुतोपसंहारो यावत् सामानाधिकरण्या स्यादिति, गतार्थाः, प्रयोगश्चात्र न 10
 सद्गदादि विशेष्यपिप्यति, अविद्यमानतद्रूपत्वात्, अविद्यमानतद्रूपत्व प्रतिपादितत्वात् सिद्धम्, नीलमिदं
 मधुरमिति दृष्टान्तो गतार्थ ।

**अर्धाक्षिप्तास्तर्हि, असद्गदावृत्तिमतोऽन्यतमघटत्वादिसामान्यविशेषानुवद्धत्वात्, नैत-
 दस्ति, अर्धाक्षेपेऽप्यनेकान्तात्, असद्गदावृत्तिमता**

घटादिव्यावृत्तिमतो बोधनेऽपि न सामान्यविशेषतया । इदमाह—जातेरजातित्व इति, जातेरजातिमत्त्वाभावात्स्वार्थं । जातौ 10
 जालभावं दर्शयति न ह्यभिधानेति, सद्विद्यमानेति प्रत्यये च हेतुरसद्गदावृत्तिरुपा सत्ता जाति, तस्माद्य घटाभिधानप्रत्ययहेतु
 रघटाभावात्मिका मत्त्वजातिनास्ति तस्मात् सामान्यविशेषतेत्यभिप्राय । अत्रार्थं वैधर्म्यं निदर्शनस्योपनिषत्प्रति—यथा नील
 गुण इति, तत्र परस्परसम्बन्धाच्चे परस्परभिधानप्रत्ययहेतो सत्त्वादिनि भाव । एवञ्च शब्दवाच्येऽपराभिधानप्रत्ययहेतोस्तस्य
 एव तातुपादय शब्द प्रवर्त्तते न चमन्सीति यत्किं—यतोऽसदसत्त्ववत् इति, सद्यद्वाच्येऽपराभिधानप्रत्ययहेतोस्तस्य
 हेतोर्घटाभावच्छेदकत्वमप्य सत्ये तदुपादाय सच्छब्द प्रवर्त्ततेत्यर्थं । पुनो नास्तीत्याह—द्रव्याणि तावदिति, असत्त्वोपाधि 20
 सत्यभूतविशिष्टविशेषस्य शब्दार्थं वदतामस्माकं मते द्रव्याण्यन्यभूतानि यथा न शब्दाभिधानहेतुभूतानि तथैव तय मतेऽपि,
 त्वमते घटाद्यभिधानेऽपराभावस्यैव हेतुत्वात् यच्च सदभिधानहेतावगदसत्तायां नान्येति जातेरजातित्व सिद्धमिति भार । एवञ्च
 सत्त्वो नीलमुररुम्भियादौ विशेष्येऽसदसत्ताच्छेदकत्वसत्ताया नीलत्वावृत्तिरक्षणनीलत्वे चाविद्यमानमघटत्वावृत्तिरक्षणघटत्वातुत्पल-
 ष्यादृष्टिच्छेदकत्वोत्पत्तं धम विशेष्ये घटे उत्पन्नं च कथमध्यारोपयन् न हि जपातुगुणेश्चिद्यमानं रत्नत्वं स्फटिकेऽध्यारोपयितुं
 शक्यमित्याह—न चात्रिद्यमान इति । दृष्टान्तमाह—स्वरूपप्रदिति, सर्वं शब्दे प्रथमं स्यात्साधारणी गोशब्दवादिजातिर 25
 भिधीयते तत्र प्रत्यायनादनन्तरमर्थजातीनां गोत्वादिनामारमसु शब्दजातेरभेदाध्यारोपस्य कल्पना क्रियते, सम्यक्पुत्रवृत्तिरुपे
 गौरयमर्थ इत्यर्थं ताला शब्दजातेर्भेदात् सामानाधिकरण्यान्ययानुपपत्त्याऽभेदाध्यारोप कल्प्यते, अन्यथा संज्ञेतामैव कर्तुमशक्य
 स्वादिति भाव । तथा चाध्यारोपसम्बन्धसद्गदावृत्तिधर्मत्वात्सामान्यविशेषाभावे सदादिना घटाद्यनभिधानात् सामानाधिकरण्या कथं
 भवदित्याशयेनाह—तस्मादित्यादीति । पर्यवसितमनुमानप्रयोगमाह—प्रयोगश्चात्रेति, स्पष्टमन्यत् । अथ सदादिशब्देभ्यो
 घटादिभेदानां भेदाच्चातेरजातिना आक्षेपासम्बन्धेऽप्यथतस्त आम्बित्यत इत्याह—अर्धाक्षिप्तास्तर्हि इति । व्याचष्टे— 30

१ सि क्ष एा डे ०भागमयद । २ सि एा सामान्याना मानान्याधारत्वात् द, क्ष डे सामान्याना
 धारत्वात् द० । ३ सि क्ष एा ड मघटीभावं । ४ सि क्ष एा डे शब्दो विशेष्यो ।

विशेषाक्षेपो युज्यते चेद्भेदाना व्यभिचाराद्द्रव्यत्वमात्राक्षेपस्तीर्हि भविष्यति, तदपि न गुणादि-
व्यभिचारात्, एतावच्च ।

अर्थाक्षिप्तास्तीत्यादि, यदि घटादयस्तद्भेदत्वात्नाक्षिप्ता सामान्यानामसामान्यन्यादर्थत
सह्याग्निमा भवितुमर्हति, कुत ? अमद्वयावृत्तिमतोऽयतमघटत्वादिमामा यविनोपायुनद्धत्वात्-असद्वया
वृत्तिमद्वि प्रस्तु घटत्वादीना सामान्यविशेषाणामन्यतमेनावश्यमनुबद्धम्, असत्त्वे न भवत्यवश्य मद्भवति,
मत्र घटत्वाय यतमदिति परो मयेत, अत्रोच्यते-नेतदस्ति, अर्थाक्षेपऽप्यनेकीतात्, अस्य भाष्य मवधारया
गताय यावदमद्वयावृत्तिमता विशेषाक्षेपो युज्यते चेत् घटादिभेदाना व्यभिचाराद्द्रव्यत्वमात्राक्षेपः
तीर्हि भविष्यति, मात्रग्रहणाद् द्रव्यत्वमामा यविशेषमात्र गृह्यते मद्द्विशेषणेनेति, अत्रोच्यते-तदपि न,
गुणादिव्यभिचारात्-गुणकमणोरपि सद्भावत् किं द्रव्य गुण कर्म वा स स्यात्सद्वयावृत्तिमदिति सशय

10 एव, एतावद्येतावुपसहार पूर्वविधिवादिदूषणोपसहारयद् यापोहमात्रेऽप्युपसहारेण नास्ति सम्भव ।

एतेषा निरूपणात् दोषवधात् तेन चापोहवृत्तिरिति यथा विधिवादिनामपोह्यादिनश्च दोषास्तथा
सामान्योपसर्जनविधिप्रधानादिनोऽपीति-

मा मस्या अन्यापोहवादिलक्षणवदतिप्रमत्तत्वादपवादोऽस्याप्यारब्धव्यो लक्षणस्येति
किमन्यत्वे न सामान्यभेदपर्यायत्वाची ?, किं त्व मन्यसेऽन्यत्वे सामान्यभेदपर्यायशब्दाना-
मर्थं वृक्षश्रुतिर्नापोहतेऽविरोधात्, विरोधाच्च पटादीनपोहते, अस्य हि विरुद्धाविरुद्धयोर-
न्यत्वादपोहानपोहप्रमद्रे तुल्ये त्रयेय मयाऽपवादो नारब्धोऽनारभ्यविधित्वात्, विधिना हि
सामान्योपसर्जन विशेष शब्दोऽभिधानो विरोधाभावात्तानपि गमयति, त्वया पुनरत्सर्गावक्ये

यदि घटादय इति, घटादय रा उ डेन नोच्यते तेषां व्यावृत्तिमनो भेदात् तथा जातेरचावित इति भाव । अर्थापर्यायऽक्षेप
दोषमिति-अर्थतस्तीर्हति, असद्वयावृत्तिमा र्क्षिप्ते वनचिन् घटत्वेन पटत्वेन मटत्वेन कुटत्वेन वा सामान्यविशेषात्वेन धर्मणावश्य
20 मवच्छिन्न स्यात्, असतो व्यावृत्तिमत सत्त्वव्याप्यत्वेन सत्त्वंतश्च घटत्वाद्यन्यतमधमव्याप्यत्वात् घटाद्यतमाक्षेप सम्भवतीति
भाव । एतेदेकाह-असद्वयावृत्तिमदीति । अमद्वयावृत्तिमत सत्त्ववाप्यत्वमाह-असत्त्व इति, असत्त्वे न भवति सति
अवश्यं सद्भवतीत्यर्थं । सत्त्वंतश्च घटत्वाद्यन्यतमवाप्यत्वमाह-सद्येति । अर्थाक्षेपपर्यययति-अर्थाक्षेपऽपीति, अर्थाप
र्यायऽक्षेप त्रयेय व्यभिचारे दृश्यते, सत्त्वयोरेव घटादयश्चानेके, सत्त्वद्वयानेके पटस्याक्षेपे कुनो न पटस्याक्षेप, पटस्य
वाऽक्षेपे कुनो न मटाऽक्षेप, तस्याप्यलव्यावृत्तिमत्त्वादिदोष व्यभिचार इति भाव । द्रव्यमानाक्षेपे ऽ दोष इत्याशङ्कते-द्रव्य
25 मात्राक्षेप इति । अत्रत्येऽपि शुणे कमथि चासत्त्वावृत्तिमत्त्वस्य सत्त्वात् द्रव्यमानाक्षेपेऽपि व्यभिचार इति समाधत्ते-गुणादिव्य
भिचारादिति, अगत्यावृत्तिमत् द्रव्य गुण कर्म च तथा च सदित्युक्ते सशय एव स्यात् किं द्रव्यं किं गुण किं वा कर्मेति, तत्र
द्रव्यायन्यतममात्राक्षेप व्यभिचारे दुवार एतेति भाव । विधिवादिपक्षमद्वयापि दोषोपसहारमाह-एतावच्चयेति । श्लेषपक्षेऽप्युपा
क्षेपा सामान्योपसर्जनविधिप्रधानादिनास्ति नास्ति सम्भव इत्यादशयितुमाह-एतेषा निरूपणात्मिति, भेदजातिगतस्य च
सद्विवचनानामिदं । अन्यापोहवृत्तिरिति श्लेषस्यापवादो यथाऽनिप्रमत्तत्वादादिधितस्तथा सामान्योपसर्जाविशेषप्रधानशब्दा
30 र्थनाया अप्यववाद इति मा मस्या इत्याह-मा मस्या इति । श्लेष इत्याह-श्लेषेण प्रथमस्य पृथिवीत्वात् शिवापात्त्वात् सत्त्ववाच

१ नि क्ष छा डे कातोऽक्ष० । २ नि क्ष छा ड भदानामध्य० । ३ नि० क्ष० छा० ड सहारा
मवाग्नि स० ।

महता हेतुशेन प्रतिपाद्यान्यापोहोऽपवादो न त्यक्त, अनिर्वाहकत्वात्, सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टे, तत सामान्यादिशब्दान्तरार्थात्यागात् नन्वयमेव परमविधि विधान विधि लक्षणतस्त्वनपवाद प्रतिपत्त्याधानम्, स च शब्दार्थ सामान्यादिशब्दार्थेष्वन्याहत्तः प्रात् परम ।

(मा मस्या इति) मा मस्या - मा च मस्या अन्यापोह्यादिलक्षणवदतिप्रसक्तत्वादपवादोऽस्याप्यारब्धव्यो लक्षणस्येति, अत आह-किमन्यत्वे न सामान्यभेदपर्यायाची ? अपवादविरोधादिति वाक्य-
शेष - किमिति प्रश्ने, किं त्व मन्यसेऽन्यत्वे सामान्यभेदपर्यायाशत्रानामर्थं वृक्षश्रुतिर्नापोहते ? - पृथिवी-
शिक्षापातर्थादिशब्दानाम्, अनिरोधात्, विरोधाच्च पटादीनपोहते ? इति, यतोऽस्य विरुद्धाविरुद्धोद्धरण्यत्वात्
अपोहानपोहप्रसङ्गे तुल्ये त्वयेव भयैपि [अपवादो नारब्धव्य] यथा शब्दान्तरार्थापोह हि स्वार्थे कुर्वती
श्रुतिरभिपद्यति इति लक्षणस्यातिप्रसङ्गभयानारब्धव्यम्, अन्यत्वेऽपि न सामान्यभेदपर्यायाची अपवादविरो-
धात्, किं कारणम् ? अनारब्धविधि, विधिना हि सामान्योपमर्जनं विशेषेण शब्दोऽभिदधानो विरोधा-
भावात्तानपि गमयति, तदङ्गभावाद्द्विष्येकीभूतार्थत्वादिति कारणं वक्ष्यति, नन्विन्मेव विधिना वाच-
कत्वेऽनुमान शब्दस्य, यद्यत्वेऽपि सामान्यादीना विशेषानुगुणाना गति, समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीना
तदर्थान्तरवाचक इति युक्त्वा वक्ष्याम, त्वया पुनस्तसर्गावाक्ये महता हेतुशेन प्रतिपाद्यापवादो न त्यक्त,
किं कारण ? अनिर्वाहकत्वात्, किमनेन प्रतिज्ञातमथमनिर्वहता ? शब्दान्तरार्थापोह स्वार्थे कुर्वती तदर्थान-
न्यापोहार्था स्यात्, तत्तु नोक्त, अत्यन्त सामान्यादिशब्दान्तरार्थापोहानिष्टे तस्मात्त्वचोऽन्यापोह, 15

सामान्यभेदपर्यायान् पृथिवीशिक्षापातर्थादीन् नापोहते अविरोधात्, घटपटादीस्त्वपोहते विरोधादिति स्थिते पृच्छन्त्यापाहवा
दिनं घटपटादीनामिव सामान्यभेदतर्थादीनामन्यत्वे तुल्ये सामान्यभेदपर्यायाणां किं वृक्षादिशब्दो न वाचक इति मन्यसे इत्याह-
किमन्यत्वं इति, अन्यापोहपक्षेऽन्यत्वे घटपटादौ सामान्यादौ समाने वृक्षादिशब्दं किं सामान्यादीन् ब्रूते, अपवादेन
शब्दान्तरार्थापोहमित्यादिवाक्येनापोहश्च्युतिरिति वाक्यापवादभूतेन विरोधात्, पृथिवीशिक्षापादयो हि शब्दान्तरार्था, तदर्थो
वृक्षशब्दं करोत्येवमिति भाव अनुवादिर्विरोधादिति पाठेऽनु पश्चाद्दत्तं शब्दान्तरत्वादिवाक्यस्य कथनं यस्मिन् युक्तत्वाऽनुवादि-
अन्यापोहश्च्युतिरिति वाक्येन सह विरोधादित्यर्थो विशेषः । प्रथमं स्फुटयति-किं त्व मन्यसे इति, वृक्षशब्दस्तुल्येऽन्यत्वे
सामान्यादीन् घटपटादीन् विरोधात् विरोधाच्च नापोहतेऽपोहते चेति भाव । यतोऽस्येति, घटपटादिसामान्यभेदाद्योर्विरुद्धाविरुद्धयो
रन्यत्वं तुल्यत्वात् सर्वेषामपोहस्यानपोहस्य वा प्रसङ्गं स्यादित्यापोहश्च्युतिरिति लक्षणस्यातिप्रसङ्गभयानारब्धव्योऽपवाद आरब्ध,
मया तु नारब्ध इति भाव । त्वया कथमपवाद आरब्ध इत्यत्राह-यथा शब्दान्तरयेति । कुतो मया नारब्धव्य इत्यत्र कारणमाह-
अनारब्धविधिरिति, अपवादमनारब्ध विधीयमानत्वादिति भाव । अपवादानारब्धमेव दर्शयति विधिना हीति, एतादिशब्दा
सामान्योपमर्जनं विशेषेण विधिनाऽभिदधाना पृथिवीशिक्षापातर्थादीनपि वक्ष्यमाणकारणाद्भवत इति भाव । तदङ्गत्वविषयिकीभूतार्थ
त्वलक्षण कारणमेव शब्दो विधिरूपेणार्थस्य वाचक इति साधयतीत्याह-नन्विन्मेवेति । ननु भवतु विशेषो विधिस्त्वद्व्य
लामान्यन्तव्यापोहस्त्वमेवत्राह-यद्यन्यत्वेऽपीति, योऽन्यमन्यापोह सामान्यमित्येते सोऽपि यदि विशेषमन्यापुष्पो भवेत्तदव
तस्य शब्देन गतिर्भवति नान्यथेति सुस्पृश्यतेऽप इति भाव । त्वया तसर्गावाक्येदित्यानापोहोऽपवादेन त्यक्त इत्याह-त्वया
पुनरिति । लग्नं कारणमाह-अनिर्वाहकत्वादिति । अपवादस्योत्सर्गावाक्योपायानिर्वाहकत्वं दर्शयति-शब्दान्तरयेति, 30

१ मि क्ष छा हे वाच्यतुनादि विरो० । २ सि क्ष छा हे मन्यसे ध्यने सा० । ३ मि क्ष छा हे मयापि यथा । ४ मि क्ष छा हे अनुवाद० । ५ सि वादनेत्युक्त ।

तव किं ? तत सामान्यादिशब्दा तरार्थात्वागस्तु त्वदनिष्टो नन्यमेव परमविधि, कोऽश्रयार्थो विधेरित्यत आह-विधान विधिरिति, लक्षणतस्त्यनपवादप्रतिपत्त्याधान विधि, म च-विधिरिव शब्दार्थ सामान्यो-
न्यायार्थव्याहृतत्वात् परम ।

तत्र तावत्सामान्यादुक्ते सामान्ये विशेषविध्यर्थो न व्याहृत्यते, त्वयैव सामान्य नाप-
५ नुदतीत्युक्तत्वात्, अस्मदिष्ट उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनैवोक्त, यथा न हि घटादि-
बाह्यस्तु सामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति वस्तुत्वात्, आत्मजत्, यथा नामरूपसन्तान-
नारय आत्मा शरीरादिप्रतिक्षणदेशभिन्नरूपादिमुखादिज्ञानादिविशेषतत्त्वार्थो नरकमनुजादि-
विशेषतत्त्व आमुक्ते सन्तानाख्यसामान्योपसर्जनमन्तरेण न भवितुमर्हति, एव घटशब्देना-
प्यागृहीता मृदादयस्तच्छब्दार्थान्त पातित्वात्, आकारादिवत्, एव तावद्धटे विशेषशब्दार्थे
10 पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्यात्यागो युक्तो विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् ।

(तत्रेति) तत्र तावत् सामान्यादुक्ते सामान्ये विशेषविध्यर्थो न व्याहृत्यते, त्वयैव सामान्य
७ [१५] नुदतीत्युक्तत्वात्, अस्मदिष्टे उपसर्जनीकृतसामान्यो विशेषो विधिनैवोक्त इति, तस्य निदर्शनम्
यथा न हि घटादीत्यादि, साधनमिद-सामान्योपसर्जनमेव न सामान्यानुपसर्जनं भवितुमर्हति घटपटा-
दियाह्यवस्तित्वात् प्रतिक्षा वस्तुत्वादिति हेतु, आत्मवदिति ऋन्त, आन्तरोऽर्थो नामरूपसन्तानारय
15 आत्मा, यथा स शरीरादिप्रतिक्षणदेशभिरूपादिमुखादिज्ञानादिविशेषतत्त्वार्थ सन्तानारयसामान्योप-
सर्जनसमन्तरेण भवितुमर्हति नरकमनुजादिविशेषतत्त्व [आ] मुक्ते - यावमोक्षस्त्वावद्विशेषो सामा-
न्यानुविद्धा एव, तथा घटादयोऽपि बाह्या इत्यत आह एव घटशब्देनाप्यागृहीता मृदादय इति साध्ये बाह्ये

वाक्यमित्यनयापेक्षा यदि स्यात्तर्हि सन्निराहकं भवेत्, न चरम् अथ वाक्यस्य सामान्यादिशब्दा तरार्थत्वात् तमपेक्षो नाभिप्रेत
तत एवान्यापेक्षाजन परित्यक्त इति भाव । एवम सत्प्रापि विधिरिव शब्दार्थ इष्ट इवाह-तत सामान्यादीति । विधिरक्षण
20 माह-लक्षणतस्त्विति, अपवादरहितप्रतिपत्तर्जनक इत्यर्थ । विधिरिवेति, विधिरूप एव शब्दार्थ स च अत्यन्तमिमेतेषु
सामान्याविधेष्वपराधितत्वात् परमत्वं प्राप्नोतीति भाव । अतुना सामान्यादीनां शब्दार्थत्वमाह-तत्र तावदिति । सत् पट
इत्यादौ मत्तद्धन सत्तावत्त्वं सामान्यतो फटपटान्य सर्वे धेय्यते तदेव सामान्यतयाऽभिहिते घटादौ घटशब्देन सदायाव
पनोद्धारो फटविशेषविधाने न कोऽपि विशेषो सामान्यतोऽभिधानस्य त्वयाऽप्यनुपगमादिति ध्यान्तेति-तत्र तावत्सामान्या
दुक्तिरिति, सामान्यशब्दप्रयोग इत्यर्थ । एतन्नयगम्मतथाह-अस्मदिष्ट इति, सत्त्वोपसर्जना घटपटादय विधिद्वया सत्त्वं
25 वृथा इति भाव । तत्र घटान्तर्माह-यथा न हीति, घटपटादिबाह्यस्तु नहि सामान्योपसर्जनमन्तरेण भवितुमर्हति वस्तुवादान्त
कृति वस्तुत्वपसाधनम् । एतत् स्फुटयति-आन्तरोऽथ इति, बौद्धमतविरोधाभिप्रायेणाऽऽत्मा नामरूपसन्तानाख्य वृष
समिन्शरीरात्मरूपादिविज्ञानलक्षणविशेष एवाऽऽत्मतत्त्वं तथा मनुजगरादिविशेषतत्त्वार्थ यावमुक्ति मुक्ती निहपद्धवित्त
सन्तानस्यैवाऽऽत्मत्वत्, एवम स आत्मा नामरूपसन्तानान्वरूपत्वात् सन्तानारयसामान्योपसर्जनं नामरूपादिविशेषतत्त्वं इति
सामान्यापसर्जनं विना स यथा न भवितुमर्हति तथा घटादिस्त्वपीति भाव । यथा स इति, शरीरादीति रूपविशेषतत्त्वना नरक-
30 मनुजैति नामविशेषतत्त्वताका आमुक्तेरिति नामरूपात्मकत्वसागधिश्च । तदर्थं वस्तुत सामान्योपसर्जनविशेषप्रधानत्वमुपदर्शय
शब्दाद्यथमपि सधेयमाह-एषं घटदादेनेति, एवम फटशब्दे मृदादिनामान्योपसर्जनं घटादिविशेषमाहति भाव । तदेवाह-

१ ति क्ष ण डे व्याहृत्यतः । २ ति क्ष ण सामान्यादुक्ते । ३ ति क्ष ण डे दिष्टमुप० ।
४ ति क्ष ड नामाह० ।

सामान्यमृदाद्युपसर्जन घट[दि]विशेषाथ दर्शयति, तच्छब्दाद्यन्त पातित्वादिति आत्मघटाद्यविशेषना-
 चिना मर्मनाम्ना यस्तुत्वसामान्यस्य साध्यतानुगतत्व विशेषादिनाभाविनो दर्शयति, आकारादिनदिति,
 प्रतियणदेशादिभिररूपादिविशेषपरमाथस्योद्धृष्टीयपृथुत्तुक्षित्वादिमामान्योपसर्जनस्य सद्भावात्, एव
 तानुद्घट विशेषशब्दार्थे पार्थिवद्रव्यसत्त्वादिसामान्याह्यागो युक्तो विधिप्रधानशब्दाद्यत्वात् ।

एव तर्हि वृक्ष शिशपेति शिंपाविशेषो मिथिना कथमुच्यते वृक्षविधानुपसर्जन ? इत्यत्रोच्यते- 5

भेदास्तूच्यन्त एव, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, तद्भवनात्मकत्वात्, रूपादिस्वरूप-

शब्दार्थत्ववत् सामान्योपसर्जनद्वारेण प्रतिपादनार्थं सामान्यशब्दा प्रयुज्यन्ते न तु परमार्थ
 सत्ता कल्पितेन वा विना तेन शब्दार्था भवितुमर्हन्तीति सामान्यशब्दप्रयोगो विशेषप्रति
 पादनार्थं, विशेषास्तु विरक्षिता एव विशेषपरमार्थत्वादस्य नयस्य ।

(भेदा इति) भेदास्तूच्यन्त एव, वृक्ष शिशपेत्यादिवत् घटस्य विशेषा रूपादयो युगपद्युग- 10

पद्भाविनस्त एव मुनयश्च शब्दार्थत्वादुच्यन्ते, घटसामान्यस्य तदङ्गत्वात्, घटाद्युपसर्जनरूपादिविशेषपरमार्थत्वात्
 तद्भवनात्मकत्वात्—म हि [वि] शेषो भवन भाव प्रत्येक निर्विच्यन्तरूपादिभवनमात्मलाभ, तद्भवनमात्मा-
 ऽस्य घटस्येति तद्भवनात्मको घट, शिंपिकावाहक्यानेधरस्येन याननदित्युक्तं प्राक्, तन्निरूपयति—रूपादिस्व-
 रूपशब्दार्थत्ववदिति, यद्यपि युगपद्भाविनो रूपादिस्यभावा एव सन्तो रूपरमगधस्यशब्दा एव निर्विच्यन्त्या
 वस्तुत्वाच्छब्दाथ, प्रतिप्रणयत्ययुगपद्भाविनो वा विशेषास्तथा[पि]मामान्योपसर्जनद्वारेण प्रति[पाद] 15

साध्ये यादा इति । इत् दर्शयति—तच्छब्दार्थात् पातित्वादिति । यत्र यत्र तच्छब्दार्थात् पातित्वं तत्र तत्र सामान्यो
 पसर्जनविशेषत्वं दृश्यं यथाऽऽमा, दृष्टात् तच्छब्देनाऽऽमा प्राक् दाशान्तिके च तच्छब्देन घटादि प्राङ्मू, तच्छब्दसाऽऽत्वं
 घटाद्यविशेषत्वात् सर्वनाम्नां बुद्ध्युपस्थितवस्तुपरामर्शत्वात् एवम घटपदादिवस्तुमात्रस्य तच्छब्दार्थात् पाति वादस्तु
 सामान्यं हेतु साध्यादिनाभावीति शिखरीति दर्शयति—आत्मघटादीति । आकारवदिति, अस्मात्कारादय उद्धृष्टावा-
 दयो यथा स्वोपसर्जनप्रतिभणभाविरूपादिविशेषपरमा घटशब्दात् पातित्वापिति भाव । उपसहरति—एवन्तावद्धट इति । 20
 ननु वृक्ष इत्युक्त्या वृष्विष्वक्वदस्यवादिगामान्योपसर्जनो वृक्षलक्षणविशेष एवेत्येते न तु वृक्षसामान्योपसर्जन शिंपाविशेष
 तत्त्वं, तथा च वृक्ष शिंपेति वृक्षविधौ वृक्षानुपसर्जन शिंपावि कथमुच्यते इति तदङ्गत्वात्—भेदास्त्विति, शिंपादि
 ध्यतिरिचस्य वृक्षसामान्यादिशब्दादेर्घातत्वात् वृक्षस्य च शिंपाद्यत्वात् वृक्षानुपसर्जन शिंपाद्योऽप्युच्यन्त एवेति भाव ।
 घटादिशब्देर्निर्गमा मुच्यतयोच्यन्त एव यथा वृक्षशब्देन कदम्बनिम्बजम्ब्याश्रिंपादयो मुच्यन्त्येते च वृक्षसामान्यन्तुपसर्जन
 तथा तद्विहाह—वृक्ष शिंपादेत्यादिवदिति । के मुच्यतयाच्यमाना घटस्य शिंपा इत्यत्राह—घटस्य विशेषा इति । 25
 युगपद्युगपद्भावविशेषाणामुपादानतया अस्याहभूतत्वात्सामान्यमुपसर्जनतयो यत् तथा च घटाद्युपसर्जनयुगपद्युगपद्भावि-
 पादिविशेषा घटादिपदानां परमोऽर्थ इत्याह—घटसामान्यस्येति । रूपादयो मुच्योऽथ घटादय उपसर्जनमर्थार्था इति कथमित्य
 त्राह—तद्भवनेति, एते हि रूपादेरात्मलाभार्थं, तद्भवतिरेकेण तदगम्भवाद्भाविभवनमेव अस्यात्मा तथा च रूपादिभवनत्वात्
 तद्भवत्वेन घटाद्युपसर्जनरूपादिप्रधानं अन्वार्था । अथ शिंपात्वात् हे दृष्टात्तमाह—शिंपिवेति, शिंपिकावाहकानां यानमीर
 यानायत इति यस्याहभूतमिति भाव । यामा यम्योपसर्जनतयाऽभिधाने कारणमाह—रूपादिस्वरूपति, रूपादिस्वरूपशब्दस्यार्थं 30
 वदित्यर्थं । भावार्थमाह—यद्यपीति, अयमभिप्राय यथा निर्विच्यन्त्या रूपादिशिंपास्यथागच्छादिनेन परस्परमिशा नोच्यते शब्दै

नार्थ]सामान्यप्रयोगे प्रयुज्यन्ते, न तु कल्पिते परमाथसता वा विना तेन-सामान्येन शब्दार्था भवितुमर्हन्तीति, तस्मात् सामान्यप्रयोगो विशेषप्रतिपादनार्थो विशेषास्तु विवक्षिता एव, [विशेषे] परमार्थत्वादस्य नयन्तेति ।

पर्यायशब्दा अपि तद्विधाना, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यर्थात्मकत्वात्, कुटनघट-

नाभ्या विना नास्ति कुम्भता नाम काचित्, तथा वा विना न घटनकुटने स्त इत्येतदवगम्यता घट इत्युक्ते तत्प्रतिपक्षशब्दार्थवदप्रतिपक्षसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्था अन्ये ततस्तेषामन्यत्वे तुल्ये विधिप्राधान्यादेव तान्नापोहते, अतोऽस्माकमपनादलक्षणान्तरारम्भकेशाहते व्यापि युक्तञ्चासत्योपाधिसत्त्वविध्यर्थलक्षणशब्दार्थकथनम्, भवतस्तु विध्यतिक्रमेण प्रस्तुतासत्त्व-शब्दार्थानापत्तिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

10 पर्यायशब्दा अपीत्यादि, ये पुन पर्यायशब्दास्ते तद्विधाना-एवमेव विशेषे विवक्षति, घटनविशेषस्य कुटनकुम्भाद्यर्थात्मकत्वात् तस्य कुटिलता कुटन, घटन चेष्टा, कुम्भता वृत्तत्व ताभ्या कुटन-घटनाभ्या विना नास्ति कुम्भता नाम काचित्, तथा वा विना न घटनकुटने स्त इति हि कुटनेत्यादिना-ऽ योन्याविनाभार दशयति, प्रकृतमुपसहरति इत्येतदवगम्यतामित्यादिना, इत्य प्रतिपक्षस्य यथा घट इत्युक्ते पट इति तत्प्रतिपक्षशब्दार्थोऽन्य, तथेवाप्रतिपक्षसामान्यविशेषपर्यायशब्दार्था अन्ये, ततस्तेषामन्यत्वे

15 तुल्ये विधिप्राधान्यादेव तानापोहते, ना यत्करण विधे, अतोऽस्माकमपनादलक्षणान्तरारम्भकेशाहते व्यापि युक्तञ्चासत्योपाधिसत्त्वविध्यर्थलक्षणशब्दार्थकथन श्रेयोगुणप्रकपयुक्तञ्च, भवतस्तु विध्यतिक्रमेण प्रस्तुतासत्त्वशब्दा[ना]पत्तिरन्यापोहायुक्तिश्च ।

तत्प्रतीतिगक्यत्वात् किं तु अमेदभूतेन केनचिद्वस्तुना उच्यते, तेन सहाभेदमापन्नेन सज्ञात्वादिना च तथा च ह्यपादिशब्दा भिन्ना ह्यपादिशब्दा एव ह्यपादिशब्दानामर्था, एवं बाल्यास्था अपि साक्षाच्छब्देन स्मृष्टमशक्यत्वात्तदवस्थातुमुपादायैव

20 शब्दै प्रोच्यते तत्र सामान्यमन्यन्तरत्वात्साधारणवादहेयत्वात् विशेषप्रतिपादनोपायत्वाच्च सामान्यशब्दै प्रोच्यते सामान्योपाधिद्वारेण विशेषाणां शब्दैर्बोधयितुं शक्यत्वात्तच्च सामान्य परमाथगते च धाक्यात् कल्पित वा स्यात्, सामान्यं विना तु न शब्दार्थो भवितुमर्हतीति । एवञ्च सामान्यशब्दप्रयोगे सामान्यद्वारेण विशेषाणां प्रतिपादनार्थं, विशेषा एव च विवक्षिता अतस्त एव प्रधानमित्याह-तस्मादिति । सदादिशब्दादिगामान्यविशेषशब्दवत् पर्यायशब्दा अपि सामान्योपपत्तविशेष प्रधानादिन इत्याह-पर्यायशब्दा अपीति । व्याचष्टे-ये पुनरिति । हेतुमाह-घटनविशेषस्येति, घटनकुटनकुम्भानां

25 परस्परभिन्नाभावादिपर्यं । एषामपमाह-तस्य कुटिलतेति, अस्य कुटिलता कुटनमुच्यते इत्यर्थं, एवमप्येति । अनिनामार्थ दायति-ताभ्यामिति । एवञ्च कुटनकुम्भादिपर्यायशब्दाणां परस्परविनामार्थेऽपि कुटनकुम्भादीनां पटशब्दप्रतिपक्ष पण्य दवाच्यपटस्या यत्कत्त्वं पटशब्दाप्रतिपक्षसद्वत्कुटनकुम्भादिशब्दानां सद्वत्कुटनकुम्भादीनामन्यत्वमित्याह-इत्थं प्रतिपक्ष-स्येति । तदेवमन्यत्वे तुल्येऽपि शब्दा एते न कल्प्यर्थमपोहन्ते, विधिप्राधान्यादित्याह-ततस्तेषामिति, तदेवमन्यत्वे तुल्ये सामान्यमेव पर्यायवाच्येण शब्द न तु तानपोहते एवञ्च विधे नान्यत्विमपि कियन् इत्यपनादरम्भकेशोऽस्माकमनवसर एवेति विधि व्यापीति भावः । युक्तञ्चासत्योपाधिसत्त्वविध्यर्थरूप शब्दार्थद्वयाचष्टे-युक्तञ्चेति, प्रथमस्वरूपगुणप्रकपयुक्तमित्यर्थं । अपोहवादिनो

30 दोषमाह-मयत्तस्त्विति, अन्यापोहकृत्स्वितिरिति निरेष्टद्वेनेनापोहसात्त्वत्वरूपस्य शब्दार्थानापत्ति युक्त्या विचार्यमाणोऽन्या

१ मि छा० २ ० प्राधान्यादेवदत्ताष्टा० । २ मि छा० ३ ० प्राधान्ये देवदत्ताष्टा० । २ ति क्ष छा० क्लेशाहते । ३ ति सत्यपि व्यपेक्ष०, क्ष छा० सत्यपि अयत्न० । ४ मि क्ष छा० युक्तपि ।

यदि विधिर्नेष्यते ततो न वेऽलपरिच्यतिप्रमङ्गदोष एव, किं तर्हि ?—

एषोऽप्यनिष्टोपचय उदकाद्याहरणार्थिने घट इत्युक्तेऽप्रस्तुतव्यावृत्तिशब्दार्थतापत्ति, विधिपक्षे च साक्षादेव स्वार्थं भूत इत्येव च विशेष, पर्यायशब्दस्य तावत् घटकुटादेर्विधेय एवार्थं, दर्शनात्, तदेव हि विधेय घटन कुटनमुभय वा, द्विमातृवत्, यथा विशेषणद्वारेण विशेष्य-प्रधाने निर्देशे राधकमाता पूर्णकमाता राधकपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशिष्यते 5 सैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात् युगपदप्रयोगेऽपि स एव निमित्तोपलक्षितो भेद प्रतीयते, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधि स्वरससमापतित प्रतिश्लेषु युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव प्रतीते ।

(एषोऽपीति) एषोऽप्यनिष्टोपचय उदकाद्याहरणार्थिने घट इत्युक्ते तत्राप्रस्तुतस्य पटादेरघटस्य व्यावृत्तिरिति श्लेषोऽशब्दार्थ एव शब्दार्थ इत्येतदापन्नम्, अनिष्टश्चेतदिति, किञ्च विधिपक्षेऽस्मादिष्टे साक्षा- 10 देवाऽन्यत्रहितमेव स्वाथं भूत इत्येव च विशेष, तथाया-पर्यायशब्दस्य तावदित्यादि यावत् प्रतिश्लेषु युक्त इति, पर्यायशब्दस्य घटकुटादेर्विधेय एवार्थं, कस्मात् ? दर्शनात् विधेयत्वदर्शनात्, तदेव हि विधेय घटन कुटन उभय वा, किमिदं ? द्विमातृवत् यथा विशेष[ण]द्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे राधकमाता पूर्णकमाता राधकपूर्णकमातेति द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशेष्यते नैव, तथा विशेषणस्वरूपापन्नविशेष्यप्रतीतित्वात्-सम्बन्धि-विशिष्टरूपप्रतिपत्तेरित्यर्थं, युगपदप्रयोगेऽपीति, निमित्तभेदेऽप्यर्थेऽत्रात् युगपदप्रयोगेऽपि स एव निमि- 15 चोपलक्षितो भेद प्रतीयते, स्यात्त निमित्तभेदे निमित्तभेदात् किमथ निमित्तान्तरापोहो न भवतीति, एतच्च न, न हि स्वार्थानुपातित्वाद्विधि स्वर[स] समापतित प्रतिश्लेषु युक्तो निमित्तान्तरेणापि तस्यैव

पोहस्यासङ्गतत्वमेवेति भावः । तत्र तान्तरमप्यस्तीत्यादशयती गह-यदीति । किं दोषान्तरमियत्राह-एषोऽपीति, इमपि ते दोषाधिक्यमित्यर्थः । अर्थनसमीक्षितशब्दार्थतापत्तिशेषमाह-उदकादीति, उदकाद्याहरणार्थिने प्रति घटमानयेत्युक्ते तस्य घट शब्देनाप्यनिष्टोपचय प्रतीयेत न घट इति प्रवृत्तिस्तस्य न स्यादिति भावः । विधिपक्षे च साक्षादेव एषोऽप्यनिष्टोपचय 20 इत्याह-विधिपक्ष इति । एतदेव निष्पद्यति-पर्यायशब्दस्येति । हेतुमाह-दर्शनादिति, तथैव दर्शनादित्यर्थः । दर्शनमेव प्रकाशयति-तदेव हीति । कथं घटान्तिशब्दस्य घटनं कुटनमुभय वा विधेयमित्यत्र निर्दर्शनं निर्दर्शयति-द्विमातृवदिति, विशेषणद्वारेण विशेष्यप्रधाने निर्देशे एवमेव वस्तु द्वाभ्यामन्यतरेण वा विशेष्यते, मातृविशेष्यस्य राधकपूर्णकस्वरूपविशेषणनिर्देश्यत्वे मातृवत् राधकमातृत्वेन पूर्णकमातृत्वेन राधकपूर्णकमातृत्वेन निर्देशयते एवं घटनकुटाव्याख्या विशेषणान्यां विशेष्यमाणो घटो घटत्वेन कुटनत्वमेवमेव वा विशेष्यते इति भावः । हेतुमाह-विशेषणस्वरूपापत्तेति, एषादिप्रत्यया घटत्वादिविशेषणानुरूप 25 विशेष्यप्रत्यया, एवञ्च यावत्ता विशेषणानां सम्भवन्तावङ्किरेण एवार्थो विशिष्यत निमित्तभेदेऽपि वस्तुतो वस्तुन एकत्वात्, केवलं निमित्तमात्रमेदप्रत्युक्त औपाधिको भेदो न स्वरगत इति भावः । तदेवाह-युगपदिति । ननु निमित्तभेदं निमित्तानां भेदम्यावदयकत्वात् किमित्तेन निमित्तं निमित्तान्तरं नापोहत् स्यात्त इत्ये-स्यात्तमिति, युगजत्वादेर्निमित्ताभिहितमित्यर्थे इत्ये निमित्तस्वरूप-प्रत्ययो जायमान स्वप्रत्यये विभक्तमेव दाम्यति तस्मात्निमित्तान्तरापोहो भवत्येवेति भावः । तद्व्यतिथिपति-न हि स्वार्थानुपाति

१ ति क्ष केवल विध्यावतिप्रसङ्गदोषावयव छा केवलावध्यावतिप्रसङ्गदोषावयव । २ ति क्ष पदेवावहितमेव, छा देवावहितमेव ।

विशेषार्थस्य प्रतीते न एतार्थं स्वेनैव रसेन समापतित प्रतिपादयितुमिष्टञ्च किमिति प्रतिभिष्यते ? न हि स्वार्थप्रतिश्रेयो युक्त ।

किं कारणम् ?—

सुदूरमपि गत्वा तेन विना तदगतेरङ्गेशेनागतो विधिरेव शब्दार्थं पर्याय इति, अत

एव चाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि स एव विशेषार्थं साक्षाद्विधिना प्रतीयते सर्वथाऽव्य-
वहितविधिपृत्तिना विधिना स्वभेदा समाक्षिप्तास्तद्रूपपरमार्थत्वेनाङ्गाङ्गिभावात्, प्रतिषेध-
व्यापारनिराकाश विधिरूपेण विप्रक्षितविध्यर्थस्य प्रतिपत्तौ तस्योपसर्जनत्वेनापोहबुद्धेरनुत्पत्तेरेव
स्वात्मा विधि प्रधानोऽपोहोऽप्रधान, शिक्षापाद्युपहारिवृक्षशब्दार्थेऽघटावतारवत्, यथा वृक्ष
इत्युक्ते शिक्षापादिभेदानामन्यतमेन विनाऽर्थवान्न भवति वृक्षशब्द इति शिक्षापाद्युपहरन्नर्थ-
वान्, तस्मिन् मूलादिमति शिक्षापाद्यत्रयम्भाविविशेषस्वभावेऽर्थेऽघटानन्तार, अघटो न
भवतीत्यस्य तु दूरत एव ।

(सुदूरमपीति) [सु]दूरमपि गत्वा तेन विना तन्गते —घट इत्युक्तेऽघटो न भवतीति प्रतिषेध-
येनार्थान्तर व्यावर्त्यापि घट एवावश्य प्रतिपत्तव्य, स च कुट एवेति कुटत्वेन विना घटत्वाभावात् कुटत्व-

स्याप्यविनाभाविन स्वेनैव रसेन प्रतीयमानत्वाद्देशेनाऽऽगतो विधिरेव शब्दाथ पर्याय इति, किञ्चा-

यत्—अत एवाविनाभावात् सामान्यशब्देनापि घटस्य पार्थिव[त्व]ादिना सामान्यसामान्यशब्देन वा द्रव्य
सत्त्वादिना विधीयमान स एव विशेषार्थो घटास्य साक्षात्-अव्यवहितपृत्तिना विधिना प्रतीयते-तानि हि
भेदरूपाण्यनेरात्मकस्य वस्तुन सामान्यायाकारेणापि गृह्यमाणानि कथं न विधीयन्ते ? सर्वथेत्यादि,
तस्मादव्यवहितविधिपृत्तिना शब्देन घटस्यैव स्वभेदा समाक्षिप्ता, यथोक्त-‘सद्रव्यपृथिवीमृदुदृ[त्व]ादिस-
म्बधादस्तिद्रव्य पार्थिवो मार्तिको घट इति घटे सम्प्रत्यय’ ( ) इति, तत्कथमिति चेदुच्यते

तद्रूपपरमार्थत्वेन-तानि भेदरूपाण्येव सामान्यादिवदाभासमानान्यविद्यमानान्येव वा सामान्यादिरूपाणि

त्वादिति, विधिर्हि अनपनादप्रतिपत्त्याशानम् स च स्वभाव एव वतते न निमित्तातरमपवदति स्वार्थातुपतित्वाद्, निमित्ता
न्तरेणापि तत्सर्वार्थस्य प्रतिपत्तन प्रतिश्रेयो युक्त इति भाव । निमित्तान्तरानपोहे कारणमाह सुदूरमपीति । न च यं घट इत्यादौ
घटशब्देन यद्यघटो न भवतीति प्रतिषिष्यते तद्व्ययमघटो न भवतीति अघटप्रतिषेधेऽव्ययमघटो न भवतु नाम परं कोऽयमिति
ग्राह्या अने हतेरेवस्य घट इति प्रतिपत्तव्य घटप्रतिपत्तिमन्तरेण गत्वा तराभावात्, न हि केवलमघटप्रतिषेधमात्रेण कृतार्थो भवति

प्रयोक्ता प्रतिपाद्युमुत्सिद्धार्थाप्रतिपादानात्, तस्मादवश्यं घट इति प्रतिपत्तव्ये स घटवत् कुटोऽपि तेन विना घटत्वाभावात्,
कुटत्वस्यापि घटत्वाविनाभाविन स्वरसत प्रतीतरिति विधिरेव स घटकुटकुम्भादिपर्याय शब्दार्थं इत्यङ्गेशेनापि समापतित एवेत्या
ख्येनाह-घट इत्युक्त इति । यथा घट इत्युक्ते कुटत्वकुम्भावानि विना घटत्वस्याभावात् घटत्वन्वेन घटकुटकुम्भाद्यो विधि
रूपेण प्रतीयते तथा स एव घट सामान्यशब्देन पार्थिवत्वेन सामान्यसामान्यशब्देन वा द्रव्यत्वसत्त्वादिना विधीयमानो घटकुट
कुम्भादिभ्येऽव्यवधानाद्विधिभ्येण प्रतीयत एवेत्याह-अत एवेति । एवं घटशब्देन स्वभेदा अपि युगपदयुगपद्भाविपयाया

पिप्यन्त इति न किन्तु अव्यवधानैकदेशेति भाव । सामान्यायाकारेण गृह्यमाण वस्तु स्वभेदान् समाक्षिपतीत्यत्र मानमाह-
यथोक्तमिति । तन्मर्पर्यय-तद्रूपपरमार्थत्वेनेति, घटाद्युपसर्जनरूपादिविशेषपरमार्थत्वेनेत्यत्र । तदेवाह-तानि भेदरूपा

भेदप्रतिपादनरतया तस्यैव विशेषस्य परमाथरूपत्वेनाङ्गाङ्गिभाय गतानि, असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात्
 तथा चाङ्गाङ्गिभावगत्या तद्रूपपरमार्थरूपया, अव्ययवृत्तिवृत्तिना विधिना स्वभेदा समाक्षिता इति वदन्ते,
 प्रतिषेधव्यापारनिरात्ममित्यादि यावत् [७] घटानन्तर इति, सोऽपि त्वयाऽन्यापोह इष्ट सोऽपि विधि-
 मन्तरेण न भवति, यस्मात्घटो न भवतीत्येतद्विप्रश्नितं द्वि प्रतिषेधमनादित्यानेपेक्ष्य विधिरूपेण विप्रक्षित
 विध्यर्थस्य घटस्य प्रतिषेधो सत्यामुत्तरकाल भवति नोप्रतिषेधो, तस्यैव चरितविध्यर्थस्य घटस्योपसर्जनत्वे ता- 5
 पोहबुद्धेरघटाभावनुद्धेरसुलत्तेरेव स्वात्मविधि प्रधानोऽप्रधानोऽपोह इति, निमित्तं ? शिंशपाद्युपहारिवृक्षश
 चार्थेऽर्घटानन्तरवत्, यथा वृक्ष इत्युक्ते शिंशपादिभेदानामन्यतमेन विनाऽध्वान्न भवति वृक्षशब्द
 इति शिंशपाद्युपहरनर्थयान् तस्मिन् मूलादिमति शिंशपाद्यवदयम्भाविविशेषस्वभावेऽर्थेऽघटानन्तर,
 अघटो न भवतीत्यस्य तु दूरत एव-नेनामो गदार्था गुडमाधुर्येणित्यर्थपरित्यज्यत्वात्, घटानन्तर
 इत्येव वा पाठ-घटस्य वृक्षार्थेऽनकाशाभावनदनुपात्तावृक्षापोहस्य कोऽप्यनश इति ।

स्यामतमत्रापि वृक्ष इत्युच्यते न भवतीत्यपोह एवोच्यते, नहि शिंशपाद्युपहार, तस्यैव विसाद-
 सानत्वात् स्वार्थ इत्युच्यते-

यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यात् तत सोऽवृक्षव्यावृत्तिवृत्तत्वाद्दृक्षभेदाशिंशपादीना-
 क्षिपेत् नानुमन्येत न व्युदस्येत वा, अनर्थित्यादवृक्षाभवनवत्, अवृक्षो घटादि तदभवनस्य
 भेदानाक्षेपान्नवृक्षशब्दस्य व्यावृत्तिवृत्तत्वाद्भेदाक्षेपे व्यापार एव नास्ति, यदसौ वृक्षार्थं 15
 घटादिभ्योऽन्यत्रेण शिंशपादिभेदात्मक स्वार्थमनन्यत्वेनाक्षिपति तस्मात्तेन सह सामानाधिक-

ष्येति । भेदव्यापारमशित्वं सामान्यस्य च तद्वत्त्वमिहाह-अङ्गाङ्गिभाय गतानीति । तस्माद्द्वन्द्वेनाव्यवहितविधि
 वृत्तिना घटस्य भेदा समाधिष्यन्त इत्याह-तथा चेति । शेषं पूर्ववत्-अन्यत्रहितेति । शब्दस्यासत्यापाधिसत्त्वविशेषविधिशोधने
 प्रतिषेधव्यापारोऽप्येता नास्तीत्याशयनाह-प्रतिषेधव्यापारेति, इतरप्रतिषेधव्यापारानपेक्ष्य शब्द स्वार्थं विधिरूपेण प्रतिपाद
 यति विप्रक्षितविध्यर्थज्ञानानन्तरस्याप्यपरत्याऽप्येन न भवतीत्यथापोहप्रतिषेधेन तु शब्दार्थत्वेन विध्यर्थस्योपगमनतया प्रतिषेधबुद्धे
 विप्रक्षितविध्यर्थज्ञानानन्तरमुपश्रयमानत्वेन शब्दस्य सामान्योपसर्जनविधिप्रधानबोधनन चरितार्थतया पश्चात्प्रतिभासमानोऽन्या- 20
 पोह गान्त्वबुद्धौ नोपसर्जनं नापि प्रधानं किन्तु स्वाम्ना विधि प्रधानमप्रधानमन्यापोह इति भावः । शब्दार्थवृत्तवत्तयाऽन्यापोहस्य
 नावनार इत्यत्र निदर्शनमाह-शिंशपादीति, मूलशब्द-व-गाखादिगप्रभेदाशिंशपाद्यन्यतमोपप्राहितवृक्षशब्दार्थे घटपटादरन्तभूत
 त्ववदित्यर्थं, तद्वत् प्रवर्तनीति-यथा वृक्ष इत्युक्त इति । यदा च वृक्षशब्दायान्त पातितयाऽघटादेरेव नाल्लवतारस्तदा 25
 तद्वत्त्वमप्यघटापाहस्य कथमन्तं पानितानम्भव ? नास्त्येनयाह-तस्मिन् मूलादिमतीति । गुडमाधुर्येति, गुडशब्दाद्यथा माधुर्य
 प्रतीतिरर्थोपत्त्या तथाऽप्यपोहप्रतीतिरप्यथापत्त्येव, न तु शब्दायतयति भावः । अघटानन्तर इत्यत्र घटानन्तर इत्यपि पाठा
 न्तरमुपभ्रम्यत इत्याह-घटानन्तर इति । वृक्षशब्दार्थे फलस्य यथा नामशशक्तया वृक्षापोहव्यापीत्याह-घटस्येति । अथ
 शिंशपाद्युपहारित्यर्थेऽप्यनन्तरवदिति घटात्तेन वृक्षशब्दाधिंशपाद्युपहार इति यदुच्यते तद्विद्वान्त्वान्त्वत्वात् किदमपि तु वृक्ष
 इत्युच्यते न भवतीत्येवोच्यते इत्याशङ्क्य समाधे-यदि त्विति । व्याचष्टे-यदि तु सोऽपीति । वृक्ष शिंशपेलेव द्ययत्

१ मि ही छा घटानव० । २ मि क्ष छा ० नपेक्षविधि० । ३ मि क्ष छा हे० ० पक्षीसामुत्तर० ।
 ४ मि क्ष छा मा प्रति० । ५ मि क्ष० छा हे बुद्धेरपत्ते० । ६ मि क्ष घटघटानवतार० । ७ २ क्ष छा
 ० धघटावतार ।

रण्य प्रतिपद्यते वृक्ष शिक्षापेति तद्भवनत्रिध्येकार्थीभावात्, तद्भवनभजनविधिनिनाभावे तु न युज्यते, भवनविधिनिनाभूतस्य भेदाक्षेपाभावात्, साधनमप्यत्र भजनविधिनिनाभूत भेदानाक्षेपि न समानाधिकरण वृक्ष शिक्षापेति तदभिमत वस्तु स्यात्, अभावात्वात् यन्ध्यापुत्रयत् ।

यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यादित्यादि, यदि तु सोऽपि वृक्षशब्दोऽपोहपर एवामविषयत
 5 तत सोऽप्यव्यावृत्तिवृत्तत्वाद्ब्रह्मभेदशिंपादीन् [नाक्षिपेत्] आक्षिपतीति चेष्टम्, शिंपादिमामानाधि-
 करण्यदर्शनात्, तथा तानुमन्येत, अनाभित्त्वत्तमथ, अनुमन्यते तु, न व्युदस्ये [त] ज [१], अपोह ण्वेत्य-
 भावमात्रार्थत्वात्, ररपुण्यत, वक्ष्यति चोपसहारे शून्यमात्रत्वात् किं क येन कस्माद्वाऽपोहत इति,
 कुतोऽनाक्षेपाननुमत्यव्युदासा इति चेदुच्यते-अनर्थित्वात् अनर्थी हि शिक्षादिना भेदेन वृक्षशब्द, तस्मात्प्राक्षे-
 पादीन् वृक्षे, किमिव? अशुभभजनयत्, तस्याप्या-अवृक्षो घटादीत्यादि गतार्था चापत्र्यापार एव प्राप्तीति,

10 यदसावित्यादि, विधिनाद त्वस्मत्क्षेपे यस्मादसौ वृक्षशब्दो वृक्षार्थं घटादिभ्योऽच्यतेन शिक्षादिभेदात्मन
 स्वाधमन यत्वेनाक्षिपति, तस्मात्तेन सह मामानाधिकरण्य प्रतिपद्यते वृक्ष शिक्षापेति, तद्भवनत्रिध्येकार्थी-
 भावात् तद्भवनभजनविधिनिनाभावे तु न युज्यते तत्समानाधिकरणीभजन भजनमस्य तद्भवनभवन तस्य
 तद्भवनभजनस्य विधिरात्मल्लभ स्थितिराचार तेन निना भावे वद्विरहितत्वे न घटते घंटा नापेति, भजन
 विधिनिनाभूतस्य भेदाक्षेपाभावात्, न ह्यभजनो भेदा आक्षेपकत्व याऽस्ति यत् समानाधिकरणता न्यात्,

15 साधनमप्यत्र-भजनविधि [विना] भूत भेदानाक्षेपि न समानाधिकरण वृक्ष शिक्षापेति त्वन्भिमत वस्तु स्यात्,
 अभावात्वाद्वा यापुत्रयत् अनुपपन्नसामानाधिकरण्यभेदाक्षेपौनुमत् त्वदिष्ट वृक्ष शिक्षापेति पदद्वयाभिधेय-
 समभावत्वाद्वा यापुत्रयत् ।

सामानाधिकरण्यम्, तत्र वृक्षशब्देन शिक्षादिप्रतीती स्यादस्यत्वात् तत्र यदि वृक्षशब्दोऽप्यपोह एवामविषयत्वात् नाक्षिपेद्ब्रह्मभेदं
 शिक्षादि, तत्रैव गच्छत्य प्रमाणत्वात् ननु भेदानामानन्तर्यव्यभिचारसम्बन्धेन न शिक्षार्थस्य चरणा सामानाधिकरण्यं गवाक्षयो

20 तत्र ह्यष्टम्, अत्राक्षेपा भेदानाम् सामानाधिकरण्यदर्शनादिति भाव । भेदार्थस्य च न स्वीकार्यं, स्याद्वृत्तिमात्रवृत्तयेन भेदानाक्षे-
 पात्साह-तानुमन्येतेति । अत्रोपमानाच्यतेन भेदानुमन्ये न वेयाह-न व्युदस्येत येति । एतच्च भेदानामाक्षेपात्तुमतिव्युत्पा-
 तसम्भवेनाभावमात्राप्रत्ययत्वाह-वक्ष्यति चेति, एतच्च सम्भवेद ह्ययादिवरिष्यात्प्रथमप्रभेदेति भाव । अनाक्षेपाणी निमित्तं
 दशयति-युतोऽनाक्षेपेति, वृक्षशब्दो भेदापार्थक्येऽनीप्यत्यतो नाक्षेपादि विषय इति भाव । ह्यत्रानमाह-अनुवृक्षसामयनच-
 न्ति, अत्रोपो घटादिभजनं तदभावेऽवृक्षसामयनम् न च न भेदानाक्षिपति अनर्थित्वात्, एत तदाचरशब्दोऽपि तस्य ह्यपोह

25 चरितार्थस्य भेदाक्षेपे व्यापार एव नास्ति, अनर्थित्वानिति भाव । विधिपक्षे भेदाक्षेपमाह-विधिवादे त्रित्यति, वृक्षशब्दो घटादि-
 न्योऽच्यतेन वृक्षार्थं वृक्षानन्यत्वेन शिक्षापादिभेदात्मक सार्वमाक्षिपति तस्मादेव च वृक्ष शिक्षापेति शिक्षापया सार्व सामानाधिकरण्यं
 प्रतिपद्यत इति भाव । तत्र हेतुमाह-तद्भवन्येति, शिक्षादिभवनं सह वृक्षस्यकार्थीभावात्-अभेदात् सामानाधिकरण्यविधि-
 वाच्य । तत्समानाधिकरणीभवनमिति, शिक्षादिना सह समानाधिकरणीभजनमेव वृक्षभवनम्, तदर्थं एव वृक्षस्यामलाम
 स्थिति आचार -मर्वादा वा, एवञ्च शिक्षादिममानाधिकरणीभवनभजनविधि निना समानाधिकरणता न घटत एव तथाविध

30 भवनविधिनिनाभूतस्य वस्तु न भेदानाक्षिपतीति भाव । तत्र समर्थयति-न ह्यमघत इति, तद्भवनभजनविधिहितस्य न कथि-
 त्वेदो न वा भेदाक्षेपकत्वं सम्भवति यत् सामानाधिकरण्यं भवदिति भाव । प्रयोगमाह-साधनमप्यत्रेति भवनविधिनिनाभूतं

१ ति छ वृक्षव्यावृत्तव्यावृत्तत्वात्, नि वृक्षव्यावृत्तत्वात् । २ ति क्ष के विधिकार्थी० । ३ ति क्ष छ ट भावनुपयु० । ४ ति क्ष छ घटानोपेति । ५ ति क्ष छ आक्षेपानुमतिर्वादि० । ६ ति क्ष छ ह्यपविषय० ।

इतर आह-

कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वम्? वृक्षसामान्यस्यावृक्षाभावात्वे सत्यसिद्धत्वात्, कथं सोऽपि तर्ह्यभेदो न भवति शिंशपादिवृक्ष? अनिवृत्ते, शिंशपा वृक्षाभावाद्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति कुतोऽभेदः, अत्रोच्यते यद्यसापि भेदो न भवति न तर्हि वृक्षो वृक्षो भवति, अभूतशिंशपादि-भेदत्वात्, घटवत् सोऽप्येवमेव, अभूतग्रीवादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एव ग्रीवादिरभूतकपालादित्वा-दित्यादि यावत् परमाणुर्न भवत्यभूतरूपादिभेदत्वात्, विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अभूतरू-
पक्षणभेदत्वात्, विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्था स्वभेदशून्यत्वात् यपु-
ष्पवत्, एवञ्च सर्वमिदं दृश्यादिवस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मतेनैव क किं केन कस्माद्वाऽपोहते?

(कृत इति) कुतोऽस्य भेदस्य भेदत्वम्? - शिंशपादेर्वृक्षभेदाभिमतस्य तद्भेदत्व, वृक्षसामान्यस्या-
नुवृत्तिलक्षणस्य [अ] वृक्षाभावत्वे सत्यसिद्धत्वात् यस्य भेदं शिंशपादि?, तस्माद्भेदस्य शिंशपादेर्भेदत्व
कुत? नैवास्तीत्यर्थं, कथं सोऽपि तर्ह्यभेदो न भवति शिंशपादिवृक्ष, [न] अभेदो यस्मादनिवृत्तोऽनपोह, 10
शिंशपा वृक्षाभावाद्यावृत्तो वृक्ष एव न भवति, कुतोऽभेदं शिंशपादिवृक्ष इति, अत्रोच्यते-यद्यसावपीत्यादि-
अनिष्टापादनसाधनम्, यद्यसापि भेदो न भवति शिंशपादि न तर्हि वृक्षो [वृक्षो] भवतीति वृक्षस्यैवावृक्षत्व-
भवस्तुत्व प्रतिहायते, हेतु - अभूतशिंशपादिभेदत्वात्, घटवदिति घटान्त, सोऽप्येवमेवेत्यादि-यदि तु
सोऽपि घटो न भवति भेद इतीत्यते तस्माप्यघटत्वमभूतग्रीवादिभेदत्वात्, वृक्षवत्, एव ग्रीवादिरभूतकपाला
दित्वादित्यादि यावत् परमाणुर्न भवत्यभूतरूपादिभेदत्वाद्द्विज्ञानवत्, रूपादिरप्यरूपादि, अभूतरूपक्षण 15
भेदत्वात् विज्ञानवदेव, सर्वत्र वा सामान्येन न भवन्त्यतोऽर्था स्वभेदशून्यत्वात् यपुष्पवदिति, एवञ्चे-
त्यादि, प्रयुक्त[म]स्तुतोपापादनोपसंहार, एवमनेन विधिना सर्वमिदं दृश्यादि-प्रत्यक्षाभिमतमनुमेयमभि-

इदभिमतं वस्तुभेदानाक्षेपि न समानाधिकरणम्, अभावत्वात्, व च्यापुनरिति प्रयोगे स्वष्टोऽर्थं । ननु भेदानाक्षेपि नैव यत्साध्यते
तद्य युक्तम्; सिद्धसाधनत्वात् न हि वृक्षवन्तथास्यावृक्षाभावस्य शिंशपादयो भेदा भवितुमर्हन्ति, तद्भेदत्वादिदेरित्याशङ्कते-कुतो
ऽस्येति । तस्याचष्टे-शिंशपादेरिति । हेतुमाह-वृक्षसामान्यस्येति, तदि वृक्षसामान्यमनुवृत्तिलक्षणमवृक्षाभावरूपम् अत 20
एव च तद्भेदत्वं शिंशपादेरसिद्धमिति भाव । अथ यदि शिंशपादिवृक्षस्य भेदो न भवति भवतु तर्हि वृक्षेणामत्र शिंशपादिवृक्ष इति, न
नैवमिति शङ्कते-अर्थं सोऽपीति । अभेदत्वात् सायदा शिंशपादिवृक्षाभावव्यावृत्तत्वात् स्यात् यदा तु न वृक्षाभावाद्वावृत्तत्वात्वाऽप्यौ
वृक्ष एव न भवति कुतस्तदभेद इति वारी समाधत्ते-नाभेद इति । विशेषेण विना सामान्यं न भवतीति सर्वसिद्धम्, तथा च
यदि शिंशपादिवृक्षभेदो न स्यात् स्यात्तर्हि वृक्षो वृक्ष, वृक्षो वस्तुत्वेन न भवेदित्यस्मै । योऽपि शिंशपादादिति-यद्यसावपीति । वृक्षो
न वृक्षो वस्तुत्वेन हेतुमाह-अभूतेति । अभूत शिंशपादिभेदो यस्य स, तद्भावात्, यस्य वृक्षस्य शिंशपादिभेदो न जातमन्त्वा- 25
दित्यर्थं, धनो यथाऽभूतशिंशपादिभेदोऽप्येव च न वृक्षस्य वृक्षोऽप्यभूतशिंशपादिभेदो न वृक्षेति मानार्थं । तद्भेदेव घटादिरपि घटादिन
भवत्यभूतग्रीवादिभेदत्वादित्याह-यति त्विति । यो घटो यदाभेद इतीत्यते सोऽपि न घटोऽभूतभेदत्वादिति भाव । एव ग्रीवादयो
न ग्रीवादयोऽभूतकपालादिभेदत्वात् घटवत्, स कपालोऽप्यनकपालोऽभूतस्य भेदत्वादिद्वेषमापरमाणु सर्वेषां भेदे सर्वशून्यतावेत्याह-एवं
ग्रीवादिरिति । परमाणोरप्यभावमाह-परमाणुरिति, रूपादयो हि तद्भेदात्तोषां भेदत्वाभावे परमाणुरपि न स्यादिति भाव ।
रूपादीनामप्यरूपादित्वाह-रूपादिरपीति । एवं विशेषतो वस्तुभाव प्रगाथ सामान्यतोऽभावं साधयति-सर्वत्र वा सामा- 30
न्येनेति । तत्र किमियत्रोपसंहारस्येन दोषमाह-एवमनेन विधिनेति, प्रमाणव्यवधिपरीभूतं वस्तु शून्यमापद्यते त्वदुष्कि-
द्वा० न० ३२ (१०९)

धेय वा वस्तु शून्यमाप्यते, त्वन्तेनैव क किं केन कस्माद्वाऽपोहे? सर्वस्य शून्यत्वे क विमित्यादि कर्मकरणापादानभूतानां शब्दादीनामभावेऽपोहोभाव एवमित्यर्थः ।

अथ कथञ्चित् भ्रमत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपाभ्रमत्यपीतीप्यते ततो ब्रूम स्वार्थे इत्युक्तेर्विधिविषय सवृत्तोऽर्थः, तदुपसर्जनश्चापोहोऽसत्त्वादसत्य, उक्त-
5 वदेवेत्येव शब्दस्य विशेषाधविधि, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषताप्युक्तैव ।

अथ कथञ्चिदित्यादि, मा भूदेव सर्वशून्यत्वदोष इति त्यक्त्वा भ्रमनाभावमात्रार्थकान्तापोह-
कल्पना केनचित्प्रकारेण भ्रमत्यपि वृक्षोऽवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति शिंशपा भ्रमत्यपीतीप्यते
शब्दार्थशून्यत्वदोषप्रत्यात् ततो वयं ब्रूम, स्वार्थे इत्युक्ते स्वार्थं कुर्वती श्रुतिरभिधत्त इत्यादिवचनानां एव
विधिविषय सवृत्तोऽर्थः, तदिदानीं प्रस्तुतनयमतेन शब्दार्थं योनयति-तदुपसर्जनश्चापोहोऽसत्त्वादसत्य
10 विशेषाधस्य विधेरुपसर्जनोऽपोह, स चासत्त्वादसत्य, उक्तवदेव प्राग्निस्तरेणासतोपाधिमत्य शब्दार्थं,
स च विशेषमेव विदधाति नापोहत् इत्येव शब्दार्थविधिरिति, एतेन सामान्यशब्दार्थविशेषताप्युक्तैव ।

यथाऽन्यत्वे विशेषप्रधान्यात् सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थास्तदङ्गत्वात्तदात्मकत्वाद्वा
नापोह्यन्ते तथा विप्रक्षितशब्दादन्यस्याविशेषशब्दस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्तेऽतत्त्वेनात्मान
विदधत् अभेदत्राज्ञ सत्त्वापत्तिपरित्यागेनैकान्त विविक्तम्, नाप्यवृक्षाद्यसत्त्वापत्तिमेव, किन्तु
15 शिंशपादिशब्द तत्सम्परिग्रहेण शिंशपादि, अत्यजनेवानुवृत्तिव्यावृत्ती तदुपसर्जनाशिंश-
पाऽभ्रमनवीजता यन् स्वार्थमभिधत्ते, इतरथा किमित्यसावपोहेताप्रतिपादयन् किञ्चित्? यदि
सोऽप्यपोहपर एव स्यात् शिंशपाशब्दो न विदध्याद्ब्रह्मार्थम्, शिंशपाविशेषतामपन्नव्या-
वृत्तत्वात्, नानुमन्येत नाप्यपोहेत वाऽर्थापत्तिलभ्यत्वाद्ब्रह्मार्थो मा भूत्, तथा चोपात्तार्थ-
विरोध इति, कुतोऽविध्यननुमत्यव्युदामा इति श्चेदनधित्वात्, अनर्थी हि शिंशपाशब्दो
20 वृक्षादिना सामान्येन, अशिंशपाभ्रमनत्, अशिंशपा घटादि तदभवन एवापक्षीणशक्तितया
वृक्षादिसामान्यात्मकशिंशपाविधाने व्यापार एव नास्ति, यदस्ती शिंशपाशब्दो शिंशपार्थ
घटादिभ्योऽन्यत्वेन वृक्षादिसामान्यात्मक स्वार्थमनन्यत्वेन विदधाति ततस्तेन सह वृक्षः
शिंशपेति सामानाधिकरण्या प्रतिपद्यते । वृक्ष शिंशपेति तद्भवनविष्येकार्थीभावात् तद्भवन-

विधेति भावः । एव शब्दशून्यत्वादपोह एव न स्यात् तत्कर्मकरणापादानभूतानां कस्याप्यभावादिति दर्शयति-कः किमिति ।

25 अन्यापोहोदमात्रार्थकत्वात् परित्यज्य कर्ममन्त्ये वृक्षो भ्रमत्यपि शिंशपा वृक्ष शिंशपेति, तद्भवनविष्येकार्थीभावात्,
तद्भवनमनन्यविधिविनाभावे न सुगम्यते भ्रमत्यवृक्षो न भवति शिंशपा न भवति, उक्तशून्यताप्रमादिति वद्वे-
अथ कथञ्चिदिति । व्याचष्टे-मा भूदेव इति, एका तेन भ्रमनाभावरूपोऽपोह शून्यार्थ इति कल्पनां त्यक्त्वाऽ-
भावविशिष्टा भाव शब्दार्थं स्वीक्रियत इति भावः । वृक्ष वृक्षस्वरूपो भ्रमन्न्यापोहोऽपि, स एव शिंशपा भ्रमन् शिंशपा
न भ्रमत्यपि शिंशपाया अङ्गत्वात्मकत्वाकेरित्याशयेनाह-केनचित्प्रकारेणेति । अन्यापोहं शब्दान्तरार्थापोहं वा स्वार्थं कुर्वती
30 श्रुतिरभिधत्त इति वचनात् स्वार्थेति वचनशिरोकोऽर्थो विधेरिव मुख्योऽर्थः सम्पन्न इत्याशयेन प्रस्तुतनय स्वाभ्युपगमानुवृत्तामस्य
दर्शयति-न्याथ इत्युक्तेरिति, एतद्वचनप्रतिपादोऽर्थो विधि शब्दविषय संज्ञत इत्यर्थः । भवद्बु किं तत् इत्याह-तदिवा
नीमिति, एवं विधिविषयेऽभ्युपगम्यमानेऽर्थे नयो योजयति स्वमतेन शब्दार्थमित्यर्थः । तदुपसर्जन इति, विधेरुपसर्जनीभूतो

१ इति व्यापारुके क्ष छा स्वार्थावुके । २ इति क्ष छा वे संवृत्तोऽ ।

विधिविनाभावे तु न युज्यते, भजनविधिविनाभूत सामान्यानाक्षेपि न समानाधिकरण, वृक्ष
 शिंशपेति त्वदमिमत् वस्तु स्याद् भावत्वादवृक्षत्वाद्बन्ध्यापुत्रवत्, कुतोऽस्य सामान्यस्य
 सामान्यत्वम् ? शिंशपादि भेदस्याभावात्वे सत्यसिद्धत्वात्, कथं तर्हि सोऽपि भेदो न भवति
 वृक्ष' शिंशपादि, अन्यस्मादव्यावृत्ते, वृक्ष शिंशपाभावादाघ्रादेरव्यावृत्ते शिंशपैव न भवति
 कुतो भेद ? अत्रोच्यते यद्यसावप्यभेदो न भवति न तर्हि शिंशपा शिंशपा भवति, अभूत- 10
 वृक्षादिभेदत्वात् घटवत् सोऽप्येवमेव, अभूतमृदाद्यभेदत्वात्, एव सर्वत्र सामान्येन न भव-
 न्तरथा स्वसामान्यशून्यत्वात्, एतुपुत्रदेवञ्च सर्वमिदं दृश्यादिवस्तु शून्यमापद्यते त्वन्मते-
 नैवेति क केन कस्माद्वाऽपोहते, अथ कथञ्चित् भवन्नपि वृक्षो वृक्षो न भवतीति शिंशपा
 भवत्यपि शिंशपा न भवतीतीप्यते ततो विधिर्विषय सवृत्तस्तदुपसर्जनश्चापोहोऽसत्त्वादसत्य
 उक्तवदेवेत्येव शब्दस्य विशेषार्थविधिरिति ।

(यथेति), यथा यत्वे विशेषप्रमाधायत् सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थास्तद्गत्वात्तदात्मत्वाद्वा
 नापोहन्ते तथा विश्वेशब्दार्थादन्यस्य विशेषशब्दाथस्य [r] विशेषशब्दाथस्य वा सामान्यस्य स्वार्थं
 विशेषशब्दोऽभिधत्ते, कथम् ? तत्त्वेनात्मान-सामान्येन सहैकीभावादिदधत् आत्मन उपसर्जनभावे
 सहायकीकारणम्, किं करोति ? स्वार्थं विधत् इति वर्तते, अभेत्त्वात्, [n] सत्त्वापत्तिपरित्यागेन-न य
 वृक्षपार्थिवमृद्भव्यसत्त्वासामान्यानि त्यक्त्वा विशेषे तदेकान्तेन विधत् प्रतिपादयति, तथारूपार्थासम्भवात् 15
 सामान्योपसर्जनत्वोपायप्रतिपाद्यविशेषात्मलभात्वात्, नाप्यवृक्षाशिंशपादि न भवतीत्यसत्त्वापत्तिमेव-
 स्वार्थप्रतिपत्तिरहिता भूते, अभिधेयभावे शब्दाथव्यवहारोच्छित्तिप्रसङ्गात्, कोऽसौ विशेषशब्दस्तदर्थ

ऽपोह संवृत्तित्वात्तदसन् गुणपदायलक्षणो हि विशेष एव सन्, अङ्गुल्यतिरिक्तमुष्टिवदियसङ्कोपाधिराल धब्दार्थं सम्पन्न,
 तस्य च निश्चितत्वाद्धिना सामान्योपमजन विशेषमभिधानं शब्दे न किञ्चिदपाहत अनपत्रादप्रतिपत्तिजनकत्वाद्धिपरित्युक्तत्वा
 र्थि भाव । सामान्यशब्दस्य सामान्य विशेषविषयत्वत्वात् न किञ्चिद्वाहन्यत इत्यप्युक्त एववाप्येनाह-पतनन्ति । इदमेव 20
 समर्थयति-यथाऽन्यत्व इति । वृक्षादिशब्दस्यानारम्भविधित्वाद्धिप्रमाधान्येन विशेषमभिधत्तद्वदारीनामिव पृथिवीशिंशपात्
 नानि सामान्यभेदपर्यायशब्दार्थानामन्यत्वस्य तु न्यत्वाद्धिरोधाधिरोधामपोहानपोहप्रगते तदङ्गत्वतद्भवनात्मकत्वाद्वा न सामान्या
 दयोऽपोह्यत इत्याह-यथाऽयत्वे निनेप्रमाधायदिति । तथा विकसितवृक्षादिशब्दान्यस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थं
 पृथिवीवृक्षादिकं विशेषशब्द सामान्येन सह स्वार्थमेकीभाव विदधन् प्रतिपादयतीत्याह-तथा निश्चितेति । सामान्येनात्मा-
 नमेकीभावं विदधन् कथमभिधत् इत्यत्राह-आत्मन इति । न सामान्य परित्यज्य केचन विशेष विशेषशब्द प्रतिपादयितुं क्षम 25
 इत्याह-न सत्त्वापत्तीति । सामान्यासम्पृक्तविशेषात्मवस्तुनोऽसम्भवादिति हेतुमाह-तथा रूपार्थेति । सामान्यसुपमज
 नत्वादिशंप्रतिपादनयोपायत्वात्तस्यैव विशेषस्य परमार्थत्वेन तत्राभाव गतमिति न तत्परित्यागेन विशेष विशेषशब्दोऽभिधत्ते
 इत्याह-सामान्यापसर्जनत्वेति । नापि केवलं विशेषं विनाऽशुभाद्यपोहमेव वृक्षशब्दो भूत् इत्याह-नाप्यवृक्षेति ।
 अभावमात्रार्थत्वे मेदानाक्षेपलभेदशब्दत्वात् सर्वत्र यथापत्त्याऽभिधेयभावाच्छब्दार्थं व्यवहारभङ्गप्रगते इत्याह-अभिधेयामाद्य
 इति । शिंशपादिविशेषशब्द सत्त्वावृत्तिसंज्ञारूपवृक्षासामान्यस्य सम्परिग्रहेणानुभावाद्यसत्त्वपरिग्रहेण च शिंशपादि भूत् इत्याह 30
 कोऽसाविति, शिंशपादिशब्दः वृक्षादिसामान्यसम्परिग्रहेणानुभावाद्यसत्त्वपरिग्रहेण नावृत्तित्वान्तरात् अत्रान्येव स्वार्थमाद्ये इति

१ विश्वेशब्दत्वात् पस्याविशेषशब्दस्य सामान्यशब्दस्य स्वार्थं विशेषशब्दोऽभिधत्ते इति पाठ स्वादिनिसमाभ्यन्ते,
 सामान्यशब्दाथविशेषप्रमायाः प्रतपत्त्वात् । २ सि क्ष ङा वे ० भ्यात् मनदप० । ३ सि-क्ष ङा विदापवैरेका० ।

वेति चेदुच्यते शिक्षादि, तत्सम्परिमहेण वृक्षादे सत्त्वस्यानुवृत्ते सामान्यस्य सम्परिमहेण तदभावावृक्षा-
 दसदत्तव्यावृत्त्योपरिमहेण चालयत्रेवानुवृत्तिव्यावृत्ती। कि कारण न ते त्यज्यतीति चेदुच्यते-
 यस्मात् तदुपसर्जनार्शिक्षाऽभ्रानीवता यन् स्वार्थमभिधत्ते, गच्छन्-ब्रजतिव्यर्थं, स्वार्थानुवृत्ति-
 सामान्योपसर्जनत्वम्यागिगपाया घटान् तत्राभ्रनलक्षणस्य च व्यावृत्तिसामान्यस्य स्वार्थं -
 शिक्षापाशब्दस्य शिक्षार्थं न धीज तयोस्तनुवृत्तिव्यावृत्त्यो, इतरथा किमित्यसावपोहेत्, अप्रतिपादयन्
 निश्चितं ? यदि तु सोऽपीत्यादि पूर्ववद्वन्थ ईपद्विशिष्ट प्रसङ्गो यानद्विशेषार्थविधिरित्युपनय, तत्र विशेष
 उच्यते-वृक्ष शिक्षापेक्षत्र शिक्षापाशब्दो न निदध्यात् वृक्षार्थं, शिक्षापाविशेषात्मापन्नव्यावृत्तत्वात् इति
 पूर्ववद्वमोऽर्थापत्त्या नानुमयेत वा, अवृक्षो न भवतीत्युक्तेऽर्थादापत्र वृक्षो भवतीत्ययमर्था मा भूत्, इत्यते
 चासां, कुत ? उपात्ताथाविरोधान्, उपात्तार्थाविरोध इत्यत्रेतिशब्दस्य हेत्वधत्वात्, अशिक्षाभाववनदि-
 10 त्यादिरवृक्षाभ्रनवदित्यादितुल्य, सामान्यगमविपर्ययेण तदविनाभावविशेषार्थो गमनिक्रया नेय,
 अभावत्वाद्दवृक्षत्वादित्यादिहेतुः, अभासमात्राभ्युपगमाच्च हेतुसिद्धि, तद्विपर्ययेऽस्मत्पक्षापत्ति, शेषप्रथ
 भावना पूर्वप्रथभावनातुल्या, एन तानत् सामान्यमेदपर्यायश दार्थाननपोहवत् सामान्यसामान्यशब्दार्थान-
 पोहोऽन्तर्निविष्टविशेषाभिधायिनामाश दार्थविधिश्रोक्त, विधेरेव शब्दार्थत्वात् ।

यत्त्वविरोधादित्युक्त सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते भ्रनविध्येकार्थीभ्रतत्वाच्चान्यापोहे,

15 भाव, सत्त्वमदुत्तिष्ठ सामान्यपर्यायो असदभावावृत्ताद्यदत्तव्यावृत्तिशब्दा अपोहपर्याया इति ध्येयम् । अनुवृत्तिव्यावृत्त्योरत्यागे
 कारणमाह-यस्मादिति । शिक्षापाशब्दो वृक्षसामान्योपसर्जनत्वमशिक्षापायावृत्तिशेषोप-छन्ते स्वार्थं शिक्षापां ब्रूतेऽत एव
 शिक्षापा शोपसर्जनत्वस्यानुवृत्ते अशिक्षापाऽभ्रनस्य व्यावृत्तिसामान्यस्य च धीजभूतेति भाव, गच्छन् ब्रजतिति यन्निति
 पदस्यार्थं । यदि शिक्षापाशब्द शिक्षापा नामिदधीन वृक्षादि वस्य सामान्यं स्यात्, अपोहो वा वस्मादन्यस्य स्यात्साच्छिद्यत्वा
 तयोर्वीजमित्याशयेनाह-इतरथेति, तस्मात् विशेषशब्द स्वार्थं वृषोपसर्जन वक्षीति भाव । यदि तु स शब्दोऽशिक्षापा
 20 व्यावृत्तिसामान्यं नतीति न तु वृक्षोपसर्जनशिक्षापामित्युच्यते तर्हि वृक्षादिनामान्यशब्दस्यावृत्ते न भवतीत्यपोहमात्राभिधाने
 यदि तु सोऽप्यपोहपर एव स्यादित्यादिप्रयत्नोका दोषा प्रमज्यन्त इत्याह-यदि तु सोऽपीत्यादीति ।
 वृक्ष शिक्षापेक्षत्र शिक्षापाशब्दव्यापोहमात्रपरत्वे वृक्षविधिरत्वं न स्यात् शिक्षापान्वहृत्पत्त्यात्, सत्त्वमानाधिकरणवृक्ष-
 शब्दार्थेनावृक्षा न भवतीत्येवमपेक्षाशिक्षापाशब्द वृक्षार्थं वा नानुमयेत शिक्षापाशब्द, अनुमन्यते तु, शिक्षापाशब्दोपात्तार्थेनाविरो-
 धादिति पूर्वमन्यतोऽत्र विशेषमादर्शयति-तत्र विशेष इति । शिक्षापाशब्दो वृक्षादिसामान्येनानर्थित्वाद्दृशसामान्यं न विदधीत
 25 नानुमयेत नान्यथाहेतु वयत्र दृष्टान्तं विशिष्टमाह-अशिक्षापाभ्रनवदिति, शिक्षापाशब्दस्य घटाशिक्षापास्यावृत्तिकरण
 एवोपनीगणशक्तिर्वेन वृक्षादिविधानादौ व्यापार एव नास्तीति भाव । यतश्च वृक्षादिनामान्यात्मक शिक्षापादि न विधतेऽन एव
 सत्त्ववनविधेकार्याभावे यस्यामानाधिकरण्यं भवति तद्वनविधिविनाभावे न घटतेऽत वृक्ष शिक्षापेति तथा भवनविधिविनाभूतं
 सामान्याविधायि न समानाधिकरण्यं त्वदभिमत वरतु स्यात् अभावत्वादवृक्षत्वाद् व्यापुत्रवर्णिति साधकहेतुमादर्शयति पूर्वमन्यो-
 30 दिति । अ तर्निविष्टेति, अभ्यन्तरीयत्वविशेषे सामान्यं सामान्यशब्दो विधते, विधेरेव शब्दार्थत्वादिति भाव । अथ वृक्षशब्द
 सामान्यमदपर्यायशब्दानामर्थं नापोहत्ऽन्यत्वे तुम्यपि अविरोधात्, विरोधात्त घटादीनपादत् इति यदुच्यते तत्राविरोधोऽपि
 विशिष्टशब्दार्थतापक्ष एव घटते नान्यापोहपक्ष इत्याह-यत्त्वविरोधादित्युक्तमिति । व्याचष्टे-यदपि स्थयेति, वृक्षशब्द

अन्यत्वाविशेषात्, अभाजतुल्यत्वाच्च, समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीना तदर्धान्तरवाचक, एवञ्च विधिप्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयो प्रकृतिप्रत्यययोर्भजनसामान्यापरित्यागिनो-
स्तद्विशेषकर्तृपदार्थवाचित्त्वं समूहेन भरतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभजनसामान्या-
चिनोविशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धलक्षणसामान्यविशेषभाविभूत्वर्यथाचित्त्वं, ह्यादिसमूहस्य
वाक्यार्थवाचकत्वम्, उपात्तार्थानिरोधिसामान्योपसर्जनप्रकृतनिधेर्यत्वात् सर्गशब्दानाम् । 5

यच्चविरोधादित्यादि, यदपि तस्या कारणमुक्तमयत्त्वऽपि सामान्यादिशब्दार्थानोपेहो तेषाम-
विरोधादिति सोऽप्येवमेवाविरोधो घटते, भजननिधेर्यार्थभूतत्वात्-सामान्यात् एव निरोधान्तरञ्च यत्किञ्चि
द्वस्तु तस्मै भजनमेवाभ्यन्यात्मापत्त्यैनीभूत स एव शब्दार्थो विरक्षितार्थोपकारविनाभावित्वेनैनीभूतो
विधीयमानत्वादेवाविरुद्ध इति युज्यते, नान्यापोहे, अन्यत्वाविशेषात्, अभाजतुल्यत्वाच्च कौ विरोधाविरोधा-
विति, समूहश्च [प्रकृतिप्रत्ययादीना] तथा तदर्धान्तरवाचक, तद्वाग्या-एवञ्चेत्यादि, एवञ्च वृत्ता विधि 10
प्रधानशब्दार्थत्वात् सामान्यविशेषशब्दयोरित्यादि यावत् वा[क्या]थनाचकत्वमिति, प्रकृतिप्रत्यययोर्भजन-
सामान्यापरित्यागिनो तद्विशेषणवृत्तपदार्थवाचित्त्वं समूहेन भरतीति नीलोत्पलमिति वर्तिपदार्थभजनसामान्य-

सामान्यभेदपूर्वायशब्दाभाषापोहेतेऽन्यत्वे तुल्येऽपीत्यत्र त्वया यत्कारणमुक्त तेषामविरोधानि सोऽविरोधो नापोहार्थतापक्षे
सम्भवति किन्तु विशिष्टार्थतापक्ष एवेति भाव । इदमाह-भवेनेति, सामान्यविशेषश्च भवनलक्षणात्मलाभेनानन्यार्थभूत
अनन्यभूतत्वादेव सामान्यरूपं विशेषरूपञ्च यत्किञ्चिद्वस्तु विरक्षितायापकारविनाभावनाभावात्तत्रेव शब्देन विधीयमानत्वादेविरुद्धं 15
भवति, न त्वन्यापोहे वृत्तादिषु पटादेरेव वृत्तिविधीयमानत्वात्तद्विधायावानामप्य-यत्त्वसाधिशिष्टात् पटादेर्विरुद्धत्व सामान्यादेर
विरुद्धत्वमित्यत्र नियामकभाव, अन्यापोहस्याप्यभावस्वरूपेन निर्धर्मकत्वात् विरुद्धत्वाविरुद्धत्वधर्मयोस्तदावकाश एव नास्तीति
भावः । पूर्वं समूहश्च प्रकृतिप्रत्ययादीना तदर्धान्तरवाचक इति युक्त्या कथ्याम इत्युक्त्वात् तद्विरुद्धयति-समूहश्चेति, घट एव
इत्यादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभूत नामपदमेकत्वादिविशिष्टं घट बाधयति एव पचतीत्यादिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायभूतमाख्यातपद
पाक्यकारं बोधयति, अर्थस्य हि चहवोऽन्यत्वामेदा सति यत्र च साऽन्यत्वामेद परिच्छेदेनैवाहो समाख्यात यथा वीरस्येद 20
वीरं वीराया इद वीरं वा गच्छति गर्जेति गिरिति गदति युवति वा गौर्नित्यादि तत्र चावय-यतिरकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययतदर्थविभाग
क्रियते, तत्र प्रकृत्यर्थं सामान्यं प्रत्ययभेदेऽपि तदमेदान् यथा वृत्त वृत्ता वृत्ता, पचति पचत पचन्तीत्यादि प्रत्ययाद्यश्च
विशेषः प्रधानम्, प्रकृतिप्रत्ययो सहायं भूत तयो प्रत्ययाय प्रधानमित्युक्तत्वात्, एवञ्च सामान्यविशेषशब्दयो प्रकृतिप्रत्यययो
समुदायस्य भजनसामान्यापरित्यागितद्विशेषवाचकत्वं निधिरूपेण वृत्तम् । व्यस्यपदानां विधिप्रधानशब्दार्थत्वमुपदर्श्य समस्त-
पदानां तद्वैयर्थ्यनि-नीलोत्पलमिति, वर्तिपदार्थभजनसामान्यवाचिनो-गमयत्त्वत्तदानीं पत्रपदयानां लक्षणविशिष्टद्रव्यो 25
त्पत्तनिशिष्टद्रव्यवाचिनोरित्यर्थं, विशेषणविशेष्यभाजन्यपदस्य धर्माक्षणे सामान्यविशेषभावस्था वृत्त्यय समासार्थं, तत्रापित्वं
नीलोत्पलशब्दस्य समस्तस्येत्यर्थं, ननु नीलोत्पलं नीलगुणविशिष्टं द्रव्यमाह उत्पलान् इत्यत्र विशेषणविशिष्टं द्रव्यम्, द्वाविप द्रव्यशब्दौ
परस्परानुपकारप्रधानाववाचकविविधौ कथं विशेषणविशेष्यभाव अत्रायत नीलशब्दो द्रव्यमाह स च गुणनिमित्तक इति
तत्र नियतजातीयतया निषेधो नास्ति अविनाभावान्तु द्रव्यजातिमानमाह तथा च नियतजातीयाकांशास्ति, उत्पलान्दोऽपि
जातिनिमित्तोऽपि नियतनियतगुणगम्य-ये द्रव्ये वतन इति तस्य नियतगुणविशेषाकांशास्ति ततश्च नीलगुणविशिष्टमुत्पलं स्यादन्यद्वा, 30
उत्पलशब्दजातिविशिष्टं द्रव्यं नीलं स्यादन्येति स्यात्, तत्र मुख्यं चाक्येत्वाक्यत्वात्तत्पदगम्यात् निराश्रयति नीलशब्दो
उत्पलशब्दजातिभिसम्बन्धमान विशेषवचन, उत्पलशब्दश्च नान्यत्वाभिगम्यव्यमानां विशेषवचन इति स च सम्बन्ध सामाना
धिकारण्यस्य निमित्तनिमित्तप्रयुक्तयोरैकस्मिन्नर्थे वृत्ते, यत्र च द्रव्यमुत्पलं तद्वत् नीलमित्येवानीतेत्यर्थानि विशेषणत्वस्येवभाव
येति भावः । एवं चानुपपत्तयोऽपि शब्दा राजानिसम्बन्धिपुत्रविशेषवचना सामान्योपसर्जनविशेषप्रधाना एकवाह-

वाचिनो विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धलक्षणसामान्यविशेषभाविवृत्त्यर्थवाचित्य तथा राजपुरुषादीना राजाभिसम्बन्धविशेषणादीना ज्ञेयम्, आदिसमूहमेति, देवदत्तस्तिष्ठति देवदत्तो गृहे तिष्ठति देवदत्त गामभ्याञ्ज शुक्लमित्यादि द्वि[त्रि]चतु पञ्चादिविषयसमूहाना वाक्यार्थनाचकत्वमुपात्तार्थाविरोधिमामान्यो-
[पसर्जन]प्रवृत्तविध्यर्थत्वात् सर्वशङ्कानामिति ।

अयञ्च ॥ अनेन पारतत्र्यात् सच्छब्दानाक्षेपवचनेन सन् घट इति सामानाधि-
करण्य न प्राप्नोतीति प्रत्युक्त प्रतिषेधसामानाधिकरण्यं वेदितव्यम् ।

अयञ्चेत्यादि श्लोकः, यदुक्तं त्वया घटादिभेदानाक्षेपित्वात् सच्छब्दस्य जातिस्वरूपोपसर्जनं
द्रव्यमात्राभिधानात् पारतत्र्यात् घटादिभेदाभेदेत्यात्तै सह सामानाधिकरण्याभाव इति यथा परेषा दोष-
स्वया तवाप्यसत्रिपेधमात्राभिधानपारतत्र्यात्राक्षिपत्येव सङ्घेदान् घटादीनिति तुल्यदोषसम्भवे किं

मुधा भ्राम्यते त्वया ? इति, अनेनेत्यादि, तद्भावना-पारतत्र्यात् सच्छब्दानाक्षेपवचनेन सन् घट इति
सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोतीति प्रत्युक्त प्रतिषेधसामानाधिकरण्यं वेदितव्यम् ।

आह च-‘तन्मात्राकाङ्क्षाद्भेद स्वसामान्येन नोज्झित । नोपात्त सशयोत्पत्ते साम्ये
चैकार्यता तयो ॥ (प्रमा० स०) इति, आत्मार्पणामात्रमाकाङ्क्षति सामान्य स्वभेदे, अतस्तन्मा-
त्राकाङ्क्षाद्भेद शिंशापा वृक्षेण सामान्येन नास्ति ततोऽन्यश्चेति किं तर्ह्युपात्त एव तदनुबद्धत-
त्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येककार्यत्वादेकाद्यता सामान्यविशेषयोरन्योऽन्यापरित्यागे सत्यात्म-
लाभादन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रतिलम्भात्, अत्र यदुक्तं ‘नोपात्त सशयोत्पत्ते साम्ये चैकार्यता

तथा राजपुरुषादीनामिति । एवं पदद्वयसमूहस्य सामान्योपसर्जनविशेषविधिप्रधानवाचित्वमुक्त्वाऽसम्बन्धादिभ्यादिपदसमुदाय-
स्यापि तथात्वमाह-देवदत्त इति, देवदत्त गामभ्याञ्ज शुक्लमित्यादावाकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तमित्यपदेशघाते सर्वत परिपूर्णार्थप्रकाशकं
पदसघात यदि देवदत्तपद सामान्यमाने प्रथम प्रवर्तते तत तस्य गवादिपदकारेऽगत्वात् धर्मं तस्य विशेषेऽवस्थानम् ।

वाच क्रमवर्तित्वात्, गवादिपदकाले तत्सत्त्वाभ्युपगमेऽपि तेनोपात्तया सकलविशेषाधारणताया स्वागयोगात् विशेषेऽत्र
स्थापनासम्भवे एव स्वान वा पदांतरबोध्यविशेषाद्य वाचकत्वात्त्वादेव यत्र स्थिति स्यात्, तस्मात् वाक्यपदवा-
चक्यो वाचका भिन्नु तथाविधपदसमूह एव विशेषपरिणामात्पत्र सामान्योपनयनविशेषविधिप्रधानमथ ब्रूते गान्तरा वाक्यार्थ
प्रतिपादनाय परिहृत्पिनपदविभागोत्थापितार्थाविरोधेनति भाव । यदुक्तं प्राक् अयन्दु गुणधर्मं य स्तोऽन्यान् व्यावर्तयन्
द्रव्यमाह न तु द्रव्यविशेषानाक्षिपति परतत्रत्वात् अत सामानाधिकरण्याभाव, नन्वनाक्षिप्तैरव्याप्तैरपि सामानाधिकरण्यं

भविष्यति विवक्षानुसारं, न ह्यमत्रा व्याप्ता साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां वर्याप्याक्षेप सम्भवति रूपं शुद्धं रूपनीमिति तस्माच्छ्रुत
गुणभेदादेवत्वात्ताक्षेपस्यतोऽन्यत् तद्वत् इत्यादि सत्यपक्षे दोष ए तवापीत्याह-अप्यञ्चेति । व्यावर्तेति-यदुक्तं त्वयेति,
द्रव्यादिस्तयो द्रव्यत्वं तद्वत्त्वं वाऽभिपद्यन् न द्रव्यादीन् तद्विशेषान् वाऽऽर्जयति, शुभगुणभेदादेवत्वात्, पारतत्र्याच्च, तत्रैव विशेषे
एव न सामानाधिकरण्यासम्भवं । अयं दोषाऽपिदोषपक्षेऽपाहवपक्षे च दुर्वार एवेवाह-तथा तवापीति । अस्तन्निषेधेति, सन् घट
इत्यादीं सद्घटशब्दयोरेकान्विषयवर्धनं सम्भवति, तद्वाच्ययोरपाहयाभिज्ञत्वात्, न चोभयोर्योश्चयोरैकार्ये धृतेरधृत्कारेण शब्दयो

सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति वाच्यम् नीरूपयोर्व्यावृत्तयोरापेयताऽसम्भवात्, धर्मापुनरपत्, सम्भवेऽपि न सद्घटो वस्तुभूतो
शब्देन गम्यते, अत एव य यैव व्यावर्तित स एव व्यावृत्त इति प्रत्युक्तं व्यावृत्तेर्व्यावृत्तरे वस्तुन शब्दादिवाच्यतापत्ते तस्मात्ता
पक्षेऽपि ऐकार्यम् । व्यावृत्तिमद्वल्लुपि शब्दवाच्यत्वेऽतीत्यमाणेऽपि सदाभिनेदानां घटादीना यदादिशब्दैराक्षेपोऽशक्य एव,
सदाभिनेदस्य परतत्रत्वात् स हि अगच्छाद्वस्तुसर्जनं तद्वत्तमाह, न साक्षात्, साक्षादनभिधाने च न तद्वत्तमेदाक्षेपो युज्यते
मधुरशब्देन शुद्धपरिवर्तित भाव । अयं प्रकारान्तरेण व्यावृत्तेराक्षेपकत्व सामानाधिकरण्यवादेश्यति-आह चेति । व्यावृत्ते-

तयो ॥ इति तत् पुत्र सशय ? कुतो वा साम्यैकार्यस्ते, अनुपात्तत्वाद्दिशेषाणाम्, उपात्तत्वाच्च सशय स्याद्ब्रह्मणदिति चेन्न, उक्तत्वात् ।

आह चेति, उक्तार्थमद्ब्रह्मकारिणा, 'तन्मात्राणाक्षणात्' इत्यादि, आत्मार्पणामात्रमात्राश्रयिणामान्य स्मभेदेऽवस्थान्नात्राकाक्षणाद्भेद - शिंशपा वृक्षेण सामान्येन [विना] नास्ति ततोऽस्य [त्] श्रेयि, किं तर्हि ? उपात्त एव, कस्मात् ? तदनुबद्धतरयात् - तेन सह 'विशेषेण सामान्यस्यानुबद्धत्वे सति तरयात् - एकत्वापत्तेः, ४ विशेषप्रवणत्वात्, अन्यत्वे सत्यप्येवकार्यत्वादेरार्थता सामान्यविशेषयोरेऽन्यापरित्यागे सत्यात्मलाभात्, अन्यतरत्यागे स्वरूपाप्रतिबन्धात् सामानाधिकरण्यम्, न हि वृक्षेण विना शिंशपा, शिंश[प]या विनौ वा वृक्षोऽस्तीति, अत्र यदुक्त 'नोपात्त सशयोत्पत्ते साम्ये चैकार्यता तयो' ॥ इति तद्वत् सशय ? कुतो वा साम्यैकार्यस्ते - सशयस्तावत् - अन्यापोहमात्रोक्ते अनुपात्तत्वाद्दिशेषाणां सामान्यशदेन नास्ति, यद्युपात्ता स्युर्विशेषा स्यात् सशय [ ] साम्यमपि च नास्ति, अनुपात्तत्वात् कुत्र सामानाधि- 10 करण्य ? उपात्तत्वाच्च सशय स्याद्ब्रह्मणदिति चेन्न, उक्तत्वात् - नामान्यादुपसर्पनात् विधिविशेषार्थात्रियमे निश्चयदर्शनादिति ।

किञ्चान्यत् -

अनेकञ्च सामान्यमिह वृक्ष शिंशपेत्युक्ते भेदशब्देनोपात्तम्, शिंशपाविध्यैकार्यभूतार्थत्वात्, अतस्तयोश्चिन्ना विशेषणविशेष्यता, विरक्षाश्रयात्, शिंशपा वृक्ष वृक्ष शिंशपेत्यनिय 15 मददर्शनात्, नामाद्यनेक सामान्य, पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामादित्वात्, शिंशपत्रयो नामाद्य- तन्मात्राणाक्षणादिति, सामान्यं स्वभेद आत्मार्पणमात्र-भेदेन त्वानुरक्तप्रत्ययजनकत्वेनात्मार्पणमात्रमात्राकाश्रयि, तस्मात् सामान्येन विना भेदस्य स्वरूपभेद नास्ति, तस्मात् ४ व सामान्येन स्वभेदा परिचयते ? उपेत्यतं वा ? किन्तु परिग्रहन्त एव, विशेषेण व्याप्तत्वे सति एवात्मत्वात्, ततश्च विशेषणप्रवणत्वेन सामानाधिकरण्यं स्यात्वे विशेषणव्यापत्तत्वात्, अनुपात्तत्वे हि सशय स्यादिति कारिकाभावात् । उपात्तत्वे ह्यनुमाह - मदनुबद्धतरयादिति, विशेषेण विना सामान्यस्यासम्भवाद् 20 तेनानुबद्ध सामान्यम्, यत् व्याप्ति स एव व्याहृत इत्येकत्वापत्तिरपीत्यर्थः । भेदे आत्मार्पणार्पणान् कृत्वा विना भावित्वं शिंशपादे भेदानुबद्धत्वाच्च विशेषणविनाभावित्वं सामान्यस्येति परस्परविनाभावित्वेन तयोरात्मगत इत्याह - सामान्य विशेषयोरिति । परस्परं विना भावित्वं तत्स्वरूपमेव न स्यादित्याह - अन्यतरत्याग इति, तदर्थं सामान्यविशेषयोरन्यत्रेऽपि सम्भूयैकार्यैकारित्वात् एकार्यता सामानाधिकरण्यं स्यादेवेति भावः । परस्परविनाभावमेव दायति - न हीति । अत्राचार्यो मत्सिद्धं निराचष्टे - अत्र यदुक्तमिति, सामान्येन विशेषानुपादाने चाप्यापत्ति साम्ये चैकार्यता या त्वयोका तत्तु 25 सम्भवति वृक्षादिनाब्देनावृक्षापोहमात्रस्यापत्तत्वात्, तावता च विशेषणमनुपस्थित्या पुरोवर्तीदं शिंशपात् वा निम्बादि वेति संशयप्र- पञ्चाभाव एव, विशेषणोपादानेऽप्यवस्तुत्वमेव, सामान्येन स्वात्मार्पणात्, सामान्यं हि अश्रयापोहोऽभावान्नात्, स्वात्मार्पणाच्च भेदेऽप्यभाव एवेति सुतरां संशयाभाव इति भावः । तद्व्याह - सशयस्तावदिति, न हि नीरूपोऽभव क्वप्युपादत्त इति भावः । अनुपात्तत्वादेव च साम्यमपि नास्ति यनैकार्यता भेदेदयद् - साम्यमपि चेति, एकात्मतापि चन्दर्य । ननु वृक्षाद्यन्त वृक्षाद्येव भेदा अप्युपात्ता नात् सशयादिरित्याह - उपात्तत्वात्तेति । सामान्योपसर्पेन विशेषविधिप्रधानशब्दार्थत्वनिवमे तु निश्चयोत्पत्तेर् 30 संशयादि स्यात्, न वा सामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिरित्युच्यते समापत्ते - उक्तत्वादिति । अथ विशेषविशेषयोर्विनिगमन- विरहेण सामान्योपसर्पेन भेदप्रधानपक्षे चाप्यनुपपादयितुमाह - अनेकश्चेति । विष्णु-विष्णुमात्रवैपरीत्यं कृष्ण-शित्तपेत्यत्र निम्-

१ सि तत्सम्भवात्तत्वात् ४ अ तन्मन्वचानत्वात् । २ सि अ अ विरपणेन । ३ सि अ अ विरपणम् । ४ सि अ अ विरपणयो । ५ सि अ अ विष्णुवैपरीत्यं ।

पक्षया सामान्यम्, तच्चेद भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विधेयकार्यभूतत्वादुपात्तं ततः सशयः स्यात्, अवृक्षशिशपाव्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिशपामानयेति भवत्येव विशेष्यविशेषणत्वानियम, न तु यथोच्यते तथा न तयोस्तुल्ये विशेषणविशेष्यते इति, दृष्टत्रान्नियमेन तुल्यत्वस्य ।

अनेक चेत्यादि, इह विधिप्रधाने शार्दार्थं वृक्ष शिशपेति चोक्ते भेदशब्देन अनेकञ्च सामान्यं पृथिवीद्रव्यसदादिनामस्थापनाद्रव्यभावात्सर्वमप्युपात्तम्—अव्यभिचारिणा भेदेन, शिशपादिविधेयकार्यभूतत्वात्, अतस्तयोश्चित्रा—सामान्यविशेषशब्दयोर्विशेषणविशेष्यता, विश्वश्रावशान् कदाचिद्वृक्षेण शिशपा विशेष्यते कदाचिच्छिगपया वृक्ष, शिशपा वृक्षो वृक्षः [शिशपेत्यनियमदर्शनात्, तस्यानियमस्य हेतु वृगयति—नामाद्यनेकमित्यादि, नामशिशपा स्थापनाशिशपा द्रव्यशिशपा भावशिशपा, कयाया शिशपेति नाम्नि कृते तामशिशपा, तच्च सामान्यं पूर्वोक्तविधिना सर्वस्य नामत्वात्, शिशपैव वा नामाद्यपेक्षया सामान्यम्, तच्चे भेदेन वृक्षेण व्यभिचारिणा विधेयकार्यभूतत्वादुपात्तम्, तत सशय स्यात्, अवृक्षशिशपा कया नामशिशपा तद्व्यावृत्त्यर्थं वृक्षशिशपागौदयिकभावात्तथा भावशिशपा[मा]नयेति भवत्येव विशेषणत्व वृक्षस्य शिशपायाश्च विशेष्यत्वमनियम, न तु यथोच्येत तथा न तयो तुल्ये विशेषणविशेष्यते [इति] दृष्टत्रान्नियमेन तुल्यत्वस्येति, एव तावत्रेय यावत् सदिति ।

पयति—इह विधिप्रधान इति, वृक्ष शिशपेत्यादौ सामान्यशब्दो विशेषशब्दाद्यो सामान्यभेदपर्यायशब्दाद्योनाहुरिति प्राग्विकारेण प्रथितम्, तत्र यदा भेदशब्देन शिशपागानेन वृक्षपृथिवीद्रव्यगत्वादीनि नामस्थापनाद्रव्यभावशिशपादीनि सर्वाभ्यन्वयेते, तेषां शिशपाभेदाव्यभिचारात् शिशपाविधेयभूतत्वात्तथा तदा सामान्यविशेषशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावे वैचित्र्यं भवतीति भावः । चित्रतायां हेतुमाह—त्रिपक्षावदान्ति, यतो विशेष्यविशेषणतः शताशततत्त्वप्रयुक्ते, न तु प्रतिनियते, शान्त्य वक्तुरामवेत तद्विच्छा न्यस्य अतो यत्रिच्छानुविधायित्वं विशेषणविशेष्यभावस्येति भावः । विश्वश्राव नियामकत्वे एव नियतप्रयोगदर्शनमेव प्रयोजक मित्याह—शिशपा वृक्ष इति । ननु नास्ति सर्वाननियम नीगेत्तलमिति उत्पलनीलमिति त्र प्रयोगानियमादर्शनात्, न चोत्पलशब्देन जाला मकमेतद्रव्य प्रतीयत, उत्पलप्रमृत्थाविना जातेरपरित्यागात्, न हि भवति शान्त्येयस्य गौरिति, किन्तु गौ शबलेय इत्येव, नीलाशिशपास्तु गुणरचना गुणाग्राह्यान्नाशाद्यर्मा, उत्पलस्य नीमिति द्रव्यव्यतिरिक्ता अपि प्रतीयतेऽनो न द्रव्यस्य गुणात्मकत्वमिति गुणाद्रोऽप्रधानमेव जातिरा दक्ष प्रधानमज्ञातं नानियमदर्शनमिति वाच्यम् । तत्र तथा भवतु नाम, यत्र तु द्वयोर्जातिवचनत्वं वृक्ष शिशपति तत्रोभयाजातिवचनवाद्द्रव्यवाचित्वात् प्रधानत्वादन्यतरस्य विशेषणत्वेनानियमो भवत्येवेति, न चात्रापि वृक्षशब्द प्रथममुच्यमानो भेदाद्यत्र वेदपि सर्वान् भेदान् प्रतिपादयतीति तद्विशेषणाय वृक्षमात्रो विशेषणमेव भवति न तु विशेष्यम्, प्रथमं विशेष्यतेषु च तस्य सामान्यस्यापि वाचकत्वेन शिशपा वृक्ष इति प्रतीतेर्विशेष्यत्वाविनाभूतत्वात्, न हि भवति वृक्ष शिशपेति वाच्यम्, शिशपाशब्देन नामस्थापनाद्रव्यभावात् शिशपाया अपि बोधान् कन्यादेर्नामशिशपाया विशेषणायोपादीयमानो वृक्षशब्दस्तद्विशेषणं भवत्येवेति अनियतप्रयोगदर्शनमल्लवेति निरूपयति—नामाद्यनेकमिति । ननु नामादिशिशपाया सामान्यभेदपर्यायशब्दाद्यत्वात् भावात् शिशपाशब्दाय कथमित्यनाह—तच्च सामान्यमिति, अनेक नामादिसामान्यमित्यर्थः । भवता नामादिसु शिशपाया अत्रापि शिशपैव तेषां सामान्यमित्याह—शिशपैव वेति । तच्चेद नामादिभेदेन—शिशपादिभेदशब्देन नामशिशपादिद्वैश्वव्यभिचारित्वात्प्राधानेन शिशपादिविधेयकार्यभूतत्वात् परिच्छीतमप्येवाह—तच्चेदमिति । तस्य प्रथमं शिशपेतेषु च किं शिशपाशब्देन शिशपाविधाना कन्या विवक्षिता उत वृक्षभूतशिशपा विवक्षितेति सन्देहे तद्विशेषणयोर्वादीयमानो वृक्षो भवत्येव विशेषणं वृक्षशिशपामानयति, तस्माद्विशेषणविशेष्यभावस्यानियम एवेवाह—तत सशय इति । तस्माद्द्वय शिशपेत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्य व्यवस्थितोक्तिर्न मुच्यते किन्तु विशेषणानिमतनापि विशेषणानिमतस्य स्वात्मनि नियमनात्तस्यापि त प्रति विशेषणत्वमिति द्वयोरपि विशेषणविशेष्यते नियमेन वृक्षवदर्शनादि याशवेनाह—न तु यथोच्येतेति । तद्रव्यम् द्रव्यं पृष्ठ इत्यादावपि तपैव भाव्यमित्याह—एव तावत्रेयमिति । एवादिभेदशब्दे भेदान्तरवाचकपदादिशब्दाद्यो पटादीन् विरोधित्वाद्गोहृत इति यदुक्तं तत्र विहितं

यदप्युच्यते तस्या 'भेदो भेदान्तरार्थन्तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्था स्वसामान्यविरोधिन ॥' (प्रमा० स०) इति, तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते, विरोधाभावात्, अङ्गाङ्गिभावेन सामान्यविशेषभावापत्ते सर्वस्य, कस्मात्तर्हि अपोहते ? उच्यते—'स्वार्थावबद्धशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते ! सामान्यार्थविशेषार्थविधिमन्त्रियमश्रुते ॥' इति स्वार्थावबद्धशक्तित्वात् शिंशपाशब्द खदिरादिमपोहते, सामान्यार्थविशेषार्थविधिमन्त्रियमश्रुतेर्भेदान्तरस्या-
 त्रिभक्षितत्वात्, न तु विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोरविनाभावित्रे सामान्याविनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेणैव कथं प्ररुध्यते विशेष ? एतेन सामान्यान्तरभेदार्था स्वसामान्य-
 विरोधिन इत्यादि सर्वमभिहितन्यायेन प्रत्युक्तार्थमित्यलमितिप्रसङ्गेन ।

(यदुच्यत इति) यदुच्यते तस्या 'भेदो भेदान्तरार्थन्तु विरोधित्वादपोहते । सामान्यान्तरभेदार्था स्वसामान्यविरोधिन ॥' (प्रमा० स०) इति, तत्रापि न तु विरोधित्वादपोहते, विरोधाभावात्, अङ्गाङ्गिभावेन
 सामान्यविशेषभावापत्तेरुक्तन्यायेन सर्वस्य नामाद्यपेक्षस्य, कस्मात्तर्ह्यपोहते ? उच्यते—यस्मादित्य 'स्वार्था-
 वबद्धशक्तिश्च भेदो भेदमपोहते । सामान्यार्थविशेषार्थविधिमन्त्रियमश्रुते ॥' (प्रथकारस्य) इति, स्वार्थेऽवबद्धा
 शक्तिरस्य शिंशपाशब्दस्य वृक्षसामान्यनहायस्य शिंशपायामेवापनद्धा, तस्या एव विरक्षितत्वात् शब्दात्सर्वार्थ-
 प्रतिपादनसहायभावाप्रतिपत्ति, अत स्वार्थावबद्धशक्तित्वात् शिंशपाशब्द खदिरादिमपोहते, किं कारणं सामान्य-
 न्यायविशेषार्थविधिमन्त्रियमश्रुते—येयमभिहिताना सामान्यशब्देनोपसर्जनसामान्यार्थेन विशेषाणा नियमार्था 15

विशुषिमुमाह यदप्युच्यते त्वयेति । व्याकरोति—यदुच्यत इति, भेदो-विशेषश्च न भेदान्तरार्थ-विशेषशब्दान्तरवाच्यमर्थ
 विरोधित्वात्सर्ववर्तयति, विजातीयव्यापृत्तिमन्तो विशेषार्था हि उपातसामान्यस्य विरोधिन यथाऽपटादिव्यापृत्तिविजाती-
 यापटादिव्यापृत्तिमन्त पटादयोऽपटव्यापृत्तेर्विरोधिन, अत एव च पटशब्द पटादिपटार्थे व्यापृतयतीति काचित्प्रथ । अत्र
 भेदान्तरार्थं यावत्तो विरोधित्वादिति यो हेतुः सोऽहेतुः, पटादिपटार्थोविरोधाभावाविति शिष्यवृत्ति-तत्रापि न त्विति,
 पटशब्देन हि सद्रव्यगुणिवीरुद्धतनीलशुक्लवृष्णादितत्तद्गतकुटकुम्भकल्पादयः नामस्थापनाद्रव्यभावपन्था प्रोच्यते, तत्र
 पटादिपटान्येन तद्गत सर्वं पटादयो विभेदा अपि तद्रूपेणोपस्थिता एव, अत एव नाम्नि पटादीनां पटादिना विराय पटादे
 वनविद्रोषेणपटादित्वादिति, अङ्गाङ्गिभावत्वात्-प्रधानोपसर्जनभावेन सर्वस्य जपत सामान्यविशेषभावपत्तेरुक्तत्वात्कि
 कस्यापि केनचिद्विरोध इति भावः । ननु यदि सर्वं सर्वोत्पन्नत्वादिविद्धं तर्हि पटादिशिंशपादिशब्दे पटादिशब्देरेतेन द्वयो
 येषु कुतो वा तदोक्षण इत्याशङ्कते-कस्मात्तर्ह्यपोहते इति । कारिकायुधेनाप्या समाधिमाह-स्वार्थावबद्धेति,
 यस्माद्भेदशब्दस्य शक्ति स्वार्थं प्रतिबद्धा तस्मादेव च भेदात्तरशब्दार्थमपोहते, सामान्यान्तरप्रतिपाद्यसामान्येनोपसर्जनविरोध
 नियामकश्रुतिवार्ति तदर्थं । सामान्यपरसमभिव्याहृतविरोधपरस्यैव विशेषपद सामान्यपदेनाभिव्यक्त्याभिव्यक्तम् सामान्य
 पदेन हि सामान्यलक्षितानि विशेषावगतिर्भवति तत्र तत्र तदुत्तरसुपन्यस्तमानो विशेषशब्दस्यसहजनव्यवहारं वा न्यूनं
 ततश्च शिंशपादिशब्द शिंशपा नियमयति, अपोहते च खदिरादिमिति भावार्थमाचष्टे-स्वार्थेऽवबद्धेति । शिंशपादि
 शिंशपादादेव कुतोऽपनद्धा शक्तिरित्याह-तस्या एवेति, शिंशपाया एव वक्तुर्विबन्धित्वात्तन्तदुत्तरपदं तद्विरोधिन इत
 शिंशपाशब्दो वृषशब्दस्य सहायभाव न प्रतिपद्यत इति भावः । नियामकत्वमेवादर्शयति-अत इति, अत उच्यन्तदुत्तरपदं तदुत्तर-
 सहायभावाप्रतिपत्तिरत एव शिंशपावबद्धशक्तित्वात् शिंशपाशब्द खदिराद्यर्थमप्राप्तमान-स्वार्थमाचष्टे इति भावः । वृक्ष
 शब्देन प्रसक्तस्यान्यस्य नियामकत्वाविति हेतुमाह-सामान्यार्थेति, सामान्यशब्देन 'शिंशपा' च सामान्येऽप्युक्तं तदुत्तर-
 शक्तिरूपेणैव नियमयति विशेषश्रुतिरित्यर्थः । तमेवार्थं स्फुटयति-येयमभिहितानामिति, इत्युच्यन्तानामिति 25

१ ति क्ष षा हे २ क्षसाकसा० । २ ति क्ष षा च धुति । ३ ति क्ष षा हे ४ श्याप० । ४ ति क्ष
 षा हे ५ प्रतिपत्ति ।
 डा० ३३ (११०)

विशेषयति, इत्याया शिक्षाया प्रतिपादनस्य तद्वात्तत्वात्, यथाऽस्माभि प्राग्निस्वरेण व्याख्याता नाम सामान्यार्थविशेषाद्युक्तविशेषार्थवती तस्माद्धेतो तस्या सामान्यार्थविशेषार्थविधिमश्रियमश्रुतेर्भेदात् रम्याप्रतिश्रितत्वात् प्रयोजनाभावात् स्वाभावयद्वाचित्वात् भेद शिक्षादि भेद-स्वरिदादिमपोहते, न तु विरोधित्वात्, सामान्यविशेषयोर्यो यमिनाभाविने सामान्याभिनाभाविना विशेषान्तरेण स्वरूपेण

कथं विन्यते विनये ?- शिक्षादि स्वरिदादिनेति, एतेन सामान्यान्तरभेदाया स्वसामान्यविरोधिन इत्यादिमवर्गमभिव्यक्तितेन न्यायेन-सामान्यविशेषभयनविद्वेसीभूतायत्नादिना प्रत्युक्तार्थम्-प्रत्युक्त-प्रतिपिद्ध स्वाथ तदीयस्य एवमादिनो यचनस्य, इत्यलमतिप्रसङ्गे-अन्यापोहशब्दाधीनकरणप्रमङ्गनस्परगतः विष्टु विचार, प्रवृत्तमस्त्वर्थम् ।

यत्तु कथं पुन शब्दस्यार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिज्ञानम् ? पूर्वदोषाप्रसङ्गश्च कथम् ?

10 इत्यत्र स्वया 'अष्टष्टेरन्यशब्दार्थे स्वार्थस्याशेषि दर्शनात् । श्रुते सम्बन्धसौम्यं न चास्ति व्यभिचारिता ॥ [प्रमा० समु०] अनुमानानुमेयसम्बन्धो हि अभिधानाभिधेयसम्बन्ध, तत्र यथा धूमस्यैकदेशे दर्शनादग्नेरनग्नेर्वाऽदर्शनादनग्निव्युदासेनाग्निप्रतीति तथा शब्दस्यान्यव्यतिरेकाप्रार्थाभिधाने द्वारम्, तौ च तुल्यातुत्ययोर्वृत्त्यवृत्ती, तत्र तुल्ये नापश्य सर्वत्र वृत्तिराख्येया, क्वचिदानन्त्येऽर्थस्याख्यानासम्भवात्, न हि सम्भोऽस्ति शृङ्खलादस्य सर्वत्रक्षेपु 15 दर्शनेन, नापि समत्र लिङ्गिनि संलिङ्गस्य सम्भवोऽग्निधूमादिवत्, यद्यपि च क्वचिदस्ति डिट्वादिषु सम्भवस्तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वरत्ननाऽप्रतीते, गुणसमुदायो हि डिट्वाख्यायोऽर्थ, न च सर्वे काणकुण्डादयो डिट्वाशब्दाद्भवन्ते, एवमन्यवद्वारेणानुमानाभावात् ।

यत्तु क्वचित्वादि, कथं पुन शब्दस्यार्थान्तरेत्यादिवोच पराभिप्राय गृहीत्वा स्वमतनिर्देशयता प्रदर्शनाय स्वमत प्रत्युच्चारयता उत्थापित यान्त पूर्वदोष[र]प्रमङ्ग इति, भेदजातितरसम्बन्धतद्द्वयक्षगता

20 श्रुतेर्विशेषणविशेषणानि नियमाया शिक्षाविशेषणशब्दश्रुति अनीभित्तशिक्षावर्धप्रतिपादनस्य सामान्यशब्दार्थो पशुविशेषणन्यायत्वात् यदि वृषाशब्दो भेदात् शिक्षापीठं नामिदानीं, तत शिक्षायास्तद्भेदत्वं न स्यात्, वृषाऽपि वृषा न भवन्भूतशिक्षापीठेदत्वात्, एवं शिक्षाशब्दो यदि वृषतामान्य न विधीयत तत वृषस्य तत्सामान्यत्वं न स्यात्, शिक्षायाऽपि शिक्षाया न भवेत्, सामान्यविशेषणशब्दव्याख्यानाद्यन्यादिना प्राग्भिधानात् सामान्यविशेषणार्थविशेषणानुमेयस्य विशेषणविशेषणस्यैव भवनवियेकाधीभूतत्वात् शिक्षाश्रुति सामान्यार्थविशेषार्थविधिमश्रियमश्रुतिरिति भाव । इदमेतद्-सा

25 सामान्यार्थेति । यस्याश्रियमयति शिक्षाश्रुति सामान्यार्थविशेषार्थे तत एव भेदात्तरस्याविवेकिनवाच्यद्विधान प्रयोजनाभावात् स्वार्थविक्रमशक्ति शिक्षाश्रुतिविशेषणशब्द स्वरिदादिभेदात्तरमपोहते न तु भेदात्तरण निरोधादित्याह-तस्माद्धेतोरिति । अविरोध प्रदर्शयति सामान्यविशेषयोरिति, मेन्य भेदात्तरणं प्राप्ति विराध स्वसामान्यविनाभाविनेन स्वस्वरूपवाप्ति भाव । सामान्यान्तरभेदाया स्वसामान्यविरोधिन इत्यपि यदुक्त त्वया तदपि प्रतिशिक्षाम्, सामान्यान्तरं विशेषणार्थं च यत्किंचिद्वत् तत्सर्वं भवनमेव अन्याऽन्यात्परत्या येनीभूतं तदेव शब्दाय, स चाविद्वद्व विरुद्धिनाथोपकाराविनाभावित्वेनऽभूततया

3) निर्विक्रमान्वादिप्रत्युक्तव्याख्यानायाहः शब्दाया युज्यत इत्याह-एतेनेति । न चर्थात्तरापोहेन स्वार्थे शब्दा यदुच्यते तर्हि भेदात्तित सम्बन्धतद्द्वयव्यतिरेकयोः य आत-ल्यव्यभिचारिभि समयासम्बन्धमणदोष एत गौऽन्यायाह-तपक्षे कथं न स्वादिशब्दापोहवासुदीरितसामान्यविशेषणार्थेऽपि-यत्तु क्वमिति । अथान्तरापोहपूर्वव्याभिधानं शब्दस्य कथं युज्यते इत्यादिभन्धो भेदत्रायादिमाद्यभिप्राये परिश्रय स्वमतं तं थापा न सन्तीति प्रदिद्विपयता स्वमतपुष्ययताऽपोहवादिनाङ्गानिता इत्याख्यादि-कथं पुनरिति । पूर्वव्याभिप्रायनाह य एव-भेदजातीति, भेदो-विशेषा वा जातिर्वा जातिसम्बन्धो वा जाति

दोषास्तत्राप्यान स्वव्यभिचारदय कथ [न] स्थुरिति ननु शब्दस्वार्थान्तरापोहेनेति परपक्षदोषाभिधान-
मात्रेण स्वपक्षासिद्धित् पृच्छति, कथ वाऽर्थांतरापोहेन स्वार्थाभिधान, पक्षमिद्धिरिति वाक्यशेष,
पूर्वदोषप्रसङ्गश्च कथ अर्थान्तरापोहेन स्वाधाभिधान, अत्रोच्यते तस्या- 'अदृष्टेरन्वश' दार्थे स्वार्थस्यापोऽपि
दर्शनात् । [श्रुते सम्प्रघसौकर्यं न चास्ति व्यभिचारिता] ॥ (प्र सप्त) अयापो हेनार्थाभिधानसिद्धि
रिति वाक्यशेष, अनुमानानुमेयसम्बन्धो ह्यभिधानाभिधेयसम्बन्ध, तत्र यथा धूमस्यैवदेशे दर्शना 5
दमे, अनन्तर्गोऽदर्शनादनन्विद्युदासेनाभिप्रतीति, तथा शब्दस्यानयव्यतिरेकावर्थाभिधाने द्वारम्,
तौ च तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती, तत्र तुल्ये नावश्यं सवत्र वृत्तिरारयेया, षचिदानन्त्येऽर्थस्याऽऽरयाना-
सम्भवात्, न हि सम्भ्रोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सवत्रवृत्तेषु दर्शने[न], नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सवल्लिङ्गस्य
सम्भव, अत्रिधूमादिवद्यपि च षचिदस्ति द्विधादिषु सम्भव, तथापि न तद्द्वारेणानुमानम्, सर्वात्मना
ऽप्रतीते गुणममुदायो हि द्विधारापोऽर्थ, न च सर्वं काण्टुप्पादयो द्विधशब्दाद् गम्यन्ते, एन- 10
मन्यवद्वारेणानुमानाभावात् ।

स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भव, तत आह-

अतुल्ये तु सत्यप्यानन्त्येऽशक्यमदर्शनमात्रेणाख्यानम्, अदर्शनेऽप्रवृत्ते, अत एव
च स्वसम्बन्धिभ्योऽन्यत्रादर्शनात्तद्व्यवच्छेदानुमानम्, एतच्च कृत्वा वृक्षशब्दाद् द्रव्य-

मान्वा गन्धस्याय इति पक्षगता इत्यथ । के दोषा इत्याह- आन-त्येति, आनन्त्यपदेन समयाभाव उच्यते नेदस्य विशेषस्य 15
खलप्यस्य क्षणिकत्वेन सद्भेत्तव्यनहारप्राप्तक-यापरत्वात्, न ह्यर्थातानागतमेदभिज्ञेत्वन-तेषु नेदेषु समय सम्भवत्यतिप्रसङ्गाद्
जातितदोषयोरसिद्धित्वापत्तनाऽप्यसम्भवादान-त्येन समयासम्भव एव, अविगमनानामप्येषा शब्दापत्तये व्यभिचार इति भाव
सत्रवापी जालादिपक्षे दोषप्रदर्शनमात्रेण स्वपक्षासिद्धिमभिमन्यमान प्रथमतीत्याह- ननु शब्दस्येति । अत्र बौद्धस्योक्तिमुप
न्यस्यलाचार्य-अत्रोच्यते त्वयेति, वाच्यवाचकभावो नानुमानानुमेयसम्बन्धादन्य शब्दस्यान्यशब्दार्थेऽदर्शनात् स्वार्थेकदेशे
दर्शनाभ्यानापोहेन स्वार्थाभिधानसिद्धिरिति भाव । अनुमानानुमेयभावसम्बन्धमेव तावदर्शयति- तत्र यथेति, धूमस्यापेरेकदेशे 20
दर्शनात्, अनभिमत्यदर्शनात्तथा धूमोऽनभिन्नात्तस्या बहि गमयतीत्यर्थ । तथा शब्दोऽप्यन्यव्यतिरेकौ द्वारीकृत्य स्वार्थमभि
दर्शयित्वाह- तथा शब्दस्येति । तौ चान्यव्यतिरेकौ तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्येवैवहावित्याह- तौ चेति । तत्र
तुल्ये सवत्रावश्यं गन्धस्य वृत्तेराख्यान न सम्भवतीत्याशयेनाह- तत्र तुल्य इति । अनाप्येयत्वे कारणमाह-
षचिदानन्त्य इति, स्य-विशेषेऽथस्यानन्तत्वेन सवत्र शब्दस्य वृत्तेराख्यानासम्भवादन्वयप्रहासम्भव इति भाव । असम्भव-
मेव दर्शयति- न हीति, वृक्षाख्योऽर्थोऽनन्त, सर्वेषु वृक्षेषु भूतमविष्यत्तमानेषु न वृक्षश-दस्य दर्शन सम्भवतीति भाव । ननु 25
लिङ्गिभिभावेन स्वादवगतिरित्याह नापीति, नापि सर्वेषु वृक्षेषु लिङ्गिषु सर्वेषां वृक्षादिराप्यानां लिङ्गानां दर्शन सम्भवतीति
भाव । धूमस्यैवतुमानव- द्विधादिश-दात् द्विधादेवगति स्याद् वाच्यवाचकयोरेकत्वादि याचक्यायामाह- अत्रिधूमादि-
यदिति । तत्रापि त्रिधादिशब्दात् द्विधाद्यथानुमान सम्भवतीत्याह- तथापीति । हेतुमाह सर्वात्मनेति, द्विधादेवग-
समुपायान्नोऽर्थस्य सवत्ररूपेण न द्विधशब्दात्सवत्र इति भाव । तदेवं तुल्ये वृत्तेराख्यानासम्भवेन नापीतुमानसम्भव इत्युपस-
हरति- एवमिति । अतुल्येऽत्रिधूमादिव्यतिरेकद्वारेणाप्यनुमानं न सम्भवतीत्याह- अतुल्य इति । अतुल्ये-विषयोऽन्य 30

(अथेति) अथ बहुषु पलाशादिष्वपि दृष्ट इति सशयो भवति, एव मति श्रुत्यर्थे पार्थिवत्वद्रयत्न-
सत्तायां मति तेषु वृक्षशब्दस्य समानत्वात् सशय स्यात्, निश्चयस्तु दृष्ट शब्दात्, वृक्षशब्दोऽवृक्ष-
निवृत्त्यैव[स्वा]यत्नोऽपार्थिवव्यावृत्त्यापि स्वार्थे वर्तते तथापि वृक्षपार्थिवद्रव्यमन्तर्गता[आ]तुलोन्मयेन
त्रिद्वेसार्थनिश्चयहेतव, एवमर्थान्तरव्युदासेनार्थान्तराभिधानमुपपन्नम्, न च सम्बन्धद्वारं मुक्त्वा शब्द-
स्येति यथा भेदाद्यनभिधानं पूर्वमुक्तं तद्दर्शयति—आह चेति, एतमेवार्थं श्लोकद्वयेनापि दर्शयति—‘वहुत्वेऽप्य- 5
मिषेयस्येति, शिशुपादिभेदा अत्राभिप्रेता, न द्रव्यादय, तथा हि वृक्षवद्भेदेषु सशयो दृष्ट,
अर्थात्तु द्रव्यादिषु निश्चय, ‘स्वसम्बन्धानुरूप्यात्तिरिति, यस्मान्सौ तज्जातीये दृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्ति-
द्वारेणैव दृष्टोऽभिधायक प्रागोपान्यत्रैवदृश्यमान, तस्मात् सम्बन्धानुरूप्यात् तद्विशिष्टमेवाथमाह, ‘अनेक-
धर्मा शब्दोऽपि’ सामान्यधर्मैकगुणत्वादिभिः वृक्षार्थं तस्मिन् वस्तुनि नाभिधत्ते, तथा हि ते विनापि वृक्षार्थेन
रमादिषु दृष्टा, न तु वृक्षशब्दोऽयत्र दृष्ट, तस्माद्दृक्षणादेनैव प्रत्यायनमुपपन्नमित्युक्त्वा स्वपक्षसि- 10
द्धानुपपत्तिं पूर्वोपाभावश्च यस्माच्छ्रुते सम्बन्धसौकर्यं [म्] बहुत्वेऽपि तुन्यातुल्यव्यवृत्त्यवृत्ती सम्बन्धसौ-
कर्यात् न चापि व्यभिचारिता भेदानभिधानात्, एव तावद्भेदानभिधाने येऽपि दोषा उक्ता ते परिहृता
इति अन्यापोहवादिपक्ष ।

आचार्याऽस्वापि दूषणं वक्तुकामं प्राक् तावत् तत्र यदिदं श्रुतिसम्बन्धसौकर्यमुच्यते इति परिहार-
धीमेव दूषयितुमाह—

एतदयुक्तं यतोऽन्वयव्यतिरेकात्पीडं न घटेते, ‘अन्यापोहार्थैर्न मूर्ल्यात् स्वार्थ-
स्यादोऽप्यदर्शनात् । श्रुते सम्बन्धदौर्गन्ध्यात् तथापि व्यभिचारिता ॥’ (ग्रन्थकृत)

एते वृक्षशब्दस्यावृत्तिरित्यर्थं न स्यात् अत्र न्यायवृत्तितदभासद्वयविरतत्वाद्बृक्षशब्दस्यावृत्तिवृत्तिवाऽवृत्तियव्याप्तिवृत्ति-
वार्थं स्यादिति सशय एव स्यात्, न तु दृष्टो निश्चयो भवेति भावः । एवञ्च वृक्षशब्दस्यावृत्तिवृत्तयैवार्थवत्त्वम्, अत्र
विन्यादिव्यावृत्तिव्यवधारणं, अत एव वृक्षशब्द पार्थिवद्रव्यसदर्थनिश्चयहेतु, पार्थिवशब्दो द्रव्यसदर्थनिश्चयहेतु, सत्त्वं 20
सदर्थनिश्चयहेतुरित्याह—वृक्षशब्द इति । अथान्तरयुगलनार्थान्तराभिधानमपि स्वसम्बन्धभ्रमोऽन्यत्रेलादिप्रकारं सम्बन्ध-
द्वारं मुक्त्वा न भवतीत्याशयेनाह न च सम्बन्धद्वारमिति । ननु वृक्षशब्दवाच्येषु बहुषु पलाशादिषु वृक्षोऽयमिति प्रत्ययो दृष्ट,
एषा मध्ये कर्मो विवक्षित इति सामान्यात् सत्त्वो भवतीत्याशयहेतु—वहुत्वेऽपीति, अभिषेयस्य बहुत्वादिति भावः । भेदशब्देन
विवक्षितमाह—शिशुपादीति । इत्यादयः कुतो न विवक्षिता इत्यनाह—अथतस्त्विति, अथापत्या इत्यादां निश्चय एव
भवति, वृक्षस्य इत्यादिन्यत्वादिति भावः । अर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणभिधायकत्वमादर्शयति—यस्मात्सप्तमिति । वृक्षादिशब्दो 25
वृक्षजातीये दृश्यमानो भेदाद्यन्यनादृश्यमानोऽवृत्तिवृत्तिद्वारेणभिधायकरो दृष्ट इत्यर्थः । दस्य तथा दृष्टस्मादाद्यन्तरनिवृत्ति-
विशिष्टमथ शब्द आहेश्याह—तस्मादिति । वृक्षशब्दोऽवृत्तिवृत्तिविरहितमेवाह न तु अपार्थिवत्वादिवावृत्तिविरहितम्, तज्जा-
तीय दृश्यमानोऽन्यत्रादृश्यमानोऽर्थान्तरनिवृत्तिद्वारेणभिधायक इति सम्बन्धानुरूपताया अभावादिप्रादावपि—अनेकधर्ममिति ।
सं-गुणत्वादय, प्रत्यायन—अपार्थिवत्वादिवावृत्त्या गन्धाविषयनम्, अर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति स्वपक्षसिद्धौ सम्बन्धा-
नुरूप्यत्वोपपत्ति, आगन्तव्यव्यभिचारादयः पूर्वोपा भेदानभिधानेन परिहृता इति बोध्यम् । एतदेवार्थदर्शयति—यस्माच्छ्रुतेरिति । 30
एवमन्यापोहवादिपक्षं प्रदर्श्य प्रथमं श्रुतिसम्बन्धसौकर्यं धीजभूतमेवाचार्या दूषयति—तत्र यदिदमिति । तत्र कारणमाह—

इति, यदिद मुक्तमर्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमिति, अत्रार्थान्तर नामाऽन्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तत्तावद्विचार्यते, स किमन्योऽर्थ स एव भवति विधिना? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन ?

एतदयुक्तं यत इत्यादि । यान्न घटेते इति, यस्मात्तान्द्वयज्यतिरेकावपीह ७ घटेते दूरत

५ एव चावर्थाभिधानहेतु तुल्यातुल्यवृत्त्यवृत्तिभ्या भवत इत्यभिमतौ, तस्मादयुक्तं सम्बन्धमौक्त्यमिति प्रतिज्ञातं तदुपपादनार्थमाह—अन्यापोहार्थनैमूल्यात्' इत्यादि श्लोक, अपोहार्थ[ ]भावात् सम्बन्धाभाव स्तार्थगोचरस्याप्यदर्शनात् सशयपीठमपि नास्ति कुनो व्यभिचाराऽऽशङ्कित्युक्त्याम्, ततो यदिदमुक्तं चोगपक्ष एवार्थान्तरापोहेन स्वार्थाभिधानमित्यत्रार्थांतर नामान्योऽर्थ इति यस्माद्भवति तस्मात्तत्तावद्विचार्यते—स किमन्योऽर्थ स एव भवति विधिना अन्यान्वोऽर्थ उच्यते? उतान्यो न भवतीत्यपोहेन? इति द्वयी कल्पना स्यात् ।

१० तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एव भवतीति ततः तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयत्वात् स इति शब्देन यद्विज्ञानं तस्य स्वार्थ एवान्याख्यार्थो विषयः सवृत्त, ततश्च स्वार्थे तस्मिन्नव्यावृत्त्या विधिनैव प्रतिपन्ने किमपोहेन क्रियते? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्, अथापि स्यादन्यापोहेन प्रयोजनमित्यन्तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यद्यन्यो भवति ततः स न भवति, अथ स भवत्यन्यो न भवतीत्यर्थादापन्नं तदन्ययोरुभयोरपि तत्रतश्च स्वत एव १५ सिद्धम्, तस्मात् स्यादप्यनयोरन्यापोहप्रत्यय उपसर्जनो विधिर्न भवितुमर्हति, असत्योपाधि सत्यशब्दार्थत्वात्, इत्थमन्यप्रतिपत्तिर्विधिरेव न व्यावृत्ति ।

(तत्रेति) तत्र यदि तावन्मतमन्य इति स एवान्याख्यो भवतीति ततः स इति शब्देनोत्पद्यते

यद्विज्ञानं तस्य विज्ञानस्य स्वार्थोऽभिधेय एवान्याख्यार्थो विषयः सवृत्त स एव, ततश्च तस्मिन्नव्यावृत्त्याऽन्याख्येऽर्थे विधिनैव प्रतिपत्ते किमन्यापोहेन क्रियते? नार्थोऽपोहेनेत्यर्थ, यस्मात्? अर्थप्रतीतेर्वृत्तत्वात्

२० अर्थप्रतीत्यर्थो हि शब्दप्रयोग, अन्यापोहकल्पना च तदभिधानस्वरूपपरिज्ञानार्थं तदर्थप्रतीती व्यर्थं सा, अथापि स्यादप्यपोहेन प्रयोजनमित्य स्यात्, नान्यथा, तत्रथा—तदा तस्मिन् विधिनाऽन्यविज्ञानकाले यद्यन्यो

यस्मात्तावदिति, शब्दस्याभिधानेऽन्यव्यतिरेको द्वारमिति युक्तं तदेव न घटत इति भावः । दूराय कारिकायाऽऽह—अन्यापोहार्थेति, अन्यापोहार्थपर्यय निर्मूलकताऽऽसम्भवात्, शब्देन केनापि रूपेणार्थानभिधानादभिधेयबहुत्वासम्भवेन सशयसम्भवात् व्यभिचाराभावाच्च श्रुतिनम्बध्वाप्यर्थमिति भावः । तत्राप्यपोहार्थनैमूल्य दर्शितुमाह ततो यदिदमुक्त-

२५ मिति, अर्थांतरापोहेन स्वार्थाभिधानं त्वयोक तत्रार्थोऽर्थोऽर्थान्तरमुच्यते, अन्यथात्वात् किं विधिरेव उत प्रतिपेक्षेण प्रोच्यत इति भावः । तत्र प्रथमं पक्षं दूषयितुमाह—तत्र यदि तावदिति । तत्राप्यह—तत्र यदि तावन्मतमिति । यद्यन्याख्यार्थ स एव स्यात्तर्हि त एवदन्वयविज्ञानविषय आन्याख्योऽर्थ स एवाभिधेयो जात स च नान्यव्यावृत्तो विधिना च प्रतिपन्न इति तद्विपक्षार्थोऽन्यापोहो निरर्थक इति भावः । अन्यापाहार्थेयर्थे हेतुमाह—अर्थप्रतीतेरिति, अर्थविषय प्रतिपत्तिजनकत्वप्रकारकच्छाविषयत्वेन शब्दप्रयोगस्यान्यापोहव्यतिरेकेणापि शब्देनार्थविषयप्रतीतेर्जातत्वाद्द्वयधर्मिति भावः ।

३० अन्यापोहकल्पना च शब्दाचार्यस्यैवपरिज्ञानाय भवत्, तर्हि च तदर्थप्रतिपत्तौ तु तस्यैवमार्थेयत्वात् शब्दाचार्योऽप्यपोहोऽप्यपोह इति । एवमपि यद्यन्यापोहस्य प्रयोजनमित्यते तर्हि वक्ष्यमाणप्रकारणैव स्यादित्याह—अर्थार्थाति । शब्दनाभिधेय विधिना-

१ क्ष भाव इति भावत इ० । २ इति क्ष यैमस्मात् । ३ इति प्रथमा० क्ष ययला० । इति क्ष नाप्याख्योऽर्थ ।

भवति तत स न भवति, अथ स भवति अथो न भवतीत्यर्थोदापत् तदन्वयोऽपि भवति, तत्र स्व
एव सिद्धम्, तस्मात् स्वादप्यनया -तदन्वयोऽपि भवति स चोपमर्शेनो विधिर्न भवितुमर्हति, कस्मात् ?
अस्योपाधिसत्त्वाद्दार्थ्यात्, इत्यमन्यप्रतिरिक्तिर्विधेरेव न व्यावृत्ति ।

अथान्यो न भवतीति तस्याप्यन्यस्य यदि व्यावृत्तिरेव स्वरूपम्, ततोऽपि प्रभाष्यस्या,
सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वादुक्तवत्, अन्यत्रस्य चोभयविषयत्वात् तदग्रहणे कोऽसाप्यन्य ?
यदपोहादन्यापोह स्यात्, कुनो यान्यो न भवतीत्युच्यते ? यतोऽस्यान्यस्यान्यत्र सिद्धेत्
निर्धार्यमेतदन्यत्रम् ।

(अथेति) अथान्यो न भवति—अथ मा भूदेष दोष इत्यन्यो न भवतीति तस्याप्यन्याव्यस्यार्थस्य
व्यावृत्तिरेव अन्यो न भवतीति स्यात् स्वरूपम्, तत किं ? ततोऽपि प्रभाष्यस्या—सोऽपि योऽन्यो न भव-
तीत्युच्यमानोऽर्थ किं स एव भवति, उथान्यो न भवतीति पृच्छयसे त्वम्, तत्र यदि स एव भवतीति नूयात्त्व 10
पूर्वद्विधिरर्थ, अथान्यो न भवति सोऽप्यन्य तथा प्रष्टव्य योऽन्यो न भवतीत्युच्यते ततोऽप्यन्य प्रष्टव्य
एव प्रश्नानवस्था । कस्मात् ? सर्वत्रास्याक्षेपस्य तुल्यत्वादुक्तवत् किञ्चायत्—अन्यत्रस्य चोभयविषयत्वात्—
अन्य इति न उच्यतेऽन्यापेक्षया, सोऽप्येवदपेक्षया, अयमस्मादयो यमस्मादय इति, तयोर्द्वयोरेपि स्वरूपत
सिद्धौ द्विष्ट तदन्यत्र सिद्धति ततस्त्रस्यायत्त्वोभयविषयत्वात् तदग्रहे कोऽसाप्यन्य ? तयोरेवयोर्विधि-
रूपेणाग्रहणे कोऽसाप्यो नाम ? यदपोहादन्यापोह स्यात्, कुनो याऽन्यो न भवतीत्युच्यते ? यतोऽस्या 15
न्यायायत्र सिद्धेत्—यतोऽय, योऽन्य इत्येतद् द्विष्टत्वादन्यत्रस्य निर्धार्यमेतदन्यत्रम्—नान्यथा निर्धारयितु
शक्यमित्यभिप्राय ।

एतत्तु न स कश्चिदर्थो भवित्ता, उभयतोऽप्यभासप्रसङ्गात् स्वार्थस्याशोऽपि न दृश्यत
एव, अन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यन्यस्याव्यावृ-
त्तयताभिज्ञानशाले तत्रदयनोऽपि स्थितौ परस्परमेदत्रय पथान्दर्शो भवति सोऽयमाद्विज्ञ अन्यत्र तस्माद्विज्ञ इत्यन्यो यमन्या 20
पोहप्रथो आयत् स उपमर्शन एव, अश्लोपाधिमयस दायवाचिति शान्तदन्वप्रतीतिर्विधिरूप एव न व्यावृत्तिरूप इति भाव ।
एवमन्यापोहद्वैवर्थाग्रहणं तद्वारणाय वाची प्राह—अथान्य इति । व्याचष्टे—अथ मा भूदिति, द्वितीयो विकल्प एव, अन्यापोह
इत्यत्रायाऽन्याऽर्थो न विधिरपि तु सोऽप्यन्यापोहरूप एवेति न पूरुष इति भाव । अथानवस्थामापादयितुमाह—ततोऽपीति,
अन्यस्य यदन्था न भवतीति स्वरूपमुच्यते तत्राप्यन्यपत्तय स एव उतायापोह आद्ये विधित्वमसक्तिरन्ये सोऽप्यन्य किं स
एवोतायो न भवतीत्येव प्रश्नमविरिति इति भाव । हेतुमाह—सचयेति । अयत्त्वस्य प्रतिषेधपनुषोविधिपयत्वात् प्रतिषेधयत् 25
योगिनोश्च विधिरूपेणाग्रहणे तत्त्वमन्यापरिज्ञानात् कस्य कस्मान्यत्वमिवाशयेनाह—अन्यत्रस्य चेति । सोऽन्यापेक्षयाऽन्य
रुच्यते इति तस्मिन्नन्यप्रतियोगिकान्यता, अन्याऽपि तच्छब्दवाच्यार्थप्रतियोगिकान्यतावाविति प्रतियोगिनोऽन्यस्या-
नुयोगिनस्तस्य च विधिरूपत सिद्धौ सत्या प्रतिषेधपनुषोयोगिनिष्ठमयत्त्व सत्स्यति नान्यथा तर्थाह तदन्यवारत्ति ३०
स्मादिति नान्यापोह इति भाव । उभयविषयत्वमेवाह—अन्य इतीति तस्मिन्नन्यत्वमयापेक्षमिति भाव । सोऽपीति
अन्यासाप्यपि तत्त्वमन्ये इति भाव । तत्रान्यत्वमेव स्वत सिद्धौ अयमयमादय इत्युभयपेक्षमयत्त्व सिद्धयत् नान्य- 30
येवाह—तयोर्द्वयोरेपिति । अन्यताया निगयतामह—यतोऽस्येति । अत्राया अनिर्णीतत्वे अन्यापोहत्वात् काश्चिद्वचि
तदन्यवारत्तयान्यत्रानिगयतास्मत् तत्रवस्यायासन्नन्यत्वम्य चामात्र प्रसज्यत इत्याह—एव तु नेति । तत्र व्याचष्टे—

त्तिरेव न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभजनपरमार्थत्वादात्मान्यत्वाभावात्, ततश्चा-
भूतस्वान्यत्वाद्द्वन्द्व्यापुत्रजद्विषय एव, स च निरन्धनमन्यापोहस्य स्यात् ततश्चाप्रतिपत्तिरेव
वन्ध्यापुत्राप्रतिपत्तिरत् ।

एवन्तिरत्यादि, इत्थमुक्तन्यायेन न स कश्चिदर्थो भविता—न कदाचित्तादृग्विधो भवति,

अथोऽप्यथो न भवति, सोऽपि स[न]भवतीति, उभयतोऽप्यभावप्रमङ्गात् स्वायत्तागोऽपि—गन्धोऽपि न
दृश्यते एव, एतस्यार्थस्य भावना—अथो न भवतीत्युच्यमाने किं सम्प्रवृत्तं ? उभयतोऽपि न भवति न
भवतीति, अन्यस्याव्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीति, अतोऽन्यथावृत्तेर्हेतोरभजनमेव परमार्थं, तत्पर
मार्थत्वादात्मान्यत्वाभावात्, ततश्चाभूतस्यायत्वाद्द्वन्द्व्यापुत्रजद्विषय एव, न हि वध्यापुत्रादिरभाव शब्दार्थो
भवितुमर्हति, स चाभावस्तेऽन्यापोहस्य निरन्धन प्राप्त, ततश्चाप्रतिपत्तिरेव स्यात्, शब्दार्थस्यात्ताभावात्
निरन्धनत्वात्, यथापुत्राप्रतिपत्तिरत्, एव तावदिति स एव भवति अन्यो न भवतीति च विरहस्यो
विधिवादप्रसङ्गोऽन्यापोहनैर्भूयञ्चोक्तौ दोषो ।

अथ तद्वोपद्वयपरिहारार्थं —

अथोच्येतान्योऽप्यनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्त्यैव
गमयतीति, अत्रोच्यते यद्यन्य इत्यनन्यो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुवदनात् किमुक्तं भवति
योऽप्यनन्य सोऽन्य एव सन्ननन्य उच्यते, स एव स्वयमेव भवति ततो योऽसावनन्यो नाम
सोऽन्य एव सन्ननन्य इत्युक्तं भवति, तस्मात्तस्यैवानन्यशब्देनाप्यनुवदनात् कोऽसावनन्य
पृथक् ? यद्यर्थान्तरं स्यादन्यान्यतददनन्यत्वात्तुल्य शब्दार्थं स्यात् यथा वैधर्म्येण घट
इत्युक्तेऽघटो नान्यतदनन्यातुल्यो हृदयते न तथेह कश्चिदनन्यशब्देनाभिन्नोऽनन्योऽस्ति,
यतोऽस्यान्यान्यस्माद्भिन्नस्य पटवदवृत्तिर्यात्, अन्योऽन्यापेक्षत्वादन्यत्वस्य, अन्यश-
ब्दार्थस्य चानन्यशब्दार्थोद्भिन्नत्वेऽन्य इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्यपोहार्थो विधिर्भिन्न स्यात्,
अतुल्येऽन्यस्मिन्नवृत्ते, घटपटवत्, न तस्ति, अन्यस्यैवानन्यस्यानन्यत्वात् ।

(अथोच्येतेति) अथोच्येत, अथोऽप्यनन्यो न भवति—अथ इति न स एव भवति, नाप्यन्यो

इत्यमुक्तन्यायेनेति, घटादन्य पट इत्युक्ते पट घटो न भवति, एव घटादन्यो घट इति घटोऽपि पटो न भवतीति घटपट
यार्थयोरेपि न भवति न भवतीति व्यावृत्तिमात्रेऽस्थितराशयो स्वरूपमसिद्धमेव तद्वदेव तदन्ययोरयत्प्रतियोग्यनुयोगिनी
सहस्यतो प्रहारात्ममरादयापोहायनैर्भूत्वमिति भावः । स्वार्थस्यागोऽप्यर्थेनापि पाद व्याचष्टे—स्वार्थस्यागोऽपीति, विधि
गच्छात्पददर्शनादिति भावः । तदेव भावयति—अन्यो न भवतीति अयापोहस्यान्यो न भवतीत्यर्थं उच्यमानेऽन्यस्याव्यावृत्ति
रेव भवेत्, ततदन्यस्य स्वरूपासिद्धयुभयविषयायत्ताप्रहाभावात्, एवग्रन्थताया अव्यावृत्त्या अपि विधिर्भूता न सिद्धेत्,
तथा च तस्य तद्रूपतयाऽन्यस्यायत्पतयाऽवृत्तेरन्यथावृत्तित्वं तयो, तस्मादभजनमेव परमोऽथ सृष्ट, अभजनपरमार्थत्वाच्च
तत्परमपि नास्ति अयत्त्वमपि नास्ति, अतुल्यत्वात्मान्यत्वाद्द्व्यापुत्रजद्विषय एव शब्द स्यात् न ह्यभाव शब्दार्थो भवितुमर्हति,
ततश्च शब्दात्प्रकृत्याप्यर्थस्य प्रतिपत्तिर्यादिति भावः । एवमन्याप्योऽर्थं स एव भवति अन्यो वा न भवतीति विवृत्ययतिधि-
वादप्रसङ्गोऽयापोहायनैर्भूत्व वा स्वादिसुरसदृशे—एवं तावदिति । प्रोच्यतेपदपरिहारायान्यापोहवाची शब्दते—अथोच्ये
तेति । व्याचष्टे—अथोऽपीति, अन्यस्मिन् तत्रमन्यत्वस्य व्यावृत्तिर्वा मोच्यते किन्तु अयप्रतियोगिभान्यताया व्यावृत्ति

न भवति, किं तर्हि ? ततो अन्यस्मान्न्योऽनन्यो न भवति, अन्यापोहशब्दार्थव्यापित्वात् व्यावृत्तस्यैव गमयति, अतो न विधिप्रसङ्गोऽभारमान् वेत्यत्रोच्यते-यथान्य इत्यनयो न भवति ततोऽन्यस्यैवानुपदनादित्यादि यावदतुल्येऽन्यस्मिन्नप्युच्यते इत्युत्तरपक्ष, निमुक्तं भवति योऽयमन्य सोऽन्य एव सन् अ[न]न्य उच्यते स एव-अनन्यएव स्वयमेव भवति परमनपेक्षेत्यथ, तत किं ? ततो योऽसावनयो नाम सोऽन्य एव स एवाम्भारयोऽन्य संजनय इत्युक्तं भवति, तस्मात्तस्यैव अन्यत्वरस्यानयशब्देनाप्यनुपदनात् कोऽसावन्य पृथक् ? ततोऽन्यस्मादनयो नाम नास्तीत्यर्थ, यदि स्यात् परापेक्ष स्यादिति निरूपयति अन्यान्यत्वतदनन्यत्वात्तुल्य शब्दार्थ इति-अयस्मान् योऽन्याय, तद्भावोऽयान्यत्व, तस्माद्धिनेनानयत्वेनातुल्य अया-ऽयत्वात्, कोऽसौ अयायत्तदनन्यत्वात्तुल्य ? शब्दाय, यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नायतदनन्यातुल्यो दृश्यते-पटादिरपोह घटशब्देन, न तथेह कश्चिदयगन्धेन भिन्नोऽनयोऽस्ति, यतोऽस्मौ- [द]यस्य-अयायस्माद्धिनेत्यस्य पैटवदवृत्ति स्यात्, अन्यान्यापेक्षत्वाद्[न]न्यत्वस्य, स च नास्तीत्यम्, 10 किञ्चान्यत्-अन्यशब्दार्थस्य चेत्सादि, अन्यापोहेनाय दशयति, यदा चायशब्दार्थादनयशब्दार्थो भिन्नो भवति तस्मान्नान्यत्वात्, तदाऽय इत्युक्तेऽनन्यो न भवतीत्योद्धार्यो विधिभिन्न स्यात्, किं कारण ? अतुल्येऽयस्मिन्नप्युक्ते, घटपटवत्, न तस्ययस्यैवायसानन्यत्वात्, तस्मात् स्वार्थापोह एव स्यात् ।

क्रियते अन्यस्मादन्यो ह्यनयस्तद्भावात् क्रियत इति यावत्तदपेक्ष वस्तुनो बोधनाज्ञोचोपप्रसङ्ग इति भाव । समापत्ते-यद्यन्य इतीति, यद्ययस्मिन्ननयो न भवतीत्युच्यते तर्हि तेनान्यत्वमेतानुदितं भवति, अन्यस्मादन्यत्वानन्यत्वात् इति भाव । 15 तत्रयथामिन्द्राह-निमुक्तं भवतीति, अयपदार्थोऽय एव सत्तनन्यो भवति, अतानन्यो ह्यय एव, अन्यस्मादयस्यैवानन्यत्वात् ततथान्य एव प्रतिशारी, स च न्व एवैति परानपेक्ष स्वतो मवरूपमनन्यत्वं निष्प्रतियोगिहमनयत्वमिति यावत्, एवैवानन्यान्य शब्दार्थयोर्पृथग्भाव एव अयशब्देनाप्यन्यत्वमेवानुवदनात्, अयस्मादनयत्वानन्यशब्दार्थो वात् ततथान्यपदार्थोद्धिनेनानन्य पदार्थस्मात्तेनायाव्योऽय अनन्यो न भवतीति रिक्तवच इति भाव । योऽयमन्य इति, अतानन्यस्मिन्ननयत्वात्सादिता । 20 ततो योऽसाविति, अनेन चानन्येऽयत्वात्सादिता योऽसावन्य स अनन्ये सन्नैव स्वयमेवानन्यो भवति न तु परमपेक्षानन्यो भवति, ततश्च योऽसावनय सोऽय एव सन् स्वत एवानन्यो भवति ततश्चायशब्दायानन्यशब्दार्थयोर्पृथग्भाव इति भाव । यद्ययस्मादनयपदार्थो भिन्न स्यात्तर्हि परापेक्ष स्यादिति-यदि स्यादिति । स्वात्मनि व्यवस्थितस्यान्यस्य यदनन्यत्वं तत्त्व न स्वात्मनो न्यत्वं परापेक्ष स्यात्, स्वत सिद्धायपदार्थन्यतिरिक्तत्वात् अन्यप्रतियोगिकयदनन्यत्वं तदेवानन्यत्वमिति भाव । 25 एतदेवाह-अन्यायत्वेति, अन्यान्यत्वतदनयत्वात्सादिता योऽयमन्यो न तुल्यो न समान अन्यान्यत्व हि स्वापेक्ष तदनन्यत्वन्तु अन्यत्वरिक्तप्रतियोग्यपेक्षमिति अन्यस्मादनन्यत्वात्सादिता यान्यत्वं तदनयत्वमेव धर्मो तत्रा यान्यत्वं स्वापेक्षानन्यत्व तदनन्यत्वन्तु परापेक्षान्यत्वमिति भाव । यावत्ते अयस्मादिति, अयस्मादनन्यो व्यतिरिक्तत्वात्सादनन्यो न समानो व्यतिरिक्तत्वादिति भाव । तत्र वैधर्म्येणान्तमाह-यथा वैधर्म्येणेति, घट इत्युक्ते घट शब्देनापोहो योऽघट पटादि सोऽयतदनयान्यो समान ह्यन्यत्वरानन्यस्यैवमानतेति यावत् । न तथेहेति, अन्यशब्देनापोहो अन्यस्मात् भिन्नोऽनन्यो नाम न कश्चिदस्ति येनानन्यशब्दोऽनुल्लेखनान्येऽवृत्ति स्यात् अयशब्दादयस्मिन्नप्युच्यते स्यात्, यथा घट पटे पटो वा घटे न वतते तथेति परतु 30 तथा नास्तीति भाव । अन्यानन्ययोरभेदे दोषान्तरमाह-यदा चायेति, अन्याशब्दायानन्यशब्दार्थोर्भेदे सति अन्यशब्दात्सा

१ मि क्ष हा "देनाभिन्नो । २ सि क्ष हा यतासायस । ३ मि क्ष हा वटव । ४ सि क्ष हा भोऽन्यापेक्षत्वाद्भवत् ।

सोऽपि थोऽन्योऽन्यस्मात्-अन्यस्वरूपात् स्वत एव सिद्धा यत्रात्-अन्यारयादर्थात् अन्य एव भवन्-अय सन् अनन्यो भवति स एव भवति, तस्यान्यस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तद्वन यत् तत्त्व-आत्मत्वमपोहमानो-
 ऽन्यापोह तदपोह एव भवति-स्वापोह एव, नान्यापोहस्वरिष्ट परापोह इत्यर्थ, इति-इत्य स्वचचनविरो-
 धोऽन्यापोह इति वचनात्, तथाभ्युपगमाद्भ्युपगमविरोध, लोफविरोधश्चेत्य लोकेऽदृष्टत्वात् स्वार्थप्रतीते, तथा प्रत्यभदर्शनात् प्रत्यक्षविरोध, अनुमानविरोधश्चैवमनुमानादिलक्षणेपा पन्नोपा आपान, विधिनादा-5
 पत्तिश्चैवम्, इत्येव तावद्दस्तुनो लक्षणासारेण दूषणमुक्तम्, स्या मतमयापोहशब्दाद्यनुसारणायामात्रेण परिहरामीति, तद्यथा-अन्यापोह इति चानन्यापोहो न भवतीति-अन्यविशेषणविशिष्टापोहस्यानयविशेषण-
 विशिष्टापोह प्रतिपक्ष स न भवतीत्यर्थ, स चान्योऽन्यस्मात्, अतोऽन्यापोह एवात्रापीति, अत्रोच्यते-
 इत्यपि न परिहार एव, कस्मात् ? अयापोह इत्यनन्याभावापोहो न भवतीति यतोऽर्थान्तरापोहेन स्वार्थे
 ऽपोहे वृत्त्यर्थेऽयविशिष्टोऽपोह इति, निमुक्त भवति-अनयस्वामावोऽय अन्यस्य वाऽभावोऽनन्य प्रतिपक्ष 10
 तद्वदपोहस्यानपोह प्रतिपक्ष, अनपोहस्वापोह इति भवति ।

त दृष्टा तत्वेन न्याय दर्शयति—

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवति तथा अन्यापोह इत्युक्तेऽन्याभावाार्थान्यशब्दताया
 सत्यामनन्याभावास्य व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्यन्यापोहार्थं सवृत्त, तस्य चेदनन्याभावस्या-
 न्यस्यापोहो न भवति न तर्ह्यनन्यस्यानपोहो न भवति तत्प्रतिपक्षत्वादनन्यानपोहस्येति, 15
 तथेहानन्य इत्यन्यशब्दार्थे त्वदीयेऽन्यापोह इति नान्याभावस्यापोहो न भवति, किन्तु
 स्वाभावास्यापोहो न भवतीत्यन्यापोह एव न भवति, किन्तु अनन्यापोह स्वापोह एवेत्यनिष्ट
 ते प्राप्त, अन्यस्यैवापोहो नानन्यस्येत्यनुधारणात्प्रैप दोष इति तन्न, तत्रापि कोऽन्य. ?

घटादिवस्तु तदपि-अनन्यदपि, अन्यपि तस्य तत्त्वमन्यत्वञ्च स्वत एव, तत्त्वन्तु नान्यत्वमन्यत्वमपि न तत्त्वम्, तथा
 चानयदपि तदपि स्वत सिद्धान्तत्वाद् यदेव भवदनयदुच्यते त्वया, तथा चानन्यत्वमपि घटादिवस्तुनस्त्वत्त्वम् अन्याऽनन्यो न 20
 भवतीति वदता च त्वया तदपोह एव हत स्वापोह एव हतो न परापोह इति स्वचचनविरोध इति भाव । अभ्युपगमादि
 विरोधानुद्भावयति-तथाभ्युपगमादिति, परापोहाभ्युपगमादिलक्ष्य । स्वार्थप्रतीतेरिति, अन्यापोह इत्यनायपदात् स्वाय
 प्रतीतेर्लोकेऽदृष्टत्वात्प्रैपविरोध इति भाव । घटे दृष्टे पदोऽन्यस्यैव मदानुभवानु प्रत्यक्षविरोध इत्याह-तथा प्रत्यक्षेति ।
 तथैवानुमानादनुमानविरोधमाह-अनुमानेति । तत्त्वायत्वयो स्वतस्त्वे निरपेक्षत्वेन विधिपतापति न तु व्यावृत्तिरपता
 सप्रतियोगिकत्वेन स्वतस्त्वविरोध इत्याशयेनाह-विधिवादेति । अर्थांतरापोह स्वार्थे बुधती श्रुतिरित्यादिलक्षणानुसारेण 25
 न्यापोहदूषणमुक्तमित्याह-इत्येव तावदिति । ननु यथा घटादेरघटाद् प्रतिपक्ष तदपोह क्रियत, तथाऽन्यापोहस्य प्रति
 पक्षाऽनन्यापोह, तस्यापोह क्रियते अनन्यापोहो न भवतीति चान्यस्मादय इत्यनयापोहोऽन्यापोह एवेति नोच्यता इत्याशब्दे-
 ष्याप्रतमिति । परिहरति-इत्यपीति, स्वत सिद्धान्तत्वादनन्यत्वादनन्योऽन्यशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपक्षोऽनयामाव, तदपोहो
 ऽन्यशब्दार्थ, न भवतीत्यपोहशब्दार्थ, तथाचानयामावापोहो न भवतीत्यन्यापोहशब्दार्थ । तदेव समर्थयति-विमुक्त
 भवतीति, अन्यस्य प्रतिपक्षोऽनन्याभाव, अयाभावावार्थान्यशब्दत्वात् अनन्यस्य चान्याभाव प्रतिपक्ष, तथाऽनन्यामाव 30
 स्वाम्य, अन्याभावस्यानन्य प्रतिपक्ष, अपोहस्यानपोह, अनपोहस्वापोह, प्रतिपक्षोऽर्थान्तरत्वादिति भाव । अयशब्दाधोऽनन्य,
 तत्प्रतिपक्षोऽनन्याभावस्तदपोहोऽर्थांतरापोह स्वार्थे बुधतीति न्यायनान्यशब्दाद्य, तस्यापोहो न भवतीत्यनन्य प्रतीयत इति
 अनन्याभावापोहो न भवतीत्यन्यापोहपदार्थ इत्यत्र न्याय दृष्टानेन समीकोति-यथापोह इति । यथाऽपोहशब्देनापोहमिति

कोऽनन्यः ? कोऽपोह ? कोऽनपोह ? इति विचारणायामनन्याभाव एव, उक्तवदनवधारणात् विधिवादापत्ते सर्वथाऽन्यापोहनेर्मृत्यमिति स्थितमेतत्, नन्याभाप्रत्यापोहो न भवतीति ।

यथाऽपोह इत्यनपोहो न भवतीति, तथाऽन्यविशेषणपोहप्रदर्शनाथमित्यादिनाष्टान्तिकम्,

विमुक्त भवति यथाऽपोह इत्युक्तेऽनपोहो न भवतीति पदार्थे द्वि प्रतिषेध प्रकृत्यापात्नात् अपोह एवार्थो

भवति तथा यविशेषणविशिष्टस्यापोहस्य प्रदर्शनाथमन्यापोह इत्युक्तेऽन्यस्याभाव - अनन्य, सोऽर्थोऽस्येति

अयाभाप्रार्थोऽयशब्द, तद्भावोऽयाभावायायशब्दात्, सत्याच्च तस्या-अन्याभावार्थायशब्दात्तायामयापोह

इत्यनन्याभाप्रत्यानयापोहस्य तद्व्यावृत्तेरपोहो भवतीत्ययापोहार्थं सधृत्त, तस्य चेन्नन्याभाप्रत्यायस्यापोहो न

भवति न तर्हानयस्यानपोह न भवति, तत्रप्रतिषेधत्वाद्[न]यानपोहस्येति यथा विशेष्यत्रिपक्षव्यावृत्त तथे-

ह्येतस्मिन् अनन्यो भवतीत्ययशब्दार्थे तदीयेऽन्यापोह इत्यन्याभावस्यापोहो न भवति, [इति न भवति

१० मित्तु] स्वस्य अनन्यस्याभाप्रो-अय - अनन्याभाप्र, तस्यापोहो न भवति इत्यन्यापोह एव न भवति, अन्त्या-

पोह स्यापोह एवेत्यनन्याभावार्थ, स चानिष्टसे शदानुसारेणापि दोष प्राप्त, स्यामत-अन्यस्यैवापोहो

नानन्यस्येवधारणात्रैष दोष इति, तच्च न, तत्रापि कोऽन्य ? कोऽनन्य ? कोऽपोह ? कोऽनपोह ? इति

विचारणायामनन्याभाव एव, उक्तवदनवधारणात्-अन्यस्यैव नानन्यस्येति विधिवादापत्ते अनन्यस्यापोह एव,

नानपोह इति स्वस्यापोहानपोहाभ्यामनधारणाभ्या विधिप्रतिषेधावन्यानयविचारे च विधिप्रसङ्गात्

१५ पक्षस्यानपोहस्य व्यावृत्ति क्रियतेऽनपोहो न भवतीति तथाऽन्यापोहशब्दात् नानपोहो अन्याभावस्वरूपानन्यस्यान्यशब्दार्थे तत्रप्रति

पक्षस्यानयाभावस्य योऽपोहस्वभाववृत्ति प्रतीयतेऽनयाभावापोहापोहाथ तस्य सधृत्त इति याचष्टे-तथाऽयविशेषणेति,

अन्यस्वरूपं यद्विशेषण तद्विशिष्टपोहशब्दात्प्रदर्शनायेयथ । अनपोहो न भवतीत्यस्य तात्पर्यार्थोऽपोह एव भवतीति नन्

द्वयन प्रकृत्यप्रदर्शनात्त्याह-अनपोह इति । अयापोह इत्यत्रायशब्दाऽनन्यपर, अनयस्यान्यसादयत्वादिति दर्शयति-

तथाऽन्येति । अन्यशब्दार्थं दर्शयति-अन्यस्याभाव इति, अन्यापोहशब्दात्तायानयापोह इति सधृत्त तजानन्य

२० शब्देनानन्याभावपोहोऽर्थान्तरपोहं स्वाथ इवतीत्याविवचनन प्रतीयते, स न भवतीत्यपोहशब्दात्, अनन्यापोहव्यावृत्तिन

भवतीति भाव । एवयायागेह इत्यनन्यशब्दस्यानन्याभावापोहार्थं तत्र यजनन्याभावस्यापोहो न क्रियते तर्हानयस्यानपोह एव

स्यात्, तथा चानयापोहाभावादयापोह एव न स्यात् अनन्यापोहस्य हि प्रतिषेधोऽनन्यानपोह एवास्ति, तस्याद्यथा तस्माद्धि

पक्षस्यावर्तते तथैव अनयो न भवतीति त्विष्टायशब्दार्थानन्यत्वपक्षेऽन्यापोहशब्दात् अन्याभावापोहो न भवतीतीष्ट न प्रतीयते

किन्तु स्वाभाप्रत्यापोहो न भवतीत्यप्रतीयते स्वाभापोहस्यापोहोऽनन्यापोह एव न त्वयापोह इत्याशयेनाह-तस्य चेदिति ।

२५ अनन्यो भवतीति, अन्यापोहोऽनयो भवतीति त्वरीये पक्षे इत्यर्थं अत्र पक्षेऽयापोहशब्दार्थं अनन्याभावापोहो न

भवतीत्येव न त्वयाभावस्यापोहो न भवतीति ईत्याऽयापोहो न दस्तुताऽयापोह नित्वनन्यापोह एवेत्यनिष्टप्रसङ्ग इति

भात् । यद्यप्ययशब्दार्थोऽन्योऽनन्योऽपि भवति तथापि अयापोहोऽन्येनान्यस्यैवकोह क्रियते नानयस्येति नाचक्ष्य इत्याशब्देत-

स्यामतमिति । निराकरणे-तच्च नेति, अभिन्नव्यवधारणेऽयोऽर्थं किं स एव भवति विधिनो उतान्या न भवतीत्यपोहेनिति

चित्तायामपे विधिवादस्य द्वितीयेऽयत्वेत्याभिमप्यत्रात्तयोर्विधिरूपेणाप्रद्वेयोऽय कोऽनय कोऽपाह बोऽनपोह इत्यन्य

३० त्वानिर्धारणस्य च प्रसङ्गेन विधिवादापत्तेरन्यापोहनेर्मृत्यच्च तथावधारणासम्भव इति भाव । अपोहशब्दार्थविवक्षयाऽवधारण

सम्भवनाह-अनन्यस्यापोह एवेति । एवथ भवन्मत्तऽन्यापोहशब्दार्थोऽनन्याभावस्यापोहो न भवतीति स्थितमित्याह-

सर्वथाऽन्योपोहनैर्मूल्यमित्यमपि न नि सरणोपाय , स्थितमेतदनयाभावस्यापोहो न भवतीति यतोऽर्थात्तरापोहेन स्वार्थाभिधानेन स्यात् ।

एव प्रक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावाप्रसङ्गात्, स्वार्थस्याशोऽपि न दृश्यत एव, अनन्यो न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनन्यस्याव्यावृत्तिरेव, न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभजनपरमार्थत्वाद्भूतस्वानन्यत्वाद्गन्ध्यापुत्रय-
दविषय एव, स च निरघनमन्यापोहस्य स्यात्, येषामपि चार्थान्तराणा मध्ये यत्तदर्थान्तर तत् किं भवदेव भवति ? अभवद्वा ? यदि तावत् स एव भवन्नर्थोऽर्थान्तरत्वेन स्थित तदा तच्छब्दोत्पाद्यविज्ञानविषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नव्यावृत्त्या विधिवृत्त्यैकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यात्मके बहुतरविषये विधिवादे प्रतिपन्ने किमपोहेन पुन क्रियते ?

एवं प्रक्रमेऽपि चेत्यादि,—^{१०}यमापादितश दाययायेऽपि च न स कश्चिन्त्यादिनाऽपोहनैर्मूल्य- 10
मापायन् उपसहरति पूर्वान्यविकल्पदूषण]तत् विपर्ययेणान यविकल्पदूषण यात्रमून्यन्यन्याद्वायापुत्र-
यन्विषय एव, स च निरघनमन्यापोहस्य स्यादिति गताथम्, येषामपि चारान्तर्गामिन्यादि, वृष्युक्तम-
र्यांतरापोहेन स्वार्थाभिधानेन स्वार्थांतराणि—अर्थोऽन्योऽन्यानि, तेषामन्यतराणा मध्ये अन्यान्तरं सोऽर्था-
दयोऽर्थं तत् किमिति पूर्ववद्विकल्पद्वयम्, भवदेव अर्थान्तरमपोह ? एवं वा भवन्ति प्रश्न, यदि
तावदित्यादि प्रथमविकल्पे दूषणम्—म एव भवन्नर्थोऽर्थान्तरत्वे[न] स्थित म भवन्ति चेत् न च्छब्दोत्पा 15
यविज्ञानविषय तस्य विषयस्य सिद्धत्वात् तस्मिन्नव्यावृत्त्या सिद्धे, सा च प्रतिपत्त्यान्तराणा विधि-
वृत्त्यैकगतेर्लक्षणीयस्या एकाधविषयाया गरीयसी तेषामथाना भूयसा प्रतिपत्ति स च विभिन्नाद एव
भूयोऽधविषयो गरीय प्रतिपत्त्यात्मश्च तस्मिन् विधिवृत्त्यैकगतिगुरुतरप्रतिपत्त्यान्तराणा बहुतरविषये विधि-

स्थितमेतदिति, निश्चितमदित्यथ । भवन्तु सोऽऽ को दोष इत्याह—एव प्रक्रमेऽपि चेत् । एतन्मोक्षप्रमाणान्ति,
अन्योऽनन्यो न भवतीत्युच्यत तथापि अयापोहशब्दाया व्याप्तीतीयापादितपक्षेऽपि न च्छब्दोत्पाद्येति, अन्योऽनन्यो 20
न भवतीति गोऽप्यन्यो न भवतीत्युभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात् विधिरूपस्थायं गणयन्ति च्छब्दोत्पाद्येति, अन्योऽनन्यो
स्यात्, अथय इति, अत एव च नास्ति स्वमनन्यमपि अतोऽभूतस्वानन्यत्वाद्वापुत्रयत्वात्, अन्वयोपोहनि-
शब्दस्वार्थांतरापोहेन स्वार्थाभिधायकत्वं पूर्वपक्षिणा बहुच तत्रार्थो यदर्थान्तरं अन्वयोपोहो न भव ।
उताभवदेवयान्तरमपोहमिति पूर्ववद विकल्प कतय इत्याह—येषामपि चति । एतन्मोक्षप्रमाणान्ति, 25
स्यापोहस्य भवत एनापोहो याद विवच्यते तत्र दोषमाह—यदि तावदित्यानीति, एतन्मोक्षप्रमाणान्ति, 25
स एवार्थांतराणीति तत्र स इति तच्छब्दोत्पाद्यमान विज्ञान विषयामैकमवयवम् एतन्मोक्षप्रमाणान्ति, 25
रामरुतरविषयम्, अन्यावृत्तविषयम् अथान्तरव्यावृत्तिविज्ञानप्राकाशानिविज्ञानानन्द, एतन्मोक्षप्रमाणान्ति, 25
विज्ञानविषयस्य प्रतिपत्त्याऽथान्तरापाहकपना निष्फलं भाव । एतन्मोक्षप्रमाणान्ति, 25
तच्छब्दोत्पाद्येति । यदिज्ञान तद्विषया यावृत्तिपरिरेणैव सिद्ध इति भाव । सा चेति, एतन्मोक्षप्रमाणान्ति, 25
पहुतरार्थान्तरविषयत्वात् कस्माद्ध्वं ? अस्मद्विषयविधिवृत्त्यैकविषयाया स इति प्रतिपत्त्यान्तराणा विधि-
विषयात्मस्वत्वात्त्वाऽपोहकपना निष्फलेत्याह स च विधिवाद् एवेति । एतन्मोक्षप्रमाणान्ति, 25

वादे प्रतिपत्ने किमपोहेन पुन त्रियने ? सप्रार्थविषयस्य स एवेति विधिप्रतिपत्ते प्रागेव वृत्तत्वात्, त्वमेव हि बहुतरार्थविषयशब्दविधिनादी सवृत्तोऽनन्तार्थशब्दादी चेयत किमपोहकल्पनया त्रियते ?

तदा ह्यर्थोपच्या अनुगतसामान्यज्ञान व्यावृत्तिसामान्यज्ञानश्च भवति यदि स्वार्थ अर्थान्तराणि चेतदुभय स्वत एव सिद्धात्मस्वभावा विधिनैव भवतु, को वारयति ? असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात् पूर्वम् ।

तदा ह्यर्थोपच्येत्यादि, स्वार्थश्च विरक्षिनोऽथ ये चायेऽर्था अर्थोतराणि तदेतदुभय स्वत एव सिद्धात्मस्वभावा विधिनैव, यत्पुनरत्र मन् घट इत्युक्ते सदित्यनुगमसामान्यज्ञान असत्पटश्च न भवतीति व्यावृत्तिसामान्यज्ञानश्च तदुभयमर्थोपच्या यदि भवति भवतु गुडमाधुर्यवदुसर्पनीकृतात्मस्वरूप को वारयति ? असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात् पूर्वम्, एव तामङ्गलदथांतरश्चेन्नरति तत उक्तो णेय ।

10 अथार्थान्तर न भवतीति मन्यसे ततोऽनरस्या प्रशस्य, पूर्वव्याख्यातान्यशब्दार्थप्रश्नानरस्यानरत्, अर्थान्तरस्य उभयविषयत्वात्तदग्रहणे कि तदर्थान्तरम् ? कुतो वाऽर्थान्तर न भवतीत्युच्यते ? इति द्विष्टत्वादर्थान्तरस्य निर्धार्यम्, एतन्तु न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावाप्रसङ्गात् स्वार्थस्याशोऽपि न दृश्यत एव, अर्थान्तर न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यर्थान्तरस्याव्यावृत्तिरेव न कश्चिद्विधिगन्धोऽपीति अन्यथा वृत्तेर

15 अननपरमार्थत्वादात्मार्थान्तरत्वाभाव, ततश्चाभूतस्वार्थान्तरत्वाद्द्वन्ध्यापुत्रवदविषय एव, स च निबन्धनमर्थान्तरापोहस्य स्यात्, अयोच्यतेऽर्थान्तरमनर्थान्तर न भवतीति, अत्रोच्यते यद्यनर्थान्तर न भवति ततोऽर्थान्तरस्येवानुपदनात्, किमुक्तं भवति यदर्थान्तर तदर्थान्तरमेव सदनर्थान्तरमुच्यते तदेव स्वयमेव भवति ततो यदिदमनर्थान्तर नाम तदर्थान्तरमेव सदनर्थान्तरमित्युक्तं भवति, तस्मात्तस्यैवानर्थान्तरशब्देनाप्यनुपदनात् किं तदर्थान्तर पृथक् ?

20 यदर्थान्तर स्यादर्थान्तरार्थान्तरत्वतदनर्थान्तरत्वातुल्य शब्दार्थ स्यात्, यथा वैधर्म्येण घट इत्युक्तेऽघटो नार्थान्तरतदनर्थान्तरातुल्यो दृश्यते न तथेह कश्चिदनर्थान्तरशब्देनाभिन्नमनर्थान्तरमस्ति यतोऽस्यार्थान्तरस्य पटप्रदवृत्ति स्यात्, अर्थान्तरशब्दार्थस्य चानर्थान्तरशब्दार्थाद्भिन्नत्वेऽर्थान्तरमित्युक्तेऽनर्थान्तर न भवतीत्यपोहार्यो विविभिन्न स्यात्, अतुल्ये तस्मिन्न वृत्ते, घटपटवत्, स्यादेतदेव यदर्थान्तरमेवार्थान्तरत्वे स्थितमनर्थान्तरमुच्येत परापेक्षार्थान्तर

21 रत्वात्तदेवार्थान्तरमिति, किन्तर्हि ? स्वापेक्षार्थान्तरत्वादेव, योऽसौ तदतच्चातुल्य तस्य स्वत

मन्योपेक्ष्य चेर्हि तस्य प्रतिरिपर्यापच्या स्यादित्याह-तदा हीति । स्वार्थव्यावर्त्ययो पटपटयो विधिना न्यरूपत प्रति परो नयो घट विरक्षिनोऽर्थ, पटश्च ततोऽर्थान्तरं तस्माच्च व्यावृत्ते पट इति अर्थान्तरत्वात्तद्व्यावृत्ते चान पश्चात्पटोऽभवति न तु वस्तुप्रतिरिक्तान एव तथा यदि स्थापियते भवतु नाम नाम्नाकं तत्राग्रह, अस्मन्तत असत्योपाधिसत्यशब्दार्थत्वात् सिद्धत्वादित्याद्येन व्याकरोति-स्वार्थश्चेति । सद्वटयो स्वरूपत सिद्धत्वभाव, तत्र सत्तासामान्यज्ञानमन्यव्यावृत्तिज्ञानश्च 30 परत इत्याद्ये यदि तता नाम्नाकं विरोध इत्याह-सन् घट इत्युक्त इति । द्वितीय विवरूपमापहस्तयितुमाह-अथार्थो तरमिति । अर्थान्तरमर्थान्तरं न भवतीत्यत्र विवेकप्रतिपत्ति यदर्थान्तरं तर्पे किं भवत् किं वाऽभवदिति प्रश्ने भाये विधिव्यादप्रसङ्ग, द्वितीये

तस्मादेव पटाद्धदानर्थान्तरत्तदनुदनर्थान्तरत्तम्, नन्वेव तदप्यर्थान्तर अर्थान्तरादर्थान्तरमेव भवदनुदनर्थान्तर भवति, तस्यार्थान्तरस्य स्वात्मनि व्यवस्थितस्य तदनुदनर्थान्तरस्य तत्प्रमपोह मानोऽर्थान्तरापोहस्तदपोह एव भवति नान्यापोह इति स्वयचनाद्यशेषपक्षविरोधापत्ति, अथार्थान्तरापोह इत्यनुदनर्थान्तरापोहो न भवतीत्यपि न परिहार एव, अर्थान्तरापोह इत्यनुदनर्थान्तराभावापोहो न भवति यत् इत्यादि स एव ग्रन्थोऽत्र द्रष्टव्य, एवमुपक्रमेऽपि च न स कश्चिदर्थो भविता, उभयतोऽप्यभावप्रसङ्गात्, स्वार्थस्याशोऽपि न दृश्यत एव, अनर्थान्तर न भवतीत्युच्यमाने उभयतोऽपि न भवति न भवतीत्यनुदनर्थान्तरस्याध्यावृत्तिरेव, न कश्चित् विधिग्रन्थोऽपीत्यन्यथावृत्तेरभजनपरमार्थत्वाद्भूतस्वानर्थान्तरत्वाद्ग्रन्थापुत्रपदविषय एव स च निग्रन्थनमर्थान्तरापोहस्य स्यादिति ।

(अचेति) अथार्थान्तरं न भवतीति मयसे ततोऽनरथा प्रभस्य, पूर्वव्याख्यातान्यशब्दा-10 धप्रभानयस्थानयत्, अर्थान्तरस्य चोभयविषयत्वादित्यादिशेषमन्यतरस्य चोभयविषयत्वादिद्यादिना तुल्य यावत् स च नियधनमायापोहस्य स्यादिति, [अधोऽप्यत इत्यादि] यावत् भवतीति पूर्ववदेव पूर्वपक्षः, उत्तरपक्षोऽपि यथानर्थान्तरमित्यादि तथैव, यावदतुल्ये तस्मिन्नुत्तेरिति, योऽसौ तदतत्त्वातुल्य इत्यादि पूर्ववदेव पूर्वपक्ष, यावत्तस्मादेव पटात् घटानर्थान्तरपदनर्थान्तरत्तमिति, तत्रोत्तरपक्षो नन्वेव तदप्यर्थान्तरमित्यादि यावदशेषपक्षविरोधापत्तिरिति इयदक्षरविषयासेन गतार्थ, अपरस्तु तुल्याक्षर एवेति, 15 अथार्थान्तरापोह इत्यनुदनर्थान्तरापोहो न भवतीति पूर्ववत् परेण परिहारेऽभिहिते इत्यपि न परिहार एव, अथापोह इत्यनुदनर्थान्तरापोहो न भवतीति यत् इत्यादि स एव ग्रन्थोऽत्रापि तुल्यार्थ इति न विशिष्य लिरयते तथात्र द्रष्टव्य इत्यतिदिदयने, एवमुपक्रमे न स इत्यादि स एव ग्रन्थ तुल्यार्थो यावदयापोहस्य स्यादिति, विशेषस्वरथान्तरस्वार्थस्याशोऽपि दर्शनात्, ध्रुते सम्बन्धसौकर्यमित्येतत्त्वाद्यत्रय दूषितम् ।

चतुर्थपादेन यत्रयोक्तं न चास्ति व्यभिचारितेति सा तावदास्ता स्वपक्षगतपोहनादिन 20 तवान्यभिचारिता विप्रकृष्टत्वात्, भेदपक्षे सशयदोषापादनार्थं यत्तूक्तं त्वया व्यभिचारत इति, तत्र विधिवादे तदतद्भावात्मकस्य सशयज्ञानस्य प्राप्तत्वात् किमिव न प्राप्तमभिधानम् ? अत्र तूचन्यायेन तत्पक्षे सशयाद्यनारपदम्, तदतद्भावभावात्मकशब्दार्थत्वात् तद्व्यक्तेरस्वार्थत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावविषयत्वात् ।

पुनस्तार्थान्तरे पर्यनुयोगस्य जागहृक्त्वात्, तत्रापि पुनारखनवत्या प्रथम्येत्वाद्-अथार्थान्तरं न भवतीति । अर्थोऽन्योऽर्थश्च 25 परस्परपक्षेभ्याऽर्थान्तरं भवत्, अतोऽर्थान्तरत्वमुभयविषयम्, तयोऽभययोर्विधिन्पेणाग्रहणे किन्तुदधान्तरं ? यदशोऽदया तरापोह स्यात् कस्माद्दार्थान्तरं न भवतीत्युच्यते ? यतोऽस्यार्थान्तरत्वं सिद्धेत, अर्थस्वार्थान्तरस्य चामदनरूपवेनाप्यावृत्त्या विधिपक्षमाप्याभावेनान्यथावृत्तेरभवनमेव परमार्थं स्यात् ततथात्माथान्तरत्वात्मात्वाद्भूतत्वाद्यन्तरत्वादविषय एव वप्यापुत्रवत् न ह्यभाव शब्दार्थो भवेत्तुमिति ततथाप्रतिपत्तिरेव स्यात्, अथार्थान्तरमप्यनघातरं न भवतीत्युच्यते ततोऽर्थान्तरस्यैवानया न्तरशब्देनाप्यनुवदनात् किं तदन्यदर्थान्तरम् ? इत्येवं प्रागुक्तान्यपक्षविचारोऽत्रावतार्यं क्वचिदपरविषयोऽसौ, क्वचिच्च तुल्याक्षरत्वं 30 नैवेति भावनीयमित्याह-अथात्तरस्य वेति, स्पष्टं सर्वं मूलेनैव । अथ चतुर्थं पादं न चास्ति व्यभिचारितेति इयदितुमाह-चतुर्थपादेनिति । न चास्ति व्यभिचारितेत्वेनेन यदव्यभिचारित्वमपोहवादिना त्वयोक्तं तावदास्ताम्, तद्विचारस्य विप्र-

(चतुर्थेति) चतुर्थपादेन यत्त्वयोर्चं न चास्ति व्यभिचारिता इति सा तावदास्मा स्वपक्षगतापोह-

वादिन तत्राव्यभिचारिता, विप्रकृष्टत्वात्, भेदपक्षे सशयनोपापादनार्थं यत्तूचं त्रया व्यभिचारात् इति, सच्छब्दो हि यथा द्रव्ये वर्तते तथा घटादिव्यपीति व्यभिचारात् सगयं स्यात्, नाभिधाने इत्यत्र श्रूम, तत्र विधियादे सचासश्च विधेयव्यावर्त्यौ भावौ, तयो - तस्यातस्य च भावस्य सम्भरो यस्यात्मा वद्भवति तद्वददात्मक सशयज्ञान तस्य सशयज्ञानस्य प्राप्तत्वात् विमिन न प्राप्तमभिधानम् ? निश्चये विपर्ययो वाऽनध्यवसायो वा सर्वं प्राप्तमित्यय, तत्सर्वं विधिनाद एव घटते, अत्र तूचन्यायेन अयापोहार्यं, नैर्मूल्यात् स्वार्थाश्रयाप्यदर्शनात् तत्पक्षे सशया [य] नास्त्वदम्, आदिप्रहणात् विपर्ययानध्यवसायनिपाया अप्यासपदा, निर्विपया इत्यथ, कस्मात् ? तत्तैज्ञानभावात्मकश्च दाधत्वात् स चासश्च भवन्न भानो भव- तीत्युचमस्माभि, तस्य भाव आत्मा यम्य शब्दाथस्य त्वदभिमत्स, तस्य भावात्-तदतैज्ञाय 10 भावात्मकशब्दार्थत्वात्, वद्वक्त्रेस्वाधत्वात् न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावनिपयत्वात् तद्वक्त्रे त्रय- व्यतिरेकविपर्ययत्वात् सचादिति सशयविपर्ययात्रि निर्विपर्यौ, विध्यार्थाभावात्, अनध्यवसायोऽपि स्वाधभा- यात्मकस्याध्यवसायस्य पर्युदंसेऽनध्यवसायोऽध्यवसायादन्य इति भवति, उभयतोऽप्यभावे कुनोऽनध्य- वसाय ? निर्विपर्ययत्वात् सपुष्पवदिति ।

अथवा त्वन्मतवदेवाददर्शनादन्यशब्दार्थं स्वार्थस्य वाशेऽप्यदर्शनादिति, यथोक्तं वृक्ष

15 शब्दस्य वृक्षेषु सर्वेषु नहि दर्शनेनास्ति सम्भ्र, नापि सर्वत्र लिङ्गिनि सर्गलिङ्गस्य सम्भ्रोऽग्नि- धूमादिवत्, यद्यपि च क्वचिदस्ति डित्वादिषु सम्भ्र तत्रापि न तद्द्वारेणानुमानम् ।

दत्वात्, सम्प्रति तु सशयादिशोपापादन त्वरीय विचार्यमिनाशयेनाह-सा तावदास्तामिति, अपोहार्याभावाद्वा यवाचक सम्भ्रभावादेन स्वार्थपक्षस्याप्यदर्शनात् सशयकारणत्वाभावे कुनो व्यभिचाराव्यभिचारविचार इति निरवृष्टव्य घोष्यम् । भेदाभिधानपक्षे सच्छब्दस्य द्रव्य इव घटपटादिवपि दर्शनादेकाभिधानेऽप्यत्र व्यभिचारात् निमित्तमभिधेयमिदं वेति सशय 20 स्यात् तस्मादभिधेयानां बहुत्वेन शब्दाश्च सवथा गतिमप्रति, अपोहस्य शब्दार्थे वे तु न सशय अथान्तरव्युदासनात्तन्तराभि धानादित्यस्य इवे-भेदपक्ष इति । विधिपक्ष एव अयायीनो सम्भ्रो नापोहपक्ष इत्याशयेनोक्तवदिति-तत्र विधिवाद् इति । सशयो हि विधेयव्यावर्त्यभावावियय विज्ञानं, विधिब्यावर्त्योश्च भावात्मकत्वात्-भिधानपक्षेऽपि सशयादि भयलेव, न त्वैतदपोह शब्दार्थताया घटत इत्यभिधाय सशयज्ञान दर्शयति-सचासश्चेति । निश्चयान्तरिपि विधिवाद् एव घटते, नायत्साह- निश्चय इति । अपोहवादे न घटत इति दर्शयति-अत्र निवति । न्याय दर्शयति अयापोहार्येति । हेतुमाह-तद्वद्वद्वा 25 वेति, त्वदभिमत् शब्दार्थत्वं तद्वावभावात्मक अस्मानिर्यस्यासत्त्वाविनाभाविन एव सत्त्वसुख, स एव त्वन्मित शब्दार्थं, सत्र तस्मत्पक्षे गोऽर्थं स न शब्दस्य स्था, अनिर्देयत्वात्पुण्यमात्, घटादय एव इत्युक्ते घट स न भवति एवं पटादन्या घट इत्युक्ते घटोऽपि स न भवतीत्युक्तोपोहोत्तरमयोरपि व्यावृत्तिमात्रस्थितित्वा छन्दार्थस्याभावविपर्ययत्वापि तद्द्वेषेधावय विपर्ययत्वव्यतिरेकविपर्ययत्वोरभावात् सशयविपर्ययो न सम्भवत विधिहृषार्थाभावादिति भाव । अनध्यवसायोऽपि निर्विपर्य इत्याह- अनध्यवसायोऽपीति, स्वार्थं भावं विपर्ययवृत्तौऽध्यवसायाद्भिन्नमध्यवसायसदृशस्य यजज्ञान सोऽनध्यवसाय उच्यते, यदा 30 समयतोऽप्यभाव एव स्वार्थगोऽपि नास्ति तदा निर्विपर्ययत्वात् कुनोऽध्यवसायोऽनध्यवसायो वा स्यादिति भाव । कारिकाया

१ सि क्ष तत्र । २ नि क्ष 'नवात् । ३ सि क्ष छा तद्वावाभावात् । ४ नि क्ष छा तद्वावाभावात् वा भावात्मक शब् । छा X X । ५ ६ सि क्ष तद्वाकर । ७ सि, क्ष °दासेनाप्य ।

सर्वात्मनाऽप्रतीते गुणसमुदायो हि इत्थारयोऽर्थं, न च सर्वे काणकुण्टादयो इत्थशब्दाह-
म्यन्ते एवमन्वयद्वारेणानुमानासम्भ्र इत्यनेनोत्तरवचनेन त्वदीयेन स्वार्थाशेऽप्यदर्शन-
मेवेत्युक्तं भवति, तत एव चानुमानासम्भ्र इत्युच्यतेऽस्माभि क्वचिददर्शनात् ।

अथ वेत्यादि, पाठान्तरे पूर्वार्धं तदेव, तस्य व्याख्या-स्वमतवदेनादर्शनादन्यशब्दाथ इति
प्रथमपादाय त्वव्याख्यात एव, स्वार्थस्याशेऽप्यदर्शनाच्च-मतवदेवेति द्वितीयपादार्थं, त भावयति-यद्योक्त- 5
मित्यादिटीकाप्रन्थ एव, वृद्धशब्दस्य वृक्षेत्यादि यावद्दर्शने नास्ति सम्भ्रो नापि सद्यः लिङ्गिनीत्यादि,
शब्दात्मानुमानत्वात् सवत्रानुमेये दर्शनासम्भ्रोऽयोगुदाहाराभ्यामनुमेयधर्मादिलिङ्गान्दर्शनप्रदिति, अत्र परो
भूयात्-ननु इत्यादिसामिधेये सवत्र दर्शनमित्यत्र तयोत्तरं यदुक्तं यद्यपि क्वचिदित्यादि न एव टीकाप्रयो
यावन्नुमानासम्भ्र इति, यय त्वमतात्त्र भ्रूम अनेनोत्तरवचनेन त्वदीयेन यद्यपि तदङ्कदेशे [दर्श] नमिष्ट
स्याथाशे तदप्यदर्शनेमेवेत्युक्तं भवति, काणकुण्टात्त्र सर्वे गुणास्तस्य गुणसमुदायात्मकस्य न गम्यत इति 10
वचनात्, सर्वात्मस्वशा [त्] शब्दस्य सर्वात्मनाऽप्रतीतेरदाहरणेऽभिहितत्वात् [ज] दर्शनं स्याथाशेऽपि
समर्थितम्, तत एव चानुमानासम्भ्र इत्युच्यतेऽस्माभि क्वचिददर्शनादिति ।

अत्र भूयात्त्रम्—

अन्वयानुयुक्तयुदाहृते व्यावृत्त्या इत्योदाहरणमेतदिति चेन्न, तत्प्रतिपत्तिनिर्मूल-
त्वात्, अनन्यगतपर्युदासकस्वार्थत्वात्, अविदिते देवदत्ते न भवत्यदेवदत्त इति वचनवत्, 15
एवञ्च शब्दस्यार्थाभावेन सम्बन्धाशक्यत्वदोषो य उक्तं स इहापीति श्रुते सम्बन्ध-

अत्रयशब्दार्थे इत्यस्या प्रकारांतरेण व्याख्यामाह-अथ वेति । व्याकराणि-पुत्राधमिति, अत्रयशब्दाय स्वायम्याशेऽपि
दर्शनादिति पूर्वार्धं तद्वदेवार्थं । तत्र प्रथमपादार्थं शब्द शब्दांतरार्थे न दृश्यत इति । तृतीय पादाथ वक्तुमाह-स्वाधस्या
शेऽपीति । धूमस्वकदेशदर्शनेन वक्त्रेवक्त्रेदर्शनादत्रिङ्गुशामन प्रतीति तथैव शब्दादयांतरापाहेन साधामिधानम्, त्रि-
अधामिधानोऽवयव्यतिरेको गच्छस्य द्वारम् तौ च तुल्ये वृत्तिरुत्पत्त्यदृष्टिरेवैव क्ता तत्र तुल्ये सवत्र नावर्त्य वृत्तिराप्येया 20
क्वचिदान-लेऽप्यव्याख्यानासम्भ्रवात् वृद्धशब्दस्य वृक्षेणु सवत्रु न हि दर्शनास्ति सम्भ्र नापि सवत्र लिङ्गिनी स्वलिङ्गस्य
सम्भ्रव, यथाऽयोगुदाहाराभ्यामनुमेये धूमादित्रिङ्गादर्शनमित्यादितदीर्घाकाप्रान्यमेनोपन्यस्तिति-यद्योक्तमित्यादीति । त्रिङ्गि
त्रिङ्गोपयाशे कारणमाह-शब्दस्यानुमानत्वादिति, वाच्यवाचकसम्भ्रयस्यानुमानानुमेयसम्भ्रधत्वोक्ते शब्दस्यानुमानत्व
मिति भावः । एवमन्वयासम्भ्रप्रस्तावे परं तत्सम्भ्रवमाहृत-अत्र परं इति, इयमाह्वापि टीकाप्रय एव कृता-यद्यपि च
क्वचिदस्ति सम्भ्रवा इत्याद्यु, इयं शब्दा इत्यन्वयेन्यतयभिप्रायेण अवयवसमुदायव्यतिरिक्तवयवयमावेन काणकुण्टादिनिर्गल 25
वयवव्याख्यानासम्भ्रवात् अन्वयासम्भ्रव एवोत्तरवचने तत्रैव-एथापि न तद्भागानुमानम्, गुणसमुदाया हि ति-यात्प्योऽथ न च
सर्वे काणकुण्टादयो इत्थशब्दाह-म्यन्ते, एवमन्वयद्वारेणानुमानासम्भ्र इति । आचारोऽप्रोत्तरमाह-यय त्वमतादेवेति,
धूमस्वकदेशदर्शानन्तं यदेवकदेशदर्शनमित्थं तदप्यदर्शनेव ति-यादयथाऽदर्शनमुक्तं तथा तदवयवस्यऽस्याप्यदर्शनमव स्यात्
तस्यापि गुणसमुदायात्मकत्वाविशेषात्, तथा च गुणसमुदाया हि इत्यादित्याऽर्थं, न च सर्वे काणकुण्टादयो इत्थशब्दाह-म्यन्त
इति वचनेन स्वार्थस्याशेऽप्यदर्शनं त्वदीयं समर्थितं भवन्न एव चानुमानासम्भ्र इति भावः । सर्वात्मसिद्धि, काणकुण्टादि 30
इत्यादिपि च शब्दात्दर्शनात् सर्वैरत्मना न प्रतीति कस्यापीचरं । ननु यद्यपि च क्वचिदस्ति सम्भ्रवो इत्यादिविधि यदुक्तं
इत्याद्युदाहरणं तदवयवाभावेऽपि शब्दादित्यो न भवतीति व्यावृत्त्या इत्यावयवगतिमभ्युपेयावमिति शब्दे-अन्वयानुयुक्तयु

दौर्घ्यम्, य स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽथस्तदितरो वा तस्य शब्दस्य तेनार्थेन न शक्यते सम्बन्धं कर्तुम्, तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात् श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववत् ।

अन्वयानुयुक्त्युदाहृतेरित्यादि, याप्रदेतदिति चेदिति, एतदुक्तं भवति इत्थं इत्यस्य [ ] इत्यो न भवतीति व्यावृत्त्या इत्यर्थगतोत्पत्त्याभावात् इत्योदाहरणमिति, एतच्च न, तत्प्रतिपत्तिनिर्मूलत्वात्—नैतद
 5 इत्थं [व्यु]दासमात्रमुपपद्यते प्रतिपत्तेरभावात्सङ्गात्, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् प्रतिपत्तिनिर्मूलत्वम्, कस्मात् ? अनवगतपर्युदासकस्वार्थत्वात्—अनवगतं पर्युदासो यस्य स्वार्थस्य सोऽनवगतपर्युदासकस्वार्थः, तद्भावादनवगतपर्युदासकस्वार्थत्वात् नास्ति प्रतिपत्तेरिति, दृष्टात्—अविदिते देवदत्ते न भवत्यदेवदत्त इति वचनमप्रतिपत्तेरेव कारणम्, निर्मूलत्वात्, तथैव तदिति, तद्भावात्—एवञ्च शब्दस्येत्यादि यावत् स इहपीति, यथा पूर्वमुक्तं आस्ता ते शब्दसम्बन्धोऽर्थाभावादिति सम्बन्धाशक्यत्व दोषः, स एव
 10 ततोऽयस्य चाथस्याभावादलक्षणात्मकेऽर्थद्वये शब्दस्य केन सहाविनाभाव सम्बन्धं स्यादिति श्रुते सम्बन्धोऽर्थार्थम्, तदुपसङ्ग्य प्रतिज्ञायते य स वृक्षशब्दो यस्य स वृक्षोऽथ तदितरो चेत्यवृक्षशब्दावृक्षार्थयो सम्बन्धो वृक्षशब्दावृक्षार्थयो प्रतिपत्त्यर्थः, तस्य शब्दस्य तेनार्थेन लोभप्रसिद्धेन वा त्वदभिप्रायेण न शक्यते सम्बन्धं कर्तुमिति पक्षः, तेन सहात्यन्तमदृष्टत्वात्, श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववदिति गतार्थं साधनम् ।

न च सम्बन्धवारं मुक्त्वा शब्दस्य लिङ्गस्य वा स्वार्थरथापनशक्तिरस्तीति त्वयैवोक्तोऽयं न्याय इति

1 दर्शयति—

स च सम्बन्धो नास्ति, उक्तवत्, अत एव यदुक्तं तया भेदाभिधानपक्षे दोषजातव्यत्वात् तत्रास्त्येव, असा शरणधमत्वात्, बाह्यसाधारण पक्षधर्मा

दाहृतेरिति, अथप्रशोदाहरणत्वादि नर्वा । यावत्—एतदुक्तं भवतीति । एव एति इत्यादि प्रतिपत्तिरेव न स्यादित्युत्तरवनि-
 तत्प्रतिपत्तीति । विग्रहणतया इत्यप्रतिपत्तेर्निर्मूलत्वादित्यर्थं वधमिच्छाह—न भवतीति । अनवगतेति, इत्यशब्दार्थस्या

20 इत्यो न भवतीत्यर्थकत्वेऽप्यादा इत्यावगताप्रतिपत्त्याभावात् इत्यो न भवतीति स्वार्थं न ज्ञायते स्वपर्युदासप्रतिपत्त्यभावादिति भावः । इत्यादा स्मर्यति—अविदित इति । एव प्रतिपत्तेर्निर्मूलत्वादेव शब्दस्यार्थाभावात् सम्बन्धाशक्यत्वदोषोऽप्याप्यस्तीत्याह—

एवञ्च शब्दस्येति । पूर्वोक्तं स्मर्यति यथा पूर्वमिति । अभिधानाभिधेयसम्बन्धस्यानुमानानुमेयसम्बन्धस्वरूपत्वमनुपगतम्, स च सम्बन्धोऽपिनाभावपक्षे न दर्शयते सहाविनाभावसम्बन्धेन भवितव्यम्, यत्र च न्यायाऽन्यापोहो वाऽथस्याभावेनाल-

पातकमर्थार्थे तत्र वन सह शब्दस्याविनाभावसम्बन्धं स्यात् सम्बन्धस्य द्विष्टत्वात् श्रुते सम्बन्धोऽर्थार्थमेवेति तृतीय

25 पात्राय । श्रुते सम्बन्धोऽर्थार्थमेव मानन साधयति—य स वृक्षशब्द इति, सोऽसौ वृक्षशब्दो यथा तदर्थो वृक्ष तदितरो वा न तदर्थेन तस्य वा स सम्बन्धं कर्तुं शक्यत इति प्रतिज्ञा, तत्र सहात्यन्तमदृष्टत्वात् श्रावणत्वनित्यानित्यत्ववदिति साधनम् । तत्र तदितरपरिविशिनमाह—अदृष्टेति, शब्दात्तराभापोह स्वार्थं बुवती श्रुतिरिति हि—यस्य, तत्र वृक्षशब्दच्छब्दात्तरमवृक्ष

शब्दस्यार्थाभावात् तयो सम्बन्धप्रतिपत्तिव्यतिरेकेण न तदप्राहृत्पक्षशब्दाथयो प्रतिपत्ति स्यात् तस्मात्तदितरोऽपि विवक्षित एवेति भावः । तेन सहैति, तदर्थेन तच्छब्दस्यावतमदर्शनादित्यर्थः । दृष्टात्तमाह—श्रावणत्वमेति, श्रावणत्वं शब्दस्यैव

30 धमवादावधारणम् तत्र न ज्ञायत इत्यस्य सतः शब्दस्य धर्म श्रावणवस्तुनामित्यस्येति न वा दृष्टं कश्चिदपि नियतेनानित्यत्वेन वा सह श्रावणत्वं यथाविनाभावलक्षणसम्बन्धस्यो स्यादिति भावः । न वाऽभिधानाभिधेयसम्बन्धमनुमानानुमेयसम्बन्धं वा

एकान्तव्यावृत्तेश्च, इदमपि चात्र यदन्वयव्यतिरेकी शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनरन्वयस्य निराकरणं तद्वदत केनाभिप्रायेणेति न विद्म, किमज्ञानात् ? अस्मद्बुद्धिपरिभावात् ? इहपरलोकाभ्यामयशमश्चाभीरत्वात् ? इति ।

(स चेति) स च सम्बन्धो नाम्नि, उक्तान्, उक्त सम्बन्धोऽर्थम्, अत एवेत्यादि एतन्मात्रेण सम्बन्धोऽर्थम् यद्युक्तं तथा भेदाभिधानपक्षे दोषनात् व्यक्तत्वात् नाल्लेख्य व्यभिचारिणागेप इति पक्षः, असाधारणत्वादिति हेतुः, असाधारणत्वेन सपक्षामपक्षयोरदृष्टत्वात्, तद्व्याचष्टे साहाय्यधारण पक्षधर्मत्वादि यावदकान्तव्यावृत्तेश्चेति, तद्व्याचष्टे गताथम्, निश्चायत्-इदमपि चात्रेत्यादि, अत्रयस्य निर्मूलनीयत्वात् यदन्वयव्यतिरेकी शब्दस्यार्थाभिधाने द्वारमित्युक्त्वा पुनरत्रयस्य निराकरणं तद्वदत केनाभिप्रायेणेति न विद्म, किमज्ञानात् ? अस्मद्बुद्धिपरिभावात् ? इहपरलोकाभ्यामयशमश्चाभीरत्वादि । कतमदत्रयनिराकरणमिति चेदुच्यते यदन्वयविषय एकदशो निरूप्यते तथा वृक्ष इत्युक्तो न भवतीत्युक्तं न्युदासेन । 10

कथं पुनरनेन तथा निराक्रियत इति चेद्ब्रूम —

नन्वेव सर्ववृक्षाद्यदर्शनासम्भवात् भेदानन्त्याच्च स्वायदेश्यव्याप्यन्वयाभावात् गुणममुदायमात्रत्वाद्भिधानाभिधेययो कोऽसौ सम्बन्धो येनाभिधानाभिधेयाभाव उपपद्येत, लिङ्ग्येकदेशसम्भवल्लिङ्गस्य गमकत्वरपुत्रु न स्वार्थाग्रमात्रे सम्भवति ।

नन्वेवमित्यादि, यावत् कोऽसौ सम्बन्धो येनेति, इति भावना गताया तत्र कारणमाह-सर्ववृक्षाद्य 15 अर्थानामसम्भवात् भेदानन्त्याद्यासम्भय उक्तं, स्वायदेश्यव्याप्यन्वयो नाम्नीति चोक्तो गुणममुदायमात्रत्वात् गुणभूतेऽप्ययवेऽप्यसत्त्व दर्शनस्योक्तत्वेन, तस्मादत्रयाभावेऽनुमानानुमेयसम्बन्धाभावादनुमानानुपपत्तिरुद्भिधानाभिधेयभावस्यानुपपत्तिरिति, स्यात्त लिङ्गोरदेगामम्भवल्लिङ्गवदभिधेयैरदेगामम्भव्यभिधानदर्शनादस्यन्वयोऽभिधानश्चेत्यरोच्यते तदप्यभ्युपेत्य-लिङ्गोरदेशेऽस्मादि, लिङ्गिनानमीनामेकदेशेऽस्मा-

दिना गत्ने णि वा स्वार्थं प्रायापयितुं शक्यतीति त्वर्थेवाचमिवाह-स चेति । व्याचष्टे-स च सम्बन्ध इति । भेदाभिधान 20 पक्षे सत्त्वच्छेदो यथा द्रव्ये कत तथा असाधारण्येति व्यभिचारिणागेपे यन्वयात् न नाल्लेख्य, असाधारण्यमिति साह-एतस्माद्वेति अत्र सूत्रं सूत्रम् । अथ गत्स्वार्थाभिधानेऽन्वयो व्यतिरेक्य द्वारमिने प्राप्य तत्र यन्वयस्य निराकरणं किमने तत्केन हेतुनेन वृच्छति-इदमपि चेति । अत्रयनिराकरणं दांयति-यदत्रयेति, अत्रयोरदृष्टिः पक्षधर्मत्वान्त्वतद्विषय एतेऽपि निरूप्यते, असाधारण्येन स्वार्थनभिधेते श्रुतिरिति न्यायापि भावः । तद्व्याचष्टेऽप्यसाह-नन्वेवमिति । वृक्षागामान्-यावत् सम्बन्धासम्भवाच्च वृक्षाद्यन्वयं सवतु श्वेतु दर्शनं न सम्भवतीति दृश्यति स्यवृक्षाद्येति । णिवादेशेऽप्यनेन तत्र 25 शिव्यादिऽप्यस्य दर्शनसम्भवेऽप्यप्यपि गुणामुदायमात्रस्य लिङ्ग्ये सर्वार्थानाऽप्रतीतिरसाह-स्वायदेश्येति णिवात् स्वायस्य वा देत काऽप्यदिग्दर्शनाप्यन्वया नाम्नीत्यर्थः । गुणमात्रावयवस्यापि गुणमनुदायनात्केन सत्त्वोऽप्रतीतिरेके साह-गुणभूतेऽप्यिति । तदत्र तु यं वृक्षस्यैव-स्यैव-तद्व्याचष्टेऽनुमानानुमेयसम्बन्धाभावात्तदनुमानामसम्भवात् स्वार्थाभिधानाभिधेयत्वमप्यसाधारण्यमसाधारण्यमिति साह-तस्मान्नि । ननु सत्र लिङ्गिनि सर्वत्रिद्वयानामसम्भवेऽपि णिवाकदेशेऽप्यस्य लिङ्ग्यधूमस्य दशनेन यथा तद्विज्ञे घृणोऽप्येवम् भवति तथामप्यवकाशमिधेयनाभिधानस्य दशनात् अत्रयद 30 साह-निवायत्वयोपपत्तौ साह-इते म्यात्तमिति । साह-इति विधेयप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्तीत्यह-लिङ्गिना

१ ति ह ए दे नना । २ ति ह ए दे एकदेशे । ३ ति ह ए दे कायासम्बन्धव्यति ।

येकस्मिन् सम्प्रत्यये धूमस्य लिङ्गव्याघ्रैर्गमकत्ववत्तु न स्वार्थांशमात्रे सम्भवतीति, शब्दादभिधेयप्रतिपत्तिर्न भवितुमर्हति ।

प्रत्यक्षवृक्षसम्प्रदाशक्यत्वे प्रतिपत्त्यभाजपदेकत्वेऽपि मूलकोटरादिभेदानां सम्बन्धा-
शम्यत्वादप्रतिपत्ति किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रे नो चेद्धवसदिराद्य-
नन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अहृष्टस्वार्थांशत्वात्, अव्यापिपक्षधमत्वात्, अवृक्ष
व्यवच्छिन्नस्यापि स्वाधस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्बृक्षशब्द, तदेकदेशवर्तित्वात्, अव-
नस्पतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनाधस्वापत्त्वात् ।

प्रत्यक्षवृक्षेत्यादि, अयं वृक्ष इति प्रत्यक्षस्यापि मूलादिमत साभ्यादुपलभ्यमानस्य सहाव्युत्प-
त्तिशाले सम्प्रधारणं नाम्नि, शिक्षादिभेदानात् जातिशब्दस्य भेदैरनन्ते सम्प्रधाशक्यत्वे प्रतिपत्त्य-
भाववत्, एतदेऽपि स्वार्थांशे मूलादित्रैरुपलब्धशब्दोप[त]तुविगालादिभेदानां सम्प्रधाशक्यत्वं
व्यवच्छिन्नत्वात्, किमङ्ग ! पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दस्वार्थांशमात्रेऽपि तद्वदवापतिपत्ते नो चेद्धवसदिराद्य
नन्तभेदाभिधानं वृक्षशब्दस्य स्यात्, अहृष्टस्वार्थांशत्वात्, अत्रानिष्टापादनसाधन-अवृक्षव्यवच्छिन्नस्यापि
स्वार्थस्य नानुमानाय नाभिधानाय स्याद्बृक्षशब्द, न प्रप्रतीत्यर्थ, तदेकदेशवर्तित्वात्-स्वार्थस्य धर्मिण
पक्षन्यानुमेयस्याभिधेयस्यैकदेशे वर्तितुं शीलमस्येति तदेकदेशवर्ती, विमुक्त भवति' अव्यापिपक्षधर्मत्वात्-स-
मस्तानुमेयावृत्तित्वादिव्यर्थ, अत्रनस्पतिव्यवच्छिन्नचैतन्यसाधनार्थस्वापत्त्य-यथा सचेतना वनस्पतय इति
प्रतिज्ञाया स्वापादिति हेतुधर्मिणो वास्पतरेकदेशे शिरीषादौ वर्तमानोऽपि तालादिप्रवर्तमानो न
चैतवानुमानाय प्रभवति, अपापित्वात् तथा वृक्षशब्दोऽपि अवृक्षव्यावृत्त्यर्थो वृक्षस्वार्थांशवृत्तिसौनुमा-
नाय नाभिधानाय प्रभवति, एतत् पुन स्वार्थांशवृत्त्यभ्युपगम्यानिष्टापादनम्, नैव वृत्तिरपीत्युक्तमेव,
व्यामश्चानुमानस्यापि स्वार्थाभावम् ।

मिति । तदेव समर्थयति-प्रत्यक्षवृक्षेति । व्याचष्टे-अयं वृक्ष इति, शब्दव्युत्पत्तिशाले हि प्रत्यक्षहृष्टमूलशाखाकोटरादिमद्
दृश्यामान्यस्य वृक्षशब्दस्य सम्प्रधारणं न सम्भवति वृक्षभेदानां शिक्षापादनसमिन्वचनम्बन्धात्प्रादीनामनन्तत्वात्, न हि सम्प्रध
मन्तरेण शब्दोऽर्थमभिधानं भवति, अन्यथा सर्वं सर्वेण प्रत्याप्येत एव सामान्यशब्दस्य भेदान्तेन साम्प्रधाशक्यत्वात्, तदर्थप्रतिप
त्यभाव, एतदपि वृक्षो न तत्र प्रेतुं शक्यं, गुणसमुदायस्त्वस्य तस्य गुणानां मूलकोटरादीनां बहुत्वेन तै सह व्यवच्छिन्नत्वात्
सम्प्रधाशक्यत्वात् इति भावः । तदेव प्रत्यक्षवृक्षे सम्प्रधाशक्यत्वे किं पुनरत्यन्तपरोक्षस्वर्गादिशब्दमात्रे इत्याह-किमङ्ग ! पुनरिति ।
अदि स्वार्थांशानामष्टकेऽपि वृक्षशब्द स्वार्थमभिधेयते तर्हि धवसदिराद्यनन्तभेदानभिधीतं, अत्रिगेपात्त्याह नो चेदिति,
स्वार्थांशानामष्टकात् स्वार्थं न प्रतीतीति नो चेति भावः । एक्याभिधेयैकदेशवर्तिशब्दो नार्थान्तरव्युत्पादनेन स्वार्थं गमयतीति
साधयति-अनुक्षेति । अहृष्टव्यावृत्तं स्वार्थगुणानुमानमभिधानं वा न प्रभवति वृक्षशब्द अनुमेयस्याभिधेयस्यैकदेशे वृत्तित्वाद्बृ-
क्षशब्दस्य स होत्वेव शिक्षादिभेदमभिधेयते अतो वृक्षशब्द एवमनुमेयमभिधेयं वा स्वार्थं न व्याप्नोति निश्चितेष्वनुमेयैक्यभिधेयेषु
वा स्वार्थमभिधेयवृत्तेरिति भावः । एतां समाह-अत्रनस्पतीति । एतान् घटयति-यथा सचेतना इति । एतस्मिन् वृक्ष-
विशेषे विगालादौ वृक्षशब्दो वतन इत्यभ्युपगम्यानिष्टापादनं साधनमुच्यते शिक्षापादापि न वतत एव वृक्षशब्द, गुणसमुदाय
मात्रं व्यवच्छिन्नसाधेयुपानाय बहुत्वात् स्वभावेऽप्रतीतं साम्प्रधाशक्यत्वादिस्वाशयेनाह-एतत्पुनरिति । नन्वनिश्चय शब्द

१ क्ष प्रत्यक्षत्वादे । २ वि क्ष एा भेदागर्थावजातिः । ३ वि क्ष एा कत्वोऽपि । ४ वि क्ष एा हे
प्रत्येति धर्मं साधुव्यावृत्तिरस्यति । ५ वि क्ष एा हे अद्यापि । ६ वि क्ष एा हे न वचमी ।

स्यात् साध्याशोपानित्यत्वाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वदनुमान स्यात्, यनस्पत्यव्यापिस्वापयद-
नुमानाभास स्यादिति सदेह इत्येतच्च न-

अशोपपक्षाव्यापी वृक्षशब्दो ह्यशोपमवृक्षव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्ष स्थापनावृक्ष वा

सपक्षं नतु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोष तत्र क सम्बन्ध साध्याशोपानित्यत्वाव्यापि-
प्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानतत्प्राप्तं ? स्वापोदाहरणनिरपेक्षादृष्टदेशवतित्वाभ्युपगमे त्वतुल्येऽपि
वृत्तिप्रसङ्ग ? अवृक्षे घटादौ वृक्षश्रुते अदृष्टदेशवतित्वात्, मूलादिमति पलाशादौ स्वार्थाशो
वा वृत्तिवत्, तस्मादेव चानन्त्यादकृतसम्बन्धजातिशब्दभेदवाचित्वेऽप्यदोष, तथाऽर्थाशो-
दृष्टत्वात्, अपोहम्वार्थवत्, त्वन्मतस्वार्थेऽपि वा तद्वदोष एव स्यादिति कुत तुल्यातुल्ययो-
र्वृत्त्यवृत्तिभ्यामन्वयव्यतिरेकी ? कुतो वा शब्दस्याभिधेयस्य पक्षधर्मत्वम् ? लिङ्गलिङ्गिन
कुतस्त्रैलक्षण्यम् ? कुतोऽनुमानत्वम् ?

अशोपपक्षान्यापीत्यादि, प्रयत्नानन्तरीयक द्वि मप्यत्र न व्याप्नोति स्वापस्तु पक्षमेव न व्याप्नो-

तीति परिहार, वृक्षशब्दे ह्यशोपमवृक्षव्यवच्छिन्न वृक्षार्थं नामवृक्ष मनुष्यादि स्थापनावृक्ष-चित्रादि वाऽस्म-
-मतेन साध्यवर्गसामान्येन समान सपक्षं न तु न व्याप्नोति, नाप्यनुमानेऽत्र दोष, स्वायाश्रुचित्वात्-
अव्यापिप्रयत्नत्वात् यनस्पतिवैतये स्वापवदित्युदाहृतम्, तस्मान्नानुमानाय स्याद्वृक्षशब्द इति साधूक्तम्,
तत्र क सम्बन्ध साध्याशोपनिश्चिताव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानतत्प्राप्तेरिति, स्यात्तन्मुक्तत्वात्
दृष्टान्तमनुपेक्ष्य वृक्षशब्दो यत्र न दृष्ट तानपि स्वार्थादन्यान्यं गमयति, दृष्टस्वार्थानुमानसाधर्म्यात्, अशो
दृष्टशक्तिव्यादित्येतच्चायुक्तम्, अपोहो वृत्तिप्रसङ्गात्, अत आह-स्वापोदाहरणनिरपेक्षादृष्टदेशवतित्वाभ्यु-
पगमे त्वतुल्येऽपि वृत्तिप्रसङ्ग -अतुल्ये साध्यविक्षेपे वृत्ति स्वार्थे अवृक्षे पटादौ वृक्षश्रुते, अदृष्टदेशवतित्वात्

प्रयत्नानन्तरीयकत्वाददृष्टादिवदित्यत्र हेतुर्वयं यत्रानित्यत्वं न तत्र सर्वत्र वतत इति सा यशोपनि यत्वाव्यापी, तदत्र किं वृक्षशब्दादिति
हेतुः स्यात् ? किं वा सधेयना यनस्पत्यव्यापि स्वापवदित्युदाहृतत्वाभास पक्षेऽप्युदाहरणव्यतिरेकत्वात् स्यादिति चासद्वृतावा
भाससंज्ञायां गमकतेति घटाय गिराचष्टे-अशोपपक्षाव्यापीति। व्याप्येत-प्रयत्नानन्तरीयक हीति, प्रयत्नानन्तरीयकत्वं
न पक्षव्याप्यापि किन्तु सपक्षमात्राव्यापि तत्र न तद्वदमेव नामास स्वापस्तु पक्षमेव न व्याप्नोतीति शब्दाभास वृक्षशब्दो
तत्तुल्य एव न प्रयत्नानन्तरीयकत्वसदृशोऽनो न सद्यश्च इति भावः । वृक्षशब्दो सपक्षं व्याप्यतीति दर्शयत् वृक्षशब्दो हीति,
निवृत्त्यात् वृक्षान् नामवृक्षं स्थापनावृक्षं वृक्षशब्देन व्याप्यतीति नामस्थापनावृक्षौ चास्मन्मतेन सपक्षौ, वृक्षसामान्येन समानत्वादिति
भावः । अत्र यत्रचित्पक्षं स्वार्थमनुमानमभिधातुं वा न प्रभवति वृक्षशब्द, तदेतदेववर्तिवत्, अथापि पक्षधर्मव्यतिरेकत्वात् अनुमान
च यनस्पतिवैतये स्वापवदित्युदाहृतत्वात् दोष इत्याह-नाप्यनुमान इति, एवमस्वापोदाहरणदेवानित्यत्र शब्द प्रयत्नान
न्तरीयकत्वानित्यनुमानतदनुमान स्यादित्याशङ्क्या अवगण एव नास्तीति भावः । नतु स्वार्थमनुमानमभिधायकत्वं वा वृक्षशब्दस्य
स्यात् नु स्थापनावृक्षमभिधायकत्वं तदनुमानमभिधायकत्वं तदनुमानमभिधायकत्वं स्यात्तन्मिति । स्वार्थान्वय वृक्षशब्दस्य वृक्षशब्दस्य
वृक्षशब्देऽर्थात्तदेववर्तिवत् न ततो व्याप्यत्वं स्याद्वृक्षशब्द इति विषयवृत्तिव्याप्यत्वं एव स्यात्स्वतन्वयति-स्वापोदाहरण इति ।
अतुल्येऽपीति, साध्यवर्गसामान्येन सपक्षे पटादौ वृक्षशब्दस्य वृत्तिप्रसङ्ग यथा शिवाश्रुतिव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वानुमानतत्प्राप्तेरिति
पलाशादौ वृक्षशब्दवत् तदेववर्तिवत् तद्वदिति भावः । तदन वृक्षशब्दस्यावृक्षश्रुतिव्यतिरेकत्वात्तत्त्वात्तत्त्वात् मूलसम्बन्धसा
क्षाददृष्टादिभेदान्-तत्त्वेऽपि तद्वदिति न कश्चिदोपपक्षेयं भेदानुमानान्वयेनाग्नसम्भवेऽपि जातिव्याप्यान्तुल्यवृत्तया जानिमेदं

मूलादिमति पलाशादौ स्वार्थांशे वा वृत्तिवर्ते, तस्मादेव चान्त्यादकृतमन्वन्धनातिशयभेदवाचित्त्वेऽ-
 प्यदोष तथार्थांशेऽदृष्टत्वात्-अदृष्टस्वार्थांशत्वादिन्यथ, अपोहस्वार्थत्वं-अवृक्षो न भवतीत्यवृक्षापोहस्य
 स्वार्था मूलादिमाननन्त कोटरादिभेदेन तद्वच्चिन्ने चापोहो दृष्ट एव भेदवादिनोऽप्यानन्त्येऽपि भेदानामन-
 सन्त्वेऽपि दोषाभाव स्यात्, त्वमतस्वार्थऽपि नातद्वदोष एव स्यादिति कुत कुन्यातुन्ययोऽप्यवृत्तिभ्या
 5 मन्वव्यनिरिकी ? कुतो वा शब्दाभिवेयस्य पत्नस्य धर्मत्वं ? लिङ्गवृद्धिर्नि कुतश्चैलक्ष्यम् ? कुतोऽनु
 माननमिति ।

एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षापक्षमिष्यते तदेव पक्षाद्यतथाद्यत्वादतत्तत्प्रत्ययात्मकत्वादानुमा
 नमप्रमाणम्, अलातचक्रे चक्रमिति प्रत्ययत्वं, तस्मात् साधूक्त 'नाप्रमाणान्तर शब्दमनुमाना
 च्छाहि तत् । कृतकत्वाद्यपि स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेत् ॥ (ग्रन्थकर्तु) इति, इदमपि वाऽत
 10 एव पूनरदलक्षण यत्रयोक्त यथा लिङ्ग लिङ्गिन नातिक्रामति येन रूपेण तेनैव रूपेण चान्यतो
 व्यावृत्त्यात्मकेन गमयति, सत्त्वाद्यनेकधर्मापि सन् तस्तान् व्यभिचारात् गमयति, गम्यन्ते च
 लिङ्गयनुगन्धिन सामान्यधर्मा तैरविनाभावात्, लिङ्गस्य विशेषा न गम्यन्ते तस्यैव व्यभिचारि-
 त्वात्, एव लिङ्गस्यान्यव्यावृत्त सामान्य गमक नाव्यावृत्तम्, लिङ्गिन सामान्य गम्य निवृत्तम्,
 लिङ्गे तत्र विशेष 'लिङ्गानुगन्धिन स्वार्था' (ग्रन्थकर्तु)

(अत्रञ्चेति) एवञ्च शब्दलिङ्गगतपक्षापक्षमिष्यते तदेव पक्षाद्यतथाद्यत्वात् अतस्मिन्नादिति प्रत्ययो
 15 अनुमानमिति सुभाविताधम्, तस्मादतत्तत्प्रत्ययात्मकत्वात् अनुमानमप्रमाणम्, अलातचक्रे भ्रमदृष्टे पुमोऽ
 चक्रे चक्रमिति प्रत्ययवदिति, तस्मात् साधूक्त 'नाप्रमाणान्तर शब्दमनुमानाच्छाहि तत् । कृतकराद्यपि
 स्वाथमात्मापोहेन नाशयेत् ॥' इति, अप्रमाणानुमानान्तर परपरिकल्पित शाब्दमपि नाप्रमाणात्तर
 नार्थांतर-अप्रमाणमेतानुमानवदिति प्रकृतोपसहकार्यं, इदमपि वाऽत एव पूर्ववदलक्षण- 'न प्रमा-
 20 णात्तर शब्दमिति श्लोको यथाऽलक्षण तथेदमपि लिङ्गलिङ्गिनोगमनगम्यनियमार्थम्, कृतकत्वादिति
 चेदुच्यते-यत्त्वयोक्त यथा[लिङ्ग]मित्यादि, लिङ्गमङ्ग-धूमवृत्तत्वादि लिङ्गिन-अप्रयनित्वादिविशिष्ट देश

दामिधानेऽपि न वीहोप स्यात् । यदि त्वत्र पक्षे दोषो मयते तर्हि त्वदभिमतन्नाशऽपि दाप स्वाद्वेवाह-तस्मादेव चेति ।
 उच्येव भाव वर्णयति-अवृक्षो नेति । जातिपक्षवत्त्वेऽपि दोषस्य एत्येवेन शब्दस्य हेतुस्तु ये वृत्तिवत्त्वात्तुन्येऽवृत्तिरनाथ
 यावन्व्यव्यतिरेका तौ कुतो भेदनाम् ? कुतो वाऽभिवेयस्य पत्नस्य धर्म शब्द स्यात् कुना वाऽजोऽलिङ्गिनो ऽपि स धूमस्य त्रैलोक्यमिद
 25 शब्दस्य त्रैलोक्यम् ? इत्यथ वाऽनुमानमिहाह कुत इति । एकमनुमानस्याप्रमाणमाह एवञ्चेति । तत्रा काशेऽभ्युपग
 तुर्मतन न वृत्तिवत्त्वात् नामास्ति य पक्षा लिङ्ग वा भवेत्, न भवति न भवतीत्यभयनपरमाथ चातुमयतोऽप्यभावमात्रत्वात् तस्मि
 दामात् कथ पक्ष स्यात् पक्षधम सपक्षधमा वा, तथापि पक्षाद्यभ्युपगमेऽतस्मिन्नादिति प्रत्ययात्मकत्वेन पक्षात्तरवार्थवादात्त
 त्प्रत्ययात्मकत्वात्तानुमानमप्रमाण स्यात् आत्तदृष्टेरगतचक्रे चक्रमुक्तिरिति भाव स्यादिति प्रतिभाति । इत्यमनुमानस्याप्रमाणत्वे
 न प्रमाणान्तर शब्दमित्यादि कारिदेव वा यथाशयेनाह-तस्मात् साधूक्तमिति । उच्येपण तर्थाह-अप्रमाणादिति ।
 30 अन्य लिङ्गलिङ्गिनोगमनगम्यनियमार्थमपि त्वदचन न प्रमाणात्तरं शाब्दमनुमानवत्त्वं गमिति दर्शयति-इदमपीति ।
 तद्वत्प्रमाण-यत्र लिङ्गमित्यादीति, लिङ्ग धूमनि गत्तद्व्यवत्वाद्यनमनुपुत्तम् तथापि तदमाद सत्त्वादिधर्मवत्त्वं स्यात् स्यात्

१ क्ष तथ यथात दृष्टस्वाभावात्वादिपलाशात्त्वधिक इत्यतः । २ लि क्ष छा तात्त्या० । ३ क्ष छा तथावर्थादृष्टस्वा
 र्थात्वादिन्यथ । ४ क्ष छा इत्यानुमेययो० । ५ लि क्ष छा हे पक्षमित्येते । ६ क्ष हे छा यत्रयोक्त तथा गमित्यादि ।

किमद्भिमत्यादि, श्लोकत्रय प्रेर्यप्रस्तावेनोपयन्त समस्तस्य तदुक्तस्याथनातस्य पूर्वोक्तेन न भवति न भवतीत्यभननपरमाद्यत्वात् एतदुपपन्नभावेन गम्यगमननियमो नास्त्येति गतायम्, निश्चान्धत्-यचूत्-मित्यादि पूर्वपक्षप्रत्युत्कारण यावद्भूमादि[धदि]ति, यत् स्वाधस्वाशोऽप्यशनात्मकत्वं समथयतोच-न भवत् लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भवतीति तदिदमप्यप्रेक्ष्ययादितया न वा धिया कौशलमित्यभिप्राय, तद्व्याघाटे-यदि लिङ्गेवेत्यादि, लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गि, यदि तत्तत्र लिङ्गि, भस्मागारायोगुडपापान्प्रधारय यस्तु कथं तस्य लिङ्ग नास्ति? लिङ्गाभावे लिङ्गित्वस्यैव[?]भावात्, मत्त्वर्थीयनिर्देश्यलिङ्गित्वाभ्युपगमादेन लिङ्गासित्वमित्यभिप्राय । अथ नास्ति लिङ्ग कथं तद्वान्? लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गवान्, लिङ्गीत्यय, मत्वर्थीयनिर्देश्यो न भवितुमर्हति सोऽर्थ, तत्रिनिच्चाभावादिति स्वचनविरोधि ते घञमिति ।

अग्निधूमोदाहरणे चेदम. प्रत्यक्षविषयस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धो धमवत्त्वाद्भूमादिति, यथाऽग्नित्रेति साध्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशादये परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य माध्यत्वम्, इतरथाऽत्रेत्यनयको निर्देश स्यात्, तस्मात् सर्वलोकरसिद्धिमत्यग्निमति प्रदेशो साध्ये सर्वत्र घूमवत्त्व लिङ्गमस्त्येत्, न च सर्वाग्निमत्प्रदेशसाध्यत्वम्, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणताद्विदोपसङ्गात् ।

अग्निधूमोदाहरणे चेत्यादि, इदं तावत् प्रष्टव्योऽसि[?]अभिन्न धूमादिति इदम प्रत्यक्षविषयस्य प्रातिपदिकस्य सप्तम्यन्तनिर्देशोऽत्रेति प्रत्यक्षोपलभ्यधूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धिधूमवत्त्वाद्भूमादिति, यथाऽग्नित्रेति साध्याधारप्रदेशप्रत्यक्षनिर्देशात् परोक्षस्य जिज्ञासितत्वात् तद्वत्त्वेन देशस्य साध्यत्वात्, इतरथा

ध्याचष्टे-श्लोकत्रयमिति, नास्मान्निरेतदुपपन्नमिति न व्याख्यायत प्रेर्यप्रस्तावेन-त्वद्विभे भाक्षेपरुत् प्रवृत्तनापन्यतरयाथ आतस्य स्वदीयाभ्युपगमनाभावमात्रविषयत्वात् एतदुपपन्नदसत्त्वेन कौशलो निवम इति भाव । उत्पन्नतरस्याप्यप्रेक्ष्ययादयमाह-यचूत्-कमिति, अथन्यातिरेककारभूतं दुन्यातुभ्यस्यार्थव्यवृत्ती प्रन्थयता तत्र दुन्ये नावस्य सर्वत्र वृत्तिराज्येया इचिदान-लेऽर्थमा न्यानासम्भवात्, न हि सम्भवोऽस्ति वृक्षशब्दस्य सर्वत्रेव दर्शनस्य नापि शब्द लिङ्गिनि सर्वत्रिणस्य सम्भवात्, अग्निधूमादिरित्युक्तत्वात् तन्पि न युज्यते इति भाव । अयुक्ततामे प्रदं यति यदि लिङ्गयेति-अस्त्वन्ध्याम्यत्रागारयोऽग्निगुडपापान्प्रधारयती सर्वेषां यदि लिङ्गित्वं तर्हि न लिङ्गमन्वत्, लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गानि व्युपत्त्या तेषां लिङ्गसत्त्वविद्धे, अथवा ते लिङ्गिन एव न भवेयु, ते च लिङ्गिन इति चाभ्युपगम्यत तस्या तत्त्व लिङ्गासम्भवात् लिङ्गासम्भवे वा ते कथं लिङ्गिन, लिङ्गिशब्दप्रतिनिमित्तस्य लिङ्गस्याभावाविति तेषां लिङ्गित्वात्किं त्रिंता मालीनि स्वचननेन विदम्पत इति भाव । अग्निधूमोदाहरणेऽपि शब्दत्रिंतिनि लिङ्ग

मरुत्वेति दर्शयति-अग्निधूमोदाहरणे चेति । इदं तावदिति, अत्र तावत् प्रष्टव्योऽस्तु । सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गासित्वं प्रतिपादनाय अग्नित्र धूमोदिति वाक्येऽत्रेति पद धूमपदेनाभिप्रेतन च योजयित्वाऽर्थमाह-इदम इति, इदं तावत् सप्तम्यर्थं प्रष्टुं प्रत्यय, अत्रदेशात् प्रत्यक्षविषयत्वविषय, सप्तम्यर्थोऽस्मिन्त्वध-सोऽपि प्रत्यक्षविषयो देवो धूमाधारो प्राण, अत्रशब्दस्य धूमवत्त्वेनाभिसम्बन्धात् तथा चात्र धूमादित्यस्य प्रत्यक्षविषयधूमाधारप्रदेशाभिसम्बन्धिधूमवत्त्वादित्यर्थ, शब्दाध्यास्येऽशब्देऽपि हेतुत्वेनान्तो धूमादिलेनेति भाव । तत्रनिश्चानं दर्शयति-यथाऽग्नित्रेति । अनपदमभिध्याह्यामिपन्महिम्ना यथा प्रत्यक्ष विषयीभूताभ्यामाधारप्रदेशत्वामेऽपि प्रदत्तास्य प्रत्यक्षविषयत्वेनाजिज्ञासितत्वात् परोक्षविषयमेव जिज्ञासितत्वम्, अत एव प्रदेशत्वादिना प्रदेशस्य लिङ्गऽपि अविनष्टेन श्लेषे साध्यं भवति तद्वदित्यर्थ । अन्यथा प्रदेशस्य तत्त्वेनासाध्यत्वेऽजिज्ञासितत्वात्प्रेरेव साध्यत्वसम्भवोऽत्रेति पदोपादानं व्यर्थं स्यादित्याह-इतरयेति । एवञ्च लिङ्गाधारप्रदेशाभिसम्बन्धिहेतोरत्र लिङ्गत्वत् साध्याधार

उपेत्यनर्थको निर्देश स्यात्, तस्मात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूम[व]त्त्व लिङ्गमत्वेव, न च सर्वाग्निमत्त्वदेशसाध्यत्वं, तत्र दृष्टान्ताभावादसाधारणतादिदोषप्रसङ्गात् तस्मादस्ति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गमिति ।

अयोगुडाङ्गाराद्यग्नौ धूमासम्भवादिति चेन्न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्, अयोगुडाङ्गार-भस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूममात्रायाः कस्याश्चिद्दर्शनात्तदग्निभावात् तद्विषयलिङ्गालिङ्गत्वात् 5 तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयवत् ।

(अयोगुडेति) अयोगुडाङ्गाराद्यग्नौ धूमासम्भवादिति चेत् स्यात् सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग नास्ति, अयोगुडौ गुडाग्नौ अङ्गाराग्नौ च सत्यपि धूमस्य प्रत्यक्षत्वं एवादर्शनादित्येतन्न न, अग्निसत्त्वस्य सिद्धत्वात्-न ह्यग्निरेति प्रतिज्ञायामप्रतीतममिसामान्य माध्यते, अग्निसत्ताया प्रतीतत्वात्, लोके प्रत्यक्षोपलब्धधूमनलेनापि देवाविशिष्टस्याप्रत्यक्षस्य सिपाधयिपितत्वात्, अयोगुडाङ्गारभस्मच्छन्नाग्निष्वपि धूम 10 मात्राया कस्याश्चिद्दर्शनात्तदग्निभावात्, तद्विषयलिङ्गालिङ्गत्वादिति-अयोगुडाङ्गारादिविषयस्य लिङ्गस्य धूमस्यालिङ्गत्वात्-अग्निशक्तिरानुप्रत्ययत्वाद्ब्रह्मत्वं, तदलिङ्गित्वात् प्रत्यक्षविषयवदिति-ते ह्ययोगुडाङ्गाराद्यग्नयो न लिङ्गिनो लिङ्गाभावात्तेषाम्, तस्यामत्रस्याया देशे च तस्मिन्निज्ञातत्वात्, लिङ्ग्यते च लिङ्गदर्शनवलेन लिङ्गि वस्तु, न हि ते लिङ्गन्ते लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गनिर्णयप्रसिद्धेश्च, यथा प्रत्यक्षोपलब्धिफले, तस्मात्तेषामलिङ्गित्वात् प्रत्यक्ष[विषय]वदिति, [न] लिङ्ग धूमस्तेषाम्, यत्र चासौ लिङ्ग तत्र लिङ्गिनि देशे 15 सिद्धत्वादेव लिङ्गम्, तत्रासिद्धेरभि[म]त्त्वेन देशो लिङ्गोपेति ।

प्रदेशान्येव लिङ्गित्वात् प्रदेशविशेषोऽभयोरप्यत्रैकपदोपात्तत्वेनामदात् सर्वलोकप्रसिद्धेऽग्निमति प्रदेशे साध्ये सर्वत्र धूमवत्त्वं लिङ्गमत्त्वेवति सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गासम्भवोऽप्युक्तेति भावः । ननु यावत्तोऽग्निमत्त्वदेशास्ते सर्वे साध्यते न च तत्र सर्वत्र लिङ्गसम्भव इत्यागाहते-न चेति । तथा च विधितसाध्यत्वं सपक्षसामाभावात् सपक्षवृत्तित्वलक्षणावयवसामाभवेन व्यतिरेकस्याप्यभावात् सर्वसपक्षविषयव्यावृत्तलक्षणासाधारणत्वादिपाया प्रसज्यत इत्युत्तरयति-तत्र दृष्टाताभावादिति । नन्वयो 20 ऽप्यालिङ्गिनो न लिङ्गसम्भव तत्र धूमादे प्रत्यक्षत्वं एवादर्शनादिति गाहते-अयोगुडेति । व्याकरोति-स्यामतमिति । न ह्ययोऽप्याद्यो लिङ्गिनि, तेषां प्रतीतत्वात्, न ह्यग्निरेति प्रतिज्ञायामप्रतीतममिसामान्ये साध्यते अग्रेषु प्रतीतत्वादेव न लिङ्गित्वम् किन्तु देशविशिष्टोऽपिरेव किञ्चिद्देशविशिष्टत्वेनाग्निप्रत्ययत्वेन सिपाधयिपितत्वात्, सोऽपि देशो लिङ्गाधार एव प्राप्तो लोके प्रदेशविशेषे लिङ्ग इत्येव लिङ्गिनोऽनुमानात्स्याद्यथेन समाच्यते-अग्निसत्त्वस्येति । वस्तुतस्तु अथाऽप्यादिविषयि ईषद्भूतो हृदयत एव तथापि नासौ लिङ्गत्वेन विवक्षित, अत्र यक्षत्वात् अत एव प्रत्यक्षदृष्टस्याग्नेरलिङ्गित्ववदयोऽप्यादीनामप्यलिङ्गित्वमित्याश 25 येनाह-अयोगुडाङ्गारेति । तदुक्तस्यालिङ्गत्वमाह-तद्विषयेति, अयोगुडाङ्गाराद्यग्नयविनामाविधूममात्रावगाहिदर्शनविषयैत्यर्थः । अयोऽप्यादेरलिङ्गित्वमाह-तदलिङ्गित्वादिति । कथं लिङ्गाभाव इत्यमाह-तस्यामयस्यायामिति, धूममात्राऽवस्थायां सौकरत्वादेव तस्मिन् प्रदेशेऽविज्ञातत्वादिति भावः । लिङ्गदर्शनवलेन यदेव वस्तु लिङ्गवत् तदेव लिङ्गित्युच्यते न ह्ययोऽप्याद्यवत् एव सिद्धा लिङ्गदर्शनवलेन लिङ्ग्यते तत्र लिङ्गदर्शनादित्याह-लिङ्ग्यते चेति । प्रत्यक्षसिद्धाग्निं दृष्टान्तमिति-यथेति । एवञ्च प्रत्यक्षानुभववदयोऽप्यादीनामलिङ्गित्वात्तेषां धूमो लिङ्ग न भवतीत्याह-तस्मात्तेषामिति । अग्निमति सिद्धो धूमो लिङ्गं भवति 30 अग्निमत्त्वेनासिद्धो ऽसौ लिङ्गं भवतीत्याह-यत्र चासाविति । साधाम न लिङ्गिनोऽयोऽप्याद्यवत्त्वात्, यदा ते सिद्धा भवन्ति

१ सि क्ष चकनत्स्वपि । २ सि छा असत्त्वादित्यधिक इभ्यन् । ३ सि क्ष छा डे अग्निज्ञानरगत् ।

४ सि क्ष डे छा तत्रासिद्धेः

द्वा० न० ३६ (११३)

वृत्तिरस्ति, सपथधर्मार्थाप्रच्छिन्नार्थत्वात्, कृतकत्वस्येवानित्येषु, तस्मात् सपक्षाभावात्तुल्ये नास्ति वृत्ति शब्दस्य, किं तर्हि? तत्रैव वृत्ति, तस्मात्त्रैलक्षण्याभावाच्चानुमान शब्द, तन्म-
तवत्तत्रैव वृत्तात्सपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिश्च ।

(नन्विति) ननु वृक्षेषु वृत्ति स्यात्, किं कारणम् ? पक्षत्वाद्ब्रह्माणाम्-पक्ष एव वृक्षशब्दात्पक्ष
धर्मस्य धर्मिणो वृक्षार्था सपक्षादवच्छिन्ना, तेष्वेव ननु वृत्ति स्यात्, अनुमानत्वादेव तदमित[?]वृत्तात्- 5
वृत्तिमात्र वृक्षता, नान्यग्निन्नपि-साध्यधर्मसामान्येन समा[नि]नार्थन तदमितया तुल्यत्वं येषु साध्याद्ब्रह्मा
द्विज्ञेषु अर्थान्तरेषु वृष्यशब्दस्य वृत्तिर्नास्ति पथधर्माभिमतस्य, कस्मात् ? सपक्षधर्मार्थावच्छिन्नार्थान्त, 5
त्रिभिः ? कृतक[त्वं]स्येव[?] नित्येति, तस्मादिति वैधर्म्येण, तस्मात् सपक्षाभावात्तुल्ये नास्ति वृत्ति
शब्दस्य, किं तर्हि ? तत्रैव वृत्ति, तस्मात्त्रैलक्षण्याभावाच्चानुमान शब्द, किञ्चान्यत्-त्वमतवत्तत्रैव वृत्ताव-
सपक्षवृत्तिगतदोषापत्ति सपक्षादयो वा सपक्षाभावा वा स्यादमपथ, स च साध्यधर्मसामान्येन समा 10
दर्यात्, सपक्षादय [स]पक्षाभाव पक्ष एवासपक्ष, इह तत्रैव वृक्षार्थ वृत्तत्वात् वृक्षशब्दस्तद्वर्मापि सन्
विरुद्धोऽसाधारणनैवातिशयो वा स्यात् ।

हेतुपत्रादनियमितत्वादसद्वृत्तिगतदोषो नेति चेन्न, पक्षसपक्षाव्यवस्थाया तद्व्यव-
स्थाभावात्, आपत्त्यभ्युपगमे तन्न्यापोहान्यथात्वात् स्वार्थापोह एव स्यात्, सपक्षाप्रच्छि-
न्नस्यापि सपक्षत्वात् । 15

हेत्वपवादेत्यादि, यावन्नेति चेत्-सामत 'स हेतुर्निरपेक्षोऽस्माद्विरुद्धोऽभ्युत्पन्ननिश्चित ॥'
( ) इति लक्षणात् त्रिलक्षणस्य हेतोरपत्राणे-हेत्वाभासो विरुद्धोऽसाधारण साधारणोऽसिद्धो
वेति नियमितत्वात् असपक्षवृत्तिगतदोषाभावोऽस्य वृष्यशब्दस्येति, एतच्च न, प[क्षसप]क्षासपक्ष[?]व्यव-
स्थाया तद्व्यवस्थाभावात्-हेतुहेत्वाभासव्यवस्था[या] पथसपक्षासपक्ष-यवस्थाया सिद्धाया सिद्धिसदसिद्धा-

व्याकरोति-ननु वृक्षेषु वृत्ति, वृक्षेष्वेव वृक्षश-गन्विता, ते च सपक्षाद्विज्ञा पत्ररूपा एव अनुमानत्वादेव वृक्षश स नान्यत्र 20
वृत्तिताऽस्ति, अयापोहेन हि स्वार्थं गमयति वृक्षशब्द तथा च स्वार्थादिन्यत्र साध्यधर्मनामा-येन तुल्ये कथं वृत्ति स्यात्, वृक्षशब्दस्य
सपक्षधर्मोद्गाहत्तत्त्वपवादि भाव । कारणमाह सपक्षधर्मति । सपक्षधर्मरूपो योऽर्थस्तद्व्यवच्छिन्नार्थादित्यर्थं, वैधर्म्य-
रूपान्तमाह-एतच्च त्वस्येति, यथाऽनित्येभ्यो घटादिभ्य सपक्षेभ्य ह्यनस्य न व्याहृत्यर्था तद्वैधर्म्याद्ब्रह्मशब्द सपक्षाभावात्
तुल्ये वर्तव किन्तु केवलं पथ एव वतत इति कथं श-दोऽनुमान त्रैलक्षण्याभावादिति भाव । यदि तत्रैव वृत्तिभ्युपगम्यते तदा दोषा
न्तरमाह-त्यमतयदिति । असपक्षवृत्ति, असपक्षपदेन साध्यधर्मसामान्येन समानाभावात् सपक्षादय विरुद्धो धर्मा तत्रैव 25
हेतोर्हेतौ विरोधो दोष- यस्य सपक्षो नास्ति तथात्रिध पथ एवासपथ, तत्रैव वृत्तौ दोषोऽसाधारणनैवातिशयत्वम् तदाऽऽपद्यत
इति भाव । नन्वय हेतुरयन्तु हेत्वाभाव इति प्रतिनियमितत्वात् वृक्षश-दस्य हेतुत्वं कथमसपक्षगता दोषात्तत्रापथ त इत्याह इते-
हेत्वपवादेति । व्याचष्टे-स्यामतमिति, स हेतु यक्षित्वात्सपक्ष अस्माद्विपरीतस्तु द्विभिः एको विरुद्ध अन्यस्त्वनिश्चित,
अनिश्चितश्च त्रिभिः, साधारणासाधारणासिद्धनैवातिशयार्थो भाति तदेव हेतुत्वं साधारणनियतत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य हेतुत्वेनासपथ
गतदोषापत्तिर्नास्ति भाव । समाचष्टे-एतच्च नेति, पक्षसपक्षासपक्षव्यवस्थाधीना हेतुत्वं साधारणव्यवस्था, हेत्वाभासात्ततोऽपरे 30

सेद्धि, हेतुतदाभासव्यवस्थानियमस्य पक्षादिव्यवस्थाश्रयत्वान्, पक्ष एव तावदव्यवस्थित, उभयतोऽ-
 भवनपरमार्थत्वादित्युक्तत्वात्, सपक्षस्त्यन्तरयायो नान्ति, असपक्षस्तु स एव पक्ष त्वमताभ्युपगमात्
 तात् सपक्षाभवामात्रत्वात्, इतरथा नैव सादुक्तत्रदेव, तस्माद्वैतपवादनियमादसपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिल-
 वस्यैव, आपत्त्यभ्युपगमे रित्यादि, यद्येवमापत्तिनोपमभ्युपेयसपक्षवृत्तिगत ततोऽयापोहान्वयात्त्व दोष -
 न्यापोहोऽपि तहान्याभावात्तदपोहान्याभावाच्च स्वार्थापोह एव स्यात्, कस्मात्? सपक्षावच्छिन्नस्यापि
 सपक्षत्वात्-पक्षात् न्य सपक्ष, ततोऽवच्छिन्नोऽसपक्षो वा स एव पक्ष, तत् [सो]पक्षादन्य पक्ष एव
 पक्षादय, सपक्षादन्यत्वात्, ततोऽयापोह पश्चापोह स्वायापोह इत्यापन्न ।

विज्ञायत्—

सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तेश्च पक्षापक्षयोर्विशेष गमयितुं नालम्, साध्यनिर्देशवत्, तद्विषय-
 पक्षधर्मत्वादेव तुल्ये वृत्तिरिति चेत्, अननुमानं तर्हि शब्दोऽद्विलक्षणत्वात्, असाधारणवत्
 निरञ्जोऽपि तद्विषयमात्रार्थत्वादन्यापोहशब्दार्थत्वस्य, व्यतिरेकस्य स्वार्थसम्भवादपि व्यर्थतैव
 वा, पक्षमात्रस्याप्यलक्षणत्वात्, अव्यक्तश्रुतिवत् ।

इति श्लोकम्, तत्र तत् इत्यनेन त्रिलक्षणयुतस्य हेतारेव प्रहणात्तद्व्यवस्थाधीनत्व हेत्वाभासस्य, 'अनुमेयेऽयं तत्तुल्ये सद्भावो
 नास्तितोऽगति । निश्चितानुपगमाऽऽमकार्योऽस्या हेतुत्रयम् ।' पक्षसत्त्वपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपरैरलक्षण्ययुतो हेतुरक्त
 तस्मात् पक्षादिव्यवस्थाश्रया हेतुतदाभास यवस्थेति भाव । इत्थं तद्व्यवस्थाया तव मतेन पक्ष एव न व्यवस्थित, स्वायमीन
 भवति न भवतीत्यभावविषयत्वेनाभवनपरमार्थत्वात् तयोरभावेन तस्यैव चाभावस्यायापोहनिर्बंधनत्वाच्च कश्चिच्छब्दार्थ इति
 पक्षाप्यव्यवस्थेलाशयनाह-पक्ष एव तावदिति । सपक्षोऽपि नास्ति, श्रुणां पक्षात्सोपत्तत्वात्-सपक्षस्त्विति ।
 सपक्षाभावहोऽसपक्ष पक्ष एव, स चाव्यवस्थित इत्याह-असपक्षस्त्विति, साध्यधर्मसामानायेन समान सपक्षभिन्न
 परम्यतिरिक्तस्य नास्ति कश्चित्, सपक्षादय त्रिभु पक्ष एव सपक्ष, यदि स्यात् सपक्षादन्य सोऽप्यभवनपर
 १) मार्यत्वादन्येति भाव । भवत्वमपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिरित्युच्यते तर्हि अयापोहस्यान्यत्वात् स्यात्, यथा त्वयाऽन्यापोह
 इत्येते तद्विपरीताधो भवदित्याह-यद्येवमिति, अन्यत्वं हि पक्षादय सपक्ष, सपक्षादय पक्ष इयुभय विपरीकरोति,
 सपक्षस्य पक्षादन्यत्वात् पक्षस्य सपक्षादन्यत्वाच्च, पक्षसपक्षयोर्धो म्वरूपतो प्रहणाभावेऽयत्त्वस्य तस्मिन्प्रहणात्ततोऽपि पक्षादन्यो
 यदपवादस्यापोह सपक्षापोह सिद्धेत, कस्माद्वा सपक्षोऽयं, यतोऽयस्मायत्वं सिद्धेत, तदेवं परस्परपक्षया परस्परस्यायत्वे
 च पक्षोऽप्ययो न भवति, सपक्षोऽप्ययो न भवतीत्युभयतोऽयमभनमेव परमार्थ म्वादित्यादिरूपतोऽन्यापोह स्वायार्थापोहो भवतीति
 २) भाव । कथमन्यापोह स्वार्थापोह इत्याह-सपक्षेति । प्रथममयापोह दर्शयति-पक्षादन्य इति, पक्षादय सपक्षो भवति
 तद्व्यापत्तयथा भवतीति भाव । तदयथात्वमाह-तत् सपक्षादन्य इति, पक्ष एव पक्षादय स्यात्, तस्य सपक्षादन्यत्वात्,
 तथा चान्यश्रदेव पक्षप्रहणात् पक्षापोह एवायापोह सृष्टा स तु स्वार्थापोह एव नायापोह परापोहसत्त्वदिति इति भाव ।
 किय पक्षादयोऽपक्षवृत्तिमात्र विषये न तु पक्ष गमयितुं समथ, तत्रैव पक्षमादसामर्थ्यस्यपक्षीणत्वादित्याह-सपक्षापदो
 पपेति । अतपक्षसत्त्वस्य प्रतिपक्ष सपक्षासत्त्वपक्षेणेणे गते क्षीणत्वात् सपक्षस्यावृत्तिमात्रे वृत्तेन तद्व्यापत्तयथा पक्ष अपर्शं वा

१ ति क्ष षा तस्माद्वैत्वानिति । २ ति क्ष षा हे अपाहन म्यु० । ३ ति क्ष हे षा ० न्युपेत् ००

(सपक्षेति) सम्प्रापक्षेपणशीणशक्तेश्च-सपक्षादन्योऽमपक्ष पक्ष इत्युक्ते सपक्षव्यावृत्तिमात्रे चरिताथत्वात् पश्चात्पक्षयोर्विशेष गमयितुं नाल पक्ष एवाय नापक्ष इति, कस्मात् ? उक्तकारणात्, किमिदं ? साध्यनिर्देशप्रत्यया 'साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा' (गी १ १ ३३) इत्यक्षपादपक्षलक्षण सिद्धिनिवृत्तौ चरितार्थत्वात् साध्यविशेष पक्षमेव अमिद्वान् दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्त न गमयितुमलम्, विपक्षापक्षेपण-क्षीणशक्तित्वात् तदा सपक्षाद् योऽमपक्ष इति सपक्षात् पक्ष विशेष्य न गमयितुमलम्, सामान्यमात्रवृत्ते, 5 त्वया तु विशेषवृत्ते पक्ष एव सपक्षावच्छिन्नवृत्तिरिष्यते, तत्तु न सिद्धव्यतीत्य न्यायान्, स्यात्तत वैद्विपक्षे-त्वादि यावद्येदिनि, स एव वृत्तार्थो विषय पक्ष, तस्य पक्षस्य धर्मो वृक्षशब्द, तस्मात्तद्विषयपक्षधर्मत्वादेव तुल्ये वृत्तिवृत्तार्थे, तच्च दृष्ट, पक्षस्य धर्मा हेतुरित्यनयैवोक्त्या गतत्वात् विशेषार्थगतिरेवेत्यर्थं, अत्रो-च्यते-अनुमानं तर्हि शब्द, अनुमानाभास इत्यर्थं, पक्ष एव वृत्तत्वात्, तच्च कारणत्वेनाह-अद्विलक्ष-णरादसाधारणदित्यादि गतार्थं यावत् तद्विषयमात्रार्थत्वात् अवापोहशब्दार्थत्वस्येति, स एव विषयस्तद्वि- 10 पयो वृत्त, तन्मात्रमेव वाच्यमित्युक्तम् अवापोहशब्दार्थत्वम्, अतोऽसाधारणविरुद्धते, किञ्चा यत्-व्यतिरेकस्य स्वाद्यासम्भवादि व्यर्थतैर वा-अन्यापोहो हि व्यतिरेकमात्रम्, न भवति न भवतीत्यभजनपरमार्थत्वाद् अनुभवतोऽप्यमान एव वध्यापुत्रजन स्वार्थं कश्चिदित्युक्तम्, तस्माद्दृक्षशब्दस्य व्यर्थतैर, पक्ष[धर्म]मात्रस्याप्य-

बोधयितुं शक्तिरस्तीति व्याचष्टे-सपक्षाद्-य इति । विशेषमाह-पक्ष एवाय नापक्ष इतीति पक्षे वाऽपक्ष वा विशिन्यासपक्ष शब्दे न गमयतीति भाव । हेतुमाह-उक्तकारणादिति सपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तिक्रकारणादित्यर्थं । दृष्टान्तमाह-साध्यनि 15 र्देशादिति, । व्याचष्टे-यथेति, साध्यनिर्देश प्रतिज्ञेयं साध्यपदं सिद्धिनिवृत्तावेव चरिताथमतो दृष्टान्तेभ्यो व्यतिरिक्तममिद्वैवाभावत्वात् साध्यविशेष पक्षमेव न गमयितुं क्षममिति पूर्णं यावत्तमेव, साध्यविपक्षस्य सिद्धेव्यावृत्तिमात्रेणोपशान्तगमयार्थत्वे तथाऽसपक्षपक्षमपि सपक्षाद्विचित्रं पक्षं प्रबोधयितुमशक्यम् सपक्षान्यावृत्तिलक्षणानामन्यमाने वृत्तेरिति भाव । एवञ्च स्वदनीपीत सपक्षव्यावृत्तपक्षशक्तित्वमसपक्षान्यस्य न सेत्यती माह-त्वया त्रिति । इत्थन्यायादिति, अमपक्षशब्द पक्षविशेषमात्रार्थगमक, विपक्षपक्षेपणक्षीणशक्तिरान्, यत्र च शब्दे विपक्षापक्षेपणक्षीणशक्तित्वं तत्र विशेषस्वायंभगमकम्, साध्यनिर्देशवृत्ति न्यायादित्यर्थं । 20 हेतुरयममपक्षशक्तिरित्युक्तौ सपक्षव्यावृत्तिमात्रपरत्वेऽप्यमपक्षशब्दस्य तद्विषय एव एव तदर्थं बाह्यतोऽस्तुन्यगतित्वमिति विशेषार्थस्य पक्षस्वावगतिर्भवथेत्वाद्वाहते-स्यान्मतमिति, हेतु पक्षस्य धर्मो भवति अत्र पक्षशब्दस्य सपक्षव्यावृत्तपरत्वेऽपि व्यावृत्तेरपक्षस्य वा धर्मो हेतुर्न भवितुमर्हतीत्यर्थान् व्यागमितम पक्षविशेषम्यावगति स्मादेवैति भाव । एवमेतर्हि शब्दो नानुमान स्यादित्युक्तयति अननुमानमिति, पक्षमात्रवृत्तिवैधायं हेतुरहेतुरेवेत्यर्थं । कारणमाह अद्विलक्षणत्वादिति, सपक्षमस्व विपक्षासत्त्वेऽद्विलक्षणवदित्वात्तित्यर्थं, वृत्तार्थ एव वृत्तत्वाद्दृक्षशब्दस्य सपक्षमात्रेण सपक्षवृत्ति बाभावादत एवान्वयाभावेऽन्यस्या 25 वृत्तित्वम्प्यतिरेकस्याप्यभावाद्साधारणवदनुमानाभास इति भाव । पक्षशब्दे हि पक्षान्यापोहवजन, तत्रान्यापोहशब्दस्यान्यव्यावृत्तिमात्रपरत्वे साध्यधर्मसामान्येन शान्तो न पक्षान्यह्लादभावकतया तत्रैवान्यापोहशब्दस्य क्षीणशक्तित्वाद्वाहशक्तिमनो न बोध कथयिद्विधेऽप्यसाधारणत्वमुक्तम् यदि चान्यापोहपदस्यान्यव्यावृत्तवच्छिन्नार्थपरत्वं तदा साध्यधर्मसामान्येन समानात् पक्षान्याह्लादवृत्ते न साध्यवान् भवितुमर्हति किन्तु साध्यशून्यपरम्येति तस्य विपक्षरूपतात्प्रायविपक्षतायन्त्यावृत्ते 30 वृत्ते एव वृत्तशब्दस्य वृत्तेर्विद्वता स्वादित्यापेनाह-स एवेति । व्यावृत्तिव्यावृत्तिमात्रार्थवृत्तेऽपि वृत्तान्तरस्य वृत्तमात्रे वृत्ति अतोऽमपक्षवृत्तिगतदोषापत्तिरथा वस्तुतोऽन्यापोहस्याभावमात्ररूपतया न स्वाय कश्चिदस्तीति अन्यतदोहद्वयोरभजनपरमार्थत्वोक्तशब्दानो व्यर्थं एकेवापेनाह-व्यतिरेकस्येति । उक्तकारेण पक्षोऽपि न वृक्षशब्दार्थो नैव पक्षधर्मता स्यादिति याह-

१ सि क्ष छा भावप० । २ सि क्ष छा हे अमिद्वत्त । ३ सि क्ष हे छा एवायव । ४ सि क्ष छा हे तद्विषद इत्यादि ।

लक्षणतदाद्वयस्य ध्रुविति, यथा स्लेच्छप्रयुक्तश दार्धो व्यावृत्तिमात्रार्थत्वात् स्वार्थमात्रस्याप्यलम्बणात्, व्यर्थो हिस्तमिश्र[?] इत्यादि तथा ध्रुवशब्द स्यादिति ।

तदर्थभाजप्रदर्शनार्थमाह—

गुणसमुदायो हि वृक्षार्थ उच्यते, सवृत्तिसत सामान्यसमुदायाख्यस्यासत्त्वात् त्रिशे

6 पाणामृजुप्रकवियरकोटरादीनामत्राच्यत्वात् तदेकलक्षणतापि नास्ति कुत स्वार्थाद्भिन्नस्याभूतस्य प्रतिपत्तिः ? अन्यस्य यतोऽपोह सिद्धेत्, स तु नास्ति, तदभावात्, यश्च वृक्षशब्दस्तस्य वृक्षार्था भावात् पक्षधर्मत्वाभावात्, तत्कथं वृक्षार्थो नास्ति ? गुणसमुदायसवृत्त्यर्थत्वात् सेनाशब्दवत् वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तित्वेति चेत्, अभ्युपगतमूलादीना तदात्मत्वेनैकत्वे तदतुल्यत्वात् वृक्षार्थस्य तुल्यातुल्यवृत्त्यवृत्त्यादिवचननैवार्थमेव ।

10 गुणसमुदायो हीत्यादि, तस्मात्तद्द्वारेणानुमानासम्भवात् इति] उच्यते इति प्रागुक्तं तन्मतमेव स्मारयति सवृत्तिसतः सामान्यसमुदायाख्यस्यासत्त्वाद्भिन्नेषाणामृजुप्रकवियरकोटरादीनामत्राच्यत्वात्, तस्मात्तदेकलक्षणताऽपि नास्ति कुत एव स्वार्थाद्भिन्नस्याभूतस्य प्रतिपत्तिः ? अन्यस्य यतोऽपोह सिद्धेत्, स तु नास्ति, तदभावात् तत्प्रतिपत्तिनिश्चयलभ्यप्रतिपत्तिलभ्यो अत्रो नास्ति, तत्प्रतिपत्तिनिश्चयलभ्यो हि तुल्यातुल्यविवेकात्मेति, यश्च वृक्षशब्द इत्यादि, वृक्षार्थस्य पक्षस्याभावात् पक्षधर्मत्वाभावात् वृक्षशब्द-
15 स्येति तद्भावनाप्रत्यय, तत्र यमित्यादि चापत् सेनाशब्दयदिति गतार्थं, गुणसमुदायसवृत्त्यर्थत्वादिनि हेतु, वृक्षशब्दस्य समुदायार्थवृत्तित्वेति चेत्—न्यामतं वृक्षशब्दं समुदायेनार्थार्थवान्, मूलादीनाञ्च समुदायो वृक्ष उच्यते, तस्मात् समुदायाथवत्त्वाददोष इत्येतच्च न, अभ्युपगतेत्यादि, अभ्युपगताना मूलादीना तदात्म

पक्षधर्ममात्रस्यापत्तिः । एषा तमाह—अद्वयकश्चुत्तियदिति, असत्त्वात्पुनरुक्तशब्दादित्यर्थं । वृक्षशब्दस्य स्वार्थाभावमत्र दर्शयति—गुणसमुदायो हीति । तुल्ये वृत्तिरूपेण वचनात्प्राणानुमानासम्भवात् पूज्यलक्षणमतमेषोचनदिति स्मारयतीत्याह—तस्मा

20 दिति । अर्थान्तरान्वयित्तुल्ये तत्र त्रेतराद्यानासम्भवात्स्वार्थं । वृक्षादयोऽत्र गुणसमुदायरूपा समुदाय सामान्यमिति पर्यायो, समुदायो न पर्यायधर्मो गुणेष्वेव व्यतिरिक्तं, अन्यविधारापत्तेः, स्वयंसादापत्तेः, किन्तु स्थिरत्वेन व्यतिरिक्तत्वेन चानादिनामना परिकल्पितत्वात् वेत्तुं सद्यैव सन्, अत एव परमान्तोऽस्मिन् गुणभूताः कञ्जवक्रकोटरादयो न केनचित् प्रमाणेन बाध्यं त इति त एव परमात्मात् तेषामानन्देनावा यत्र नपि वृक्षशब्देन अञ्जवक्रादय उच्यते, तस्माद्ब्रह्मशायाभावात् पक्षमात्रस्य वृक्षस्य धर्मो वृक्षशब्द इति पदार्थित्यरूपैकलक्षणताऽपि नास्तीति स्वार्थस्यैवाप्रतिपत्त्या कुतश्चदस्य प्रतिपत्तिर्यामापोह स्यादित्याह—

25 सवृत्तिसत इति । अयम् नास्ति स्वायाभावात्, स्वार्थप्रतिपत्तिश्च यत्प्रतिपत्तिविषयोऽन्यो नास्ति, ततोऽपोहोऽपि नास्ति, स्वार्थान्वयप्रतिपत्तावेव हि गणसमुल्लोऽपक्षोऽतु च त्वेन विवेकं वर्तुं शक्यते नाच्येति व्याचष्टे—स तु नास्तीति । वृक्षशब्दस्य पक्षधर्मत्वाभावात् मान्यति—वृक्षार्थस्येति । गुणसमुदायेति, अवयवसमुदाय एव सवृत्तिययीमूलोऽर्थं शब्दस्य, अनादिका जीवनानामत्राच्यत्वात्प्रतिपत्तिमास्यर्थमेव विद्यत्वेन शब्दतात्मसात्करणत्वात्, समुदायस्य भागत्वादिति भावः । समुदाय सन्नपत् वा मवत् किन्तु समुदायस्य प्रतिभासनात्, प्रतिभासमानार्थं प्रतिषिदाद्विषया च शब्दप्रयोगात् समुदाय एव शब्दसाध इति

30 न वृक्षशब्दस्य स्वार्थाभावात्प्रतिपत्त्यादद्वये—वृक्षशब्द इत्येति । व्याचष्टे—न्यामतमिति । मूलादीना समुदायो वृक्षशब्दार्थं, समुदायसमुदायिनाशब्देन अतो मूलादीना वृक्षशब्दार्थमिति मूलादय सापक्षा साध्यधर्मसामान्येन समानत्वात्, अत एव सापक्षादयवत्पक्ष पक्ष मूलादय सापक्षाधिक्येन वृक्षशब्द समुदायस्यैवात्सवृत्तित्वत् तस्मात् सापक्षादतुल्ये वृक्षार्थं, वृक्षशब्दस्य च अतुल्यवृत्तिवाक्यभित्तरात् तुल्ये वृत्तितुल्ये चावृत्तिरित्यादिप्रमाणवत्तन् व्यर्थमेवेत्याह—अभ्युपगतानामिति । ननु तैनेत्युक्ते

कत्वेनैतत्वे सपक्षत्व सपक्षादन्यत्व पक्षत्व, तेनातुल्यमन्यत्वं सपक्षाद्भार्यस्य तदतुल्यत्वात् तुल्यातुल्य वृत्त्यवृत्त्यादिवचनवैयर्थ्यमेव ।

किञ्चान्यत्—

सवृत्तिसत्यत्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव, मूलादि-
स्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्ति, रूपादिभेदसमुदायसवृत्त्यर्थत्वात्, रूपादिसत्यत्व- 5
प्रतिपादनार्थेऽपि च डित्थाद्युदाहरणे त्वयैव समुदायाभाजोक्त्याऽन्यापोहप्रयासे रूपादिपर-
स्परव्यावृत्त्याऽभवनपरमार्थत्वाच्च किञ्चित्सत्यम्, सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वात्,
तत्सत्यस्यापि क्षणातिपातित्वादत्यन्तापूर्वत्वादिनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् कतमद्रूपम् ? एव सर्वत्रा-
तुल्य एव वृत्ति शब्दस्य, अप्रामाण्य वा ।

(सवृत्तीति) सवृत्तिसत्यत्वाच्च समुदायस्यापि वृक्षवदनर्थत्वात् सेनावनादेरपि व्यर्थत्वमेव । अवृक्षो 10
न भवति वृक्ष इत्यस्य मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनाप्यतुल्य एव वृत्ति, रूपादिभेदसमुदायसवृत्त्यर्थत्वात्,
रूपादिमरुदार्यगान् स्यादिति चेत्तदपि न, रूपादिमत्यत्वप्रतिपादनार्थेऽपि च डित्थाद्युदाहरणे त्वयैव काण्ड-
ष्पादिगुणसमुदायाभावोक्त्याऽयापोहप्रयासे त्रियमाणे रूपादिपरस्परव्यावृत्त्याऽन्याभावे व्यतिरेकस्याभावा-
च्च भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वात् किञ्चित् मत्यम्, तत्कारणमाह—सजातीयासजातीयव्यावृत्तस्वरूपत्वा-
दिति, तत्सत्यस्यापि पुन क्षणातिपातित्वात् क्षणे क्षणेऽन्यन्तायत्वात् द्वितीयक्षणे तदभावात् कतमद्रूपम् ? 15
अत्यतापूर्वत्वात्, निर्माजत्वात्, अनिर्देश्यस्वलक्षणत्वात् 'स्वलक्षणमनिर्देश्य रूपमिन्द्रियगोचर' (प्रमा०
स० प्रस०) इति ह्युक्तम्, तस्मादतुल्ये पक्षसपथ्यावृत्त्या तत्रैव वृत्ति शब्दस्य, नास्त्येव चार्थे वृत्ति,

घनमिति बोके प्रत्येकं गजदुरगदेर्धवन्नदिरादेर्वा नोपजायते प्रतिपत्ति किन्तु समुदायेन ते प्रतीयत इति सेनावनादिवाद्या समुदाये
नार्थेनार्थवत्तो दृग् इत्याशङ्क्यामाह—सवृत्तिसत्यत्वाच्चेति । तुल्यातुल्य इत्यवृत्तिरचनसार्थक्याय सवृत्तित्तं समुदायस्य वृक्ष
शब्दार्थं चामम्भवे यथा तथैव सेनावनादिशब्दानामपि नास्ति कथित्वात्थं इत्याशयेन व्याकरोति—सवृत्तीति । ननु वृक्षशब्दार्थं 20
स्यावृत्ते न भवति वृक्ष इत्यस्य न मूलादिमसुदायोऽर्थं तस्यासत्त्वात्, किन्तु स्वरूपममूलादिरेव तथा च वाङ्मन्य एव वृत्तिरस्य
शब्दस्येवाशङ्क्यामाह—अवृक्षो न भवतीति, मूलादिस्वरूपसत्तामात्रत्वेनार्थरत्वेऽपि वृक्षशब्दोऽतुल्य एव कर्ते, मूलादेरपि
परसादिगुणसमुदायात्मकसवृत्तिसत्त्वात् तदर्थत्वाद्वाङ्मन्येति भावः । ननु न रूपादिगुणसमुदायोऽप्यस्यासत्त्वात्, किन्तु स्वरूप
सद्रूपान्तिरेवेवाशङ्क्यामाह—तदपि नेति, ह्यारीनां गुणानामेव सर्वं प्रतिपादयितुं त्वयैव त्रित्याद्युदाहरणमुपन्यस्य समुदाया
भाव प्रतिपादितं नहि सर्वं काण्डष्पादाद्या इतिशब्दाऽन्यन्त इति ततः सभिधानामिधेययो मन्वन्धनिधायनीनभूतान्त्वा 25
पोहविचारे त्रियमाणे सति रूपापेक्षया समन्यायत्वेनाभवनरूपतया रूपमपि रगापथ्या व्यावृत्तत्वेनाभवनरूपत्वात्तद्भावे
तद्भावनरूपस्यान्यस्याभावेन तदभावेऽभावस्वरूपस्याप्यभावाच्च न किञ्चिदत्र सस्वीति कथं ह्यादय सद्रूपं स्युतिनि भाव ।
उक्तमाचार्यं हेतुमाह—सजातीयेति, तुल्यातुल्य याच्च यावृत्तस्वरूपत्वाद्वापरीनां गगनद्रुममादिवदसत्यत्वमिति भावः । ननु नीगे
त्यलभित्वादावनीलेत्यत्रात् सजातीयादनुपगच्छिसजातीयाद्वाद्वाद्वाङ्मन्येव न्य नीगेत्परस्य सत्यत्वद्रूपदे कथं न सत्यत्वेत्वा
शङ्क्यामाह—तत्सत्यम्यापाति, सतां ह्यारीनामपि क्षणातिपातित्वेन धर्मानात्रस्यिति वाच्यत्वं रूपमिति कथमुच्यते रूपादि 30
रूपम्, नहि क्षणिकं रूपितुं शक्यम्, अयत्तापूत्रात् पूर्वं पूर्वंकारसंग्रहं यम्यं कुर्यात् नाल्पस्यकालान्तापूत्रं, तद्वावृत्तम्याधि
धरणत्वादित्यर्थं तच्च वस्तु, अनिर्देश्यं तस्मादपि न तद्रूपम्, एवञ्चान्तापूर्वत्वेन गद्देतासम्भवात् शब्दावृत्तितीनाभावात्
रूपमिति निर्देशासम्भवात् कथं तद्रूपं शब्दाय स्यात्तस्मादतुल्य एव गद्दस्य वृत्तिरपि न वा सपथ इति भावः । तद्रूपानो
रूपाविवयत्वे हेतुमाह—अत्यतापूर्वत्वादिति, सद्देतयवकारकालाव्यापि वासिति भावः । उपसहरति—तस्मादतुल्य इति ।

अथवा शब्दस्याप्रामाण्य प्रतिपन्नमेव त्वया, यस्मादेतच्च मतानुसार्येव यापक 'शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदे' (वाक्य० पा० २, श्लो० २३५) इत्यादिश्लोको गतार्थ, एव सर्वत्रानुव्य इत्यादि लिङ्गच्छब्दोऽनुमान भवति प्रमाणेन वा नभन्तीत्युक्तस्याधस्य यथाप्रतिज्ञ प्रतिवादितस्योपसंहारः ।

प्रोक्तार्थक्रमसङ्गहात्मनेन लिङ्गमपि शब्दवन्न भन्तीत्युपादयिव्यामीत्यत आह-

6 शब्दवच्चु लिङ्गाद्वैलक्षण्यमेव स्यादनुमानत्वात्, अननुमान वाऽद्विलक्षणत्वादसाधारण-
वत्, अन्यथव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्र विरुद्धत्वात्, सपक्षवृत्त्यभावात्, किमुक्त भवति
अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात्, अत एवान्वयाभावाद्वातिरेकव्यापारायकाशाभावात्तस्मादेकलक्षण
शब्दवदिति, सन्निधानमप्यनुमानत्वात्प्रतिपत्तावकारणम्, तावन्तरेणापि तदुपपत्तेः,
साध्यधर्मसाधनव्याप्तिवत्, ततस्तयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रकारणत्वादेकलक्षण शब्द-
10 वद्विङ्गमपि, अनुमानत्वात्, एकलक्षणत्वाच्च विरुद्धमपि, उक्तवत् ।

शब्दवच्चु लिङ्गाद्वैलक्षण्यमेव स्यादित्यादि, प्रथममेव तावदनुमानत्वाच्छब्दव[द]द्वि-
लक्षण लिङ्गमिति माधयति ततोऽद्विलक्षणत्वादसाधारण[वत्]इत्यादि यदुक्तमनन्तरं शब्दे नोपजात
तत्सप्त लिङ्गस्य शब्दवदित्येतेषु चक्रमेण द्वेषमेकलक्षणत्वम्, अथव्यतिरेकाभावात् पक्षधर्मत्वमात्र विरुद्ध
वदिति शब्दे यदुक्तं तद्विज्ञे, अस्य व्याख्या सपक्षवृत्त्यभावात्, किमुक्त भवति-अन्यत्र वृत्त्यसम्भवात्

15 पक्षान्वयप्रावृत्तेरित्यर्थ, अत एवात्रयाभावाद्वातिरेकव्यापारायकाशाभाव, तस्माद्वातिरेकव्यापारायकाशा
भावान् एकलक्षण शब्दवदिति लिङ्गमपि शब्दस्यैकलक्षण प्रागुक्त विरुद्धवदन्यव्यतिरेकाभावादिति,
सन्निधानमप्यनुमानत्वात्प्रतिपत्तावकारणम्, तावन्तरेणाप्यनुमानत्वोपपत्तेः किनापि ताभ्यामर्थगतेस्तयो

पिक्रमप्रतिभास्यर्थविषयताया शब्दस्य त्वया स्वीकृतत्वाच्छब्दप्रतिभास्यर्थस्य च विपरीताकाराभिनिवेशिताया त्रीवप्रत्यये
भावात्तथापि तत्राविषयप्रत्ययचक्रवाच्छब्दोऽप्रमाणमेतन्व्याप्येनाह-अथ वेति । शब्दात् परस्परविरोधाद्यप्रतिभागे भवतीत्य
20 प्रमाणात्तरीयसत्त्वादाह-शास्त्रेऽपि । एवं सर्वत्रेत्यादिप्रथमे पूर्वं प्रतिज्ञातस्य लिङ्गच्छब्दोऽनुमानमित्यस्य सर्वत्रानुव्य
एव वृत्ति शब्दस्येत्येतेषु उपसंहार, अननुमानं तर्हि शब्द इत्यस्य चोपसंहारोऽप्रामाण्यं वचनेन ह्य इत्याह-एव सर्वत्रेति ।
पूर्वोदितार्थान् क्रमेण स एव शब्दवद्विङ्गमपि अनुमानत्वेनाद्विषयत्वं यदा प्रमाणं न भवतीति निरूपयित्वात्वाच्छे-
प्रोक्तार्थेति । नान्यैकप्रमाणेऽपि यथाऽनुमानत्वमिदं तथैव लिङ्गस्याप्यनुमानत्वाद्द्वैलक्षण्यं स्यादिति निरूपयति-शब्द
वदिति, शब्द इव निरूपयति-इत्यर्थं स्यात् अनुमानत्वादिति भावः । व्याच्छे-प्रथममेवेति । अद्विषयत्वं
25 त्वद्विज्ञानानुमानं वा तर्हि लिङ्गमद्विलक्षणत्वात्साधारणवदित्यादिप्रथमे श्रेयवित्त्वैकलक्षणत्वमुपपादनीयमित्याह-तत इति ।
तदेव दर्शयति-अथव्यतिरेकाभावादिति, पक्षान्वयप्रावृत्तेरित्यर्थस्योपपत्तेरित्याभावात्, ततश्च व्यतिरेकोऽपि
नास्ति सपक्षवृत्तित्वेन व्यतिरेकवृत्तित्वरूपं तत्र एव सपक्षवृत्तिव्याभावेऽसपक्षवृत्तित्वरूपो व्यतिरेकोऽपि नास्तीति
दर्शयति किमुक्तमिति । तावत्यमाह-लिङ्गमपीति, एव एव द्वौ पक्षस्यासपक्षत्वाच्च विरुद्धत्वं तन्मात्रवृत्तिलक्षणेति
भावः । यत्र वद्विङ्गं पक्षधर्मत्वस्यान्यव्यतिरेकी संश्लिष्टौ तत्रापि तावद्विषयत्वमेव अन्तरेणापि ताभ्याम
30 अनुमानस्य शब्दात्प्रार्थयते सम्भवादित्याह-सन्निधानमपीति, अथव्यतिरेकयोः सन्निधानमपीत्यर्थः । तयोरपि वित्करत्वे

१ क्ष हा यथाप्रतिपत्तावकारणम् । २ ति हा क्ष हे एकलक्षणत्वम् । ३ मि क्ष हा ३ संश्लिष्टसाम्य
अनुमानस्य सपक्षवृत्तावकारणत्वम् ।

सन्निधानमप्यकारणम् । किमिदं ? साधर्मसाधनव्याप्तिरन्-यत्रा यत्कृतक तन्मित्यमिति श्रुतकृत्यस्यानित्यत्वे
 नाविनाभावेन व्याप्तत्वादविनाभाविनोऽनित्यत्वस्य गति कृतकत्वादिष्टा, न तु यदनित्य तत्कृतकमित्यनित्य-
 त्वस्य कृतकत्वेनाविनाभाविना व्याप्तौ सत्यामप्यगतेरन्यत्र तदभावे सत्यविधितत्वात् प्रयत्नान् ततीयकत्वाद्वा
 स्वमतेन यथा तथेहाप्य उद्व्यतिरेकौ सन्निहितावप्यकारणम्, शब्दार्थे पक्षधर्मत्वमात्रात्तद्वृत्ते, तस्माद्भव
 व्यतिरेकसन्निधानेऽप्यकारणत्वात् शब्दार्थगतौ ताभ्याम्, यथाऽनुमानविचारेऽभिहित 'प्रतिषेध्याप्रचा 5
 रेण यस्माद्वाप्तिरपोहते । लिङ्गे लिङ्गिनि[च]-याप्तिस्तस्मात् मत्स्यप्यकारणम् ॥' इत्यादिकारिकाथानुगम
 कार्ये, ततः किम् ? तत्तत्संयोरकारणत्वात् पक्षधर्मत्वमात्रात्तददेकक्षण शब्द[यत्] लिङ्गमपि,
 अनुमानत्वात्, एकलक्षणत्वाच्च विरुद्धमपि तेऽनुमानमित्यापन्नम्, एकलक्षणत्वाच्छब्दवत्, अभिमतत्रिलक्षण
 लिङ्गैरन्वयेण एकलक्षण वमसिद्धमित्यत आह स्मरणाथमुक्तन्यायसिद्धम्येकलक्षणस्य-उक्तत्वात् शब्दवदिति ।

शब्दोऽपि वा नानुमान विरुद्धवदिति लिङ्गस्यापि प्राप्तम्, व्यर्थतैव वा, स्वाधस्यासम्भवात्, 10
 पक्षधममात्रस्याप्यभावोऽनध्ययमायात् म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वा विरुद्धज्ञानवदग्निरत्र
 धूमादित्यस्मिन्नपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदायो हि धूमाख्योऽथ बहुलुडुटिलत्वाद्यानन्त्ये च
 धूमत्वाभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात्, सवृत्तिमात्रत्वाच्च समुदायस्य तदर्थगतैस्तद्वारेण नानुमान-
 मित्यलक्षण लिङ्गं स्वार्थमात्रस्यापीति तदेकलक्षणतापि नैव, इत्थं कुत एव तस्यागृहीतत्वाद्-
 भयप्रतिषेधभावेऽन्यापोह ?

शब्दोऽपि चा[न]नुमान विरुद्धवदिति शब्दस्यानुमानत्वाभावे लिङ्गस्यापि प्राप्तमेव,
 अ[न]नुमान[त्]द्वयोर्पीत्यभिप्राय, व्यर्थतैव चेत्सादि, शब्दलिङ्गस्य वैयर्थ्य प्राग्ग्याख्यातविधिना यो यम्,
 स्वायमेति, पक्षधर्ममात्रस्याप्यभावोऽनध्ययवसायात्, म्लेच्छशब्दज्ञानवत्, विपर्ययाद्वेति, विरुद्धज्ञानवत्, 15

दृष्टान्तमाह-साध्यधर्मेति, साध्यधर्मोऽनित्यत्वे या साधनस्य कृतकत्वस्य व्याप्ति मा यथा न साध्यमाधिवा तद्वदित्यर्थ ।
 दृष्टान्तमेव व्याखरोति-यथेति, कृतकत्वनिष्ठाऽनित्यत्वात्प्राप्तिगमनजन विधिना अथभिचारान् अनित्यत्वनिष्ठा तु कृतकत्व 20
 व्याप्तिर्न गमकत्वेन विवक्षिता, व्यभिचारात्, अनित्यस्य तस्य प्रयत्नान् ततीयकत्वाभावेन कृतकत्वाभावात् मानित्यत्वेन
 श्रुतकृत्यस्य गतिरिति भाव । दाष्टान्तिकमाह-तथेहापाति, शब्द पक्षधमतामत्रेणथगतलिङ्गोऽपि तस्यैव लक्षणाविव्यात्
 सन्निहितावप्यन्यव्यतिरेकौ न कारणमिति भाव । उच्यतेऽनुमानविचारे त्वयैवाह यथेति । प्रतिषेधेति, यस्मात्
 प्रतिषेध्यमपोहते व्याप्तिर्न प्रकथेय गमयति, सा लिङ्गे लिङ्गिनि च यद्यपि वर्तते तथापि तस्मादेव कश्चित् सा सत्यपि न
 कारणमिति तदर्थ भावार्थस्त्वेष व्यक्तीभवत्येति । सन्निहितयोग्यत्वात्कारणत्व भन्तु तन किमिदं-तत्तत्संयोरिति । 25
 तद्वै प्रथमधर्मोक्तस्यानुमानत्वादिप्रभगत्वमाधनस्वापसंहार । अनुमानत्व तावदाह-एकलक्षणत्वादिति । ननु लिङ्गे त्रिभ
 गत्वमेवमिति हेतुरयमपिद द्शब्दाह-अभिमतैति । शब्दोऽप्यनुमानत्वं साधयति-शब्दोऽपि येति । ननु लिङ्गे शब्दे
 प्रोक्तोपा वाया तत्त्वयमत्र शब्देऽनुमानत्वं साध्यत इत्यत्राह-शब्दस्येति, एकलक्षणत्वादिति भाव । तदकस्याप्यनुमानपरमा
 र्थेनाविचाराव्ययता लिङ्गस्य लिङ्गिवाऽमावादिवाग्येनाह-शब्दवदिति । अनेधूमसाध्यस्यार्थसागरत्वात्तद्वदनुमानस्याप्यभावोऽभव
 तपरमार्थेनाविचाराव्ययत्वात् यथा मेऽद्वैतदशब्दस्य परिज्ञानं न भवतीत्याह-पक्षधर्ममात्रस्येति, पक्षधर्मतयाभिमतस्य 30
 लिङ्गस्यैव । अनुमानस्यास्य विपरीतप्रतिपत्त्यात्मकत्वादिदृष्टान्तवदननुमानत्वाह-विपर्ययाद्वेति । कथं विपर्यय इत्यत्राह-

१ सि धैत्वमं० क्ष छा इ ये-वत्यामा० २ सि क्ष छा डे विरुद्धोऽपि । ३ पक्षधममात्रादो, क्ष डे
 पक्षधममात्रादो० ४ सि क्ष डे वानुमान । ५ सि क्ष डे छा व्यधतेतद्वेत्सादि । ६ सि साधोयावत् क्ष छा डे साधयत् ।
 श० ३५ (११५)

तद्भाषयति-अग्निरत्र धूमादित्यस्मिन्नपि स्वार्थानुमाने गुणसमुदायो हि धूमारण्योऽर्थ इति, वृक्षस्य मूलादिकोट
 राधान्त्ये वाच्यत्वाभाववद्बहुलुटिल्लराधान्त्ये च धूमत्वाभावो ज्ञातसम्बन्धत्वाभावात् । मधुतिमात्रत्वाच्च
 समुदायस्य तदर्थो गते, तस्माच्चद्वारेण[न]नुमानमित्यलक्षणं लिङ्गं स्वार्थमात्रस्यापीति, इति तदेकलक्षणनापि-
 त्तैः, इत्य-उक्तस्वार्थमात्रस्यालक्षणत्वे कृतं एव तस्यागृहीतत्वात् स भवति धूमो नाधूम, अन्यो न भवतीत्य
 6 विषयत्वाद्बुभयप्रतिपत्तेरभावेऽन्याभावादन्यापोहः ? कुतोऽग्निरित्यनभिर्न भवति, धूम इत्यधूमो न भवतीति
 च दूरत ष्यैतत् तत्र षटाभिरिति ।

पक्षधर्मे च वाऽग्निरधूमस्याधार प्राप्नोत्यनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावात्तदभ्युप

गमे पक्षाभावात्, प्रागुक्तशब्दानुमानविषयवदिति तस्मिन्नेव पक्षधर्ममात्रलक्षणा वृत्तिः स्याद-
 न्यत्र न, तस्मादन्वयव्यतिरेको न सत्, अथ भवति ज्ञानं धूमोऽयमग्निरयं वृक्षोऽयमिति तत्
 10 शाब्दलिङ्गिके अपि ज्ञाने प्राप्ते प्रत्यक्षे, अन्वयव्यतिरेकवियुततत्पक्षज्ञानत्वात्, सन्निकृष्टार्थवत् ।

पक्षधर्मे च वेत्यादि, यथैव वृक्ष एव न कश्चित् सपक्ष इति प्रसञ्जिता शब्द[स्य]र्धे वृत्ति

तत्राऽग्निरिति पक्षधर्म[स्य]धूमस्याधार प्राप्नोति, अनुमेयत्वादिति सपक्षस्य तुल्यादेरभावात् तदभ्युपगमे पक्षा
 भावात्, प्रागुक्तशब्दानुमानविषयवदिति तस्मिन्नेव वृत्तिः स्यात् पक्षभावे, सपक्षाभावात्, सा कीदृशीति
 चेदुच्यते-पक्षधर्ममात्रलक्षणा, विमुक्तं भवति न तुल्यान्वयात्मिका, अपयार्थाभावात् न स्याद्वृत्तिः, अन्यत्र
 15 नेत्यादि, पक्षधर्मस्य चा-यत्र सपक्षे वृत्तौ तुल्ये तद्वदतुल्येऽपि वृत्तिः स्यात् इत्याशङ्क्या व्यावृत्त्ये न्यतिरेका-

अग्निरप्रेति, अपिगच्छन् शब्दार्थ इवति सूच्यते तत्र यथा धूमो गुणसमुदायरूप इति स्वरूपरादगन् तथा धूमोऽपि बहुलुटिल्ल
 वृत्तेष्वप्युच्यते इति गुणसमुदायरूप, मूलादिकोटराधान्त्येन सम्बन्धप्रहासम्भवादज्ञातसम्बन्धेन वृक्षरादन् यथाऽनाख्य
 तथैव बहुलुटिल्लादीनामानन्त्राद्भवति चात्वापिनाभावसम्बन्धप्रहासम्भवादगमत्त्वादिति त्वमिति भावः । ननु बहुलुटिल्ल
 नामानन्त्यं भवतु नाम तथा समुदायो हि धूम उच्यते, स च ज्ञातसम्बन्ध एवैयथाह-सधुतिमात्रत्वाच्चेति, कश्चित्तो हि
 20 सनुनायो १ पारमार्थिक, तस्माच्च तत्र धूमस्य ज्ञानमिति समुदायद्वारेणापि नानुमानमभवत् इति न धूमादिलिङ्गमादेगमकमिति
 भावः । तदेव धूमो न स्वार्थमपि गमयितुं क्षम इति स्वरूपापरिज्ञानादर्थं धूमो न तदगम इति, अग्निरयं न त्वनमिति स्वरूपोर्विज्ञा
 नाभावाद्युभयपिपयोऽन्यापोहं कथं भवतीत्यह-उक्तस्वार्थमात्रस्येति । पक्षधर्मं धूममभ्युपेयापि दृग्गणमाह-पक्षधर्मे च वेति ।
 ननु वृक्षराद्यर्थोऽवृत्तावितिमात्रं तदेव वृक्षत्वं तथा च सर्वं धूमा पक्षात्तर्गतं न हि कश्चित्साध्यधर्ममात्रायै पक्षधर्म
 पक्षममानं य सपक्षो भवत् तस्मात्तत्रैव इति शब्दस्येति यथोक्तं तथैव लिङ्गसाध्यन्यापोहेन स्वार्थोपधानामिनिवृत्तिमात्रमिति
 25 तच्च सर्वेष्वपि न न स कश्चिदग्निरिति अग्निरण्योऽग्निरिति य सपक्षा भवेत्, तस्मात् स एव धूमस्य पक्षधर्मस्याधारः स्यात्,
 तत्रैव धूम पक्षधर्ममात्रत्वेन इति स्यात् न तु सपक्षवृत्ति सपक्षमात्रावित्यापयेन व्याचष्टे-यथैव वृक्ष एवेति । पक्षधर्ममात्र
 लक्षणेयत्र मात्रपदाय स्फुटयति-विमुक्तं भवतीति, धूमधर्मत्वात् न वृत्तिः धूमस्य सपक्षस्यावयवविषयत्वाभावाच्च तदर्थं
 धूम इति भावः । यत्पक्षादयत्र धूमो वृत्तिः स्यात्तर्हि अन्यत्र तुल्य एव वर्तते नातुल्य इत्यत्र नियामकाभावात् पक्षादन्यवस्य च
 30 तुल्येऽनुमेये च समानत्वात्तुल्य वृत्तित्वशब्दात् स्यात् तथावर्तनाय च व्यतिरेकस्य तदभावे तदभावात् एकेयवैविध्यस्याशङ्का स्यात्
 यत्र च सपक्ष एव भावि तत् कुतो विषयवृत्तित्वशब्दात् तस्मात्साध्यव्यतिरेकेण अत एकलक्षणं लिङ्गमिति निष्पद्यति-
 पक्षधर्मस्य चेति । ननु सपक्षवृत्तित्वात्सपक्षवृत्तित्वाभावेनावयवव्यतिरेकाभावात् कथं शब्दलिङ्गाभ्यां स्वार्थवृत्तिप्रतिपत्तिः स्यात्,

१ ति ह छा दे छा भावात् । २ ति ह दे छा मात्रत्वाल्लक्षणं । ३ ति ह छा दे ० पक्षधर्मो धूम
 लभा । ४ ति ह दे मत्वावृत्ति

स्वात्, सा तु सपक्षस्यैवाभावात्प्रति व्यतिरेकाकाक्षा, तस्मादन्यव्यतिरेकौ न स्तः । अथ भवति मिति-विनाप्यन्यव्यतिरेकाभ्या भवति ज्ञान धूमोऽयमप्रिय वृद्धोऽयमिति, तत किं ? तत प्राप्ते हे, कतमे ते प्राप्ते ? शादलिङ्गिके अपि ज्ञाने प्रत्यक्षे एव प्राप्तुत, कस्मात् ? अन्यव्यतिरेकवियुत-ज्ञानत्वात् अनिरूपकत्वात्, सन्नितृष्टार्थवदिति व्याख्यातोऽर्थसद्बद्ध साधन स्वार्थपरार्थानुमानयो दलिङ्गिकयो प्रत्यक्षत्वासञ्जन गनार्थम् ।

5

किञ्चान्यत्-

अत इद स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यन्यव्यतिरेकाभ्या तस्य गमकत्वादानुमान शब्द पूर्वापरासमीक्षयैवोक्तम्, अन्यव्यतिरेकरहितत्स्योक्तत्वात् प्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्, एषा ठो घटमान उपलक्ष्यते 'नाप्रमाणान्तर शाब्दमनुमानात्तथा हि तत् । कृतकत्वाद्यपि र्मात्मापोहेन नाशयेत् ॥' (ग्रन्थकृतः) इति, यदि न प्रमाणान्तर शाब्दमनुमानात्तथा हि 10 । कृतकत्वादिवदिति मन्यते ततोऽन्यापोहार्यकृता दोषा, न शब्द एवैकस्मिन् दोषा, तद्वि-पजालोपनिपातसम्बन्धेय तेऽनुमानमपि, नन्वेव कृतकत्वाद्यप्यनुमान स्वार्थमात्मापोहेन येदेव, अन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्त्यगमकत्वात्, अन्यापोहशब्दार्थवत्, धूम इत्यधूमो न भव-तिरन्यथा प्रतिपत्तिरेव, ग्राह्यस्य दर्शनरहितत्वात्, अगृहीतब्राह्मणाब्राह्मणार्थप्रतिपत्तिरत् समुदायो हि घूमाख्योऽर्थ, पाण्डुवह्लोत्पद्गाद्यानन्त्ये धूमाभावात्, सवृतिमात्रत्वाच्च 15 । शाय स्य तदर्थगतं कुत एवान्यापोह ? एव तावद्धूमार्थ एव न निश्चीयते, किं पुनर्यत्रासौ च, ताभ्याञ्चान्ययोरोपोहौ ? तदभावात् कुत तावपि ? इति ।

अत इदमित्यादि । स्वप्रतिपाद्यवस्तुधर्मत्वे सत्यव्यतिरेकाभ्या तस्य गमकत्वात् अनुमान नानुमानादन्यत् प्रमाणमित्येतदप्यत एव पूर्वापरासमीक्षयैवोक्तम्, अन्यव्यतिरेकरहितत्स्योक्तत्वात्,

ये यदि भवतीत्युच्यते तदा दोषमादर्शयति-अथ भवतीति, प्रत्यक्षमिन्द्रप्रमाण तरनयाऽभ्युपगत शब्दं लङ्गिक्य ज्ञान 20 मेव स्वात्, अन्यव्यतिरेकाजन्यव्यतिरेकान्तरत्वात्, अथार्थानुमानवारणाय यथार्थं प्रत्यक्षवदिति दृष्टात् इति भावः । तमेव दोषयति-अथयेति, अन्यव्यतिरेकाभ्यामसंस्पृष्ट कारणतया प्रतिभासतया वा तथा तस्य साक्षादप्यजय ज्ञान तद्भावस्य त्रिरसन्निरुपानन्तरमाविशत्यथ विषयजन्यमनुवृत्तिसिद्ध्यावृत्तिधर्मानवभासि तद्वदेव नैतिक गाम्य ज्ञानं तस्यमन्वयात्मक-न्यव्यतिरेकात्मकव्यावृत्तिरहितत्वात् एव आचारिक्यनाद्यत्वादेविकल्पकमिति भावः । शब्दस्यानुमानतासाधकं हेतु तर्-ते-अत इदमिति, शब्दत्रैलोक्ययोरन्यव्यतिरेकव्यतिरेकेण भवनस्यापत्तित्वादवेवार्थं, खेन प्रतिपाद्य यद्बस्तु तद्वर्मे चे सति 25 न्यव्यतिरेकतदकारेण स्वार्थगमकत्वात् अनुमानं शब्द इति यदुच्यते तद्विद्वद्म शब्दो हि स्वप्रतिपाद्यस्य वृत्तार्थस्य धर्म अन्यव्यति-रहितेन वृत्तार्थस्य गमकत्वं सप्राप्तप्राप्तभावात्, धूमादिरपि स्वप्रतिपाद्यस्याभ्यादेर्धर्म सप्राप्तप्राप्तभावादेव तुल्यातुस्यद्वय-तावाद अन्यव्यतिरेकरूपिणेण अभ्यादेर्गमक एव एव शब्दं नैतिकं च ज्ञान प्रत्यक्षमित्युपपात्तमित्यतो विद्वद्मिति भावः । न निरूपयति-स्वप्रतिपाद्येति । तद्विद्वदिति-अत एवेति, अन्यव्यतिरेकारोपेक्षारहितज्ञानत्वादेवेत्यर्थं, उपपात्त-न्यव्यतिरेकरहितत्व प्रत्यक्षत्वस्य तद्वर्मात्मकैव त्वयोच्यत इति भावः । अनोऽप्रमाणानुमानाच्चाप्रमाणा तरं शब्दमित्येव 30

प्रत्यक्षत्वम्योपपादितत्वात्, एष तु पाठो घटमान उपलक्ष्यते, 'नाप्रमाण[ा-तर]मित्यादि श्लोक, यदि न प्रमाणा-तरमित्येतदव प्रत्युच्चारयति यावत् कृतवत्त्वादिवदिति, ततोऽन्यापोहार्येत्यादि दोषोपन्यास, न शब्द एतेकस्मिन्निति यथा भयोक्ता शब्दप्रत्यक्षप्रसङ्गादिनोप-अ-यापोहार्थदृष्टता षेत्रले, किं तर्हि ? तद्विधदोष-जागेपनिपातसम्भ-येय तेऽनुमानमपि, तत्त्वयमिति चेत्तर्हि तदेव प्रकाश्यते-नयेर कृतकत्वाद्यप्यनुमान

1 स्वार्थ परार्थ वा त्रिलक्षण लिङ्ग शब्दव्युत्तविधिना स्वार्थमात्मापोहेन नाशयेद्व, न न नाशयति, इय प्रतिज्ञा, हेतुर-यापोहेनेत्यादि गताय, दृष्टा-तश्च यावद-न्यापोहशब्दार्थवदिति साधनम्, तस्य भावना-साधन धूम इति [अ]धूमो न भरतीति निर-न्याऽप्रतिपत्तिरेव, प्रतिज्ञा, ग्राह्यस्य दर्शनरहितत्वादिति हेतु, स्थाण्य-स्थाण्यप्रतिपत्तिरिति दृष्टात्, यथा स्थाण्यस्याशुविषयविज्ञानरहितस्य ग्राह्यम् [दर्शनाभावान्प्रतिपत्ति निरन्वयत्वात् नथा धूम इत्यधूमो न भरतीति, तद्व्याख्या- गुणसमुदायो हीत्यादि पूर्ववदेव भावनीय पाण्डुत्वा

10 च-रविशेषे यावत् कृत प्वा-यापोह ? अगृहीतग्राह्यग्राह्यणार्थप्रतिपत्तिवदिति साधनेनैव भाषितमप्रति-पत्तिरम्, एतत्तदर्थमर्थ एत न निश्चीयते, किं पुनर्यथासौ धूमो गुणसमुदायेऽपरमार्थेऽसौ वर्तते सोऽपि न निश्चीयतेऽस्मिन्नित्यथ, तान्याश्चाभिधूमाभ्या ततोऽययो-अनायधूमयोपोहो स्याताम् ? तदभावात् कृत तावपि ? इति ।

यच्च धूम

गुणसमुदायोऽसौ नाग्निदेशो नाम कौचिदपि स्त, तज्ज्ञानाभ्या

15 तु तदध्यारोपणेनेत्यादि आ न निरत्येतस्मान्मन्धात् स एव ग्रन्थो यावद-न्योपादानमात्मनश्च त्याग इति, एत तावत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्ति किं भवदेव भवति ? उताभवत् ? अन्यापोहश्च गुण-समुदायपरमार्थश्च स्वार्थ इत्यादि विकल्पैरारम्भापोहात्, तरेव विकल्पैर्विचार्यमाणयो सपक्षा-सपक्षयोरभावात्, एवमनुमानमप्रमाणमेव, अतत्तत्प्रत्ययात्मकत्वात्, अलातचक्रधीवदिति ।

एतन्नाथम् न तु न प्रमाणा-तरं शान्तिदीयाह-एष तु पाठ इति । यदि तु न प्रमाणा-तरं शब्दमनुमानात्पाहि तत्र, 20 इत्युक्त्यादिवत् आयापोहेन स्वार्थं गमयतीति मयते तर्हि अन्यापोहेनैवेत्यादिप्रमुखा प्रागुक्ता दोषा स्युरित्याह-यदि न प्रमाणा-तरमित्येतदेवेति । न षेत्रले शब्द एतेते दोषा प्रसज्य-ते, अपि तु ते अनुमानमपि तथाविधदोषपालकत्वमिनमेव अन्यापोहेन स्वार्थगमनराम्युपगमादित्याह-न शब्द एतेति । अनुमाने शब्दवत् एव दोषा प्रसज्यन्त इति साधनेन दर्शयति-न-नेमिति, एतद्वत्त्वाद्यनुमान स्वार्थं वा परार्थं वा त्रिलक्षणस्युत्त त्रिलक्षणस्य नाशयति स्वप्रतिपाद्यमर्थमात्मापोहेन, आयापोहार्येत्येव स्वार्थं वा दर्शनश्रुतियन्व-धर्माव्यव्यभिचारभवनपरमार्थत्वादिभिधिना शब्दवद-यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्त्यजन

25 षेत्राग्निमानस्य । एतन्माह अ-यापोहशब्दार्थवदिति, उभयविषयस्यान्य वत्याप्रद्वेनेन तदपोहप्रतिपत्त्यजननाद-न्यापोहशब्दो यथा स्वार्थं नाशयति तद्विपर्यय । आ-मनोऽपोहेमेव भावयति धूम इतीति, इय प्रतीति साभरहिताभावप्रतिपत्तिरेव, स्वार्थं भावनेयमप्रतिपत्तिरेव गगनउडुमादिप्रतिपत्तिवदिति भाव । हेतुमाह-प्राप्तस्येति, ग्राह्यस्य स्वत्यक्षणाभिर्देकवादादन्तापूर्वत्वा त्रिबीजत्वात्, धूमस्य च स्वार्थस्य स्रुतिरूपसमुपायस्य कत्वादनपरमार्थत्वाच्च दर्शनाभावादिति भाव । अत्र टीकाकारो दृष्टात् मह-स्थाण्यविति । व्याच-येयति । निरन्वयत्वमेव तावद्दर्शयति-गुणसमुदायो हीति । मूलकडुचरद्वान्तं दर्शयति-

30 अगृहीतमिति । तत्र लिङ्गस्यात्मापोहं विगमयति एव तावदिति । एवं स्वार्थप्रतिपत्तिरेव स्वप्रतिपाद्यस्य स्वार्थमिषो गुण समुदायपरमार्थमर्थमपि कथं निश्चयनेन स्यात् ? धूमाभयोऽप्यप्ये कथं तद-ययो प्रतिपत्ति ? कथं वा तदप्रद्वेन-न्यापोहो स्याताम् ? अन्यापोहमित्ये च कथम-यापोहेन स्वार्थप्रतिपत्ति ? नास्त्विति स्वार्थमात्मापोहेन नाशयदवयाह-किं पुनरिति,

यच्च धूम इत्यादि, समासदण्डको यावद्गुणमुदायोऽसौ नामिदेषौ नाम कौचिदपि स्त इति तमेव वदुस्तन्वाय दर्शयति, तद्धानानाया रिति—अग्निदशज्ञानाभ्या तदर्थाभ्यारोपणेनेत्यादिना तमेनाद्येपमतीत प्रथमतिदिशति यावन्न्योपादानमात्मनश्च त्याग इति प्रयाचधिश्च दर्शयति ममानप्रचत्वाविति, एव तानत् पक्षधर्मस्य चानुपपत्तिर्धारयाना, किं भवद्व भवति ? ग्नाभनत् अन्यापोहश्च गुणसमुदायपरमार्थश्च स्वार्थ इत्यादिविकल्पीरात्मापोहत् सपश्चासपक्षयोरप्येयमेवेत्यतिदिशति-तैरेव विकल्पैः 5 रिचायमाणयो सपश्चासपक्षयोरप्यभावात्-नपश्चासपश्चावपि भवेन्तावेव भवत ? उताभनन्तारन्यापोहौ गुणसमुदायस्वार्थौ चेत्यादिविकल्पीरात्मापोह इति ममानन्तान्, आ हुत आरभ्य प्रथ इति चेदुच्यते किम [यत्वेन सामायमेदपर्यायैश्च्युत विधि, नन्वित्येनस्माद्गन्नाचवेरारभ्य ततो प्रथो योञ्च, नियद्वधेरिति चेदुच्यते इयदस्मिन्नतरे यावदात्मनश्चेत्येतस्य प्रथस्योपर्युपसहारप्रथ प्रागुक्तयायमाण एव, यथा वृत्त-कत्वादे न पक्षोऽनित्य शब्दोऽस्मिन्नेति वा स्वार्थपरार्थयोर्मेनेन यायेन न पक्षोऽस्मिन्निशिष्टो देशोऽनित्यत्व-10 विशिष्ट शब्दो वाऽन्योपोहनादिन, न भवति न भवतीत्यभवनपरमार्थत्वादुभयतोऽप्यभावमात्रत्वात् तस्मिन्नामिति प्रवेशशब्दादिधर्मिणि पक्षे हुतत्वास्य पक्षधर्म ? इति पक्षधर्मो न स्त, एव नास्य सपक्षो भासपक्ष इति तथा भावितार्थमेव बहुधा, एवमनुमानभ्रममाणमेव, अतत्तद्व्ययारमत्वात्, अलातचक्रधीव-दिति, पक्षमपश्चासपक्षव्यथसानाद्धि त्रैलक्षण्यव्यवस्था ततश्चानुमानप्रामाण्यम् । [?]

सपमन्वत् । अथ पक्षधर्माद्यनुपपत्तिमाह-यच्चेति । समासदण्डक इति, प्रथोऽज्ञास्य इति न व्याख्यायते । 16 अग्निदाधारदेशस्य च धूमवद्गुणमुदायहृत्पादाऽस्यत्वात् पक्षधर्माद्यनुपपत्तिरिति भाव प्रतिभाते । नवमिदशज्ञानयोरग्निदेशावभेदेन प्रतीयेते तस्मात्तत्र तावत्प्रागेयेते, यथा न्वरूप गृह्योऽर्थोत्सु अच्यारोपयति अयमर्थो गौरिति चैत्र अधिवमानतद्रूपवेनाप्यारोपासम्भवात् अनग्निव्यावृत्त्यागिनोऽप्यादीनमर्षोक्तेरोऽपि न सम्भवति आक्षेपे हि ययम्विचारो निवन्धन तर्हि द्रव्यत्वादीनप्यान्वितेव, अतद्भेदत्वाच्च नाक्षेप, न ह्यनग्निव्यावृत्तेर्मोऽप्यादाय इयादिदोपप्रसङ्गे नायापोहश्चुतिरिति लक्षणस्यापनाद आरभ्यते त्वया शब्दातरार्थापाह हि स्वार्थं कुर्वती शुक्तिरभिपत्तति, इदमपि वचन 20 मनिवाहकमेव सामायादिगन्नातरार्थापोहानि, तस्मात्पक्षोऽन्यापोह अतिप्रविशिशब्दार्थवत्प्रसङ्गेत्यासुक्तमत्र भाव्यमित्यति दिशति-अग्निदशज्ञानाभ्यामिति । तदेवमयापोहाभावादप्यो न भवतीत्येव रूपस्य पक्षाऽस्याभावेन पक्षधर्मोऽन्यनुपपक्ष इयाह-एव तावदिति । अर्थातरापोहेन स्वार्थमभिपत्त इति मताप्रवेगानुपपत्तिमाह-किं भवदेव भवतीति, उक्तपक्षद्वयविचारेणार्थातरापोहासम्भवे गुणसमुदायपरमार्थत्वात् स्वार्थासम्भव इयादिप्रागुदितनिरूपे पक्षाद्यपोह इति भाव । अन्वैव यायेन सपक्षामपक्षावपि न स्त इत्याह-सपश्चासपक्षयोरिति । अतिदियमानप्रत्याग्ममर्षोदाहाह-हुत 25 आरभ्येति, किं त्व मन्यसे अन्यत्वे न सामायमेदपर्यायैश्च्युत शब्द अपिरापात् विरोधाच्च पठादीनपोहेत इत्याद्यश्च नन्विदेव विभिना वाचकत्वेऽनुमानमित्यादि पूर्वोदत्तप्रथमारभ्येयं । पर्येतावभिमाह-इयदिति । नचैव कृत्वाद्यनुमानं स्वार्थमापोहेन नाशयदेव, अन्यापोहेन स्वार्थप्रतिपरयगमकत्वात्, अन्यापोहश्च स्वार्थविति स्वार्थानुमानेऽनिय शब्द इति न पक्ष, अग्निप्र धूमादिति परार्थानुमानेऽस्मिन्नेति च न पक्ष, अभवनपरमार्थत्वात्, तस्माच्छब्दप्रदेशयोरभावे कृतवत्त धूमयो कथ पक्षधर्मत्वमित्याह-यथा वृत्तकत्वादेरिति । एव सपश्चासपक्षानपीयाह-एव नास्येति । एवम पक्षाद्य 30 यावत्पादानस्मित्यदिति प्रत्यया मक्त्वाद्यनुमानप्रमाणमेव अत्रातचके चक्रमिति प्रत्ययवदिति दर्शयति-एवमिति । व्यवस्थिते हि पक्षयो लिङ्गे त्रैलक्षण्यसम्भवाद्यनुमानं प्रमाण स्यात्, न चैवं तस्मादप्रमाणमेवेति भाव । अत परं कियान् प्रपञ्चुदित इ

१ ति क्ष छा दे उज्ञान० । २ ति क्ष छा दे भवन्नान्व भवन उताभवत्तावन्त्यापोहौ । ३ ति क्ष छा दे एवाप्यनु विति । ४ ति क्ष छा दे ऽभ्यागतो प्र० । ५ ति क्ष छा दे प्रामाण्यमविशिष्टत्वेन स्वमाननेवा० ।

प्रत्यक्षामिसामायसाध्यत्वं सपक्षाभागादसाधारणत्वमत्रेत्यभिधाननैवध्यञ्च स्यात्, तन्माभूदित्यत्रशब्दा-
 च्यस्याद्विविदिष्टस्य धूमविदिष्टत्वेन स्वयमात्मनैवाऽऽत्मन साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गित्त्वं लिङ्गत्वञ्चैत्यत
 आह-

अत्रेत्यभिधेयस्य लिङ्गित्वाल्लिङ्गत्वाच्चाग्निमद्धूमात्तयोश्च विभागत्रिवक्षाया साध्यसाधन-
 धर्मभावाल्लिङ्गिनि लिङ्गस्यामम्भो न सम्भ्रति, तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्पर नियत-
 भावत्वात्, तौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षाया साध्यसाधने भ्रत ।

अत्रेत्यभिधेयस्य लिङ्गित्वात् [लिङ्गत्वाच्च] अग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षाया साध्य
 साधार्धर्मभावादिति म एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्योऽप्रत्यक्षामिकत्वात् धूममत्त्वेन साधन प्रत्यक्षधूम-
 वत्त्वात् तस्माद्विशिष्टदेशसाध्यसाधनधर्मभावात् लिङ्गिनि साध्ये लिङ्गस्य साधनन्यासम्भो न सम्भवति
 10 सम्भव एव सम्भ्रतीत्यर्थं कस्मात् ? तयोस्तत्रैव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्पर नियतभावत्वात्-अग्नि
 प्रधान धूमनिर्गृत्तौ, धूमस्याग्निपरिणामत्वात् तत्रिर्वच्यत्वात् धूम उपसर्जन अग्निनिर्गृत्तौ, तत्परिणाम-
 त्वाभावात्-अतत्रिर्वच्यत्वात्, धूम प्रधानम् अग्निगतौ तद्विङ्गत्वात्, तन्न्वरेणानिर्गृत्ते-अनुपपत्ते
 ध्वनिनाभावात्, उपसर्जनमग्नि, धूमगतावप्रत्यक्षत्वात्तत्कालदेशयो, अन्यथा भ्रत्येवेषुचत्वात्, तेनान्योऽन्य
 प्रधानोपसर्जनभावेन निषमेन भ्रती तौ-अग्निधूमरूपौ देशस्यैकस्य भेदविवक्षाया साध्यसाधने भ्रत ।

15 तद्द्वाराया-

अग्निमत्पक्षोपरि विचिकित्साया तत्सम्बन्धिमतप्रतिपत्तिश्च, यदि च
 तस्य देशस्य तयोरेकमस्तुधर्मत्वात्, न चेद्विच्छसि ततो नासम्भव

भाति । प्रत्यक्षेति, अग्निप्र धूमद्वित्यत्र नाभिसामाय साध्यं प्रतीतत्वात्, साग्नाभावात्, अत्रपदवैधर्माच्च, नापि
 धूमो हेतु, अग्निमद्देशेन सहाविनाभावात्सम्भवादत् प्रत्यक्षविषयीभूतधूमाधारप्रदशात् परोक्षभूतोऽयाधारप्रदेश साध्यते,
 20 तस्मात्सर्व देशस्य साध्यत्वं साधत्वयेति भाव । इममेव साध्यासाधनभावमाह-अत्रेत्यभिधेयस्येति, एतत्प्रदेशस्य
 अग्निमत्त्वेन विरथाया तद्व्येण तस्याग्रयणत्वात् साध्यवम् धूमवत्त्वेन विरथायाश्च तद्व्येण तस्य प्रत्यक्षत्वात् साधनत्वम्, तस्मात्
 सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गत्वं नागम्य इति भाव । हेतुमाह-तयोरेति, विशिष्टदेशस्य साध्यसाधनभावादेन अग्निधूमयो साध्यसाधन
 भाव इति भाव । हेतुं व्याचष्टे-अग्निः प्रधानमिति, धूमोत्पत्तावग्नि प्रधानम्, धूमो हि अग्ने परिणाम, अग्निश्च धूमनिर्गृत्तौ
 योम्य इति भाव । धूम इति, अग्निनिर्गृत्तौ धूमो गौण, नहि धूमपरिणामोऽग्नि, अग्निनिर्गृत्तयोम्यत्वाभावादिति भाव । कार्यक-
 25 रणमात्रायेन प्रधानोपसर्जनभावसुकरत्वा साध्यसाधनभावात्तयेण तमाह-धूम प्रधानमिति, अग्निज्ञानसाधकत्वात्, अग्निना
 विना धूमसाधुत्वे अनुपपन्नत्वात्साध्यसाधनभावादिति भाव । उपसर्जनमग्निरिति, धूमे ज्ञातेऽपि तस्मात्प्रत्यक्षत्वात्,
 तद्विशिष्टदेशान्नोरेपि तथात्वादिति भाव । तदेतं प्रधानोपसर्जनभावनियमेन देशस्यैकस्य अग्निमद्धूमवत्तया भेदविवक्षाया
 साध्यसाधनभावो भवत इत्याह-तेनान्योऽन्येति, लोके हि प्रदेश एवाग्नि प्रतिपद्यते देशकारणवैधर्मेण कार्यहेतुर्गमन, यत्र
 30 धूम एव तदा अग्नि साध्यत न त्वमिष्टदेशे भवत्याहे वा, अन्यथा हेतुर्व्यभिचारी स्यात्, तस्मादेतद्व्येणया
 धूमवत्तयाऽपि साधने एवमाणस्य दस्यसाध्यता न विच्छत इति भाव । तदेव व्याचष्टे-अग्निमदिति । पूर्वं मयादितकमेव

१ नि ह्य एव साध्यं प्रत्यक्षामिसामायसाध्यत्वे सपक्षाभागादसाधारणत्वमत्रेत्यभिधाननैवध्यञ्च स्याच्च माभूदित्यत्रशब्दा-
 च्यस्याद्विविदिष्टस्य धूमविदिष्टत्वेन स्वयमात्मनैवात्मन साध्यत्वात् साधनत्वाच्च लिङ्गित्त्वं लिङ्गत्वञ्चैत्यत आह अत्रे
 त्यभिधेयस्य लिङ्गित्वात् लिङ्गित्वाच्च अग्निमद्धूमवत्तयोश्च विभागविवक्षाया साध्यसाधनधर्मभावादिति, म एव हि प्रदेशोऽग्निमत्त्वेन साध्यो प्र० ।

धूमो लिङ्गता लभते, अपक्षधर्मत्वात्, यथा तस्मिन् प्रदेशे प्रभादे धूमोऽयोऽद्यादि काले वा, यनस्पतिचैतन्ये स्वापयञ्च धूम सन्देहहेतु स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात् तत्प्रतिपत्त्या धानाधारधर्मभावात्मकप्रत्ययाध्यवस्थानकारणत्वात् स्थाणुपुरुषभावाभाप्रतिपत्तिवत् ।

अग्निमत्पक्षोपरि विचिकित्सायामित्यादि, पूर्ण गमनत्वेन लिङ्गस्य धूमस्य प्राचाय गम्यस्य लिङ्गिनोऽप्रेयुणभावन दर्शयति यात्रत्सम्बन्धिमतप्रतिपत्तिश्चेति, तत् पर यदि च तस्य देशस्येत्यादिना निर्वृत्ता 5
यत्र प्राधान्य धूम[ ]प्राधान्यञ्च यात्रलिङ्गता लभत इति पक्षधर्मत्वंसपश्यानुगतत्रिपक्षध्यावृत्तिरूपता व्याख्याय धूमस्य पूर्वेणाभिमाध्यतां गमयति, उत्तरेणाभिप्रिदिशिष्टदेवाम्नाद्यता व्याख्याय तद्वलनिर्वृत्तधूमप्रत्यक्षताया त्रैलक्षण्येन गमकत्व धूमस्य व्याचष्टे-तयोरेव प्रस्तुधर्मत्वादिति प्तदुक्त भवति सम्भवतोरेव लिङ्गलिङ्गिनो माध्य सापनमारोऽन्वयप्राधान्यापोहप्राधान्येन, न चेदिच्छसि ततोऽनिष्टपादनमाधन-नासम्भवन धूमो लिङ्गता लभते, अपक्षधर्मत्वात्, स्वन्मतादेव मर्य[ ]लिङ्गियमम्भवात् मिद्धमप-रधमत्व यत्र यत्रापक्षधर्मत्व तत्र तत्र 10 तद्विङ्गत्वामात्र यथा तस्मिन् प्रदेशेऽप्रे प्रभादेर्धूमोऽयोऽद्यादिवाले वा, निश्चान्यत्-प्राक् शब्दे व्याख्यातमधुना लिङ्गेऽप्युच्यते-यनस्पतिचैतन्ये स्वापयदित्यादि, अग्निमानय देशो धूमवत्त्वादित्यग्निर् माधने त्वदभिमतया धूम सन्देहहेतु स्यात् पक्षाव्यापिसाधनधर्मत्वात्, तद्वगाग्ना-तत्प्रतिपत्त्याधानेत्यादिदण्डश्चेत् तस्य प्रतिपत्तिस्तत्प्रतिपत्ति, तस्या आधान तत्प्रतिपत्त्याधान तस्याधारो धम, तस्य भाव आत्मा यस्य स भवति तत्प्रतिपत्त्याधानाधारधमभावात्मक प्रत्यय यथाग्नाभिर्ध्याख्यात, तस्य प्रत्ययस्यान्वयस्थाने वारणीभवति स धूम- 15

गम्यगनकभावान् प्रधानोपगर्जनभावन भवत्त्वामिष्टुसाम्भो गम्बन्धिनो ग्म्यैरथैव मेदविवभायां साध्यमाधनभावादेरस्य सम्बन्धमत्तरेणस्य ज्ञानादपरगम्बन्धिमतप्रतिपत्तिरिति प्रथम दर्शयतीत्याह-पूर्वमिति, ज्ञाप्यतापक्षभावेन प्रधानोपगर्जनभावोऽत्र निश्चय । याद च दशस्येति प्र येन वक्ष्यमाह-निजुत्साप्रिति, वायकारणभावेनात्र प्रधानोपगर्जनभावो बोद्धव्य । ज्ञाप्यज्ञापक भावव्युत्पन्नप्रथमत्रये धूमोऽप्रे साधनम्, कार्यकारणभावपक्षेऽग्निमदेन साध्यो नातिरिक्त्याह धूमस्येति । अग्निताम-र्यादूमस्य निर्वृति कार्यकारणभावस्य तदभावे भाव, तदभावेऽभाव इत्यन्वयव्यतिरेकगम्यवेन धूमे प्रत्यक्ष्य दुर्बोरम्, अग्निस्त्वेण परिणत 20 सैव धूमरूपय परिणतवादिधूमकारकवस्तुधर्मत्वानो धूमो गमकोऽग्निगम्य श्वाह-तद्वल निर्वृत्तेति । लिङ्गिन साध्ये लिङ्गस्य सम्भव एव, एवमित्यु देशे प्रधानोपगर्जनभावेन परपर तस्यादियतत्वात्, तौ च सम्भवलिङ्गलिङ्गिनो भावयप्राधान्येन व्यतिरेक प्राधान्येन च साध्यसाधनमात्रं भजत इति पक्षारण्यसपश्यात्परविषयव्यावृत्तिरूपदे-क्षुष्यसम्पत्समि-त्राविल्लास्यं वगयति-एत दुष् मरतीति । अथवाऽनिष्टपादनमिति-न चेत्तिच्छसीति, सम्भवतोर्लिङ्गलिङ्गिना साध्यसाधनभावं यदि नेच्छति तर्हि असम्भवद्वमो लिङ्गता न लभते, पक्षधर्मत्वामावात्, न तत्र लिङ्गि जिडस्य सम्भन इति यतो वा छिजि ततोऽपक्षधर्मत्व धूमो 25 लिङ्गव, यत्र च प्रभादो नभोदेवर्धिति अपक्षधर्मत्वमिति अयोऽद्यादिरात्र वा धूमो न तत्र लिङ्गत्वमस्तीति धूमो लिङ्ग न भवति इति भाव । यथा वृषाब्दाऽव्यापियपक्षधर्मत्वाद्भनस्पतिषु चैतन्यसाधने स्वाप छेदहेतु तथा धूमहेतुरपि, किमर्थं धूमोऽप्रेया निदवाव्यापिप्रयत्नानन्तरीयकत्वन्नुमानं स्यात् ? किं वा वनस्पत्यव्यापिस्वापवन्नुमानाभास स्वापितीत्याह-प्राक् शब्द इति । सन्देहहेतुत्वमत्र स्पष्टयति-तत्प्रतिपत्त्याधानेति । तस्येति । अथ भावोऽत्र प्रतिभाति अग्निरिति प्रतिपत्तिपक्षनापारो धर्म धूमो धूमनञ्च वा तस्य भावस्यैरुष्य स एवात्मा यस्य प्रयवस्य त्रिउक्षणो 30 धूम इति ज्ञानस्य त्रिउक्षणधूमकारणत्वस्य वा न तत्प्रतिपत्त्याधानाधारधर्मभावात्मकप्रत्यय प्रदशस्यैकस्यैव लिङ्ग लिङ्गित्वे अभिप्राय प्रधानोपगर्जनभावेन ज्ञेयविवभायां तस्यैव नियनभावत्वान् सम्भवतोरेवाग्निमयस्य साध्यसाधनभावस्य

स्त्व मतेन, पञ्चाव्यापिसाधार्थमन्वात्-सर्वत्र लिङ्गिन्यभावात्-अथितलिङ्गिसम्भरत्वात्, विभिव स्थाणु-
 पुन्पभावाभावप्रतिपत्तिवत्-यथा स्थाणावभन् वन्नसयमनादिधर्म पुरुषे च भवन् स्थाणुरिति प्रतिपत्त्या
 धार्तधार[धर्म]भावात्प्रत्ययव्यवस्थानकारणत्वात्[त]द्विपयसदेष्टवत्, एकदोभयत्राभावात् किं स्थाणु
 स्वात् किं पुरुष म्यात् तथा वयोनिर्लयनादि पुस्त्यभवन् स्थाणौ भन् उभयनियम सशय करोति, यत्र
 ७ दृष्टान्न निश्चयहेतुरेव, स्थाणौ वयोनिर्लयन पुरुषे च वन्नसयमनम्, तत्र भवतात्, तथाऽयमव्यग्रिरत्र
 धूमादिनि सदेहेतु स्वात्, साध्ये भन्नानियमात् ।

यत्तु तदन्यत्रादर्शन प्रत्यक्षतस्तर्क्यते तत्र सपक्षे सर्वत्र दर्शनाभावेऽदोष एव, लिङ्गिन्य-
 दर्शने तु स्यादोष, लिङ्गी चात्र प्रदेश प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी तत्र सर्वत्र दृश्यत एव, तस्मान्नान्त
 वचनमेतत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्त्वदिष्टवत् प्रतिपत्तिरिति, एवञ्च दर्शनवलादेव गमयतीत्युक्ते
 10 यस्तद्विपरीत प्रकाशप्रकाशकत्वभेदपाठ 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ट सहभाव्यङ्गलिङ्गिनो ।
 आधारार्थेयवद्भूति तस्य सयोगिवन्न तु ॥' (प्रमा स) इति "यथाहि सत्यपि द्विगतत्वे सम्ब
 न्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मा भवति, नाप्यधेय आधारधर्मा तथा न कदाचिलिङ्ग
 लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्ग, सयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तद्वदिहेति, तथा हि
 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुन । नियमस्य विपर्यासेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ॥'
 16 (प्रमा स) यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव तस्माद्युक्त यदग्निमज्ज्मो द्रव्यत्वादीनामस्ति
 प्रकाशको न तैश्च्यदीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्ग भवति नान्यत्र तस्माद्युक्त यद्भूमो
 धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति ।

यत्तु तदित्यादि, यत्रयेद साध्यादन्यत्रायोगुडाङ्गाराभ्यादावदर्शन प्रत्यक्षतस्तर्क्यते धूमस्य तत्र
 सपक्षे लिङ्गस्य सर्वत्र दर्शनाभावे लिङ्गत्वाव्याख्यानाददोष एव, लिङ्गिन्यदर्शने तु स्यादोष, लिङ्गी चात्र प्रदेश
 20 प्रत्यक्षधूमसम्बन्धी, तत्र सर्वत्र दृश्यत एव, तस्माद्वा तवचनमेतत् सर्वत्र लिङ्गि-यदर्शनात्त्वदिष्टतत्प्रतिपत्तिरिति

एवस्तुधूमत्वेन च लिङ्गे नैत्यन्वयेन गमरत्वस्य मया प्रतिपादितत्वात्, एतन्नैतत्प्रत्ययस्य व्यवस्थाने त्वमतेन धूमो न
 दामो भवति पञ्चाव्यापिसाधार्थमन्वात्, न सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भव इत्यभ्युपगमात्, अयोभ्यादिव्यतिरिक्तलिङ्गि-
 लिङ्गस्य सम्भवाभ्युपगमादिति । दृष्टान्नाह-स्थाणुपुरुषेति, स्थाणुत्वाभावादिनाभानिबन्धसयमनादिधर्म, पुरुषत्वादिना-
 भावित्रयानिलयनादिधर्म प्रत्येक पुरुषस्थाणुप्रतिपत्त्याधाराधारधम, प्रत्येक यत्र स एव तत्र तत्प्रतिपत्तिजननान्, तौ च
 25 धर्मो एकदोभयन न स एव तथा च पुरोवर्तिनि यदा वन्नसयमनादिज्ञानं तदा पुरुषत्वम् यदा च वयोनिर्लयनादिधर्म
 ज्ञानं तथा स्थाणुत्वस्योपस्थित्या तदस्थस्य सशयो भवति किंपरं स्थाणुत्वं पुरुषो वेति, तयोधर्मयो पञ्चाव्यापिसाधार्थमन्वात्किं ।
 प्रत्येक तयोर्विनभाव दर्शयति-यत्र दृष्ट इति । यथायोगुडाङ्गाराभ्यादी धूमो न दृश्यत इत्युक्तं तत्राह-यत्त्विति ।
 व्याचष्टे-यत्त्वयेदमिति तथा हि साध्यादयत्र सावनस्य प्रत्यक्षेणादर्शनं तर्क्यते न तु लिङ्गिनीति भावः । तथा च
 भावमाह-तत्र सपक्ष इति, निमित्तेषु सपक्षेषु लिङ्गिभावस्य तथा भवितव्यमित्यायम, प्रत्यक्षविषयसेवायो-यादेरिति-
 30 त्वात् तत्र लिङ्गान्दर्शनेऽपि न लिङ्गत्व-याह-यते किञ्चिन्नि तस्यादर्शनं हि लिङ्गत्व विद्य-यते लिङ्गी च प्रत्यक्षतो धूमत्वेन परित्य
 मानोऽनेति शब्दवाच्य प्रदय एव तत्र सर्वत्र धूमो लिङ्गे दृश्यत एवेति भावः । एवञ्च न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्गि सम्भवतीति
 लिङ्गि लिङ्गी भवन्नेवेति च प्रतिपत्तिर्वा-तेत्याह-तस्मादिति । अयोभ्यप्रधानोपगमनभावान नियमेन भवन्ती लिङ्गलिङ्गी देव

विश्वान्यत्-एतद्व्यादि, अनेनैव न्यायेन दर्शनबलादेव गमयतीत्युक्ते यस्तद्विपरीत प्रकाश[क]प्रकाशत्वमेदपाठ सोऽप्यसम्यक्, एतमोऽसाविति चेदुच्यते 'सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ट' इत्यादिपरिकामायाः तद्यथा-ननु द्विगतत्वात् सम्बन्धस्य सयोगिर्लिङ्गधर्मण लिङ्गिना भवितव्यमिति चोदिते नैतदस्ति सम्बन्धो यद्यपि द्विष्ट इत्यादि, यथा हि सत्यपि द्विगतत्वे सम्बन्धस्य न वदाच्चिदाधार आवेयधर्मा भवति, नाप्यावेय आधारधर्मा तथा न वदाच्चिद्विष्ट लिङ्गि भवति लिङ्गि च लिङ्गम्, सयोगी तु यथैकस्तथा द्वितीय इति न तद्वदिह, तथाहि 'लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव' इत्यादिश्लोक, यस्माच्च लिङ्गे लिङ्गि भवत्येव तस्माद्युक्त यदमिमद्भूतो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रनाशको न तैदप्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्ग भवति नायत्र तस्माद्युक्त यद्भूतो धूमत्वेनेव पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरित्येव ह्यवधारणैपरीत्ये न सम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ।

ननु च लिङ्गमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्प्रमनित्यत्वे, 'काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गि- 10
न्यङ्गि न तत्त्वत । व्यापिः प्राज्ञनु तत्त्वस्य गमक गोविपाणवत् ॥' (प्रमा स) यद्यपि किञ्चिद्विष्ट
लिङ्गिनि भवत्येव, न तु तत्त्वेन लिङ्गिनि गमयति, तद्यथा विपाणित्वेन गोव्यापित्वेऽपि न गो प्रका-
शकत्प्रम व्यापित्वाच्च तदेव गोत्वेन प्रकाश्य भवति, 'प्रतिपेध्याप्रचारेण यस्माद्द्व्याप्तिर-
पोहते । लिङ्गे लिङ्गिनि च व्याप्ति तस्मात् सत्यप्यकारणम् ॥' (प्रमा स) कृतकत्वस्य ह्यनि-
त्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्प्रतिपेधेन गमकत्प्रम, तस्माच्च दनित्यार्थेऽपि कृतकत्वव्यापित्य तेनाकृ- 15
तत्वानुपकाशादनित्यत्वस्य कृतकार्यव्यापित्वेऽप्यकृतकत्प्रतिपेधेन गम्यतेऽत्र स्यान्न गमकत्वे
तुल्यत्वमिति चेन्न, विपाणित्वे व्यभिचारात् ।

(ननु चेति) ननु च लिङ्गमपि लिङ्गिनि भवत्येव, यथा कृतकत्प्रमनित्यत्वे, 'काम लिङ्गमपि

सकस्य मेदविषयायां साप्यभाधने भवत सर्वत्र सपथे त्रिष्वस्य दर्शनभावेऽपि लिङ्गत्वाद्याहते सर्वत्र लिङ्गिनि प्रत्यक्षधूम
मन्वपिनि प्रेशे धूमस्य दर्शनादेवाव्यव्यतिरेक्यो प्रतिपत्तिसम्भवात्तद्विपरीतप्रकाशकत्वात्तत्पाठमेव यत्रया विचिन 20
माऽयुक्त इत्याह-अनेनैवेति । पाठमेदप्रनाशिका व्याख्यासहिता पदकारिका प्रदर्शयति-सम्बन्ध इति, सम्बन्धस्य
दिनिष्टत्वात्साहित्यसम्बन्धस्यसाप्युभयत्रैकविधत्वात् लिङ्गस्य लिङ्गधर्मलिङ्गिनोऽपि लिङ्गधर्मत्वं स्यात् तथा च लिङ्ग एव
गमके न त्रिणीति नियमो न स्यादित्याहकारिका लिङ्गगोचरा, तदर्थंशापाठोपरभावत्वात्सम्बन्धस्य द्विगतत्वेऽपि
नाधारसाधेयत्वसाधेयस्य साऽऽधारत्वं तथा लिङ्गलिङ्गिनोव्याप्तिरपि धूमादानन्यथा, इतरथा चाप्यादां, धूम एव गमकत्वालिङ्ग
गम्यत्वात्प्रतिरेव लिङ्गि सयोगी तु न तथा घटसयोगि गगन गगनसयोगी घट इत्यविशयान् न तथेद प्रतिरिति भाव । 25
कारिकावतरणमाह-ननु द्विगतत्वादिति । कारिका व्याचष्टे-यथाहीति । व्याहारेदमयत्र नैकाकारत्वेलादर्शयति-लिङ्ग
इति, त व्याचष्टे-यस्माद्येति, साधने सति साध्यं भवत्येव, सति हि धूमे यथाऽमिर्भवत्यत्र तथाऽमिर्भवत्यत्वादयोऽपि
भवन्त्येवेति तानपि प्रकाशयति धूम, न तु तैदप्यादीन्, ते भवन्त्येवेत्यनियमान्, यस्माच्च साप्य एव साधनं भवति
धूमो हि अर्थान्तरागम्यविधि धूमत्वात्पाण्डुत्वादिधर्मैरपि प्रकाशयति कार्यगन्तविशेषधर्माणां कारणतत्सामान्यधर्मापेक्षया वाच्य
त्वनियमान्, न तु द्रव्यत्वादिभिः प्रनाशक, तथमथात्तरागम्यत्वेनाविनाभावत्वात्त्वात्, प्रोक्तक्रममायागानाद्योग्यत्व ३०
दम्बयोरवधारणयार्थैपरीत्ये लिङ्गलिङ्गिनोर्न व्याप्तिरिति भाव । अथ साधनमपि साध्ये गति भवत्येवैवासाहते-ननु चेति ।

१ ति छ ० लुनेनय । २ नि कारिका समाध्या, छ डे छ कारिकायामाय । ३ नि छ ० शिविति

धर्मिनो लिङ्गिन भवि ।

दा० १८ (११५)

व्यापि' इत्यादि, यद्यपि विश्विष्टिर्लिङ्गिनि भवत्येव, न तु तत्त्वेन व्यापित्वेन लिङ्गिन गमयति तद्यथा-
विपाणित्वेन गोव्यापित्वेऽपि न गोप्रकाशकत्वम्, व्यापित्वाच्च तदेव गोत्वेन प्रकाश्य भवति, किं कारणम् ?
'प्रतिषेध्याप्रचारेण इत्यादिश्लोक', कृतकत्वस्य ह्यनित्यार्थव्यापित्वेऽपि नित्यत्वप्रतिषेधेन गमकत्वम्,
तस्मात्प्रतिषेध्याऽपि कृतकत्वव्यापित्वात् तदाकृतकत्वान्यथाशास्त्रं अनित्यत्वस्य कृतकार्यव्यापित्वेऽप्यकृतकत्व-
प्रतिषेधेन गम्यतेव स्यात् गम[क]त्वे तुल्य[त्वं]मिति चेत्, विपाणित्वे व्यभिचारादिति ।

आह च 'नाशिन कृतकत्वेन' इति (प्रमाणस०) 'विपाणित्वेन गोव्याप्तिः' इति च
(प्रमाणस०) निर्दिष्ट स्वार्थमनुमान गम्यगमकनियमव्यवस्थोक्ते ।

आह चेत्यादि, एतस्यार्थस्य निदर्शनभावनार्थे कारिके 'नाशिन कृतकत्वेन' इत्यादि, 'विपाणित्वेन'
इत्यादि च, पूर्विकया कारिकया कृतकत्वेनानित्यत्वं व्याप्तं न साधनम्, अविवक्षितत्वात्, यस्मान्नित्याभा-
१० योऽनित्यत्वम्, कृतकौऽर्थो न प्रदर्श्यते यदनित्यं तत्कृतकमिति, किं तर्हि ? नित्याभावेनाकृतकाभावस्य
कृतकस्य व्याप्तेर्विवक्षितत्वात् कृतकऽर्थे अनित्यत्वं प्रदर्श्यते यत्कृतकं तदनित्यमिति, द्वितीयया तस्यार्थस्य
स्फुटिगण्यार्थं विरक्षिताविधिक्षितयोर्व्याप्त्योर्व्यभिचारव्यभिचारनिदर्शनं क्रियते विपाणित्वात्पौरिति व्यभि-
चरति, गोत्वाद्विपाणीति न व्यभिचरति, अतो न गमयति[गमयति]चेति, प्रतिषेध्याप्रचाररूपा व्याप्तिर्गमयति
न विषेयप्रचाररूपेति निर्दिष्ट स्वार्थमनुमानम्, गम्यगमकनियमव्यवस्थोक्ते मयैव न वादविधि]नारादिभि-
१५ रित्याहोपसृष्टिर्योपसदस्य-यापोऽर्थिक ।

व्यापरोति-यद्यपीति कृतकवानित्यत्वयो समशील्यत्वात् अनित्यत्वं सति कृतकत्वं भवत्येव तथा कृतकत्वे सति अनित्यत्वं
भवेत्तत्रैकशक्योत्तरमाह विश्विष्टिर्लिङ्गिनि सति-अनित्यत्वे सति भवेत्तत्र तथापि तद्व्यापकत्वेन रूपेण लिङ्गिन न
गमयति व्यभिचारसम्भवात् यथा गो-योपकं विपाणित्वं न गोप्रकाशकं महिपादिभिर्न्यभिचारान्, तित्तु व्यापकत्वादेन विपाणित्वं
गत्वेन प्रकाश्यं भवतीति भावः । अनित्यत्वकृतकत्वयोर्योसिरेषेण सङ्गत्वेऽपि गम्यगमकभाजनैवले कारणमाह-प्रतिषेध्या
१० प्रचारेणेति । अनार्यं तदीयं कारिके उपन्यस्यति-आह चेति । नाशिन कृतकत्वेन व्याप्तिर्हि विरक्षिता । अनित्यत्वेन तु
व्याप्तिः कृतकत्वे विरक्षिता । विपाणित्वेन गत्यापिर्विपाणित्वं प्रमाथयेत् । गोत्वव्याप्तिर्विपाणित्वे न गम्यार्थप्रमाथिका । इति कारिके
सम्भाव्येन । व्याचष्टे-एतस्यार्थस्येति । प्रथमकारिकाभावात्तथाह-पूर्विकयेति, प्रथमोप-यस्येयं, यदेव कृतकं तदनित्यत्वं
यदेवानित्यं तदेव कृतकमिति कृतकानित्ययोरेते, यदेवाभावो वा भवनं भावस्य तदेव कृतकत्वं यदेव च भूत्वाऽभवनमनवस्थावित्त्वं
तौचित्यं अनित्यत्वात् माप्रकृतकयोर्भेदः, अनुमानं च विश्वापूर्वम्, शापकदेव विधकारात्, अनित्यत्वस्य कृतकत्वव्याप्तत्वेऽपि न
१० गम्यगमक-अविवक्षितत्वादिनि भावः । अविधेयत्वात् हेतुमाह यस्मान्नि, नित्याभावो ह्यनित्यत्वम्, तद्विनि कृतकौऽर्थो न प्रदर्श्यते
कृतकत्वं ताभिधीयते य-नियं तत्कृतकमिति, निरन्तरम-शापकरोत्पत्तिरुपविभ्रमकारणसङ्गत्वेनानित्यत्वस्यानिश्चितत्वात् कथं
विधिनमकृतकव्याप्तेन कृतकत्वं नित्यव्याप्तमनित्यत्वमेव निषेधमिति नानित्यं कृतकौऽर्थं प्रदर्श्यते इति भावः । तर्हि च प्रदर्श्यते
इत्येताह-नित्याभावेनेति, अनित्यत्वेन कृतकत्वं व्याप्तम्, निधिनत्वेन विरक्षितत्वात् तत्र कृतकऽनित्यत्वव्याप्तमनित्यत्वं
प्रदर्श्यते यत्कृतकं तन्नित्यमेतीति भावः । विश्वापि यथाभ्यां शापनासाधनत्वेऽप्यभिचारव्यभिचारौ निरन्धनं भवतीति निदर्शनमाह
३० त्रितीयया कारिकया-द्वितीययेति, विपाणित्वे गोसाधनता नास्ति महिपाजादौ व्यभिचारित्वेनाविवक्षितत्वात्, गोत्व-तु विपाणित्वं
साधकं भवेत्तत्र, व्यभिचारित्वेन विरक्षितत्वादिति भावः । भावात्प्रदर्शनपूर्वकमन्यायाहवादिमतमुपसंहरति-प्रतिषेधयेति, धनो

१ इति अहं वा तथाऽनित्यत्वस्य कृतकत्वव्यापित्वे-नि अकृतकत्वप्रतिषेधेन गमकत्व, इति अधिकं दृश्यते ।

२ इति अहं अनित्यत्वेन कृतकत्वव्याप्तत्वं प्रत्यप्रतिषेधेन गम्यतेव स्यात् गम्यते ।

अत्रास्माभिरच्यते 'तद्भानदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयो । विधे सयोगिगृह्णतिर्नाधा-
 राधेययोरिव ॥ (ग्रन्थकर्तु) इति, यत्तद्भावदर्शनं स एवाग्निर्धूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन
 भूयते तद्देशेन्धनादिसम्बन्धेन, नान्येन, न सोऽग्निर्धूमो न भवतीति तद्भावस्यास्वनिवृत्ति-
 हेतुना वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवन्नेवाग्निं गमयति न तु यत्र न दृष्टस्तदवच्छेदेन,
 तद्भावग्रहणे दोषदर्शनात्, अतद्भावात्त्वयशब्दार्थतायामग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टावनिष्ट 5
 स्यात्, अधूमस्य पटस्याभावो घटो बन्ध्यापुत्रो वा स्यात् एव लिङ्गिन्यपि तथा तत्रेत्यभूता
 न्ययसाधनार्थात्यर्थत्वात्, अतस्तद्भावदर्शनादेव तु साध्यसाधनधर्मयोस्तथाभूतान्ययदर्शन-
 हेतो लिङ्गिनि परस्परप्रत्ययाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावेनाग्निनाभावात् सयोगिगृह्णतिर्न तु
 कुण्डबदरयोराधाराधेययोरिव, तुल्यकक्षत्वाद्भयो ।

(अत्रेति) अत्रास्माभिरच्यते—'तद्भानदर्शनादेव' इत्यादिश्लोकस्तद्विपरितार्थं, सयोगिगृह्णति, नाधारा 10
 धेयवदिति, तद्भावदर्शनं यत्तदित्यादि, स एवाग्निर्धूमो भवति तेनैवाग्निना धूमेन भूयते तद्देशे घनादिसम्बन्धेन,
 नान्येन-अयोष्यादिनाऽनादितो वा धूमेन भूयते, न सोऽग्निर्धूमो न भवति भवत्येवेति तद्भावस्यास्वनिवृत्तिहेतुना
 वा भूतस्य दर्शनादेव धूमो धूमो भवन्नेवाग्निं गमयति, न यत्र न दृष्टस्तदवच्छेदेन, त्वमतेनाधूमो न भवति
 यत्तत्सादनमिर्न भवतीति तद्भावग्रहणे दोषदर्शनात्, को दोष इति चेदुच्यते—अतद्भावात्त्वयशब्दार्थताया
 निधिरूपतद्भावना त्रयशब्दार्थविपरितकल्पनायामग्निरत्र धूमादित्यस्मिन्ननुमानेऽग्निधूमविपक्षव्यावृत्तिमात्रेष्टौ 15
 अनिष्ट-अधूमस्य पटस्याभावो घटो बन्ध्यापुत्रो वा स्यात्, अनिष्टश्चेत्तदपि लिङ्गे दोष, एव लिङ्गिन्यपि तथा-
 अनमोपचनस्याभाव उदक खपुत्र वा स्यादसम्बद्धम्, अनिष्टश्चेत्तदपि, किं कारणं ? तत्रेत्यभूता त्रयसाध

धूमत्वेनाग्निमित्तेन गमयतीति धूमत्वेनाग्निचेन विधेयभूतेनानुबद्धा व्याप्तिर्न किन्तु अधूमव्यावृत्त्याऽनग्निव्यावृत्त्या प्रतिषेध्या
 मावात्मनाऽनुबद्धा व्याप्तिरिति स्वार्थानुमान विनियतमिति भावः । यद्यदात्मना भवति तदेव साध्यम् यस्तस्य परिणाम तदेव 10
 साधनम्, अग्निरेव धूमो भवतीति साध्यमग्निं साधनस्य धूम अयमेव साध्यसाधननियम इत्याग्येनाचार्य आह—अत्रास्माभि
 रिति ! अत्रार्थे कारिकायाह—तद्भावदर्शनादेवेति । साध्यसाधनयो संयोगिवद्भूति, न त्वाधाराधेयभावान्, तद्भावस्य
 तयाऽदर्शनादिवाह—संयोगिवदिति । परैनादिदेशे घनादिगामग्रीसन्निधानेऽग्निर्धूमरूपेण परिणमति, न त्वयोऽग्निर्याग्निना धूमा
 त्मना परिणतो भवति अग्निर्धूमो न भवतीति न, किन्तु भवत्येवेति नाग्निर्धूमस्यात्मीयतात्परित्वहेतु, तेन भूता धूमोऽभर्मान इति
 तद्भावस्य धूमस्य दर्शनादेव भवनात्मको धूमोऽग्निं गमयति न त्वधूमव्यावृत्त्यात्मनेन धूमोऽनग्निव्यावृत्त्यात्मनाऽग्निम्, तद्भावग्रहण 15
 व्यतिरेकेण तयाऽभ्युपगमे दोषदर्शनादित्याह—स एवाग्निरिति, अन्वयिर्गृह्णतिहेतुना वाऽभूतस्येति पाठे धूमनिर्गृह्णतयोरयोष्या
 दिर्यादिर्या तेनाभूतस्येत्यर्थः । अन्यव्यावृत्त्यात्मना साध्यसाधनभावे दापमादर्शयति—अतद्भावेति, तद्भावरूपो योऽन्वयो विधि
 ह्योऽग्निधूमव्यावृत्त्यादार्थं तद्विपरितकल्पनायां अयोष्योऽहुरूपव्यतिरेकशब्दार्थकत्वायामियर्थं अग्निरत्र धूमादियनुमाने धूमादि
 वाऽस्य यद्यधूमव्यावृत्तिरेवार्थमार्हं अधूम—धूममिन्न फणात् तद्भावावृत्तिपत्रो बन्ध्यापुत्रो वा भवन्मद स्यात् एवमग्निरेव
 मिन्नपट्टादिव्यावृत्तिर्धनो वा बन्ध्यापुत्रो वा स्यात्, धूम एवाग्निरेव तथाविध इति न स्यात्, एवं उक्ते लिङ्गिनि च दोष आपचन 30
 इति भावः । कुनन्वयाविधौ घटो वा बन्ध्यापुत्रो वा स्यादित्यत्राह—तत्रेत्यभूता त्रययति, तया हि यत्र धूमस्तत्राग्निरेवस्य
 यत्राधूमव्यावृत्ति तत्रानग्निव्यावृत्तिरित्यर्थो मन्येन न तु भावस्येण यत्र धूमस्तत्राग्निरिति न त्वार्थो धूमव्यावृत्त्याधाराणत्वाद्

नार्थात्तथार्थत्वान्न यत्र धूमस्तानामिरित्वा न्यमहित साधनार्थं तथाथं सत्य, तद्भावात्-तत्प्रदेशसम्बन्धमि-
धूमभावाद् यथा द्यदिष्टातदभावात्कस्याभूता ययमाधनार्थस्यात्तथार्थत्वादन तरनिर्दिष्टानिष्टप्राप्ति, अत
एतन्महादिष्टतद्भावाद्गोनादव तु साध्यमाधनधर्मयोरभिधूमयो - तथाभूतान्वयदर्शनहेतो सयोगिनोरङ्गुल्योरि
व यत्रैवास्त तथापि द्वितीयस्यापि तद्भावाविशिष्टा वृत्तिरिष्टौ सा चाधाराधेय[योरिव] प्रधानोपसर्जनभावेना-
8 विनाभावात् प्राग्व्याख्यातनिर्व[च]न[गम]नान्यभावेनैकस्तुधर्मत्वात् वृत्तकानित्यत्ववत्, यथा हि प्रागमा
वप्रधमाभावलक्षण एक एव हि अभूत्वा भवन् भूत्वा चाभवन् कृतकञ्चानित्यश्च भाव साध्यमाधनाया
लभते तयेनाभिधूमाय एव एव साध्यसाधनव्यपदेश लभते प्रदेशे धनाविर्माण, तस्मात् साध्यसाधन-
धर्मयोर्लिङ्गिणाधारे परस्परप्रत्ययाधाराधेयप्रधानोपसर्जनभावेनाविनाभावात् सयोगिवद्वृत्तिर्न तु गुण्डवद-
र्योराधाराधेययोरिव प्रवृत्तिरनुमाने तुल्यकक्षत्वादुभयोरिति ।

10 एवञ्च संपक्षे साध्यसाधनधर्मयोः सहभावदर्शनात् समन्वयवृत्त्या तथाप्रत्यक्षसम्ब-
न्धित्वविवक्षया साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते तथा प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वादप्रसिद्धस्य साध्यत्वात्
कुतो लिङ्गलिङ्गिव्यतिकरदोषाशङ्का? धर्मिण एवैकस्य लिङ्गत्वालिङ्गित्वाच्च नाभिर्लिङ्गी न
धूमो लिङ्गम् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वान्न सङ्कीर्ष्ययाता लिङ्गलिङ्गिनौ ।

एवञ्च संपक्ष इत्यादि, एवमेव चासदुक्तन्यायगुणोद्बल्यति साधर्म्यदृष्टा तप्रयोगो लोकप्रसिद्धो

15 सतार्थं अत उचो दोष इति भाव । तदेव व्याचष्टे-यत्र धूम इति, भावरूपेणान्वयसहित साधनार्थं सत्य, त विहाय
राशि योऽधूमाभावात्प्रधाभावयोरभावरूपोऽवयवस्तद्विहित साधनार्थं न तथार्थं-असत्य, तस्मादुभयैको दोष प्राप्नोतीति
भाव । अथ परस्परसाध्यसाधनभावमाह-अत एतर्हीति, अत तद्भावात्सैनादन प्रदेशादेरकस्यैवाभिधूमस्य भावां, यो ह्यभि
मत्प्रदा न एव धूमवान् भवति, तस्माद्धूमा यथा तद्भावात्साधिरपि, तद्भावात्साधना वृत्तिरभयनाविशिष्टा, यत्र धूमस्तानामिरिति
गत्यभूतान्वयदर्शनाच्च सयोगिनोद्वृत्तिरङ्गुल्योरिव यथाऽङ्गुलेरैकस्य वरे य संवाग स एवापरस्याङ्गुलेरे वरे साध्यसाधनधर्मयोर

20 विधिटा वृत्तिरिष्टा न त्वाधाराधेयया गुण्डवदर्योरिवेति भाव । सयोगिवद्वृत्तौ हेतुमाह-प्रधानोपसर्जनभावेनेति, धूमाम्यो
सयोगिवद्वृत्ति प्रधानोपसर्जनभावेन तत्रैव प्रत्यक्षे नियतभाक्त्वात् एकस्यैव प्रयोग्याप्रिमद्वयवतया विभागविवचनाया साध्यसाधन
धर्मभावान् य एव च प्रत्यक्षेऽभिमान् स एव धूमवान् यथा य एव सद्यदि कृतक स एवानित्य, इत्येवस्तुधर्मत्वात्
कृतकत्वानित्यत्वयो गन्धगमकता तथैवात्रापीति भाव । दृष्टान्तमाह-कृतकानित्यत्ववदिति, यदो हि स्रोतस्भाविशद
प्रागभावरूप गपुत्रत्वधर्मप्रत्यक्षस्य यद्वा द्वाकार्यमभूत्वा भवति, अत प्रागभावात्मकम्, भूत्वा च नावतिष्ठेऽन

2. प्रधमाभावरूप अभूत्वा भवन् कृतक उच्यते य एव भाव स एव भूत्वाऽभवन्नित्ये उच्यते परस्परानित्यत्वाच्चाधाराधेयतया
परस्परं प्रधानोपसर्जनभावेन नियतत्वात् कृतकत्वानित्यत्वे साधनसाध्यधर्मभाव भजते न तु गुण्ड एवाधार बदरमेवाधेयमित्याधारा
धेयमावर्तति भाव । दाशान्तिरमाह-तयेद्वेति, प्रत्यक्षधनादिर्भाव एवैकोऽभिधूमस्य आश्रितप्रदेश एव च धूमवान् भवति
तस्मात्सैवाभिधूमस्य धूमविहित्वेन साध्यत्वात् साधनत्वाच्च न्ययमात्मनैवात्मन प्रधानोपसर्जनभावेन विवक्षाया लिङ्गित्वं
लिङ्ग साधारात्वमाधेयत्व परस्परानित्यविति भाव । अनुमान इति, अनुमाने हि साध्यं साधन च समानश्रेणिक दृश्यते

30 न त्वाधाराधेयभावेन किन्तु तयारकमिन् लिङ्गिनि प्रत्ये एवाधाराधेयमात्र इति भाव । उक्त न्याय दृष्टान्त उपाद्बल्यतीत्याह-
एवञ्च संपक्ष इति । व्याचष्टे-एवमेव चेति, प्रतिवचप्रसाधकप्रमाग विषयनाथसाधनधर्मोधिकरणीभूतो धर्मो साधर्म्य
दृष्टान्तो यय लौकिकरिक्तकारणा बुद्धिगाम्य वतन, तत्र हि यो यो धूमवान् यत्र यत्र वा धूम एति प्रत्यक्षादिप्रसिद्धसाधनधर्म

न्यायान्ते च, तथा-यत्र धूमस्तत्रामि, यत्तृणक तदनिव्यमिति सपक्षे साध्यसाधनधर्मयोरभिप्रेतमयो
 कृतकानित्यल्योश्च तद्वति देशान्तरे यस्त्वतरे वा घटादौ सहभावरर्शनात् समन्वयधृत्त्या साधर्म्यदृष्टान्त
 म्यते, कस्मात् ? तथाप्रत्यक्षमन्वित्वनिबन्धनया हेतो प्रसिद्धस्य साधन]र्मत्तेनाप्रसिद्धस्य च
 साध्यर्मत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थं, यत्पुनरनाशङ्कते तया लिङ्गस्य लिङ्गितो वा जिङ्गित्य[लिङ्गत्वञ्च]
 प्रसक्तमिति, एतस्या आगच्छत्या अनुपपत्तिरेव, प्रसिद्धस्य धर्मस्य साधनत्वात् अप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् कुतो 5
 लिङ्गलिङ्गित्यतिरयोपाशङ्का, लिङ्गोपाशङ्कानुपपत्तिरेवेत्यर्थं, धमिण णैरस्य प्रदेशशब्देवाच्यस्य
 लिङ्गतालिङ्गित्वाच्च, लिङ्गोपाशङ्कानुपपत्तिरेवेत्यर्थं, धमिण णैरस्य प्रदेशशब्देवाच्यस्य
 तथा कृतकानित्य च, तस्मादलिङ्गता धूमस्यापि नालिङ्गतादेव, अन्यालिङ्गित्वाच्चाभि[रलिङ्गिता]नालिङ्गत्वादेव
 [अन्यालिङ्गित्वाच्च]नस्मात् प्रत्यक्षेतरसम्बन्धित्वविवक्षितत्वात् सङ्कीर्षेणाता लिङ्गलिङ्गिनौ, अत प्रसिद्ध
 धर्मलिङ्गद्वारेणाप्रसिद्धधर्मलिङ्गद्वारेण चैत्रस्यैव साधनत्वात् साध्यत्वाच्च व्यनस्यितमेव लिङ्गलिङ्गित्वमिति । 10

यत्पुनरिदं लिङ्गलिङ्गोक्तरूपापादनं सम्बन्धिना द्वितीयमन्वित्वरूपेण भवितव्यमिति,
 एषोऽन्याय, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षत्वविशेषदर्शनात्, न हि चैत्राश्यादिसम्बन्धिना प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणा
 नियमोऽस्त्येकः प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यञ्चेति, तथा सयोगित्वसाध्यसाध-
 कत्वं यथैक सयोगी तथा द्वितीय इति, अत एव चैत्र यत्कृत-
 युक्त यथा तया विश्रब्धमुच्यते-यथा हि सत्यपि द्विगतत्वं इत्यादि यावत्तद्वदिह न भवतीति 15
 तत्र घटत इति श्रुतं-ननु तद्वदेवेह सयोगिनोरपि लिङ्गलिङ्गिनो, सयोगित्वात्, स्थाप्यादि-
 सयोगिवत्, यथा हि स्थाप्युद्येनयो सयोगः सकर्माकर्मकत्वाभ्यामतुल्य तथा मलद्वयद्वुलाका-
 शादिसयोगसयोगिनाम् ।

(यत्पुनरिति) यत्पुनरिदं सम्बन्धनादिन प्रतीत्यापि यदतलिङ्गलिङ्गोक्तरूपापादनं, एषोऽन्याय,
 कोऽयं नियम [एव]सम्बन्धिना द्वितीयेन मन्वित्वरूपेण भवितव्यमिति, नैव नियमोऽस्ति, प्रत्यक्षाप्रत्य- 20

यत्पुनरित्ये साध्यधर्मता प्रदर्शयते प्रधानोपमर्जनभावेन सयोगिवन्वयम्परात्रताधाराधयभावेन चेति भाव । तद्वति देशान्तरे
 महानतादौ, इदं यत्र धूम तत्रामिरियस्य निदर्शनम्, यस्त्वतरे वा घटानिमिति यत्तृणक तदनिव्यमित्यस्य । कस्मात् साधर्म्य
 एतन्त इत्याह-तथा प्रत्यक्षेति । जिङ्गित्वात् संवागिरयत्तौ सयोगस्य द्विनिष्ठत्वात्त्रिधर्मग लिङ्गिनापि भवितव्यमिति यदाशङ्कि
 त तत्रप्रसिद्धधर्मस्य लिङ्गत्वादिसिद्धार्थस्य जिङ्गित्वात् न युक्तमिहाह यत्पुनरिति । लिङ्गोक्तेरनाशङ्कामि न, प्रदेशस्यैवेकस्य
 जिङ्गित्वात्त्रिधावेवाह-लिङ्गोक्तेरिति । इदमेव श्रुतीरगति । लिङ्गोक्तेरनाशङ्कामि, जिङ्गिनो देशस्य ये धर्मा 25
 पूर्वत्वात्प्रत्यक्षेण यथा-यत्तद्वत्त्रिं जिङ्गित्वात् तथा लिङ्गिधर्मयोर्धूमाम्योर्न जिङ्गितिभावात्, एव कृतकत्वानित्यन्वयोरपि, तथा च
 धूमस्याप्यलिङ्गिता अलिङ्गित्वादावलिङ्गित्वाच्च अमेरप्यलिङ्गिता, अलिङ्गित्वादान्यालिङ्गित्वाच्चेति भाव । एकस्य धर्मिण एव जिङ्गित्वे
 लिङ्गित्वे च सङ्घट्ट स्यादित्यत्राह-प्रत्यक्षेतरैरिति, प्रत्यक्षसम्बन्धित्वविवक्षया जिङ्गित्वमितरसम्बन्धित्वविवक्षया चैकस्यैव प्रदेशस्य
 जिङ्गित्वमिति न सङ्घट्ट इति भाव । जिङ्गितिभावाव्यवस्था निरस्यति-अत इति । साध्यसाधनयो साहचर्यादिसम्बन्धिनाश्रयामन्यते
 यदेकसम्बन्धिनासाधनपरसम्बन्धिने स्मारयतीति न्यायमन्वित्वैरसम्बन्धिना द्वितीयसम्बन्धिणेण भवितव्यमिति जिङ्गलिङ्गिनोरेक 30
 रणनामापादयति तदपि न न्यायमिहाह-यत्पुनरिदमिति । व्याचष्टे-यदिति । सपक्षे दर्शनादिपक्षेऽदर्शनात् पक्षे एकदर्शने
 तद्वत्सम्बन्धिना पक्षेणपरसम्बन्धिणेण भवितव्यमिति पूर्वपत्ताभिप्राय । तत्रा निगच्छे-नैव नियमोऽस्तीति । हउमाह-

क्षत्रविशेषदर्शनात् धूमाभ्यादिषु, तद्दर्शयति न हि चैत्राश्वेत्यादि, स्वस्वाम्यादि सप्तविधसम्बन्धेषु चैत्राश्वदि-
सम्बन्धिना प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणा नहि नियमोऽस्ति एक प्रत्यक्ष इति द्वितीयेनापि प्रत्यक्षेण भवितव्यञ्चेति,
तथा सयोगिन्विषयाभ्यामपत्त्वेत्यादि गतार्थे यथासरय निदर्शने यावद्यथैक सयोगी तथा द्वितीय इति,
न हीति वर्तते, उक्तादेव न्यायाद्युक्तमेव भवितुम्, अत एव चैत्र उक्तमयुक्त यथा त्यया यत एव विश्र
व्यमुच्यते गुणदोषविचारणनिरपेक्षेण नि शङ्केन, कथमयुक्तमिति चेदिद तद्दर्शयतेऽस्माभि यथा हि सत्यपि
दिगतत्व इत्यादि यावत् तद्वदिह न भवतीति, सयोगिनोस्तुल्य आधाराधेययोरित् न भवतीति, तत्र
घटत इति, तत्र वय तत्र घटत इति श्रूय, तद्यथा ननु तद्वदेवेह-आधाराधेयत्रयेय सयोगिनोरपि
लिङ्गलिङ्गिनोर्धूमाभ्योः न यथैकस्य प्रत्यक्षस्य सयोगस्तथा द्वितीयस्याप्रत्यक्षस्येति पक्ष, सयोगित्वादिति
हेतु, स्वाण्वादिसयोगिनरिति दृष्टान्त, यथा हि स्वाणुश्येनयो सयोगिनो स्थाणोरकर्मण श्येनस्य सकर्मणश्च
10 सयोग सकर्मानर्मन्त्वाभ्यामतुल्य तथा महद्ब्रह्मललाकाशादिसयोगसयोगिनाम्, तथा चैत्राश्वदीनाम
प्यस्य त्रिपयवाहनदित्वाद्युपलक्षितत्वे प्रत्यक्षाप्रत्यक्षादित्वेनैव विशेष इति ।

यत्तु स्वत्वादिप्रत्यक्षरत्नात् द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो या तेन सहैवावगतत्वात्
अन्यापेक्षत्वाच्च सम्बन्धस्य शोपसिद्ध्यर्थं स्मृत्यानर्थक्यमितितदयुक्तमुक्तम्, अधान्यथा मन्येय-
स्तत्र तस्य प्रकारस्थानुक्तत्वात्, स्वस्वाम्यादिभावेन सम्बन्धादिति वचनादिति ।

15 यत्तुक्तमित्यादि सम्बन्धवादिनमेव प्रति अयापोहिवेन पथेनुयुज्य यदुक्त दोषयुक्त यदि स्वस्वा-

प्रत्यक्षेति, एवमन्धिना धूमस्य प्रत्यक्षेऽपरमन्धिनाऽपि प्रत्यक्षान् तन्नियमो नास्तीति भाव । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षा
चोभयदिरनुमानमिति नाख्यानमनुमानलक्षणम् तत्र सप्तविधसम्बन्धस्यैवित्थित, एकस्मात् प्रत्यक्षात् भविनाभावविलिङ्गप्रत्यक्षा
दपरस्य लिङ्गिन सिद्धिरिति तदर्थ, नासौ नियमो युज्यत इति दर्शयति स्वस्वाम्यादीति, स्वस्वाम्यादिसप्तविधसम्बन्धेन
सम्बन्धिनाया नियमोऽस्ति, न क्वचित्कदाचित्ना चैत्राश्वदीनां क्वचित्तद्दर्शनेऽपि सर्वदैकस्य प्रत्यक्षादपरेणापि प्रत्यक्षेण भवित
20 व्यभिक्ति नियम एव स्वस्वामिभावसम्बन्धभेदेऽपि सम्बन्धेषु नियमव्यभिचारो भाव । तथैवाह-तथा सयोगित्वेति ।
एवम यथा हि मत्पि दिगतत्वे सम्बन्धस्य न कदाचिदाधार आधेयधर्मो भवति, नाप्याधेय आधारधमा, तथा न कदाचिद्भि
क्ति भवति किञ्चि न किञ्चम्, सयोगी तु यथैकत्वाया द्वितीय इति न तद्विद्वति यत्त्वया नि शङ्कमुक्त तत्र युज्यत इत्याह-अत
एव चैवमिति । तदीयाभिप्रायमेव दर्शयति-सयोगिनोरिति, व्याप्तिशून्य सम्बन्ध सयोगिनोस्तुल्यो न भवति, कि त्वा
धाराधेययोरिव भवतीति भाव । तन्निराकरोति-तत्र वयमिति, आधाराधेयभाजलक्षण सम्बन्धो द्विष्टोऽपि नैकस्वया कृत्या
25 इयावतत न हि यास्ती व्यापकधर्मे वृत्तिस्तान्श्येन व्याप्यधर्मे, हयोगस्य सत्यत्राविशेषादेव प्रमह न्यादिति न घटते सयोगोऽपि
नैकस्वयेण द्वयोर्वैतते, एकत्र प्रत्यक्षमन्धी, अपरत्र त्वप्रत्यक्षसम्बन्धीति भाव । आधाराधेयभावसाम्यमेवातुमानतो दृश्यति-
न यथैकस्वयेति परस्य साधनादे. प्रत्यक्षस्यैव । हेतुं दृष्टान्ते पठयति-यथा हीति । स्वाणुश्येनपक्षिणो सयोगोऽन्यतरकर्म-
जन्य, श्येनकर्मभा हि द्यनस्यकर्मणा स्थाणुना सयोगो भवति अत तत्संयोगो नोभयत्र तुल्य सकर्माकर्मगतत्वात्, सकर्मवृत्तिसंयो-
गत्वात् श्येन, अकर्मवृत्तिसंयोगवान् स्थाणुरिति नामयत्राविशिष्ट सयोग एवमुभयकर्म तत्संयोगसयोगिनोर्मन्योर्ब्रह्मल्लयारन्यतरकर्म
30 जन्यसंयोगसयोगिनोपेक्षासास्ययोगिनानैकविधत्वमुच्यमिति भाव । एव चैत्राश्वदीनामपि चत्र प्रत्यक्ष स्वामी अथ तस्यायन्त
त्रियभूतो वाहनस्य स्वस्वामिनोरुपमानता विज्ञेयेत्याह-तथेति, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षादिनिवेयत्रादिना स्वस्वामिभावादिविशेषो
पक्षः । सम्बन्धवादिनं प्रति बोधिनाक वीर्य दृश्यित् तदुच्यमुक्तयस्यति-यत्तुक्तमिति । तदुक्ति निराकरोति-सम्बन्धवादिन

मिभावेन प्रत्यक्षत सम्बन्धेयं ततो द्वितीयस्य स्वस्य स्वामिनो वा तेन सहै[वा]रगतत्वात् अन्यापेक्षत्वात्
सम्बन्धस्य शेषसिद्धयर्थं स्मृत्यानर्थक्यम्, दृश्यते च स्मृतिरनेन शेषसिद्धि, तस्मात् स्वत्वादिप्रत्यक्षात् [इति]
अयुक्तमुक्तम्, अधान्यथा—अथ मा भूदेष दोष इति स्वस्वामित्वादिभ्योऽन्येन केनचित्प्रकारेण प्रत्यक्ष
सम्बन्धेयं, तत्सम्बन्धस्मरणात् अनुमानमिति मन्येया, तत्र भवति, तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात् 'सम्बन्ध्यान्-
भावेन सम्बन्धात्' [ ] इति वचनात्, स्वस्वामिभावेन वा प्रकृतिकारणभावेन वा कार्यकारणभावेन वा 8
निमित्तनैमित्तिकभावेन वा मात्रामात्रिणभावेन वा बन्धधातकभावेन वा [सहचारिभावेन वा] कश्चिदर्थं
कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्षो भवति, तेभ्योऽतिरिक्तस्यावचनादतेषामेव वचनादिति ।

एतस्मिन् परोक्षदोषनाते परिहार म्रम -

अत्र म्रम, न किञ्चिदत्र नोक्तम्, उक्तमेदात् सम्बन्धादनुमानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्र-
त्यक्षात् 'एकस्मात् प्रत्यक्षात्' ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारान्तरेणानुमानावत 10
रणात्, द्वयोस्तु सम्बन्धिनोपि शिष्टयोरपलब्धसम्बन्धन्यतरप्रत्यक्षोत्तरकाल यत्राय प्रत्य-
क्षोऽन्वयैत्रो वा तत्रेतरोऽपीति या उपलब्धसहचरसम्बन्धानुसारिणी स्मृति किमित्यनधिका
स्यात् ? अत्रापेक्षधूममत्, एवञ्च कृतोक्त 'कश्चिदर्थं कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्ष
अविशिष्टस्याग्नेरस्तित्य प्रतिपद्यते' ( ) इति ।

(अत्रेति) न किञ्चिदत्र नोक्तम्, यत्तद्व्यमशेषमुक्तमित्यभिप्राय, यस्मादुक्तमेदात् सम्बन्धादनु- 15
मानम्, तच्च तत्सम्बन्धिप्रत्यक्षात्, 'एकस्मात् प्रत्यक्षादि' ( ) इति वचनात् तेनैव प्रकारेणानुमानाव-
तरणात्, तद्व्याचष्टे द्वयोस्तु सम्बन्धिनोरित्यादि यावदत्रापेक्षधूममत्—यथा धूम प्रत्यक्ष एते बहुरनुलो-

मेवेति, सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रदक्षय्य कारणत्वात् स्वस्वामिभावादिस्वत्वेन सम्बन्धिने एकस्य प्रत्यक्षे तदन्येनापि सम्बन्धिना
प्रत्यक्षेण भरितव्यमित्येकस्यावगतत्वे मलप्ररोऽप्यवगत एव अन्यथा सम्बन्धस्यैवाप्रत्यक्षताप्रसङ्ग एवमापरस्य सिद्धयत् स्मृतिया कृत्य
तं सा व्यर्था, साध्यधर्मिणि सत् साधनधर्ममुप-धत्त तस्य साधनधर्मस्य साध्यधमन प्रमाणेन प्रति-धनित्वयत्तरान् पूर्वमवगत 20
स्वामिनाभावस्य स्वर्णे सति साध्यमत्रेति प्रतीतिर्भवति तस्मात् सम्बन्धादिप्रत्यक्षात् प्रत्यक्षाद्व्यतिरेकितरुमानमित्युक्तमिति भाव ।
अयापेक्षत्वाद्येति, उभयसम्बन्धिप्रत्यक्षानयप्रत्यक्षविषयत्वात् सम्बन्धस्य पुनस्तस्मिन् शेषसिद्धयर्थो व्यर्था शेषस्य प्रतीका
वगतत्वादिति भाव । स्मृत्या च शेषसिद्धिरनुभूतेत्याह—दृश्यते चेति । स्वस्वामित्वादिप्रकारेण चैवाशोदेरन्यतरस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि
प्रकारांतरेण तत्प्रत्यक्षे सति तत्र तत्सम्बन्धस्मरणादन्यतरप्रतिपत्तिर्भवेत्कीलाद्यहते अध्यान्यथेति । स्वस्वामिभावेन सम्ब
न्धात् प्रत्यक्षादत्रस्मात् व्यतिरेकितरेणेति वत्वा, समसम्बन्धनिरिक्तप्रकारा नोप-धत्तस्तस्मात्तयोपि रित्युक्तिरेव यावदेनास्तरयति- 25
तत्र भवतीति । समविषयसम्बन्धानादर्शयति—स्वस्वामिभावेन वेति । मात्रानिमित्तसंयोगिरोपि महचारिणि । स्वस्वामिव्य
पाताय साध्याना सत्ताऽनुमा ॥ इत्यपि 'यावदार्थिकतापयंतीकाया सत्तसम्बन्धा दृश्यते मात्रामात्रिकभाव—परिच्छेदपरिच्छेद
कभाव । तदेत स्वया सारयवर्णित निराकृतं तत्रास्मात्स्वोपमान परिक्रियत इत्याचार्ये आह—अत्र म्रम इति । व्याकरोति—न
किञ्चिदिति, तस्य प्रकारस्यानुक्तत्वात् यद्युच्यते स्वया तत्र युक्तम्, सर्वस्य तत्रोक्तत्वादिति भाव । तदेवाह—उक्तमेदादिति ।
शेषसत्प्रकारान् सम्बन्धादनुमान भवति तद्यानुमानमेकस्मात् सम्बन्धिना प्रत्यक्षात्, अनन्य प्रकारेणानुमानोदायदिति भाव । 30
एतदेव विशयति—द्वयोस्तिरिति । आदां धूमोऽन्यविनाभावमिन्द्रियानुलोपादिप्रतिवेर्भिः प्रत्यक्षात्तु पुरोवर्तिनि द्वाविशेषेऽभि

अपाण्डुरान्निशेषेणाप्यविनाभाविरूपेण विशिष्ट प्रत्यासन्ने देशेऽपि गमयति, विशेषाणामविनाभाविना गमकत्वात्, अधस्तात्भरणमदनप्रियत्वादिविशेषाश्चैत्राविनाभाविन चैत्र सम्यग्धादेव गमयन्ति तथा चैत्रस्य वा विशेषा आरोहकपोपकृतद्वुणरक्तत्वादयश्चाविनाभाविनोऽथ गमयन्त्येवेत्युपलब्धसम्वन्ध्य यतर- प्रत्यश्वत्रोत्तरकाल यत्राय प्रत्यश्वोऽश्वश्चैत्रो वा तत्रेनरोऽपीति या उपलब्ध[सह]चरसम्बन्धानुसारिणी स्मृति सा निमित्तनर्थिता स्यात्-नैवानर्थिकेत्यर्थ, निमित्त ? अत्र्यपेक्षधूमवत्-यथाऽभिज्ञन्यात्मलाभो धूम प्रोक्तविशेषयुक्तोऽपि सम्बन्धस्मरणात् प्रत्यश्वोऽप्रत्यश्वस्य सम्बन्धिनोऽनुमानेन्यात्, अग्निर्वा प्रत्यश्वोऽप्रत्य- क्षस्य, तत्परिणामद्वानिभूतदेशकालसम्बन्धी सम्बन्धिन, एकैकस्य प्रत्यक्षत्वात्, 'सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिस्तुमानम्' ( ) इति वा पाठात् सम्बन्धिन एव प्रत्यक्षस्य सामानाधिकरण्यात्, पाठ्य फल्योचमिति, अस्यैव लक्षणस्य भाष्ये ज्ञापकमाह-कश्चिदर्थं कस्यचिन्निद्रयस्य प्रत्यक्ष इत्यादि, सामान्यवाचिना निद्रुते[न], यावदग्नेरभित्य प्रतिपद्यत इति, अविशिष्टस्याविशिष्टश्चेति वा पाठ, अवि- शिष्टस्याप्रत्यक्षस्य अविशिष्टस्य दर्शनकालतुल्यस्यातद्देशवर्तिनो चेति शेषो गतायो मथ ।

यत्तु तेन प्रत्युच्यते परमतमागच्छथ लिङ्गग्रहे तुल्यमिति चेदिति तत्तथैव लिङ्गेऽपि, लिङ्गलिङ्गिनोरन्योऽन्यपेक्षत्वात्, अथ तत्र नेप्यते स्वस्वाम्यादिपि मा भूदिति, अत्राहम- प्येव तुने लिङ्गसम्बन्धित्वात् लिङ्गस्य उत्तरकाल स्मृतेरानर्थक्यं लिङ्गग्रहे हि लिङ्गी गृहीत इति, अवान्यथा ग्रहण चेत्तन्नोक्तमिति लिङ्गेऽपि तथा, यत्तुच्यते मा मस्या लिङ्गग्रहणतुल्यमिति लिङ्गित्वेऽस्ति विशेष, न हि लिङ्ग सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते, किं तर्हि ? अनुमेयदेशस्य धूमा- दित्वेन पूर्वं गृह्यते, पश्चात्तस्याभ्यादिमिरविनाभावित्व स्मर्यते इति सर्वत्र व्यापीति, तदि- हापि तुल्यम्, अनुमेयस्य अश्वत्वेन पूर्वं गृह्यते पश्चात्तस्य चैत्राविनाभावित्व स्मर्यते न तद्देश- सम्बन्धीति देशादिस्थाऽनग्निधूमवत् ।

यत्तु तेनेत्यादि, स्वामिसम्बन्धि[त्वात्] स्वस्य स्वाम्यपेक्षमेव स्वत्वमित्युत्तरकाल स्मृते- गमयते तद्विशेषाणामभिप्रायः तद्वदेन तद्वत्त्वत्वात्, एवं सम्बन्धिनश्चैत्राश्वयोरन्यतरस्यास्य विशेषे चैत्राविनाभावलिभिर्भरणमदन- नियन्त्रिमिधैत्रो गम्यते स्वस्वामिभावगम्यधप्रयुक्तविनाभाववादेव एवमेव चैत्रस्य विशेषा आरोहकत्वरणोपकृतद्वुणरक्तत्वादयोऽप्यविनाभाविनस्तस्मादेव सम्बन्धादेव गमयन्तीत्युक्तं स्वस्वामिभावादिसम्बन्धसम्वन्ध्य यतरधूमा नदिप्रत्यश्वोत्तरकाल सप्रपल- न्यसम्बन्धानुसारिणी या स्मृतिर्नैवानर्थिकेत्यर्थ, चैत्रोऽना वा प्रयक्षतो दृष्टलाज-चैत्रा नाऽस्तीति सा निष्फला न भवतीति भाव । एषा तामाश्रयति अत्र्यपेक्षधूमवन्ति, प्रोक्तेति । बह-नर्तुल्यवपण्डुत्वाविशिष्टयुग इत्यर्थे, सम्बन्धस्मरणात्-संयोगि- त्वस्य क्वचिन्नान्तात्वात् सा सम्बन्धस्य स्मरणप्रत्यक्षत्वात्तदनुमानाय धमा धूम इत्यर्थे । यदा चामिरेव प्रत्यक्षत्वात् सोऽप्रत्यक्षस्य धूमत्वात्प्रत्यक्षत्वात्-अग्निर्वेति, स्वपरिणामभूतस्य भूतस्य भाविनो वा तद्देशवर्तिनो धूमस्य सम्बन्धिनो गमन, एकस्य सम्बन्धिन एव प्रत्यक्षत्वात् सम्बन्धादेव स्मृत्यप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षानि सामानाधिकरण्यात् प्रत्यक्षसम्बन्धिन एवैकस्य प्रतीति न तु सम्बन्धस्मरनेकालस्य प्रवचनस्य वा सामानाधिकरण्य प्रतीयत इति भाव । अत्रार्थे भाष्योक्तिमुपयसति- कश्चिदर्थ इति, कश्चिदर्थ इति सामान्यताक सार्थं वा साधन वा प्रहीत शक्यत, अग्निधूमयोर्मथ कश्चिदर्थ इत्येव । द्वावेनेति । धूमदर्शनस्य-अश्वत्वेन-चैत्रोत्तरकाल प्रतिपद्यत इति भाव । परमनोपरि वाऽपेक्षयुक्तानि निराकरानि-यत्तु तेनेति । स्वस्वोति स्वामिसम्बन्धित्वानिति स्वत्व स्वामिसम्बन्धेन नायगम्यधि, अत स्वत्वप्रयुक्तानि सामान्यतया

१ नि क्ष ङा ४ अथग्याहल० । २ नि क्ष ङा ३ ०मातावालाभिप्रायः । ३ नि क्ष ङा ४ परिणामज्ञावि० ।

रानर्थक्य प्राप्तमित्यत्र तेन अ यापोहिनेन प्रत्युच्यते परमतमाङ्क्य लिङ्गग्रहे तुल्यमिति चेत्—स्वान्त
 स्मृतेरानर्थक्य स्वस्वाम्यात्सिम्भधिप्रत्यक्षत्वात्तिल्येतद्विद्वद्विद्विनो सम्बन्धाविशेषात् समानत्वेपचातमिति,
 तत्तथैव यद्येव दोष स्यात् स्वस्वाम्यादित्ये लिङ्गेऽपि स्यादेवाय लिङ्गलिङ्गिनो अयोग्यापेक्षत्वात्,
 अथ तत्र नेष्यते स्वस्वाम्यात्सिम्भधि मा भूमिति सुपूच्यते, अहमप्येव ध्रुवे, कस्मात् ? लिङ्गिसम्बन्धित्वात्
 लिङ्गस्यैत्यात् तत्तुल्यत्वप्रदर्शनं गतार्थं यावत् लिङ्गी गृहीत इति, अथान्यथा तन्नोक्तमिति, अथायथात्व- 5
 मुद्धृत्यसि[स्व]स्वाम्यात्तत्वेनाग्रहणेऽन्यथा ग्रहणश्चेत् तन्नोक्तमिति, तथा वयमपि त्नामुद्धृत्यामोऽन्यथा
 लिङ्गे ग्रहणं स्वस्वाम्यात्सिम्भन्वयेति चेन्मन्थसे तन्नोक्तमिति, अत्र यच्चूच्यते त्वया मा मस्या लिङ्गग्रहणतुल्य-
 मिति, लिङ्गत्वेऽस्ति विशेष, न तस्य सम्बन्धिना ग्रहणात्—नहि लिङ्ग सम्बन्धित्वमात्रेण गृह्यते, किं तर्हि ?
 अनुमेयदेशस्य धूमान्धित्वेन पूर्णं गृह्यते पश्चात्तस्याभ्याग्निभिरविनाभावित्वेन मयते, आग्निग्रहणात् शब्दस्य
 कात्तत्वेन प्राग्ग्रहणं पश्चादनित्यत्वाविनाभावित्वेन मयत इति सर्वत्र व्यापीनि, अत्रोच्यते तन्निहापि तुल्य- 10
 मित्यादि, तत्तुल्यत्वभाव[न]मनुमेयस्थमित्यादि यात्र तद्देशमन्वधीनि गतार्थम्, देशान्धित्वान्धिमधूमरदिति
 दृष्टान्तं यथाग्निभवनं धूमो दशाग्निस्थ प्राग् गृह्यते प्रत्यक्षे[णा]प्रत्यक्षमात्रेण यत्वात्, तत्र पश्चादग्निरेत्यनु
 स्मर्यते, तथाश्च स्व चैत्रादन्वो गृह्यते प्राग्निस्थ, तत्र पश्चात्तत्रस्य चैत्राविनाभावीति स्मर्यते इहाग्निरिति
 धूमसम्बन्धिम्रमरणमिति तुल्यमिति ।

यच्चूचमव्युत्पन्नस्य तद्गतेरविनाभावित्वेन गृहीतस्वरूपस्य लिङ्गादे कारणत्वम्, ज्ञाप- 15

वगतमेवेति पश्चात् स्वाम्यपेक्षमेव स्वस्वमिति यत्स्मर्यते तद्गतेरविनाभावित्वेन विषये परलोक पूरपक्षमनुमान्यापोहि उत्तरमाह—
 लिङ्गग्रह इति, परमतमित्यम् तद्गतास्या—स्यामतमिति, यथा स्वस्वामिनेो सम्बन्धित्वादेकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्य-
 खमिति पश्चात्स्मरणं व्यपनुच्यते तत्र च लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धित्वात्प्रत्यक्षत्वेऽपरमपि प्रत्यक्षमेवेति पश्चात्स्मरणं व्यर्थमेवेति
 समानं दोषजातमिति भावः । बोधेस्योत्तरमाह तत्तथैवेति । इत्यपि कदाचि स्वस्वाम्यात्तत्त्वत् लिङ्गलिङ्गिनोरप्ययोग्यपेक्ष
 त्वेनैव दोष स्यात्तिति भावः । लिङ्गलिङ्गिनोरप्येव दोषो यदि नेष्यते स्वस्वाम्यादित्येव दोषो न स्यात्तित्वाह—अथ तत्रेति । 20
 अत्राचार्य आह—अहमपीति । लिङ्गि हि लिङ्गिसम्बन्धि अतो लिङ्गप्रत्यक्षे लिङ्गी गृहीत एवेति उत्तरमात्रं लिङ्गिमरणं व्यर्थमेव
 हमपि ध्रुवं इत्यथ । यदि त्वं स्वस्वामिमावादिभ्याऽन्वेन केनचित्प्रकारेण स्वयस्य प्रत्यक्षता तत्र स्मरणानुमानमिति परलोके
 तथाविधप्रकारस्यावचनान्न तुचमिति निराकरणेपि तद्व्यर्थमपि लिङ्गेऽन्यथा ग्रहणं स्वस्वाम्यात्सिम्भन्वयेति तत्रापरमपि तथाविधप्रकार-
 रसानुमेयत्वं युक्तमित्ये प्रतिक्षिपामीत्याह—अथान्यथेति । तत्रान्यथाहिद्ये लिङ्गग्रहणं मिथ्यामादर्शयति—अत्र यच्चूच्यते
 इति । विशेषं दशयति—लिङ्गत्वेऽस्तीति, लिङ्ग सम्बन्धित्वमात्रेण न गृह्यते प्रथममनुमेयदेशार्थं धूमान्धित्वेन गृह्यते पराग्निः 25
 सम्बन्धित्वेन प्राग् प्रविष्टत्वं स्मर्यते एवं ह्यन्यथापरिचयि, शब्दनिष्कृत्तत्वं ग्रहणानन्तरं तन्निष्ठान्धित्वाविनाभावमन्वयस्य
 प्राग्नुभूतस्य स्मरणम्, एवं सर्वत्रेति लिङ्गप्रत्यक्षे विशेषान् न साम्यमिति भावः । विशेषोऽयं चैत्राद्यात्तपि समान इत्युत्तरयति—
 तद्विहापीति । अनुमेयदेशगताश्चैत्रेण प्रथमं नो गृह्यते पश्चात्तनुमेयदेशमोऽद्याऽनुमेयते चैत्राविनाभावीति, यथा पूर्वं बाग्निभिरा
 धूमं प्रत्यक्षेण गृह्यते ततश्च धूममुपभ्यस्यग्निरिति मयत तथेति भावः । स्वस्वाम्यात्सिम्भान्न सम्बन्धात् प्रत्यक्षत्वेऽपि लिङ्गि- 30
 नुमानमिति उक्तस्य यत्स्वया दोष उक्तान्न एवं ब्रूम इत्याह—यच्चूचमिति । तत्रगतनिराकरणाय प्रथमं तन्मनं दर्शयति—

१ मि क्ष छा व भ्रम । × × छा दे । २ मि क्ष छा यपान्यासव० । ३ मि क्ष छा दे चेतनोक्त० ।
 श० न० ३९ (१९९)

कत्वात्, नोत्पादकजीजादिरदिति, एतदप्ययुक्तम्, अविनाभावित्वस्य सहचारिभाजसम्बन्ध-
त्वात्, तस्मादपि यो निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्याद्यध्व्युत्पन्नानामेव, तदादित्वात् सहचरित-
भावस्य ।

यच्चूक्तमित्यादि, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन सम्बन्धाच्छेषसिद्धिरनुमानमित्यस्य लक्षणस्य शेष
५ तेनोक्त, अत्र भ्रूम, अयुक्तमिदम्, कस्मात् ? अव्युत्पन्नस्य तद्गतैरित्यादि तन्मतप्रत्युत्पन्नं यावत्
ज्ञापयन्ति, स्वस्वाम्यादिसम्बन्धानभिज्ञा अपि धूमादग्निमविनाभावसम्बन्धानिश्चिन्तनो दृश्यन्ते,
स च मा भूदगृहीतसम्बन्धानिश्चय, ज्ञानकारणं हि ज्ञापयस्य हेतोलिङ्गादेर्गृहीतस्वरूपस्य, नोत्पादकजी-
जादिरदिति, एतदयुक्तम्, तस्मात् ? अविनाभावित्वस्य सहचारिभावसम्बन्धत्वात्-न विना भवति सह
१० भवति, नाव्युत्पन्नानाम्, कस्मात् ? तदन्वित्वात्-[स्व]स्वाम्यादित्वात्[त]सहचरितभावस्य, सत्ताना सम्ब-
न्धानामन्वतमत्वात्तस्यापि, तत्सहचारिभावोऽविनाभावो गृह्यमाण एवानुमानकारणं ज्ञातम्, ज्ञानोत्पत्तिहेतु-
त्वात् ज्ञापयस्य, तस्मादविनाभावसम्बन्धान् स्वस्वाम्याद्यध्व्युत्पन्नानामेव, नाव्युत्पन्नानामिति ।

अथवा विनाप्यविनाभावित्वेन स्वस्वामित्वात्तद्व्युत्पत्तेरनुमेयत्व आह—

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन तु स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पन्नबुद्धेरैवानुमान

१५ दृश्यते यथा काकभवनव्यापितस्वीकृततत्प्रसन्नकालतत्कृतनीडप्रसन्नोर्णभेदविवृद्धिपोषणसह-
चरणपृष्ठतो गमनादीनि धर्मान्तराणि व्यापित्वाविनाभाविरूपोपेततायामपि न कारणानि
कोकिलत्वज्ञानस्य आ स्वस्वामिभावाप्रत्ययगमनाऽऽदरात्, पश्चात् तत्प्रतिपत्ति स्वस्वामि-
भावादिसम्बन्धेन परित्यज्याविनाभाव्यमिमितान् तत्तद्धर्मान्, लोके प्रतिपत्तारो वक्तारश्च
भवन्ति कोकिलशात्रकोऽयं न काकशावक, स्वभावासमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वर-
२० त्वादितरकोकिलवदित्येव स्वस्वाम्यादिभ्रमन्धा अनुमापका, अनुमेयव्यक्तिकाले तथोपल-
भ्यमानत्वात्, तत्प्रसिद्धलिङ्गवत् ।

अव्युत्पन्नस्येति । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धपरिज्ञानरहितस्य पुनो लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावसम्बन्धज्ञानलिङ्गिते सा च लिङ्गि-
गतिरविनाभावातिरिक्तव्यतिरेकेण मा भूदिति तन्निश्चयविरहितेनैव कारणत्वं युक्तम् । शृणोत्वहर्षं हि लिङ्गमनुमापकं भवति
न तु स्वरूपलिङ्गम् । अङ्कुरोत्पत्तौ जीजादिवत् लिङ्गस्य च स्वरूपमविनाभाव एव तस्माच्च स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन शेषसिद्धि-
२६ स्थापयन्ति तद्विधिः भावः । ज्ञानकारणं ज्ञानमेव ज्ञापयमानं वा, न स्वरूपसत्त्वात्तयोर्ज्ञान-ज्ञानकारणत्व हीति, लिङ्गज्ञान-
कारणत्व हीत्यर्थः । अव्युत्पन्नता हेतुमाह-अविनाभावित्वस्येति, अव्युत्पन्नस्य तद्गतैरित्येतिदम् । अविनाभावसम्बन्धज्ञान-
विना तन्मत्तत्वात् अविनाभावस्य सहचारिण्य साहचर्यस्य स्वस्वाम्यादिसम्बन्धज्ञानवत्त्वसम्बन्धेन, तथा चाविनाभावज्ञानस्वस्वाम्यादि-
सम्बन्धस्य अविनाभावस्य च गृह्यमाणस्यैव ज्ञानकारणत्वेन तज्ज्ञाने तज्ज्ञानस्याव्युत्पन्नत्वात्, स्वस्वाम्यादिव्युत्पन्नानामेव तद्गति न
त्वव्युत्पन्नानामिति भावः । सहचारिभावगम्यध्यायो निश्चयः सोऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धज्ञानवत्त्वमेव भवति सहचारिभावस्य स्वस्वा-
३० म्यादिसम्बन्धगम्यत्वादिमाह-तस्मादपि । सहचारिभावोऽपि गृह्यमाण एव कारणं न स्वरूपस्य, ज्ञानोत्पत्तिहेतुज्ञानमानत्वा-
वदयत्वादिमाह-तरसहचारिभाव इति । अविनाभावित्वमन्तराणि स्वस्वाम्यादिपरिज्ञानानुमानमिति वक्ष्यति-अविना-
भावित्वेति । अविनाभावेन गम्यो याऽर्थस्तद्गतैरित्यर्थो लोके प्रतिपत्तारो वक्तारश्च दृश्यते यथा कोकिलशावकोऽयं न काकशावक,

अविनाभावगम्यातिरिक्तार्थविषयत्वेन त्वित्यादि यावदितरकोविल्वदिति, साधने
 नोपसहारोऽस्वार्थस्य, 'व्यापको य स एवाशो प्राज्ञो व्याप्यस्तु सूचक । अनेकधर्मगोर्नान्यो प्राज्ञप्राहक
 धमणो ॥' ( ) इत्येतद्वृत्तत्रैपरीत्येन सहचारिभागादृतेऽपि स्वस्वाम्यादिसम्बन्धव्युत्पन्नवृत्तेरेवा-
 नुमान दृश्यते, तद्यथा—कारुभजन्यादि समासदण्डो व्यापक-याप्यत्वाभ्या सहचारिभाषप्रदर्शनी
 याव[त्] व्यापित्वाविनाभाविरूपेतायामपीति, कर्मजन्मव्यापीनि तत्स्वीकृतसत्प्रसक्तान्कान्तःकृतनीड 5
 प्रसङ्गोभेनो विवृद्धि काकेन कान्या च पोषण चात्सत्येन, तस्य द्वितीयेन काकशावयेन सहचरण काक्या
 पृष्ठनो गमनमित्येतानि पूर्वपूर्वकाणि व्यापकानि साध्यानि, उत्तरोत्तराणि व्याप्यानि साधकाभिमतानि
 अविनाभावसम्बन्धीनि धर्मातराणि सन्त्यपि न कारणानि तानि कोविल्वत्वज्ञानस्य यावत् आहुत ?
 स्वस्वामिभाषाप्रत्यगर्मानादरात्—यावत् स्वस्वामिभाषसम्बन्ध नापैति तावत् कोविल्वत्वाप्रतिपत्ते,
 पश्चात्तत्प्रतिपत्ति स्वस्वामि[भाषादि]मन्त्रयेन भवति—तत् उत्तरकाल कोविल्वशावकोऽय न काकशावक इति, 10
 परित्यज्याविनाभाव्यभिमतत्वास्तान् धर्मान् व्यापकान् व्याप्याश्च, तथा लोके प्रतिपत्तारो वत्तारश्च भवति
 कोविल्वशावकोऽयमभिमतो यत् स्वभाषामन्वित्यत्, भाषासमन्वितत्वात् विशिष्टमाधुर्योपेतस्वत्वादितर-
 कोविल्वदिति, आदिप्रहणात् प्रवृत्तिविकारादिनोपसम्बन्धा अपि व्युत्पन्नानामेवानुमानकारणम्, अतोऽत्र
 साधन सहतार्थमुच्यते—एव स्वस्वाम्यादिसम्बन्धा अनुमापना इत्यमुच्यन्त्यायेन, कस्मात् ? अनुमेयव्यक्ति-
 काले तथोपलभ्यमानत्वात्—अनुमेयस्याग्निर्कोविल्वानित्यत्वार्यस्य व्यक्तिकाले तेनैव स्वस्वाम्यादिप्रकारेणो 15
 पलभ्यमानत्वात्, किमिदं ? तत्प्रसिद्धलिङ्गं नत्—तेन प्रकारेण प्रसिद्ध धूमादिलिङ्गं तस्य सम्बन्धिनाऽनु
 मापनमप्यादे स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैव सम्बन्धात्, तथा कोविल्वशावक तज्जातीयानुकारिस्वरूपैपेति ।

स्वभाषासमन्वितत्वात्, विशिष्टमाधुर्योपेतत्वरवत्त्वात् इतरकोविल्वदिति साधनन प्रदशयतीत्याह—इतरकोविल्वदितितीति ।
 अनेकधर्मविशिष्टयोर्भाषप्राहरधर्मयोर्मये य एवाशो व्यापक स एव प्राज्ञ योऽशय व्याप्य स प्राहक इति व्यन्याहा दृश्यते
 तद्वैपरीत्येन विनापि सहचारिभावेन स्वस्वाम्यादिसम्बन्धपरिज्ञानवत् पुरुषस्यानुमानं दृश्यत इत्याह—व्यापक इति । कोविल्व 20
 शावकविषये धर्माणां व्याप्यव्यापकभावमादर्शयति—काक भवनेत्यादीति, काकभवनव्यापिनो धर्मा एते—तत्स्वीकृति, तत्प्रसव
 काल तत्कृतनीत्रप्रसव, ऊणमेदृश्याणा विवृद्धि, काकपोषणं काकशावकातरसाहचर्यं काकव्युत्पन्नगमनमिति एवमपि पूर्वपूर्वधर्मा
 व्यापका साध्यभूता उत्तरोत्तरधर्मा व्याप्या साधनभूता इति । परंपराविनाभाविन एतं धर्मो काकशावकव्युत्पन्नो न
 कोविल्वत्वज्ञानहेतव कोविल्वे सन्तोऽपि यावत् स्वस्वामिभाषसम्बन्धस्य प्रतिपत्तिर्न भवतीति । उच्यति—अविनाभावसम्बन्धी
 नीति । अवगते च स्वस्वामिभावसम्बन्धे पश्चात्त्यं कोविल्वशावको न काकशावक इत्यविनाभाविभूतान् पूर्वोदितान् विहाय 25
 धर्मान् प्रतिपद्यते श्लोक इत्याह—पश्चादिति । प्रतिपत्तिस्वरूपमाह—कोविल्वशावकोऽयमिति । हेतुमाह—यत् इति,
 स्वस्य—कोविल्वस्य या भाषा—माधुर्योपेतत्वर तेन समन्वित इत्यर्थः । स्वस्वाम्यादिसम्बन्धेन चादिप्रवृत्तिवक्षितमाह—
 आदिप्रहणादिति । फलितमर्थमनुमानेन दर्शयति—एवमिति । कोविल्वशावकाद्युत्पत्त्युत्पत्तिकालेऽविनाभाषव्यतिरेकभाषापि
 स्वस्वाम्यादिसम्बन्धसम्बन्धान्तमप्रकारेणैव तदुत्पत्तेरिति हेतुमाह—अनुमेयेति । घटान्तमाह—तत्प्रसिद्धेति, तेन स्वस्वाम्या
 दिना प्रकारेण प्रसिद्धं यद्विद्धं धूमादि तद्वत् तद्वि स्वसम्बन्धिनाऽप्यादिर्था स्वस्वाम्यादिप्रकारेणैवानुमापक तथा तज्जातीयकर 30
 वत्त्वमपि तथैव कोविल्वशावकमनुमापयति स तमाप्यविनाभावसम्बन्धमुपेक्षति भाव । सम्बन्धवद्विन प्रति अयापोदिकेनोक्त

१ मि क्ष छा डे प्रदर्शन । २ मि क्ष डे छा काकाजन्मव्यापीतितस्वी० । ३ मि क्ष छा डे 'गमवादारात् ।
 ४ सि क्ष छा 'लिङ्गवचनेन तेन ।

विद्वान्यत्—

यदप्युक्तं न चापश्य स्वस्वाम्यादिसम्बन्धादनुमान भवति, तदव्यभिचारार्थं विशेषाकांक्षितत्वात्, तथा च त एव हि विशेषा अनुमापका स्युः, न स्वस्वाम्यादिसम्बन्ध, सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावादित्येतदपि न, शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात् ।

5 यदप्युक्तमित्यादि, सम्बन्धवादिनो शेषवचनम्, न चापश्यमित्यादि प्रत्युच्चारणम्, एतदुक्तं भवति स्वस्वाम्यादिसम्बन्धानुमानं भवति, तदव्यभिचारार्थं विशेषाकांक्षितत्वात्, उपलब्धस्यैव स्वामिनि वाऽथे चैत्रे वा स्वतंत्रजीवादव्यता विनेषा आकाङ्क्षते, तेषामेवाव्यभिचारात्, त एव ह्यनुमापना स्युः, न स्वस्वाम्यादिसम्बन्ध, मत्पि तस्मिन्ननुमानाभावात् व्यभिचारिणि, एव प्रत्युच्चार्याचार्यं प्त्तरमाह—एतदपि न, शेषसिद्धिवचनेनाव्यभिचारिविधिवृत्तेरुपात्तत्वात्—‘सम्बन्धादेवस्मात् प्रत्युच्चार्येप सिद्धिरनुमानम्’ इत्यस्मिन् स्वार्थानुमानलक्षणे शेषसिद्धिवचनेन विधिवृत्तेरव्यभिचारिण एवोपात्तत्वात्, तस्मादव्यमदोष ।

तत्प्रामिति भाव्यत इति चेदुच्यते—

इदं हि सर्वाभासव्युदासेन सम्बन्धिनोऽभिव्यञ्जकम्, प्रत्यक्षादितर शेष सम्बन्धी अनुमेयानुमानाभासमेदं प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थः, पक्षो धर्मधर्मिसमुदायाख्य परार्थानुमाने साध्याभिधानमिति उक्ष्यमाणो निर्दोष एव शेषसिद्धिवचनेन गृहीत, यथायोग्येन तेन सम्बन्धेन सम्बद्धात् प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षपक्षात् प्रसिद्धात् पक्षधर्मस्य सम्बन्धात् प्रागुपलब्धादनुसर्षमाणान्च्छेपेण शेषस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादेव विरुद्धासाधारणधर्मव्युदास, शेषाय शेषे वा प्रत्यक्षादेकस्मात् सम्बन्धादित्येतावता सिद्धे सिद्धिवचन सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यप्रधारणादसिद्धिर्व्यभिचारिधमता मा भूदिति, तद्यथा स्वाम्यमप्रदान अतिप्रियसुतवत् ।

10 इदं हि सर्वाभासव्युदासेनेत्यादि, पक्षहेतुदृष्टाताभामा मयं तेनैव सम्बन्धानुमानविधानेन व्युदस्यन्ते, प्रत्यक्षादितर शेष सम्बन्धी स्वाभ्यादिना विशिष्यमाणो देशादि सम्बन्धते, अनुमेयानुमाना

नाप प्रतिक्षिपति—यदप्युक्तमिति । व्याचष्टे—सम्बन्धवान्ति इति । तात्पर्यमाह—एतदुक्तमिति, स्वभूतेऽत्र स्वामिभूते च चैत्र स्वस्वामिभावानापरम्भर्तव्यमैत्रादितोऽपिलेने ययनुमानानुमेयभाव स्यात्तर्हि स्वतन्त्राथ मैत्रादापि स्याद्विशेषात्, न हि मैत्रादाथ स्वस्वामिभूतयोरेपि स्वर्तया भवेत्तदिति निश्चिद्व्यस्यमनुभूयते, अनन्वयत्वात्तनाय तत्र पश्चिद्विशेषमास्त्वयत् तर्हि न एव विशेषाऽनुमापक स्यात् किन्तु तर्गुना स्वस्वाम्यादिभासत्सम्बन्धेनायमकंन विशेषाणांमेव समकत्वाव्यभिचारिवादिमिति भाव । तद्विशेषात्—एतदपि नति, सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षात् छेपनिर्दिष्टानुमानमिति लक्षणे शेषसिद्धिपदेनाव्यभिचारिण एव विधानात् नोप इति भाव । तत्रथमिन्द्राह इदं हीति । व्याचष्टे—पक्षहेतव्येति, पद्याभासा देवनामामा दृष्टाताभामा । तत्र सम्बन्धानुमानविधानेन निरान्वयत् इत्यर्थ । तदत्राप्रादयति—प्रत्यक्षादितर इति, स्वस्वामिभावात्सम्बन्धसम्बन्धिधर्मस्यैव प्रत्यक्ष तस्मादन्य सम्बन्धी शेष उच्यते स्वाम्यादिना विशिष्यमाणे देशादि धर्मधर्मिसमुदायाख्य पक्ष प्रतिनादोपै 30 प्रत्यादिविरोधैरविरुद्धार्थं य उतरत्र परार्थानुमानाव्यवप्रकरणं स्वरूपेणार्थपरि हेद्व्यस्यवीतानुमानप्रयोगविषयप्रतिफलशुभे

1 ति क्ष डे छा नेनोपचयन । 2 ति क्ष छा डे अनुमेवानु० ।

भासर्भेः प्रत्यक्षादिविरोधैरविरुद्धार्थं पक्षो धर्मधर्मिसमुदायारथ, उत्तरत्रायवविधाने परायाणुमाने
 'वीतारथे साध्याभिधानमिति वक्ष्यमाणो निर्दोष एतानेन शेषसिद्धिवचनेन गृहीत, यथायोग स्वस्वामि
 निमित्तनिमित्तिकादिषु तेन तेन सम्प्र धेन सम्प्रद्धात् प्रत्याश्यादिति-प्रत्यक्षात् धर्मादुपलभ्यात्, प्रसिद्धात्ति
 यात्, तत्रैव च य प्रत्यक्ष स पक्षधर्म, शेषोऽनुमेय, कृतस्त्वानुप्रत्यक्षरादव्यापीति चेन् अत आह-
 प्रत्यक्षनद्धा प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्ष-प्रसिद्ध, तस्मात् प्रसिद्धत्वात् सम्प्र-थी, पक्षधर्मोऽथ स्व तस्य पक्षधर्मस्य 5
 सम्प्र-धात् प्रागुपलब्धादनुस्मर्यमाणात् शेषेण शेषस्य[या] चैत्रस्य सिद्धिरिति शेषसिद्धिवचनादय विरुद्धा
 साधारणधर्मव्युदास, यत्र यत्राथ स्व तत्र तत्र देवदत्त स्वामी[त्य]न्यन्तावियोगात्सम्प्रदान्ययुक्तरात्,
 सपक्षे वृत्ति विपक्ष एव व्यापृत्ति कुत ? शेषाय शेषे वा, प्रत्यक्षदेवत्वात् सम्प्र-धात इत्येतावता
 सिद्धे सिद्धिवचन सिद्धिरेव नासिद्धिरित्यनुधारणात् प्रमेयत्वान्नित्य एतौ साधारण नैरान्तिक्त्वात्सिद्धिर्मा
 भूदिति, वा पुनरसिद्धि ? व्यभिचारिधर्मता, तथा-स्वाम्यसम्प्रदानेत्यादि यावदतिप्रियमुत्तरविति, 10
 चैत्रन्ययात्तर सरण शेष गतार्थम् ।

इत्थ हि व्यभिचारिविशेषव्यापत्तनेनापि स एव सम्प्रन्धी गमक सम्बन्ध्यन्तरस्य, न ते
 विशेषा व्यापत्त्या विधेया वा गमका, तत्समर्थनार्थत्वात्, न हि वात्या प्रसङ्गव्यापत्तनेन
 धूमस्याव्यञ्जकत्वम्, अधूमता वा धूमतैव हि सती वह्निताया सम्बन्धिनी सम्बन्धिण्या
 व्यञ्जिकेति शेषसिद्धिवचनान्निरस्तव्यभिचाराशङ्क सम्प्रन्धानुमानमेव, त्वयापीष्यत एवैतत् 15

साध्यानिर्देश प्रतिक्षेपेवच्ये साध्यपदप्राङ् प्रज्ञापनीयधर्मविशिषो धर्मा निद्रग्यानुपपन्नमानस्य च साध्यस्य विषयकं न शेषसिद्धि
 वचनन गृह्यत इति भाव । प्रत्यक्षादीति, प्रत्यक्षविशेष आगमविराध प्रसिद्धिविशेष द्याविविरोधैरिष्यं । मन्वाभ्यागन्य
 तरसम्प्र-धेन सम्प्रद्धात् प्रत्याश्यादमालित्युक्तया स एव प्रलक्ष्यमृता धर्म पक्षधर्मो भवति शेषरचनुमेयो भरतीत्याह-यथायोग
 मिति । ननु शब्दोऽनित्य कृतस्त्वदि-यादौ पक्षधर्मतयाऽभिमत कृतस्त्वदि न प्रत्यक्षमिति तत्र च शब्दोऽनित्य इत्यनुमाने नक्ष
 धर्मिदमव्याप्तमित्याह-कृतस्त्वत्वादीति । सम्प्र-धात्कस्मात् प्रत्याश्यात्-यत्र प्रत्यक्षपक्षेन प्रतिद्वन्द्वरूपोऽथा विभिन्न प्रतिद्वन्द्वस्य 20
 प्रत्यक्षतु-यत्वात्-युगल्यति-प्रत्यक्षयत्रेति । प्रत्यक्ष इव प्रलक्ष्यवत् प्रत्यक्षमदृश प्रसिद्ध इति यावत्, तथा च कृतस्त्व
 प्रत्यक्षतु-यत्वेन प्रतिद्वत्वात् सम्प्र-धि भवतीत्याह-तस्मादिति । एतस्य तथाभिपक्ष पक्षधर्मस्य स्वत्वगुणासाधेय
 प्रागुप-य इदानीं स्वस्यमाण सम्प्र-धत्तत्वात् शेषस्य सिद्धिरनुमानम् अत्र शेषस्य सिद्धिरियुषत्वात् गम्यद्वयोर्धे शेष
 नान्यो विरुद्धधर्म तस्य सिद्धिरिति विरुद्धव्युदास, प्रागुप-व्यादनुस्मरणादित्युक्ते सपक्षगृहितावयमान् सपक्षव्यावृत्तधर्मव्याप्याभा
 णस्य व्युदास इत्याद्येनाह-पक्षधर्म इति । हेतुभाह-यत्र यत्रेति, चैत्रानुमेरस्त्वमवियोगादिरूपो य सम्प्र धस्य 25
 त्वम्बद्धे न सति अवयेन युक्तत्वात्, अन्वयेन युक्तव व्यभिचारितहेतुर्धेऽन्यत्वात्प्रत्यक्षतामियोगादिमन्म्यदेश्युक्त तन सपक्षगृहित्व
 विषयव्यापृत्ति-य-भ्यतऽन एव विरुद्धसागाधारस्य च व्युदास इति भाव । सिद्धिपदप्रयोजनमाह-प्रत्यक्षादिति । निर
 प्रमेयत्वादिनि व्यभिचारितहेतुर्धेया न साध्यसिद्धिस्तथा न भवति किन्तु सिद्धिरेव भवतीति प्रदर्शयति सिद्धिपदम् तथा च
 व्यभिचारिधर्मव्युदास इति भाव । एवम स्वाम्यादिमन्म-धो न गमक, सत्यपि तस्मिन्ननुमानाभावेन व्यभिचारि-यात्,
 तदव्यभिचारिवाय च विशेषा आकाश्या, तथाच न एव विशेषा गमका, अव्यभिचारात्, न स्वाम्याभिभावात् इति यदुक्त 30
 तन्निरस्यति-इत्थ हीति, लक्षणमिदं सर्वमासत्युदास न सम्बन्धिष्यञ्जकत्वात्पक्षधर्ममिति प्र-पितप्रनारेणेत्यर्थं । स्वस्वामिभावा
 दिराव-पक्षव्यभिचारिव्यापकत्वेऽपि विशेषाणां सम्बन्ध्यतरसाप्रत्यक्षस्य द्वि-यस्य गमक स एव सम्प्र-थी प्रत्यक्ष एको भवति

१ नि क्ष हा ३ वात्ताये । २ नि क्ष हा ६ प्रत्यक्षस्य । ३ नि क्ष ६ हा तत्रैववा ।

प्रसिद्धसम्बन्धेवाप्रसिद्धमन्त्रिधनो गमकम्, तदव्यभिचारस्वरूपावधारणार्थं व्यभिचारविशेष-
व्यावृत्तिरुच्यते यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वाव्यभिचारप्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तत्कृत-
कमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

(इत्थं हीति) इत्थं हि व्यभिचारिशेषव्यावृत्तनेनापि स एव सम्बन्धी धूमादिरश्वदिशो गमक-

- 5 सम्बन्धन्तरस्य-प्रत्ययोऽनुमेयस्य, द्वितीयमेव सम्बन्धन्तरस्य, सम्बन्धित्वात्, न ते विशेषो व्यावस्था-
विशेषो वा गमका, तत्समधनार्थत्वात्, यथा-न हि वात्या प्रमङ्गन्यावर्तनेन धूमस्याव्यञ्जकत्वम्,
अधूमो वात्या न भवत्ययं धूम इति, वात्याया निरतिता[या]मग्नेगमको भवति धूम यत्राट्टहाद्वयच्छेद
मात्रेण यस्माद्द्वेन वात्याघटपटादि, न हि तद्द्वयमेवगमको धूम न वा वात्यादि व्यञ्जक गमकमग्नेभवितुमर्हति
घटपटादि, धूमतायाममत्यामेव, किं तर्हि? धूमतैव हि सती वद्विताया सम्बन्धिनी सम्बन्धिन्या व्यञ्जकतेति
- 10 तस्माच्छेषसिद्धिवचनात् निरस्तव्यभिचाराशङ्कं सम्बन्धानुमानमेव प्रत्यक्षैकविशेषणाभ्यां निरस्तसर्वाभा-
सम्, किञ्चा-यन्-त्ययापीव्यत एतत् प्रसिद्धसम्बन्धेवाप्रसिद्धसम्बन्धिनो गमैकम्, तदव्यभिचारस्वरूपाव-
धारणार्थं व्यभिचारिशेषव्यावृत्तिरुच्यते इति, अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह-यथा घृतकत्वस्येत्यादिना, अनित्य-
शब्द घृतकरत्वात्, यद्यत् कृतकं तत्तदनित्यमिति मन्त्रध्व विधिना प्रदर्श्यं घृतकरत्वस्यैवानित्यत्वाव्यभिचार-
प्रदर्शनार्थं यदनित्यं न भवति तद्वृत्तकमपि न भवतीति व्यतिरेक उच्यते ।

- 16 यद्युपलब्धसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकत्रयन पक्षधर्म-
साध्यानुगतिसमधनार्थं न स्यात्, नापि च तस्यैवान्विभक्तकत्वमापद्यते, तथा चास्त्वयायेन कृत-

- नान्य इति व्याकृतं-इत्थं हि व्यभिचारीति । विष्णोस्तु व्याकर्ता केवलं गमकस्य सम्बन्धिनं गमधर्मज्ञ एव न
गमका इत्याह-न तं विशेषा इति । नहि केनचिद्विशेषेण वात्याया-पवनस्य प्रगासस्य ध्यावर्तनमात्रेण धूमादि न व्यञ्जकमेव
सम्बन्धन्तरस्य, धूमादिरधूमता भवति तत्र वात्यायां निरतितायां स एव धूमाऽग्नेगमको भवत्यनभिर्देशव्यञ्जकत्वेन,
20 न विशेषेण सर्गो वात्याघटपटादिभूतो बहुतरा, न हि वात्याघटपटारिरिध धूमोऽग्नेगमकोऽपि, नापि वात्याघटपटादि व्यञ्जकं
गमकं वाऽग्नेगमताया अवसर इति भावः । धूमस्याव्यञ्जकत्वं निराकरोति-न हीति । धूम एव गमक इत्याह-वात्यायामिति ।
विष्णोणां बहुलं गमकत्रयमध्यधरत्तथाह-यस्मादिति । किं धूमताया एव सम्बन्धिना मन्त्रसम्बन्धितायां यत्रकत्व
व्यञ्जकतामवत्वं यथाह-धूमतैव हीति । एवञ्च शेषसिद्धिवचनेन प्रत्यक्षैकविशेषणाभ्यां निराकृतमितिनाभागाशङ्कं सम्ब-
न्धप्रयुक्तानुमानं भवतीत्याह-तस्मादिति । प्रसिद्धसम्बन्धेव गमकमिति तत्रापि सम्मतमेवैवाह-किञ्चा-यदिति । गमकस्य
2. प्रसिद्धसम्बन्धिनोऽव्यभिचारस्वरूपताव्यवस्थापनार्थं व्यभिचारिशेषस्य ध्यावृत्ति त्वया नियत इत्याह-तदव्यभिचारेति,
यदि प्रसिद्धसम्बन्धि गमकं न स्यात्, विष्णो एव गमका स्युस्ताह व्यभिचारिशेषस्य ध्यावृत्तिरर्थे निष्कलं स्थिति भावः ।
एतान्तमन्त्रार्थं नयति-अनित्य शब्द इति साधर्म्यप्रयोगेण अत्यन्तं तद्विधिमिलनेन विधिहृत्तं सम्बन्धमुपदर्श्यं
यद्यव एव ताव्यप्रतिपादनार्थं प्रयत्नारिरेपि हेतुरव्याह प्रतिपादनं स्यादिति सम्बन्धस्याव्यभिचारप्रदर्शनार्थमुच्यते
यदनित्यं न भवति तद्वृत्तकमपि न भवतीति व्यतिरेक प्रतिपादनस्तु प्रसिद्धसम्बन्धेति भावः । अथवा व्यतिरेकेकिञ्चिद्व्यभि-
30 चारिताधनत्वमन्यतार्थं न भवतीत्याह-यद्युपलब्धेति । अनुमानं हि प्रसिद्धसम्बन्धेऽव्यभिचारित्वमपेक्ष्य भवति साधनस्य

१ ति क्ष छा इ अधूमोवात्याता । २ ति क्ष छा डे द्वेनभिक्ते । ३ ति क्ष छा डे वायेति । ४ ति क्ष
छा इ घटपटाप्ये । ५ ति क्ष छा इ गमकमुद्व्यभि ।

कत्रस्थानित्यलोपलब्धसम्बन्धस्य ज्यतिरेके पुनरव्यभिचारोपेक्षानुमितिर्युक्ता, तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, तथेहापि, चैत्राश्वोदाहरणमत्र स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थम्, अग्निधूमानित्य-
कृतकत्वादपि तुल्यन्यायत्वात्, पक्षधर्मात् सोऽत्र तद्वत्सत्त्वात्, यत्र यत्र तद्वत्सत्त्वं तत्र
तत्र सोऽस्ति पूर्ववत् ।

(यदीति) यनुपलब्धसम्बन्धस्य पुनरव्यभिचारित्वापेक्षमनुमानं न स्यात् व्यतिरेकचयन 5
पक्षधर्मनाम्नानुगतिसमथनार्थं न स्यात्, तदु दृष्टम्, नापि च तस्यैव व्यतिरेकचयनस्याभिन्नशक्यत्वात्-
प्राये, तथाचैत्राश्वोदाहरणमत्र कृतकत्वस्यानित्यलोपलब्धसम्बन्धस्य व्यतिरेके पुनरव्यभिचारोपेक्षानु-
मितिर्युक्ता, न तु तत्र प्रतेन, किं कारणं ? तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् - योऽस्मी पुनरव्यभिचार म तस्यैव
पक्षधर्मस्याभिव्यञ्जकत्वमभिन्नमिति, न न्ययमेवानुमाप्य तथेऽपीति तत्पक्षधर्मं योजयति, चैत्राश्वोदादि,
यथैत्राश्वोदाहरणमत्रानुमानलक्षण[प]रभाष्ये तत्त्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थं अग्निधूमानित्यकृतकत्वादिपु 10
तुल्यन्यायत्वात्, 'मोऽत्रेव स इत्यप्रत्यक्षोऽग्निचैत्रानित्यत्वादिधर्माऽत्रति प्रदेने प्रत्यक्षान् धूमाश्चत
कत्वादे पक्षधर्मात् साध्यार्थं पक्षोऽपगम्यनात्, तद्वत्सत्त्वादिनि हेतु -मोऽस्मिन् सम्बन्धी यद्विचैत्र
शब्दादिरस्तीति तद्वान्-धूमाश्चकृतकत्वादि, म एव धर्मं सौ, तस्य भावात्-तद्वत्सत्त्वात्, यत्र यत्र
तद्वत्सत्त्वं तत्र तत्र सोऽस्ति, पूर्ववत् यथा पूर्वात्तरधूमादिरस्यादिना सम्यग्भावात् तस्यामिन्न एव, तथेहापी-
त्येवमादीनामुपलक्षणार्थं चैत्राश्वोदाहरणमिति । 15

अत्राह—

न येऽत्रमविनाभात्रोपपन्नमेवेदम्, उच्यते एवमेतत्, आधारार्थेयसयोगिरद्वृत्त्यभेदात्,
असदभिहितस्तु पूर्वत्वादस्मन्तोपनीयमेव, यथात्ममविनाभात्रसम्बन्ध व्युत्पादयसि

उपपन्नसम्बन्धस्य यदि तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वमनुमानं न स्यात्, तर्हि व्यतिरेकचयनं पक्षधर्मभूतत्वात् या साध्यानुगति -
अव्यभिचारित्वं तत्रसमथनार्थं न स्यात् चैत्रं दृष्टम् तस्मात् तद्वत्सत्त्वमव्यभिचारम् न चैत्रं तस्यैव साध्यस्यापत्तं तद्वत्सत्त्वं,
तस्मात्पक्षधर्मस्यैव एवापनीयमित्यत्रादिना तदा व्याख्याति-यदुपलब्धसम्बन्धस्यति । इदञ्चममत्र सम्भवति
या साध्यधर्मोपलक्षणसम्बन्धस्य साधनधर्मस्य व्यतिरेके तस्यैवाभिव्यञ्जकत्वमनुमिति, न तु त्वन्मतेन सम्भवति, तस्यैवानुमाप
कत्वेनाभिव्यञ्जकत्वात्-पक्षधर्म इत्येति । कुतो ममो एव सम्भवतीत्य ददुमाह-तस्यैविति, पक्षधर्मभूतात्तत्रसम्बन्ध
सम्बन्धस्यैवैवमिति साधितं भाव । तद्वत्सत्त्वात्तद्वत्सत्त्वात् तत्र चैत्राश्वोदाहरणं स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थमित्याह-
यथैत्राश्वेति । अत्राश्वोदाहरणं स्वस्वामिसम्बन्धस्योपलक्षणार्थमित्याह-अग्निधूमैति ।
तथेऽप्यत्राश्वोदाहरणमिति । अस्मिन् प्रयोगेऽप्यत्र साध्यधर्मं पक्षधर्मभूतत्वात् साधनधर्मात् सम्बन्ध इति
साध्यार्थं पक्ष धर्म भाव । इदमाह-तद्वत्सत्त्वात्तद्वत्सत्त्वात् । इदमाह-यथैविति । पूर्वोक्त इत्थं पक्षधर्म-
सम्बन्धस्यैवैवमिति सम्बन्ध एव, अत्र एव च न धूमानित्यस्यामिन्न एव तदा चैत्राश्वोदाहरणेऽपि समानमिति
भाव । अथवा तद्वत्सत्त्वात्तद्वत्सत्त्वात्तद्वत्सत्त्वात् तद्वत्सत्त्वात् सम्बन्धस्यैवैवमिति इत्यत्राश्वोदाहरणमिति । 30

१ नि ध्र हा द युक्ता । २ नि म हा द सो प्रय इत्यत्र मत्तत्र । ३ नि ध्र हा द मा सो ० ।
४ नि ध्र हा द मदानुमात्र इव । ५ नि ध्र हा द हा म्बन्धस्य ।

तत् मन्मन्धानुमानं कदेनैतद्व्यवस्थास्य भाष्यमात्रम्, एतन्न द्रव्यार्थान्त्योपाधिसत्याप्यव्या-
ख्यानज्ञा कृता त्वया, तथा च लिङ्गिनो लिङ्गत्वं प्रसक्तमित्यस्याभावात् ।

(नन्वेवमिति) नयेरगविनाभाजोरनयनमेवेरम्-नन्वित्थमनिताभाष्यस्य चो मदिष्ट एताय

भिचाराकाशानुमानात्तदित्यनेोच्यते वयमपि धूम-प्वमेवैतत्, अविनाभाजमन्मन्धानु स्वस्यादिवि-
कल्यादनुमानम्, कस्मात्? आधारावेयसयोगिरद्वृत्त्यभेदात्-आधारावेयवद्वृत्त सयोगिरद्वृत्तेश्चाभेदात्,

यत्रयोग जागारावेयवद्वृत्ति तस्य सयोगिरनेति, तस्य व्यापनितत्वात्, निश्चायान्-असद्विहितेषु
पूर्वत्वात्-द्विप्रमुन्यादिभ्यो बुद्ध्याश्च पूर्वकारणात् कापिलस्य तत्रसादृश्येनैतद्व्यवस्थानयनानुमानानुसारित्वात्-
तदनुमानस्य, तद्व्यापननोपजीवनमेव, तस्य न ज्ञातमनुमानस्य रूपं सत् मयाऽऽयातमिति, तद्व्यापना-
यथा तमित्यादि, भाष्यमात्रमेवेदमिति पक्ष, मन्मन्धानुमानैरेदेशस्यैतद्व्यवस्थास्य भाष्यमात्रम्, यथा

10 'बुद्धिरितीय मज्ञा भवत्यादौ वर्णानाम्, सज्ञाभिचार सज्ञासम्प्रत्ययार्थ' ( ) इत्यादि
'बुद्धिरात्' (पा० १-१-८) इत्यस्य, तथेद त्वदीयमविनाभाजमन्मन्धानुत्यादनमन्मन्धानुस्य सम्प्रधा-

नुमानैरेदेशस्य भाष्यमात्रम्, तदपि सर्वं न प्रदितमित्यभिप्राय, कापिलमपि चास्मादुपक्षमेव द्रव्याय
निर्लेक्येदेत्यादिति चाभिप्राय, अत आह-एवञ्च द्रव्यार्थान्त्योपाधिसत्याप्यव्याख्यानज्ञा कृता त्वया,
सामान्योपसर्जनो विशेष शब्दार्थ इति द्रव्यार्थसानुमानानुभ्युपगम भवति, द्रव्यार्थयादिमतानुमान,

15 एतन्नानुमानात्, तथाच-असत्योपाधिसत्याप्यव्याख्यानज्ञाया लिङ्गिनो लिङ्गत्वं प्रसक्तमित्यस्याभावात्, -नेदि
लिङ्गिनोऽप्रत्यक्षस्य लिङ्गत्वं प्रत्यक्षत्वं प्रसक्तमित्युक्तं शक्यं ऋद्धिमद्विद्वुद्धनोधिमेरनादिभिरपि, यथोक्तोऽ
स्मभिरव्यतिर इति ।

व्याचष्टे-नचिरथामिति । इयापतिमाचाय आह-एवमेवैतदिति, अविनाभाजसम्प्रत्ययैव सा स्वस्यादिवि-
कल्यादयभिचाराकाशानुमान भवतीति भाव । तत्र हेतुमादृश्यति-आधारावेयैति, साध्यसाधनधर्मयोर्लिङ्गियाधारे परस्पर

20 प्रयत्नायात्तथेयप्रधानापरैरनभावेनाविनाभाजानु संयोगिरद्वृत्तेराधारावेयवद्वृत्तेरनिता सयोगिरद्वृत्तेरिति भाव । आधारावेय-
वद्वृत्तिप्रत्यय स्यान्निवृत्तनु इत्यनेन स्यात्सोभयत्र साध्यसाधनधर्मयोर्विशेषान्तिप्रत्ययाऽऽधारावेयवद्वृत्तिरिति त्वया यदुक्तं तत्पूर्वमेव
निराश्रयमित्याह-यत्रयथोक्तमिति । मया प्रतिपादितोऽयं सिद्धान्ता वादपरमेव इत्यस्य, न तु त्वत्प्रतिपत्त्यर्थं मयं नोच्यते तथा, तस्मादेव
त्वदीयाचार्यैर्योऽपि पूर्वकारणात्तदनुमानं न वाच्यं सम्प्रधानानुमानस्य तदनुमानस्य कापिलस्य तदनुमानस्य आदौ त्वदीय-
भूतनयनानुमानानुसारित्वात्, तनाम्नमताऽऽधितमेव तदनुमानमित्याह

25 ज्ञातमत एव मया तदाऽऽयातमित्याह-त्ययेति । किञ्च तयाऽविनाभाजसम्प्रत्ययस्य च
मानसैवदसभूतनयसम्मतस्य भाष्यस्य च, त्वदीयसम्प्रत्ययस्य तदनुमानं त्वया नैव ज्ञातम्,
ज्ञान इति भाव । भाष्यमात्रतया किञ्चन दर्शयति-यथा बुद्धिरितीयमिति ।
द्रव्यार्थनयस्यैरेवमेवेत्याह-कापिलमपीति । अगलभूतं द्रव्यार्थमुपसर्जनैर्नैतद्व्य-
वस्थानयनानुमानानुसारित्वात् अन्योपाधौ भूतनाम्नोपसर्जनो विशेष शब्दाप

30 द्रव्यायवापि नपि सम्मतानुमानात्क्षणमप्यनुज्ञापितेति दर्शयति-एवञ्चेति ।
यत् नियते लिङ्गिनो लिङ्गत्वं प्रसक्तमिति तत्र कर्तुं शक्यं शुभानिर्लेकाह-असत्योपाधी-
प्रतिपत्त्यर्थं मया साधनानुप्रसिद्धस्य च साध्यत्वात् बुद्ध्या लिङ्गलिङ्गित्वेनैतदोपाधौ इति निराश्रय-

तत् । त्वया च प्रत्यक्षत्वं प्रसक्तमित्युक्तं शक्यं ऋद्धिमद्विद्वुद्धनोधिमेरनादिभिरपि, यथोक्तोऽस्मभिरव्यतिर इति ।

तथापि स्याद्विवक्षामेदात्तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्, यथा देवदत्तयज्ञदत्त-
योरन्यतरकर्मणा योग तयोश्चान्योन्यलिङ्गत्व पर्यायेण विवक्षानशाद्भवति युगपद्भोभयकर्मजस-
योगित्वात् तथा स्वस्वाम्यादिषु, तथाहि अग्निना धूमानुमानम्, न, सयोग्येकरू-
पत्वात्तत्काल एवाय व्यतिकरप्रसङ्ग, न, असम्भवात्, प्रत्यक्षत्वाद्भूमोऽसाध्य साधनन्तु,
साध्यस्त्वग्निप्रत्यक्षत्वादसाधनम्, धूमोऽपि साध्यश्चेत् प्रत्यक्षमप्रमाणं स्यात्, तदप्रामाण्ये 5
चानुमा निर्वाजा स्यादिति ।

तथापि स्यादित्यादि, न हि लिङ्गस्य लिङ्गित्वे लिङ्गिनो वा लिङ्गत्वे कश्चिद्दोषोऽस्ति, विवक्षा-
भेदात्, तथा तथास्वस्वाम्यादिगम्यगमकत्वात्-स्व वा गम्यत्वेन गमकत्वेन वा विवक्ष्येत स्वामी वा यदा
तदा विवक्षितस्यायतरस्य गम्यतर गमकत्व वा यथाविवक्ष दृश्यते, तद्यथा देवदत्तेत्यादि दृष्टान्,
यथा कस्मिंश्चित् कालेऽन्यतरकर्मणा देवदत्तो यज्ञदत्तेन युक्तो भवति, यज्ञदत्तो वा देवदत्तेन, तयोश्चा- 10
न्योऽयलिङ्गत्वञ्च पर्यायेण विवक्षानशाद्भवति युगपद्वा, उभयकर्मनसयोगित्वात्, तथा स्वस्वाम्यादिपिरिति,
तथा हीत्यादि, शक्तो विशेषितस्य वाजपेयाचरण तत्कारणाऽऽज्ञेत्यादि गतार्थमग्निना धूमानुमानमिति, अत्राह-
न सयोग्येकरूपत्वादित्यादि, नामे पून पश्चाद्वा धूम सयोगी न धूमाद्वाऽग्निरिति मत्वाऽनिष्टमापाद्यते,
अग्निनापि धूमानुमितिप्रसङ्ग इति, किं तर्हि ? तत्काल एव च-अभ्युपलधिर्काल एव धूमोऽस्तीति
भवत्येनानिष्टापादनमिति, अय व्यतिकरप्रसङ्ग इत्यत्रोच्यते-नासम्भवात् सम्यधाविशेषादमिलिङ्गत्व च 15
प्राप्तम्, किं तर्हि ? प्रत्यक्षत्वाद्भूमोऽसाध्य साधनन्तु, साध्यस्त्वग्निप्रत्यक्षत्वादनुमेयत्वादसाधनम्,

लिङ्गलिङ्गिनोरभ्युपगम्यापि दोषाभावमाह-तथापि स्यादिति । व्याचष्टे-न हि लिङ्गस्येति, यथाविवक्ष बहुलिङ्गलिङ्गिभावात्
दोष । एवंमेव स्वस्वाम्यादिभावेषु विवक्षामेदेन स्वस्य गमकत्वं गम्यत्व वा खामिनथ गम्यत्वं गमकत्व वा भवन् न काचित्
शक्तिरित्याह-तथा तथेति । देवदत्तयज्ञदत्तयो सयोगो यदाऽन्यतरकर्मप्रभव तदा विवक्षावशात्कदाचित् स संयोगो देवदत्ते
यज्ञदत्तकर्मणा भवति, कदाचिच्च यज्ञदत्तसंयोगो देवदत्तकर्मणा यदा त्भयकर्मजय संयोग तदा युगपत्तो युक्तो भवति, एवं 20
पर्यायेण विवक्षामेदादलिङ्गलिङ्गित्वं स्यादिति दृष्टान्तेन समर्थयति-यथा कस्मिंश्चित् इति । ननु किं लिङ्गित्वस्य लिङ्गिनि लिङ्गत्वस्य
चापत्वाऽग्निना यो धूमानुमितिप्रसङ्ग उक्तोऽस्मिधूमयो संयोग पूर्वोत्तरकालयोर्भवतीति मत्वा नोक्त येन कदाचिदेवं कदाचिच्चान्य-
थेति पर्यायेण लिङ्गलिङ्गित्वं स्यात्, किन्तु धूमस्याभ्युपलधिर्काल एव सत्येन स्यादगित्वात्तदानींमेवाग्नेर्लिङ्गत्वमापाद्यते इति शङ्कते-न
सयोग्येकरूपत्वादिति, संयोगित्वस्योभयतररूपत्वादित्यर्थ । अग्निधूमयो पूर्वोत्तरभावेन संयोग मत्वाऽनिष्ट नापाद्यत
इत्याचष्टे-नामे पूर्वमिति, अमे प्राक्काल उत्तरकाले वा धूम संयोगीति मत्वा नानिष्टमापाद्यते धूमात् पूर्वपश्चाद्वाग्नि संयोगीति 25
मत्वा वा नानिष्टमग्निना धूमानुमितिप्रसङ्गरूपमापाद्यते येनान्यतरकर्मादिजन्यसंयोगप्रयुक्तविवक्षामेदाध्यक्षाद्विचिन्वन्त्योन्यलिङ्गता
मवेदिति भावः । तर्हि कदाऽऽपाद्यत इत्याह-तत्काल एव चेति, अभ्युपलधिर्काल एव धूम संयोगीति तत्र धूमात्प्रविवक्षामे
धूमस्यानुमितिप्रसङ्ग, कालभेदप्रयुक्तविवक्षायाल्लक्षणसम्भवादिति भावः । उत्तरयति-नासम्भवादिदिति, अमेर्लिङ्गत्वञ्च न सम्यधा
विशेषात् प्राप्तम्, असम्भवादिनि योचना, अमेर्लिङ्गत्वप्रतिर्न सम्यधाविशेषप्रयुक्ता श्रेष्ठ्यत तदानीं लिङ्गत्वसम्भवायोगादिति
भावः । तर्हि कथं ? तत्समर्थयति-प्रत्यक्षत्वादिति, तदानीं हि धूम प्रत्यक्ष भवति एव न साध्य, किन्तु साधनमेव, अग्निना 30

१ सि क्ष रे छा कर्मणो । २ मि ह दे छा सयोगित्वरू० । ३ मि क्ष छा इ धूमोदाग्नि । ४ सि
क्ष छा इ मितीर्दे इत्यदि० ।

इत्य वक्ष्यममिमतोऽपि धूमवदनुमानप्रमङ्ग इत्याद्युपदेशमन्यो यावदुभयतोऽपि तं मतमुपयस्य तथातथेष्ट-
यद्दुत्तरिति तस्मात्तच्छि, धूमविषय एतदेव स्यात्-धूम एव देशविशेषानपेक्षोऽनुमापक स्यात्, अग्निरेव
याऽनुमेय तदाप्रितो धूमानुमान धूमादभ्यनुमाननत् स्यात् प्रसङ्ग, सयोगिनोरविशेषात् ।

अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वात्तस्ति दोषगन्धोऽपि, धूमवत्त्वस्य हि लिङ्गत्य युक्तम्,
धूमवत्त्वेन सिद्धस्य देशस्य साधकत्वात्, अग्निमत्त्वविशिष्टदेशस्यैव लिङ्गित्वम्, न ह्यग्निमत्त्वस्य 5
युक्त लिङ्गत्यम्, साध्यत्वात्, साध्यत्व लिङ्गित्वात्, लिङ्गित्वमसिद्धत्वात्, अस्मन्मतेन तु
लिङ्गत्यमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्य भावयितुं कदाचित्, अत एव मया तत्प्रधान-
मेवोच्यतेऽग्निमतोऽपि धूमवदनुमितिप्रसङ्ग इति ।

(अथेति) अथ पुनर्देशस्य साध्यसाधनत्वात्तस्ति दोषग धोऽपीति, तद्भावयति-धूमवत्त्वस्य
हीत्यादि, धूमवत्त्वधर्मविशिष्टस्य देशस्यैव लिङ्गत्य युक्तम्, धूमवत्त्वेन सिद्धस्य तस्य साधकत्वात्, 10
लिङ्गत्यमपि तद्देशविशेषाद् हेतो, अग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव लिङ्गित्व युक्तम्, अग्निविषये तु देशे
लिङ्गत्ये न युक्तम्, किं कारणं? न ह्यग्निमत्त्वस्य युक्त लिङ्गत्य साध्यत्वात्, साध्यत्व लिङ्गित्वात्,
लिङ्गित्वमसिद्धत्वात्, अस्मन्मतेन तु लिङ्गत्यमप्यग्निमत्त्वविशिष्टस्य देशस्यैव शक्य भावयितुं, अग्नि-
प्रसङ्गत्वे धूमाप्रत्ययत्वे च कदाचिन्, अत एव मया तत्प्रधानमेव-देशप्रधानमेवोच्यतेऽग्नि[म]तोऽपि
धूमानुमितिप्रसङ्ग इति । 15

अत्राह—

नन्वेव देशमुपेक्ष्याग्नेरेव लिङ्गित्य स्यात्, अनुमेयत्वात्, उच्यते, न चासौ लिङ्गी भवितु-
मर्हति, लोके सिद्धत्वात्, तथा चोक्त तस्याऽस्मन्मतेन 'न धर्मो धर्मिणा साध्य सिद्धत्वात्तेन
धर्म्यपि । धर्मेण धर्म साध्य स्यात् साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा ॥ ( ) इति, न धर्मो धर्मिण

धूमवदनुमानं प्रमज्यत इति । तत्र कारणं दर्शयति-तथातथेति, तेन तेन प्रकारेण यथाभिलषितं ज्ञेयत्वानुमानमपि प्रमज्यते 20
विनिगमनाविरहादिति सुवृत्तेऽप्यत्र इति भावः । तदुक्तप्रसङ्गस्तु देशविशेषनिरपेक्षस्य धूमस्यानुमापकत्वेऽग्नेरनुमेयत्वे एव सयोगिनो
रविशेषात् धूमादभ्यनुमाननत्, अग्नेरपि धूमानुमान स्यादिति वक्तुं युज्यत इति दर्शयति-धूमविषय इति । देशस्य च साध्यत्वे
साधनत्वे च न कश्चिदाप्य इत्याह-अथेति । कथं दोषगन्धो नास्तीत्यत्राह-धूमवत्त्वमिति, धूमवत्त्व प्रदर्शयन्त्वद्विशिष्टो देशो
लिङ्गित्ये प्रसिद्धत्वात् प्रदेशस्य धूमवत्त्वेन लिङ्गत्ये देश एवाग्निमत्त्वविशिष्ट एवमेव लिङ्गित्वमात्रो युक्त इति भावः । अग्निमत्त्वविशिष्ट
देशस्य लिङ्गित्वानु न युक्तमित्याह-अग्निविषय इति । हेतुमाह-साध्यत्वादिति, साधयितुं योग्यत्वात्त्यर्थं तत्र लिङ्गित्वात् 25
शापकृत्या लिङ्गविशिष्टत्वात् तदपि असिद्धत्वात् निश्चयाविषयत्वादित्यर्थं निश्चयाविषय एव हि ज्ञापकतया लिङ्गविशिष्टो निश्चय
निरयीक्यते न तु ह्यन्यथा इति भावः । तदर्थं वादिन शिष्यायि च समनमादशयति अस्मन्मतेन त्विति, अग्निमत्त्वविशिष्टो
देशो लिङ्गमपि भवेत्तुमर्हति प्रतिपत्तुमर्थमेव, आग्निंदा प्रयत्नो धूमोऽप्रत्ययत्वात्तदाऽग्निदेशो लिङ्गित्वम्, धूमवदशस्तु लिङ्गित्वम् । अत
एव मया देशप्रधानत्वेनेव त्वां शिष्यां प्राहयन्तो-यतेऽग्निमतोऽपि धूमवदनुमितिप्रसङ्ग इत्याह-अत एवेति । देशानपेक्षामित्याप्यतामो

साध्यं यथाऽभिर्भूमेन, सिद्धत्वात्, अग्नेः तद्धर्मत्वाभावाच्च, तेन धर्म्यपि, यथाऽस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः पारिशेष्याद्धर्मण धर्मः साध्यः, ननु धर्मयोरपि परस्पर धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे, साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथा-तेन प्रकारेण तथाऽनेक-धर्मणो वस्तुन सिपाधयिपितधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात्, तत्प्रसिद्धधर्मविशिष्टस्य साधन-त्वात्, तथा चाह-‘साध्यत्वापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यवस्था, न गुणगुणित्वेनेत्यदोष’, ( ) इति, उपचारादेवेदमुच्यत इति चेत्त्रायुकम्, यस्मात् अत्र हि तच्च मृग्यते सुहृत्सूपचारः

साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति ।

(नन्वेवमिति) नन्वेव देशमुपेत्य-अनादल्याभेदेव लिङ्गित्व स्यात्-भरितु योग्यम्, कस्मात् ?

10 अनुमेयत्वादित्यत्रोच्यते-न चासौ लिङ्गी भवितुमर्हति-अग्नि, कस्मात् ? एते सिद्धत्वात्, अतोऽनु-मेयत्वात्, तथा चोक्तं तथा-यथाऽस्मन्मत धर्मविशिष्टो धर्म्येव साध्य, साधनंश्चेत्यत्र त्वद्वचनमेव ज्ञापकम्-‘न धर्मो धर्मिणा’ ( ) इत्यादि श्लोक, न धर्मो धर्मिणा साध्य यथाऽभिर्भूमेन, सिद्धत्वात् अग्ने तद्धर्मत्वाभावाद्धर्मस्य, न धर्मो धर्मिणमतिवर्त्तते, यथाऽभिन्नोष्णस्पर्श सिद्धत्वात्तद्धर्मत्वैभावाच्च, तेन धर्म्यपि-तेन धर्मिणातरनिर्दिष्टेन, विभक्ति[वि]परिणामनिर्देशाद्धर्म्यपि न साध्य, यथाऽस्ति प्रधानम्, भेदानामन्वयदर्शनादिति, धर्म्यसिद्धेरेव धर्मासिद्धेः, पारिशेष्याद् धर्मण धर्म साध्यै, ननु धर्मयोरपि परस्पर धर्मत्वासिद्धिर्धर्मित्वाभावे, तस्माद्युक्त साध्यसाधनत्वमिति, नेत्युच्यते-साध्यत्वाद्धर्मि-

शब्दे-नन्वेवमिति । व्याकरोति-नन्वेव देशमिति । साधनमाह-अनुमेयत्वादिति, अनुमातुं योग्यत्वादित्यर्थ । तत्रानुमातुं योग्यत्वं मास्तीत्युत्तरयति-न चासाविति, न हि एते कोऽपि न जानात्वग्निम्, यतोऽनुमेया भवेत्, तस्मान् सावजनीननिश्चयविषयत्वात्प्राप्तिरनुमातु योग्य इति भाव । हेतुमाह-लोके सिद्धत्वादिति सावजनीननिश्चयविषयत्वादित्यर्थ । 20 अग्नेरभिश्चयविषयकर्मविशिष्टधर्मिणोर्धर्मिणा साध्यत्वग्राहनत्वे समर्थयति त्वद्वचनमिदमिदमाह तथा चोक्तमिति । यथा हि धूमेनाग्निर्न साध्य सिद्धत्वात्, धूमोऽग्नेर्धर्मिणात्प्राप्तये न ह्यभिर्भूमेत्यस्य धर्मं नवाऽभिधर्मो धूमस्तथैव धर्मधर्मिभावसत्त्वेऽपि धर्मिणा धर्मा न साध्य यथोष्णस्पर्शो धर्मोऽग्निना धर्मिणा, यत् सिद्धं स इत्याशयेनाह-यथाऽग्निरिति । धर्मण धर्म्यपि न साध्य इत्याह-तेन धर्म्यपीति । पूर्वदितपरार्थिना तच्छब्देन प्रथमा ततथा पूर्वमुक्तो धर्मस्त्वृतीयान्तया परमृश्यत इत्याशयेनाह-तेन धर्मिणेति । यथा प्रधानस्य धर्मिण साध्यत्वे तद्धर्मभूतानां भेदानामन्वयदर्शनं न साधनम्, प्रधानसिद्धिम तरेण भेदानां 2. तद्धर्मत्वसिद्धेः, तेषां धर्म्ये सिद्धे नतो धर्म्यनुमाना स्यादित्याह-यथाऽस्ति प्रधानमिति, आचारिणश्च हि भेदा कार्यकारणत्वात्प्रा एकावितिगमिना इत्यत यथा घटादीनां सृदा समन्वय, येन भेदानां समन्वयस्तस्य सत्त्वं दृष्टमिति प्रधानसत्त्वसिद्धि-रिति मानार्थ । धर्म्यसाध्यत्वे हेतुमाह-धर्म्यसिद्धेरेवेति । शिष्यमाणे सम्प्रत्ययमन्वयप्राप्तज्ञादाह पारिशेष्यादिति, धर्मण धर्म साध्य इत्यस्य सम्भवापि भाव । साध्यसाधनयोर्धर्म्यभावे कथं धर्मत्वम् धर्मधर्मिभावस्य परस्परपेक्षत्वादित्याह-ते-ननु धर्मयोरपीति । नानाधर्म्युत्पत्तयः धर्मिण साधनेऽप्यपि भूतधर्मोपपत्तयः धर्मिण एव साध्यत्वं प्रमाणप्रतिफलधर्मो- 30 पारतया च तस्यैव साधनत्वमतस्तौ धर्मो, आधारस्य धर्मोति निष्पद्यति-साध्यत्वाद्धर्मिणस्तथेति, धर्मयो साध्य

१ ति क्ष एा ङ श्लोकात्त्वाद् ० । २ ति क्ष एा ङे ० धर्मिणोऽस्ति ० । ३ ति क्ष एा ङे त्वात् ० । ४ ति क्ष एा ङे धर्मिणोऽनन्त ० । ५ ति क्ष एा ङे साध्यत्वानु ० ।

णस्तथा—तेन प्रकारेण तथा—अनेकधर्मणो घस्तुन सिपाधयिपितधर्मविशिष्टस्य माध्यत्वात् तत्रसिद्धधर्म-
विशिष्टस्य साधनत्वात्, तथा चाह—साध्यत्वापेक्षया चात्र धर्मधर्मिव्यपत्त्या, न गुणगुणितेनेत्यदोष'

( ) इति, उपचारादेवेदमुच्यत इति चेत्—स्यामत सत्य[न]परमार्थनो लिङ्गलिङ्गिभाव एकस्य घस्तुनः
सिद्धमाध्यधर्मविशिष्टस्य, तथाप्युपचाराच्छताद्वर्भेदात् भिन्नमिवाभिन्नमधुच्यत इत्येतद्यायुक्तम्, यस्मादत्र
सत्त्वं शृग्यते मुहत्सूपचार इत्यादि यावत् साध्यत्वात्[त्]यमिणस्तथेति गतार्थं स्यात्स्यानम्, तस्मात् 5
सिद्धमग्निमत्तधूमवत्त्वविशिष्टस्यैव देशस्य लिङ्गत्व लिङ्गित्वञ्च ।

तदुपसहस्य एव प्रति यदसिद्ध प्रस्तुतमग्निमहेशलिङ्गत्व तत्साधयाम, तद्यथा—

एवन्त्रमग्निमहेशस्य लिङ्गत्वम्, धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् धूमवत्त्वस्वात्मन्यदेन, ननु
नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्वम्, व्यभिचारात् प्रमेयत्वप्रदिति, न, धूमवत्त्वानुमानभूतपाण्डुत्वनेह-
एत्याविच्छिन्नमूलत्वादिरूपेण धूमत्वनिश्चयकरेण लिङ्गत्वस्य नियतत्वाच्चत्र लिङ्गित्वदोषप्रसङ्ग- 10
स्यावतार एव नास्ति, प्रत्यक्षत्वात्, तथाऽग्नौरपि प्रत्यक्षत्वे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वमव्यभिचा-
रित्वोपपादनेन, यदि त्वग्निमत्त्व प्रमेयत्वप्रदम् व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिह्येत
कुतोऽलिङ्गत्वम्?, अत्र्यविनाभावित्वेनेन तु धूमत्वसिद्धे स्यात् पक्षधर्मत्वालिङ्गित्वं तथाऽग्नौरपि
धूमसिद्धौ लिङ्गत्वम् ।

(एवन्त्विति) एवन्त्रमग्निमहेशस्य लिङ्गत्वमिति प्रतिज्ञा, हेतु—धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वादिति, 15

दृष्टान्त—धूमवत्त्वस्वात्मन्यदेन, यथा धूमवत्त्वम्यात्मा देशस्य तदनन्यत्वालिङ्गम्, तथाऽग्निमत्त्वस्वात्मो
तदनन्यदेशस्य लिङ्गमेव, तदनन्यत्वञ्च प्रतिपादितमेवेति, अत्राह—नाग्निमत्त्वस्य लिङ्गत्व व्यभिचारित्वात्,

साधनमावादिषु तदन्यपादनुपपत्त्या धर्मपि साध्यं भवतीत्यर्थं । तथैवम्यामाह—अनेकधर्मणो इति । अग्रे साध्यत्वेन
तद्देशगत्यापि साध्यत्वाद्यर्थधर्मभावो न तु विशेषणविशेष्यभावत्वात्पणो गुणगुणिभाव इत्यादौकं तदत्रच प्रमाणयति-
साध्यत्वापेक्षया चेति । स एव प्रदेशे साध्यं स एव च प्रदेशे साधनमित्येकस्यैव प्रदेशस्य साध्यसाधनभावो निष्क्रियत्वात् 20
व्योपचारत एव स्यान्न परमार्थत्वं धर्मभेदाद्वर्भेदाभ्युपगमात्, न तु घस्तुनो धर्मो भिन्न इत्यायेनाशङ्कते—उपचारादिति
साध्यत्वे—स्यामतमिति । यत्र विद्ये तर्ह्ये सुहृद्भावेन वेत्तुमिच्छति तर्हि वदाम इत्याशयेनोत्तरयति यस्मादग्नेति, मूलं
नोपपन्नमेवेत् । उपर्यहरति—तस्मादिति । तदत्रमेकस्यैव साध्यत्वसाधनत्वसमर्थनमुपपन्नं साधनभ्युपगममग्निमहेशस्य लिङ्गित्वं
साध्यवतीति दर्शयति—तदुपसहस्येति । समुदायस्य साध्यत्वाद्धर्ममात्रे च धर्मिण्यमुख्येऽप्येकदेशत्वात् साध्यत्वमुपपन्नमेवेत् । अनु-
मानप्रयोगमाह—एवन्त्विति । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान् प्रथमदर्शयति—एव त्वग्निमदिति, अग्निमहेशो धर्मो लिङ्गत्वं साध्यधर्मं, 25
धूमवत्त्वसाधक देशस्य यस्मिन् तदनन्यत्वादिति हेतुस्य, धूमवत्त्वम्यात्मा दृष्टान्त । दृष्टान्ते साध्यसाधने घटयति—यथेति,
धूमवत्त्वस्वरूपं हि धूमवत्त्वसाधकं यो धूमवत्त्वस्य तदनन्यत्वात्लिङ्गम्, धूमवतो हि लिङ्गत्वे धूमवत्त्वम्यात्माऽपि लिङ्गमेव धूमवत्त्व-
वत्त्वयोरभिन्नत्वात् तथैवाग्निमत्त्वस्वात्मापि धूमवत्त्वसाधकलिङ्गभूतधूमवत्त्वज्ञानन्यत्वमसिद्धमित्याह—तदनन्यत्वञ्चेति, एकस्यैव
देशस्य प्रसिद्धधर्मपिसमा साधनत्वमप्रसिद्धधर्मापेक्षया च साध्यत्वमित्युपगमितीतिमेवेति भावः । धूमवत्त्वसाधकलिङ्गानन्यत्वात् 30
अग्निमहेशस्य लिङ्गत्वं न सेत्स्यति अयोग्यताज्ञारायमिहेशस्य धूमवत्त्वभावेन तत्रिहस्पितलिङ्गता नामिमत्त्वे, विनाभावात्, प्रमेय-
त्ववत्, नहि प्रमेयत्वं नियत्स्यतिर्भविष्यमर्हति नियत्स्यत्वात् यथादिव्यक्तिरित्यात्, एवमग्निमत्त्वमपि धूमवत्त्वव्यभिचारि न लिङ्गम्
धूमवत्त्वन्तु लिङ्गमग्निमत्त्वव्यभिचारित्वादिति शङ्कते—नाग्निमत्त्वस्येति । समापते—नेति । अग्निमत्त्वव्यत्वसत्त्वावच्छिन्नोऽग्निः

व्यभिचरति ह्यभिमत्त्वं, प्रदेशस्य धूमवर्चवाहतेऽपि देशातरे फालातरे वा अथोगुडाङ्गारादिषु दृष्टत्वात्, किमपि ? प्रमेयत्वनन्-यथा नित्य शब्द प्रमेयत्वात्प्रशाशदित्युक्ते प्रमेयत्व घटादावनित्ये विनापि नित्यत्वेन दृष्टम्, तथाऽभिमत्त्वं धूमवर्चवेनेति व्यभिचारित्वादभिमत्त्वासाधनत्वं, धूमवर्चस्य तु भयत्वभिमत्त्वेन विनाऽदृष्टत्वादित्यत्र भ्रूप, न धूमवर्चस्तुत्वानुमानेत्वादि-धूमस्य हि वस्तुत्वे आत्मलाभेनैव अनुमानभूतेन अत्रयविनाभूतेन लिङ्गत्व नियतम्, पाण्डुत्वग्रहस्त्वामिच्छन्नमूत्त्वादिरूपेण धूमत्वनिश्चयनरेण तत्र लिङ्गत्वदोषप्रसङ्गस्यावतार एव नास्ति प्रत्यक्षत्वात्, सिद्धत्वादेव लिङ्गत्वात्, तथाऽमेरपि प्रत्यक्षत्वे धूमस्य लिङ्गिनो लिङ्गित्वम व्यभिचारित्वोपपादनेनेत्यादि-यदि त्वभिमतत्वं प्रमेयत्वधूम व्यभिचरेत् ततो धूमस्य धूमत्वमेव सन्दिह्येत तवापि नीहारादिभावेन अपह्नमूलादित्वात्, तस्मात् सैदिग्धासिद्धो हेतुः स्याद्धूम कुतोऽस्य लिङ्गत्वम् ? अत्रयविनाभावित्वेनैव तु धूममूलत्वादिरूपेण धूमत्वसिद्धे स्यात् पक्ष-धर्मत्वालिङ्गित्वम् तथा ।

इतर आह-

अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादभिप्रतिपत्तिरदमेरपि धूमप्रतिपत्ति स्यादिति ? अथ किं विषयः सम्प्रधार ? दर्शितन्यायदेशसाध्यताया हेतो, तस्माद्युक्तमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्वम्, धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु प्रमेयत्ववदभिमतत्वव्यभिचारालिङ्गत्वाभाव एव, धूमसयो-
१० गित्वमेवाग्नेर्ममक दृष्टम्, यत्र यत्र धूम तत्र तत्राग्निरिति, तस्मादमेरन्यथा सयोगित्त्वं, अन्यथा धूमस्य, न हि सर्वत्राग्नौ धूमो दृष्ट, मा भूदेव दोष इति देशसाध्यतेप्येते तस्याच्च सिद्धसाधनन्यायविरोधदोष इति ।

(अथात्रेति) अथात्र किं प्रतिपत्तव्यं धूमलिङ्गादभिप्रतिपत्तिरदमेरपि धूमप्रतिपत्ति स्यात् ?

यस्तुनो लिङ्गलिङ्गित्वविशेषाप्रतिपत्तौ तु दृष्टोऽविशेष इत्यभिप्राय, आचार्योऽत्राप्यविशेषमापादयितुकाम

- २० धूमत्वपाण्डुत्वताण्डुत्वपाण्डुत्वग्रहस्त्वामिच्छन्नमूत्त्वादिरूपेण धूमस्य जनक, यनेव रूपेण तयोर्न्यजनकभावस्तेनैव रूपेण गन्धगमकभाव कारणश्रितैरमित्वादिभिर्विना अर्थोपि तान्ते स्वभावा न भवति तस्मात्तयोर्विनाभावित्वम्, एवं कारणश्रितत्वादिभिर्भावोक्ति कार्यमलिनाभावि भवति, कारणगततावद्दर्शना हेतु कार्य गमकम्, कार्यस्य तदव्यभिचारित्वात्, तस्मात् पाण्डुत्वादियम-
दुत्तकारेण धूमस्वामिनाऽऽत्मलाभात् तद्वमपुररुहे धूमे एवामिच्छत्वं नियतमतो न तत्र लिङ्गित्वप्रसङ्ग प्रसङ्गत्वात् अत एव च तस्य लिङ्गत्वमेति भावः । प्रत्यक्षसिद्धस्य लिङ्गत्वादभिर्भेदा प्रथमो धूमोऽप्रत्यक्षत्वात् धूमस्य लिङ्गित्वं न हि सोऽभिमतत्वं व्यभि-
२१ चरतीति शक्यत्वाह-तथाऽग्नेरपीति । अव्यभिचारित्वमुपपादयति-यदि स्थिति, यद्यमिरहितेऽपि द्रव्ये धूम इत्याह अनिले प्रमेयत्ववर्गहि तस्य धूमयै चराय स्यात् किं धूमोऽय नीहारे वेति, अभिप्रायभूतसाविच्छिन्नमूलत्वादिवर्गोवच्छिन्नत्वाभावात्, इत्येव सवयस्ववापि, तस्माद्धूम सैदिग्धासिद्ध स्यादिति भावः । यद्धूमत्ववादिषु दृष्टधूमस्य त्वम्यविनाभावि त्वाद्वमवर्गदे पक्षधर्मतया लिङ्गत्वसिद्धाह-अत्रयविनाभावित्वेनैवेति । एवमेरपि धूमानुमानलिङ्गत्वमित्वाह-तथेति । धूमलाभोऽत्र लिङ्गित्वविशेषात्, परस्परेण परस्परप्रतिपत्ति किं विधेयेत्याहृते-अथात्रेति । अभिप्रायप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्ट-

१ छा दन-वत्स्या० । २ सि छा ह डे °छामेनैवनुमान० । ३ सि छ छा डे सविद्धा सिद्धाहेतुः । ४ × × सि । ५ सि छ छा डे लिङ्गित्वावि० ।

तमेव वाचयितुञ्चाह—अथ किं विषय सम्प्रधार इति, इतर आह—दर्शितन्यायदेशसाध्यत[1]या हेतो—दर्शितो-
 ड्य न्यायो देश एनाग्निमत्त्वेन साध्य साधन धूमवत्त्वेनेति, तस्माद्युक्तमेव लिङ्गस्य लिङ्गिनो वा लिङ्गित्व न
 विरध्यत एतत्, किन्तु धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ त्वित्यादि, सत्यपि संयोगित्वाविशेषे धूमसंयोगित्वमेवाग्रेणमप
 दृष्टम्, यत्र यत्र धूमस्य तत्राग्निरिति, धूमवत्त्वंस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववद्गमिमत्त्वं[स्व]न्यभिप्रायान् लिङ्गित्वाभावा
 एव, तस्मादग्रे यथासंयोगित्वा, अन्यथा धूम[स्व]त्वात्, न हि सधनेत्यादि, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यै- 5
 शक्यमनुमानम्, अनुगमनाभावात्, सत्राग्नौ धूमाभावात्, मा भूदेव दोष इति देशसाध्यतेष्वेते तस्माच्च
 देशसाध्यतायामपि सिद्धसाधनन्यायविरोधदोष, धूमादग्निरिति अग्रे सिद्धत्वात् 'साध्यत्वेनेप्सित पक्ष'
 इति लक्षणानवतार प्रकाशितप्रशासनवद्वैयर्थ्यमिति ।

अत्र भ्रम —

अग्निसाधनचदेव हि धूमसाधने व्यभिचार धूमो ह्यग्निं विना वासगृहेऽपनीताग्निके 10
 दृष्ट, अरणिनिमन्थने वा भूताग्निके, सम्भाव्यतेतु धूमदर्शनादग्निरत्रेति, अग्निदर्शनाद्वा
 धूमोऽत्रेति, अग्रे रन्धनगृहधूमरात्, वैधर्म्येण निजलत्, धूमोऽग्रेरन्यत्र न सम्भवति,
 सम्भवार्थत्वेनेतरवत्, शक्यत एव प्रतीतिरपि तथा, अथ कालिशरतयत्रु अल क्रीडितेन ।

अग्निसाधनचदेव हीत्यादि, अग्निधूमयोरविशिष्टगम्यगमभानापादनप्रथो गतार्थ, वासगृहे-
 ऽपनीताग्निके विना दृष्ट, अरणिनिमन्थने वा भूताग्निके, तस्मात्सुखो व्यभिचार, कथमनुमानसम्भन ? 15

अथात्र किमिति । अत्र किं विषया वे सम्प्रधारणेन्यायाः पृच्छत—अथेति । तत्र त आह—दर्शितन्यायेति, प्रसिद्धा
 प्रतिद्वन्द्विय चतुर्दशसाध्यतामुक्तत्वाऽग्निमत्त्वंस्य लिङ्गित्वव्यवस्थापनादेवित्यर्थ । एवं तर्हि सुखमेवाविशेषात्प्रसिद्धं लिङ्गिनो वा
 लिङ्गित्वं वा विशेषात्, नास्त्येवाह—तस्माद्युक्तमेवेति । तदवगमविशिष्टतां प्रसाध्य अनुभवविशिष्टतां प्रसाध्य दर्शयति—
 धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ स्थिति, वेदत्र धूमत्वेन धूमस्य लिङ्गित्वापत्तौ तु संयोगवशाद्गम्यगमभानावत्त्वेन प्रमेयत्ववद्गमिमत्त्वं
 व्यभिचारि भवेत्, अतो न तस्य लिङ्गवत्, किन्तु धूमसंयोगित्वमव गमक संयोगित्वस्याविशिष्टत्वेऽपि एव धूमसंयोगित्वं 20
 विलक्षणमेव गमवत्, तस्य संयोगित्वमत्राह—यादह धूमे चान्यादह, यत यत्र यत्र धूम तत्र तत्राग्निरित्यनुगतत्वात् धूमसंयोगित्वे
 एव गमवत्त्वं दर्शनात्, यत्र यत्र चाग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यनुगमनाभावात् नाग्निमत्त्वं लिङ्गम्, अग्निव्योगित्वस्य विलक्षणत्वादि
 भावः । संयोगिताविशेषेऽपि धूमवत्त्वं न ति याह—धूमवत्त्वंस्येति । संयोगित्वमुभयत्र विशिष्टमिति दर्शयति—तस्मादग्रे
 रिति । अग्निव्योगित्वं न लिङ्गित्वाह—यत्र यत्रेति । अथाग्रे लिङ्गित्वापत्तौ यत्राग्न्या देशसाध्य वैऽभ्युपगम्यमाने तु अग्रे सिद्धत्वेन
 धूमादग्निरिति मान सिद्धसाधनताप्रसक्तत्वात् साध्यत्वंनप्सित पक्ष इति न्यायानुवचभूतप्रतिषेधविरोध, अग्निरिति चाक्यस्य साध्यत्वे 25
 नेपितपक्षशेषवत्त्वाभावादि याह—मा भूदेव इति । पक्षलक्षणमाह—साध्यत्वेनेति, साध्यत्वप्रकारके छात्रिपयीभूतोय स पक्ष,
 इत्यर्थ, अग्रेण सिद्धत्वेन पुनरग्निमत्त्वंप्रकारकेऽप्यविषयत्वे पक्षस्य क्रियमाणे प्रकाशितस्य पुन प्रशासनवद्वैयर्थ्यमेव सादिति भावः ।
 यदुक्त धूमवत्त्वंस्य लिङ्गित्वे प्रमेयत्ववद्गमिमत्त्वंव्यभिचारिण्यत्वात्, साध्यं व्यभिचारे धूमस्य लिङ्गित्वेऽपि नून्य एव
 इत्याचयेनाचार्ये उतरयति—अग्निसाधनचदेव हीत्, वासगृहेऽपनीताऽपि धूमो दृष्ट, अरं निमन्थने भूतऽप्यग्नौ धूमो दृष्ट
 इति यत्र यत्र धूमस्य तत्राग्निरित्यनुगमनाभावाद् धूमस्यापि व्यभिचारित्वमेवेत्याशयेन व्याकरोति—अग्निधूमयोरिति । इत्थं 30
 व्यभिचारसम्भवेऽपि धूमसंयोगित्वसाधनगत्वमिति तर्हि विशेषादग्निव्योगित्वस्यापि धूमगमकत्वं स्यात्, उक्तय संयोग्यादित्यु

सम्भाव्यते तु धूमशैनादग्निरिति, अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽग्नेति, तत्पुन प्रमाणान्तरं [व] गते देदोऽग्नि-
 एव धूमो बद्धमूर्त्वादिभि, धूमाद्वाऽग्निरिति, तत्र दृष्टात-अग्ने रचनगृहधूमवदिति-दर्शितपचनर-
 10 णाथांज्ञाप्रदिहस्तसूपनारणे रचनगृहे धूम सम्भवतीति, वैधर्म्येण यत्र धूमासम्भरस्तत्राग्नेरप्यसम्भरो
निर्दलनदिति, धूमोऽग्नेर यत्र न सम्भवतीति, अन्वयस्यार्थं सम्भवायत्नेन इतरवदिति, धूमयत्, यथा धूमोऽग्ने
 15 सम्भवति स कदाचित् क्वचित्, तथाऽग्निर्धूमे सम्भवतीत्य प्रथमं, शक्यत एव प्रतीतिरपि तथा, अथ
वाल्लिशर [त] नत्त्विति, अलमियताश्रीडितेनेति ।

वस्तुतः प्रतिपत्तितश्च प्रतिपादितमपि किमर्थं न प्रतिपद्यसे ? अत्रयवनिरूपणेनापि
प्रतिपादयिष्याम -अग्निरेत्यस्या प्रतिज्ञाया अग्निरेवात्रेति नात्रधार्यते, तत्र पृथिवीत्वादि
 सद्भावात्, देशस्यैव वा भावात्, तथा च तथोरग्निधूमयोरप्यभावापत्ते, नाप्यग्निरेवेति,
 20 तत्प्रदेशव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेषुऽप्यभावात्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति न शक्यते वक्षुम्,
नाप्यग्निरेव भवत्येवेति, भवतिप्रयोगाव्यवहारेण हि भवत्यपि कदाचित्, तत्र कदाचि-
त्काश्चिदुदासो निरर्थक सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्माद्धिवक्षिते देशे काले च भवत्यग्निरिति
प्रतिज्ञार्थं, अव्युत्पत्तिवैध्वनयधृते, रक्तमिदं कर्षारपुष्पमित्यादिप्रतिज्ञावत् ।

(चस्तुत इति) वस्तुत प्रतिपत्तितश्च प्रतिपादितमप्यस्माभिर्न प्रतिपद्यसे लिङ्गलिङ्गित्वाविशेष
 15 किमर्थम् ? यद्यपि न प्रतिपद्यसे तथाप्यत उत्तरमत्रयवनिरूपणेनापि प्रतिपादयिष्याम, अग्निरेत्यस्या
प्रतिज्ञायामित्यादि, अग्निरेवात्रेति नावधार्यते तावत्, तत्र पृथिवीत्वादिमद्भावात् तदभावेऽग्नेरेव दुर्लभत्वात्

येवमि प्रतिषेधो न तावत् । न ते हेतव इदुर्कं व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥ इति । तर्हि कथमनुमान सम्भाव्यते इत्यत्राह-
 सम्भाष्यते इति, सम्भावना च योमत्वाभिमान, धूमदर्शनेनामित्साभावना क्रियते भवत्वग्निरत्र धूमादिति, अग्निदर्शनाद्वा
 धूम सम्भाव्यते भवतु धूमोऽग्नेरिति, स च धूमो बद्धमूर्त्वादिधर्मविशिष्ट, सम्भावकश्च ननापि प्रमाणेनात्र देदो परिपातोऽ
 20 ग्निरिति भावः । अग्निदर्शनाद्वा धूमोऽग्नेति सम्भानायामभिधूमौ गमनीरोत-तत्पुनरिति । धूमसम्भावनायां दृष्टान्तं साधर्म्य-
भूतमाह-अग्नेरिति । अग्ने प्रमाणात्तरावगतत्वं दर्शयति त्वरिनेति, स्वाभिना स्वरित पचनेऽग्नेऽग्निहस्त सूपनारणे यत्र
तस्मिन् वाक्ये धूमसम्भावना यथा भवति तद्वदित्यथ । महाहाराद्वा धूमसम्भवे नाल्लान एवामित्साभरोऽपि नास्तीति वैधर्म्यं
निर्गन्तमाह वैधर्म्येणेति । अथ व्याख्येयमाह धूमोऽग्नेरिति, अग्निहृते देसे धूमस्य सम्भावना नास्तीत्यर्थं, साप्याभाव
 25 व्यापक साधनाभाव इति भावः, इतरवदिति, अग्निरावकधूमवदित्यर्थं, अतो सत्त्वे हि धूम सम्भवतीति यथा तत्र
व्याख्येयं तथा धूमसाधकग्निरपि बद्धमूर्त्वादिर्गतिधूमो न्तयेव भवतीति भावः । एवं सम्भावनासाधक्ये प्रतीतिरपि तथैव
सम्भावनास्यैव भवितुं शक्यत इत्याह-शक्यत एवेति, प्रतीतिरपि धूमेनामित्साभावनाया अग्निना धूमसम्भावनाया
वा प्रतीतिरित्यर्थः । सर्वमिदं धात्वर्त्वात्तमेव न वस्तुभूतमत इत्यत्रार्थेयाऽऽम्भ्याह-अथ वाल्लिशोति । युक्तिभिरस्तुभूतमर्थं
 30 निर्दिष्टमपि यदि नाभ्युपगम्यते तर्हि प्रतिज्ञापकस्यपदार्थनिर्हारेण प्रतिपादयिष्यामि लिङ्गलिङ्गित्वाविशेषनियमाह-वस्तुत इति ।
यत्राग्निरप्यपत्तिमिर्लिङ्गलिङ्गित्वावापदेभ्ये प्रतिपादितोऽपि निर्मथं न तथाऽभ्युपगम्यते । भवतु, प्रतिज्ञायवकनिरूपणेनापीदानीं
प्रतिषेधक्येय्यागौनि वषण्यनिर्देन क्वचित् वस्तुत प्रतिपत्तितश्चेति, वस्तुतिप्रतिपादनेन युक्तिभि प्रतिपादनेन चैव च ।
प्रतिज्ञावाक्यं हि अग्निरेति, तत्र त्रिधाऽत्रधारण भवितुमर्हति अग्निरेवात्रेति अग्निरेवेति, अग्निरेव भवत्येवेति वा, तत्र न प्रथम
मत्रधारणं कर्तुं शक्यमित्याह-अग्निरेवात्रेति । यद्यपि शब्दप्रयोगस्य व्यत्ययेन त्वात्वात्तदनेवावधारयितव्यम्, परन्त्वग्निरेवात्रे-

देशस्यैव वाऽभावात्, तथा च तथोरभिधूमयोरप्यभावापत्ते, नाप्यग्निरत्रैवेत्यवधार्यते, तत्प्रदेशाग्निनोऽन्वे-
 पामप्रीनामनमित्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिप्रसिद्धिविद्वाधार्थत्वात् प्रतिज्ञादोषात्, तत्रदेश यतिरिक्तपु प्रदेशेऽप्य-
 ध्यमानात् यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रोमिरिति दृष्टान्तो न इत्यो वस्तुमत्तत्रिराम, नाप्यग्निरत्र भवत्येतेत्य-
वधार्यते, भवतिप्रयोगा-यत्रद्वारेण[हि] न भवत्यपि क्वचिदिति, किं कारणं? सदाऽग्निधूमाभावात्,
 तत्र-तस्मिन् देशे कादाचित्कामि-युदासो निरर्थक, सततमग्निधूमयोरभावात्, तस्माद्भिन्नशक्ते देशे तस्मि- ८
 स्तस्मिन् काले भवत्यग्निरिति प्रतिज्ञार्थं, कस्मात्? अयुस्त्वचित्पिध्वनवभृते-विधिनेनायुत्वादितान]न
 धारणेनोक्तत्वात्, रक्षमिद् वरवीरपुष्पमित्ययुत्तन्नरक्षश्चेतत्रिशेषणाय पुरुषायैव तत्रिरूपणार्थं रक्षमेव
 श्वेतमेवेत्यन्धारणानपेक्षा प्रतिज्ञा ।

धूमश्च पक्षधर्मोऽनुबद्धरूप एवाग्निना भवति, किमर्थम्, अग्निसहचरितत्वाग्निनिमित्तत्वं
 ख्यापनार्थम्, इह क्वचित् सहचरिभाषो यथा रूपस्पर्शयो, क्वचित् निमित्तर्त्नमित्तिकभाषो 10
 यथा दण्डघटयो, इह तु द्वययत्रमेव लिङ्गम्, तत्राग्निनाभाषी सहचरिभाष सहचरो यस्मिन्
 विद्यत इति सहचरी धूमस्याग्नि, इति सप्तम्यर्थे, अस्य त्रिविधोऽप्य अस्मिन् विद्यत एव,
 न न विद्यत एव, न च न विद्यतेऽपि क्वचिदिति, तस्मिन् हि निर सति विद्यत एवाग्नि, न

धूमधारणेऽपर-सकृदुदप्रतीत्या तत्र च पृथिवीत्वादीनामपरेषा घनानां श्रेयो सद्भावात्, पृथिवीत्वादीनां तन्नाभावे चापरेत्यभावा
 स्मात् तस्य पृथिवीत्वानि सामानाधिकरण्यानियमात्, पृथिवीत्वादीनां तन्नाभावे दशोऽपि नैव भवेत् तस्य पृथिव्यात्मात्मक्त्वा 15
 दिव्यादिनासाऽऽप्यत्राभावात् तथावधारण युक्त इति भावः । द्वितीयावधारणस्यासकृत्पन्नाह-नाप्यग्निरत्रैवेतीति, अनेन हि
 अग्ने स्थानान्तरप्रतिष्ठा व्यर्थ इत्यते तथा च स्थानान्तरिणीनामनमित्तर्त्नं प्रसज्यते, अत्र तृतेरेवासिक्त्यात्, दृष्टान्तो तत्र प्रतिज्ञा
 प्रत्यक्षादिप्रसिद्धिविद्वाधार्थं भवेत्, प्रत्यक्षादिभिन्त्यत्र प्रसिद्धस्याभिव्यक्त्येदादिभि भावः । दोषा-तरमप्याह-तत्रदेशेति ।
 अग्नेरेतत्प्रदेशमात्रभूतिचे प्रदेशांतराभूते माप्यासाधनयोर्व्याप्तिप्रदर्शनाय यत्र यत्र धूमस्तत्रामि यथा महानसादिति
 दृष्टान्तोद्घातनमशक्यं स्यादिति नैतदप्यन्धारणं चाविति भावः । तृतीयावधारणनिरासायाह-नाप्यग्निरत्र भवत्येवेतीति, अनेन 20
 हि प्रदेशेन सदाग्नेरप्यन्धारणो व्यर्थ इत्यत, एववाग्निरेतेष्वेतेष्वेते भवतिान्तरिलक्षणं, ततश्च ज्ञायतेऽत्र कदाचिदिति न भवत्पीति,
 नहि सदा प्रदेशोऽस्मिन्ना धूमश्च किं तु कदाचित्चैव अनेनावधारणेन च कादाचित्कामियागस्य व्यवच्छेदो निरर्थक्ये भवेत्,
 तस्मादिदमप्यन्धारणं न युचमिति भावः । एष्य देशगलाद्यपेभुषैव साध्यस्य प्रतिज्ञानमित्याशयेनाह-तस्माद्भिन्नशक्ति इति,
रक्षक परैरपि 'तत्रो देशाद्यपेक्षामिमाधने धूमवत्तया । गृहमागस्य देगस्य धर्मता न विदप्यत' ॥ इति । स्वचित्तम् वाक्ये
ऽवधारणमिति न युक्त्याह, अनवगतत्वं त्रैतत्त्वादिविशेषणाय पुण्याय तद्विधनार्थं रक्षमिद् वरवीरपुष्पमित्यदिषे नामधारणस्य 25
 रक्षमेव श्वेतमनेनेवविषय विषयं पदयामा, येन वाक्येनानन्वयार्थो गम्यते समानश्रुत्या तत्रातिप्रसक्तो तद्धारणायवधारण
 क्रियेत अत्रातरस्य वा पुनर्निधाने नियमो यु-येन, अग्निरेति च वाक्य मानेकार्यगमवम् अयुत्पन्न प्रति बोधनाय विहितमतो-
 ऽनवधारणं विधानमेव तदिति समापते-अयुत्पत्तीति, नास्ति व्युत्पत्तयेस्य गोऽव्युत्पत्तिसम्भवे विशेदपतिर्नास्ति यस्मिन् तद्वाक्य-
 मव्युत्पत्तिसिद्धयन्वयव्यतिरेक्य तस्मादिनि निग्रह अव्युत्पत्तं पुष्टं प्रति अनवधारणपूत्रकर्मविधायकं वाक्यमिदमिति भावः ।
 तत्र दृष्टान्तमाह-रक्षमिदमिति । प्रतिज्ञासुखत्वा हेतुमाह-धूमश्चेति । अग्निनाऽनुबद्ध एव धूम पक्षधर्मो मनतीत्यत्र 28

१ ति क्ष छा डे तदाच यथोरग्निः । २ ति क्ष छा डे यत्राग्निसत्रम् । ३ ति क्ष छा डे तत्रधूम इति ।
 ४ × × क्ष प्रती इत् आरभ्य वाक् ९३९ पृष्ठे × चिह्नं तावन्नास्ति ।
 बा० ४१ (११८)

न विद्यते वात्यादिवत्, न च न विद्यतेऽपि धूमसहचरायोऽग्निधूमयत्, न वा सपक्षसहचरे न विद्यत एव, कृतकमित्य नित्य इत्येवमसिद्धविरुद्धनैकान्तिकरूपव्युदास ।

(धूमश्चेति) धूमश्च पक्षधर्माऽनुबद्धरूप एवाग्निना भवति, विमर्षम्? अग्निसहचरितत्वाग्नि-
निमित्तत्वरथापनार्थम्, तद्वाराया-इह क्वचिदित्यादि, स्पर्शयो सहचरि[भाव] दृढादि निमित्त
घटादिनैमित्तिक इति निमित्तनैमित्तिकभाव तावेतौ सहचरिनिमित्तनैमित्तिकभागावयवौ, नदेव हि तत्, इह
तु द्वयन्यत्रमेव लिङ्गम्, तत्राग्निभावीत्यादि, सहचरिभाव तात्पादौ निरूपयाम, सोऽविनाभाव एव,
तद्वाराख्या निरूपणार्था सहचर इत्यादि, सहचरो यस्मिन् विद्यत इति सहचरी धूमस्याग्निरिति, इतिप्रत्यय
सप्तम्यर्थे, अस्य त्रिविधोऽर्थ, अस्मिन् विद्यत एव, अग्निधूमे, अग्नि एव चायमिति पक्षधर्माऽधारणम्,
न न विद्यत एवेति सपक्षाननुगतो विपक्ष एव सन्निति [च] विरुद्ध[र]साधारणानैकान्तिक[कश]ना मा

भूदिति, न च न विद्यतेऽपि एचित् सहचरी धूम इति साधारणानैकान्तिकशङ्का मा भूदिति च, तद्वारा
घट्टे-तस्मिन् हि त्रिंशत् मतीति, पराभिमतस्य धूमे लिङ्गिन्यमिलिङ्गत्वस्य व्युदासार्थम्, तदुदाहरणा-
सति विद्यत एवाग्नि न विद्यते, वात्यादिवदित्यसिद्धव्युदासेन, न च न विद्यतेऽपि धूमसहचर[ो]ऽग्नि
धूमयदिति साधारणानैकान्तिकशङ्काव्युदासेन, न वाऽसपक्षसहचरे न विद्यत एव कृतकमित्य नित्य इति
विरुद्धसाधारणानैकान्तिकशङ्काव्युदासेन, एवमसिद्धेत्याशुत्तपसहारो गतार्थ ।

15 कारणमाह-अग्नीति, पञ्चमभूतो धूमोऽग्निना सहचरित एव, अग्निनिमित्ताऽऽगमलाभ एवति प्रदर्शनार्थमग्निनाऽनुबद्धरूप
इत्युक्तमिति भाव । साध्यसहचरितत्वसाध्यनिमित्तत्वोभयविशिष्ट एव हेतु साध्यानुबद्धरूप इत्याशङ्कान्यायवर्तनाय व्याख्याति-
इह क्वचिदिति, रूपेण स्वार्थानुमाने स्पर्शयो सहचरिभाव एव न निमित्तनैमित्तिकभाव । दण्डपत्रयोस्तु निमित्तनै
मित्तिकभाव एव न सहचरिभाव, इमौ च द्रावणव्यवहारिनामावस्य, यत सहचरिभाव एवाग्निभाव, निमित्तनैमित्तिकभाव
एव चाविनाभाव, न ह्यवयवव्यवहारिनामावस्य, यत सहचरिभाव एवाग्निभाव, निमित्तनैमित्तिकभाव

20 बद्धरूप एव धूम पक्षधर्मो भवतीति भाव । अथ सहचरिभावहपमविनाभाव निरूपयति-तत्राग्निभावीति । सहचरि
भावशब्दार्थमाह-सहचर इति । धूमेन सह चरत्यसावग्निरिति सहचरोऽग्नि, सोऽस्मिन्नस्तीति सहचरी 'अत इतिठना'
इति मत्वर्थे इतिप्रत्यय । अत्राधारणत्रैविध्यात् त्रिविधोऽर्थो भवतीत्याह-अस्य त्रिविधोऽर्थ इति, अस्मिन् धूमे
सहचरोऽग्निर्विद्यत एकैकोऽर्थ, धूमे हि सति विद्यत एवाग्निधूमस्यामित एव भाव इति धूमस्य पञ्चमभावाधारणम्, तेन
पक्षोऽस्यत्वहृत्पाठसिद्धिरुदत्तेति भाव । द्वितीयमर्थमाह-न न विद्यत एवेतीति, सति धूमेऽग्निने विद्यते एवेति नेत्यर्थ, यथा

25 नित्य शब्द हतकवादिस्वर हतकत्वे हि सति नित्यत्व घटादौ न विद्यत एव, अत एवाग्नौ हेतुर्निरुद्ध उच्यते, तथा शब्दो
नित्य शब्दत्वादित्यत्र शब्दत्वे सति नित्यत्वमनित्यत्वं वा न विद्यत एव शब्दश्याप्यसिद्धत्वात्, अत एवाग्नौ हेतुरसाधारणा
नैकान्तिक उच्यते अग्निस्तु न विद्यत एवेति न तस्मादेतानावधारणेन सपक्षाननुगत -सपक्षावृत्तिरसाधारणानैका तत्रो विपक्ष एव
च वर्तमानो विपक्षो हेतुश्च व्यापारिताविति भाव । तृतीयमर्थमाह-न च न विद्यतेऽपि क्वचिदिति, सति धूमे सहचरोऽग्नि
न विद्यतेऽपि क्वचित्, अपिशब्दात् विद्यते न विद्यतेऽपि क्वचिदिति न चेत्यर्थ, अग्नौऽप्यग्नौ सत्यपि धूमो न विद्यतेऽपि

30 अनेऽग्नि साधारणानैकान्तिक उच्यते, तथाश्रुति कृता भवतीति भाव । सामान्येनार्थत्रय सप्तमयति-तस्मिन् हि किलेति,
धूमे हि सत्यपि विद्यत एव, न न विद्यते एव, न च न विद्यतेऽपि क्वचिदिति भाव । सप्तमप्रदर्शनप्रयोजन प्रकाशयति
पराभिमतस्येति । व्यापार्यहृत्पाठरण्यवृत्तमर्थत्रय दर्शयति-सति त्रिद्यत एवेति । असपक्षसहचर इति,
सपक्षमित्ये पक्षे विपक्षे वा सहचरे हेतौ सति साध्यं न विद्यत एवेत्यर्थ, पक्षसहचरो हेतु शब्दत्वं विपक्षसहचरय हेतु हत

नन्वेव सहचरिभावाद्नुमानसिद्धौ किमर्थं निमित्तनैमित्तिकभावोपादानम् ? एका-
ययमेवास्तिरिति, एतच्च न, अग्निप्रद्वयभिचारित्वाद्भूमस्यापि, यदिह स सदा सत्यपि
सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण विशिष्टधूमस्यैवाभावात्, पाण्डुर्द्वुगतिरहलोत्सङ्गयेकदेश-
चन्द्रमूलपुन पुनरुत्थायिधूमस्याग्निमन्तरेणाभावात्निमित्तनैमित्तिकभावात् एषितव्यम् ।

नन्वेवमित्यादि, एव तर्ह्यसिद्धविरुद्धानैकात्मिकपुदासेन सहचरिभावाद्[द]नुमानसिद्धौ सत्या 5
किमर्थमनयन्नैमित्तिकभावात्तदनुमानम्, तस्मादेकाययमेवास्तिरिति, एतच्च न, अग्निप्रद्वयभिचारि-
त्वाद्भूमस्यापि—यथाऽग्निधूम व्यभिचरति, अ[यो]ऽग्न्यात्प्रभावात् तथा धूमोऽप्यग्निमपनीताग्निनासदृशद्वौ
अरणिनिर्मयनादौ चेति समानम्, तद्व्याख्या—यदिह स सदेत्यादि, सद्योवोपनया समावना गतार्या
प्रागुक्तन्याया, सन्निरहितनिमित्तसहचरिपरिख्यापनेन, विशिष्टधूमग्रहण तस्मिन्नेव देशे काले च नानुत्पन्नो
नानीतो नाप्यतीतो वाऽग्निरित्येतस्यास्य प्रत्यापनार्थम्, सत्यपि सहचरिभावे निमित्तभूतमग्निमन्तरेण धूमस्यै- 10
वाभावात्निमित्तनैमित्तिकभाव एषितव्यम्, ततस्तद्व्यवधारणायानि लिङ्गानि दर्शयन्नाह—पाण्डुर्द्वुगती-
त्यादि, पाण्डुविशेषण वाष्पनीद्वारादिव्युदासार्थम्, ऊर्ज्जगत्या बहलत्वेन च धूमिकाव्युदास, उत्सङ्गि-
ग्रहणात् सराऽऽनारोर्द्ध्वविस्तारित्व सूच्यते, पार्श्वविस्तारित्वाद्भूमिमानाम्, एतदङ्गनद्रूपग्रहणात् अभूता-
पनीताग्निनात्यादिव्युदास अनेकत्र भ्रमणादित्यात्तेषाम्, पुन पुनरुत्थायिधूमग्रहणात्पनीताग्नि-

कत्वं तस्मिन् सति सार्थं निरर्थकं न विद्यत एव असाधारणत्वाद्द्विरुद्वाच तद्व्याख्याऽग्निरिति भावः । उपसहरति—एवम् 15
सिद्धेति । निमित्तनैमित्तिकभावव्यभिचारिभावप्रयोजनं सद्यते—नन्वेवमिति । निमित्तहेत्वाभावात्पुदास सहचरिभावादेव
संजात, अत तस्मादेवानुमानसिद्धौ निमित्तनैमित्तिकभावात्प्रकारावयवाभ्युपगमो व्यर्थ इत्याशङ्कते—एवं तर्ह्यिति । अत्रिद
विरुद्धानैकान्तिका एव प्रया हेत्वाभावात् तद्व्याख्या इह सहचरिभावादेवेति भावः । धूमगमायास्याग्निप्रद्वयभिचारित्वाद् धूमविशेष
एवाग्निप्रद्वय इति सूचनाय निमित्तनैमित्तिकभावोऽप्येषितव्य इत्युत्तरयति—अग्निवदिति, धूमस्यायोभ्यादावभावप्रयुक्तोऽमे
व्यभिचारो यथा तथा धूमस्याप्यपनीतवासदृशरणिनिर्मयनादावयवभावसत्त्वप्रयुक्तोऽग्नियव्यभिचार इत्यभिधूमयो परस्परव्यभि- 20
चारित्वे समानतेति भावः । तमेव व्यभिचारं अग्नि-यास्याय पाण्डुत्वबहलत्वाविशिष्टधूमस्यैवाग्निगन्धवात्
तथाप्यधूमस्यैवाग्निगन्धवात् निमित्तनैमित्तिकभावोपपन्नसहचरिभावस्यैव प्राश्रतया ह्यवयवत्वोक्तियुक्तैवेत्यादायेन व्याचष्टे—
यदिह स इति, मन्मस्त्वम् । व्यभिचारित्वेऽग्नि दृशन्त भावना च यथा धूमवानयममेरित्युक्तोभ्याश्रवमि
विनापि धूमेन दृष्ट तथा धूमोऽग्नि विनाऽपनीताग्निनासदृशत्वात्पार्श्वविनिर्मयनानौ चेति, प्रागुक्तन्यायश्च धूमवस्तुत्वात्तुमा
नभूतपाण्डुत्वबहलत्वाविशिष्टमूलत्वादिरूपेण धूमवनिधयन्तरेण विशिष्टधूमस्य लिङ्गत्वाच्च व्यभिचार इति । अत्र धूमस्यात् 25
गमेऽग्निविनाभूता पाण्डुत्वादिवर्षा इत्युक्तत्वात् सन्निरहितनिमित्तभूताग्निमाहर्ष्यं धूमस्य प्रकटीकृतमिहाह—सन्निरहितेति ।
विशिष्टधूमग्रहणप्रयोजनमाह—विशिष्टधूमग्रहणमिति । सामान्येन धूमस्यैव साहचर्यं सत्यपि पाण्डुत्वाभिर्विशिष्टो धूमो
न निमित्तभूताग्निमन्तरेण भवितुमीति तस्मात् सोऽप्यविनाभावावयवत्वेनाभ्युपेय एवेमाह—सत्यपीति । तात्पर्यमगमकानि
दर्शयति—पाण्डुर्द्वुगति, पाण्डुपदेनपाण्डुस्यो धूमत्वर्णो प्राज्ञ, तेन धेतभूतापनीद्वारादिवाद्युत्तारित्वात्तयेनाह—पाण्डु
विशेषणमिति । अन्धधूमव्युदासायोर्द्ध्वगतिरहलग्रहणमित्याह—ऊर्ज्जगत्येति, अन्यो धूमा धूमिच्च, अपत्वादेन पार्श्वे 30
विस्तारित्वात् विशिष्टधूमगतिमत्त्वात्पार्श्वेऽपि विशेषणे न व्याख्यातव्यं हेत्वा उत्सङ्गिप्रद्वयमित्याह—उत्सङ्गिग्रहणादिति ।
अथानि विशेषणानि स्फुटानि । एवञ्च याञ्च कार्यं यात्वात् कारणात् प्रत्यक्षात्परम्भाभ्यां निश्चित, तत् तत्र व्यभिचरति,

क्यासगृह्यारणिनिर्मथनावस्थान्युत्पत्स, तस्मात् सलिलमलाहृषयोः सहचारिणोरिवाभिधूमयोर्व्यभिचार-
दर्शनात् निमित्तनैमित्तिकभावोऽपीष्ट ।

सोऽपि निमित्तनैमित्तिकभाव सहचरिभावेन विना व्यभिचरत्येवेति दर्शयन्नाह-

चलाकापताकात्रच निमित्तसद्भावेऽपि नैमित्तिकस्य स्थपतिकृतप्रासादादिवत् नैमित्तिक-

5 सद्भावेऽपि निमित्तस्य चाभाजदर्शनात् सहचरिभावोऽप्येपितव्य, धूमाभ्योर्व्यभिचारदर्शनात्
सहचरिनिमित्तत्त्रोपपत्तापि देशान्तरासञ्चारितकालसन्निहिताग्निनिमित्तस्य विशेषणविशिष्ट-
स्यैव धूमस्य सहचरिण्यग्नौ गमकृत्वेन विशेषणार्थवत्त्वात्, इतरथाऽग्निमत्त्वमेव न गमयति
उभयतोऽपि यस्मात् तस्मात् स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि,
उभयत्राव्यभिचारात् ।

10 चलाकापताकात्रचोत्पत्त्यादि यान्द्रूमाभ्योर्व्यभिचारदर्शनादिति भावना गतायां, नैमित्तिकसद्भावे
निमित्ताभाजदर्शनात् स्थपतिकृतप्रासादादिवदिति, तदुभयगतदोषपरिहारेण इत्ययमगुणप्रशान्तार्थं चाह-

[सह]चरिनिमित्तोपपत्तावपीत्यादि यावद्विशेषणार्थवत्त्वादिति, उभयविशेषणसम्पत्तौ सत्या वाचिद्व्यभिचा-
रदिव् न सम्भवति, तत्त्वथमिति तद्दर्शयति-देशान्तरामञ्चारीत्यादिना भावयन्, तत्कालसन्निहिताग्निनि-
मित्तत्वाद्भूमस्य व्यभिचारमलविगुद्धस्य तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्यैव सहचरिण्यग्नौ गमकृत्त्वम्, इतरथा धूमस्यापि

15 अग्नैरेव धूमे व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यान्नुमानाथत्वम्, विशेषणानुपूर्वादानेऽग्निमत्त्वमेव न गमयति,
उभयतोऽपि सहचरित्वं निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति यस्मात्, तस्मात्, स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा
सन्निहिताग्निनिमित्तत्वमपि, गमयतीति वर्त्तते-यथाऽग्निमत्त्वेन विना नास्ति धूम[व]त्त्वं तथा तन्नि-
मित्तत्वमत्रेण नास्तीत्यग्निमत्त्ववन्निमित्तत्वमपि गमयति उभयत्राव्यभिचारादिति ।

नाग्याहशात्तादा भावति, एवं निमित्तनैमित्तिकभावात्तयोरपिनाभाव, न तु साहचर्यमात्रेण व्यभिचारित्वादिति भाव ।

20 निमित्तनैमित्तिकभावे सपि नैमित्तिकमुत्पत्त्या निमित्तोऽपनीते व्यभिचारदर्शनात् सहचरिभावोऽप्यावश्यक इत्याह-चलाकेति ।
चलाका जलस्य पनाका प्रागादापेर्निमित्तम्, तत्सद्भावेऽपि षचिन् कदाचिन् नैमित्तिकस्य जलदेवभावस्य दर्शनादिति भाव ।
षचिन्निमित्तसद्भावेऽपि नैमित्तिकस्य षचिन् स्थपतिकृतप्रासादादिनैमित्तिकसद्भावेऽपि निमित्तस्य स्थपत्यादेरगद्भावेऽपि धूमा-
भ्योरपि निमित्तनैमित्तिकयोर्व्यभिचारदर्शनात् सहचरिभावोऽप्यावश्यक इति दर्शयति-चलाकापताकात्रचोत्पत्त्यादीति । केवल
इत्येवत्यतरपत्रप्रदे शोपदर्शनादुभयपरिप्रदे च गुणसद्भाव इत्याह-तदुभयेति, सामान्येनाग्निधूमयोरपि सहचरिभावस्य

25 निमित्तनैमित्तिकभावस्य च सत्त्वाद्भूमे साध्येऽग्नेरिवाभौ साध्ये धूमस्यापि व्यभिचारित्वमस्तेन, न हि धूमसामान्ये बहिर्गामान्ये
देव सहचारि वा लया च धूमस्य गमकृताप्रयोजकाः विशेषा अभ्यभ्युपेया, तथा गन्धेऽप्यावपि देशान्तरासञ्चारितकालसन्नि-
हितत्वम्पि विशेषोऽपि तथा चोभयविशेषणसम्पत्तौ सत्यां न वाचिद्व्यभिचारदिव् सम्भवतीति भाव । एतदेव दर्शयति-देशान्-
न्तरासञ्चारितीति, तैर्विशेषणै -याण्डरबहलोर्द्वैगणिवद्भूमत्त्वपुन पुनदत्तापित्वादिविशेषणै । विशेषणानपेक्षायान्वाह-इतर-
येति, उभयविशेषणसम्पत्तावित्यर्थ -उभयतोऽपि सहचरित्वे निमित्तनैमित्तिकत्वे वा सति उभयविशेषणासम्पत्तौ धूमस्याप्योर्गैरिव

30 धूमं व्यभिचारात् विशेषणसामर्थ्यादनुमानार्थत्वम् विशेषणानुपपत्ते गहचरिभावे निमित्तनैमित्तिकभावे वा सत्यपि भूमेऽपि
परवमेव यतो न गमयति तस्मात् विशेषणविशिष्टो धूमो यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथा तत्कालसन्निहिताग्निमत्त्वमपि गमयति, अग्नि

१ सि हे छा पायद्भूमोर्गैर्व्य० । २ सि छा हे ऽप्यनीर्गैर्व्यम् । ३ सि छा हे ऽवानाग्निम्० ।

स्यामत लिङ्गत्वादिप्रत्यक्षप्रमाणांतरमपेक्षते धूमवदिति तन्न भवति—

एवञ्च उद्धमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिग्रहेऽग्रेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमपेक्ष्यम्, कृतकत्वेनेवानित्यत्वस्य, कृतकमित्युक्ते तदेव ह्यनित्यमध्रुवमित्युक्तं भवति, उत्पादविनाशयोर-
ध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहणप्रदेशात्माभेदात् स एव निमित्तमग्निधूमस्य सहचरश्च,
न हि तस्य धूमस्याग्नितोऽन्यत्रिमित्तं भवितुमर्हति परिणाम्यभेदपरिणामान्तरसाध्यत्वे परि-
णामान्तरसाधनत्वात्, पूर्वप्रत्यक्षउदन्वयकाले सम्बन्धस्मरणादन्यतरविधक्षितहेतुनोपात्तस्येत-
रस्य साध्यस्याभिव्यक्तिं क्रियते, अर्हत्तत्रस्याभ्युपगम्यमानत्वात् ।

एवञ्चेत्यादि, एव उक्त उद्धमूलत्वादिविशिष्टधूमपरिग्रहेऽग्रेरपि गृहीतत्वान्न प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
न्तरमपेक्ष्यम्, किमिति ? कृतकत्वेनेवानित्यत्वस्य, तद्यथा—प्रागभावात्प्रसामाचारप्यमेकमेव घस्तु अनित्य
कृतकञ्चोच्यते, ध्रुव स्थैर्यं, ध्रुव स्थिरं 'स्थैर्येनैध्रुवे' (वार्तिक १८६५) इति ल्यप् नित्यं न नित्यमनित्यमिति
कृतकमित्युक्ते तदेवानित्यमध्रुवमित्युक्तं भवति, उत्पादविनाशयोरध्रौव्याभेदात्, तथा धूमग्रहणेऽग्निग्रहण
प्रदेशात्माभेदात्, स एव निमित्तमग्निधूमस्य सहचरश्च, न हि तस्येत्यादि यावत् क्रियते [इ]त्यादि,
नहि तस्य धूमस्याग्नितोऽन्यत्रिमित्तं प्रदेशपरिणामात्मनात् देशान्तरस्याभिप्रायाणाम्भुवुम्भादि भवितुमर्हति
सहचरं वा तदसम्बद्धत्रैलोक्यलिङ्गत्रयसङ्गात्, परिणाम्यभेदपरिणामान्तरसाध्यत्वे परिणामान्तरसाधनत्वात्
एवमस्यैव हेतुसङ्गादभावनाथर्थाह—पूर्वप्रत्यक्षेत्यादि, यथापूर्वं प्रत्यक्षकालेऽग्निना सम्बद्धो धूमोऽग्निश्च धूमेन,
तथाऽन्यकाले तस्य सम्बन्धस्य स्मरणात्—यत्राग्निस्तत्र धूमो यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यन्यतरेण विवक्षितेन

मन्वन्तरेण धूमवत्त्वाभावस्यैव तत्कालसिद्धिहितानिमित्तत्वमपि गमयतीति प्रकृत्यर्थं । ननु यदग्निर्लेशं ततो धूमवत् प्रत्यक्षादि
प्रमाणान्तरमपेक्षते न हि स्वल्पस्य धूमो लिङ्गं भवति, किन्तु प्रदेशे प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण गृहीत एव, तथाऽग्निरपि स्यादित्या
सङ्गात्माह—एवञ्चेति । स्वादेवं यद्यग्निं गृहीतं, किन्तु यद्धमूलत्वादिविद्योपगमिष्ये धूमे गृहीते मत्परिपि गृहीत एवेति न
प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरापेक्षा तस्येत्याह—एवमुक्तेति । तत्र दृष्टं तमाह—कृतकत्वेनेवेति, कृतकत्वं प्रागभावरूपं प्रवृत्ता
भावरूपस्यानित्यत्वम्, तदुभयमप्येव स्वत्वात्मकम्, यदेव हि वस्तु कृतकं तदेवानित्यमुच्यते, एवञ्च कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्या
द्वयान्न कृतकत्वनिधयेऽनित्यत्वमप्येकान्त्याभिहितमेवेति भावः । इदमेवाह—ध्रुव स्थैर्यं इति, ध्रुवधातुस्थैर्येऽयं वर्तते ध्रुवं
स्थिरं नित्यमित्येकार्थं, नित्यमिति निगद्यत् ल्यप् प्रत्यय स्थैर्येऽयं 'स्थैर्येनैध्रुवे' इति वक्तव्यमिति वार्तिकत्वात्, न नित्यमनित्यमध्रौव्य-
मुत्पादविनाशयोरध्रौव्यर्थं, दार्शनिकमाह—तथा धूमग्रहण इति, धूमाग्नोरामेकत्वात् धूमग्रहणे तदात्माभिप्रायेरपि ग्रहण
भवत्वेव, एवम्भूत एवाग्निधूमस्य निमित्तं सहचरयेति भावः । न हि धूमस्यैव शस्य स्वात्मभूतप्रदेशात्मकपरिणामभूतादग्नेरन्यो
देशान्तरस्थोऽग्निः पापाणाग्निर्वा निमित्तं भवितुमर्हति यत् एकस्य वस्तुन परिणामभूतयोर्धर्मयोर्मैत्र्य एकस्य सहचरस्य निमित्तस्य
धर्मस्य साध्यवेऽत्र सहचरो नैमित्तिके धर्मो हेतुर्भवति अन्यथा देशांतरस्थाभ्यादीनामपरिणामभूतानामपि साधनत्वे सवस्य
सर्वं साधनं स्यादित्याह—न हि तस्येति । ईदृशास्यैवाग्नेर्मूलस्य वा हेतुहेतुमद्भावात् दर्शयति—यथा पूर्वमिति, प्राक् क्वचित्
प्रत्यक्षतोऽग्निसम्बद्धो धूमो धूमसम्बद्धोऽग्निर्गोऽवगतः, प्रदेशे धूमम्याग्नेर्वा दर्शनात् तयो सम्बन्धस्य स्मरणं भवति यत्र यत्राग्नि-
स्तत्र तत्र धूमः, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति तत् प्रतिपिपात्यपिधेन हेतुनान्यतरेणापरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिर्भवतीति भावः । ३०

१ ०० १३५ पृष्ठादियदवधि क्ष प्रतो पाठस्युक्ति । २ सि क्ष छा हे न ध्रुवेत्यमलिलं । ३ सि क्ष छा हे धूमो
नामिथ ।

हेतुनोपात्तस्येतरस्य साध्यस्याभिव्यक्तिः, प्रत्यक्षकाल इव प्रत्यक्षवत्, स्यात्ततः धूमविज्ञानकालेऽभिव्यक्तिज्ञान-
 स्यात्तान्नात् । अनित्यत्वप्रयत्नान्तरीयत्वयोरन्योऽन्वयव्याप्तिं
 प्रतीक्षाय हेतुमाह—अर्हत्तत्त्वसाध्युपगम्यमानत्वात्, अथापोहाभ्युपगमात् स्वप्रचारादेव जनेन्द्र मतमभ्यु-
 पगान्त्वयेति वक्ष्याम ।

स्वप्रचनानपेक्षायामप्यनित्य सर्गं प्रयत्नानन्तरीयकं न भवतीति ते प्रचन न्यायापेत-
 मेव, तान्यपि सिद्धप्रयत्नानन्तरीयकान्येव, लोकप्रत्यक्ष . चेतनविहितवृत्तित्वात्
 कुड्यादिवत्, लोकरूपप्रत्यक्ष . वातादीनामनण्णादित्त्वे स्पर्शादिमत्त्वाज्जीवशरीरत्वेऽपि
 तु नात्यन्तशरीरवत्ता स्वयं प्रवृत्तत्वात्, स्थपत्तिवत् वातादिचेतन्ये सिद्धे
 चेतनविहितवृत्ति च त्रिद्युदभ्रमेघशब्दादि , सवितृगति . तस्मात् विद्युदादीनि
 प्रयत्नानन्तरीयकान्यनित्यानि चेत्यन्योऽन्वयगम्यगमकतेति ।

स्वप्रचनानपेक्षायामपीत्यादि, यद्यपि स्व प्रचनमनपेक्षायामपि अनित्यं सर्गं प्रयत्नानन्तरीयकं
 न भवतीति व्रूमे तथापि ते स्वप्रचन न्यायापेतमेवेदम्, तद्यथा—ता यपीत्यादि, तान्यप्यभ्रेद्रचापादीनि
 सिद्धप्रयत्नानन्तरीयका येवेति प्रतिक्षा, लोकप्रत्यक्षेत्यादि समामदण्डको हेतुर्यावद्विहितवृत्तित्वादिदि शुड्या
 दिष्टेष्टात्, वद्वारया लोकप्रत्यक्षेत्यादि, विशेषणप्रयोजनानि च पिण्डार्थेन विज्ञादादीना तावचेतन्य साध्यते
 जीवशरीर वातादय, अनण्णादित्त्वे स्पर्शादिमत्त्वान् गोवत्, तस्मापि गोमूर्तस्य जीवत्वाभावात् मा भूद-
 नैशान्तिकते[ति] जीवशरीरत्वेऽपि तु नात्यन्तशरीरवत्तेत्यादि यावत् न्यय प्रवृत्तत्वादिति, विशेषणव्याख्या,
 स्थपत्तिवदिति, स्वपत्तेश्चेतयत्त्वं वातादिचेतये सिद्धे चेतनविहितवृत्ति चेत्यादिना विद्युदभ्रमेघशब्दादीना
 चेतनयात्प्रयत्नोत्पत्ता ददर्शते, सवितृगतीत्यादिना इन्द्रधनुष, तस्माद्विद्युदादीनि प्रयत्नानन्तरीयकान्य-
 नित्यानि चेत्यनित्यप्रयत्नान्तरीयकत्वयोरन्योऽन्वयगम्यगमकता, एवमविनाभावित्वमुत्तर्वस्य विनाभावेना-
 स्माभि तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयो । विषये सयोगिवद्वृत्तिर्यथाप्रतिष्ठमुक्ता ।

न त्याधाराधेयवद्वृत्तिरिति प्रतिपादयिष्णाम —

याऽप्याधाराधेयवद्वृत्ति 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुनः । नियमस्य विपर्यासे-
 ऽसम्प्रन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ॥' (प्र स) यस्मालिङ्गे धूमे लिङ्गयस्मिर्भवत्येव न नभवत्यपि तस्माद्युक्त
 यदग्निरज्जूमो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तदृष्यादीनाम्, यस्माच्च लिङ्गिन्येव लिङ्गं भवति
 नान्यत्र तस्माद्युक्त यदज्जूमो धूमत्वेनेत्र पाण्डुत्वादिभिरपि प्रकाशयति न द्रव्यत्वादिभिरिति

अथ स्यात्ततः धूमविज्ञानकालेऽभिव्यक्तिज्ञानस्यासम्भवादिति प्रयत्नानन्तरं क्रियात् प्रत्यक्षवृत्ति इति परिज्ञायते, एवमनित्यत्व
 प्रयत्नानन्तरीयकत्वव्यतिरिक्ते प्रथमारभ्य यावद्यथाप्रतिष्ठेणुपति प्रथमवत्तमनित्यत्वप्रयत्नान्तरीयकत्वयो परस्परव्याप्यव्यापक
 भावप्रमापक प्रयत्नान्तरीयकत्ववद्विज्ञानां विद्युद्रेन्द्रेन्द्रचापप्रसृष्टीना चेतनप्रयत्नान्तरीयकत्वप्रसाधकत्व प्रयोऽस्फुटत्वात् न ध्यारया
 चते । यदपि लिङ्गलिङ्गिनो सम्पत्तस्य वतनमाधाराधेययोरिव, यथाऽऽधाराधेयभावगम्य-धो लिङ्गेऽपि उभयत्र नैररूपया वृत्त्या वतते,
 नान्यत्र चामदपि न द्वाधारासाधेयभाव, आधेयस्य वाऽऽधारभाव एवमेव लिङ्गलिङ्गिनोरप्यतिरिक्तेऽन्वया, अन्यथा च
 लिङ्गिनि, विशेषधर्मपुरस्कारणैव लिङ्गं गम्यम्, न सामान्यधर्मेण, सामान्यधर्मपुरस्कारणैव लिङ्गी गम्य , न तु विशेषधर्मेण, अतिरेव

१ मि क्ष क्वानेवेति । २ मि क्ष ऽमुक्त्वा ।

सामान्यस्य गमकत्व लिङ्गिनि, न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्व न सामान्यस्य, तदेतत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवद्भूतेरिति, एवमपि तद्भावदर्शनविधेरेव गमकत्व, यत्र दृष्टः तद्गमयति न यत्र चादृष्टस्तद्भवच्छेदेन ।

याऽप्याधाराधेयवदित्यादि, यामप्याधाराधेयवद्भूतिं मयसे 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्यादि-श्लोक', तद्भावात् यस्माद्विङ्गे धूमे लिङ्गी-अग्निर्भवत्येव, [न] न भवत्यपि तस्माद्युक्तमित्यत्र धारणापर्यप्रदर्शनम्, 5 यस्माच्च लिङ्गिन्येवेत्यादि धावद्भवत्येवेत्यादिभिरित्यादि तद्विपरीतावधारणप्रदर्शनं गतार्थम्, मामा-यस्य गमकत्व लिङ्गिनि न विशेषाणाम्, लिङ्गस्य च विशेषाणां केषाञ्चिद्गमकत्व न सामान्यस्य दृष्टम्, तत्सर्वमविनाभावादाधाराधेयवद्भूतेरिति पूर्वपक्ष, अत्रोत्तर-एवमपितीत्यादि, इयमप्याधाराधेयवद्भूतिस्तद्भावदर्शनं विधेरेव यत्र दृष्टस्तद्गमयति दर्शनवलेन, न यत्र चादृष्टस्तद्भवच्छेदेन व्यावृत्तिरिति ।

अत्रापि-

न हि योपिन्नण्डपाण्डुत्व गमयत्यग्निम्, अभूताग्निधूमत्वात्, धूमभूतं तु पाण्डुत्व गमयत्यग्निम्, धूमभूताग्नित्वाद्धिधेरेऽ तद्भावस्य तद्भावत्वेनैव गमकत्वात्, यथा चेद तथा द्रव्यत्वादिसामान्यमपि गमकमग्रे धूमभूताग्नित्वात् पाण्डुत्वयत्, यत्तु धूमो दीह्यादीनां न प्रकाशक इत्युक्तं तदपि तद्भावदर्शनविधेरेऽ, तथा चान्यथा च दृष्टत्वात् व्यभिचारात् दर्शनविधेरेवानुमानलक्षणोपपत्तेश्च, 'तद्भावदर्शनानुसन्धेन हि बुद्धुत्पत्तिरनुमानम्', धूमस्य 15 प्रवेशस्याग्निमत्त्वानुसन्धेमेवेत्यैकान्तिकप्रहणेऽनुमानं भवति धूमादग्निरेवेति, तस्यैकान्तेनैव

गम्यो न धूम, धूम एव च गमये नास्तिरिति मयसे तदपि न युष्मिति वक्तुं प्रथमतस्तत्तत्तुपयस्यति-यामपीति । प्रमाणसमुच्चयकारिकासुपदर्शयति-लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति, अयोग्यत्वच्छेदोऽयम्, तद्वत् दर्शयति-अग्निर्भवत्येव, न न भवत्यपीति, यत्र धर्मिणि धर्मस्य सद्भाव सन्दिग्धत्वे तत्रायोग्यत्वच्छेदो न्यायप्राप्तः, धूमेऽग्निर्भवति इत्येवं योऽयोग्यत्वच्छेदार्थं, अग्निमान्यत्वायोगो यतो व्यवच्छिद्यतेऽन एव सामान्यधर्मेणाग्निर्गम्य इति दृश्यते, अत एवांशक मूल-द्रव्यत्वादीनामिति, 20 द्रव्यत्वावयवमिचारित्वादेरिति भावः । यस्माच्च लिङ्गिन्येवेति, अन्ययोग्यत्वच्छेदोऽयम्, अत्रावेव धूमो भवति, लिङ्गमस्मिन्नस्तीति लिङ्गिनि व्युत्पत्तिसामर्थ्यादग्नी धूमत्वायोग्यत्वाद्वा नास्त्वैव किंतु याशो धूमोऽग्निर्गमकत्वात् शो धूम किमन्यत्रास्तीत्यन्ययोग्यत्वाद्वा स्यादेव तद्भाववत्तनायाप्रावेव तथाविधो धूमो नान्यत्रैव 'योग्यत्वच्छेदो न्यायप्राप्तः, सामान्यतरतु धूमोऽग्नीनामिति वाग्येदे भूतापिरेऽग्निनिर्मन्थनादानप्यसि तत्तु न लिङ्गम् लिङ्गभूतस्तु धूम पाण्डुत्वद्वयवद्भूत्वादिधर्मवशित इति विशिष्टरूपेणैव गमये न सामान्यधर्मेण, अत उक्त-द्रव्यत्वादिभिरिति । फलितमर्थनाह-सामान्यस्येति, लिपिनिष्ठयामा-यानामेव 25 धूमो धूमो न विशेषाणामित्यर्थः । लिङ्गनिष्ठा विशेषा एव गमया न सामान्यमिहाह-लिङ्गस्य चेति । सर्वमिदमविनाभावसम्बधत्वाधाराधेयवद्वर्तनात् लिङ्गिनीति भावः दर्शयति-तत्सर्वमिति । तदेवं पूर्वपक्ष समुपन्यसेदानीं निराकरोति-इयमपीति, आधाराधेयवद्भूतेरपि तद्भाववद्वर्तनादेव गान्यथा तथैवाधाराधेयभाव इत्यत्र नियामका-तराभावात्, स एव ह्यभिर्धूसो भवति, नाय, तनैवाग्निना धूमेन भूयते, ना-मेन, न वैदाऽभिर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येवेति तद्भावस्य दर्शनादेव विधिभ्येण गमयति, न तु यत्र न दृष्टस्तद्भवच्छेदेन यथा त्वयाऽभ्युपगम्यतेऽधूमो न भवति यत्तत्ससादानभिर्भवतीति भावः । तद्भाव 30 दर्शनविधि पाण्डुत्वादेर् दर्शयति-न हीति । निरित्तलं पाण्डुत्वं नाग्निर्गमकम्, न हि कामिनीगण्यन्त्राजिष्णुपाण्डुत्वमग्निर्गमक

भिचारत्, व्यभिचारानु अनुमानाभासम्, तद्यथा—वृक्षक्षुपादिव[त्] ज्वलन्तैश्च्यारिव्यभिचारेण यथा यदा तु वृक्ष क्षुपो याऽत्र धूमादिति तदानुमानाभास भवति, विनापि वृक्षादिना दृष्टत्वाद्द्वयभिचारानु दर्शनवलेनैव, तदुपसंहार—तथाविधदर्शनबुद्ध्यानुबद्धमेवानुमानमपीति गताथम् ।

एवमनध्यवसायविपर्ययानुमानाभासापि, तदतत्पक्षद्वयगतमेकान्तमनाश्रित्य ज्ञानमन वधृताथमनध्यवसाय, विपर्ययश्चाभूते भूतप्रत्ययो भूते चाभूतप्रत्यय, एतावप्यनुमानाभासौ, ६ तत्परिणामाव्यवच्छेदेन दृष्टवत्, त्वन्मत्या व्यावृत्तेस्त्वनुमानाप्राप्त्यापत्ति, न भवति न भवतीत्यभूतपरमार्थत्वादर्धान्तरमभावो वा, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायत्, ग्राह्य-वृत्त्यनुरोधप्रतिपत्तेर्वा विपर्ययवत्, तस्माद् दृष्टवदेवानुमानतदाभासौ, यथादृष्टज्ञानानुबद्धत्वादिति ।

(एवमिति) एव—सदेहानुमानाभास[वत्]चानध्यवसायविपर्ययानुमानाभासापि, तद्यथा—तद- 10 तत्पक्षेत्वादि, स चासन्न पक्षौ तदतत्पक्षौ तयोर्द्वय तद्व्रतमेकांत—भूतमेवाभूतमेवेति, अनाश्रित्य यथाऽमि- रत्रै, अमिरत्र भवत्येतेषामादि, अनिश्चितासन्त्विग्ररूप ज्ञानमनवधृताथमनध्यवसाय, विपर्ययश्चाभूते भूतप्रत्ययो भूते चाभूतप्रत्यय, स्थाणौ पुरुषप्रत्ययत्, एतावप्यनुमानाभासौ तत्परिणामाव्यवच्छेदेन— यथाविधदर्शनबुद्ध्यानुबद्धमेवानुमान दृष्टवत् तथैवानुमानाभासौऽपि, त्वन्मत्या व्यावृत्तेस्त्वनुमाना-

व्यभिचारत्स्विति, अभिमत्तनिधायक ज्वलन्तैश्च्यारिव्यभिचारदर्शनापि भाव । एतदेव स्फुटयति—यदा तु वृक्ष 15 इति, क्षुप हृषशास्त्रादिषो गुप्तविशेष । तथा तथा दर्शनवलादेशानुमानतदाभासयोमवन्मिनाह—दर्शनयलेनैवेति । उपाहरति—तथापिचेति । अथ व्यभिचारानुमानाभास सदेहानुमानाभास उच्यते, अभिर्भूतमनानाधिकरणे धूमाभावम मानाधिकरणस्य प्रदेशे च धूमधूमाभावमनधर्मदर्शनादिसोपदर्शनाथ क्रिय प्रदेशो रचनयुद्धमवान् १ किं वाऽयोऽप्यादि बद्धमाभावमिति सदेहानुबद्धत्वादभिमत्तवत्त्वात् स्यात्तु तदभावसंशयकोर्द्धत्वादिन् एवमनुमानाभासमुदीयानध्यवसायविपर्ययानु मानाभासौ दर्शयति—एवमिति । अगाधारणानेकान्तिकहेतोरनप्यवसायानुमानाभासो विद्वद्हेतोर्विपर्ययानुमानाभासस्य तथा- 20 विधदर्शनवलादेशाह—अनध्यवसायेति । अनध्यवसायाभागेव निरूपयति—तद्यथेति, तदतत्पक्षद्वयगतैकांतानाश्रयेणा निश्चितासन्दिधर्मपमनुमानमनप्यवसायाभासम्, यथा शब्दोऽनिल शब्दत्वादित्यादि हि शब्दत्वं नित्यत्वेनानित्यत्वेन सह वाऽदृष्ट तादे च दृष्ट नित्यत्वानित्यत्वयोरंतरनिश्चयानापायस्त्वमुमवसाहचर्याभावादेव संशयानापायकस्य सदनवधृताथज्ञाननव भवतीत्य साधारणहेतुप्रयुक्तोऽनप्यवसायानुमानाभास इति भाव । लक्षणसमवयव विधेते—स चासन्न पक्षाविति, नित्यत्वात्किन् त्वप्यौ तयोर्द्वयम् नित्यत्वपक्षोऽनित्यत्वपक्षश्च तद्व्रतैकांत ित्यमेवानित्यमेव वा शब्द इति तमनाश्रित्य शब्दो नित्य एवेति 25 अनिल एवेति वा निधयरहितं शब्दो नित्यो न चेति संशयरहितमन एव चानवधृताथं ज्ञानमनप्यवसाय इति भाव । नित्य शब्द दृष्टवत्त्वादित्यन दृष्टवत्त्वेनित्यभावत्वनिर्णयसरवात् शब्दे हेतुत्वेनाप्यस्यमान शब्दे नित्यत्वाभावमेव निश्चययतीति विद्वद्द्वानुमाना भासोऽपि तथाविधदर्शनयलेनैवेति र्शयिमुमाह—विपर्ययश्चेति, भूते वरतु यभूतप्रत्ययाभूतं वा भूतप्रत्ययो विपर्यय यथाऽ पुरुषभूत स्थाणौ पुरुषोऽयमिति प्रत्यय इति विपर्ययज्ञानसामा करणम् अतस्मिन्वदिति प्रत्यय इति भाव । एतावप्यनुमानाभासौ तथाविधपरिणामम तरेण न भवितु शक्याविति तथाविधदर्शनवलेनैव तावपि भवत यथाविधदर्शनबुद्ध्यानुबद्धमनुमान दृष्ट अनु 30 मानाभासोऽपि तदनुगुणपरिणामदर्शनबुद्ध्यानुबद्ध एतानुसन्नेनाह—एतानुपीति । एवमते तु अन्यव्यावृत्तिरूपतयाऽनुमानाध्युप- यमेनान्यस्य व्यावृत्तस्य चाभासपरिणामतयाऽनुमानमप्रमाणमेव भवतीति याह—स्वन्मत्येति । तद्वत्ताह—न भवतीति, यथाऽज्ञानमिन

प्रामाण्यापत्ति, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वात् अर्थात्तरमभावो वा, अत्यन्तदृष्टरतात्, अग्निर्न भवत्युदकमग्नि, स न भवति घट रजुष्य वेति अज्ञानमेवेत्यप्रामाण्यापत्ति पूर्वोक्तन्यायेन, कस्मात्, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्ययनसायवदित्यप्रामाण्यम्, तथा विपर्ययवदप्रामाण्यापादनार्थमाह—ब्राह्म घृत्त्यननुरोधिप्रतिरत्तेर्वा, विपर्ययवदिति—प्राह्वस्यामेर्विधिरूपेण घृत्तिरग्निभवन, तदनुरोधिनी न भवति या प्रतिपत्ति सा प्राह्ववृत्त्यननुरोधिनी, तस्या प्रतिरत्तेर्प्राह्ववृत्त्यननुरोधिण्या हेतोरप्रामाण्य व्यावृत्त्यनुमानस्य, पुरुषे स्थाणुप्रत्ययवदिति प्रागुक्तन्यायवलेनानिष्टपादन गतार्थम्, तस्मात् दृष्टरदेवानुमानतदाभासौ, यथा-दृष्टरानानुभवत्वादिति ।

एवञ्च तदपि दूषण यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्त न दूषणमेव, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्ते ।

10 एवञ्च तदपीत्यादि, अतिदेशेन सम्प्रधानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादे 'अस्येदकार्यं कारणम्' (वै०) इत्यादेश्च यत्किल दूषण—सम्बन्धस्याविशिष्टरताद्भूमा[द]ग्निरित्यादिवत् दीप्तिवैदण्यादीनामपि गम्यतर धूमपाण्डुत्वादिविशेषगमकत्वयत् द्रव्यसञ्चरदिसामान्यस्यापि गम्यतरम्, अग्नेर्वा गम्यतर धूमयत्, धूमस्य वाऽग्निवद्रम्यत्वमित्येते दोषा प्रसक्ता, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्ते यथा दृष्टमथा सदेहानध्ययनसायविपर्ययनिश्चयवृत्तित्यभ्युपगमादित्येतदपि न दूषणम्, उक्तविधिवृत्तिभाव-
15 नात्वाद्नुमानस्येति ।

भवतीत्यनुमानं त्वरिणम्, अग्निं भवतीत्येतेऽभवनार्थं अनग्निं भवतीत्यपरोऽभवनार्थं इत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वम्, भवनार्थं ताया काप्यभावादिनि भाव । ततश्च किमिज्याह—अथात्तरमभावो वेति । अभावप्रपञ्चे हेतुमाह—अस्य तमिति । अर्थात्तरमभावत्वम् निरूपयति—अग्निर्नैति, उदकादिरग्नि उदकादिर्न भवतीति घटपटाद्यथात्तरमेवानग्निं भवतीति स्यात्, नन्वनग्निर्न भवतीत्यर्थान्तरमेव भवतीति न नियम, अग्निरपि स्यात्तथासास्त्रमिष्टादिदिरित्याह—अज्ञानमेवेति, सर्वस्याभवनरूपत्वेन
20 स्थाणुप्रत्ययत्वाद्गानमेव भवतिप्रामाण्यापत्तिरिति भाव । भवनरूपस्यैव ज्ञानविपर्ययव्याप्यत्वादनग्निं भवतीति ज्ञानमनवष्टार्थत्वादनप्यवद्यावदप्रमाणमकत्वाह—अत्यन्तेति । अभावस्यापि ज्ञानविपर्ययत्वे वा भूतेऽभूतप्रत्ययत्वेन विपर्ययवदप्रमाणमित्याह—विपर्ययवदिति । अनुमानमाद्यो ह्यग्निर्भवनरूपेण प्रतीयत, प्रत्यक्षविपर्ययवत् तस्य चानगिन्यावृत्तिविपर्ययत्वे तज्ज्ञान प्राग्विधि विपर्ययवृत्ति न भवति भावात्मन्यभावाप्रत्ययत्वादिपर्ययवदप्रमाणमेवेति भाव । एवञ्च यज्ज्ञान यथा दृश्यते तददेव तदभ्युपेयमिति निगमयति—तस्मादिति । इत्थं तद्भावदर्शनादेव साध्यसाधनधर्मयोर्विषयव्यव्याप्य परोक्षसम्बन्धानुमानलक्षणस्य
25 बौद्धेन प्रतञ्जितानि दूषणान्यप्यदूषणान्येवेति प्रतिपादयति—एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाद्येवदिरित्यनुमानमिति साध्यसाधनानुमानलक्षणम् अत्येदकार्यं कारणमित्यादिवैशेषिकैकैकैश्चक्षुण्णत्वादिदेशेन यद्विहितं तदपि दूषणमात्रमेवेति व्याचष्टे—अतिदेशेनेति, न च केनैविदशन न संयोगी हुताशन । धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तं धूमात् प्रकाशनमिति संयोगेन गम्यगमकत्वात् धूमात् सर्वप्रकारेण प्रकाशन प्राप्तमनोऽग्ने सामान्यधर्मा इव विशेषधर्मा अपि कीर्तितैश्च्यताणत्वपाणत्वादयो गम्या स्तु, कारिकायां संयोगीति पदेन संयोगित्वमात्रं न विवक्षितमपि तु सम्बन्धमात्रम्, तथा धूमस्य विशेषधर्मवत्सामान्यधर्मा
30 अपि इत्येतादयो गम्या भवेयु, सबप्रकारेणैव तथा सयुष्मत्वात् वायुकारणभावाच्च धूमाभ्यो परस्परं गम्यत्वं गमकत्वञ्च स्थानेते दोषस्त्वयोषा न गम्यन्ते सयोगिद्वयकारणभावात्तथा धूमाभ्यादिसाध्यसाधनयोर्विधिप्रप्तौ यथा दृष्टास्तथैव तथा निश्च सद्योऽनप्यवमासो विपर्ययो वा भवन्ति नाम्नेन रूपेणैव प्रसाधितत्वादिति भाव । तदुक्तान दोषान् दर्शयति—सम्बन्धव्येति । तथामनोपच हेतुमाह—दृष्टविधीति, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्तेस्त्वदुक्त दूषणजात न दूषणमिति भाव ।

किञ्चायत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्याद्या कारिकाया योऽर्थावधारणपरित्येनानुमानमित्युक्तं तस्य दूषणार्थमाहऽऽचार्यो 'लिङ्गेन न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन—

यथाह—न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भारत्येयायोऽग्निरदिति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भग्नयेव पक्षधर्मो भवति, नाभयन्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्ग भग्नयेव, वात्यादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्व न भवति, न दृष्टत्वाद्भूमे तैक्ष्ण्यादिना च 5 विधिवृत्त्या, यथा वाऽऽह—यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैवाग्नी नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रशब्दाच्चैतत्प्रदेश-सम्बन्धिन्वेवाग्नी लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यभ्यप्रकाशन-न्त्यस्मादिदृष्टदर्शनविधेरेव, तथाऽव्यभिचारात् ।

यथाऽऽहेत्यादि परमप्रदर्शनं चाग्नेयोऽग्निरदिति, नियमनिश्चयेण सोदाहरणम्, अत्रोत्तर 10 लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति, नामाज्ञसिद्धत्वात्, वैद्वमूलत्वादिविशेषणावधृतपक्षधर्मस्यैव लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्ग भग्नयेव वात्यादिव्युदासेन, तस्य च—धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्वम्] न भवति, न दृष्टत्वात् धूमे—धूमे तस्याग्रेरदृष्टत्वात्, तैक्ष्ण्यादिना च सट् विधिवृत्त्येति, यथा वाऽऽहेत्यादि-लिङ्गिन्वेवैस्यावधारणस्य निरूपणम्—यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते, कस्मात् ? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे वैद्वमूलत्वादिविशेषणपरिच्छिन्ने तत्रैवाग्नी नान्य 15 त्रायोऽग्निदौ लिङ्गत्वम्, किं कारणम् ? अग्निरेत्यत्रशब्दाध्याधिकरणवाचिनो धूमत्वस्य अत्रशब्द-

अथ 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्वेवेनरत् पुन । नियमस्य निर्यायेऽसम्भयो लिङ्गलिङ्गिनो ।' इति कारिकापूर्वाभावावधारणस्य वैपरिचये सति नानुमानम् लिङ्गलिङ्गिनोरसम्भवात्पि य उक्तत्वात् तं दूषयतीत्याह—किञ्चान्यदिति, लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेनेवावधारणम्, न तु लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेति, अयोऽयादौ लिङ्गाभावात्, लिङ्गिन्वेव लिङ्गमित्यवधारणम्, न पुनर्लिङ्ग एव लिङ्गिति लिङ्गाभावेऽप्ययोऽस्यादा । लिङ्गदर्शनात् ध्यभिचारोदियवपारणपरित्येऽनुमानानामाव उक्तं, तत्र मुक्तमिति 20 भाव । परमतसुप्रदर्श्यं तस्मिन्नेवेति—यथाऽऽहेति, लिङ्गे धूम रति लिङ्गमित्यवत्येव, न तु लिङ्गिन्वेवै सत्यवश्यं लिङ्ग भवत्ययोऽयादौ धूमाभावादिनि परमतप्रदर्शनमित्याह—परमतप्रदर्शनमिति । लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवयवधारणं समर्थयति—लिङ्गिनि देश इति । अग्निरेत्यादिसम्बन्धेन तन्नवाग्निना धूमेन भूयते नायनायोऽयादिनाऽवादिना वा, न सोऽभिर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येव एववाग्निप्रदेशे भवत्येव धूम पक्षधर्मो भवति, नापनीताग्निरे धूम, असिद्धत्वात् अथयिनाभावि वनेव हि वैद्वमूलत्वादिस्वपेगाध्यवसितस्य धूमस्य धूमत्वविदे पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वम् न वात्यादेस्तस्मात् 25 लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवैव्यवधारणं युज्यते एवेति भाव । अग्निरेतैक्ष्ण्यादिविशेषणा धूमस्य गम्या न भवति, तैक्ष्ण्यादिना सद्भावेऽपि विधिवृत्त्याऽऽत्वादित्याह—तस्य चेति । लिङ्गिन्वेवेनरत् पुनरिति पारार्थमाह—यथा वाऽऽहेति, भवति लिङ्गि लिङ्गिन्वेव नान्यनोदकादिविर्ष अत्रत्यभिधेये प्रदेशे एव प्रधानोपसन्नभावेन परस्परं नियमेन भवन्तावभिधूमौ देशस्यैकस्य भेदविबलायां साध्यभावेन भवत्, तत्र च धूमवस्तुत्व वैद्वमूलत्वादिविशेषणविधिमेव, तस्यैवाथयिनाभाविद्येन लिङ्गत्वात्, इत्यथ धूमो नायोऽस्यादितो भवति, तस्यावाग्नादिस्येस्यवाविधौ धूमा भवति तं प्रत्येव तस्य लिङ्गत्वमत एतदेवसम्बन्धिनि लिङ्गि 30 न्येवाग्नी धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह—तस्य धूमस्येति । तत्र हेतुमाह—अग्निरेति, अस्मिन्नित्यत्र, प्रत्यव्यवस्येदशब्दस्य

१ लि क्ष छा डे भवतिरेवक्ष० । २ लि क्ष छा डे भवत्यमूल० । ३ लि क्ष छा धर्मत्वस्यैव । ४ लि क्ष छा डे यथावत्ये ।

प्रामाण्यापत्ति, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभजनपरमार्थत्वात् अर्थात्तरमभाजो वा, अत्यन्तमदृष्टत्वात्, अभिर्न भवत्युदधमनमि, स न भवति घट सपुष्प वेति अज्ञानमेवेत्यप्रामाण्यापत्ति पूर्वोक्तन्यायेन, कस्मात्, अत्यज्ञानानात्, अनप्यवसायवरित्यप्रामाण्यम्, तथा विपर्ययवदप्रामाण्यापादनार्थमाह—प्रास-
 वृत्त्यनुरोधप्रतिरुत्तेभा, विपर्ययवदिति—प्रासव्याप्तेर्विधिरूपेण वृत्तिरभिभजन, तदनुरोधिनी न भवति या
 प्रतिपत्ति सा प्रासवृत्त्यनुरोधिनी, तस्या प्रतिपत्तेर्प्रासवृत्त्यनुरोधि या हेतोरप्रामाण्य व्यावृत्त्यनुमानस्य,
 पुन्ये स्थाणुप्रत्ययवदिति प्रागुक्तन्यायप्रलेनानिष्टापादन गतार्थम्, तस्मात् दृष्टप्रदेवानुमानवदाभासौ, यथा-
 दृष्टज्ञानानुवद्धत्यादिनि ।

एतच्च तदपि दूषण यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्त न दूषणमेव, दृष्टविधिवृत्तेरनु-
 मानोक्ते ।

एवञ्च तदपीत्यादि, अतिदेशेन सम्बन्धानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादेः 'अस्येद
 कार्य कारणम्' (३०) इत्यादेश्च यत्तिल दूषण-सम्बन्धस्याविशिष्टत्वाद्भूमा[द]मिरित्या
 दिवत् सूत्रितैदप्यादीनामपि गम्यत्त धूमपाण्डुत्वादिप्रियोगमकत्त्वत् द्रव्यसत्त्वादिमामान्यस्यापि
 गम्यत्त्वम्, अत्रेता गम्यत्त धूमत्, धूमस्य वाऽप्रियद्रव्यत्वमित्येते दोषा प्रसक्ता, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्ते
 यथा दृष्टस्तथा सदेहानध्ययसायविपर्ययनिश्चयकृदित्यभुषणमादित्येतदपि न दूषणम्, उच्यविधिवृत्तिभाज-
 नात्वादानुमानस्येति ।

भवतीत्युमानं त्वष्टिम् अभिर्न भवतीत्येवोऽभजनार्थं, अनभिर्न भवतीत्येवोऽभजनार्थं इत्युभयतोऽप्यभजनपरमार्थत्वम्, भवनाथं
 ताया वाप्यमावापिति भाव । ततश्च त्रिमियत्राह—अथात्तरमभाजो वेति । नभावाप्रज्ञे हेतुमाह—अत्यन्तमिति । अर्थात्त
 रत्वमभाक्त्वम निरूपयति—अभिर्नति, उदकादिगमि उदकादिर्न भवतीति घटपटाद्यर्थात्तरमेवानभिर्न भवतीति स्यात्, नन्वनभिर्न-
 भवतीत्यर्थान्तरमेव भवतीति न नियम, अभिरपि स्यात्तन्प्रासाकमिष्टिदिरित्यत्राह—अज्ञानमेवेति, गर्वस्याप्यभजनरूपत्वेन
 10 स्तुपुष्पुत्वाद्ज्ञानमेव भवतीत्यप्रामाण्यापत्तिरिति भाव । भजनरूपस्यैव ज्ञानविषयत्वव्याप्यत्वादनभिर्न भवतीति ज्ञानमनवधुनाथं
 त्वादनप्यवसायवदप्रमाणमेवेत्याह—अत्यन्तेति । अभावास्यापि ज्ञानविषयत्वं वा भूतेऽभूतप्रत्ययकेन विषयवदप्रमाणमित्याह—
 निपर्ययवदिति । अनुमानप्राप्तौ ह्यभिर्भवन्रूपेण प्रतीयत, प्रत्यक्षप्रियवत् तस्य चानिष्टव्यावृत्तिविषयत्वं तज्ज्ञानं प्राप्ताविधि
 वृत्त्यनुरोधि न भवति भावात्मयभावप्रत्ययत्वादिपर्ययवदप्रामाण्यमेवेति भाव । एवञ्च यज्ज्ञान यथा दृश्यते तद्वदेन तदभ्यु-
 पेयमिति निगमयति—तस्मादिति । इत्य तद्भावादनादेन साध्यभाधनधर्मयोवधि व्यक्ताप्या परोक्तसम्बन्धानुमानलक्षणस्य
 25 औदेन प्रसन्नितानि दूषणान्यप्यदूषणान्येवेति प्रतिपादयति—एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादृष्टेपिदिरनुमानमिति
 सात्त्विकानुमानरूपम् अस्येद कार्य कारणमित्यादिप्रियेभिर्नैत्रिकलक्षणकातिदेशेन यदपि तदपि दूषणमात्रमेवेति व्याचष्टे—
 अतिदेशेनेति, न च केनचिर्देशेन न संयोगी हुतागण । धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तं भूमात् प्रकाशनमिति संयोगेन
 गम्यगमकभावे धूमात् सर्वप्रकारेण प्रकाशन प्राप्तमनोऽपि सामान्यधर्मा इव विशेषधर्मा अपि दीप्तिरूप्यताणत्वप्राणत्वादयो
 गम्या स्तु, कारिकायां संयोगीति पदेन संयोगित्वमात्रं न विवक्षितमपि तु साम्यधर्मात्, तथा धूमस्य विशेषधर्मत्वत्सामान्यधर्मो
 30 अपि इत्यत्वादयो गमका भवेत्, सद्यप्रकारेणैव तयो सयुक्तत्वात् कार्यकारणभावाच्च धूमाभ्यो परपरं गम्यत्वं यम्यत्त्वम
 स्यात्तौ दोषास्तवयोषा न यत्र उक्त संयोगिवर्कार्यकारणभावादयो धूमा यादिसाप्यसाधनयोविधिर्हृत्तो यथा दृष्टासाधैव
 तयां निश्चय संयोगेऽनप्यवगतो विपर्ययं वा भवन्ति नान्येन रूपेणस्यैव प्रसाधितत्वादिनि भाव । तदुक्तान दोषान् दर्शयति—
 सम्बन्धमेवेति । तयामोयव हेतुमाह—दृष्टविधीति, दृष्टविधिर्हेतोरनुमानोक्तेस्त्वदुक्त दूषणमार्तं न दूषणमिति भाव ।

किञ्चायत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्यस्या कारिकाया योऽर्थावधारणोपरीलेनानुमानमित्युक्तं तस्य दूषणार्थमाहाऽऽचार्यो 'लिङ्गे न न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन—

यथाह—न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भ्रत्येनायोऽग्निवदिति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशे ऽग्निमति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति, नाभ्रान्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येव, वात्यादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्व न भवति, न दृष्टत्वाद्भूमे तैक्ष्ण्यादिना च ऽ विधिभृत्त्या, यथा वाऽऽह—यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैनाग्नौ नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रशब्दनाच्यैतत्प्रदेश-सम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यद्रव्यप्रकाशन-न्वस्मदिदृष्टदर्शनविधेरेव, तथाऽव्यभिचारात् ।

यथाऽऽहेत्यादि परमतप्रदर्शनं यावदयोऽग्निवदिति, नियमविवर्त्येण सोदाहरणम्, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशेऽग्निमति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति, नाभ्रान्सिद्धत्वात्, बद्धमूलत्वादिविशेषणायधृतप-क्षधर्मस्यैव लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येव वात्यादिव्युदासेन, तस्य च—धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्व] न भवति, न दृष्टत्वात् धूमे—धूमे तस्मात्तदृष्टत्वात्, तैक्ष्ण्यादिना च सत् विधिभृत्त्येति, यथा वाऽऽहेत्यादि-लिङ्गिन्येवेत्यावधारणस्य निरूपणम्—यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि न घटते, कस्मात् ? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे यद्धमूलत्वादिविशेषपरिच्छिन्ने तत्रैनाग्नौ नान्य ऽ यायोऽग्न्यादौ लिङ्गत्वम्, किं कारणम् ? अग्निप्रत्ययशब्दस्याधिकरणवाचिनो धूमस्यैव अत्रशब्द-

अथ 'लिङ्गे लिङ्गा भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुन । नियमस्य विपर्ययेऽसम्बन्धो लिङ्गलिङ्गिनो ।' इति कारिकापूर्वाधोकावधारणस्य वैपरीत्ये सति नानुमानम्, लिङ्गलिङ्गिनोरसम्बन्धादिति य उच्यते तथा त दूषयतीत्याह—किञ्चायदिति, लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्यावधारणम्, न तु लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेति, अयोऽग्न्यादौ लिङ्गाभावात्, लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधारणम्, न पुनलिङ्ग एव लिङ्गीति, लिङ्गाभावेऽप्ययोऽग्न्यादां लिङ्गिर्दानात् व्यभिचारादित्यवधारणवैपरीत्येऽनुमानाभाव उच्यते, तत्र युक्तमिति भाव । परमतमुपसर्ग्य तन्निराकरोति—यथाऽऽहेति, लिङ्गे धूमे सति लिङ्गविभ्रमेवत्येव, न तु लिङ्गिन्यग्नौ सत्त्ववर्ध लिङ्ग भवत्येवोऽग्न्यादौ धूमाभावादिति परमतप्रदर्शनमित्याह—परमतप्रदर्शनमिति । लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेत्यवधारण समर्थयति—लिङ्गिनि देश इति । अग्निमदेशादिसम्बन्धेन तेनैवाग्निना धूमेन भूयते नान्येनायोऽग्न्यादिनाऽवादिना वा, न सोऽग्निर्धूमो न भवति किन्तु भवत्येव, एवमाग्निप्रदेशे भवत्येव धूम पक्षधर्मो भवति, नापनीताभिक्तो धूम, असिद्धत्वात् अग्नयिनाभावित्वेनैव हि बद्धमूलत्वादिस्वेषणायवसितस्य धूमस्य धूमत्वसिद्धे पक्षधर्मत्वाल्लिङ्गत्वम् न वात्यादिसत्त्वात् लिङ्गिनि लिङ्गं भवत्येवेत्यवधारण युज्यते एवमिति भाव । अग्निनिष्ठतैक्ष्ण्यादिविशेषा धूमस्य गम्या न भवन्ति, तैक्ष्ण्यादिना सहोर्ध्वे विधिभृत्त्याऽद्यत्वात्त्याह—तस्य चेति । लिङ्गिन्येवेतरत् पुनरिति पादार्थमाह—यथा वाऽऽहेति, भवति लिङ्गं लिङ्गिन्येव नान्यशोदकादिविधेयं अग्नेलभिधेये प्रदेशे एव प्रधानोपसर्जनभावेन परस्परं नियमेन भ्रान्तावभिधुमौ देशस्यैकस्य भेदविवचनायां साध्यमाद्येन भवत तत्र च धूमवस्तुत्व बद्धमूलत्वादिविशेषणविशिष्टमेव तस्यैवाग्नयिनाभावित्वेन लिङ्गत्वात्, इदंशब्ध धूमो नायोऽग्न्यादितो भवति, तस्मादाग्न्यादाग्नेस्तथाविधो धूमो भवति तं प्रत्येव तस्य लिङ्गत्वमत एतद्देशसम्बन्धिनि लिङ्गिन्येवाग्नौ धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह—तस्य धूमस्येति । तत्र हेतुमाह—अग्निप्रत्येति, अग्निमित्यत्र, प्रत्ययविषयस्येदंशब्दस्य

प्रामाण्यापत्ति, न भवति न भवतीत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थत्वात् अर्धान्तरमभावो वा, अत्यन्तमदृष्टत्वात्, अग्निर्न मन्युदकमग्नि, स न भवति घट रपुष्प वेति अज्ञानमेवेत्यप्रामाण्यापत्ति पूर्वोक्तन्यायेन, कस्मात्, अत्यन्ताज्ञानात्, अनध्यवसायवदित्यप्रामाण्यम्, तथा विपर्ययवदप्रामाण्यापादनार्थमाह—प्राह वृत्त्यनुरोधिप्रतिरत्तेर्वा, विपर्ययवदिति—प्राहसाम्प्रतिधिरूपेण वृत्तिरभिभवत्, तदनुरोधिनी न भवति या प्रतिपत्ति सा प्राहवृत्त्यनुरोधिनी, तस्या प्रतिपत्तेर्प्राहवृत्त्यनुरोधिन्या हेतोरप्रामाण्य व्यावृत्त्यनुमानस्य, पुन्ये स्थापुप्रत्ययवदिति प्रागुक्तन्यायखलेनानिष्टापादन गतार्थम्, तस्मात् दृष्टदेवानुमानतदाभासौ, यथा-दृष्टज्ञानानुबद्धत्वादिति ।

एवञ्च तदपि दूषण यत्सम्बन्धानुमानलक्षणस्य प्रसक्त न दूषणमेव, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्ते ।

एवञ्च तदपीत्यादि, अतिदेशेन सम्बन्धानुमानलक्षणस्य 'सम्बन्धादेकस्मात्' इत्यादेः 'अस्यैव कार्यं कारणम्' (वै०) इत्यादश्च यत्किल दूषण-सम्बन्धस्याविशिष्टाद्भूमा[द]भिरित्या-रिवत् दीर्घितैर्द्वय्यादीनामपि गम्यत्त धूमपाण्डुत्वादिविशेषगमकत्तयत्त द्रव्यसत्त्वादिसामान्यस्यापि गमकत्तम्, अत्रेवागमत्त धूमत्त, धूमस्य वाऽग्निवद्गम्यत्वमित्येते दोषा प्रसक्ता, दृष्टविधिवृत्तेरनुमानोक्ते यथा दृष्टस्तथा सदेहानध्यवसायविपर्ययनिश्चयकृदित्यभ्युपगमादित्येतदपि न दूषणम्, उक्तविधिवृत्तिभाव-नात्यादनुमानस्येति ।

भवतीत्यनुमानं त्विष्टम्, अग्निर्न भवतीत्येतेऽभवनार्थं, अगमिन भवतीत्यपरोऽभवनार्थं इत्युभयतोऽप्यभवनपरमार्थं यम्, भवनार्थं ताया वाप्यभावादिति भाव । तत्र च विमियप्राह—अथा तत्रमभावो वेति । अभावप्रपञ्चे हेतुमाह—अस्य तमिति । अर्थात् रत्नमभाववन्वय निरूपयति—अग्निर्नैति, उदकादिरत्नमि उदकादिर्न भवतीति घटपटाद्यर्थात्तमेवानग्निर्न भवतीति स्यात्, मन्वनग्नि-भवतीत्यर्थान्तरमेव भवतीति न नियम, अग्निपि स्यात्तथास्माकमिष्टिदिदिरत्नमाह—अज्ञानमेवेति, सर्वस्याप्यत्र न ह प्रपञ्चेन त्वादनध्यवसायवदप्रमाणमेवेत्याह—अस्य तेति । अभावस्यापि ज्ञानविपर्ययत्वे भा त्तेऽभूत्प्रत्ययकेन विपर्ययवदप्रमाणियाह—निपर्ययवदिति । अनुमानाग्नौ ह्यग्निर्मन्वनरूपेण प्रतीयते, प्रत्यक्षविपर्ययत्वे तस्य ज्ञानगिण्यावृत्तिविपर्ययत्वे तज्ज्ञान प्राथमिकि वृत्त्यनुरोधि न भवति, भावात्म यभावप्रत्ययत्वाद्द्विपर्ययवदप्रामाण्यमेवेति भाव । एवञ्च यज्ज्ञान यथा दयत्त तद्देव तदभ्युपेयमिति निगमयति—तस्मान्ति । इत्थ तद्भावादेनादेव साध्यसाधनधर्मयोर्द्विष्यवस्थाया परोक्षसम्बन्धानुमानलक्षणस्य सौदेन प्रसन्नित्वादि दूषणान्यदूषणायैवेति प्रतिपादयति—एवञ्चेति । सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादृष्टेपिदिरनुमानमिति सात्त्विकानुमानलक्षणम् अथ्येद कार्यं कारणमित्यादेर्विशेषिकैर्निरूपणज्ञानातिदेशेन यदपि तदपि दूषणभासमेवेति व्याचष्टे—अतिदेशेनेति, न च देनचिदेशेन न संयोगी हुताशन । धूमो वा सर्वथा तेन प्राप्तं धूमत्त प्रकाशनमिति संयोगेन गम्यगमकभावे धूमत्त सर्वप्रकारेण प्रकाशन प्राप्तमतोऽमे सामान्यधर्मा इव विशेषधर्मा अपि दीर्घितैर्द्वय्यादीनामन्यधर्मा गम्या र्थु, कारित्वाया संयोगीति पदेन संयोगित्वमात्रं न विवक्षितमपि तु सम्बन्धमात्रम्, तथा धूमस्य विशेषधर्मत्वात्सामान्यधर्मा अपि द्रव्यत्वादयो गमका भवेतु सर्वप्रकारेणैव तयो सदुक्तत्वात् कार्यकारणभावाच्च धूमान्नो परस्परं गम्यत्त गमकत्वञ्च स्यात्तिलेते दोषास्तत्रोक्ता न सक्तं हन्ते, संयोगित्वकार्यकारणभावादयो धूमान्यादिसाप्यसाधनयोर्विधेहपत्तो यथा दृष्टास्तथैव तथं विपर्यय संयोगेऽन्यवगतयो निरर्थयो वा भवति नायेन रूपेणैव प्रसाधितत्वादिति भाव । तदुक्तान दोषान् दर्शयति—सम्बन्धस्येति । तयामनोपव हेतुमाह—दृष्टनिपीति, दृष्टनिहेतोरनुमानोक्तेस्तदुक्तं दूषणजातं न दूषणमिति भाव ।

१ सि ह हा हे अयुनमेवोत्तरः ।

विज्ञायत् 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव' इत्यस्या कारिकाया योऽर्थावधारणवैपरीत्येनानुमानमित्युक्तं
तस्य दूषणार्थमाहाऽऽचार्यो 'लिङ्गेन न विना लिङ्गी'त्यादि श्लोकेन—

यथाह—न हि सर्वत्र लिङ्गिनि लिङ्ग सम्भवत्येतायोऽग्निरदिति, अत्रोत्तर लिङ्गिनि देशे
ऽग्निमिति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति, नाभयन्, असिद्धत्वात्, लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येव,
वात्यादिव्युदासेन, तस्य चाग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्व न भवति, न दृष्टत्वाद्भूमे तैक्ष्ण्यादिना च
विधिवृत्त्या, यथा याऽऽह—यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि
न घटते नियमेन तस्य सद्भावे तत्रैतामौ नान्यत्र लिङ्गत्वम्, अत्रशब्दत्रार्थैतत्प्रदेश-
सम्बन्धिन्येवाग्नौ लिङ्गत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गम्, धूमगतद्रव्यत्वाद्यप्रयप्रकाशन-
न्वस्मदिष्टदर्शनविधेरेव, तथाऽव्यभिचारात् ।

यथाऽऽहेत्यादि परमतप्रदर्शनं यावदयोऽग्निवदिति, नियमविपर्ययेण सोदाहरणम्, अत्रोत्तर 10
लिङ्गिनि देशेऽग्निमिति धूमो भवत्येव पक्षधर्मो भवति, नाभयन्सिद्धत्वात्, वैद्वमूलत्वादिविशेषणावघृतप-
क्षधर्मस्यैव लिङ्गत्वाल्लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येव वात्यादिव्युदासेन, तस्य च—धूमस्याग्निगततैक्ष्ण्यादिलिङ्गत्व
न भवति, न दृष्टत्वात् धूमे—धूमे तस्याग्रेऽऽहत्वात्, तैक्ष्ण्यादिना च सह विधिवृत्त्येति, यथा याऽऽहेत्यादि-
लिङ्गिन्येवैतस्यावधारणस्य निरूपणम्—यदा भवति लिङ्ग तदा नालिङ्गिनि भवत्युदकादौ धूम इति, तदपि
न घटते, कस्मात् ? नियमेनेत्यादि, तस्य धूमस्य सद्भावे वैद्वमूलत्वादिविशेषणपरिच्छिन्ने तत्रैतामौ नान्य 15
नायोऽऽहत्वादी लिङ्गत्वम्, किं कारणम् ? अग्निरेत्यत्रशब्दस्याधिकरणवाचिनो धूमस्यैव अत्रशब्द-

अथ 'लिङ्गे लिङ्गी भवत्येव लिङ्गिन्येवेतरत् पुन । नियमस्य विपर्ययेऽसम्भवे' लोपलिङ्गिनो ' इति कारिकापूर्वार्थोक्तवधारणस्य
वैपरीत्ये सति नानुमानम्, लिङ्गलिङ्गिनोरसम्भवादिति य उच्यते तथा त दूषयतीत्याह—विज्ञायदिति, लिङ्गे लिङ्गी
भवत्येवैवावधारणम् न तु लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवेति, अयोऽभ्यादौ लिङ्गाभावात्, लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधारणम्, न पुनलिङ्ग
एव लिङ्गिति, लिङ्गाभावेऽप्ययोऽऽहत्वादी लिङ्गदर्शनात् व्यभिचारादित्यत्राग्रेवैपरीत्येऽनुमानाभाव उच्यते तत्र युक्तमिति 20
भाव । परमतमुपदर्श्य तन्निराकरोति—यथाऽऽहेति, लिङ्गे धूमे सति लिङ्गमिभवात्वेव, न तु लिङ्गिन्यमौ सत्यवर्ष
लिङ्ग भवत्ययोऽऽहत्वादी धूमाभावादिति परमतप्रदर्शनमित्याह—परमतप्रदर्शनमिति । लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवैवधारण
समर्थयति—लिङ्गिनि देश इति । अग्निदेहादिसम्भवेन तेनैवाग्निना धूमेन भूयते नान्येनायोऽऽहत्वादिनाऽऽहत्वादिना वा,
न सोऽग्निधूमो न भवति किन्तु भवत्येव, एषामग्निप्रदेशो भवत्येव धूम पक्षधर्मो भवति, नापनीताग्निधूम, असिद्ध
त्वात् अग्न्यग्निनाभावात्तेनैव हि वैद्वमूलत्वादिरूपेणाध्यवर्तितस्य धूमस्य धूमत्वसिद्धेः पक्षधर्मत्वात्किञ्चित्त्वम्, न वात्यादिसन्मात् 25
लिङ्गिनि लिङ्ग भवत्येवैवधारणं युज्यते एवेति भाव । अग्निदेहादिसम्भवेऽप्येव धूमस्य गम्या न भवन्ति, तैक्ष्ण्यादिना
सहोत्पत्तये विधिवृत्त्याऽऽहत्वादित्याह—तस्य चेति । लिङ्गिन्येवेतरत् पुनरिति पादायमाह—यथा याऽऽहेति, नवल्लिङ्ग
लिङ्गिन्येव नान्यप्रदव्यादिव्युदासेन अत्रैतन्नियमे प्रदेशे एव प्रदानोपसर्जनमावेन परस्परं नियमेन भवन्तावग्निधूमौ देशस्यैकस्य
भेदविषयायां साध्यसाधनं भवति, तत्र च धूमवस्तुत्व वैद्वमूलत्वादिविशेषणनिश्चितमेव, तस्यैवाग्न्यग्निनाभावात्तेन लिङ्गत्वात्,
इत्यथ धूमो नायोऽऽहत्वादिनो भवति, तस्मादाहशब्दभेदाविधौ धूमो भवति तं प्रत्येव तस्य लिङ्गत्वमत् एतदेवसम्भवेऽपि लिङ्ग 30
न्येवाग्नौ धूमस्य लिङ्गत्वमित्याह—तस्य धूमस्येति । तत्र हेतुमाह—अग्निरेवेति, अस्मिन्नित्यत्र, प्रत्यमविषयस्यैवशब्दस्य

१ सि क्ष छा ङ भवतिप्रैवक्षः । २ सि क्ष छा हे भवधूमः । ३ सि क्ष छा धर्मत्वस्यैव ।
४ सि क्ष छा हे यथायत्ने ।

याच्येत्प्रदेशसम्बन्धिन्येवाप्रौ लिङ्गत्वात्, अन्यथाऽनुमाननेर्भावस्योक्तत्वात्, तस्मात् स एव तस्यैव लिङ्गमिति सिद्धम्, यत्पुन धूमगतद्रव्यत्वाद्यप्रकाशन तत्परस्मदिष्टदर्शनविधेरेव तथाऽव्यभिचारात् ।

किन्तु—

यथा च त्वयोच्यते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चेद्विहितनियम तथा च धूमादग्नि

5 गतिवत् धूमाधारणकारणविशेषमहचाराग्निविशेष तेभ्य एव किमिति नेष्यते ? यथा प्रचुर-
हरिततृणेष्वनोऽग्नि मशकनिवारणार्थं यत्र गोबुले क्रियते तत्रैवोक्तविशेषो धूमस्तार्णाल्पतादि-
विशेषानन्नेर्गमयति तथा वहल्लतुपात्रकीर्णे गृहाङ्गणगते मृत्पात्रकाराः शिल्पिनोऽग्निं कुर्वन्ति
तत्रैव तौपस्त्रौपाग्निं गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वाद्दोषोक्तिर्ह्येव लिङ्गिनो भाव ।

(यथा चेति) यथा च त्वयोच्यते लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति तत्र लिङ्गे चेद्विहितनियमस्तथा चेद्

10 दोषजात-तैर्दृश्य किमिति नेष्यते ? धूमाधारणकारणविशेषाणा दीप्ततरमन्दप्रकाशनादिविशेषमहचरत्वात्
धूमादग्निगतिवत् तदवधारणकारणविशेषसहचराग्निविशेष कस्मान्नेष्यते ? तेभ्य एव-धूमाधारणकारण-
विशेषेभ्य, स्यामवतदर्शनमिति चेत्तत्रेति दर्शनमस्तीत्युच्यते तद्यथा-प्रचुरहरितेत्यादि, यत्र दोग्धार
पुर्या एव दाहयति इतिविरहिता, गोबुले हरिततृणात्रकीर्णे, न चाऽऽसासे, गत्रां मशकनिवारणार्थं
हरिततृणेष्वनोऽग्नि क्रियते, तत्रैव तद्विष्टकोक्तविशेषो धूम तार्णाल्पतादिविशेषानन्नेर्गमयति, तथा
15 वहल्लेत्यादि न तेषाऽऽभिवृद्ध्या विशेषे हस्त[न]र्लमृत्पात्रकारा शिल्पिनस्तद्गृहाङ्गणगतौपस्त्रौपाग्निं
गमयतीति विशेषाणामपि लिङ्गित्वाद्दोषोक्तिर्ह्येव-धूम एव लिङ्गिनः-अग्नेर्भाव, तस्मात्तदवधारणनेपरीत्येन
लिङ्गलिङ्गिता, न च विशेषागम्यतेति ।

गम्यतेति नैवेत्तात् प्रत्यक्षविषयधूमाधारप्रदेशगम्यन्धिन्येवाप्रौ धूमवत्परस्य लिङ्गत्वमन्यथाऽनराच्येवैव्यर्थापत्ति अभ्यनुमानासम्भ
वद्, अग्ने सामान्यस्य उद्धत्वात् न हि प्रसिद्ध साध्यते अयोऽन्यादीनां स्वलिङ्गित्वं तत्र लिङ्गाभावात्, किञ्चाभावश्चाप्रत्यक्षत्वात्,
20 न हि त लिङ्गते लिङ्गदर्शनात् तेषा लिङ्गनिरपेक्षप्रसिद्धेव, तस्माद्द्वन्द्वत्वादिविशेषणविशिष्टे धूम प्रत्यक्षमिषयधूमाधारप्रदेश-
मन्व-ध्यापत्रे लिङ्गमिति भाव । धूमनिष्ठेन द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मेणाग्ने प्रकाशने न भवति, अमित्त्वद्व्यववाच्यवच्छिन्नकारणता
निष्पत्तिकायतावच्छेदकत्वस्यातिप्रसङ्गे धर्मे द्रव्यत्वसत्त्वादावभावात्, कारणस्यसामान्यधर्मैरेव तेषां भवनापत्ति यौ तत्कार्य
त्वनियमाश्रयेण गम्यगमकभावाभावावुच्येते तावपि तद्भावदर्शनविधेरेवेत्याह-यत्पुनरिति । अथ लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्यत्र
दोषमाह-यथा चेति । यदि लिङ्गे लिङ्गिनोऽन्यमभावनियमस्तर्हि धूमोऽग्निगततैःश्यादेः कुनो न गमक इत्याह-तत्र लिङ्गे चे
25 दिति । लिङ्गे लिङ्गिनियमेन लिङ्गाद्भावात् त सहचारीणोऽग्नेर्गतिवत् धूमनिर्णयधर्मेषु पाण्डुबह गेर्ह्येवत्युत्सहित्वादिभ्यो तत्सहचराणा
गग्निगतरीततरमन्दप्रकाशादीनामपि विशेषाणां गति किं नष्यते यत् उच्यतेऽग्ने सामान्यधर्मा एव गम्या न विशेषधर्मा इत्याह-
धूमाधारणमिति । धूमाधारणकारणविशेषाणिविशेषयो साहचर्यं न दृष्टमतो न गम्यगमकभाव इत्याह-इते-स्या मत्
मिति । साहचर्यं दृश्यत इति दृश्यते-दर्शनमस्तीति । कास्ति दर्शनमियत्राह-तद्यद्येति । मशकनिवारणफलकदाभ्युत्त-
षानुत्पितप्रचुरहरिततृणादिफलकदाहवति गोबुले धूमे बद्धमृत्पाण्डुबह गेर्ह्येवत्युत्सहित्वादिभ्यो तत्सहचराणा
30 सहचरा दृश्यन्त इति भाव । इष्टा-तान्तरमाह-यहल्लेत्यादीति, मृत्पात्रकारा फलकयुग्मसारकृत्येवहल्लतुपधर्मदाहयति गृहाङ्गण
गते आग्ने धूमे बद्धमृत्पाण्डुबह गतिनौपाग्निविशेषा अत्रा च तौपादिविशेषा सहचरा दृश्यन्त इति भाव । तत्रैव धूमाग्निविशेषाणां
गम्यगमकभावात् लिङ्ग एव लिङ्गिनो भाव इति त्वदुष्कारणविपरीतावधारणाभ्युपगमे न काचित् लिङ्गलिङ्गित्वस्यति वाऽग्निविशे
पागम्यतेत्याह-विशेषाणामपीति । ननु लिङ्गिनो विशेषास्तीत्येवकार्यादयो न गम्यते लिङ्गिन्यभिचारित्वात् लिङ्गविशेषे सहल्ल

१ सि क्ष डे लिङ्गित्वात् । २ सि क्ष छा डे दोषभावः । ३ सि क्ष छा डे धूमत्वाचकरणः । ४ सि क्ष
छा डे दोषवन्तीति वि० । ५ सि क्ष छा डे नातापामि० । ६ सि क्ष छा डे हस्तकायः ।

अथोच्येत तस्यैव व्यभिचारिणो विशेषा न तु गम्यन्त इति विशेष्योक्त एवेत्येतदपि न, तैक्षण्यादिबचनात्, मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भाष्यदर्शनविधेरेव तदिति, तस्माच्छिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्युक्तमुक्तम् ।

अथोच्येतेत्यादि, स्यामत मया विशेष्योक्त एवं तार्णेतोपादिविशेषा न तु गम्यन्ते, केपाम् ? तस्यैव व्यभिचारिण इत्येतदपि न, तैक्षण्यादिबचनात्—तया हि दीप्तितैक्षण्यादयो विशेषा न गम्यन्त इति 5
कारिकार्थं विवृण्वतोक्तत्वात्, तैक्षण्यादीनाञ्च गम्यत्वस्य दर्शितत्वादिति, किञ्चान्यत् मया तत्रापि चोक्तमेव तद्भाष्यदर्शनविधेरेव तदिति—तदपि च विशेषाणा गम्यगमकत्वं साध्यसाधनधर्मयोस्तद्भावेन दृष्टयोर्विधि रूपेण सयोगिरद्भूते दृष्टबलेनैव, न व्यावृत्त्येवमिहितमेव, तस्माच्छिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेत्युक्तमुक्तम्, लिङ्गे न न विना लिङ्गीत्यादिश्लोकश्च साधूक्त ।

यदप्युक्तं लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति तदपि—

न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्, शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्नि- 10
रिति वक्तुम्, असन्धुक्षितानमित्वात्, स ह्यसन्दीप्तधनावस्योऽरण्यवस्यो वाऽग्निरधूमको-
ऽधूमकत्वादनग्निरेव, भस्मच्छन्नस्यापि बाधोष्मपुद्गलनिश्चरणात् सेन्धनत्व सधूमत्वञ्च परमा-
र्थत तत्परिणामात्, सर्वत्र धूमेऽग्निर्नियत, तथाऽग्नौ धूम, एवञ्च लिङ्ग लिङ्गिनि व्यापि- 15
त्वादेव गमकत्व भजते, कृतकानित्यत्ववत् ।

(न चेति) न च लिङ्गिन्येव लिङ्गमिति नियमो वासगृहवत्—यथा वासगृहेऽपनीताग्निरे लिङ्गि-
नाऽग्निना विना धूमस्य दृष्टत्वादर्शनिर्मथनावस्थस्येति[वा], शक्यते च लिङ्गे धूमे नियमादग्निरिति 20
वक्तुम्, कस्मात् ? असन्धुक्षितानमित्वात्—सं ह्यसन्दीप्तधनावस्योऽरण्यवस्यो वाऽऽग्निरधूमक, अधूमत्वा-

त्वाच्चेत्युक्तमेव विधिस्थ विशेषाणामगम्यत्वमिवासाद्भूते-अथोच्येतेति । व्याचष्टे-स्याममिति । लिङ्गे लिङ्गी भवत्येवेति
कारिकार्थं प्रकाशयता त्वया यदभिवद्भूतो द्रव्यत्वादीनामस्ति प्रकाशको न तैक्षण्यादीनामिति हि व्याख्यातम्, अस्माभि-न तेषां 20
गम्यत्वं प्रतिपादितमेवेत्युत्तरयति-इत्येतदपि नेति । त्वया तैक्षण्यादीनामगम्यत्व दर्शितम् मया चाधुना धूमविशेषस्तत्प्रद्वारा
अभिविशेषा गम्यत इति दर्शितं तैक्षण्यादीनामगम्यत्वमित्याह-तस्यया हीति । तत्रैव श्लोक स्मारयति-मया तत्रापि ति, एति
तैक्षण्यादिविशेषागतिरपि तद्भाष्यदर्शनविधेरेव तथाऽन्यथा च दृष्टत्वादिति तत्राप्युक्तमेवेति भाव । विशेषाणा गम्यगमकभावोऽपि
साध्यसाधनभूतोऽस्योस्तद्भाष्यदर्शनविधेरेव यत्र दृष्टत्वं नगति दर्शनबलेन, नतु यत्र च न दृष्टत्वं बलेन व्यावृत्तिबलेन्याह-
तदपि चेति । निगमयति—तस्मादिति । अथ लिङ्गिन्येव लिङ्गमित्यवधारण वासगृहादौ भूताग्निरे धूमवति व्यभिचारितमिति 25
दृश्यति-न च लिङ्गिन्येवेति । न चान्ययोग्यवच्छेद सम्भवी, भूताग्निरे वासगृहादौ भविष्यदमिकायां निर्मथनावस्थारणौ धूमस्य
योगादित्याचष्टे-न चेति । अभिव्यापित्वन्तु धूमस्य वास्तु शक्यमिति दर्शयति-शक्यते चेति । यत्र यत्राग्निरत्र तत्र धूम, न
हि धूममन्तरेणाग्निरिति असन्दीप्तधनावस्थारण्यवस्थस्य च प्रागभावबलक्षगस्याग्नेरधूमकत्वेनानमित्वात्, यतो हि स न दहति
अत एवानग्नि, अदहनागमनलक्षगस्यानमित्वाद्दुदकादिवदित्याह-असन्धुक्षितेति, अगन्धुक्षितस्यानमित्वादित्यर्थ । अभि-

दनमिरेव, अगि रगि रगि गत्यर्था इत्यङ्गनात् गमनादगि, अङ्गिचनो न गच्छति न ददति, अगच्छ-
 ऋन्द्हनमिरेव, भस्मच्छन्नस्यापि वाष्पोष्मपुद्गलनिश्चरणात् सेधनत्व सधूमत्वञ्च, परमार्थत तत्परिणा-
 मान्-अभ्यभिहत्काष्टृणादीधनाना स दीपनप्रचलनज्वालङ्कारमुमुंरभस्च्छन्नोष्ममात्राद्यवस्यासु श्श-
 धूमपरिणामाश्चन्यत्वात् सर्वत्र धूमेऽभिनिर्वयत, तथागौ धूम, एवञ्च कृत्वा प्रयोग-लिङ्ग धूमो
 लिङ्गिन्यगौ व्यापित्वादेव गमकत्व भजते-विधिवृत्त्यैवेत्यर्थ, कृतकानित्यत्रयदिति दृष्टान्त, यथा
 कृतकत्वमनित्यता व्याप्तुनद्रमयति तथा धूमोऽप्यभिमिति, एव लिङ्गे लिङ्गयपि ग्राह्यम् ।

त्वन्मतिवद्भेद कृत्वा साध्यधर्मस्य लिङ्गित्वे साधनधर्मस्य लिङ्गित्वेऽपि ब्रूम 'यथा लिङ्गमपि
 व्यापि लिङ्गिन्यङ्गयपि तत्तथा । व्यापित्वादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिता गोविपाणत् । (ग्रथकृत)
 सयोगिवद्भूतौ साध्यसाधनयो प्रदेशधर्मत्वात् प्रसिद्धाप्रसिद्धसम्बन्धित्वाविशयया धर्मिण
 10 एवैकस्य लिङ्गत्वाल्लिङ्गित्वाच्च ।

त्वन्मतिवदित्यादि, अस्मन्मतेन साध्य साधनञ्चैकमेवेत्युच्यत्वात् परस्परव्यापित्वाद्धिपरिपे-
 षैरौभयतोऽपि गम्यगमकता न व्यापृत्त्येस्य किं चित्रम् ? त्वन्मतेनापि भेद कृत्वा साध्यधर्मस्याभेदलिङ्गित्वे
 साधनधर्मन्य-धूमस्य लिङ्गित्वेऽपि ब्रूम 'यथा लिङ्गमपि व्यापि' (ग्रन्थकृत) इत्यादिश्लोक, यथोच्यते

- शान्दर्माह-अगि रगीति, अगिपातुगल्पे गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वम्, अगि शीते हि न गम्यते न वा ददति, अज्ञायमानोऽद
 15 ह्यमानथ वधममि सादिति भाव । ननु भस्मना प्र छन्नस्यापि वधममित्यमगमनादिलाशङ्कायामाह-भस्मच्छन्नस्यापीति,
 तनो वाष्पपुद्गलानामुष्मपुद्गलानाच्च नि सरणमनुभवसिद्धमतोऽभिर्ज्ञायत एव सेधनत्वं सधूमत्व च परमार्थतोऽस्त्येव, धूमो हि
 परिणामोऽपि, परिणामि चान्तरेण परिणाम न शनोति क्षणमपि स्थातुमिति भाव । तदेव याचरोति-अभ्यभिहत्तेति,
 अग्निनाऽभिहत्तानि यानि शङ्कृणाणिष्पाणीधनानि तेषां सन्दीपनप्र-इलनादयो या अवस्थास्तास्यपि सूक्ष्मो धूमपरिणामोऽस्त्येव
 तस्मात् सर्वत्र धूमेऽभिनिर्वयत एव सर्वत्रागौ धूमोऽपि नियत एवति भाव । प्रोक्तविषयफलभूत प्रयोगमाचष्टे-एवञ्च कृत्वेति ।
 20 लिङ्गि लिङ्गि गमकत्वं भजते-धूमोऽगौ गमकत्वं भजते व्यापित्वादित्यर्थ, सर्वाभिगत्वात् न हि यस्त्वर्वागमीत् न व्याप्नोति
 सोऽपि गमयितुं शक्नोति, यदि हि धूमममिर्व्यभिचरेत् तर्हि धूमस्य धूमत्वमेव सिद्धयेत्, तत सपिष्पासिद्धो हेतु स्यादिति भाव ।
 तनापि गम्यगमकभावो नायव्यावृत्तिरूपेण किं तु विधिवृत्त्येवेत्याशयेनाह-विधिवृत्त्येत्यर्थ इति । दृष्टा तमाह-कृतपेति ।
 एवमेव लिङ्गे लिङ्गे गमकत्व भजते व्यापित्वादित्यपि बोध्यमित्याह-एव लिङ्ग इति । इयञ्च लिङ्गलिङ्गिनो परस्परव्यापित्वेन
 परस्परगमनोक्तिरस्त्येव प्रदेशस्य साध्यत्व साधनत्वं भजते कृतकानित्यत्वात् यथैव एव शब्दोऽभूत्वा भवत् भूत्वा चाभवत्
 25 कृतकत्वेऽनियथ तथैक एव प्रत्येऽभनादिर्भाव साध्यत्वसाधनत्वव्यपदेश लभत इत्यत्र न किमप्याथर्वम्, परन्तु त्वन्मतेन भेद
 तयोरेकद्वयस्यापि परस्परगम्यगमकभाव उच्यत इत्याशयेनाह-एव मतिवदिति । त्वन्मतिवदितिप्रयोजन एवायति-अस्मन्म
 तेनेति, साध्य साधनशास्त्रमत एव एव प्रदेश अत एव च परस्परव्यापिनो प्रदेशस्य विधिलक्षणाभावभूते साध्यसाधने परस्पर
 गम्यगमकत्वे भवत, तव मते तु साध्यसाधनयोरेकात् भेन्त्यापि साध्यधर्मस्योर्लिङ्गत्वं साधनधर्मस्य धूमस्य लिङ्गित्वमपि
 प्रतिपादयाम इति भाव । न्योचि कारिकाया प्रतिपादयति यथा लिङ्गमपीति, अनेत्ये कारिका स्यादिति सम्भाव्यते यथा 'यथा
 30 लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गियपि ततथा । व्यापित्वादुभयोर्लिङ्गलिङ्गिता गोविपाणत् ॥ इति । त्वया त्वेनमुच्यत इति तवीया

१ ति क्ष छा डे इत्यगमाण्डमना० । २ ति क्ष डे छा अतित्वनो । ३ ति क्ष डे छा छन्नदहुनमिरेव ।

४ ति क्ष छा डे एव लिङ्ग पूर्व लिङ्गे० । ५ नि क्ष छा लिङ्गित्वे ।

त्वया 'काम लिङ्गमपि व्यापि लिङ्गिन्यङ्गि तु तत्त्वतः । व्यापित्वात् न तु तत्त्वस्य गमक गोविषाणम्' ॥
 (प्रमा० स०) इति, विमुक्त भवति—सत्त्वापि किल कृतकानित्यत्वान् सयोगिन्द्रुत्त्याऽन्योऽन्यव्यापित्वे
 धूम एवाभेगममे गोत्रिधूमस्य यथा गोत्वाद्दिपाणीति गोत्र विषाणित्वस्य गमक न विषाणित्व गोरिति विषा
 णित्वस्य गोगनवृषमहिपरराहादिषु व्यभिचारादिनि, अत्रापि गम्यगमननियमोऽस्मन्मतेनेत्येष श्लो
 यथा लिङ्गमपि व्यापीति, अन्य व्याख्या—सयोगिन्द्रुत्तावित्वादि, प्रदेशधर्मत्वात् तन्मैत्र साध्यसाधनत्वोपव- 5
 र्णन प्रागुक्तमतिदिश्य तथा लिङ्गमपि व्यापि, वात्वादिव्युदासेन, अग्निपरिणामत्वेन बद्धमूलत्वादेरुभयलिङ्ग-
 लिङ्गिताऽस्त्येन प्रागुक्ता स्मर्यता को दोष ? इति ।

तमेव न्याय स्मारयति—

अत एव च यत्तद्गोविषाणप्रदेकतो व्यभिचाराभावाद्भुय लिङ्ग लिङ्गि वा, विषाण
 हि प्रमेयत्वान् व्यभिचारि, इतरवद्गौरव्यभिचारी कृतकानित्यत्वयोस्तूभयमव्यभिचारात्, 10
 अस्मदुक्तव्याप्तेऽपि धरुपाया एव गम्यगमकत्वात् 'विधेयार्थप्रचारेण यस्माद्वाप्तिरपेक्ष्यते । लिङ्गे
 लिङ्गि च व्याप्ति तस्मात् सत्येव कारणम्' ॥ (ग्रन्थकृत) इति, न यथा त्रयोच्यते
 'प्रतिपेध्याप्रचारेण यस्माद्वाप्तिरपोहते । लिङ्गे लिङ्गि च व्याप्तिस्तस्मात् सत्यप्यकारणम्' ॥
 (प्र० स०) इति, विधेयो भावः नाभाव प्रतिपेध्य तस्य प्रचार नाप्रचार, तदर्थगमनप्रकर्षेण
 चार प्रचार, अन्य न धूमसामान्याग्निमद्गतिरत्, यस्माद्वाप्तिरेवविधा परस्पर- 15
 ससृष्टाऽपेक्ष्यते गतादर्थस्य, अस्मदिष्टा वैविध्येन व्याप्तिरुभयाव्यभिचारात्मिका तस्मात्
 स्फुटमेवान्वयदृष्टान्तो नोच्यते यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि, यत्र यत्राग्निस्तत्र तत्र धूम इति,
 तस्मात् सत्येन साधनम्, तस्माद् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साध्येनानुगमो हेतो साध्याभावे च
 नास्तिता ॥' (प्र० स०) इत्यनर्थकमथवा भ्रान्तम् ।

कारिकामुद्गावयति—काम लिङ्गमपीति । अस्मा अर्थनाह—विमुक्त भवतीति, 'अथे हि कृतकत्वमनियमस्य सयोगिवत्, 20
 संयुक्ताङ्गुलियवन्नर्तते, नापाराधेयभावेन वर्तते एवमग्निधूमावपि प्रदशे सयोगिबद्धोत्त, कृतकत्वानित्यत्ववदेव परस्परव्यापिनो
 तथापि यथा कृतकत्वमेव ऋग्मनित्यत्वमेव लिङ्गि कृतकत्वं ह्यभूत्वा भवनत्वस्वरूपम्, अनित्यत्वन्तु भूत्वाऽभवनत्वस्वरूपम्, सपर्यभि
 धानपूर्वकमुपसङ्गिर्यतोऽतोऽनित्यत्वेन कृतकत्वेनानुमातव्या तस्यैव राहापरापरोत्पत्तिलक्षणभ्रमहेतुसङ्घातेनानिश्चितत्वात्, तथा
 धूम एवाभेगममे न त्वग्निधूमस्येति भाव । सत्र निदर्शनं ददाति—यथा गोत्वाद्दिपाणीति, विषाणित्वेन गोर्वापि चेत्पि न तस्य
 गोगमकत्वम्, गगत्रुषभादौ तस्य सत्त्वन व्यभिचारात्, व्यापित्वान्तु विषाणित्व गोत्वस्य गम्य भवतीति भाव । सत्कारिकाराम्नाथस्तु 25
 लिङ्गि लिङ्गि मपि व्येथित व्यापि भवतु, परमार्यन्तस्तु लिङ्गी व्यापी भवति व्यापित्वस्य गम्यताममानाधिष्णत्वात्, अत एव
 व्यापित्वेन लिङ्ग लिङ्गिनो न गमकम्, गोविषाणवदिति गम्यगमकभावनियमो ऋग्मिन्द्रिनारस्मन्मतेन सम्भवतीति कारिकाया दर्श-
 यति—यथा लिङ्गमपीति, तत्प्रदेशोऽधनादित्यम्—धनुषगम्य स एवाग्निधूमो भवति तस्मात् प्रण्यधर्मां तौ स्यादित्यद्वैते, तौ च
 विधिरुपावेर दृश्येते न त्वधूमव्याप्ययनमित्याशुक्तित्वात् यत्र धूमस्तत्र न दृष्टौ सयोगिबद्धोत्त तस्यैव च प्रदेशस्य प्रतिष्ठाप्रतिष्ठादिङ्गिङ्गिङ्गारेण साध्यत्वात्
 सपुण्यत्वात्—वादिप्रत्ययति स्यात्, एवञ्च प्रदेशधर्मत्वात् सयोगिवद्गुणे तस्यैव च प्रदेशस्य प्रतिष्ठाप्रतिष्ठादिङ्गिङ्गिङ्गारेण साध्यत्वात्
 साधनत्वात् यथा लिङ्गी व्यापी भवति तथा लिङ्गमपि वात्वादिपरिहारेण व्यापि भवति, यत्र बद्धमूलत्वादिनिशेधमपि नित्य एव 30
 धूमोऽग्ने परिणाम, तथाप्येव च धूमस्य परस्परव्यापिनो भवतस्तथा प्रतिष्ठाप्रतिष्ठादिङ्गिङ्गिङ्गारेण साध्यत्वात्—यत्र लिङ्गिता चेति
 प्रागुक्तमतिदिश्येति भाव । अनुमेव न्याय स्मारयति—अत एव चेति, उभयलिङ्गिङ्गिङ्गारेण चेत्यर्थः । पूर्वं प्रतिष्ठात् यत्त्वय-

अत एव चेत्यादि सहेतुक प्रतिज्ञात निगमयति यत्तद्गोविपाणत्-यच्छब्दो यस्माद्धर्म, तच्छब्द
 सन्निर्देशे, यस्माद्गोविपाणत्देकतो न व्यभिचरति तस्माद्भय लिङ्ग लिङ्गि वेति प्राहाम्, तद्गाराया-विपाण
 हीत्यादि, असाधर्म्यदशन गोविपाणयो वृत्तान्तिस्त्वयोश्च गतार्थं प्रमेयत्ववत् व्यभिचारि विपाणित्यम्,
 इतरो धूम तद्गद्गारव्यभिचारिणि, किं वाणमित्यमिति चेत्-अस्मदुक्ताया व्याप्तिर्विधिर्न्याया एव गम्यगमव-
 5 त्वादिति, अत आह-विधेयार्थेत्यादि श्लोक, अत्रापि न यथा त्वयोच्यते-प्रतिषेध्याप्रचारेणेत्यादि,
 तद्गाराया-विधेयो भाव इत्यादि, भावप्रदणमभावरूपाया व्याप्तिर्निराकरणार्थम्, परस्माद् ? अर्थत्वादेव
 तस्य भावस्य नाभाव प्रतिषेध्य, तत्राप्रचार म चाप्रमाणकञ्च भवितुमर्हति, अर्थान्तरस्यात्यन्ताभावस्य वा
 विवक्षितत्वात्, प्रागुक्तदोषसम्बन्धाच्च, प्रसर्पण गति प्रचार-यस्तुयथाभाषावगम इत्यर्थं, अनुत्पिञ्जल
 गमनिकेति, तदर्थगमनस्यथागमनम् वैषम्येण, न यथा त्वदिष्टमिति श्रूयति, न धूमसामान्याप्रिमिद्वितिवदिति,

- 10 तिवद्वेद श्रुत्या साध्यधर्मस्य लिङ्गत्वे माधनधर्मस्य लिङ्गत्वेऽपि गम्यगमकतां ब्रूम इति तत्सहेतुक निगमयतीत्याह-सहेतुकमिति ।
 अत एव चति पन्त हेतुस्फुलितम्, धूमस्यापिपरिणामत्वेन बद्धम् अत्रादिविशेषगुणस्यैव तस्य परिणामत्वेन तथापिपतत्त्वरज्ज्मरि
 सत्त्वे च तथापिपतस्य तस्य सद्भावनायमिचारादुभयलिङ्गिङ्गि वादेन गोविपाणत्तैधर्म्येणामिधूमोभयं लिङ्गत्व लिङ्गि वम भजन
 एति भाव । यस्मादिति, यस्माद्गो साध्यवे विपाणित्य व्यभिचरति, न च विपाणित्यस्य साध्यत्वे गोत्वं व्यभिचरतीत्येकतो
 व्यभिचारि विपाणित्य धूमाग्री तु न तथा तस्मादुभयं लिङ्गि लिङ्गि वा यथापि । भवत एति भाव । उच्यते व्याख्यया गोवयति-
 15 नद्गारायेति, गो साध्यवे प्रमेयत्ववद्विपाणित्य व्यभिचारि विपाणित्यस्य साध्यत्वे धूमनोत्वमव्यभिचारीयेततो व्यभिचार,
 एतन्न्यायित्वनयोत्तरभयथाऽपि न व्यभिचार, इदमेव गोविपाणयो वृत्तान्तिस्त्वयोश्चामाधर्म्यमिति भाव । इत्थं वैषिच किं
 नियन्मिप्राह-अस्मदुक्ताया इति, तद्भावदर्शनाद्विधिरूपेण साध्यसाधनयोग्यगमकभावस्योक्तत्वात्ति भाव । इदमेव
 निगमन गारिक्या खया दर्शयति-विधेयार्थतीति विधेयार्थप्रचारेण यस्माद्गारातिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गि च व्याप्ति तस्मात्
 सत्त्वेन कारणम् ॥ एति कारिकाऽन सम्भाव्यते । त्वया लिङ्गे लिङ्गि च स्वल्पेण सत्यपि व्याप्ति कारणत्वेन नेष्यते तत्र
 20 प्रत्यगतिरिक्कप्रमाणप्रवृत्त्यनभ्युपगमात्, तदतिरिक्कप्रमाणानाथ प्रतिषेधऽप्रवृत्त्या तदपोहऽक्षणसामांय एव प्रवृत्तिभ्युपगम्यते,
 यन उच्यते त्वया प्रतिषेध्याप्रचारेण यस्माद्गारातिरपेक्ष्यते । लिङ्गे लिङ्गि च व्याप्तिसम्भात् सत्यप्यकारणम् ॥ एति तदुक्त
 मित्याशयनाह-अत्रापीति, यथा त्वया कारिकयोच्यते न तथा, किन्तु सा कारिका परिवर्त्येयं पठनीयेति भाव । कारिका
 व्याख्ये-विधेयो भाव इति, विधिरूपधमावच्छिन्नो भाव, न तु व्याप्तिरूपधमावच्छिन्नोऽभावरूप, भाव्यमानत्वात्,
 न हार्थकियार्थं वनचित्प्यभावोऽर्थात्, विधेयात्कना द्वि भावस्यैव यथात्मन्यावगम प्रमाणैर्भवति, भावत्वव्याप्यत्वात् प्रमाणानाम्,
 25 किं तु वक्ष्यादिच्छेध प्रतिषेधेऽन यादौ प्रमाणप्रवृत्त्यभावात्तदपोहगत्या व्याप्तिरेवोपेक्ष्यते यनाधूमव्यावृत्तिनानामित्यावृत्तिरिति
 न त्वन्वयभूत्वाभावेति व्याप्तिरेपेक्ष्यत यत्र धूमस्यनामिति तत्तु न शक्यमभ्युपगमत्, अभावे प्रमाणाप्रवृत्त्याऽप्रमाणप्रवृत्त्यापे
 तस्माद्वावनिग व्याप्तिरेपेक्ष्यत एवमेव भाव । नाभाव इति, अभावो न प्रतिषेद्धं योस्य प्रतिषेधत्वस्य भावनाया
 एतदिति भाव । यदि प्रतिषेधऽयमिन् प्रमाणप्रवृत्त्यभावात् तदपोह एवापेक्ष्यते तर्थात्मित्यावृत्त्यधूमन्यावृत्तिभ्या
 मथातरस्याधिधूममिन्नय धूमन्यावृत्त्याभावात्तदपोहस्य वाऽमित्याभ्यां गति स्यात्सिद्धुमानाश्रमाण्यापत्तिरित्याः
 30 वेनाह-अर्थान्तरस्येति । एतन् विधेयार्थस्य प्रकरणं गति वस्तु येन रूपेणऽपि तथाभावावगम विधेयार्थप्रचार इत्याह-
 प्रकरणेति । अनुत्पिञ्जलगमनिकेति, शिष्टकारिकाया गमनिका-व्याख्या, अनुत्पिञ्जला अल्पताव्यावृत्त्या परिस्फु
 ल्यर्थं । प्रवृत्त्यति दशकति-तदर्थगमनमिति, यत्र धूमस्यनामिति गमनं तदर्थगमनम्, तदर्थपरीयेन गमनम-यथागमन
 यत्र यनामित्यत्र तत्र धूम इति । न तु त्वदिष्ट गति नवल धूमाव्यावृत्तिरिति प्रवृत्त्यतिर्भवतीत्याह-न धूमसामान्येति,

एकतो व्याप्तिं विपाणित्वादिकल्पा दर्शयति, यस्माद्वाप्तिरेवविधा परस्परसमष्टाऽपेक्ष्यते गर्तावर्धस्य, तस्मात् मलेन व्याप्ति साधनमित्यभिसम्बन्धते, विशदस्य वैविध्यापत्वात् तदर्थयति—अस्मदिष्टा वैविध्येन व्याप्ति रुभयाव्यभिचारालम्बिका तस्मात्किम् ? स्फुटमेतन्व्यात्मको दृष्टान्तो नोच्यतेऽग्नाभि, यत्र यत्रेत्यादिरुभय व्याप्तिप्रदर्शनेो गतार्था यावत् सत्येन साधनमित्युक्त्युपसंहार इति, तस्मात् दृष्टान्तलक्षणमपि 'साध्येनानुगमो हेतो' इत्यादिप्रयोगनियमाभिधानात्मनमनयकमथत्र भ्रान्तञ्च ।

अनान्यविधुम् —

यथाऽग्निसान्निध्यार्थविशेषणैर्धूमात्मलाभाद्भूमत्रत्तमग्निसान्निध्यसाधक तथा शब्दकृत- कत्वं, पूर्वपूर्वत्रणविनाशस्योत्तरोत्तरवर्णोत्पत्ते कारणत्वात्, शिपकादिविनाशक्रमेण घटकृत- कत्वयत्, अस्मादेव च न्यायाद्यदप्युक्त त्वया 'नाशिन कृतकत्रने'त्यादि तदप्येवमव्यय 'नाशिन कृतकत्वेन व्याप्तेस्तत्कृतक कृतम् । अनित्यत्वमभिव्याह्या कृतकेऽर्थे प्रदर्शयते ॥ 10 तद्व्याख्या चैव कृतकत्वस्यानित्यत्व- मिति, एतस्मादेव न्यायात् यो ह्युक्त 'विपाणित्वेन गौर्व्याप्त' इत्यादिश्लोक सोऽपीत्य पठित्तव्य, 'विपाणित्वेन गौर्व्याप्तो विपाणित्प्र साधयेत् । गज्येनानियमात्तत्तु न गजार्थ- प्रसाधनम् ॥' गोत्वाद्विपाणीति सयोगिप्रद्विधिवृत्ते साधयेत् विपाणिता गोत्वम्, तेनैव निय- तत्वात्, विपाणित्य पुनरस्मादेव न्यायात् गजार्थे न साधयेत्, एव तावदाधाराधेयमङ्घ्रित्तिपक्षे 15 दोषा सयोगिप्रद्विधिवृत्तिपक्षे गुणाश्चेति द्वयमप्युक्तम् ।

यथेत्यादि, एन कृत्वा यथाऽग्निमात्रिर्धूर्ध्वैर्विशेषणे धूमात्मलाभाद्भिसान्निध्यसाधन [धूमरत्त्रं]

तथा कृतकत्व घटादौ घा वारकार]ट्टकारऽनारविमर्जनीयाना पूर्णस्य पूर्वस्य विनाश उत्तरोत्तरोत्पत्ते कारण तत एव विनाश, अनित्यत्वादुत्पत्ते कृतकत्वस्यात्मलाभादनिर्गतत्वात्सान्निध्य गमयतीत्युभयतो व्याप्ति सामान्यणमन्यव्याप्तिशोतकम् । कुन इत्याह—यस्मादिति, अर्थस्य गतो यस्मात् परस्परसमष्टा व्याप्तिरपेक्ष्यते तस्मादित्यर्थः । 20 एवञ्च विद्यमानव्याप्ति कारणमेव नाकारणमिति दर्शयति—तस्मादिति । कथं व्याप्ति परस्परसमष्टेयनाह—विशदस्येति, विविधप्रकारेणाप्तिर्व्याप्तिरित्यत्र वीचुपसर्गस्य वैविध्यापत्वादिति भावः । कथं वैविध्य विवक्षितमित्यनाह—अस्मदिष्टेति । परस्परव्याप्तिरितिपरिणामभूतबद्धम् अत्रादिविशेषणविशिष्टधूमस्यामेव प्रसिद्धाप्रतिदम्बिघत्वविवभयैर्यत्र प्रदेशस्य साध्यसाधन त्वयोरम्बेदिग्य अत एव यत्र धूमस्तनामिरिति यत्राभिसन्न धूम इति दृष्टान्तो नोपदर्शयते व्याप्तिप्रकारं हि दृष्टान्तप्रदर्शनम्, व्याप्तिधामित्यपरिणामधूमविशेषणे परिणामपरिणामिभावात्पत्र परिरुद्धमवगतैवेति नार्थमेव याशयनाह—स्फुटमेवेति । एव 25 परार्थादुमानेऽन्वय दृष्टान्तप्रयोग कार्य इत्यपि नियमोऽन्यत्र, रघनदृष्टेऽग्निम् धूमोऽन्वयीति नियमेनाभिधानं भ्रान्तमेव, दृष्टान्तमन्तरेणापि उभयाव्यभिचारालम्बकव्याप्तिज्ञानसम्भवादित्याह—तस्मात् दृष्टान्तेति । अग्निधूमयोरुभयाव्यभिचारान् परस्परसमष्टा व्याप्तिरप्येव कृतकानित्ययोरपीति दर्शयति—यथेति । सामान्यतो धूमे साध्येऽपेक्षित्वात् साध्ये धूमोऽपि व्यभिचारी- लुभयव्यभिचारकारणायामित्यपरिणामभूतस्य बद्धम् अत्रादिविशेषणविशिष्टस्यैव धूमस्य गमकत्वात् स यथाऽग्निमत्त्वं गमयति तथाऽग्ने सजिहित्वत्वं निमित्तत्वञ्च गमयति तद्वत् शब्दनिष्ठं कृतकत्वमपीत्याह—एव कृतत्रेति, अग्निसान्निध्यगमकैर्दृष्टमूलत्वादिविशेषणैरुत्पत्त्यैव 30 धूमस्याग्नि आत्मलाभाद्भिदान्निध्यसाधकत्व यथा तथा घटादिसदृशगतकृतकत्वसापि, तदि कृतकत्वं पूर्वगतत्वात्सात्त्रेण

१ नि क्ष छा हे गतादथस्य । २ नि क्ष छा हे द्वैविध्या० । ३ सि क्ष छा द कमुवाध्रान्त वाप्रत्यापिधुम् । ४ सि क्ष हे छा सान्निध्यार्थैर्वि० । ५ सि क्ष छा द ट्टाका० । ६ सि क्ष छा हे दनित्यत्वसाधिव्यभेदानित्यत्वमभिधर् ।

सत्येव कारणम्, शिखरादिभिर्नामभेदेन, अन्तर्दधमाना गताया, अग्निमात्रिध्यावत्तादि वापद्वदृश्यत्पत्य-
 यदिति, तथा शब्देऽपि भावयित्वा प्रयत्नान्तरीयत्वानित्यत्वयोर्विति, अस्माद्ध च न्यायानुदध्यात् त्वया
 'नाशिन हृतत्वेन' इत्यादिर्निरवयवेषुतो-यात्रिगमकृत्यप्रदर्शनात्, उदध्येयमन्वय 'नाशिनः हृतत्वेन
 व्याप्तेस्तद्वृत्त हृतम् । अनित्यत्वमभि-यास्या हृतत्वेऽर्थं प्रदर्शयेत् ॥' ( ) उदध्यात्त्रो वेप

० मित्यादि यान् हृतत्वेनस्यानित्यत्वमिति, गताथंय, स्थापितमित्यनुवर्तनादिति, एतन्मात्रे-याथागो ह्युत्त
 'विपाणित्वेन गौव्यात्' इत्यादि श्लो- सोऽपीत्य पठितव्य 'विपाणित्वेन गौव्यातो विपाणित्व प्रमाधयेत् ।'
 'गोवाह्विपाणीति सयोगिप्रद्विधिवृत्ते साधयेद्विपाणिता गौरयम्, तैव नित्यात्वात्, विपाणित्व पुत्रस्मादेव
 न्यायात् 'गव्येवानित्यमात्तत्तु १ गगार्थप्रमाणम्' [एव] तावदित्यादि मत्तयाऽर्थोत्सहस्रो ह्यमप्युद्यम्,
 जयासोहमिशिष्टार्थकृतेषा पयदर्शनादनुमानमभिप्राय वा आघारत्वेयवद्भूत्या न गमयतीत्युद्यम्, अत्र च
 10 पक्षे काश्चिदोपानैत्यदिशाम र्थादृश न पाठातरम्, सयोगिप्रद्विधिवृत्त्योभयतो ध्यात्या गमयतीत्यत्र च पक्षे
 गुणानभ्यधामेलेनगदेन स्मारयति ।

१ गमयति यथा शिवस्वाभार श्रेयसात्पुत्रव्यवहारविनागमात्तर्णोत्तरात्समावो नागयत इति पुत्रमभारविना उक्त
 मभारत्वेतदुल्लेखोक्तवर्णवत्तावपि पुत्रवृत्तमितिनातो हेतु, एवं पूर्वोक्तमोर्परति विना विनाऽपि च भवति, अत्र उररत्तादि
 हेतुर्नागस्य विनाऽऽनियत, उपात्त हृतत्तम्, एवम हृतत्वेय गति अनित्यताप्रियस्य, अनित्यं तर्ति हृतत्वेयप्रियस्य
 15 चावयव भागदुभवता ध्याते हृतत्तमतीतरताप्रिय गमयतीति भावः । ननुभवतो ध्याति- सत्तेन ददि श्रुते ताई
 यत्रोक्ताने ध्यातिनासि प्रयत्नान्तरीयस्वतिल्यागिश्चल तत्र कथ प्रयत्नान्तरीयकत्वम् गमकत्वमित्याशयनाह-तथा
 शब्देऽर्थाति, विद्युत्प्रादावपि प्रयत्नान्तरीयस्त्व प्रा- साधितमेव, अत्र उभयतो ध्यातिचागमावात् परस्परसंघट्टन ध्याति
 सत्तेन कारणमिति भावः । एव ह्यो व्योत्तेगमकत्वप्रदानपरकारिता र्थादृश किञ्चित्परिवर्तये पञ्चमाना मुज्यत इत्यारणेन तरीय
 कारिका दसयति- 'नाशिन इति, अनित्यत्वसाविनाभाविना हृतत्वेन स्यातो गगामपि प्रयत्नान्तरीयकत्वध्यातिमत्तानित्यत्वेन
 20 प्रयत्नान्तरीयकत्व यथा नाऽनुमीयते तथा नानित्यत्वस्य गमकत्वम्, हृतत्वेनसाविनाभाविनाऽनित्यत्वेन ध्यातिस्तु कारणमिति
 सत्कारिनाभावात्, परिवरय पठति-नाशिन हृतत्वेनति। अत्र ध्यात्या न ह्यनुऽतो न ध्यात्यायते । एकतो ध्यातिगमकत्वे
 निरुक्तत्वात् प्रोथं कारिका प्रदर्शय तां परिवर्ये पठति-एतस्मादेवेति, विपाणित्वेन ध्याते गौरविपाणित्वैर्त्तकम्, तथाविध
 क्षित्तत्वात् गोत्वेन ध्याते विपाणित्वं नागप्राधनित्वकमविप्रात्तत्वाति तरीयकारित्वाथं । परिवरय पठितां कारिकां र्थोभयति-
 25 विपाणित्वेनेति । गोत्व विपाणित्वय गति सत्तुष्ठाद्द्विद्वयद्विधिरपेय पठेत् न त्वगोभ्यात्तृत्तुपेयाधियाणित्व्यावृत्तपेय च, यथा
 यथाभावेन दसनमनि तयोत्साधामावनर विद्विर्भवेति, गौरत्वय विपाणित्वेन नियतव हृष्टमतो भावे विपाणित्वं गमयति,
 विपाणित्वस्य गात्वेन नियतत्वं न हृष्टमपि तु अनियतत्वमेव हृष्टमतस्तत्र गगार्थगमकमिति भावमाह-गोत्वादिति । गयेन
 विपाणित्वमस्तीति नियमाभावात्तत्र गोत्वमर्थं साधयितुमर्हत्त्वाह-विपाणित्वं पुनरिति । तथा हृष्टविधिवृत्तेऽनुमानमि-यास्यादेव
 न्यायाद्विनित्यत्वेन हृष्टत्वानुमानमिति भावः । तत्रै तद्भावादर्शनमिधेव गमकत्वगमकत्वय विमग्नेोपरति-तं द्युत्तदर्शति-
 30 तथाऽनुमानमित्येव यत्रय प्थारय न सम्भवतीति शेषा यथाऽस्मागिसुपरीया कारिना परिवरय प्रदर्शितायाऽऽनुमानमुपयमेव प्रदर्शिता,
 स्योत्साधित्वैरुत्साधयता ध्यात्या गमयतीत्यत्र च गुणा उपा इति भावः । ननुमिधानामिधेयत्वस्य-याऽनुमानानुपयमेव यत्रय
 एव, यथेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां युसादन्वयुमानं तैव ध्यात्वादर्शानुमाते ताव-यव्यत्यिरेके ध्यात्यात्त्वयोरुत्पत्त्यानासौ द्वारे भवति

१ स्मात्प्रियात्ति० नि क्ष हा से कारिकाया ए० । २ ति क्ष हा से प्रयत्नार्थं । ३ ति क्ष हा से हा
 अनित्यत्ववदमित्याद्या हृतत्वोर्थे प्रदायति । ४ ति क्ष हा से जय० । ५ ति क्ष हा र ननिदेशामयवर्षरसान् ।

किञ्चान्यत्—

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्यान्ययासम्भन व्यतिरेकासम्भनमाशङ्क्योक्त स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यस-
म्भन इति, तद्युक्तमुक्तम्, उक्तसयोगिवद्विधिवृत्तिमन्तरेणान्वयव्यतिरेकयोरभावात्, अन्वय-
व्यतिरेकौ हि प्रत्यात्मकौ, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती त्वदुक्ते, विशेषस्यैव वस्तुत्वात् ।

यत्पुनर्निरुक्तीकृत्येत्यादि, एतयाऽन्वयव्यतिरेकानुमाने द्वारमित्युक्त्या गुणसमुदाये 5
दित्याख्येऽर्थे काण्डुप्टाद्यवयवान्नयानभिधानादन्वयासम्भन निरुक्तीकृत्या नयासम्भन[व]्यतिरेकासम्भन-
माशङ्क्योक्त स्यादेतद्व्यतिरेकस्याप्यसम्भन इति तद्युक्तमेतत्तयोक्तम्, कस्मात् ? उक्तसयोगिवद्विधिवृत्तिमन्तरेणा-
न्वयव्यतिरेकयोरभावात्, तयोरेव तावद्व्यतिरेकौ हि प्रत्यात्मकौ—समानभनानुवृत्तिप्रत्य-
योऽवय, तद्विपरीतो व्यतिरेक, न वस्तुगते तुल्यातुल्ययोर्वृत्त्यवृत्ती त्वदुक्ते, कस्मात् ? विशेषस्यैव वस्तु-
त्वात्, अस्य नयस्य स्याद्वादेऽनेकात्मकत्वात् ।

10

तत्रावयवाभाव उक्त एव त्वया, अस्माभिश्च एवमतवत् व्यतिरेकाभावाऽधुनोच्यते—

न च सम्भयोऽस्ति लिङ्गस्य सर्गान् व्याप्यान् व्यतिरेचयितुम्, आनन्त्यात्,
सर्ववृक्षार्थान्वयत्, यत्तुच्यतेऽतुल्ये सत्यप्यानन्त्ये ततोऽन्यस्याभावमात्र सामान्यतो व्यति-
रेचनीयं लिङ्गेनेति, अत्र भ्रूम, न दृष्टवल्लिङ्ग लिङ्गिन यदि प्रकाशयेत् सर्वत्र लिङ्गिन्यदर्शनात्-
लिङ्ग लिङ्गमेव न स्यात्, अगतिर्ना सर्गथा भवेत्, लिङ्गमपदेश कारण निमित्तमित्यादि, 15
तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादानुमेयत्वाच्च सामान्यस्यासत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य
कल्पितसामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वम्, शब्दस्यापि तथैव वाचकत्वम्, तथाऽनुमानेऽपि,
भेदावित्रक्षापादितैकत्वसामान्यलिङ्गभावापन्नधर्मस्तथाभावितैकत्ववाच्यलिङ्गभेदात्तद्भावदर्श-
नादेव गम्यो गमकश्च ।

तत्र तु तुल्ये नावश्यं सर्वत्र वृत्तिरागम्येया, अर्थस्य ह्यविदानन्त्ये जात्यानासम्भवात् न हि वृक्षशब्दस्य सर्वत्र वृक्षेण दर्शनेनापि 20
वृत्तिराग्यानसम्भन, तस्मान्पानुमानमित्यवयवाभाव, यद्यपि ह्यविद्विधादिषु सम्भयोऽस्ति तथापि काण्डुप्टादिगुणसमुदायरूपस्य
दित्यादि सर्वात्मनाऽप्रतीतेर्न तद्वारेणानुमानम्, अत एव व्यतिरेकस्यात्तुल्ये सवस्मिन्नवृत्तिस्वरूपस्याप्यसम्भन इति यदुक्तं त्वया
तदपि युक्तमेतेषामिति प्रदर्शयितुं तस्मात्तदाह—यत्पुनरिति । याचष्टे—त्वयेति, व्याख्या स्पष्टा । तदुचित्युक्ततामात्रकमाह—
उक्तसयोगिवदिति, एकस्यैव प्रदेशस्य लिपित्वात्त्रित्वाच्च साध्यवयववतया भेदवित्रक्षापादित्येव सयोगिवद्विधिवृत्त्या
न्योऽन्यप्रधानोपगमनभावेन नियमन भवतो तावन्निधुमादिधर्मौ साध्यसाधने भवत इति पूर्वोदितसयोगिवद्विधिवृत्तिमन्तरेण 25
नान्वयव्यतिरेकौ भवत इति भाव । त्वया तुल्ये सर्वत्र वृत्तिरान्वय अतुल्ये सर्गत्रावृत्तिव्यतिरेक इति वस्तुनो धर्मभूतौ तस्मान्
स्वरूपावयवव्यतिरेकौ प्रदर्शितौ, अस्मिन्धोभवनियमारेऽनेनैकात्मकवस्तुविषयस्याद्वात्मैकदगभूतानैकात्मकविशेष्यम् न वस्तुवाच्युप-
गतरि त्वदुक्तनयाविषयवृत्त्यवयवात्तदन्वयव्यतिरेकौ ज्ञानस्वरूपावयवराशयेनाह—तयोरेव तावन्निधि, अन्वयव्यतिरेकयोरेव
तावन्निधेर्यं समानभनान्तायाऽनुवृत्तिव्यतिरेकविषयान्मवय, असमानभननरूपव्यावृत्तिविषयविज्ञानं व्यतिरेक इति तयोरेक्षण
मिति भाव । त्वदुपदर्शितौ परार्थधर्मौ न तावित्याह—न वस्तुगते इति । अवयवाभावस्य त्वयैवोपपत्तित्वाद्दधुना 30
व्यतिरेकासम्भन एव मन्योच्यते इत्यन्तरवर्तिन्यं धर्म-तत्रावयवाभावात् इति । लिङ्ग शब्दो धूमादिनाथन वाऽन्यान्
व्यावर्त्तानपोद्गमगमर्थमित्याह—न च सम्भन इति । तत्र शब्दात्मक लिङ्गमुपादाय व्यापरोति—वृक्षशब्दस्येति,

न च सम्भवोऽस्तीत्यादि, वृशब्दस्य शक्तिर्नास्ति सर्गानवृथान् व्यतिरेचयितुम् क्मात् ? आनत्यात्, आत्से हि भेदानामित्यादिप्रयथायात् यायदवृक्षाधाना घटपटादीनामान-
 लाहवतिरेचनाभावे यद्यो द्रष्टव्य, सर्गवृक्षार्था वयपरिति दृष्टात यथा सर्वे वृक्षार्था आनत्यात् सम्भ-
 ५ धाशब्दत्वाद् अयामादीनामिषेया तथा बहुतरव्यावर्त्यघटपटाद्यनन्तत्वादव्यतिरेक, तथा धूमस्योद-
 न्यते-यत्तच्चयत इत्यादि, अवयगतदोर्षेभान् व्यतिरेकगतगुणञ्च दर्शयति प्रथ-अतुन्ये सत्याप्यानन्य
 इत्यादि, ततोऽन्यस्याभावमात्र साभावतो व्यतिरेचनीय तद्वेदरूपाण्यसष्ट[श]ता शब्देन लिङ्गेन वा,
 नस्माददोष इति परिहार, अत्र भ्रूम, न दृष्टप्रदित्यादि, यदि दृष्टप्रद्विधिरूपेण लिङ्ग लिङ्गिन न प्रकाशयेत्
 नाना लिङ्गियदर्शनात्तद्विद्व लिङ्गमेव न स्यात्, अगतिरा सर्वथा भवेत् कस्यचिदप्यर्थस्येति पिण्डार्थं,

१० प्तद्वसाया-लिङ्गमपदेश कारण निमित्तमित्यादिपर्यायस्थानम्, शब्द परार्थं, धूमादि स्वार्थं, पाच्यगानच-

शब्दस्य दार्ढ्यं इत्यादिप्रमाणं वाच्य, तद्वृक्षो वृक्षनिर्गो घटपटादिशब्दवाच्यो घटपटादिस्वभावा च यथा सर्वज्ञेय
 वृत्तान्तस्य शक्तिर्नास्ति तथा तान् घटपटादीन् व्यावर्तयितुमपि तस्य शक्तिर्नास्ति, आनत्याह्वावर्यानामिति भाव । तमेव हेतुमाह-
 आनत्यादिति । प्रागुद्हेतुव्याप्यानम तातिदिशति-आनन्ये हि भेदानामित्यादीति । भेदानां आनन्ये घटपटादीनां
 सम्भवो दातेनाप्यानुमशक्य, न ग्राह्यतस्य भक्षेपामनिधायकं यथा तथैव व्यावर्त्यानां भेदानामानन्या वृक्षमाहित्या न घट

१५ पटादीन् व्यावर्तयितुं क्षम इति भाव । दृष्टा तमाह-सर्ववृक्षाप्येति । दृष्टान्तं विशिष्टगति-यथा स्वव इति । दार्ढ्यं
 नितकमाह-तथा घटनुरेति । अथ गाधनात्मकं त्रिभुजापाराय व्याक रति-तथा धूमस्येति, यथा निखिलानां वृक्षाणामानन्येन
 गन्देन मह सम्भय आह्वानुमशक्यहायाऽनमित्याहृतिभद्रमवनयणस्य धूमस्यानमिभूतान् घटपटादीन् व्यावर्त्यान् दृष्टमाहित्या
 व्यावर्तयितुं नास्ति गामर्थ्यमिति भाव । ननु भवतु वृक्षशब्देन सर्ववृक्षाणामभिधानासम्भव सम्भधाशक्यत्वात्, व्यतिरेचनन्तु
 सम्भवति, नहि ये-इत्था घटपटादयो विशेषास्ते व्यावर्तनीया किन्त्वृक्षसामान्यं व्यावर्त्यं शब्देन, लिङ्गेन चानमिषामा यमित्या

२० शब्दे-यत्तच्चयत इत्यादीति । यद्वस्तु येन रूपेण दृश्यते तत्तथाऽप्रतिबोधयति शक्यो वा कथं तद्विद्वं शक्यो वा स्यात्, ताभ्यां
 हि येन रूपेण बोध्यत वस्तु न तथा तद् दृश्यते तस्मात् कस्यचिदप्यर्थस्यावगतिर्नैव स्यादित्याशयेनोत्तरायति-न दृष्टप्रदिति ।
 सर्वत्र लिङ्गिनीति, न हि एवत्र लिङ्गिनि लिङ्गस्य सम्भवेऽस्वीत्युक्त्वात् सर्वलिङ्गप्रकाशशब्देन न तत्रिभूमिति भाव । अन्या
 पौदरूपेण वस्तुनोऽदर्शनात्तथा बोधनेऽगति पदाधानामियाह-अगतिर्वति । लिङ्गपदेन शब्देहेत्वोर्पदेणे युक्तिमाह-लिङ्गमप
 देश इति, लिङ्गहेतुरपदेश शब्द इति पर्यायत्वात् स्वार्थलक्षणं लिङ्गं परार्थलक्षणेऽपदेशरूपं वाच्य लिङ्गपदेन श्रूयित इति भाव ।

२५ हेतुमाह तयोर्भवेन प्रहणे-वाच्यपाचरेति, अनुमानात्प्रमेयसम्भवाभिधानामिषेयसम्भवेऽप्येवोर्विशेषो तास्ति, अर्थ भाव
 गन्धार्थन राह जाला व्यक्त्या वा सयोगादितस्यभयो न सम्भवति वास्तव व्यक्त्यन्तरपरित्यागन व्यक्त्यन्तरप्रत्यययोगात्,
 दृष्टय गामानयेत्कुं गोपिशयानयनम् सत्र जतेरसम्भवात्, व्यक्तीनामिषित्वेन तैमैय सद्योपज्ञस्य सम्भवेऽनुपकारिणि
 गन्धेऽसमाप्रयत्नात् अत एव योग्यतापि न सम्भव, भेदाभेदविकल्पाभ्यां तदसम्भवात्, ननु तर्हि शब्दार्थयो सम्भवाभावे
 शब्दार्थप्रतीति षयमिति चतुच्यत, वस्तुर्थविशेषप्रतिपादनेच्छाजनित सद्य स्वप्रतिपादनाभिप्रायप्रणितमर्थ सूचयति

३० तन्निप्रायादिदं श्वनमागतमिति शिषुष तथा न तद्विप्रायवन्नयो जयजननमानान् शब्दादर्थप्रतिपत्तिरनिनाभावात्, अथथा
 तयोऽन्वयार्थप्रतिपत्तिरपि तथाविशब्दप्रयोगानुपपत्ते । न चाविनाभावेन गन्धार्थप्रतीति शब्दस्य धूममेव वाच्यत्वं न स्यादेव
 नप्रतिपत्तस्य वाच्यत्वमिति वाच्यम्, दममर्थं वा दने प्रतिपादयामीति प्रतिपादनाभिप्रायाच्छब्दप्रयोगे ह्य शब्दस्य वाच्यत्वप्रत्ययं
 बोधते, एवमाविनाभावात् वाच्यवाचकभावादत्वात्तदनुमानानुमेयसम्भवेत्येति त्रिपत्त गम्यत लिङ्गा अत्र वाऽनेन लिङ्गेन शब्देन

कमन्व्यन्वसानुमानानुमेयसम्बन्धस्य चाविशिष्टत्वादेकध्वेन द्विविधस्याप्यनुमानस्य ग्रहणम्, तत्र विशेषस्यैव वाच्यत्वादनुमेयत्वाचार्यस्य सामान्यत्वात्सत्त्वान्नह्यभावो वाच्य, एतुप्पन्नत्, तस्य-सामान्यत्वात्सत्त्वादेव पूर्वमदृष्टत्वे विशेषस्यैव दृष्टस्य कल्पितासत्यसामान्योपसर्जनद्वारेण वाच्यत्वात् शब्दम्यापि तथैव वाचकत्वात्-सामान्योपसर्जनोपायेन, तथाऽनुमानेऽपि विधि, [अनु] तत्वात् लिङ्ग शब्दो धूमादि वा कथं गमक भवति ? उच्यते-भेदानामविनक्षया सामान्यस्यैवत्त्वापादित- [आपादित] विधौमेवत्त्वं भेदानां यस्मिंस्लिङ्ग 5
भेदाविनक्षयापादितैकत्वसामान्य लिङ्ग तद्भाषापन्नो धर्मो धूमशब्दादि, तथा भावितैकत्वस्य-तेन शब्दधूमा-
दिप्रकारेण भावितमेकत्व शब्दादिभिन्नावयववत्स्तरो तापादिभिन्नकर्मवत्त्वाप्रे लिङ्गिनश्च, वाच्यलिङ्ग-
भेदात् प्रागुक्त्यायेनात्मनैवात्मनो वाच्य आत्मनैवात्मनोऽनुमेय, तद्भावदर्शनादेव सामान्यस्य विशेष-
प्रतिपादनार्थत्वात् शिविकायाहकयानेश्वरयानवद्गमक[त्वं]म्, तद्भावेनैवाभेदेव धूमत्वात् धूममूलादिवि-
शिष्टतया धूमस्यैवामित्यादादिमध्यान्तेषु अरण्यादीधनमधुक्षणमुर्मुराद्यवक्ष्यधूमादिपुद्गलामित्वात्, एव- 10
मुक्त्यायेन लिङ्ग गमक लिङ्गी गम्यश्चेत्यदोष इत्यतीत न्याय स्मारयति ।

यदि तु न तथा प्रकाशयतीतीष्ट किन्त्वन्यापोहेन, ततो नैव प्रकाशक स्यात् सर्वस्या-
दर्शनात्, प्रतिद्वयमपोह्यस्यादर्शनात् किं तदर्थादन्यददृष्टमेव भवेद्यत्तश्च बुद्धेर्यावृत्ति-
रिष्टा ? न हि स वृक्षोऽग्निर्वा भवति ततोऽन्यो वा, अदृष्टत्वाद्दन्व्यापुत्रवत्, दृष्ट एवाय-
मत्र भवति न भवत्यन्यो वा तत, न च तेन दृष्टेनातुल्यमतच्छब्दमतद्रूपमवृक्षोऽन्यथादि 16
वा, तथा तथाऽदृष्ट हि प्रतिपत्तुमशक्यम्, अप्रतिपत्तेश्चान्यस्याभावात् कस्य कथं वाऽपोहः
स्यात् ? ।

वेति श्रुत्पत्त्या गमकत्वैरूप्येणार्थपर्यायत्वस्य द्विविधस्यानुमानस्य ग्रहणमिति । अर्थक्रियाया विशेष एव सम्भवेन तस्यैव
प्रतिपादनेच्छया शब्दप्रयोगात् वाच्यत्व तथाऽनुमेयत्वमपि, न तु सामान्यस्य, अर्थक्रियाऽसमर्थत्वेनामत्त्वादवाच्यत्वमननुमेयत्वं च
एतुप्पन्नदित्याह-तत्र विशेषस्यैवेति, अस्य वाक्यम्यानेन विशेषेण विषयेण भवितव्यम्, अन्यस्यार्थम्याभावात्, स हि पूर्वमदृष्ट, 20
नापि पूर्वमदृष्ट कथनार्थ, धोदुस्सातज्ञापनार्थं वाच्छ-दस्य, स एव विशेष सामान्योपसर्जनोपायेन भादेन ज्ञाप्यते, अत एव
वाच्य, शब्दोऽपि न सामान्यरूपो वाच्य, सामान्यत्वात्त्वात् किन्तु सामान्योपसर्जनद्वारेण विशेषशब्द एव, तथा चान्यव्यावृ-
त्तिविशिष्टो विशेषोऽनुमेयधूमवृत्तिविशिष्टधूम इव वाच्य, अन्यव्यावृत्तिविशिष्टार्थविशेषोऽनमित्यावृत्तिविशिष्टामिरिव वाच्य इति
भाव । विशेषस्यैव वाच्यत्वेऽनुमेयत्वे च तेषामनन्तत्वेनाविनाभावप्रदणानुपपत्तौ शब्दस्य धूमस्य वा गमकत्व कथं स्यादित्याहते
अनन्तरवादिमिति । विशेषगतानां परस्परवैलक्षण्यानामविवक्षया तेषु सामान्यादेकत्वमापाद्य लिङ्गलिङ्गिवाच्यवाचकभावाविवक्षायां 25
तद्भावदर्शनोपायेन लिङ्गलिङ्गिनोर्वाच्यवाचकयोरभेदादत्रैकत्वविधेयप्रदेशधर्मत्वाच्च तयो प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसम्यग्चित्तविवरक्षया प्रदेशस्यैवै-
कम्यात्मनैवात्मन साध्यत्वात् साधनत्वाद्वाच्यत्वाद्वाचकत्वाच्च न गम्यगमकभावात्तुपत्तिरित्युत्तरयति-भेदानामविवक्षयेति ।
तथा भावितेति, यथा शब्दधूमयोरैकत्व भावित तथैव वाच्यस्य तदरतिं द्विन्यामोरैकत्व भाव्यमिति भाव । अविवक्षितविशेषमेद-
मोरैकविशेषात्मकं सामान्यं लिङ्गं तदेव च तथाविधलिङ्गिपरिणामभूतगीश्वरयानार्थविशिवत्वाद्वाच्ययानवर्तिनेपप्रतिपादनफलमिति
दर्शयति-तद्भावादर्शनादेवेति, पश्चिममतीत वायव्यस्मारकमित्याह-तद्भावेनेवेति । एवमनभ्युपगमे दोषमाह-यदि त्विति । 30

यदि तु न तथेत्यादि, परमते दोष, यदि येन प्रकारेण दृष्टः [अत्रो]येनैव प्रकारेण लिङ्ग दृष्ट तनेन च प्रकारेण विभिन्ना प्रकाशयतीतीष्ट न[ ]या तु किमिष्टम् ? अयापोहेनेति, ततः किं ? ततो न प्रकाशक स्यात्, कस्मात् ? सर्वसादर्शनात्, यथा विधेयमदृष्ट त्वमतेन तथा व्यावर्त्यमपि निश्चित दृष्टमवृथान्प्रशयम्, घटपटादिभेदानामानत्यात्, द्रव्य द्रव्य प्रति प्रतिद्रव्यमपोहस्यादगनात्

किं तद्वन्तादभेर्यावन्यत्-अवृक्षानप्रयाख्यमन्मतेन भवेत्, यतश्च बुद्धेर्यावृत्तिरिष्टा ? न ह्यद्वैतार्थमय भवत्य १ भवतीत्यव्यतिरेकौ भवितुमर्हत, बुद्धेर्दृष्टानेन हि बुद्धिरन्वियादर्शान् तेभ्य एव च व्यावर्तयेत्, यथा देवदत्तोऽय यद्वदत्तो नेत्यादि, नात्यान्तादृष्टत्तुप्यनध्यापुत्रादिविषया, एतद्व्यप्रकाशनार्थमाह- १ हि स वृक्षोऽग्निर्वा भवति ततोऽयो वा घटादिः, अदृष्टत्वात्, वध्यापुत्रवत्, दृष्ट प्वा[य]मत्र [भवति] न भवत्ययो वा तत्, १ च तेन दृष्टेनातुल्यमनच्छब्द-न स वृक्षशब्दोऽग्निशब्दो वा शब्दोऽस्य तदिदमतत्त

व्यम्, अश्लोऽनभ्यादि वा, तथा न तस्य रूप रूपमस्य-अतद्रूपम्, किं कारण ? यस्मात्तथा तथा-तेन तेन प्रकारेणादृष्टम्-घटपटदुहादिभेदप्रकारेणादृष्टत्वात् प्रतिपत्तुमशक्यम्, ततश्चाप्रतिपत्तेश्चेत्यादि, व्याख्या-तार्थभेदरूपेणामहण तत् एतान्योऽपि नास्ति, सति चामहणेऽयस्य चाभावात् कस्य कथ वाऽपोह स्यात् ?-प्रागुक्तविधिना किं केन कुतोऽपोह्यत इत्यादि ग्रन्थो योज्य इति ।

अत्रोदोऽयापोह्यामिन इत्याह-परमत इति । तथा प्रकाशयतीति शब्द शब्दलिङ्गयोरुभयेन व्याचष्टे-यदि येनेति, यो यथा 15 दृष्ट म तथैव प्रकारेण प्रकाशयति अस्माकमिष्टम्, तद्वाविविधिरूपेण दृष्टस्यैव प्रकारस्य प्रकाशयति इति भाव । त्वया त्वैवं नाभि मतमपि त्वत्तद्रूपपरावृत्तिरूपेष्टमिच्छाह-त्वया स्थिति, अन्यापोहेन प्रकाशयतीतीष्टमिति भाव । अयापोहेन तु शब्दो लिङ्ग वा प्रकाशक नैव भवतीत्याह-ततो नैवेति । हेतुमाह-सर्वस्येति, यथा तय मते विधिरूपेण वरु न ह्यिदं दृश्यते किन्तु घटादि वस्तु अन्यव्यावृत्तिरूपेणैव दृश्यत इति मयते तथा व्यावर्त्यमदृष्टभूतपटादपि न दृष्टम्, यतो घटनिर्भ सर्व जगत् व्यावर्त्यम्, तं न पटादयोऽभवन्नेव कथं दृश्यते अत सर्वसादृश्यतेत्याह-यथा विधेयमिति । वृक्षशब्देन धूमलिङ्गेन च विधेयमित्यर्थ ।

घटपटादिप्रत्येकस्वभावानन्वयप्रयुक्त किं तददृष्टमेव, यत्प्रतियोगिकव्यावृत्तिविषयिणी बुद्धिरिष्टा ? यथैव तर्हि व्यावृत्तव्यावर्त्य 20 योदर्शनेऽयमर्थो भवत्यनन्तु न भवतीत्यव्यतिरेकौ कथं स्यातामिलाशयेनाह-द्रव्य द्रव्य प्रतीति । अन्यव्यतिरेकाभावे हेतुमाह-बुद्धेर्दृष्टानेवेति, दर्शनबुद्धिविषयीभूतोऽप्यार्थो बुद्धिरिति ततो व्यावृत्तयति च, यथा प्रत्यक्षविषयीभूतोऽय देवदत्त इति देवदत्तत्वप्रमाणं ताय यद्वदत इति यद्वदत्तत्वयानर्तनम भवति, न त्वयतायोग्यान् बुद्धि स्पृशति, खपुष्पादीनिविति भावः । न हि स इति, दर्शनबुद्धिविषयीभूत इत्यर्थ, यत्तन्मिर्वा भवतीति शब्दलिङ्गाप्रयोगेणाव्यप्रकाशनम्, ततोऽयो वा घटादिरिति व्यतिरे

कप्रदर्शनम् तदुभयमपि न भवतीति भाव । अन्यव्यतिरेकबुद्धि क भवतीत्यत्राह-दृष्ट पथेति, दर्शनबुद्धिविषयभूतवस्तुन्येवर्थ । 25 व्यचरय हि खन रूपेण यदि न दृश्यते ताद व्यावर्त्येतिदृष्टेनाभ्यादिनाऽतुल्यमत दृष्टमत्तद्रूपेति न हि सुविज्ञेयमिच्छाह-न च तेऽस्ति, अतच्छब्दमतद्रूपेति अश्लोऽग्निर्वा घटपटादि दृष्टस्य वृथान्प्रशयौ वाचको यो वृथशब्दोऽग्निशब्दो वा तेन न वाच्य, तथा वृथान्प्रशयौ वत्त्वरूपं नागो हत्त्वरूप इति दुर्बलैयमिति भाव । कारणमाह-तथातथेति । तत्तद्व्यतिरेकेण घटपटादिरन्वयत्वात्ततोऽनुत्पानच्छब्दमतद्रूपमिति न हि प्रतिपत्तु शक्यमिति भाव । यतश्च तथा नास्ति प्रतिपत्ति य्ताभ्यादर्जन्यवमपि घटपटादौ 30 नास्ति, व्यावृत्तव्यावर्त्येयोरपरि स्वरूपत मिदौ उभयविषयमन्यत्र सिद्धेर्वा यदा च तस्यैवामहणं तत्ता कोऽपि तदन्य ? नरदोहादृष्टाभ्यावृत्ति स्यात् इत्याह वाऽमान्य इत्याशयेनाह-ध्याग्न्यातार्थेति, घटपटादीना घटत्वपटादिना भेदरूपेणा-

१ मि क्ष छा डे तेनैव । २ मि क्ष छा डे नन्वशानु । ३ मि क्ष छा डे बुद्धिरविषादर्शान्तेभ्यवृथ च व्यावर्तितवया ।

अपितृत्वम् स्यादिति चेत्—यथा पितुरन्ये सर्वे पुर्या अनाश्रितभेदरूपा अन्यत्व-
व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा एव प्रतीयन्ते तथाऽऽक्षाञ्जलना वृक्षज्वलनपर्युदासेनानन्तभेदा
अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा प्रतीयेरन् को दोष इति चेद्ब्रूम, सर्वस्यादर्शनात्,
सा हि पितरि अस्मद्दर्शनेन दृष्टे तत्पर्युदासेनान्यस्मिन् पितृविपरीतबुद्धैर्गृहीतेरेष पिता देव
दत्तो नेमे यमुरातादय इति प्रत्ययोत्पत्तिरिति युक्तम्, त्वदर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु
पितुरेवादर्शने, असति वा ।

(अपितृत्ववदिति,) अपितृत्वम् स्यादिति चेत्—स्वादियमाशङ्का यथेत्यादि, तद्व्याख्या,
पितुरन्ये सर्वे पुर्या अनाश्रितभेदरूपा तदन्वयादृतेऽपि दृष्टान्तं पितुरन्यत्वव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण स्वभेदान-
पेक्षा निरवयवा एव प्रतीयन्ते इति दृष्टान्तं, तथाऽऽभिप्रेत्याभ्यामन्येऽवृक्षाञ्जलना वृक्षज्वलनपर्युदा-
सेनानन्तभेदा अपि व्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवा प्रतीयेरन् को दोष इत्यत्र दोषमुत्तुहलश्लेषः—
सर्वस्यादर्शनात् स्यात्, युक्तं पितुरस्मद्दर्शनेन विधिरूपेण दृष्टस्य 'अद्वाद्वात् सम्भवसि' (वृ ३, ६ ४ ९)
इत्यादि न्यायात् स्वपुत्रस्य गुणसमुदायरूपस्य प्राणान् दत्तवत् पर्युदासेनान्यस्य भ्रात्रादे स्वजनस्य पितृ
विपरीतबुद्धैर्द्व्यासेन माह्वस्यैव पिता देवदत्तो नेमे यमुरातादय इति पितुरपितृश्च व्यक्तप्रहणोत्तरकाल
परजनस्य यांयस्यापितृश्च प्रतिपाद्येतेत्येपोऽस्ति न्याय, त्वदर्शने पुनर्गुणसमुदायस्य न तु पितुरेवादर्शने,
युक्तमिति वर्तते,—न घटते पितुरेव प्रहणाम्भवे, असति वा पितरि गुणसमुदायमात्रार्थप्रहणाभिधाना-
भायप्रकारेण उच्यते, स[रि]हि पितरीत्यादिना दर्शनविधिं पितुः पितृदर्शनाच्चापितृणां तदितरभेदानाञ्च
कथयति दर्शनविधिं यावत् प्रत्ययोत्पत्तिरिति भ्रमेन, एषा दृष्टान्तवर्णना ।

प्रहणादेवेत्य । अथ तत्प्रहणेण प्रहणाभावेऽप्यवृक्षानश्यादिरूपतो प्रहणं स्यादेवेत्याशङ्कते—अपितृत्ववदिति । व्याचष्टे—
स्वादियमाशङ्कते, पितृत्ववदिरूपानां सर्वेषां पुर्याणां तत्प्रहणेण प्रहणाभावेनानाश्रितभेदरूपानां विधिरूपमन्तरेणपि
पितुरन्यत्वरूपव्यावृत्तिबुद्धिमात्रेण निरवयवतया प्रहणं यथा भवतीति भावः । दार्शनिकमाह—तथाऽऽभिप्रेत्याभ्यामिति, 20
अभिना वृक्षसत्त्वेन च व्यावृत्त्यां यद्यपि बहुविधासत्प्रहणेण प्रहणमशक्त्यास्तथापि तेषामिवाश्रितव्यावृत्त्यो गमनत्वात्
बुद्धिमात्रेणानपिपितात्वान्तरभेदा प्रतीयेरन् को दोष इति भावः । तत्र दोषमादर्शयति—स्वैस्वेति, तत्र मतेन पितृदृष्टान्तोऽपि
न युज्यते, गुणसमुदायस्यो हि पितृरूपोऽर्थः, गुणाश्च सर्वे प्रहणमशक्त्या अत एव तत्समुदायस्यस्य पितुरप्रहणात्तदन्यस्य
प्रतिपत्तिर्न भवेदेव अस्मान्तेन तु पिता विधिरूपेण दृष्टः, तत्त्वन्वाद्य स्वजना भ्रात्रादयः, पितृक-पन्वादेव पितृविपरीतबुद्धैर्द्व्यासेनेष
मे पिता देवदत्तः, नेमे यमुरातादय इति प्राया, तदेव पितुरपितृश्च स्फुटं परिज्ञानादनन्तरं परजनेषु पितुरन्यत्व प्रतिपत्तु शक्यते 25
इति भावः । तदेव स्वमतेन प्रतिपत्तौचित्यं निरूपयति—युक्तमिति घटत इत्यत्र, तत्र मते तु नैव प्रतिपत्ति सम्भवतीत्याह-
त्वदर्शने पुनरिति, तत्र मते पिता गुणसमुदायरूपः, न हि सर्वेऽवयवा गम्यन्त इति पितुरदर्शनम्, तत्र कथं तदन्यत्व
प्रतिपत्तिर्न युज्यते इति भावः । गुणसमुदायमात्रेति, पितृरूपोऽर्थः गुणसमुदायमात्रं, अत एव तस्य प्रहणं नचिच्छन्देनाभिधानं
वा न सम्भवतीति प्रहणाभावरूपेणाभिधानाभावरूपेण च पिताऽनभिनि भावः । मतेन दृष्ट इत्येतेन पितृदर्शनविधिं व्यक्तप्रहणेत्तर
कालमिष्यतेनापितृणां दर्शनविधिं शेषेण ग्रन्थेन तदितरभेदानां दर्शनविधिश्च सूच्यते इति दर्शयति—सा हीति, व्यावृत्तिबुद्धि 30

दार्ष्टान्तिक ममासत्रतेदानीम्—

यथा त्विद तुल्ये वृत्तिरतुल्येऽवृत्तिरिति व्याचक्षाणस्य तत्र मते पितृकल्पस्य दर्शनात् स्वार्थस्य परार्थस्य तदन्यस्य तदपोहस्य त्रऽप्रतिपत्तिरिति, अथ त्र यदि हि स्वार्थं सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्तः शिक्षापादिरभिहित स्यात् तेनापोहश्च सपिण्डव्यायमन्योऽस्मादिति गृहीत स्यात् तत एव प्रतिपद्येताय अयमेव भवति, ततोऽन्योऽय न भवतीति, प्रत्यक्षत्वादुभयस्य, नात्यन्ताविदितवृक्षावृक्षशब्दताया न चात्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपताया वा सा प्रतिपत्तुर्भवेदुमर्हति, एतदुपपन्नध्यापुत्रादिवदत् ।

यत्र त्विदमित्यादि, यथा त्वयेष्ट तुल्ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरित्युद्वाहेण यावत् सवथाऽनुमानामन्त्र इति प्रथम व्याख्याणेनैव गतप्रत्यागतन्यायेन त्वदुत्तेनैव तथा सवसादर्शनात् पितृकल्पस्येत्यादिना 10 दार्ष्टान्तिकवैपण्यापादनं गतार्थं यावत्तदपोहस्य चाऽप्रतिपत्तिरिति, त्वन्मतेन कस्यचिदेव स्वार्थस्य परार्थस्य चादर्शनादपि पितृत्वप्रत्ययाभावा एवेति पिण्डार्थः, अथवा सर्वसादर्शनादित्यादिना प्रकारान्तरेण दोष द्रूम यदि हि स्वार्थं इत्यादि वृक्ष इत्युत्तेऽस्मदुत्तेन न्यायेन सामान्योपसर्जनो विशेषः समस्त शिक्षापादिरभिहित स्यात्, तेनापोहश्चावृक्षसंभेदो घटपटादि सपिण्डव्यायमन्योऽस्माद्ब्रह्मादिति गृहीत स्यात् तत एव प्रतिपद्येत—अथ वृक्षोऽयमेव वृक्ष एव भवति, ततोऽन्योऽय घटापटादिरवृक्षो वृक्षो न भवतीति, किं कारणं ? 15 प्रत्यक्षत्वाद्दुभयस्य, नात्यन्ताविदितवृक्षावृक्षशब्दताया न चात्यन्तादृष्टवृक्षावृक्षस्वरूपताया वा सा प्रतिपत्तुर्भवेदुमर्हति, अथ वृक्षोऽय न भवतीति, एतदुपपन्नध्यापुत्रादिवदिति ।

मानेन प्रतीतिर्द्विर्त्थः । अथ दार्ष्टान्तिके पटयति—यथा त्विदमिति । ननु त्वया तु ये वृत्तिरतुल्ये चावृत्तिरिति प्रथम व्याचक्षाणेन नहि उदैरिति त्रिस्य सम्मतोऽस्ति इति स्वार्थस्य न हि सम्मतोऽस्ति सर्वत्रोपे वृक्षादयेति परार्थस्य च दर्शनेन प्रतिपत्तिरिति सामान्योपसर्जनस्यैव रूपमित्यादिषुपि बाणतुष्टादिसर्वावयानां शब्दागम्यत्वेनासम्भवेन एवातोऽन्यथासम्भवेन व्यतिरेकस्याप्यसम्भवः 20 इति स्वयाऽनुमानाभावः, अतुल्ये कल्पनान्त्येऽप्रक्यमदर्शनमात्रेणाप्यानाम्, दर्शनस्य हि सर्वत्रासम्भवः, सत्यपि च दर्शने सर्वथाऽनुमानाभाव इत्येवं सनस्तादर्शनत्वनिष्पन्नात् पितृत्वस्य स्वार्था धर्माभ्यादि परार्थं वृक्षादिशब्दस्वार्थ-तदन्योऽन्यवृक्षादि तदपोहो चाऽदर्शनाभावेन कस्यापि प्रतिपत्तिरित्याह—यथा त्वयेष्टमिति । तात्पर्यार्थमाह—त्वन्मतेनेति । सवसादर्शनादिति प्रथम प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथ वेति । शब्देन यदि सामान्योपसर्जने यावद्विशेषोऽभियथित तदा सामान्यावच्छिन्नतावच्छिन्नप्रत्ययतिरेकानामप्यनुगतस्फुटो प्रदहं स्यादयं मिच्छेऽस्माद्ब्रह्मादिति ततश्चायमेव वृक्षो न घटादि, घटादिरेव वृक्षादन्यो न वृक्षः कश्चिदात्रादिरिति, 25 यतो व्याख्यानां व्यावर्धानाद्यान्यव्यप्रतियोग्यतुयोगिनो प्रत्यक्षप्राप्तत्वात्पिति भावः । एतदेव निरूपयति—वृक्ष इत्युक्ता इति, वृक्षत्वावच्छिन्नत्वेन निश्चितवृक्षाणां सति प्रदहणे तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकमेत्त्वेन निश्चितघटादीनां प्रदहण्यन्मात्रात्, वृक्षो वृक्षत्वावच्छिन्न एव न तु वृक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवान्, घटापटादयश्च वृक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदन्त एव, न तु वृक्षत्वावच्छिन्ना इति प्रतिपत्तिं स्यात् भेदप्रतियोग्यतुयोगिनो प्रत्यक्षप्रतियोगिताकमेत्त्वेन निश्चितघटादीनां प्रदहण्यन्मात्रात् 30 नात्यन्तमिति, अत्र तमविदितो वृक्षावृक्षशब्दो च द्वावहास्यामिति प्रिष्ट, एवमप्येऽपि । इममर्थं दृष्टीकर्तुं निदर्शनमादर्शयतीत्याह—

1 नि श ण र प्रत्योपवाचक्षान्णव गतप्राप्तं न्यायेन ।

न्तरवृत्ति सच्छब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र व्युदस्तमेदसामान्यमात्रवृत्तिरनङ्गी-
कृतार्थान्तरवृत्ति शब्दोऽपोह केरलो व्यावृत्त्यर्थो निर्निवन्धन, सदित्युक्तेऽसन्न भवतीति,
द्विर्नेत्रप्रयोगाद्विध्यर्थ एव ज्ञायते, तत सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति नियम्यते सत्त्वमेव,
यो न भवति यथा वा न भवतीति, तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्बन्धो नास्तीत्युक्त भवति,
स च प्रतिषेधो न विधिप्रधानपर्युदास, प्रसज्यप्रतिषेधमात्र तत्, ततश्च अयमस्मादन्य इत्य-
न्यस्याभावात् पर्युदासात्मकान्यशब्दार्थान्तरापोहस्वार्थामिधानलक्षणाभ्युपगमत्यागदोषा स्यु ।

(सामान्यशब्दार्थेऽपि) सामान्यशब्दार्थेषु तावदुदाहरण सदित्यसन्न भवतीति, अत्र
द्वयी वृत्तिश्चिन्त्यते-अनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्ति सच्छब्दोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिर्वा स्यात्, तत्र प्रथम तावत्-
व्युदस्तमेदसामान्यवृत्तिरनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्ति शब्दः, स कीदृश इति चेत्त्रिरूपणार्थमाह-अपोह षेयलो
व्यावृत्त्यर्थो निर्निवन्धन उच्यते, तदुदाहरण-सदित्युक्तेऽसन्न भवतीति, द्विर्नेत्रप्रयोगात् प्रवृत्तावन्तर्भवत्येवेति
विध्यर्थ एव ज्ञायते, तत किं सवृत्तम्? सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्यसन्न भवतीति द्वाभ्या प्रतिषेधाभ्या
नियम्यते गिहित सत्त्वमेव, तत्रधमिति चेदुच्यते यो न भवति खपुष्पादि, यथा वा न भवति घटपटादि-
प्रकारेण, तस्य द्विविधस्यापि-असम्भवनस्यात्र-वृक्षे सम्बन्धो नास्तीत्युक्तम्भवतीति, स च प्रतिषेधो[न]
विधिप्रधान पर्युदास, ततोऽन्यत्र विधि, असच्छब्दश्च तदर्थ, इत्यञ्जोक्त-यायेनासच्छब्दार्थो विधि
प्रधानपर्युदासात्मक लक्ष्य स्यात्, स[न]एव वृक्षो भवति सत्त्वात्, सतोऽन्यस्यासतोऽन्यताभावात्
प्रसज्यप्रतिषेधमात्रम्[स]त् प्रसक्त प्रतिषिद्धमित्येपोऽर्थ स्यात्, तस्मान्-प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वात्
ततश्चायमस्मादन्य इत्यन्यस्याभावादन्यापोहः शब्दा[र्थः] इत्यस्याभ्युपगमस्य त्याग कृत इति

तदस्य सदित्य सामान्यशब्दार्थे भावयति-सामान्येति, सदिति शब्दार्थान्वादसन्न भवतीति तत्र नियम सच्छब्दोऽर्थान्तरं
प्रतिषेधमनङ्गीकृत्य तदपोह विदधत् स्वार्थे वर्तते, तत प्रतिषेध्यमाभ्युपगम्येति विचार्यमिति भाव । तत्र येन शब्देन मेदे सामान्ये
वा वर्त्ता खस्य रिरस्यत स शब्दाऽनङ्गीकृतार्थान्तरवृत्ति शब्द उच्यते इत्याह-व्युदस्तेति । यतोऽपोहो व्यावृत्तिरूपोऽत एव
सामान्यरूप विशेषर्ष वा निवन्धन नास्तीत्याह-अपोह इति । तदेन निरूपणयोदाहरणमाह-सदित्युक्त इति, अथवा
भवतीत्यमतोऽपोह कियते प्रतिषेधद्वयमर्थदेव दृष्टमिति व्यावृत्तिप्रतिषेध प्रवृत्तिरेवेति विध्यर्थ एवासन्न भवतीत्यनन ज्ञायत इति
भाव । तस्य फलमाह-तत किमिति । नपुद्ग्य प्रवृत्तामर्थमेव प्रकाशयति तस्य सिद्धत्वेन तदात्मभणवैयर्थ्यापत्ते, किन्तु सिद्धे
सत्यारम्भ प्रकृतमर्थे दृश्यति नियमेन, यथा वृक्ष सञ्चित्युत्पावसन्न भवति किन्तु सदेवेत्यर्थ स्यात् अत्र सतोऽन्यन्ताभावस्य ह्यु
याद् येन केनचिद् घटपटादिना सतोऽमानस्य चात्र वृक्षे सम्बन्धो नास्तीति, एवमासतोऽय प्रतिषेधोऽभावप्रधा चान्त् प्रसज्यप्रतिषेध
रूप एव सञ्जात न पर्युदासरूप इति भाव । प्रसक्तस्य प्रतिषेधमादशयति स न एवेति, प्रसक्तमसत्त्वं प्रतिषिद्धत इति भाव । तथा
च न्याभ्युपगमयावप्रसन्न इत्याह प्रसज्येति । असच्छब्दश्चेति, सन्न भवतीत्यसच्छब्दार्थो य खपुष्पादि स न भवति, यत्र
सत्त्वप्रकारेण भवत् घटपटादिप्रकारेण न भवति अन् भवतीति स्मताम्, एवम सदाभावस्य घटपटादिना सदाभावस्य सति सम्भवो
नास्तीत्यर्थ स्यात्, एवमासच्छब्दार्थो विधिप्रधान पर्युदासरूपो न भवति, किन्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूप एव स्यात्, तन्मात्रार्थत्वे
चान्यापोह इत्यन्याभ्युपगम्यावप्रसन्न इत्याह प्रसज्येति । असच्छब्दार्थस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपत्वात्, तथा चार्थे वृत्तान्तोऽवृत्त, अथवावृक्षा
दन्य इत्यन्यत्वाभावादन्यापोहशब्दार्थत्याग इति भाव अन्यस्याभावादेनापोहोऽर्थान्तरमित्यर्थोऽत्रमपि नास्ति, ततश्चार्थो

दोष न्यात्, किञ्चान्यन्-तत एतार्थान्तरापोह हि स्वार्थे कुर्वती क्षुतिरभिघत्त इत्येतस्वार्थान्तरापोहेन स्वार्थान्तिधानमिति लक्षणस्य त्याग कृत स्यात्, एषोऽप्यभ्युपगमत्यागदोषोऽपर इति, एतन्तायदनङ्गीकृतार्था-तरष्टिति सदित्यसन्न भवतीति सामान्यशब्दार्थेऽन्यापोहो न युक्त, विधिरेव युक्त इति ।

अथैतेभ्य एव मयादङ्गीकृतार्थान्तरापोह इष्यते तत इदं विघटते सदित्यसन्न भवतीति, प्रतिस्व सत् सर्वमपि घटादीति, सर्वमपि हि प्रतिस्व प्रत्यात्म सदेवासदपि भवतीतरेतरा-भावाद्विभ्य, अत्र प्रयोग-असताऽपि हि तेन सता केनचिद्भवितव्यम्, प्रत्येकवृत्तित्वात्, यथा घटादन्यः पटो घटत्वेनासन्नेव पटत्वेन सन् दृष्ट इति, एवमङ्गीकृतार्थमेदत्वे सन्नवत्येवासत्, अभ्युपगतमपि चैतत्त्वयापि घट इत्यघटो न भवतीति वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्येवमाद्य-न्यापोहशब्दार्थान्तरापोहविति ।

अथैतेभ्य एवेति, अथ मा भूवन्नेते पर्युदामात्मना यशब्दार्थान्तरापोहस्वार्थान्तिधानलक्षणा भ्युपगमत्यागदोषा इति तेभ्य एव मयादङ्गीकृतार्थान्तरापोह इष्यते तत इदं विघटते सदित्यसन्न भवतीति, कस्मात् ? प्रतिस्व सत् सर्वमपि घटादीति, इतिशब्दस्य हेतुपर्यन्तात् प्रतिस्व सर्वस्य सत्त्वात्, सर्वं हि प्रतिस्व प्रत्यात्म प्रत्येकमात्मना सदेवामदपि भवति, न ह्यसन्न भवति, कुत, ? इतरेतराभावादिभ्य प्राक्प्रथमेतरेतर[भावा]सयोगसमवायप्रमाणमाभ्यादिभेदेन सदेवासदप्यतीति विस्तरत उल्लेखिरेव प्रतिपादितमस्माभि घटो घटात्मना सर्वं भवत्यसन्नेव पटात्मनेत्यादि, अत्र प्रयोग-असताऽपि हि तेन सता केनचिद्भवितव्यमिति प्रतिज्ञा, यो भवति येन प्रकारेण च भवति तेन द्विविधेनाप्यसता भवितव्यमित्यर्थ, कस्मात् ? प्रत्येकवृत्तित्वात् प्रतिस्वमात्मरूपेण वर्तमानत्वात्, अथवा सत्त्वाद्य सन् प्रत्येक वा वर्तते

तरापोहं हि स्वार्थे कुर्वती क्षुतिरभिघत्त इति लक्षणस्यापि त्याग प्रसक्त इत्याह-तत एवेति, अन्यस्याभावादेवेत्यर्थः । अय-मप्यभ्युपगमदोष एवेत्याह-एषोऽपीति । तदेवं सदिति सामान्यशब्दार्थे प्रथमा क्षुतिरङ्गीकृतार्था तरष्टितिस्था दृष्टितेत्याह-एव तावदिति । उक्तविधिनाऽन्याभावाद्भ्युपगमत्यागप्रसङ्गेनानङ्गीकृतार्थान्तरापोहत्व सामान्यशब्दस्य न सम्भवतीति सामान्योप-सर्वनद्वारेण विधिस्थो विशेष एव शब्दार्थ इत्याशयेनाह-विधिरेवेति । नन्वेतावता विधिवान्तर शब्दस्य नाभ्युपगच्छाम किन्तु अङ्गीकृतार्थान्तरापोहस्येव इत्याह अथैतेभ्य इति । व्याकरोति-अथ मा भूवन्निति, पर्युदात्मसक यदन्यस्य शब्दान्तरमार्था तरष्ट तदपोहद्वारेण स्वार्थान्तिधानलक्षणस्य योऽयमभ्युपगमा तत्त्वयामप्यदोषो मा भूदिति तदोषमयादनङ्गी-कृतार्था तरष्टित्वमहायाङ्गीकर्तार्य तरष्टिपक्ष स्वीकृत इति भावः । तत्त्वज्ञेऽपि सदित्यसन्न भवतीति न सहटत इत्याह-तत इदमिति । जगति यावन्ति पदार्थजातानि तानि सर्वाणि प्रत्येकं सद्रूपाण्येव तेऽसदित्यमितान्यपीति सर्वं वस्तु सर्पि-अथदपि भवति नहि किञ्चिदसन्न भवतीत्याह-प्रतिस्वमिति, प्रतिस्व सर्वस्य सत्त्वात् न भवत्यसन्निति कथं नक्तु युज्यते प्रागभावप्रथसाभावैतरेतराभावाद्विभ्य सत एवासत्त्वात् स्यासक एव हि कोशकप्रागभाव, कोशक एव स्यासकप्रथमाभाव, घट एव षटेतरेतराभाव, पक्ष षटेतरेतराभाव इत्येव गत एवासद्रूपतेति भावः । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह-घटो घटात्मनेति । अनुमाननापीवं माधयति-अत्र प्रयोग इति, सताऽसता भवितव्यम्, सत् अवगपि स्यादित्यर्थ, तथा केनचिद्रूपेण सताऽसतापि भवितव्यम्, नहि निश्चितं सर्वेषां सद्रूपेण तथा च येनकेनचिद्रूपेण यत्नत् तदपि असत् स्यादिति साध्यार्थः । एतमेवाह-यो भवतीति, सामान्यतः सदसदपीत्यर्थ, येन प्रकारेण भवति सर्वेण रूपेण सत् अमदपीत्यर्थ । हेतुमाह-प्रत्येकवृत्तित्वादिति,

सोऽस्तन्नपि केनचित्प्रकारेण दृष्टो भावः, यथा घटादन्य पटो घटत्वेनासन्नेय पटत्वेन सन् दृष्ट इति तद्वदि-
दमप्यसदेव सद्भवतीति तथा प्रत्येकवृत्ति वादिति, एतन्मङ्गीकृतार्थभेदत्वे सद्भवत्वेवासत्, अभ्युपगतमपि
चैतत्त्रयाऽपि विस्मृतमधुना मया स्मार्थमेतत्, यथा घट इत्यपटो न भवतीति वृक्ष इत्यवृक्षो न भवती-
त्येवमायन्यापोहशब्दार्थवादित्वाद्भवत्, एष सच्छब्दसामान्यार्थ उक्तः ।

5 द्रव्यादिसामान्यशब्दार्थेष्वपि द्विविधा सैव, तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरताया द्रव्य-
मित्युक्तेऽद्रव्यं न भवतीति द्विरेप्रयोगात् द्रव्यमेव 'सिद्धे सत्त्वारम्भो नियमार्थः' इति नियम्यते
यो न भवति यथा वा न भवतीति तस्य द्विविधस्याप्यत्र सम्भवो न भवतीत्युक्तं भवति, स च
प्रतिषेधो न विधिप्रधानं पर्युदासः, प्रसज्यप्रतिषेधमात्रं तत्, ततश्च भाषिततद्द्रव्युपगमत्यागः,
अर्थान्तरापोहताया प्रतिस्वसन्न्यायात् यथायोगं तथैव योज्यम् ।

10 (द्रव्यादीति) द्रव्यादिसामान्यशब्दार्थेष्वपि द्विविधा सैव, अ[नङ्गीकृता] क्लीटतभेदार्थवृत्तित्वात्,
तत्र तावदनङ्गीकृतार्थान्तरतायामित्यादि, स एव न्यायः प्राप्तोऽत्र य न भवतीति [द्वि]रेप्रयोगात् द्रव्य-
मेवेति 'सिद्धे सत्त्वारम्भो नियमार्थः' यो न भवति येन न भवतीत्यादि स एव प्रत्यो विधिप्रधानपर्युदा-
सात्मनाद्रव्यशब्दार्थत्यागादिवोपापादनं प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्यागित्येतदर्थान्तरदेशो गतार्थो यावद्भाविततद्-
भ्युपगमत्यागः, द्वितीयविरूपेऽप्यर्थान्तरापोहतायामित्यादि तमेव 'यामयतिदिशति प्रतिस्वसन्न्यायात्-प्रति-

15 स्वद्रव्यत्वात् सर्वद्रव्याणां द्रव्यमित्यद्रव्यं भवति, इतरेतराभावादिभ्य इत्यादि यथायोगं योज्यं तथैव ।

अत्राह—

ननुच्यमानसच्छब्दवदेतत्सिद्धिः, य सच्छब्दः स सत् शपनादाह्वानात्, अतो यथा

सच्छब्द एव सद्वाची एवञ्च नासच्छब्दः तथा सद्भवत्वमपि स्यादिति, अत्र ब्रूम—यदि सच्छ-

सत्तं हि वस्तु यत् आत्मरूपेण वर्ततेऽत एवापररूपेण न वर्तत इति सिद्धवतीति भावः । तदेवं सतोऽस्तत्त्वमुपद्रव्यास्ततोऽपि सत्त्वमाह-

20 अथ चेति सत्त्वेन य सन् य-आत्मरूपेण वा वर्तते स केनचित्प्रकारेणासन्नपि सन् दृष्टः, तेन प्रकारेण प्रत्येकवृत्तित्वादेव यथा
घटत्वेनासन्नेय पट-पटत्वेन सन् दृष्ट एव केनचिद्रूपेणासन्नपि सद्भवतीति भावः । यदि त्वयाऽर्थांतरमङ्गीक्रियत तर्हि तदेवार्थान्तरं
भवतीति सत्त्वमपि भवत्येवैवाह-पत्रमिति । इत्यत्र याऽप्यभ्युपगतमेवेतन्निर्विच्युतोऽन एव मया स्मार्थमित्याह-अभ्युपगत-
मपीति । यत एवार्थांतरमपोहतेऽत एवार्थो तस्मिन्भ्युपगतमेवेति दर्शयति-य एव घट इतीति, त्वया हि अर्थांतरापोहेन स्वार्थं
सन्दोऽभिपद्यत इत्यभ्युपेयते, वृक्षादिरवृक्षो न भवतीत्युक्तौ सत्त्वे वृक्षोऽङ्गीकारित्वात्सदपीति म्यात् वृक्षो भवन्नवृक्षो न भवतीत्यर्थोऽत

25 पर्युदासत्वात् भवनस्वरूपस्यानभ्युपगमेऽद्वयप्रतिषेधमात्रशब्दार्थतापत्त्याऽभ्युपगमादिवोपा रजुरिति भावः । द्रव्यादिसामान्यश-
ब्दार्थेषु प्रोक्तन्यायमितिदिशति-द्रव्यादीति । विच्छब्दोऽप्यत्रानङ्गीकृतार्थो तन्वृत्तिरेव्यशब्दार्थोऽङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तित्वेति पूर्ववदेवाह-
द्रव्यादिसामान्येति । अद्रव्यं न भवतीति अर्थान्तरमभ्युपेय इत्यत्रशब्दार्थो यद्युच्यते तर्हि ननुद्रव्यप्रयोगेण प्रकृतार्थस्य
विच्छब्दस्य पुनरारम्भेण नियमनात् द्विविधाद्रव्यभवनप्रतिषेधमात्राश्रमेन विधिप्रधानपर्युदासात्मकाभ्युपगमत्यागः पूर्ववदं प्रसज्यत
इत्याह-तत्र तावन्निति । अङ्गीकृतार्थान्तरवृत्तिपक्षाभ्युपगमे तु सर्वस्य द्रव्याह-यात्मकतयाऽद्रव्यं न भवतीति विपद्यते प्रतिस्व-
30 सर्वस्य द्रव्यत्वादितरेतराभावादिभ्योऽद्रव्यत्वात् घटादि केनचिद्रूपेण इत्येव भवदपररूपेणाद्रव्यमपि प्रत्येकवृत्तित्वेति प्रागुक्तमेव
न्यायमिति-द्वितीयविरूपेऽपीति । ननु यथा प्रोच्यमानः, सच्छब्दः सदर्थमेवाह नासदर्थम्, अतश्चच्छब्दोऽपि न सदर्थम्,
तथा सद्भवत्वमपि सत्त्वरूपमेव नासत्त्वरूपमित्याह-इते-ननुच्यमानेति । सच्छब्दोऽप्युच्यमानत्विशेषणप्रयोगेन सूचयति-सिद्धं

द्वोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्यापोहनादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाश लभते, सच्छब्द एव सन्नसच्छब्दो भवति, एव सदेव शब्दयन् घटादि पटाद्यशब्दता गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाच्च, एवमर्थतोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम् शब्दतोऽपि रूपसिद्धिकृतनानात्वात् सच्छब्दो भवन्नेव न भवतीति ।

(नन्विति) ननुच्यमानसच्छब्दवदेतस्मिद्धि -सिद्ध सच्छब्दमसत्स्वरूपविनिर्मुक्त मन्वमानशब्दो ऽदयति-य स[त्] शब्द [म] सत शपनादाहानात्, अत शब्दाद्यथा सच्छब्द एव सद्वाच्येव च, नासच्छब्द, नासदधवाची वा, तथा सदस्त्वपि स्यादिति, घटशब्दादिरप्यविशेषशब्द, तदधश्च, तथा न पटादिशब्दसदर्थ्या वा भवितुमर्हतीति, तस्मादयुक्तमुच्यते सन्नसन् भवतीति, अत्र म्रूम -यदि सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपीत्यादि, नाभ्युपगच्छाम एतत् [सच्छब्दोऽ] सच्छब्दो न भवतीति, तयोदाहरणत्वासम्भवात्, सच्छब्दासच्छब्दत्व एयोदाहरणत्वसिद्धे, यदि हि सच्छब्दोऽसच्छब्दोऽपि भवति तत एव लोकेऽन्या-10 पोहवादे च घटशब्दाद्युदाहरणमवकाश लभते, अन्यथा कुतोऽस्य घटाद्युदाहरणस्यावकाश, तद्व्याचष्टे-सच्छब्द एव हि सन्नसच्छब्दो भवति, एव सदेव शब्दयन् घटादि पटाद्यशब्दता गमनादसच्छब्दो भवत्येव, इतरथा-घटस्य सत पटाद्यसत्त्वाभावे सत्त्वाभाव, सत्त्वाभावात् सङ्करादिदोषाच्च, न त्वेवस्य सत. शपनाच्छब्द स्यात् शब्दोऽङ्गीकृतभेदार्यत्वे, तस्मादयुक्तमुक्त सच्छब्दवदसन्न भवति सद्भवत्विति, एवमर्थत -सत शब्द सच्छब्द इत्यर्थद्वारेण सच्छब्दोऽसच्छब्दो न भवतीत्ययुक्तम्, शब्दतोऽपि चास्ति 16

सच्छब्दमिति, अभिधानात् प्राक् सच्छब्दोऽसिद्धोऽसत्स्वरूपश्चेति तस्मात्सोऽसच्छब्दोऽपीति न तत्र विवाद उच्य मानसच्छब्दोऽसिद्धोऽसत्स्वरूपविनिर्मुक्तश्चेति क्वममावसच्छब्द स्यादित्याशयः । शप आकोश इति धातुना निष्पन्न शब्द सत शब्द सच्छब्द सदभिधापीत्यर्थ इत्याह-य इति । उच्यमानत्वेन शब्दसत्त्वात् सच्छब्द सच्छब्द एव, नासच्छब्द, सदर्थवाचित्वात् असदर्थानाहानात् तथा सदस्त्वपि सद्रूप एव नासद्रूप इत्याह-अत शब्दादिति । एवं सामान्यशब्दार्थे योरैका तत्स्वरूपतामुक्त्वा विभेदशब्दार्थयोस्तानाह-घटशब्दादिरपीति, घटशब्दोऽपि घट शब्द एव, घटसत्त्वाहानात् न 20 विशेषशब्दो न व्याप्तिशब्द, अघटशब्द, नाघटस्वरूपपटादिनाशिशब्द, तथा सदर्थोऽपि घट एव नाघट पटादि, एवञ्च सन्नसन् भवतीति यदुक्तं तदयुक्तमिति भावः । सच्छब्दो न भवत्यसच्छब्द इति न क्वमभ्युपगच्छाम इत्याह-अत्र म्रूम इति । सच्छब्दमसच्छब्द न चेन्नन्ये सच्छब्दोऽयमित्युदाहर्तुं कथं पारयति, सदसदात्मकत्वाद्भस्वत्सन्नसदभिधायकस्य शब्दत्वेन केवल सतोऽभिधायकस्य व्याहृतेरपि वाच्यत्वाभ्युपगमपक्षे शब्दत्वाभावादिनि दर्शयति-नाभ्युपगच्छाम इति । कस्योदाहिति योग्यत्वमित्याह-सच्छब्दासच्छब्दत्व एवेति, सतोऽसत्त्वाभिधायकत्व एव शब्दस्य सच्छब्दत्वे सन्नसच्छब्दत्वात् 25 स्वस्वरूपमेनोदाहरणत्वसिद्धिमिति भावः । तत्र रजुयति-यदि हीति । व्याप्यया तदेव व्यक्तीकरोति-सच्छब्द एव हीति । सद्रूपं घटादिस्वस्वरूपता एव सच्छब्दरूपा घटादिशब्दोऽसद्रूपपटाद्यभिधानात्सत्त्वात्सच्छब्द घटाद्यशब्दो भवति, सद्रूपस्य घटस्य पटाद्यसद्रूपत्वात्, घटस्य यदि पटाद्यसद्रूपत्व नैष्यते सद्रूपमेवेत्येते त्वया भेदार्यताया अभ्यङ्गीकारात् सद्वैकल्पवत्त्वभाव एव, घटस्य पटादिस्वरूपताया च भस्वत्सङ्करादिदोष स्यात्, तथाविधैकरूपाभिधायकस्य शब्दत्वामावाचाया घटादिशब्द इत्युदा 30 हर्तुमनवकाश एव स्यादिति भावः । एवञ्च यदुक्तं त्वयो यमानसच्छब्दत्व सद्रूप असन्न भवतीति तदयुक्तमित्याह-तस्मादिति । इदञ्च 30 सदसद्रूपस्वस्वरूपतापेक्षया शब्दस्य सदसद्रूपत्वमुक्तमित्याह-एवमर्थत इति । शब्दरूपेणापि तदाह-शब्दतोऽपीति,

१ सि छ सदवाच्येवचनासच्छब्दोनाव० । २ सि क्ष छ परिपरिशिद्धो० । ३ सि क्ष छ डे पटाद्यशब्द नाममनादस० । ४ सि क्ष छ डे सत्येकस्य ।

सच्छब्दः अस् घातो शत्रन्त्य सदिति रूपसिद्धे, य सच्छब्द सोऽन्य एव, सदेर्घातो क्विन्त्यस्य य सच्छब्द सोऽन्य एव सदिति सच्छब्दो न भवत्येवासिप्रकृतिसञ्जब्द, तस्मात् शब्दतोऽपि सच्छब्दो भवत्येव न भवतीति ।

एव द्रव्यादिशब्देष्वपि सत्त्वासत्त्वे द्रष्टव्ये, एव तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु

५ सर्वस्यादर्शनादयुक्तोऽन्यापोह ।

एवमित्यादि, यथा सञ्जब्दस्य रूपसिद्धिकृतनानात्वकृते मर्यासत्त्वे तथा द्रव्यशब्दस्यापि द्रष्टव्ये, तथा द्रोर्विकारो द्रव्यम्, द्रोत्वयवो वा द्रव्यम्, द्रव्यञ्च भव्ये भवतीति भव्य द्रव्यम्, द्रवतीति द्रव्य द्रव्ये वा द्रवणात् गुणाना गुणसद्भावो द्रव्यमित्यादिव्युत्पत्त्या पृथिव्यादिस्वभेदापेक्षया च द्रव्यशब्द सप्तद्रव्यशब्दश्च, द्रव्यादिशब्देऽपित्वादिप्रहणात् पृथिव्युदकादिसामान्यशब्देष्वपि स्वभेदापेक्षेण वाच्य-
10 मित्यतिदेशार्थं, एवमर्थेष्वपि द्रष्टव्यम्, एव तावन्महासामान्यापरसामान्यशब्दार्थेषु सर्वस्यादर्शनाद-
युक्तोऽन्यापोह ।

विशेषशब्दार्थेषु तु घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघटः,

तद्यथा-आमच्छिद्रादिघटोऽघट घटनसामर्थ्याभावादचेष्टत्वात्, अघटोऽपि च घटो भवति चेष्टार्थत्वात्, घटते घटयति चा तन्तुतन्तुवायगत्राश्वदिरिति, तथा प्रत्यक्षसिद्ध हि चागादिषु
15 वर्तमानस्य गोशब्दस्यैकत्वम्, अतोऽन्यत्वमनाशङ्कनीयं किमन्योऽन्यो गोशब्द इति, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, यदि हि विशेषरूपस्यानिरूप्यतान्नास्त्यनन्यत्व तत तत्सम्बन्धा-
शक्यत्वात् शब्दानामर्षप्रत्यायनमन्याय्यम्, तस्मादेकार्त्मकत्व गोशब्दस्य, तस्मिंश्च सति शब्दस्य शक्तिभेदात् सम्यन्धिभिरभिव्यक्तान्तत्तदर्थप्रत्यायनशक्य प्रकल्प्याः, एकपुरुष-
पितृपुत्रादिवत्, प्रतिसम्बन्धमन्यधावृत्तेः, तस्मात्-चागादिभिन्नार्थवाचित्वाद्गैरेवागौर्भवति,
20 अगौरपि गौर्भवति ।

विशेषशब्दार्थेष्वित्यादि, तुशब्दो भेदाङ्गीकरणाकरणविकल्पाभाव सामान्यशब्दार्थाद्द्विशेष-
शब्दार्थेषु दर्शयति, घट इत्यघटो न भवतीत्यत्रापि न भवत्यघटो भवत्यघट इति, तद्यथा आमच्छिद्रादीति,

बाष्पानुनियत्र सञ्जब्द सद्बाष्पानुनियत्र उन्नापेनयाऽयत्वात्सञ्जब्द सञ्जब्दोऽपि सजिति भाव । एव द्रव्यादिशब्देष्वपि
भिन्नभिन्नप्रकृतिसत्त्वापेक्षया तदन्तर्त्वं भाव्यमित्याह-एव द्रव्यादिशब्देष्वपितीति । व्याघटे-यथा सच्छब्दस्येति । अर्थत
25 सञ्जब्दोऽपि इत्यादिसञ्जब्दतामादर्शयति-द्रोर्विकार इति, त्रिवो व्युत्पत्त्या द्विशब्दनिष्पन्ना द्रवतीति द्रव्य इति वा इत्यम्, द्वि-
पदानुनियत्रम् गुणसद्भावो इत्यमिति तु पारिभाषिकम् अर्थतथ पृथिव्याद्य-यतमवाचित्वापेक्षया द्रव्यशब्द सप्तपि तदन्यतमान
मिषायत्त्वापेक्षयाऽऽप्यव्यक्तो-पीति भाव । एवमेव पृथिव्यादिनामान्यशब्देष्वपि तदन्तर्त्वं भाव्यमित्याह-द्रव्यादीति । सामान्य
शब्दार्थेषु तन्तुतन्तुवायगत्राश्वदिरिति एव तावदिति । विशेषशब्दार्थेष्वपि तदर्थयति-विशेषशब्दार्थेषु त्विति । तुशब्द
प्रहणप्रधानं दर्शयति-तुशब्द इति, विशेषशब्दात्वात्विशेषप्रत्येन तद्वान्तरमेदाभावाद्गौर्भवात्तानुनियत्रानुनियत्रान्तर
30 इतित्वमित्येवो सामान्यशब्देऽपिवात्राद्येवो नास्तीति तुशब्दो विशेषोत्तर्यतीति भाव । षट् इत्यघटो न भवतीत्ययुक्तम्, युक्तं तु
षटोऽप्यघटपि भवतीति व्ययति-घट इतीति । षट्साफलं तावदाह-आमच्छिद्रादीति, अमिषाकमनवातो षट्, सरात्रो

आमघटच्छद्रघणे न भवति, आदिग्रहणात् चित्रलेप्यादिघट इत्यादयो घटा एवाऽघटा, घटनसामर्थ्या-
 मावादचेष्टत्वात्, घटत्वाद्वद स्यात् प्रयोक्तृकर्त्तरि, तदभानादप्यघटो भवत्येवेति, किञ्चान्यत्—अघटोऽपि
 च घटो भवति चेष्टार्थत्वात् स्वतत्र प्रयोक्ता च, तद्दर्शयति—घटते घटयति वा तन्तुतन्तुवायग[या]धादिरिति,
 प्रकृत्यन्तात् प्यन्ताद्वा कर्त्तर्येपो विहितत्वात्, तथा प्रत्यक्षेत्यादि, गौरित्यगौर्न भवतीत्येतपि न युक्तम्,
 यस्माद्गौरौर्भवति, अगौरपि गौर्भवतीत्येतत् प्रदर्शयते—तत्र हि द्वयी शब्दाना गति, एक शब्दोऽनेकार्योऽनेक
 शब्द एकार्यो भवति, तत्र य एकोऽनेकार्यं स चिन्त्यते—गोशब्दस्य तावद्वागादिषु वर्त्तमानस्यैकत्व प्रत्यक्षसि-
 द्धम्, स्रुदुच्चरितस्य वाग्दिग्भूरमीत्यादिषु दृष्टत्वात्, अत प्रत्यक्षप्रसिद्धेरन्यत्व सिद्धम्, तच्चानाशङ्कनीय-
 किमन्योऽनन्यो गोशब्द इति, तस्मादन्याप्यमयत्वम्, स्यामत भिन्नार्थत्वेगोशब्दस्यान्यत्वम्, सादृश्यात्
 स एव भवतीत्येतच्च न, तच्छब्दविशेषानिरूप्यत्वात्, अयमुदातोऽनुदात्त स्वरितो वा विवर्तते, यदि हीन्यादि,
 विशेषरूपस्यानिरूप्यत्वान्नास्त्य[न]न्यत्व प्रत्यक्षस्यानुमानान्दूरीयत्वाच्च, तत किं ? ततस्तसम्यधाशक्य-
 10 त्वम्, अनिरूप्यत्वान्तरूपाणांमसता पृथगनुपलब्ध्याना नानार्थे सह च न शक्य सम्यग्र कर्तुम्, अतस्तस-
 म्यधानाश्च शब्दानामर्थप्रत्यायनमन्याप्यम्, स्तेऽप्रयुक्तशब्दश्रवणादप्यर्थप्रतीतिप्रसङ्गात्, तस्मादेकाल्मवत्व

घट चित्र घट लेप्यादिहोमो घटवेत जलाहरपादिचक्षाननुकूलत्वाचेष्टावद्रूपम्या न मवन्तीति घटत्वतोऽप्यघटा एवेति भाव ।
 एवं घटनक्रियायां कर्त्तृन्तरानपेक्षणीये घटत इति घट इति चेष्टाश्रये घटेऽथ त्वमुक्त्वा घटवतीति घट इति व्युत्पत्त्या कर्त्तुं प्रयोग्यकर्त्तुं
 शक्त्यपेक्षप्रयोजयितुं प्रयोक्तृकर्त्तुं तथापिचव्यापाराश्रयत्वाद्वदत्वेऽपि घटत्वश्रवणसामान्यविशेषव्याभानादघटत्वमपीत्याशयेनाह-
 15 प्रयोक्तृकर्त्तरिति । घटते चेष्टा कर्त्तरीति व्युत्पत्त्या य कोऽपि चेष्टाश्रय कर्त्तृन्तरानपेक्ष स्वतत्र तद्दर्शो वा प्रयोक्ता
 दण्दि तनुवायादिर्वा घटत्वसामान्यविशेषविहितत्वेनापटोऽपि घटो भवतीत्याह—अघटोऽपि चेति । घटत इति घट
 घटयतीति घट इत्युभयनापि घटघातार्थेतिघाताद्य कर्त्तर्यप्रत्ययैकविधरूपसिद्धेस्तात्क्रियाश्रय य कोऽपि घटो वा तद्विभो वा
 घटदुल्लतन्तुतन्तुवायादिर्घट उच्यत इत्यपटोऽपि घटो भवतीत्याह—घटत इति । एवं गोशब्दोऽगोशब्दो भवतीत्येत-
 20 दशानायाह—गौरितीति । अनकार्यप्रतिपादनेऽशब्दत्वमनकारप्रतिपादकत्वमिति द्विधा दर्शनात्तद्वदे विकल्पं दर्शयति-
 तत्र हीति । तत्र प्रथमपक्षमुपस्थापयति—तत्र य एक इति, गवादिशब्द एक एव सन् सम्यधमेदादनेनैवधेयुं धतत इति
 पक्षधिन्यत इत्यथ । स्वर्गपुत्रवाग्भवेत्तन्नेत्रवृष्णिग्जलादिषु अनकार्यधेयुं वर्त्तमानोऽपि गोशब्द प्रत्यक्षेणैकः सिद्ध इत्ये
 कानेकत्वशब्देन नास्तीत्याह—गोशब्दस्येति । एकयोच्चरितेनाप्यनकार्यधेयुं वर्त्तमानाद्विहाह—स्रुदुच्चरितस्येति । ननु घटपट
 शब्दयोरिव भिन्नार्थबोधकत्वेन गोशब्दस्यापि भेद आवश्यकः, एकशब्दत्वव्यवहारसु वर्णानुपूर्विसाम्यादित्याशङ्क्य समाधेो—स्या
 25 स्मृतमिति । अथ गोशब्दोऽन्योऽयं गोशब्दोऽन्य इति शब्द विशेषस्य निरूपयितुमशक्यत्वादेक एव गोशब्द न त्वनक इत्याह-
 तच्छब्दविशेषेति गोशब्दानां परस्परविशेषस्य निरूप्यत्वान्त्वत्वम्, न चाय गोशब्द उदात्तोऽयमनुदात्तोऽयं स्वरित
 इत्युदात्तानुदात्तस्वरितत्वाभिनिर्विकल्पैर्गवादिशब्दविशेषो निरूपितुं शक्या इति वाच्यम्, यद् स्यात्तत्रैश्वर्युदात्तीनामिवाहुते
 ऋतुत्वकत्वादिरेव वा गोशब्दस्यैकत्वेन ते भेदा उदात्तादयो विवक्ष्यन्त, अतस्त्वतोऽन्यथाश्रया विवर्त्त इत्युदीरित, परिगामरूपा
 एव धेति भाव । विपक्षे दोषमादाशयति—यदि हीति, विशेषस्यस्यानिरूप्यत्वेऽप्यनयत्व न मयतेऽयमेव मयते, अनेकत्व
 प्रत्यक्षस्यैकत्वममकानुमानान्दूरीयत्ववदिति चर्त्तार्थे गोशब्दानन्त्यान सृष्टोऽर्थेन सह सम्भवते कर्त्तुम् अनिरूपितव्यरूपाणां
 30 शब्दशब्दविवेकव्यवधानमिति भाव । तथापि गोशब्दस्य सत्त्वाभ्युपगमे तस्य प्रत्ययं पार्यवयेनानुपलम्भात् कथमनेकैरर्थैस्सह तस्य
 सम्बन्ध कर्त्तुं पायत इत्याह—पृथगिति । एतदेवाह—अनिरूप्येति । अतस्तसम्यधाच नार्थप्रत्यय इत्याह—अत्रतेति ।

गोश दस्य, तस्मिन्—एकात्मकत्वे सति श दस्य शक्तिभेदात् मन्त्रधिमिरभिन्वत्तात् तत्तदर्थप्रत्यायनशक्य
प्रकृत्या विमिर ? एनपुरुषपितृमुत्रादिवत्—यथैक एव पुरुषोऽनेकशक्तिः] मन्त्रधिमिशेषेक्षया पिता पुत्रो
मातुलो भागिनेय इत्यादि व्यपदेशमाग्न भवति तथा गोशब्दोऽपि वागादिषु ? कस्मात् ? प्रतिस्मन्ध
गन्यथावृत्ते—सै एव मन्त्रध मन्त्रध प्रति मन्त्रधजनितैमन्यया वर्तते तस्मादेकत्राद्गोशब्दस्य वागादि-

5 भिन्नार्थचिन्ताद्गोरेव वागादिरगोर्भवति, अगोरपि गोर्भवति ।

स्यान्मत निमित्तभेदाद्गोशब्दा भिद्यन्ते, तानि च निमित्तानि गदनगर्जनगमनगरणादीनि, पृषोदराद्या-
ष्टृणिगत्वाद्गोसिद्धेर यत्रमेवेत्येतच्चोक्तविधिना न युक्तमप्यभ्युपगम्य—

गदनादिविशेषनिरूप्यान्यत्वे वा गवान्तरवद्गोरेत्यस्मिन्नपि पक्षे गौरित्यगोर्भवतीत्यपि,

वागादिगराव्यतिरेकवत्, अनेकशब्दैकार्यत्वेऽपि एकोत्तरशतनामत्वाच्चाग्भसो विप-
10 मविपं भवत्यविपमपि विप जीवनात्मकमप्युदकादि मारणात्मकं दु प्रयोगात्, तथा पीलुर्दृ-
क्षोऽवृक्षत्वाद्पीलुर्भवति धनादिवत्, हस्तिवत् पीलुर्वा तथा विपर्ययेण, अतः पीलुरपीलुश्च,
अपीलुरपि पीलुश्च, एव हरिरामार्जुनादयोऽपि, शक्रसिंहवासुदेवमण्डूकानरहयादिषु रम्य
वर्णदाशरथिप्रलदेवजामदभ्येषु तृणसुवर्णवृक्षपाण्डवकार्तवीर्येषु च दर्शनात् ।

(गदनादीति) गदनादिविशेषनिरूप्यान्यत्वे वा गवान्तरवत् गौरैव—यथाहि गोशब्दः सामान्य-

15 दिमत्येस्मिन्नप्यर्थे गमननिमित्तं पृष्ठोऽपि खण्डमुण्डशावलेयबाहुलेयसौरभेयादिषु गवान्तरेषु गौरैव,
इति] हेत्यर्थं, यस्मात् खण्डादिविशेषापेक्षया सामान्यशब्दो गोशब्दः, तस्मात् पूर्ववदस्मिन्नपि पक्षे

अन्यपाऽनियमग्रमाह—इलेच्छेति, शब्दस्वरविरहिता म्लेच्छ, ते हि अपभ्रंशशब्दानाहुः, म्लेच्छ इ वा यदशब्द इति श्रुते,
अत्राना एवापभ्रंशशब्दा, न ह्यपभ्रंशानामर्थं कथितं सम्बन्ध इति भावः । उपसहरति—तस्मादिति । ननु गोशब्दस्य कात्मकत्वे
तदुच्चारणान् सन्तु त्वं यान्तर्द्वयप्रतिभवेदियत्राह—एका मक् वे सतीति, प्रत्ययं दश्याभेदेऽपि षधिभेदात् वक्तविर शेषस्था
20 पिताध्विशेषाभि यथा गवांशब्दगता शक्तिश्च प्रत्याययति नानार्थत्वेपीतिभावः । दृष्टा तमत्राह—एकपुरुषेति । श्लोकमेव
हेतुमाह प्रतिस्म्य धमिति, तत्तत्त्वन्धितानि रूपकमन्त्रधतापेक्षयंगोश दस्यान्यथा अर्थाविपर्ययशेषजनकत्वेन वर्तना
दिति भावः । तथा च किमिन्द्राह—तस्मादेकत्रादिति, एकत्रादेव वागादेकत्रात्कार्यत्वेन शारेव सन् वागाद्यन्तमात्राच
अवभाषोरपि भवति तथा वागवाचकत्वेनागोरपि दिग्वाचकत्वेन गौरपि भवतीति भावः । अथ निमित्तानां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतानां
गदनगर्जनानीनाभेदाद्गोशब्दोऽपि मिथ्येव गद व्यक्त्या वाचि, गज गजने गम्ल गतौ गृणिगणे इत्यादिभिर्धानुभिर्निष्पन्नो गोशब्द-

25 पृषोदरात्वात् उक्तञ्च हरिणा वक्षिन्नवचनं भिन्नं गिरतेर्गजेतेर्गमे । गुप्ततेर्गद्वेर्वापि गारित्यत्राहुर्दशितम् ॥' इति, तस्मात्
प्रतिनिवेर्गनो गान्दस्यान्यन्याव्याहृते—गदनादिति । भवतु गोशब्दविशेषस्य गदनगर्जनादिरूपेण निरूप्यता तथापि गोशब्द
एक एव अर्थस्य हि नानापिया अवस्था दृष्टा यथा गो खण्डमुण्डशावलेयबाहुलेयसौरभेयादय तदवस्थामेदं मेदेऽपि
गमननिमित्तकत्वात् सर्वे गौरैव तथाविधावस्थावाचकत्वाद्वापेभया च गोशब्द सामान्यशब्दो भवति, एव तच्छब्दनिर्वचनमेदेऽपि
तदग्राहकारिभूतनिवचनविशेषगमनमवलम्ब्य गोशब्दस्वरूपमात्रमवलम्ब्य वाऽन्य एव गोशब्द तथा च पूर्ववत् गौरपि
30 अगोर्भवति न त्वगर्जनं भातीत्याह—गदनादिविशेषेति । सामान्यस्वरूपभावे विशेषो न निरूप्यते भवत्यस्य विशेषोऽयमिति,
तथा सामान्यशब्दाभावे विशयशब्दा अप्यनिरूप्या एवेवासायेन व्याचष्टे—यथाहीति । गोरगोत्वे हेतुमाह—वागादिगवा

गरादागच्छामि, द्वारम्, ग्रामस्थार्थं लभेत, स्मूलपृषतीमालभेतेत्यादिपु निमित्तान्तरैरेकार्थ-
स्यापच्छेद ।

एव श्रुतिमात्रेत्यादि, अनेनेोचन्यायेन श्रुतिमात्रतत्त्वो गरादिवेक शब्दोऽप्र[प्र]तिलब्ध-
विभागेऽनेनार्थगमनश्चित्तियुक्त, निमित्त । एकादित्येत्यादि यावत् कारित्वप्रति गतार्थं प्रोक्तार्थोपसहार,
स्वामतमेकव्यानेवाथकारित्वे विभागप्रतिपत्त्यभावात्प्रत्ययच्छेदप्रसङ्ग इति, तत्र, प्रत्ययवृत्तीत्यादि यावत्
'विशेषस्मृतिहेतव' इति यथासत्य सप्तभाष्युदाहरण भावितार्थं कारिकाद्वय निमित्तान्तरादेकार्थान्च्छेदा
रूपानम्, आदिप्रणाम् गौणसुरयस्तुनिनिद्रादिभावार्थं दृढतव्यच्छेदादिति ।

अथोच्येत ननूचमेव गुणसमुदायमात्राप्रथस्य सर्वथा दर्शनासम्भवः सत्यपि च दर्शनेऽ-
नुमानासम्भव इति पुनरिदानीं को विचारो दर्शनं स्यादिति? स्थिते तु स्वार्थाभावे सामान्य-
रूपस्याभावात् तस्य निवृत्ति, अभावभेदासपर्शात्, वृक्ष इत्यवृक्षो न भवति अग्निरित्यनग्निरं
भयतीत्यवृक्षानग्नी अभावभेदासपर्शानोच्येते, तस्मात् सर्वाभावभेददर्शनेन विनैयापोहो गमक
इत्यत्रोच्यते अथ स्वार्थाभावाभावात्तत्त्वे वृक्ष इति धूम इति तच्छब्दलिङ्गाभ्यामपोह्यौ घटादि-
भेदरूपाण्यसम्पृद्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तन्मात्रमेव च गम्येत, न वृक्षादिपर्युदासेन घटादिरर्थात्मा
कश्चित्, अन्यस्यासत्त्वादविवक्षितत्वाच्च, स्वयमनवगत कथमभाव विशेषयितुं शक्नुयात्
अवृक्षो वृक्षाभावो न घटाभाव इति, तस्य भावलभ्यात्तमलाभत्वात्, उभयत्र सपक्षासपक्षयो'
न निश्चित् केनचिद्विशेषयितुं शक्यम् ।

न्यस्येक्येन तद्विज्ञप्य निरूपयितुमशक्यत्वात् स एव शब्दोऽनेकाधनोयकदाचिमानिति भाव । तत्रादित्यस्य प्रकाशोष्णता-
पक्षविभक्तमप्रवृत्तौकार्यकारित्ववदनार्थयोवकाचित्तियुक्तवमित्याह-एकादित्येति । नन्वेकार्थव्येऽपि शब्दस्याभेदे विभागेन
प्रतिपत्तरेभावात् गारा-ग-ग-योऽन् प्राय इत्यनवच्छेदस्य सशयस्य प्रसङ्ग गोशब्दलक्षणसाधारणधर्मद्वैतानादयतरविशेषधर्मो
संज्ञाभेदात्तदुत-स्यामतमिति । नास्ति शब्दार्थानवच्छेद अनवच्छेदप्रतिषेधकविशेषस्मृतेरद्वेषकभूता ससर्गादयो हेतव
घटोपि दर्शयति-प्रत्यधनृतीति, अर्थमर्थं प्रति प्रत्ययं वर्तनं गदस्य सङ्गव्याधिविधायना नियतार्थवसायहेतुत्वाद्दिशसपस्त्विवि
या समगाय इति तत्र । शक्यमा धेतु अकरभा धनुदिति सवर्गप्रियागयोहदाहरणम्, करस्य सनर्गस्य विप्रयोगेण च विशिष्टजाती
स्येनोरसगति रामन् प्रगायय इदमणमाह-योद्धारथे रामानुनाविल्यत्रजुनमिगमवैरिजामदभ्यस्य, अजगिना जुहोति अजगिना
स्यमुपतिष्ठत यादां जुहोतीचायवगादद्वलिशा-म्य विभिन्नार्थवाचकरवस्य, सेधवमानकेत्र प्रामभावनप्रकरणभ्यामभ्यव्रवणा
दसि अथा गरा उपदवातीत्यत्र तेनां व घृतमिति स्तुतिलिङ्गेन घृतयापनशर्कराकर्मकाञ्जिक्रियाया, अर्जुनं कार्त्तवीर्य इत्यत्र
कार्त्तवीर्यशब्दगतिपानान् कार्त्तवीर्यानुभव अतुदरा कथ्येयादौ सामर्थ्यादुदरविशेषस्य, यक्ष निर्व्व परशुनयत्रौचित्यात्समुचितेदन
रियापानज्ञेयस्य, मधुगया प्राणिनागरादागच्छामी गद देवाशान् पाटलिपुत्रप्रहणनगरविशेषस्य द्वारमित्युक्ते सिद्धिरे पिषेहीति श्रीषे
समुदाययति पशुनेभ्य, ग्रामस्थाः लभेतेत्यत्रादिति व्यतिरिक्तत्वात् समाधस्य, स्मूलपृषतीमा-भेतेत्यागौ स्वरस्या तोदात्तस्य श्रवणात्
कर्मशरयाथेयं व निभयो भवतीति श्लेकयोहदाहरणानि । स्यराद्य द्रव्यानिप्रहणप्राधान्यं दर्शयति-आदिप्रहणादिति,
गौवाहक-त्यादौ गौणसुरयस्यायाङ्गोवायस्य विनि इव, एव कश्चिद्विदापरवाक्यात् स्तुतिरूपस्य स्तुतिपरवाक्यात् निन्द्राहस्य
भावार्थस्य ध्यङ्गरे इति भाव । नन्वय गुणसमुदायवप, गुणानाश्च यावतां प्रहणाम्भनेन त्वैयाऽयस्यादर्शनमेव सत्यपि
ह्यपिश्राने कार्त्तवीर्यापि तामासापहणानुमानासामभवत्त्वेन प्रतिपादितत्वात् सत् अगदपि ह्य इत्यमद्वयमपि ह्यम घनेऽप्यथ
ह्य-दश नमिचारस्यात्तार एव आत्मात्गा-हृद-अथोच्येतेति । तामं गद्गामादस्यति-गनूच मेवेति, इति पदेनाप्रेतमेन
सम्बन्ध, शब्दोऽप्यदर्शनमेव भावार्थं दर्शनाहाहाया एव निरास यति ततो दर्शननिवारसायशाश एव नास्तीति भाव । तत्रै

तत्तथ वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्युक्ते इदमुक्त भवेत् योऽभावाभाव स वृक्ष इति नान्यद-
 भावनिवृत्ते, ततो घटपटादीना वृक्षतावत् वृक्षशब्दार्थत्वप्राप्ते. कुतोऽपोहस्तेषा स्यात्,
 सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अत सर्वदर्शननिराकाङ्क्षताया सत्या शब्दादनुमानाद्वाऽभावाभावमात्र
 वृक्षादित्याद् विशेष्यचनप्रत्ययानर्धक्यम्, अभावाभावमात्रस्यैकत्वात्, भेदविषयवचनानुमान-
 १० ष्यन्तरागिण्यपत्त्यात्, अभूत्भेदविषयत्वाद्वा स्वपुष्पादिवत्, अगतिरज्ञान वा वृक्षशब्दोच्चार-
 णाद्भवेत् सर्वथा, गतव्याभावात्, अभावाभावमात्रवृत्तित्वाच्च उच्चानुमानयोरिति ।

तन्नाद्येत्यादि, अस्मादुक्तन्यायादेव शब्दार्थं सवृत्तं, वृक्ष इत्यवृक्षो न भवतीत्युक्ते इदमुक्त भवेत्
 गन्माद्येत्, योऽभावेत्यादि, अभावस्याभावो वृक्ष इत्युक्त स्यात्, नान्यदभावनिवृत्ते, ततो घटपटादीनाम-
 भावनिवृत्तिगान्ता वृक्षतावत् वृक्षशब्दार्थवत्त्वं प्राप्तम्, कुतोऽपोहस्तेषा स्यात्? तत्सर्वशे हि स्वादपोह-
 १० नेऽवृक्षो न भवतीति, इत्यमवोहाभाव, अनिष्टञ्चैतत्, किञ्चायत्—सर्वथा वा गतिर्भवेत्—अभावाभावमात्र
 हि वृकोऽग्निर्गो स्यात्, न सपक्षासपक्षभेदसर्वशेन दृष्टवत्, अत सर्वदर्शननिराकाङ्क्षता, तस्याञ्च सत्या
 गन्तात् वृत्तं अमुमादवा—धूमादभावाभावमात्रवृक्षाभित्वात् दृष्टभेदाससर्गादेव तदुक्तात् वृक्षो-
 ऽग्निरिति च विनेषप्रचनप्रत्ययानर्धक्यं स्यात्, कस्मात्? अभावाभावमात्रस्यैकत्वादिति, स्वपरार्थानुमानयोः
 सामान्येन हेतु स्वपुष्पादिवदिति दृष्टात्, विशेष्यवा हेतु—भेदविषयवचनानुमानव्यवहारनिर्विषयत्वात्,
 १५ अभूत्भेदविषयत्वादिति, सामान्येन स एव दृष्टात् सर्वान्तेऽभिहितत्वात्, अयमन्यो व्याख्याविकल्प,

स्ते वपराशो वृत्तिको गेद न वृत्तति तथा तदपोहोऽवयोऽपि भेद न वृत्तति तर्थाभावाभावमात्र वृक्षशब्दार्थं स्यादित्याह-
 तन्त्येति । व्याचष्टे—अस्मादुक्तन्यायादिति, गुणसमुदायमात्रार्थत्वाभावसामान्यव्यवर्तनन्यायादित्यर्थः । वृक्षशब्दस्यावृक्षो
 न भवतीत्युक्तं च किमुक्तं रूपेरेति सम्भाव्यत इत्यत्राह—योऽभावेत्यादीति, योऽभावाभाव—अभावसामान्यस्याभाव स एव वृक्ष
 इत्युक्तं सामान्येन तथ एति सर्वं घटपटादि वस्तु अभावनिवृत्तिरूपत्वाद्ब्रह्मरूप प्राप्तम् तद्वत् वृक्षशब्दार्थत्वमपि घटपटादीना
 २० प्राप्तम्, तदस्य वृक्षशब्दात् तदा वृक्षतावत्, न ह्यभावावनिवृत्तौ वृक्ष, तस्माद्ब्रह्मशब्देन न घटपटादीनामाह स्यादिति
 भावः । यद्यथा घटपटादिभद्ररूपाणि सृष्टिज्ञोर्तिर्हि तेषां व्यावृत्ति वृक्षशब्दवत् नेष्यते च तथा, तस्मात्तदपोहो न
 स्यात्तस्याह—सामान्येन हीति । येषां तरमाह—सर्वथा वेति, वस्तुमात्र ह्यभावाभावममलोऽभावाभावमात्रेण सर्वेषां
 सत्यास्यगतिर्भवेत्, वृक्षादपि वृक्षशब्दविषयत्वात्कठोरवगति स्यात्, न त्ववृक्षा ये घटपटादित्यन्दिना वृक्ष एव वृक्ष
 शब्दात्, नाम्नापि, अनभिधं घटपटादित्यन्त्योऽग्निरेव धूमेन गम्य इति गेकेन यथा दृश्यते तथा न स्याति भावः । एवञ्च
 २५ शब्देन दृष्टानां विधिधानं दर्शनानां त्वयाऽनात्काङ्क्षाणाद्दोऽय वृक्षशब्दव्याप्य, अत्रिय धूमनिद्रगम्य इत्येव विशेष्यचनानां
 प्रत्यानाह वैषम्येन वृत्तं स्यात् सा दगम्यऽनुमानगम्ये चाभावाभावे वैषम्यस्याभावादित्याह—अत सर्वैर्दर्शनति, एतेनैव
 शब्दानुमानेन वाऽभावाभावमात्रत्वेन निश्चितत्ववगतौ सर्वैर्दर्शनानां निराकारित्वेत्सर्वं । भवतु तन्निराकारित्वत्प्राह—तस्याञ्च
 सत्यामिति । अभावाभावमात्रस्यैकत्वमिति हेतुविनेषवचनानर्धक्यलक्षणपरार्थानुमाने विशेष्यप्रत्यानवक्यत्वात्परार्थानुमाने
 वैदृष्ट्यरित्याह—स्वपरार्थेति । सपुष्पमव्यभावाभावमात्रप्रमनर्धक्येति दृष्टात्तमाह—स्वपुष्पादीति । उभयत्र विषय हेतुद्वयमाह—
 ३० भेदविषयवेति, विशेष्यचनानर्धक्यम् । भेदविषयवचनव्यवहारनिर्विषयत्वात्, विशेष्यप्रत्यानवक्यत्वात् भेदविषयानुमानव्यवहारनिर्वि-
 षयत्वात् स्वपुष्पादिवदिति भावः । उच्येत्तद्व्यवहारेण सामान्यहेतु सिद्धमाह—अभूत्भेदविषयत्वादिति, अधियमानभेदविषय
 तादित्यर्थः । सर्वत्र स्वपुष्पादिवत् दृष्टान्त्वात् स एवेति । तत्र हेतुमाह—सर्वमेति । तत्र वा गतिर्भवति मूलप्रकारे प्रथित्य
 र्थात् वाऽग्निर्भवेति मत्वा प्रकारात्वेन व्याचष्टे—अयमन्य इति । वृक्षादिशब्दाद्ये भेदविषयत्वात्तदज्ञानेनैव कस्यपि

तद्यथा—सर्वथा वाऽगतिर्भवेत् प्रश्लेषलभ्याकारत्वात्, अगतिरज्ञान वृक्षश-नेघारणाद्भवेत् सर्वथा, कस्मात् ?
गतव्याभावात्, गन्तव्याभावश्चाभावाभावमात्रवृत्तिराच्छानुमानयोरिति ।

अत्रोच्येत न स्वमेदा अपोह्यन्ते नाप्यशेषमेदासस्पर्शनाभावमात्रम्, किन्तर्हि ?
 स्वसम्बन्धिसामान्यधर्मानुबन्धिभेदेऽप्यग्निनाभाविषु दर्शनसस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेऽप्यन्यापोहस्य
 प्रवृत्तिरिति नोक्तदोषः, अत एव चेद स्वसम्बन्धिन्योऽन्यत्र [ ] दर्शनात्तद्व्यवच्छेदानु-
 मानमिति, अस्य व्याख्या—यत्र दृष्ट सोऽत्र सम्बन्धमिप्रेतो न त्वग्निनाभापित्वसम्बन्धेन,
 अवृक्षोऽनग्निर्वा न भवतीति, एवञ्च कृत्वा वृक्षशब्दाद्भूमाचानेकाविनाभाविना
 पृथिवीद्रव्यत्वादीनामनुमानमुपपन्न भवति, तद्दर्शनस्पर्शनवृत्तत्वात्, इतरथा तनुबन्धिनाम-
 न्यत्वादनुल्ये एव वृत्तेरपक्षधर्मत्वादनेकान्तिकत्वरिच्छत्त्वानुमानाभासदोषा स्युः, अनुबन्धिना
 त्यागे च तदग्निनाभाविन स्वार्थस्यासम्भय एव, तत प्रत्याव्यप्रत्यायनयोरनुपपत्ति, तस्मात् 10
 स्वसम्बन्धिभावाभावाभ्या दर्शनादर्शनयोरभिप्रेतानुमानसिद्धिरिति ।

अत्रोच्येतेत्यादि, स्वमेदाभावाव्यावृत्तिलक्षणाभ्यासोऽनन्तत्वादसम्भयसम्बन्धाभिधानादिदोषा
 उक्ता, सामान्याभावाभावाभावात् सर्वत्रानर्थक्यापोहामात्रेणो उक्ता, तेषा पक्षद्वयानभ्युपगमात् परिहार ।
 नाप्यशेषेत्यादि, किं तर्हीति पश्चान्तर श्रयते निर्णय मन्यमान, स्वसम्बन्धि[नो] वृक्षस्याग्नेर्वा सत्ता-
 व्यत्यादिसामान्यधर्मा तदनुबन्धिभेदाश्च शिंशापादय तेष्वग्निनाभाविषु दर्शनसस्पर्शने तद्व्यतिरिक्तेषु 15
 षटाविष्यदर्शनसस्पर्शने जलादिषु चान्यापोहस्य प्रवृत्तत्वात् सम्भयत्युभयपक्षगता दोषा, अत एव चेदभि-

स्वादिह्यह-अगतिरज्ञानमिति । कथमज्ञान भवेदित्यत्र-गत-याभावादिति, अर्थगत्वार्थं हि तुच्छप्रयोगो न अत्र पक्षे
 कथनार्थो गम्यत इति भावः । सोऽपि कथमियत्राह-गन्तव्याभावाच्चेति, शब्दानुमानयोर्भेदनिर्णयभावाभावात्प्रवृत्ते शतार्थ
 प्राप्य वा न किमप्यस्तीति भावः । ननु वृक्षादिशब्देन देशानामभिधानपक्षे वृत्ताधानामान-यात् सम्बन्धादाक्यशब्दान्वयाभावा
 धानभिधेयत्वात् व्यावर्त्यानामपि षट्पञ्चमीनामानन्त्यात् तेन तेन प्रकारणात्पुत्रादप्रतिपत्त्याऽशोहासम्भव इत्यादिदोषा उक्ता, 20
 अन्यव्यतिरेकयोर्भेदस्पाणामसत्त्वोर्वाभावाभावात्सम्बन्धेन षट्पञ्चमीनामादीनां सर्वगामेकत्वं विशेषवचनप्रत्ययैवैर्य्य सर्वत्र
 वृत्तत्वेनापोहामात्रादपोहामात्रदोषा उक्ता, तदिदं पक्षद्वयं परिलक्ष्य वाची शङ्कते-अत्रोच्येतेति । व्याचष्टे-स्वमेदेति,
 वृक्षादीनां ये मेदास्तद्भावव्यावृत्तिलक्षणाभ्यासोऽपक्षे मेदानामनन्तत्वात् सम्बन्धादाक्यशब्दान्वयाभावात्तापोहामात्रदोषा एवं
 व्यतिरेके भेदनिवृत्तेऽपि विज्ञेयम् । मेदस्यासत्त्वपक्षे दोषनाह-सामान्याभावेति, षट्पञ्चमीनामादीनामकत्व विवि
 धवचनप्रत्ययानर्थक्यमगोप्राभावात्पोहामात्रदोषा उक्ता प्राग्विस्तरणेति भावः । उक्तदोषाणां परिहारशोधपक्षद्वयानभ्युपगमादित्याह- 25
 तेषामिति, उक्तदोषाणामित्यर्थः । अन्वलिङ्गगोप्राप्त्यानामिमान नापोह्यत इति द्वितीयपक्ष दशयति-नाप्यशेषेत्यादीति ।
 वृक्षस्याग्नेर्वा ये सम्बन्धिना सामान्यधर्मा तदनुबन्धिना विशेषाद्य, एतेऽन्यवस्था अत्र दर्शन सस्पर्शनञ्च सम्भवति, एतद्व्यतिरिक्तेषु
 दर्शनस स्पर्शनस्य चाप्रवृत्तेरन्यापोह प्रवर्तन इति पश्चान्तर दर्शयति-स्यसम्बन्धिना इति । तेष्वग्निनाभाविष्विति,
 एभिर्विना वृक्षादेरसम्भव, एषु दर्शने सम्पर्शना भवति वृक्षादिशब्दादे, न पुण्यसमुदायनामना मित्रक्षिना, दर्शनायसम्भवदिति

१ ति क्ष छ हे तद्यथाविकल्प तद्यथा । २ ति क्ष छ हे वृक्षान्तः । ३ ति क्ष छ हे सस्पर्शन ।
 ४ ति क्ष छ हे सस्पर्शन ।

त्यादि—प्राताःप्रातःपयर्णात्तथं भाव्यम् इमाह—स्यस्यन्धिभ्योऽयत्रांशेनादित्यादि, अम्य व्याख्या
 टीकाभ्य—यत्र दृष्ट इत्यादि यावद्वृक्षोऽनभिर्ना न भवतीति गताथ, एवञ्च कृतेत्यादि यात्रुपपन्न
 भवतीति, अतोपिनाभिना पृथिवीद्रव्यत्वादीना वृक्षगन्तूमात्रानुवधिनामनुमान युज्यते, तद्दर्शन
 स्वशने, घृहत्वात् पृथिवी द्रव्य सद्य, धूमत्वाच्च, वृक्षैवदमित्येति, इतरथा त्रित्यादि, अत्र तच्च्यतिरेके
 मन्त्रधित्वाभावेऽनुवधिना द्रव्यत्वा]दीनामप्यन्यत्वादनुत्वे विपक्षे एव वृक्षैरपक्षधर्मत्वात्नेका-
 णिपत्त्वसिद्धतातुमानाभासोपा स्यु, अनुवधिना द्रव्यत्वा]दीना त्यागे तद्विनाभावितो वृक्षस्य
 रार्थस्वात्मभवन एवेति च दोष, तत प्रत्याप्यप्रत्यायनयो—अर्थशब्दयोरनुपपत्ति, तस्मात् स्वमर्ग्वधि-
 भावेणुचोपसंगर सम्बन्धिनोऽर्थांतरस्य भावे दर्शनात् सम्बन्धिन एव भावाभावेऽदर्शनात्तुमानस्या-
 न्निरेत्ता सिद्धिरिति ।

जत्रोत्तरमुच्यते—

एव तर्हि यदि सत्त्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य वृक्षादभिनानि वृक्षो भवन्ति स वा
 वृक्षज्ञानि भवति तेन तानि विशेष्यन्ते देवदत्तपाण्यादिवदेकभयनात्मना, तस्मिन्नेकभयने
 प्रयोग श्राव्यादिमति दर्शनमित्युच्यते, तत्स्वात्मवत्, ततोऽन्यत्वात् द्रव्यादिवृक्षभावदर्शनात्,

भा । तद्व्यतिरेकत्विति, सत्त्वादिपूर्वावच्छिन्नादिपदिमेद्व्यतिरेकेषु घटपत्रादिषु यत् एवानन्त्याहर्णन सप्तशंभय न
 10 भवोऽत ए तानन्माहाद्य प्रवृत्तिरिति नात्र पूर्वोदितपक्षोपा इति भाव । अयमेव पणोऽस्माक सम्मत इति स्वाचार्यभाष्यप्रथ
 प्रमापति एतत्पक्षेति । एवञ्च यतो दर्शन न सम्भवति सत्यपि च क्वचिदर्शने नानुमानयमभावात् एव यत्र यत्र
 वृक्षाद्यादिषु ग एव सामन्त्रधिपद्मात् वृक्षशब्दादिना प्राय, न तु ते शिवावादयो यविना न संभवन्ति गुणादिभि ते
 सर्वे सम्बन्धिन इत्याख्यान व्यावृत्त भाष्यटीकाप्रथमुपन्यस्यति—अस्य व्याख्यादीकाप्रथ इति । यत्र यत्र वृक्षशब्द
 धूमनिर्गम्य दृष्टं तथा गद्वलियोर्योर्शेनादभिधेयत्वात्तुमेवत्वे ततोऽयत्र शब्दत्रियोरदर्शनात् तद्व्यवच्छेत्तुमानमयमवृक्षो

20 न भवत्ययमनामिन भवतीति तद्व्यवच्छेदयति—यत्र दृष्ट इत्यादीति । यथा चाभिधेयात्तुमेववृक्षाद्यादेरयत्र वृक्षशब्दधूम
 त्रियोर्योर्शेनात्ताभ्यामनुमानमित्यवच्छेदात्तुमान भवति तथैव पृथिवीद्रव्यत्वात्तुमावेऽपि वृक्षशब्दधूमत्रियोर्योर्शेनात्ताभ्यां
 पृथिवीद्रव्यत्वात्तुमान भवतीत्याह—अनेकादिनाभावितानामिति, अनेके गह शब्दलिङ्गविनाभावितानामित्यर्थ । तद्दर्शन
 स्वर्गने इति, पृथिवीद्रव्यत्वादेऽनुमानाभिधाने इत्यर्थ । तदेवाह—घृहत्वादिमिति । घृणाद्यादिभि सह सत्ताद्रव्यत्वादिसा
 मायधर्मो णिगादिमेदाश्च तादात्म्यावितानामानिन, अत एव च सम्बन्धिन, यदि तेषां तादात्म्य न स्यात्तर्हि अयन्त

25 व्यतिरेका तैरिना भवन्तोऽसम्बन्धिन स्यु, एवञ्च द्रव्यत्वादयो वृक्षादावगन्तोऽयत्रैव भवेयु तथा चातुन्य विपक्ष एव
 त्तेरपृथिव्यात्तुमवच्छेदात्तुमानं न स्यात्, अपृथिव्यादिव्यवच्छेदस्य पक्षस्य घृणाद्यादेर्धर्मताभावात्, घृणाद्यादेरपृथिव्यादी
 वृक्षैरनेकान्तिकरत्वात्, अपृथिव्याविनाभावितेन वृक्षाद्यादिद्रव्यत्वाद्नुमानासम्भव इत्याह—अत्यन्तेति । वृक्षादिभि सह
 द्रव्यत्वादेरन्तर्भिन्नतासम्बन्धादि द्रव्यत्वादीनि लज्यत तर्हि तद्विनाभावितान्त्वव्यप्यस्य घृणादेरेवागम्भव स्यादित्याह—
 अनुवधिनामिति । एतन्न व्याप्यत्वाभावात् कोऽसा प्रलायक प्रयाप्यो वा भवतीत्याह—तत इति । एतन्न स्वसम्बन्धिन

30 सत्त्वद्रव्यत्वावच्छेदवृक्षादेभावे दर्शनाद् घृणाद्यात्तुमवच्छेदात्तुमानं भवतीत्याह—सम्बन्धिन
 इति । तैरिना सा सामान्यधर्मव्यतिरेकान्तात्त्व्याभ्युपगमेन स्वपक्षे दृष्टे सत्त्वादीनां तादात्म्यन विशेषणे दोषमाहाचार्य—एव

१ ति क्ष ए गे भव । २ ति क्ष स्प न, छा तदर्शनस्पतान । ३ ति क्ष उे छा वृक्षत्वादिमि ।
 ४ ति क्ष छा के सम्बन्धभावे ।

द्रव्याद्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानादतिस्फुट एनाय विधिवादस्त्रयाऽभ्युपगत , भवनपरमार्था-
र्याभ्युपगमात्, य कोऽपि भवति वृक्षादिस्तदपि भवनमेव भवत एव भवनात् योऽप्यसौ
व्यावृत्त्यभित तदपि भवनमेव, भवत एव व्यावृत्ते पर्वतादे देवदत्तादे व्यावृत्तिरत्, वैधर्म्येण
खपुष्पवत्, एव भवद्भवननिरूपणेऽयमस्य स्थित एवार्थ. स चान्यश्चेत्यान्यापोहपरिमहोऽनु-
गमो विधिरेव, तस्मिंश्च सति सर्था या गतिर्भवेदिति ।

एव तर्हीत्यादि, यदि सत्त्वादीनीत्यादि-सत्ताद्रव्यप्रुथिनीत्वादीनि विशेषणानि वृक्षस्य
वृक्षादिभित्तानि सन्ति वृक्षो भवन्ति-तानि वृक्ष एवेत्यथ , स या वृक्षन्तानि भवति, तेन तानि विशेष्यन्ते
देवदत्तपाण्यादिवदेकभवनान्तरनेत्येतदापन्नम्, तस्मिन्नेकभवने प्रयोग शास्त्रादिमति दर्शनमित्युच्यते,
अस्यार्थं स एकभवनान्तरनेऽर्थोऽस्य वृक्षशब्दप्रयोगस्य, तिमिव ? तत्त्वात्मनत्-सत्ताद्रव्यत्वादिवृक्षमत्त्वमवत्,
वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादिस्वात्मनदेकभवनान्तरकत्वादित्यर्थ , कस्मात् ? उक्तन्यायेन ततोऽनन्यत्वात्-तेभ्य- 10
स्तस्य, तस्माद्वा तेषामनन्यत्वात्, द्रव्यादिवृक्षभावादर्शनात्-वृक्षद्रव्यादिभावदर्शनादित्यर्थ , कस्मात् ? द्रव्या-
द्यभावदर्शनानभ्यनुज्ञानात्-प्रुथिवीद्रव्यसत्त्वाभावे दर्शन वृक्षस्य वृक्षाभावे वा प्रुथिव्यादिभावदर्शन
वृक्षात्मविपर्ययोत्राभ्यनुज्ञायते यस्मात् तस्मादेकभवनान्तरकत्वानुज्ञानान्याभावादतिस्फुट एनाय विधि-
वादस्त्वयाऽभ्युपगत , पूर्वप्वपि पक्षेषु स्फुट एव विधिवाद , अस्मित्यतिस्फुट , कस्मात् ? भवनपरमार्था-
र्याभ्युपगमात्-वृक्षशब्दस्य सद्रव्यप्रुथिवीमृदादिवृक्षैकभवनान्तर परमाथतोऽर्थ इत्यभ्युपगतत्वात् यै कोऽपि 15
भवतीत्यादिना भवनमेवेति दर्शयति-यावद्द्वैधर्म्येण खपुष्पवदिति, योऽप्यसावित्यादि, व्यावृत्त्यभिमतोऽपि

तर्हीति । सत्त्वादीनां वृक्षादिभि सह तादात्म्यादिशेषणत्वेऽभिमतेऽलन्तामेणत् सत्त्वादीनि वृक्षादी येव न व्यतिरिक्तानि स्युरथवा
वृक्षादीन्वेव सत्त्वादीनि स्थितिनियमकाभावादिति व्यापष्टे-सत्ताद्रव्येति । सत्त्वादीनां वृक्षरूपनायां विशेषणत्व वृक्षादीनां सत्त्वा
दिरूपतायां विशेषणत्व सत्त्ववृक्ष , वृक्ष सन्निति । वृक्षादीनां विशेषणत्वे दृष्टान्तमादर्शयति-देवदत्तेति, पाण्यादीनां देवदत्तो विशेषणम्,
तन्नामकत्वात्स्येति भाव । एकभवभवनान्तरनेति, वेदतस्य पाण्यादि, सत्तादेर्दशादिभ भवनमेकमेव, न पृथग्रूपम् तयोरत् 20
न्तामेवादिति भाव । तेनैवैकभवनने सह वृक्षादिसदस्य प्रयोगदर्शनादमेद , तदेवैकभवन वृक्षादिसदभाभिधेय भवतीत्याह-तस्मि
न्नेकभवन इति । सत्ताद्रव्यत्वादि शयेकभवने वृक्षादिसदप्रयोग एव शास्त्रादिमति वृक्षे शब्ददर्शनमित्युच्यत इति भाव ।
दृष्टान्तमाह-सत्त्वारम्भवदिति, सत्ताद्र यत्त्वादीनां वृक्षत्वामतावत् यत्र वृक्षस्य सत्ताद्रव्यत्वादिस्वात्मनात्, तयोर्हि भवनमेक-
मेवेति भाव । एकभवनात्मकत्वे हेतुमाह-उक्त-यायेनेति, समन्वयिधमाराभावाभ्यां दर्शनादान्तोऽन्यत्वात् सत्तादिभ्यो
वृक्षस्य वृक्षान् सत्त्वादीनामिति भाव । उक्तन्यायमेव दर्शयति-द्रव्यादीति, द्रव्यत्वादिभावे एव वृक्षस्य दर्शनात् वृक्षभाव एव 25
तरामनो द्रव्यत्वादेर्दर्शनादित्यर्थ । न्यतिरेकमाह-द्रव्यादीति, सत्सम्बन्धिभ्योऽन्यत्वादर्शनाभ्युपगमादित्यर्थ । एवमेकभव
नात्मकत्वं तयारुच-याय वन्ताऽभ्युपगतमेव स्यात्, तत्राप सत्त्वद्रव्यत्वप्रुथिवीत्वादिभ्यो वृक्षमेकभवनान्तरकत्वेन गद्व्यान्तिोऽन्यस्य
कस्याप्यभावाद्-यापोहान्भवेन त्वदीयो वादाऽय विनिनाद एवेतिस्फुटमिति भाव । अतिशब्दप्रयोजनमाद्-पूर्ववृत्तीति ।
अतिस्फुटत्वे हेतुमाह-भवनपरमार्थति, सामान्योपसर्जनविधौविधिप्रशानशब्दार्थ परमाथरुत्साभ्युपगमादिति भाव । भवेव
भवति वृक्षादि, नामनत्, खपुष्पादीनामपि भवनप्रकारात् व्यावृत्तिवेनाभिमतोऽपि भवनमेव, नामभवत्, भवत एव व्यावृत्ते, 30
ययभवतोऽपि व्यावृत्ति स्यात्, खपुष्पादेरपि व्यावृत्ति स्यादित्याद्येनाह-य कोऽपीति । भवन एव व्यावृत्तेरित्यत्र भवत इति पदं

भवन[म्]परमार्थत इति दर्शयति-भन्नत एव व्यावृत्तेरिति हेतु , भन्ननेव व्यापयन्ते, कर्त्तरि पृष्ठीविभक्त्युत्पत्ते, परन्ते पतिन्तस्य द्रव्यदत्तस्य व्यावृत्तिवत्, भन्नत एव व्यावृत्तेरित्यपादानलक्षणा पद्ममी वा, यो भयति पर्वतादि तस्याद्भवन एव पर्वतादेवदत्तादेव्यावृत्तिवत्, न रूपध्मादिवदिति विधिवाद् एव स्फुटीकृत, तत् किं ता इद-एव भन्नद्रव्येत्यादि, इत एव भन्नद्रव्य भवतीति निरूपणेऽयमस्य स्थित प्रथमं, न चान्य

१ श्रेयस्यमापोटपरिमद्, तस्मिन् सति सर्वथा वा गतिर्भवेत्, अनुगमो विधिरेवेत्युपसहरति ।

अथानासनिर्वाहकव्याख्याविकल्पा एकान्तरूपा उपेक्ष्या, सर्वथाशब्दो विमर्दरमणीयः परिनिष्ठितोऽय पिण्डार्थ इत्येतदाख्यायानार्थ, याशब्दो विकल्पार्थ, विकल्पाना गति निश्चय, परिनिष्ठा, अनेकान्तः न एवैव भवेत्, इत्थ सर्वन्यायपरिशुद्धफलत्वादस्य सर्वविकल्पानाः विधिप्रतिषेधौ तद्वचनादेवापतिता विधिविकल्पोऽपि सदाद्यात्मकार्यग्रहणात्, अपोहविकल्पो-
 10 ऽपि स्वसम्बन्धन्यप्रतिषेधार्थत्वात्, तेन सर्वथा विकल्पाना गतिः स्याद्वाद, स च द्रव्यार्थ पर्यायार्थो, एकान्तत्यागरूपैकप्राक्यमत्यात्मकौ, द्रव्यार्थतः स्यादनपोह इत्यादि न च तेन सर्वेषामपि, ततश्चेदमपि दुरधीतमेवान्यापोह्यादिना ।

अथानासनिर्वाहकेत्यादि, ये त्वमी व्याख्याविकल्पा कल्पिता विधिवादेऽयापोह्यादे वा एकान्तरूपा ते नरे न निर्वहन्तीत्युपेक्ष्या, तद्वद्वर्गात् सर्वथाशब्दो विमर्दरमणीय परिनिष्ठितोऽतीतसर्व-
 15 विचारस्याय पिण्डार्थ इत्येतदाख्यायार्थ, नोऽसौ पिण्डार्थ इति चेदुच्यते वेति, याशब्दो विकल्पार्थः विकल्पाना गतिरिति विकल्पात्मेव ज्ञान निश्चय परिनिष्ठा-सर्वथा घटो घटोऽय्यघटोऽपीत्यादिनिश्चया, वा सा गति ? अनेकान्त, स एव एव भवेत्-स एवनेकान्तो विमर्दक्षमो विचारपयसनेऽपतिष्ठेत्, इत्थ सर्वन्यायपरि-

कर्त्तव्यन्त व्यासस्य इतिरित्यादिविवाद्-यत्तरि पृष्ठीति, 'कर्त्तव्येणो इती'ति पृष्ठीविधानात्, भन्नतासा देवदत्त पर्वतेन प्रतिरक्षो हि व्यावृत्तत इति भाव । भन्नत इति पदस्य पदम्यन्तरवमभिप्रेत्याह-भन्नत एवेति, भन्नरूपत्वात् पर्यनादे भवनरूपस्यैव देवदत्तस्य
 20 व्यावृत्तिर्भवति एवम व्यावृत्तिप्रतियोगियुक्तोविनोभावात् एव व्यावृत्तिरत सापि भन्नमेवेति स्फुटो विधिवत् इति भाव । एवमथो मयोर्भाववत्त्वादेव अय तदावृत्तित्युपेक्ष्येह य-सार्थ उच्यते सर्वमेतद्विधिहयनेन सम्पन्नम्, तथा च सर्वथा गतिर्ज्ञानमवगति-भवेदेवेत्युपसहरति-इत्थ भवदेवेति । स तथा वा गतिर्भवदित्यस्य वाक्यस्य व्याख्यातरमाह-अथयेति । व्याख्या विकल्पानेव तावद्गति-ये त्वमी इति । सर्वे व्याख्याविकल्पाना प्रदर्शनादस्य पर्यवृत्तितोऽर्थेन्येयामिति प्रदर्शनाय स तथाशब्द उक्त इत्याह-तदप्रदर्शनादिति, व्याख्याविकल्पाना प्रदर्शनादित्यर्थ । अनेकान्तस्यैकान्तविमर्दनमन्व विचारान्तात्
 25 कस्यापित्वय विमर्दरमणीय परिनिष्ठित इति पदान्यामादात्तम्, एव वा गति सर्वथा भवेदिति योतनया याशब्दस्य विकल्पावयोर पृष्ठीकृतवचनात्वाव्यवत्त्वात् व्याख्याविकल्पानां गति निर्णय विमर्दनसमर्थविचारान्तात्प्रत्याग्नैकात् एव भन्न घटो घटोऽय्यघटोऽपि गौगारप्यगौरपीक्षेयं निर्णयान्तिवाह-याशब्द इति । अनेकान्तस्य विचारपर्वतमानव्यवसाह-स एवेति । स्याद्वाद परिशुद्धनिरात्मन्यायानां फलभूतत्वात् सर्वे विकल्पा तत्प्रत्यायावन्मिन्न वापिद्वये सङ्गेषु विधिभेदे प्रतिषेधश्चे य विभक्ता, तत्र कथितसद्व्यावृत्तिव्याप्तिभावार्थप्राप्तिगोऽत एव विद्यात्मज्ञ, अपरे चातुमेगानिधेयसम्बन्धि
 30 सामान्यमार्गनिर्वाहकेऽप्यप्रतिषेधोविकल्पप्रतिषेधार्थमार्गप्राप्तिगोऽत एव प्रतिषेधार्थका इति सर्वविकल्पा पृष्ठीका इत्याह-इत्थ सर्वन्यायेति, यावाना परिशुद्धैकान्तपरित्यागात् गति बोध्यम् । एव च सर्वविकल्पानां पयसनेऽप्यव्याख्यात्वात् स्याद्वादस्य

शुद्धिफलत्वादस्य सववित्रल्पा सक्षेपेण विधिप्रतिपेधौ, तावुभावित्य गृहीताविति दर्शयति-विप्रिविन्त्सोऽपि सदाद्यात्मकार्यमहणादिति निधि अपोहविन्त्सोऽपि स्वमन्वध्यन्यप्रतिपेधार्थत्वादिति प्रतिपेधमेतौ दृढचन-
 देवापतितौ, तेन सर्गधा विकल्पाना [गति] रागति स्याद्वा, स च द्रव्यार्थपर्यायार्थोत्रैकान्त्यागरूपैक-
 धाम्यमत्यात्मकौ, तयोर्विषयनिभागेन शब्दाधमुपसङ्गस्य दर्शयति यथासंग्य द्रव्यार्थ इत्यादि गतार्थ
 मोदाहरण यावत् स्यादनपोह इत्यादि, आदिमहणान्यदपि यत्किञ्चिन्मैरप्युद्गाहित वस्तुदाहरणमेवास्य ६
 सवगतासर्गतरणस्यैवत्यागीत्यभिप्राय, न च तेनेत्यादि यावत् मर्गपामपीति प्रादपरमेश्वरत्प्रदर्शन
 स्याद्वादस्य गतायम् । तत्रश्वेदमपि दुरधीतमेवान्यापोहवार्दिनेत्युच्चार्यानुसारेणातिदेशेन दूषयति कारिकायां,
 अन्यापोहस्य केरलस्य दूषितत्वात्, दर्शनरलेनेन शब्दाधप्रतिपत्तेरन्याप्यातत्वात्, अन्ते वा स्याद्वादोपसङ्गारात्,
 एकान्तविधिवाददूषणस्य प्रकाशितप्रकाशनयद्वैयर्थ्यादिति ।

यत्तूक्त वृक्षो मञ्चक क्रियत इत्यत्र वृक्षशब्दोऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभि शिश- 10
 पादिष्वपि दृष्टत्वात् सर्गत्र सर्गधा केरलोऽपि शिशपावाची स्यात् अथ बहुषु पलाशादिषु दृष्टो-
 ऽस्य वृक्ष इति सामान्यात् सशयो भवतीति चेदेव सति वृक्षार्थे सत्त्वद्रव्यत्वपायित्वानि
 दृष्टानि तेषु निश्चयस्तु दृष्ट, अवृक्षनिवृत्त्यर्थाभिधानरूपविव्यद्रव्यासत्त्वव्यावृत्त्या वृक्षाभिधा-
 नात्, यथा हि वृक्षादिशब्दा स्वययमान् तदनुबन्धिनश्चार्थान् व्याप्नुवन्ति स्वार्थभावे न
 वर्तन्त इति व्यावृत्तिरलेन निश्चयहेतव, शिशपादिस्वार्थभावेऽपि पलाशादौ वृक्षेरेवमेव सशय- 15
 हेतव इति वयन्तु नूतो गुणे दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरागात्, अन्यद्वारेणादृष्टत्वात् केरलात्
 सशय यथादर्शनमनुमानप्रवृत्तेरिशेष एवार्थादिरपि निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात्, सत्त्व-
 द्रव्यत्वपायित्वादावपि निश्चयो दृष्टवलादेव ।

यत्तूक्तमित्यादि, यत्परेण दोषनातमुपयत्न विधिनादिन प्रति तत्परिहर्तुं नाम पूनपश्यति-
 वृक्षो मञ्चक क्रियत इत्यादि, अथप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभि शिशपादिष्वपि दृष्टत्वात् सवत्र सर्वथा 20
 केरलोऽपि शिशपावाची स्याद्वा, अनिष्टश्चेत्, केरलस्याप्रत्यायनात्, अथ बहुष्वित्यादि, सोऽन्या-

परिरक्षैकान्तद्रव्याधपर्यायार्थोभयविषयिज्ञानननकवत्तत्रयवत्त्वमित्याह-तेन सज्येति । द्रव्याधपर्यायार्थोर्विषयविभागेन
 सोदाहरण गत्वाधना दर्शयत-तयोर्विषयनिभागेनेति, अत्र मूल मोषव्यम् । अन्येषामप्यनैरप्युक्ताना सवगतत्वामन
 यन्त्यादीनां वस्तुनामपि द्रव्यार्थपर्यायार्थयोस्तादाहरणत विज्ञेयमिवादिना दधयति-आदिमहणादिति । ते सवगतविषय
 विकल्प गह न स्याद्वादस्य निरोध, स्याद्वादस्य निगिलविस्तरफलोक्तस्य नाथत्वात् स हि सर्गधा वादाना विध्वंसा लाजयित्वा 25
 साम्यतामाशय पात्रन विषय इत्या-न च तेनेत्यापीति । अयापोदताद्युक्त कारिकातरमतिशेन दूषयति-तत्रश्वेदमपीति,
 अत्र कारिका नागम्यते अथ ह्वा मवत्र नियत इत्यादौ सामान्यापस्य वृक्षादस्य विशेषविषय सशयमन्वान तन्निय
 कार्यैर्यप्रकरणशब्दान्तरसन्निध्यादिभि शिशपादिनिशेषविषयान्न निगद्यात् सत्र वृक्षत्वं शिशपावाच्येव स्यात्, न सशादस्य
 त्वपृथिवीत्वदृष्टत्वादिविशिष्टाभेवायी स्यात् यदि दर्शनरलेन गृह्याधप्रतिपत्ति स्यादिशब्दाद्वे यत्तूक्तमिति । व्याचष्टे-
 यत्परेणेति । न चेगपति वृक्षादस्य केरलशिपाप्रातिपत्तिननस्वामावादित्याह-अनिष्टश्चेतदिति । तथाऽऽगान्तरे 30

१ सि क्ष षा शिशपादिभि ।

पोह्यायेव परमतमाशङ्कते-बहुपु पलाशादपि दृष्टोऽय वृक्ष, तस्मात् क्वतम एषा विरक्षित स्यादिति
 मामान्यात् सशयो भवतीत्याशङ्क्य तत्रापि दोष भूयादयापोह्यादी तत्र मतीत्यादि, वृक्षार्थं सत्त्वद्रव्य-
 त्वपार्यिवत्तानि[दृ]प्रति तेपु निश्चर्यन्तु दृष्ट इत्येवमतिक्रमेतत्, केन पुनर्यायेनेति चेत्-अवृक्षनिवृत्त्य-
 र्थाभिधानत्प्रथिव्यद्रव्यासत्त्वं [व्या]वृत्त्या वृक्षाभिधानात्, व्यावृत्तिरलेनेत्यस्य च न्यायस्य गुणोपचयवपन
 -यथा हि वृक्षेत्यादि गताव यावत् सशयहेतव इति, यद्येतु भ्रूमे गुणे दोषाभिमानस्ते स्वपक्षरागादिति,
 व्याख्या-अत्रद्वारेण दृष्टत्वात् केवलान् सशय, किं कारणं? यथादशनमनुमानप्रवृत्तेरिशेष एवार्थादिरपि,
 शिंशपादिद्विशेषादशनादेव पलाशादावपि वृक्षश दसामान्यात् सशयो भवत्यदृष्टत्व[।]द्विशेषविरहितस्य,
 निश्चयस्तु विशेषसहितस्य दृष्टत्वात्, यदप्युच्यते सत्त्वद्रव्यत्वपार्यिवत्तादिषु कस्मात्निश्चयो भवतीति,
 तत्रापि दृष्टनलादेव ।

० एवमेव च वृक्षार्थं भवनप्रतीतिरवृक्षशब्दात् पार्यिवद्रव्यसत्त्वानि प्रतीयन्ते तैर्विना वृक्ष-
 भवनस्यैवादर्शनात् विधिरूपेण दर्शनसामर्थ्येनैव वृक्षपार्थिवद्रव्यसच्छब्दा आनुलोम्येन त्रिद्वेषका
 यनिश्चयहेतव प्रातिलोम्येन सशयहेतव, एतद्भ्रम्यतामर्थप्रकरणादिसहितावृक्षशब्दात् शिंश-
 पाया वृक्षत्वतच्चाद्धवादिभ्योऽर्थेभ्योऽन्यस्या शिंशपादिशब्दादिव गतिविशेषदर्शनादेवेति ।
एवमेव च वृक्षार्थेत्यादि, यावद्वृक्षभवनस्यैवाददर्शनादिति, एतदुक्तं भवति यथा वृक्ष स्यात्भ्रमनेन
 १ विना न भवतीति वृक्षशब्दात्तद्भवन प्रतीयते तथा पार्यिवद्रव्यास्तितैर्विना वृक्षत्वस्य [भवनानात् वृक्षाधभवन]

विधो-बहुपि पिति । बहुधाऽन्यभिधेयस्य सामान्यात् सशयो भवेत् । शब्दाच्च निश्चयो दृष्टोऽप्यव्यावृत्तधीरिव ॥ १ ॥ वृक्षस्य
 पलाशादयः कालपनसपिपत्कदम्बनिम्बारापि इत्येते तस्मात् पलाशात्वेददभावसहचरितवृक्षत्वमामान्यज्ञानात् वृक्ष इत्येके सशय-
 स्यात्, किं पनगो विरक्षित उत सरल इति, एव सशये परेणाद्वावितेऽयापोह्यादी तत्र समाधिभविष्यत् इत्याह-बहुपु पलाशादि
 पिति । समाधिभवं निश्चयति-वृक्षार्थ इति, सामा यमात्रस्य सशयहेतुत्वे व्यभिचार त्वया हि वृक्षशब्दार्थं सत्ताव्यवहार
 २ विधीयते इति शिंशप उच्यते तथा च सत्ताव्यवहाराद् वृक्षशब्दसामान्यस्य सत्त्वतदभावसहचरितस्य दृष्टत्वात् सशय स्यात्,
 न च भवति तन्मु नि य एव दृष्ट इति व्यभिचार, वृक्षशब्दो हि सम्बन्धानुरूप्यात्जातीयो दृष्टोऽर्थो तरनिवृत्तिद्वारेणैवाभिधायको
 दृष्ट अत्रनिश्चिद्वारेणैव हि वृक्षशब्दो वृक्षसाभिधायक, तद्वदप्यिव्यद्रव्यासत्त्वं यावृत्त्या वृक्षसाभिधायक इति भाव । इतरव्या
 वृत्तिरपैवाभिधायकप्रमिति न्यायमाह-अवृक्षेति । शब्दानामन्वयद्वारेणभिधायकत्वे सशयो दोष, व्यावृत्तिवलेताभिधायकत्वे
 ३ वृक्षपार्थिवस्य वृक्षत्ववयवसदनुपपिपत्त्याह केन तेषां भवतीति गुण इत्याशयनाह-व्यावृत्तिरलेनेति । योऽर्थ
 गुण दोषाभिमानस्ते क्वच स्वये पक्षेऽनुरागादवयव नस्तुस्थित्या, अन्वयद्वारेणभिधायकत्वे सशयो न सर्वत्र ति तु सत्र विशेषो न
 इत्यत तत्रैव सशय इत्याशयेनाह-य एतु भ्रम इति । अन्वयद्वारेणेति, अन्वयद्वारेण विशेषविरहितस्य सामान्यस्यादृष्टत्वात्
 अनुमानादिप्रमाणेन विशेषमहितस्यैव दर्शनात् कालाद्दृक्षादिशब्दात् सशयो भवनसत्त्वित्वापादिविषय स्यादिति भाव । इदमेवाह-
 ४ शिंशपादीति । शिंशपादिशब्दाच्चस्य सदादि केन न सशयोऽपि तु निश्चय एव, अयं विरक्षित केन तेषां दर्शनादित्याह-यदप्युच्यते
 इति सदादीनामव्यभिचारितत्वमेव तावदुपपादयति-एवमेव चेति । वृक्षशब्दार्थमवनयोर्व्यावृत्तिव्यभिचारितत्वं वृक्षार्थभवन विना
 ५ वृक्षशब्दशनात् अत एव च वृक्षशब्दात्तद्भवन नियमेन प्रतीयते तथा वृक्षत्वस्य पार्यिवद्रव्यव्यभिचारितत्वात् वृक्षशब्दात्प्रती
 ६ निर्दिश्येन भवतीत्याह-एतदुक्तं भवतीति । व्यावृत्तिरलेनाभिधायकत्वे बहुगोपचयवपन यथा ही रादिनोक्तं तन्निराकारोति-

१ सि द्वा डे निश्चयो न दृष्ट । २ सि द्वा एा डे वयत्त्वत्तमे । ३ सि द्वा ०णानद० । ४ सि द्वा
 पलाशादि । ५ अत्र क्षमता यावत्सार्थैकप्रमत्रानुपयोगिपाठो दृश्यते सोऽस्माभिरितरत्र नवमेऽनुगुणत्वात् परिशुद्धीत ।

अथ मन्थेत् तावेतो न युक्तौ दर्शनादुभयतोऽपि, वृक्षदर्शनस्य ध्वशिशपयोरविशेषो निश्चय एव ना स्यात्, मन्मते पुन तौ युज्येते, अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृत्त्यवृत्त्यो, ते हि सशयनिश्चयहेतु, सशयहेतवस्तावत् वृक्षादिशब्दा शिशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्ते, निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् तदनुबन्धिनश्च पार्थिवादीन् व्याप्नुवन्ति स्वार्थस्याभावे न वर्तन्ते इति ते व्यावृत्तिरलेनैवेति ।

अथ मन्थेतेत्यादि, परमतमाङ्कते-तावेतौ-निश्चयसशयौ न युक्तौ दर्शनात्, उभयतोऽपि वृक्षदर्शनस्य ध्वशिशपयोरविशेषो निश्चय एव ना स्यात्, मन्मते पुनरन्यापोहे स्वार्थाभावे [वृत्ते] सशयो युज्येते, अवृत्तेश्च निश्चय, कस्मात्? अतुल्यत्वात् स्वार्थाभावे वृत्त्यवृत्त्यो, ते हि-स्वार्थाभाववृत्त्यवृत्तौ यथासक्य सशयनिश्चयहेतु, तद्व्याचष्टे-सशयहेतवस्तावद्वृक्षादिशब्दा शिशपादिस्वार्थाभावेऽपि पलाशादौ वृत्ते, नदादिशब्दाश्च द्रव्यादिस्वार्थाभावेऽपि गुणादौ वृत्ते सशयहेतव, निश्चयहेतवस्तु वृक्षावयवान् गाम्नादीन् व्याप्नुवन्ति पार्थिवमृद्भवाग्नीश्वानुबन्धिणोऽर्थान्, स्वार्थाभावे न वर्तन्ते ततस्ते व्यावृत्तिरलेनैव निश्चयहेतव इति ।

एतच्च—

न, दर्शनोत्सर्गापवादाम्ना वस्तुनोऽतुल्यत्वात् सशयनिश्चयौ, स्थाणुपुरुषविषयशकुनि-
निलयनप्रस्रयमननियतोत्सर्गापवादभूतोर्द्ध्वसामान्यदर्शनप्रत् ।

(नेति) न, दर्शनस्योत्सर्गापवादभूतत्वात्, वृक्षभवनदर्शनमेव हि पलाशशिशपादिपूत्सर्गेण प्रवृत्त शिशपाभवननियतमपवादभूत निश्चयाय, कस्मात्? वस्तुनोऽतुल्यत्वात्-वस्तुवेव हि विशिष्टमनुल्य शिशपापलाशाद्य परस्परतस्तदुपकारित्वात् सामान्यवृक्षभवनस्य, सामान्यादुपसजनादित्युक्त्यायत्वात्, किमि ? स्थाणुपुरूपेत्यादि दृष्टान्तो यावदर्शनवदिति, यथोद्धृत्य सामान्य स्थाणु स्यात् पुरुष स्वादिति

- 20 स्थाणुमनुष्यम्, ध्वशिशपयोरविशेषेण वृक्षदर्शनसद्भावादिशाशङ्कते-अथ मन्थेतेति । व्याचष्टे-परमतमिति, अविशेषत उभयत्र वृक्षदर्शनस्य सशयो वा निश्चय एव ना स्यादिति भावः । स्वमतेन तौ व्यवस्थापयति-मन्मते इति, अयापोहद्वारेण शब्दाना मभिप्रायश्चे यत्र पलाशादौ वृक्षशब्दाधिष्ठापनाभाववति वृक्षशब्दस्य वृत्ते सशयो भवति, एव सदादिगन्ता अपि स्वराज्य शब्दायभाववति गुणादौ वृत्ते सशयाय, अत्रान्यापोहस्य च वृक्षतदवयवतदनुबन्धिणो व्याप्तत्वेन स्वार्थभूततदाभावे वृक्षात्पलाश्या वृत्तेनान्विधायका इत्यपवादस्य सर्वत्रानुत्तरमा स्वार्थाभाववृत्त्यवृत्तौ सशयनिश्चयविधायिन्यामिति भावः । सशयनिश्चयवि
- 25 धावितमेव प्रवृत्तयति-सशयहेतव इति । तत्रैव सशयनिश्चयहेतु, उत्सर्गभूत तत् सशयहेतु अपरानुभूतस्य निश्चय हेतुरिति समाधत्त-न दर्शनमिति दर्शनस्योत्सर्गापवादताया वस्तुनोऽतुल्यत्वमेव धीमिति भक्त्वा "नाकपोति-वृक्षभवनमिति, इव एव शिशपापलाशादिभ्येण भवनस्य दिति तत्तु वृक्षभवनदर्शनमुत्सर्गेण प्रवृत्त सशयाय भवति शिशपाभवननियतस्तु वृक्षभवनदर्शनं तन्निश्चयाय भवतीति भावः । तत्र हेतुमाह-वस्तुन इति, सामान्यभवनस्य विशिष्टमनुष्यपरा भवतीति भावः । दृष्टान्त
- 30 सशय-स्थाणुपुरूपेति, अत्रोत्सर्गापवादस्य सामान्यमनुष्यदर्शनं सशयहेतुर्भवति शकुनिनिश्चयनियतत्वात् स्थाणुनिश्चयस्य तथा वृक्षभवननियतं पुननिश्चयवत् भवति, शकुनिनिलयनप्रस्रयमनादिबर्तना विशिष्टत्वात् तनियतमद्वयसामान्यदर्शनमपवादभूतं

सगयहेतु, शङ्कानिनिलयन स्थाणुरेवेति निश्चयहेतु, निश्चिष्टत्वात्, पक्षसयमत्र वा पुरुष एवेति, तत्रैव वृत्तानिष्ठादिष्वपि दर्शनादेव ।

अत्राह—

ननुक्तं वृक्षादेरभाजो ह्यवृक्षादिस्तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यञ्जयेद्यमान यदवृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यत्त्वयेष्टम् ? यय ह्यानन्त्यव्यभिचारादि- 5 दोषाद्दर्शनपक्षेऽन्यथादर्शनसाधनार्थमवृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयाम, दर्शनस्यैवाभावात्तदोषासपदर्शात्, अदर्शनमात्रस्याभिन्नत्वादित्यत्रोच्यते नन्वदर्शनादिति दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, यदि दर्शनमन्यो नाभ्युपगम्यते न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात् तत इदमदर्शनमेवाभावात्त एवमुपादित्र किञ्चिदुक्तं स्यात्, अवृक्षस्यैव चाभावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्य कुतस्तद्दर्शनम् वृक्षदर्शनत्रलादेव वाऽवृक्षदर्शनसिद्धि, वृक्षावृक्षदर्शना- 10 चाय वृक्षोऽय घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नादृष्ट इति दर्शनमेवैव सिद्धयति ।

ननुक्तमित्यादि, वृक्षादेरभावो ह्यवृक्षादि, तत्रैवादर्शनम्, ततो व्यञ्जयेद्यमान यत् तदवृक्षादि न भवतीति तदेव स्वार्थाभिधानमिति, एवञ्च सति क्व दर्शनं यत्त्वयेष्ट यतो दर्शनोत्सर्गापवादाभ्या यस्तुनोऽनुत्पत्त्वात् सशयनिश्चयविष्येयाताम्, तच्च नास्ति दर्शनम्, यय ह्यानन्त्यव्यभिचारादिदोषात् दशनपक्षेऽ[म]वृक्षादर्शनसाधनार्थ[अ]वृक्षाद्यभावो वृक्षादिशब्दार्थ इति कल्पयाम, दशनस्यैवभावात् 15 दोषासपदर्शाद्दर्शनमात्रस्याभिन्नत्वादिति, अत्रोच्यते—नन्व[दर्श]नादित्यादि, ननु दर्शनस्यैव सिद्धिरेवम्, अदर्शनस्यादर्शनात्, तद्व्याचष्टे—यदि दशनमन्यो विधिर्नाभ्युपगम्यते वृक्ष इत्यत्रावृक्षस्याभाव एवोक्तं स्यात्, न वृक्षो नाम कश्चित् स्यात्, तत किं ? तत इदमदर्शनमेव—अवृक्षत्वतिरेक एवेत्यर्थ, ततश्चाभाव- मात्रमेव एवमुपादिवदित्यादिप्रागुक्तत्र किञ्चिदुक्तं स्यात्, अवृक्षाभाजो वृक्ष इत्यभावमात्रत्वात्, तथाऽवृक्षस्यैवभावो वृक्षीभूतत्वात् सर्वस्यावृक्षाभावस्य, कुतस्तद्दर्शनं, अवृक्षस्य वृक्षदर्शनेनैव व्याप्तत्वात्, 20

निश्चयमिति भाव । ननु गुणसमुत्पत्त्यात्वाद्दर्शनासम्भवात् स्वार्थस्य तदन्यस्य चादर्शनात् केन स्वार्थाभाव एव व्यितो न तु स्वाध्यायान्तरात् फण्पादि तस्मात्त गामान्यमात्रसाक्षात्पदेव्येव छेदो भवति अक्षादि न भवतीति, तदत्र च वृक्षशब्दात् स्वाध्यायिधानम् न तु स्वाध्यायौ नाम कश्चित्मिधीयते येन दर्शनं त्वदित तद्वावदर्शनरूप भवेत् येन चोपगमात्प्रागभ्या निगम्यस्ययौ मनेनामिल्लाङ्घते—ननुक्तमिति । तत्र व्याचष्टे—वृक्षादेरभाज इति, गुणसमुत्पत्त्यात्वाद्वावदर्शनम्, तथा तदन्यस्यपि फण्पादे केवमपाद्यतया वृक्षादिशब्दादत्राभिधानमिधीयते न फण्पादिविशया, अभावस्य निगमाभावात्, तस्मात् 25 नामा यत्र वृक्षमनदर्शनस्य निगमननियतवृक्षमवदनदर्शनस्य चाभाव एवेति भाव । तत्र कारणमाह यय हीति, वृक्षाणामानन्या- देकाभिधानात्पदानभिधानतो व्याभेचाराच्च शब्दाभिधानात्सम्भवात् दर्शनपक्षे वृक्षाद्दर्शनात्पक्षे दर्शनं नाम्नीति प्रतिपादनाया वृक्षाद्यभावस्य वृक्षादिशब्दार्थं ब्रूम तस्मद्दर्शनपक्षायानन्त्य व्यभिचारादिदोषा न सन्ति अदर्शनस्याभावात्तयास्य विशेषात्सर्वो नाभिन्नत्वादिति भाव । नन्ववृक्षादि तयाऽदर्शनमच्यतेऽसपक्षे वृक्षशब्दादर्शनात् तद्व्यञ्जयेददर्शनस्यादर्शनं नाम, स्वार्थस्याप्य दर्शनात्, एवमादर्शनस्यादर्शनं दर्शनमेव भवदिति समाचष्टे—ननु दर्शनस्येवेति । प्रोक्तमर्थं स्पृष्टीचरोति—यदि दर्शनमिति 30 दर्शनं हि विधिरयते तस्यानभ्युपगमे वृक्षशब्दावृक्षाभावमात्रमुक्तं भवेत्, न त्वन्यत्रापि विद्यात्मा वृत्र, एवमासपक्षादर्शन-

वृक्षदर्शनवलादेन वाऽवृक्षदर्शनसिद्धिः, वृक्षावृक्षदर्शनाच्चाय वृक्षोऽय घटादिरवृक्ष इति सिद्धिर्नादृष्टे तस्मादर्श-
नेन सिद्धवति नादर्शनमिति ।

अपितृवदवृक्षादर्शन व्यतिरेकत इति चेन्न, उक्तवत् पितृकल्पस्य दर्शनमत्रापि
स्यात्, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः, व्यवस्थाकारिदर्शनेनाय वृक्षोऽयमन्योऽस्माद्धटा
दिरवृक्ष इति व्यवस्थिते हि विधेये वृक्षेऽदर्शने त्ववृक्ष इति स्यात् ।

(अपितृवदिति) अपितृवदवृक्षादर्शन व्यतिरेक[त] इति चेत्—स्यान्मत पितुरन्योऽपिता सर्व
इत्यादिप्रागुक्तवददर्शनमित्येतच्च न, उक्तवत् पितृकल्पस्य दर्शनं स्यादत्रापि, न चेत् प्रागुक्तवदेवानुपपत्तिः,
प्रत्यक्षदर्शनमलेन ह्ययं वृक्षोऽयमन्योऽस्माद्धटादिरवृक्ष इति व्यवस्थिते विधिना दृष्टेऽन्यापोहलक्षणमदर्शनं
न्यान्नाययेति, एतदर्थप्रदर्शनो भ्रमो व्यवस्थान्तरायादि यावत्[व्यव]स्थिते हि वृक्षे विधेयेऽदर्शने त्ववृक्ष
इति स्यात्—विधिना दर्शनायै सति सिद्धयत्येतदिति दृश्यत्येव प्रमथ ।

व्यावृत्तिपक्षे त्रिगुणपादनम्—

स तु तत्र तदा स्याद्यदाऽनवस्थानारणाय व्यावृत्त्यव्यावृत्तकयोर्विधिना व्यवस्थापक दर्शनं
नयेत्, तच्च नेत्यत एव, विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्वाद्युत्तरभागा वृक्षादिपूर्वभजनविज्ञानविध्या-
पाद्या दृष्टा वृक्षाद्यात्मकत्वाद्ब्रह्मादिस्वात्मवत्, वृक्षादिपूर्वभागा पृथिव्याद्युत्तरभजनविज्ञान-
विध्यापाद्या तदनतिरिक्तात्मकत्वात् वृक्षमूलादिवदेव विधिरूपेण दृष्टवदेवानुमानमभि-
धानञ्च युज्यते ।

स तु तत्र तदेत्यादि, यावत्तच्च नेत्यत एव त्रयेति विभक्तिविपरिणामात्, घटादिभ्यो व्यावृत्तौ

महत्स्यतिरेक एव वृक्षव्याप्यं स्यात् अभावनिवृत्तेऽप्यस्य वृक्षादेरभावात् वृक्षोऽभावात्प्रमिति वृक्षादिशब्दाच्च विधिदुष्क
स्यात्, एवमवृक्ष कोऽपि नास्ति तस्मादवृक्षत्वैवाभावः, घटपटादिनिखिन्पणार्थस्यावृक्षाभावत्वेन वृषीभूतत्वात् दृष्टे हि
१० दृष्टे पणपटादिरवृक्ष स्यादिति भावः । कथमन्यापोह स्यादियत्राह—वृक्षदर्शनवलादेवेति, स्वप्न, एवञ्चान्यदर्शनमन्तरेण
सर्वार्थनेत्रे प्रमथय एति भावः । ननु पितुरये पुरायाम्नात्तद्रूपेण पिता च पितृत्वेनाप्या सतोऽपि पितुरन्यत्वेनापितृव्यतिरेकेण
च स्वप्न एव यथा तथा वृक्षादानपीयाशङ्कते—अपितृवदिति । यथा पितुरन्ये सव पुत्रया अनात्रितमेदेषा अयत्वरूपव्या
वृत्तिरुद्धिमात्रेण निरवयवा एव प्रतीयते पिता चापितृव्यतिरेकेण तद्वदनापीति व्याचष्टे—स्यान्मतमिति । पितरि तत्सदृशे
अत्रादौ निष्पक्षेण तत्पुत्रुदासत्वरूपेण मे पिता नेमे भ्रात्रादय इति पृहीते परत्रनेपु पितुरयत्वं प्रतिपत्तु "कथमिति प्रागुदित
११ न्यायति—उक्तमिति । अयथा सर्वेभ्योऽनान्यात्तात्पर्यमिदं पितृव्यत्वरूपवादपितृव्यतिरेकेण दर्शनं नरोपपद्यत इत्याग
येनाह—न चेदिति । तदन्वयोऽप्यवस्थावृद्धि विधिहृत्पो दर्शनम् एवञ्च प्रयक्षतो विधिरूपेण वृक्षादौ दृष्टे विधिरूपेणैव च दृष्टे
घटादावत्र तत्प्रदृश्य वृक्षोऽय घटादिर्भादन्माऽवृक्ष इति दर्शने विधेये दृष्टे व्यवस्थितं तददर्शने चावृक्ष एति स्यादित्याह—प्रत्य
क्षदर्शनयत्येनेति । एतद्वाभिरायमा गृह-त्रिधिनेति । अयापाहलक्षणोऽदर्शन व्यतिरेकेऽनन्यामापाद्यान्यापोहासम्भवप्रका
रमन्वयति—स तु त्रयेति । त्रयेति, तदेव्युक्तस्य पुष्पदन्तस्य तृतीयातनया विपरिणमय्य नेत्यन एवेत्यनेन पदेन योग्य
३० कार्येति भावः । कथं तु तदित्यादौ दृष्टमव्यावृत्तिरूपेण वृक्षादिरोघनादा स्यात् यदा व्यावृत्त्यधर्माप्रतिपत्तिरिति सिद्धिः स्यात्
व्यावृत्तिप्रतिपत्तिरिति पणोदेष्यात्त्रयस्य त्रिद्विस्तु वृक्षादे रिको स्यात्, न हि वृक्षाप्रदृशेऽवृक्षभूतपणोदेष्यात्त्रिद्विस्तु वृक्षादे रिको वा तस्माद्
व्यतिरेकेण वृक्षाप्रदृशेण इति—घटादिभ्य इति । परस्परनिष्पक्षीनसिद्धिरूपेणैव दर्शनस्य व्यवस्थापकत्वेऽप्युपगते न

सत्या वृक्षादिसिद्धि, तत्सिद्धौ घटादिव्यापनस्यमिद्धिरित्यनपस्था परम्परत स्यात्, सा मा भूदिति दर्शन व्य-
 स्थापकमेपितस्य विधिना [व्यावर्त्य] यावत्तन्मयो - वृक्षादिसदाद्यवृक्षाद्यसदान्गोरिति, कथं पुनर्विधिप्राधान्ये
 तद्दोषाभावात् ? उच्यते-विधिप्राधान्ये तु पृथिवीत्याद्युत्तरेत्यादिसाधनं यापत् स्वात्मवदिति, वृक्षपृथिवीद्रव्य-
 सन्त, वृक्षशिशापादुदमज्जुमुमानि, मूलस्वन्वशास्त्रान्यथ वृक्षादय पूर्वं चोत्तरे च भागा विधिना दृष्टा,
 पार्थिवभवन वृक्षभवनविज्ञानविध्यापाद्यमेव, वृक्षात्मकत्वात् ततोऽन्यत्वात्, वृक्षस्वात्मवत्, वृक्षात्मत्वञ्च 5
 पार्थिवत्वादीनां पूर्वमापादितम्, मूलाद्युत्तरभायानाद्येतत्स्वदात्मकत्वसिद्धौ सत्या साधनस्य साधीयत्व
 तथा पृथिवीभवनमेव द्रव्यभवन द्रव्य[भवन]मेव मद्रव्यमिति, तथा वृक्षादिपूर्वत्वादि साधनं तद्विपर्यये-
 णोत्तरधमभवनतापादनम्, तदनतिरिक्तात्मकत्वात् ततोऽन्यत्वात्, वृक्षमूलादीति दृष्टान्त, शिशापाद्यु-
 त्तरभवनविज्ञानविध्यापाद्यो वृक्षस्वदात्मकत्वात् मूलस्वधपलाशादिधर्मात्मना वृक्ष एव यथा भवन दृष्ट
 तथा शिशापाद्यात्मना वृक्ष एव भवतीति, एव विधिरूपेण दृष्टवदेवानुमानं विधिप्राधाये युज्यतेऽभिधानञ्च । 10

तन्मते—

व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दृष्टवत् पाथिवत्वाद्यसिद्धौ वृक्षो नैव वृक्षादि स्यात् तोयवत्,
 पार्थिव द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिवं नैव स्याद्गुणवत्, एव द्रव्यं द्रव्यं न स्यात् सत्त्वेनासिद्ध-
 त्वात् सपुष्पवदिति, पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽसिद्धा इति चेत्, व्यावृत्तिप्राधान्येऽन्यत्वात्,
 तथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वादेन पूर्वं पूर्वं नात्मरूपभाक् स्यादुत्तररूपेणा 15
 भूतत्वादग्निवदिति ।

सम्भवतीत्याह-सा मा भूदिति वृक्षादिव्यावृत्त्याभयभूतव्यावृत्तिर्दिनं घटादिव्यावृत्तिरूपेण किन्तु वृक्षादिवेन विधिरूपेण
 दर्शनादेन, व्यावृत्तस्य व्यावृत्तिप्रतिपादितो घटाद् त्रिदिव्यं नाश्यादित्येवमपि तु घटादित्वेन दगनादवन्ति भावः ।
 भावमनुमेव समथयति-विधिप्राधायेत्येति । वृक्षपृथिवीमिति, पृथिवीद्रव्यमन्ता वृक्षानुबन्धिनो उत्तरे भागा शिशापाद्युत्तरभायो
 मूलस्वन्वशास्त्रान्यथ वृक्षादय पूर्वं भागा वृक्षस्य उत्तरभावात्ततोऽन्यत्वात् मूलस्वन्वशास्त्रान्यथ वृक्षादय पूर्वं भागा
 दीनादुत्तरभावात्ततोऽन्यत्वात्, वृक्षादय उत्तर भागा, पूर्वं चोत्तरे च भागा इत्युत्तरेति ध्येयम् । वृक्षादिभवन
 दृष्टे पार्थिवविभवनत्वात् न तद्वत् पार्थिवविभवन वृक्षादिभवनविज्ञानविध्यापाद्यं भवति, अवश्यमित्यथ पाथिवभवनस्य
 वृक्षात्मकत्वादेन नियमतं सहचरितत्वदर्शनात् तदा भवनं वृक्षात्मकत्वात्, एव मूलादिपूर्वत्वात् अपि वृक्षाद्युत्तरभवनविज्ञानवि-
 ध्यापाद्या, वृक्षाद्यनतिरिक्ततामकत्वात् न ह्यन्यथावयवविनाशेऽपि मूलस्वन्वशास्त्रान्यथ वृक्षादिभवनस्यैव वृक्षभवनत्वात्, एव शिशापादिभवन-
 मनेव वृक्षभवनम्, शिशापादनसमवृत्तत्वात् नतिरिक्तत्वात् न सति निरूपयति-पार्थिवभवनमिति पृथिव्याद्युत्तरभवनरूपेण वृक्षा 25
 दिव्यभवनस्य, मूलस्वन्वशास्त्रान्यथ वृक्षादय पूर्वं भागा वृक्षादिभवनस्य विज्ञानात् वृक्ष एव शिशापाद्यात्मना भवतीति भावार्थः । वृक्षात्मकत्व
 पार्थिवदीनां प्राग्व्याख्यातत्वाच्चाऽऽदिमत्त्वाह-वृक्षात्मकत्व चेति । पृथिव्यादिभवनानां तदुत्तरभवनत्वात् न माह-तथेति ।
 उत्तरभवनानां पूर्वभवनत्वात्तथाह-वृक्षादिपूर्वत्वात् । वृक्षभवनं न किञ्चिदन्यत् अपि तु मूलस्वन्वशास्त्रान्यथ वृक्षादिपूर्वत्वात्
 दृष्टत्वाह-मूलस्वन्वचेति । एवमेव शिशापादिभवनत्वेन वृक्षादिभवनमिति दार्ष्टान्तिकमाह-तथा शिशापाद्यात्मनेति ।
 एवमनुमानमभिधानञ्च दगपिथिवीव विधिप्राधायेन भवति न तु व्यतिरेकेणैवाह-एवमिति । व्यतिरेकप्राधान्यपक्षे दोषमाह- 30
 व्यावृत्तिप्राधान्ये त्विति । अत्राद्यभावात्तथाभावात्तद्वेन पृथिवीत्याद्यस्यार्थात्तत्त्वेषामन्वयेन पृथिवीभवनमेव वृक्षभवनमिति

(व्यावृत्तीति) व्यावृत्तिप्राधान्ये तु दोष, तद्यथा—दृष्टवत् पार्थिवत्वासिद्धौ—पार्थिवद्रव्यसदे-

काल्मभ्रतमेव वृक्षभ्रजनमनिच्छतोऽम्मन्मत ते वृक्षो नैव वृक्ष स्यात्, पार्थिवत्वेनासिद्धत्वात् तोयवत्, यथा तोय पार्थिवत्वेनासिद्ध वृक्षो न भ्रज्येव वृक्षोऽपि वृक्षो नैव स्यात्, तथा पार्थिव द्रव्यत्वेनासिद्धत्वात् पार्थिव नैव स्याद्गुणवत्, यथा गुणस्य द्रव्यत्वेनासिद्धत्वादपार्थिवत्व तथा पार्थिवस्याप्यपार्थिवत्व स्यात्, एव द्रव्य न द्रव्य स्यात् सत्त्वेनासिद्धत्वात् सपुष्पवदिति, पार्थिवद्रव्यसत्त्वासिद्धयोऽसिद्धा इति चेत्, व्यावृत्तिप्राधान्येऽन्यत्वात्—स्वार्थानुवृत्तिभेदानामपि व्यावृत्तित्वात् स्वार्थभावाभावश्च दार्थत्वाभावात्, प्रसिद्धिविरोधेनैव इति चेत्तत्रैव व्यावृत्तिप्राधान्याभ्युपगमाद्दोषो न ममेति, तथा सदपि न सत्, द्रव्यादित्वेनासिद्धत्वात्, सपुष्पवदिति वर्त्तते, एव पूरुं पूर्वं नात्मरूपभाव स्यात्, उत्तररूपेणाभूत्त्वादभिप्रेदिति यथावद्गतार्थमनिष्ठापान्मम् ।

- 10 यदप्युक्त 'गुणत्वगन्धसौरभ्यतद्विशेषैरेनुक्रमात् । अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृद्धोत्पलादिभ्यः ॥' इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणवत्त्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृद्ध्या युज्यते, विधिप्राधान्ये तु 'दृष्टवद्यदि सिद्धि स्यात् शौक्यरूपगुणाश्रितात् । क्रमवत्प्रातिलोम्येऽपि त्रिद्वयेकार्थगनिर्भवेत् ॥' इति, तदपि 'दृष्टानुवृत्ते तद्भावाख्या—दृष्टानुवृत्तेरेव, नादृष्टानच्छेदात् आनुलोम्यान्निश्चय प्रातिलोम्याद्वा सशय, 1. यतस्तत्र तुल्येऽन्यत्वे शुभ्रत्वाद्गुणे निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्न, दर्शनादेव चैकानेकात्मभ्यामाश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्येषु सशय इति ।

(यदपीति) यदप्युक्त गुणत्वगन्धसौरभ्यतद्विशेषैरेनुक्रमात् । अद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृद्धोत्पलादिवत् ॥ (प्रमा स) इति व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणत्वादिभिरद्रव्यादिव्यवच्छेद एकवृद्ध्या

- द्वान्दन्भ्युपगम इति शब्दादिरेव न स्यात्, तस्य पार्थिवत्वेनासिद्धत्वात्ति व्यावृत्ते—दृष्टवदिति, तद्भावे हि दृष्ट वृक्षस्य 20 पार्थिवत्वादिप्रमाणानुसारेणात् पृथिवीद्रव्यसत्त्वानां वृषत्वात्तन्म पृथिवीद वसत्त्वानां वा इव स्वात्मत्वम्मतमत् तदनभ्युपगमात् वृषाद्वर्तमाने पार्थिवत्वादीनां तदनान्यत्वेन तत्र स्पेण तस्यासिद्धत्वात्ति भाव । दृष्टानुवृत्ते—तोयवदिति । एवं पार्थिवत्वादिमाह तथा पार्थिवमिति । इत्यन्तादिदिनाह—एव द्रव्यमिति । पार्थिवत्वेनासिद्धत्वात्ति हेतुनाम सिद्धत्वमाह—पार्थिवेति सामान्यधर्माणा भेदानात् स्वत्वव्यवहित्वेन तादात्म्याभ्युपगमात्ति भाव । तस्मिन्नाह—इति व्यावृत्तिप्राधान्य इति । स्वार्थस्य च तस्य अनुवृत्ते—नामाधर्माणां भेदस्य विधापदेव्यायापारूपत्वेनाभावात्तत्र परस्परसम्बन्धभावात्तदाभावात्परस्परानुवृत्ते तदा प्रदृष्टान्त्वमाह—पार्थिवत्वादिनासिद्धत्वमर्थमिति भाव । ननु प्रसिद्धिविरोधेन दोष वृषादीनां पार्थिवत्वात्तथा प्रसिद्धत्वात्ततो नान्यत्वमित्याह—प्रसिद्धीति । न ममाऽय दोष दृष्टवत् सिद्धाभ्युपगमात्, किन्तु दृष्टवत्त्वात्तस्य व्युत्पत्तेः प्राधान्याभ्युपगन्तुमर्थेवैतुत्तरयति—तर्धवेति । एव पूर्ववत्तस्य वृक्षादेवत्ततोत्तररूपतोत्तरत्वात्तदाभावमुक्त्वा तत्र सत्त्वत्तस्य पूर्ववत्त्वतो द्विद्वत्त्वादिमाह—तथासदपीति । ननु व्यावृत्तिरूपेण वृषात्तत्त्वात् स्वावयवान् तदनुवृत्तिवत्त्वात्तथा धान् व्यावृत्तान्ति, अत्रानुवृत्त्यपानिधानवदनुवृत्त्यव्यवत्त्वात्तत्रानुवृत्त्या वृषाभिधानात् तस्याद्भाव मत्तत्र यत्तपार्थिवत्त्वानां 30 ति तत्र वृद्धिर्नामार्थं वृद्धिर्नये सत्त्वत्त्वत्ततो द्रव्यत्वार्थं इव मत्तस्य निश्चयो ननु दृष्टवत्त्वात्तदाह—यदप्युक्तमिति । व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणविधिप्राधान्ये दोषवत् प्रदृष्टान्त्वगुणत्वगच्छेति, इयं कारिका व्यावृत्तिप्राधान्ये गुणत्वगच्छेति । विधिप्राधान्ये

युज्यते, विधिप्राप्त्यान्वे तु 'दृष्टप्रचदि सिद्धिं स्याच्छौक्यरूपगुणाश्रितात् । क्रमवत् प्रातिलोम्येऽपि त्रिद्वे-
कार्यगतिभवेत् ॥' (प्रमा स) इति, तदपि 'दृष्टानुवृत्ते इत्यादि श्लोक, क्रमेण त्रिद्वेकार्यगतितवत्
प्रातिलोम्ये त्रिद्वेकार्यगतिर्न भवति, तथा दर्शनादर्शनाद्येति, तद्व्याख्या-दृष्टानुवृत्तेरेव-नादृष्टान-
च्छेदात्-नादृष्टानुवृत्तेरानुलोम्यानिश्चय, प्रातिलोम्याद्वा सशय, कस्मात्-?यतस्तत्र तुल्येऽन्यत्वे शुक्लत्वाद्गुणे
निश्चयो द्रव्यकर्मणोर्नेति तयोश्चापोहो न सत्त्वगुणयो, शौक्यरूपादीनामैकत्मात्रिश्चय, दर्शनादेव
चैकानेकात्मभ्यामाश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्येषु सशय इति ।

तत्रानुनन्धितत्त्वदर्शनादेवान्यत्वमिति चेत् शुक्लं तर्हि नीलरक्तपीताद्यपि स्यात् रूपाद-
नन्यत्वात्, शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेव रसाद्यपि रूपं स्यात् गुणादनन्यत्वात्, गुणः कर्माद्यपि
स्यात्, आश्रितानन्यत्वात्, आश्रित द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादि रूपादि च स्यात्, आश्रित-
त्वात् तथा चाऽऽश्रितादिना गुणादिसशयो न स्यात्, शौक्यैकत्मात्मात् ।

(तत्रेति) तत्रानुनन्धितत्त्वदर्शनादेवान्यत्वमिति चेत्-स्यात्तत्त्ववृत्त्यात् पार्थिवद्रव्यसत्त्वानीव
अनन्यानि शौक्यद्रव्यगुणाश्रितानुवर्तनीनि, तस्मात्तत्र निश्चयोऽनयोहश्च, येऽन्ये तेषामरूपागुणानाश्रिता-
नामपार्थिवत्वादिवददृष्टादपोह इत्यत्र म्रम-शुक्लं तर्हीत्यादि, नीलरक्तीवाद्यपि शुक्लं स्यात्, रूपादनन्यत्वात्
शुक्लगुणस्वरूपवत्, एवमेवेत्यादि गतार्थान्यनिष्ठापादनानि यावद् द्व्यणुकाद्यपिनि, द्व्यणुन कार्यं द्रव्यमाश्रित

शेषमाह-दृष्टप्रचदीति । रूपावच्छ्रयःप्रदयेन रूपस्य गुणसाश्रितत्वस्य च निययो रूपस्य तथाविधत्वनेत्यात्, रूपं 15
गुणाश्रितत्वान्मां गुणसाश्रितत्वेन निश्चयेते अत्रादिव्यावृत्त्यर्थोऽभिधानवद्रूपगुणानाश्रितत्वव्याख्यायां प्रकाशभिधानात् क्रमवत्
त्रिद्वेकार्यगतिर्यथा भवति तथा व्युत्क्रमादपि त्रिद्वेकार्यगतिर्विधिष्ये स्यात्, सामान्येन विप्रियेण दानस्य समानत्वारिति भावः ।
तत्र समाधानमभिधेते-तदपीति, स्यादत्र कारिकेयम्-दृष्टानुवृत्तिं स्यात् शौक्यरूपगुणाश्रितात् । क्रमवत् प्राति-
लोम्ये तु न त्रिद्वेकार्यगतिर्यथा ॥ इति । व्यासरोति-क्रमेणेति । हेतुमाह-तथा दर्शनेति । त व्याचष्टे-दृष्टानुवृत्तेरेवेति ।
न सत्त्वगुणयोरिति, प्रकृत्येन सत्त्वगुणयोरपोहो न भवतीति भावः । भावार्थमाह शौक्येति । शौक्यस्य रूपगुणाश्रिते 20
रूपमाह निययो दर्शनादेव, आश्रितस्य च गुणरूपशौक्यैरेकत्मात्मात्मात् सशय तेषामैकत्वादर्शनादिति भावः । ननु प्रकाशित्वात्
रूपगुणाश्रिता अनुवर्तिनश्च, अत एव तत्त्वभूता मान्ये, तस्मादयत्वे तुल्येऽपि शुक्लत्वाद्गुणे निश्चयो न द्रव्यकर्मणोस्तथा दर्शनादिति
न शुक्लत्वात्तद्वत्-तत्रानुवर्त्ततीति । व्याकराणि-स्यात्तत्त्वमिति । यथा शुभस्य सत्ताद्रव्यत्वपार्थिवत्वधर्मा सामान्यधर्मा
तदनुवर्तिनो मेदाद्य शिखापादय एते सर्वेऽदिनाभातिवदानय, एवं शौक्यत्वात्तस्मान्मान्यनि रूपादीनि नामान्यनि तस्मात्त्र निश्चय 25
एव, आश्रितगुणरूपादिभिर्गुणरूपशौक्येषु सशय एवेति भावः । दृष्टादपोहत्वात्पार्थिवत्वात्सतां यथाऽपोह तथाऽरूपागुणा
नाश्रितानामपोहत्वेपामेवान्यत्वादित्याह-येऽन्ये तेषामिति । यदि रूपादीनां शौक्यदिनाऽनयता तस्माद्रूपादिनापोहते
तर्हि नीलरक्तीवादीनामपि स्यात्त्वाद्द्रव्यशौक्ययोरमेदाश्रीलपीतादीनां शौक्येनानयत्व स्यात्, अरूपसैवापोहान्, एव रसादिरपि
रूपं स्यात्, एपरसाद्योर्गुणामेदेनानयत्वात् न हि रसाद्योऽगुणा येन रसादीनामपोह स्यात्, एवं कर्माद्यपि गुण स्यात्,
आश्रितामेदात्, न हि कर्मादश्रिताश्रितत्वं येन तदपोह स्यात्, एवमाश्रित द्व्यणुकाद्यपि उत्क्षेपणादिरूपादि च स्यात्,
आश्रितत्वादेव, न ह्यनाश्रितं तत्त्वं येनापोहस्तस्य स्यात् एवमाश्रितेन गुणकर्मणो संशयो न स्यात् गुणैकत्मात्मात्, गुणेन 30
रूपसादिसंशयो न स्यात्, रूपैकत्मात्मात्, एव रूपेण शौक्यनीलरक्तयो संशयो न स्यात् शौक्यैकत्मात्मादित्याप्येन समाधेते-
नीलरक्तपीताद्यपीति । एवमेव कर्मणोऽनाश्रितमेदा अपक्षेपणादय उत्क्षेपणं स्यात्, उभयो कर्मादेदात्, गुणावान्तरमेदा

परमाणोरुल्लेपणादि रूपादि च स्यादिति, आश्रितत्वादित्यस्माद्धेतो सशयो न स्यात् धर्मगुणेषु सप्रभेदेऽनु-
बन्धिप्रदहन्यत्वात् तदुपायप्रदर्शनं सर्वगुणादिवरिजमेण, कस्मात् ? शौक्ल्यैवात्म्यात्त्वदिष्टादिति ।

अत्राह—

अनन्यत्वमेव तर्ह्यतुल्य शौक्ल्यादे, रूपादयो नान्ये शौक्ल्यादे तद्रूपानुबन्धित्वात्,
5 वृक्षादिपार्थिवत्वत्, अरूपादित्वे तच्छौक्ल्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, उल्लेपणादिवत्,
तस्मात्तेन सहानन्यत्वात् न तदपोह, ये पुनरन्ये आश्रितादेस्तु गुणादयः तत तेषामपोहान-
पोहाभ्या सशय, तद्यथा—गुणोऽयमाश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमात्, आश्रितस्तु गुणः
कर्म मामान्य विशेष समवायो वेत्यनियम तस्मात्तेन सह तेषामन्यत्वादपोहोऽनपोहश्चेति
सशय स्यादिति ।

- 10 (अनन्यत्वमेवेति) अ[न]न्यत्वमेव तर्ह्यतुल्य शौक्यादे—एव तर्हि नाच्यत्, किं तर्हि ?
अ[न]यत्वमेव मा भूदेतदिति मिति, तदर्शयताह—रूपादयो नाये शौक्यादे, कस्मात् ? तद्रूपानुबन्धि-
त्वात्, वृक्षादिपार्थिवत्वै[वत्,] किं कारणम् ? अनिष्टापत्ते, किं तदनिष्टमिति चेत्—अरूपादित्वे शौक्ल्यस्य
नन्त्रैरन्यमेव न स्यात्, अरूपादित्वात्, उल्लेपणादिवदिति, तस्मात्तेन सहानन्यत्वात्—शौक्येन रूपादे,
न तदपोहः—न रूपाद्यपोह, ये पुनरन्येऽपि तत्तलेषामपोहानपोहाभ्या सशय, तौ पुनस्त उच्येते—आश्रि-
15 तादस्तु गुणादयः, तद्यथा—गुणोऽयमाश्रितत्वादित्याश्रित एव नियमाद्गुणो नानाश्रितोऽस्तीति, आश्रितस्तु
गुण कर्म सामान्य विशेष समवायो वेत्यनियम, तस्मात्तेन सहानन्यत्वेन तेषां गुणादीनामन्यत्वाद-
पोहोऽनपोहश्चेति सशय स्यादिति ।

रूपाद्यापि रूपं स्यात्, उभयर्षुमिदं दिव्येत्तन्मनयता उच्यते भाव्यत्वाह—धर्मगुणेष्विति । न हि सशय वयमनन्यत्वं
दुर्व्यं तदामा तिन काश्रितत्वात् स्यात् किन्तु अगदशमनचत्वं वदाम इत्याभयेनायापोहिष इहते अनयत्वमेवेति ।

- 20 एतन्निष्पत्तिरारणा र्मनन्यत्वमसमानं शौक्ल्यदेरभ्युपगम्यत् इत्याह—एव तर्ह्यिति । शौक्यादे रूपादीनां नान्यता किन्तु न
नान्यत्वं तद्रूपानुबन्धित्वात्, यथा वृक्षाद पार्थिवत्वादिनामाश्रितत्वं वृक्षादेरभिष्टत्वं पार्थिवत्वेत्याह—रूपादय इति ।
यदि शौक्ल्यत्वं रूपादिभिर्ह्येतादृशं शौक्यादि शौक्यमेव न स्यात्, तस्य रूपामकत्वाभावात्, यथोऽल्लेपणादि अरूपत्वात्
शौक्यत्वमिति सम्भवेन रूपान् शौक्याद्यनयोऽलाह—किं कारणमिति । एवम रूपादीनां शौक्याद्यनयोऽलाहौक्ल्यत्वेन
न रूपान् इत्याह—तस्मात्तेन सहेति । अथायस्यस्यत्वात् तामेव दर्शयति—ये पुनरन्येऽपीति, शौक्यस्य रूपगुण
25 पित रूपस्य गुणधित्वाभ्यां गुणस्य आश्रितत्वात्तदपि आश्रितस्य गुणेन गुणस्य रूपेण रूपस्य शौर्येन सह नानन्यता, यतो हि
शौक्यादि रूपमेव गुण एतत्तमेव च आश्रितं तु न गुण एवापरेषामपि कर्मसामान्यविशेषसमवायानां सत्त्वात्, एव गुणेऽपि
न रूपेण, रूपादीनामपि एतन्ना रूपमपि न शौक्यमेव शौक्यदीनामपि गत्वात् कर्मापि नोऽल्लेपणमेव, अपल्लेपणादीनां
सत्त्वात् एवम गुणादीनामपि विश्वमनात्—यत्त्वात् तत्तापोह किन्तु नियम एव, आश्रितस्य गुणाभियमात् सशय आश्रिता
दन्तवेत्ता यथाऽऽश्रितत्वं कर्म शौर्येण तदा तमेव सहानन्यत्वेन गुणादीनामन्यत्वादपोह गुणस्य श्रितत्वात् कर्मादेरयत्त्वात्
30 नानान्यत्वात् एव आश्रितत्वं गुणादि एतान्यवयवस्येति अत्राह नगोदय तेषामिति भावः । अत्रात्तरमादाचार्य—

१ नि छ पा ह रूपादियस्याः । २ छ दित्यन्यत्वात् । ३ नि ह छ ह *पार्थिवत्वम् । ४ नि
छ छ हे उच्यते ।

आचार्य आह—

अथैतदेव कुतस्त्वया प्रत्यत्रगत तद्वक्तव्यम्, अस्मदिष्टवस्तुन्वयदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तदप्रसिद्धे, एव तावद्भेदपक्षे पर प्रत्युक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयो सविशेष-योरन्यापोहपक्षेऽप्यस्तित्व दर्शितम् ।

(अथेति) अथैतदेव कुत—शौक्ल्यादितद्रूपादिषु निश्चय, आश्रितत्वाद्गुणादिषु सशय इति त्वया यत् प्रत्यवगत तद्वक्तव्य विशेषकारण व्यावृत्तिप्राधान्ययादिना, विधिना दर्शनमन्तरेण वस्तुतो न शक्यम्, अस्मदिष्टवस्तुन्वयदर्शनादेवैतत्सिद्धम्, तदभावे तत्रियमानियमाप्रसिद्धे, एव तावदित्यादि-भेदपक्षे पर प्रत्युक्तयोरानन्त्यानुक्तिव्यभिचारदोषयो [र]न्ष्टेरन्यशब्दायें' इत्यादिनाप्यपहत्तत्वात् सविशेषयो रयापोहपक्षेऽप्यस्तित्व दर्शितमित्युपसंहार ।

अनन्तरस्यापि चाभाव—तद्यथा 'व्याप्तेरन्यनिषेधस्य तद्भेदार्यैरभिज्ञता' असन्निवृत्ते । सर्वभेदव्यापित्वात्तैरभिज्ञार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्येतन्न, यस्मात्—'असन्निषेधा भावत्याद्विशेषार्थविभिन्नता' सामान्यशब्दस्य हि सदादे स्वभेदाप्रतिक्षेपेणार्थान्तरव्युदासे कुतो व्यापारोऽन्धारित प्रागुक्त विस्मृत्य, अत्र तु वय ब्रूम स स्वमेदप्रतिक्षेपेणैवेति, तस्य सन्निवृत्त-मार्थत्वात्, असत्प्रतिषेधस्याभावत्वात्, ततो भेदाना परस्परत सदसत्त्वात् स्वभेदा प्रति-क्षिप्ता एव, सन्तोऽप्यसत एव न भवन्तीति प्राप्तम्, ततश्च भेदश्रुत्या सामानाधिकरण्यमनु-पपन्नम्, असन्निवृत्तेरभावसाधनत्वात्, अभावेन वैकविभक्तिवमनुपपन्न भेदानाम् ।

(अनन्तरेति) अनन्तरस्यापि च [I]भाव—यदप्युक्तमनन्तरस्यापि जानिसम्बन्धाभिधानपक्षयोरु-क्तस्य समानाधिकरण्याभावप्रसङ्गदोषजातम्य [I]भाव इति, तद्यथा 'व्याप्तेरन्यनिषेधस्य तद्भेदार्यैरभिज्ञता ।'

अथैतदेवेति । शौक्ल्यादिना रूपादर्निश्चय, आश्रितादिना गुणादे सशय इति कथं विचारत त्वया, व्यावृत्तिप्राधान्यं मेदुल्लभ-णविध्यसत्त्वेन स्वस्यादर्शनादभावमात्रेऽविशेषादित्यसद्वैतमिहितत्वात् न हि विधिरूपेण भेदानमन्तरेण सशयनिश्चयवर्धनम् 20 सम्भवतीति व्याचष्टे—शौक्ल्यादीति । तदभाव इति, अवयवरूपेण वस्तुना दर्शनाभावे गुणा नियमाश्रित एव नानाश्रित, आश्रितस्तु गुणो वा कर्म वा सामान्यं वा विशेषो वा स्वभावो वेत्वनियम इति प्रसिद्धि रथ स्यात् मैव भवेदिति भाव । ननु भेदार्यैरभिज्ञे भेदानां बहुत्वेन सम्बन्धावकाशाभिधान भेदानाम्, द्विव्य त उच्यते यथा द्वये वर्तते तथा षटादिष्वपीति व्यभिचार, तस्मान्न भेदोऽभिधीयते किन्तु दर्शनस्य सर्वत्रासम्भवात् सम्भवे वा सर्वत्राऽनुमानाभावात् सम्बन्धिभ्योऽन्यत्र शृणोदिशब्दा दर्शनात् तद्व्यवच्छेदितुमानादस्यापोहन स्वार्थाभिगानमिति त्वया साधितम् । तन्तत्र मतेऽपि दूषण भेदानन्त्यात् गुणसमुदाय 25 मानत्वाच्च सर्वैरर्थार्थदर्शनात् स्वार्थादस्याप्यदर्शनात्, स्वार्थाश्रुतित्वाभ्युपगमेऽप्यन्त्यापि गुणसमुदायमात्रत्वेन सम्बन्ध-करणसम्बन्धावकाशव्यवच्छिन्नस्यापि च स्वार्थस्य समान्तानुमेयाश्रुतित्वेन नातुमानाय नाभिधानाय वा शृणोदिशब्द प्रभवति वन स्पतिवैतन्ये स्वापवदिति प्राक्निस्तरणोक्तमिच्छाह—भेदपक्ष इति । ज्ञानादिपक्षे त्वया सामानाधिकरण्याभावदोषमापायायापोहपक्षे तस्माभाव उक्तवदपि न युज्यत इत्याह—अनन्तरस्यापि चेति । जातिपक्षे भेदानन्त्यव्यभिचारप्रयुक्तावाचकत्वं सा दम्योक्त्वा 30 'ताव्यभिचारवत्त्वे शृणो दिशपेति मित्रप्रश्रुतिमित्तर पविदिष्टैकार्यप्रतिपादकत्वम्परसामानाधिकरण्यासम्भवं भेदाक्षेपासम्भु वाटुक्त्वा स्वमतोऽश्रुतव्यावृत्तिरूपस्य शृणोदिशब्दस्य निवृत्तेऽपि शृणोदिशब्दोऽपि व्याप्तेः सहाभेदाच्च सामानाधिकरण्य-स्यस्यतीति यदभिहितं तन्न सम्भवतीत्यभिधानुमादौ तदुक्तिमाह—अनन्तरस्यापि चाभाव इति । वादी स्वमते तदमा-वमादर्शयति—तद्यथेति, व्याप्तेरिति । अयनिषेधस्य अश्रुतादिव्यावृत्ते व्याप्ते निवृत्तभेदव्यापनात् तद्भेदार्यैरभिज्ञभेदादिप्राप्य

(प्रमा० स०) सदित्यसन्न भवतीत्यसतो निवृत्ति सर्वद्रव्यगुणकर्मघटरूपोच्छेषणादिभेदव्यापिनी तस्या असन्निवृत्ते स्वभेदव्यापित्वात्तरमिनार्थत्वात् सामानाधिकरण्यमुपपन्नमित्येतत्, यस्मात् 'असन्निपे पाभानत्वात् विशेषार्थविभिन्नता ।' (मूलकृत्) तद्याख्या-सामान्यशब्दस्य हीत्यादि, सामान्यशब्दस्य हि सर्वादेवोऽर्थांतरव्युदासेऽमत्र भवतीति कुतो व्यापार ? स त्वयेत्यमत्रधारित स्वभेदातिशेषेणेति वाङ्मात्रेणोक्त प्रागुक्त विस्मृत्येति पूर्वपक्षप्रत्युच्चारणम्, अत्र तु वयं भ्रूम - स्वभेदप्रतिशेषेणैवेति, यस्मात् ? तस्य सच्छब्दस्य सन्नियमार्थत्वात्, असन्न भवतीति द्वि प्रतिषेधस्य प्रकृत्यापत्ते सत्त्वेन नियतत्वात्सत्प्रतिषेधस्याभावात्त्वात्, तत् किं ? ततो भेदाना परस्परत सदसत्त्वादितरेतराभावत्वात्-पदस्य सन्नियमात् सत्त्वमत स्वभेदा प्रतिक्षिप्ता एव, सन्तोऽप्यसन्त एव न भवन्तीति प्राप्त, ततश्च भेदव्युत्था द्रव्यगुणादिव या घटपटादिवया च सह स[ ]मानाधिकरण्यमुपपन्नमसन्नियुक्तेरभावसाधनत्वात्, अभावेन वैकविभक्तिरमनुपपन्न भेदानाम्, सद्भव सन् गुण सन् घट इत्यादि ।

१ विभक्तिमात्रमामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव किं तर्हि—

पदस्याप्यनुपपन्न सामानाधिकरण्य विभक्तिभेदेनापि, सद्व्यस्य गुणस्य वेत्यादि

सम्बन्धस्यापि भेदरभास्यानुपपत्ते सच्छब्देनाभिन्नासत्त्वनिवृत्तिमात्रोपादानात्, यथैव सुकरा हि द्रव्यस्य गुणस्य वा तथैव हि सामानाधिकरण्य न स्यात्, यथा न हि सत्ता द्रव्यगुणो वा भवति, तथा नहि सदसन्निपेधाभावात्, किं

अशब्दरभिन्ना-अभेदो यतोऽत सामानाधिकरण्याभावदोषजात नास्तीति भाव । इदमेव सच्छब्दमुपादाय संघटयति निमित्तयानिरेषे-सदिति । आचार्यस्य मत दूषयति-असन्निपेधेति । अभिप्रायमादर्शयति-सामान्यशब्दस्य हीति, सदाश्रित्यामान्यशब्दा स्वभेदात् विहाय यान्यर्थातराणि तानि व्यावसन्नन्तीति कथं त्वयाऽवधारित, यनासतो निवृत्ति रच्छब्दादिव्यापिनी अत एव तैरभिन्नेति स्यात् । स्वभेदाप्रतिशेषेणेति, सदादिशब्दो न स्वभेदेन 20 प्रतिक्षिपति दृग्शब्दो हि दृग्धीर्निष्ठातर्वादीन प्रतिक्षिपत्यभिरोषान् विरोधाच्च पत्नीनोदत् इति भाव । प्रागुक्तं विस्मृत्येति, भेदानाज्ञेपादान्यापोहे चरितार्थत्वात् सामान्यशब्दानाम्, अयापोहश्च्युतिरित्युक्त विस्मृत्येति । स्वभेदाप्रतिशेषेणार्थांतरव्युदासो न भवति किन्तु स्वभेदप्रतिशेषेणैवेति वयं भ्रूम इत्याचाय आह अत्र तु वयं भ्रूम इति । भेदप्रतिशेषे निष्पद्यति-तस्य सच्छब्दस्येति, सच्छब्देन क्वमत्र भवतीति प्रतिपादयता सद्भव सत्त्वेन नियम्यते, द्वि प्रतिषेधस्य प्रकृत्यार्थांतराणाम् सत्त्व नियमात् सद्भवति नासति प्राप्तम् अत्राप्रतिषेधस्त्वभावस्वप, भेदास्तु न 25 सत्त्वेन नियता किन्तु सत्त्वद्रूपा, इतरेतराभावरूपवादसत्त रूद्रूपत्वात् सत्त, एवम सामान्यशब्दाभिहितस्तु निवमान् सद्रूपा, भेदात्तामिहितस्य सद्रूपद्रूपा, न सद्रूपेण नियता अत सामान्यशब्द सदसद्रूपान् भेदान् प्रतिक्षिपत्येव, तस्माच्च तयो शब्दयोरेभिर्भाषिकद्रव्यरक्षण सामानाधिकरण्यं सद्रव्यं सन् गुण सत्त्वेमेत्यादिरूप न सम्भवतीति भाव । किञ्च सामान्य शब्दस्याकारप्रतिषेधोऽर्थ तस्यैवत्वात् भेदानामनेकत्वात् भेदाचक्षुश्चदेनैकविभक्तिरप्यनुपपत्तेति भाव प्रतिभानि अभावेन 30 वैरादिप्रत्येन । सामान्यभेदप्रत्येनैकविभक्तिरप्यनुपपत्तेरामानाधिकरण्याभावमादशयति-पदस्यापीति । विभक्तिभेदनियमो भवन्मते आदयत्, सच्छब्दार्थो भवन्मते सत्ता, तत्सम्बन्धो वा न तु द्रव्यगुणात् तथा च सन् द्रव्यं सन् गुण इति सत्त्वद्रव्यप्रत्येनैकविभक्तिरप्यनुपपत्तेरपि सामानाधिकरण्यं न भवतीति व्याचष्टे-पदस्येति, अत्र टीशया अस्तुत्वादाशयो न सम्बन्धाद्

१ मि क्ष ङ डे एदादयोऽर्था० । २ मि क्ष ङा ङ व्युदासोऽर्था० । ३ सि क्ष ङा डे कृत् । ४ सि क्ष ङा ङ मत्वेनात्वे क० ।

तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभावा इति, इयं व्याख्या त्वन्मतानुसारिण्येन, आह च 'विभक्तिभेदो नियमाद्गुणगुण्यभिधायिनो । सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धिर्द्रव्यशब्दयो ॥' (वा० तृ० वृ० ८ श्लो०) इति ।

(पदस्येति) पदस्याप्यनुपपन्न सामानाधिकरण्य विभक्तिभेदेनापि, सद्रव्यस्य गुणस्य वेत्यादि सम्बन्धस्यापि भेदैर्द्रव्यादिभिरभावस्यानुपपत्ते र्वस्य वाऽसौ भेत् ? सच्छब्देनाभिज्ञासत्त्वनियुक्तिमात्रोपादानात्, तस्मात्सच्छब्दो दोषोऽस्त्येन, तद्व्याख्यानायां टीका—यथैव सुकरा हीत्यादिका दृष्टान्तत्वेन गतार्था यावद् द्रव्यस्य गुणस्य वेति, तथैव हीति दार्ष्टान्तिकत्वेन त्वन्मतप्रदर्शनमेव यावत् सामानाधिकरण्य न स्यात्, यथा न हि मत्ता द्रव्य गुणो वा भवतीत्यादि तथा न हि सदमन्निषेधाभावस्त्वन्मतेऽस्मन्मतस्य प्रतिषेधद्वयविधेयस्य सत् समेदस्यानभ्युपगमे द्रव्य भवति गुणो वा, किं तर्हि ? द्रव्यस्य गुणस्य वा भावाभाव—सदसमात्रमित्यर्थं, इतीयं व्याख्या त्वन्मतानुसारिण्येवेति, आह चेति ज्ञापकमप्याह—'विभक्तिभेदो नियमात्' इत्यादि ।

यत्तु सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक्श्रुतिदोषोऽस्ति, नापोहपक्षे विशेषहेतुसद्भावात्, तत्र हि गुणौ सत्तासम्बन्धौ विशेषणत्वात्, तद्वस्तु गुणीत्यत सामानाधिकरण्याभावो युक्त, इह त्वर्थान्तरापोहो नामज्ञापमानमेवोच्यते किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्त्वेव सदित्युच्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोह क्रियते, तच्च द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चार्थं सच्छब्देन व्याप्तो न तु साक्षादुक्त, तद्यथा सच्छब्द साक्षात् द्रव्याद्यभिधायी, सद्योत्पत्ते तस्मात् सामानाधिकरण्य विशेषार्थं द्रव्यादिशब्दै सच्छब्दस्य सद्रव्य सन्गुण इत्यादि वाक्यार्थं युक्तं न पदार्थं ।

यत्तु सत्तेत्यादि, सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरपृथक्श्रुतिदोषोऽस्ति नापोहपक्षे, विशेषहेतुसद्भावात्,

शक्य । सद्रव्यगुणादीनां सम्बन्धोऽपि न सम्भवतीत्याह—सद्रव्यस्येति, सच्छब्दार्थोऽसद्भावात्तिसत्तासम्बन्धेन द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धो न सम्भवति सत् द्रव्यसम्बन्धि गुणसम्बन्धि वेति, अभावस्य नीरूपत्वेन सम्बन्धासम्भवादिभिर्भाव । यथैव सुकरा हीति । मूलं नोपलभ्यते । सच्छब्दस्य ज्ञानाभिधायित्वे यथा सत्ता द्रव्यं सत्ता गुण इति न नामानाधिकरण्यं सत्ताद्रव्ययोः सत्तागुणयोर्भावितुमर्हति, तथा सच्छब्दवाच्यस्यासन्निषेधाभावरूपतैव न सद्रूपता त्वं मते, तस्मात् सच्छब्दवाच्यं न द्रव्यं भवति गुणो वा, समेदस्य सतोऽनभ्युपगमात् अस्मन्मते तु प्रतिषेधद्वयस्य विधिरूपतया भेदरूपस्य सत् सद्रूपता, भेदानां परस्परत इतरेतराभावरूपताऽसद्रूपता च तथा च सच्छब्दवाच्यं द्रव्यमपि भवति गुणोऽपि भवतीति द्रव्यं भावाभावरूपं गुणोऽपि भावाभाव इत्याद्येनाह—यथा न हि सत्तेति, तथा च सामानाधिकरण्यं न तव मते सम्भवति, किन्त्वस्मन्मते एवेति भाव । तत्र भवतीत्यवचनीयमेवानुसङ्गस्य व्याख्या कृतेत्याह—इयं व्याख्या इति । शक्तिं कारिकायाह—विभक्तिभेदो नियमादिति, गुणद्रव्ययोरभिधायकशब्दप्रयोगे पदस्य शुद्ध इत्यादी गुणप्रधानभावस्य शाब्दत्वात् पदादिशब्द प्रधानोपकारपरिगतस्य स्वार्थस्याभिधायक, अत एव गुणविभक्तिपृथगुपादीयते, इत्यादिप्रधानशब्दस्तु स्वात्मन्येवावस्थितत्वेनापरोपकारित्वात् प्रथमया युज्यत इति विभक्तिभेदोऽप्यधिकरणविषये वीर पुरुष इत्यादिसामानाधिकरणविषये तु द्वयोरपि द्रव्यशब्दत्वेन स्मिष्टस्वार्थमात्राभिधानात् प्रथमैवोभयत्र, गुणप्रधानभावत्वात् सामर्थ्यादिति कारिकाभावाय । सत्तायास्तत्सम्बन्धस्य वा सच्छब्दवाच्यत्वे सद् द्रव्यमिति एकविभक्तित्वाया अपृथक्श्रुति सा न स्यात्, विभक्तिभेद एव स्यात्, सत्ताया द्रव्यस्य च व्यधिकरणत्वादित्याह—यत्त्विति । अपृथक्श्रुतिदोषमादर्शयति—सत्तासम्बन्धेति । अपोहपक्षे चार्थं दोषो नास्ति तत्र विशेषहेतो सत्त्वात्, प्रोच्यते तु नास्ति विशेषहेतुत्वादर्शयति—नापोहपक्ष इति । सत्तासम्बन्धयोः शब्दाभिधेयत्वे सत् द्रव्यं सत् गुण इत्यादी सच्छब्दार्थं सत्तासम्बन्धो वा गुणभूत एव,

वान्, तस्य विशेषहेतोः प्रतिपादनार्थमुक्तं—तत्र हीत्यादि, सत्तासम्बन्धाभिधा]नपक्षयोगुणौ सत्तासम्बन्धौ विशेषणतयात् तद्वस्तु गुणीत्यत सामानाधिकरण्य[र]भावो युक्तः, इह त्वर्थान्तरापोहः सवित्यसन्न भवतीति नासद्गान्मात्रमेवोच्यते, किं तर्हि ? अर्थांतरापोहेन विशिष्ट वस्तुस्य सवित्युच्यते, यस्मिन् वस्तु यपोहः क्रियते तत्र द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रम्, स चापोहविशिष्टोऽर्थो द्रव्यादि सच्छब्देन व्याप्तोऽपरित्यागात् न तु साक्षादुक्तः, सद्गान्मात्रा-तस्यथा-सच्छब्द इत्यादि, यस्मादनभिधानमिति चेत् सशयोत्पत्तेः [[स्व] रूपतच्चे सत्यनभिहिते सशय स्यात्, तस्मात् सामानाधिकरण्य विशेषार्थैः द्रव्यादिशब्दैः सच्छब्दस्य वाक्यार्थं युक्तं न पदार्थैः, तदर्थस्यति—सद्रव्य सगुण इत्यादि, तथा हि स्वार्थाव्यभिचारो विशेषमहितस्येति विशेषशब्दप्रयोगः ।

कोऽसौ वाक्यार्थ इत्यत आह—

यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्य समुदायार्थं तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीताथो—न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दः सदर्थं कथमिदं तर्हि यत् सत्तद्द्रव्यं यद्द्रव्यं तत्सदिति ? उभयशब्दार्थव्युदासानुगृहीतस्य समुदायार्थस्यैकत्वात्, सहतशब्दद्वयाभिधेयात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति ।

(यस्मादिति) यस्मादवयवशब्दार्थाभ्यामन्य समुदायार्थं सद्रव्यशब्दार्थावयवसद्रव्य-

द्रव्यस्य गुणस्य वा, विशेषणवान्, द्रव्य गुणो वा विशेष्यम् न हि धर्मभूतस्य च सत्तायाः सम्बन्धस्य वा द्रव्येण गुणेन वाऽमेदयन सामानाधिकरण्य सच्छब्दद्रव्यशब्दयोः स्यात्, एकार्थप्रतिपादकत्वाभावात्, किन्तु आपाराधेयभाव एव मेदव्यात् सम्बन्धसत्तायाः द्रव्येण गुणेन वा सम्बन्धस्यापि ताभ्यां स्यात्, एवञ्च व्यधिकरणत्वात्तयोर्विशेष्यविशेषणयोर्व्यधिकरणमिच्छितरेव स्यात् नमानाधिकरणविभाजि श्रूयते च सद्रव्य सगुण इति, तस्मादप्युक्त्यतिरतमते दोष इति दर्शयति—सत्तासम्बन्धाभिधानपक्षयोरिति । अन्यापोहपक्षे तु नाथ दोष इत्याह—इह रिजिति । सच्छब्देनोपमानोऽर्थांतरापोहः केवलमसति वृत्तिमात्रमेव न हि किन्तु अर्थांतरापोहमिश्रितं वस्तु असदपोहवान् सच्छब्दार्थं इति भावः । तदेवोच्यते—यस्मिन् वस्तुनीति, स्वगन्धिधर्मोऽन्यत्र न सच्छब्दो दृश्यतेऽनोऽन्येषामपोहः स्वसम्बन्धिषु क्रियते, स च सम्बन्धिष्वेव द्रव्यादि सच्छब्दार्थां स्वसम्बन्धिष्वेन सवया द्रव्यादीनां परिग्रहान्, अत एव ते द्रव्यादयो द्रव्यत्वादिना साक्षात्कोपा किन्तु व्याप्तत्वेनोक्ता इति भावः । तद्वस्तुतो तत्र किं द्रव्यं किं गुणं कर्म वा घटादि घेष्ट इति सशयो जायते, एषोऽनुभवमिदं, यदि च सच्छब्दद्रव्यादिवेन द्रव्यादीन् गान्मात्रेण तर्हि नाथ सशय स्यात्, द्रव्यत्वपक्षविशेषदर्शनात्, द्रव्यादि स्वरूपभूते तस्ये—द्रव्यत्वात् 25 दावनमित्येते सति सशयो भवति न त्वमिहिते तदा निश्चयस्यैवोदयादित्याशयनाह—सच्छब्द इत्यादीति । एवञ्च गदिति सामानाधिकरण्यस्य सगुण्ये, त्वेन सामानाधिकरण्य वाक्याथ विज्ञेयं न पदार्थैः, पदार्थस्तु सच्छब्दस्यासदपोहवान् द्रव्यशब्दस्य च द्रव्यरूपो मदाऽर्थः, केन च सतदेत न द्रव्यरूपमेदस्याभिधानम्, असदपोहरूपेण द्रव्यस्यैव गुणकर्मणोरपि बोधादिति व्यभिचारः स्यात् स च द्रव्यरूपमेदो व्यावर्त्यतऽनो विनोपपदसमभिन्याहृतसामान्यपदेन स्वार्थाव्यभिचार इत्याशयनाह—तस्मात् सामानाधिकरण्यमिति । वाक्यार्थं तावच्छेयति यस्मादिति । सद् द्रव्यमिति हि वाक्यं तस्मावयवौ सच्छब्दद्रव्यशब्दौ, वाक्यस्य पदसमुदायस्यत्वात् केनगति च पदानि स्वार्थनार्थयन्ति प्रमेणोचरितानि वाक्यम्, एवंविधाच वाक्यात् व्यतिरिक्तं समगारमन्निष्ठ एव वाक्यार्थाऽवगम्यन्त्यावयेन व्याचष्टे—यस्मादवयवयति, सद्रव्यमित्यादिना वाक्यावयवभूतसच्छब्दद्रव्यशब्दाभाष्यामसाक्षात्तद्रव्यव्याख्याभ्यामन्य समुदायार्थं सद्रव्यरूपं तस्मात्स्य तात्तुभाविष्यं शब्दौ मित्रि वा वाचकौ भवतः, समुदायार्थस्य

१ छि विधापार्थद्रव्यादिसादे, छ छ विधेपार्थं द्रव्यादिसन्दे । २ मि छ छ ड वाक्याथयुक्तः ।

निवृत्त्युपलम्बितौ ताभ्यामन्य उभयशब्दा[र्थ] युदासानुगृहीत समुदायार्थं, तस्य च वाचकौ तौ समुदितौ न विपरीतार्थौ, तदर्थयति—न तु सच्छब्दो द्रव्यार्थमाह न द्रव्यशब्दस्य सदर्थमिति, यद्योक्त—'अपोहभेदात् भिन्नार्था स्वार्थभेदगतौ जहा ॥ एकत्राभिन्नकार्यत्वाद्भिन्नोपणविशेष्यका' (प्रमा० स०) इति, अत्र चोच्यते यत्[दृ]र्नहीति, यत् मत्तद्रव्यं यद्रव्यं तत्सदिति भिन्नार्थत्वेन युक्तमित्यत्र तेनैवोच्यते—उभयशब्द[ार्थ] व्युत्पत्तिसानुगृहीतस्यासदद्रव्यनिवृत्त्यनुगृहीतस्य सद्वत्तत्त्वं द्रव्यानभिधेयस्य समुदायार्थस्यैवत्वाच्चोच्यते न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादिति पूर्वपक्षः ।

उत्तरपक्ष —

तत्रापि शक्यं वक्तुमपृथक्श्रुतिदूषणम्, द्रव्याद्यभावाभावस्य गुणित्वात् सदभावाभासस्य चाश्रितस्य गुणत्वात्, या त्वयोक्तोपपत्ति सा जातियोगपक्षयोरपि क्रमते, इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनि त्वयोक्तोपपत्तिवृत्तिवत् वर्त्तयताम्, सत्तैव सत्त्ववदिति, शेष-10 सत्त्वोक्तोपपत्तिग्रन्थप्रसक्तुल्यगमो यावच्छब्दद्वयाभिधेयत्वात् ।

तत्रापि शक्यमित्यादि, सत्तायोगपक्षगतो विभक्तिभेदप्रसङ्गो दोषोऽत्रापि शक्यो पक्षम्, आश्रितस्य गुणत्वात्, तद्यथा—सदभावाभाव आश्रितो द्रव्याद्यभावाभास आश्रय, तयोश्च गुणगुणिनोभेदात्तदभिधायिनो सामानाधिकरण्याभावसदवयवस्य, या त्वैवोक्तोपपत्ति सापि जातियोगपक्षयोरपि क्रमते इत्यवस्तवदर्शनापमाह—इह तु जातियोगौ यस्मिन् वस्तुनीत्यादि, सत्तातरसच्छब्दसत्त्वमन्वधाद्वा सति 15

सद्व्यवस्थानयवशब्दायागदुसासद्रव्यव्युदासाभ्यामनुगृहीतत्वात् नहि सच्छब्दो द्रव्यशब्दार्थं द्रव्यशब्दो वा सच्छब्दार्थं कल्पि इति भावः । विपरीतार्थौ व्युत्पत्ति—न त्विति । तत्रैव प्रमाणमाह—अपोहभेदादिति, अपोहो यदि शब्दार्थं तर्हि गवाधादिशब्दानां शावलेयादिशब्दानां च सर्वेषां पर्यायना स्यात्, अपोहे भेदाभावात्, वृषपादवादिशब्दरूपिणि न युक्त अपोहमेदान् तै शब्दाभिन्नाया गवाणिशब्देनापोहो शब्दादिभ्यस् भेदादगवाद्यपोहाना मे स्वतन्त्रे शब्दा स्वार्थस्यापोहस्य यो भेदोऽप्यस्मादपोहान् इती जगत् निव्यापारा, तस्मात् पर्यायता तयाम् अपोहमेदान् भिन्नाथलादव सच्छब्दो न द्रव्य द्रव्यशब्दार्थं न सदपमाह ननु तर्हि 20 पक्षस्य सामानाधिकरण्यात् ननु सत् तद्रव्यम्, यद् द्रव्यं तत् सति तदेव शब्देन—पथ तर्हीतीति । यमापतेऽन्यापत्तिवृत्तिवत् उभयशब्दार्थेति, सच्छब्दार्थोऽनभिहित इत्यवश्यात्तद्व्यतिरिक्ताभ्यामनुगृहीत समुदायार्थं एकं यत्रैव छादव्यतिरिक्तरूपिणोपपत्तिवृत्तिवत् अत्र उभयशब्दवाच्यार्थनिवृत्तयोरेकस्यैव वृत्तेरेकत्राभिन्नकार्यत्वात् सामानाधिकरण्यात् विशेषणविशेष्यभावश्च स्यात्, न त्वेवमभ्यासिहितस्यापराधनाभिधानादिति भावः । आचार्य उत्तरमाह—तत्रापि शक्यमिति । मत्ताभिधानपक्षे तत्त्वमन्वधाभिधानपक्षे च यो दोषो विभक्तिभेदा नियमादिति, अत्रपृथक् श्रुतिदाप-राष, स नोपपत्तिवृत्तिवत् एकेयार्थादिति 25 सत्तायोगपक्षेति । आश्रितस्येति, सत् द्रव्यमित्यत्र द्रव्यं विशेष्यमाश्रय, सच्छब्दार्थोऽनभिहितोपपत्तिवृत्तिवत् गुण आश्रिता च गुणगुणिनो—विशेषणविशेष्यभावेदादापाराधेयभावराधकभिरविभक्तिवत् कल्पितव्यतिरिक्तं सत्, न त्वमेवपक्षप्रथमा विभक्ति, अत्र एव तयो शब्दयो सामानाधिकरण्यामपि न सम्भवतीति भावः । न वन्मन्त्रिर्षांतरापहमात्रं मन्त्र्यदे किन्तु व्यावृत्तिमद्वयं वाच्यम्, यस्मिन् वस्तुनि क्रियतेऽ-यागह, तदि वस्तु सत्त्वं न स्यात्तपरिदात्वात्, किन्तु माग्नाशोच्यत इति योपरति पूर्वमुक्ता तया सापि जातियोगपक्षयोरपि वस्तु शक्यं याह—या त्वयेति, सत्तात् सच्छब्द सति वर्त्तते, सत्तामन्वधादा, 30 यत्र द्रव्यादि, नाम्य परिचाय, स्यात्त-वाच्यं तु साक्षादुक्तं संशयानुपपत्ते, तस्माद्वाच्यार्थं निष्पाद्य सामानाधिकरण्यात् सद्रव्यं

१ मि ० स्ववाचि० । २ मि १४ ४ छा गुणित्वात् । ३ पापते० । ४ मि १४ छा ४ मरत्न सच्छ० । ५ मि १४ छा ४ सदेव ।

वर्तते यन्तुनि द्रव्यादिभेदवति, सत्त्वयत्सदित्यभेदोपचारा मनुब्लोपाद्वा त्वयोक्तापोहनिवृत्तवत् वर्तयताव जातियोगौ मदेव सत्त्वरदिति, शेषस्त्वयुक्तोपपत्तिप्रत्यवत्तुल्यगमो यावच्छब्दद्वयाभिधेयत्वादिति, गतार्थं, तस्मात्तदवस्थ एवापृथक्श्रुतिदोष ।

पश्चिमस्यापि च दोषस्य भाव एव, नाभाव, यदुक्तं जातिमत्पक्षे 'तद्वतो नास्वतत्रत्या-
द्वेदाज्जातेरजातित' इत्यादिदोषजातं तस्याभावोऽन्यापोहपक्षे, साक्षाद्भूत्तेरिति, तन्न भवति साक्षाद्भूत्त्यादिदोषजातस्य सातिशयस्योक्तवात् सच्छब्दोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह न साक्षादित्यादि सर्गं प्रागुक्तं जातिमद्वदपोहवानित्युपक्रम्य, तत्र दोषा यथा सङ्गतास्तथा प्रतिपादिता इति न पुनलिख्यते ।

(पश्चिमस्यापीति) पश्चिमस्यापि दोषस्य भाव एव नाभाव, यदुक्तं जातिमत्पक्षे 'तद्वतो

10 नास्वतत्रत्यान् भेदाज्जातेरजातित' इत्यादि दोषजातं तस्याभावोऽन्यापोहपक्षे साक्षाद्भूत्ते, तत्र हि सच्छब्दं सत्तामुपादाय द्रव्ये वर्तमानस्वदेदान् घटादीनां [क्षे]मुमसमर्थं, अत्र पुनरसत्प्रतिषेधेन साक्षाद्भूत्त इति तस्य ये विशेषास्त्रात्र प्रतिक्षिपति, तस्मादिहानाक्षेपदोषो नास्ति, भात्तदोषोऽप्यत एव नास्ति, न ह्यत्र मुख्या श्रुतिर्द्रव्यादिपूपचर्यते, नापि भेदाननस्थानादनभिधानदोष, कस्मात्? अभेदात्, न एवांन्तरपोहो भेदेषु भिद्यते, अभावात्तन्मात्रं शब्देनोच्यते, न भेदा, तथा सामान्यदोषोऽपि

15 सत् गुण इत्यादि यस्मादवयवशब्दायाभ्यामन्य समुदायायं तस्य च वाचको तौ समुत्पन्नौ न विपरीतार्थौ, न तु सच्छब्दो द्रव्याद्यमाह-द्रव्यशब्द सदर्थम्, कथं तर्हि भवत् सत् तद्वत्त्वं अर्थं तत् सदिति, उभयशब्दार्थव्युत्पत्तौ तस्य समुदायायं स्वैश्वरात् सहताम्ब्रव्याभिधेयत्वादिति वक्तुं शक्यत्वानिति भाव । सत्त्व सत्त्वदुच्यते, सत्त्ववति सत्ताया अभेदोपचारात्, सत्तावति मनुगे शेषद्वित्याह-सत्त्ववदिति । उपसद्वत् दोषमाह-तस्मादिति । आलादिपक्षेषु सामानाधिकरण्याभावदोषा पदप्रतिपादनपरं जातिमत्पक्षेपरि 'तद्वतो नास्वतत्रत्याद्विजातेरजातित' इत्यादि यदोषजातं सत्त्व तदव्यन्यापोहपक्षे

20 स्वैरेत्याह-पश्चिमस्यापि चेति, अनंतरस्यापि चेत् । जातिमत्पक्षे सच्छब्दो जातिस्वरूपोपसर्जनद्रव्यमाह न साक्षादिति घटप्रत्यादिभेदानाक्षेपादतद्वेत्त्वं सामानाधिकरण्याभावप्रमाणं उक्तं सोऽत्र पक्षेऽपि भवत्येवैवाह-पश्चिमस्यापि दोषस्येति । यदुक्तिर्माह-यदुक्तमिति । अपोहपक्षे साक्षाद्भूत्तेरिति, ननु असदसत्त्वमिति सामान्यश्रुति, असादपोह सर्वत्र घटो समानं, तद्रेण घटादयं तत्र सच्छब्दोऽसत्प्रतिषेधेन साक्षाद्भूत्ते न तान प्रतिक्षिपति, तस्मात् सामानाधिकरण्यादि भवत्येव, एवं तद्वतो नास्वतत्रत्यावित्यस्य प्रत्यातरव्याख्यायां सच्छब्दो मुख्यया वृत्त्या भूतार्थेन स्वस्वैव प्रकाशमानं दाल्स्वरूपमात्रेण

25 शुक्ला गृह्यमाणं सम्प्रति सदस्वरूपव्यवहितमाह स तत्र वृत्त स्वरूपं यदहितेऽर्थे सति व्यापृष्टोरित्यादिरुपायां सच्छब्दोऽसत्त्वमिति न करोति भूतार्थेन विदूषकारादघटसत्त्वं प्रतीतीत्यादि दोषोऽपि नास्तीत्याह-भात्तदोषोऽपीति । भेदान्नादानभिधान दोषोऽपि नास्तीत्याह-नापीति, भेदानामन्तरव्यादनवस्थानम्, ततोऽनभिधानमदव्यवस्थानं धविधानादिति भाव । नैव दोषोऽस्ति कतो हि अर्थान्तरपोह प्रतिभेद न भिद्यतेऽतोऽभेदाच्छब्दयोगात् धविधानानभिधानसम्भव इत्याह-अभेदादिति । इतो न भिद्यत इत्यत्राह-अभावादिदिति, अभावात्त्वादेव न तस्य भेदोऽस्ति, तन्मात्रमेव न तु तद्विनिश्चयेदानीमिति भाव ।

30 जातिवतो यदि सच्छब्देन भेदानागाक्षेपे आधारभेदानाधिभेदस्यावश्यकत्वात् सत्त्व घटे न स्यादित्युक्तो दोषोऽप्यपोहपक्षे घटे विद्यमानास्यासद

नास्ति, यत्तु सत्त्वं घटादावर्थं १ पटादिषु चर्त्तत इति, [न] साक्षाद्घटादिष्वसत् प्रतिशेपादिति, तन्न भवति, यस्मात् साक्षाद्घट्यादिदोषात्तस्य सातिशयस्योत्त्वात्साभि, तदेव स्मारयन्नाह--सच्छब्दोऽपोहमात्रस्वरूपोपसर्जनं द्रव्यमाह, न माभ्यान्निहादि मंत्रं प्रागुक्तं जातिमद्दपोहानिखुपत्रस्य, नत्र च जातिमतीवापोहवत्यपि सर्वे दोषा यथा सद्गतास्तथा प्रतिपादिता इति न पुनर्लिख्यते ।

स्यामतं जानिमद्दपोहत्रयमप्युक्तमिति तदाशक्यते—

15

यत्तुक्तमन्यापोहनादिना पर प्रत्याशङ्क्य तत् 'अद्रव्यत्वाच्च भेदाच्च' इति कारिका या च तद्भाष्ये लिखिता तद्भाष्येनाप्यर्थान्तरापोहो नामेत्यादि यात्रनास्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावाप्रतिपादन विशेषदर्शनादिति, वयमत्रोत्तरं भूम - 'तद्वत्त्वञ्च त्वदुक्तवत्', ननु भावान्तरतैव सामान्यवत्त्वव्यावृत्तेरपि, तद्दोऽन्यप्रत्ययात्मकत्वात्, अथ स्वमते तद्रूपे न सामान्यं न व्यावृत्तिमदिति कुतस्तद्विशिष्टवस्त्वभिधानम् ? खपुष्पशेखरः 10 विशिष्टवन्ध्यापुत्राभिधानवत् ।

(यत्तुक्तमिति) यत्तुक्तमन्यापोहनादिना पर प्रत्याशङ्क्य-तथा स्यादेतत्पोहविशिष्टात् इत्यादि यावत्तुल्य शब्दार्थस्य समान्यत्वम्-शब्दस्य च समानत्वमर्थस्य चापोहपक्षेऽपीति याव्यशेष, इत्यपूर्वपत्रीकृत्योत्तरगाह-तत् 'अद्रव्यत्वाच्च भेदाच्च' इति कारिका या च तद्भाष्ये लिखिता तद्भाष्ये-नार्थान्तरापोहो नामेत्यादि यात्रनास्ति सामान्यदोष इत्यपोहपक्षे जातिमत्पक्षगतदोषाभावाप्रतिपादन विशेषदर्शनादिति तदभिप्रायं प्रदर्श्य वयमत्रोत्तरं भूम -तद्वत्त्वञ्च त्वदुक्तवत्-अस्य व्याख्या-ननु भावान्तरतैवेत्यादि, यदि परमताभ्युपगमात् सामान्यपक्षे सत्सामान्यान्ययात् सामान्य[व]द्विशेषणस्य सामान्यस्यार्थान्तरत्व पारतत्यादि च भूपे सामान्यवत्त्वव्यावृत्तेरप्यर्थान्तरत्वं विशेषणत्वं पारतत्यादि च ननु तदप्यर्थेयं

15

25

असत् भवतीति न स्यादिति य आपाद्यते तत्र क्षणपरिमाणेन साक्षाद्गुणत्वं तत्राम प्रतिषेधमात्रस्यैवत्वादि नाशयेनाह-यत्तुक्तमिति । अपोहवादी समापत्ते-साक्षाद्घटपटादिष्विति । आचार्य उक्तमाह-तन्न भवतीति-अतःप्रतिशेषेण भद ग्याशङ्कते 20 इति यदुच्यते तन्न भवतीत्यर्थः । कारणमाह-साक्षादिति, सच्छब्दं ग्याशङ्कतेषु न वर्तत इति अर्थान्तरविशेषस्य वाच्यत्वात्तत्त्वत्वे । तस्य पूर्वमदृष्टत्वात् सामान्यादुपसर्जनम् इत्यादिप्रथेन सविशेषमुक्तत्वान्ति भावः । अथ जातिमद्दपोहवत्त्वयदुच्यते तत्रेत्याशङ्कते-यत्तुक्तमिति । परं प्रति कृतामेवाशङ्कां दर्शयति-स्यादेतदिति, अत्र मूलमाशयश्च न सुस्पष्टं ज्ञायतइतो न व्याकुर्म । अन्यापोहवादी जातिमत्पक्षगतदोषाभावा यक्ति-अद्रव्यत्वाच्चेति मूलं श्रूयम् । आचार्य आह-यदि परमताभ्युपगमादिति सत् सत्त्वमर्माशयपक्षे भेदानभिधानमानन्त्यव्यभिचाराभ्याम् सत्त्वपक्षं सर्वभेदेष्वनुवतनात् सत्त्वसामान्यवत् विशेषणभूतस्य तस्यार्थांतरत्वं 25 पारतत्याच्च यदि भूषे तर्हि तवाप्यपोहवत् तथात्वं स्यात् अपोहोऽपोहवत् परस्परं भिन्नी, अपोहरूपाया व्यावृत्त व्यावृत्तिमत्प्रत्ययो द्विप्रत्ययात्मकत्वादिति भावः । तदेव साधनमाह-तद्वत् इति, सामान्यवत् व्यावृत्तिमतो वाऽयप्रत्ययविपर्ययात् सामान्यस्य व्यावृत्तेर्वा इत्यर्थः । यदि व्यावृत्तिमति तद्रूपे सामान्यं व्यावृत्तेर्वा नाभ्युपगम्यते तर्हि न तद्रूपं व्यावृत्तिमदिति तद्रूपविशिष्टवस्तुऽभिधानं न स्यात् तद्रूपस्य सामान्यरूपत्वाभावात् व्यावृत्तिमद्रूपत्वाभावाच्चासद्रूपतया खपुष्पशेखरविशिष्टवन्ध्यापुत्राभिधानवत्पूर्विकं 30

१ सि क्ष छा डे सत्त्वा घटादिषु न वर्त्तत इति । २ सि क्ष छा डे शब्दाख्ये लिखितं ॥
३ सि क्ष छा डे पारतत्यादियुक्तं ।
दा० न ४८ (१२५)

यदि चार्थान्तरापोहो न भावान्तरमित्यपोहानर्थ शब्दवाच्यो न भवत्यतो नापोहो विशेषणमिष्ट कथमिदं तर्हि यत् सत् तद्रव्य, यद्रव्य तत्तदिति ? उभयशब्दार्थव्युदासौनु-
 गृहीतस्य समुदायस्यैवत्वात् सहतशब्दद्वयाभिधेयत्वात्, न तु सदर्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधा-
 नात् तथार्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्तुवैव सदित्युच्यते यस्मिन् वस्तुन्यपोह क्रियते तत्र
 द्रव्य शब्दार्थो नापोहमात्रमिति, किमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यद्यद्रव्यमर्थान्तरा-
 पोह तद्भास्यर्थं शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्थान्वयव्यतिरेकार्थभेदप्रत्ययो-
 त्पत्तिदर्शनादिति, तस्मादनपहत' पश्चिमदोषोऽपीत्यल प्रसङ्गेन ।

यदि चार्थान्तरापोहो न भ[ग]वान्तरमित्यादि, अभावात्तरत्वादर्थान्तरापोहस्यापोह-
 वानर्थ शब्दवाच्यो न भवत्यतो नापोहो विशेषण नापोहवान् सोऽर्थ इति यदि त्रयेष्टमिति, अस्य
 विरोधापाकनार्थमुच्यते कथमिदमित्यादि पूर्वपक्षितमस्माभिर्थात्र न तु मन्थस्य द्रव्यशब्देनाभिधानादित्येतस्य
 सूचनसूत्रेण यावज्जापोहमात्रमिति गतार्थम्, निमुक्तं भवतीति चेदुच्यते यदि द्रव्य यद्यद्रव्यमर्थान्तरा-
 पोहस्तद्भास्यर्थः शब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वादुच्यत एव, बुद्धिस्थान्वयव्यतिरेकार्थभेदप्रत्ययोत्पत्तिदर्शनादित्युक्त
 भवति, न हि लोके शब्दप्रयोगान्नितप्रत्ययपरिच्छेद्यापलापेनान्य शब्दार्थं शक्यं कल्पयितुम्, सुदूरमपि
 गत्या प्रतिपत्तिशरणावस्थनाद्वात्मानामिति नाय निःसरणोपाय, तस्माद[न]पहत पश्चिमदोषोऽपीति,
 एतेनास्वात्त्रयाङ्गेदाज्जातेरजातित इति सव्यारयाविकल्पा दोषहेतवोऽपरिहृता वेदितव्या, तेषां तदुक्त-
 न्यायाभ्यानतिक्रमात् परिहारहेतूना तद्विकल्पानुसारित्वाद्येत्थल प्रसङ्गेन ।

प्रस्तुतनयमते शब्दार्थो विधीयते-

अत्र च सहातो वर्णपदवाक्यादीनां शब्दार्थ उत्पत्तात्रभिष्यक्तौ वा, यद्यप्यप्राप्तयौग

प्रत्यासन्नमात्मोक्त्तिरुक्तं वाच्यत इति दर्शयति-यदि चेति । अर्थान्तरापोहो न भावात्तरम्, न द्रव्यरूप न प्रथमप्रतिभेदोक्ति-
 मिति यावत् नित्यभावात्तरम्, तस्माच्छब्दार्थोऽर्थो नापोहवान् वेनापोहो विशेषणमथशब्दोहवान् भवेदिति शङ्कते-अभावा-
 त्तरत्वादिति । अयमभ्युपगमो विरुद्धं प्राक् त्वैवैवापोहवत् शब्दाधवाणीकारात्, अस्मामि पूर्वपक्षतया प्राक् प्रदर्शितमेतत्,
 तेन विरोध इत्याशयन प्राचीनप्रथम सारयति-कथमिदमित्यादीति । अस्य प्रथमस्यैव मङ्गलेण प्रदर्शकस्तत्पूर्वतनप्रथमश्च प्रद-
 र्थते-सूचनसूत्रेणेति, इह त्वार्थान्तरापोहो नासद्भावमात्रमेवोच्यते किं तर्हि ? अर्थान्तरापोहेन विशिष्ट वस्तुवैव सदित्युच्यत
 इत्यादि प्रत्येनेत्यर्थः । भावार्थमात्प्यानुगाह-विमुक्तमिति, अथात्तरापोहो द्रव्य-भावात्तरं अत्रय-अभावात्तरं वा भवतु
 तद्वानर्थं शब्दार्थत्वेन निवृत्तित्वाच्छब्दोच्यत एव शब्दप्रयोगान्वयव्यतिरेकाभ्यां विधिप्रतिषेधरूपाधनेर्नियमप्रत्ययोत्प-
 तेरनुभवशिद्धत्वात् अयमर्थं भवति, अयं न भवतीति एवमुक्तं भवतामस्य । तदेवाह यदि द्रव्यमिति । हेतु दर्शयति-
 बुद्धिस्थेति । व्यतिरेकमुच्यते हेतु समर्थमिति-न हि लोभ इति, यद्यपि यिणी बुद्धि शब्दप्रयोगानुपपाद्यते तद्विषयपरित्यागेना-
 यस्य शब्दार्थत्वपरिकल्पनमदुक्तम्, अनुभूयमानानुभवापत्तयात्पत्त्यात्वात्, यावदुपपत्तिर्नाम विचार्योप्यन्तत सर्वैर्वादेरनुभव
 स्वैवाधरणीयत्वात्, तस्मात्तवायमप्युपायो दोषेभ्यो नि मर्तुं न क्षम इति भावः । तस्मात् पश्चिमदोषस्यापि भाव एव नामाव-
 श्याह-तस्मादनपहत इति । तद्भास्ये-एतेनेति । त्वया जातिमत्तदोषोर्दुर्दितदोषाणामपोहवत्पत्तेऽपि दुवारत्वात्त्याह-तेषां
 त्यदुक्तेति । अथाहवाद्दृश्या परिसमापयति-अल प्रसङ्गेनेति । अथोभयनियमनये कोऽर्थो शब्दो नाम तदाह-अत्र चेति ।

पदानि पदानि तथापि कार्यालोकप्रसिद्धेरेव वा व्यवस्था, दृष्टो हि लोके तेपा शब्दानाम-
मयप्रत्यायनामम्भवादर्थप्रत्यायकस्तत्समुदाय समुदायिभ्योऽन्य इति केचित्, तस्मादेव
कार्यात् तेपु तस्य प्रतिदेश समस्तेषु वा वृत्त्यसम्भवाच्च व्यतिरिक्त इत्यपरे, अन्यवर्णैः सहताशेष-
देशानयव समुदायोऽभिधाता पृथवर्णजनितबुद्धिपरिपाकादित्येके, सर्वावयवेषु तिरोहिताभि-
० तेषु वितत्य व्यवस्थितो बुद्धिसंस्कारपरिपाकसमुदाय इत्यपरे, समुदायात्मा शब्द एक एव,
अनेक एव वा प्रत्यायक इत्यपरे किं न एतै, यदि व्यतिरिक्तो यद्यव्यतिरिक्तोऽन्येऽशेषे
वाऽभिन्नो भिन्नो वा प्रत्यायक समुदायोऽनयवा एव वा योऽस्तु सोऽस्तु सर्वथाऽर्थप्रत्यायनात्
समुदाय शब्दोऽनवस्थिततर्कत्वात् पुरुषाणाम्, यद्योक्त 'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ' इत्यादि,
तथा 'हस्तस्पर्शादिगान्धेन' इत्यादि (वाक्यप० का० १ श्लो० १४, ४२) आगममात्रमेतत् ।

10 (अत्र चेति) अत्र च-विधि[नियम]नियमे मघातो वर्णपदवाक्यादीनां श-दार्थं उरत्तोरभि-
व्यक्तौ वेति, यदि वर्णादयो ज-यते यद्यभिभ्यज्यते कार्यनित्यपक्षयोर्द्वयोरप्यविरुद्ध सघातो वाऽन्यादि शब्द
इति, स्यात्तन्मुत्पत्त्यात्प्रव्यसित्वाद्दर्णादीनां यौगपचाभावे कुनः सघात इत्यत्रोच्यते-यद्य[प्य]प्राप्तयौग
पचानि पचानि कार्यात् प्रसिद्धा व्यंभवा लोके, किं तत् कार्यं ? अर्थप्रतिपादनम्, तद्यथा वर्णादीनां तिरोहि-
ताना परिणामा-तरमापचाना विनष्टाना या बुद्धौ संस्कारसौवायावयोरभिधेयविज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वं तदभावे
15 तदभावात् प्रयोगानन्तरीयत्रास्य प्रत्ययस्यानुमीयते, लोकप्रसिद्धेरेव वा व्यवस्था, दृष्टो हि लोके तेपा
वर्णपदादीनां श-दानामर्थप्रत्यायनासम्भवादर्थप्रत्यायकस्तत्समुदाय इति शक्ति [इति] प्रसिद्धं सनिदानीं ?

वांसघात एव पदसघाता वाक्यम् वाक्यसघात प्रवरगमप्यायो वा प्रकरणसघातोऽप्यायसघातो वा ग्रन्थ इत्याह-सघात
इति । सघातस्य समुदाय स च वगानां नियमनियम वा स्यात्तथापि सघातरूप उत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा पदवाक्यादेर्न विच्छे-
० एवाह-यन्ति घर्णादय इति । ननु वर्णा उत्पत्त्येन-तरक्षणं विनश्यति, यथा गौरिलादी प्रथमसुत्पन्नो गकार औकारोत्पत्तिकाले
१० नत्र मोऽपि रिक्तगतिकाले एवमौ प्रयाणां वर्णानां युगपत्प्रतिरेव नास्ति यथा सघात स्यादियासङ्घे म्या-मतमिति ।
वर्णानां क्षणिकत्वेऽपि लोके शा-द्व्यन्तहारदर्शनद्वर्णसमुदायासम्भवेऽपि पद-व्यवस्था परिवर्त्यत इत्याह-यस्यपिती, पदानाम्
यौगपत्तेऽपि ना-व्यवस्था अपि तु कार्यादर्थप्रतिपादनाद्यवस्थेवेति भावः । वर्णपदवाक्यादीनां सघातात् अर्थप्रतिपत्तिर्वा, वदत्त ।
२० भाग-यात्र पुत्रा दण्डनस्यार तत्र वाच प्रमर्तान्वाद्युत्तरवर्णादिध्वजकाले पूर्ववर्णादीनां तिरोहितत्वात्, पूर्ववर्णादीनामेव वा
वर्णांतरलादीनां परिणमनात् यद्वा दिनप्रत्यात् अनवस्थितानामपि वर्णादीनां तत्तद्दर्णादिविज्ञानजनितसंस्कारद्वारेणाभिधेयविज्ञानो-
३० र्पत्तौ निमित्तत्वम्, प्राक् तथाविधवर्णादीनामभावे तथाविधाभिधेयविज्ञानानुदयात्, तथाविधसङ्घप्रयोगानन्तरमेव वाधोदयाच्च
वर्णाऽनुपीयन-प्रादुर्भावनि-तद्यवेति । वायाश्चवस्यामभिधाय लोकप्रसिद्धेर्व्यंभवाः-लोकप्रसिद्धेरेव वेति, यथा इत्यादी
वकाराद एव वर्णादीनामर्थप्रत्ययवत् अपरवर्णाचारवर्णव्यर्थोपते तस्माद्वाक्यवकारवकारपरमात्रारविमर्गसमुदायोऽर्थविशेष
अनङ्ग एव समुदाय इदानीं गच्छित्ति प्रसिद्ध समुदायिभ्यो वकारादिप्रलेखवर्णभ्योऽय, प्रत्येकवर्णभ्योऽसम्भविनोऽर्थविशेष
प्रत्ययवर्णव्यर्थोप-दानीं गच्छित्ति केयादि मतमिति भावः । मोऽय समुदाय कार्यसार्थप्रत्ययस्य निदुत्कवप्रसङ्गवारणाय प्रकल्पमानो
३० न समुदायिभ्यो व्यतिरिक्त व्यतिरिक्त-वे हि वर्णेषु समुदायस्य प्रतिवणमेकदेशेन वागम्यत वा, समस्तैश्चैव वर्णेषु वृत्तिरभ्युपेया

१ तात्त्विक्यौ । २ नि क्ष त्वशब्दाः । ३ ति क्ष छा डे प्रसिद्धावयवः । ४ नि क्ष छा डे संस्कारमाय
योरनि । ५ ति क्ष छा डे वर्णामेदादानो । ५ नि क्ष छा, डे प्रसिद्धा सः ।

समुदाय समुदायिभ्यो वर्णादिभ्यस्तद्सम्भविर्कार्यातरदर्शनादय इति केचिदाहुः, तस्मादेव कार्यात्
 मा भूद्हेतुकमर्थप्रत्यायन तेषु तस्य प्रतिदेश ममस्तेषु वा देशे सामस्येन वा वृत्त्यसम्भवात् व्यतिरिक्त
 इत्यपरे, पूर्ववर्णज्ञानाहितसस्कारावधानान्तरं सङ्घातशेषेदेवावयव समुदायोऽभिधाता पूर्ववर्णजनितबुद्धि-
 परिपाकादित्येके, सिकतातोयवदेशान्तरेऽसत समुदायात् कृत सम्भय प्रत्यायनस्य ? किन्तु तिलवै
लनत् सर्वावयवेषु तिरोहिताभिमतेषु सूक्ष्मतामापन्नेषु वितत्य व्यवस्थितो बुद्धिसस्कारपरिपाकसमुदायोऽभि- 5
व्यञ्जक प्रत्ययस्येत्यपरे, समुदायात्मा शब्द एक एवाभिन्न प्रत्यायकोऽर्थस्यैकप्रत्ययदर्शनात्, अनेक एव
वा, प्रत्ययवाहितसस्कारबलाधेयार्थज्ञानत्वादित्येवमादीनि विचारान्तराण्येवैतानि पुरुषमतिसमुत्थापितशु-
प्लवर्तव्यविषयत्वात्, किं न एतै, यदि व्यतिरिक्तो यत्रव्यतिरिक्तोऽन्येऽशेषे समस्तेऽप्यभिन्नो भिन्नो वा
प्रत्यायक समुदायोऽवयवा एव वा योऽस्तु सोऽस्तु, सर्वाथार्थप्रत्यायनात् फलात् समुदाय शब्द
इत्येतावदुपपुज्यते, किं कारण ? अनस्यितवर्तत्वात् पुरपाणाम्, यथोक्त 'यत्रेनानुमितोऽप्यर्थ' (वाक्य० 10
वा० १ श्लो० ३४) इत्यादि, तथा हस्तस्पर्शादियाचेन' (वाक्य० वा० १ श्लो० ४२) इत्यादि,

स्यात्, तथा वृत्तिश्च न सम्भवति, शेषसम्भवादिति न समुदायो व्यतिरिक्त इत्यन्येषां मतमिति दर्शयति-तस्मादेव कार्यादिति,
 अर्थप्रत्यायनरूपात् कार्यादित्यर्थं, वर्णेषु प्रतिवर्ण देशेन समुदायस्य वृत्त्यसम्भवः समुदायस्य देशाभावात्, सामस्येन प्रतिवर्ण वृत्तो
 समुदायवाहुल्यम्, एकवर्णप्राप्तिसमुदायादेव बोधसम्भवेऽपरवर्णोपधारणवैयर्थ्यं न वा समस्तेषु वर्णेषु वर्तते समुदाय, सामस्य
 सम्भवाद्दर्शनामिति न व्यतिरिक्त समुदाय इति भावः । पूर्ववृत्तज्ञानज यसस्कारसङ्घटनेऽन्ये वर्णेषुऽशेषात् स्वदेशानवयवभूता 15
 उपसङ्ख्य वर्तमान समुदायो वाचकोऽर्थस्येत्याह-पूर्ववर्णति, पूर्ववर्णसस्कारसङ्घटतायां प्राप्तयोम्यतापरिपाकायां बुद्ध्यावन्तो वर्ण
 शब्दस्वरूपं समुदाय सन्निवेशयति स चाभिधाताऽथस्येति भावः । अत्ये वर्ण एव समुदायाभ्युपगमेऽपरवर्णेष्ववरात् सिकतायां
 तोयानुत्पत्तिवत् अर्थप्रत्यायन तथाविधमसुदायान स्यात् किन्तु तिलवत् प्रत्येक वर्णेषु तिरोहितत्वात्सम्भयतया वर्तमानेषु
 व्याप्यवृत्ति समुदाय पूर्वोक्तोऽर्थप्रत्ययमभिव्यनकानि मतान्तरमाह-सिकतातोयवदिति । प्रत्येकवर्णज्ञानज यसस्कारसङ्घटता
 न्यवर्णज्ञानात् समुदायात्मैक शब्दो जायते सोऽर्थप्रत्ययजनक कार्यस्यैकत्वेन कारणस्याप्येकवाच्यत्वादित्यन्य मत दर्शयति-
समुदायात्मैति । समुदायावयवा एवानेके प्रत्यायका प्रत्ययवज्ञानज यसस्कारबलेनार्थज्ञानस्य जायमानत्वादिति मतान्तरं 20
दर्शयति अनेक एव वेति । इयमनेकथा विचार प्रचरति विचारान्तमेव फलमेतत्, तत्त्वतु दूर एव, केवल निर्मूल्युपर
मतिभिरेते तर्का उत्थापिता, परलहितवाच्युष्का नानेन विचारेऽस्माक निमपि प्रयोजनमस्ति किन्त्वर्थप्रत्ययलक्षण फल सर्वानु
भवसिद्धम्, तच्च न कारणान्तरेण भिन्नुमहति, तस्मात् कारण समुदायात्मा दन्वोऽन्यमभ्युपेयते, स व्यतिरिक्तो वा भवत्व-
व्यतिरिक्तो वा, अन्त्यवर्णो वा स्यात् ममस्तेषु वा एवो वाऽनेके वा समुदायो वाऽवयवा एव भवतु नात्र कश्चिद्विचार इत्याह-इत्ये- 25
यमादीनीति । अत्र हेतुमाह-अनवस्थितेति, पुरपाणा तथा अनवस्थिता, शास्त्रानुगतत्वे तेषां तर्कागामप्रमात्वात् 'यत्रे
नानुमितोऽप्यर्थं कुशत्रैरनुमानुभि । अभिदुक्तरैरन्यत्र यथेनोपपाद्यते ॥' इति कुशलेनैकेन तर्कितस्वापरेण धीमताऽन्यथाकरणत्वात्,
तस्याप्येन धीमदरेणेतया तस्मान्नवस्थैव, अघोरामादिति भावः । तत्र भर्तृहरिवचनं प्रमाययति-यत्नेनेति । तस्यैव वचना
तरमाह-हस्तस्पर्शादीति, 'हस्तस्पर्शादियाचेन विद्यमेवभिधावना । अनुमानप्रधानन विनिपातो न दुर्लभ ॥' यथा कश्चिदच-
विषये दुर्गमे पयि दृष्टिमत्सुम्पावल्म्वनव्यतिरेकेण त्वरया धावन कश्चिदेव मार्गैकदेशं हस्तस्पर्शनादवगम्य समतिक्रान्तस्त्वैवापरमपि
गच्छन् पतन समते तथैवाऽऽगमनेऽनन्तरेण तस्मान्नावम्भेन दृग्गच्छेत् समप्राप्तप्रत्ययोऽप्येवपि तथा प्रवर्तमानो विनिपात स्म 30

१ सि क्ष छ डे °शेषतोयाव० । २ सि क्ष छ डे °वसतोयावकुड० । ३ सि क्ष छ
 शेषसमस्ते० । ४ सि क्ष डे °स्पर्शादिवचनेन, छ।° स्पर्शादिवचनेन,

निर्दिष्टं प्रतिपत्तव्यं आगममात्रं त्वेतत् । यथोक्तं 'जो हेतुनायपक्षमि हेतुओ आगमे य आगमिओ । सो ससमयवण्णओ तिद्वत्तविराहिओ इयरो' ॥ (सम० फा० ३ गा० ४५) चि, ।

पदसमूहो वाक्यम्, स चानियतानुपूर्व्यं पदसमूहः, तद्यथा देवदत्त ! गामभ्याजेति, कदाचिच्च देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लाम्, देवदत्त ! महिषीं गृष्टिं कल्याणीमिति पात्रमाहर, आहर पात्र सावर्णश्रेत्यादि, सर्वागमसमूहात्मनाऽऽर्हतागमो वा वाक्यम्, वाक्यार्थोऽपि तदभिधेयोऽर्थः ।

पदसमूहो वाक्यमिति, स चानियतानुपूर्व्यः पदसमूह - अनुपूर्वमात्र आनुपूर्व्यं, तदनियत यस्य सोऽनियतानुपूर्व्यं पदसमूह तद्यथा देवदत्त ! गामभ्याजेति कदानिच देवदत्त ! गामभ्याज शुक्लाम् देवदत्त ! महिषीं गृष्टिं कल्याणीमिति, पात्रमाहर आहर पात्र सौवर्णश्रेत्यादिव्यावरणमात्स्यभेदोपि कौट्याद्य-तमप्रथमाश्रमम्, सर्वागमसमूहात्मनाऽऽर्हतागमो वा वाक्यम्, वाक्यार्थोऽपि तदभिधेयोऽर्थः, उक्तं, शब्दार्थः ।

अयं पुनर्नयं कान्तर्भवति द्रव्यार्थं किं पर्ययार्थं ? उच्यते—

अयञ्च शब्दैकदेशत्वात् पर्ययास्तिक, परिरूपसर्गं समन्तादर्थं; अव गत्यर्थं धातु समन्ताद्भवति, कोऽसौ ? भेदो भावोपसर्जनः, सोऽस्तीति यस्य' नयस्य मतिः स पर्ययास्तिकः ।

(अयञ्चेति) अयञ्च शब्दैकदेशत्वात् पर्ययास्तिकं 'मूलनिमेषेण एववणयसस ङञ्जुमुअवयण-विच्छेदो । तस्मै उसाहपसाहा सद्दविकल्पा सुद्धमभेदा ॥' (स फा १-५) ईति, अपरोऽपि सप्तमयशता-ग्रानात् पर्ययास्तिकभेदस्य शब्दनयस्य भेद इत्यर्थं, पर्ययास्तिक इति क शब्दार्थं ? उच्यते, परिरूपसर्गः

स्वतेति तदर्थं । निर्दिष्टं भिन्नेधर्मय वाचकमित्यत्राह-आगममात्रमिति । आगमादेशे गम्य एवोऽर्थ इति भावः । तत्र मानमाह-यथोक्तमिति, हेतुनादगम्यमर्थं हेतुनाऽऽगममात्रागम्यमर्थमागमेनेन य प्रतिपद्यते स खलमयप्रज्ञापक, इतरस्तु सिद्धान्तविरापक इति भावः । तावत्प्रज्ञापमाह-पदसमूह इति । प्रतियतानुपूर्वीरहित पदसमूह, इहशानुपूर्वीविशिष्टमेव पदसमूहक वाक्य 20 भवति नान्वाहशमिति नियमो नास्तीत्याह स चेति । आनुपूर्वीनेयत्वाभावे निःसंशमाह-तद्यथेति । एवंविधपदसमूहो व्याकरणार्थादियथाश्रम इत्याह-हृत्यादीति । व्याकरणार्थादियादिमवागममूहो वाक्यमित्याह-सर्वागमेति, प्रत्येक सर्वेषां मागमानां नयात्मकानां समूहात्मनाऽऽर्हतागमो रक्षाऽस्तीत्यु इति । वाक्यार्थमाह-वाक्यार्थाऽऽपीति, वाक्येन प्रतिपाद्योऽर्थं वाक्याप इत्यर्थं । रिमय नयो द्रव्यार्थं पर्ययार्थो वा कस्मिन्नस्य समाधेः इत्यत्राह-अयञ्चेति । विधि नियमनियमनयोऽर्थं शब्दनयस्य शब्द, अयं एव पर्ययार्थोऽर्गत् इत्याह-अयञ्च शब्दैकदेशत्वादिति । तत्र सम्मतिगाथां प्रमाणवति-मूल 25 निमेष इति । निशेषविपर्ययवित्छेदस्य ऋजुश्रवचननि हेदो मूलाधारः, ऋजुसूत्रस्य एवमयमार्थां नात्ययेति प्ररूपयत वचनं विच्छिद्यमानं यत् तत् मूलनिमेषम्, पत्रापरपर्यायविधिवे एवपर्याय एव ऋजुसूत्रस्य प्ररूपयतो घटनं विच्छिद्यते एकपर्यायस्वापर पर्यायासंरचनात्, तस्य ऋजुसूत्रस्यैव शब्दमभिहृदेवभूतास्ययो विकल्प्या शाखाप्रशया सूक्ष्मभेदा इत्यर्थं । आधमपि प्रमाणवति-सर्वोऽपीति, द्रव्यार्थपर्ययार्थनययो प्रदोक्तमर्थं सत्तत्तं नया अभिहिता तत्र पर्ययार्थिकभेदस्य शब्दनयस्य भेदोऽयमित्यर्थः । पर्ययास्तिकता शब्दार्थमाह-परिरूपसर्ग इति समन्ताद्भवति तत्र द्रव्यमिति व्युत्पत्त्यर्थः । समन्ताद्भवतिमान् भवे भवति, क्षणविनश्वरत्वात् स च

समन्तादर्थ, अथ गत्यर्थे धातु, परितोऽयत्र समन्ताद्गमन पर्यत्र, तथाऽऽचष्टे—समन्ताद्भवति, इत्यमश्र-
रार्यमुक्त्वा वस्तुनो दर्शयति—कोऽसौ ? भेदो भावोपसर्जन—यो भवति घटादिभेद स भवनक्रियो-
पसर्जनपर्यत्र सोऽस्तीति यस्य नयस्य मति म पर्यत्रास्तिक इति तद्विगतप्रत्ययान्तार्थं प्रकृत्यर्थेन
विशेषितो होय ।

किमेता स्वमनीषिना एरोच्यन्तेऽस्ति त्रिश्चिन्निबन्धनमस्वार्थमपीति अस्तीत्युच्यते, तद्यथा—

निर्गमनवाक्यमप्यस्य 'दुवालसग गणिपिडगमेग पुरिस पडुच्च' (नन्दि० ४२) इत्यादीति
विधिनियमनियम ।

(निर्गमनेति) निर्गमनवाक्यमप्यस्य 'दुवालसग गणिपिडगमेग पुरिस पडुच्च' इत्याचार्यमप्य
साहित्येनाहैत मतसंयदिनम्, यद्यप्ययमागमोऽनेनपुन्याये मंदा व्यरक्षित तत्रापि प्रत्येक पुरपवि
शेषाभित एव निश्चयाय, क्रियासामान्योपसर्जनविशेषपरमार्थत्वात् भवत्यर्थस्य, तच्च द्वादशाङ्ग गणिपिडक, 10
अत एव सौदिमपर्यवसानञ्च क्षणिकमेवेत्यर्थ, इत्यादिग्रहणादन्यत्पि, प्रवृत्तिस्थित्यनुभावरप्रदेशत्रयादिप्ररूपणा
एकसमयमात्रविषया मिथ्यादर्शनादिपरिणामाध्ययसावप्ररूपणा च द्रष्टव्या, इति परिसमाप्तौ, इत्यविधिनि-
यमयोर्नियम एव प्रदर्शनेन गुणप्रधानभावेनायमष्टमोऽर समाप्तश्च द्वितीयो मार्ग उभयविरूपभेदोपदर्शन ॥

— अष्टमोऽरः —

— समाप्त —

15

मेदा भावोपसर्जनो प्राद्य इत्याह—भेद इति । भावो हि क्रियाविरक्षिता घटारिमेदानां भवनक्रियामन्वितत्वात्, भवनक्रियो
पसर्जनश्च विशेषोऽप्य नयस्य विषय पर्यत्रोऽस्याति मतिर्यस्यासौ पर्यत्रास्तिक, अस्तिनासिदिष्ट मतिरिति सूत्रेण उक्त प्रत्ययान्त
पयवन्निप्रवृत्तिवन्नद्वितप्रत्ययान्तस्थाथ इत्याह—यो भवतीति । अन्य नयस्य निबन्धनमात्र पृच्छत—किमेता इति । मूल
भूतमार्थमाह—निर्गमनेति । अनेनपुन्यायेनया द्वादशाङ्ग गणिपिडकस्यानापसर्ववर्तिनत्वेन भावोपसर्जनमेदविषयनयस्य कथ
निबन्धन भवितुमर्हतीत्याह—यद्यप्ययमागम इति, एकपुन्यायेनया द्वादशाङ्गगणिपिडकस्य सादिमपयववितत्वात् क्षणि- 20
कत्वेन निबन्धन भवितुमर्हतीति भाव । अथायामप्यगमादितप्ररूपणानामादिग्रहणेन निर्गमन सूचयतीत्याह—इत्यादिग्रहणा
दिति । अथदपीत्यभिमतमेव दर्शयति—प्रवृत्तीति, एतन्मयमात्रविषया प्रवृत्तिस्थित्यनुभावरप्रदेशत्रयमेव धारिणां प्ररूपणा
मिथ्यादर्शनादिपरिणामाध्ययप्ररूपणा च तथाविधा प्राप्तेति भाव । एव विधितीयमयो—तामायविशेषयो—द्रव्यपर्याययोग्यमर्ज-
नप्रधानभावेन नियमप्रदर्शनपरोऽष्टमोऽर । विधिनियमोभयाभयेन भग्नानामुपदर्शने द्वितीयमार्गश्च निरूपित इत्याह—इत्थमिति ।

इति त्रिजयलक्षित्विचरित विमलपदविशेषेन नयचक्रशास्त्रस्याष्टम

20

उभयनिबन्धनयत्र समाप्त ।

